II Республиканские научно-исследовательские чтения учащихся и студентов имени Габдулхака Каюмова “Эзләнүләр аша камиллеккә”

(сборник материалов)

30 марта 2018 г.

Казань-2018

УДК 51

ББК 22.1

Министерство образования и науки Республики Татарстан
Казанский (Приволжский) федеральный университет
Институт филологии и межкультурной коммуникации имени Льва Толстого
Институт Каюма Насыри
Управление образования исполнительного комитета Кукморского
муниципального района Республики Татарстан
МБОУ «Ядыгерская СОШ Кукморского муниципального района Республики Татарстан»

Материалы предоставлены в авторской редакции.

II Республиканские научно-исследовательские чтения учащихся и студентов имени Габдулхака Каюмова «Эзләнүләр аша камиллеккә» («Через поиски к совершенству»): материалы конференции (30 марта 2018 г., г.Казань) [электронный ресурс]. – Казань, изд-во Казанского (Приволжского) федерального университета, 2018. – 901 с.

Сборник содержит статьи, тезисы, эссе учащихся, студентов, молодых ученых и преподавателей школ. В работах отражены результаты самостоятельной, поисковой исследовательской работы, методические разработки, а также эссе и творческие проекты.

© Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2018.

СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦИЯ «РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ»

Абросимова Р. Языковой портрет современного школьника………… 7
Баширова Г.Р. , Шаяхметова Л.Х. Особенности перевода стихотворных произведений........ 14
Газизянов А. Дни недели………… 17
Гимадиева Э.Н., Кузнецова А.А. Использование коммуникативной ситуации при обучении грамматике английского языка........ 20
Закизянова Л. Красный цвет в языковой картине мира (на материале татарского и английского языков)……… 22
Закирова Ф. Между жизнью и смертью........ 24
Кадирова Ф. Использование междометий в произведениях Ф.С. Фитцджеральда и Джейн Остин........ 30
Касимова А.К. Фразеологические единицы в татарском языке с компонентом «сандугач» (соловей) и их эквиваленты в русском и английском языках........ 32
Касимова А.К. Фразеологические единицы в татарском языке с компонентом «каен» (береза) и их эквиваленты в русском и английском языках........ 33
Миннуллина Э.М. Сравнение татарских слов “бабай” и “дәү эти” с русскими и английскими эквивалентами........ 35
Минуллина Э.М. Заимстовавания в русском языке........ 37
Мухаметзянова А. Татарские заимствования – средство обогащения русского языка……… 38
Насыбуллина Р. Онлайн-переводчики: которые нам помогают, а которые вредят?........ 42
Нигматуллина М., Ашрапова А.Х. К вопросу изучения пословиц в английском и татарском языках........ 44
Нургаянова А. Толстой детям……… 46
Сайкина К. Гендерные различия в английском языке……… 51
Салахов Ш. Комиксы и особенности их перевода……… 53
Салямова А. Равные среди равных……… 56
Сафин И. Проблема эгоизма по отношению к одиноким родителям в книге и фильме «Телеграмма»……… 62
Стаценко А. Паремии на уроке английского языка как средство формирования лингвокультурной компетенции…… 66
ТухватулловаЛ.Р. Шаяхметова Л.Х. Культурологические и семантические особенности переводов драматических текстов........ 68
Файзуллина А. Русинглиш – язык 21 века……… 69
Фатихова Р. Грамматическая категория рода слова «кофе»……… 72
Фахрутдинова Р.Л. Английский сленг, используемый для похвалы……… 76
Хазиева И. Образы татар в тсворчестве М.Горького……… 77
Хафизова Д. Крестьянский быт людей как культурно-историческое наследие азбуки Л.Н.Толстого……… 81
Хусаенова Г. Слова с семантикой “части тела” в фразеологизмах русского и татарского языков........ 85
Шагабиева Д. Формирование культуры питания посредством изучения художественных произведений……… 90
Шайхутдинова Л.М. , Шаяхметова Л.Х. Особенности перевода сказки «Болтливая утка» А. Алиша на английский язык……… 99
Шаяхмедова А. Анализ содержания английских надписей на футболках подростков……… 101

СЕКЦИЯ «ТАТАРСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ»

Әкбиров И. Газета һәм журналларда стилистик хаталар........ 106
Әкбирова Н. Авылым тарихы бәетләрдә........ 110
Бәширов Р. Айгөл Әхмәтгалиеваның “Күз нурларым” драматик хикәясенең тәрбияви әһәмияте........ 115
Вәлиуллина А. Шәхси хатлар: төрләре һәм үзенчәлекләре........ 120
Габизов И. Татар телендә кош атамалары кергән фразеологизмнар........ 128
Галимуллина Г. Белем алучыларда балалар әдәбияты китабына кызыксыну уяту (Айдар Хәлим иҗаты мисалында)........ 134
Закирова Д. Матбугат язмаларында сөйләм хаталары........ 141
Замалова Г. Фатих Кәрим шигырьләрендә образлы предмет сурәтләү чаралары һәм метафоралар........ 145
Камалова Й. Якташ шагыйрь – Әхмәт Юныс........ 150
Кәримова Л. Лев Толстой мирасының татар әдәбиятындагы урыны........ 154
Маканова Э. Гөлсинә Галимуллинаның “Томанлы төн” әсәрендә образларны бирүдә авторның тел – сурәтләү осталыгы........ 159
Миннуллина Э. Г. Тукайның «туган тел» шигыренең рус, инглиз телләренә тәрҗемә итү үзенчәлекләре........ 167
Николаева Ю. К.Каримовның«Ком сәгате» һәм «Сакау күке» әсәрләрендә фольклор традицияләре........ 169
Сәфаргалиева З. Рифә Рахманның “Югалту ачысы” кыйссасында геройлар һәм прототиплар........ 176
Фахрутдинова З. Мәсәл – яшь буынга тәрбия бирүдә кыйммәтле чыганак........ 180
Хакова Л. Амур Фәләхнең “Таш бәгырь” әсәрендә наркомания мәсьәләсенең чагылышы........ 192
Хәйруллина Г. Нөнәгәр җирлеге антропонимикасы........ 197
Хуҗиатуллин Д. Татар балалар әдәбиятында ат образы........ 203
Шарапова Й. Татар халык мәкальләрендә ике санының семантик төркемнәре........ 212

СЕКЦИЯ «БИОЛОГИЯ-ЭКОЛОГИЯ»

Ахметова А. Математик исәпләүләрдә экология........ 216
Габбасова Л. Тәмәке – әкрен тәэсир итүче мина........ 218

Гатина И. Игезәкләр: бертөрлеме яки аерылалармы?.. 224
Гильмуллин Ф. Авылда умартачылык белән шөгельләнү файдалы хезмәт.. 225
Мөбәрәкова Д. Ядегәр авылы җирлегендә үсүче дару үләннәре.. 229
Садиков Д. Влияние растворов средств для мытья посуды на живые организмы............................ 232
Тазутдинов А. К вопросу о полезности цитрусовых.. 236
Фролова А. Акчаның микроблар белән пычрануы... 239
Хайруллин Э. Тайны плесени на хлебе.. 241

СЕКЦИЯ «КРАЕВЕДЕНИЕ»

Башарова Ф., Хазиева А. Ядегәр авылын танылткан уңганнар... 245
Валиев А. Әшнәк авылы тарихы... 251
Ганиуллин И. Якташым – Шәйхи Маннур.. 255
Гарипова М. Тау башына салынгандыр безнең авыл.. 260
Зайнутдинова А. Фронтовые письма моего дяди Хамидуллина Нажипа.. 266
Закиров И. Орденлы бабам – гаиләбез горурлыгы... 272
Зиннатуллина Д. Мин яшәгән урам тарихы... 276
Зиннатуллина Д. Әфган сугышында (1979 – 1989 еллар) якташларыбыз.. 280
Исхакова Н. Арбаш – кечкенә Ватаным.. 284
Миннемуллина А. История моего села в математических задачах.. 287
Мухарлямова Г. Туган авылым буйлап сәяхәт.. 293
Сөнгатуллин Г. Миңгол Галиев – Мамадыш районының горурлыгы.. 297
Тимирова Г. Үткәнен белмәгәннең – киләчәге юк... 302
Хазиева А. Иске Комазан авылы тарихы.. 309
Хайруллина И. Камил Саттаров – Әтнә районы Югары Сәрдә авылы белән бәйле зур шәхес.............. 313
Хаммадиев С. Сугышның тере шаһитләре... 318
Хасанова Д. Музей в чемодане... 323
Хасаншин Б. Авыл тарихы – урам тарихы.. 327
Шайхиева Я. Арбор авылы топонимикасы... 330
Шарипова Ф. Җәлил хәзрәт Фазлыев – милләтем горурлыгы.. 335

СЕКЦИЯ «ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА»

Абдуллин Д. Исследование спектральных линий паров металлов и газов при помощи школьного двухтрубного спектроскопа.. 338
Бикмухаметова Д. В мир математики через тайны природы.. 344
Габдурахманова З. Влияние шума на человека.. 346
Зиннатуллин Э. Лайфхаки в математике... 350
Марданов Ш. Исследование зависимости твердости древесины от ее влажности с помощью самодельного прибора – твердомера.. 353
Миннибаева К. Секреты быстрого счета.. 357
Мухарлямов Б. Построение графиков в DELPHI.. 362
Потеряхина С. Использованию солнечных батарей для электроснабжения моего дома...................... 369
Садриева Л. Перепись школьного населения.. 375
Файзрахманов И. СМИ и история космонавтики.. 378
Шакирзянова З. Треугольник Паскаля... 387
Яковлев В. Демографический портрет школы.. 391

СЕКЦИЯ «ПЕДАГОГИКА, ЭТИКА, ПСИХОЛОГИЯ»

Андреев В.Н. Поэма Гомера «Илиада».. 395
Бариева Д.Т., Хасанова Г.Г. Азбука вежливости... 399
Бәшәрова Р.В. Идел буе болгар дәүләте... 411
Бәшәрова Я.З. Җыйнак һәм җәенке җөмләләр... 415
Васильева Н.Л. Русские фольклорные жемчужины.. 419
Валиева Г.Ш. “Кушма җөмлә”. (БиС технологиясенең “Алгоритм”картасына нигезләнеп үткәрелгән дәрес конспекты)... 427
Габбасова Г.М.“Яхшылык эшлә – үзеңә дә яхшылык белән кайта”. Ф. Яруллинның “Зәңгәр күлдә ай коена” һәм “Кояштагы тап” әкиятләрен чагыштыру... 431
Габделхаков Б.З. Шәҗәрә – киләчәккә тәрәзә... 438
Габдрахманова А.И. Бөек җиңүнең кадерле йөзләре... 440
Габдрахманов И.Г. Кече Ватаным тарихы... 448
Гайсина Г.Г. “Ана җылысы – кояш җылысы”. (Фәнис Яруллинның “Кояштагы тап” әкиятен өйрәнү. Сыйныфтан тыш уку дәресе, 5 нче сыйныф)..................... 459
Гайфулина Л.З. Расчет сопротивления проводника. Удельное сопротивление... 463
Гарипова А.К. Программа внеурочной деятельности «Наследие Татарстана»... 468
Гарипова З.З. Балык бистәсе... Шушы яктан, шушы туфрактан без... 474
Гатауллина Э.И. Конспект урока по теме «Конституция – основной закон страны»................................... 479
Гилмуллина Р.Н. “Һөнәрләр дөньясында” дәрестән тыш эшчәнлек программасы....................................... 483

Гимадиева И.А. Минем гаиләм тарихы.. 486
Гусманова Р.Р. Моя семья………………………………………………………….. 493
Закирова Л.Ә. “Туган як” класстан тыш эшчәнлек программасы........................ 505
Иванова Л.Р. Роль школьного кукольного театра на английском языке в формировании личности ребенка................ 508
Йосыпов Н.З. Буыннар җылысын саклап.. 511
Йосыпова Р.Р. Буыннар чылбыры өзелмәс.. 515
Карпова Е.С. Кәрим Тинчуринның “Сүнгән йолдызлар” драмасы, төп образларга характеристика.................... 519
Кирушин В.К. Мин укытучылар нәселеннән.. 524
Латипова Л.Ф. Формирование безопасного поведения младших школьников на дорогах с учетом требований ФГОС…………………………………………………………………… 529
Минниханова Г.Ф. Ватан тарихында – гаиләм язмышы.. 536
Мифтахов Ә.Ф. Мин – данлыклы нәсел дәвамчысы.. 542
Мөбәрәкова Г.Р. “Серле сандык” дәрестән тыш эшчәнлек программасы.................. 547
Мөхәммәтҗанова Г.С. “Англиядән килгән кунаклар” тексты................................ 558
Мөхәрләмова З.М.. Лексикология бүлеген кабатлау.. 561
Мухаметгалиева И.И. Алтынчы Әхмәтгали улы Габделнур................................ 566
Мухаметшин Р.Р. Хезмәт – тормышның нигезе.. 568
Набиева Н. М. Эвакогоспиталь №2786 в Кукморе.. 571
Нәбиева З.М. Нинди мәйдан зуррак? (3 нче сыйныфта математика дәресе)................ 575
Нәбиева Р.М. “Туган якны өйрәнү” буенча дәрестән тыш эшчәнлек программасы.................. 577
Нигаматуллина Р.М. Санлы тигезлек һәм тигезләмә (2нче сыйныфта математика)................ 581
Низамова Н.И. Урок математики в 5 классе на тему: «Умножение десятичных дробей»………………………….. 586
Николаева Э.Н. Проектная деятельность во внеурочное время, как средство развития познавательной активности учащихся начальных классов.. 589
Нургалиева Ч.Р. Курс внеурочной деятельности краеведческого кружка «Мой родной край»………………………… 591
Нуриева М. М. Җылы сүз – җан азыгы.. 594
Рафикова Ф.Г. “Барсын да белергә телим” дәрестән тыш эшчәнлек программасы.................. 599
Сабирова А.А. Шәҗәрәдә – гаиләм тарихы.. 609
Сабирова А.Р. Алар – кыңгыраулы мәктәп иленнән.. 612
Сабирова З.Р. Программа внеурочной деятельности “Рукоделие”............................ 616
Сабирова Р.Ә. Сыйфат сүзтезмә (7нче класс өчен татар теле дәресе планы)................ 624
Сабирзянова Л.Х. Английский театр в образовательном учреждении........................ 629
Сабитова Р.К. Методическая разработка урока окружающего мира в 4 классе по теме: «Наши подземные богатства»……………………………………………………………… 630
Садриева Л.Р. Отражение Великой Отечественной войны в истории моей семьи.............. 634
Сафаргалиева Т.Р. Минем гаиләм – минем горурлыгым.. 637
Сәләхетдинов И.И. Татар телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы укучылар өчен “Әдәби атналык” темасына дәрестән тыш эшчәнлек оештыру үзенчәлекләре.................. 642
Сәлахова Л. Ш. Сыйфат.. 647
Сибгатова ФС. Технологическая карта урока технологии по теме: «Что такое симметрия? Как получить симметричные детали? Работа с бумагой. Изделие «Бабочка»…………………… 651
Фатыйхова Л.Ш. Әмирханның “Нәҗип” хикәясендәге Нәҗип образы........................ 656
Фатыйхова Ф.Ә. Кеше булу кыен түгел, кешелекле булу кыен.................................. 661
Хөсәенова З.И. Үзеңнән соң җирдә мәңгелек эз калдырыйм дисәң – укытучы бул!................ 665
Шайхиева Г.С. Программа внеурочной деятельности “Занимательная география”.............. 667
Шакирова А.М. Династия лесоводов Каримуллиных.. 674
Шакирова И.А. Дәү әтием – минем горурлыгым.. 678
Шарафиева Р.Р. Тоташкан савытлар (7 сыйныфта физика дәресе)............................ 680
Шәмсетдинова Л.И. Э(Е) хәрефе һәм авазы.. 684
Шәрипов А.И. Шәрип нәселе.. 687
Шәрифуллина А.Ф. Кошлар – канатлы дуслар.. 690
Яббарова А.И. Программа внеурочной деятельности «Легкая атлетика»………………… 694
Якупова Р.Г. Әмирхан Еникинең “Матурлык” хикәясендә “Ана матурлыгы ”.................. 712
Ярмиева М. Г. 1-4 сыйныф укучылары өчен татар теленнән дәрестән тыш эшчәнлек буенча эш программасы........... 715

СЕКЦИЯ «ТВОРЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ»

Ахметханова А. Развивающая книжка.. 720
Баймиев К. Чудеса из пластилина.. 722
Башарова Ф. Парк отдыха «Ядкарь»……………………………………………….. 726
Башаров И. Профессиональный гончарный круг………………………………………… 730
Бәшәров М. Тылсымлы картина.. 735
Бәшәрова Я. Оста кулда һөнәр бар.. 737
Газизуллин Н. Путешествие по русским народным сказкам.................................... 739
Бикбаева А. Якуб бабай чишмәсе.. 741
Вәлиуллин Р. Туган авылымдагы милли бәйрәм-сөрән салу...................................... 745
Гайфуллин Ә. Татар халык авыз иҗаты.. 751

Галимова А. «Милли бизәкләрне кулланып заманча сәнгать әсәре тудыру”.......... 753
Гаптелхакова А. Фольга: технология и примерение.......... 756
Гараева А. «Бизнес план по развитию сельского туризма в селе Сабабаш Сабинского района РТ».......... 761
Гарипова Р. Мыльные пузыри.......... 766
Дильмухаметова З. Долина смешариков.......... 769
Жомбина Д. Бизнес-план (проект для малого бизнеса) «Ягодная долина».......... 773
Ибатуллина Э. Ташландык материалларны төрле кул эшләнмәләре ясау өчен куллану.......... 778
Кашапова Р. Кальцийның организмга әһәмияте.......... 780
Латыпов Д. Татар халык авыз иҗаты.......... 781
Мингазова И. Милли курчак тегү.......... 784
Миннәхмәтова Р. Гаиләмдә чәк-чәк пешерү – буыннардан килгән мирас.......... 787
Мусина И. Этнические мотивы в свореме́нном костюме.......... 790
Мухаметова Н. Инкрустация на пенопласте.......... 794
Мухарлямова А. Кухонный комплект «Крэйзи-квилт».......... 800
Нургалиев Р. Журнальный столик.......... 806
Нургаянова З. Юл йөрү әлифбасы.......... 811
Нуреева И. Әбием сандыгы.......... 814
Рамазанова Ч. Татар халкының йола-бәйрәме – Карга боткасы.......... 816
Рахимова Ә. Чуар тавык кәрзине.......... 820
Салахов И. Самодельный инкубатор из доступных материалов.......... 823
Саттарова Д. Прекрасные орхидеи.......... 827
Тимеров Р. Аш-Буҗием – туган нигезем.......... 834
Фасахиев Б. Проект «SMART GREENHOUSE».......... 837
Фатыхов Н. Авылымның бер шәхесе-артеллирист Нәзирҗан.......... 840
Фәйзуллина А. Шахмат ясау.......... 843
Хазиева А. Керамика: шликерное литье.......... 845
Хайруллин М. В чем польза козьего молока?.......... 849
Хайруллина Н. Ана сагышы.......... 852
Хайруллина Р. Кадерле әниемә бүләк.......... 854
Хайруллина Р. «Детские рюкзаки-игрушки».......... 855
Халиуллин Б. Газонокосилка.......... 867
Чулкова А. Алмаз белән чигү.......... 870
Шарипов Р. Песи, песи, пескәем.......... 872

СЕКЦИЯ «ЮНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

Әгълиева Э. Бүгенге көн балалар иҗатында экология темасы.......... 876
Бикмөхәммәтова Л. Сокта сок нихәтле?.......... 879
Вәлиева Г. Кәрәзле телефонның файдасы һәм зарары.......... 882
Галиахметов Н. Игры разума.......... 886
Гарифуллина Ч. Мой прадед защищал родину.......... 889
Закирова Д. Бүлмә гөлләре – яшел дусларыбыз.......... 891
Кузнецова К. Вахит базары тарихы.......... 894
Марданова А. Изучение английского языка с названиями зарубежных товаров.......... 898
Насыбуллина Р. Татар халык сынамышларында агач атамаларының кулланылышы.......... 900

ЯЗЫКОВОЙ ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО ШКОЛЬНИКА

Абросимова Роза, ученица 10 класса,
Научный руководитель: Данилова Лариса Васильевна
МБОУ «СОШ с. Село-Чура» Кукморского муниципального района РТ

Привели однажды к философу юношу, чтоб тот обучил его искусству ораторства. И Сократ, чтобы проверить способности юноши, сказал ему: "Заговори, чтоб я тебя увидел...", "Каков человек, такова его и речь", - считал Сократ. Отсюда и появился этот великолепный сократовский афоризм. В своё время великий древний учёный Сократ, обращаясь к своим ученикам, говорил те же слова. Мудрый, умный и очень правильный путь познания человека и его сущности. Благодаря общению, мы познаём и узнаём окружающих нас людей, создаём атмосферу взаимопонимания, выражаем своё мнение по самым различным вопросам.

Слово, речь – показатель общей культуры человека, его интеллекта, его речевой культуры. Вот почему овладение культурой речи, её совершенствование особенно активно начинается в школьные годы. С первого и по одиннадцатый класс мы изучаем русский язык. Это один из самых трудных школьных предметов. Но ни у кого не возникает сомнений в том, что изучать русский язык надо. Кому надо? Мне, моим друзьям - старшеклассникам, тем, кто придёт в школу после нас. Моим детям, внукам. Всем нам, говорящим на русском языке. Я искренне верю в то, что русский язык – «великий и могучий», потому что это язык Пушкина, Гоголя, Чехова и других классиков русской литературы.

Однако что же мы слышим сегодня из уст современной молодежи? «У тебя клевый прикид», «Классно мы потусили сегодня». В чем же «величие» и «могущество» языка современной молодежи и школьников? Бороться с ними или принимать их? Данное противоречие и способствовало возникновению интереса к исследованию лексики учащихся.

Выбор темы проекта обусловлен желанием выделить на основе изученной литературы причины возникновения молодёжного сленга, собрать, записать и определить значение наиболее употребляемой лексики молодёжного сленга, многие слова и выражения которого отличаются точностью и яркостью.

Актуальность данной темы обусловлена тем, что сегодня наш русский язык болен. Он мучительно переживает нашествие «сленгов», с экранов телевизоров постоянно звучат американизм: «о'кей», «вау», «йес», магазинные вывески пестрят словом «шоп». Речь молодых людей щедро насыщена жаргонными выражениями, нецензурными словами. Вседозволенность и свобода, распущенность во всём: в книгах, песнях, кинофильмах. Где же великий русский язык?

Цель исследования: проанализировать речь современных школьников с точки зрения использования ими ограниченной в употреблении лексики и определение путей воспитания языковой культуры учащихся моей школы.

Задачи:

1.Составить языковой портрет современного школьника на примере нашей школы. Определить, какое место занимает необщеупотребительная лексика в речи учащихся.

2.Определить понятия "жаргон" и "сленг".

3.Выяснить способы образования жаргона школьников.

4.Провести социологическое исследование (анкетирование) среди учеников среднего звена школы с целью определения :

- ✓ круга наиболее употребительных жаргонных слов,
- ✓ частотности употребления жаргонизмов,
- ✓ причин употребления школьниками жаргонизмов.

5.Проанализировать результаты опроса и выводы разместить в диаграммах.

6.Систематизировать материал.

7.Сделать выводы по теме и составить рекомендации по улучшению культуры речи.

8.Выполнить компьютерную презентацию.

Объект исследования: учащиеся 7-9-ых классов школы МБОУ «СОШ с. Село-Чура» Кукморского муниципального района РТ

Предмет исследования: жаргонная лексика в речи учащихся школы и взрослых.

Гипотеза: в речи учащихся преобладает ограниченная в употреблении лексика: сленг, жаргонизмы, их употребление связано с желанием выделиться среди людей, быть современными; жаргонные слова составляют смысловые группы, связанные с жизнью и деятельностью школьников.

Новизна темы определяется тем, что необходимо собрать материал о жаргонизмах в русской речи обучающихся школы и представить некоторые стратегии для снижения риска появления новых жаргонизмов в речи учащихся.

Практическая значимость работы: данная работа может быть полезна в качестве источника примеров к урокам русского языка, на факультативных занятиях и при проведении внеклассных мероприятий и классных тематических часов о культуре речи современного человека.

Методы исследования:

- изучение литературы по теме исследования, анкетирование, рейтинг;
- анализ, сравнение, классификация и обобщение, описательный метод.

Методы обработки материалов исследования:

- Таблицы
- Диаграммы
- Словесное описание

Жаргонизмы употребляет большая часть населения, довольно часто они звучат в нашей речи. Особенно широко используется жаргонизмы в речи молодёжи. Даже у школьников есть свой жаргон. Нередко говорящие не знают значения того или иного жаргонизма, употребляя его некстати. Почему это происходит? К чему приведёт? Я решила исследовать проблему на примере учащихся своей школы.

История школьного сленга насчитывает не десятки лет. Для начала определим, что же такое сленг. Я решила узнать значение слова сленг в «Словаре живого великорусского языка» В. И. Даля и в двух редакциях 1984 г. и 2001г. «Словаря русского языка» С. И. Ожегова под редакцией Н. Ю. Шведовой, а также в словаре иностранных слов под редакцией С. М. Локшиной, в учебнике А. И. Горшкова «Русская словесность. От слова к словесности». В словарях В. И. Даля и С.И. Ожегова нет слова сленг, что говорит о его молодости. В «Кратком словаре иностранных слов» слово сленг [англ. slang]– в английском языке – слова или выражения, употребляемые людьми определённых профессий или классовых прослоек, жаргон. В учебнике А.И. Горшкова «Русская словесность «От слова к словесности» так трактуется слово сленг: «Наряду с французскими по происхождению словами «жаргон» и «арго», в последнее время получило распространение заимствованное из английского слово «сленг» (slang). Надо отметить, что в употреблении слов жаргон, арго, сленг в качестве терминов нет строгой последовательности и однозначности, как нет резких границ между обозначаемыми этими словами явлениями». Слово жаргон автор объясняет как слово, которое обозначает язык групп людей, объединённых профессией, родом занятий, общими интересами, увлечениями. А так как эти группы являются открытыми, то соответственно их язык не является средством изоляции его носителей от «непосвящённых», а только отражает специфику их занятий, увлечений, привычек, взглядов на жизнь определённого круга людей. В «Школьном толково-этимологическом словаре» (составитель Г.Н. Афонина) и в «Словаре иностранных слов для школьников» значение слова сленг одинаково: сленг – слова, выражения, характеризующие речь определённых социальных или возрастных групп людей, сленг- заимствованное из английского – то же, что и французское жаргон или арго. То есть авторы этих словарей считают, что слова жаргон, арго и сленг – синонимы.

Молодёжный сленг — социальный диалект людей в возрасте 13 — 30 лет, возникший из противопоставления себя старшему поколению и официальной системе, и отличающийся разговорной, а иногда и грубо-фамильярной окраской.

На мой взгляд, понятие школьный сленг - разновидность речи, не совпадающая с нормой литературного языка, используемая узким кругом людей, объединённых общностью интересов, занятий, положением в обществе. Из этого определения следует, что сленг относится к лексике ограниченной сферы употребления и используется преимущественно в устном общении.

Ученический сленг представляет собой интереснейший лингвистический феномен, бытование которого ограничено не только определенными возрастными рамками, как это ясно из самой его номинации, но и социальными, временными пространственными рамками. С начала века отмечены три бурные волны в развитии школьного сленга.

Первая датируется 20-ми годами, когда революция и гражданская война, разрушив до основания структуру общества, породили армию беспризорных, и речь учащихся подростков и молодежи, которая не была отделена от беспризорных непроходимыми перегородками, окрасилась множеством "блатных" словечек

Вторая волна приходится на 50-е годы, когда на улицы и танцплощадки городов вышли "стиляги". Вот как пели в пародийной песне начала 50-х годов: На рыбалке у реки Кто-то стырил башмаки. Я не тырил, я не брал, Я на шухере стоял. Сам же по себе школьный сленг был достаточно беден: зырить – смотреть, жиртрест –толстый ученик, ништяк – ничего, пусть, свистеть – врать. Школьный сленг старшеклассников заметно обогатился и обновился в конце 50-х годов, когда появились так называемые стиляги. Вместе со своей особой модой (узкие брюки, клетчатые пиджаки, цветастые галстуки, ботинки на толстой каучуковой подошве) стиляги принесли и свой язык, частично заимствованный из иностранных слов, частично – из музыкальной среды, частично – неизвестно откуда. Чувак, чувиха –парень, девушка, которые являются своими в стиляжьей компании, брод – место вечерних прогулок (от Бродвея), лажа – ерунда, вранье и т.п. .

Появление третьей волны связано не с эпохой бурных событий, а с периодом застоя, когда удушливая атмосфера общественной жизни 70-80-х породила разные неформальные молодежные движения, и "хиппующие" молодые люди создали свой "системный" сленг как языковый жест противостояния официальной идеологии. 70-е и 80-е годы стали временем массового изучения иностранных языков. Появлялись новые вещи, а вместе с ними и новые слова. Так возникло, например, слово вертушка для обозначения проигрывателя и слово видак – для видеомагнитофона. Новым источником, пожалуй, в 90-е годы стали компьютерный язык и, к сожалению, лексика наркоманов. Впрочем, как раньше, так и теперь источником сленга является обычный литературный язык. Просто смысл отдельных слов нормальной речи школьниками переиначивается. На сленге 80-90 годов изъяснялись наши родители, часть слов перешла к нам, мы ими пользуемся, значит, они живут долго в языке.

Различают несколько наиболее продуктивных способов словообразования. Для каждой части речи они специфичны.

<u>Имя существительное:</u>

-ух(а) используется для образования слов с экспрессией грубости, пренебрежительности, ироничности: кличка – кликуха, заказ – заказуха, показ – показуха, спокойствие – спокуха.

При этом основа сложного, обычно иноязычного базового слова подвергается усечению: презентация – *презентуха*, стипендия – *стипуха*.

Также суффикс используется как средство универбации, т.е. сокращение сочетаний «прилагательное + существительное» в одно слово - существительное: мокрое дело (убийство) – *мокруха*, бытовое преступление – *бытовуха*.

Но за этим суффиксом не всегда стоит одно и то же сочетание. В качестве базовых, передающих семантику нового слова, используются основы прилагательных: черный – *чернуха*, веселый – *веселуха*.

-*Аг(а)* производит модификационные существительные, т.е. слова, отличающиеся от базовых экспрессивной оценкой. Как правило, такой суффикс передает грубую насмешливость: *журналюга, общага, тюряга*;

-*ар(а)* образует экспрессивные модификационные существительные, имеющие грубовато – шутливый характер: нос – *носяра*, кот – *котяра*.

Своеобразен -*он*, с помощью которого от основ глаголов производятся существительные, обозначающие действия или состояния, относящихся к выпивке и закуске: выпивать – *выпивон,* закусить – *закусон*, закидывать – *закидон*.

-л(а) производит от глагольных основ грубовато – уничижительные наименования лиц по действию: водила (от водитель), кидала (от кидать – обманщик);

-щик, -ник, -ач активны в разных сферах языка: халява – халявщик, тусоваться – тусовщик, хохмить – хохмач, стучать – стукач;

-ак более активен в производстве существительных, обозначающих какой – либо предмет или явление, по действию или признаку: наглость – нагляк, депрессия – депрессняк, проходняк (произведение, которое может быть опубликовано или проходной балл в вузе).

Из числа менее экспрессивных суффиксов, действующих в словообразовании существительных, назовем такие:

-лк(а), с помощью которого образуются от глагольных основ существительные разной семантики, например, именующие виды детского фольклора и детских игр: страшилки, стрелялки (по типу общеизвестных: считалки, дразнилки);

-ота используется для производства существительных со значением собирательности: наркота (от наркотики);

-ёж образует от глагольных основ наименования действий и состояний типа: балдеж (от балдеть), гудеж (от гудеть);

В пополнении лексики сленга широко используются и нейтральные суффиксы, продуктивные в литературном языке. Для производства существительных, обозначающих действия или результат действия, используются такие суффиксы:

-о: наезд, откат, навар;

-к(а): накрутка, отмывка, отмазка, засветка, раскрутка, напряженка;

-ни (е): отмывание, наваривание, обмишуривание.

<u>Глагол:</u>

Словообразование глагола менее богато. В нем нет специфичных суффиксов.

Особенно активны производные с –ну, -ану, обозначающие мгновенность, однократность действия: тормознуть, лопухнуться, ломануться. Но основную роль играет префиксация, приставки, продуктивные и в литературной разговорной речи:

-с- со значением удаления: слинять, свалить(уйти, уехать);

-от- отвалить, откатиться, отгрести(лит. отойти);

от- со значением уничтожения результата другого действия: отмыть (грязные деньги), отмазать(ся), отмотать.

<u>Имя прилагательное:</u>

Словообразование прилагательных еще менее разветвлено, чем словообразование глаголов. В нем не зафиксированы специфические приставки и суффиксы. Наиболее активны те же, что и для литературного языка: -ов, -н-, -ск-: лом – ломовой, чума – чумовой, жлоб – жлобский.

Имя существительное	-ух(а) кликуха, заказуха, показуха -аг(а) журналюга, общага -ар(а) котяра, носяра -он закидон, выпивон -л(а) водила, кидала -щик, -ач халявщик, стукач -ак депресняк, тусняк -от(а) наркота -ёж гудёж, балдёж
Глагол	-ну-, -ану- лопухнуться, ломануться с- свалить, слинять от- отвалить, отмазать
Имя прилагательное	-ов- ломовой, чумовой -ск- жлобский

С течением времени ускоряется темп жизни. Соответственно, растёт словарный запас, ведь каждому новому понятию должно соответствовать как минимум одно слово. Соответственно расширяется словарь жаргона. Так каковы же источники их образования?

1. Развитие сотовой телефонной связи, компьютерных технологий. Интернет, его широкие возможности, компьютерные технологии всегда привлекали молодых людей. В связи с этим появляется много новых жаргонизмов. Вот некоторые из них: вирусняк – компьютерный вирус; нэтик – Интернет; глючит – неполадки в работе компьютера; мыло – e-mail; блохи – ошибки в программе; мыха – компьютерная мышка; юзер – пользователь компьютером; гестбук – гостевая книга; жать – архивировать файлы; подмышка, крысодром – коврик под манипулятор мыши; болванка – компакт-диск; кнопки – клавиатура; смайлы – смешные мордочки в чатах.

2. Современная музыкальная культура. Одно из увлечений школьников – музыка. Она является частью их жизни. Жаргонизмы, относящиеся к сфере музыки, содержат названия различных музыкальных стилей: попса, попсятина – поп-музыка; свежак – новая музыка; название действий музыкантов – сбацать.

Некоторые поп-звёзды используют жаргонизмы в своих песнях: Лолита «Отвали», Анна Седокова «Пока, милый», группа «Время и стекло» в песне «На стиле».

Среди школьников сейчас более популярна зарубежная музыка, а русские исполнители и композиции порой воспринимаются с презрением. Часто школьники придумывают прозвища музыкальным группам и исполнителям: Мармеладзе (Меладзе), Кретинушки International (Иванушки International) ,Филя (Филипп Киркоров).

3. Отдельная тема – сленг на письме. При помощи смайликов пишут сообщения, придумывают ребусы и задачки, строят предложения.

4. Хобби и увлечения молодых людей. Во все времена среди школьников популярным остаётся футбол, и в связи с этим тоже не обойтись без жаргонных слов (финтовать, гонять финты).

Для чего современный ученик употребляет сленг?

С таким вопросом мы обратились к учащимся нашей школы. Если у воров сленг призван помочь скрывать свои мысли и намерения, то школьный сленг нужен совсем не для этого.

Были получены следующие ответы:

- сленг – это островок свободы среди взрослых;
- сленг как средство укрепления групповой солидарности;
- сленг как одна из форм преодоления чувства социальной неполноценности;
- сленг как способ свободы выражения мыслей;
- сленг как подражание определённому значимому лицу;
- сленг как своего рода протест против взрослых;
- сленг как проявление интереса к какой-либо деятельности;
- не хватает литературного словарного запаса;
- разнообразие: всегда говорить правильно скучно;
- стремление к краткости;
- передаёт эмоциональность речи.

1. Сленг делает речь более краткой, эмоционально выразительной. (Сравним два выражения). На книжном, литературном языке: Я испытываю сильное приятное чувство от этой песни. На сленге звучит так: Я просто тащусь от этой песни!)

В ходе научного спора, аргумент «Я тебя сейчас в асфальт закатаю!» правильнее заменить фразой: «Голубчик, не утруждайте себя в поисках профанаций».

Часто мы просим друзей и родных: «Вась, сгоняй кабанчиком за хлебом». Это неправильно.. Просить об одолжении необходимо так «Дружище, да не будет тебе в тягость…» и далее по тексту.

Если после ряда аргументов, необходимо подкрепить свою позицию крепким словцом, существует на выбор несколько вариантов: - «Ну ты, вонючий урод» должно произноситься, как:- «Ох, и плутоват же ты, шельма!»; - «Баран, за базар ответишь?!» - «Я недосягаем для ваших дерзновенных аргументов и дедукций»; - «Тормоз ты редкостный» - «Да вы просто рутинер, милейший!»; - «Сам понял, что сказал, дебил?» - «Ваши слова, уважаемый, бурлеск чистой воды. Равно как вы – акциденция современности».

Книжный (литературный) язык	Сленг
Я испытываю сильное приятное чувство от этой песни.	Я просто тащусь от этой песни!
«Голубчик, не утруждайте себя в поисках профанаций».	«Я тебя сейчас в асфальт закатаю!»
«Дружище, да не будет тебе в тягость…»	«Вась, сгоняй кабанчиком за хлебом»
«Ох, и плутоват же ты, шельма!»	«Ну ты, вонючий урод»
«Я недосягаем для ваших дерзновенных аргументов и дедукций»	«Баран, за базар ответишь?!»
«Да вы просто рутинер, милейший!»	«Тормоз ты редкостный»
«Ваши слова, уважаемый, бурлеск чистой воды. Равно как вы – акциденция современности»	«Сам понял, что сказал, дебил?»

2. Сленг служит опознавательным знаком того, что этот человек принадлежит к данной социальной среде. Свой сленг есть у рокеров, панков, хиппи, футбольных болельщиков – фанатов

Язык подростков 21 века не всегда понятен их родителям и учителям, чья непосредственная обязанность – поиск взаимопонимания с юным поколением. Совсем нелишне было бы разобраться, какой смысл вкладывают их подопечные в свои слова, тем более что особенности лексикона молодёжной субкультуры, похоже, отражают и своеобразие менталитета молодых людей.

Подростковый сленг выполняет функции, причём первостепенным становится стремление «зашифроваться» ради сохранения своей автономии от «чужаков», главным образом от старших.

Давно подмечено, что наиболее развитые и толковые ребята в целом менее конформны и, соответственно, менее склонны к употреблению сленга. Их довольно высокой культуре, приобретенной вследствие развитых познавательных интересов, претит уродование родного языка, и так достаточно богатого, чтобы выразить любое понятие или суждение.

Молодому человеку нужно обладать сильным личностным стержнем и изрядной эмоциональной устойчивостью, чтобы не сломаться под напором агрессивно насаждаемых стандартов. Как правило, в среде сверстников подросток, умеющий изъясняться без сленга и мата, да и к тому же постоянно получающий заслуженные высокие оценки, имеет репутацию ***ботана*** или ботаника. К науке ботаника эта пренебрежительная кличка никакого отношения не имеет. Она происходит от глагола работать, сокращённо – ботать. Иными словами, ботаник это тот, кто своим трудом пытается пополнить содержание своей головы.

По большому счёту наиболее показательны для массового подросткового менталитета даже не специфические сленговые слова, а широкое распространение малозначимых, казалось бы «вводных» словечек – короче, типа, прикинь, не тормози.

Современные школьники считают сленг неотъемлемой частью своего общения среди сверстников. Такие слова позволяют им самоутверждаться, поддерживать хорошие отношения с друзьями, обмениваться информацией и узнавать новое.

При изучении уровня использования сленга можно выявить, что для девушек сленг не является острой необходимостью, они могут обойтись и без него; на их взгляд, сленг прежде всего является игрой слов, которая придаёт речи лёгкий юмористический оттенок.

Для решения поставленных задач мною было проведено анкетирование учащихся 7-9 классов. Целью проведения анкетирования послужило следующее:

- определить круг наиболее часто употребляемых слов молодёжного сленга;
- определить мотивы употребления;
- определить отношения учащихся к молодёжному лексикону и выявить наличие или отсутствие стремления обойтись без него.

Для этого в анкету были включены следующие вопросы:

1) Какие сленговые выражения вы чаще всего употребляете в речи?

2) Для чего вы употребляете в своей речи сленг?

3) Можно ли обойтись без сленга?

По результатам анкетирования можно сделать выводы. Сленг был, есть и будет в школьной лексике. Хорошо это или плохо? Вопрос, по-видимому, неправомерный. Сленг нельзя ни запретить, ни отменить. Он меняется с течением времени, одни слова умирают, другие – появляются, точно так

же, как и в любом другом языке. Конечно, плохо, если сленг полностью заменяет человеку нормальную речь. Но современного школьника совсем без сленга представить невозможно. Главные достоинства тут – выразительность и краткость.

Не случайно, что в настоящее время сленг употребляется в прессе и даже в литературе (причем не только детективного жанра) для придания речи живости. Даже государственные деятели высокого ранга используют в своих выступлениях сленговые выражения. «Поймаем в сортире – в сортире их замочим», – сказал о террористах В.В. Путин. Следовательно, нельзя относиться к сленгу как к чему-то тому, что только загрязняет русский язык. Это неотъемлемая часть нашей речи.

Анализ анкеты позволил выделить следующие наиболее распространённые жаргонизмы:

1) существительные: лох, прикид, прикол, овца, олень, чмо, тормоз, бабки, базар, телик, ящик, главняк, хата, хавчик, халява, крышка;

2) глаголы: отвали, отсыхай, гонишь, рубать, хавать, колбаситься, задолбал, обломать, приколись, зашибись, прикинь, отвянь;

3) наречия: ништяк, клёво, потрясно, лафа, угарно, фиолетово, стопудово, отстойно;

4)устойчивые словосочетания и выражения: фильтруй базар, базара нет; ё-моё; шевели костылями; я чё, лысый; флаг тебе в руки и барабан на шею; ну блин – даёшь.

Имя существительное	Лох, прикид, прикол, овца, чмо, тормоз, телик, базар, хата, хавчик, халява, крышка. ..
Глаголы	Отвали, отсыхай, отвянь, гонишь, рубать, хавать, колбаситься, задолбал, обломать, приколись, прикинь..
Наречия	Клёво, потрясно, лафа, угарно, отстойно, фиолетово, стопудово, ништяк…
Устойчивые выражения	Фильтруй базар, базара нет, ё-моё, шевели костылями, я чё, лысый, флаг в руки и барабан на шею…

Анализ значения жаргонизмов помог выделить тематические группы:

1) наименования людей по родству (предки, маманя, батя, сеструха, братан);

2) наименования людей по профессии (училка, препод, класснуха, водила, мент);

3) бытовая техника (телик, ящик, мобила, видак, комп, сидишка);

4) пища и процесс её поглощения (хавчик, рубать);

5) обозначения людей по качеству их характера (лох, стукач, овца, лось, олень, редиска, чмо, шестерка, жмот, кобыла, крыса, ботаник);

6) состояние, оценка (потрясно, клёво, угарно, вкайф, крутизна, супер-пупер, супер, лафа, ништяк);

7) деньги (лимон, лям, косарь, штука, чирик, капуста, бабки, зелень, мани-мани).

Наименование по родству	Сеструха, братан, предки, маманя, батя…
Наименование по профессии	Училка, препод, класснуха, водила, мент…
Бытовая техника	Телик, ящик, мобила, видак, комп, сидишка…
Пища в процессе её поглощения	Хавчик, рубать…
Обозначение людей по личным качествам	Лох, стукач, овца, лось, олень, редиска, чмо, шестерка, жмот, кобыла, крыса, ботаник…
Состояние, оценка	Потрясно, клёво, угарно, вкайф, крутизна, супер-пупер, супер, лафа, ништяк…
Деньги	Лимон, лям, косарь, штука, чирик, капуста, бабки, зелень, мани-мани…

По результатам анкетирования на вопрос о том, употребляют ли они в своей речи жаргонизмы, большинство – 70% ответили положительно. 16% не употребляют их, 14% стараются не употреблять жаргонных слов в своей речи.

На вопрос, для чего употребляются школьниками жаргонизмы, были получены следующие ответы: 46% учащихся ответили, что жаргонизмы делают речь понятнее друзьям; 15% -считают, что это модно, современно; 26%- нуждаются в них для связки слов; 13% ответили, что жаргонизмы помогают им преодолеть недостаток в речи.

На вопрос: «Нужны ли жаргонизмы в речи?» - 58% считают, что нужны иногда, в разных случаях; 22% - нужны обязательно; 12% считают, что вообще не нужны и 8% - не думали об этом.

В ходе данной исследовательской работы я решила поставленные задачи, подтвердила гипотезу и пришла к следующим выводам:

1. Сленг, как и язык, меняется с течением времени. Это лишний раз подтверждает, что сленг – это часть языка, от неё не избавишься. Сленг — это игра, маска, попытка преодолеть обыденность. Сленг обладает «внутри себя» определенным лексическим и словообразовательным богатством. Сленг обладает ограниченной эмоциональной окрашенностью.

2. Сленг ограничен тематически. Сленг не может быть основой национальной культуры. Сленговые слова имеют «размытое» лексическое значение и не могут передать точную информацию. Сленг сводит общение к примитивной коммуникации.

3. Засилье сленга сегодня обусловлено изменившимися социальными условиями – приоритет материальных ценностей, разделение общества (на богатых и бедных), изменение межличностных отношений и так далее. Молодёжь всё чаще сталкивается с безразличием, грубостью, злостью. А это, в свою очередь, приводит к протесту, который выражается повышенным использованием сленга при общении. Общение со сверстниками, а также с друзьями более старшего возраста продолжает быть значимым.

Работая над темой «Языковой портрет современного школьника», я пришла к выводу, что однозначно относиться к этому явлению нельзя, запрещать употреблять жаргонизмы бессмысленно, но и невозможно не видеть опасной тенденции жаргонизации литературного языка. Поэтому школьникам, по моему мнению, необходимо правильно выбирать языковые средства, подходящие конкретной ситуации общения, учитывать при этом, кому предназначена речь, для чего необходимо не только знать нормы литературного языка, но и анализировать живую речь. В качестве заключения своей работы я составила рекомендации по улучшению культуры речи:

1.Разъяснить лицам, чьи выступления попадают в центр общественного внимания, необходимость бережного отношения к родному языку.

2.Разъяснить руководителям средств массовой информации о необходимости качественной редакторской работы над стилем публикуемых текстов.

3.Организовать консультативную службу русского языка;

4.Пропагандировать классическую литературу.

5.Обеспечить библиотеки новыми словарями и учебниками по русскому языку и культуре речи.

6.Подготовить и издать новую редакцию официального свода правил орфографии и пунктуации.

Конечно, большая часть подростков не осознаёт истоков возникновения некоторых слов, употребляемых ими в речи. Я считаю, что увлечение сленгом не так уж и безобидно, это не «детская болезнь», как считают многие. Это прямая опасность литературному языку, поэтому и надо формировать у подростков культуру речи. Когда мы портим язык, он «мстит» нам, портя нас самих. Наш язык и наше мышление связаны неразрывно. Скудость речи приводит к скудости мышления. Задумаемся над этим. Защитим наш язык, защитим самих себя, своих детей.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СТИХОТВОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Баширова Г.Р., Шаяхметова Л.Х.
Казанский федеральный университет

Перевод стихотворных произведений был и по-прежнему остаётся одним из тех видов перевода художественной литературы, который многие считают невозможным в своей основе.

Поэзия представляет собой запись в самой компактной, сжатой и усиленной форме, в которой язык преимущественно носит коннотационный, а не денотационный характер и в котором неразрывно связаны содержание и форма. Поэзия также рассматривается вместе с её «музыкальным

содержимым» или внутренним ритмом, независимо от того, существует ли какой-либо формальный шаблон или рифмование, что является одной из самых неуловимых, но существенных характеристик работы, выполняемой переводчик. И помимо трудностей, связанных с изучением содержания и формы, звуков и ассоциаций, переводчику стихотворных произведений также часто приходится создавать текст, который будет функционировать как стихотворение в языке перевода.

На протяжении всей истории создания поэтических переводов различные решения, выбранные переводчиками в отношении содержания и формы произведения, часто воспринимались как неудачные. В качестве причин, порождающих критику, обычно называются лингвистические и культурологические аспекты перевода этих произведений.

Мысль о том, что стихотворные произведения непереводимы, в своей основе опирается на взгляд на поэзию как на неприкасаемое выражение красоты литературы, которая разрушается, как только к ней прикоснутся. «При переводе поэтических произведений необходимо учитывать особенности словарного состава сопоставляемых языков. Английская стихотворная строка короче, но вмещает больше понятий и художественных образов, что влияет на ритм произведения.

Перевод лексических единиц, эмоциональных слов и выражений, эпитетов и метафор, фразеологизмов связан с определенными трудностями, обусловленными этимологическими особенностями лексики, игрой и сочетаемостью слов в сопоставляемых языках. Все эти трудности послужили основой для «теории непереводимости».» [6]

Тем не менее, перевод поэтических произведений никогда не стоял на месте, принося в различное время более и менее удачные переводы, и в истории перевода на сегодняшний день имеются убедительные доказательства того, что поэтический перевод, отличный от перевода иной художественной литературы, драмы и прозы, является возможным.

Зачастую целью переводчика является сама поэтичность, а именно желание воспроизвести содержание и эстетику произведения на другом языке и в иной культуре, желание сделать так, чтобы читатели переведенного произведения получили довольно близкие, если не соответствующие оригиналу, впечатления от произведения и эстетическое удовольствие, что и читатели оригинального стихотворения. Рассматривается точка зрения [3], что именно это является основным критерием оценки успешности перевода. Еще одним критерием успешного перевода является оригинальная поэтическая ценность переведенного текста. [2] Конечно, поэзия выполняет целый ряд иных функций, таких как информативные, дидактические, познавательные, практические и даже развлекательные, однако эстетическая функция занимает особое положение в поэтических произведениях. «Нигде больше эстетическая информация не представлена такой концентрацией средств, как в поэзии». [4, стр. 83]

Поэзия – это не только слова, но и ритм. Это музыка слов, способ видеть и изображать мир и опыт человека, а также передавать слушателю тонкое восприятие этого посредством искусного использования метафоры и слов, в которых естественный поток речи превращается в некий строго определённый ритмический рисунок. Подобные рисунки невозможно полностью воссоздать и сделать идентичными оригиналу в переводе.

Очевидно, правила формирования стихотворного произведения определяются синтаксисом и просодией, унаследованные языком в процессе исторического и социального развития языка. Поэты могут следовать или отступать от этих правил, но это также определяется историческими и социальными причинами. В некоторых случаях это порождает такие необычные формы поэзии, как «звуковые стихи» или музыкальный, но лишенный какого-то определенного смысла стих. Рождаясь на почве одних и тех же социальной причин, поэтические «движения» сформировали широко расходящиеся взгляды на то, что должно быть целью и структурой поэзии.

Перевод традиционно структурированного стихотворения является довольно сложной задачей. Необходимо учитывать не только огромное количество метров, типов рифмы и формы строфы, не говоря уже об индивидуальности их сочетания в конкретном исходном стихотворении, но также о весьма вероятной разнице в том, как они функционируют в обоих языках. То, что чистый ямбический пентаметр может означать для восприятия англичан, может не соответствовать тому, что это означает для русского читателя. Верно и обратное утверждение. [5]

Как же следует поступить переводчику? Какую из многих нитей, из которых состоит поэзия, должен захватить он в своем переводе? К счастью, не нужно отвечать на этот вопрос, поскольку вопрос содержит в себе ответ. Переводчик полагается на свои собственные поэтические ощущения. Он выбирает, какую из многих тем стихотворения он готов истолковать. Если он стремится к буквальному переводу, он не обязательно будет ожидать «поэтического» результата. Он может стремиться перевести «музыку» или «настроение» стихотворения. Но звуки и ритмика слов каждого языка формируют целостное единство, что приводит к созданию нового, неповторимого произведения искусства. Эти проблемы были освещены Стэнли Берншоу в книге «The Poem Itself». Данная уникальная и плодотворная работа содержит практически дословные переводы стихотворных произведений на разных языках, снабженные подробным описанием произношения и ритмики оригинального языка каждого стихотворения.

На своем самом глубинном уровне поэзия пытается передать неописуемые аспекты человеческого опыта через активно развивающиеся традиции экспрессивного искусства, пришедшего из далеких времен.

В некоторых лирических стихах голос поэта, кажется, говорит об индивидуальных переживаниях; в эпических стихах этот голос, кажется, говорит от имени нации или сообщества.

Традиционная поэзия достигает сочетания красоты формы, эмоционального отклика, приверженности традициям и эстетическому удовольствию читателя путем особого использования языка. Отметим такие отступления от повседневного использования языка - элементы поэзии [3]:

1) Стиль выражения мыслей. Лексика стихотворного произведения может быть сложной для понимания и включать слова высокого стиля, порой с архаичным оттенком. Слова в поэзии выбираются не только для передачи основного смысла, но и с учетом их коннотации, например, чтобы вызывать у читателя те или иные ассоциации, а также для выражения задуманных автором акустических и ритмических свойств.

2) Метр стиха. Эмоциональный язык ритмичен. В стихах ритм задается метром, причем такой метр – это основополагающая линия, на которую как бы нанизываются самые разнообразные и тонкие мелодии.

3) Сравнения и метафоры. Язык очень в значительной степени построен из древних метафор, но поэзия воскрешает их в ярких и захватывающих оборотах, пытаясь достичь непосредственности, которая является одной из характеристик искусства.

4) Мифы и символы. Подобно живописным и иным изобразительным возможностям языка, мифы и символы также вплетены в различные языки. Поэзия использует их способность обозначать предметы и явления для отображения фундаментальных аспектов человеческой природы.

5) Структура стиха. Поэзия обычно выложена фигурами определенной формы или узора. Структура может быть подчеркнута метром и / или рифмой. Кроме того, не прибегая к письму, поэзия в большей степени использует риторические возможности как для эмоционального эффекта, так и для сносного выражения мыслей и повествования.

6) Некоторые иные средства выразительности. Какие средства языка используются и как они развиваются в поэзии, зависит от литературных традиций и желаемого эффекта. Но это только средство для достижения цели, а не самоцель, поэтому они должны находить должное применение в композиции стихотворного произведения.

Естественно, очень трудно достичь успешного сочетания всех указанных элементов, это требует большого опыта и знания языка, профессиональной интуиции и постоянной практики. Именно поэтому перед переводчиком стихотворных произведений стоит проблема решения таких задач, которые требуют высокого профессионализма и таланта литератора.

Список использованной литературы:

1) Ravil Bukharaev, David Matthews, Historical Anthology of Kazan Tatar Verse, Routledge, 2013, 246 p.

2) Mona Baker, Kirsten Malmkjaer. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 2001.

3) Shi Aiwei, “Translatability and Poetic Translation” Translatum Journal, 2005, https://www.translatum.gr/journal/5/translatability-and-poetic-translation.htm

4) Дмитриева Л.Ф. и др. Курс перевода с английского языка на русский: Учеб.-метод. пособие / Л.Ф. Дмитриева, С.Е.Кунцевич, Е.А.Мартинкевич, Т.З.Стальчинская, Л.С.Крохалева, О.И.Федоренчик. - Мн.: МГЛУ, 2004. – 91 с.

5) Казакова Т.А. Практикум по художественному переводу. Учебное пособие на английском языке. СПб.: «Союз», 2003, 320 с.

6) Алимов В.В. Художественный перевод: практический курс перевода. Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.В.Алимов, Ю.В.Артемьева. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 256 с.

ДНИ НЕДЕЛИ

Газизянов Амир, ученик 5 класса,
Научный руководитель: Якупова Лилия Римгилевна,
МБОУ «Тимершикская СОШ» Сабинского муниципального района РТ

При изучении английского языка на уроках часто бывают моменты, когда учащиеся, особенно младшие школьники, задаются вопросом «А почему?». Это происходит, потому что истории развития России и Англии разные, разные источники языка, разный климат, разная площадь и т.д. Происходит некоторое непонимание, и в таких ситуациях важно объяснить, или дать учащимся возможность самим разобраться, почему «у нас» и «у них» по-разному.

На одном из уроков английского языка в мы изучали тему «Дни недели». Когда мы познакомились с английской неделей, то заметили, что в Англии неделя начинается не с понедельника, как у нас, а с воскресенья. Нам стало интересно, почему так сложилось. А также нам захотелось узнать, от чего произошли английские дни недели и как ним относятся разные народы.

Я провел опрос среди учащихся третьих,четвертых классов, и оказалось, что большая часть из них тоже не знают, от чего произошли названия английских дней недели.

Я решил изучить информацию о днях недели и составить небольшой информационный блок, чтобы рассказать затем другим учащимся, что я узнал.

В своей работе я пытался изучить, что является источником названий дней недели, что и явилось целью моего исследования. Также целью проекта является обогащение знаний учащихся.

Задачами моего исследования являются:

- изучить происхождение названий дней недели в английском языке и в русском языке,
- узнать, почему английская неделя начинается с воскресенья,
- узнать отношение народов к дням недели,
- составить информационный блок для обогащения знаний других учащихся.

Объектом моего исследования выступают дни недели.

Предметом исследования является происхождение дней недели.

Методы исследования, которые я применил в своей работе: опрос, изучение литературы, анализ различных источников.

В работе были использованы различные источники информации: материалы Интернет-сайтов, англо-русский словарь В.К. Мюллера и результаты опроса учащихся 3,4 классов.

Этапы работы над проектом:

I этап (первая неделя декабря 2017 года)

определение проблемы, цели и задач исследования, обсуждение плана проведения исследования, распределение по времени;

II этап – подготовительный (декабрь 2017 года – январь 2018 года)

a) выполнение задач проекта

b) анализ и обобщение полученной информации.

Учитель выступает в роли эксперта, консультирует, оказывает помощь в поиске информации и анализе полученных данных.

III этап – презентация проекта (февраль 2018 года)

Оформление результатов исследования. Подведение итогов, выводов. Подготовка к защите проекта. Защита проекта на школьном уровне.

IV этап – контроль (конец февраля 2018 года).

Сначала я провел опрос, в котором участвовало 28 человек из двух классов. Результаты показали, что 3% сказали – от названия богов, 5% сказали – от названия цветов, 4% - от русских дней недели, 3% - от слова «day», 85% ответили, что «не знают».

Я начал искать информацию, обратившись к источникам Интернета. Оказалось, что названия английских дней недели произошли от имен богов (Бог Солнца – Сан, Богиня Луны – Мун, Бог Тьюско, Бог Воуден (также Вотан, или Один), Бог Тор, Фрига, или Фрейя, Бог Ситер). Я нашел описание этих богов, но не смог найти их изображения, поэтому мы решили по описанию нарисовать богов сами.

Следующим этапом работы было выяснить, почему у англичан воскресенье стоит во главе недели. В итоге выяснили следующее.

Первый день недели "воскресенье" идет от Ветхого завета. Это был первый день сотворения мира. Последний, седьмой день – была суббота, когда бог отдыхал от трудов праведных. Суббота определена выходным днем, а неделя начинается с первого рабочего дня. В Европе, а точнее в Риме до II в. н. э тоже придерживались этого обычая, пока император Адриан не запретил христианам праздновать субботу. Именно тогда день отдыха перенесли на воскресенье, а в 321 г. римский император Константин узаконил этот день как еженедельный государственный праздник. Первый день "понедельник" образовался на основе Нового завета. Христос воскрес в день после субботы, этот день назвали "воскресенье" и определили, что он должен быть выходным. А неделю по-прежнему продолжили начинать после выходного, т.е. в понедельник. Так в большинстве стран.

В США и в некоторых других странах установилась смесь этих двух вариантов. Первый день недели – воскресенье (от Ветхого завета), и выходной – тоже воскресенье (от Нового завета).

Затем я решил разобраться с русскими днями недели и проверить, верны ли были мои догадки.

Я узнал, что на Руси понятие "воскресенье" появилось после принятия христианства. На современные названия дней недели в русском языке значительную роль оказало христианство. Прежде всего, следует разобраться с самим словом НЕДЕЛЯ.

В современном значении НЕДЕЛЯ – это календарная единица измерения времени продолжительностью в семь суток с особым названием для каждого дня.

В старославянском же языке (а у многих славянских народов – и по сей день) это слово имело другое значение. Так называли последний день седмицы (аналога современной недели), выходного, когда ничего «не делали». Отсюда и его название - «неделя».

Являясь первым днем недели, понедельник сохраняет в своем названии старославянский смысл «недели». Это день, наступивший после недели (воскресенья) – понедельник. В названии вторника хорошо слышится слово «второй». Название среды происходит от слова «середина». Согласно религиозным обычаям, первым днем недели считается воскресенье (во многих странах эта традиция сохранена и поныне). И хотя первым днем недели является понедельник, в названии третьего дня недели сохранился библейский отпечаток. Таким образом, среда действительно получается «посередине» недели. Названия четверга и пятницы произошли от порядковых числительных «четыре» и «пять». Название субботнего дня произошло от древнееврейского слова «саббат» («шабат» - «покой», «отдых от работы»). Еврейская религия всегда считала днем отдыха именно субботу. Название седьмого дня недели связано с великим событием – Воскресением Иисуса Христа. Именно поэтому с введением христианства старорусское название последнего дня недели было изменено на «воскресенье». А слово «неделя» с тех пор употребляется только в новом значении, заменив собой старорусскую седмицу.

Дни недели: Они также являются культурным наследием народа, в татарском литературном языке дней недели принято называть по – фарси (такая была традиция ученых людей среди татар), а

народная память сохранила чисто тюрко-татарские названия названий дней недели, татары-мишары до сих пор в быту так и называют дней недели:

1. Баш кон/көн (понедельник)
2. Буш кон/көн (вторник)
3. Чэршэмбе кон/чәршәмбе көн (среда)
4. Кочатна кон/көчатна көн (четверг)
5. Жома кон/җома көн (пятница)
6. Атнарас кон/көн (суббота)
7. Базар кон/көн (воскресенье)

В этом варианте названий дней недели, похоже, два дня недели названы непо-тюркски, это Чэршэмбе (фарси) и Жома (арабское название). Хочу привести шуточное мишарскую отговорку; Баш кон(көн)- башламыйм, буш кон(көн) – эшлэмим (эшәмим), чэршэмбе кон (чәршәмбе көн) – эшем бар, кочатна кон (көчатна көн)– кешем бар, жома кон (җома көн)– мэчеткэ (мәчеткә) барам, атнарс кон (көн)- мунча керэм (керәм), базар кон)көн) – ял коне (көне).

Дело в том, что у древних тюрков было 5 дней в неделю, поэтому 2 дня у мишар заполнились персидскими названиями

День недели на русском	День недели на татарском
Понедельник	Дүшәмбе
Вторник	Сишәмбе
Среда	Чәршәмбе
Четверг	Пәнҗешәмбе
Пятница	Җомга
Суббота	Шимбә
Воскресенье	Якшәмбе

После изучения происхождения дней недели я попытался выяснить, как русские и англичане относятся к дням недели. Для этого я решил рассмотреть две сказки: русскую и английскую, потому что, на наш взгляд, язык художественной литературы очень хорошо передает традиции народа.

Сначала я изучил английскую сказку Г.Х.Андерсена «Дни недели», которая нас заинтересовала, но к которой не было никаких иллюстраций. Я прочитал сказку, выбрали описание дней недели и с помощью этого материала решили сделать коллаж из фотографий современных людей, которые подходят под описание дней недели. Таким образом, получилось современное представление сказки. Затем мы с Лилией Римгилевной разработали задание для этого коллажа, чтобы его можно было использовать на уроках английского языка.

Суть задания заключается в том, что учащимся дается сказка Г.Х.Андерсена «Дни недели» на английском языке, которую они должны прочитать и по описанию догадаться, где и какой день недели изображен на коллаже.

В русском языке я взял сказку про дни недели автора Натальи Алфёровой. Данная сказка построена на русских пословицах, поговорках, идиомах. Каждый день недели описывается несколькими вариантами, поэтому и отношение к каждому дню получается разнообразным. Например, понедельник выступает как «понедельник – день бездельник», «понедельник – день тяжёлый» и «понедельник – похмельник», то есть нельзя выделить, что важнее, для каждого русского человека будет свое отношение к понедельнику. И так с каждым днем недели.

Для данной сказки мы тоже придумали задание. Также создали коллаж, на котором получилось много картинок, каждый день недели представлен несколькими вариантами. Из текста выбрали выражения, посвященные дням недели, написали их на отдельных листочках. Учащиеся читают сказку и по описанию соотносят картинку с выражениями. Например, выражение «после дождичка в четверг» подходит к картинке, на которой изображен человек под зонтом, для выражения «понедельник – день тяжелый» подходит спортсмен со штангой в руках и т.д.

Такое задание можно использовать на уроках литературы или на классном часу. После изучения и сравнения сказок я пришел к выводу о том, что нельзя сказать однозначно, как русские и как англичане относятся к разным дням недели, мы только можем описать их, а дальше сам решает, что ему нравится, а что нет. Например, в английской сказке «Господин Воскресенье, глава дней

недели, явился в черном шелковом плаще. Благочестивые люди подумали бы, что он надел пасторское облачение и собирается в церковь, дети же мирской суеты увидели бы, что он просто-напросто накинул на себя домино и собирается веселиться, а яркая гвоздика, красующаяся у него в петличке, означает красный фонарик, который выставляется у театральных касс и гласит: "Все билеты проданы, веселитесь же на славу!"», то есть для кого-то воскресенье связано с церковью, для других – с весельем и отдыхом, для третьих – с посещением театра.

После разработки заданий я решил посмотреть, понравятся ли они другим учащимся, будут ли они им интересны. Я предложил выполнить задания и увидел, что задания выполняются с большим интересом, все учащиеся с азартом включились в процесс работы.

В ходе исследования была достигнута цель моей работы – исследование происхождения дней недели в английском языке. Все поставленные задачи удалось решить: изучить происхождение названий дней недели в английском языке и в русском языке, узнали, почему английская неделя начинается с воскресенья, узнали отношение народов к дням недели, составили информационный блок для обогащения знаний других учащихся.

Выводы:

1. Английские дни недели произошли от названия северных богов.

2. Первый день недели "воскресенье" идет от Ветхого завета. Это был первый день сотворения мира. Последний, седьмой день – была суббота, когда бог отдыхал от трудов праведных. Суббота определена выходным днем, а неделя начинается с первого рабочего дня. В Европе, а точнее в Риме до II в. н. э тоже придерживались этого обычая, пока император Адриан не запретил христианам праздновать субботу. Именно тогда день отдыха перенесли на воскресенье, а в 321 г. римский император Константин узаконил этот день как еженедельный государственный праздник. Первый день "понедельник" образовался на основе Нового завета. Христос воскрес в день после субботы, этот день назвали "воскресенье" и определили, что он должен быть выходным. А неделю по-прежнему продолжили начинать после выходного, т.е. в понедельник.

Такая неделя в большинстве стран. В США и в некоторых других странах установилась смесь этих двух вариантов. Первый день недели - воскресенье (от Ветхого завета), и выходной – тоже воскресенье (от Нового завета).

3. Понятие "воскресенье" появилось на Руси после принятия христианства. По одной из популярных версий старое русское "неделя" (как день) называлось так потому, что в этот день ничего "не делали", отдыхали. А понедельник означает, что он следует после "недели" и т.д.

4. В русском и английском языках к каждому дню недели разное отношение, для каждого человека каждый день недели значит что-то свое, это нашло свое отражение в сказках.

Использование коммуникативной ситуации при обучении грамматике английского языка

Гимадиева Э.Н., Кузнецова А.А.
Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия)

Резюме: В статье рассмотрен один из способов закрепления изученного грамматического материала в речи на примере использования коммуникативной ситуации. Проанализированы этапы изучения грамматического явления, трудности, возникающие при изучении грамматике и обоснована необходимость употребления коммуникативной ситуации при обучении грамматике. На основе примера изучения грамматического явление рассмотрен порядок и условия работы с коммуникативной ситуацией.

Ключевые слова: грамматика, английский язык, коммуникативная ситуация

Изучение грамматики является очень сложным и долговременным процессом. Основной практической целью при обучении грамматическому строю языка является

формирование грамматических навыков в продуктивных и рецептивных видах речевой деятельности в пределах определенного программами грамматического минимума. Один из представителей советских методистов – Анатолий Петрович Старков считает, что освоение грамматического строя английского языка учащимися является ключевой проблемой методики [Старков, 1978].

При обучении грамматике преподаватель следует определённой стратегии: он знакомит обучающихся с грамматическим явлением, далее преподаватель, с помощью различных упражнений обеспечивает закрепление изученного материала, третьим этапом является обеспечение выхода изученного материала в речь, а четвёртым этапом является контроль.

При изучении грамматики ключевым этапом является реализация обучающимися грамматической конструкции в речи, а не выполнению однотипных грамматических упражнений. В данном случае в качестве инструмента для закрепления грамматической структуры в речи выступает коммуникативная ситуация, которую преподаватель может использовать во время уроков английского языка.

В процессе изучения грамматического строя английского языка у обучающихся могут возникнуть определённые сложности и проблемы, которые приводят к появлению трудностей при усвоении грамматики. Чаще всего сложности связаны с явлением интерференции (например: изучение разветвлённой системы времён английского языка), которая представляет собой наиболее трудно преодолимое препятствие [Бабинская, 2003].

К примеру, обучающиеся могут испытывать проблему при разграничении определённого и неопределённого артикля, при этом он знаком с явлением «артикль» (например: *I feel bad Somebody call a doctor. (any doctor)// I need you to call the doctor (specific doctor))*, которая вызвана явлением аппроксимации. Оно также может быть препятствием успешному усвоению грамматического явления, но может быть успешно преодолено при своевременном обращении к нему.

Но большинство трудностей при обучении грамматике возникают из-за недостатка применения изученных конструкций в продуктивной речи.

При использовании коммуникативной ситуации изученные грамматические формы закрепляются в сознании обучающегося, он создаёт определенные ассоциативные связи между грамматической конструкцией и реальностью, а также изученная грамматическая категория выходит в продуктивную речь,

Внедряя коммуникативную ситуацию в процесс обучения грамматики, учитель не затрачивает большого количества времени, но в то же время коммуникативная ситуация носит в себе смысловую нагрузку, в которой решается поставленная учителем речевая задача. Также учитель повышает заинтересованность обучающихся к процессу обучения и повышает желание говорить на изучаемом языке, так как при использовании коммуникативных ситуаций учитель старается подобрать такие темы, которые будут интересны его обучающимся, то есть будут затрагивать их личный опыт, интересы и т.д.

Представим, что Вы изучаете условные предложения нулевого типа – Zero Conditional. В первую очередь преподаватель столкнётся с трудностью восприятия данной темы обучающимися ввиду межъязыковой интерференции. При введении условных предложений нулевого типа (Zero Conditional) учитель должен обратить внимание обучающихся на употребление Present Simple в придаточном и главном предложении. При изучении условных предложений нулевого типа обучающиеся должны усвоить, что данный тип условных предложений употребляется для фактов, которые всегда являются 100% истиной, также для описания законов, общеизвестных фактов и истин.

При обучении данной конструкции учитель может воспользоваться разными подходами и методами, он может ввести явление через правило, а может дать возможность обучающимся самим догадаться о форме и функции данного явления, в данном случае будет задействован индуктивный метод. После изучения явления, стоит приступить к самому важному этапу при обучении грамматическому явлению, то есть к практике изученного

явления в продуктивной речи. Учитель предлагает обучающимся обсудить тему «The things that are 100% true about me». Обучающиеся работают в парах, роль учителя заключается в контроле за тем, что и как говорят обучающиеся, чтобы предотвратить закрепление неправильных форм в сознании.

Используя данный подход, мы ожидаем высокую вовлеченность и мотивированность обучающихся к использованию изученного материала, что обусловлено моделированием приближенным к реальным коммуникативным ситуациям, что позволяет создать правильные ассоциативные связи между изучаемой конструкцией и её применением.

Список использованной литературы:

1. Бабинская П.К. Практический курс методики преподавания иностранных языков: английский, немецкий, французский / Учебное пособие / П.К. Бабинская. – Минск: ТетраСистемс, 2003. – 285с.
2. Старков А.П. Обучение английскому языку в средней школе / Методическое пособие для 5-10 кл. / А.П. Старков. – М.: Просвещение, 1978. – 222с

КРАСНЫЙ ЦВЕТ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ ТАТАРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Закизянова Л.Х., магистр 2-го курса Казанского федерального университета
Научный руководитель – канд.филол. наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Резюме: *В данной статье рассматриваются особенности восприятия красного цвета татарами и англичанами в сравнении. Автор статьи подчеркивает, что цвет является одним из средств осмысления мира у каждого народа. Сравнивая культурологическое восприятие красного цвета татарами и англичанами, автор делает выводы о разнообразных значениях данного цветообозначения в обоих языках, подчеркивая, что красный цвет для татар и англичан в основном используется для обозначения огня, силы, жизни, власти и красоты.*

Ключевые слова: *цвет, народ, культурологическое восприятие, этнические традиции, ассоциации, черный цвет, белый цвет.*

Передача информации, воспринимаемой с помощью органов чувств, в частности, зрительной, является одной из основных задач языка. Прежде всего, это касается цветоощущений, поэтому слова, обозначающие цвет, в центре внимания лингвистов на протяжении десятилетий. Человек живет в мире цветов, но “взаимоотношения человека с цветом – одна из самых больших загадок” [Кукушин: 18]. Неоспорима “эстетическая роль цвета в национальной фольклорной и поэтической традиции”[Ковешникова: 3]. Цвета, безусловно, связаны с национальной картиной мира (цвета герба, флага). Все это позволяет говорить о цвете не только как о факте реальной действительности, о части зрительных ощущений, но и как о концепте.

Цветообозначение передает не только наглядный образ предмета или явления, но и определенные эмоционально-экспрессивные оттенки. Для того чтобы выявить концептуальные особенности цветообозначений, необходимо изучить реализацию концепта “цвет” в языковой картине мира. Точнее было бы говорить о паритетных отношениях между языковой и когнитивной сферами человеческой деятельности. Подобный интерес к проблеме цветообозначений и их перевода свидетельствует об актуальности данной работы.

Цвет – компонент культуры и окружен системой ассоциаций, смысловых значений, толкований, поэтому он становится воплощением разнообразных нравственно-эстетических ценностей. Цвет может быть представлен как эмоциональность, т.е. в цвете может

выражаться отношение и чувства человека к явлениям окружающей природы. Также цвет выступает в качестве содержательного элемента культуры, с помощью которого можно охарактеризовать, систематизировать предметы, социальные установки и нравственно-эстетические понятия.

Языковая система восприятия цвета, отличается от научной «в силу своей антропоцентричности: на то, как мы описываем цвет объектов, влияют как физические и психологические законы восприятия, так и знания о мире, о функциональном использовании наблюдаемых объектов» [Жаркынбекова: 111].

Как известно, каждый народ имеет свой образ мышления, мировоззрение. С древнейших времен цвет являлся одним из средств осмысления мира у каждого народа: он служил обозначением наиболее важного в природе и наиболее ценного в человеке. Но со временем познавательное значение цветовых образов потерялось, а цвет приобрел эстетическое и духовное значение, выражая внутренний мир человека.

Люди с незапамятных времен придавали особое значение языку красок, поэтому символика цвета имеет давнюю историю. Цветообозначения широко отражаются в древних мифах, народных преданиях, сказках, религиозных учениях. Так, «в астрологии лучи Солнца, разложенные в спектр и дающие 7 цветов, соответствовали 7 основным планетам: красный — цвет Марса, синий — цвет Венеры, желтый — цвет Меркурия, зеленый — цвет Сатурна, пурпурный — цвет Юпитера, оранжевый — цвет Солнца, фиолетовый — цвет Луны» [5]. Также краски символизировали и социальный статус людей, их различные психологические состояния. У разных народов сложилась определенная символика цветов, дошедшая до наших дней. Мы рассмотрим красный цвет и его символику в мире, а также цветовые представления татар и англичан.

Во многих языках одно и то же слово обозначает и красный цвет, и красивое, прекрасное. У полинезийцев, например, слово «красный» - это синоним слова «возлюбленный». А в Китае говорят «красное сердце» об искреннем, откровенном человеке.

Красный цвет у многих народов ассоциируется с кровью и огнем. Его символические значения очень многообразны и противоречивы. Красное у разных народов символизирует радость, красоту, любовь, полноту жизни; вражду, месть, войну; бунт, революцию, борьбу. Например, у многих племен Африки, Америки и Австралии воины, готовясь к схватке, раскрашивали тело и лицо в красный цвет, а также карфагенцы и спартанцы носили во время войны красную одежду. В древнем Китае повстанцы называли себя «красные воины», «красные копья», «красные брови».

Красный цвет может обозначать также власть и величие. В Византии только императрица имела право носить красные сапожки, а император подписывался пурпурными чернилами, восседал на пурпурном троне.

Смысл красного цвета в английском и татарском языках сходно и общепринятыми значениями этого цвета в мире. Красное в английском языке в большинстве случаев обозначает жизнь, жизненную силу, пламя, красоту, любовь и брак. Например, *red-blooded* (полнокровный, полный жизни; сексуально активный); *red-hot* (чувственный; пламенный); *red-hot mamma* (знойная женщина); *red- streak* (девушка, румяная как яблоко) [6].

В татарском языке красный цвет встречается при обозначении борьбы, бунта (*кызыл йодрык, кызыл киселү* – про человека, любящего драться); красоты, успешности (*ал да гөл булу, кызыллыгы җиргә төшеп тора* - про красивую девушку или человека, *кызыл такта* – почетная доска); красноречия (*кызыл авыз, кызыл тел*). Также красный цвет встречается в значении «важный», «самый главный»: *кызыл җеп булып сузылу* (проходит красной нитью) и т.д.[Исәнбәт: 112]. Нужно отметить, что красный цвет также фигурирует в государственной символике Республики Татарстан. Красный цвет в флаге символизирует жизнь, силу и процветание.

Таким образом, мы рассмотрели особенности восприятия черного и белого цветов татарами и англичанами на основе фразеологического фонда данных языков. Древняя символика красок и их интерпретация в различных культурах находит свое подтверждение в

современных теориях взаимосвязи цвета и эмоционально-волевых состояний не только отдельного человека, но и целых общностей. Изучение данных особенностей имеет важное значение при лингвокультурологических исследованиях, особенно при переводе художественных текстов.

Список использованной литературы:

1. Жаркынбекова Ш. К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики.//Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ., 1999.
2. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге / Исәнбәт И. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.
3. Ковешникова Е. В. Эстетическая значимость цвета /автореферат канд. дисс. – М., 1982. – 25с.
4. Кукушин В. С. Цвет и свет в жизни учащихся // Основы валеологии. – новочеркасск, 1998. – 76с.
5. Интернет-источник: http://allmystic.ru/page/1401
6. Интернет-источник:https://pedtehno.ru/content/osobennosti-cvetooboznacheniy-v-angliyskom-yazyke

МЕЖДУ ЖИЗНЬЮ И СМЕРТЬЮ

Закирова Финзия, ученица 10 класса,
Научный руководитель: Самигуллина Альфинур Хафизовна
МБОУ "Нуринерская СОШ" Балтасинского муниципального района РТ

Перешагнув в новое столетие, люди вновь и вновь нуждаются в переосмыслении и переоценке исторических событий 20 века, в том числе репрессий сталинской эпохи. Мы знаем много произведений в русской и татарской литературах, в которых описываются страшные дни репрессии и созданы они, в основном, очевидцами. Произведения А.И. Солженицына в русской литературе, роман «Колымские рассказы» Ибрагима Салахова в татарской литературе стали «набатом» репрессий. Еще одним примером к таким произведениям из современной литературы можно отнести роман Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза». Здесь рассказывается не только о нелегкой судьбе татарской женщины, но еще и о пути множества репрессированных людей, их страданиях, жалкой судьбе, мучениях.

В 2015 году «Зулейха открывает глаза» стала лауреатом премии «Книга года» в номинации «Проза года». Также Гузель Яхина удостоилась Лауреата премии «Ясная Поляна», стала Лауреатом первой премии «Большая книга» в 2015 году.

Книга года… Не больше и не меньше. Сколько силы, таланта, сколько понимания чужой души… Хочется не говорить, а молчать, аккуратно держать в себе эту силу, эти чувства, молча сопереживать тем людям, что прошли через ад и не сломались, просить у них прощения, хотя сам вроде бы ни в чем не виноват.

Творчество Г.Яхиной в истории современной литературы еще не изучено, поэтому ее творчество вызывает глубокий интерес в общественности, в этом заключается актуальность нашей работы. Перо писательницы заслуживает большого внимания читателей и исследователей. В романе, с одной стороны, объективно отображается духовно-нравственный мир татарской женщины из маленькой татарской деревни; с другой стороны, роман решает тяжелую судьбу татарской женщины и показывает становление личности.

Нас очень удивило то, что столь молодая писательница сумела передать нелегкую судьбу татарской женщины. жизнь людей во время сталинских репрессий. Что же побудило писательницу столь откровенно описать историю татарской женщины? В своём интервью для журнала «Татарстан» Г.Яхина сказала: «Я взяла тему из истории нашей семьи. Моей

бабушке было всего 7 лет, когда её родителей раскулачили. Она проехала в санном караване с другими ссыльными до Казани, затем в вагоне-теплушке до Красноярска, а далее на барже до места ссылки – таёжного трудового поселка ПитГородок, где прожила 16 лет. Я опиралась на географический путь, который проделала бабушка и тот же самый временной период с 1930-го по 1946 год. Зулейха – вымышленный и тщательно продуманный литературный персонаж. Но жизнь бабушки, конечно же, послужила толчком к изучению темы раскулачивания и кулацкой ссылки».

Многие читатели, чьи родственники стали жертвами сталинских репрессий, увидели в образе Зулейхи судьбу своих близких. Нас эта тема тоже интересует, потому что из нашей деревни в 30-40-е годы были репрессированы 45 человек, среди них были и женщины. Поэтому с удовольствием взялись изучать этот роман и поставили перед собой цели и задачи.

Цель нашей работы – изучить духовно-нравственный мир женщины в романе Г.Яхиной

Задачи:

- изучение романа Г.Яхиной «Зулейха открывает глаза»

- систематизация и обобщение полученных данных, выявление особенности изображения женщины в романе ;

- исследовать психологию развития творческой личности.

Объектом нашего исследования является женский образ в романе «Зулейха открывает глаза»

Предметом исследования являются особенности изображения духовно-нравственного мира женского образа в современной русской литературе.

Методы исследования**:** анализ и синтез, изучение критических материалов, этимологический анализ слов.

Семантическое поле романа Г.Яхиной «Зулейха открывает глаза»

Автор книги года, Яхина Гузель Шамилевна, родилась в Казани, окончила Казанский государственный педагогический институт, факультет иностранных языков; с 1999 года живёт в Москве, работала в сфере PR, рекламы, маркетинга. Окончила сценарный факультет Московской школы кино (2015). Публиковалась в журналах «Нева», «Октябрь». В журнале «Сибирские огни» вышли главы её дебютного романа «Зулейха открывает глаза». После неудачных попыток самостоятельно найти издателя для «Зулейхи» автор обратилась в литературное агентство Елены Шубиной. С его помощью книга увидела свет и оказалась успешной.

Действие в романе начинается зимой 1930 года в глухой татарской деревне. Во время раскулачивания крестьянку Зулейху вместе с сотнями других раскулаченных, репрессированных и ссыльных отправляют в вагоне-теплушке по каторжному маршруту в Сибирь. Там, в землянке на берегу Ангары, пережившие этот этап, начнут строить новую жизнь под надзором чекиста-коменданта. Тяжёлый каторжный труд, неприветливый климат, доносительство и страх – в сложных условиях предстоит жить Зулейхе и сотням таких же переселенцев.

Дремучие крестьяне и ленинградские интеллигенты, деклассированный элемент и уголовники, мусульмане и христиане, язычники и атеисты, русские, татары, немцы, чуваши – все они будут пытаться выжить, ежедневно отстаивая у тайги и безжалостного государства своё право на жизнь.

Образы и художественное описание Г. Яхиной были восприняты российскими критиками положительно. Кто-то считает, что это роман о любви, кто-то видит в нём прежде всего исторический контекст. Вот что говорит сам автор об этом: « В первую очередь это история преображения Зулейхи – путь от забитой крестьянки до свободной женщины. Это главная тема романа, которая отражена даже в названии. На днях меня спросили: «Не является ли такая эмансипация героини своеобразным плюсом, в какой-то мере оправданием сталинского режима? Чушь, конечно…»

Самым ярким отзывом к роману в данный момент является отзыв писательницы Любови Улицкой. «Этот роман принадлежит тому роду литературы, который, казалось бы, совершенно утрачен со времени распада СССР. У нас была прекрасная плеяда двукультурных писателей, которые принадлежали одному из этносов, населяющих империю, но писавших на русском языке. Фазиль Искандер, Юрий Рытхэу, Анатолий Ким, Олжас Сулейменов, Чингиз Айтматов… Традиции этой школы – глубокое знание национального материала, любовь к своему народу, исполненное достоинства и уважения отношение к людям других национальностей, деликатное прикосновение к фольклору. Казалось бы, продолжения этому не будет, исчезнувший материк. Но произошло редкое и радостное событие – пришел новый прозаик, молодая татарская женщина Гузель Яхина и легко встала в ряд этих мастеров»

А Павел Басинский вот так охарактеризовал роман «Зулейха открывает глаза»: «Манера Гузель Яхиной жесткая. Короткие фразы, минимум деталей, ничего лишнего»

Роман "Зулейха открывает глаза" об истории маленькой и хрупкой, но сильной и светлой женщины, на чью долю выпало столько испытаний, что не каждый выдержит, выстоит и не сломается. А она смогла. Она не просто не сломалась, но прошла через все горести, лишения и потери с достоинством, не озлобившись. Приспособилась, приняла совершенно дикие, неприемлимые и греховные для неё условия жизни безропотно. Каков духовно-нравственный мир этой хрупкой женщины? Мы попробуем ответить на этот вопрос.

В первой главе романа описывается судьба Зулейхи в доме мужа. Это обычная судьба татарской женщины до революции. Образ покорной татарской женщины Зулейхи мы видим и в рассказе Фатиха Амирхана «Татар кызы». В патриархальной татарской семье родилась девочка, до 6 лет её считали человеком. А уже в 7 лет ее превратили в живую куклу. В 13 лет начали искать подходящего мужа. Когда ей исполнилось пятнадцать, как и Зулейхе, ей нашли мужа намного старше и сказали: «Ты раба мужа, до смерти должна служить только ему».

Тысячи татарских женщин покорялись судьбе, Зулейху ждала такая же участь. Каждый день она открывала глаза и исполняла роль живой куклы.

До революции многие женщины, не вытерпев унижение и оскорбления, шли на самоубийство. Их поступок – горький протест насилию (например, образ Гюльбану в романе «Судьба татарской женщины» Г.Ибрагимова). Несчастные женщины другого выхода не видели. В этом сила их характера.

Зулейха тоже не знает счастья. Она и жизни не знает, настоящей, полной. Не знает ласки и тепла, доброго слова. Зулейха знает только тяжкий труд, побои, оскорбления, круглосуточное служение мужу и свекрови. И всё равно она считает, что ей повезло, что «муж ей достался хороший». Всё смиренно терпит, принимает, не перечит и не бунтует. Но такая уж она, Зулейха. Такой человек, так воспитана. Но Зулейха о смерти не думает. Впереди её ждут самые трудные испытания и путь становления сильной женщины.

Конфликт между внутренним и внешним миром Зулейхи

У Зулейхи особенный внутренний мир, богатый, своеобразный, и этот мир конфликтует с внешним миром. Мы думаем, именно природные силы помогли Зулейхе стать сильной. Зулейха – дочь Природы. Только природным силам она верит, общается с духами и усрокаивается.

Зулейха была близка к природе и ощущала себя ее гармоничной частью.. Она придумала себе многочисленных духов: Басу капка иясе, Бичура, Шурале, Зират иясе. Часто, ставя себя в опасность, Зулейха у Упырихи украдывает сладкую пастилу, чтобы угощать Басу капка иясе. «Этот дух любит сладкое. Это мама так учила»,- думает она. Она вышла ночью в поле и бросала листы пастилы по одному. Ветер подхватывал их и уносил куда-то в поле. Какая наивность, но в то же время до слёз жалко её. Но писательница успокаивает нас: «Ни один лист не вернулся обратно к Зулейхе – дух околицы принял угощение. Значит –

исполнит просьбу: потолкует по-свойски с духом кладбища, уговорит его». Зулейха верит своим духам по-детски, в этом мы видим её чистоту души, она покорна, но её не жалеешь, а наоборот, в ней живёт какая-то сила.

Даже в тайге, будучи матерью, Зулейха осталась верна своим духам, много раз слушал сын Юзуф ее легенды о шах-птице, о ведьмах, о Басу капка иясе. Этим Зулейха воспитала в сыне любовь к национальным традициям.

В тайге Зулейха подружилась с духами дремучего урмана. Она вела себя здесь спокойно, подумала, что урман принял ее. Но это уже не покорность, это – борьба за жизнь. Автор показывает её внутренний конфликт с внешним миром. Она часто смотрит на небо и думает: « Нет моего Аллаха, если бы он был, то спас бы меня от таких мучений». В доме мужа эти мысли никогда не приходили бы. Вот так , борясь с внутренним миром, она стала себя защищать, поняла, что кроме самой себя никто не поможет выжить в дремучем урмане, где духи совсем не похожи на духи «родные».

Но всё же автор считал нужным напоминать о прежней жизни через появление духа Упырихи. Появление Упырихи, во-первых, показывает связь Зулейхи с прежней жизнью, во-вторых, она появляется именно в тот момент, когда Зулейхе очень плохо или она в безвыходном положении.

Упыриха – свекровь Зулейхи, она играет важную роль в её судьбе. Упыриха, конечно же, хорошая мать, но по отношению к татарской женщине ее нельзя назвать любящей свекровью. Чтобы расшатать психику своей невестки, ослабить ее духовный мир, Упыриха предсказывает скорую смерть. Она не пропускала ни одной малейшей возможности сделать Зулейху виноватой перед своим сыном, Муртазой. И каждый раз ей эта подлость удавалась. Вспомним, из-за Упырихи муж вынужден бить свою жену, даже если она невиновна. Мать с сыном очень тесно связана духовно. Муртаза верит Упырихе, а не Зулейхе.

И вот такая Упыриха появляется в тайге три раза, и её появление символично в романе. Первый раз она помогла Зулейхе тогда, когда маленький Юзуф чуть не умер от голода.

Во второй раз Упыриха обвиняла Зулейху в распутстве: « Бог тебя накажет за это!». Именно тогда впервые Зулейха сказала против свекрови : «Прочь, Убырлы, долой с моих глаз! Ты умерла, и твой сын Муртаза тоже умер!». Хотя мы видим бунт Зулейхи, но все же она почувствовала боль и страх: что-то должно было случиться? Случилось: в тайге чуть не погиб Юзуф . Здесь происходило невероятное и нереальное. Зулейха одна справилась со стаей волков. В действительности такому не поверишь. Но здесь автор показывает образ бесстрашной женщины, готовой из последних сил бороться за жизнь единственного сына. А ведь в доме мужа она не смогла спасти жизни четырёх дочерей. Только оплакивала и просила духов заботиться о них. Суровая тайга воспитала мужество, бесстрашие. Её духовно-нравственный мир стал более жёстким. Она не живёт с природными силами в согласии, а наоборот, постепенно покоряет их себе. Сколько раз она встречалась со смертью, смотрели они друг другу в глаза и… Зулейха побеждала. Вспомним хотя бы тот момент, когда из-за сына она убила хозяина тайги – медведя. Зулейха – почти что хозяйка дремучего урмана. Каждый день она свободно охотилась, продавала дичь. Тайга вырастила женщину-труженицу. У неё появились свободные деньги, таким образом, не только духовный мир, но и все стороны её жизнедеятельности изменились в лучшую сторону.

Символика названия романа «Зулейха открывает глаза»

Если обратить внимание на композицию романа, то увидим, что фраза «Зулейха открывает глаза» повторяется 6 раз. Из второго повтора становится ясно, что такой тип анафоры даёт сигнал: в судьбе Зулейхи произойдёт коренное изменение. Во втором повторе Зулейха очнулась в мечети. Такой поворот в жизни она перенесла болезненно, но достойно. Маленькая Зулейха, незаметная, практически невидимая женщина открывает глаза, точней ей их открывает жизнь, судьба.

Дальше с третьей фразы «Зулейха открывает глаза» мы видим формирование сильного характера в татарской женщине.

Зулейха, в свои тридцать лет ни разу не покидавшая пределы родной деревни, мечтала увидеть Казань хотя бы раз в жизни. И увидела. И не только Казань. Вместе с сотнями и тысячами других таких же несчастных - "кулачьём" и "бывшими людьми" - Зулейха проделает долгий путь через всю страну, на край света. В глухую тайгу. Повезут их на поездах, в вагонах для скота. И пересчитывать буду как скот - по головам, и относиться соответственно. Ведь они же враги, антисоветские элементы, полулюди-недочеловеки. Месяцы в пути, долгие, голодные, мучительные, для кого-то смертельные. А впереди - пугающая неизвестность. Зулейха одна среди чужих, но она вела себя спокойно, со всеми подружилась. Относились к ней доброжелательно даже чекисты. А Игнатов (чекист, который убил мужа Зулейхи) старался как-то помочь ей и думал: «Какая маленькая женщина, откуда она берёт силы?»

Зулейха на пути в каторгу узнала о беременности и стала бороться за жизнь ребёнка. Конечно, были моменты, когда готова была к самоубийству. У неё на всякий случай в кармане лежал пропитанный ядом сахар. Но она всё равно верила в светлое будущее и этим спасла свою жизнь и жизнь ещё не родившегося сына.

Нельзя не гордиться силой характера Зулейхи. Вспомним тот момент, когда из триста утопающих в Ангаре, спаслось тридцать человек, среди них была и она, беременная. Именно желание стать матерью спасло её от смерти. Конечно, помог ей Игнатов. Но ведь некоторые сами добровольно ушли на дно, не борясь, но она боролась из последних сил. Символично здесь тот момент, когда ядовитый сахар растаял на ладони Зулейхи. Значит, жить да жить ей!

Последние фразы «Зулейха открывает глаза» как бы напоминают, что именно советская власть и репрессия открыла глаза Зулейхи. «Если б не советская власть, если бы не раскулачивали тогда всех подряд, да не строчили бы доносы, так бы и просидела Зулейха у себя на сундуке, издохла от непосильной работы, да под пятой у свекрови». Эти строки мы читали в одном комментарии читателей. Да, советская власть в те времена многим открыла глаза – самым жестоким образом, половине лучшего населения страны. Самым работящим и умным, успешным и талантливым, но не изворотливым и наглым. Но события, происходящие с Зулейхой, полностью меняют ее мировоззрение, взгляд на окружающий мир. «Зулейха открывает глаза»… Именно этой фразой автор подчеркивает все ее перемены, встретившиеся на пути, изменения в жизни, которые она испытала на своей доле. Маленькая, хрупкая женщина победила трудности. Автор много-много раз подчёркивает, что татарская женщина способна на подвиги. Кажется, что от прежней беззащитной Зулейхи не осталось и следа. Она не раз говорит себе в тайге: «Если бы надо мной так не издевались, я не стала бы такой сильной».

Мастерство писательницы заключается ещё в том, что продолжая традиции русской литературы в изображении сильной женщины, она родила нового героя - женщину-татарку, обладающей сильной волей и твердым характером. Герой, много раз встречаясь со смертью, остается жить и получает право на духовное возрождение.

«Зулейха открывает глаза» в оценке критики

Художественное достояние «Зулейхи…» не оказалось за пределами внимания критики и читателей, и людей искусства. Мы следили за прессой, искали критические статьи о романе. И вот в приложение «События недели» районной газеты «Хезмэт» поместили критические статьи по роману Г.Яхиной. Мы очень обрадовались и одним дыханием прочитали все статьи. В газету помещены статьи автора исторических романов Вахита Имамова, кандидата филологических наук М.Хабутдиновой, молодого поэта Рузаля Мухамметши, писателя Шамиля Идиятуллина. Их мнения нам очень дороги, у нас появилась возможность, может быть, первыми вступить с ними в беседу, привести аргументы в опровержение и в подтверждение.

М.Хабетдинова пишет: «Г.Яхина не знает традиции и обычаи татарского народа. Зулейха проводит обряды язычества». Действительно, в романе есть моменты культового обряда. Зулейха – верующий человек, и в трудные минуты она просит помощи у Аллаха. В

семье матери Зулейха воспитывалась на мифах, легендах, и в тайге она не раз вспоминает рассказы матери. 15 мучительных лет терпит Зулейха общество Упырихи и облегчает свою участь детскими верованиями, в тяжёлые минуты обращается к духам Басу капка иясе (дух околицы), Зират иясе (дух кладбища). Бедная Зулейха обращается к ним с просьбой, чтобы они присмотрели за могилами дочек, укрыли их снегом потеплее. Даже и сейчас в татарских деревнях существует обращение к несуществующим духам. Татары испокон веков жили с марийцами, удмуртами, чувашами, постепенно происходил диалог культур. Нам кажется, что такое явление нельзя называть язычеством. Например, такое явление встречается и у нас. Наше село на 3 части разделяет 2 притока реки Кугуборки, образованные от родников Салия и Зараки. В речках летом купаются гуси, утки, люди здесь собирают грибы, ягоды. Чтобы лето прошло тихо, живущие рядом с притоками, «угощают» Салия-эби и Зараки-эби чёрной курицей. Но это мы никак не связываем с язычеством, здесь 300 лет живут татары, а первыми пришли сюда марийцы, удмурты. Вот так их обычаи сохранились у нас как «национальное достояние».

По мнению В.Имамова, роман написан совершенно разными авторами. «Возможно, у романа 3 автора»,- пишет он.- Я не знаю ни одной женщины, которая знала бы о мельчайших подробностях строения землянки. В третьей главе очень много употреблены медицинские термины, не будь человек профессионалом, то сделал бы ошибки в употреблении медицинских терминов. Г.Яхина предала свой народ».

При изучении романа мы встречались с непонятными строительными и медицинскими терминами. Но мы легко справились с этим, так как очень легко найти какую-то информацию через Интернет- ресурсы. Возможно, писательница очень хорошо изучила этот материал. Но самое главное ни в этом, а в том, что стиль написания, язык, чувства и переживания героя в этих главах «нечужие», а чисто авторские.

Молодой поэт Р.Мухаммтша, писатель, журналист Ш.Идиятуллин считают, что выход романа Г.Яхиной является большим событием в современной отечественной литературе.

В СМИ пишут, что Г.Яхина участвовала в мероприятии «Большая книга в Париже» и презентовала свой роман. Это значит, что о жизни татар, о татарской женщине узнают и за пределами России. А это великая победа!

Мы не критики, но хотим показать некоторые неточности в употреблении слов, терминов. Г.Яхина в конце романа даёт словарик непонятных слов для читателей русского происхождения. Мы должны были обращаться к словарику, потому что даже в контексте не было понятно значение определённых слов. Например, «Дома на стенах висели красочные ляухе». Что это? Слово «ляухе» она объясняет как молитвенник. В словаре искали значение этого слова, и только по словарю фразеологизмов нашли близкое по звучанию «лэхэулэсен укыды». Напуганный человек часто произносит слова из аята Корана «лэ-хэулэ- вэлэ-куэте». Наверное, Г.Яхина подразумевает шамаиль. С древних времён наши предки изображали аяты на бумаге или полотне, помещали над дверными проёмами в доме и мечетях.

А также в некоторых татарских словах произошли фонетические изменения и они потеряли лексическое значение: кереш (нужно: корэш – борьба). Кереш – это введение. Неправильное употребление одного звука уже даёт желать писательнице осторожно употреблять народный язык: дэв (дию - дракон), кота (ката- тапочки), камча (камчы-кнут).

И русская, и татарская классическая литература обладают богатым духовно-нравственным потенциалом, заставляют задумываться над проблемами человеческого бытия, формируют наши убеждения, мировоззрение, принципы и идеалы.

Мы полностью убедились, что современная литература также обладает богатым нравственным потенциалом, героям современной литературы присущи черты нашего времени, их поступки ближе нам и понятнее. Герои Г.Яхиной не являются нашими современниками, но мы жили какое-то время с ними, переживали с ними. Г.Яхина, продолжая традиции классической литературы, поднимает вечные вопросы бытия, даёт понять, что жизнь так дорога, и за неё надо бороться. Зулейха же боролась со смертью, после себя оставила будущее.

После всего изученного мы пришли к таким выводам:

1. Г Яхина имеет полное право войти в мир «женской прозы». Автор раскрывает внутренний мир героев в их столкновении с внешним миром.

2. Писательница по-своему изображает природный мир, он у неё живой, в гармонии с человеком, поэтому является мотивом для дальнейшего исследования её творчества.

3. Г.Яхина опирается на мифы, фольклор, пытается сохранить колорит национальной культуры. Но в ходе исследования выяснилось, что при употреблении слов происходили фонетические изменения в словообразовании народных названий.

4. Язык Г.Яхиной лёгкий, роман читается одним дыханием. При раскрытии образа Зулейхи писательница использовала приём несобственно-прямой речи, который помогает заглянуть во внутренний мир героя.

Мы чаще и чаще оглядываемся назад на те ценности, которые определили нашу жизнестойкость в прошлые эпохи, на то, что мы с непочтительностью предали забвению. И Гузель Яхина настойчиво предупреждает, что развитие не должно порывать органические связи с традициями, ценностями. Творчество Г.Яхиной будут изучать в дальнейшем, думаем, что она порадует нас своими новыми героями.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕЖДОМЕТИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ф.С. ФИТЦДЖЕРАЛЬДА И ДЖЕЙН ОСТИН

Кадирова Фируза,
Казанский федеральный университет,
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Человеческие взаимоотношения не возможны без выражения чувств, настроения, эмоций. Мы злимся, раздражаемся, удивляемся, радуемся. Но как выразить чувства и эмоции? Для этого мы пользуемся междометиями. Междометия – это слова или фразы, которые выражают эмоции, реакцию. Они могут состоять всего из одного слова, но при этом способны выражать мысль без подлежащего и сказуемого. Когда мы удивляемся или восхищаемся, мы используем такие междометия как*, «wow!»(вау!), «oh!»(ох!), «ah!»(ах!),* ***«brilliant!»(****блистательно!)****, «bravo!(браво!)», «Gee!»(****вот здорово*!) **а когда сожалеем о чем-то –** ***dang*** **(ч**ерт!)*!,* ***dear me*** *(вот те на!)* и т.п.

Обычно междометия встречаются в устной речи так как при общении мы стараемся сэкономить больше времени .Мы не используем сложных конструкций, сложносочиненных предложений, научных слов. Но междометия встречаются и в письменной речи. В своей работе рассмотрим использование междометий на примерах двух произведений. (Ф.С. Фитцджеральд «Tender is the night», Джейн Остин «Pride and prejudice»)

Роман Джейн Остин «Pride and prejudice» насыщен интригами, неожиданными перипетиями и живыми, эмоциональными диалогами. Это произведение богато средствами речевой выразительности, в том числе и междометиями. Почти в каждой своей реплике героиня произведения «Pride and prejudice» миссис Беннет употребляет междометие «oh!» *(«Oh! my dear Mr. Bennet,» said Mrs. Bennet as she entered the room, «we have had a most delightful evening, a most excellent ball. ,стр.9).* Также в произведении встречается восклицание «oh! shocking», *(о! шокирующий!,), («Oh!shocking!»cried Miss Bingley.,* стр.29*)*Это междометие выражает крайнее возмущение, удивление или даже отвращение, так как после этого восклицания следует предложение: «I never heard anything so abominable*» (я никогда не слышал ничего такого отвратительного*).Как выясняется, некоторые из слов-сигналов имеют более одного «значения»: встречаются случаи, когда одно и то же междометие меняет свои «указательные» свойства в соответствии с контекстом. Например, в первом рассмотренном нами примере междометие «oh!» выражает радость, ликование, а во

втором предложении – отвращение. Есть множество случаев употребления этого междометия:

a. усиление экспрессивности высказывания
b. употребление в риторическом обращении для усиления его выразительности
c. употребление для выражения чувства боли, отчаяния
d. выражает удивление
e. употребляется при принятии решения, при приходе к кому-либо[1]

Междометие «aye» используется для обозначения положительной эмоции, радости. Например: *«aye, there she comes,» said Mr. Bennet»...,стр.52* . Так же оно может употребляться в значении как «за» например, при голосовании *(**aye**s have it (большинство «за»)*. Может использоваться как положительный ответ к кому-либо (*aye,sir!(есть сэр!).*

Не менее эмоционально-окрашенной является и роман Ф.С. Фицджеральда «Tender is the night». Как и в предыдущем произведении, для передачи эмоциональности героев тут использовано огромное количество междометий «Oh!», «ah!» *(«Oh-h!» she smiled delightedly. «My father was a doctor too», стр. 27 («Ох!» радостно улыбнулась она: «Мой отец тоже был врачом», («Oh, please, I don't care even if I had a baby.,стр.29 («О, пожалуйста, мне все равно, даже если бы у меня был ребенок.))* Кроме этих междометий здесь еще употреблено междометие «Hey». В переводе на русский оно звучит как «Эй!» *(«Hey! I've been discharged three weeks.,стр.47)* (*"Эй! Я был выписан через три недели.).* Используется для того, чтобы привлечь чье-то внимание или окликнуть кого-либо. Так же может выражать *удивление, восторг, реже - просьбу повторить или обратить внимание.*

Междометие «Tch!Tch!» употребляется для выражения неодобрения, осуждения чего-либо. Например: «Tch!Tch!» uttered Franz.»,стр.61

Междометие «Heavens!»(боже мой!) в предложении «Heavens!» exclaimed Rosemary»,стр. 6; «God`s sake (ради Бога), «oh, for God`s sake, Violet, don't go telling everybody the idea...»стр.9; «My God!»(боже мой), «My God, he gasped, « you're fun to kiss.», стр. 69, выражают возмущение, удивление, предупреждение, предостережение.

Чтобы выразить свое мнение не обязательно всегда и везде использовать длинные предложения и фразы. Иногда достаточно и короткого междометия. Они полноценно передают наши эмоции, чувства.

Как мы и выяснили, междометия довольно часто используются в произведениях зарубежной литературы**.**

Список использованной литературы:

1. **Д.И. Квеселевич, В.П. Сасина** Русско-Английский словарь междометий / Д.И. Квеселевич, В.П. Сасина – : Москва, издательство «Астрель» АСТ, 2001. – 253 (511) с.
2. **F.S. Fitzgerald** «Tender is the night» / F.S. Fitzgerald – : Москва, издательство «Астрель»АСТ,2017. –128 с.– (Легко читаем по-английски).– 128 с.
3. **J. Austen** «Pride and prejudice» / J. Austen: Москва, издательство «Астрель»АСТ,2014. – 190,[2]с.:ил.– (Легко читаем по-английски).– 190 с.

[1] **Д.И. Квеселевич, В.П. Сасина** Русско-Английский словарь междометий / Д.И. Квеселевич, В.П. Сасина – М. : Москва, издательство «Астрель»АСТ, 2001. – 253 с.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ С КОМПОНЕНТОМ «САНДУГАЧ» (СОЛОВЕЙ) И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Касимова Алия Камилевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Россия
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Резюме. *В данной статье подробно рассматриваются некоторые татарские фразеологические единицы с компонентом «сандугач» (соловей) в своем составе. Освещается важность.данной птицы в татарской культуре. Приводится вывод о том, что фразеологические единицы с этим компонентом в своем составе имеют разные интерпретации.*
Ключевые слова: *татарские фразеологизмы, сандугач, соловей.*

Птица — это одно из самых прекрасных созданий в мире. Она является символом свободы, в этом случае следует понимать под этим — идею отделения духовного начала от земного. Также птица - это символ души, безусловно сюда входит и тот момент, когда душа покидает тело. Нередко мы в нашей повседневной жизни встречаем этих невероятных «Божьих созданий» и останавливаемся, засмотревшись на них, на их внеземную красоту или заслушавшись их пением, которое является усладой для нашего слуха. Необходимо также учитывать то, что у каждый культуры есть своя интерпретация той или иной птицы и то, чем птицы заняты или где они находятся, их окрас или разновидность имеют первостепенное значение . К примеру, две птицы на дереве, в большинстве своем одна из них — темная, а другая — светлая, олицетворяют дуальность мира: тьму и свет, проявленное и скрытое, два полушария. А птицы, изображающиеся на ветвях Древа Жизни со змеей у его основания символизируют союз воздуха и огня. А, конечно же, поющие птицы являются символом счастья. В татарской культуре одна из таких птиц — «сандугач» (соловей). Он занимает довольно значимое место в жизни татар. Живое пение этой, казалось бы, совсем неприметной птицы столетиями вдохновляло людей, направляло их на подвиги, дарило смысл жизни. Приведем несколько интересных фразеологических оборотов, связанных с ним.

В современном обществе мы ценим людей с «золотыми руками», ведь если произошла какая - либо неприятная ситуация, она нередко приводит к цепной реакции, и вот уже у нас не одна задача, требующая решения, а несколько. Так вот, о таком человеке, который может все это решить, в татарском языке говорят: «Агачтан сандугач кына ясамый», что дословно имеет перевод:« Только соловья из дерева не делает». А может и делает? Альтернатива в русском языке данному фразеологизму «золотые руки» и «мастер на все руки». В английском языке:«Jake of all trades».

Каждый человек нуждается во взаимодействии с другими людьми. Мы не способны жить без общения. Коммуникабельность в современном обществе также является одним из необходимых качеств человека, но к чересчур общительному человеку часто у людей может возникнуть антипатия, таким образом, злоупотреблять этим нельзя. В татарском языке есть такой фразеологический оборот: «Әбрәкәй сандугачы», что в русском языке имеет аналог :«Болтун несусветный». Так говорят о человеке, который слишком много разговаривает, которого остановить от этого действия невероятно трудно. «Несусветный» в свою очередь интерпретируется как «крайний в своём проявлении, невообразимый». В английском языке такого человека часто называют «chatter-box». Дословно можно перевести:« Коробка-болтун». Скорее всего это название связано с телевидением, так как телевизор также в свою очередь не замолкает, пока его не выключишь.

Часто люди недовольны тем, что имеют. Нередко жалуются на «земную несправедливость», не умеют ценить имеющееся. Так у татар именно для того, чтобы напомнить человеку о прелестях жизни, о том, что они являются обладателями намного большего, чем им кажется, есть такой фразеологический оборот :«Сандугач теле кирәкме сиңа». Оно имеет значение довольствоваться тем, что есть. В русском языке фразеологизма с такой интерпретацией не нашлось точно также, как и в англиском языке.

Соловей — однозначно птица с невероятным голосом. Слушать его пение одно удовольствие. В татарской культуре есть фразеологический оборот: «Аның сандугачы сайрый», оно интерпретируется как :«Дела идут хорошо», а дословно переводится как: «Его соловей поет». Ведь и правда его пение поднимает настроение, а хорошее настроение - это однозначно путь к успеху. В русском языке с таким значением можно встретить такой фразеологический оборот: « как по маслу», т.е. идеально, без сложностей. В английском языке эквивалент : "like clockwork". Т.е. работать без сбоев, как было запланировано; работать "как часы".

Таким образом, мы приходим к выводу, что соловей в татарской культуре занимает однозначно важное место, это доказывают, возникшие в ее культуре фразеологические единицы с его названием. Также необходимо учитывать, что интерпретация представленных ранее фразеологизмов разная, хотя они и имеют одно и то же слово в своем составе.

Список использованной литературы:

1. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек.-Казан: Мәгариф, 2001. -335 б.
2. Быстрова Е.А., Окунева А.П., Шанский Н.М. Учебный фразеологический словарь русского языка. - М.: Просвещение, 1984. — 271 с. Пособие для учащихся национальных школ.
3. Лубенская С.И. Русско-английский фразеологический словарь. - М.: "Языки русской культуры", 1997. - 1056 с.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ С КОМПОНЕНТОМ «КАЕН» (БЕРЕЗА) И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Касимова Алия Камилевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Россия
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Резюме. *Данная статья посвящена раскрытию значений некоторых татарских фразеологических единиц с компонентом слова «каен» (береза). В ней предоставляется подробный их анализ. Приводятся эквиваленты татарских фразеологизмов из английского и русского языков со схожими значениями. Приводится вывод о том,, что фразеологизмы с одинаковым компонентом могут иметь совершенно разные интерпретации.*

Ключевые слова: *каен, береза, татарские фразеологизмы.*

«Дерево» является одним из центральных понятий в различных культурах, которые между собой могут даже не иметь какой-либо взаимосвязи. А ведь его значения в них нередко схожи между собой. С данным определением образовано очень много словосочетаний, скрывающих в себе достаточно глубокий смысл, да и в самом слове такой смысл присутствует, если даже и рассматривать его отдельно. Например, словосочетание «древо жизни». Его довольно часто изображают с плодами или цветами на ветках, ведь именно они отображают символ жизни, именно такой образ возникает у нас в голове при упоминании данного словосочетания, ведь жизнь это нечто прекрасное, это благословение

свыше. Что же означает само понятие «дерево»? В первую очередь, это своеобразный проводник между землей и небом, ведь его корни запрятаны глубоко в земле и устремляются в ввысь. Также, оно является символом человеческой жизни: процесса его рождения, непосредственного существования до достижения последней точки назначения, то есть смерти. В-третьих, этот символ означает еще и бессмертие, возрождение после смерти, плодородие.

Не стоит забывать, что каждая культура имеет так же и свой вид дерева, который ее характеризует. В татарской культуре — это «каен» (в переводе на русский язык «береза»). Приведем несколько ярких примеров фразеологизмов с этим словом.

1) «Кәкре каенга терәтү» (обвесьти вокруг пальца).

В нашей жизни мы довольно часто встречаем в людях не самые лучшие их качества, о которых иногда предпочли бы и вовсе не знать. Кто из нас не попадал в ситуацию, когда человек, которому мы безоговорочно доверяли, обводит нас вокруг пальца? Русский вариант данного фразеологизма не связан с каким-либо определенным деревом или вообще с растительностью, а вот с животным или рыбой пожалуйста. Он звучит как «подложить свинью» или же «ловить рыбу в мутной воде», то есть намеренно ставить в неловкое положение с не самым хорошим умыслом: устроить втихомолку большую неприятность, совершить по отношению к кому-либо непорядочный поступок, подлость.. Так, например, в английском языке тоже есть идиома, подходящая по смыслу к этим. Она звучит так: «pull the wool over one's eyes», если перевести дословно получается — «потянуть шерсть за глаза». Почему же шерсть? Дело в том, что шерсть является довольно важным материалом в истории англичан. Она являлась крупным источником дохода английской короны, чем и приобрела у них довольно первостепенное значение. Таким образом, накрыть глаза шерстью безусловно не может иметь за собой хороший смысл. Это значило бы пренебречь чем-то чрезвычайно ценным для них.

2)«Әлеге дә баягы, шул бер каен таягы» (все тоже самое).

Сколько человека не исправляй, а все попусту. Очень многие люди стараются верить только в лучшее, дают людям второй шанс, искренне надеясь, что человек осознает свою ошибку и обязательно исправится или, в крайнем случае, будет всячески стараться это делать. Русский вариант — «Наступить на одни и те же грабли». В английском языке существует данная поговорка: «a leopard can't change its spots». Дословный перевод: «леопард не может поменять свои пятна», таким образом речь идет о неисправимости человека.

3)«Ике инә бер җептә, ике каен бер төптә» (очень близкие друг другу люди)

Все мы имеем «родственную душу» и во многом даже схожи с ней, что делает нас неразделимыми. В русском языке аналогия данному фразеологизму—"водой не разольешь" или "не разлей вода". Возникает вопрос: если в татарском языке данное понятие связано с деревом, то почему в русском с водой? Может причина кроется в том, что для русских «вода», в первую очередь, является символом жизни, ее основой. Так, например, у англичан есть такой фразеологизм — «as thick as thieve», что буквально переводится: «быть такими близкими друг к другу, как воры». Данный сравнительный оборот довольно интересный.. Видимо именно такая ассоциация у них возникает.

4)«Яшь каендай» (стройная)

Каждый человек имеет свои собственный идеал красоты, стройность также входит в него. И разве человек, сделавший комплимент через фразеологический оборот, сможет остаться незамеченным? В русском языке данный фразеологизм переводится дословно, то есть он означает «стройная как береза». Скорее всего данный фразеологизм и был заимствован с русского, ведь данное сравнение как нельзя кстати. Береза действительно является очень красивым, статным, стройным деревом. Вот, например, в английском языке такого рода идиому не встретишь. Это довольно очевидно, ведь в то время как для русских «береза» является очень близкой, то несомненно для англичан это совсем не так. Ведь можно ли встретить березу в Англии? Если вы до этого не задумывались об этом, то важнейший

символ Англии – дуб, дерево, которое может расти лет 900, то есть англичане проводят ассоциации дерева с долгожитием, ведь о стройности дуба можно вступить в нескончаемые дискуссии.

5)«Кәкре каен астына китү» (последнее пристанище)

Все люди рождаются, живут, умирают. Данный фразеологический оборот и подразумевает под собой последнее из перечисленного. Ведь склонившаяся над землей береза означает, что ее жизненный путь продвигается к своему логическому завершению. В русском языке аналога для этого фразеологизма нет, но переводится оно — «найти последнее пристанище». В английском языке: «the last refuge», что также означает последнее пристанище/прибежище.

Таким образом, мы узнали, что даже самое обычное слово кроет в себе огромный смысл, о котором мы зачастую и не задумываемся. Стоит заметить еще и то, что данное слово может быть в составе фразеологизмов с совершенно разным содержанием.

Список использованной литературы

1. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек.-Казан: Мәгариф, 2001. -335 б.
2. Быстрова Е.А., Окунева А.П., Шанский Н.М. Учебный фразеологический словарь русского языка. - М.: Просвещение, 1984. — 271 с. Пособие для учащихся национальных школ.
3. Лубенская С.И. Русско-английский фразеологический словарь. - М.: "Языки русской культуры", 1997. - 1056 с.

СРАВНЕНИЕ ТАТАРСКИХ СЛОВ “БАБАЙ” И “ДӘҮ ӘТИ” С РУССКИМИ И АНГЛИЙСКИМИ ЭКВИВАЛЕНТАМИ

Миннуллина Эльвина Маратовна,
Казанский (Приволжский) Федеральный Университет, Казань, Россия
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Резюме: *в данной статье рассматриваются определение понятия “синонимы”, их роль в нашей речи, различия между татарскими синонимами “бабай” и “дәү әти”, а также их эквиваленты в русском и английском зыках.*

Ключевые слова: *синоним, эквиваленты, бабай, дәү әти*

Татарский язык обладает весьма богатой лексикой. В ней насчитывают примерно 150000 слов, не считая их диалектные формы. Еще Михаил Александрович Шолохов писал: “Величайшее богатство народа — его язык” (Сокровищница народной мудрости, 1957). И действительно, с ним нельзя не согласиться. Ведь чем больше слов мы используем в своей речи, тем экспрессивнее и ярче она звучит. А этому собственно способствует огромное количество синонимов в языке. В определённой ситуации можно употребить два или более двух синонимов, но надо размышлять, какой из них является самым подходящим.

Темой данной статьи является определение понятия “синонимы”, их роли в нашей речи, выяснение различий между синонимами “дәү эти” и “бабай” и нахождение их эквивалентов на русском и английском языках.

Синонимы – это слова, тождественные или очень близкие по своему значению. Надо отметить, что совершенно одинаковых по значению слов очень мало, причем это касается любого языка; большинство синонимов имеет близкое значение, т. е. близкое по смыслу или по стилю и т. д.

Какова же роль синонимов в нашей речи? Во-первых, синонимы делают нашу речь разнообразной. Чем больше в языке синонимов, тем богаче язык, чем чаще мы употребляем

синонимы в своей речи, тем ярче, выразительнее она звучит. Во-вторых, синонимы точнее, четче передают мысли, позволяют выразить многообразие оттенков того или иного явления, качества и т.д.

Татарский язык как и любой другой язык мира богат на синонимы. В качестве примера приведу слова “дәү әти” и “бабай”. С одной стороны может показаться, что эти слова абсолютные синонимы, т.е. они не имеют ни семантических, ни стилистических различий. Но если поразмышлять над каждым словом, то мы можем прийти к выводу, что различия в значениях все- таки имеются. Выясним, чем же различаются данные слова.

Слово “баба́й” или “баба́йка” в славянском фольклоре имеет значение как ночной дух, воображаемое существо, упоминаемое родителями, чтобы запугать непослушных детей. В Толковом словаре живого великорусского языка В. И. Даля слово “бабай” объясняется как “дед, дедушка, старик; иногда в значении детского пугала”. Даль указывает, что в этом случае может использоваться вариант “бабайка”. Действительно, слово “бабай” может употребляться в нескольких значениях. Но на татарском языке данное слово выражает родственные отношения и переводится на русский язык как “дед, дедушка”.

Синонимом к слову “бабай” служит слово “дәү әти”, который также выражает родственную связь и переводится как “дед”. Можно продолжить этот синонимический ряд словами “карт әти, дәтә, зур әти, дәватика”. Но чем в чем же различие между этими словами? Главное различие кроется в их этимологии. Слово “бабай” на русский переводится “дед”, “мужчина старше отца”, имеет исконное значение как “отец жены, тесть”. А если разобрать слово “дәү әти” по частям, то слово “дәү” имеет значение “большой, огромный, старший”, а слово “әти” переводится “папа, свекор”. То есть можно утверждать, что главное отличие в этих словах кроется в их исконном переводе: “бабай” переводится как “тесть”, а “дәү әти” - как “свекор”. Если обратиться к татарским обычаям, мы можем выяснить тот факт, что слово “дәү әти” используется по отношению к более молодому деду, а слово “бабай” к более старшему, то есть никакие особенности перевода как “тесть” и “свекорь” не наблюдются. Исконно в татарском языке оба слова имеют значение “дед”, что и вызывает затруднения в их употреблении для изучающих этот язык.

А теперь выясним эквиваленты данных слов в русском и английском языках. Мы выяснили, что оба слова переводятся на русский язык как “дед, дедушка”, и без обращения к этимологическому словарю никаких других значений мы выяснить не можем. Следовательно, человеку, изучающему татарский язык, будет довольно сложно разобраться в этом. На английский язык оба слова переводятся также просто как “grandfather”.

В качестве вывода хочется отметить, что синонимия довольно сложная, но тем не менее очень интересная часть семасиологии. Мы выяснили, что синонимы, действительно, оживляют нашу речь, добавляют в нее экспрессию. Также мы убедились, что прежде чем определять вид синонимов, необходимо познакомиться с их этимологией. Более того мы поняли, что не все татарские синонимы имеют эквиваленты в других языках, что несказанно подчеркивает богатство нашего языка.

Использованная литература:

Татар теленең этимологик сүзлеге - Р.Г. Әхмәтьянов. Казан. Издательство «Мәгариф» - Вакыт. 2015, 567 бит.

ЗАИМСТОВАВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Миннуллина Эльвина Маратовна,
Казанский (Приволжский) Федеральный Университет, Казань, Россия,
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

***Аннотация**: данная статья посвящена вопросам заимствования английских слов, выяснении причин их возникновения и уровня их значимости. Особое внимание выделено на группы заимствований из английского языка. Проведено исследование, в результате которого сделаны выводы о самых популярных заимствованиях среди молодежи, а именно среди учеников старших классов и студентов. Сделаны выводы о роли заимстований на сегодняшний день и их значимости в нашей речи.*

***Ключевые слова:** заимствования, гибриды, калька, экзотизмы, иноязычные вкрапления, композиты и жаргонизмы.*

На протяжении всего существования язык обогащается новыми словами, и одним из самых распространенных способов и путей обогащения языка является заимствование. Этот процесс наблюдается и в русском языке, причем основное заимствование идет из английского языка.

Тема данной статьи относится к области лексикологии. Всем известно, что лексика – это самая динамичная сторона языка, поскольку слово всегда предметно ориентировано; оно может заимствоваться, образовываться заново, меняться. В данной работе заимствование рассматривается как один из главных способов пополнения языкового лексикона.

Данная тема очень актуальна на сегодняшний день, так как оно вызвало обострение языковой ситуации и полемику среди ученых-языковедов.

Целью данного исследования является изучение процесса заимствования английских слов, установление уровня их значимости и выявление таких заимствований, которые широко используется молодежью, а именно студентами и школьниками, в повседневной жизни.

Без сомнений мы может утверждать, что основной причиной заимствования иноязычной лексики является отсутствие соответствующего понятия в словарном запасе русского языка.

Приобщенность разных стран к английскому языку, в первую очередь, происходит из-за того, что английский язык – один из самых широко распространенных языков во всем мире.

По способам образования англицизмов ученые-лингвисты выделяют следующие группы заимствований из английского языка: 1. Прямые заимствования. Слово в русском языке имеет то же значение, что и в английском. Например, уик-энд – выходные. 2. "Гибриды" – слова, которые образовались присоединением русского суффикса, приставки и окончания к английскому корню. К примеру: аскать (to ask - просить). 3. "Калька" - иноязычные слова, которые сохранили свой фонетический и графический облик в русском языке. К примеру, меню, диск, клуб, бренд, блог. 4. Экзотизмы. Слова, которые не имеют эквивалентов в русском языке. Например: гамбургер- hamburger 5. Иноязычные вкрапления - слова, которые обычно имеют лексические эквиваленты, но стилистически от них отличаются и закрепляются в той или иной сфере общения как выразительное средство, которое придает речи особую экспрессию. Например: о'кей (ОК); вау (Wow!). 6. Композиты - слова, которые состоят из двух английских слов. Например: секонд-хенд. 7. Жаргонизмы - слова, которые появились вследствие искажения каких-либо звуков, например: крезанутый (crazy) - шизанутый.

Заимствования активно используются людьми на сегодняшний день, особенно это можно заметить в речи молодого поколения, а именно старшеклассников и студентов. В ходе моего исследования я провела опрос и выяснила, какие заимствования особенно популярны

на сегодняшний день. В результате самыми широко используемыми заимствованиями в настоящий период среди молодежи оказались такие слова как *маркетинг, паблисити, брэнд, рейтинг, имидж, юниор, перфоманс, пиар, менеджмент, окей, секонд-хэнд, чипсы, хот-дог, чизбургер, меню, пароль, диск, вирус, клуб, аскать, уик-энд, мани, фильм, гол, фристайл, турне, сервис, лимит, компьютер, монитор , принтер , процессор , сайт , блог, менчандайзер, менеджер, кастинг, комфорт, тинейджер, хобби, джинсы, клатч, леггинсы, свитер, смокинг, шорты, брокер, бренд, дилер, инвестор, ноу-хау, прайс-лист, фрилансер, тайм, дисплей, кликать, хакер, юзер, аутсайдер, брифинг, кемпинг, лузер, селфи и множество других слов.*

Таким образом, исходя из вышеперечисленных данных, можно сделать вывод, что заимствования с английского языка пользуются высокой степенью популярности, особенно среди студентов и школьников. Могу лишь добавить, что они обогащают наш язык, делают нашу речь интересной и привлекательной.

Список использованной литературы:

1. Боженко Л.Н. Заимствованная лексика в современном русском языке.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://filologdirect.narod.ru/sra/sra_2006_19.html. - Загл. с экрана. – На рус. яз.
2. Кронгауз Максим. Русский язык на грани нервного срыва [Текст]: Книга. – М.: Знак: Языки славянских культур, 2008. – 232 с.
3. Чистякова О.Н. Заимствования в современном русском языке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kls.ksu.ru/boduen/bodart_1.php?id=8&num=26000000. – Загл. с экрана. – На рус. яз.

ТАТАРСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ – СРЕДСТВО ОБОГАЩЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Мухаметзянова Айгуль, ученица 7 класса,
Научный руководитель: Ибатуллина Эндже Эльбрусовна
МБОУ «СОШ им. Г.Г.Гарифуллина села Ядыгерь» Кукморского муниципального района РТ

Два народа: русский и татарский, живут рядом уже несколько веков. Если наши далёкие предки жили каждый в своём государстве и имели политические, экономические, культурные связи, то сейчас мы живём на одной лестничной площадке, ходим в один детский сад и в одну школу. В Республике Татарстан мы живём одной большой семьёй.

Одной из сфер взаимного влияния наших народов является язык. В настоящее время в Республике Татарстан татарский язык стал одним из государственных языков республики, широко изучается на всех уровнях образования. Русский язык остается в Республике Татарстан языком межнационального общения и широко используется во всех областях общественной жизни, науки и культуры.

Однако в середине июля 2017 года президент России Владимир Путин во время выступления в Йошкар-Оле заявил о недопустимости изучения неродных языков в ущерб русскому языку. Кому-то эти слова оказались на руку, и в Татарстане сразу начало набирать силу движения против обязательного изучения татарского. Разгорелся так называемый языковой скандал. Особо неприятен при этом тот факт, что против изучения татарского языка настроились даже те, для кого язык является родным. Дискуссии по этому поводу не прекращаются и по сей день. Поэтому своё обращение к данной теме я считаю крайне актуальным.

Итак, цель моего исследования – доказать, что благодаря татарским заимствованиям лексика русского языка стала богаче, точнее и выразительнее. Исходя из этой цели мне предстояло решить следующие задачи:

- рассмотреть процесс заимствования как средство обогащения языка;
- изучить историю и хронологию татарских заимствований;
- подобрать слова, пришедшие в русский язык из татарского, разделить их на лексические группы; организовать опрос о татарских заимствованиях, провести практическую работу на предмет выявления слов татарского происхождения и замену их на синонимы нетатарского происхождения.

Так, объектом моего исследования стала лексика русского языка, предмет исследования – татарские заимствования в русском языке. Я пользовалась следующими методами: поиск (составление списка татарских заимствований, изучение хронологии заимствований), систематизация (деление заимствований на лексические группы), опрос, анализ (выявление степени знаний учащихся в татарских заимствованиях, определение возможностей заменить заимствования на исконно-русские слова).

Гипотеза: я предполагаю, что русский язык обогатился за счёт татарских заимствований, стал более точным и выразительным.

Заимствованные слова – это такие иноязычные слова, которые полностью вошли в лексическую систему русского языка. Они приобрели лексическое значение, фонетическое оформление, грамматические признаки, свойственные русскому языку, употребляются в различных стилях, пишутся буквами русского алфавита.

Основные причины заимствования, как считают исследователи этой проблемы, следующие:

- исторические контакты народов;
- необходимость называть новые предметы и понятия;
- языковая мода и т.д.

Причём многие слова настолько прижились в языке, что определить их корни можно только с помощью этимологического словаря.

Русский язык имеет очень много слов, заимствованных из татарского языка. Это может заметить любой носитель татарского языка.

Начиная с 12 века, русский язык заимствует слова из татарского. Однако самым продуктивным стал период Золотой Орды. В это время заимствования касались в основном отношений в сфере управления и финансов, торговли, связи, транспорта, строительства и военного дела. Также пришло много слов, обозначающих одежду, головные уборы и обувь, домашнюю утварь, еду и питье, драгоценные камни, металлы, сельскохозяйственные культуры, строительные термины.

Рассмотрим основные периоды заимствований:

1) Слова домонгольского периода

Этих слов не так много. Как говорят исследователи, их около 45. Однако среди них есть очень значимые, такие как богатырь, шатёр, лошадь.

2) Тюркизмы эпохи Золотой Орды

Самый продуктивный период заимствований, когда пришли слова экономической деятельности (деньги, барыш); военного значения (сабля, кинжал, атаман); предметов обихода (сундук, стакан); предметов одежды и обуви (кафтан, фата, сарафан) и т.д.

том, что в древности пушнина часто использовалась людьми как валюта.

3) Новейшие заимствования

Касаются послемонгольского периода. Слова имеют бытовое и культурное значение (барабан, каблук, утюг, капкан и т.д.).

С целью выявить заимствованные слова татарского происхождения в русском языке я обратилась к электронной версии «Словаря тюркизмов в русском языке» Е.Н.Шиповой. Словарь включает около двух тысяч слов-тюркизмов. В нем раскрыта этимология слов-тюркизмов и история их появления в русском языке. Широко представлена также вошедшая

в русский язык тюркская лексика, начиная с древнерусских памятников письма. Значительное место отводится устной и просторечной лексике, сохранившейся в русских диалектах и используемой писателями в художественных произведениях, а также в периодической печати. Отдельно выделены 540 слов, которые содержатся в базисном русском лексиконе, то есть известны любому русскому человеку (Приложение 1). Этимологию слов я проследила по электронной версии «Этимологического словаря русского языка» М. Фасмера (Приложение 2). Наиболее известные слова я поделила на лексические группы и занесла в таблицу.

Лексические группы	Примеры татаризмов
Одежда, ткани	башмаки (башмак) ичиги (читек) бишмет (бишмәт) шаль (шәл) колпак (калпак) тулуп (толып) штаны (ыштан) тюбетейка (түбәтәй) парча тесьма (тасма)
Еда, продукты	перемяч (пәрәмәч) чак-чак (чәкчәк) блин (белән) шашлык айран (әйрән) катык
Посуда, инструменты	бочка (мичкә) безмен (бизмән) веник (минек) казан кумган карандаш (кара таш)
Животные, птицы	саврасый (сауры) беркут (бөркет) барсук (бурсык) балык кабан барс
Растения, овощи, фрукты	арбуз (карбыз) изюм (йөзем) солома (салам) урюк (өрек)
Люди	аксакал атаман (ата мин) внук (онык) кунак мурза хан
Жизнедеятельность	аул (авыл) бахча (бакча) базар тюрьма (төрмә) деньги (тәңкә)

	алтын очаг (учак) сундук (сандык)
Экспрессивная лексика	башка (баш) балбес (белмәс)
Природные явления	туман (томан) буран
Религиозная лексика	мулла мечеть (мәчет) Рамазан Курбан байрам (Корбан бәйрәм)
Названия праздников	Сабантуй Навруз Нардуган

Изучив эти слова, я заметила существенную разницу: некоторые татарские слова перешли в русский язык в прежнем виде: аксакал, Сабантуй, шашлык, буран. А некоторые претерпели изменения: туман (томан), мечеть (мәчет), беркут (бөркет). Это связано с тем, что звуки двух языков различаются. В татарском языке, несмотря на то, что оба основаны на кирилице, есть 6 букв, характерных только для татарского языка: ә, ү, ө, ң, җ, һ. А звуков ещё больше. Из-за нехватки звуков, некоторые татаризмы в русском языке отличаются от своих оригиналов: мечеть (мәчет), майдан (мәйдан), тюрьма (төрмә), чак-чак (чәкчәк).

Далее у меня возник вопрос, насколько осведомлены в этой области учащиеся нашей школы. С целью выяснить это и в дальнейшем расширить их кругозор я дала учащимся следующие задания.

Я предложила посмотреть на следующий ряд слов: амбар, атаман, арбуз, бояре, богатырь, бурундук, барсук , внук , гуляш, деньги, ералаш, есаул, книга, князь, кремль, колбаса, кирпич, карандаш, корабль, кувшин, маяк, стол, сундук, скатерть, шаль, пельмень, изба, ямщик. Из этих слов нужно было выделить те, которые, по мнению учеников, являются татарскими заимствованиями. Среди 20 участников эксперимента 8 человек татарскими посчитали 3-4 слова, 7 человек – 5-6 слов, 5 человек - до 10 слов. В действительности же татарскими заимствованиями являются все из них. Так, можно сделать следующий вывод: многие даже не догадываются о том, что в нашей повседневной русской речи много татарских заимствований. Почти всех участников поразил тот факт, что все слова имеют татарские корни.

Далее я предложила прочитать следующий текст. «Ближе к вечеру мы подъехали к Кремлю. Колёса уже устало скрипели, и люди на арбе почти спали. С минарета послышались звуки азана. Путники забыли про свой багаж, и бочки с кувшинами , казалось, тоже прислушались. Сундуки со скатертями и сарафанами уныло дожидались времени, когда попадут на базар». Задание было следующим: заменить подчёркнутые слова татарского происхождения на слова нетатарского происхождения. Задание вызвало трудности. Колёса арбы назвали шинами, бочки – бидонами, кувшины – графинами, сундук – коробкой или ящиком. В целом получился примерно такой текст: «Ближе к вечеру мы подъехали к *крепости*. *шины* уже устало скрипели, и люди на арбе почти спали. С *башни* послышались звуки азана. Путники забыли про свой багаж, и *бидоны* с *графинами*, казалось, тоже прислушались. *ящики* с *клеёнками* и *платьями*. С *короткими рукавами* уныло дожидались времени, когда попадут на *рынок*».

Вывод: с заменой татарских слов текст потерял точность и выразительность, стал комичным и лишённым смысла.

Процесс заимствования слов – явление нормальное, а в определенные исторические периоды даже неизбежное. Освоение иноязычной лексики обогащает словарный запас

принимающего языка. Заимствование слов из других языков происходило, происходит и будет происходить во все времена и в языках всех народов.

Татарские заимствования составляют один из слоев заимствованной лексики в русском языке. Русский язык активно пользуется татарскими заимствованиями, начиная ещё с домонгольского времени. В разные исторические периоды в русский язык вошло значительное количество тюркских слов . Они усваивались по-разному – книжным или устным путем, через разговорную речь. В результате живого общения русского и тюркских народов они нередко подвергались воздействию со стороны русской фонетики, в соответствии с нормами русского произношения переоформлялись или получали иное этимологическое толкование.

Татарские заимствования настолько прижились в русском языке, что порой сложно поверить, что то или иное слово имеет татарские корни. Без многих татаризмов русский язык не может обойтись и вовсе, что доказано экспериментом.

Таким образом, гипотеза подтвердилась: русский язык обогатился благодаря татарским заимствованиям.

Хочу добавить, что и татарскому языку русские слова просто необходимы. Татарский поэт Ахмед Ерикеев в стихотворении «Два крыла» говорит:

Мне два крыла вручила не природа,
На них парю я каждый час и миг:
Одно — язык татарского народа,
Второе — русский пламенный язык.

Мы должны ценить эти два прекрасных языка одинаково. Так как татарский язык не был бы так чудесен без русизмов, а русский язык не был бы так прелестен без татаризмов.

ОНЛАЙН-ПЕРЕВОДЧИКИ: КОТОРЫЕ НАМ ПОМОГАЮТ, А КОТОРЫЕ ВРЕДЯТ?

Насыбуллина Рената Дамировна,
Казанский федеральный университет
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Аннотация. *Сервисы онлайн-перевода – неотъемлемая часть жизни современного человека. Данная работа посвящена сравнению популярных онлайн-переводчиков с помощью небольших текстов и определению лучшего из них.*

Ключевые слова: *онлайн-переводчик, русский язык, английский язык, перевод, ошибки*

В современном мире все мы, так или иначе, связаны с иностранными языками, и нередко нам приходится переводить слова на русский язык, или же, наоборот, на иностранный. Сейчас большинство из нас пользуется только онлайн-переводчиками, давно позабыв про бумажные словари. Сегодня на просторах интернета можно найти большое количество онлайн-переводчиков. Соглашусь, что при переводе текста, это намного удобнее и быстрее, нежели искать каждое слово в словаре, но всегда ли мы получаем правильный перевод? Предлагаемая вниманию читателя исследовательская работа посвящена изучению и сравнению онлайн-переводчиков.

Иностранные языки стали сегодня неотъемлемой частью нашей жизни. Мы используем подобные переводчики, не задумываясь о качестве перевода.

Основная цель работы – сравнить популярные сервисы онлайн-переводчиков и выбрать тот, чей перевод будет лучше по трем аспектам (грамматические, стилистические, смысловые ошибки).

На сегодняшний день существуют разные помощники при переводе текстов. Подробнее я хотела бы рассмотреть наиболее популярные переводчики Google и Яндекс.

Сервис «Google Переводчик» представляет собой онлайн-переводчик текстов и веб-страниц, работающий с более чем 100 языками. Программа переводит как предложения или тексты, так и отдельные слова. Переводя отдельные слова, программа функционирует как онлайн-словарь и предлагает все возможные варианты перевода. «Яндекс Переводчик», с первого взгляда, почти такой же сервис для перевода слов и текстов. Однако переводы программ отличаются друг от друга.

Для того, чтобы выяснить какой сервис лучше переводит, я хочу провести исследование на примере переводов небольших, несложных текстов на русском и английском языках, выделяя ошибки полужирным шрифтом.

Пример 1. Перевод текста с английского языка на русский.

Исходный текст:

Shopping

I like to go shopping. Sometimes my mother asks me to buy some food. Sometimes I go shopping with my mum. It is very interesting to go to the shop. There are a lot of bright nice things there. We choose the goods and put them in the basket. Then we pay for these things. We bring home bags with tasty food.

Правильный перевод:

Покупки

Я люблю ходить по магазинам. Иногда моя мама просит меня купить еду. Иногда я хожу по магазинам с мамой. Это очень интересно ходить по магазинам. Там много ярких красивых вещей. Мы выбираем товары и кладём их в корзину. Потом мы платим за покупки. Мы приносим домой сумки с вкусной едой.

Перевод сервиса «Google Переводчик»:

Покупка

Мне нравится ходить по магазинам. Иногда моя мать просит меня купить еду. Иногда я хожу по магазинам с мамой. Очень интересно **пойти** в магазин (смысловая и грамматическая). Там много ярких **приятных** (смысловая) вещей. Мы выбираем товары и помещаем их в корзину. **Тогда** (смысловая) мы платим за **это** (грамматическая). Мы приносим **домашние** (стилистическая) сумки с вкусной едой.

Вывод по переводу «Google Переводчика»: по тексту и выделенным словам можно увидеть, что грубых ошибок допущено не так много. Присутствуют допустимые ошибки, которые я не сочла нужным выделить, например, «я люблю» – «мне нравится», «мама» – «мать». Наблюдаются грамматические, смысловые и стилистические ошибки.

Перевод сервиса «Яндекс Переводчик»:

Торговый (грамматическая)

Мне нравится ходить по магазинам. Иногда **(пропущено слово)** мама просит меня купить еды. Иногда я хожу по магазинам с мамой. Очень интересно **сходить** (смысловая и грамматическая) в магазин. Здесь много ярких **приятных** (смысловая) вещей. **(пропущено слово)** Выбираем т**овар** (грамматическая) и кладем **его** (грамматическая) в корзину. **Тогда** (грамматическая) мы **заплатим** (грамматическая) за эти вещи. **(пропущено слово)** Привозим домой сумки с вкусной едой.

Вывод по переводу «Яндекс Переводчика»: данный перевод показал большое количество пропущенных слов, а также грамматичесекие и смысловые ошибки.

При сравнение двух онлайн-переводчиков, при переводе текста с английского языка на русский, видно, что перевод онлайн сервиса «Яндекс Переводчик» является менее достоверным, чем сервис «Google Переводчик».

Пример 2. Перевод текста с русского языка на английский.

Исходный текст:

Ваня ходит в школу. Из школы он спешит домой. Дома Ваню ждет большая работа. Он носит дрова, топит печку. Надо принести воды, напоить козу и овцу. К Ване приходят товарищи и помогают ему сделать всю работу. Потом мальчики вместе учат уроки.

Правильный перевод

Vanya goes to school. He hurries home from school. A lot of work wait for Vanya at home. He curries the wood, heats the stove. Need to bring water, give to drink goat and a sheep. Friends come to Vanya and help him to do work. Then boys learn lessons together.

Перевод сервиса «Google Переводчик»:

Vanya goes to school. From school he hurries home. A lot of work is waiting for Vanya at home. He carries wood, heats the stove. **We** (лишнее слово) must bring water, **water the goat** (смысловая) and the sheep. Comrades come to Vanya and help him to do all the work. Then the boys together **teach** (смысловая) the lessons.

Вывод по переводу «Google Переводчика»: незначительное количство грамматических и смысловых ошибок, присутствует лишнее слово, которого нет в исходном тексте.

Перевод сервиса «Яндекс Переводчик»

Vanya goes to school. From schools he **hurry** (грамматическая) home. **House Vanya** (смысловая) got a lot of work. He carries the wood, heats the stove. Need to bring water, give to drink goat and a sheep. **Vanya comrades**, (грамматическая) come and help him do all the work. Then the boys together **and** (лишнее слово) learn lessons.

Вывод по переводу «Яндекс Переводчика»: большее количство ошибок в сравнении с другим серсвисом.

При переводе с русского языка на английский программа перевода «Google», на мой взгляд, правильнее «Яндекс переводчика».

Проанализированные мной примеры позволяют выявить следующую закономерность: при переводе текстов с разных языков перевод онлайн-переводчика «Google Переводчик» значительно лучше переводчика «Яндекс». Но, замечу, что ошибки были в обоих сервисах. В результате изучения был получен материал, анализ которого позволил заключить, что тот или иной онлайн-переводчик следует использовать при переводе отдельных слов, нежели текстов. Только так перевод будет точнее. Стремясь сэкономить время, никогда не забывайте о качестве!

Nasybullina R. D.
Kazan Federal university

Online translators: which help us, but which harm?

Annotation. Online translation services are an integral part of modern life. This work is devoted to comparing popular online translators with small texts and determining the best of them.

Keywords: online translators, Russian, English, translation, errors.

©Насыбуллина Р. Д., 2018

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ПОСЛОВИЦ В АНГЛИЙСКОМ И ТАТАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Нигматуллина М.М., Ашрапова А.Х.,
Казанский (Приволжский) Федеральный университет (Казань, Россия)

Благодаря пословицам мы можем позволить себе познакомиться и узнать ближе культуру и жизнь определенного народа, понять национальный характер и менталитет носителей данного языка и возможно даже убедиться в том, что у разных народов могут быть одинаковые нравственные ценности. Наиболее полно менталитет народа отражается в пословицах, которые восходят к древним временам по происхождению и передаются из поколения в поколение. Основными факторами, которые формируют национальный менталитет, и следовательно служат толчком для появления пословиц, многие авторы считают такие факторы как: географическое расселение народа, климатические условия,

исторические этапы развития народа, торговые отношения, бытовые особенности жизни народа. Яркость отражения менталитета в пословицах делает интересным их изучение в сопоставительном формате.

Пословица учит, дает совет, ей также не чужда особенность магии, предсказаний. Она украшает речь, способна рассмешить слушателя и даже может использоваться в развлекательных целях.

Ещё до появления письменности пословицы хранили в себе несравнимо важные правила этикета, являющиеся одними из главных источников информации о жизни предыдущих поколений. Пословицы являются невероятно ценным фольклорным материалом, благодаря которому мы способны проникнуть в глубину языковой символики.

Данная тема актуальна тем, что выявляет общее и специфическое в пословицах на материале английского и татарского языков, затрагивает проблемы взаимосвязи культуры и языка и, тем самым, помогает более глубокому пониманию национального мировосприятия, которое отражается в языковой культуре мира. Выделяет основные концепции, которые взяты за главные, и позволяющие изучить более понятливо и подробно национальные особенности двух народов. Всё это может привести к улучшению переводческой деятельности и межкультурного общения.

Цель данной работы заключается в рассмотрении и исследовании пословиц в английском и татарском языках в аспекте межкультурной коммуникации.

Практической значимостью данной работы является восполнение пробелов в области межкультурной коммуникации, а также данное исследование может привести к улучшению переводческой деятельности и межкультурного общения.

Пословица испокон веков являлась неразлучным спутником, советчиком и наставником народа. Такое удивительно богатое сокровище создавалось огромными стараниями и трудами сотни и тысячи людей на протяжении многих лет. Особенность происхождения пословиц и в том, что они возникли благодаря обычаям, традициям и поверьям английского народа, и конечно же в том, что они были созданы на основе различных фактов английской истории. В целом пословицы в английском языке, так же как и в других языках, — это создание народа, проявление его мудрости и лингвистического чутья [Васильева, 2004: 56].

Употребление пословиц ограничивается не только определенными ситуациями, но и связанывается с определенным контекстом. Можно заметить, что особенностью содержания пословиц является то, что мысль в них выражается не всегда прямо, а скорее идиоматично, то есть в некотором роде с каким-либо отклонением от стандартного значения фразы [Васильева, 2004: 55]. В основном это бывает через образ, иронию, гиперболу, «излишние» элементы или недосказанность (усечение) и так далее.

Проанализировав стилистические особенности английских и татарских пословиц, можно прийти к выводу, что особых различий между ними не наблюдается. Такие основные стилистические приемы, как антитеза, гипербола, метафора, сравнение, ирония и персонификация можно встретить, как и среди английских, так и среди татарских пословиц.

Также нельзя отрицать существование некоторого рода различий, хоть и незначительных, к примеру, употребление метаморфозы в английских пословицах. Пословица — это умозаключение, в котором порой смысл бывает слишком завуалирован именно различными стилистическими приемами, но это используется только для наилучшего звучания, образности и даже краткости.

В данной работе были изучены английские и татарские пословицы, которые являются отражением национальных особенностей восприятия мира этими двумя культурами. Также была рассмотрена структура пословиц, что отразило сходства и различия пословичных фондов английского и татарского языков.

В ходе выполненной работы был сделан вывод о том, что пословица является важной составляющей фразеологического фонда обоих языков.

Далее объектом анализа послужили грамматика, синтаксис и стилистика английских и татарских пословиц. Было выявлено, что более значительные отличия встречаются в грамматике. Это объясняется тем, что английский и татарский языки имеют разный строй. Если обратиться к стилистике, то можно сделать вывод о том, что в английских и татарских пословицах используются одинаковые стилистические приемы, к примеру такие как антитеза, тавтология, сравнение, метафора и другие. Конечно же имеются и различия, но они не столь значительны. В том случае, если мы обратимся к синтаксическим особенностям английских и татарских пословиц, то можем также выявить как сходства, так и различия. К примеру, употребление эллиптических предложений, сравнительных союзов «but» и «ә», придаточных предложений следствия, повторов, в обобщенно-личных предложениях употребление повелительного наклонения характерно для обоих языков. Что касается различий на синтаксическом уровне, то можно заметить, что в татарском языке можно встретить частое употребление параллелизма и эллиптических предложений, что, в свою очередь, сложно сказать об английском языке.

Таким образом, рассмотрение выделенных концептов, сделанный анализ отобранных пословиц, конечно, нельзя считать совершенно полным также, но оно может указывать на то, что пословицы данных двух народов, несомненно, способны подарить ключ к лучшему и более глубокому пониманию национальных менталитетов. И, конечно же, подобные работы и исследования требуют ещё более внимательного изучения в отрасли межкультурной коммуникации.

Список использованной литературы:

1. Васильева, Л. Краткость – душа остроумия. Английские пословицы, поговорки и крылатые выражения.- М., 2004;
2. Кунин, А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь – М.: изд. 4-е, 1984. – 829 с.
3. Маковский М.М. Историко-этимологический словарь современного английского языка: Диалог, 2000. – 423 с.
4. Махмутов, Х. Ш. Татарское народное творчество, пословицы и поговорки – Казань: Татарское книжное издательство, 1987.

ТОЛСТОЙ ДЕТЯМ

Нургаянова Алина, ученица 7 класса,
Научный руководитель: Габдурахманова Гузель Халимовна
МБОУ “Псякская средняя школа” Кукморского муниципального района РТ

Тема: «Л.Толстой и дети»

Предмет исследования: развитие детской темы в произведениях Л. Н. Толстого.

Объект исследования: тексты автобиографических повестей Л. Н. Толстого «Детство» , рассказы о детях и для детей.

Цель исследования: выявление особенностей изображения детской темы в произведениях Л.Н.Толстого, привлечение внимания к проблеме детства.

Гипотеза: мастер слова развивает детскую тему в противоположных направлениях: раскрывая светлые и темные стороны детства, приводит читателей и зрителей к осознанию его уникальности, уязвимости, а также огромной его роли в дальнейшей жизни человека.

Детство – неотъемлемая тема творчества практически каждого писателя, поэта, художника, режиссера и многих других деятелей искусства. Она, как никакая другая, имеет тесную связь с реальной жизнью и находит отклик в каждом человеке. Образ ребенка, наряду

с образом матери, женщины, образом мужчины, отца, интересен всегда. Он встречается в наскальных рисунках первых людей, в старинных фольклорных произведениях разных народов мира, в литературных, музыкальных произведениях, научных исследованиях различных отраслей. Актуальная и по сей день, тема детства является наиболее обсуждаемой в литературе и волнующей человечество. Неоспорим тот факт, что именно период детства, его качество и продолжительность – определяющий фактор благополучия дальнейшей жизни человека. Несомненно, что ребенок – это уникальная, неординарная личность, требующая к себе самого пристального внимания и трепетного отношения со стороны. Литература с помощью художественных образов, изобразительно-выразительных средств и различных приемов помогает постичь психологию ребенка, увидеть те краски, которыми насыщена их жизнь и воображение. Сам факт обилия и разнообразия произведений детской литературы – это доказательство неподдельного интереса мира взрослых к целой вселенной под названием «Ребенок». Тема детства глубоко раскрывается и исследуется в произведениях таких выдающихся мастеров слова, как Н.Г. Гарин-Михайловский, Л. Н. Толстой, В. Г. Короленко, М. Горький, Л. А. Чарская и других.

«Великим писателем русской земли» по праву называют Л.Н.Толстого. Безусловно, всемирную известность писателю принесли взрослые произведения, но был еще и Лев Толстой для детей. Литературный мир Л.Н.Толстого открывался нам с самого раннего детства. В его произведениях каждый человек может найти что-то свое, увидеть свои проблемы, свою боль. И по его убеждению, ценность писателя измерялась не тем, что он сделал для литературы, а тем, что он сделал для жизни. Л.Н.Толстой оставил поистине огромное наследие не только для взрослых ,но и для детей. Творчество Льва Николаевича Толстого является бесценным для развития детской темы. Его трилогия «Детство», «Отрочество», «Юность» является значимой в плане разрешения важного вопроса: «Каково влияние периода детства на дальнейшую жизнь человека?» Еще одной несомненной заслугой Л.Н. Толстого является создание целого цикла детских произведений, таких как «Азбука», «Новая азбука», «Книги для чтения» и повесть «Кавказский пленник», ставшие основой литературного образования многих поколений школьников. Именно Толстой одним из первых делает попытку выработать универсальный язык произведений для детей: простой, нов то же время выразительный и лаконичный.

«Счастливая, счастливая, невозвратимая пора детства! Как не любить, не лелеять воспоминаний о нем? Воспоминания эти освежают, возвышают мою душу и служат для меня источником лучших наслаждений».

В душевной чистоте, в свежести чувств, в доверчивости детского сердца, искренней любви к близким видит Толстой счастье детства.

Автобиографическая повесть «Детство» - первое в истории русской литературы произведение, героем-рассказчиком которого стал ребенок с его особым миром и моралью. Детство, отчий , дом, семья-это самое святое в жизни каждого человека. Это духовная ячейка, где отклонение от норм нравственности непременно отразится, прежде всего на детях: на его развитии , воспитании, познании. Очень важно воспитать в детях нравственность и ответственность. Писателя интересует процесс становления человеческой личности, формирование характера. В качестве главного героя выбран Николенька Иртеньев, лицо во многом автобиографическое. Для писателя особенно важно показать личные переживания мальчика, его чувства, впечатления, как с течением времени изменяются его взгляды на жизнь.

Повествование в повести ведётся от первого лица. Повесть Л.Н. Толстого — не последовательная история воспитания и взросления главного героя и рассказчика, Николеньки Иртеньева. Это описание ряда эпизодов его жизни — детских игр, занятий с Карлом Ивановичем, первой охоты и первой влюбленности в Сонечку Валахину, смерти матери, отношений с друзьями. То, что окружающим кажется мелким, недостойным внимания, и то, что для других является действительными событиями жизни Николеньки, в сознании самого героя- ребенка занимают равное место. Обида на воспитателя Карла

Ивановича, который убил над головой Николеньки муху хлопушкой и разбудил его, переживается героем не менее остро, чем первая любовь или разлука с родными. Толстой подробно описывает чувства ребенка.

С первых страниц повести Николенька предстаёт перед читателем вдумчивым, впечатлительным мальчиком. Именно через впечатления Николеньки и его отношение к жизни раскрывается тема детства в произведении.

В «Детстве» получили художественное воплощение взгляды Толстого на воспитание детей. Писатель категорически отвергает насилие как средство воспитания. Самое лучшее - домашнее, материнское. В своей повести Л.Н. Толстой пытается донести до читателя главную мысль: по мере взросления человеку важно сохранить ту непосредственность, то бескорыстие и ту любовь к людям, которые закладываются в детстве. Именно эти качества помогают справляться с неурядицами взрослой жизни, достойно выходить из них

Дожив до глубокой старости, Толстой не переставал любить свое первое произведение. « Когда я писал «Детство»,-говорил он в 1908 году,-то мне казалось, что до меня никто еще так не почувствовал и не изобразил всю прелесть и поэзию детства».

150 лет назад в стране было очень мало школ даже в городах, а в деревнях почти все поголовно были неграмотны. Яснополянская школа – начальная школа, открытая для крестьянских детей Л. Н. Толстым осенью 1859 года в его имении Ясная Поляна близ Тулы. Он полностью окунулся в жизнь школы, сам преподавал в ней историю, вел уроки чтения, рисования и пения, распорядился сделать счеты для занятий по арифметике и увлекся настолько, что думает даже оставить литературную деятельность. Его школа для крестьянских детей была подлинно новаторской. В Яснополянской школе обучалось 37 детей в возрасте 7-15 лет (32 мальчика и 5 девочек). И преподавание было ориентировано на потребности детей, на их восприятие, на личностную свободу ученика. Уроки должны были прежде всего приносить удовольствие. Ученик, уходя после уроков домой, должен был с радостью ждать завтрашнего дня и новой встречи с науками – таков был основной принцип педагогической системы Льва Толстого. Учебный день начинался в 8 или 9 часов утра и продолжался до полудня. Час перерыва на обед и отдых, а потом еще 3-4 часа занятий. Если ученик устал или срочные дела, то он мог спокойно уйти даже посреди урока. Домашних заданий в яснополянской школе не было. Урок шел в форме беседы. Беседа плавно перетекала от одной темы к другой. Между делом учащимся предлагалось и порисовать, и попеть! По возрасту и своей подготовке учащиеся делились на три группы. Сам Лев Николаевич проводил уроки в старшей группе по математике, физике и истории. Важным отличием от существующей в то время системы обучения была опора яснополянской методики на жизненный опыт и навыки крестьянских детей. Весь педагогический состав школы привык относиться к этому опыту с большим уважением

Лев Николаевич Толстой подчеркивал, что дети из народа должны получить такие же знания, как и дети из высшего сословия. По его мнению, крестьянские дети должны быть введены в мир искусства, благородства .

В творчестве Л.Н.Толстого выделяется два основных направления «детской» темы. Первое направление - это произведения Толстого о детях. К ним относятся прежде всего повести «Детство», «Отрочество», « Юность», второе направление- цикл произведений для детей, к которым относятся «Азбука», «Новая азбука», «Книги для чтения», повесть «Кавказский пленник».

Посвящая произведения детям, писатель почти каждое из них проверял их восприятием, часто делая соавторами своих маленьких читателей. Этот факт поучителен во всех отношениях: и проявлением глубочайшего доверия к детям, и решением разбудить их творческие силы, и желанием не только учить, но и учиться у них языку и отношению к окружающему миру.

Считая детство важным периодом в жизни, Л. Толстой много внимания уделяет образам детей, особенно крестьянских. Он отмечает их впечатлительность, любознательность, отзывчивость. Рассказы Льва Толстого пронизаны любовью к детям, они

бесхитростные и простые, мораль в них на поверхности, но в то же время они лишены глубоких нравоучений.

«Новая азбука» решала важные педагогические задачи: она обучала родному языку, развивала художественный вкус, знакомила с бытом людей, жизнью природы; помогала нравственному воспитанию. В “Азбуке” нет случайных, безликих текстов, каждый даже подсобный материал для упражнения в слоговом чтении — произведение словесного искусства.

Композиция «Новой азбуки» учитывает возрастные особенности детей. Даются сначала небольшие рассказы, всего в несколько строк. Предложения в них простые, без усложняющих восприятие обособлений и придаточных предложений, например: «Спала кошка на крыше, сжала лапки. Села подле кошки птичка. Не сиди близко, птичка, кошки хитры». (Произведения чередуются, чтобы не утомлять ребенка). В рассказах для самого первого чтения, состоящих из одного предложения, даются полезные сведения познавательного характера или советы, как себя вести: «Небо выше, море ниже», «Суши сено на доме», «Люби Ваня Машу». Постепенно содержание произведений расширяется; попеременно даются то научно-познавательный рассказ, то басня, то сказки, то быль.

Учебные книги Толстого отличаются хорошо подобранным материалом для чтения. Дети сразу же приобщаются к богатствам устного народного творчества. Пословицы, поговорки, сказки, былины составляют значительную часть учебных книг Толстого. Рассказы для детей можно делить на два вида: рассказы для малышей и рассказы для детей старшего возраста

Рассказы и сказки для маленьких посвящены детям от трех до пяти лет.

Сказка «Три медведя» повествует о девочке Маше, которая заблудилась в лесу. Она набрела на домик и вошла в него. Стол был накрыт, на нем стояло три миски разного размера. Маша отведала похлебку сначала из двух больших, а затем съела весь суп, который был налит в маленькую тарелку. Затем она посидела на стуле и поспала на кровати, которая, как стул и тарелка, принадлежала Мишутке. Когда он вместе с медведями-родителями вернулся домой и увидел всё это, захотел поймать девочку, но та выпрыгнула в окно и убежала.

В рассказах для старшего возраста крестьянские дети показаны в родной для них среде, на фоне деревенской жизни, крестьянского быта. Крестьянские дети умны, догадливы, трудолюбивы. Эти качества детей писатель раскрывает в их поступках, в действиях ,в отношениях к окружающим.

Один из привлекательных образов - любознательный, настойчивый мальчик Филипок (рассказ «Филипок»). Этот крошечный мальчик очень хотел учиться, но мама не отпускала его. Мальчик Филипп, надев отцовскую шапку и длинное пальто , как-то раз всё-таки ушел в школу без спроса, когда остался дома вдвоем с бабушкой. Зайдя в класс, он сначала испугался, но затем взял себя в руки и ответил учителю на вопросы. Преподаватель обещал ребенку, что попросит его мать, чтобы та разрешила Филиппку ходить в школу. Малыш преодолевает все трудности и достигает цели - его принимают в школу .

Произведения для детей включают в себя и рассказ «Подкидыш». Из него мы узнаем о девочке Маше, которая обнаружила на пороге своего дома грудного ребенка. Девочка была доброй, напоила подкидыша молоком. Ее мать хотела отдать малыша начальнику, так как их семья была бедной, но Маша сказала, что подкидыш ест мало, и она сама будет ухаживать за ним. Девочка сдержала слово, она пеленала, кормила, укладывала спать младенца.

Толстой не прощает человеку такие недостатки, как лень, обман. В рассказе «Лгун» он наказывает лгунишку, погубившего своей ложью все стадо овец. В рассказе « Воробей и ласточки» наказанным остается воробей, захвативший гнездо ласточки. Стайка ласточек, поддерживая родную им птичку, замуровывает воробья в гнезде

В рассказе «Косточка» психологически убедительно показаны мучительные колебания маленького Вани, который впервые увидел сливы: он «никогда не ел слив и все нюхал их. И очень они ему нравились. Очень хотелось съесть. Он все ходил мимо них. Соблазн оказался

настолько сильным, что мальчик съел сливу. Отец нехитрым способом узнал правду: «Ваня побледнел и сказал: «Нет, косточку я бросил за окошко». И все засмеялись, а Ваня заплакал.

Лучшим своим произведением для детей Толстой считал повесть “Кавказский пленник” (1872), которую он поместил в четвертую книгу для чтения. В этой детской повести взята большая, “взрослая” тема Кавказа, войны, сложных человеческих взаимоотношений. Но все же “Кавказский пленник” написан для детей. Все характерные особенности стиля Толстого - детского писателя отчетливо проявились в этой повести: четкость сюжетной линии, активно действующий герой, контрастность персонажей, лаконичный выразительный язык.

Произведения Л.Н. Толстого, посвященные детям, метко обличают дурное и ярко показывают каждое доброе движение детской души.

Не все знают, что произведения Льва Толстого для детей – это не только сказки, рассказы, но и басни, которые написаны в прозе. Например, «Муравей и голубка». Муравей упал в воду и стал тонуть, голубка кинула ему туда веточку, по которой бедолага смог выбраться. Как-то охотник расставил на голубку сеть, хотел уже захлопнуть ловушку, но тут на помощь птице пришел муравей. Он укусил охотника за ногу, тот охнул. В это время голубка выбралась из сети и улетела. Писатель не просто переводит классические тексты, он их перевоссоздает. Они воспринимаются как оригинальные произведения, потому что максимально приближены к детскому восприятию. Они воспитывают трудолюбие, честность, смелость, доброту («Муравей и голубка», «Отец и сыновья», «Лгун», «Два товарища», «Старый дед и внучек»). Доброта и самоотверженность голубки, спасшей муравья, вызывают ответное стремление помочь, и когда она попала в сеть, муравей спасает ее: «Муравей подполз к охотнику и укусил его за ногу; охотник охнул и уронил сеть». Басни Толстого описывают реальные условия жизни в крестьянской семье, заставляют задуматься над отношением к старым и беспомощным. В басне «Старый дед и внучек» маленький Миша дает хороший урок своим родителям, которые оставляли без присмотра и заботы старого деда: «Это я, батюшка, лоханку делаю. Когда вы с матушкой стары будете, чтобы вас из этой лоханки кормить».

Басни Толстого воспитывают гуманные чувства, создавая живые, многообразные характеры, показывая сложную и противоречивую жизнь деревни. Глубокое содержание, художественность изложения, четко выраженная педагогическая направленность — характерные черты басен Л.Н. Толстого для детей.

Сказки широко представлены в книгах Толстого для детей. Здесь есть сказки и фольклорные, в авторском пересказе, например “Липунюшка”, “Как мужик гусей делил”, “Лисица и тетерев”, и сказки Толстого, написанные строгим языком, без использования традиционной поэтической обрядности (зачинов, повторов, других сказочных формул). Писатель передает в первую очередь глубину мысли, дух народной сказки.

Нет равных Толстому в жанре рассказа о природе. Такие рассказы, как “Старый тополь”, “Черемуха”, “Лозина”, открывают ребенку мир природы как источник красоты и мудрости. Сильные чувства вызывает картина гибели черемухи, попавшей под вырубку.

Действительно, каждый ребенок проживает «разное» детство. Эту мысль подтверждают результаты опроса, проведенного нами среди учеников 7-11 (25 человек) классов, родителей (20 человек) и учителей нашей школы (15 человек). Респондентам был задан вопрос: «С каким цветом у вас ассоциируется детская пору вашей жизни?» 32 человека (53.3%) вспоминают свое детство в голубых тонах, 21 человек (35%) - в розовом цвете, 7 человек (11.6%) - в сером цвете. Также был задан вопрос: «Какое произведение Л.Н.Толстого о детях помните?». 45из них вспомнили «Детство», 7 человек- «Кавказский пленник», 5 человек- «Филиппок».

Таким образом, можно сделать вывод, что большая часть опрошенных сравнивают раннюю пору своей жизни с нежностью голубого и яркостью и красотой розового цветов. А К большому счастью, и я отношусь к этому большинству. Также по итогам анкетирования

можно сделать вывод, что все: и ученики, и учителя любят творчество Л.Н.Толстого, знают , читают его произведения.

Таким образом, тема детства является одной из самых популярных в литературе. Авторы пытаются донести до читателей и зрителей главную мысль: детство – невозвратимая пора, которая влияет на всю оставшуюся жизнь человека. Именно у детей нужно учиться мудрости, искренности, позитивному отношению к жизни и умению любить.

Лев Николаевич Толстой внес огромный вклад в развитие человечества, оставил огромное наследие и для детей . Наследие Л.Н.Толстого - это школа совести, благородства, верности, человеколюбия и доброты . Произведения писателя учат смелости, справедливости, находчивости, трудолюбию. И Они до сих пор выходят почти на всех языках нашей многонациональной страны. Произведения Л. Толстого введены в учебные книги для начальной и средней школы. Они входят в программу школьного воспитания. Толстой верил, что дети, выросши, продолжат работу взрослых и добьются всеобщего счастья на земле.

Да, все начинается с детства, прелесть и поэзию которого превосходно открыл нам великий Толстой.

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Сайкина Карина Ильдаровна
студентка 2 курса,
Институт филологии и межкультурной коммуникации, КФУ
Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Мухарлямова Л.Р.

Гендер—это социальный пол, различия между мужчинами и женщинами, зависящие не от биологических, а от социальных условий (общественное разделение труда, специфические социальные функции, культурные стереотипы и т.д.).

В настоящее время проблема гендерных различий очень актуальна, люди стали всё чаще интересоваться этой темой. И это неспроста, ведь гендерные различия играют очень важную роль в нашем мире. Нужно понимать, что мужчина и женщина—это совершенно разные существа, которые мыслят, говорят и делают по-разному.

Гендерные различия проявляются во всех сферах жизнедеятельности человека и при любых взаимоотношениях.

Хотелось бы обратить внимание на тему гендерных различий в языке:

1.Речевые стили мужчин и женщин очень отличаются: темп, тембр, эмоциональная окраска, интонации, использование прямых и переносных значений.

2.Важную роль играет распределение ролей в разговоре.

3.В некоторых языках существуют обязательные различия по признаку мужское или женское в языке.Одни слова употребляются только в женском роде, другие слова употребляются только в мужском роде.

Например, каждый знает о различиях в употреблении английских слов "pretty"(используется при описании девушки или женщины, которая хорошо и женственно выглядит) и "handsome"(используется для описания мужчины, с красивой фигурой и привлекательными чертами лица).Если же мы используем слово "pretty", чтобы описать молодого человека, то получится молодой человек с привлекательным, но женственным лицом. Аналогичная ситуация со словом "handsome".

Но является ли род в английском языке грамматической категорией или только смысловой?

Грамматическая категория — это свойственные словам значения обобщенного характера, значения, отвлеченные от конкретных лексических значений этих слов.

Категория грамматического рода существовала в древнеанглийском периоде, но развитие языка привело к её исчезновению.Следовательно, в современном английском языке род является только лишь смысловой категорией, что значительно облегчает изучение языка.

Как и во многих языках, в том числе и в русском, в английском языке 3 рода: мужской(masculine), женский(feminine) и средний(neuter).

Какие слова относятся к мужскому роду?

1.Названия всех одушевленных существ мужского пола (boy, man, king, sir, bull).

2.Понятия, выражающие силу, разрушение и величие (war—война).

3.Некоторые слова, которые принято считать словами мужского рода (sun, wind, fear, love).

Для самопроверки можно заменить слово мужского рода местоимениями he(он), his(его).

К женскому роду относятся:

1.Все одушевленные существа женского пола (girl, sister, mother, queen).

2.Названия кораблей и планет.

3.Некоторые слова, которые принято считать словами женского рода (Earth, moon, boat, car, hope, justice, peace).

Для самопроверки можно заменить слово женского рода местоимениями she(она), her(её).

К среднему роду относятся:

1.Все неодушевленные объекты и абстрактные понятия (door, mirror, pen)

2.Животные, имеющие указание на пол и не являющиеся членами семьи (dog, cat).

3.Страны, если они рассматриваются не как политические, а как географические объекты.

Для самопроверки можно заменить слово среднего рода местоимением it(он, она, оно), its(его, её).

Немного интересных особенностей английского языка:

• По правилам лексикологии, если добавить суффиксы—ine, —ette, —ess к слову мужского рода, можно образовать слово женского рода (author – authoress).

• Если заменить суффиксы —or, —er у слова мужского рода на суффикс —ess, мы получим слово женского рода (actor – actress).

• Некоторые слова в зависимости от контекста могут быть как женского, так и мужского рода, например, teacher (She is a teacher—она учительница; her brother is teacher—её брат учитель).

• Для того чтобы указать на пол можно добавить такие слова как he/she, boy/girl и так далее (например boyfriend).

Некоторые особенности языкового поведения:

Учеными установлено, что англоязычные женщины в диалоге чаще используют вопросительную интонацию, поддерживают собеседника, выражают согласие с оппонентом, часто стимулируют беседу, поддерживают её, пусть и минимальными ответами. Мужчины, наоборот, часто перебивают собеседника, чаще выражают несогласие с партнером, могут проигнорировать высказывания собеседника, говорят четко, конкретно и по делу. Женщины стараются не вступать в соперничество в диалоге на уровне речи (они действуют более завуалированно и скрыто).Также женщины чаще используют слова в переносном значении. Они ждут одобрительных знаков(таких, как ковок), поддержки и согласия с их точкой зрения, также сами проявляют знаки интереса и внимания. Эти различия начали своё формирование в детстве.

В заключение хотелось бы еще раз акцентировать ваше внимание на огромной важности темы гендерных различий в языке. Каждому образованному человеку нужно быть

в курсе всех нюансов этой темы, чтобы в нужном месте использовать подходящие слова и не оказаться в неприятной ситуации.

Список литературы:

Аракин В.Д. История английского языка. - М.: Просвещение, 1985. - 256с.

Большая советская энциклопедия https://dic.academic.ru/

Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. -М.: Институт социологии РАН, 1999. - 189 с.

Елисеева В. Лексикология английского языка (учебник).- СПб: СПбГУ, 2003

Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. - М.: Феникс, 1999. - 450с

КОМИКСЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПЕРЕВОДА

Салахов Шамиль Камилович
11 класс, МБОУ «Татарская гимназия №17 имени Г.Ибрагимова» г.Казани;
Научный руководитель: Хайбуллина Гузял Назыровна,
учитель английского языка

Аннотация. В настоящее время комиксы стали очень популярны в разных странах мира, особенно среди молодежи и подростков. Даже в учебниках английского языка, начиная с первого года обучения, можно увидеть примеры подобных текстов. С появлением комиксов в различных культурах, встает вопрос об их переводе. Этим фактором обусловлена актуальность поднимаемой в нашей статье проблемы. Данная статья посвящена особенностям перевода англоязычных комиксов, в частности американских на русский язык. На примере собственного перевода комикса “Rudolf the Red Nosed Reindeer” мы выявили, изучили и обобщили особенности перевода текста комикса и проследили влияние жанра комикса на перевод текста. Теоретическая значимость выполненной работы заключается в том, что данное исследование вносит определенный вклад в развитие лингвостилистики и лингвокультурологии английского языка. Практическая значимость работы в том, что результаты работы могут найти применение у людей, желающих понять и сделать перевод подобных текстов, а также во время исследования восприятия текстов комиксов.

Комикс это вид креолизованного текста, который по определению Ожегова представляет собой небольшую, наполненную иллюстрациями книжку лѐгкого, обычно приключенческого содержания. Название происходит от английских слов ‘comic - смешной’ и ‘strip' — полоска.

Текст и изображения образуют одно структурное, смысловое и функциональное целое и несут в себе важную смысловую нагрузку. Шрифт также является важной составляющей, так как помогает выделить и подчеркнуть смысловые доминанты в тексте.

Комиксы являются разновидностью литературного жанра и современного искусства особенно в англоязычных странах, где они зародились. Следовательно, имеют свои лингвистические, то есть языковые особенности и свою аудиторию. Принимая это во внимание, переводчик должен правильно передать, интерпретировать лексику, используемую в комиксе, будь то возвышенная лексика или сленговые выражения. Особое внимание следует уделить таким языковым реалиям, как звукоподражающие слова, междометия, сленговые выражения и фразеологизмы. Важно также распознать смысл и верно адаптировать то или иное средство художественной выразительности, сохраняя не только эмоциональность предложений, но и те структурные и стилистические особенности, которые отражают языковую окраску реальной жизни. Более того, при переводе комиксов

следует учитывать этические, психологические и личностные качества аудитории, а также специфику культуры, для которой предназначен комикс. Жаргонную, ненормативную и сленговую лексику лучше всего смягчать, делать более нейтральной.

Приступив к практической части нашей работы, то есть к переводу американского комикса “Rudolf the Red Nosed Reindeer” на русский язык, мы попытались сделать художественный перевод, учитывая особенности текстов подобного типа.

При первом чтении комикса мы обратили внимание на шрифт. В тексте очень много слов, выделенных жирным шрифтом. Это слова, которые несут главную смысловую нагрузку в предложении. При переводе мы сохранили этот момент.

А) **Everybody** must help get ready for Christmas! - **Все** должны помогать готовиться к Рождеству! (с 2)

Б) He writes that Christmas is **against** the law in his country! - Он пишет, что в его стране Рождество является **противозаконным**! (с 5)

В) The king will **certainly** listen to him! - Король, **несомненно**, послушает его! (с 7)

В комиксах пространство для текста ограничено, нет возможности выражать мысли и описывать действия более подробно. Поэтому предложения короткие, нераспространенные. Основная часть предложений повелительные или восклицательные. Всѐ это объясняется высокой эмоциональностью диалогов.

Удивительно, но в комиксах передается огромное количество разных звуков и чувств. Делают это обычно с помощью слов-звукоподражателей. Для тех, кто рисует комиксы на родном языке, это не является большой проблемой, любой из нас, может придумать какое "слово" издает любой предмет. А при передаче звуков с одного языка на другой могут возникнуть трудности. Переводчики стараются подобрать эквивалент, часто используют транслитерацию или транскрипцию для передачи звуков (bang –«бэнг», crash – «крэш»). С такими сложностями столкнулись и мы при переводе комикса “Rudolf. The Red-Nosed Reindeer” («Рудольф. Красноносый олень»). Рассмотрим несколько примеров:

А) с.3 – **CRASH!** – это слово-звукоподражание использовано, чтобы показать, что огромная стопка писем свалилась на пол при столкновении Санты Клауса с Олененком. Мы перевели это «Бу-бух!» - нам кажется, такой звук передает и столкновение, и падение.

Б) с.5 – **CLANG! CLANG!** – слова, причем неоднократно повторяющиеся, передают звук, возникающий при ударе колокола. Наш перевод – «Дон! Дон!» - русская ассоциация звона колокола.

В) с.7 – «Бух!» - так перевели мы звук, раздавшийся при падении двух человечков в результате столкновения. Английский вариант был - **“PLOPSH!”** А на странице 6 столкновение двух человечков издает звук, обозначенный английским словом **“WHOMP!”,** что на русский мы также перевели «БУ-УХ!»

Есть еще слова-звукоподражатели, которые характеризуют звуки, издаваемые человеком при выполнении каких-то действий. Мы имеем в виду храп в процессе сна, хлюпанье носом при плаче и т.п. К примеру:

А) с.2 – Олененок спит и издает звук **“zzzz-zzzz-zzzz”;** на русский мы перевели «хрррр-хрррр»

Б) с.2 – Олененок, неожиданно разбуженный громкоговорителем, произносит **“GZOOPH!”,** мы передали это восклицанием «Упс!».

В) с.5 – Олененок читает письмо маленьких детишек, ему жалко, что детям не разрешается отмечать Рождество, он плачет – **“SOB! SOB!”.** В толковом словаре разъясняется, что это звук, который издается при плаче и хлюпанье носом. Нам показалось, что слова «Хлюп! Хлюп!» и звук «Иииииии!» удачно передают состояние и эмоции Олененка.

Говоря об особенностях перевода, невозможно оставить без внимания междометия. Это часть речи, включающая неизменные слова, выступающие в речи как односоставные предложения и служащие для выражения эмоций (радость, удивление, возмущение, злость, боль и т.п.), ощущений, душевных состояний и других реакций, не называя их.

Комиксы предполагают прямую речь, поэтому в них содержится достаточно много примеров этой части речи. Ниже приведены некоторые примеры:

А) с.2 – **Golly!** I forgot! – **Черт возьми**! Я забыл! – выражает расстройство, огорчение.

Б) с.5 – **Golly!** Here's a strange letter! – **Черт!** Здесь странное письмо! – удивление.

В) с.5 – **Good Heavens! – Боже мой! –** удивление в сочетании с огорчением.

Г) с.7 – **Hooray! – Ура!** – ликование, радость

Д) с.10 – **Gosh!** Your nose is brighter than a million electric bulbs! – **Господи!** Твой нос светит ярче, чем миллион электрических лампочек!

Все подобные слова отражают реалии языка. В связи с этим возникают определенные сложности при их переводе. Невозможно сделать перевод просто отдельно взятого слова; только в контексте становится ясно точное значение каждой фразы или слова. Тем не менее, именно подобные элементы речи позволяют сделать комиксы более эмоциональными и жизнеподобными. Язык становится живым, богатым на эмоциональные проявления.

Особенностью комиксов является разговорный стиль. Для данного стиля характерны использование в предложениях сокращенных (стяженных) форм, отсутствие вспомогательных глаголов, также использование фразовых глаголов и разговорной, даже жаргонной лексики.

Вот интересный пример использования разговорной лексики.

Where are you, **kingie**?

Где вы, **Корольчик**?

Это обращение было сложно перевести. В словаре перевод данного слова не представлен, следовательно, мы провели анализ строения слова, опираясь на значение корня слова и суффикса. Итак, корень слова 'King". Суффикс '-ie' – придает слову уменьшительно-ласкательный смысл. Как в слове aunt – тетя, auntie – тетушка. По аналогии, мы тоже перевели слово 'kingie'- корольчик, хотя, это слово, возможно в реальном словарном замапе, даже не существует.

В этом комиксе автор использовал также некоторые средства художественной выразительности, хотя и не в большом количестве. Они делают язык текста более живым и образным. Например, сравнительный оборот и гиперболизация:

"This thing is <u>thicker than pea soup</u>!" - Эта штука гуще, чем гороховый суп! - сравнение.

"Your nose <u>is brighter than a million electric bulbs</u>!" - Твой нос светит ярче, чем миллион электрических лампочек! – гипербола.

Следует обратить внимание на использование автором <u>своеобразных стилистических тактических приемов</u>, которые являются достойным украшением текста, но одновременно вызвали у нас определенные затруднения при переводе.

Поскольку этот комикс представляет собой рождественскую сказку, то автор включил сказочный волшебный предмет – это светящийся нос главного персонажа Олененка Рудольфа. И в комиксе достаточно много фраз, где используется слово "nose" 'нос'. Порой возникает ощущение, что нос тоже выполняет определенные действия. Дословно перевести подобные предложения оказалось невозможным – получалась бессмыслица. В списке фразеологических оборотов со словом 'нос' этих фраз мы также не обнаружили. Рассмотрим некоторые примеры:

А) с.1 – He's probably resting his nose somewhere!

Наверняка он где-нибудь отдыхает!

Б) с.2 – My nose and I will report for duty at once!

Мой нос и я готовы приступить к нашим обязанностям!

В) с.2 – Sometimes I wonder how he managed before I started …er …nosing around.

Иногда мне интересно, как он справлялся до того как я появился … эээ … со своим носом!

Г) с.3 – Every time I open my mouth, I put my nose in it!

Каждый раз, когда я открываю рот, так мой нос вмешивается!

Д) с.10 – Don't worry! I brought my nose along, just in case.

Не волнуйся! На такой случай у меня есть мой нос!

E) c.14 – I have a good long nose-to-nose talk with him!

Я поговорю с ним лицом к лицу!

Изучив определенный теоретический материал, сделав свой перевод комикса с английского на русский язык и сделав анализ данного перевода, мы пришли к следующим выводам:

1.Комиксы представляют собой один из видов креолизованного текста. Шрифт также является важной составляющей в тексте.

2.Комиксы имеют свои лингвистические, то есть языковые особенности и свою аудиторию.

3.Переводчик должен правильно передать, интерпретировать лексику. Особое внимание следует уделить таким языковым реалиям, как звукоподражающие слова, междометия, сленговые выражения и фразеологизмы.

4.При переводе необходимо сохранять не только эмоциональность предложений, но и те структурные и стилистические особенности, которые отражают языковую окраску реальной жизни.

5.При переводе комиксов следует учитывать этические, психологические и личностные качества аудитории, а также специфику культуры, для которой предназначен комикс.

В заключение следует отметить, что именно от переводчика в большей степени зависит, насколько качественно русскоязычные читатели познакомятся с частью англоязычного искусства, представленного в виде комикса. Именно на переводчике лежит большая ответственность - выяснить значение каждого слова в контексте и передать как смысловое содержание, так и сохранить эмоциональную и экспрессивно-стилистическую окраску всего комикса.

РАВНЫЕ СРЕДИ РАВНЫХ

Салямова Адиля, ученица 11 класса,
Научный руководитель: Шайхутдинова Равия Габдулфатовна
МБОУ «Гимназия №1 им.Ч.Т.Айтматова» Кукморского муниципального района РТ

В сегодняшнем мире, когда с каждым днем все больше усложняются производственные процессы, увеличиваются предприятия, наносящие огромный вред атмосфере, ухудшается экологическая обстановка, ощутимо растет рождаемость детей с ограниченными возможностями здоровья. Именно поэтому сегодня одной из актуальных тем для исследования специалистов различных отраслей научного знания является социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья.

Все чаще появляются молодежные общественные организации, которые реализовывают программы и проекты, направленные на помощь детям с ОВЗ, где своей главной целью они ставят помочь им адаптироваться в нашем порой жестоком мире, где люди, осознавая или неосознанно, могут нанести психологическую травму детям с ОВЗ. И, на наш взгляд, формировать толерантное и доброе отношение к людям с ОВЗ нужно уже в школе. Как известно, в формировании взглядов общества испокон веков играли определённую роль художественные произведения. Ведь не зря говорят: «То, каким ты будешь через год, зависит от того, какие книги ты читаешь и с какими людьми общаешься».

Объектом исследования являются произведения русской и зарубежной художественной литературы, в которых отражена жизнь детей с ограниченными возможностями здоровья.

Предмет исследования: тема детей с ограниченными возможностями здоровья в литературе, их роль в формировании жизненных взглядов здоровых детей.

Актуальность исследования. Любому ребенку важно адаптироваться в обществе, но разница в том, что здоровому ребенку это дается легче, чем ребенку с ограниченными возможностями здоровья. Психологическая картина личности в наибольшей степени формируется в школе, поэтому важно, чтобы подростки научились быть толерантными к своим сверстникам с ОВЗ, а в школе этому могут научить учителя с помощью литературных произведений.

Цель: проанализировать несколько зарубежных и русских художественных произведений, где затронута исследуемая тема.

Для достижения поставленных целей определены следующие задачи:

1) изучить произведения художественной литературы, рассказывающие о детях с ограниченными возможностями

2) выяснить, какую роль общество сыграло в том, чтобы они стали полноценными членами общества

3) провести анкетирование:

- учащихся 7-10 классов о том, какие произведения художественной литературы они знают о детях с ограниченными возможностями;
- родителей о том, какую роль они играют в формировании правильного толерантного отношения к детям с ОВЗ;

4) предложить свои методы решения проблемы свободного общения между здоровыми детьми и детьми с ОВЗ.

5) сделать выводы

Новизна работы состоит в том, что в ней отражены результаты опроса, проведенного среди молодых учителей до 30 лет, среди родителей и учащихся 7-10 классов МБОУ «Гимназия №1 им. Ч. Т. Айтматова п.г.т Кукмор».

Структура и объем работы обуславливаются целями и задачами исследования. Работа состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы.

В художественной литературе есть так называемые «вечные темы», но нет ни одной темы, затрагивающей проблемы детей с ограниченными возможностями. Хотя такое понятие, как «инвалид», существует, пожалуй, столько же времени, сколько существует и человеческое общество. Люди с ограниченными возможностями. Как живут такие люди? Какие проблемы их волнуют? Как к ним относятся в обществе? Что помогает таким людям вернуться к полноценной жизни? Может ли человек с ограниченными возможностями стать полноправным членом коллектива? Чтобы ответить на поставленные вопросы, в ходе исследования мы обратились к таким произведениям художественной литературы, как повести В.Г. Короленко «Слепой музыкант», А.А. Лиханова «Солнечное затмение» и Гонсалеса Гальего «Белое на черном».

Все три произведения написаны в разное время, но рассматривают одну проблему «Что помогло детям с ограниченными возможностями сохранить чувство человеческого достоинства и стать такими, как все, и даже лучше, чем все?» Рассмотрим коротко сюжеты этих произведений.

1. В.Г. Короленко «Слепой музыкант»

Художественные произведения В.Г.Короленко во многом автобиографичны. Они вобрали в себя богатство жизненных впечатлений и встреч писателя, отразили его тревогу за судьбу народа

В.Г.Короленко писал: «Материалом послужили воспоминания о слепорожденной девушке, которую я знал в детстве, наблюдения за мальчиком (моим учеником), который постепенно терял зрение, и, наконец, за одним взрослым слепым человеком, развитым и образованным, и вдобавок музыкантом по профессии».

Наиболее сильное впечатление производит сама жизнь писателя, его личность. В моем представлении это человек сильный и цельный, отличающийся твердостью жизненных позиций и в то же время истинной интеллигентностью и добротой, способностью понимать

людей. Он умеет сострадать и сочувствовать, и это сочувствие всегда активно. Ссылки и лишения не сломили бесстрашия писателя перед жизнью, не поколебали его веры в человека. Уважение к человеку, борьба за него — главное в жизни и творчестве писателя-гуманиста.

2. А.А. Лиханов «Солнечное затмение»

Повесть построена на контрастах: девочка в инвалидной коляске, Лена, живет по суровым правилам, составленным девочками в интернате: нам ничего не положено и жалеть нас не надо, а мальчишка-голубятник Федор - романтик и мечтатель. Вся наша жизнь - солнце, а его затмение - это неприятности, которые случаются у каждого человека. Так рассуждают два подростка, Лена и Федя. Лена всю жизнь прикована к коляске, не терпит жалости и старается быть сильной в глазах общества. Федька - обычный подросток, разводит голубей, сын американца - местного неудачника-полуалкоголика Джона Ивановича. Они одиноки, у них нет друзей. Но однажды судьба свела их взгляды, сдружила. И не важно, что будет с ними, когда станут они взрослыми, и чувствовать Лена и Федя будут головой, а не сердцем. Они живут сегодняшним днем, не думая о будущем. Первая любовь - неуклюжая, где-то нелепая, но яркая на эмоции и переживания.

3. Рубен Гонсалес Гальего «Белое на черном»

Именно так назвал Рубен Гонсалес Гальего изданный в 2002 году вариант своей книги, которая в журнальной обработке появилась под названием «Черным по белому», удостоенной в 2003 году литературной премии «Букер Открытая Россия» за лучший роман на русском языке. В этом автобиографическом произведении нашла свое отражение вся нелегкая судьба ребенка, которому уже в начале его жизни поставили диагноз ДЦП и которого обрекли на переселение из одного советского интерната в другой. Особенностью книги является прежде всего способность автора находить в суровой, страшной, жестокой жизненной реальности смешное, неповторимое и удивительное, а главное, доброе. В этой книге почти нет натуралистических деталей. Нет борьбы за права инвалидов, нет публицистических вставок, но есть безжалостная, прежде всего к себе, исповедь человека, вынужденного быть героем. Как выразился сам Гальего в предисловии к русскому изданию: «Быть человеком трудно, очень трудно, но вполне возможно. Для этого не обязательно становиться на задние лапы. Совсем не обязательно. Я в это верю».

Цель этой главы: выяснить, как семья и социальная среда влияют на формирование мировоззрения подростка с ограниченными возможностями здоровья и как увлечения героя и самовоспитание помогают ему стать таким, как все.

1. Семья

1) В.Г. Короленко «Слепой музыкант»

Нежность и поэтичность матери и мужество старого воина дяди Максима помогли Петру узнать мир. Педагогика дяди Максима сурова и проста: нельзя создавать замкнутый круг и ограждать ребенка от жизни; где только возможно, он все должен делать сам; только необходимость действия помогает развитию способностей. Гипотезы дяди Максима отражаются в его словах, он говорит: «…у меня нет ноги и руки, но есть глаза. У малого нет глаз, со временем не будет ни рук, ни ног, ни воли…» (1,с.23) Самое главное, чего боится Максим, что Петр лишится воли, а значит, ничего не добьется в жизни. Он говорит: «…у него пока есть все шансы развить все остальные способности, чтобы хотя бы отчасти заменить свою слепоту…» (1, с.26)

2) А.А. Лиханов «Солнечное затмение»

Хорошая дружная семья, заботливые родители, готовые сделать все для любимой дочери: захотела Лена длинное платье, чтобы скрыть больные ноги, и оно сразу появилось; показалось родителям, что девочке скучно целый день быть одной – мать решила уйти с работы ради дочери.

Отец стал для Лены образцом, это видно через слова Лены: «Это настоящий человек…И папкин характер такой, что требует уважения, беспрекословного уважения. Петр Силыч. Даже в имени его что-то сдержанно глубокое.».(2,с.7)

Отец не уходил от правды, какой бы жестокой она ни была. На вопросы Лены о том, что будет в жизни с ней, отвечал открыто: «Позор, если стану тебе лгать… Легче тебе не будет». «Ты все сможешь, только помни всегда: не быть – проще, чем быть» (2, с.12)

3) Гонсалес Гальего «Белое на черном»

4) Рубен никогда не видел своих родителей. Когда Рубен был маленьким, лет до шести он мечтал о маме, но ему грубо объяснили, что чернокожая мать его бросила. Так рухнула первая детская мечта. Только став взрослым, узнал, что его дедушка – генеральный секретарь коммунистической партии Испании. Жизнь подростка изменилась бы, если б знал хоть что-нибудь о своих родных: «Моя жизнь пошла бы совсем по-другому… Я был бы уверен, что после окончания школы меня не отвезут умирать. Ко мне приедет дедушка и заберет меня….Я перестал бы быть сиротой» (3,с.134).

1) В.Г. Короленко «Слепой музыкант»

Эвелина, с которой Петр познакомился еще в раннем детстве, становится верной спутницей его жизни. Это Ангел-хранитель. Она понимает страдания и сомнения Петра — и совершает «тихий подвиг любви»: она первая говорит о своем чувстве Петру. Решение создать семью также исходит от Эвелины.

Иохим приобщает Петра к народной жизни и к миру музыки. В кругу деревенских ребятишек рассказывает веселые присказки и сказки, играет на дудке, поет песни.

Семья Ставрученков дает понятие о существовании другого мира, мира вне усадьбы. Петр узнает от Ставрученко легенду о слепом бандуристе Юрке. Отношение к миру и людям меняется. Знакомство с новыми людьми и большим миром принесло юноше не только страдания, но и понимание того, что выбор пути принадлежит самому человеку.

2) А.А. Лиханов «Солнечное затмение»

Одной большой семьей жили в интернате воспитанники и сотрудники, поэтому Лена чувствовала себя наравне со всеми. Это и учительница словесности Вера Ильинична – добрая, заботливая женщина, и тетя Дуся, которой позволялось жалеть воспитанников, и Зинка, любившая разговаривать с Леной.

Федор открывает Лене «другой мир», становится верным другом, заставляет Лену поверить в то, что рассудок не должен побеждать чувства. Мироощущение Лены меняется, она по-новому видит окружающих людей. Если "…прежде этот водоворот ее не касался, там шла чья-то чужая и чуждая ей жизнь", то "теперь получалось, что это чуждое задевало ее…"

3) Гонсалес Гальего «Белое на черном»

В книге Гальего одна из глав так и названа «Нянечки»: «Их было мало. Настоящие нянечки, именно няни, заботливые и ласковые. Я не помню их имен, вернее, не помню всех имен всех добрых нянечек. Между собой мы делили их на «злых» и «добрых» (3,с. 41) Чаще всего добрые нянечки были верующими. Они молились ночью во время дежурства, крестили на ночь детей, приносили крашеные яйца в Пасху, добросовестно мыли полы, меняли белье, но таких нянечек было, к сожалению, немного.

Учительница – одна из добрейших женщин на земле, Сашина мама, которая хотела его усыновить, но ей не дали, студентка пединститута Лолита (по национальности испанка) – это те люди, которые помогли остаться «человеком».

«Злые» нянечки не сделали Рубена бесчувственным человеком, и он благодарен оказавшим ему помощь: «Спасибо всем добрым нянечкам за то, что научили меня доброте, за то тепло в душе, что я пронес через все испытания…Спасибо за любовь и христианское милосердие…» (3,с.44)

3. Увлечения героев

1) В.Г. Короленко «Слепой музыкант»

У Петра - это музыка. Именно при помощи музыки для Петра открылся мир, звучащий вокруг. Она наполняла его, позволяя понять окружающее, постичь жизнь. И игра Иохима на дудке, и его песни, в которых Петр слышал и грусть, и любовь, и надежду, и песня бродячих слепцов, которая заставляла забыть о себе и задуматься о чужом горе.

2) А.А. Лиханов «Солнечное затмение»

Мир увлечений Лены разнообразен: собирала фотографии любимых артистов (Николай Тихонов), выдающихся людей (Ленин); много читала (любимая книга «Молодая гвардия»). «Могла быть в жизни Ульяной Громовой, Любовью Шевцовой» - говорила маме Вера Ильинична (2, с.26) .

У Лены хорошая память, заучивает наизусть стихотворения А. Пушкина, устраивает персональные вечера. Представляет себя в необычном виде (летчицей, артисткой, на лыжах)

3) Гонсалес Гальего «Белое на черном»

У Рубена – талант писателя. «Мечтал. Мечтал о маме, мечтал стать «ходячим», потому что «они были людьми»(1, с. 43) и к ним относились лучше, чем к тем, кто прикован к постели. У «ходячих» была надежда – стать нужным человеком для общества». Хорошо учился, обладал хорошей памятью, много читал, изучал английский язык.

4. Самовоспитание

1) В.Г. Короленко «Слепой музыкант»

С самого детства начинает расспрашивать обо всем, что привлекало его внимание. Но чем больше Петр становился личностью, тем больше ему казалось, что жизнь его никому не нужна. Петр понимает, что он лишний в этой жизни. Петр делает выбор: уходит странствовать со слепыми по совету дяди. Поиски своего места в жизни.

После долгого странствования, на смену злобе приходит сострадание к людям и желание помочь им. В конце концов страдания, о которых он узнал по собственному опыту, излечили его, душа исцелилась: « как будто кошмар навсегда исчез из усадьбы», куда Петр возвратился. Петр побеждает самого себя. Вместо слепого, эгоистичного страдания он обрел в душе ощущение жизни «… он стал чувствовать и людское горе и людскую радость» (2,с.124)

2) А. А. Лиханов «Солнечное затмение»

Не любит жалости к себе, даже не допускает этого. Когда мать решила уйти с работы, Лена выдвигает ультиматум: резко настаивает на том, чтобы ее отвезли в интернат. Самое жесткое требование Лены – не считать ее больной. Что посильно, старается выполнять сама. Очень любопытная (неделю наблюдала за Федором из окна), общительная, нетерпима к чужому несчастью, но эгоистичная (до встречи с Федором, думала только о себе). Не могла равнодушно сидеть, когда другие ссорятся.

Она особенно остро начинает чувствовать чужую беду. Раньше сосредоточенная только на своих переживаниях, девушка теперь стремится помочь другим: "Доброта! Вот! Это единственное, чего желала теперь Лена. Бесконечно доброй – единственно такой! - желала она быть. Везде, всегда, со всеми”. (2, с.34)

3) Гонсалес Гальего «Белое на черном»

Заставлял себя ползать и «ползал быстро, за полчаса мог проползти метров триста, если бы не уставал… Но я мог ползать! Ползать в палате могли только я и Василек – это и отличало нас от остальных» (3,с.45-46)

Как выжить, когда у тебя нет ног и то, что называют руками, можно назвать так с натяжкой, к тому же ты еще и сирота? «Наличие умной головы и благородного сердца в нашем мире явно недостаточно для достойного существования» (2,с.14) «Ты обречен быть героем до конца своих дней» (3,с.9).

Каждый день – это борьба с недугом, который надо победить во что бы то ни стало; это борьба с жестоким миром, в котором только на словах все прекрасно, на деле же всеобщее непонимание и ложь. Лгут почти все, начиная от учителей и кончая родными. «Медленно умирать, проклиная свою никчемную жизнь, изводя себя и близких бесконечными жалобами на неудачную судьбу, - удел слабых» (3.с.11) Чтобы жить, надо быть сильным духом. Но как это сделать? В школе на уроках не дают таких знаний, в книгах об этом не пишут. И только герой Николая Островского, не знающий компромиссов, помог выжить. «Но, как Павка Корчагин, я не хочу умирать до смерти. Я буду жить до последнего. Я буду драться» (3,с.16-17). Но выжить в этой жизни мало, надо остаться добрым, сохранить в себе нежное сердце, чистую душу.

Прочитав и сопоставив все три произведения, я пришла к выводу, что во всех трех произведениях возможности детей с ограниченными возможностями не ограничены. Незрячий Петр – стал пианистом; Лена – обрела хорошего друга из «чужого» ей мира, Рубен с диагнозом ДЦП – стал писателем. Возникает вопрос «Что помогло этим людям обрести счастье?» Обращаясь вновь к произведениям, выясняем, что все три автора проводят своего героя через социальную среду, т.е. окружающих людей, а В. Короленко и А. Лиханов проводят их еще и через семью. Все три автора показывают своего героя человеком увлеченным и целеустремленным, занимающимся самовоспитанием. Поэтому их герои становятся полноценными членами общества.

Все три автора показали своих героев сильными личностями, а «участь сильных – жить и созидать». Повесть В.Г. Короленко заканчивается концертом, где мы видим Петра, уверенного, сильного. «Он прозрел и сумеет напомнить счастливым о несчастных…» (1, с. 124). Этого он достиг лишь с помощью окружения и собственного упорства. В повести А. А. Лиханова «Солнечное затмение» Лене очень повезло, что рядом с ней оказался такой человек, как Федя, добрый, чуткий, сострадательный, надежный. У нее замечательная семья, любящий и понимающий учитель. Они все живут для нее. А она будет жить для них. Ведь в жизни так важно, чтобы хоть кто-то подал тебе руку. Лена осознает «Жить хорошо. Даже если у тебя нет ног». (2, с. 35) Читать роман Гальего сложно, порой даже страшно. Но эта книга не может оставить никого равнодушным, она словно срывает с нас, благополучных и здоровых, шелуху на сердце, заставляя по-другому взглянуть на мир. Такая книга дает ответ и на главный вопрос для людей с ОВЗ: зачем жить?

Таким образом, в произведениях художественной литературы путь становления детей с ограниченными возможностями показан через семью, окружающих людей, хотя многое все-таки зависит и от самого человека. Благодаря своей целеустремленности дети с ограниченными возможностями являются полноценными членами общества.

В ходе исследования нами было проведено анкетирование учащихся 7-10 классов о том, какие произведения художественной литературы они знают о детях с ограниченными возможностями

Учащимся были заданы следующие вопросы:

1) Что вы знаете о детях с ограниченными возможностями здоровья?
2) Считаете ли вы нужным относиться к ним, как к особенным?
3) Как лично вы к ним относитесь:

А) боитесь с ними общаться

Б) стараетесь быть толерантными и дружелюбными

В) предпочитаете совсем не общаться

4) Назовите произведения художественной литературы, в которых рассказывается о жизни детей с ограниченными возможностями.

Результаты: нами было опрошено 56 учеников 7-10 классов. Анкетирование было анонимным, и мы получили следующие данные:

1) все учащиеся имеют представление о детях с ограниченными возможностями здоровья

2) 69% учащихся считают, что к таким детям нужно особое отношение;

19% детей считают, что к ним нужно относиться так же, как к обычному здоровому человеку;

1% учащихся считает, что по-особому к таким детям относиться нужно не всегда.

3) 11% учащихся боятся общаться с детьми с ОВЗ;

83% учащихся стараются быть дружелюбными и толерантными;

Остальные 6% предпочитают совсем не общаться с детьми с ОВЗ.

4) 91% учащихся не могут назвать произведения художественной литературы, рассказывающие о детях-инвалидах, а 7% учащихся назвали рассказ И. С. Тургенева «Муму», где о детях-инвалидах не говорится, хотя Герасим – инвалид с рождения.

Вывод по анкетированию учащихся: Получается, учащиеся нашей школы мало что знают о детях с ограниченными возможностями или не интересуются такими детьми, ведь дети с ограниченными возможностями обучаются индивидуально, и мы практически о них ничего не знаем. А может, недостаточно произведений написано о таких детях или они не включены в школьную программу? А современные подростки читают сейчас очень мало или вообще не читают, ограничиваются в основном только школьной программой, поэтому эта тема для них закрыта.

Сегодня проблема свободного общения между детьми с ограниченными возможностями здоровья и здоровыми детьми приобретает новые повороты. Казалось бы, что, с одной стороны, существует множество способов, чтобы это общение существовало, а с другой стороны, многие дети с ОВЗ находятся на домашнем обучении, что создает некий барьер между сверстниками. Хотя, на примере рассмотренных нами произведений видим, что и здоровые дети, и дети с ОВЗ приобретают жизненно необходимые навыки и способности в процессе общения между собой. Художественная литература не ограничивается только рассмотренными произведениями, существуют еще целый ряд произведений великих писателей, которые в своих работах раскрывают эту тему. К примеру, излюбленный поколением 1990-х роман Т.Ш. Крюковой «Костя+Ника», в котором повествуется о любви девочки-колясочницы и мальчика Кости, которые любят друг друга и проходят через множество испытаний; увидевший свет совсем недавно роман американского писателя Джона Грина «Виноваты звезды», где автор пишет о девочке Хейзел, больной раком, и мальчике Огастусе, у которого вместо ноги протез и который также болен раком. Он умирает, но умирает улыбаясь, потому что перед смертью он успевает реализовать свои мечты и найти свою любовь. Таких примеров произведений можно привести много. Все они повествуют о невероятной внутренней силе детей с ограниченными возможностями здоровья, которой не хватает здоровым людям.

Современное общество медленно, но верно движется в направлении построения гражданского общества, об этом свидетельствуют молодежные общественные организации, основной целью которых является помочь адаптироваться детям с ОВЗ. И радует, что сегодня в эти организации входят и подростки. Возможно, мероприятия, которые они реализуют в этой сфере, помогут установить благоприятные отношения между детьми с ОВЗ и здоровыми детьми.

ПРОБЛЕМА ЭГОИЗМА ПО ОТНОШЕНИЮ К ОДИНОКИМ РОДИТЕЛЯМ В КНИГЕ И ФИЛЬМЕ «ТЕЛЕГРАММА»

Сафин Ислам, ученик 9 класса,
Научный руководитель: Губайдуллина Лейсан Ильясовна
МБОУ «СОШ им. Н.А.Самигуллина с.Маскара»
Кукморского муниципального района РТ

Уходят наши матери от нас,
Уходят потихонечку,
на цыпочках,
а мы спокойно спим, едой насытившись,
не замечая этот страшный час.
Уходят наши матери от нас не сразу,–нет,
нам это только кажется, что сразу.
Они уходят медленно и странно,
шагами маленькими по ступенькам лет.
Мы опоздали.

Пробил страшный час.
Глядим мы со слезами потаенными,
как тихими суровыми колоннами
уходят наши матери от нас.

В стихотворении Евгения Евтушенко речь идет об отношении детей к матерям. Основной идеей данного стихотворения является побуждение автора каждого из нас любить, помогать своим матерям, не огорчать их, ведь можно опоздать, не сделав этого. Данные проблемы поднимаются и в книге К.Г.Паустовского «Телеграмма», и в экранизации данного произведения у режиссера Ю.Щербакова. Эти проблемы актуальны и волнуют нас. Такие ситуации, к сожалению, происходят часто не только в нашей стране, но и в других странах мира.

Произведение рассматривает множество проблем, которые волнуют человечество всегда, но хотелось бы остановиться конкретно на двух из них: проблема нравственности и проблема эгоизма по отношению к одиноким родителям. Что же такое нравственность и эгоизм? Для этого я открыл толковый словарь под редакцией С.И.Ожегова и прочитал, что нравственность – это внутренние духовные качества, которыми руководствуется человек; правила поведения, определенные этими качествами. Что же включает в себя нравственность? Я думаю, что доброту, милосердие, сострадание, совесть, отзывчивость, справедливость. А что же такое эгоизм? Мне вновь помог толковый словарь С.И.Ожегова, где было написано, что эгоизм – это себялюбие, предпочтение своих, личных интересов интересам других, пренебрежение к интересам общества и окружающих. Как же два несовместимых понятия могут существовать в данном рассказе К.Г.Паустовского?

Цель работы

Выявить, актуальны ли проблемы, затронутые в книге и фильме «Телеграмма», для современных детей?

Задачи

1. Провести анкетирование;
2. Коллективно просмотреть и обсудить фильм Юрия Щербакова;
3. Изучить мнения одноклассников о фильме;
4. Сравнить сюжет повести К.Г.Паустовского и художественный фильм Ю.Щербакова “Телеграмма”;
5. Написать письмо героине произведения “Телеграмма”;

Гипотеза

Мы предполагаем, что проблемы, затронутые в книге К.Г.Паустовского и в фильме Ю.Щербакова, будут важными и актуальными всегда.

Предмет исследования

Произведение К.Г.Паустовского «Телеграмма», фильм Ю.Щербакова «Телеграмма» и учащиеся 9 класса.

Актуальность исследования

Мы предполагаем, что в условиях жестокого времени проблемы нравственности и эгоизма по отношению к одиноким родителям остаются актуальными, так как на грубое и иногда жестокое поведение многое влияет: воспитание, социальная среда, социальные проблемы.

Методы исследования: сбор и обработка информации о писателе К.Г.Паустовском и его произведении; сравнительный анализ повести К.Г.Паустовского «Телеграмма» и фильма Ю.Щербакова «Телеграмма»; анкетирование одноклассников с целью изучения проблем класса и мнения о фильме; написание письма.

Выводы исследования. Несомненно, проблема эгоизма по отношению к одиноким родителям, затронутая в книге и в фильме «Телеграмма», остается актуальна и сейчас. Условия нашей жизни способствуют появлению различных проблем в отношениях между родителями и детьми, но мы не хотим, чтобы о нас говорили, как о героях произведения.

Прочитав рассказ, мне стало интересно, а было ли это событие на самом деле в жизни? Я отыскал материал, где было сказано, что Константин Георгиевич Паустовский был непосредственным участником событий, описанных в рассказе «Телеграмма». Рассказывая об истории создания рассказа, Паустовский особо подчёркивает реальность описанных событий, личное знакомство с героями. Конкретно названа фамилия отца Катерины Ивановны, художника Пожалостина. Соседскую девочку, которая «прибегала раза два-три за день для всяких мелких хозяйственных поделок», звали Нюркой.

В воспоминаниях мы видим присутствие Паустовского, слышим его голос. Автор поселился в доме художника. Вечерами он пил чай с Катериной Ивановной. И на прогулку в осенний сад вывел её Паустовский, и телеграмму Насте в Ленинград послал он. Умерла Катерина Ивановна, можно сказать, на руках писателя. «Мне пришлось закрыть ей глаза, я осторожно прижал ее полузакрытые веки, и неожиданно из-под них скатилась тусклая слеза», - рассказывает Паустовский. Он выбрал на кладбище место для могилы. Видел он и Настю, которая приехала через три дня после похорон. «Все рассказанное выше – это и есть тот писательский житейский материал, из которого рождается проза», - такими словами заканчиваются «Зарубки на сердце», легшие в основу замечательного рассказа «Телеграмма».

Перед тем, как прочитать рассказ и посмотреть фильм «Телеграмма», я провел анкетирование в нашей школе. Первый вопрос звучал таким образом: «Какую роль играют родители в вашей жизни?». В начальном звене 100% , а в среднем звене 74% школьников ответили, что родители играют главную роль в их жизни. Лишь остальные 26% школьников среднего звена ответили, что родители играют важную роль в их жизни, но не главную.

Второй вопрос был задан участникам среднего звена, он был таким: «Укажите ваши жизненные приоритеты». Жизненные приоритеты школьников выглядят так:

семья – 35%, создание в будущем своей семьи – 30%, забота о близких людях – 20%, карьера – 15%.

Какой же можно сделать вывод? Я думаю, что большинство учащихся школы понимают значение семьи в их жизни, но есть и такие ученики, которые все - таки хотят добиться карьерного роста. Стремление к карьерному росту хорошее качество, но нельзя забывать пример Насти из рассказа «Телеграмма». Я думаю, что Настя не бездушна, так как она помогает с выставкой Тимофееву. Как же могло такое случиться, что заботящаяся о других Настя проявляет невнимание к своей матери? Я думаю, что Настя проявляет эгоизм по отношению к Катерине Петровне, к своему самому близкому человеку, который подарил ей эту жизнь. Она думает о переполненных поездах, о скучных сельских днях, но не пытается даже подумать о том, что ее мать нуждается в ее помощи. Кем бы ты ни стал, ты никогда не должен забывать о своих родителях.

Второе анкетирование я провел среди своих одноклассников, после прочтения рассказа и просмотра фильма «Телеграмма». На первый вопрос анкеты, понравился ли фильм и книга «Телеграмма», большинство моих одноклассников ответили, что очень понравился. На второй вопрос, чем этот фильм понравился или не понравился, ребята ответили так: Этот фильм мне понравился тем, что после его просмотра я задумался об одиноких матерях; мне он понравился тем, что рассказ и фильм учат нас быть нравственными, любить матерей; мне этот рассказ понравился тем, что можно многое понять и исправить свое поведение к родителям. Не было ни одного моего одноклассника, кому не понравился рассказ и фильм, но многие осуждали Настю за ее поступки, которые привели к трагическому финалу.

Анкета выявила, что никто из одноклассников не остался равнодушным к этому произведению. Также ребята выявили такие черты характера Насти как эгоизм, черствость, фальшь, гордыня.

Режиссёр Юрий Щербаков внёс небольшие изменения в свой фильм. Но главная тема и идея совпадают с темой и идеей автора книги К.Г.Паустовского.

В рассказе «Телеграмма»	В фильме «Телеграмма»

1. В начале рассказа рядом с Катериной Петровной находится Тихон	В начале рассказа рядом с Катериной Петровной находится не только Тихон, но и Манюша
2. Нет воспоминаний о детстве Насти	Катерина Петровна вспоминает детство своей дочери
3. В середине рассказа Манюша не упоминает о молодой учительнице	В середине фильма Манюша рассказывает о молодой учительнице
4. Похороны Катерины Петровны	В фильме этот эпизод отсутствует
5.Молодая учительница пошла за гробом	В фильме не показывают молодую учительницу
6.Настя приходит на могилу матери	В фильме Настя плачет только в доме матери

Некоторые эпизоды из рассказа отсутствуют в фильме, но это не мешает передать все чувства, которые хотел донести нам автор произведения. Игра актеров показывает душевные переживания каждого героя. Если читая рассказ, мы творчески представляем героев, то наблюдая за работой режиссера, мы уже визуально осмысляем поступки героев. Я думаю, что Юрий Щербаков справился со своей задачей и показал нам эту страшную боль одиночества. Фильм Ю.Щербакова заканчивается словами Тихона о зарубках на сердцах, после которых каждый зритель должен задуматься о проблеме, поднятой в киноленте.

Письмо Насте

После того как мы прочитали рассказ и посмотрели фильм, многие мои одноклассники проявили желание написать письмо Насте, в котором все хотели показать её вину. Вот такое письмо от Набиева Салавата

Здравствуйте, Настя!

Мне хочется сказать вам, что нельзя поступать так, как вы поступили со своей матерью. Ведь нет важнее дела, чем забота о матери. Ведь мама – это самый близкий человек в нашей жизни, который ощущал каждое наше движение внутри себя. Первый мамин поцелуй, первая улыбка, первая слезинка – все останется в памяти матери. Мама – единственный человек, который искренне будет радоваться твоим успехом, она никогда не пожелает плохого. Ее любовь способна успокаивать и исцелять.

Наверное, вам стыдно, и вы поняли, какую ошибку совершили. Ваша мама жила в полном одиночестве, мечтая о встречи с вами. Я верю, что мир не без добрых людей. Тот же Тихон, который помогал вашей матери с хозяйством, и та же Манюша, которая скрашивала одиночество Катерины Петровны, обладают самыми лучшими нравственными качествами – это доброта, забота, человечность.

Прошло уже много лет, но эта проблема актуальна и в наши дни. Но я с уверенностью могу сказать, что я никогда не забуду свою маму! И даю вам обещание, что она никогда не останется в одиночестве!

Несомненно, проблема эгоизма по отношению к одиноким родителям, затронутая в книге и в фильме «Телеграмма», остается актуальна и сейчас. Условия нашей жизни способствуют появлению различных проблем в отношении между родителями и детьми, но мы не хотим, чтобы о нас говорили, как о героях произведения.

В заключении хотелось бы сказать, что президент Российской Федерации Владимир Владимирович Путин объявил 2016 год – год кино в России. А в 2015 году был год литературы. Я думаю, что литература и кино могут объединить общие духовные и нравственные ценности, задавать культурные ориентиры гражданам. Такими гражданами являемся мы, современная молодежь.

И рассказ, и фильм «Телеграмма» заставляют задуматься об отношении к нашим стареющим родителям. Какими бы не были интересы, мы никогда не должны забывать о своих матерях. Настя, наверное, в итоге осознала свою вину, так как её имя в переводе с

греческого языка означает – воскрешающая. К.Г. Паустовский до конца верит в искреннее раскаяние и исправление Насти.

На мой взгляд, писатели выражают надежду, что молодое поколение, много говорящее о нравственности, не забудет о самых близких и родных людях – родителях.

ПАРЕМИИ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Стаценко Арина, студентка группы 10.1-507,
Научный руководитель – Безуглова Ольга Андреевна
ВШРиЗФ ИФМК им. Льва Толстого

Резюме. *Данная статья посвящена роли паремии в процессе формирования линвокультурной компетенции при обучении иностранному языку. Дано теоретическое обоснование возможности использования английских паремий при формировании лингвокультурной компетенции на уроках английского языка в средней школе. На основе проведенного исследования было выявлено, что пословицы и поговорки являются необходимым и многофункциональным методическим средством. Автор приходит к выводу, что изучение паремий на уроке иностранного языка формирует лингвокультурную компетенцию и обогащает словарный запас.*

Abstract. *This article is devoted to the role of paroemia in the development of the linguocultural competence in a foreign language classroom. Based on the research, it was stated that proverbs and sayings are a necessary and multifunctional tool. The author comes to the conclusion that the use of foreign proverbs and sayings in a foreign language classroom facilitates the development of the linguocultural competence and enriches the vocabulary.*

Ключевые слова*: лингвокультурная компетенция, паремии, пословицы, поговорки, методика обучения иностранному языку.*

Key words: *linguocultural competence, paroemia, proverbs, sayings, foreign language teaching.*

Согласно Федеральному государственному образовательному стандарту, в процессе обучения иностранному языку необходимо формирование лингвокультурной компетенции, т.е. умения взаимодействовать с носителем неродного языка, знания его культуры и менталитета.

Обратимся к содержанию понятия компетенция. Г.М. Коджаспирова и А.Ю. Коджаспиров трактуют данный термин как круг вопросов, в которых данное лицо обладает познанием, опытом [Коджапирова, 2005: 133].

Лингвокультурная компетенция рассматривается как владение базовыми характеристиками, включающими и отражающими знания, и владение ценностными познаниями языка и культуры, которые, отражают ментальность, духовность и национальную специфику данного общества. Все эти качества проявляются в паремии. Кроме того, под лингвокультурной компетенцией мы понимаем необходимые базовые лингвокультурные знания, актуализированные человеком в процессе его жизнедеятельности и отражающие ценностные представления, нормы, правила, действующие в данной культуре и языке [Халупо, 2012: 125].

К тому же лингвокультурная компетенция определяется способностью и готовностью к адекватному взаимодействию и взаимопониманию с представителями другой культуры на основе знания о мире, отраженными в единицах языка [Подгорбунских, 2011: 102].

Осознать и освоить языковую культуру нам помогает включение паремий в урок иностранного языка. Г.Л. Пермяков считает, что паремия – это народное изречение, выраженное предложением (например, пословицы, поговорки, приметы) или короткой

цепочкой предложений (например, побасенки, «одномоментные» анекдоты, загадки) [Пермяков, 1970: 33].

Термины «поговорка» и «пословица» всегда находятся рядом, и иногда очень сложно найти точку их разграничения. Н.М.Снегирев утверждает, что пословица отличается от поговорки, во-первых, законченностью формы и мысли; во-вторых, отличием содержания: «пословица содержит в себе важную для жизни истину, поговорка же создает намек, уподобление, сравнение общеупотребительный оборот языка» [Снегирев, 1848: 28].

Паремии представлены во всех языках мира. Пословицы и поговорки ярко и точно описывают все явления реальности, отражают жизнедеятельность и мировоззрение общества, они передают бытовые, социальные, философские, религиозные, эстетические народные взгляды. Главное предназначение пословиц и поговорок – давать народную оценку объективных явлений действительности, выражая тем самым мировоззрение. Они охватывают решительно все стороны и проблемы жизни общества, народа и человека.

Именно в пословицах и поговорках отражается национальный склад ума, способ суждения, мировоззрение в целом; в них проявляются бытовая культура и обиход, дух и характер, нравы, традиции и обряды, религия. За счет пословиц и поговорок, изучаемого языка, у нас может возникнуть картинка в голове, как выглядел народ, какая была у него история, образ жизни и географическое положение.

При использовании паремий происходит приобщение к культуре, что благоприятно при изучении иностранного языка. Приобщаясь к культуре страны через элементы фольклора, учащиеся ощущают причастность к культуре другого народа, понимают строй языка, т.е. формируется лингвокультурная компетенция.

Опыт многих преподавателей подтверждает, что изучение паремий сегодня – это эффективный прием поддержания интереса учащихся к учебе, повышения активности на уроках, так как они помогают ввести элемент игры в процесс овладения языком. Знание пословиц и поговорок изучаемого языка обогащает словарный запас, помогает усвоить образный строй языка, приобщает к мудрости народа, развивает память. В коротких, образных предложениях, содержащих законченную мысль, легче запоминаются новые иноязычные слова.

Не стоит также забывать, что пословицы и поговорки носят поучительный и нравоучительный характер, что необходимо в процессе обучения детей.

Многообразие пословиц и поговорок позволяет успешно включать их в учебный план на разных этапах урока, на всех ступенях обучения с разным уровнем языковой подготовки детей.

Особенно ценными они являются при обучении лексике: их можно использовать как средство развития языковой загадки, как основу для построения диалога, как стимул разгадать новое слово или трудный пассаж из учебного текста, а также их можно включить в упражнения до начала работы с текстом или после прочтения текста, в поисках синонимических выражений или вариантов, искать адекватный перевод или смысловое соответствие на родном языке.

Итак, пословицы и поговорки – богатый методический материал. Через изучение иностранных паремий происходит овладение национальной культурой, которая предполагает формирование способности и готовности понимать культуру и ментальность носителей изучаемого языка, а также особенности коммуникативного поведения народа этой страны. Таким образом, происходит процесс формирования лингвокультурной компетенции. Именно лексический запас базовых понятий современной культуры и эффективное их использование определяет уровень готовности к межкультурной коммуникаций.

Список использованной литературы

1. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-н-Д : Издательский Центр «МарТ», 2005. – 448 с.

2. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки: заметки по общей теории клише / Г.Л. Пермяков. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1970. – 240 с.
3. Подгорбунских А.А. Содержание понятия «Лингвокультурная компетентность студентов вуза» // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2011. – № 38, – Серия «Образование. Педагогические науки». Выпуск 14. – С. 100-103.
4. Снегирев И. М. Русские народные пословицы и притчи. –М., 1848. С. 259.
5. Халупо О.И. Базовые единицы лингвокультурной компетенции носителя языка // Язык и культура. – 2012. – №2. – С. 123-131.

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДОВ ДРАМАТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

Тухватуллова Л.Р., Шаяхметова Л.Х.
Казанский федеральный университет

Пьесы – это платформа для изучения себя, получения информации и углубления наших знаний о себе и о других народах, населяющих наш мир. Они открывают двери для взаимодействия обществ и культур, помогая разобраться в сложных реалиях. Их появление всегда связано с определенным социокультурным контекстом. Их переводы имеют общую связь. После того, как пьеса переведена и исполнена, новые интерпретации становятся неизбежными.

В переводе значения слов в исходных текстах выражаются средствами нового языка. Этим они уже переходят в другую культурную реальность. Новые интерпретации рождаются в среде иного населения, пола, этнической принадлежности, возраста, образования, статуса занятости, мотиваций, ожиданий и опыта. Они также рождаются в среде режиссеров, актеров, других театральных работников, критиков, журналистов и аудиторий.

Путешествия по языковым и культурным границам не связаны с изначальныи особенностями пьес. Это подтверждает взгляд на статистику любых национальных театральных репертуаров. Некоторые культуры кажутся в значительной степени самодостаточными. Так обстоит дело, например, в англоязычном театре таких культурных и островных пространств, как Великобритания и США, где театры основного направления выстраивают свои репертуары в основном на основе местных пьес. Иногда на их сценах может появляться какая-то зарубежная пьеса, но только хорошо знакомого классика, и, как правило, выбирается для того, чтобы представить конечному зрителю метонимически всю иностранную драматургию. Даже когда имеются переводы на английский язык, и даже когда некоторые культуры будут геополитически знакомыми и понятными конечному зрителю, их выбор продолжает оставаться ограниченным.

Язык перевода может быть (повторно) актуализирован в сферах неопределенности, когда существует выбор между знакомым и менее знакомым. Специфика языка персонажей в вводном переводе образует семантическую неопределенность, хотя выбор дается несколько легче (или труднее) из-за отсутствия конкретной группы получателей перевода. Однако переводчики склонны использовать идиоматические выражения из стандартных или разговорных стилей конкретного языка либо для беглости, либо для обозначения использования определенного явления. Они также будут исходить из того, требуется ли сохранять оригинальные имена персонажей, мест и объектов, или создавать новые. Детальный перевод идентифицирует культурологические реалии в лингвистическом выражении и актуальные культурные маркеры, указывает их и объясняет их, но не предлагает того или иного решения. Окончательный выбор делается только в момент

постановки на сцене. Он актуализирует игру через социальные или географические явления, специфические для культуры ярлыки и лингвистические особенности выбранного стиля.

Использование переведенных текстов на сцене направляет внимание переводчиков на особенности характеров персонажей и отношений между ними. Помимо языкового разнообразия, лингвистические черты персонажей и их взаимоотношений могут включать в себя невербальные альтернативы (такие как междометия), игру слов, ругательные и табуированные слова и обращения, которые могут быть важны для режиссера и актеров для реконструкции смыслов.

Языковое разнообразие переводов также может служить инструментальной функцией, отсутствующей в исходном тексте. Например, при переводе выбор может быть сделан между современным литературным языком или его специфическим диалектом.

Помимо полного перевода иностранных пьес, иногда может потребоваться использование субтитров наряду с оригиналом, нарпимер на театральных фестивалях и гастрольных постановках. Они будут появляться параллельно с текстом (речью) оригинала на сцене как один из элементов постановки. Кроме того, синхронный перевод, подготовка краткого описания пьесы, и даже интегрированный в постановку переводчик, а также другие альтернативные формы могут служить заменой исходного текста произведения.

Марвин Карлсон предложил концепцию дополнения для описания последующей интерпретации текста, в частности, связи постановки с исходным текстом. Постановка в качестве дополнения обращается к оригиналу пьесы, опирается на то, что написано в письменном переводе, добавляет к нему что-то, а затем и заменяет его.

Таким образом, драматический перевод и его исполнение в театре имеют много общего. Оба являются последующими интерпретациями исходного текста, который они заменяют. Кроме того, как перевод, так и постановка, очевидно, нуждаются в сопоставлении с исходным текстом, всегда имеющим более приоритетный статус для его дальнейшего воплощения. Исходный письменный текст рассматривается как самостоятельная сущность, семантика которой была заложена автором. Работа переводчика и режиссера превращается в сложную попытку раскрыть заложенные в оригинале смыслы. Драматург, как было отмечено, помещает в текст значения, которые режиссер должен найти и использовать в качестве отправной точки постановки. Задача режиссера заключается в том, чтобы воплотить пьесу в настоящем. Специальная роль отводится и переводчику: привязать текст к существующему культурному контексту, используя смыслы, заложенные в исходном тексте драматурга.

Изучение переводов (как и изучение постановок) может показать, какие трудности выявили различные типы переводов, и как они в разное время были разрешены различными специалистами и почему. Значение имеет как то, кто говорит, так и то, почему он говорит это именно так.

РУСИНГЛИШ – ЯЗЫК 21 ВЕКА

Файзуллина Алия, ученица 11 класса,
Научный руководитель: Мухаметзянова Лейсан Хамитовна
МБОУ «СОШ им. Г.Г.Гарифуллина с. Ядыгерь» Кукморского муниципального района РТ

«Берегите наш язык, наш прекрасный русский язык,— это клад, это достояние, переданное нам нашими предшественниками! Обращайтесь почтительно с этим могущественным орудием». Ещё в 19 веке были произнесены эти слова, но до сих пор люди дивятся той точности, той меткости, с которой Тургенев И. С. высказал своё мнение о нашем

«великом и могучем» языке. Однако стоит отметить, что начало 21 века отмечается холодным и пренебрежительным отношением к этому самому языку.

Обогащается или портится русская речь благодаря заимствованиям и внедрению в текст иноязычных символов? Ответить на данный проблемный вопрос стало целью моей работы. Я считаю эту проблему актуальной, так как люди, которые неаккуратно пользуются русской речью, могут привести её к гибели, изменив структуру самого языка.

Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

- изучить состояние современного русского языка в области заимствований (речь окружающих, средства массовой информации, вывески и афиши);

- проанализировать язык А.С.Пушкина через отдельные главы романа «Евгений Онегин»;

- выявить отношение людей разного возраста к заимствованиям.

Так, объектом исследования стал современный русский язык. Предмет исследования – заимствованная лексика языка.

Так, я пользовалась рядом методов, которые помогли мне ответить на проблемный вопрос. Это метод наблюдения (наблюдение над окружающими людьми и вещами), метод сравнения (язык А.С.Пушкина и речь современного человека), а также метод анкетирования (опрос об отношении к современному состоянию языка).

Цели и задачи исследования определили структуру работы. Она состоит из вступления, трёх глав основной части, заключения, библиографического списка и приложений

Русский язык — один из самых распространенных языков. Несмотря на признанную мировую значимость, русский язык заимствует слова из других языков, а вот своими ни с кем не делится. Наш родной язык на разных этапах вобрал в себя значительное количество слов из других языковых источников. Эти слова, чуждые русскому языку как воплощению национального менталитета, - в настоящее время являются следствием бездумной и огульной американизации не только экономики, но и культуры.

Русский народ создал язык, восхищавший мастеров художественного слова разных стран, и понятия, закрепившиеся в языке этого народа, не нуждаются в переводе. Тем не менее, существуют такие названия, как «Парк Хаус» , «Автотрэвэл», «Америкэн картошка»,которые напрямую нарушают речь. Расшатывание традиционной русской языковой культуры ведется в основном через активное внедрение английской лексики. А ведь многие слова имеют русские эквиваленты: прайс-лист - цены, мидл-класс – средний класс, бутик – магазин и др.

Особенно этим «страдают» средства массовой информации. Приложение 1.

Англо- и иноязычными словами в их натуральном написании сегодня пестрят страницы прессы, эти слова вторгаются в текст, наводняют рекламу. Но одно дело, когда просто употребляется лексика на латинице, и совсем другое, если чужие буквы оказываются внутри слова, ломают его изнутри. Так, встречаются такие вывески, как

«Ве4ер юмора» (здесь употреблена цифра 4 вместо буквы ч), «Allигатор» (английские буквы лл вместо русских) и даже всем известный Яndex (русская буква Я и английская концовка слова). Приложение 2.

Однако «…Варианты Zемфира (равно как и Глюк'OZA) и «Allигатор» есть выпендрёж и ненужное искажение письменной формы. Применяя иностранные слова, не стоило заниматься порчей языка…»[2]. Сосчитать, сколько букв в современном русском алфавите, - в наши дни задача непростая.

Во все времена русский язык отличался особой любовью к заимствованиям. Так, к примеру, речь людей из высшего общества, аристократов 19 века обязательно

[2] Методические рекомендации по оцениванию выполнения заданий ЕГЭ с развёрнутым ответом. Русский язык \ Сост. Цыбулько И.П., Александров В.Н., Гостева Ю.Н., Капинос В.И., Кочеткова О.Л., Маслова И.Б., Пучкова Л.И., Сокольницкая Т.Н., Степанова Л.С. – М., 2009, с.34.

пестрила французскими словами. Если для одних это было престижным и необходимым, то другие, истинные ценители русского слова, видели в этом нечто безобразное и неестественное. В числе вторых хотелось бы отметить гения русского слова, создателя современного литературного языка Александра Сергеевича Пушкина.

Одной из важнейших исторических заслуг великого русского национального поэта А. С. Пушкина является преобразование русского литературного языка. С именем Пушкина и его замечательной деятельностью связано начало нового периода в истории русского литературного языка.

Основные нормы русского языка, представленные в языке произведений Пушкина, остаются живыми, действующими и для нашего времени. Они оказались в основном устойчивыми, независимо от смены исторических эпох, смены базисов и надстроек.

А.С. Пушкин хорошо знал систему русского языка, серьёзно размышлял о его состоянии и глубоко интересовался происходившими в языке изменениями. Свою точку зрения на проблемы родного языка и его место в жизни народа Пушкин высказывал на страницах своей поэзии и прозы, в своих статьях и письмах:

«…Живой народный язык, сберегший в жизненной свежести дух, который придает языку стойкость, силу, ясность, целость и красоту, должен послужить источником и сокровищницей для развития образованной русской речи…» и т.д.

Таким образом, имя Пушкин стало для последующих поколений символом общерусской национальной языковой нормы.

"Евгений Онегин" - центральное произведение в творчестве великого поэта. Обратимся к нему, так как именно этот роман в стихах может наглядно показать те изменения, которым подверг русский язык наш великий поэт.

Одной из ярких особенностей пушкинского романа является отсутствие в нем французских фраз (это особенно бросается в глаза на фоне таких произведений, как «Война и мир» Л.Н.Толстого, где даются целые страницы французского текста). К примеру, даже письмо Татьяны, написанное по-французски, дается на русском языке:

Письмо Татьяны предо мною…

Но вот

Неполный, слабый перевод,

С живой картины список бледный…[3]

Можно говорить о том, что в "Евгении Онегине" мы не только в тексте письма Татьяны Онегину, но и во многих других случаях встречаемся как бы с переводом французского на русский, обдуманную замену вполне реальных французских фраз на фразы русские.

Наиболее плотное скопление иностранных слов наблюдается в первой главе. Эта глава преимущественно посвящена характеристике Онегина, поэтому она содержит элементы, определяющие онегинскую среду. Отсюда – присутствие в тексте романа варваризмов, «иностранщины», иноземных слов.

Сперва Madame за ним ходила,

Потом Monsieur ее сменил…

Пред ним roast-beef окровавленный… [4]

Смысл сгущения лексической «иностранщины» вокруг Онегина не вызывает сомнений: это приём, позволяющий погрузить в стихию, чуждую национально-народным началам. [5]

Татьянинские же главы, напротив, демонстрируют язык чисто русский, без примесей и «инородных элементов». Так, мною были сопоставлены по 3 строфы, знакомящих нас с Евгением и Татьяной. В результате, “онегинские” строфы содержат 16 заимствованных слов, а “татьянинские” – ни одного.

---

[3] Пушкин А.С. Евгений Онегин: Роман в стихах. – Устинов: Удмуртия, 1987, с. 88.

[4] Пушкин А.С. Евгений Онегин: Роман в стихах. – Устинов: Удмуртия, 1987, с. 14,20.

[5] Гуковский Г.А. Иноязычная лексика в первой главе «Евгения Онегина» \\ Русская литература: Хрестоматия историко-литературных материалов \ Сост. Каплан И.Е., Пустовойт П.Г. – М.: Просвещение, 1994, с132.

С целью выяснить отношение к проблеме заимствованиям, мы обратились к окружающим и опросили по 10 человек каждой возрастной группы. Они ответили на вопрос о том, как они относятся к активному заимствованию. Если положительно, то являются ли они постоянными пользователями сети интернет.

Мы столкнулись со следующей закономерностью: чем моложе гражданин нашей страны, тем сложнее понять его речь. Речь многих современных подростков большей частью представляет собой обрывки слов, нежели истинные словоформы. В большей опасности оказываются дети, которые постоянно сидят в интернете. Намеренное изменение слов, неправильное написание, добавление «модных» окончаний запутывают ребенка, и уже не знает, как выглядит слово на самом деле.

Новые слова появляются для обозначения новых понятий. Судьба каждого слова (заимствованного или исконного) во многом зависит от его употребления в речи. В некоторых странах, например, во Франции, автор, использующий англицизмы в средствах массовой информации, может быть оштрафован. Вот только великий и могучий русский язык оказывается незащищенным перед потоком иноязычных заимствований и ненормированной нецензурной лексики.

Борьба с иноязычными заимствованиями — проблема не новая. Иностранными словами пользовались всегда. Но эти слова не отражают российскую действительность. Поэтому стоит прислушаться к гению русской поэзии А.С.Пушкину и не прибегать к ненужному заимствованию.

Проблема усиленного заимствования – в большинстве проблема молодого поколения. Основа грамотности — это регулярное чтение и письмо. Только так, вчитываясь в книги, можно научиться формулировать мысли и грамотно писать. И писать, конечно, сочинения, а не короткие фразы в сети.

Делая вывод, хотелось бы сказать: быть современным и информационно подкованным, конечно, хорошо, но не стоит слепо поддаваться этой «моде» и не забывать, что «…восприятие чужих слов, а особливо без необходимости, есть не обогащение, но порча языка». (СумароковА.П.)

«Русский язык надо любить. О нем надо спорить. Но самое главное, на нем надо говорить, писать и читать», — говорит Максим Кронгауз. И в этом, наверное, его спасение. Его - великого и могучего русского языка.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ РОДА СЛОВА «КОФЕ»

Фатихова Рамиля, ученица 7 класса,
Научный руководитель: Садриева Наиля Рамилевна
МБОУ «Нижнеошминская СОШ» Мамадышского муниципального района РТ

Русский язык - государственный язык Российской Федерации и язык межнационального общения. Русский язык объединяет представителей множества наций, дает возможность для широкого общения. Константин Дмитриевич Ушинский писал, что "каждое слово языка, каждая его форма есть результат мысли и чувства человека, через которые отразилась в слове природа страны и история народа", и поэтому русский язык нужно любить, беречь, защищать. «Наш язык - важнейшая часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем имеем дело», - так отметил ценность языка Дмитрий Сергеевич Лихачев. Мы считаем, что гражданин России должен обладать высокой культурой речи.

В XXI век, век компьютеризации, когда большинство людей интересует язык символов и знаков, проблема чистоты русского языка стоит особенно остро. Именно в этом мы и видим актуальность нашего исследования.

В языке постоянно происходят изменения: появляются новые слова, исчезают старые. Но изменения касаются не только лексики, но и других разделов языкознания. 1 сентября 2009 года вступил в силу приказ Министерства Образования РФ об утверждении словарей, содержащих нормы Современного русского литературного языка. Согласно новым нормам слово «кофе» имеет не только мужской, но средний род.

Гипотеза: мы считаем, что, несмотря на введение новых норм, допускающих средний род слова «кофе», это слово сегодня относят к мужскому роду и большинство людей употребляют его в речи в форме мужского рода.

Цель исследования: изучить историю слова «кофе» и его употребление в речи современных людей.

Задачи:

–изучить историю возникновения слова «кофе»

–изучить научно-популярную литературу по данной теме

–наблюдать использование слова «кофе» в словарях

–изучить точку зрения относительно категории рода слова «кофе» в Интернете

–провести опрос с целью изучения употребления слова «кофе» в речи

–проанализировать результаты опроса

–систематизировать материал

Методы и приемы работы: чтение и анализ научной и учебной литературы, словарных статей, наблюдение, анкетирование, анализ анкет

Объект исследования: экология культуры и охраны русского языка.

Предмет исследования: слово «кофе».

Практическую значимость данного исследования мы видим в том, что его можно использовать в качестве доклада на уроках русского языка и дополнительного материала на факультативных занятиях, заседаниях кружка «Русское слово», при проведении внеклассных мероприятий о культуре речи современного человека, а также при подготовке к предметной олимпиаде по русскому языку.

Происхождение древнего названия слова «кофе» вошло в английский язык в 1598 году от голландского слова «koffie» [15]. Считают, что слово «кофе»произошло от арабского «kahve», от «kaffa» - название страны, откуда арабы его впервые вывезли [12] и « созвучного ему арабского qahwe «вино» [13].

В русском языке слово «кофе» фиксируется в XVII веке. В годы петровского правления словоформа «кофе» варьируется («кофий», «кофей», «кохей», «кефа», «кофа», «кофь», «кафе») в возможном соответствии с аналогами в западноевропейских и восточных языках.[1] Первоначально это слово употреблялось в форме «кофий», «кофей». Есть мнение, что «й» появилось по аналогии слова «чай» [10]. Таким образом, после изменений данное слово сохраняется в русском языке в форме «кофе».

В XVIII веке слово кофе равноправно употреблялось и в мужском и в женском роде. В XIX веке был исключительно мужской род.

Создатель первой практической грамматики русского языка русский лингвист В.И.Чернышёв в 1914 году писал, что «иностранные, несклоняющиеся слова на -а, -е, -и, -о, -у, означающие предметы неодушевленные единственного числа, употребляются обычно в среднем роде». Но далее В.И.Чернышев подметил, что некоторые авторы предпочитают употреблять такие слова в мужском роде согласно с французским языком, из которого они были заимствованы. Так, у Ф.М.Достоевского можно встретить: «…прихлебывал свой кофе», а у А.С.Пушкина: «…свой кофе выпивал». Да и сам Чернышев склоняется на сторону классиков.[6]

«Русская грамматика», подтверждая мужской род слова кофе, добавляет: «допустимо употребление этого слова и в среднем роде».[14]

Итак, в XX веке нормой употребления слова «кофе» был мужской род, а в разговорной речи употребляли средний род.

Как зафиксировано слово «кофе» в словарях? В поисках ответа на этот вопрос мы обратились к «Толковому словарю живого великорусского языка» В.И.Даля (выпуск 1989 г.). Составитель словаря помечает слово «кофе»: несклон, м., то есть несклоняемое, мужского рода, и приводит примеры «ржаной, цикорный, морковный» [5].

В Толковом словаре Д.Н.Ушакова мы читаем: «кофе, нескл. м. (разг.) ср.». Так знаменитый составитель словаря допускает употребление слова «кофе» в разговорной речи в среднем роде [11].

Авторы «Толкового словаря русского языка» Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. слово «кофе» помечают: «нескл. м.», так как данный словарь был задуман как строго нормативный, не допускающий вариантов [8].

Согласно приказу Министерства Образования РФ, который вступает в силу 1 сентября 2009 года, слово «кофе» теперь имеет и мужской и средний род по правилам, взятым из совершенно новых словарей. Какие же эти словари? «Российская газета», печатая приказ МО РФ, публикует список этих словарей. [9]

1. Орфографический словарь русского языка. Букчина Б.З., Сазонова И.К., Чельцова Л.К. - М.: "АСТ-ПРЕСС", 2008. - 1288 с.

2. Грамматический словарь русского языка: Словоизменение. Зализняк А.А. - М.: "АСТ-ПРЕСС", 2008. - 794 с.

3. Словарь ударений русского языка. Резниченко И.Л.- М.: "АСТ-ПРЕСС", 2008. - 943 с.

4. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Телия В.Н. - М. : "АСТ-ПРЕСС", 2008. - 782 с.

Таким образом, в словарях XXI века форма мужского и среднего рода слова «кофе» является равноправным.

Продолжая работу над исследованием категории рода слова «кофе», мы обратились к школьным учебникам. Авторы М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, Л.А.Тростенцова, Л.Т.Григорян, И.И.Кулибаба в учебнике для 6 класса отмечают, что все несклоняемые неодушевлённые имена существительные иноязычного происхождения относятся к среднему роду, слово же «кофе» наряду со словом «пенальти» лингвисты относят к мужскому роду [2]. Е.А.Быстрова, Л.В.Кибирева, Ю.Н.Гостева, составители учебника для 5 класса, относят слово «кофе» к мужскому роду, как исключение. Они отмечают: «Современная литературная норма рекомендует мужской род: горячий кофе, но не будет ошибкой в разговорной речи употреблять средний род: горячее кофе» [3]. Авторы учебника для 10-11 классов Н.Г.Гольцова, И.В.Шамшин и М.А.Мищерина слово «кофе» относят тоже к мужскому роду, как исключение, пишут, что род несклоняемых имен существительных выражается синтаксически в формах прилагательных и причастий, и приводят пример: крепкий кофе [4].

Таким образом, большинство авторов учебников подтверждают принадлежность «кофе» к мужскому роду. Но это не говорит о том, что лингвисты не согласны с новыми нормами, ведь составители новых словарей обозначают: «Мы сняли помету «средний род» и написали, что слово “кофе” употребляется в мужском и среднем роде. Первым стоит мужской род, а это значит, что мужской род является в данном случае основным, а средний — дополнительным, но также возможным» [7]

Как правило, лингвисты всегда фиксируют языковые нормы. Они исследуют языковые формы, наблюдают и только после этого вносят их в свои словари, при этом они могут соглашаться или, наоборот, не соглашаться с этими вариантами. Как же приняли эти изменения в обществе? Газета «Московский комсомолец» обратилась с вопросом, как относятся к изменениям в языке, к известным людям [7]. Писательница А.Маринина ответила, что в её речи ничего не изменится. Ведущий программы «Вести недели» Е.Ревенко заявил, что такого в эфир он никогда не скажет. Актриса Е.Добровольская отметила, что «главное – самим хранить ту речь, которую сами считаем правильной». Итак, те, кто

неравнодушен к русскому языку, утверждает, что слово «кофе» всё-таки уместно употребить в мужском роде.

Мы решили узнать, в какой же форме употребляют слово «кофе» ученики и учителя МБОУ «Нижнеошминская СОШ», и провели анкетирование. Опрашиваемым было задано два вопроса:

1. Какого рода слово «кофе»?
2. По новым языковым норам слово «кофе» относится к мужскому и среднему роду. Какую форму вы употребляете в речи?

Все 21 опрошенных учителей ответили, что кофе относится к мужскому роду и что они и сейчас продолжают употреблять в речи форму мужского рода. Свой ответ они обосновали тем, что учитель должен быть внимателен к своей речи и всегда должен следить за его чистотой, так как речь учителя является образцом для учеников, а задача преподавателя - воспитывать речевую культуру школьников.

Нами были опрошены 56 учащихся 5-11 классов. На вопрос, какого рода «кофе», 53 ученика (94 % опрошенных) ответили, что мужского. На второй вопрос 37 учеников (66%) ответили, что употребляют в форме мужского рода, а 19 (33,92%) допускают употребление формы среднего рода. Если первые отмечают, что изменения в языке не существенные, поэтому надо придерживаться правил школьных учебников, то вторые придерживаются мнения, что язык всегда развивается и люди должны принимать изменения, происходящие в нём.

Итак, 74 (96%) человека из всех опрошенных утверждают, что «кофе» относится к мужскому роду, и 58 (75,32%) анкетируемых выступают за употребление в речи этой формы. Остальные 3(5,35%) анкетируемых относят «кофе» к среднему роду и 19 опрошенных (33,92%) допускают употребление данного слова в форме среднего рода.

Изучая историю слова «кофе» и его употребление в речи современных людей, мы полностью добились поставленных целей, пришли к решению всех задач и сделали следующие выводы.

Проблема чистоты русского языка сегодня является одной из важных вопросов и государства, и общества. Люди неравнодушны к русскому языку, к своей речи, так как язык является показателем уровня культуры человека. Поэтому, жители нашей страны очень внимательно относятся к изменениям, происходящим в языке. Вариативность каких-либо слов или словоформ они принимают с осторожностью, стараются придерживаться традиций.

Так случилось и со словоформой «кофе». Заимствованное из иностранного слово, обозначающее напиток, после изменений сохраняется в русском языке в форме «кофе». В XX веке нормой употребления слова «кофе» был мужской род, а в разговорной речи употребляли средний род. В словарях XXI века форма мужского и среднего рода слова «кофе» является равноправным. А авторы учебников и сегодня подтверждают принадлежность «кофе» к мужскому роду. Также те, кто неравнодушен к русскому языку, утверждает, что слово «кофе» всё-таки уместно употребить в мужском роде. Большинство людей выступают за употребление основной формы, то есть мужского рода, лишь немногие согласны с дополнительной формой – средним родом.

Это подтверждают и результаты опроса, проведенного нами среди учителей и учеников МБОУ «Нижнеошминская СОШ». 74 (96%) человека из всех опрошенных утверждают, что «кофе» относится к мужскому роду, и 58 (75,32%) анкетируемых выступают за употребление в речи этой формы. Остальные 3(5,35%) анкетируемых относят «кофе» к среднему роду и только 19 опрошенных (33,92%) допускают употребление данного слова в форме среднего рода.

«Береги свойства своего собственного языка», - сказал М.В.Ломоносов. Наша задача - защищать и сохранять наш государственный язык – русский язык.

АНГЛИЙСКИЙ СЛЕНГ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ ДЛЯ ПОХВАЛЫ

Фахрутдинова Р.Л.,
Казанский федеральный университет
Науч.рук. – к.ф.н., доцент Мухарлямова Л.Р.

Вся лексика того или иного языка делится на литературную и нелитературную. Сленг относится к нелитературной лексике. Сам термин «сленг» в переводе с английского языка означает:

1. речь социально или профессионально обособленной группы в противоположность литературному языку;

2. вариант разговорной речи, не совпадающий с нормой литературного языка (Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987).

В.Н. Ярцева в Большом энциклопедическом словаре указывает два значения слова *сленг:* 1) то же, что жаргон (в отечественной литературе преимущественно по отношению к англоязычным странам). 2) Совокупность жаргонизмов, составляющих слой разговорной лексики, отражающей грубовато-фамильярное, иногда юмористическое отношение к предмету речи. (Языкознание. Большой энциклопедический словарь. В.Н. Ярцева. 1998 / Гл. ред. В. Н. Ярцева — 2-е изд. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 685 с.)

В English Grammar Today слово *сленг* объясняется так – это лексика, которую используют люди, принадлежащие к одной и той же социальной группе и хорошо знающие друг друга. Сленг-это неформальный язык. Его обычно используют в речи, а не в письме. Сленгом считаются определенные слова, но сюда также могут входить длинные выражения и идиомы. (https://dictionary.cambridge.org/grammar/english-grammar-today/)

Предлагаем рассмотреть некоторые сленговые слова английского языка, которые используются для того, чтобы похвалить.

Слово «*kudos*» переводится как «*Браво*!», «*Респект*!», используется для выражения уважения. Оно произошло от греческого слова kydos («признание»). В контексте используется так: «Kudos for winning the match. It's success! -Браво за победу в матче. Это успех!»

Следующее слово «*ace*» имеет множество значений, но в основном используется в значении туз, очко в игре, главный козырь или веский довод (как в идиоматическом выражении to have an ace in the hole/up one's sleeve- иметь скрытое преимущество), а также как ас, мастер своего дела. На сленге оно означает нечто потрясающее, действительно крутое, а также исполнение какого-либо действия на высший балл, например, Cool! I just aced my literature exam! - Отпад! Я блестяще сдала экзамен по литературе!

Выражение «nice one» можно использовать в тех случаях, когда кто-то делает что-то особо впечатляющее. *«nice»* переводится как хороший, милый, а «one» говорят, когда имею в виду что-то конкретное. К примеру:

-I released my first game last year, and I've already started creating a new one! (В том году я выпустил свою первую игру, и я уже начал создавать новую!)

- Nice one! You're doing really well. (Неплохо! Хорошая работа.)

Прилагательное «*blinding*» можно перевести как «*слепящий*». Оно используется в значении великолепный, потрясающий, т.е что-то настолько хорошо, прекрасно устроено, прошло, что буквально ослепляет. Используется перед существительными в тех лучаях, когда очень хотят похвалить кого- то или что-то.

They had a blinding party after their wedding ceremony. Everyone had such a great time! - После церемонии бракосочетания они устроили феерическую вечеринку. Все просто прекрасно провели время!

Сленговое слово «props» это сокращение от слова «proper» в значении должное признание или уважение («*proper recognition*» или «*proper respect*». По данным « Urban dictionary» популяризовано в 1980-х рэперами.

I know he failed the test, but you should give him props for trying. - Пусть он не сдал тест, респект ему за то, что хотя бы попытался.

Другое слово *«lit»* используется, когда говорят о чем-то крутом, модном. Само слово имеет длинную историю, первое его употребление зафиксировано в 1910 году в значении «*одурманенный*». Также есть и другие варианты использования этого слова, как что-то светящееся (прошедшая форма глагола *light*). Сейчас же слово используется как определение чего-то «крутого», стоящего и второе значение «очень пьяный». Например, в этом предложении мы видим первый вариант использования: *The party was lit* (Вечеринка была очень крутой)

Можно сделать вывод, что сленговые слова, используемые для выражения похвалы имеют совершенно разное происхождение. Это могут быть и слова из других языков, и сокращения от литературных выражений, и, очевидно, сленг может возникать за счет придания уже известным словам нового значения. В основном данные слова используются в устной речи, и на письме не передаются, а заменяются более литературным вариантом.

Список использованной литературы:

1) Языкознание. Большой энциклопедический словарь. В.Н. Ярцева. 1998 / Гл. ред. В. Н. Ярцева — 2-е изд. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 685 с.: ил.

2) Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987.

3) https://dictionary.cambridge.org/grammar/english-grammar-today/

4) https://www.urbandictionary.com/

ОБРАЗЫ ТАТАР В ТВОРЧЕСТВЕ М. ГОРЬКОГО

Хазиева Илюса, ученица 11 класса,
Научный руководитель: Муратова Рахиля Хакимовна
МБОУ «Олуязский лицей» Мамадышского муниципального района РТ

Замысел исследовательской работы возник у меня в начале учебного года, когда на уроках литературы изучали творчество А.М. Горького. В ходе анализа пьесы «На дне» я заинтересовалась образом Асана. С какой целью писатель ввел в пьесу образ Асана? Откуда у Горького неподдельный интерес к представителям татарского народа? Появилось желание поближе познакомиться с теми произведениями, в которых отразились казанские впечатления Алексея Максимовича.

Прочитала рассказ «Случай из жизни Макара» и повести: «Жизнь Матвея Кожемякина», «Детство», «Мои университеты». Узнала много нового о казанском периоде жизни великого писателя.

Тема исследования: Образы татар в творчестве Горького

Объектом моего исследования является творчество А.М. Горького, предметом исследования – отношение писателя к татарскому народу.

Задачи исследования:

- определить истоки неподдельного интереса Горького к представителям татарского народа;

-провести анализ произведений, в которых писатель с глубокой симпатией изображает жизнь татарского народа;

-показать, какие особенности речи татар отразились в речевой характеристике героев Горького;

-установить творческие связи писателя с деятелями татарской литературы.

В ходе исследования я в основном пользовалась двумя источниками:

1. М.Г. Ахметзянов. Изучение литературных взаимосвязей в татарской школе. Татарское книжное издательство, 1979.

2. Горький в Татарии. Татарское книжное издательство, 1961.

Пособие М.Г. Ахметзянова определяет пути раскрытия взаимосвязей русской и татарской литератур. В главе «А.М. Горький» автор обращает внимание читателей на то, как глубоко писатель знал жизнь, быт и культуру татарского народа.

«Горький в Татарии» представляет собой сборник статей, авторы которых освещают казанский период жизни Максима Горького, рассказывают о творческих связях писателя с деятелями татарской культуры.

В процессе исследования мною использованы теоретические методы: анализ и синтез.

А.М. Горький в художественных произведениях, в статьях неоднократно говорил о своем отношении к татарскому народу. Многолетнее общение с татарами Поволжья, в особенности казанское четырехлетие, позволило Алексею Максимовичу глубоко изучить жизнь татар.

Представители татар в произведениях Горького – носители гуманных качеств. Они трудолюбивы, честны, наделены душевной мягкостью. Таков образ татарина Асана в пьесе «На дне». Ему отведено не много места, но автор подчеркивает, что он, как и многие другие герои пьесы, даже здесь, на «дне» жизни, сумел остаться человеком. Именно в уста татарина вложены слова о честности, об уважении к человеку. «Надо честно жить!» - говорит Асан, что для него и других ночлежников очень нелегко.

Обратимся к небольшому диалогу татарина с Бароном:

Татарин: « Кто закон душа имеет – хорош! Кто закон терял – пропал!»

Барон: « Какой закон, князь?»

Татарин: « Не обижай человека – вот закон! (3, с. 164)»

«Не обижай человека», человека, пусть маленького, но человека с чувством собственного достоинства, живущего с законом в душе - вот к чему призывает автор эпизодическим образом Асана.

Интересно заметить, что именно после разговора о татарине Сатин произносит свой знаменитый монолог о Человеке. Мысли Асана и Сатина дополняют друг друга. Татарский писатель Кави Наджми в своих воспоминаниях о Горьком, говоря о пьесе «На дне», в частности, имея в виду образ татарина, писал: «Мы … чувствовали огромную любовь и уважение Алексея Максимовича к нашему народу» (7, с. 81).

Шакир – выразитель авторского отношения к татарскому народу (повесть «Жизнь Матвея Кожемякина»)

Особо интересен образ татарина Шакира в повести «Жизнь Матвея Кожемякина». Характерна фраза Шакира: «Мы Россиям живем, мы – своя люди» (4,с.274). В этих словах выражается точка зрения передовых представителей татарского народа.

Интересно отметить одну деталь. При описании внешнего облика своих героев – представителей «любимого им народа татар» - А.М.Горький, прежде всего, обращает внимание на присущие татарам черты аккуратности, чистоплотности. Вот как описывается, например, Шакир: «Откуда-то из-за угла степенно вышел молодой татарин, снял с головы подбитую лисьим мехом шапку, оскалил зубы, молча, поклонился.

В синей посконной рубахе ниже колен, белом фартуке, в чистых онучах и новых лаптях, в лиловой тюбетейке на круглой бритой голове, он вызывал впечатление чего-то нового, прочного и чистого». (4, с.210)

Чувство большой дружбы и уважения связывает Шакира с Матвеем Кожемякиным. Ни одно сколько-нибудь значительное событие пятидесятилетней жизни Кожемякина в повести не проходит без участия Шакира.

Впервые на страницах произведения Шакир появляется в тяжелые для Матвея дни, когда он похоронил отца, а вскоре - и мачеху. Автор подчеркивает, что и внешний облик нового дворника, и его поведение с первой же встречи расположили к нему хозяина, заставили на какое-то время позабыть постигшее его горе, улыбнуться, облегченно

вздохнуть. Честность, трудолюбие Шакира заставляют Кожемякина, именно его, а не кого-либо другого, сделать приказчиком после смерти Пушкаря. В дальнейшем Шакир фигурирует в произведении скорее не как слуга Кожемякина, а как его друг.

Во взаимоотношениях Шакира с Матвеем Кожемякиным проявляются многие черты характера Шакира, прежде всего, его доброта, отзывчивость, внимательное отношение к человеку. Он необыкновенно чуток ко всем переживаниям Кожемякина. «Очень милый, очень хороший он человек, чистая душа»,- записывает Кожемякин о Шакире. Но такая дружба не мешает Шакиру быть принципиальным и осуждать Кожемякина, когда тот не прав. Так, Шакир не на стороне Кожемякина в отношениях его с дворником Максимом, и Кожемякин хорошо понимает это.

Образ Шакира проходит рядом с образом Матвея Кожемякина через весь роман, вплоть до последней его страницы. Роман заканчивается словами умирающего Кожемякина: «Шакир – друг…» (4, с. 604)

Для полноты характеристики Шакира важно проследить его взаимоотношения и с другими персонажами произведения. Шакир умён и необычайно чуток ко всему хорошему. Общение с Мансуровой, Марком Васильевичем, Любой Матушкиной доставляет ему радость. Появление Мансуровой и ее сына Бориса в драме Кожемякина вызывает на лице Шакира радостную улыбку. Он все больше и больше привязывается к ним. На вопрос Кожемякина, чем же ему так нравится Мансурова, Шакир отвечает: «Ему все людя хороша – ты, я – ему все равной!» (4, с.276). Шакир проявляет большую заботу о Мансуровой, уговаривает хозяина переложить печь, перестлать пол в ее комнате, а на жалобы хозяина о том, что на это уходит много денег, отвечает: «Хороша людя дороже деньга!» (4,с. 277)

Таким образом, герой повести Шакир наиболее полно и ярко выражает отношение Горького к татарскому народу.

Интерес к татарскому народу не ослабевает у Горького и в последующие годы и находит свое выражение в его автобиографических произведениях.

Ночной сторож татарин Мустафа Али Юнусов – герой рассказа «Случай из жизни Макара». Мустафа искренне озабочен судьбой оставшегося на морозе котенка и с радостью принимает совет Макара спрятать его за пазуху. Прибежав на звук выстрела, он спасает Макара от смерти. Герой проявляет истинную человечность, заботу о чужом, в сущности, для него человеке и сам отвозит его в больницу. Дальнейшая судьба этого русского парня волнует Мустафу. Он собрал сведения о Макаре, познакомился с его товарищами, пришел в больницу и проявил к нему искреннее сочувствие.

На страницах рассказа раскрывается человечность, душевная доброта Мустафы.

О дружбе с татарским мальчиком Хаби, «двенадцатилетним силачом, простодушным и храбрым», рассказывает А.М. Горький в повести «Детство». Здесь же Алексей Максимович говорит о веселой забаве – уличных боях в Нижнем Новгороде с татарами-крючниками, когда обе стороны закидывали друг друга старыми лаптями, а потом заканчивали эту игру веселым пиром в гостях у татар, где мальчиков угощали национальными татарскими кушаньями. «Нам нравились эти люди, на подбор – силачи, в них было что-то детское, очень понятное, - меня особенно поражала их незлобивость, непоколебимое добродушие и внимательное, серьезное отношение друг к другу. Все они превосходно смеялись, до слез захлебываясь смехом…» - писал Горький (5, с. 193).

В «Моих университетах» Горький также говорит о татарах, о своем интересе к их жизни. «На чтениях было скучно [речь идет о народнических чтениях], хотелось уйти в Татарскую слободу, где живут какой-то особенной, чистоплотной жизнью добродушные, ласковые люди; они говорят смешно искаженным русским языком … мне думалось, что у татар вся жизнь построена иначе, незнакомо мне, не похоже на то, что я знаю и что не радует меня». (5, с. 529)

Затронута эта тема в автобиографической повести в главах, рассказывающих о доброте татарских крестьян, живущих бок о бок с русскими крестьянами: «А дела – нету, земли маленько, вовсе мало … и не знай сколько! Просто – жрать нечего, ходи в кусочки. Я,

маленький, и ходил по татарам, у нас там все татара живут, добрые татара, такие, что – на! Они – все такие». (6, с. 41) Эти слова, вложенные в уста ребенка, звучат особенно трогательно. Автобиографические произведения Максима Горького показывают глубокие симпатии писателя к татарскому народу.

Память Алексея Максимовича с удивительной точностью сохранила фонетические и синтаксические особенности татарской речи. Татарам, недостаточно владеющим русским языком, трудно дается согласование, так как татарский язык не имеет категории рода. Шакир, герой повести «Жизнь Матвея Кожемякина», говорит: «Наша народ простая, она прямой любит…» Сторож Мустафа, приглашая Макара к себе домой, пытается объяснить, как найти его дом: «Такой изба старый, крыш – боком, на двор войдешь – помойным ямам, а за ним дверь, ну – там я и есть». Горький прекрасно знал и о такой фонетической особенности татарского языка, как отсутствие шипящих звуков «ц» и «щ» в татарском языке. Поэтому его герои говорят «двасать» вместо «двадцать», «товарич» вместо «товарищ», «афисерша» - офицерша. В татарском языке редко произносятся рядом согласные звуки т - к, т - в, к - р, и т.д. Это тоже нашло отражение в речи героев: «выласть», «тыректор», «земыля».

Как видим, Горький не только знал особенности татарской речи, но и мастерски использовал их в речевой характеристике героев.

Интерес А.М. Горького к жизни татарского народа был постоянным, устойчивым. Уже один тот факт, что в течение 30 лет он обращается в своем творчестве к образам татар, свидетельствует об этом. Глубокий интерес великого писателя к татарскому народу, его жизни, литературе и искусству сказался и в его творческих связях с деятелями татарской культуры. Об этом говорят встречи, личное общение и переписка Алексея Максимовича с татарскими писателями, выступление известного татарского писателя Кави Наджми на Первом съезде писателей о достижениях татарской культуры.

Горький проявлял постоянную заботу о творческом росте молодой татарской литературы. Он внимательно читал рукописи, редактировал их. В архиве писателя находятся рукописи произведений К. Наджми. Внимательно прочитав их, Алексей Максимович делал пометки, иногда на полях оставлял свои замечания. «Я глубоко признателен за помощь, которую М. Горький оказывал мне в самые трудные моменты моей творческой работы», - писал К. Наджми. (7, с. 120)

Все это является доказательством огромного интереса Горького к татарской литературе, искренней любви и уважения к татарскому народу.

В ходе исследования определено, что многолетнее общение с татарами Поволжья, и в особенности казанское четырехлетие, позволило Алексею Максимовичу глубоко изучить жизнь татар.

На основе анализа произведений, в которых отразились казанские впечатления М.Горького, доказано, что интерес писателя к жизни татарского народа был постоянным, устойчивым. На протяжении всего творческого пути Горький не раз обращался к образам татарских тружеников, воплощая в них светлые качества, высокие духовные задатки. Запоминающиеся образы Асана («На дне»), Шакира («Жизнь Матвея Кожемякина»), Мустафы Юнусова («Случай из жизни Макара»), Хаби («Детство») говорят о том, что А.М. Горький не только хорошо изучил обычаи и нравы татар, но и сумел глубоко проникнуть в психологию народа.

Речевые характеристики представителей татарского народа свидетельствует о том, что писатель мастерски использовал фонетические и синтаксические особенности татарской речи.

Глубокий интерес М.Горького к жизни татарского народа сказался и в его творческих связях с деятелями татарской культуры.

КРЕСТЬЯНСКИЙ БЫТ ДЕТЕЙ КАК КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АЗБУКИ Л.Н. ТОЛСТОГО

Хафизова Диляра, ученица 8 класса,
Научный руководитель: Садикова Альбина Рашитовна
МБОУ «Соснинская основная общеобразовательная школа»
Балтасинского муниципального района РТ

Добрую сказку помню я с детства,
Хочу, чтобы сказку послушал и ты,
Пусть подкрадётся к самому сердцу
И зародится в нём зерно доброты…

Жил-был старец с длинной косматой бородой с устрашающим именем Лев и добрыми глазами**.** Жил он на поляне с очень светлым названием Ясная. Старец сочинял рассказы и сказки для детей, в которых был заложен очень глубокий смысл, которые и, правда, были ясными, учили добру, отзывчивости, любви. Догадались, о ком речь? Это наш великий писатель Лев Толстой!

«В толпе, на улице, заблудилось дитя. Бегает, кричит, ищет мать. Народ спрашивает у ребёнка: "Какая же твоя мама, деточка?" А дитя сквозь слёзы отвечает: "Разве вы не знаете? Моя мама та, что лучше всех" (рассказ «Кто лучше всех?» Л.Н. Толстого)

Каким должен быть человек, который написал этот рассказ для детей?

Своей мамы Л. Н. Толстой практически не помнил. Но ему, как и всем людям, было свойственно испытывать к этому человеку самые светлые и добрые чувства. Поэтому, когда он сал учительствовать, то своим маленьким ученикам объяснял не только то, как пишутся буквы, но и то каким должен быть настоящим человек, как он должен относиться к своей маме и близким людям…

Речь идет о «Новой азбуке» Л.Н. Толстого …

«Новая азбука» является отражением новых веяний на образование крестьянского населения XIX века. Важно отметить, что в азбуку легли впечатления самого писателя, которые он получил от жизни в Казани, где проходило становления личности и эволюция социального опыта, который начинает складываться через контраст впечатлений в подростковом возрасте. Дело в том, что в Казань Л.Н. Толстого привезли тринадцатилетним мальчиком, а уехал он девятнадцати летним юношей. Почти шесть лет жизни Л.Н.Толстого в Казани (1841 -1847 гг.) - это целая «эпоха развития», когда подросток (отрок) становился юношей, - время чрезвычайно важное для формирования такого мыслящего и восприимчивого человека, как Лев Толстой.

Актуальность данной работы состоит в том, чтобы рассмотреть, как в писательском творчестве в процессе работы над азбукой переплетаются мотивы культурного опыта и мировосприятия для усиления отображаемой действительности.

Цель данного исследования –изучить особенности азбуки Л.Н. Толстого как отражения крестьянского быта детей девятнадцатого века.

Объектом исследования является азбука Л.Н. Толстого.

Предмет исследования – особенности использования быта крестьянских детей для образовательных целей в процессе работы над азбукой.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. Рассмотреть детские впечатления как основу произведений для детей Л.Н. Толстого.
2. Выявить особенности работы над «Азбукой».
3. Обозначить особенности азбуки как учебного пособия использующего литературные образы.
4. Определить роль крестьянского быта и эмоций в азбуке.

Отражение быта в произведениях Л.Н. Толстого

Казанские впечатления сохранились в памяти писателя на всю жизнь, он неоднократно использовал их в своем творчестве. Юношеский период жизни нашел отражение в автобиографической трилогии «Детство», «Отрочество», «Юность». Многие детали, быт, связанные с Казанью. Будущий писатель в раннем возрасте потерял родителей, поэтому с братьями и сестрой переехал к тетке, сестре отца – Юшковой Пелагее Ильиничне, которая взяла над ними опеку. 3 октября 1844 года Лев Николаевич поступил "своекоштным" (платным) студентом в Казанский университет на отделение восточных языков философского факультета, так как тетка прочила ему дипломатическую карьеру.

Казанский период жизни для Л.Н.Толстого - это прежде, всего университет, возглавляемый великим Н.И.Лобачевским, это общение с выдающимися учеными-математиками, востоковедами, юристами. В это время Толстой много читал, увлекался историей, философией, пробовал писать сам. В Казани началось духовное становление личности будущего писателя, зародилась идея нравственного совершенствования, сформировалось желание «служить народу». Здесь 17 марта 1847 года Толстой начал вести дневник, который стал постоянным спутником его жизни. Именно в Казани формируются взгляды молодого Л.Н.Толстого на жизнь и назначение человека, в дневниковых записях начинает звучать тема раскаяния, столь характерная для мировосприятия великого писателя.

Ранний дневник Толстого — это фиксированная работа самопознания, это скрупулезный самоконтроль, это вместе с тем первые полуосознанные опыты пера. Переход к литературе совершается у Толстого непосредственно через дневник, и наоборот — дневник, тем самым, должен рассматриваться не только как обычная тетрадь записей, но и как сборник литературных упражнений и литературного сырья. Большинство наблюдений Толстого, зафиксированных им в дневнике, как легко заметить, касаются его самого. Но это самый верный путь к наблюдению над человеком вообще — над всяким человеком.

Работе Л.Н. Толстого над «Азбукой» предшествовала довольно длительная предыстория, имеющая непосредственное отношение к созданию писателем этого монументального педагогического труда. Сам Толстой признавался, что потратил на нее четырнадцать лет. Писатель активно занимался педагогической деятельностью - учил крестьянских детей Ясной Поляны, он опробовал и выработал свою методику обучения. «Азбука» Льва Толстого стала событием в педагогике, а значение нового педагогического труда не сразу было понято и оценено современниками.

Будет ли учение для ребенка радостным, возникнет ли у него интерес к познавательной деятельности, будет ли он впоследствии ставить духовные ценности выше материальных благ - все это во многом зависит от его первых шагов в мир знаний. И именно развитие духовного начала, по убеждению Толстого, приоритетная задача школы, более важная, чем просто сообщить некую сумму знаний. Именно эту задачу и стремился решить Лев Николаевич своей "Азбукой".

По сути, «Азбука» Толстого представляет собой комплект учебных пособий для первоначального обучения. Она состоит из четырех книг внушительного объема. Первая включает собственно азбуку, тексты для начального чтения, а также задания по обучению счету. Последующие книги фактически являются книгами для чтения, куда входят художественные тексты и популярные рассказы, объясняющие явления природы, рассказы по истории, физике, естествознанию, географии, даются тексты для заучивания и материалы по арифметике. Материал в книгах усложняется в соответствии с возрастом учащихся.

Когда «Азбука» была издана, Толстому пришлось выслушать критику, главным оппонентом выступило Министерство народного просвещения, которое отказалось рекомендовать учебник. Толстой был вынужден доработать издание, так появилась "Новая Азбука". Сейчас четыре части с примечаниями для учителя - кажутся читателю пустой тратой времени. Оно и понятно, в книге нет ни красочных иллюстраций, ни крупных шрифтов, ни всего того, что предлагает современная книжная индустрия. Все просто, аскетично и вместе с тем - ясно.

Своей «Азбукой» Толстой не открыл наилучший способ обучения грамоте или простейший путь усвоения четырех действий арифметики. Но помещенными там рассказами он создал целую литературу для детского чтения. Многие из этих рассказов и поныне входят во все хрестоматии и буквари: «Филиппок», «Лгун», «Три медведя», «Лев и собачка», «Слон» и др.

При выборе источников и создании своих собственных рассказов Толстой всегда исходил из того, чтобы сюжет их был прост, но занимателен и чтобы они представляли поучительный или познавательный интерес. Выпуская в 1872 году первую «Азбуку», Толстой отмечал факты заимствования разных сюжетов для своих рассказов. А заимствовал он их не только из известных древнегреческих и народных сюжетов, но и из простых рассказов яснополянских ребят, которые они давали в сочинениях, подчеркивая особую поэтичность крестьянского языка. Толстой писал, что эти рассказы басни «есть просеянное из в 20 раз большего количества приготовленных рассказов, и каждый из них был переделан по 10 раз» и стоил ему «большего труда, чем какое бы ни было» из его писаний. И что главная трудность в работе над «Азбукой» состояла в том, чтобы «было просто, ясно, не было бы ничего лишнего и фальшивого». Это и составило особые художественные принципы, которые так ясно несет в себе толстовская «Азбука» - «надо, чтобы все было красиво, коротко, просто, и, главное,— ясно».

Язык в азбуке Л.Н. Толстого является как бы своеобразным путеводителем в реальной или вымышленной действительности, так как именно язык существенно влияет на все наши представления о социальных процессах и проблемах.

Природа литературы сама по себе носит образно-оценочный характер, так как именно язык художественного произведения непосредственно направлен как на адекватное выражение оценочного образа, заключенного в художественном произведении, так и на его оценку автором и читателем. При этом весьма специфическую роль в искусстве играет язык художественного произведения, который обладает своими специфическими особенностями и законами развития, в отличие от языка повседневного общения.

В самом предисловии к азбуке Л.Н. Толстой помещает пояснение, которое должно показать учителям важную особенность этого пособия для работы с детьми:

«Задача Азбуки состоитъ въ томъ, чтобы за наименьшую цѣну дать учащимся наибольшее количество понятнаго матерьяла, расположеннаго въ такой правильной постепенности, отъ простаго и легкаго къ сложному, чтобы постепенность эта служила главнымъ средствомъ обученія чтенію и письму, по какому бы то ни было способу. Съ этою цѣлію сначала подобраны слова всѣ понятныя, всѣ произносящіяся такъ, какъ пишутся и всѣ расположенныя по удареніямъ для того, чтобы ученикъ узнавалъ значеніе каждаго прочитаннаго слова и могъ бы писать ихъ подъ диктовку; потомъ составлены соединенія изъ самыхъ простыхъ словъ, потомъ болѣе сложныя слова и болѣе сложныя соединенія изъ нихъ, переходящія въ басни, сказки и разсказы. Разсказы, басни и сказки составлены такъ, чтобы ученикъ могъ безъ наводящихъ вопросовъ разсказать прочитанное; и потому статьи эти могли бы быть употребляемы для упражненія учениковъ въ самостоятельномъ чтеніи и для диктовки».

Толстой помещает в «Азбуке» рассказы, былины, притчи, в которых восхваляется всякий физический труд: «Не потрудиться да не поработать – ничто на свете не радует». Размышляя над темой рассказа, зачастую Толстой задает вопросы и на морально-этические темы, ответы на которые предлагается дать самому ученику.

Форма вопросов и ответов – излюбленный прием и Толстого-публициста. Включая в «Азбуку» целый ряд рассказов и статей из жизни животных и птиц, Толстой стремился познакомить детей с причинами происходящих природных явлений и объяснить их, задавая простые, казалось бы, вопросы: «Для чего ветер?», «Отчего потеют окна и бывает роса?», «Отчего в мороз трещат деревья?», «Лед, вода и пар».

Редактор журнала «Всемирная иллюстрация» К. К. Случевский отметил достоинства «Азбуки» в своей статье: простота, ясность языка. По его мнению, самоотверженность – так

можно назвать отказ графа Льва Толстого от привычных приемов в творчестве, которые привлекали читателей, и пойти на что-то совсем новое.

Дело в том, что в основу азбуки были положены в большом количестве бытовые ситуации, которые дети видели каждый день, и поэтому быстрее усваивали необходимый грамматический материал:

«Я чиню шубу Кати. Кума дала куму рыбы. Таня дала Машѣ сала».

Была у дома лужа. На лужу сѣли гуси. Гуси были сѣры. Жила баба у дѣда. Были оба сѣды. У рѣки были норы и жили раки. Не бери рака за шею, а бери рака за ноги.

«Жили куры и гуси у дома, и жила лиса у рощи. У лисы были ноги вялы и зубы были тупы, куры и гуси были рады».

Необходимо отметить, что Л.Н. Толстой подметил очень важную деталь, которой пронизаны все упражнения азбуки. Это воспитание детей в условиях крестьянского двора. Дело в том, что русское крестьянское жилище - это не отдельный дом, а огражденный двор, в котором сооружалось несколько строений, как жилых, так и хозяйственных. Изба было общее название жилого строения. Слово "изба" произошло от древнего "истба", "истопка". Изначально так называлась основная отапливаемая жилая часть дома с печью. Как правило, жилища богатых и бедных крестьян в деревнях практически отличались добротностью и количеством построек, качеством отделки, но состояли из одних и тех же элементов. Наличие таких хозяйственных построек, как амбар, рига, сарай, баня, погреб, хлев, выход, мшаник и др., зависело от уровня развития хозяйства. Именно это и положил в основу Л.Н. Толстой, чтобы дети на примере знакомых образов усваивали грамоту:

«У Миши были сани. Маша и Петя сѣли на сани».

Труба крива.

Палки гладки.

Стѣны стары.

Кадки полны.

Наша кошка стала стара. Наши гости много пили браги. Тётка Мавра взяла всю крупу. Павлу дали много квасу. Мишкѣ нынче дали книгу. Крысы крупны, а мышки мелки».

Особая ценность азбуки для обучения крестьян заключалась в том, что уклад жизни крестьян менялся также очень медленно. Трудовой день по-прежнему начинался рано: летом с восходом солнца, а зимой задолго до рассвета. Основой сельской жизни был крестьянский двор, состоявший (за небольшим исключением) из большого семейства, где родители жили под одной крышей с женатыми и неженатыми сыновьями, незамужними дочерьми:

«У бабки была внучка, прежде внучка была мала и всё спала, а бабка сама пекла хлѣбы, мела избу, мыла, шила, пряла и ткала на внучку; а послѣ бабка стала стара и легла на печку и всё спала. И внучка пекла, мыла, шила, ткала и пряла на бабку. Помню, я была мала, тётка дала мнѣ тряпку, иглу и нитку. И я сшила себѣ сумку. Сумка была плоха, но я была горда, что сама сшила эту штуку».

Чем крупнее был двор, тем легче ему было справляться в краткий, четырёх-шестимесячный период, отведённый природой средней полосы на производство полевых работ. Такой двор содержал больше скота, мог возделать больше земли. Спаянность хозяйства основывалась на совместном труде под руководством главы семейства. Все это фактически отражено в азбуке на конкретных примерах. Рассказы «Филиппок», «Косточка» стали классикой детской литературы, на которой воспитывается каждое новое поколение.

Важно отметить, что еще одной стороной азбуки было отражение в ней мира природы, без которой невозможно представить крестьянский быт:

«Пришла весна, стала видна на лугу трава. Клали скирды. Было жарко, было трудно, а всё пѣли пѣсни.

Два волка вышли прямо на меня и стали на бугрѣ. Мнѣ стало жутко. Пало много снѣгу. По снѣгу шли звѣри и видны были слѣды. Пришли люди, шли по слѣду и нашли звѣря».

Эти яркие образы природы выполняли двойную функцию, они не только обучали детей грамоте, но и формировали определенные навыки поведения в окружающем мире.

Фактически азбука была пособием, которое выполняло целый ряд функций, это был не просто учебник для усвоения письменной речи и чтения, но и учебник по арифметике, и пособие для усвоения навыков поведения в окружающем мире. Такое многогранное его назначение определило для последующих поколений очень важную функцию данного пособия как уникального исторического свидетельства, содержащего представления о быте крестьян и крестьянских детей, который на протяжении столетий был частью русской культуры.

Таким образом, Толстой на основании своего педагогического опыта определяет условия, необходимые для того, чтобы ученик учился охотно. Это одно из самых заветных пожеланий Толстого-педагога, которое столь необходимо сегодня и нашей современной системе образования.

«Азбука» Л.Н. Толстого определила методы обучения детей младшего школьного возраста на десятилетия вперед. Уникальный опыт писателя, который он отразил не только в своих литературных произведениях, но и в уникальном учебном пособии для детей, стал определяющим для последующих поколений и является актуальным и сегодня.

«Азбука» явилась с одной стороны тем источником, который сделал грамоту для большинства населения страны доступной. Это продолжение традиций просветительства, которые постепенно захватывали сословия Российской Империи начиная с восемнадцатого века. К концу девятнадцатого века эта волна, с помощью Л.Н. Толстого докатилась и до крестьянства, сделав обучение грамоте более доступным.

Еще одно важное достижение азбуки Л.Н. Толстого заключается в том, что он вводит в азбуке усвоение материала на базе понятного, окружающего детей пространства, с которым они сталкиваются каждый день. Это новаторское открытие сделало азбуку востребованной для обучения детей на десятки лет вперед, в том числе оказало большое влияние на формирование образовательного пространства уже в новой стране.

Историческое значение азбуки состоит в том, что благодаря близости к миру окружающей действительности той эпохи, в ней, отразился уклад крестьянской жизни, который существовал в России на протяжении столетий. Поэтому, это не просто пособие, а своеобразный исторический экскурс, который позволяет заглянуть в окружающий мир крестьянских детей, которые не менялся столетиями.

Азбука Л.Н. Толстого является также и актуальным учебником нравов, который учит трудолюбию, честности, уважению, то есть всем тем качествам, которые не утратят свой актуальности. В этом смысле это уникальное педагогическое наследие.

СЛОВА С СЕМАНТИКОЙ «ЧАСТИ ТЕЛА» В ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ РУССКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Хусаенова Гульназ, ученица 8 класса,
Научный руководитель - Назмиева Гульназ Фазыловна
МБОУ “ Олуязская СОШ им. Г.Х. Хабибрахманова” Кукморского муниципального района РТ

Изучение фразеологических единиц представляет трудность при освоении языка, также непонимание значения фразеологических единиц ведет к ошибочному их толкованию, к неправильному употреблению в речи, искажению их смыслового содержания. Поэтому изучение фразеологизмов должно быть важно для каждого человека.

Если откроете фразеологические словари, удивитесь обилию значений слов с семантикой «части тела». Я заинтересовалась вопросом, какие фразеологические выражения употребляются с названиями органов человеческого тела в русском и татарском языках, как возникли эти фразеологические выражения, какие значения они имеют, есть ли эквиваленты

этих фразеологизмов в обоих языках.

Итак, объектом исследования являются фразеологические единицы с компонентом «части тела человека». Материалом послужили «Фразеологический словарь русского литературного языка Федорова, «Фразеологический словарь татарского языка» Н.Исанбата.

Цель работы – анализ фразеологизмов с семантикой «части тела» и особенности их употребления в русском и татарском языках.

Исходя из цели, я поставила перед собой следующие задачи:

1. Изучить теоретический материал по теме «фразеологизмы »;
2. Изучить и проанализировать фразеологизмы с соматическим компонентом «части тела» в русском и татарском языках;
3. Проследить и сопоставить значения этих фразеологических оборотов.

Фразеологизмы обогащают язык, делают его более образным, эмоциональным. Однако до сих пор в языкознании существуют разные точки зрения на то, что такое фразеологизм, каков объем фразеологии русского языка. Мы придерживаемся толкования фразеологической единицы, предложенного Н.М. Шанским: «Фразеологизм, фразеологическая единица, - общее название семантически несвободных сочетаний слов, которые не производятся в речи (как сходные с ними по форме синтаксические структуры – словосочетания или предложения), а воспроизводятся в ней в социально закрепленном за ними устойчивом соотношении смыслового содержания и определенного лексико-грамматического состава. Семантические сдвиги в значениях лексических компонентов, устойчивость и воспроизводимость – взаимосвязанные универсальные и отличительные признаки фразеологизма». Итак, исходя из этого определения, сделаем соответствующие выводы о фразеологизмах:

1. Фразеологизмы всегда сложны по составу, они образуются соединением нескольких компонентов, имеющих, как правило, отдельное ударение, но не сохраняющих при этом значение самостоятельных слов: ломать голову, кровь с молоком, собаку съел.
2. Фразеологизмы семантически неделимы, они имеют обычно нерасчленённое значение, которое можно выразить одним словом: раскинуть умом — подумать, пятое колесо в телеге — лишний.
3. Фразеологизмы в отличие от свободных словосочетаний характеризует постоянство состава. Тот или иной компонент фразеологизма нельзя заменить близким по значению словом.
4. Фразелогизмы отличает воспроизводимость. Они употребляются в готовом виде, такими, какими они закрепились в языке, какими их удерживает наша память.
5. Большинству фразеологизмов свойственна непроницаемость структуры: в их состав нельзя произвольно включать какие-либо элементы. Так зная фразеологизм потупить взор, мы не вправе сказать «низко потупить взор», «ещё ниже потупить взор» ...
6. Фразеологизмам присуща устойчивость грамматической формы их компонентов: каждый член фразеологического сочетания воспроизводится в определённой грамматической форме, которую нельзя произвольно изменять. Так нельзя сказать «бить баклушу», «точить лясу», заменив форму множественного числа баклуши, лясы формами единственного числа.
7. Для большинства фразеологизмов характерен строго закреплённый порядок слов. Например, нельзя переставить компоненты в фразеологизмах всё течёт, всё изменяется.

Главной причиной возникновения фразеологизмов является постоянное и повторяемое употребление свободных сочетаний слов не в прямом значении, а в образно-обобщенном значении, то есть фразеологические элементы возникают в результате метафоризации свободного сочетания.

Соматические фразеологизмы, где один из компонентов выражен словом – названием какой-нибудь части человеческого тела, представляют в современном русском и татарском языках огромную группу. «Сома» с греческого языка переводится как «тело». Изучение соматической фразеологии нам представляется необходимым для продуктивного общения с

представителями русской национальности, для наилучшего понимания значений фразеологизмов. Для достижения цели данной работы нам в первую очередь необходимо проследить, названия каких частей тела чаще образуют на семантическом уровне. Источниками фактического материала являются фразеологический словари: 1)Фёдоров, А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка (А.И. Фёдоров. - 3-е изд., испр. - М.: Астрель: АСТ, 2008.) 2) Словарь фразеологизмов Н.Исанбата (Н.Исәнбәт. Татар теленеңфразеологик сүзлеге, Казан, Татар китап нәшрияты, 1989.)

Проанализировав словарные статьи, мы пришли к следующему выводу: наиболее употребляемыми соматическими компонентами «части тела» во фразеологизмах русского и татарского языка являются слова, обозначающие руку, глаза, голову. Названные компоненты наиболее точно отражают чувственную (глаз) и логическую (голова) ступеням познания, а также мерилу его истинности — практику (рука).

Эти компоненты ФЕ относятся в своем самостоятельном употреблении к высокочастотной зоне лексического состава, к его наиболее древней, исконной и социальной значимой части. Как правило, это многозначные слова, отдельные переносные значения которых в большей или меньшей степени ощутимы и во фразеологических значениях отдельных фразеологических единиц. Однако решающую роль играют, несомненно, их главные, первичные, прямые значения.

Татарский язык	Русский язык
Кул-182	«рука» - 150
Куз-440	«глаз» - 172
Баш-299	«голова» - 152
Аяк-124	«нога» - 68
Борын-70	«нос» - 66
Йоз-69	«лицо» - 21
Колак-80	Уши-13

В работе нами были изучены фразеологические выражения с лексикой по теме «Части тела». Из словаря Фёдорова А.И. «Фразеологический словарь русского литературного языка» были выписаны методом сплошной выборки фразеологизмы, связанные с данной тематикой. Далее, по каждой части тела были отдельно изучены фразеологизмы, выявлены их основные значения и сопоставлены с татарскими эквивалентами.

Были сделаны следующие выводы:

1.Фразеологизмы со словом глаза получили назначение по главной функции этого органа «смотреть, замечать, наблюдать». А также глаза, как говорят, зеркало души человека, по глазам можно определить и характер, и мысли человека. Если фразеологизмы «смотрела во все глаза», «пожирая глазами» передают душевное состояние человека, выражения в глазах потемнело, искры из глаз посыпались, глаза на лоб лезут, в глазах помутилось передают физическое состояние. Сильные чувства передаются фразеологизмами глаза его горели, куда глаза девать от стыда и другими.

В период, когда народ верил в колдовские силы, глазам человека уделялось пристальное внимание. В.И.Даль записал, например такие пословицы и присловья: черный глаз, карий глаз, минуй нас; недобрый глаз поглядел на нас. Говоря отводить кому-то глаза и для отвода глаз, имели в виду некое колдовское действие. Глаз символизировал также наблюдение, охрану кого-то: глаз да глаз нужен (за кем-то), следить во все глаза, положить глаз на кого-либо.

В языке очень много фразеологизмов со словом «глаза». В школьном фразеологическом словаре русского языка я насчитала 37 фразеологизмов со словом «глаза», в словаре Фёдорова. А.И. «Фразеологический словарь русского литературного языка»-172, в словаре татарских фразеологизмов Н. Исанбата (Н.Исәнбәт. Татар теленең фразеологик сүзлеге,

Казан, Татар китап нәшрияты, 1989.) насчитала 412 фразеологизмов. Интересното,что многие фразеологизмы имеют эквиваленты и в русском и в татарском языках. Рассмотрим некоторые из них:

Күз алгысыз- глаз не отровать

Күз алдында тору-стоять перед глазами

күз алмау- несводить глаз

күз караган якка- куда глаза глядят

күз кызу-глаза загорелись

күз төшү- положить глаз

күзгә-күз- с глазу на глаз

күзе ачылу- пелена с глаз спала и др.

Интересно происхождение некоторых фразеологизмов со словом глаз Например, фразеологизм «пускать пыль в глаза» известен издавна и история его возникновения очень интересна. На Руси существовали кулачные бои, во времена которых стороны дрались врукопашную, бросали песок в глаза. «Указ» 1726 года запрещал бои, «в которых бойцы ... кидали песком в глаза...». Непременно этот фразеологизм имеет большую значимость в русском языке, так как сохранился и употребляется в течение нескольких сот лет . А значение его такое: создавать ложное впечатление о себе у кого—либо; обманывать, вводить в заблуждение, дезинформировать, искажая факты, создавая видимость чего-либо. Существует и татарский эквивалент- күзгә төтен җибәрү.

2. Во многих языках мира существуют фразеологизмы со словом рука. Рука- очень важный орган для человека и от руки зависят поступки человека. Фразеологизмы с этим словом имеют значения: «трудолюбие, умение, мастерство», так как в основном руки связанны с физической работой. Иногда на что-то рука не доходит, иногда на что-то рука не поднимается и иногда от безысходности руки опускаются. Происхождение всех этих фразеологизмов связано с метафоризацией, каких - то исторических фактов о фразеологизмах со словом «рука» неизвестно. В школьном словаре фразеологизмов я насчитала 67 фразеологизмов со словом рука, а в других словарях можно найти более 150 фразеологизмов, а в татарском фразеологическом словаре насчитала 182 фразеологизмов. Это не лишний раз доказывает, что чем больше человеческий орган связан с трудовыми процессами, тем больше метафор возникает с названием этого органа.

3 **.** Фразеологизмы со словом нога

Со словом «нога» встречается 68фразеологизма, в татарском языке насчитала124 фразеологизма. Интересно происхождение фразеологизма «вставать с левой ноги ». Издавна у народов Европы считалась правая сторона хорошей, а левая плохой. По поверью, встать с левой ноги предвещало неудачу. Татарский эквивалент- сул аягы белән тору.

Также интересна история происхождения фразеологизма «жить на большую ногу». Это выражение происходит оттого, что в 14 столетии в Западной Европе знатность определялась длиною башмака. Башмак дворянина был в полтора фута, башмак барона в два фута, а башмак князя в два с половиной фута. Вот видите - по башмаку можно было узнать самого знатного. Впоследствии стали говорить жить на широкую ногу. А значение его такое: ни в чём себе не отказывать, исполнять все свои прихоти.

4. Фразеологизмы со словом «нос»;

Довольно активно во фразеологии используется и слово нос. Интересно, что во фразеологизмах слово нос практически никак не выявляет своего основного значения. Нос - орган обоняния, однако, в устойчивых словосочетаниях с носом связывается, прежде всего, представление о чем-то небольшом, коротком. Эта идея лежит в основе таких фразеологизмов, как нос к носу, на носу (так говорят о чем-то, что вот-вот должно наступить), под самым носом или из-под самого носа, с гулькин нос (гулька - это голубь, клюв у голубя маленький), не видеть дальше собственного носа, бурчать под нос. Нос воротят, когда что-либо не нравится, нос вешают (вместе с головой), если сильно расстраиваются, приходят в отчаяние. Нос задирают, когда неоправданно чем-нибудь

гордятся. Если кого-то просят не совать нос не в свое дело, то таким образом ему хотят показать, что он чересчур любопытен. За нос водят, когда обладателя этого носа обманывают, дурачат, нос утирают, если его обладателя удалось превзойти в чем-либо.

Выражение «нос по ветру держать» связано с морской лексикой, с парусным флотом, когда плавание по морю всецело зависело от погоды и капризов ветра. Теперь это выражение означает чутко ориентироваться в окружающей обстановке, приспосабливаться, чуять свою выгоду и зачастую ошибочно ассоциируется с настоящим, принюхивающимся носом.

Смысл выражения – «зарубить на носу» - ясен: запомнить крепко–накрепко, раз и навсегда. Нос, как орган обоняния, тут ни причём. А значит слово «нос» «памятная дощечка, бирка для записей». В древности неграмотные люди всюду носили с собой такие дощечки и палочки и на них делали заметки, зарубки ... Эти бирки и звались «носами» - от слова «носить».

Также никак не связано с нашим носом выражение «остаться с носом». В старой Руси то, что просители приносили с собой, спрятав где–либо под полой, называлось не взяткой, а вежливо «приносом», или, короче, «носом». Если дьяк или судья принимали «нос», можно было надеяться на благоприятное решение. Если же он отказывался, значит, или подарок показался ему мал, или же обещание уже было дано противоположной стороне. Тогда огорчённый проситель «уходил с носом» обратно: надежды на успех не оставалось никакой. Поэтому слова «уйти с носом» или «остаться с носом» получили общее значение: потерпеть неудачу в просьбах, отступить ничего не добившись.

А вот выражение «водить за нос», т. е. обещать, а не исполнить действительно связано с носом, но не с человеческим. Водить за нос – значит водить животных за кольцо, продетое в ноздрю. Животное при этом обычно идёт покорно, так как нос очень чувствителен. Так водят верблюдов и быков.

А вот остальные фразеологизмы со словом «нос», по – моему, возникли вследствие длительного наблюдения над психологическим состоянием человека.

Человек, который очень важничает, хочет показать своё превосходство над другими, свой нос действительно держит высоко. Отсюда выражение–нос задрал.

Очень печальный, чем-то огорчённый, задумчивый человек опускает голову, и нос кажется тоже опущенным – отсюда выражение–нос повесить.

А вот если следить за состоянием человека, который дремлет, можно увидеть, что голова этого человека поневоле опускается и нос при этом как бы что–то клюёт. Из этого появился фразеологизм «клевать носом».

Известны более 66 фразеологизмов со словом нос. Исследуя фразеологизмы русского языка со словом нос, я обратилась и к словарю татарских фразеологизмов Н. Исанбата (Н.Исәнбәт. Татар теленең фразеологик сүзлеге, казан, Татар китап нәшрияты, 1989.) В словаре дается объяснение 72 фразелолгизмов со словом нос. Большинство фразеологизмов имеют свои эквиваленты. Например:

Задирать нос- борынны күккә чөю

Нос повесить- борын салындыру

Перед носом- борын тобендә

Не видеть дальше своего носа- борын тобеннән ары күрмәү

Зарубитиь себе на носу- борынга киртләп кую

Нос не дорос- борын асты кибеп житмәгән

Совать свой нос- борын тыгу

Утереть нос кому-либо- борынга чиртү и др.

Данные фразеологизмы имеют одинаковые значения

5. Другие фразеологизмы с компонентами органов человека.

В русском языке встречается 152 фразеологизм со словом «голова» 299 в татарском языке Например, отвечать головой — нести ответственность, голова на плечах — сообразителен, ломать голову — усиленно думать, как снег на голову — неожиданно и другие; 13 фразеологизмов со словом «ухо», « колак»-80: держать ухо востро — не доверять кому -либо, быть очень

осмотрительным, осторожным; пропустить мимо ушей — не слушать, не обращать внимания на то, что сказано; прожужжать все уши — надоесть постоянными разговорами об одном и том же; краем уха — невнимательно, урывками, мельком; со словом лицо-6, со словом рот -4 фразеологизма, более 10 фразеологизмов со словом «зуб»: ни в зуб ногой — совершенно ничего, держать язык за зубами — молчать, не болтать, не говорить лишнего, быть осторожным в высказываниях.

Со словом «волосы» встречаются 4 фразеологизма : висеть на волоске —оказываться в опасности и волосы становятся дыбом — испытывать страх, не на волос – ничуть не мало, рвать на себе волосы - приходить в отчаяние.

Таким образом, большая часть татарских и русских фразеологизмов, связанных с лексикой «части тела» совпадают по смыслу и образности, так как этот пласт лексики общеупотребителен и не связан с национальными или историческими особенностями народов, что в другой тематике наблюдается крайне редко. При переводе фразеологизмов используется эквивалентные и вариантные соответствия. Основные значения образованы по главной функции или роли того, или иного органа.

Люди разных народов устроены одинаково, поэтому лексика по теме «Части тела» совпадает и является общеупотребительной.

Во фразеологии запечатлен богатый исторический опыт народа, в ней отражены представления, связанные с трудовой деятельностью, бытом и культурой людей. Изучение фразеологии составляет необходимое звено в усвоении языка, в повышении культуры речи. Правильное и уместное использование фразеологизмов придает речи неповторимое своеобразие, особую выразительность, меткость, образность.

В ходе нашего исследования мы пришли к следующим выводам:

Фразеологизм – выполняющее функцию отдельного слова устойчивое словосочетание, значение которого не выводимо из значений составляющих их компонентов.

Несмотря на различные образы мышления народов России , нами было выявлено значительное сходство этих фразеологических единиц.

Большая часть татарских и русских фразеологизмов, связанных с лексикой «части тела» совпадают по смыслу и образности, так как этот пласт лексики общеупотребителен и не связан с национальными или историческими особенностями народов, что в другой тематике наблюдается крайне редко. При переводе фразеологизмов используется эквивалентные и вариантные соответствия.

Основные значения образованы по главной функции или роли того, или иного органа.

Данная работа вызвала у нас большой интерес и обогатила словарный запас, научила строить логические связи между разными значениями одного и того же слова, познакомила с большим количеством интересных фразеологических оборотов, расширила кругозор.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ПИТАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ИЗУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Шагабиева Диля Мунировна, ученица 10 класса,
Научный руководитель: Гатина Рузина Яватовна
МБОУ «Тимершикская СОШ» Сабинского муниципального района РТ

Что может быть прекраснее здоровья?! Оно помогает человеку осознавать свои огромнейшие физические и духовные возможности, позволяет воспринимать окружающий мир во всём его многообразии, оно открывает перед каждым из нас неограниченные перспективы. Разве это не счастье — на протяжении всей своей жизни оставаться творцом, активным её созидателем?

Однако здоровье не выдаётся, как выигрыш по лотерее, и человеку двадцать первого века приходится...учиться здоровью. В настоящее время очень сложно встретить человека, который не сетовал бы на экологию, на окружающую среду и постоянные стрессы, и при этом не связывал бы все это с состоянием здоровья людей…Но, к счастью, все же основной фактор, влияющий на наше самочувствие, здоровье и внешний вид – это наше питание, а на него мы в состоянии повлиять и в состоянии изменить его! Поэтому в большинстве случаев люди сами решают, сколько и как им дальше жить…

Особенно остро стоит проблема сохранения здоровья школьников. И виной тому являются современные продукты питания, которые пагубно влияют на хрупкий организм подростка. Эти продукты питания заполонили прилавки многих магазинов. С каждым годом растёт число заболеваний детей. Этим определяется и актуальность нашей работы.

Проблема сохранения здоровья граждан России по праву стала одним из приоритетов государственной социальной стратегии. Но её нельзя решить только силой государства, необходима заинтересованность в этом деле всего гражданского общества и каждого из нас. Мы предположили, что произведения художественной литературы смогут стать хорошим материалом для формирования основ здорового питания школьников.

И как тут не вспомнить высказывание известного российского учёного Д.С.Лихачёва: «Литература даёт нам колоссальный, обширнейший и глубочайший опыт жизни. Она делает человека интеллигентным, развивает в нём не только чувство красоты, но и понимание – понимание жизни, всех её сложностей..." Позволим себе продолжить цитату: "Литература способствует формированию основ здорового питания и, как следствие, – основ здорового образа жизни.

Многие авторы литературы XIX века подарили нам шедевры русской кулинарии: сколько вкусных блюд можно приготовить, заглянув в произведения Л.Н.Толстого, А.С.Пушкина, Н.В.Гоголя, А.П.Чехова, Гончарова и многих других. Одна из существенных составляющих писательского мастерства - умение правдоподобно, ярко и выразительно описывать всякие съедобные вещи. Подчас такие детали играют важную роль в общем впечатлении от книги. А случалось ли с вами такое: читая какую-либо книгу и наткнувшись на описание процесса готовки или поглощения героями особо вкусного блюда, вам остро захотелось повторить кулинарный эксперимент? Действительно, сколько раз вам приходилось зачитываться отрывком из книги, где гениальный автор так аппетитно описывает трапезу, что ты буквально чувствуешь вкус и аромат каждого блюда? И даже начинаешь слегка завидовать книжным героям, которым повезло оказаться за таким столом. Да, кулинарные подробности читать порой очень увлекательно! Но всегда ли высокая классическая литература предлагает нам образцы высокой кухни, а главное, здоровой?

Цель нашей работы - исследование произведений фольклора и классической русской литературы на предмет изображения блюд русской кухни, выявление степени влияния художественной литературы на формирование основ здорового питания.

Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

1. Проанализировать тему кулинарии в произведениях русского фольклора, литературных произведениях XIX века, выявить взаимосвязь литературы и кулинарии.

2.Изучить кулинарные пристрастия писателей XIX века (изучить произведения русских классиков, где присутствуют описания блюд русской кухни и научиться готовить блюда).

3.Определить, являются ли произведения русского фольклора и классической литературы средством формирования основ здорового питания.

4. Разработать рекомендации, формирующие навыки здорового питания.

Объект исследования: художественная литература

Предмет исследования: кулинарные пристрастия писателей XIX века

Гипотеза исследования: процесс формирования основ здорового питания будет эффективным при условии, если использовать для чтения произведения художественной литературы.

Новизна исследования заключается в том, что мы предприняли попытку показать новые возможности в прочтении произведений классической литературы с целью формирования основ здорового питания. Современное прочтение художественного произведения, его новая жизнь – это современное звучание, то есть прочтение произведения с позиции системы ценностей современности, его актуализация, диалог читателя нашего времени с героями другой культуры, овладение способами осмысления информации и интерпретации социальных феноменов, отраженных в художественном произведении.

Для реализации целей использовались следующие методы исследования:

- сбор информации из разных источников (книг, газет, журналов, сайтов Интернета);
- обработка информации по теме исследования;
- наблюдение;
- соцопрос разных возрастных групп о понимании ими здорового питания;
- консультация школьной мед.сестры.

С точки зрения теории научного исследования, данные методы являются наилучшими. Выбранные методы исследования обусловлены характером объекта исследования, характером изучаемой совокупности и доступными ресурсами. Данные методы – единственно возможные в той ситуации, в которой проводилось исследование.

Практическая значимость работы состоит в том, что результаты исследования могут быть использованы как материал для уроков литературы в 5-10 классах, для классных часов, родительских собраний. Собранный материал стал основой для внеклассного занятия по литературе в рамках Недели русского языка и литературы, проводимого в МБОУ «Тимершикская СОШ» в январе текущего года .

Русская кухня очень известна и популярна во всем мире. Она прошла долгий и непростой путь развития, прежде чем сформировались основные особенности и традиции русской кулинарной традиции.

Каждый народ имеет свой уклад жизни, обычаи, свои неповторимые песни, танцы, сказки. В каждой стране есть излюбленные блюда, особые традиции в убранстве стола и приготовлении пищи. Древнерусская кухня, развивавшаяся с IX-X веков и достигшая наибольшего расцвета в XV-XVI веках, характеризуется общими чертами, во многом сохранившимися и доныне.

Русский стол является одним из богатейших в мире — это отмечали практически все иностранцы, побывавшие в России со времен Иоанна Грозного. В известной «Росписи к царским кушаньям» чего только нет: и королевские пироги, и рулады из кроликов, и глазированная семга, и маринады из цыплят, и окуни с ветчиною, и языки копченые, и потроха по-царски. Одних только похлебок в первую подачу насчитывалось несколько десятков. В старинных рецептах упоминаются даже особые тепловые режимы — горячая печь, печь под хлеба, печь после хлебов, вольный дух. Особенности русской печи обусловили и то, что на Руси самыми распространенными стали вареные и тушеные блюда, а также всевозможные запеканки и выпечка, (усей, уток, кур, поросят в России предпочитали готовить целиком, говядину же тушили и жарили большими кусками.

Холодные закуски традиционной русской кухни очень разнообразны: из одной только капусты (свежей, квашеной, маринованной) готовили десятки блюд; Петр I добавил к овощному разнообразию картофель, который со временем стал «вторым хлебом». Знаменитой русской закуской (которую, кстати, очень любил Пушкин) были моченые яблоки и груши (сейчас большей частью в народном питании неоправданно забытые). Помимо овощей и фруктов в качестве закусок шли различные холодцы; любили русские холодное мясо, рыбу под соусом или маринадом. Большой популярностью всегда пользовались грибы (в словаре Даля приведено более пяти десятков различных их названий): сушеные, маринованные, соленые — со сметаной, хреном, чесночком, — непременно под водочку (обязательное украшение русского стола с конца XV века). Древнейшим русским блюдом считается уха (когда-то все супы на Руси назывались либо ухой - «ушное», либо «штями»). Позднее ухой стали называть только рыбные первые блюда, которые варили из разных

сортов рыбы: на бульон, как правило, шли ерши, «рыба мелкая и плохонькая», и лишь затем добавлялась ценная рыба.

В русской кухне существует и множество холодных супов: свекольники, ботвиньи, окрошки.

Русский стол всегда отличался мясным разнообразием — в пищу употребляли и свинину, и говядину, и телятину, и баранину, и самую разнообразную дичь.

Например, Иван Андреевич Крылов среди своих современников слыл не только выдающимся баснописцем, но и был известен в петербургских гостиных как гурман, знаток и ценитель хорошего стола. Вот второе мясное блюдо – «бараний бок с кашей». Кстати, это блюдо встречается не только у Крылова, но и у Гоголя в «Мертвых душах». Распространенное, значит, было это кушанье, такого уже не встретишь, мало у кого сейчас свои-то бараны, новое время – новые блюда!

«Щи да каша — пища наша», — издавна говорили на Руси. И действительно, трудно переоценить роль каши в питании россиян. Историки, к примеру, утверждают, что именно русская каша сыграла не последнюю роль в том, что войска Суворова преодолели Альпы, В каждом русском доме обязательно есть крупы: гречневая, манная, перловая, пшенная и другие. Сразу вспоминается русская народная сказка «Каша из топора». Раньше каши готовили в больших чугунах — с молоком, тыквой, сахаром; в русских печах их часто не просто варили, а запекали до хрустящей корочки (такова знаменитая гурьевская каша). Особым почтением на Руси пользовалась различная выпечка. Не случайно пирог, к примеру, символизировал плодородное поле, блин — солнце.

Наконец, напитки. Исконными русскими напитками считаются различные квасы и ставленые меды — их готовили в огромных бочках; также непременными напитками русского стола были сбитни, кисели, компоты.Не зря русские народные сказки заканчиваются словами:

«И я там был, мед-пиво пил, по усам текло, а в рот не попало..»

К началу правления Екатерины в России уже научились хорошо варить пиво, перегонять водки, ставить наливки.

Драматург Александр Островский в своих пьесах часто показывает, как его герои пьют чай. Но не всегда под чаем имеется в виду именно чай, иногда чаепитие служит лишь маскировкой, прикрытием их пристрастия к вину, мадере, рому, которые употребляются с чаем или даже под видом чая. Так, в «Бесприданнице» купцы пьют с утра шампанское в трактире в чайниках и расплачиваются за «чай», соблюдая, таким образом, приличия в глазах других посетителей.

Детство - самый важный этап в жизни человека, фундамент всей его судьбы, его здоровья. Школьный возраст является самым важным периодом развития человеческого организма, в котором завершается формирование костной ткани и скелетно-мышечного аппарата, и других важных органов. Во всем мире проблема здоровья подрастающего поколения является чрезвычайно важной, так как она является основным показателем благополучия общества и государства. Здоровье человека закладывается с детства, и поэтому особенно важно соблюдать правильный рацион питания.

Правильная организация питания школьников может существенно помочь в решении многих проблем. Современный школьник, по мнению диетологов, должен есть не менее четырёх раз в день, причём на завтрак, обед, ужин непременно должно быть горячее блюдо. Для растущего организма обязательны такие продукты, как молоко, творог, сыр, кисломолочные продукты – источники кальция и белка, а также овощи и фрукты, которые нужны нам для поддержания костной ткани, роста и обновления всех клеток. В связи с этим, нужно знать, что закладывается детстве, с тем подросток и вступит во взрослую жизнь. Правильное питание – условие здоровья, неправильное приводит к болезням. Ни один продукт не дает всех питательных веществ, которые необходимы для поддерживания хорошего здоровья. Одни продукты дают организму энергию, движение, влияют на умственные способности, (мед, гречка, геркулес, изюм, масло). Другие помогают строить

организм и сделать его более сильным (творог, рыба, мясо, яйца, орехи). А в третьи – фрукты и овощи – содержат много витаминов и минеральных веществ, которые и помогают организму расти и развиваться (ягоды, зелень, капуста, морковь, бананы). Специалисты утверждают, что школьники 1-6 классов должны обедать каждые три часа, 7-11 классов – каждые четыре часа. Таким образом, речь идет о 4 - 5-разовом питании. Принимать пищу нужно в определённое время. Наша школьная столовая обеспечивает школьников полноценным горячим питанием.

Но, к сожалению, вне школы школьники, особенно дети младшего школьного возраста, не зная и не разбираясь в огромном ассортименте продуктов питания, подвержены опасному влиянию некачественной пищи. Родители не задумываются о том, что чрезмерное потребление таких продуктов со временем пагубно скажется на здоровье школьника.

Представления большинства наших современников о собственной кухне, к великому сожалению, удивительно примитивны. Существует несколько шаблонов, из которых следует, что основная еда русских людей во все времена - капустные щи, каша и пельмени, что мяса «простой народ» никогда не видывал, а имущему классу подавали на стол лебедей прямо в перьях, что, наконец, фантазия русских стряпух была ограничена русской печью и чугунком.

Но, открыв произведения художественной литературы, мы имеем возможность познакомиться с разнообразием русской кухни. Уже в произведениях русского фольклора, в сказочных сюжетах упоминаются различные напитки и блюда русской национальной кухни: щи, каша, хлеб, кисель, блины, пироги, пряники, квас и мед.

А сколько вкуснейших блюд приготовили для нас такие мастера русской прозы, как Александр Пушкин, Николай Гоголь, Андрей Мельников-Печерский, Иван Гончаров и многие-многие другие «великие повара» русской литературы! Вот, к примеру, Державин:

Бьет полдня час, рабы служить к столу бегут,
Идет за трапезу гостей хозяйка с хором.
Я озреваю стол — и вижу разных блюд
Цветник, поставленный узором.
Багряна ветчина, зелены щи с желтком.
Румяно-желт пирог, сыр белый, раки красны,
Что смоль, янтарь — икра, и с голубым пером
Там щука пестрая: прекрасны!
Прекрасно потому, что взор манит мой вкус;
Но не обилием иль чуждых стран приправой,
А что опрятно все и представляет Русь
Припас домашний, свежий, здравый.

Или находящийся на пике популярности поэт-либерал, удачливый издатель Н.А. Некрасов пишет, в чем именно он видит смысл жизни:

В пирогах, в ухе стерляжьей,
В щах, в гусином потрохе,
В няне, в тыковнике, в каше
И в бараньей требухе…

А вот как обедал главный персонаж русской словесности Евгений Онегин:

Вошел: и пробка в потолок,
Вина кометы брызнул ток,
Пред ним roast-beef окровавленный,
И трюфли, роскошь юных лет,
Французской кухни лучший цвет,
И Стразбурга пирог нетленный
Меж сыром лимбургским живым
И ананасом золотым.

Вчитаемся в эти строчки: из них явствует, что русские аристократы не жаловали отечественной кухни, как, впрочем, и вся аристократия мира. Им непременно подавай что-то особенное, заморское, не такое, каким кормятся соотечественники.

В повести М.Е. Салтыкова-Щедрина "Как один мужик двух генералов прокормил" читаем: «Вчера, - читал взволнованным голосом один генерал, - у почтенного начальника нашей древней столицы был парадный обед. Стол сервирован был на сто персон с роскошью изумительною. Дары всех стран назначили себе как бы рандеву на этом волшебном празднике. Тут была и «шекснинска стерлядь золотая», и питомец лесов кавказских, - фазан, и, столь редкая в нашем севере в феврале месяце, земляника.....»

Иначе живут россияне во времена «Обломова» в романе И.А.Гончарова. На страницах, описывающих его детство, много разговоров о еде. «Об обеде совещались целым домом... Всякий предлагал свое блюдо: кто суп с потрохами, кто лапшу или желудок, кто рубцы, кто красную, кто белую подливку к соусу... Забота о пище была первая и главная жизненная забота в Обломовке».

Какие телята утучнялись там к годовым праздникам! Какая птица воспитывалась!.. Индейки и цыплята, назначаемые к именинам и другим торжественным дням, откармливались орехами, гусей лишали моциона, заставляли висеть в мешке неподвижно за несколько дней до праздника, чтобы они заплыли жиром. Какие запасы были там варений, солений, печений! Какие меды, какие квасы варились, какие пироги пеклись в Обломовке!» Писатель показал существователей, не способных ни на действия, ни на подлинные чувства, никогда не задумывавшихся, «зачем дана жизнь». «Они продолжали целые десятки лет сопеть, дремать и зевать или заливаться добродушным смехом от деревенского юмора...»

Зато А.П.Чехов посвятил обжорам множество произведений. Особенно знаменит в этом смысле рассказ «Апоплексический удар», где подробно выписывался желудочный экстаз гурмана, готовившегося проглотить блин с различными закусками. Секретарь мирового съезда говорит о еде, как поэт, с ним от аппетита почти истерика делается. «Самая лучшая закуска, ежели желаете знать, селедка. Съели мы ее кусочек с лучком и горчишным соусом, сейчас же, благодетель вы мой, пока еще чувствуете в животе искры, кушайте икру саму по себе, или, ежели желаете, с лимончиком, потом простой редьки с солью, потом опять селедки, но все-таки лучше, благодетель, рыжики соленые, ежели их изрезать мелко, как икру, и, понимаете ли, с луком, с прованским маслом - объедение! Но налимья печенка — это трагедия!..»

Описания продолжаются долго: тут и щи, и борщок, и суп, и рыбное блюдо, и дупеля, и индейка, и запеканка... И все заканчивается тем, что соблазненные этими разговорами чиновники бросают дела и отправляются в ресторан.

Каковы кулинарные пристрастия современной русской литературы? Наука кулинария не стоит на месте, и мы пользуемся благами XXI века: печами СВЧ, кухонными комбайнами и оцениваем свежесть продуктов по дате, выбитой на упаковке. В наш век прогресса и всеобщей занятости сама жизнь подталкивает к тому, что всё чаще и чаще мы покупаем готовые блюда фабричного производства и всё реже готовим пищу из свежих продуктов. «Кулинарная» тема в современной литературе практически не изучена, а ведь здесь такой простор для исследований и фантазии. Мы забываем, как великолепна, проста и рациональна русская кухня. В наше время всё чаще и чаще на нашем столе возникают блюда иностранной кухни. Это неплохо, но мы забываем о родной русской кухне, то, к чему мы привыкли, с чем свыклись, что извлечено опытом, передано от отцов к детям и определяется местностью нашего бытия, климатом и образом жизни. Время течет неумолимо, меняя нравы, обычаи, традиции, и лишь одно остается неизменным – хлебосольство русского дома, несмотря на социальный слой. Несмотря на засилье ресторанов европейской и азиатской кухни, отрадно видеть, что исконно русская кухня занимает не последнее место среди гастрономических пристрастий людей других стран.Русские рестораны распространены во всем мире. Есть они и в Париже, есть они в Вене, Лондоне, Бостоне и Сиднее. В Стамбуле есть 6 ресторанов русской кухни высокого класса. Знаменитые русские рестораторы и просто публичные люди

стали открывать собственные рестораны. Например, в Москве одними из самых известных русских ресторанов являются «Илья Муромец», «Сударь», «Гоголь» и другие (Приложение).

Хочется надеяться, что мы возродим русскую кухню, и любимыми блюдами станут не гамбургер и суши, а варенье из сосновых шишек или одуванчиков, настоящий «пушкинский варенец» и ушное из телячьих щечек, студень из белых грибов, бараний бок с кашей, судак и красные блины….

Чтобы подтвердить или опровергнуть заявленную гипотезу, нами проведено исследование. Для этого были отобраны русские народные сказки, роман И.А.Гончарова "Обломов" , поэма Н.В.Гоголя "Мёртвые души" и рассказ А.П.Чехова «Апоплексический удар» . Мы решили проанализировать указанные произведения на предмет изображения русских блюд и определить степень полезности указанных кушаний.

1. Русские народные сказки

В ходе исследования были прочитаны сказки "Каша из топора", "Пузырь соломинка и лапоть", "Лиса и журавль", "Чудесный колокольчик", "Горшок", "Сказка о жерновках". В них мы встречаем такие русские блюда, как кисель, хмель, каравай, мёд, хлеб, но чаще всего в этих сказках упоминается каша. Действительно, отличный вариант для начала дня или начала сытного обеда. Классическим вариантом изображения этого сказочного блюда является всем известная каша из топора:

- Ох, и каша хороша! - облизнулся солдат.- Как бы сюда да чуток масла - было б и вовсе объеденье.

Нашлось у старухи и масло.

Сдобрили кашу.

- Ну, старуха, теперь подавай хлеба да принимайся за ложку: станем кашу есть!

- Вот уж не думала, что из топора эдакую добрую кашу можно сварить, - дивится старуха.

Почему именно каша так часто упоминается русским народом в сказках?

На Руси каша испокон веков занимала важнейшее место в повседневном рационе; она являлась одним из основных блюд, как бедных, так и богатых людей. Отсюда и русская пословица: «Каша – матушка наша».

Каша всегда была любима русским народом, поэтому так много на Руси пословиц и поговорок посвящено этому блюду:

Щи да каша – пища наша

Когда каша в печи стоит, не страшен мороз, что на дворе трещит

Если про кашу не забудешь, здоровым будешь

С ним каши не сваришь

Кашу маслом не испортишь…..

Это значит, что с древних времен русский человек привык употреблять преимущественно здоровую пищу. Именно этому учат нас русские сказки.

Часто в сказках употребляется хлеб. Примером этому может служить сказка "Лёгкий хлеб":

Выходит из лесу голодный волк. Видит - под кустом косарь сидит и ест что-то. Волк подошел к нему и спрашивает:

- Ты что ешь, человече?

- Хлеб, - отвечает косарь.

- А он вкусный?

- Да еще какой вкусный!

- Дай мне отведать.

- Что ж, отведай.

Отломил косарь кусок хлеба и дал волку.

Понравился волку хлеб. Он и говорит:

- Хотел бы я каждый день хлеб есть, но где мне его доставать? Подскажи, человече!

- Ладно, - говорит косарь, - научу тебя, где и как хлеб доставать.

Хлеб– поистине, всему голова: это самая волшебная и самая желанная пища. Причиной каких только чудес он ни становится! Хлеб служит поводом к разборкам между бедным и богатым братьями, скупым мужем и женой, мужиком и чёртом… Хлеб – это настоящее сокровище.

Если есть обед – должен быть и напиток. В сказках можно найти рецепт русского чая, вернее, даже несколько рецептов. Во-первых, немногие знают, чем русский чай отличается от заморского. Он гораздо крепче. Но намного чаще встречаются в русских сказках молочные реки и кисельные берега. Например, в сказке «Гуси-лебеди» в поисках брата девочка обращается с вопросом к «молочной реке в кисельных берегах.

– Молочная река, кисельные берега, куда гуси-лебеди полетели?» Именно такой кисель издавна на Руси считался самым вкусным и исключительно полезным..

Упоминается в сказках и мёд. Например, в сказке "Лиса и медведь":

Медведь напек блинов, а лиса спрашивает:

— Мед-то у тебя, кум, где?

— А на чердаке.

Полез медведь на чердак, а меду-то в кадушке нет — пустая.

— Кто его съел? — спрашивает. — Это ты, кума, больше некому!

— Нет, кум, я мед в глаза не видала. Да ты сам его съел, а на меня говоришь!

Мёд - один из самых полезных продуктов. Как и всякий другой натуральный продукт, мёд содержит витамины. Мёд полезен как общее укрепляющее организм человека средство.

Очень часто в сказках употребляются яблоки:

Царь очень устарел и глазами обнищал, а слыхал он, что за тридевять земель, в тридесятом царстве есть сад с молодильными яблоками и колодец с живой водой. Если съесть старику это яблоко — помолодеет, а водой этой умыть глаза слепцу — будет видеть.

Царь собирает пир на весь мир, зовет на пир князей и бояр и говорит им:

— Кто бы, ребятушки, выбрался из избранников, выбрался из охотников, съездил за тридевять земель, в тридесятое царство, привез бы молодильных яблок и живой воды кувшинец о двенадцати рылец? Я бы этому седоку полцарства отписал.

("Молодильные яблоки")

Сорта их разные, но, по большому счёту, все они целебные. Впрочем, другим быть сказочный десерт не может, ведь сказочный обед, как оказывается, — испытание не из простых. Одни яблоки – понежнее да послаще – молодильные или целящие; другие – кислые, дикие – спасительные, яблоки-защитники, съев которые, можно укрыться от неприятеля в яблоне; третьи – тоже сладкие, вкусные, но отравленные; они навевают на съевшего их вечный сон. Лучше воздержаться от употребления их в пищу.

Таким образом, можно сделать вывод, что в сказках очень часто изображаются различные кушанья. Русский народ с древних времён предпочитает употреблять преимущественно здоровую пищу. И этот урок мы должны вынести из прочтения сказок.

2. Поэма Н.В.Гоголя "Мёртвые души"

Какую же пищу употребляли жители в 19 веке?

Пища позапрошлого века по питательной ценности может соперничать с современными основными блюдами.

Как мы выяснили, Н.В.Гоголь неплохо разбирался в кулинарии. Иначе он не смог бы так профессионально описать её в «Мертвых душах». Рецепты некоторых блюд из поэмы можно использовать и сейчас.

Подробно описан обед Коробочки.У неё дом - «полная чаша». После разговора с помещицей о покупке мертвых душ, та предлагает ему закусить.

«Чичиков оглянулся и увидел, что на столе стояли уже грибки, пирожки, скородумки, шанишки, пряглы. Блины, лепешки со всякими припеками: припекой с лучком, припекой со маком, припекой с творогом, припекой со сняточками, и невесть чего не было.

- Пресный пирог с яйцом! – сказала хозяйка.

- А блинков? – сказала хозяйка.

Далее Чичиков оказался у помещика Ноздрева, который угощал его сначала балыком, а потом разными винами: портвейном, госотерном, мадерой, рябиновкой, бальзамом.

Что же такое балык? Это соленные и провяленные спинки осетров, белорыбиц. У нас на Дальнем Востоке балык приготовляют из красной рыбы, которой здесь в изобилии.

И вот, наконец, Чичиков приезжает к Собакевичу. Собакевич больше всех остальных помещиков любит покушать. Это, пожалуй, было самое важное из его немногочисленных желаний. Но если у Манилова, например щи, были обычные, то у Собакевича:

"…- Щи, моя душа, сегодня очень хороши!- сказал Собакевич, хлебнувши щей и отваливши себе с блюда огромный кусок няни, известного блюда, которое подается к щам и состоит из бараньего желудка, начиненного гречневой кашей, мозгом и ножками". "…За бараньим боком последовали ватрушки, из которых каждая была гораздо больше тарелки, потом индюк ростом в теленка, набитый всяким добром: яйцами, рисом, печенками и невесть чем, что все ложилось комом в желудке".

3. Роман И.А. Гончарова «Обломов»

Иначе живут россияне во времена «Обломова» в романе И.А. Гончарова. На страницах, описывающих детство Обломова, много разговоров о еде. «Об обеде совещались целым домом... Всякий предлагал свое блюдо: кто суп с потрохами, кто лапшу или желудок, кто рубцы, кто красную, кто белую подливку к соусу... Забота о пище была первая и главная жизненная забота в Обломовке. Какие телята утучнялись там к годовым праздникам! Какая птица воспитывалась!.. Какие меды, какие квасы варились, какие пироги пеклись в Обломовке!» Обед и сон рождали неутолимую жажду. Жажда палит горло; выпивается чашек по двенадцати чаю, но это не помогает: слышится оханье, стенанье; прибегают к брусничной, к грушевой воде, к квасу, а иные и к врачебному пособию, чтоб только залить засуху в горле.

Писатель показал в романе существователей, не способных ни на действия, ни на подлинные чувства, никогда не задумывавшихся, «зачем дана жизнь». Описания еды Обломова, когда он попал в заботливые руки Агафьи Матвеевны, жирной, обильной, богатой, вызывают отвращение к нему и острую жалость к этой туповатой простой женщине, способной на истинно подвижническое человеческое чувство к придуманному идолу. А ведь меню было довольно примитивное: «суп с потрохами, макароны с пармезаном, кулебяка, ботвинья, цыплята» — все доступное даже сегодня, только приготовленное наверняка из свежих продуктов. Писатель подчеркивал, что для Обломова было главным — обильная еда и возможность не загружать себя мыслями и делами.

Таким образом, мы сделали вывод о том, что русская классика вряд ли оставляет в этом смысле жизнерадостное впечатление. Количество съеденного и выпитого на ее страницах поражает. Её герои то и дело садятся за стол, встают из-за стола, со вкусом выпивают, закусывают, звенят столовыми приборами, передают друг другу блюда с аппетитною начинкою. Один из самых трогательных персонажей русской литературы — Илья Ильич Обломов.

Гипотеза, выдвинутая нами в начале исследования, подтвердилась частично. В век прогресса и всеобщей занятости сама жизнь подталкивает к тому, что мы забываем не только о традициях исконно русской кухни, но и о правилах здорового питания. Погоня за едой экзотической стала для современного человека еще одной забавой, способной отвлечь от ежедневных стрессов, вечно преследующих житейских проблем. Принимая эти кулинарные новшества, мы забываем о родной русской кухне, о том, что извлечено опытом, передано от отцов к детям и определяется местностью нашего бытия, климатом и образом жизни.

Традиции современной русской кухни складывались многими столетиями, на их формирование существенное влияние оказали как религия, так и различные исторические факторы, в связи с чем, она приобрела многонационально-региональный характер.

Изучив вопрос о взаимосвязи литературы и кулинарии, можно сделать вывод, что рецепты, а также описание самих трапез и традиций в кулинарной культуре, сноски, поясняющие состав и значение блюда, содержащиеся в произведениях художественной

литературы, выступают не только материальными свидетелями культуры быта народов, различных социальных групп, но и раскрывают многообразие эстетических представлений людей о красоте окружающего их мира и об их вкусах.

По кулинарным пристрастиям в литературных произведениях можно многое сказать о состоянии народа, которому она принадлежит. Сколько вкуснейших блюд приготовили для нас такие мастера русской прозы, как Александр Пушкин, Николай Гоголь, Андрей Мельников-Печерский, Иван Гончаров и многие-многие другие «великие повара» русской литературы. Сколько удовольствия можно получить не только от перечитывания известных с детства замечательных отрывков, но и обогатить свой кулинарный опыт, приготовив любимые блюда литературных героев.

Но разумный человек должен обладать врожденной интуицией и чувством меры. Так что, перед тем как готовить ужин, не забудьте заглянуть на страницы художественной литературы, потому что кто, как ни талантливые мастера пера, создают национальные кулинарные мифы.

Но именно в русских народных сказках мы находим образцы не только вкусной пищи, но и полезной. С красочным и причудливым миром русской народной сказки каждый встречается еще в детстве и не расстается с ним никогда. В течение многих столетий сказка учила премудростям нелегкой жизни, наставляла к добру и справедливости, мужеству и героизму, любви и долгу. Ну а сегодня мы также выяснили, что, читая русские народные сказки, мы можем постичь секреты вкусной и здоровой пищи.

Русская сказка представляет собой своеобразную концентрацию всего того, что создано веками русским народом в образной и выразительной живой разговорной речи. Русская народная сказка как существенная составная часть культуры русского народа имеет огромное значение в формировании основ правильного питания. Читайте сказки и будьте здоровыми и сильными, как сказочные богатыри.

В заключение необходимо заметить, что «кулинарная» тема в современной литературе практически не изучена, а ведь здесь такой простор для исследований и фантазии. Нам будет интересно исследовать кулинарные пристрастия писателей 20 века, например, на материале творчества В.А,Гиляровского , М.А.Булгакова и других писателей.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СКАЗКИ «БОЛТЛИВАЯ УТКА» АБДУЛЛЫ АЛИША НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Шайхутдинова Л.М., Шаяхметова Л.Х.
Казанский федеральный университет

Абдулла Алиш очень любил детей и всегда находил с ними общий язык. И именно, любовь к детям привела его в литературу. «Все своё творчество желаю посвятить детям», - говорил Абдулла Алиш.

«Болтливая утка» - это увлекательная и поучительная сказка, героями которой являются очаровательные домашние и дикие животные.

Сказку «Болтливая утка» можно прочитать на нескольких языках.

Сказка учит нас бережно хранить тайны, чтобы не подвергать опасности себя и своих друзей.

В первом же предложении, заметна разница перевода и оригинала. На татарском языке идет полное описание утки. Но не говорится о том, что она жила у крестьянина. В переводе на русский язык описание утки скудное ограниченное лишь хохолком утки. Кроме того, в первом предложении говорится о том, что у утки был хозяин. *Борын заманда башы бүрекле, аягы төкле бер Үрдәк булган.- Once upon a time there lived a peasant who had a duck.* [Ганиев, 2015:32].

Далее в переводе утке дается имя – болтливая утка, хотя на языке оригинала об этом не говорится. Также нет в оригинальной версии ни петуха, ни кота. Более точный перевод должен был звучать следующим образом: *Она, хоть и не умела петь как соловей, но каждой птице, каждому животному, каждой мелкой букашке любила очень долго рассказывать различные истории* [Ганиев, 2015:32].

Далее перевод не отходит от оригинала. На этом отрывке текста мы видим, что в переводе были сокращены некоторые детали, которые бы дополнили сказку и дали бы представление, что утка говорила со всеми, а не только с конкретными названными в русском переводу зверями.

В переводе отрывка сказки: *Бердәнбер көнне йорт хуҗасы үзенең этен иярткән, корыч балтасын биленә кыстырган да урманга киткән. Йортындагы һәрбер кош-кортына: «Өйдә юклыгымны берәүгә дә белдермәс булыгыз!» — дигән. - One day the master of the house went hunting and took his faithful dog with him, and strictly ordered his pets* [Ганиев, 2015:32].

В оригинальной версии речь идет о том, что хозяин взял топор и пса, пошел в лес. Но в переводах на русский и английский – крестьянин оказывается охотником, который пошел охотиться. Наказ хозяина был переведен верно. Но далее упущен момент, когда утка не понимает почему хозяин велел молчать о том, что его и собаки нет дома. *«Нигә белдермәскә кушты икән?»— дип, үрдәк йөдәп чыккан, ләкин ни өчен икәнен һич төшенә алмаган* [Ганиев, 2015:32]. Далее в переводе на английский язык появляется новый персонаж, который в оригинале не упоминается: *Noisy rooster*. Там упоминается, что животные приняли совместное решение отправить за хозяином утку. Но в переводах ее на поиски крестьянина отправляется петух. Слова, с которыми был решено выбрать именно Болтливую утку, переведены дословно: *«Син очасың да, син йөзәсең дә, син йөгерәсең дә, син бар!» : she can walk on the ground, fly through the air and float on the water* [Ганиев, 2015:32].

Далее по тексту также можно увидеть, что переводчики решили опустить некоторые эпитеты. Возможно это вызвано тем, что ни в русском ни в английском языке нет аналогичных эпитетов для передачи художественного слова автора.

В оригинале текста при описании начала путешествия утки по лесу говориться о том, что она гонялась за бабочкой, когда встретила ежика. Но в переводах речь уже идет о том, что утка шла покрякивая. *Үрдәк күбәләк куып йөргәндә, аның каршысына бер Керпе килеп чыккан һәм аңа сүз дә кушкан. - The woods were dense and dark. The Talkative duck was walking and quacking* [Ганиев, 2015:32].

Также мы снова видим нестыковку: в русском и английском переводе хозяин ушел на охоту, а в оригинальной версии он ушел в лес за дровами: *Көннәрдән бер көнне йорт хуҗасы үзенең этен иярткән, корыч балтасын биленә кыстырган да урманга киткән.- One day the master of the house went hunting and took his faithful dog with him, and strictly ordered his pets* [Ганиев, 2015:32].

Также при переводе была упущена следующая деталь: *— Синең өең еракмы соң?— дигән керпе.—Анда симез тычканнар, усал еланнар юкмы? — дип сораган.* правильный перевод должен был звучать так: - А твой дом далеко? – спросил ежик. – У вас водятся жирные мыши и нет ли злых змей. - And how far is your house? — the Thorny hedgehog asked — And do you have any fat mice in there, by any chance? The Thorny hedgehog was very hungry [Ганиев, 2015:32].

При переводе авторы опустили деталь, которая касалась змей. Они сделали акцент на том, что ежик был голоден и поэтому его интересовали только мыши.

Далее в тесте перевода мы не однократно замечаем, что лесоруб превращается в охотника. Это видно из текста, где в оригинале утка спрашивает у медведя, не видел ли он мужика с топором, но перевод отличается и там речь уже идет о мужике с ружьем. Сүз ахырында Аюдан сораган: *Эт иярткән, кулына балта тоткан кешене күрмәдеңме? - The Talkative duck woke the Bear up and told him the whole story and then she asked him:*

— *Have you met a person here with a shotgun and a dog?*[Ганиев, 2015:32].

В отрывке о встрече утки с волком опять при переводе был упущен эпитет, который бы придал более яркую окраску тексту.

В конце сказки, осталась не ясной судьба утки. В оригинале текста речь идет о том, что утка смогла вырваться из лап хитрой лисы, но в переводах говориться о том, что лиса заперла ее в норе.

Следует отметить, что замены – наиболее распространенный и многообразный вид переводческих трансформаций. В процессе перевода замене могут подвергаться грамматические единицы – формы слов, части речи, типы синтаксической связи и т.д. Замена компонентов словосочетаний при переводе приводит к изменению его синтаксической структуры. Можно отметить, что субстантивные словосочетания с прилагательным в качестве зависимого слова на татарский язык переводятся в форме изафета второго типа, порядок слов не меняется, зависимое слово выражается существительным.

В татарском языке нет категории рода. Например, местоимение «ул» означает и он, и она, и оно. Ударения в словах стоит на последнем слоге, исключения составляют заимствованные слова.

В предложениях глаголы и слова, от них образованные, стоят всегда в конце. Прилагательные располагаются строго перед существительными. Интересно и употребление форм глаголов прошедшего времени. Одна форма глагола употребляется, если человек рассказывает о событиях, которые произошли непосредственно с ним, и другая при рассказе о событиях, которые говорящий пересказывает с чужих слов.

Татарский язык имеет богатую лексику и фразеологию. Татарские пословицы трудно перевести на русский, они теряют при этом мелодичность. Но мудрость остается.

Основной принцип полноценного перевода изобразительных средств заключается в наиболее полной передаче значения и художественных особенностей – образности, эмоционально-экспрессивной силы оригинала при одновременно строгом соблюдении норм языка. Данный принцип предполагает 4 основных способа перевода тропов: 1) дословный перевод или калькирование; 2) перевод с некоторым изменением отдельных компонентов; 3) адекватная замена; 4) компенсация.

Вывод: стоит отметить, что Абдулла Алиш является обладателем весьма специфического слога, который не всегда можно передать на другом языке. Это ярко подчеркивается по сказке «Болтливая утка». В этой сказке очень много эпитетов и специфических оборотов, которые не имеют аналогов в других языках. Его сказки написаны понятным простым языком, который будет понятен, для детей разных возрастов.

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ АНГЛИЙСКИХ НАДПИСЕЙ НА ФУТБОЛКАХ ПОДРОСТКОВ.

Шаяхмедова Адиля, ученица 11 класса,
Научный руководитель: Галимулина Лилия Ракиповна
МБОУ «СОШ им. Г.Г.Гарифулина с. Ядыгерь» Кукморского муниципаьного района РТ

В наше время молодежь любит выделяться. Одной из выделительных черт являются надписи на одежде. Сейчас подростки стараются купить такие вещи, чтобы на них было написано яркими большими иностранными словами.

Проблема заключается в том, что не все знают, какую смысловую нагрузку несут надписи на одежде.

Моя работа посвящена исследованию содержания английских надписей на футболках подростков.

Актуальность выбранной темы состоит в том, что футболки с надписью стали неотъемлемой частью гардероба современного человека. Футболка стала в некотором смысле трибуной, с высоты которой человек имеет возможность сказать всему миру о специфике своего характера.

Новизна данной исследовательской работы определяется изучением и выявлением содержания английских надписей на футболках.

Объект изучения - надписи на футболках на английском языке.

Предметом исследования является информация, которую несут надписи на футболках.

Цель работы – установить зависимость смысловой нагрузки надписей на футболках от уровня владения английским языком.

Задачи для достижения поставленной цели:

1. Изучить научную литературу по вопросу.
2. Провести социальный опрос среди учащихся, чтобы узнать самые популярные надписи на футболках.
3. Осуществить перевод на русский язык популярные надписи на футболках.
4. Выявить возраст обладателя надписи на футболке.
5. Проанализировать собранный речевой материал и прийти к определенному заключению.

Гипотеза - данная работа полезна тем, что учащиеся школы после исследования английских надписей на футболках будут серьезнее подходить к выбору одежды с надписями.

Работа проводилась поэтапно:

1. Составление основной информационной работы.
2. Проведение анализа и сравнения собранных надписей.
3. Обозначение выводов и результатов работы.

При написании научно-исследовательской работы применялись следующие методы: экспериментальный для проведения анкетирования и определения зависимости надписи на футболке от возраста тинэйджера; поисковый и описательный, предполагающий анализ языковых факторов; аналитический, предполагающий сопоставительный анализ отобранных надписей.

Моя работа делится на две части: теоретическую и практическую. В первой части я рассмотрела такие элементы, как историю появления надписях на одежде, потребность людей носить футболки с надписями. Во второй части работы представлены результаты обработки полученных анкет, лингвистической экспертизы надписей.

Футболка – это предмет одежды, в которой отсутствуют пуговицы, воротник и карманы. Этот предмет одежды появился впервые в Северной Америке, как это ни удивительно, во времена Первой мировой войны, когда американским солдатам нужно было легкое нижнее белье из хлопка.

Само слово футболка – исключительно русское, а исконное название этого предмета гардероба – T- shirt, что в дословном переводе звучит как «т-образная рубашка». В СССР слово «футболка» пришло, как определение верхней части формы футбольного игрока.

Надписи на одежде существовали еще много веков назад. И самые ранние знакомы нам по Древней Греции. Затем их можно заметить на множестве итальянских и немецких портретов конца XV и XVI веков, надписи вплетены в орнамент мужских рубашек, в корсажи женских платьев, где обычно написаны на латыни или девизы знатного рода, или

имена владельцев этих портретов или нарядов. А если говорить о периоде более современном, то надписи украшали форму рабочих, указывая на их статус на рабочем месте, потом они стали показывать какого дизайнера или какой фирмы эта вещь, а уже после этого стали появляться надписи, которые в самом деле несут смысл. Неизвестно, кто первый придумал писать надписи на одежде.

Надписи бывают разные и меняются по мере взросления человека. У ребенка это просто какое-то забавное словечко, у подростка – цитаты, реплики киногероев, громкие и пафосные лозунги, граничащие иногда даже с непристойностями. Взрослые же люди, понимая, что на одежде может быть написано что-то не для их возраста или что-то непристойное, стараются выбирать одежду без надписей - это верное решение, в отличие от подростков, которые только и смотрят на красивый фасон и веселые буквы. Ну что ж, будем снисходительны к тинэйджерам– для их самоутверждения любые средства хороши! С годами все мы к выбору написанного на одежде относимся серьезнее и хотим, чтобы слова выражали наши истинные убеждения или намекали на что-то потаенное.

Молодежь, возможно, не поверит, но те, кто постарше, наверняка подтвердят, что два десятилетия тому назад и раньше появление на улице человека в одежде с непонятной надписью на английском означало в глазах общественности не что иное, как провокацию и вызов. Тем не менее, все тайком завидовали обладателю импортной вещички, не побоявшемуся выделиться среди масс. Другое дело - сегодня! И дети, и молодые, и не очень молодые люди носят одежды с английскими надписями – все воспринимают их как стильный элемент отделки.

Многие стремятся купить одежду с надписями исключительно на иностранном языке. Что они хотят этим сказать? Если ничего, то это действительно дань моде. Но футболка – еще и словно чистый лист, на котором можно начертать. Только к надписям на футболках на английском надо относиться осторожно, потому что умная мысль прозвучит нелепо, если неправильно сформулировать ее на чужом языке. То же самое можно сказать и о стандартных готовых фразах – неудачно подобранные станут не чем иным, как казусом в одежде.

Мы в ответе за то, что написано у нас на одежде.

К надписям на одежде следует относиться настороженно. Окружающие воспринимают их зачастую, как слова, произнесенные вслух хозяином модной одежды. Если ты не поддерживаешь написанные на твоей одежде слова, зачем ты ее нацепил на себя? Не так давно по этому поводу разгорелся целый международный скандал, затронувший Германию и Китай. За последние пару лет зафиксировано почти два десятка случаев, когда за непонятные надписи на майках, выполненные на арабском языке, или понятные, на английском, но с "шутками" по поводу бомб, носителей такой одежды секьюрити не пропускали на рейс в самолет. Таким образом, перефразируя знаменитую фразу, можно утверждать – мы в ответе за то, что написано у нас на одежде.

Среди 5-11 классов нашей школы было проведено тестирование по вопросам:

–возраст носителя;

–носит ли футболки с надписями на английском языке;

–почему приобрел эту вещь;

–знает ли о смысле написанного на одежде или нет (напишите, если знаете);

Результаты опроса учащихся. Я проанализировала результаты 40 учащихся.

Ответы на вопрос носите ли вы футболки с надписями на английском языке анкетируемые ответили следующем образом:

37 опрошенных из 40 отметили, что носят футболки с надписями на английском языке.

На вопрос почему вы приобрели эту вещь учащиеся ответили по - разному. Большая часть учащихся ответила, что понравился цвет и большие буквы, одни специально искали вещи с иностранными надписями, а другие приобрели её только потому что она понравилась.

Ответы на четвертый и пятые вопросы анкеты выглядят следующим образом:

В результате исследования я выяснила, почти у всех есть как минимум две вещи с иностранными надписями. Из всех опрошенных 19% не знают, что написано на футболке, а остальные 81% понимают смысл надписей. Из этих 19% учащихся 15% составляют те, которые неправильно понимают, что за информация у них на одежде, а остальные 4% не пытаются её понять

Ответы на пятый вопрос мы разместили в следующей таблице. Для полного осмысления мы разбили надписи на группы по темам:

1.Романтика

Надпись в оригинале	Перевод	Возраст носителя	Знает о смысле или нет?
1.Loveforever	Вечная любовь	13	+
2.Love	Любовь	13	-
3.Justforyou	Только для тебя	14	+

2.Города и страны

4.Russia	Россия	15	+
5.New York	Нью – Йорк	16	+
6.Paris	Париж	14	+
7.London	Лондон	17	+

3.Дизайнеры и бренды спортивной одежды

8. Nike		16	-
9. Reebok		17	-
10. D&G		16	+
11. Adidas		16	+

4.Разное

12. Baby	Малыш	15	+
13. Magic	Магия	16	+
14. Morning Star	Утренняя Звезда	13	-
15. Home sweet	Милый дом	17	+

5. Кредо

16. Darling	Любимый	15	+
17. Best friends	Лучшие друзья	17	+
18. Angel	Ангел	17	+
19. Superstar	Супер звезда	17	+
20. Freedom	Свобода	17	-
21. Justice	Справедливость	17	-

6. Призыв

22. Do not copy me	Не копируй меня	15	+
23. Don’t read my T-shirt	Не читай с моей футболки	15	+
24. Kiss me	Поцелуй меня!	12	-
25. Look at me	Посмотри на меня	15	-
26. See you	Увидимся	17	-

27. Don’t forget me	Не забывай меня	16	+
28. Get away	Уйди!	15	-
29 .Think a little	Подумай немного	15	-

Так же хочется особо подчеркнуть: во время исследования не были выявлены ошибки в надписях на футболках.

Между знающими и не знающими процент разницы не большой, но все равно к покупке одежды с надписями нужно подходить серьезнее, так как вещи отражают характер человека и его внутренний мир. После тестирования, учащиеся подчеркнули, что теперь при покупки вещей будут больше обращать внимания на словосочетания и буквы, украшающие одежду.

Надписи на одежде существовали еще много веков назад. И дети, и взрослые люди носят одежду с надписями на английском – все воспринимают их как стильный элемент. И это действительно дань моде. Только к надписям на футболках надо относиться осторожно, потому что умная мысль прозвучит нелепо, если неправильно сформулировать ее на чужом языке. Мы в ответе за то, что написано у нас на одежде.

Мы достигли цели, так как выяснили: культура самого человека неразрывно связана с его языковым уровнем.

ГАЗЕТА ҺӘМ ЖУРНАЛЛАРДА СТИЛИСТИК ХАТАЛАР

Әкбиров Илһам Илшат улы, 10 нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкчесе: Гайнанов Руслан Наил улы,
татар теле һәм әдәбияты укытучысы
МБГБУ "Кукмара ш.т.п. А. М. Булатов исемендәге күппрофильле лицей",

Вакытлы матбугат җәмгыятьтәге бөтен үзгәрешләрне, яңалыкларны чагылдырып бара. Билгеле, «җәмгыятьтә барган үзгәрешләр, яңа төшенчәләр барлыкка килү һәрваккытта да телдә яңа сүз тууга китерми». Еш кына бу процесс озак бара: алдан ул ничек тә булса барлыкка килә, аннары гына башка журналларда һәм газетларда кулланыла башлый. Шулай, вакытлы матбугатта сынау үткәч кенә, сүз академик сүзлекләргә керә. Шуңа күрә вакытлы матбугат телен өйрәнү, аны классификацияләү – тел белгечләре алдында тора торган мөһим бурычларның берсе.

Вакытлы матбугатта тел проблемаларын, бигрәк тә анда киткән стилистик хаталарны тикшерү җәмгыять өчен бик тә зарур. Чөнки тел проблемалары – ул халык проблемалары, ә бүгенге көн татар милләте өчен әһәмиятле замана, үзгәрешләр, реформалар заманасы.

Хәзерге татар телендә зур үзгәрешләр бара. Күбесенчә алар объектив сәбәпләр нигезендә, ләкин кайбер проблемалар (орфография мәсьәләләре) журналлар һәм газетлар битләрендә бөтен укучылар арасында каралырга тиеш. Шуңа күрә вакытлы матбугаттагы телгә багышланган саф лингвистик һәм фәнни-популяр очерклар булырга тиеш, һәм аларны анализлау шулай ук әһәмиятле.

Хезмәтемнең өйрәнү объекты: хаталар очраган матбугат чаралары.

Өйрәнү предметы: матбугаттагы еш очрый торган стилистик хаталар.

Төп максаты телдәге стилистик хаталарны анализлау, нинди ялгышлар ешрак очраганын ачыклау.

Бу максатка ирешүдә түбәндәге бурычлар куелды:

1."Ватаным Татарстан" газетасын һәм "Идел" журналын стилистик хаталарга тикшерү.

2. Татар матбугатының тел мәсьәләләренә карата карашын ачыклау.

3. Сәяси-иҗтимагый мәкаләләрдә тел проблемаларын карау.

Гипотеза: Стилистик хаталар проблемасы гына татар сөйләмен үстерә ала Һәм бары тик бу проблеманы күтәрү аны ачыклый.

Бу теманы киңрәк карарга да мөмкин. Чөнки матбугаттагы стилистик хаталар мәсьәләләре кызыклы темаларның берсе һәм бу беребезне дә битараф калдырырга тиеш түгел.

Хезмәткә безнең тарафтан татар теленә һәм гомуми тел белеменә караган терминология кулланды. Кайбер сорауларны ачыклау максаты белән без берничә теоретик материал кулландык.

Тел кануннары матбугатта барлыкка килә. Шуңа күрә вакытлы матбугатта телдәге хаталарга багышланган материаллар да, аны бетерү юлларын укучылар белән бергәләп эзләү дә игътибарга лаек. Бу кечкенә хезмәтем, әлбәттә, зур проблемаларны хәл итә алмый. Ләкин теманың актуальлеген ачыкларга ярдәм итә.

Хезмәт керештән, төп өлештән йомгаклаудан һәм әдәбият исемлегеннән тора. Керештә эшнең максатлары куела, актуальлеге дәлилләнә. Төп өлеш алга куелган "Газета һәм журналлардагы стилистик хаталарны" анализлауга багышланган. Монда телне куллануда уңай яклары һәм кимчелекләр билгеләнеп үтә. Йомгаклауда тема буенча төп нәтиҗәләр күрсәтелгән.

“Ватаным Татарстан” газетасы һәм “Идел” журналында еш очрый торган хаталар

Хәзерге заманны матбугатсыз күз алдына да китереп булмый. Мәгълүмат мәйданы искиткеч зур. Елның-елында әлеге мәйданда берсеннән-берсе яңа газеталар һәм журналлар пәйда була тора. Тик шунысы бар, әлеге матбугат чаралары арту белән, аның сыйфаты түбәнәя бара. Без биредә дә сан ягыннан куып, сыйфат дигән төшенчәне онытa барабыз бугай. Ә бит матбугат чаралары безнең яшәешебезнең көзгесе, тормышыбыз чагылышы булып торучы бер чара.

Шунысы аянычлы, газета-журналларның эчтәлеге генә саекмыйча, хаталар да күбрәк китә башлады. Бүгенге көндә вакытлы матбугатта телнең бозык булуы, аларда стилистик хаталарның бик күп булуы борчылу тудыра. Газета, журнал битләрендә кайчандыр ялгыш тәрҗемә ителеп яки төгәл тәрҗемә ителмәгән сүзләр еллар буена язылып килә. Әйтик, матбугаттагы стилистик хаталар үзенчәлекләре телдәге мәсьәләләрне шактый ачык билгелиләр.

Бу хезмәтемдә мин «Ватаным Татарстан» газетасының һәм “Идел” журналының стилистик хаталарына игътибар иттем. Газета һәм журналлардагы язма тел шундый иркен куелган ки, кем нәрсә язарага тели, шуны яза, ничек җиңел шулай “сырлый”. Нәтиҗәдә автор үзе генә белгән, үзе уйлап чыгарылган сүзләр туа. Мәсәлән: “тәкыя” (такыя), “мәшәкәт” (мәшәкать), “хәкимият” (хакимият), “сүде” (сода), “хәттә” (хәтта), “ гәйбәт” (гайбәт), “тавар” (товар), “мөгәен” (мөгаен), “бөкере” (бөкре), “коерык” (койрык), “ахырсүз” (ахыр сүз), “йодырык” (йодрык), “үтәкүренмәле” (үтә күренмәле), “егетчак” (егет чак), “тәккәбер” (тәкәббер), “аппарганда” (алып барганда), “әлләкем” (әллә кем), “пакьлык” (пакълек) һ.б. бик күп “ яңа” сүзләр барлыкка килде.

Эш аерым сүзләрнең ялгыш язылуларында гына булса бер хәл иде, хәзер инде җөмлә төзелешендә дә хаталар шактый күп очрый.. Менә берничә генә мисал.

“Бөек Ватан сугышы өчен барган сугышта тылдагы халык җиңеп чыгу өчен үзе ач калса да, һич нәрсәне кызганмады”. Бу җөмләдә мәгънәсезлек тә ята кебек: Бөек Ватан сугышы өчен сугыш бармый бит инде. (Барса, Бөек Ватан өчен барырга мөмкин ул сугыш), ике җирдә дә ноктада “Онытылп” калган, һич нәрсә (һичнәрсә) ялгыш язылган, бер җөмләдә ике “өчен”, ике “сугыш” сүзен куллану да күңелле күренеш түгел.

“Башта карышып торды: поезд хәзер эшелонга тоялеп, бик еракка китәчәк...”. Монда да мәгънәсезлек килеп чыккан. Эшелонны поездга төяп буламы? Чөнки эшелон шул ук тимер юл составы, икенче төрле әйтсәк, поезд бит инде!

“...уеннан яшен тизлеге белән бер уй үтте: үтерергә!” Бәлки “башыннан... уй үтте” дияргә кирәк булгандыр?

“Алар хуҗалыгында алты мөгезле эре терлек бар”. Бу җөмләдә автор алтыдан соң “баш” сүзе куйса, алты мөгезле эре терлек турындагы мәгънәсезлеккә урын калмас иде.

Бик күңелсез бу күренешнең инде газета битләреннән журналларыбызга да үтеп керүе аянычлы хәл.

Журналларыбыздагы кайбер язмаларның татар телендә түгел, ә урысчалы-татарчалы катнаш телдә язылуы һәм басылуы гаҗәпкә калдыра. Стилистик хаталар гадәттә рус теленнән кергән яңа алынмаларда очрый. . Мәсәлән: «Бу – вольерларда ялтыравыклы компьютер компакт-диск элеп кую» [«Иң яхшы күркә – тыныч холыклы», № 64]; «Шул ук брифингта республика идарәсенең салым түләүчеләрне исәпкә алу бүлеге начальнигы Ольга Агафетованың әйтүенчә, быел барлык салым түләүче, юридик затларга салым түләүченең идентификация номеры (ИНН) биреләчәк» [«Фатир сатып алырга булсаң, кайдан акча алуыңны дәлилләү турында уйла», № 58]. Аерым сәясәт өлкәсендәге неологизмнарны билгеләп китәргә була. Мисаллар: «Комиссиядә ел саен уртача 180 федераль закон проекты, федерациясенең башка субъектларындагы коллегаларның 50гә якын закон тәкъдим итү инициатива-мөрәҗәгате тикшерелде» [Кеше сызлануын үзеңнеке кебек той, № 56]; «Ватаным Татарстан» газетының рус теленнән алынган калькалар белән мавыгу – аның аеруча бер үзенчәлеге дип санарга мөмкин. Еш кына сәяси-иҗтимагый өлкәдә идиомага

әверелгән сүзтезмәләрне әйтеп китәргә кирәктер: «Беренче ел хезмәт итүче солдатларның моннан соң «кайнар ноктлар»га җибәрелмәячәге өчен аналар нәкъ менә аңа рәхмәт әйтә алалар» [«Милли мәдәният үзенчәлекләре», № 64]; «Ачуы чыккан хатын кухнядан зур пычак ала да иренең аркасына кадый, аннары шул ук пычак белән иренең корсагына удар ясый да «ашыгыч ярдәм»гә мөрәҗәгать итә» [«Өченче бала кирәкме?», № 58]. Рус теленнән еш кына сүзләр кушылып ясалган терминнар да кабул ителә. Мәсәлән: «Бер айга якын сузылган тәнәфестән соң суперлига хоккей командалары чемпионатны дәвам итте» [«Хоккей», № 54];

Аерым бер үзенчәлек итеп рус теленнән кергән алынмалар нигезендә яңа фигыльләр ясалуы да игътибарга лаеклы. Мәсәлән: «Массакүләм мәгълүмат чаралары киләчәктә дә җәмгыятьне туплауның һәм халыклар арасындагы мөнәсәбәтләрне гармонияләштерүнең куәтле факторы булып хезмәт итәчәгенә ышанабыз», – дип билгеләп үтелә» [«Журналистлар бәйрәме», № 67]; Башка вакытлы матбугат чараларындагы кебек үк «Ватаным Татарстан» газетында еш кына рус теленнән алынган яңа сүзләргә җәяләр эчендә аңлатма бирелә. Шулай, «Корылык һәм башка катаклизмнар (кискен үзгәрешләр) көтелми» [Җәй ничек килер?», № 67].

“Бүген проба токымы алырга килделәрме?” –дип укыгач, ирексездән, бу урысча уйлап язылган җөмлә, дип куясың. Биредә бит “проба породы”ның “ порода”сүзе генә тәрҗемә ителгән.

Мондый ише тәрҗемәсез сүзләр газеталар да, журналларда да очрый тора. “Особняк”, “щитовой бараклар”, “зарплата”, “ведомость исемлеге”, “отгул”, “недобор”, “контролировать” кебек сүзләрнең тәрҗемә итеп тә биреп була югыйсә.

Әлбәттә, бу тема аеруча әһәмиятле, һәм ул бүгенге чордагы тирән үзгәрешләр белән бәйле. Мәсәлән, “Ватаным Татарстан” газетасының кайбер саннарындагы «Түгәрәк өстәл» артында сөйләшү, чүп үләне, уңыш астына ашлама кертү кебек сүз терминнарына гына игътибар итик әле. Урысчадан калькалаштырылган әлеге кызыклы мисаллар рәтенә тагын башкаларны да өстәп булыр иде: «Семена», «без потерь» – орлыклар, югалтуларыбыз. Бу очракта «лар»ы артыграк кебек. Орлык, югалтусыз, дип уңайрак та, күңелгә дә ятышлы булыр иде. Әлбәттә, монда грамматик калька хата булып килә.

Бүгенге көндә матбугатта бәхәсле булып кала бирә торган сүзләр күп әле. Әйтик, повар – пешекче, предпринимательство – кәсәбәчелек, кәсепчелек. Гадәттә поварны пешекче дип тәрҗемә итәләр. Ләкин аны ашчы дип язучылар да очрый. Предприниматель сүзен кайберәүләр эшкуар, эшмәкәр дип тәрҗемә итә. ... Эшмәкәр – эшчән, уңган, эшлекле дигәнне аңлата. Халыкта эшмәкәрне бал басар, эшлексезне йокы басар дигән әйтем бар. Эшкуар, дисәк, дөресрәк тә булыр иде кебек. Аңлатмалы сүзлектә эшкуар сүзе – эшләрне (бигрәк тә коммерция эшләрен) бернинди ысулдан да чирканмыйча, оста итеп алып баручы, дигән мәгънәдә бирелә. Предпринимательгә килгәндә, аны малтабар, малкуар, дип әйтергә тәкъдим итүчеләр дә бар.

Газета битендәге “решение принимать иттелде”, яңа йорт сдавайт ителде”, “школага йөриләр”, “пригласительный билет бирделәр”, “взаиморасчетлар ясау”, “эшнең качествосына карап” сүзләре газетаның да, журналларның да йөзен бизәми.

Вакытлы матбугаттан тагын мисаллар китереп китик. Хәзер кайбер матбугат басмаларында поселок сүзен бистә дип йөртү китте. Бистәнең «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә ике төрле мәгънәсе бар. Шуның безнең кулланышта йөри торганы – «шәһәрнең аерымрак урнашкан өлеше, «районы». Мондый бистәне урыслар «слобода» дип йөртә. Ә нигә соң әле безнең поселок бистәгә әйләнеп китте. Поселокның үз мәгънәсе бар лабаса: шәһәр яки зуррак авыл тирәсендә урнашкан шәһәр тибындагы зур авыл.

Тел – иҗтимагый күренеш. Сүзләрнең мәгънәләре киңәя, үзгәрә, тарая. Сүзләрдә яңа мәгънә туу билгеле. Әйтик, хәзер кесә телефоны (сотовый телефон) да матбугат битләрендә төрлечә бирелә. Бездә аны берәүләр күзәнәкле телефон, икенчеләре – кәрәзле телефон дип йөртә. Урысчадан төп-төгәл тәрҗемә итим дисәң (безнеңчә – калькалаштырсаң), шулай анысы. Уйлап карыйк әле. Сотовый сүзе *сот, соты* сүзеннән ясалган, кәрәзне аңлата. Сорау туа: бу телефон умартачылыкка ни катнашы бар? Белгечләр болай аңлатты: балга катнашы

юк, телефон номерлары тартмасында бал кәрәзендәге кебек бүлемтекләр күп булганга шулай йөртелә. Алай булса, ник без аны гади итеп – чыбыксыз телефон, яки кесә телефоны дип атамыйбыз соң?

Матбугат үзе телнең чисталыгын якларга өндәп язылган мәкаләлере белән үрнәк булырга тиеш. Тик моңа ирешүдә һаман саен кыенлыклар бар әле. Мәсәлән “Ватаным Татарстан” газетасының бер санында “Саратов губернаторв Дмитрий Аяцков чит телдә язылган вывескалар элеп куюны һәм чит телдән кергән сүзләрне артык күп куллануны тыя торган боерык чыгарган. Минемчә, вывеска дигән сүз урынына алтакта, белдерү тактасы, яки эленмә такта кебек сүзләр кулланырга мөмкин.

«Идел» журналы республикабызның яшьләр матбугат органының берсе буларак телне куллануда бер үрнәге булып тора. Ләкин анда очраган хаталарга карап күнел әрни. Әйтик: «Төрле яшьтәге кешеләр берәмләп тә, төркемләп тә кызу-кызу адымнар белән савыктыргыч прогулкага ашыгалар» [«Биш стакан су һәм чаңгы таяклары», № 4], яисә: «Ачуы чыккан хатын кухнядан зур пычак ала да иренең аркасына кадый, аннары шул ук пычак белән иренең корсагына удар ясый да «ашыгыч ярдәм»гә мөрәҗәгать итә» [«Мәкерле үтереш», № 3. Журнал саннарында географик атамаларда да хата табып була. Мәсәлән, Зеленодольск, Зелёный Дол татар зыялылары арасында һәрвакыт Яшел Үзән дип атала. Бу күренеш татар әдәби теленең нормасына кереп бара. Ләкин әлеге атама журналда гына түгел, газета битендә дә нигәдер Зеленодол дип бирелә: «Әлеге киңашмәдә катнашучылар составы 10 гыйнварда Әлмәт, Арча, Зеленодол, Казан һәм Чаллы шәһәрләрендә узган территориаль җыелышларда билгеләнде» [«Вәкилләр киңәшмәсе», № 59].

«Ватаным Татарстан»газеты битләрендә еш кына уңышсыз яңа сүзләр дә кулланыла. Әлбәттә, аларның уңышсызлыгын вакыт билгели, ләкин алар, кагыйдә буларак, татар теленең закончылыкларына буйсынмыйча текстка керәләр. Әйтик, «Татарча көрәш – спортның милли төрләре арасында иң абруйлы һәм массовый төре» [«Милли көрәш – татарның рухи терәге», № 57]. Бу мисалда «массовый» - масса-күләм, күп кеше катнашкан; күпләп; киң халык (масса) өчен, киң катлау дигән мәгънәне аңлата.

Без караган мисалларда тагын бер үзенчәлекле проблема барлыкка килде. Бу – аббревиатуралар кулланышы. Әйтик, СПИД кебек аббревиатуралар татар теленә кереп, анда үзенең урынын алдылар. СПИД сүзе «Ватаным Татарстан» газетында да, “Идел” журналында да очрый. Ләкин әле тагын яңа аббревиатуралар да очрый. Мәсәлән, ИНН: «Шул ук брифингта республика идарәсенең салым түләүчеләрне исәпкә алу бүлеге начальнигы Ольга Агафетованың әйтүенчә, быел барлык салым түләүче, юридик затларга салым түләүченең идентификация номеры (ИНН) биреләчәк» [«Фатир сатып алырга булсаң, кайдан акча алуыңны дәлилләү турында уйла», №65]. Русча ИНН – идентификационный номер налогоплательщика дип аңлатыла, ә татарча без аны ЧАҖ кебек аббревиатуралар белән беррәттән СТИН – салым түләүченең идентификация номеры дип тәрҗемә итсәк, бәлки, уңышлырак булыр иде.

Мондый очракларда кайберәүләр СТИН аббревиатурасы аңлаешсыз, ә ИНН инде гади сөйләм телендә үз урынын алган сүз диюе бар. Әлбәттә, СТИН сүзе аңлаешсыз булып кала бирә,

«Идел» журналының бөтен материалларында да Россия Русия дип аталу дөрес микән? Ләкин, моның бер формасы да әлегә норматив телгә кермәгән булса да, бөтен дәүләт документларында Россия формасы кулланыла. «Идел» журналы соң бу мисалда Русия яклы. Мәсәлән: «... быел Русиядә бу эшкә алынучылар алдында зур җаваплылык, борчу-мәшәкатьләр торуын күз алдына китерәм мин» [№3]. Шундый ук проблемалар башка топонимик атамаларда очрый. Мәсәлән: «Аның гәүдәсе генә Аурупада, ә рухы, бөтен эчке дөньясы Урал тавы артында калган» [№4].

Татар матбугаты тел мәсьәләләренә карата беркайчан да битараф булмады. Журнал һәм газет битләрендә даими тел белгечләре, галимнәр чыгышлары бастырылып бара. Ләкин соңгы елларда татар теленә карата мөнәсәбәт бераз салкынайды. Туган телне искә алганда,

күбрәк сәяси-иҗтимагый якларны тикшерү башланды. Бу проблема рус матбугатында да бәхәс буларак урын алып тора. Төрле диспутлар, фикерләр еш бастырылып чыга.

Минем уйлавымча, телне саклау, аны куллану өчен үзебезнең газиз туган телебезгә ихтирам, хөрмәт кенә кирәк. Чит илләрдән кергән, тешне сындыра торган сүзләрдән башка да матур сүзләр, чын татарча терминнар кулланырга да була бит.

Күргәнебезчә, вакытлы матбугаттагы күп кенә материаллар эмоциональ стильдә язылып, проблеманың нигезенә карамыйлар. Шуңа күрә, телдәге стилистик хаталарны бетерү проблемалары өстендә эшлисе күп әле.

Шунысын әйтергә кирәк, соңгы вакытта «Ватаным Татарстан» газетасындагы мәкаләләрне анализлаганда стилистик хаталар җибәрмәү өстендә эш алып барылганы сизелә башлады. Гадәттә әлеге хаталар сәяси-иҗтимагый материалларда табыла.

Хезмәтебезгә нәтиҗә ясап шуны әйтәсе килә:

– газета һәм журнал телендәге стилистик хаталар бик аз күләмдә карала:

–сәяси-иҗтимагый мәкаләләрдә тел проблемалары берьяклы гына карала, еш кына асылында дөрес булмаган нәтиҗәләр ясала;

–телне куллануы өлкәсендә бөтен массакүләм мәгълүмат чараларына да әдәби телдәге кануннарны үтәү – закон булырга тиеш: «Ватаным Татарстан» газетасында да “Идел” журналында да топонимик атамаларны кулланганда, минемчә, язылу вариантларына да игътибар итәргә кирәктер;

– матбугатта аерым уңышсыз үзенчәлек булып рус сүзләре һәм алынмалары белән мавыгуны әйтеп китәргә кирәк.

Әлбәттә, вакытлы матбугаттагы стилистик хаталарны даими өйрәнү бик зарур. Бу – бәхәссез. Әмма бүгенге көндә бу темага багышланган фәнни хезмәтләр күп түгел. Аерым темаларны ачыклау өчен, фактик мәгълүмат җыю өчен журналларыбыз һәм газетларыбыз тарафыннан еш кулланыла, ләкин нәкъ вакытлы матбугат текстларына багышланган зур фәнни хезмәтләр юк диярлек.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. «Ватаным Татарстан» газеты. – 2011-2017, апрель-май айлары .
2. «Идел» журналы. – 2011-2017, № 2, 3, 4..
3. Низамов И.М. Уем – тел очында. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1995. – 475 б.

АВЫЛЫМ ТАРИХЫ БӘЕТЛӘРДӘ

Әкбирова Назлыгөл Фәргать кызы, 6 нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: “Ядегәр авылы Г.Г.Гарифуллин исемендәге урта гомуми белем бирү мәктәбе”нең югары квалификацион категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы
Габбасова Гамилә Мәгъсүм кызы

Бәетләр – татар халык авыз иҗатына хас һәм язма әдәбиятка, аның балладалар төренә бик якын торган үзенчәлекле жанрларның берсе. Бәет сүзе безгә гарәп теленнән кергән, һәм ул шигырь юлы, дөресрәге, ике юллы шигырь дигән сүз. Бу сүзнең татар халык иҗатының эпик бер жанрына исем булып кереп китүе, бәетләрнең баштан ук тезмә рәвешендә иҗат ителүләрен күрсәтә. Татар халык авыз иҗатының бәет жанры –татар халкы менталитетын, хыял, дөнья, ниятләрен киң һәм тирән, бик борынгыдан ук бу көннәргә хәтле, көйләп һәм сөйләп, язма һәм телдән иҗат итү юлы белән бәян ителгән шигъри әсәрләр**.** Алар халыкның үзе кебек үк борынгы заманнарда ук туган. Гасырлар дәвамында бәетләр башка жанрлар белән аралашып үскән, сүрелгән, ләкин сүнмәгән, милли жанр булганга күрә, безнең Фольклор секциясе әлеге әсәрләрне өйрәнүгә, җыюга алынды. Бәетләр дуслар, туганнар белән тату, күршеләр белән килешеп, дошманы белән ызгышмый яшәгән бөек халык

дипломатиясен күрсәтүе, әдәпле, әхлаклы шәхес булырга чакыруы белән әһәмиятле, шуңа күрә аларны өйрәнү **актуаль** дип саналды һәм өйрәнүгә алынды.

Эзләнү эшенә бәетләрнең туган як тарихында тоткан урынын билгеләү **максаты** куелды. Максаттан чыгып, түбәндәге **бурычлар** куелды: бәетләрне кемнәр иҗат итүен, башламнары ничек булуын, аларны өйрәнү мәсьәләсе ничек торуын, тематика ягыннан төрлелеген өйрәнү; бәетче В.М.Әсхадуллинаның иҗатын тематик яктан берләштерү; бәетләр, аны өйрәнүнең бүгенге көндә актуальлеген билгеләү. **Эзләнү объекты**: В.М. Әсхадуллинаның бәетләре.

Фәнни эш: кереш, эчтәлек, төп өлеш, йомгаклау, кулланылган әдәбият, кушымта өлешләреннән тора.

Халыкның тарихын, аның тормышында булган зур һәм катлаулы вакыйгаларны реаль җирлектә яктырта килгән бәетләр, һичшиксез, халык иҗаты, һичшиксез, халык массаларының рухи байлыгын чагылдырган сәнгать әсәрләре.

Бәетләрне иҗат итүдә халыкның барлык катлау вәкилләре: эшчеләр һәм крестьяннар, байлар һәм ярлылар, солдатлар, укымышлылар, ягъни мәдрәсә шәкертләре дә катнашкан. Халык күңеленә ошаган, күп кенә бәетләр телдән телгә күчеп йөрү юлы белән генә түгел, бәлки халык авыз иҗатының башка төрләре, мәсәлән, җырлар, табышмаклар, әйтемнәрнең кайберләредәй, дәфтәрдән дәфтәргә күчерелеп алыну юлы белән дә сакланып калган.

Бәетләрнең бер ишләре, аерым бер кеше тарафыннан иҗат ителеп, халык теленә кереп киткән булса, кайберләре бөтен бер коллектив катнашы белән дә чыгарылган. Моның шулай икәнлеген күрү өчен сугыш хәлләрен тасвирлауга багышланган бәетләрдә күрергә мөмкин. XIX йөздә иҗат ителгән “Рус-төрек сугышы”, “Рус-япон сугышы”, “Беренче Бөтендөнья сугышы”һ.б. бәетләрне атарга була. “Рус -француз сугышы бәете”нең бер вариантында:

Дүрт –биш кердек сугышка, каннар билдән актылар,
Сугышларны бетергәч, безгә медаль тактылар,[6] -диелә.

Бәетләрне сугышларда яки башка тарихи вакыйгаларда катнашкан әнә шундый кешеләр генә чыгарганмы? Юк. Шул ук солдат бәетләренең кайберләре
тылда калган кешеләр тарафыннан да иҗат ителгәннәр.

Германия ачты сугыш көтмәгәндә,
Тату тору договоры бетмәгәндә.
Фронтларга чыгып китте ирләребез,
Озата бардык, яшькә тулы күзләребез,[7] -диелә “Германия сугыш ачты көтмәгәндә” бәетендә.

Шулай итеп, элек бәетләрне эшчеләр һәм крестьяннар, байлар һәм ярлылар, солдатлар, мәдрәсә шәкертләре, ягъни барлык катлам кешеләре дә катнашкан.

Бәет башламнары

Тарихи бәетләрнең иң зур күпчелеге “бисмиллаһи”сыз гына башланып китә. Мисал өчен Н.Ф.Катановның “Казан татарларының тарихи җырлары” исемле җыентыгына урнаштырылган бәетләрне алып карарга мөмкин. Анда кертелгән борынгы биш бәетнең барысы да “бисмиллаһи”сыз гына башланып китә. Татар халкының иң борынгы бәетләреннән “Сак-Сок”, “Хан кызы”,”Җиде кыз”, “Пугачев бәете”кебек әсәрләр дә бернинди керешсез иҗат ителгәннәр. Мәсәлән, “Тәзкия матур бәете”нең беренчесеннән өзек:

Тәзкия матур үсеп җитте, зифа иде буйлары,
Комсомолга керергә иде аның уйлары[8], - дип башлана.

Бәетләрнең башында вакыйганың елын-вакытын күрсәтү мәсьәләсенә килик. Әйе, бу – безнең күп кенә бәетләребез өчен хас бер күренеш. Мәсәлән, “Урта Тигәнәле бәете”, “Ышна бәете”, “Мәгъри кыз бәете”, “Себер киткән Гали бәете”, “Комсомолец Рәхи бәете”һ.б.:

Бер мең дә тугыз йөз дә утыз алтынчы елларда,

[6] Татар халык иҗаты: Хрестоматия. - Казан: Мәгариф, 2004, 354 нче бит
[7] Татар халык иҗаты: Хрестоматия. - Казан: Мәгариф, 2004, 444 нче бит
[8] Татар халык иҗаты: Хрестоматия. - Казан: Мәгариф, 2004, 418 нче бит

Башларырымны ашадылар кышкы салкын буранда,[9] - дип башланып китә “Комсомолец Рәхи бәете”.

Димәк, бәетләр “Бисмиллаһи вә биллаһи, җитте корбан гаете, без әйтиек, сез тыңлагыз...” кебек сүзләр белән башланып китә яки бәеттә тасвирланган вакыйганың елы, ае, урыны күрсәтелә.

Бәетләрне өйрәнү мәсьәләсе

Җыелу, басылу тарихларына килгәндә, бәетләр, Х.Бәдигый, Г.Толымбай, Х.Ярми, Ф.Әхмәтова, Р.Ягъфәров, А.Садыйковалар тырышлыгы белән чыгарыла.

Бәетләрне туплау һәм аларны фәнни өйрәнү өлкәсендә күп хезмәт куйган Г.Толымбай, бәетләрнең язма әдәбиятка якын торулары мәсьәләсенә тукталып, болай ди: “Бәетләрнең ничек таралуларын, саклануларын тикшереп карасак, аларның язма белән нык бәйле булуларын беләбез. Мәктәп-мәдрәсә шәкертләренең заманында бәет дәфтәрләре тотулары, ул чагында шәкертләрнең “әдәби көтепханәсе” шул бәетләр байлыгы белән үлчәнүе, шул шәкертләрнең үк бәет әйтеп йөрүләре шуны раслап торалар”.

Һичшиксез, аерым бәетләрнең язма хәлендә булулары яки дәфтәрдән дәфтәргә күчерелүләре аларның югалмыйча саклануларына һәм халык арасында таралуларына ярдәм иткән. Алар, халык авыз иҗатының башка төрләре кебек үк, аерым кешеләр – бәетчеләр тарафыннан такмак рәвешендә әйтелеп,яки һәрберсе үзенә махсус көйләнеп, телдән телгә күчү юлы белән дә таралганнар һәм шул юл белән дә сакланганнар.

Г.Тукай үз халкының талант иясе булуын һәм аның авыз иҗаты әсәрләрен иҗат итәргә сәләтле икәнлеген күрсәтергә теләп: “Чү, аз гына бер нәрсә шылт иттеме, инде аның турында иртәгә урамга бәетләр чыга”, ди. Менә шул рәвешчә, халык арасында, гомумән, халык тормышын яктырту ягыннан әһәмиятле һәм тирән эчтәлекле бәетләр иҗат ителү белән берлектә, алда әйткәнебезчә, тормышта була торган һәртөрле хосусый вакыйгалар һәм аерым трагик хәлләргә карата да (суга бату, мунчада ис тиеп үлү, атка тапталу һ.б.) күп кенә бәетләр чыгарыла. Аерым бер кешенең бәхетсезлеккә очравы уңае белән кайгы белдерү рәвешендә иҗат ителгән бу төр бәетләр күп вакытта шул вакыйга булган авылның үзендә яки бәхетсезлеккә очраган кешенең туганнары, якыннары кулында гына сакланып калучан була.

Бәетләрнең аерым жанр буларак туу тарихы турындагы мәсьәләнең хәзерге көнгә хәтле махсус рәвештә тикшерелгәне, бу мәсьәләдә нинди дә булса ачык бер фикер әйтелгәне юк. Бездә борынгы чорны чагылдырган әдәби мирас, тарихи елъязмалар һәм истәлекләр тиешенчә сакланып кала алмаган һәм сакланып килгән хәтлесе дә кирәгенчә тупланмаган. Борынгы әдәби байлыгыбызның әле дә булса ныклап һәм һәрьяклап өйрәнелмәве язма әдәбиятның башлангыч нигезе булган халык иҗаты тарихын өйрәнүне дә кыенлаштыра. Шуңа күрә бәетләр турында да берьюлы тулы һәм төгәл бер фикер әйтүе кыен.

Ш.Мәрҗани Болгар чорында “Шәһәре Болгар газыйлары” һәм “Нәүруз” бәетләренең булуы турында ачык итеп әйтә. Бу бәетләрдән “Нәүруз бәете” безгә Урта Азиядән, башлыча таҗик халкыннан, килеп кергән булырга тиеш. Татар телендә аның бик күп вариантлары (күбесенчә, мәдрәсәләрдә) иҗат ителә.

Н.Ф.Катанов җыентыгында китерелгән “Казан бәете” белән “Мөхәммәт Әмин бәете”, Болгар чоры вакыйгаларын сурәтләү белән башланып китүләренә дә карамастан (Болгарның җимерелүе, Казан шәһәренең салынуы), “Мөхәммәт Әмин бәете” XYI йөзнең башларында, ә “Казан бәете” аннан соңгы чорда иҗат ителгән булса кирәк.

“Мөхәммәт Әмин” бәетеннән өзек китереп үтик.

Чыкты һиҗрәттән җиде йөз илледә;
Төште галәмгә хараплык зилзилә;
Үзе аксак, акылы ахмак, фетнәдә
Золымы изһар кыйлды һәр җирә.
Ни җавап бирер ходай каршында ул,
Сурса алла мәддәт вә гыйкаб белән?

[9] Татар халык иҗаты: Хрестоматия. - Казан: Мәгариф, 2004, 415 нче бит

Я илаһи, әйлә ул бәндәңне син,
Ахирәттә залим вә җаһил белән.[10]

Шулай итеп, бәетләр, Х.Бәдигый, Г.Толымбай, Х.Ярми, Ф.Әхмәтова, Р.Ягъфәров, А.Садыйковалар тарафыннан җыела һәм өйрәнелә.

Бәетләрнең тематика ягыннан төрләре

Бәетләрне халык тормышының сәнгати елъязмасы дип атарга мөмкин. Бәетләрнең бер зур тематик төркемен гади халыкның патша заманындагы коточкыч авыр көндәлек тормышын сурәтләгән әсәрләр тәшкил итә. Авыр хәлдә яшәгән крестьяннар патша чиновникларына каршы баш күтәрәләр, ләкин аяусыз бастырылып, гади халык каты җәзага тартыла: Себергә җибәрелә, солдатлар тарафыннан кыйнап үтерелә. “Урта Тигәнәле бәете” - әнә шундый классик әсәр.

Халык бәетләренең бер өлешен хатын-кызларның трагик язмышына багышланган әсәрләр алып тора. Бу бәетләрдә асрауларның, чит-ят илләргә сатып җибәрелгән, тормышта әледән-әле кабатланып торган шәхси фаҗигаләргә юлыккан (“Суга баткан Гайшә”, “Зөлхәбирә” бәетләре) яшь хатын-кызларның ачы язмышы, бәхетсезлеге, трагедиясе чагылыш таба.

Гражданнар сугышына багышланган бәетләрдә шәхесләрнең фаҗигасе үзәктә тора (“Үтерелгән Гали”, һ.б.). Аларда конфликт фаҗига аша чишелә.

Бөек Ватан сугышы елларындагы бәетләрне ике зур төркемгә бүлергә мөмкин. Беренчесендә ил тормышы, сугыш вакыйгалары белән бәйләнгән иҗтимагый эчтәлеккә ия бәетләр керә (“Мәскәүне саклау бәете”, һ.б.). Икенчесенә лирик бәетләр керә: “Салих улым”, “Батыр егет”, һ.б. Бәетләрдә кешеләренең, солдатларның, балаларын югалткан аналарның тирән кичерешләре гәүдәләнә. Бәетләр турында сөйләгәндә, тагын бер үзенчәлекле күренешне атап үтәргә кирәк. Татар халык иҗатында бәетләрнең берничә гасырга сузылган җитди традицияләре бар. Үзләренең яшәү дәверендә алар һәрвакыт язма мәдәният белән тыгыз бәйләнештә яшиләр. Күрәсең, әнә шундый традицияләр йогынтысында халыкның бәетләр иҗат итүдән туктатаны юк. Бәетләрнең хәзер иҗат ителә торганнарының зур өлеше шәхси фаҗигаләр белән бәйләнгән. Ә алар көн саен диярлек әле анда, әле монда кабатланып кына торалар. Бүгенге көндә дә мондый бәетләрне халык актив иҗат итә.

Димәк, бәетләрдә халыкның үсеш юлындагы тарихи вакыйгалар, көнкүрешендәге төрле хәлләр төрле яктылыкта чагыла килә.

Бәетче Әсхадуллина Вәсилә иҗаты.

Кукмара районы Ядегәр авылында да әнә шундый халык моң-зарының сагында торучы яши. Ул - 1947 нче елның 25 нче гыйнварында Починок Шәмәрдән авылында туган Асхадуллина Вәсилә Нурмөхәммәд кызы. Вәсилә апа гомерен үзенең туган якларына багышлаган, һәрчак шат, җырлап, гармун уйнап , мәҗлес күрке булып, бәетләр иҗат итеп яшәгән кеше (язманың кушымта өлешендә 8 бәете китерелә). Аның бәетләрендә сурәтләнгән кешеләр - төрле фаҗигаләргә юлыгып, вакытсыз дөньядан китүчеләр. Вәсилә апа иҗат иткән бәетләр шәхси фаҗигаләргә багышланса да, төрләргә аерырга мөмкин: эчүчелек белән бәйле, авариягә очрау, авыру аркасында.

Спиртлы эчемлек куллану үлемгә китергән, ”Сәлимгәрәй бәете”ндә фаҗига аркылы ятим калган малайларына, дусларына гыйбрәт булырлык сүзләр язылган:

Бергә эшләгән дусларым, эчәргә өндәдегез.
Бәлки хәзер үкенә- үкенә, үтәдер кәннәрегез.
Үкенегез! Эчмәгез сез, бетсен хәзер ялгышлар.
Сез эчсәгез, сезне көтә, шушындый ук язмышлар.

Хәзерге фән-техника заманасында яшәп, тормышыбызны күпкә җиңеләйтсәк тә, алар әле безнең якыннарыбызны фаҗигага юлыктыручы да. Рәкыйп һәм Кәримулла улы Мөхлисуллага багышланган бәетләрдә Вәсилә апа техниканы җан кыючы буларак сурәтли:

Бисмиллаһи диеп башлыйм

[10] Татар халык иҗаты: Хрестоматия. - Казан: Мәгариф, 2004, 294 нче бит

Бәетемнең башларын.
Комбайннарга кысылды
Минем газиз башларым.(“Рәкыйп бәете”)
Бисмиллаһи диеп куям
Бәетемнең башына.
Тиз йөрешле яшел поезд
Җитте минем башыма.(“Кәримулла улы Мөхлисулла бәете”)

Авыруның яше дә, карты да бер үк, үлемнең генә яше юк, диләр. Кайчагында ниндидер чир аркасында вакытсызрак тоелган үлем җир йөзендә бәхетсез ятимнәр дә калдыра шул. “Рәшидә бәете”, “Сөембикә бәете”, “Һадиев Габделбәр бәет”ләре - әнә шундый күңелсез, җанны тетрәндерерлек вакыйгаларның чагылышы. Аларда бу болгавыр заманның авырлыгы да, ятимнәр өлешенә төшкән фаҗига дә чаң авазы булып яңгырый.

Атасыз да, анасыз да
Калдыгыз сез,балалар.
Шушы ятим балаларны
Кемнәр хәзер карарлар, -дип борчыла ана “ Рәшидә бәете”ндә.
Дөнья камытын киясең
Яшьләй генә син үзең.
Иярмә, улым, начарларга
Тыңла, олылар сүзен.(“Сөембикә бәете”)
Мескеннәрем, хәзер мин дә китәм,
Каласыз сез бүген дөм ятим.
Аллаһ безгә менә шулай кушкан
Каршы килеп булмый, нишләтим.(“Һадиев Габделбәр бәете”)

Татар халкы үз фольклорында көлке әсәрләр тудыруга элек- электән яратып караган, аңа зур әһәмият биргән. “Аючылар” бәетенең көлкеле вариантлары, халык юморына бай “Кашык”, “Пести”, “Уңмаган килен”, “Чәй бәете” һ.б.ш. халык поэзиясен баетып, бизәп торганнар. Вәсилә апа да татар милләтенең лаеклы вәкиле буларак, әлеге темадан читләшмәгән. Үзенең “Мич бәете”ндә хәзерге рәхәт, уңайлы тормышның мичкә нинди “хәсрәтләр китерүен” шаярып көлү аша чагылдыра.

Дәрәҗәле үткән көннәрем,
Онытa алмыйм, гел дә уемда.
Хәзер инде ап-ак чеби генә,
Үстерәләр минем куенымда.

Бәет – татар эпосы. Гасырлар дәвамында бәет, илаһи бәет, бәет- мөнәҗәт, касыйдә кебек исемнәр белән аталып, халык йөрәгендә, дәфтәр битләрендә, китап читләрендә яшәүче әсәрләр. Татар халкының үзе шикелле борынгы заманнарда ук туган, төрле жанрлар белән аралашып үскән, яшәүдән туктамаган милли жанр ул. Фәнни-эзләнү эшен тәмамлагач, түбәндәге нәтиҗәләр ясалды:

1.Бәетләрне иҗат итүдә халыкның барлык катлау вәкилләре: эшчеләр һәм крестьяннар, байлар һәм ярлылар, солдатлар, укымышлылар, ягъни мәдрәсә шәкертләре дә катнашкан.

2. Бәетләр “ Бисмиллаһи вә биллаһи, җитте корбан гаете, без әйтиек, сез тыңлагыз...” кебек сүзләр белән башлана яки бәеттә тасвирланган вакыйганың елы, ае, урыны күрсәтелә. Тарихи бәетләрнең иң зур күпчелеге “бисмиллаһи”сыз гына башланып китә.

3. Җыелу, басылу тарихларына килгәндә, бәетләр, Х.Бәдигый, Г.Толымбай, Х.Ярми, Ф.Әхмәтова, Р.Ягъфәров, М.Бакиров һ.б.тырышлыгы белән чыгарыла.

4. Бәетләрдә халыкның үсеш юлындагы тарихи вакыйгалар, көнкүрешендәге төрле хәлләр туктаусыз рәвештә һәм төрле яктылыкта чагыла килә.

5. Бәетче В.М.Әсхадуллинаның бәетләрендә сурәтләнгән кешеләр - төрле фаҗигаләргә юлыгып, вакытсыз дөньядан китүчеләр. Алар шәхси фаҗигаләргә багышланса да, төрләргә аерыла: эчүчелек белән бәйле, авариягә очрау, авыру аркасында.

6. Авылыбызның яшәеше, көнкүреше, кешеләренең хис-кичерешләре турында мәгълүмат бирүдә, туган як тарихын өйрәнүдә шактый әһәмияткә ия ул.

Халкыбыз зәвыгының яшәүгә омтылыш идеалын гамәлгә ашыруда бәетләр кешенең чиксез хыялы белән якты дөнья тормышын данлый, аңа гимн булып яңгырый. Теленнән, диненнән язмас өчен кайчак үз иленнән аерылырга мәҗбүр халыкның читтәге яшәү - көнитешен сурәтләүче тормыш мәктәбе дә ул. Дуслар, туганнар белән тату, күршеләр белән килешеп, дошманы белән ызгышмый яшәгән бөек халык дипломатиясен дә күрсәтә, шуңа күрә яши, тереклеген дәвам итәр татар халык эпосы - бәет.

Файдаланган әдәбият:

1.Әхмәтова- Урманче Ф.В. "Татар эпосы. Бәетләр" .- Казан: Раннур, 2001.
2. Бакиров М.Х. Татар фольклоры. - Казан: Мәгариф, 2008.
3. Исламов Ф.Ф. "Мәктәптә халык авыз иҗаты әсәрләрен өйрәнү". - Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1988.
4. Урманчеев Ф.И. Халык авыз иҗаты. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1974.
5. Хәбибуллина З.Н. , Фәрдиева Х.Г. 5-11 нче сыйныфларда татар теле һәм әдәбиятыннан дәрестән тыш эшләр. - Казан, "Мәгариф" нәшрияты, 2000.
6. Ярми Х. "Татар халкының поэтик иҗаты". - Казан , Татарстан китап нәшрияты, 1967.
7. Бәетләр, мөнәҗәтләр. - Казан, "Мәгариф" нәшрияты, 2000.
8. Татар халык иҗаты.- Казан,"Мәгариф"нәшрияты, 2004.
9. Татар халык иҗаты.Бәетләр. - Казан," Татарстан китап нәшрияты", 1983.
10. Әсхадуллина Вәсилә апаның шәхси язмалары

АЙГӨЛ ӘХМӘТГАЛИЕВАНЫҢ "КҮЗ НУРЛАРЫМ" ДРАМАТИК ХИКӘЯСЕНЕҢ ТӘРБИЯВИ ӘҺӘМИЯТЕ

Бәширов Рәзил Рамил улы, МАГБУ"Казан шәһәре Советлар Союзы Герое С.Ә. Әхтәмов исемендәге 121 нче лицей"ның 10нчы сыйныфы укучысы,
Фәнни җитәкче: Сәйфуллина Гөлшат Илдус кызы

Кешелек җәмгыятендә ата-ана һәм бала, тәрбия, рухи һәм матди байлык мәсьәләләре һәрвакыт актуаль булган. Яшәү мәгънәсе, тормыш фәлсәфәсе турында да уйланмый калган кеше юктыр, мөгаен. Шагыйрьләр һәм язучылар бу проблемаларга һәм сорауларга аеруча игътибарлы. Тормышта очраган хәлләргә бәя, аларны чишү юллары, шул мәсьәләләргә карата үз фикерләрен алар әсәрләре аша белдерәләр. Гаиләгә бәйле рәвештә әхлаксызлык, кешелексезлек, миһербансызлык, ата-ананы хөрмәт итмәү, балаларны ятим калдыру проблемалары да яктыртылып килә.

Күптән түгел Айгөл Әхмәтгалиеваның "Күз нурларым" драматик хикәясенең сәхнәдән куелышын карарга туры килде. Югарыда телгә алынган мәсьәләләр бу әсәрдә бигрәк тә кискен чагылыш таба. Соңгы елларда, икътисадый тормышта капитализм мөнәсәбәтләре урнаша бару нәтиҗәсендә, байлык артыннан куу кешеләрнең төп максаты булып әверелә башлау күренеше дә һәм аның тискәре нәтиҗәләре дә тәэсирле күрсәтелгән.

Әлеге спектакль күпләрнең, шул исәптән минем дә күңелемне урыныннан кузгатты, күптөрле фикерләр уятты. Әсәрнең язмача варианты белән танышу һәм анда күтәрелгән әдәп-әхлак мәсьәләләрен тагын бер кат күздән кичереп анализлау теләге барлыкка килде.

Югарыда әйтелгәннәр барысы да мәңгелек темалар аша бүгенге көн үзәгендә торган мәсьәләләрне ачып биргән "Күз нурларым" драматик хикәясенең тәрбияви әһәмияте буенча язылган фәнни-гамәли тикшеренү эшебезнең ***актуальлеген*** күрсәтә.

Тикшерүнең объекты – Айгөл Әхмәтгалиеваның бүгенге көн язмышлары буенча язылган "Күз нурларым" драматик хикәясе.

Өйрәнү предметы итеп шул әсәрдә күтәрелгән әдәп-әхлак, гаилә проблемалары, һәм әсәрнең тәрбияви әһәмияте үзенчәлекләре алынды.

Фәнни-тикшеренү эшенең максаты: Айгөл Әхмәтгалиеваның "Күз нурларым" драматик хикәясенең тәрбияви әһәмиятен ачыклау. Әлеге максатка ирешү юлында түбәндәге ***бурычлар*** куелды:

- Айгөл Әхмәтгалиеваның тормыш һәм иҗат юлы белән танышу, аның белән булган интервьюларны уку;
- "Күз нурларым" спектаклен карау һәм әсәрне уку;
- әсәрне идея-проблема ягыннан анализлау;
- тәрбияви максатны тормышка ашыруга хезмәт иткән алымнарны, тел чараларын билгеләү;
- әсәрнең әһәмиятен һәм әдәбияттагы ролен ачыклау.

Әлеге максат һәм бурычларга ирешү өчен тасвирлау, чагыштыру, анализлау ***алымнары*** һәм ***методлары*** кулланылды.

Теманың өйрәнелү дәрәҗәсе һәм хезмәтебезнең ***фәнни яңалыгы.*** Айгөл Әхмәтгалиеваның яңа әсәрләре даими рәвештә газета-журналларда басылып килә, нәшер ителгән китаплары да бар. Әмма "Күз нурларым" әсәренең басма варианты әле укучыларга тәкъдим ителмәгән, бары тик авторның үзендә генә бар. Ә сәхнәләштерелгән вариантын Раил Мөхетдинов җитәкчелегендәге "Өмет" театры башкаруында күрергә мөмкин булды. Шунлыктан, әлеге әсәр буенча әле тәнкыйть мәкаләләре һәм башка фикерләр юк. Бу факт эшебезнең фәнни яңалыгын күрсәтә.

Геройлар сөйләмендә кулланылган мәкальләрнең мәгънәләре һәм әсәрдәге роле

"Амбар төбендә икмәк бар, картлар сүзендә хикмәт бар", - дигәннәр борынгылар. Чыннан да, олылар сөйләмендә тормыш тәҗрибәсе, акыл чагылыш таба. Аларның кайберләре телдән-телгә күчеп тә кулланыла. Борынгы әби-бабаларыбызның әнә шундый тапкыр сүзләре телебездә мәкаль һәм әйтемнәр буларак формалашып калган.

"Мәкаль – тормыштагы төрле гыйбрәтле күренешләрне гомумиләштереп, тапкыр әйтелгән тәгъбир, фраза"[11], диелә татар теленең аңлатмалы сүзлегендә. Ул тирән мәгънәне эченә ала һәм сөйләшкәндә сүзгә ямь һәм куәт бирә. Шуңа күрә, мөгаен "Әйтем — сүзнең бизәге, мәкаль — сүзнең җиләге", дигәннәр.

Айгөл Әхмәтгалиеваның "Күз нурларым" әсәрендә мәкаль һәм әйтемнәр шактый күп кулланыла. Ләкин геройлар сөйләмендә, аеруча Ана образы телендә кулланылган бу сүзләр әсәрнең сәнгатьлелеген бозмый, тормышчанлыгына зыян китерми. Алар үз урынында бик отышлы кертелгән һәм тәрбияви максатны тормышка ашыруда зур роль башкаралар.

Ана әйткән хикмәтле сүзләрнең күбесе бала тәрбияләү, гаиләдәге мөнәсәбәтләргә бәйле. Тормыш тәҗрибәсе туплаган бу Ана ир хатыны булган үз кызына бәхетле гаилә, тәрбияле бала серләрен төшендерергә тырыша.

"*Ата-ананың бөтен куанычы – балалар бәхете*", ди Ана, ә балалар бәхетле булсын өчен әти-әниләре янында, тигез гаиләдә үсү мөһим. Шуңа күрә дә оныгына бәхет теләгәндә ул "*Ата-аналы, алтын канатлы*" булсын ди.

Гаиләдә бала карау, аны тәрбияләү күбесенчә хатын-кызга эләгә, Ана моны хатын-кызның төп эше дип атый.

Балаларны тәрбияләү турында сүз чыкканда ул тагын "*Бала алдында дилбегәне берегез уңга, икенчегез сулга тартмагыз берүк"*, - ди ул, чөнки ата-ана икесе ике төрле өйрәтеп, берсе әрләгәндә икенчесе баланы яклап чыкса, әти-әнинең авторитеты төшә, зурая төшкәч бала әтисен дә, әнисен дә санга сукмый башлый. Ә менә аннан соң гаиләдә аңлашылмаучанлыклар, җитди проблемалар да барлыкка килергә мөмкин. Бу турыда Ана *"Бала тездә чакта сөйдерә, ә менә тездән төшкәч көйдерә шул ул"*, - ди. Мондый хәлләр килеп чыкмасын өчен балаларга баштан ук игътибар бирергә, аларга наз һәм җылылыкны да

[11] Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / Төз. З. Мифтахов. – Зәй: Шәхси китап нәшрияты, 2012.

кызганмаска, ярамаганнан тыярга да кирәк. Эш белән онытылып, балаларны икенче планга калдыру дөрес түгел. Ана фикеренчә, дөьяның койрыгын тотып булмый, “*шәм кебек сызыла да төшә шул гомеркәйләр*”, ә “*талны яшь чагында бөгеп калсаң гына...*”.

Ана боларны бер дә юкка гына әйтми. Аның кызы, ягъни Хатын һәм кияве, ягъни Ир акча эшлибез дигән булып, балалары белән бергә булырга да вакыт тапмый башлыйлар. “Минем өйдә каласым килә” дигән улларына һәм “Минем сезнең янда буласым килә, әнием”, дип бер атналык балалар бакчасына барырга теләмичә ялынган кызларына алар эшләренең күплеген сәбәп итеп куялар һәм нык ялгышалар.

Чыннан да, кеше бәхетле булсын өчен байлык кына җитми. Иң беренче чиратта, гаиләдә бер-береңә җылы мөнәсәбәт һәм ышаныч булырга тиеш. *“Икегез бер сүздә булсагыз, арагызга сүз дә, күз дә кермәс*”, - ди Ана. Аның сүзләре дөрес булып чыга, бер-берсен аңлап, саклап яшәгәндә ир һәм хатынның байлыклары булмаса да, үзләрен алар бәхетле хис итәләр. Хатын *“түшәмеңнән биегрәк сикереп булмый инде*”, дип, ә Ир “*Күңелең киң булса сыябыз*”, дип, кечкенә генә бүлмәдә дә гөрләшеп, матур яшиләр.

Баеп киткәч, Хатынның “*Бар почмак та түгәрәкләнсә, берәр җире генә кителә башламасын*”, дип куркуы дөреслеккә чыга. Алар чын гаилә бәхетен, гаилә җылысын мал-мөлкәткә, байлыкка алмаштыралар. Бар нәрсәләре дә җитеш булды дип уйлап ялгышалар, әкренләп бәхетләрен үзләре үк җимерәләр.

Күрәбез: Айгөл Әхмәтгалиеваның “Күз нурларым” драматик хикәясендә мәкальләр, дөрестән дә шактый күп кулланылган. Аларның шактые Ана образы тарафыннан, кайберләре Ир, Хатын образлары тарафыннан да әйттерелә. Бу мәкаль һәм әйтемнәрнең һәрберсе дә тирән мәгънәгә ия. Алар безне, ягъни әсәрне укучыларны һәм сәхнәләштерелгән вариантны караучы тамашачыларны гаиләдә бер-береңне аңлап яшәргә, бер-береңә игътибарлы булырга, гомерләрне файдалы итеп уздырырга өйрәтә. Автор шулай ук гомернең тиз үтүен, тормышта байлыкның беренче урында булмавын да хикмәтле сүзләр аша җиткерә.

Яшәү мәгънәсе, бәхетле тормыш турында уйланулар аша күтәрелгән әдәп-әхлак мәсьәләләре

Кеше дөньяга яшәр өчен туа. Ә ул күпме яшәргә, ничек яшәргә тиеш? Яшәүнең мәгънәсе нәрсәдә? Кеше гомере буе үзенең асылын аңларга омтыла, яшәүнең мәгънәсенә төшенергә тырыша. Һәм яши-яши андый җавап үзеннән-үзе табыла.

Әдәбиятта да бу темага зур игътибар бирәләр. Айгөл Әхмәтгалиеваның “Күз нурларым” драматик хикәясендәге геройлар да яши-яши шушы сорауга җавап табарга омтылалар. Аларның күбесе гомерләре буе бары тик акчага гына табынып, мал артыннан куып яшиләр, дөньда һәр нәрсә белән акча идарә итә дип уйлыйлар. Егет: *“ Бу дөньяның патшасы да, Алласы да - акча, акча, акча”,* - ди. Ә чынлыкта исә акча һәрвакытта да бәхеткә генә илтми. Акчага Дус менә ничек бәя бирә: *“Юк инде, җаныңны акчага саткансың икән, синең табынганың, сәҗдә кылганың – бары тик акча, акча, акча гына була ала, җанкисәгем. Ә акча ул – сине кол итә, үз кубызына теләгән көенә биетә. Аһ, ничек дәртле, ничек сихерле аның көе?! Елан кебек, телләреңне асылындыра-асылындыра биисең. Хәлең бетеп туктарга уйласаң да, ул көй сине мәрткә киткән җиреңнән кабат торгызып биетә”.*

Дөрестән дә, кешенең бәхете акчада гына түгел. Аннан күпкә югарырак кыйммәтләр дә бар. Байлыкта коенып яшәп тә, соңыннан үзен бәхетсез хис иткән Ханым Хатынга: “*Акчаның кулләрендә йөзеп яшим, баштарак, ай, ничек рәхәт иде. Тик соңыннан эчтән нидер кимерә башлады. Аннан сезне күрдем. Сез... шыр ялангач өйдә, иске шәлгә төренгән балаларыгызны үчтекиләп, бер-берегезнең күзенә генә карап, бәхет күлендә коенып яшәп ята идегез...”,* - ди. Димәк, ул чын бәхетнең тату гаилә, балалар сөю, яратып-яратылып яшәү икәненә төшенә һәм көнләшүдән Ир белән Хатынның да тормышларын боза.

Байлыкка омтылу, кешедән көнчеләнеп араларына керү, начарлык эшләү исә барысы да кешенең нәфсесенә бәйле. Әсәрдә акыллы киңәшләр бирүче, туры юл күрсәтүче образ буларак бирелгән Ана сүзләре аша бу бик ачык аңлашыла: *“Заманаы гына гаепләү дөрес микән, балам? Дөнья пычрак түгел, бәндәләрнең күңеле керле. Нәфес каралта йөрәкләрне, нәфес. Матурлык күрергә яратылган күзләрне дә, Ходайдан иңгән сүзләрне ишетергә дип*

бирелгән колакларны да, иман белән мөлдерәмә булырга тиешле күңелләрне дә шул мәлгуньк каплап тора".

Әсәрнең башка геройлары бу хакыйкатьне бик соң аңлыйлар. Уйлап карасаң, чыннан да, байлыкны кеше үзе белән мәңгелеккә алып китә алмый, яман чирләрдән, кайгы-хәсрәттән акча белән генә котылу мөмкин түгел. Димәк, яшәү мәгънәсен мал-мөлкәт белән бәйләп карау һич тә дөрес түгел. Дус: *"Яшәү мәгънәсе – үлем икән ләбаса. Теләсә кайсы мизгелдә якаңнан тотып алырга әзер Әҗәл агай икән. Дөнья белән акча түгел, Аллаһ идарә итә?! Барыбызның да юл ахыры бер нокта"*, - ди. Бу сүзләр аша үзеңнән соң эз калдырырлык итеп яшәргә кирәклеге аңлашыла. Байлык ул бер генә көнлек булырга да мөмкин, ә эшләгән яхшылык, изгелекләр онытылмый. Гомереңне матур итеп яшәү өчен акча артыннан куарга түгел, ә янәшәдәгеләреңне дә бәхетле итәргә омтылып, тирә-юньдәгеләргә булдыра алганча ярдәм итеп, бер-береңне аңлап яшәргә кирәк икән.

"Ана"ның кеше тормышындагы урыны

Әни – җир йөзендә иң кадерле, иң газиз кеше. Балага ана назы, ана җылысы бик кирәк. Әни кешенең игътибары җитмәгәндә бала тупас, кырыс булып үсә, башкаларга карата ышанычын югалта. Айгөл Әхмәтгалиева үзенең "Күз нурларым" әсәрендә, әнисе ташлап киткән Ханымны һәм әнкәсе янәшәсендә булып та, "әнисез үскән", ягъни ана назы күрмәгән Кыз образлары аша бу проблеманы бик ачык яктырта. Аларның үз-үзләрен тотышлары, характер сыйфатларында гына түгел, ә сөйләмнәрендә дә әниләрнең кеше тормышындагы, дөньяга караш, гомумән, шәхес формалашудагы роле чагылыш таба.

Ханым – Дусның хатыны, шулай да алар бер-берсе белән ирекле мөнәсәбәттә яшиләр, араларында хис юк. Ханымны иренең акча алып кайтып торуы канәгатьләндерә. Баштарак эче пошса да, соңыннан үз күңелен үзе күреп яши.

Тик кешенең күңел халәтен белеп бетереп булмый шул. Инде яшәү мәгънәсе турында уйлана башлап, ире аны таш бәгырьле, җансыз булуда гаепләгәч, Ханым ачылып китеп менә нәрсә ди: *"Бәгырь, имеш. Җан, имеш... Ул бәгырьнең ни сәбәпле таштан да катыракка әверелүен аңлыйсыңмыни син... Дөньяга туганчы ук бәгырьсезләрдән ярал да... Минем бит бит үз гомеремдә бер генә кешегә дә, бер генә тапкыр да әни дип эндәшеп караганым юк! Кем ул мине тудырган кеше, ни җаны белән үз сабыен язмыш кочагына ташлап калдырган? Нинди була ул әни төсе, әни исе, әни пешергән аш тәме – мин бит боларның барысыннан да мәхрүм идем... Мин дөньядагы иң олы бәхеттән мәхрүм үстем! Ишетәсеңме, мин әни җылысыннан мәхрүм идем! Үзем дә әни була алмадым... Минем үземә дә беркем дә, беркайчан да, бер генә тапкыр да әни дип дәшмәячәк... Ә син җан дисең, бәгырь дисең..."*

Ханымның сүзләреннән аермачык аңлашыла: бала ничә яшьтә генә булуга да карамастан, аңа ана назы, аны җылысы кирәк. Әнә шул газиз кеше сине тугач ук ташлап киткән икән, бөтен әйләнә-тирәдәгеләргә ачу, мәрхәмәтсезлек, мәкер барлыкка килүдә аның гаебе зур.

Хатын-кыз өчен әниле булу гына түгел, ә үзең әни булу да мөһим. Ханым бу бәхеттән дә мәхрүм ителә. Аның менә шундый хәйләкәр һәм астыртын булуына монысы да тәэсир иткән.

Әсәрдәге икенче бер персонажның – Кызның әтисе дә, әнисе дә бар. Әмма ул да әнисенә мәрхәмәтсез, тупас булып үсә. Ни өчен? Бу сорауга да әсәр ахырында җавап табабыз. Аны Кыз үзе үк әйтеп бирә:*"Ә мин бүген тагын балалар йортында булдым. Пустышкалар, пеленкалар, гөлҗимеш сироплары, памперслар илттем. Әти акчасына! Андагы балалар да минем кебек – алар да елмая-көлә белми (башын ия). Алар дөньяда әти һәм әни дигән затларның барлыгын да белми. Ә минем бит әтием дә, әнием дә бар!!!"*

Хатын Кызның сүзләрен куәтләп, тагын да җитдирәк, тәэсирлерәк, тирәнрәк итеп ана җылысы турында сөйли. Аның сүзләреннән кешенең шәхес буларак формалашуында, гомумән җәмгыятьтәге мөнәсәбәтләрнең нинди булында иң мөһим рольне башкаруы аңлашыла. Кызының шулай битараф, салкын характерлы булып үсүендә үзенең гаебе барлыгын таный ул һәм соңга калып аңлавына бик үкенә: *"Бу шәлне сиңа бирәм, кызым. Иске дип чыгарып ташлама берүк. Әбиеңнең дә, әзме-күпме минем дә җан җылысы сеңгән*

аңа. Син инде җиткән кыз, беркөн килеп үзең дә әни булырсың. Почык борынлы нарасыеңны шушы шәлгә төреп тирбәткәндә, бернәрсәне гомерлеккә күңелеңә салып куйсаң икән, кызым: бу дөньяда ана җылысыннан да кайнаррак берни юк. Шул җылы җитмәгәндә балалар каты бәгырьлегә, җансызга әйләнә икән. Балалар гына түгел, бар дөньясы бозга әверелә икән... Кызганыч, мин үзем моны соңга калып аңладым. Бик соңга. Рәнҗемәгез миңа, күз нурларым...”

Алда әйтелгәннәрне гомумиләштереп шуны әйтергә мөмкин: кеше өчен әни һәрвакыт кирәк. Кешенең шәхес буларак формалашуында аның роле бик зур. Ана назы, ана җылысы күрми үсүчеләрнең күбесе каты бәгырьле, кырыс, башкаларга шәфкать-миһербансыз булалар. Әниләре ташлап киткәннәрнең күңелендә ышаныч кими. Әсәрнең авторы Айгөл Әхмәтгалиева хатын-кызның төп миссиясе итеп бала тәрбияләүне күрсәтергә тели. Баланы матди яктан тәэмин итүгә караганда, аңа игътибарлы булу, тәрбияләү күпкә мөһимрәк. Автор фикеренчә, шул вакытта гына җәмгыятьтә дә явызлыклар азрак булачак.

Татарстан Республикасының журналистлар берлеге, Язучылар берлеге әгъзасы Айгөл Әхмәтгалиева иҗаты бик үзенчәлекле. Аларда бүгенге көннең иң катлаулы мәсьәләләре чагылыш таба. Геройлары да үзебезнең арадан алынган кебек чынбарлыкка бик якын торалар. Бу турыда язучы үзе әңгәмә вакытында болай ди: “Геройларны кайлардан табаммы? Кая барсам да, табыш белән кайтам мин. Табыш дигәнем – берәр язма яки хикәя өчен тема, геройлар инде. Казанга еш йөргәч, юлда кемгә дә булса “бәйләнми” калмыйм. Дөрес, бөтен сөйләгән сүзне дә кәгазь битенә төшереп булмый. Ниндидер мәгънә яки гыйбрәт, сабак “табылса” гына укучыга тәкъдим итәргә мөмкин”[12].

Айгөл Әхмәтгалиеваның без тикшерү объекты итеп алган “Күз нурларым” әсәре дә бик тормышчан. Автор үзе хикәя башында “бүгенге көн язмышлары” дип аңлатма биреп китә. Димәк, ул бүгенге тормышта булган реаль хәлләрне чагылдыра дип әйтергә дә мөмкин.

Язучы ата-ана һәм бала, матди һәм рухи байлыкка бәйле мәңгелек проблемаларны күтәреп чыга, яшәү мәгънәсе, бәхетнең асылы турында уйландыра. Әсәр тәрбияви яктан да зур әһәмияткә ия. Бу турыда гомумиләштереп, без түбәндәге нәтиҗәләрне ясый алабыз:

1. “Күз нурларым” әсәрендә мәкаль һәм әйтемнәр шактый күп кулланыла. Алар үз урынында бик отышлы кертелгән һәм тәрбияви максатны тормышка ашыруда зур роль башкаралар.

2. Мәкаль һәм әйтемнәрнең шактые Ана образы тарафыннан, кайберләре Ир, Хатын образлары авызыннан да әйттерелә. Ана әйткән хикмәтле сүзләрнең күбесе бала тәрбияләү, гаиләдәге мөнәсәбәтләргә бәйле. Аларда бәхетле гаилә, тәрбияле бала серләре чагыла, ягъни бер-береңне аңлап яшәргә, игътибарлы булырга, гомерләрне файдалы итеп уздырырга өйрәтә, шулай ук гомернең тиз үтүен, тормышта байлыкның беренче урында булмавын да җиткерә.

3. Хикәядәге тәрбияви максат геройларның яшәү мәгънәсе, бәхетле тормыш турындагы уйланулары аша да тормышка ашырыла. Кешенең бәхете акчада гына түгелеге, аннан күпкә югарырак кыйммәтләр барлыгы раслана. Гомереңне матур итеп яшәү өчен акча артыннан куарга түгел, ә янәшәдәгеләреңне дә бәхетле итәргә омтылып, тирә-юньдәгеләргә булдыра алганча ярдәм итеп, бер-береңне аңлап яшәргә кирәк икән.

4. Әсәрдә әдәп-әхлак мәсьәләләре Ана образы һәм хатын-кызның төп бурычы турындагы фикерләр аша да күтәрелә. Кешенең шәхес буларак формалашуында ананың роле бик зур. Ана назы, ана җылысы күрми үсүчеләрнең күбесе каты бәгырьле, кырыс, башкаларга шәфкать-миһербансыз булалар. Әниләре ташлап киткәннәрнең күңелендә ышаныч кими. Әсәрнең авторы Айгөл Әхмәтгалиева хатын-кызның төп миссиясе итеп бала тәрбияләүне күрсәтә.

Кулланылган әдәбият:

---

[12] Йосыпова Л. Айгөл Әхмәтгалиева белән интервью / Ирек мәйданы. – 7 апрель, 2016.

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / Төз. З. Мифтахов. – Зәй: Шәхси китап нәшрияты, 2012.
2. Йосыпова Л. Айгөл Әхмәтгалиева белән интервью / Ирек мәйданы. – 7 апрель, 2016.
3. Әхмәтгалиева А. Күз нурларым (әсәрнең электрон варианты автордан алынды)

ШӘХСИ ХАТЛАР: ТӨРЛӘРЕ ҺӘМ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Вәлиуллина Азалия Нәзир кызы, 7 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Мөбарәкшин Марат Фәрхәт улы,
татар теле һәм әдәбияты укытучысы,
Татарстан Республикасы Саба муниципаль районы
Курсабаш төп гомумбелем бирү мәктәбе,

Теманың актуальлеге. Эпистоляр стиль – функциональ стильләрнең бер төре. Ул башка стильләрдән үзенең кулланылыш дәрәҗәсе, вазыйфасы, белән аерылып тора. Эпистоляр сүзе “эпистола” сүзеннән алынган һәм “хат, юллама” мәгънәләрен белдерә.

Эпистоляр стильнең бик бай тарихы бар. Ул борынгы чорларда ук кешеләр арасында киң кулланылган. Бу стиль хатлар жанрын өйрәнә. Гомумән, хат кешеләр арасында язма аралашу процессын барлыкка китергән, коммуникатив функцияне башкарган.

Вакытлар үтү белән, җәмгыятьтә барган төрле процесслар нәтиҗәсендә, аның кулланылыш даирәсе үзгәрә һәм язу манерасы да үзгәреш кичерә. Инде XIX гасырларда ук хат язуга карата галимнәр тарафыннан кызыксыну башлана һәм эпистоляр стильгә кагылышлы хезмәтләр барлыкка килә, хат язуга карата билгеле бер таләпләр куела һәм, нәтиҗәдә, хат шаблонга нигезләнеп языла башлый.

Җәмгыятьтә барган фәнни-техник прогресс хатларга да тәэсир итмичә калмый. Шул сәбәпле хат язуның яңа формалары барлыкка килә. Мәсәлән, гадәти хат язуны электрон формадагы хатлар алыштыра. Ләкин шулай да гадәти формада хат язу юкка ук чыгып бетми.

Бүгенге көн – коммуникация, техника заманы. Кешеләр бер-берләре бик тыгыз бәйләнештә торалар. Әлеге мөнәсәбәтләрне булдыру өчен, билгеле бер аралашу чарасы кирәк. Шуңа күрә хатларның бүгенге көндә әһәмияте, кулланылыш даирәсе бермә-бер артты. Хат кешеләр арасында тыгыз элемтә урнаштырды, шуңа күрә алардан башка бүгенге җәмгыятьтәге тормышны күз алдына да китерүе кыен. Шулай итеп, алар, безнең җәмгыятебезгә үтеп кереп, ныгып калдылар.

Тел белемендә хатларны төп ике төргә бүлеп карыйлар: шәхси һәм рәсми хатлар. Шәхси хатларны өйрәнү бүген бик тә актуаль мәсьәлә булып санала, чөнки алар, аралашуның үзенчәлекле формасы буларак, XX гасырда гына тикшерелә башладылар. Шулай итеп, фәнни хезмәтебезнең төп өйрәнү объекты – шәхси хатлар, ә өйрәнү предметы булып аларга хас үзенчәлекләр тора.

Фәнни хезмәтебезнең төп **максаты** – шәхси хатларга хас үзенчәлекләрне ачыклау. Шул максатка ирешү юлында түбәндәге **бурычлар** куелды:

1) шәхси хатларның төрләрен аерып чыгару;
2) аларның теоретик нигезен булдыру, төзелешен ачыклау;
3) шәхси хатларның үсеш-үзгәрешен билгеләү;
4) алардагы стилистик, лингвистик үзенчәлекләрне аерып чыгару;
5) бу үзенчәлекләрне күренекле әдипләрнең хат үрнәгендә күрсәтү.

Чыганаклар буларак, күренекле әдипләребезнең хат үрнәкләре алынды. Бигрәк тә Фатих Кәрим, Габдулла Тукай, Фатих Әмирхан хатларына нигезләнеп тикшерелде.

Тема өйрәнелүнең торышы. Шәхси хатлар күпмедер дәрәҗәдә өйрәнелгән. Аны аерым өйрәнү каралмаса да, функциональ стилистикага кертеп караганнар. Әлбәттә, рус галимнәреннән беренче булып, В.В. Виноградов рус стилистикасын өйрәнүгә бәйле хатларга зур игътибар бирә. Татар галимнәреннән Х.Р. Курбатов, В.Х. Хаков хезмәтләрен атап үтәргә кирәк. Гомумән алганда, аларның фикерләре хатларга карата бердәй, зур аерымлыклар күзәтелми.

Бүгенге көндә дә шәхси хатларны өйрәнү, булган мирасны барлау эше алып барыла. Хәзергә көндә аларны гомуми өйрәнү күзәтелмәсә дә, аларның аерым бер ягы тикшерелә. Бу нисбәттән бик күп диссертацияләр, авторефератлар язылган. Хатларны өйрәнү эше тукталып тормый. Фәнни хезмәтебезнең **методологик нигезен** В.Х. Хаков, Х.Р. Курбатов, А.И. Әүһәдиева хезмәтләре тәшкил итә һәм нәкъ менә аларның фикерләренә нигезләнеп ачыклау төп урынны алып тора. Шулай ук рус галимнәрнең мәкаләләре, авторефератлары, сүзлекләр дә файдаланылды.

Фәнни хезмәтебезне язу барышында төрле **методлар һәм алымнар** кулланылды: хатларны тикшерү, чагыштыру, индуктив, дедуктив. Мәсәлән, шәхси хатларга хас үзенчәлекләр чагыштырылды. Үзенчәлекләрне таркату аша, гомуми анализ ясалды. Шулай ук охшаш билгеләрне бергә туплап, гомуми фикер расланылды. Хатларны өйрәнүдә тарихи аспектка зур игътибар ителде, чөнки төрле чорда язылган хатлар бер-берләреннән бик тә нык аерылалар.

Хезмәтнең теоретик һәм практик әһәмияте дә зур урынны алып тора, чөнки әлеге хезмәтебездә хатларның теоретик нигезе һәм үзенчәлекләре чагылыш таба һәм шәхси хатларга хас төп үзенчәлекләр күрсәтелә. Фәнни хезмәтебезне башка төрле фәнни эшләр башкарганда кулланырга мөмкин.

Хезмәтнең төзелеше. Фәнни хезмәтебез төп ике бүлектән тора. Беренче бүлектә шәхси хатларның төрләре карала. Аларны ачыклау максатыннан, әдипләребезнең хат ядкарьләреннән үрнәкләр китерелә.

Икенче бүлектә хатларның һәрбер аерым төре киңрәк аспектта карала. Аларга хас лингвистик, стилистик үзенчәлекләр аерып күрсәтелә. Бу билгеләр әдипләрнең хат үрнәкләре белән ныгытыла.

Шәхси хатлар бик күп төрле функция үтиләр. Алар ике субъект арасында элемтә урнаштыралар. Шәхси хатлар аша без бик күп әйберләрне, күренешләрне танып беләбез, чор турында мәгълүмат туплыйбыз. Хатлар аралашу чарасын башкаралар. Аларны өйрәнү, барлау, туплау әһәмиятле, чөнки алар безнең язма һәм сөйләмә тарихыбызны яктырталар. Хат ул – безнең халкыбызның тарихи, мәдәни ядкаре. Шуңа күрә аларны өйрәнү, тикшерү бүген бик тә мөһим мәсьәлә булып кала бирә.

Шәхси хатларның төрләре

Шәхси хат – эпистоляр стильнең иң үзенчәлекле төре булып санала. Аларга типик элементлар хас: эндәшү, дата, имза кую, адресаттан җавап көтү. Мәсәлән: “Әсма! [...] Күрешә алмасак, хуш! Муса.” (М.Җәлилнең Ә.Әбүзаровага язган хаты. 1940 ел) [Җәлил М. 1976, Б.535]. Мисалдан күренгәнчә, хат адресатка эндәшүдән башлана. Азактан имза куелып тәмамланыла.

Шәхси хатлар, гадәттә, ирекле формада язылалар. Аларда шәхси, шулай ук җәмгыяви сораулар да сөйләнергә мөмкин. Ләкин алар башка затлар өчен билгесез булалар һәм басылып чыгуга юнәлтелмиләр. Эндәшүдән соң адресатка сәлам җиткерелә. Бу төрлечә була ала. Мәсәлән, Ф.Кәримдә генә дә сәлам юллау төрле формаларда әйтелгән. Аны җиткерү адресат шәхесе белән бәйле рәвештә сайлап алына: “Кави, Сәрвәр апа! Сезгә якын туганыгыз итеп күргән фронтовик шагыйрьдән ялкынлы сәлам”. (Ф.Кәримнең К.Нәҗми һәм С.Әдһәмовага язган хаты. 1942 ел) [Кәрим Ф. 1981, Б.227]. Яки “Сөекле Кадриям, күз нурларым – кызларым! Сезгәерактан сагынычлы сәлам.” (Ф. Кәримнең К. Ишуковага язган хаты. 1943 ел) [Шунда ук, Б.281]. “Хәсән! Дусларча күп сәлам сиңа.” (Ф.Кәримнең Х.Хәйригә язган хаты. 1943 ел) [Шунда ук, Б.289].

Шәхси хатлар берничә төргә бүленәләр. Алар арасында иң киң таралганы булып күренекле шәхесләр арасында язылган хатлар тора. Мәсәлән, тарихта Х.Фәезхановның Ш.Мәрҗанигә, К.Насыйриның Н.Катановка, Г.Тукайның Ф.Әмирханга язган хатлары билгеле. Теге яки бу язучының үзенә хас язу алымнары хатлар өслүбендә дә өлешчә саклана. Г.Тукайдан бер мисал: “Фатих әфәнде. Сәлам, конечно. Хатыгызны алдым. “Әльислах”та “Кызык гыйшык” шигырен яраттыңызмы? Керпе үзенең кабыгына кереп яшеренгән төсле, мин дә сөю хакында бернәрсә язсам, ялган имзалар астына сыгынам. Язам шунда. Үзем хәзер бернәрсәне дә, беркемне дә сөймим. [...] Торам-торам да: “Ярабби! Ятимлекләр, фәкыйрьлекләр, ачлыклар, авылдан-авылга сатылып йөрүләр, рәхимсез татар байларында хезмәт итүләр, татар мәдрәсәсендә черүләр арасында да саклап килдегем истигъдад очкыны... бер дә кабынмаслык булып сүнәрмени инде?” дим. [...] Монда “Әльислах” ходка китсә, көлке журналы да чыкса, үземнең кальбән сөйгән газета һәм идеямә хезмәт итәр идем...” (Г.Тукайның Ф. Әмирханга язган хатыннан өзек. 1908 ел) [Хаков В.Х. 1999, Б.282]. 1908 елда Ф.Әмирханга җибәрелгән бу хатта Тукайга хас тыйнаклык, гадилек, кыскалык һәм нечкә юмор да ярылып ята. Сурәтләү чараларының урынлы кулланылуы, предметларның һәм күренешләрнең бер-бер артлы үстерелеп бирелүе, тиңдәш кисәкләрне үз стиленә яраклаштырып бару Тукай каләменә якынлыкны күрсәтә.

Г.Ибраһимовның “Аң” журналы нәшире Әхмәтгәрәй Хәсәнигә язган хатыннан бер өзек: “Гәрәй иптәш. Җибәрелгән китапларны алдым. Ләкин “Аң” һаман килми. Син бу хатны алгач та, миңа быелгы “Аң”нарны беренче номереннан ук башлап җибәрергә куша күр әле. Әдәбият дәресләрендә кирәкләре булгалый. Болар миңа бик матлуб. Бу хатны берничә көн элек башлап та бетерә алмый идем. Хатыңны алгач, яңадан тотындым. Башлыйк матбугат юбилееннан һәм “Аң”ның дәвамыннан. Казанда вакытта үзең белән сөйләшкәндә дә “Аң”ның тукталу ихтималыннан бик тәәссеф итүемне әйткән идем. Дәвами хәбәре хакыйкатән дә шатландырды. “Аң” тукталса, әдәбият белән яшь мәдәни фикер хакыйкатьтә бер органсыз калачак, яшь истигъдадлар өчен дә зур мәхрүмият булачак иде. Дәвам иттерергә карарында фәүкыйльгадә исабәт иткәнсең. Бу – бер минем түгел, күпләрнең фикередер...” [Күрсәтелгән хезмәт].

Тормыш-көнкүреш, сәүдә эшләре белән бәйләнешле хатлар икенче төркемне тәшкил итә. Алар да киң таралган. Монда сәүдәгәрләр арасындагы язышулар, приказчикның хуҗасына, шәкертнең остазына, остазының шәкертенә язган хатлары һ.б. лар керә. Мәсәлән, приказчикның хуҗасына язган хаты:

“25 май, 1908 ел. Һиммәтле хуҗам әфәндем хәзрәтләре. Алып чыкдыкым малларны, базарлар килешдектән гүзәл бәһа белән сатып, үзебезгә кирәк булган малларны һәм алып, “Кавказ Меркурий” пароходы конторына бирдем. Вә бу хат белән 554 номерлы квитанцияне җибәрдем. Мәскәүдән Варшавага юл турырак булганлыктан, бәгъзе сәүдәгәрләр Варшавага баралар. Магазиннарыбызда Варшава товары булганлыктан, мин дә бергә Варшавага бармакчы идем. Җәнабыгыз мәгъкуль күрсә, күрмәсә дә, кичекмичә хат я телеграм белән хәбәр итүегезне үтенәм. Хадимегез: Салих Сабитов” [Бәширов К.Ф. 1909, Б.11].

Туганлык-кардәшлек хатлары бар. Монысы өченче төркемне тәшкил итә. Бирегә туганнар арасында язылган хатлар керәләр. Мәсәлән, ата-ананың балаларына, баланың туганнарына, туганлык мөнәсәбәтендәге төрле буын кешеләренең үзара бер-беренә җибәргән хатлары шундыйлардан. Г.Тукайның апасы Газизәгә, Ф.Әмирханның туганнарына язган хатларын һәм башкаларны алырга мөмкин.

Бер шәкертнең мәдрәсәдән әбисенә язган хатыннан өзек:

“Сөекле әбием. Моннан дүрт кенә көн элек хат язган булсам да, менә тагын язам. Язасы килә, әбием. Хәлфә дә читтән килгән шәкертләргә өйләренә ешрак хатлар язып торырга куша, һәм син дә минем хатларны алгач, шатланырыңны яхшы беләм... Әбием, җаным, бездә сыйныфта бүген бер күңелсез бер эш булды. Алдагы партада утыра торган кечерәк Заһидның әнкәсе үлгән икән. Шәкертләр Заһидны бик кызганалар. Мин дә аны бик кызганам. Иртәгә хәлфәдән мине Заһид янына утыртсын дип сорармын. Чөнки, әбием, без

икебез дә анасыз, атасызлар. Без бер-беремезне бик сөешермез. Тиздән тагын язармын. Кулыңнан үбеп, балаң Рәхимҗан. 2 октябрь, 1913 сәнә” [Күрсәтелгән хезмәт.- Б.283].

Дуслык хатлары – дүртенче төр. Бу төркемгә үзара кардәш булмаган, ләкин бер-берсе белән бик якын, самими мөнәсәбәттә торган кешеләрнең хатлары керәләр. Г.Тукайның “Ана мәктүпләре”ннән Гайшә һәм Фатыйма арасында язышкан хатлардан бер үрнәк китереп үтик.

Гайшәнең Фатыймага хаты:

“Сөекле дустым. Минем гомеремдә әле әллә нинди бер көтелмәгән эш чыгып китте. Минем үзем белән бертуган абам бар иде. Ул кисәктән генә вәйран булып үлеп китте дә, миңа тәрбиягә үзенең түп-түгәрәк ятим 5 яшьлек кызы Газизәне калдырды. Газизәнең миннән башка бер дә якын кешесе юк. Шуның өчен мин аның һәммә тормыш мәшәкатьләрен үз муеныма алырга бурычлымын. Әмма ни эшлим икән? Балалар тәрбия итәргә миндә бер дә әйтерлек көч юк. Мин аны нинди дә булса бер мәктәпкә бирергә уйлаган идем, ләкин минем хәлем бик киң түгел. Әгәр барлы-юклы хәлем берлә азапланып, барча малымны аны укытырга сарыф итим дисәм, соңыннан “ни эшләрмен?” дип куркам. Шуның өчен син дустыма киңәш итәм. Син минем хәлемне бик яхшы беләсең һәм тәрбия эшендә дә осталыгың бар. Хат яз. Миңа киңәш бир. Ходай өчен, зинһар дип әйтәм, хатыңны озынрак яз” [Күрсәтелгән хезмәт.- Б.284].

Мәхәббәт хатлары бишенче төрне тәшкил итәләр. Алар эчке кичерешләргә, эмоциональ хис-тойгыларга бай булулары ягыннан башка хатлардан аерылып торалар. “Мәхәббәт хатлары” дигән китаптан бер егетнең сөйгән кызына язган хатыннан алынган өзекне мисалга китерик:

“Мәхәббәтнең ялган булуына ышана алмыйм. Ялган булды исә мәхәббәт дип әйтеп булмыйдыр. Бу эш хатын-кызны уенчык рәвешле итеп караган тәрбиясез кешеләрдә генә булса булыр... Ялган мәхәббәт белән йөргән, адашкан кешеләрне минем вөҗданым күтәрә алмый. Вөҗданым мондый түбәнлектән ерак икәнен сезгә белдерәсе килә... Әле мин әхлак китабы язмыйммын. Сезгә әхлак үзгәртүне дә дәгъва кыйлмыймын. Бу җөмләләр сезнең сүзеңез мөнәсәбәте белән язылды... Мәхәббәт бер генә тарафтан булса ике кешенең бергә кушылуы, күңел берләшүе мөмкин түгелдер... Моннан соң сезне борчымаска чын күңелем белән иҗтиһад кылып карармын. Сезгә төшкән мәхәббәтемне эчемдә саклап үләрмен. Хушыгыз” [Шунда ук].

Шулай итеп, шәхси хатларны берничә төргә бүлеп карарга мөмкин. Аларны ачыклау өчен, хатның структурасына, сөйләм барышына һәм аралашуның эчтәлегенә игътибар итәргә кирәк. Гомумән, шәхси хатлар язу татар җәмгатьчелегендә бик киң таралган күренеш булган һәм мәгълүмат алышуда, аралушуда мөһим роль башкарган.

Шәхси хатларга хас үзенчәлекләр

Алдагы бүлектә без шәхси хатларның төрләргә бүленешен карап уздык. Алда карап кителгән хатлардан күренгәнчә, аларда билгеле бер таләпләрдән чыгып эш ителә һәм шул өслүбкә хас үзенчәлекләр искә алына. Бу бүлектә инде без шәхси хатларга хас стилистик, лингвистик билгеләрне ачыклыйбыз, аларның композицион төзелешен тикшерәбез. Шулай ук бу төр хатларның өслүбен карыйбыз.

Композицион-стилистик яктан караганда, хатларның күбесендә кереш, ягъни сәлам тапшыру өлеше була. Анда автор үзенең саулыгын белдерә, шуны ук мөрәҗәгать иткән кешесенә дә тели.

Шәхси хатларда бер үк төрле әйләнмәләр, сөйләм формалары кулланыла. Алар хатның эчтәлегенә карап үзгәрә дә алалар. Шәхси хатларның баштагы сәлам өлешендә төрле алымнар кулланыла. Мәсәлән, ата-ананың баласына язган хаты болай башланып китә: “Сезки йөрәгемез парәсе, ике күземез карасы, сөекле газиз фәрзандемезә хәер-догаларымызы ирсал әйләдемез”. “Кадерле дустым, мелла Кәлимуллага, барлык өй эчегез, таныш-белешләрегез белән бергә, сансыз-хисапсыз догаларыбыз күндерелә. Ислам йоласы буенча сәламнән соң, без фәкыйрьләрне барлык таяныч-якыннарыбыз белән элеккечә сау-сәламәт дип белерсез” (Ш.Мәрҗанинең Кәлимуллага язган хаты) [Күрсәтелгән хезмәт.- Б.285].

Г.Тукай баштарак туганнарына язган хатларында традицион формалар белән эш итә. 1903 елда җизнәсенә һәм Сәҗидә апасына язган хатын ул болай башлап китә: “Фөтүвәтле вә сәгадәтле җизнәмез илән миһербакә вә мөшфика Сәҗидә апайга биниһая догаи-сәламләремне васил вә мөтавасил әйләдем”. Шагыйрь сәлам өлешен бетерү белән, аңлаешлы итеп, кыска җөмләләр белән гади телдә язуга күчә: “Сез туганымның җибәргән әманәтен вә хатларыңызи ушбу үткән кышта алдым. Үзем йоклаган вакытта баш очыма куеп киткәннәр. Торып карасам, бер савыт манпаси һәм какъ тора. Соңра какыңыздан һәр апаларыма өлеш чыгардым. Бик рәхмәт укыдылар” [Шунда ук].

Хатларда сәлам өлеше башта да, уртада да, ахырда да бирелә ала. Мәсәлән, Ш.Мөхәммәдевнең З.Гобәйдуллинга җибәрелгән хатында иң элек хуҗага, хатның уртасында таныш-белешләргә, ахырында мөрәҗәгать ителгән кешенең җәмәгатенә сәлам языла. Мәсәлән, “чукдин-чук сәлам”. Биредә бу төзелмә юмор максатын үти. Кайбер хатларда сәлам булмаска да мөмкин. Мөрәҗәгать ителә торган кешенең исеме куелу белән, хатның төп эчтәлеге языла, хәбәрләр бәян ителә башлый.

Икенче өлештә хатның төп эчтәлеге бирелә, автор үзенең хәлләре белән таныштыра. Хатның озынлыгы яки кыскалыгы аның нинди шартларда язылган булуы белән бәйләнгән. Мәсәлән, мәктәп укучысының әти-әнисенә хаты балаларга хас гадилек, ихтирамлылык, сагыну хисләре белән тулы. Ул үзенең иптәшләре белән таныштырганда вакыйгаларны бөтен нечкәлекләре белән язарга ярата. Бер өзек: “Сөекле әткәм һәм сөекле әнкәм. Икегезнең дә кулларыннан үбә-үбә сәламнәремне күндерәм. Казанга килүемә менә ике җомга булса да, сезгә бер хат та яза алмадым. Бу эшем өчен, сөеклеләрем, мине ачулана күрмәгез. Хат язудан элек, мин мәктәптәге иптәшләрем белән яхшырак танышасым килгән иде. Теләгәнем булды. Иптәшләрем тугрысында сезгә дә язмакчы булам... Сул ягымда утыра торган Габдулла һаман уйланып кына утыра. Габдрахман миңа: “Син беләмсең, Закир, бит безнең Габдулла бик укыга ярата”, - диде” [Күрсәтелгән хезмәт.- Б.286].

Туры сөйләмнәр, нәзакәтле мөрәҗәгатьләр, кыска бирелгән гади сыйфатлаулар аша балаларга хас психология, мәктәптә уку, фәнне өйрәнү горурлыгы да чагылып китә. Хатларның күбесе өчен гади, җанлы сөйләм хас. Аларның эчтәлегенә бәйләнешле аерым калыплар юк. Монда күп нәрсә авторның үз ихтыяры белән бәйле. Таныш-белешләргә җибәрелгән хатларда баштагы сәлам язу булмаска да мөмкин. Мондый хатларда исем аталу белән турыдан-туры хәбәрләрне язуга күчелә, эчтәлек бирелә. Зур күләмле, озын хатлар публицистик стиль үзенчәлекләре белән үрелеп баралар. Мисал өчен үгет-нәсыйхәт рәвешендә язылган, юмор белән сугарылган театр уйнаучыларга язылган хатны алырга мөмкин.

Шәхси хатлар өслүбендәге ирекле‌лек, кыска һәм гади язарга тырышу ачык күренә. Газета-журнал исемнәре нәкъ шулай бирелгәннәр: “Кояш” тәртипсез килә”. (Г.Тукай) “Әльислах” хәзер яңадан терелеп тора”. (Ф.Ә.) Әсәр исемнәре дә метонимия рәвешендә киләләр. Мәсәлән: “Толстой сүзләренең бер-икесен бозар кебек”. (Г.Т.) “Япон сугышы” басылып чыкты”. (Ш.М.) “Бу көннәрдә “Алмашыну көннәрендә”не язып бетерәм”. (Ф.Ә.)

Сәнгатьчә сурәтләүләр, сыйфатламалар да шәхси хатлар өслүбендә шактый урын тота: “Аның кәкре-бөкре фикерләрен үзенә хаклы күрсәтеп”. (Х.Зәбири хатыннан) “Миллионщик, бай дип юан корсаклы, сыердан надан, дуңгыздан яман, эттән усал, Мәскәүне ашаучы башка татарлар да шул иблискә сәҗдә кылып йөриләр”. (Ш.М.) Хатның төрле абзацларында аерым мөрәҗәгать сүзләре, эндәшүләр урын ала. Мисаллар: “Дустым. Янә сездән бер үтенеч бар: ошбу соңгы елларда хөррият фикере кузгалгач, төрле партияләр мәйданга килде”. (Ш.М.) “Әй газиз шәкертләрем. Сезләрдән бик разыймын, күрсәткән эшләрегез тарих сәхифәләренә алтын каралар илә язылсын”. “Сез, җаннарым. Шул театрыгыз илә бөтен шәригатьне зир вә зәбәр кылдыңыз”. (“Театрчыларга мәктүп”) “Газиз углым. Хәзер сезләргә нәсыйхәт сүзләре сөйләү лазем түгел”. (“Остазыннан шәкерткә хат”) [Шунда ук].

Нәзакәтле итеп, олы ихтирам хисе белән эндәшү шәхси хатлар өслүбендәге эмоциональ-экспрессив яңгырашны тагы да күтәреп җибәрә. Бу бигрәк тә балаларның

олыларга язган хатлары өчен характерлы. Мәсәлән, укучының әбисенә адресланган хатында “Әбием җаным, бездә сыйныфта бүген бик күңелсез бер эш булды”. “Әбием, әнкәсез кечерәк Заһидка бик күңелсез булыр” кебек типтагы мөрәҗәгать итүләр шуны күрсәтәләр. Сөйләмнең аһәңе инверсияле эндәшүләрдә дә ачык чагыла: “Кечерәк Заһид бик кызганыч бит, әбием”. “Әни бик кадерле бит, әбием бәгърем”. “Язасы килә, әбием” һ.б. [Шунда ук]. Җөмләләр тулысы белән мөрәҗәгать итү, үгет-нәсыйхәт бирү рәвешендә бирелергә мөмкин. Бу очракта алар матур әдәбият әсәрендәге риторик өндәүгә якынаялар: “Газиз балам. Дөньяда файдасы булмыйча, фәкать бушка гомер уздыра торган гыйлемнәр тәхсил итәргә тырышма. Әхлак, әдәбият, тарих, хисап, җәгърәфия кеби файдалы гыйлемнәр белән танышырга тырыш. Мондый заманга – муафыйк нинди гыйлем вә фәннәр булса, лазем кадәр алырга иҗтиһат кыл. Үзләренең нәрсә сөйләгәнен белмичә, фәкать кычкырышудан гыйбарәт булган шәкертләргә карама”. (“Ата-ананың баласына хаты”) [Шунда ук, Б.289].

Шәхси хатларда телнең гадилеге җөмлә төзелешендә дә күренә. Мәсәлән, тулы җәенке җөмләдән соң, тулы булмаган җөмләләр тезелеп баруы мөмкин. Гадәттә, аларда ия кабатланмый, аны алмаштыра торган сүзләр дә кулланылмый. Г.Тукай хатларыннан бер мисал: “Ул әүвәл тазарырга, сәламәтләнергә кирәклеген сөйләде. Ютәлдән бер-ике төрле дару бирде. Кымыз эчәргә кушты” [Шунда ук]. Кайбер хатларда традицион формалар, язма китап теле үзенчәлекләре дә билгеле күләмдә урын ала.

Бу хатлар өслүбендә тел үсешендәге аерым чорларга хас гомуми тенденцияләр дә ачык чагылыш таба. Анда алынма сүзләргә һәм интернациональ лексикага шактый урын бирелә. Кайбер мисаллар: “... микроб булган тәкъдирдә дә аңар агулы дару җибәрү мөмкин түгеллеген сөйләде... Теге аспирин йоттыра торган авыру (бизгәк) күптән бетте... Вагонда буфет та бар иде”. (Г.Тукай Кәбир Бәкиргә язган хатыннан өзек) “Һәммәсе бер номерга кереп бетсә иде... цензор бозар кебек сизәм”. (Г.Тукай Зәйнәп Хәсәнигә язган хатыннан өзек) “Юлда студентлар вә курсистлар туры килә”. “Москвадагы татар вә хәтта рус аристократларыннан, хәтта бюрократларыннан әллә никадәр гаиләләр белән таныштым... Шундый вакытлар була ки, шул аристократка вә аристократларның кыланышларыннан косасылар килә”. (Ф.Әмирханның Ризван Ибраһимовка язган хатларыннан өзек).

Алынма сүзләр юмористик планда да бирелә ала. Мәсәлән: “Бер көн укыган нәрсәсен икенче көн сүз арасына кыстырып-кыстырып, ят кешеләр күбрәк җирдә рассказать итеп чыга”. “Әгәр азанны да татарчага переводить итсә, аннан соң тәмам зур мөхәррирлекнең камәленә ирешкән булыр иде”. (Ф.Әмирханның И.Аитовка хаты) [Шунда ук]. Биредә юмористик эчтәлек әдәби норма итеп кабул ителмәгән инфинитив формадагы рус фигыльләре белән тагы да көчәя төшә. Гипербола рәвешендә дә юмористик сөйләм барлыкка килә ала: “Барысына да бер вагон сәлам”. (Ш.М.) Кайбер алынма сүзләр халык сөйләмендәгечә үзгәртелеп биреләләр: “Програмсыз улдыктан”. “Ике еллык җүбәләе була бит”. (Г.Тукай) “Баласы җәл калган” (Ш.М.) Хатларда стихия рәвешендә халык сөйләменә үткән, әмма әдәби тел өчен норма булып саналмаган сүзләр дә очрый. Мәсәлән: “Эчем, тышым Ишми вә игъванына злоба белән тулды” (Г.Т.) [Тукай Г. 1976, Б.334]. “Впрочем, акча юклыктан бик күп вакыты җиткән дәваларны кылмый торырга туры килә”. “Бөтен удовольствием дә хәзер шул көн саен редакциягә чыгудан гына гыйбарәт” (Ф.Ә.) [Хаков В.Х. 1999, Б.290].

Димәк, шәхси хатлар мөһим, тарихи документ кына түгел, ә өйрәнү өчен бай һәм кызыклы тел материалы булып тора. Аларны өйрәнеп, без анализларга, чагыштырырга, төрле чорларда, стильләрдә язылу нормаларын ачыклый алабыз.

Шәхси хатлар әдәби жанр белән дә тыгыз үрелеп килә. Матур әдәбият әсәрләрендә еш кына шул үзенчәлекне күзәтергә мөмкин. Мондый очракларда хатларның теле, язылу алымнары шул әсәрнең теленә һәм авторга хас үзенчәлекләргә яраклаштырылып бирелә.

Шәхси хатлар эпистоляр жанрның үсешенә этәргеч биргәннәр. Бу формада хат язышу фикер алышу чарасы гына булып калмады, ә җәмгыятьнең сәнгать өлкәсендәге аерылгысыз элементы булып калды.

Шәхси хатларда татар проза теленең формалашуы да ачык күренә. Сөйләм гади һәм катлаулы төзелмәләрдән оеша, төрле әйләнмәләр кулланыла, фикер ачык һәм билгеле бер логик эзлеклелектә бирелә. Болар барысы да телнең эчке мөмкинлекләреннән дөрес файдалануны таләп итә. Нәтиҗәдә, бу башка өслүбләрне дә яңа үзенчәлекләр белән баетырга, әдәби телнең функциясен киңәйтергә мөмкинлек бирә. Җөмләләрне дөрес төзү, урынлы куллану төрле вариантлар белән эш итә белүгә дә бәйләнгән. Бер үк контекстта фигыльләрнең төрле төрләреннән, барлык-юклык һәм заман формаларыннан файдаланыла. Бу да сөйләмнең стилистик нәтиҗәлелеген булдыруга, көчәйтүгә хезмәт итә. Болар белән беррәттән, фикерне укучының һәм тыңлаучының аңына җиткерү өчен башка тел-сурәтләү алымнары да катнаша. Бу юнәлештә сөйләмдә риторик сораулар, өндәүләрнең төрле кабатлаулар белән бергә тыгыз үрелеп баруын, кучерелмә мәгънәдәге сүзләрнең киң кулланылуын күрергә мөмкин.

Димәк, шәхси хатлар - бик тә үзенчәлекле төр. Алар үзләре дә берничә төркемгә бүленәләр. Бу ике якын субъектның хат язышуы итеп карала. Әлеге хатлар тел-стиль ягыннан да бик бай. Без бу хатларга хас төп лингвистик, стилистик билгеләрне, тел-сурәтләү чараларын ачыкладык. Әлеге үзенчәлекләр күренекле әдипләребезнең хатларында тулысынча чагылыш таптылар.

Без әлеге фәнни хезмәтебездә шәхси хатларның төрләрен ачыкладык һәм аларга хас төп үзенчәлекләрне билгеләдек. Гомумән, шундый нәтиҗәгә килергә мөмкин: әлеге төр хатлар эпистоляр стильдә иң мөһим бер тармак булып тора һәм үзенең төзелеше, эчтәлеге, формасы, кулланылыш даирәсе белән аерылып тора.

Галимнәрнең шәхси хатларга карата фикерләре төрле. Аларның төрләрен билгеләүдә дә аерымлыклар күзәтелә. Шулай да, без шәхси хатларның биш төрен аерып күрсәттек.

Шәхси хатларны язуда үзенә генә хас калыплар да бар. Бу структур яктан сакланырга тиеш. Мәсәлән, шәхси хатлар композицион яктан өч өлештән тора: кереш, төп өлеш, йомгаклау. Шулай да без, алдагы хат үрнәкләреннән карап киткәнчә, аларда бу форма иректе кулланылган вариантлар да очрый. Шәхси хатларда адресатка эндәшүдән башлана, ләкин барлык хатларда да әлеге үзенчәлек сакланмаска мөмкин. Хат азагына дата һәм адресантның имзасы куела.

Хат, адресат шәхесенә карап, төрле эчтәлектә, башка төрле мөнәсәбәттә була. Шуны исәпкә алып, төрле тел-сурәтләү чаралары кулланылып языла. Мәсәлән, без карап үткән Ф.Кәрим, Г.Тукай хатларында әлеге үзенчәлек аерып күрсәтелде.

Шәхси хатларда тормышны, яшәешне сурәтләү зур урын ала. Алар аша без адресантның тел үзенчәлекләрен, дөньяга карашын, аңа хас сыйфатларны ачыклый алабыз. Хат язышу диалог формасына корылган яки аны монологка корылган диалог дип тә әйтеп була. Анда ике аралашучы була. Әлеге форманы без шулай ук Ф.Кәримнең хатларыннан карап үттек.

Шулай ук, шәхси хатлар тиз вакыт эчендә язылалар, андагы кимчелекләрне төзәтү, кытыршылыкларны шомарту яки күчереп тору гадәте бөтенләй юк. Шуңа күрә анда гади сөйләү теленең традицион язма формалары белән аралашып килүен дә, фикерләрнең кабатлануын да һәм индивидуаль язу үзенчәлекләрен дә күрергә мөмкин. Алар төрле функция башкаралар: танып белү, коммуникатив, фатик (элемтә урнаштыру) һ.б.

Бүгенге көндә шәхси хат язышу күренеше кими бара. Телдән сөйләм функцияләренең артуы язма рәвештә аралашуны киметә бара (телефон аша аралашу). Дуслар һәм туганнар язма формада бик сирәк аралашалар. Алар урынына SMS-хәбәр, электрон почта аша җибәрелә торган текстлар, чат, форум, сайт, мессенджер битләрендә аралашу киң таралды. Открыткалар (ачык хатлар) хәзерге көндә билгеле бер шаблонга салынганнар. Аларда бары тик дата һәм кемгә юнәлдерелгәнлекне генә күрсәтәсе кала.

Шулай итеп, тарихи шартлар үзгәрү сәбәпле, шәхси хатлар бүгенге көндә икенче үсеш-үзгәреш этабына аяк бастылар. Шуңа күрә аларга кагылышлы проблемалар да аз түгел. Мәсәлән, традицион хат язу формасы бүгенге көндә кимегәннән кими бара, чөнки кешеләр күбрәк үзара телефоннан аралашалар. Шулай да хәзерге вакытта шәхси хатларны тикшерү

буенча актив эш алып барыла һәм аларның башка өйрәнелмәгән үзенчәлекләре ныклап тикшерелә. Бу фәнни хезмәтебезнең төп максаты шәхси хатларга хас булган үзенчәлекләрне күрсәтү иде, һәм без куйган максатыбызга тулысынча ирештек.

Кулланылган әдәбият:

1. Авхадиева А.И. История изучения эпистолярного стиля в татарском языкознании / А.И. Авхадива // Востоковедение. Сборник статей и докладов / Отв. ред. Г.Г. Зайнуллин.- Казань, 2003.- 149 с.

2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова.- Москва: Сов. Энциклопедия, 1969.- 608 с.

3. Әмирхан Фатих Әсәрләр, 4 томда. 4 т. Әдәби сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар / Фатих Әмирхан.- Казан: Тат. кит. нәшр., 1986.- 390 б.

4. Әүһәдиева А.И. Татар телендә эпистоляр стильнең формалашуы / А.И. Әүһәдиева // Татар теле, әдәбияты, тарихы-үткәне һәм бүгенгесе / Баш ред. Т.Н. Галиуллин.- Казан: Казан унив. нәшр., 2000.- 446 б.

5. Бәширов К.Ф. Хат язмак ысулы / К.Ф. Бәширов.- Казан: Типо-литография Императорского университета, 1909.- 17 б.

6. Виноградова Е.М. Эпистолярные речевые жанры: Прагматика и семантика текста / Е.М. Виноградова.- Москва: Московский государственный заочный педагогический институт, 1991.- 20 с.

7. Гыйззәтов Таҗи Сайланма әсәрләр, драмалар / Таҗи Гыйззәтов.- Казан: Тат. кит. нәшр., 2002.- 384 б.

8. Җәлил Муса Әсәрләр, 3 томда. 3 т. Шигырьләр, поэмалар, тәрҗемәләр, биографик материаллар, хатлар / Муса Җәлил.- Казан: Тат. кит. нәшр., 1976.- 648 б.

9. Зиннәтуллина К.З. Татар теле: Рус телендә урта гомуми белем бирүче мәкт. 9 нчы сыйныфы өчен дәреслек (татар балалары өчен) / К.З. Зиннәтуллина, Ф.Ф. Фатыйхова, Р.Х. Мирзаһитов.- Яңартылган 3нче басма.- Казан: Мәгариф, 2005.- 159 б.

10. Зәкиев М.З. Туган тел үсеше / М. Зәкиев.- Казан: Тат. кит. нәшр., 1967.- 83 б.

11. Ибраһимов С.М. Синтаксик стилистика: Студентлар өчен кулланма / С. Ибраһимов.- Казан: Казан унив. нәшр., 1989.- 150 б.

12. Кәрим Фатих Әсәрләр, 3 томда. 3 т. Повестьлар һәм хикәяләр, мәкаләләр, очерклар, хатлар / Фатих Кәрим.- Казан: Тат. кит. нәшр., 1981.- 327 б.

13. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы / Х.Р. Курбатов .- Казан: Мәгариф, 2002.- 199 б.

14. Ризаэтдин Фәхретдин: Фәнни биографик җыентык / Ризаэтдин Фәхретдинов.- Казан: “Рухият” нәшр., 1999.- 224 б.

15. Сафиуллина Ф.С. Татар теле: Рус урта гомуми белем мәктәбе 11нче сыйныфында укучы татар балалары өчен дәреслек / Ф.С. Сафиуллина, С.М. Ибраһимов.- Тулыландырылган 2нче басма.- Казан: Мәгариф, 2000.- 175 б.

16. Седова О.Н. Эпистолярный стиль в системе функциональных стилей русского языка / О.Н. Седова // Филологические науки, 1985.- №5.- С.57-60.

17. Такташ Һади Әсәрләр, 3 томда. 3 т. / Һади Такташ.- Казан: Тат. кит. нәшр., 1983.- 478 б.

18. Татар стилистикасының теоретик нигезләре: Татар филологиясе һәм тарихы факультеты студентлары өчен программа / Төз. И.Б. Бәширова.- Казан: Казан дәүләт унив. нәшр., 2005.- 29 б.

19. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / Баш ред. Ф.Ә. Ганиев; сүз башы авт. Ф.Ә. Ганиев; ТР ФА Г.Ибраһимов ис. ТӘһСИ гыйльми советы карары белән басыла.- Казан: Матбугат йорты нәшр., 2005.- 848 б.

20. Тукай Габдулла Сайланма әсәрләр, 2 томда. 2 т. Мәкаләләр, истәлекләр, хатлар / Габдулла Тукай.- Казан: Тат. кит. нәрш., 1976.- 447 б.

21. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика) / В. Хаков.- Казан: Тат. Кит. нәшр., 1999.- 304 б.
22. Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше / В. Хаков.- Казан унив. нәшр., 1972.- 222 б.
23. Хаков В.Х. Тел һәм стиль мәсьәләләре / В. Хаков.- Казан: Казан унив. нәшр., 1961.- 160 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КОШ АТАМАЛАРЫ КЕРГӘН ФРАЗЕОЛОГИЗМНАР

Илсаф Габизов, 10нчы сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкчесе: Сабирова Резеда Әгъзамтин кызы,
Саба районы Шәмәрдән лицее

Фразеологик әйтелмәләр телдә гаять әһәмиятле роль уйный.Адар, гади сүз һәм сүзтезмәдән аермалы буларак, фикерне, төшенчәне сурәтле, бизәкле, тәэсирле итеп белдерәләр. Кеше үене сөйләмендә фразеологик әйтелмәләрне никадәр мул һәм уңышлы файдаланса, аның фикере кешеләргә шул дәрәҗәдә җиңелрәк, тизрәк һәм тәэсирлерәк барып җитә.

Фразеологизмнарда халыкның тормыш тәҗрибәсе, фикер йөртүе, милли үзенчәлекләре чагылыш таба. Аларның барлыкка килүе дә кешенең абстракт, метафорик уйлау сәләте үсеше белән бәйле, ягъни фразеологизмнар әйберләрне, күренешләрне бер - берсенә охшатып, чагыштырып барлыкка килә. Аерым очракларда төрле телләрдәге фразеологик әйтелмәләр уртак юллар белән барлыкка килә. Мәсәлән, плясать под чужую дудку - кеше кубызына бию. Бу форманы бер телдән икенче телгә тәрҗемә ителгән дию дөрес түгел, чөнки төрле халыкның фикерләү законнары уртак. Әлеге формалар шул уртаклык җирлегендә барлыкка килә. Фразеологизм барлыкка килүнең иң бай чыганагы булып халыкның җанлы сөйләме санала. Аларның шактый күп өлеше халык авыз иҗатыннан алынган: ай күрде - кояш алды. Кайберләренең килеп чыгышы билгеле бер җиргә бәйле була: башына тай типмәгән. Шулай ук фразеологизмнар билгеле бер һөнәр иярәреннән килеп чыгарга мөмкин: ат ачуын тәртәдән алу. Фразеология фонды әдәби, тарихи чыганаклар нигезендә дә байый. Кайбер фразеологизмнар чит телдән калькалаштыру юлы белән дә белдерелә. Бер өлеше дини чыганакларга барып тоташа: сират күпере аша чыгу. Грек мифологиясеннән алынганнары да шактый: акчаның исе юк, ызгыш алмасы. Шулай ук халыклашкан әсәрләрнең персонажлары фразеологик берәмлекләргә әвереләләр: Таһир - Зөһрә.

Халыкның күп гасырлар дәвамындагы күзәтүләре һәм уйланулары нәтиҗәләре, аның хыял-өметләре дә тотрыклы сүзтезмәләрдә гәүдәләнеш таба. Кеше табигать баласы дип юкка гына әйтмиләр, чөнки безнең көнкүрешебез, мөһитебез һәрчак табигатькә – төрле кыргый җәнлекләр, йорт хайваннары, үсемлекләр һәм, әлбәттә, кошлар белән бәйле. Бигрәк тә бу бәйләнеш фразеологик сүзтезмәләрдә ачык күренә. Мәсәлән, кешенең тышкы кыяфәтен, холык-фигылен тотрыклы сүзтезмәләр аша еш кына бирәбез: торна Вәли- бик озын буйлы, ике бозауга кибәк аера белмәгән- кулыннан эш килми торган, булдыксыз, уңмаган, җебегән. Әлбәттә, татар теленең фразеологик берәмлекләре лексик составы ягыннан тиешле дәрәҗәдә өйрәнелгән. Мондый тотрыклы берәмлекләр составында кош исемнәренең кулланылышы зур кызыксыну уята. Шул сәбәпле без фәнни-тикшеренү эшебезне кош исемнәре белән бәйле фразеологик әйтелмәләрне өйрәнүгә багышладык һәм “Татар телендә кош атамалары кергән фразеологик берәмлекләр” дип атадык. Бу тема бездә кызыксыну уятты һәм фразеологик берәмлекләр составында кош исемнәренең ни дәрәҗәдә кулланылуын ачыклау максатын куйдык. Максатка ирешү өчен түбәндәге бурычлар куелды:

1) фразеологиягә багышланган фәнни-методик хезмәтләргә күзәтү ясау;

2) “Татар теленең фразеологик сүзлеге”нә күзәтү ясау, алардан кош исемнәре кергән фразеологик әйтелмәләрне язып алу;

3) әлеге фразеологизмнарны төзелеше һәм семантик яктан тикшерү.

Тикшерү объекты итеп, Н.Исәнбәтнең ике томлык “Татар теленең фразеологик сүзлеге” н алдык.

Хезмәтнең практик әһәмияте: мәктәп, урта, югары уку йортларында фразеологик әйтелмәләр темасын өйрәнгәндә ярдәмлек буларак кулланма материал булып хезмәт итә алуында.

Татар телендә кош атамалары кергән фразеологик берәмлекләр.

“Кош” сүзе кергән фразеологик берәмлекләр.

Теләсә кайсы халык билгеле бер тирәлектә яши һәм шулай ук аны географик яктан шушы тирәлеккә яраклашкан үсемлек, хайваннар, кошлар дөньясы чолгап ала. Кошлар - Җир йөзендә иң киң таралган тереклек иясе. Хәзер аларның бик күп төрләре бар. Җир шарында 9600 төрле кош яши.. Мәсәлән, без яши торган Татарстанда гына да 200 ләп төре бар. Нинди генә кошларны очратмыйсың безнең туган җиребездә: карга, саескан, сыерчык, күгәрчен, сандугач, көртлек.... Шуңа күрә тукран, каз, күке, тургай,чәүкә кебек кош атамалары татар халкының сөйләмендә канатлы әйтелмәләр, тотрыклы сүзтезмәләр, мәкаль-әйтемнәр составында да кулланылалар. Мәсәлән, сөйләмдә дә, төрле әдәби әсәрләрдә дә “кош” сүзе кергән фразеологик әйтелмәләр киң кулланыла. Мәсәлән, “Асыл кош”, “Бәхет кошы”, “Күңел кошы”, “Оҗмах кошы” һәм башкалар. Н.Исәнбәтнең ике томлык “Татар теленең фразеологик сүзлеге” ндә “кош” сүзе кергән 19 фразеологик әйтелмә бирелгән.[13] Әлеге фразеологизмнар кошларның төрле сыйфатларын, яшәү рәвешләрен күзәтү нәтиҗәсендә барлыкка килгән. Мәсәлән, кошның җитезлеге, тиз һәм еракка очуы белән бәйле фразеологизмнар: “Кош очып җитмәс җир”, “Кош очымы”, “Кош очмас җирдән”. “Кош токтандай” фразеологизмы да кошның җитезлеге белән бәйле. Очкан кошны тоту мөмкин булмаган кебек, адәм баласы да һәр теләгенә ирешә алмый. Әгәр инде кечкенә генә теләгенә ирешеп, бик нык шатланса, кош токтандай була, чөнки кош бик сирәк очракта гына тоттыра. Шушы чагыштыру җирлегендә кош токтандай фразеологизмы барлыкка килгән. “Кош сөте генә юк” фразеологизмы җаның ни тели бар да бар, кошның сөте булса, анысы да булыр иде дигәнне аңлата. Борынгы грекларда да киң таралган. Аристофан, Лукман һәм башкалар да әлеге фразеологизмны мисал итеп китерәләр. Аларда: байлык белән мөмкин булмаган нәрсәне дә табып була дигән мәгънәдә. Рус халкында да киң таралган: “Всё есть у богатого, оприч птичьего молока”.

Кош атамалары белән бәйле фразеологик берәмлекләрне семантик яктан төркемләү.

Кешенең тышкы кыяфәтен, холык-фигылен еш кына төрле кош атамалары кергән тотрыклы сүзтезмәләр аша бирәбез. Шуңа күрә безнең тарафтан кош атамалары белән бәйле фразеологик әйтелмәләр семантик яктан тикшерелде. Кош атамалары белән бәйле фразеологик берәмлекләр төрле мәгънәләрне белдереп килергә мөмкин. Бер ишеләре предметны һәм затны белдерсә, бер ишеләре шул предмет һәм затларның билгеләрен, сыйфатларын, эш-хәлләрен белдереп киләләр. Мәсәлән, “каз оясы” – тузган өй, мамыгы-йоны тузган зур бүрекне(предметны) белдерсә, “каз мамыгы аның башында” фразеологизмын ялганчы кешегә карата кулланалар, ягъни аның эчке сыйфатын тасвирлап бирә. “Каз урынына карга” фразеологизмы исә эш-хәлне белдерә. Әйбәт нәрсә көткәндә, начары эләгү, алдану мәгънәсен аңлата.

Шушы бүленешне истә тотып, кош атамалары белән бәйле фразеологизмнарны 3 төркемгә бүлдек: предмет һәм зат белән белдерүче, билге һәм сыйфатны белдерүче, эш-хәлне белдерүче фразеологизмнар.

---

[13] Кушымта 1

Әйтергә кирәк, предмет һәм затларның билгеләрен, сыйфатларын белдерүче фразеологизмнар аеруча күп. Алар.тупланылган 192 фразеологик берәмлекнең өчтән ике өлешен тәшкил итә.

Кешенең тышкы кыяфәтен, холык-фигылен еш кына төрле кош атамалары кергән тотрыклы сүзтезмәләр аша бирәбез. Кешенең ялгызлыгын күкегә тиңләп күрсәтү фразеологизмнарда сакланып калган. Күке – баласыз ялгыз кош. Аның йомыркасын чит кош оясына салып калдыруы гомуммәгълүм. Татар халкы аның шушы билгесен күздә тотып, баласыз, тол яки буйдак кешегә карата әйтелгән фразеологизмнарда нәкъ менә күкегә тиңләүне кулланалар: *"оясыз кәккүк" , "дуадак күке төсле".* Башкаларга катышмый торган ят кешегә карата *"ак күке - ят күке"* фразеологизмы да еш кулланыла. Күкенең оясын эзләп кычкырып йөрүе дә халык күз уңыннан читтә калмаган. *"Саташкан күке", тиле кәккүк", "аңгыра күке"* фразеологизмнары аңгыраеп йөри торган, кеше сүзен кабатлап, мәгънәсез сөйләүче кешегә карата кулланыла. *"Күке җан"* фразеологизмы исә моңы-җыры белән кешене әсир итүчегә карата кулланыла. Гомумән, "күке" белән бәйле фразеологизмнар шактый һәм аларның күбесе кешедәге тискәре сыйфатларны чагылдыралар.

"Сандугач" атамасы кергән фразеологизмнар күбрәк кешенең уңай сыйфатларын чагылдыралар. Мәсәлән, эше уңышлы барган кешегә *"аның сандугачы сайрый"* , ә бик уңган, оста куллы кешегә карата *"агачтан сандугач кына ясамый",* диләр. Шулай ук кешедәге кайбер кимчелекле сыйфатны белдерү өчен дә "сандугач" атамасы белән бирелгән фразеологизмнар бар. Кеше алдына чыгып, кәгазьгә карамыйча, үз сүзен әйтә алмаучы кешене *"кәгазь сандугачы"* дисәләр, аз йоклаучы кешегә карата *" сандугач йокысы"* белән йоклый диләр. Гомумән, "сандугач" атамасы кергән 10 фразеологизмның 6 сы кешенең уңай сыйфатын чагылдырса, 4 се аз гына кимчелеген күрсәтә.

Күзәтүләрдән күренгәнчә, һәр кош атамасы нинди дә булса сыйфатны чагылдыру өчен кулланыла. Мәсәлән, күбесенчә тавык компонентлы фразеологик берәмлекләр аңгыралыкны, зиһенсезлекне, белемсезлекне, үрдәк – сер тотмаучанлыкны, күп сөйләшүчәнлекне, алдауны, саескан – эләкчелекне, ялганлауны, чебеш- хәлсезлекне, чирләшкә булуны, күркә- мактанчыклыкны , тилгән- тилелекне белдерә. Кош атамалары кергән фразеологизмнарның бер ишеләре кешене тышкы яктан сурәтләсәләр, икенчеләре исә кешенең эчке күңелен тасвирлыйлар. Кешенең тышкы төс-кыяфәтен тасвирлаучы фразеологик әйтелмәләр симезлек, ябыклык, ямьсезлек, озын буйлы һәм кара мыеклы булу кебек сыйфатларны һәм үзенчәлекләрне характерлап киләләр. Алдан ук шуны әйтергә кирәк: кешенең тышкы кыяфәтен сурәтләүче кош атамалары белән белән бәйле тотрыклы сүзтезмәләр шактый аз. Мәсәлән, "*такыр басу торнасы кебек"-озын буйлы, "карга куркыткычы"- ямьсез, "карга чукырлык та ите калмага"-ябык, "карлыгач мыек"- кара мыеклы* һ.б.

Эчке күңел сыйфатларын характерлап килүче фразеологик берәмлекләргә килгәндә, алар кешенең үткер телле, әрсез, саран, алдау, аңгыра, надан, тиктормас, курку, ялкау, булдыксыз, җиңел акыллы, мактану, сер тотмау, күп сөйләү, сүзендә тормау, җитезлек, сизгерлек кебек сыйфатларны белдерә. Мәсәлән, "*чыпчык йөрәк"- куркак, "бытбылдык сату"- күп сөйләү, "борынына тугыз күркә кунарлык"- мактанчык, "карга маен эчкән"- аңгыра, "тавык баш"- зиһенсез, "карт чыпчык"- тәҗрибәле* .

Кош атамалары кергән фразеологик әйтелмәләрне тикшерү шуны күрсәтте: кешенең уңай сыйфатын күрсәтүче фразеологик берәмлекләр кешенең кире сыйфатын белдерүче берәмлекләргә караганда бик аз. Кешене кире характерлаучы фразеологизмнар алдау, нәселсезлек, кирелек, саранлык, начарлык, сер тотмау, курку, булдыксыз, мактану, игътибарсызлык,, җиңел акыллылыкны һ.б. белдерә. Мәсәлән, *"каз урынына карга"-алдау, "тол ата каз сыман"- үзеннән нәсел калдырмаучы,"тавык кебек киригә тырнау"- киресен эшләүче,"тавык үләте"- начарлык, зәхмәт таратучы кеше, "үрдәк телен ашаган"- бакылдык, "калай әтәч"- шапырынырга яратучы, буш кеше, "карга санап йөрү" - ачык авыз булу* һ.б. Кешенең уңай сыйфатлары халык тарафыннан кагыйдә буларак кабул ителә, ә тискәре яклары игътибарны җәлеп итә, шуңа күрә негатив яктан характерлаучы әйтелмәләр

күбрәк очрый. Шулай ук кайсы кош атамасы белән фразеологизмнар күбрәк булуын ачыкладык Нәтиҗәдә тавык компоненты булган 36; каз – 26, карга – 19, чыпчык– 15; торна – 11, сандугач һәм күке – 10; әтәч – 8, ябалак - 6, үрдәк – 5; күркә, чәүкә, күгәрчен, ала карга – 4, аккош, тутый кош, чебеш – 3, карлыгач, козгын, бүдәнә, карчыга, тартар, тилгән – 2, тургай, тукран, сыерчык, бөркет– 1 фразеологизм барлыгы ачыкланды.[14]

Кош атамалары кергән фразеологизмнарны компонентлары буенча төркемләү.

Сан ягыннан фразеологизм составында икедән алып алты-җиде сүзгә хәтле компонент булырга мөмкин.

Ике компонентлы	***Өч компонентлы***	***Дүрт компонентлы***
Аккош сөте	*Аккош очырып баеган*	*Ак күке-ят күке*
Аккоштан ычкындыру	*Дуадак күке төсле*	*Иске мәчеткә күккүк мәзин*
Аңгыра күке	*Акчасыздан ата каз*	*Ата казга сәлам бирү*
Күке паровоз	*Ата каз боткасы*	*Ата казыгыз күкәй саламы*
Күке төкереге	*Каз тәне чыгу*	*Каз биреп үрдәк алу*
Күке җан	*Каз урынына карга*	*Каз булсаң симез бул*
Оясыз- кәккүк	*Каз ите күтәрелү*	*Каз мамыгы аның башында*
Саташкан күке	*Казлар Рим коткарган*	*Капчык-капчык каз башы*
Тиле кәккүк	*Каз мамыгына утыру*	*Оя баскан каз кебек*
. Каз мае	*Каз муен булу*	*Оясын пычраткан каз кебек*
Киек каз юлы	*Авызыңа каз боты*	*Тол ата каз сыман*
Бөрешкән тавык	*Авызыңа каз мае*	*Акчасын тавык та чүпләп бетермәс*
Йолкынган тавык	*Аның тавыгы юргалый*	*Алмаган тавык, салмаган йомырка*
Каткан тавык	*Тавык атлап чыгарлык*	*Тавык белән сабан сөрү*
Кикрикле тавык	*Тавык бәкәленнән йөзә*	*Тавык бүтәкәсеннән энҗе эзләү*
Койрыксыз тавык	*Тавык мие эчкән*	*Тавык кебек артка тырнау*
Оя тавыгы	*Тавык чүпләп бетергесез*	*Тавыклар куначадан төшмәс борын*
Сукыр тавык	*Әтәче дә күкәй сала*	*Тавык күлендә йомырка бетмәгән*
Тавык абзары	*Кара чәүкә кебек*	*Тавык сыман кирегә тырмый*
Тавык аягы	*Аның сандугачы сайрый*	*Акчасы әтәч булып кычкыра*
Тавык баш	*Карлыгач-сандугач булышу*	*Аның әтәче дә кубыз уйный*
Тавык елы	*Сандугачны каргага алыштыру*	*Йомыркадан чыкканчы әтәч булган*
Тавыу йөрәк	*Карлыгач-сандугач булышу*	*Әтәч булып кычкыра акчасы*
Тавыклар көләрлек	*Үрдәк телен ашаган*	*Әтәч кебек кукыраеп йөрү*
Тавык хәтере	*Бер оя чебешләре*	*Алап сугып чәүкә куркытма*
Тутырган тавык	*Торна йомыркасын тоттыру*	*Чәүкә мие эчкән нәрсә*
Тавык үләте	*Торна борчагы сибү*	*Агачтан сандугач кына ясамый*
Беренче әтәч	*Торнаның ыштаны юк*	*Син сандугач, мин карлыгач*

[14] Кушымта 2

Тол әтәч	*Карга маен эчкән*	*Сандугач койрыгы борып алу*
Калай әтәч	*Карга санап йөрү*	*Сандугач теле кирәкме сиңа*
Әтәч итү	*Каргышың карга башына*	*Самавыр башында сандугач сайрату*
Әтәч гомер	*Карчыга булып ташлану*	*Артыннан тере саескан очыра*
Әтәч какрыгы	*Күгәрчен кебек гөрләшү*	*Авызыннан тере саескан очыра*
Әтәч куразы	*Тартай арбасы кебек*	*Борынына тугыз күркә кунарлык*
Әтәч азан	*Тартай кебек арык*	*Күкәй баскан күркә шикелле*
Чиркәү чәүкәсе	*Тилгән күкәе эчкән-*	*Такыр басу торнасы кебек*
Кәгазь сандугачы	*Тилгән мие ашаган*	*Каргага аттым, бозауга тиде*
Сандугач йокысы	*Чыпчык башы кадәр*	*Карга оясында үскән күккүк*
Карлыгач мыек-	*Чыпчыкның да үз бизмәне*	*Карга чукырлык та ите калмаган*
Сертотмас үрдәк	*Чыпчык оясы кебек*	*Карга җимгә төшмәс борын*
Үрдәк очыру	*Чыпчык чүпләп бетермәс*	*Тавис каурыйлары таккан карга*
Күзге чебеш	*Ак ябалак сөте*	*Карчыгадан калган тавык шикелле*
Чирле чебеш	*Ябалак үлгән урын*	*Күгәрчен сөте генә юк*
Дагалы күркә		*Ала каргадай алдан кычкыру*
Бытбылдык сату		*Ала каргадай кайтып та җиткән*
Кара козгын		*Чыпчыкка йон чыкканны да сизү*
Бәлеш козгыны		*Чыпчык күреп коты очкан*
Бүдәнә сугыштыру		*Чыпчык чукырлык ит калмау*
Бүдәнә симертү		
Торна Вәли		
Йонсыз торна		
Торна кунагы		
Торна мамыгы		
Торна күзе		
Торна юлы		
Һавадагы торна		
Кара карга		
Карга бураны		
Карга авыз		
Карга куркыткычы		
Карга боткасы		
Мисыр каргасы		
Кара кош		
Күгәрчен сөте		
Күгәрчен ашату		
Ала кош		

Сыерчык бураны		
Тутый кош		
Тукран тәүбәсе		
Тургай тубыгыннан		
Карт чыпчык		
Кино чыпчыгы		
Чыпчык баш		
Чыпчык ите		
Чыпчык йөрәк		
Чыпчык тезеннән		
Ябалак шулпасы		
Ябалак баш		
Чырайсыз ябалак		

Кош атамалары кергән фразеологизмнарны ничә компоненттан торуын ачыклау шуны күрсәтте: ике компонентлы тотрыклы сүзтезмәләр өч, дүрт компонентлыларга караганда күбрәк. Шулай ук биш һәм аннан да күбрәк компоненттан торган фразеологизмнар да очрады. Мәсәлән, *"чыпчык пыр иткәнгә йөрәге шыр итә", "чыпчык кебек бер ботакта тормас", " кебек йөрим дип, үз йөрүен оныткан саескан хәлендә калу",* **"***карга көйгә "сандугач" дип йөрү"***,** **"***карга башыдай калҗа таба алмассың", "карганы сабынлап юу белән бер" һәм башкалар.*

Шулай итеп, кош атамалары кергән фразеологик әйтелмәләрне тикшерү шуны күрсәтте: кешенең уңай сыйфатын күрсәтүче фразеологик берәмлекләр кешенең кире сыйфатын белдерүче берәмлекләргә караганда бик аз. Кешене кире характерлаучы фразеологизмнар алдау, нәселсезлек, кирелек, саранлык, начарлык, сер тотмау, курку, булдыксыз, мактану, игътибарсызлык,, җиңел акыллылыкны һ.б. белдерә. Мәсәлән, *"каз урынына карга"-алдау, "тол ата каз сыман"- үзеннән нәсел калдырмаучы,"тавык кебек кирегә тырнау"- киресен эшләүче,"тавык үләте"- начарлык, зәхмәт таратучы кеше, "үрдәк телен ашаган"- бакылдык, "калай әтәч"- шапырынырга яратучы, буш кеше, "карга санап йөрү" - ачык авыз булу* һ.б. Кешенең уңай сыйфатлары халык тарафыннан кагыйдә буларак кабул ителә, ә тискәре яклары игътибарны җәлеп итә, шуңа күрә негатив яктан характерлаучы әйтелмәләр күбрәк очрый.

Шулай ук кайсы кош атамасы белән фразеологизмнар күбрәк булуы ачыкланды. Нәтиҗәдә тавык компоненты булган 36; каз – 26, карга – 19, чыпчык– 15; торна – 11, сандугач һәм күке – 10; әтәч – 8, ябалак - 6, үрдәк – 5; күркә, чәүкә, күгәрчен, ала карга – 4, аккош, тутый кош, чебеш – 3, карлыгач, козгын, бүдәнә, карчыга, тартар, тилгән – 2, тургай, тукран, сыерчык, бөркет– 1 фразеологизм барлыгы ачыкланды.

Тикшерү нәтиҗәсе тагын шуны да күрсәтте:

1) йорт кошлары атамасы (тавык, әтәч, каз) белән ясалган фразеологизмнар 43% тәшкил итә. Бу адәм баласының әлеге кошлар белән тыгыз бәйләнештә булуын раслап тора;
2) татар халкы уңай төсмерне белдерү өчен, сандугач һәм карлыгач кебек кошларга; ә тискәре сыйфатларны тасвирлау өчен, тавык, чыпчык, карга кебек кошларга мөрәҗәгать итә;
3) татар телендә экзотик кош атамалары белән ясалган фразеологизмнар юк дәрәҗәсендә. Бу халыкның экзотик кошлар белән бәйләнешнең тыгыз булмавы һәм әлеге кошларның яшәү рәвеше, холкы белән таныш түгеллеге белән аңлатыла;
4) Кош атамалары кергән ике компонентлы тотрыклы сүзтезмәләр өч, дүрт компонентлы фразеологизмнарга караганда шактый күбрәк. Шулай ук биш һәм аннан да күбрәк компоненттан торган фразеологизмнар да очрады.

Татар телендә кош компонентлы фразеологик берәмлекләрне өйрәнү буенча эшләнгән хезмәтләр юк диярлек. Бу тема буенча кызыклы тикшеренүләр алдагы елларда да дәвам ителер дигән ышанычта калабыз.

Файдаланылган әдәбият:

1. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том – Казан, Татар.кит.нәшр., 1989. 495бит;
2. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том – Казан, Татар.кит.нәшр., 1990/ 365бит;
3. Йосыпов Р.Г. Татар һәм рус телләре фразеологизмнарының үзара нисбәте.- Фәнни Татарстан, 2016. №3:
4. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. Казан: Мәгариф.

БЕЛЕМ АЛУЧЫЛАРДА БАЛАЛАР ӘДӘБИЯТЫ КИТАБЫНА КЫЗЫКСЫНУ УЯТУ (АЙДАР ХӘЛИМ ИҖАТЫ МИСАЛЫНДА)

Галимуллина Гөлчәчәк Минхарис кызы,
Яр Чаллы дәүләт педагогия университетының 5 курс студенты
Фәнни җитәкче: Мөбәрәкшина Илзирә Ильяс кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент

Теманың актуальлеге. Татар әдәбиятында заман шаукымына иярмәгән, кыйбласына тугрылык саклаган, әсәрләреннән зыялылык өртелеп торган әдипләр төркеме бар. Халык язмышы, милләт язмышын иң югары кыйммәт дип таныган мондый әдипләр арасында Айдар Хәлим (Борис Нәҗметдин улы Хәлимов) лаеклы урын алып тора.

Айдар Хәлим 1942 елның 1нче гыйнварында Башкортстан Республикасының Миякә районы Бәләкәй (Рече) Кәркәле авылында укытучы гаиләсендә туа. А.Хәлим тормышны төрле яктан күргән, төрле өлкәләрдә эшчәнлек күрсәткән тәҗрибәле шәхес. Аның азатлыкка омтылу, каршылыкларны җиңеп чыгу, кыйбласына тугрылык саклау кебек сыйфатлары Түбән Кама шәһәрендә нефть химиясе комбинаты төзелешендә эшли башлагач ук ачык чагыла башлый.

Айдар Хәлим татар шигърияте, татар прозасы, татар публицистикасы һәм татар әдәби-эссеистик тәнкыйте өлкәләрендә зур активлык белән эшли. 2003 нче елда әдип Татарстан Язучылар берлегенең Гаяз Исхакый исемендәге премиясе лауреаты булуга ирешә. Хәзерге вакытта Татарстанның Яр Чаллы каласында яшәп иҗат итә. Әйтергә кирәк, иҗатының үзенчәлекләре, идея-эстетик кыйммәте, бүгенге әдәбиятта тоткан урыны А.Хәлимнең үзе тарафыннан да тикшерелә. Мәсәлән, балалар шигъриятендә “Орчык-малай Биктырыш” поэмасының ролен өйрәнгән хезмәте шундыйлардан санала ала [4]. Әдипнең балалар өчен язылган хикәяләре үсмерлек чорына кереп баручы балаларны изгелек һәм яхшылык, милли хәтер, җан сафлыгы кебек төшенчәләр белән кызыклы, шул ук вакытта уйланырга этәрә торган формада таныштыра. Татар җанын, татар рухын тоеп яши һәм эшли торган балалар тәрбиләүче мондый әсәрләрне фәнни өйрәнү – бүгенге чорда актуаль проблема булып тора.

Теманың өйрәнелү дәрәҗәсе. А.Хәлим иҗаты әдәби җәмәгатьчелек тарафыннан игътибарсыз калмый, аның тормыш юлы һәм иҗаты олпат галимнәр, язучылар тарафыннан өйрәнелә. Мәсәлән, аның иҗатына югары бәя бирүчеләрдән, “милләт каһарманы” дәрәҗәсенә күтәрүчеләрдән Ф.Бәйрәмова, М.Әхмәтҗановны атарга була. Әдип иҗаты шулай ук Р.Рахмани һәм Р.Сверигин кебек әдәбият галимнәре тарафыннан төрле аспектларда өйрәнелә.

Фәнни-тикшеренү эшенең максаты – Айдар Хәлимнең балалар әдәбиятында тоткан урынын һәм “Тал баласы Талхаветдин”, “Казанбаш”, “Кыяр караклары” әсәрләрен идея-эстетик аспектта анализлау.

Максатка ярашлы рәвештә, түбәндәге бурычлар билгеләнде:

1) А.Хәлимнең балалар әдәбиятында тоткан урынын билгеләү;

2) А. Хәлимнең әсәрләрендә әхлакый проблемаларның бирелеше һәм чишелешен күрсәтү;

3) А. Хәлимнең әсәрләрендә фәлсәфи проблемалар бирелешен ачыклау.

Тикшеренү объекты итеп А.Хәлимнең “Тал баласы Талхаветдин”, “Казанбаш”, “Кыяр караклары” әсәрләре алынды.

Тикшеренү предметы – әсәрләрдә күтәрелгән әхлакый һәм фәлсәфи проблемалар.

Кулланылган тикшерү методлары: тасвирлама, психологик, чагыштырма.

Эшебезнең гамәли әһәмияте анда тәкъдим ителгән материалның филология факультеты студентлары тарафыннан семинар дәресләргә, конференцияләрдә чыгыш ясарга хәзерләнгәндә кулланылу мөмкинлеге белән билгеләнә.

Айдар Хәлим һәм балалар әдәбияты

Балалар әдәбияты – гомуми әдәбиятның кызыклы да, катлаулы да бер өлеше булып тора. Нигездә игътибар олылар әдәбиятына бирелгән әлеге заманда балалар язучыларыннан олы талант, саф күңеллелек, фидакарь хезмәткә сәләтлелек таләп итә. Татар балалар әдәбиятын хәзерге вакытта үсештә, дип атарга була. Шәүкәт Галиев традицияләренең дә дәвамчысы Роберт Миңнуллин, Фәнис Яруллин, Ленар Шәех кебек шагыйрьләр, Галимҗан Гыйльманов, Нәкыйп Каштанов һ.б. проза осталары хисабына байый, үсә. Әмма Айдар Хәлимнең балалар өчен иҗаты бөтенләй башка калыпта, башка тел белән, башка идея-тематикаларны колачлап язылган. Икенче төрле әйткәндә, әдип балалар әдәбиятын, шул исәптән, дәреслекләрне дә милли рух тәрбиясенә хилафлык китергән, рус, Көнбатыш Европа әдәбиятына таянып язылган, бары көлке, сүз уйнатуга гына кайтарып калдырылган, һәм шуның белән бер бала тәрбиясенә генә түгел, гомумән, милләт үсешенә дә зыян китергән әсәрләрдән арындырырга чакыра. Алмашка әдәпле, инсафлы, югары әхлак сыйфатларын пропагандалаган, Габдулла Тукай традицияләрен дәвам иткән әсәрләр килергә тиеш, дип яза Айдар Хәлим. Аның үзенең әсәрләре – нәкъ әнә шундыйлар. Алар сан ягыннан күп түгел, әмма бу әсәрләр – татар рухы белән өртелгән булулары, иманлы буын тәрбияләүдә гаҗәеп зур потенциалы белән аерылып торалар.

Аның шигъриятендә сурәтләнгән балалар – ләззәт-бәхет, уен-көлке эчендә рәхәт көн күрүчеләр түгел, ә олылар тормышының авыр, аянычлы якларын үз җилкәләрендә бөтен тулылыгы белән татучылар. “Казлар көтүче малай турында баллада” (1968) – шуның ачык мисалы:

Бар җиһазы – киндер күлмәк, киндер ыштан,
Чебиләгән аяклары – нәкъ күн итек.
Кочаклаган да үз җирен иң җиткәнче,
Сүнгән сабый, – арыгандыр казлар көтеп [7, б.70].

Тулаем алганда, А.Хәлимне балачак дөньясына үтә житди каравы, баланың рухын юк-бар көлке белән алдамавы, бозмавы аерып тора. Р.Сверигин игътибар иткәнчә, “А.Хәлимнең алдагы зур ачышлары геройларның балачакларыннан, тормышның олы, каршылыклы дәрьяларына күчеп барган мәлләрен сурәтләү җирлегендә башкарылыр төсле. Бәлки, балачакта күңелләренә иман нурлары сеңгән нәниләребезнең өметләре олылар дөньясында яңадан-яңа күркәм яклары белән ачылыр дигән фаразыбыз авторның соңгы әсәрләрендә расланып килә. Аның аксакаллары да еш кына сүзнең бик яхшы мәгънәсендәге сакаллы сабыйлар булып чыга, ягъни геройларның күбесе, олыгайгач та, сабыйлыкның кайбер матур сыйфатларын югалтып бетермиләр. Гүя автор өчен кеше гомере – җанда гомер буе дәвам иткән балачак” [10].

Иҗаты гражданлык, милли үзаң белән сугырылган А.Хәлим балалар әдәбиятында да сизелерлек эз калдыра. Таланты аңа төрле жанрларга мөрәҗәгать итәргә мөмкинлек бирә,

әдип шул мөмкинлекне иманлы буын тәрбиясе өчен файдалана. Ул әкият-поэмалар, балладалар, шигырьләр иҗат итә. Аларның стиле, теле аерылып тора, әмма берләштерүче үзәк тә бар: аның геройларын эш сөючәнлек, дуслыкның кадерен белү, милли рух кебек сыйфатлар берләштерә. Эш дәвамында шагыйрьнең бер генә әсәрендә дә икеле алучы, ялкауланучы, куштанланучы, хәтта телевизор караучы бала образы очрамады. Аның әсәрләрендәге балалар олыларга хас проблемаларны хәл итәләр, олылар тормышы белән яшиләр.

“Тал баласы Талхаветдин” әсәрендә әхлакый һәм фәлсәфи катлам

Әсәр тартмалы композициягә корылган. 19 хикәя бер-берсе белән тыгыз бәйләнеп тулы бербөтенгә оеша. Әсәрнең һәр бүлеге татар милләтенең, татар халкының тарихын, үсеш чорын тасвирлый. Аның структурасы түбәндәгедән гыйбәрәт:

- “Болыттан туган тал баласы” хикәясе кешелекнең барлыкка килүен тасвирлый;
- “Таллар шатлыгы” – башка милләтләр белән бер рәттән татар милләтенең формалашуын күрсәтә;
- “Төн һәм көн” – әйләнә-тирәбездәге һәр нәрсәне бар иткән, мәңгелек мәрхәмәт, изгелек һәм рәхмәт иясе – Аллаһы Тәгалә;
- “Һавалар нигә зәңгәр?” – татар халкы кичергән авырлыклар аларга аерым хәтер бүләк итеп, аларны беркайда да адашмас һәм беркайчан да бер-берсен ташламас нәселгә әверелдергән;
- “Арбадагы сәяхәт” – сабырлык һәм күп көч куеп кына нәтиҗәгә ирешеп булу турында;
- “Кем акча югалтты” – татар халкы дин тыелган заманаларда яшәсә дә, үз диненнән баш тартмый. Безнең изге китабыбыз “Коръән Кәрим”ебез бар;
- “Йөзү остасы” – яхшы гамәлләр кылу өчен тирән акыл, тырыш кул белән теләк кенә кирәк;
- “Диңгез ярында сөйләшү” – татар милләте кыйналып җиңәргә өйрәнә;
- “Уенчык кибетендә” – бәхетле булу өчен кыйбатлы уенчыклар да, таш диварлар да кирәкми, бары тик Ватаның, туган йортың, якыннарың янында булу кирәк;
- “Беренче намаз” – бар нәрсәне барлыкка китергән өчен без Аллаһы Тәгаләгә рәхмәтебезне намаз аша җиткерәбез;
- “Кискән саен үсә торган тал-металл” – “без мәңге үлемсез. Без – тал-татарлар! Без киселгән җирдән генә түгел, сагынудан җиргә тамган күз яшеннән дә үсәбез!”;
- “Үзәгеңне сакла балам!” – сабырсыз, ялкау булсаң эшнең нәтиҗәсе аянычлы була;
- “Боз сөңгесе, Күргән һәм Күрмәгән” – “иртә торсаң ит пешә, соңга калсаң бит пешә”;
- “Кайсы тәмлерәк?” – һәр кәвемнең, һәр кешенең яраткан ризыгы була. Татарларның төп ризыклары – бәрәңге һәм икмәк;
- “Күрше хакы” – безнең якыннарыбыз, дусларыбыз нинди генә милләт вәкилләре булмасын без аларга яхшылык кына эшләргә тиеш;
- “Авыл бетмәячәк!...” – авылларның яшәешендә татар милләтенең киләчәге;
- “Булмаганны чүпли” – кешеләрнең булганнары һәм булмаганнары да бар;
- “Туган тел” китабы” – татар милләтенең горурланырдай бөек шәхесләре, туган телләре – татар телебез бар;
- “Шифаханәдә” – безнең үз кануннары булган саф, пакь динебез бар;

Әсәрнең төп герое тал баласы Талхаветдин символ дәрәҗәсенә җиткерелеп, милләтнең киләчәге кебек мәгънәви эчтәлекне үзенә беркетә.

Бу әсәрендә А.Хәлимнең милли концепциясе үзенчәлекле итеп ике катламда бирелгән:

1) Һәр хикәядә Талхаветдиннең төрле сыйфатлары ачыла бара, шулар аша язучы татар милләтендә күрергә теләгән сыйфатларны барлый: намуслы, бердәм, юмарт, батыр,

эшлекле, көчле, тырыш, сабыр, түзем, игътибарлы, нечкә күңелле, оялчан, бәхетле, гөнаһсыз, акыллы, иманлы;

2) Һәр хикәядә автор милли идеянең мәгънәви эчтәлеген ача: тарих, намус, Аллаһы Тәгалә, тырышлык, хәтер, авыл, Коръән Кәрим, милләт, акыл, иман, ватан, туган тел, туган җир, туган йорт, хезмәт, ата-ана;

Әлеге әсәрнең кызыклы ягы тагын шунда, автор балаларга фикерне әйтеп бетерми, балада сорау туу мөмкинлеге, уйлану өчен җирлек калдыра.

“Казанбаш” поэмасының иде-эстетик кыйммәте

Поэма бер-берсе белән тыгыз бәйләнеп тулы бербөтенгә оешкан 8 бүлектән гыйбәрәт. Әсәрнең һәр бүлеге татар милләте, татар халкының тарихын барлауга һәм шуңа бәйле горурлык хисләре белән януга корылган.

Аның структурасы түбәндәгедән гыйбәрәт:

I бүлектә поэма герое балаларны кызыксындырып үз балачагына сәяхәткә чакыра, дуслары Камил һәм Вәкил белән таныштыра. Төп герой “кишер карагы” кушаматына ия булган биш яшьлек, гаиләдә төпчек бала. Малайлар бик тату яшиләр, аларны бер хәсрәт берләштерә:

“Бер кашыктан ашап үскән әхири-дусларыбыз,
Әтиләр сугышта үлеп, югалткач хушларыбыз,
Газиз әнкәйләребез канаты асларында
(Алар безгә бирә иде кабасы ашларын да!)
Без ике ятим гаилә, бүлешеп ярты-ярым,
Яшибез бер оя булып – ястыклар гына аерым” [5, б.4].

II бүлектә А. Хәлим игътибарын туган якның матурлыгына, хозурлыгына юнәлтә:

“Кырылган инешең буйлап озатып килә таулар,
Гүя таулар үзәннәрне җитәкләп барган баулар.
Уралтавыбыз бай ташка – чакматаш, якутташка,
Айташ, майташ, гәрәбәташ, беләүташ, тактаташка”
“Менә урманга да җиттек. Саумы, әй, серле урман!
Үзең түшәк, үзең мендәр, үзең үк йомшак юрган!” [5, б.8]

III бүлектә исә А. Хәлим тарихка мөрәҗәгать итә.

“Монда карттәйләр ук юнган, тире иләп, теккән садак,
Яндырып күмер, эретеп тимер, ясаган дага, кадак;
Көтүләр көтеп, җәйләүдә мал чалып, ит каклаган,
Сәнәк саплап, кием баплап, дошманнан ил саклаган;
Монда карт инәйләребез күренми илгә артык,
Гөбердәтеп сыер сауган, оеткан төче катык;
Каймак язып, май таскыган, кайнаткан ачы корыт,
Ак гөбедә кымыз пешкән таңнардан иртә торып...” [5, б.10].

IV, V бүлекләрдә урман үзенең бар матурлыгы белән сурәтләнә. Урман – ниндидер бер сихри көчкә ия. Аның һәр агачыннан, һәр яфрагыннан җан өркеп тора. Табигатьнең, туган якның матурлыгына сокланып, яшел үләндә тәгәрәгәндә кинәт кенә балаларны “нифте базы”на ташлаучы Казанбашлар барлыкка килә.

Ләкин “кишер карагы” моңа юл куймый, ул бөтен авыл халкын бу “гыйфритләргә” каршы көрәшкә чыгара:

“Артка боролып карасам – күтәрелгән бар авыл:
Кемдә уклау, бәләк, җәмкә, кисәүагач, сыргавыл,
Кемдә чалгы, кемдә көрәк, тырма, йә шунда сәнәк,
Тотып колган, чыккан юлга – коралланганнар һәлак!” [5, б.22].

Әлеге сюжет VI-VII бүлекләрне тәшкил итә.

VIII бүлектә исә автор чынбарлыкка кайта. Киләчәктә “күктә янсын якты кояш, җирдә – илһам утлары, нифте даулап, бомба ташлап, үтмәсен самолетлар” [5, б.26] дигән теләк белән әкиятен тәмамлый.

Гомумән алганда, поэманың сюжет-композицион яктан төзелеше үзенчәлекле: әкият эчендә әкият рәвешендә язылган.

I әкиятнең нигезенә Казанбашлар турындагы риваять салынган. Имеш, Ишембай якларыннан башларына казан кигән кешеләр килеп, балаларны тотып алалар, җир мае базларына салалар да, каннарын сыгалар икән.

Моның нигезендә II әкият барлыкка килә. Ул Вәкил белән Камилнең лирик геройны алдавыннан башланып китә. Беркатлы авыл баласы, үзенең туган нигезе, милләттәшләре өчен борчылып, бөтен авыл халкын шул “бала ашаучылар”га каршы күтәрә. Ләкин дөреслек ачылгач та, лирик “мин” борчылмый, киресенчә, анда горурлык хисе уяна, чөнки ул үз милләтенең киләчәге өчен көрәшердәй шәхес булып үсә.

Әлеге поэмада автор сугышка, тарихка бала күзлегеннән бәя бирә. Чөнки татар халкының үсеш дәверендә басып алулар, сугышлар күп булган, ләкин татар халкы каршы тора алырдай зур һәм көчле милләт. “Казанбаш” поэмасының төп герое да милләтебезнең киләчәге өчен көрәшергә өнди:

“Әйдәгез, тотып тастымал, аңарга каршы барыйк,

Егып үзен, бәйләп күзен, безнең коега салыйк!” [5, б.24].

Ул сугыш фаҗигасен татыган, ләкин шул ук вакытта бала булып кала алган герой. Балаларга хас барлык сыйфатларда: шаян, тәвәкәл, самими, хыялый, киң күңелле, кызыксынучан, игътибарлы, куркак һәм шул ук вакытта батыр, беркатлы, авылҗанлы, тырыш, шул ук вакытта акыллы, баһадир, милләтенең, нәселенең үткәнен белүче көчле һәм горур образ.

Элеге сыйфатлар лирик “мин”не символ дәрәҗесенә күтәрә һәм милләтнең киләчәге дигән мәгънәви эчтәлекне үз эченә ала. Автор лирик герой аша балаларда нинди хис тәрбияләргә икәнен ачып бирә. Ул милләтнең киләчәген татар халкының тарихын белгән, ана телен хөрмәт итүче, халкыбызнең традицияләрен саклап килүче – татар авылларының киләчәге өчен көрәшә алучы, үзенең татар милләтенең бер вәкиле булуы белән горурланучы шәхесләрдә күрә.

“Казанбаш” поэмасында татар халкының бөек шагыре, Г.Тукай традицияләрен тоемларга була. Әсәрнең сюжет-композициясе, образлар бирелеше, идея-тематикасы Г. Тукайның “Шүрәле” поэмасына охшаш.

Тарихи яссылыкта карасак әлеге әсәрдә А. Хәлимнең азатлык һәм табигать белән кеше бердәмлеген яклап чыгуы ачык күренә. “Казанбаш” образын ике яклап ача:

- беренчедән ул “Казанбашларны” немец сугышчылары белән чагыштыра: “Әтиләребез, нәкъ шул казан сыман “каска” кигән немец-фашистларына каршы сугышта һәлак булганга, күрәсең, бу “Казан-баш”лар безнең күз алдыбызга басканчы дошманнар рәвешендә киләләр иде” [5, б.2].

- икенчедән “Казанбаш”лар образы ярдәмендә А. Хәлим чорның рухи фаҗигасе – кеше белән табигать гармониясенең җуелуы турында сөйли:

“Шәпкорсаклар, капкорсаклар – корсакларында боргыч.

Шуннан нифте атыла ди җир астыннан суыргач.

Табигатьне җен ясый, ди, шакшы нифте базлары –

Дегет эчеп карая, ди, ап-ак авыл казлары!...” [5, б.16].

Поэманың тагын бер үзенчәлеген әйтеп үтәргә кирәк:

“Мин бүген дә сабыйларны казан башлардан саклап,

Утырам Мендәрле Күлда тау яклап – урман яклап.” [5, б.26]

– дигән строфалар төп герой һәм автор арасында параллель уздырырга мөмкинчелек бирә. Чөнки А. Хәлим татар милләте, ана телебез – татар теле өчен янып-көюче шәхес.

Шул рәвешле, “Казанбаш” поэмасында балачак, табигать, авыл матурлыгына фаҗигале милләт язмышы каршы куела. Дуслык, тугърылык, бердәмлек, горурлык, мәхәббәт, тынычлык кебек кыйммәтләр поэманың үзәгенә ята.

“Кыяр караклары” әсәрендә әдәп-әхлак мәсьәләләре

Айдар Хәлимнең күп кенә әсәрләрендә бала образы мөһим роль башкара. “Кыяр караклары” әсәре үсмерлек чорына кереп баручы балаларны милли хәтер, җан сафлыгы, гаделлек кебек төшенчәләр белән кызыклы, уен формасында таныштыра.

Әсәрнең төп геройлары, Шәрифҗан картның сугыш турындагы маҗараларын тыңлап үскән “кыяр караклары”, кыяр басуына һөҗүм итү планын коралар:

“Менә әле дә кыярлар янына кермәс борын
Безне танымасын, диеп буйыйбыз биткә корым.
Без Һинд Чингачгук сыман, башларга тасма бәйләп,
Ук-җәяләребездән аркага йөкләп корал,
Һәркайсыбыз кыяр өчен үләргә әзер тора” [6, б.5].

Шәрифҗан карт исә Мисыр мәкаме белән изге гамәл – намаз уку белән мавыгып киткән арада малайлар тавыш-тынсыз капшаштырып, кыярларны уятып изү аша күлмәкләренең эченә озаталар, юллары уңса күлмәк эченә утыз биш кыяр сыя.

Шәрифҗан карт әлеге гамәлләре өчен малайларны ачуланмый, чөнки аларны әлеге адымга барырга шушы чор вакыйглары мәҗбүр итә, алар бит ачлык чоры балалары: “Изү ачык. Бил буыла. Ул, бусаң да буш була.”. Алай гына да түгел балаларны яраткан агалары моңа үзе өйрәтә.

Шәрифҗан карт, әлеге әсәрдә гомумкешелек сыйфатларына ия булган татар карты буларак бирелә:

“Яхшы кеше ул, әлбәтта. Ачык җирдә җил кумас.
Йомшак күңелле. Безне һич эш өстендә борчымас.
Гади түгел безнең бабай. Брусилов әрмәсендә
Ул ярманнан яра ала Сандомир тирәсендә” [6, б.9].

Әлеге вакыйгалар әсәрне ике төп өлешкә бүлергә ярдәм итә:

I – уен өлеше: әлеге өлешкә “чингачгук” малайларының балачагы, кыяр басуын басып алу операциясен әзерләүләре керсә, II – чынбарлык өлешендә Шәрифҗан картның сугыш чоры сурәтләнә.

Айдар Хәлим балачакны “ярый-ярамый йозагы” дип атый, бары тик балачакта кеше дөньяның тәмен татып, ләззәтләнеп, керсез хыялларда яши:

“Әй, бала чак! Эзләр салып, ләззәтле газап белән
Ярый-ярамый йозагын ачасың кадак белән.
Көнен-төнен ак хыялда чикләрнең чиген узып,
Чабасың хәтер атларда – шунда табасың кызык ” [6, б.10].

Балаларның уенын сурәтләү өчен кулланылган сугыш лексикасы (“сайладык позиция”, “кайтты разведка”, “зур походка җыенган гаскәр сыман”, “командир”, “шуышабыз пластунча”, “патрон” һ.б.) безгә балалар һәм Шәрифҗан карт арасында параллель уздырырга ярдәм итә. Балаларга – кыяр кадерле булса, Шәрифҗан картка сугыш вакытында – туган җире кадерле була. Туган ягының саф һавасын, туфрактан бөркелгән кайнар дымын, хәтта әрем тәмен дә сагына ул:

“Саумы, әй, кыяр туган!...
Сөекле хуш исләреңне кем генә иснәп туйган!
Пешенгән туфрак. Яшел җил. Үтә рәт араларын
Кайнар дым. Яшь кыяр тәме... әллә нәрсәләр тагын!.. ” [6, б.8].

Сугышта Шәрифҗан ага һәм башка солдатлар туган ягы өчен үз гомерләрен, көч һәм сәламәтлекләрен җәлләмәгән кебек үк малайлар да “һөҗүм” вакытында “кыяр өчен үләргә әзер тора”.

Әлеге ике өлешне берләштерүче булып туган як табигате, аның матурлыгы билгеләнә. Баш очында кояш та җырлый, чыпчыклар оча пырлап, хәтта гади кыярны да автор “су белән кояш бәбәе” дип атый.

Айдар Хәлимнең балалар иҗатына хас бер үзенчәлеге әлеге әсәрендә дә чагылыш таба. Милләтпәрвар язучы буларак ул әлеге әсәрендә көлкеле һәм мавыктыргыч сюжет сызыгына киң, тирән мәгънә сала.

“Дәүләтең бай да – малың юк, акчаң да юк.

Шуклыктан урлыйсың кыяр – яшелчә бакчаң да юк” [6, б.10] юллары авторның сәясәткә, милләтенә булган мөнәсәбәтен ачык чагылдыра. А. Хәлимнең нинди генә әсәрен алып карасак та алар татар рухы белән өртелгән булулары, иманлы буын тәрбияләүдә гаҗәеп зур потенциалы белән, милли концепция салынуы аерылып торалар.

Әдәбиятыбызда тәнкыйтьчеләр тарафыннан да, галимнәр тарафыннан да аз өйрәнелгән өлкәләр, иҗатлары җитәрлек дәрәҗәдә тикшерелмәгән каләм ияләре бар. Айдар Хәлим – шундыйларның берсе. Дөрес, фикердәшләре-каләмдәшләре аның иҗатына гомуми бәя бирәләр, кыю фикерле һәм сынмас рухлы булуы тәнкыйтьчеләр тарафыннан да ассызыкланып кителә. Әмма әдипнең иҗат лабораториясе тәфсилләп тикшерелмәгән, әсәрләренә төпле анализ әлегәчә ясалмаган. Бигрәк тә әдипнең балалар әдәбияты өлкәсендәге иҗатында ак таплар күплеге күзгә ташлана.

Әлеге фәнни-тикшеренү эше кысаларында без Айдар Хәлимнең балалар өчен язылган әсәрләренең идея-тематик эчтәлеген әхлакый һәм фәлсәфи яктан өйрәнүне максат итеп куеп, әдипнең хәтта балалар өчен язган әсәрләренең дә күп катламлы, төрле дәрәҗәдә әзерлекле укучыга юнәлгән булуы, хәтта, әйтер идек, интеллектуаль проза дәрәҗәсендә торуын ачыкладык. Беренче карашка, аның балалар өчен язган әсәрләре кызык һәм мавыктыргыч рәвештә язылган булса да, аларга киң, тирән мәгънә салынган. Әсәрләренең төп геройларының әйләнә-тирә белән танышуын күзәткән укучы алдында татар тарихы, татар характеры, татар язмышы, татар дине – мөселман дине турындагы зур картина пәйда була. Ул нигездә әхлакый һәм фәлсәфи катламнар аша гәүдәләндерелә.

Айдар Хәлим өчен иң югары кыйммәтләр булып хезмәт сөючәнлек, тырышлык, белем алуга омтылыш, Ватанга мәхәббәт, ата-ана һәм күрше хакын хаклау кебек сыйфатлар торалар. Әлеге сыйфатлар герой характерын ачучы сыйфатлар буларак кына түгел, ә милли характерның үзәген тәшкил итүче сыйфатлар булып аңлашылалар. Айдар Хәлим шигъриятендә дә, проза жанрында иҗат ителгән әсәрләрендә дә балалар һәм олылар дөньясы кискен рәвештә бүленми. Аның каһарманнары олыларның мәшәкатьле авыр тормышы эчендә яшиләр, фәлсәфи фикер йөртәләр, яшәү-яшәеш турында уйланалар, хәлдән килгәнчә, олыларга ярдәм күрсәтәләр.

Кыскасы, Айдар Хәлимнең балалар әдәбияты өлкәсендәге эшчәнлеге аерым үзенчәлекләргә ия. Ул балаларны олылар белән тиң күреп, алар белән олылар телендә сөйләшә. Аларда эш сөючәнлек, Ватанга мәхәббәт, өлкәннәргә ихтирам кебек әхлак сыйфатларын тәрбияләүне төп максат итеп куя. Аның әсәрләре мәктәп яшендәге балаларга аталып язылып, фәлсәфи тирәнлеге белән олыларны да таң калдырырлык әсәрләр буларак бәяләнә ала. Әмма игътибарны икенче юнәлешкә дә бирәсе килә. Соңгы елларда Федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләпләренә нигезләнеп язылган яңа дәреслекләр дөнья күрде, әмма аларда Айдар Хәлимнең “Орчык-малай Биктырыш” әкият-поэмасы да, “Тал баласы Талхаветдин” хикәяләр җыентыгы да урын алмаган. Шәхсән, безнең уйлавыбызча, аның бөтен әсәрләредә моңа лаек. Әлбәттә, рус телле балаларга татар рухын аңлавы да, әсәрләрне укуы да катлаулы булыр иде, әмма татар мәктәпләре өчен язылган дәреслекләрдә Айдар Хәлимнең әлеге әсәрләре урын алырга лаек.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Даутов, Р.Н. Әдипләребез: биобиблиграфик белешмәлек: 2 томда: 2 том / Р. Н. Даутов, Р. Н. Рахмани. / – Казан: Татар. кит. нәшр, 2009. – Б. 564 – 568.

2. Заһидуллина, Д.Ф. Татар әдәбияты: Теория. Тарих. Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Зәкирҗанов, Т.Ш. Гыйләҗев, Н.М. Йосыпова. / – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

3. Хәлим, А. Тал баласы Талхаветдин: балалар өчен нәни хикәяләр /А. Хәлим. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 48 б.

4. Хәлим, А. Татар балалар шигърияте һәм “Орчык-малай Биктырыш” (бүгенге балалар шигъриятенә фәлсәфи күзәтү) / А. Хәлим. – Чаллы: ҖЧҖ Диамант, 2010. – 268 б.

5. Хәлим, А. Казанбаш: төсле нәфис чыгрылыш /А. Хәлим. – Казан: «Идел-пресс», 2014. – 29 б.
6. Хәлимов А.Н. Кыяр караклары / А. Хәлим. – Казан: «Раннур» нәшрияты., 2002. – 14 б.
7. Хәлим, А. Тилергән сирень: шигырьләр, балладалар / А. Хәлим. – Казан: Рухият, 2003. – 608 б.
8. Әхмәтҗанов, М. Милләт каһарманы / М. Әхмәтҗанов // Мирас. – 2000. – № 8. – Б. 54 – 62; №11. – Б. 94 – 98.
9. Бәйрәмова, Ф. Ак һәм кара көрәше / Ф. Бәйрамова // Казан утлары. – 2001. – № 12. – Б. 119 – 128.
10. Сверигин Р. Кыйблага кайту. – URL: http://kazanutlary.ru/?p=22716; мөрәҗәгать итү датасы: 10.05.2017.

МАТБУГАТ ЯЗМАЛАРЫНДА СӨЙЛӘМ ХАТАЛАРЫ

Закирова Динә Айрат кызы, 10нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: "Ядегәр авылы Г.Г.Гарифуллин исемендәге урта гомуми белем бирү мәктәбе"нең югары квалификацион категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы Фатыйхова Люция Шархинур кызы

Тел – рухи тормышыбызның аерылгысыз өлеше. Сөйләмнең нинди булуы кешенең аң-белеме, фикерләренең ни дәрәҗәдә икәнен күрсәтергә ярдәм итә. Һәр кеше сөйләм культурасына ия булырга тиеш. Сөйләм культурасы үзеннән-үзе генә килми, аны сөйләмеңә һәрчак игътибар итү нәтиҗәсендә генә камилләштереп була.

Сөйләм, аерым таләпләргә җавап биргәндә генә, тыңлаучыга һәм укучыга аңлаешлы, үтемле була. Алар түбәндәгеләр: сөйләм төгәл, аңлаешлы, саф, чиста, җыйнак, аһәңле булырга тиеш. Мондый сөйләмгә без мәктәптә өйрәнәбез. Радио һәм телевидение, газета-журналлар да матур һәм дөрес сөйләмгә өйрәтергә тиеш. Мин буш вакытларымда газеталар укырга яратам. Кызганычка каршы, массакүләм мәгълүмат чараларында сөйләмебезне бозу очраклары еш күзәтелә. Туган тел дәресләрендә сөйләм культурасына куела торган таләпләрне өйрәнгәч, мин газеталардагы язмаларны игътибарлырак укый башладым. Сүзне урынсыз куллану, аларның үзара табигый бәйләнеш нормаларын, җөмләдә урнашу тәртибен бозу, рус теле өчен хас формаларны татар теленә күчереп кую күренешләре сөйләмгә зыян китерә. Телебез матурлыгын югалта бара. Бу тема татар телен ээзәрлекләү, кимсетү һәм мәктәпләрдә мәҗбүри укытуны тыю шартларында бик актуаль.

Эшемнең төп **максаты:** матбугат язмаларында сөйләм культурасы таләпләренә туры килмәгән очракларны табып, аларны төзәтү юлларын күрсәтү. Максаттан чыгып, **бурычлар да** билгеләнде: матбугат язмаларында күзәтелгән хаталарны анализлау; туган телне саклап калуга үземнән өлеш кертү.

Өйрәнү объекты: "Акчарлак", "Ватаным Татарстан", "Ирек мәйданы", "Татарстан яшьләре", "Хезмәт даны" газеталары.

Сөйләмне һәркем аңларлык итеп оештыра белү, әйтергә теләгән фикерне тулысынча төшендерә алу өчен, берничә шартны үтәү таләп ителә. Беренчедән, җөмлә төзек булырга тиеш, анда мәгънә буталуга, фикерне төрлечә аңлауга юл куярга ярамый. Ике төрле аңлауга китерә торган җөмләләр әледән-әле матбугат битләрендә очрап тора.

Мәсәлән, "**22 яшьлек авылның** сөлектәй егете чит җирләрдә башын сала". ("Хезмәт даны" №12, 2018нче елның 16нчы феврале, 3нче бит) дигән җөмләдә автор 22 яшьлек егет дип әйтергә теләгәндер, ләкин җөмлә төзелеше буенча 22 яшьлек авыл дип аңлашыла. "Авылның **22 яшьлек сөлектәй егете** чит җирләрдә башын сала" дисәк, мәгънә буталуга урын калмас иде.

“**Аллергия кебек бу заманда** тирә-юньне басып киткән чирләр дә ишетелми”. (“Татарстан яшьләре”, 1нче февраль, 2018) дигән җөмләдә автор сүзләрнең урынын, аларның бәйләнешен кат-кат тикшермәгән. Ул аллергия кебек заман дип түгел, аллергия кебек чирләр дип әйтергә теләгән, минемчә. “Бу заманда **аллергия кебек тирә-юньне басып киткән чирләр дә** ишетелми” дисәк, дөресрәк булыр иде.

“Бер газетадан “**Иң беренче кеше** белән яшәүче хайван – ул этләр” дигән җөмләне укыдым да көлеп җибәрдем” (“Татарстан яшьләре!, 1нче март, 2018нче ел, 6нчы бит) “Кеше белән яшәүче **иң беренче хайван** эт икәнен әйтергә теләгән”,- дип яза автор.

“Ике ел узгач, мәктәптә укытучылар җитмәгәнлектән, этиләрне **кире Наратлыга** чакырганнар”. (“Татарстан яшьләре”, 7нче март, 2018нче ел, 14нче бит) Кире сүзеннән соң Наратлы сүзе тора һәм ул кире Наратлы дип аңлашыла, ә чынлыкта сүз кире җибәрү турында бара, шуңа күрә җөмләне башкача төзергә кирәк: “Ике ел узгач, мәктәптә укытучылар җитмәгәнлектән, этиләрне Наратлыга **кире чакырганнар**”.

“Ишекне ачып, бер адым атлауга ук **кире өйгә** кайтасы килә башлады: салкын җил бит алмаларын умырып-умырып тешли иде” (“Акчарлак”, 12нче гыйнвар, 2018нче ел, 13нче бит) Бу җөмләдә кире сүзе кайтасы сүзен ачыклап килә, шуңа күрә кире сүзен өйгә сүзеннән соң куярга кирәк.

Икенчедән, сүзләрдә бер үк бәйләүче чараның кабатланып килүе җөмләне авырлаштыра, язма телне төссезләндерүгә алып бара, әйтергә теләгән фикерне тоныкландыра. “Авылыбыз**ның** күп ярәшкән парлары үзләре**нең** бүгенге бәхетле көннәре**нең** бер мизгеле өчен “Бостон”га бурычлы” җөмләсендә (“Татарстан яшьләре”, 31нче август, 2017нче ел, 6нчы бит) иялек килеше кушымчасы 3 тапкыр кабатлана. Җөмләне “Авылыбыздагы күп ярәшкән парлар бүгенге бәхетле көннәренең бер мизгеле өчен “Бостон”га бурычлы” дип үзгәртсәк, дөресрәк булыр иде.

Бер үк бәйләүче чара, әгәр ул тыңдаш кисәкләр янында булмый икән, шул ук җөмләдә кат-кат алынса, сөйләмнең эзлекле агышын боза, фикер ачыклыгы югала.

Өченчедән, туган тел үзенчәлеген искә алмыйча төзелгән җөмлә аңлаешлы булмый. “Бу вакытта безнекеләр **Ленинград астында** дошманны кысрыклый башлаган була инде”(“Акчарлак”, 1 март, 2018нче ел, 15нче бит) “Бу вакытта безнекеләр Ленинград янында дошманны кысрыклый башлаган була инде” дип язсак, җөмлә җиңел аңлашылыр иде. “Квадроциклларда ярышу өчен дә мәйданчык **хәл ителгән**”(“Татарстан яшьләре”, 31нче август, 2017нче ел, 3нче бит)җөмләсендә хәл ителгән сүзе урынына билгеләнгән сүзен кулланcак, уңышлырак булыр иде.

Сөйләм төгәл булсын өчен, әдәби нормаларны яхшы үзләштерергә кирәк. Матбугат язмаларында очраган сөйләм төгәлсезлекләре йөрәкне әрнетә.

Беренчедән, сөйләм төгәллегенә ирешү өчен, синонимикадан дөрес файдалана белү мөһим. “Элеккене **белмәүче** бүгенгенең кадерен **белми**”(“Татарстан яшьләре”, 22нче февраль, 2018нче ел, 5нче бит) җөмләсендә бер үк тамырдан ясалган сүзләр кабатлана. Бәлки, белми сүзе урынына **аңламый** сүзен кулланыргадыр.

“Миңа **сагышлану** халәте бик ошый, чөнки **сагышланганда**, кеше күп уйлый”(“Татарстан яшьләре”, 22нче февраль, 2018нче ел, 9нчы бит) җөмләсен “Миңа **сагышлану** халәте бик ошый, чөнки **бу вакытта** кеше күп уйлый” дип язу төгәлрәк булыр иде.

Икенчедән, бер үк сүз яки форма кабатланып килгәндә, аларның берсен алмашлык белән алыштыру отышлы. “**Умарталарның** караклыгына юл куймас өчен, төп бал вакыты беткәнче **умарталарга** ревизия үткәрәм”(“Ирек мәйданы”, 19нчы октябрь, 2017нче ел, 25нче бит) җөмләсендә кабатланып килүче сүзләрнең икенчесен **аларга** алмашлыгы белән алыштырырга мөмкин.

Өченчедән, җөмләдә тиешле урында тыныш билгесен куймау да сөйләмнең төгәлсезлегенә китерә.

“Бакча күршем Гөлфия аларны төрле төсләргә буяп, эченә уңдырышлы туфрак салынган иске машина шиннары эчендә үстерә” (“Татарстан яшьләре”,1нче март 2018нче ел,

15нче бит) Бу җөмләдә сүз чәчәкләр үстерү турында бара.   Монда чәчәкләрне төрле төсләргә буяп дигән мәгънә аңлашыла. Кагыйдә буенча “төрле төсләргә буяп” сүзләре аерымланырга да тиеш, ләкин автор тиешле тыныш билгесен куймаган. Минемчә, җөмлә болай төзелергә тиеш иде: “Бакча күршем Гөлфия аларны төрле төсләргә буялган, эченә уңдырышлы туфрак салынган иске машина шиннары эчендә үстерә”.

“Ирем Илсөяр рульдә барганда үзе дә сөйләшми, янында тыкылдап барганны да яратмый”, (“Татарстан яшьләре”, 1нче март, 2018нче ел, 14нче бит) җөмләсендә автор тарафыннан аерымланган хәлләр янында тыныш билгесе куелмаганлыктан, җөмләнең төрен, ияләрне билгеләү кыенлык тудыра. Илсөяр рульдә барганда сүзләре аерымланса, җөмлә - иярченле кушма, (Ирем сөйләшми, Илсөяр барганда) рульдә барганда аерымланса, гади (Ирем Илсөяр сөйләшми) булыр иде.

“Шәмсеҗиһан апам олыгайгач та ерак Сарманга килеп, улыбыз Рамилне карашты” җөмләсендә олыгайгач та сүзләре өтер белән аерылса, ике төрле аңлау ихтималы калмас иде.

Кеше сөйләменең сафлыгына карап, сөйләүченең белем дәрәҗәсен һәм туган телгә мөнәсәбәтен билгеләп була. Башка тел сүзләрен катнаштырып сөйләү яки язу бу таләпне бозуга китерә.

Бүгенге көндә сөйләм сафлыгына зыян китерә торган хаталарны халыкның ике телле булуыннан килә дип тә әйтергә мөмкин. Рус һәм татар телләрендә эш итә торган татар кешеләре урынсызга рус сүзләрен кертеп сөйләшә, хәтта матбугат битләрендә туган телгә хас булмаган әйтелмәләр, сүзтезмәләр кулланыла.

“Юлда торган **ГАИ** машинасын күрү машина йөртүчеләрне **дисциплинага** өйрәтсә, яшертен генә урнаштырылган приборларга күп очракта игътибар да итеп тормыйлар”(“Татарстан яшьләре”, 22нче февраль, 2018нче ел, 3нче бит)җөмләсендәге ГАИ сүзен - ЮХИДИ, дисциплинага сүзен тәртипкә дип язып була бит.

“Аш бүлмәсе, **“прихожий”** ишекләрен **минусласак**, яшәү өчен яраклы мәйдан – ике бүлмә кала”(“Акчарлак”, 1нче март, 2018нче ел, 10нчы бит) җөмләсендә “прихожий”, минусласак сүзләре сөйләм сафлыгын боза дип уйлыйм.

“Мәрхәмәтле, нечкә күңелле **генсегыбыз** Леонид Брежнев вакытында исә кытайлар белән дуслыгыбыз чәчәк атты”(“Татарстан яшьләре”, 15нче март, 2018нче ел, 4нче бит) җөмләсендәге генсегыбыз урынына гади генә итеп җитәкчебез дип язу уңышлырак.

“Бәлкем, энә шул **камералылыгы** белән туристларны җәлеп итәдер дә ул”(“Ватаным Татарстан”, 2нче март, 2018нче ел, 1нче бит)җөмләсендә камералылыгы сүзе аңлашылып бетмәде. Камералы булуы белән дисәк, гадирәк тә, аңлаешлырак та булыр иде.

Шул рәвешле, әдәби телебезнең үзендә сүз булып та, кирәксезгә алынма сүзләргә мөрәҗәгать итү белән килешеп булмый.

Халык юкка гына: “Кыскалыкта – осталык”,- димәгән. Шулай да газета-журналларда җыйнаклык таләбен боза торган очраклар җитәрлек. Бигрәк тә аерым сүз белән әйтергә мөмкин булганны берничә сүз белән бирү еш очрый.

“Ватаным Татарстан” газетасыннан мисаллар китерәсе килә: “Узган уку елында **минем күңелемдә** гомергә истә калырлык вакыйга булды”, “Бу **минем** күптәнге **хыялым** иде”, “Бу экспедиция **минем тормышымны** үзгәртте”(23нче март, 2018нче ел, 4нче бит), “Барысы да **минем Мәйсәрәмне** яратып кабул итте”(“Татарстан яшьләре”, 8нче март, 2018нче ел 18нче бит) җөмләләрендә I зат берлек сан кушымчасы алган исемнәр янында минем сүзе артык дип уйлыйм.

“Аннары **мин** ул әйберләрне **үземнең** рәсем сәнгат**ем**дә файдалана башладым”(“Татарстан яшьләре”, 22нче февраль, 2017нче ел, 8нче бит)җөмләсендә, минемчә, үземнең сүзе кулланылмаса да, мәгънәгә зыян килмәс иде.

“Кеше бер үк вакытта **талантлы** шагыйрь, **талантлы** композитор, **талантлы** җырчы да була алмый”(“Татарстан яшьләре”, 1нче март, 2018нче ел, 8нче бит) җөмләсендә талантлы сүзе кабатланмыйча гына килсә, җыйнаклык таләбе үтәлер иде дип уйлыйм.

Сөйләм, аһәңле булганда гына, укучыны үзенә җәлеп итә ала. Татар теле ул үзенең төзелеше, байлык-хәзинәсе белән аһәңле, аны таба белергә, сөйләмдә шуңа омтылырга кирәк.

Кызганычка каршы, һәр сөйләм дә бу таләпкә җавап бирми, аһәңне боза торган кимчелекләр күзәтелә. Шуларның берсе – җөмләдә бер үк авазларның кабатланып килүе.

“Нәкъ шул чорда Малмыж һәм Киров мирасханәләрендә актарынып, Габдулла**ның** әни**се** Мәмдүдә абыстай**ның** нәкъ менә Сасна Пүчинкә**се** авылы**ның** указсыз мулла**сы** Мөхәммәтшакирга кияүгә чыгуы турындагы документлар**ның** эзенә төште” (“Татарстан яшьләре”, 31нче август, 2017нче ел, 11нче бит) җөмләсендә иялек килеше кушымчасы 4 тапкыр, 3нче зат, берлек сан тартым кушымчасы 3 тапкыр кабатлана. “Нәкъ шул чорда Малмыж һәм Киров мирасханәләрендә актарынып, Габдулланың әнисе Мәмдүдә абыстайның нәкъ менә Сасна Пүчинкәсе авылындагы указсыз мулла Мөхәммәтшакирга кияүгә чыгуы турындагы документларны тапты” – дип үзгәртү уңышлырак дип саныйм.

“Худсовет аркылы үткәрә**се** бул**са**, бездә җырлаучы**сы** да, җыры да калма**с** иде”(“Ватаным Татарстан”, 2нче март, 2018нче ел, 18нче бит) җөмләсендә дә бер үк авазның кабатлануы аһәңлелекне боза. “Худсовет аркылы үткәрсәк, бездә җырлаучы да, җыр да калмас иде” дип үзгәртү кулайрак.

Авазлары бер үк булган сүзләр янәшә килсә дә, сөйләмнең аһәңлелеге бозыла. “Арча” **җырын** халык **җыры** дип **җырлап** йөри”(“Ватаным Татарстан”, 23нче март, 2018нче ел, 18нче б.) җөмләсен “Арча”ны халыкныкы дип **җырлап** йөри” дип үзгәртү отышлырак кебек.

“Мәрьям апалары да гомерләренең әнә шулай **агымсудай агуына** күрсенеп куя”(“Ирек мәйданы”, 8нче декабрь 2016нчы ел, 7нче бит) дигән җөмләне “Мәрьям апалары да гомерләренең әнә шулай агымсудай үтүенә күрсенеп куя” дип үзгәртергә кирәк.

“Ватан алдындагы бурычны үтәп кайткач, янгын сүндерү **эшендә эшләп** карадык”(“Ирек мәйданы”, 8нче декабрь 2016нчы ел, 8нче бит) җөмләсен “Ватан алдындагы бурычны үтәп кайткач, янгын сүндерүче булып эшләдек” дисәк, җөмләнең аһәңлелеге саклана.

Сүзләргә татар теленә хас булмаган кушымчалар ялгау да җөмләнең аһәңлелеген киметә.

“Корытмыйсы иде шул тамырны”(“Татарстан яшьләре”, 1нче март, 2018нче ел, 7нче бит)җөмләсендә инфинитивның юклык формасы -маска, -мәскә кушымчасы белән ясала, шуңа күрә **корытмаска** дип язарга кирәк.

“Башта Познань шәһәренә барып, аннан электричка белән солдатның **бабае** күмелгән теге кечкенә шәһәрчеккә киттек”(“Татарстан яшьләре”, 1нче март, 2018нче ел, 10нчы бит)җөмләсендә **бабасы** сүзе кулланылырга тиеш.

Эзләнү эше белән шөгыльләнгәннән соң, мин шундый нәтиҗәгә килдем: матбугат язмаларында сөйләм культурасы таләпләренә туры килмәгән очраклар бик күп, төрле характердагы хаталар, төгәлсезлекләр, әдәби тел нормаларын бозулар күзәтелә. Минемчә, тел белән саксыз эш итәргә, аны үзенә ошаганча бозарга беркемнең дә хакы юк. Бу мәсьәләгә игътибар җитеп бетми дип уйлыйм, чөнки фәнни хезмәтләрдә, вакытлы матбугат битләрендә, радио-телевидение тапшыруларында сөйләм культурасына бәйле проблемалар күтәрелми диярлек.

Бүгенге көндә, милли телләрне эзәрлекләү, кимсетү сәясәте алып барылган чорда, без телебезне саклап калу өчен бергәләп көрәшергә тиеш. Телебезне, милләтебезне үзебез хөрмәт иткәндә генә, аны башкалар да хөрмәт итәчәк.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Кәримуллин Ә.К. Тел – милләтнең сакчысы. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1997.

2. Зәкиев М.З., С.М.Ибраһимов. Татар теле. 9 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2015

3. Сафиуллина Ф.С., Ибраһимов Г.Б. Хикмәтле дә, бизәкле дә туган тел: Гомуми урта белем мәктәпләре, гимназияләр һәм лицейларның 5-11 нче сыйныф укучылары өчен тел турында кызыклы материаллар. – Казан: Мәгариф,1998.

4 // Акчарлак, 2018, 12нче гыйнвар,1нче март.

5. // Ватаным Татарстан, 2018, 2нче март, 23нче март.
6. // Ирек мәйданы, 2016, 8нче декабрь; 2017, 19нчы октябрь.
7. // Татарстан яшьләре, 2017, 22нче февраль, 31нче август; 2018, 1нче февраль, 23нче февраль, 1нче март, 7 нче март, 15нче март.
8. // Хезмәт даны, 2018, 16нчы февраль.

ФАТИХ КӘРИМ ШИГЫРЬЛӘРЕНДӘ ОБРАЗЛЫ ПРЕДМЕТ СУРӘТЛӘҮ ЧАРАЛАРЫ ҺӘМ МЕТАФОРАЛАР

Замалова Гүзәл Фәрит кызы, 8нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Татарстан Республикасы Мөслим муниципаль районы муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе Мөслим урта гомуми белем бирү мәктәбенең югары категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы Даутова Гөлчәчәк Минсалих кызы

Талантлы шагыйрь Фатих Кәрим шигырьләрендәге образлы, предмет сурәтләү чараларын карап үтик. Әдәбияттагы бу чараларны татар телендә семасиология бүлеге өйрәнә. Семасиология бүлегенә сүзнең лексик мәгънәсе һәм аның төрләре, сүздәге мәгънәләрнең үсеш юллары, күчерелмә мәгънәләрнең төрләре карый. Эшебезнең ***төп максаты*** – Ф.Кәрим шигырьләрендәге образлы, предмет сурәтләү чараларын табу һәм аларның төрләрен карау.

Максатыбызга ирешү өчен түбәндәге ***бурычлар*** куелды:

1) әсәрдән образлы, предмет сурәтләү чараларын табу;
2) аларның төзелеш-ясалыш үзенчәлекләрен тикшерү.
3) тропларның киң таралганы - метафора

Тикшерену методлары. Эшебездә чагыштырмалы-тарихи, тасвирлама, структур-лингвистик методлар кулланылды.

Эшнең методологик базасы. Югарыдагы бурычларны чишү өчен Ф.М.Хатыйпов, Д.Ф.Заһидуллина, Ф.С.Сафиуллина, Ф.Кәрим хезмәтләренә таянып эш ителде.

Эшнең гамәли әһәмияте. Образлы предмет сурәтләү чараларының ясалышын,таралыш-кулланылышын,төзелеш үзенчәлекләрен өйрәнүнең тел һәм халык тарихы өчен зур әһәмияте бар, алар ерак үткәннең колоритын, рухын тоярга, борынгы лексика, формаларны үз итүчеләрнең сөйләм үзенчәлеген чагылдырырга ярдәм итәләр.

Эшнең структурасы. Хезмәт керештән, өч бүлектән (I бүлек Ф.Кәрим шигырьләренең көче; II бүлек Ф.Кәрим шигырьләрендәге образлы предмет сурәтләү чаралары; III бүлек Тропларның аеруча киң таралганы-метафора IV бүлек Без ясаган нәтиҗәләр һәм файдаланылган әдәбият исемлегеннән тора.

Фатих Кәрим Ает авылында заманы өчен укымышлы саналган мулла гаиләсендә унберенче – төпчек бала булып дөньяга килә. Үз авылында мәдрәсәдә укый. Абыйсы шагыйрь Ярлы Кәрим, әтисе, апасы да шигърият яраталар, үзләре дә шигырьләр чыгаралар. Сигез яшьтән әтисез калып, балалар йортында тәрбияләнгән.1924 нче елда ул Казанга килә, шунда шигырь язу белән мавыга башлый. Кыска гына иҗат дәверендә Ф.Кәрим күп кенә ялкынлы лирик шигырьләр, поэмалар тудырды. Шагыйрь шулай ук проза һәм драма әсәрләре дә язды. 1929 нче елдан 1937 нче елга кадәрге кыска вакыт эчендә аның ун китабы басылып чыга (икесе-проза, сигезе-шигъри җыентыклар). Ф. Кәримнең поэтик таланты аеруча Бөек Ватан сугышы чорында ачыла. Фронтның авыр шартларына карамастан, Ф. Кәрим сугыш чорында һәр буш минутын иҗат өчен файдалана. 1941-1945 нче еллар арасында ул тугыз поэма, ике повесть, бер драма әсәре һәм йөздән артык шигырь яза.Сан ягыннан гына түгел,

сыйфат һәм идея-эчтәлек ягыннан да шагыйрьнең бу чор әсәрләре иҗатта яңа биеклеккә күтәрелү, камиллеккә ирешү мисалы булып торалар. Аның поэзиясендә сугыш чынбарлыгының катлаулы фәлсәфәсе, туган ил өчен җаннарын кызганмый көрәшкән совет кешеләренең, совет солдатының табигый эчке кичерешләре, патриотик хисләре, сөйгәненә булган олы мәхәббәте, тыныч тормышка сусавы гаҗәеп бер ихласлык һәм шигърилек белән гәүдәләнә.

Бөек Ватан сугышы елларында Ф. Кәрим чәчмә әсәрләр язуга да игътибар бирә:"Шакир Шигаев"(1943) исемле драма,"Разведчик язмалары" (1942) һәм "Язгы төндә"(1944) исемле ике повестен иҗат итә. Бу әсәрләрдә, поэзиясендәге кебек үк, сугыш темасы-батыр совет сугышчыларының җанлы образлары, төрле милләт кешеләреннән оешкан совет армиясенең рухи һәм сугышчан бердәмлеге чагыла.

Әдәби әсәр теленең иң күп өлешен туры мәгънәле сүзләр алып тора. Ләкин язучылар, шагыйрьләр күренешне, аның билгеләрен төгәлрәк белдерү, төсмерләрен нечкәрәк, ачыграк әйтеп бирү максаты белән образлы предмет сурәтләү чараларына мөрәҗәгать итәләр. Аларга синонимнар, антонимнар, омонимнар, эпитетлар, оксюмороннар, чагыштырулар керә.

Алар ерак үткәннең колоритын, рухын тоярга, борынгы лексика, формаларны үз итүчеләрнең сөйләм үзенчәлеген чагылдырырга ярдәм итәләр. Аларны укып, без дә үзебезне шул дәвер кешеләре арасына килеп кергәндәй хис итәбез [Хатыйпов Ф.М., 2000, 120].

Синонимнар дип әйтелешләре, тышкы яңгырашлары белән төрле, ә мәгънәләре бер-берсенә тәңгәл килүче сүзләр атала. Синонимнар язучыларның, шагыйрьләрнең карусыз иҗат дуслары. Мәгънәдәш сүзләр бер үк сүзне кабатлаудан арынырга булышалар. Без Фатих Кәримнең шигырьләрендәге синонимнарның кулланылышын күзәттек.

Фигыльләр тиңдәшләнеп килгәннәр:

Гөрселди дөнья, янар күк кебек *үкерә* ("Урман тын иде", 1 том, 69б)
Дулкынланып, шаулап торган урман
Сынып беткән, изрәп тапталаган. ("Бездә яздыр", 1 том77б.)
Яшәдем, яшел урманнар
Иркәләде, көйләде (Теләк" 78б.)
Таза, ярсу атлар кирәк (Сагынып көтәм"84б)
Сүрелде җил, *тынды* бар дөнья ("Шомырт куагы", 111б.)
Ул *яна, көя* ("Яңгыр астында")
Ярсып, шаулап килә дулкыннар ("Казан")

Исемнәр тиңдәшләнеп килгәннәр:

Үч, ачуын, нәфрәт ялкынын ("Бомба төяп оча самолёт", 92 б.)
Ут булмаган җирдә ай яктырта ("Кереш җыр"1 том, 73 б.)
Ак халатлы егет, ак шәүлә ("Урман тын иде", (1 том, 69б)
Кара чокыр булып калды
Зенитка торган урын,
Бу чокыр калганнарыны-
Немец, фин еланнарына
Котылмас *кабер* булыр. ("Шәкүрев турында җыр",103б.)
Иген кыры-байлык диңгезе ("Волхов кырында")
Дар агачы, үлем элмәге ("Халык үче")
Җыр бишегем-Казан кочагы ("Казан")

Сыйфатлар тиңдәшләнеп килгәннәр:

Туган илгә көчле, гайрәтле
Кеше...Кеше кирәк чагында ("Кайгың, куанычың" 90б.)
Нурсыз, төссез булган шикелле,
Боек, сүлпән, омтылышсыз була
Хыялсыз көн иткән һәр кеше. ("Минем җырым",97б.)
Таза, ярсу атлар кирәк (Сагынып көтәм"84б)
Кайгы, хәсрәт төяп, мәлгунь немец ("Үлем сиңа")

Без караган синонимнардан иң күбесе фигыльләр тиңдәшләнеп килгән. Шулай ук исем, сыйфат сүз төркеменә караган синонимнар да бар.Туган телнең синонимнарын яхшы белгән кеше үз фикерләрен төгәлрәк һәм матуррак белдерә.Синонимнарны белмәү сөйләмне ярлыландыра, сүз куллануда ялгышларга китерә.

Фразеологизмнарның кулланылуы:

Тешне кысып алган тирән сулыш (“Бомба төяп оча самолёт”, 92 б.)

Күзе тонган фашист козгыны (“Мин гуманист”,98б.), дәвам итте һаман сибүен (“Кысыр чәчәкләр”)

Идел ярына , *башыңны салып (“*Идел”,122б.), нечкәрә күңел (“Аникин”), безгә диңгез тубыктан, таш күңел, йөрәге купкан (“Гөлсем”), эшкә һич күңел бармый (“Тирән күл”), йөрәге таланган(“Яшен яктысы”)

Антонимнар капма-каршы мәгънәдәге сүзләр (грекча anti+onomo сүзләреннән ясалган, каршы исем дигәнгә туры килә). Антонимнар катлаулы, каршылыклы халәт-күренешләрне белдерүгә, шул каршылыкны сиздерүгә хезмәт итәләр, кабул итүне үткенәйтәләр. Антонимнарны мәгънәләре ягыннан алты төркемчәгә бүләргә мөмкин.

1) Күренешләрнең, предметларның, кешеләрнең сыйфатларын тасвирлыйлар:

Бугазлашкан урман, кырлар (“Бездә яздыр”, 1 том77б.)
Иң *матур* кош тавис диләр,
Ямьсезмени безнең карлыгач?! (1 том,89б.)
Үлем көткән *авыру*...яңадан
Сукса тимер өзәр егет булып (“Кайгың, куанычың” 90б.)
Мылтык **яңа,** дуслар да яңа,
Окоп *иске,* таныш мин аңа (“Окоп”, 105б.)
Еллар миңа *йомшак* күңел бирде
Еллар мине *усал* да итте. (“Разведкада”, 119б)

2) Вакыт төшенчәсен белдерәләр:

Кемгә **кич**, кемгә **иртә (**“Җәйләр җитсә”,17 бит)
Яна көндез, яна кичен (“Җыр”)

3) Күренешләрнең озынлыгын, күләмен, урнашуын ачыклыйлар:

Озын сүзнең кыскасы шул (107б)
Төн кыскара бара,
Көн озая (“Илле егет”)

4) Табигать күренешләрен күрсәтәләр:

Көн кояшлы, төннәр айлыдыр (“Бездә яздыр”, 1 том77б.)
Йолдыз сүнә, кояш балкый (“Кечкенә хат”)

5) процессларны каршы куялар:

Куанудан шунда еладым (“Шомырт куагы”,111б.)
Бик *үбәсе килсә* дә, кыз
Түзде ничектер, ләкин юкка *үпмәде.* (“ Юкка үпмәдең”, 113б)
Мәсьәләне сызып кабызуга,
Икенчесе торып сүрелтә.(“Җиденче мичче”)
Мин *янмыйча уттан да үттем*. (“Разведкада”, 119б.)

6) гомумирәк төшенчәләрне белдерәләр:

шаулы бүлмә тагын *тын* калды(“Җиденче мичче”)

Без антонимнарның мәгънә ягыннан төрләрен карадык. Бар төренә дә мисаллар таптык.Димәк, шагыйрь антонимнарның кулланылышын яхшы белә, аларны тулысынча үзенең шигъри юлларына керткән.Ләкин кайбер төрләргә антонимнар аз күләмдә табылды. Караган шигырьләрдә ***кабатлаулар*** бик күп очрый.Ф.Кәримнең һәр шигырендә диярлек бар.Кабатлаулар шигырьнең хис-тойгы көчен арттыралар.

Бик ямансу миңа, ямансу (“Аның җыры”, 94б.)

Тик онытма, син онытма мине (“Минем җырым”, 96б.)

Йөрәгем яна минем

Яна кичен, яна көндезен (“Исә җил”,102б.)

Көзге төндә яңгыр гына

Сибәли дә сибәли (“Сибәли дә сибәли”,117б.)

Сурәтләү чаралары арасында аеруча *эпитет һәм чагыштырулар* күп кулланыла (epithon кушымта дигән мәгънәне белдерә).

Эпитет предметның, күренешнең сыйфатын, билгесен белдерә.

Корыч канатлы яшь лачын (“Шәкүрев турында җыр”, 103б.), *алтын* нурлар (“Тагын да кил,82 б.), *бәхет* гөле булып үсәчәк (“Алга бара идек”, 87б.), *көмеш сулы* тын күлләр, кайгы сөреме (“Кошлар”,123б.), *канатлы* хыялларым (“Хәдичә”, 124б.) , *керсез* күңел ирке (“Диңгез ярында”), *бәхет* күгәрчене (“Кайгырма син”), *кара* язмыш, *кансыз* йөрәк, (“Таш арасында”), *кайнар к*ан , *шатлык* яше (“Кайда минем мылтык”), изү һәм яшәү хисе (“Сапёр”), *ачу* давылы , *коллык* сөреме (“Безнең урамда”), *нәфрәт* ялкыны (“Кемне кызганам”), тезелгәннәр *михнәт* эзләре (“Һөҗүм”, 134б)

Оксюморон эпитетның үзенчәлекле бер төре.Ул каршылыклы, буталчык халәтнең, үзара ярашмаучан күренеш, сыйфатларның катлаулылыгын тәгъбир итүче художество чарасы буларак дөньяга килгән (грекча oxymoron тапкыр-сантый дигән мәгънәгә туры килә [Хатыйпов Ф.М., 2000, 94б.]

Гамьсез ярсу белән килмиләр, җиңел генә ыргып менмиләр (“Дулкын белән сөйләшү”), сагыш ялкынының яктысы (“Ак күбәләк”),

Бәхетем син минем, шатлыгым син

Әрнүле тирән кайгым син (“Ак күгәрчен”)

Зарыгып сыкрый бу күңел (“Алга бара идек”, 86б.)

Чагыштыру - бер күренешне икенче предмет янына куеп, шуңа охшатып, янәшә китереп сурәтләү.

Таш кебек катып (“Идел”); мин кояшым итеп йөртәм, йөрәк ялкынын (“Кыр казы”); коштай очып килгән бу хаттан, кайнап тамган яшең алмаз бөртегенә охшасын(“Тамсын әйдә”), котырган эт-канлы фрицларны (“Без бергә”), тирес суы төсле кан (“Сапёр”), Әтнекедәй күзе акая (“Халык үче”), кырмыска кебек тынгысыз (“Батыр”), ток шикелле бөтен тәнгә йөгерә, бәрелгән туп кебек,төтен төсле сыерларның күзе,сусаган эт кебек ырлый-ырлый ялкын ялап ала җилкәсен, кара күмер була ярты авыл, күз алмасы суга манчып алган карлыган кебек (“Аникин”), күзе тонган фашист козгыны (“Мин гуманист”,98б.), арысландай, кан эчкеч килмешәкләрнең (Сагынып көтәм”84б)”

Язгы тамчылар күк мөлдериләр Күземдәге яшьләр бөртеге (“Алга бара идек”, 86б.)

Чагыштыруларның күбесе тышкы күренеш белән янәшә килгән. Алар ***кебек, шикелле,төсле*** *бәйлекләре****, -дәй,-дай,-тай, -тәй*** *кушымчалары,* ***әйтерсең*** *рәвешендәге теркәгеч сүз ярдәмендә, шулай ук янәшә тору юлы белән бирелгәннәр.*

Тропларның аеруча киң таралганы-метафора. Троплар яки ассоциатив сурәтләү чаралары дип күчерелмә мәгънәне төрле әйберләр, күренешләр, предметлар арасындагы бәйләнеш аша барлыкка китерә торган гыйбарәләргә әйтәләр.Алар әдәбиятта образ тудыру, текстның тәэсир көчен арттыру, сурәтләнә торган күренеш-халәтне укучы күз алдына төгәл китереп бастыру өчен хезмәт итәләр [Заһидуллина Д.Ф., 2005, 92]. Тропларның аеруча киң таралганы-***метафора.***Грекча метафора күчерү дигәнне аңлата. Күчерү билгенең охшашлыгына, уртаклыгына нигезләнә.Без тапкан метафораларның мәгънәләрен аңлатырга тырыштык.

Кара кичнең пәрдәләрен ертып

Эзли күңел якын иптәшен(“Кайгы”, 118б.)- **юксыну**

Йөрәгемдә ләкин Ленин байрагын

Канат иткән *бөркет җаны* бар. (“Разведкада”,120б.)- **җан үлмәгән, ул көчле**

Көмеш сулы тын күлләр (“Кошлар”,123б.)-**суның чисталыгы, сафлыгы**

Бугазына элмәк кигезә (“Кош”)- **асу, үтерү**

Юлбасарның *җаны йөгәнсез* (“Бер төндә”,126б.)-**юлбасар бернәрсәдән дә тайчанмый, эшәкелекнең барысын да эшли**

Зур кайгыга төшсәләр дә

Караңгыга төшмиләр (“Син еракта”, 127б.)-**нинди генә авырлыклар булса да,пычраклык эшләргә намуслары кушмау**

Һәм түбәннән *тормыш яктылыгын*

Өмит итеп өскә менгәндә (“Һөҗүм”)- **җиңү якынлашу**

Таптап үтәм *үлем чокырларын* (“Үлем синә”)- **һәркайда син үләргә мөмкин**

Канатларын кагып сызгыра җил (“Совет солдаты”)-**нииндидер хәбәр көтү**

Ут әчесе тоеп кайгы эчкән – **бик күпне кичергән**

Халык *күңеле тирән яралы* (“Халык үче”)-**бик борчулы, кайгылы**

Каргалган ил кара сөрем булган- **янган, хәерчеләнгән**

Үзе утка төшкән ут иле (“Кемне кызганам”)- **сугышның бетмәс-төкәнмәс кайгы алып килүе**

Җилфердәп тораларҗилдә

*Өмет чәчәгем булып.(“Бизәкле ал яулыгың”)-***кайту өмете**

Фатих Кәрим шигырьләрендә метафоралар бик күп кулланыла. Шигырьнең көче метафоралар ярдәмендә ачыла. Нәтиҗәләр:

1.Синонимнардан иң күбесе фигыльләр тиңдәшләнеп килгәннәр. Шулай ук исем, сыйфат сүз төркеменә караган синонимнар да бар.

Дулкынланып, шаулап торган урман

Сынып беткән, изрәп тапталаган. (“Бездә яздыр”)

Ак халатлы егет, ак шәүлә

2.Антонимнарны мәгънәләре ягыннан алты төркемчәгә бүләргә мөмкин. Һәр төркемчәгә дә мисаллар таптык:1)к**үренешләрнең, предметларның, кешеләрнең сыйфатларын тасвирлыйлар:**

Иң *матур* кош тавис диләр,

Ямьсезмени безнең карлыгач?! (1 том,89б.)

2)вакыт төшенчәсен белдерәләр: Яна көндез, яна кичен (“Җыр”)

3)күренешләрнең озынлыгын, күләмен, урнашуын ачыклыйлар:

Озын сүзнең кыскасы шул (107б)

4)табигать күренешләрен күрсәтәләр:җир-су;

Көн кояшлы, төннәр айлыдыр (“Бездә яздыр”, 1 том77б.)

5)процессларны каршы куялар:

Мин диңгезгә *батып тере калдым*

Мин *янмыйча уттан да үттем.* (“Разведкада”, 119б.)

6)гомумирәк төшенчәләрне белдерәләр:

шаулы бүлмә тагын *тын* калды(“Җиденче мичче”)

3. Чагыштыруларның күбесе тышкы күренеш белән янәшә килгән. Алар **кебек, шикелле, төсле** бәйлекләре**, -дәй,-дай,-тай, -тәй** кушымчалары, **әйтерсең** рәвешендәге теркәгеч сүз ярдәмендә, шулай ук янәшә тору юлы белән бирелгәннәр.

4.Өйрәнгән шигырьләрдә эпитетлар: *корыч канатлы* яшь лачын (“Шәкүрев турында җыр”, 103б.), *алтын* нурлар (“Тагын да кил,82 б.); һәм метафоралар бик күп кулланылган:

Юлбасарның *җаны йөгәнсез* (“Бер төндә”,126б.)-**эшәкелекне, пычраклыкны эшләргә тайчанмый**

Халык *күңеле тирән яралы* (“Халык үче”)-**бик борчулы, кайгылы**

5. Шигырьләрдә халык мәкальләре дә урын алган. Без шушы өйрәнгән шигырьләр арасыннан икене таптык.

Теләк булса, тауны тишәсең (“Бер төндә”)

Куркактан үлем көлә (“Хәнҗәр”)

Ф.Кәрим шигырьләренең халыкчанлыгы, аһәңе менә шушы сурәтләү чараларында инде.Шигырьләрнең яңгырашы да сурәтләү чараларына бик нык бәйле.

Файдаланган әдәбият исемлеге:

1.Заһидуллина Д.Ф./Әдәбият белемеТерминнар һәм төшенчәләр сүзлеге/-Казан: Мәгариф, 2007.

2.Кәримов Ф./Поэмалар, балладалар һәм драма 1929-1945, II том/-Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1980.

3.Сафиуллина Ф.С./Татарча-русча фразеологик сүзлек/-Казан: “Мәгариф” нәшрияты, 2001. 4. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З.”Хәзерге татар әдәби теле”/-Казан: Мәгариф, 2002.

5. Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе/-Казан: Мәгариф, 2000. 6.Яхин А.Г. Әдәбият/ – Казан: Мәгариф, 2001.

ЯКТАШ ШАГЫЙРЬ – ӘХМӘТ ЮНЫС

Камалова Йолдыз Илдар кызы, 5 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Гайнетдинова Нәфисә Хабибулла кызы, Татарстан Республикасы Кукмара муниципаль районы муниципаль бюджетгомумбелем бирү учреждениесе “Кукмара ш.т.п. А.М.Булатов исемендәге күппрофильле лицей”ның татар теле һәм әдәбияты укытучысы

Лицеебыз диварын бизәүче “Горурлыгың синең, Кукмара” дигән стендта якташ язучылар һәм шагыйрьләр турында мәгълүматлар урнаштырылган. Кемнәр алар горурланырдай кешеләр? Үткән саен тукталып, якташларым тормышы һәм иҗаты белән кызыксынам. Араларында, инде тууына 100 ел тулган, язучы Әхмәт Юныс та бар. Аның турында күбрәк белү теләге белән татар теле һәм әдәбияты укытучысына мөрәҗәгать иттем. Ул миңа Әхмәт Юныс турында мәгълүматлар тупларга, эзләнергә киңәш бирде.

Эшемнең максаты: Әхмәт Юнысның тормыш юлы һәм иҗаты белән танышу.

Эшемнең бурычлары: шагыйрьнең китапларын барлау; шигырьләренең тематикасын билгеләү; исемен мәңгеләштерү буенча нинди эшләр алып барылуын ачыклау.

Эзләнү эшенең объекты: Әхмәт Юныс.

Эшемнең әһәмияте: туган як әдипләренең тормышы, эшчәнлеге белән танышмыйча, дөньякүләм танылган бөек шәхесләрнең иҗатын югары дәрәҗәдә күзаллау мөмкин түгел дип уйлыйм. Галим Ризаэддин Фәхретдин “Әдип вә галимнәре булмаган халык бәхетсез, мәшһүр кешеләрен оныткан халык көчсез, әдәбияты булмаган милләт рухсыз”, - дип әйтеп калдырган. Без, яшь буын, туган төбәгебездән чыккан күренекле кешеләр, язучылар турында белергә тиеш.

Беренче эш итеп, район китапханәсенә юл тоттым һәм Әхмәт Юныс турында район һәм республика матбугатында чыккан мәкаләләр белән таныштым. Интернет челтәрендә булган материалларны укыдым, Зөмәрә Нихатовна җитәкчелегендә чыгарылган “Якташ язучылар” дәреслек хрестоматиясеннән эшем өчен файдалы булган мәгълүматлар таптым. Укытучым белән шагыйрь туып үскән Әсән-Елга авылында булдык. Авыл китапханәсендә сакланган материалларны карадык. Әхмәт Юныс яшәгән йортның безнең көннәргә кадәр сакланмаганын ачыкладык.

Әхмәт Юнысның тормыш юлы

Гади генә бер авылда, гади булса да үзенең хезмәт сөючән тырыш халкы белән тирә-юньдә дан тоткан Кукмара районының Әсән-Елга авылында, 1916 елның 15 нче октяберендә урта хәлле крестьян Юныс ага гаиләсендә Әхмәт исемле малай дөньяга килә. Ул вакытта башка яшьтәшләреннән берни белән дә аерылып тормаган малайның киләчәген, язучы булып китәчәген кем белгән дә, кем уйлаган соң? 1928 елда, туган авылы Әсән-Елгада башлангыч мәктәпне тәмамлаганнан соң, Әхмәтне Мәчкәрә мәктәбенә илтеп бирәләр. Белергә омтылу,

тирә-юньгә кызыксынулы караш ташлап яшәүче малайга мәктәптә тудырылган уңайлы мохит тумыштан килгән сәләтен үстерү өчен бик уңайлы булып тоела.

Унбиш яшьлек Әхмәт Юныс 1931 елда җидееллык мәктәпне тәмамлаганнан соң, Каенсар авылына эшкә китә. Башта мәктәптә укытучы, ә аннан соң мәктәп директоры хезмәтен башкара. Бу хезмәте аның 1935 елга кадәр дәвам итә. Каенсардан Чиләбе өлкәсендәге Копейск шәһәренә юл тота һәм анда да укытучы булып эшли.

Яшь егет Әхмәт Юнысны татар шахтерлары күпләп яшәгән Донбасс якларына җибәрәләр. 1936-1937 елларда “Үзәк” шахтасында аңа йөзләрчә татар-башкорт шахтерлары белән мәдәният эшен оештыру, сәяси хәлләрне аңлатып бару эшләрен тапшыралар. Һәвәскәрләр белән концерт-спектакльләр куюны, агитация эшләре уздыруны Әхмәт зур җаваплылык белән башкара. Сценарийлар төзи, шигырьләр яза. Донбасс җирлегендә иҗат ителгән шигырьләре “Гүзәл яшьлек” исемле җыентыгында басылып чыга.

1939 елда фин сугышы башлангач, үзе теләп армия сафына баса һәм сугыш хәрәкәтләрендә катнаша. 1940 елда демобилизацияләнеп кайткач, Ә.Юныс «Яшь сталинчы» газетасында эшли. Бу елларда яшь шагыйрьнең шигырьләре һәм поэмалары тупланган «Тантана» (1939) һәм «Әсән-елга» (1941) исемле ике җыентыгы басылып чыга.

Сугышның беренче елларында Ә. Юныс Апас районының Чурибураш МТСы политбүлегендә эшли. 1942 елда Бөек Ватан сугышына китә. 1942-1943 елларда ул «Ватан намусы өчен» исемле фронт газетасында хезмәт итә, КПСС сафларына кабул ителә. Фронтта иҗат итүдән туктамый. Сугышчылар белән очрашып, аларга үзенең шигырьләрен укый.

Кузгал, улым, тиз бул, тиз
Әнә –
Йортыбызга кергән талаучы...
Балакаем, безне яклачы! –
Газиз илгә дошман кизәнә.

Ул аларга унбишләп шигырен яттан сөйли. Ялкынлы шигырьләре сугышчыларга рух бирә, көч өсти.

1945-1949 елларда шагыйрь Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында укый. Аның белән бергә укыган фронтовик шагыйрь Мәхмүт Хөсәен болай дип искә ала: “Нинди генә фәннән булмасын, ул һәрвакыт әйбәтләп әзерләнеп килә. Дәресләрдә үзе кул күтәреп сөйләми, сорасалар, җиренә җиткереп сөйләп бирә. Кичәләр, төрле чаралар оештырырга аңа кушалар, ул аларны мавыгып бшкара.” Укуын уңышлы тәмамлагач, “Яшь сталинчы” газетасы редакциясендә эшли, 1951-1954 елларда “Пионер” журналының җаваплы секретаре, 1957-1958 елларда Татарстан китап нәшриятының яшьләр-балалар әдәбияты редакциясе мөдире булып тора.

Ә.Юныс – 1939 елдан СССР (Татарстан) Язучылар берлеге әгъзасы. Каләмдәшләре аның турында җылы сүзләр әйтеп калдырган. Әхмәт Юнысның “Туган җирем, сиңа җырым” китабына кереш сүзне шагыйрь Сибгат Хәким язган. “ ...Кече яшьтән үк кырларда эшләп үскән егет. Җил-җил килеп йөрүе белән әле дә кырдан игеннәр карап кайтучыны хәтерләтә. Фин сугышында, Бөек Ватан сугышында катнашкан солдат та. Кыскасы, халык кичергәннәрне кичереп яшәгән шагыйрь. Аның поэзиясендә үз биографиясе ярылып ята... Үзенчәлекле шагыйрь буларак, Әхмәт Юныс үзен хезмәтне җырлауда, хезмәт кешесенең уй-тойгыларын гәүдәләндерүдә тапты”, - дип яза шагыйрь. Кеше буларак туры сүзле , кыю шәхес булуын да искәртеп үтә.

Әхмәт Юныс Хәсән Туфан белән бик якын дус була. Хәсән Туфанны, репрессия корбаны буларак, Свияжскига төрмәгә ябалар. Ә.Юныс тормыш иптәше Гөлсем апа белән аның янына хәл белергә килә. Ә.Юнысның шул гамәле батырлыкка тиң, ул үз язмышын куркыныч астына куеп, Хәсән Туфанның гаепсез икәнлеге турында Мәскәүгә хат тапшырырга бара. Өч көн чират торганнан соң, ул СССР Верховный Советы Президиумы председателе Шверник янына керә ала. Шверник Х.Туфанның ничәнче статья белән утырганын сорый һәм Әхмәт Юнысның үтенечен кире кага. Хәсән Туфанга ярдәм итә алмаса да, Ә.Юнысның бу адымы- батырлык. “Шушы кыюлыгы һәм кешечә мөнәсәбәтләргә

тугрылыгы өчен генә дә Әхмәт Юнысның исеме әдәбиятыбыз тарихына алтын хәрефләр белән язылырлык", - дип яза Фоат абый Галимуллин "Хезмәт даны" газетасында чыккан мәкаләсендә.

"Әхмәт Юныс кая гына барса да, нинди генә озын юллар үтсә дә халык арасында булды, халыкның шатлыгын да, кайгысын да уртаклашты. Шагыйрь үзенең әсәрләрендә халыкның уй-хисләрен сурәтләде, ил һәм халык белән бераяктан атлап барырга тырышты", - дип яза Самат Шакир.

Әдип, озакка сузылган каты авырудан соң, 1976 елның июлендә Казанда вафат була.

2015 елның августында Әхмәт Юнысның кызы Сафия, оныгы Алсу гаиләләре белән Әсән-Елга авылында кунакта булып киткәннәр. Алар әбиләренең каберенә барганнар, китапханәдә шагыйрьгә багышланган күргәзмә белән танышканнар. 2016 елда Әсән-Елга авылында шагыйрьнең 100 еллык юбилееен зурлап үткәрәләр. Чарада Казан һәм Чаллы шәһәрләреннән килгән танылган язучылар, шагыйрьләр, галимнәр, журналистлар, Кукмара районы хакимияте вәкилләре, шагыйрьнең туганнары, якташлары катнаша.

Якташ шагыйрь Әхмәт Юныс минем күз алдыма туган җирен, халкын яратучы, үз эшенә җаваплы караучы, батыр, сәләтле, максатчан, шул ук вакытта тыйнак шәхес буларак килә. Беренче планга ул үз мәнфәгатьләрен куймый, ә дусларына, якын кешеләренә ярдәм кулы сузуны бурычы дип саный.

Ә.Юныс – дистәгә якын шигырь китаплары авторы.Әдәбиятка ул 30 нчы еллар ахырында килә.1937 елда Чиләбе өлкәсеннән Казанга кайта һәм монда аның "Гүзәл яшьлек" исемле беренче китабы чыга. Китапның редакторы Нур Баян яшь шагыйрьдә өмет барлыгын күрә, киләчәктә тагын да тырышып иҗат итәргә куша. Үзенең әсәрләрендә ул үзе яшәгән чорның героикасын, совет кешеләренең хезмәттәге һәм фронттагы батырлыгын, милләтләр арасындагы дуслык хисләрен чагылдырырга омтыла. Шагыйрь күңеленә үзенең авылында узган балачагы, әнисенең һәм авылдагы кызларның урак урган кояшлы көннәре мәңгелеккә кереп кала. Ул гөрләп эшләп йөргән комбайннарга бераз куркып та, сокланып та карый кебек, ә күз алдында урак уручы авылдаш апалары. Игенче һөнәренә дан җырлый, аның геройлары югары уңыш алыр өчен көрәшә:

...Белә бит ул җирдә шушыннан да
Игелеклерәк һөнәр юклыкны.("Икенче уңыш")
Олы абыең тырыш!
Ул бригадир колхозда.
Үстергәнгә мул уңыш,
Мактый аны барсы да. ("Мин менә кем булырмын!")

Шагыйрь кечкенәдән эшне яратып үсү, үзеңнең күңелеңә хуш килердәй һөнәрне сайлау, кешеләргә яхшылык эшләү турында яза.

...Бәхет юлдаш – кулы тырышка,
Тырышларга юлдаш хыялны
Ашырсана, энем, тормышка!("Йөгер инде аның артыннан")

1939 елда, укытучы булып эшләвеннән чыгып һәм үзенең дә беренче укытучыларын искә алып, "Укытучы тойгысы" дигән шигырен яза. Бу шигырендә Әхмәт Юныс безгә: "Балалар-безнең киләчәгебез", - дип әйтергә тели. Көз көне булса да, укучы мәктәпкә зур теләк белән бара. Үз сыйныфына "хуҗа" шикелле керә, укытучы каршына утыра. Бала остазын бик зур игътибар белән тыңлый. Укытучы укучыны күзләреннән аңлый, йөрәгеннән чыккан мәхәббәте белән үз гыйлемен балага җиткерә.

Ә.Юныс әтисенә гаять дәрәҗәдә рәхмәтле була һәм үзенең "Шулай кайтып киләм" дигән шигырен яза. Бу шигырендә автор авыл кешесенең кырда эшләп арганнан соң, өйгә кайтканда уйланып, хыялланып кайтуын, гади хезмәт кешеләренең якты киләчәккә омтылуларын калку итеп сурәтли. Агай үзенең уйларында киләчәк тормышны гүзәл итеп күз алдына китерә. 1940 елда хәрби хезмәттән кайткач, Әхмәт Юныс яңадан "Яшь сталинчы" газетасындагы эшен дәвам иттерә. Бу елларда шагыйрнең шигырьләре һәм поэмалары тупланган "Әсән-Елга" исемле җыентыгы басылып чыга. Якташым үзенең туган

авылын, аның кешеләрен хөрмәт иткән һәм яраткан. Бу хис аның шигырьләрендә, бигрәк тә "Әсән-Елга"поэмасында ачык сизелә. Әхмәт абый әнисе янына авылга еш кайта торган була. Ул авыл башына кайтып кергәндә инде караңгы төшкән, авылның икенче башыннан гармун тавышы, егетләрнең моңлы итеп җырлаулары ишетелә торган булган. Алар шагыйрь күңеленә яңа дәрт, яңа көч өстәгәннәр.

Әсән-Елга, ямьле Әсән-Елга!
Мин кайтырмын сиңа тагын да,
Алмагачлар үсеп шушы юлга,
Алмалары пешкән чагында...("Әсән-Елга")

"Ватан-анабыз" шигырендә киләчәккә өмет, Ватаныңа хезмәт итү турында язылган:

Ватан дибез. Ватан сүзендә
Чагыла безнең иң саф, зур хисләр.
Тизрәк үсеп, Аңа безнең дә
Күрсәтәсе килә зур эшләр!

Бөек Ватан сугышы елларында Ә.Юныс бик актив яза. Фронт һәм тыл турында язылган шигырьләре һәм очерклары газета-журналларда еш басыла, радиолардан яңгырый. Ялкынлы әсәрләре сугышчыларга рух бирә, шул шигырьләрне укып, алар алга юл яралар, канлы атакага күтәреләләр.

Балачак, балалар турында язылган шигырьләре дә иҗатының бер өлеше булып тора. Шагыйрь үзе дә сабыйлар белән бергә шатлана, уйный, көлә, матур хыяллар белән яши. Аның "Лагерь иртәсе", "Җыр йөри учак янында", "Яңа ел иртәсе" шигырьләрендә бәхетле киләчәк, матур тормыш чагылыш тапкан.

Көймәләр йөзә Иделдә...
Монда безгә бары да бар.
Без иректе туган илдә
Иң бәхетле балалар! ("Лагерь иртәсе")

"Без бәхетле балалар" дип берничә шигырендә кабатлый шагыйрь. "Яңа ел иртәсе" әсәрендә бу фикер тагын бер кат раслана.

- Илебез матур,
  Шатлыгыбыз мул!
  Тагын да артыр
  Бәхетебез быел!

"Илдарның өне, төше һәм тагын бер көне", "География дәресендә", "Аннары... соңыннан..." шигырьләрендә мәктәп укучылары турында сүз бара. Уңай геройлар белән бергә тискәре образларны да очратабыз. "Аннары... соңыннан" шигыренең герое Илгиз дәресләрен хәзерләмәүче, дәрестә игътибарсыз утыручы малай буларак сурәтләнә. Аннары дия-дия бер эшен дә вакытында эшләми һәм кыен хәлдә кала:

Җавап биргән чагында
Илгиз оятка кала –
Икеле билге ала.

Яхшы укырга, бишле билгеләре алырга омтылган Сәйдә турында "Сәйдәнең абыйсы" дигән шигырендә укыйбыз. Шагыйрь абый белән сеңелнең дустанә мөнәсәбәтен дә күрсәтә.

Берсе уйный, берсе бии,
Җырлыйлар икәү бергә,
Күр, Сәйдә белән Ярулла
Нинди дус икән менә!

1955 нче елда "Кырларга сәяхәт", 1963 нче елда "Булдырасың болай син генә", 1965 – "Канатлана күңел", 1966 – "Туган җирем, сиңа җырым", 1974 –"Бәхет", 1976-"Үземнең язым" дигән китаплары дөнья күрә. Ул шулай ук үзен тәрҗемә итүдә дә сынап карый. К.Чуковскийның "Юындыр", С.Маршакның "А"дан "Я"га кадәр күңелле сәяхәт", А.Бартоның "Кече энем" әсәрләрен татарчага тәрҗемә итә.

Гомумән алганда, Әхмәт Юныс иҗатында хезмәт, туган җир, сугыш темалары өстенлек итә. Балалар өчен язылган шигырьләрендә бәхетле балачак тасвирлана, балалар илнең киләчәге дигән фикер ассызыклана.

Без, Кукмара төбәгендә яшәүчеләр, Әхмәт Юныс кебек якташ шагыйрьләребез белән горурланырга тиеш, алар салган сукмактан атлаган туган җанлы кеше беркайчан да туры юлдан тайпылмас. Эш барышында мин якташым турында күп мәгълүматлар белдем, иҗаты белән таныштым. Әсән-Елга авылында һәм Кукмарада аның исемен йөртүче урамнар барлыгын ачыкладым. Лицеебызның өч укучысы Кукмарада шагыйрь исемен йөртүче урамда яши. Алар Әхмәт Юныснең якташ шагыйрь икәнлеген беләләр. 5-8 нче сыйныф укучылары арасында якташларыбызны beləсезме дигән сораштыру үткәрдем. Сораштыруда катнашкан 50 укучының 28е Әхмәт Юныснең кем икәнлеген белүләрен җиткерделәр. Шагыйрьнең исемен мәңгеләштерүгә Әсән-Елга авылы китапханәчесе Әлфинә апа зур хезмәт куйганлыгын аңладым. Ул шагыйрьнең дипломнарын, каләмдәшләре белән төшкән фотоларын туплаган. Әхмәт Юныснең туган көнен Әсән-Елга авылында ел саен билгеләп үтүләре турында белдем.

Һәр төбәкне дөньяга танытучылар ул – аның күренекле шәхесләре. Безнең Кукмара төбәге исемнәре билгеле, танылган язучылары, шагыйрьләре белән дан тота. Шуларның берсе булган Әхмәт Юныс турында белик, аның исемен, иҗатын буыннан-буынга тапшырыйк.. Чыгышымны Пычак авылы кызы Ландыш Габдрахманова шигыреннән өзек белән тәмамлыйм:

Синең горурлыгың, Кукмара!

Безнең якның данын күтәрерлек
Даһи затлар яши дөньяда.
Әхмәт Юныс, Фоат ага да бит –
Горурлыгың синең, Кукмара!
...Рәхмәт сиңа, изге туган ягым,
Тудыргансың бөек шәхесләр.
Халкым киләчәге аның үткәнендә,
Алар хезмәтеннән өлеш бар.

Кулланылган әдәбият һәм чыганаклар:

1.Галимуллин Ф. Үз чорының лаеклы шагыйре// Мәдәни җомга.- 2016. – 3 ноябрь.
2.Галимуллин Ф. Кукмараның зур шагыйре//Хезмәт даны.-2016. – 14 октябрь
3.Хәйри Х. Тормыш поэзиясе // Х.Хәйри. Әдәбият һәм тормыш. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1953.
4.Шакир С. Туган җиргә гашыйк // Соц. Татарстан. – 1976. – 15 окт.
5. Юныс Ә. Бәхет.Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.
6. Якташ язучылар. Дәреслек хрестоматия. 2003.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ МИРАСЫНЫҢ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДАГЫ УРЫНЫ

Кәримова Ләлә Рамил кызы, 9нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Татарстан Республикасы Балтач муниципаль районы МББУ “Түнтәр гомуми урта белем мәктәбе”нең
югары категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы
Нәкыйпова Лилия Мөнир кызы

Һәрбер милли әдәбият башка халыкларның сәнгате һәм әдәбияты белән тыгыз мөнәсәбәттә яши. Үзара бер-береңнән өйрәнү, тәҗрибә алмашу, иң яхшы сыйфатларны үзеңдә булдырырга омтылу – әдәбитя үсеше өчен генә түгел, рухи тормыш үсеше өчен дә

мөһим шарт. Милли әдәбиятларның үсеш чорына (татар әдәбиятында 19 йөзнең ахыры – 20 йөзнең башы) тәрҗемәнең активлашуы хас була. Безнең татар әдәбияты башка халык телләреннән тәрҗемә ителгән җәүһәрләр белән баетылган.

Эшемнең актуальлегенә килсәк, беренчедән, рус классигы, мәгърифәтче, публицист, фәлсәфәче Лев Николаевич Толстойның (1828—1910) тууына быел 190 ел. Аның тормышының Казаныбыз белән бәйлелеген исәпкә алсак, темабызның актуаль булуы тагын да ассызыкланыр. Икенчедән, әдәби тәрҗемәнең стилистик үзенчәлекләренең сакланышын өйрәнү киң өйрәнелгән өлкә түгел. Өченчедән, әдәби тәрҗемәләр буенча күзәтү уздырып, кызыклы нәтиҗәләр ясау минем өчен кирәкле шәйдер, чөнки татар әдәбияты, тарих, рус әдәбияты минем кызыксындыручы өлкәләр.

Эшемнең максаты: Лев Толстойның татар теленә тәрҗемә ителгән бай әдәби мирасы белән танышу; тәрҗемә әсәләренең максаты һәм әдәби тәрҗемәчегә куела торган таләпләр белән танышу.

Эшне тормышка ашыруда төп чыганаклар – Лев Тостойның тәрҗемә әсәрләре, интернет материаллары, әдәби уку әсбаплары. Эзләнү эшемнең **төп методлары**: уку, күзәтү, интервью, анализ һәм синтез.

Эшемне тормышка ашыру өчен т**өп максат итеп** – тәрҗемә өлкәсенә караган хезмәтләр белән танышу; Лев Николаевич Толстойның татар теленә тәрҗемә ителгән әсәрләре һәм тәрҗемәче авторлар белән танышуны куйдым.

Шушы максатны тормышка ашыру өчен, түбәндәге **бурыч** куелды:

- Лев Николаевич Толстойның татар теленә тәрҗемә ителгән әсәрләре һәм әдәби тәрҗемәгә караган хезмәтләр белән киңрәк танышу.

Тикшерү предметы – Әдәби тәрҗемә өлкәсенә караган хезмәтләр, Л.Н.Толстойның тәрҗемә әсәрләре текстлары. Бүгенге көндә мин күп материал тупладым һәм **максатыма ирешү өчен**, түбәндәге хезмәтләр белән таныштым: А.Г. Әхмәдуллинның “Әдәбият белеме сүзлеге” (1990); Г.М. Сафиуллина, Ф.Ф. Хәсәнова, Ә.Г. Мөхәммәтҗанова ларның Әдәби уку (2014) уку әсбабы; Л.Н. Толстойның “Егетчак” Повесте (1957); А.И.Шифманның “ Страницы жизни Л.Тостого” (1983); Р.А.Юсуповның Тәрҗемәнең теоретик һәм практик мәсьәләләре (2011) һ.б. Эшнең төзелешенә килгәндә, ул Кереш, Төп өлеш, Йомгаклаудан һәм файдаланылган әдәбият исемлегеннән тора. Керештә әлеге эшнең актуальлеген һәм максатын билгеләдек, төп бурычлар ачыкланды, тикшерү объекты күрсәтелде, безнең темага караган хезмәтләр барланды.Төп өлештә тәрҗемә өлкәсенә караган хезмәтләр барланды, Л.Н.Толстойның татар теленә тәрҗемә ителгән әсәрләре, тәрҗемәчеләр ачыкланды. Йомгакта төп нәтиҗәләрне яздым, соңыннан әдәбият исемлеге китерелде.

Тәрҗемә төрләре арасында иң катлаулы һәм авыр төрләрнең берсе булган әдәби тәрҗемә ул – бер телдә язылган әсәрне, аның стилистик үзенчәлекләрен мөмкин кадәр саклап калырга тырышып, икенче телгә күчерү. Оригиналь иҗаттан аермалы буларак, әдәби тәрҗемәгә оригиналга бәйлелек хас. Әдәби тәрҗемәнең максаты – теге яки бу милләтнең рухи казанышы, хәзинәсе булган матур әдәбият әсәрен башка халыкларга җиткерү, әдәби багланышларны ныгыту. Бурычы – белем, мәгълүмат бирү, матурлык хисе тәрбияләү. Теләсә нинди матур әдәбият әсәре тәрҗемә ителә алмый.

Тәрҗемә эшен ике телне дә яхшы белгән тәрҗемәче башкара. Тәрҗемәчедән, иң беренче чиратта, интеллект, зәвык сорала. Тәрҗемәченең әсәрнең асылын, эчтәлеген, идеясен аңлавы, тәрҗемә берәмлекләренә (сүз, сүзтезмә, җөмлә) структур-семантик эквивалентлар таба белүе әһәмиятле.

Әдәби тәрҗемәчегә куелган **таләпләр:**

1) тәрҗемәдә оригиналның мәгънәсе, эчтәлеге тулы бирелү;

2) төп нөсхәнең форма үзенчәлекләре, автор стиле, сәнгать-милли үзенчәлеге тәрҗемәдә мөмкин булганча тулы гәүдәләнү;

3) сайлап алу, эзләү, иҗат иреге. Шулай да тәрҗемәче иҗат ирегеннән дөрес файдалана белергә тиеш, чама хисен аңларга, сак килергә тиеш. Тәрҗемәче, үзе теләгәнчә,

текстны үзгәртеп, үзирекле тәрҗемә белән мавыгып, авторга хыянәт итә алмый. Дөрес, тәрҗемә тарихында авторны төзәтү, әсәрне шомарту күренешләре дә күзәтелә.[15]

Рус язучыларын өйрәнү, әсәрләрен тәрҗемә итү, ияреп язу XIX гасырда ук башланган булса да, 1905 елдан соң аеруча колач ала. Татар әдипләре А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь, Л.Н.Толстой, А.И.Куприн, А.П.Чехов, И.С.Тургенев һ.б. әсәрләренә мөрәҗәгать итәләр. Шул рәвешле, башка халыкларның әдәби үрнәкләре белән танышу татар язучыларына иҗтимагый-сәяси үзгәрешләрнең асылына төшенергә булыша, үз халкының тарихын аңлау, үсү җирлекләрен билгеләргә мөмкинлек бирә.

Татар теленә киң тәрҗемә ителүе ягыннан бу чорда беренче урынга рус әдәбияты чыга. Рус әдәбиятыннан Л.Н. Толстой, И.А. Крылов, А.П. Чехов, И.С. Тургенев, А.И. Куприн, Н.В. Гоголь, М.Ю. Лермонтов, А.С. Пушкин һ.б. күп кенә рус язучыларының әсәрләре басылып килә. Әсәрләре татар теленә күп тәрҗемә ителгән язучылар арасында иң беренче урында А.М.Горький тора.

А.М.Горький, А.С.Пушкиннан кала татар телендә Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, И.С.Тургенев , М.Ю.Лермонтов. һ.б. әсәрләре күп мәртәбәләр басылып чыкканнар.

Татар теленә иң күп тәрҗемә ителгән әдәбият –классик рус әдәбияты.

Рус теленнән татар теленә матур әдәбият әсәрләрен беренчеләрдән булып Мартиньян Иванов тәрҗемә иткән. Каюм Насыйри – Л.Н.Толстой әкиятләрен, И.А.Крылов мәсәлләрен, Таиб Яхин – А.С.Пушкин, А.Н.Афанасьев әкиятләрен; Мөхәммәтсәлим Өметбаев А.С.Пушкинның «Бакчасарай фонтаны»н тәрҗемә итә. Ул чордагы актив тәрҗемәчеләр: Гаяз Исхакый, Габдулла Тукай, Сәгыйть Рәмиев, Галиәскәр Камал, Солтан Рахманкулов, Идрис Багданов һ.б.

Тәрҗемәләр, кагыйдә буларак, ирекле рәвештә эшләнә. Татар теленә тәрҗемә тарихы бөек шагыйрь Габдулла Тукай исеме белән бәйле. Тукай мәдрәсәдә укыган елларда ук Крыловның 75 мәсәлен тәрҗемә иткән. Соңрак Г.Тукай Пушкин, Лермонтов, Жуковский, Фет, Тютчев, Майков, Ушинский, Кольцов һәм башка язучыларның әсәрләрен татарчага тәрҗемә итә. Тәрҗемәнең дәүләт күләмендә зур эш булып китүе Октябрь революциясеннән соңгы елларга туры килә.[16]

Татар теленә чыккан әсәрләренең күплеге буенча беренче урында А.М. Горький тора. 1918-1962 елларда аның әсәрләре татар телендә 64 тапкыр басылып чыккан. А.С.Пушкин – 53 тапкыр, Л.Н.Толстой – 34 тапкыр, А.П.Чехов – 21 тапкыр, И.С.Тургенев – 15, М.Ю.Лермонтов – 14 тапкыр бастырыла.

Бер үк әсәр берничә тәрҗемәче тарафыннан эшләнеп, төрле вариантларда басылу фактлары да бар. М.Горькийның “Ана” романы башта Фәтхи Бурнаш тәрҗемәсендә, аннары Мәхмүд Максуд тәрҗемәсендә чыккан. Грибоедовның “Акыллылык бәласе”н башта Нәкый Исәнбәт, Соңыннан Габдулла Шамуков тәрҗемә иткән. Билгеле бу тәрҗемәләрнең һәркайсында үзенчәлекле яклар бар.

Совет чоры татар әдәби тәрҗемә өлкәсендә чын мәгънәсендә «алтын чор» булып таныла, бу дәвердә татар әдәбиятын күп кенә тәрҗемәләр белән баеткан тәрҗемә мәктәбе барлыкка килә: Кәшфи Басыйров, Сәрвәр Әдһәмова, Ибраһим Гази, Абзал Шамов, Кыям Миңлебаев, Рәис Даутов, Вакыйф Зыятдинов, Фәния Гайнанова, Яхья Халитов, Таһир Нурмөхәммәтов, Саимә Ибраһимова, Лирон Хәмидуллин (прозада); Әхмәт Фәйзи, Фәтхи Бурнаш, Әхмәт Исхак, Нури Арсланов, Салих Баттал, Шәйхи Маннур, Әхмәт Ерикәй, Әнвәр Давыдов, Мостафа Ногман, Зәки Нури, Марс Шабаев, Илдар Юзеев, Равил Фәйзуллин, Гәрәй Рәхим (поэзиядә); Зәйни Солтанов, Габдулла Шамуков (драматургиядә) үзләрен татар теленә

[15] Юсупов Р.А. Тәрҗемәнең теоретик һәм практик мәсьәләләре. – Казан: ТДГПУ, 2011. – 312 б.

[16] Юсупов Р.А. Тәрҗемәнең теоретик һәм практик мәсьәләләре. – Казан: ТДГПУ, 2011. – 312 б.

тәрҗемә итү осталары итеп танытaлар. 1960 еллар башына классик рус һәм совет әдәбияты әсәрләренең бик күбесе тәрҗемә ителә. 1990 еллардан башлап, илнең икътисади хәленә бәйле рәвештә, тәрҗемә эшчәнлеге сүлпәнәя төшкән.

Бөек рус язучысы һәм педагогы Лев Николаевич Толстойның Казан, татар халкы белән бәйләнеше шактый зур. 1841 елда Толстойлар гаиләсе Ясная Поляннадан Казанга күченә. Ул 1841-1847 елларда Казанда яши, Казан университетының философия һәм юридик факультетларында белем ала. Татарстан Президенты Рөстәм Миңнеханов Указы белән 2018 ел Татарстан Республикасында Лев Толстой елы дип игълан ителде. Лев Толстойның яшьлек еллары Казанда үткән. Бабасының әтисе Зөядә гаскәр башлыгы булган. Булачак язучының бабасы граф Илья Толстойны 1815 елда ук Казан губернаторы итеп билгелиләр. Ул Химиклар мәдәният сарае паркы территориясендә, Кизич монастыре зиратында җирләнгән.[17]

Алга таба Л.Н.Толстой рус, бөтендөнья әдәбиятын баеткан роман, драма,
повесть, хикәя, истәлекләр һ.б. жанрлардагы әсәрләрен яза, педагогик эчтәлекле хезмәтләр, дәреслекләр тудыра. Лев Толстой гомеренең соңгы көннәренәчә үзен христиан дип атаса да, чиркәүгә каршы кискен фикерләре өчен Православ чиркәвеннән читләштерелгән була. «Толстовство» дигән үз христиан тәгълиматын булдыра. 1910 елның 7 ноябрендә Астапово станциясендә үлә. Язучының теләген истә тотып, аны соңгы юлга шулай озаталар. Толстой үлеме турындагы хәбәр яшен тизлегендә бөтен дөньяга тарала. Аның белән хушлашырга меңнәрчә кеше җыела. Үзе васыять итеп калдырганча, Ясная Полянада җирлиләр. Соңгы теләген истә тотып, Толстойның атын да шунда янәшәдә генә күмәләр.

Л.Н.Толстой Русиядә яшәгән төрле милләт халыклары язмышы, аларның матур киләчәге турында даими кайгыртып яшәгән затларның берсе булды. Әсәрләре Русиядәге бик күп милләт халыклары теленә дә тәрҗемә ителгән һәм әле дә тәрҗемә ителә. Танылган сүз остасының иҗаты белән татар укучыларын таныштыра башлауның йөз елдан артык тарихы бар. Әсәрләре татар теленә тәрҗемә ителгән әдипләрнең беренчесе И.А.Крылов, икенчесе Л.Н.Толстой була.

Әдип-педагогның балалар өчен язылган аерым хикәяләрен беренче тапкыр татар теленә XIX гасыр ахырында танылган мәгърифәтчеләр К.Насыйри, Т.Яхин һ.б. тәрҗемә итә һәм аларны үзләре төзегән төрле җыентыкларга, уку кулланмаларына кертәләр. XX гасыр башында исә бу изге гамәлләрне Г.Тукай, М.Мәрҗани, Н.Думави, Ф.Агиев һ.б. әдипләр дәвам итә. XIX гасыр ахырында Лев Николаевичның "Крейцер сонатасы", "Беренче шәрабчы" әсәрләре татар теленә тәрҗемә ителә, әмма аларны патша цензурасы басарга рөхсәт бирми. Беренче рус революциясе башлану белән (1905-1907 елларда), цензураның азмы-күпме көче кими, цензурасыз басу да гамәлгә керә. Шушы чорда Л.Н.Толстой әсәрләре дә татар телендә шактый күп басыла башлый.
1908 елда аның биш китабы, ә 1910 елда берничә әсәре татар телендә аерым китап булып дөнья күрә.
Октябрь борылышына кадәр бөек сүз остасының нинди әсәрләре тәрҗемә ителгән соң?

Шундый китапларның иң күренеклеләреннән Сәгыйть Сүнчәләй тәрҗемәсендә "Кавказ әсире" (1908), драматург һәм педагог Идрис Богданов тәрҗемә иткән "Корней Васильевич" (1909), "Крейцер сонаты" (1912), Сәгыйть Рәмиев тәрҗемәсендә "Тере мәет" (1911), Мәхмүт Галәү тәрҗемә иткән "Хаҗи Морат" (1913) һ.б. санала. Л.Толстойның Октябрьгә кадәр һәм аннан соң татар теленә тәрҗемә ителгән әсәрләренең шактый өлешен балалар өчен иҗат ителгән җимешләре тәшкил итә.

Татар әдипләре һәм тәрҗемәчеләре аның балалар өчен язган әсәрләрен аеруча яратып тәрҗемә иткәннәр. Бу өлкәдә бөек Г.Тукайның хезмәте гаять зур. Ул Лев Николаевичның шактый тирән эчтәлекле, тәрбияви кыйммәткә ия булган кыска хикәяләрен татар теленә тәрҗемә итә һәм аларны "Мәктәптә милли әдәбият дәресләре", "Яңа кыйраәт" исемле дәреслекләренә, өстәмә уку китапларына кертә. 1906 елда Г.Тукай "Фикер" газетасында

[17] Шифман А.И. Страницы жизни Л.Тостого.-Москва, 1983

Л.Толстойның сәяси эчтәлекле, башкорт җирләрен талау һәм башкорт халкының авыр хәле турында сөйләүче "Ильяс" хикәясен, шунда ук " Бик кыйбат" әсәрен тәрҗемә итеп бастыра.

1909-1913 елларда Л.Толстойның "Җиләкләр", дидактик эчтәлекле "Толстой хикәяләре", "Толстой бабай хикәяләре", "Тугрылыклы казый", "Ни чәчсәң, шуны урырсың", "Шайтан илә игенче", "Олылык нәрсәдә?" һ.б. китаплары татар телендә басыла.

Мәшһүр китап белгече, академик Әбрар Кәримуллин раславынча, 1905-1917 елларда Л.Н.Толстойның әсәрләре татар телендә 30 китап буларак дөнья күрә. 1908 елда аның биш китабы, ә 1910 елда берничә әсәре татар телендә аерым китап булып дөнья күрә.

Шунысы куанычлы: Октябрь борылышына кадәр татарлар Л.Н.Толстой әсәрләрен төрки халыклар арасында беренче булып үз телләрендә басу эшен башлап җибәргәннәр.

Октябрь борылышы бөек фикер иясенең күләмле әсәрләрен татар укучысына җиткерү мөмкинлеген тудырды. 1935 елда Сәрвәр Әдһәмова "Кавказ әсире", "Алпавыт иртәсе", "Балдан соң" әсәрләрен тәрҗемә итә. Фәтхи Бурнаш тәрҗемәсендә "Хаҗи Морат", Абдулла Әхмәт тәрҗемәсендә балалар өчен хикәяләр җыентыгы дөнья күрә. Күренекле язучы һәм тәрҗемәче Мәхмүт Максуд бөек рус әдибенең "Сугыш һәм тынычлык" эпопеясын, "Анна Каренина" романын зур осталык белән тәрҗемә итә. Афзал Шамов тәрҗемәсендә өч басмада "Яңадан туу" романы укучыга җиткерелә. Бөек талант иясенең "Казаклар", "Балачак", "Үсмерчак", "Егетлек" повестьларын татарчалаштырып, сәләтле тәрҗемәче Кыям Миңлебаев та изге гамәл башкарды.

Л. Толстойның Октябрь борылышыннан соң басылып чыккан 37 китабының унбишләбе балалар өчен иҗат ителгән. Алар арасында "Бульба" (Ш. Максутова тәрҗемәсе), "Бүре һәм кәҗә бәтие" (С. Сабиров тәрҗемәсе), "Ике иптәш", "Кечкенә хикәяләр", "Мәсәлләр һәм кыска хикәяләр", "Фил", "Хайваннар турында хикәяләр", "Хикәяләр һәм әкиятләр", "Әлифбадан хикәяләр", "Өч аю", "Нәниләргә" һ.б. җыентыклар бар. Бөек рус язучысының әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итүгә Ә.Еники, А.Гыйләҗев, А.Гомәр, Ә.Камал, Ф.Басыйров, Ф.Фасеев кебек сүз осталары, тәрҗемәчеләре дә җитди өлеш керттеләр.

Аның кайбер тәрҗемә әсәрләре башлангыч сыйныф укучыларының Әдәби уку дәреслекләрендә дә урын алган. Мисалга “Слива төше” һәм “Зирәк чәүкә” хикәятләрен китерергә була.

Лев Толстойның бай әдәби мирасы, татар теленә тәрҗемә ителгән кыйммәтле әсәрләре татар укучысын, бигрәк тә яшь буынны гуманистик рухта тәрбиләүдә, аның эстетик зәвыгын баетуда бай чыганак ролен үти, кешелеклелек, югарый әхлакый сыйфатлар тәрбияләүгә этәрә. Дәреслек авторлары да юкка гына авторның мәсәлләренә һәм хикәяләренә мөрәҗәгать итмәгәннәр.

Гомумән, тәрҗемә әсәрләре укучыга белем, мәгълүмат биреп кенә калмый, матурлык хисе дә тәрбияли. Укучыны шул халыкның әдәбияты белән кызыксынуга да этәрә.

Билгеле, бу җаваплы эштә танылган мәгърифәтчеләр К.Насыйриның, Т.Яхинның, XX гасыр башы әдипләре Габдулла Тукай, М.Мәрҗани, Нәҗип Думави, һ.б. ларның олы хезмәтләре югары бәягә лаек.

Әлеге хезмәтне башкару барышында мин максатыма ирештем дип саныйм: Лев Толстойның татар теленә тәрҗемә ителгән бай әдәби мирасы белән таныштым ; тәрҗемә әсәрләренең максаты һәм әдәби тәрҗемәчегә куела торган таләпләр хакында теоретик белем тупладым. Әлеге эш мине бик күп укырга, эзләнүләргә этәрде. Бөөу фәнни эземне мин киләчәктә тагын да тулыландыра алам дип саныйм. Үзебезнең татар әдипләренең башка телләргә тәрҗемә ителгән әсәрләр белән дә танышасым килә. Кыскасы, әдәби тәрҗемәнең әдәбият белеме фәнендә олы хезмәт булуына сокландым.

Язучы-прозаик, әдәби тәрҗемәче Кыям Миңлебаев әдәби тәрҗемә хакында “Тәрҗемә – сәнгать ул!” дигән олы фикер әйтә. Әйе, тәрҗемә итү зур җаваплылык , осталык таләп итә. Төрле халык әдәбияты әсәрләренең татарча чыккан тәрҗемәләре әдәбиятыбызга алып килгән яңа темалары, идеяләре, аны жанр ягыннан баетуы, әдәби тәрҗемәләрнең шул чор рухын чагылдыруы белән кыйммәтле.

Кулланылган әдәбият һәм чыганаклар:
1. А.Г. Әхмәдуллин. Әдәбият белеме сүзлеге Казан: Татар. кит.
2. Даутов Р. Н. һәм Рахмани Р.Ф. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек. 2 томда. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2009.
3. Золотарёва И.В.. Михаилова Т.И. Поурочные разработки по литературе 10 класс. II полугодие издание 3-е, исправленное и дополненное. Издательство “ВАКО”
4. Сафиуллина Г.М., Хәсәнова Ф.Ф., Мөхәммәтҗанова Ә.Г. Әдәби уку. Казан. “Мәгариф-Вакыт” нәшрияты, 2014
5. Толстой Л.Н. Егетчак. Повесть. Таткнигоиздат. К. Миңлебаев тәрҗ. – Казан. 1977.
6. Шифман А.И. Страницы жизни Л.Тостого.-Москва, 1983
7. Юсупов Р.А. Тәрҗемәнең теоретик һәм практик мәсьәләләре. – Казан: ТДГПУ, 2011. – 312 б.
8. Интернет ресурслар:
http://www.belem.ru
http://www.wikipedia.ru

ГӨЛСИНӘ ГАЛИМУЛЛИНАНЫҢ “ТОМАНЛЫ ТӨН” ӘСӘРЕНДӘ ОБРАЗЛАРНЫ БИРҮДӘ АВТОРНЫҢ ТЕЛ – СУРӘТЛӘҮ ОСТАЛЫГЫ

Маканова Эльвина Альфред кызы, 8 нче сыйныф укучысы Фәнни җитәкче:
Маркелова Ләйсән Гарәфи кызы,
татар теле һәм әдәбияты укытучысы
МБГБУ “Татарстан Республикасы Саба муниципаль районы
Иштуган урта гомумбелем бирү мәктәбе”

Саба районы үзенең гүзәл табигате, хәтфә болыннары, урман –күлләре, тырыш, уңган, хезмәт сөючән халкы белән данлыклы. Саба ягы гасырлар буена төрле һөнәр ияләре белән дан тоткан. Ата –бабаларыбызның күркәм эшләре һәм тырышлыклары нәселдән – нәселгә күчеп дәвам итә.

Безнең район – күренекле шәхесләр тудыручы, үстерүче төбәк. 7 якташыбыз – академик Әбрар Кәримуллин, СССРның халык артисты Шәүкәт Биктимеров, композиторлар Рөстәм Яхин, Хөснул Вәлиуллин, Фасил Әхмәтов, музыка белгече Мәхмүт Нигъмәтҗанов, рәссам Тавил Хаҗиәхмәтов Татарстан Республикасының иң олы бүләгенә – Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булдылар. Күренекле фән эшлекләләре Азат һәм Ринат Әхмәдуллиннар,Алмаз Ахунҗанов,Марат Гыймадиев, Әлфия Ибраһимова, Рифат Сверигин, Мөхәммәтвасил Зарипов, Дөрия Рамазанова, Билал Минһаҗев Саба районы шәхесләре.

Саба төбәге гомер – гомергә үзенең язучылары һәм шагыйрьләре белән горурланып яши. Җамалетдин әс – Сабави(1780-1866), Камалетдин Болгари(1796-1833), Габделмәннан (1858-1908),Солтан Рахманколыйлар(1888-1916) башлаган иҗат традицияләрен Мәгъсум Хуҗин, Газиз Нәбиуллин, Фәүзия Бәйрәмова, Заһирә Гомәрова, Зөфәр Шәйхетдинов кебек Язучылар берлеге әгъзалары дәвам итте. Күп еллар районыбыз газетасы “Саба таңнары”н җитәкләгән Тәлгат Нәҗмиев көлеп – шаярып, туган – яшәгән төбәгенең кызыклы кешеләрен зәвык белән бәян итеп, Саба якларының тарихын язды, энциклопедиясен төзеде.

Бүгенге көндә каләм тибрәтүче шагыйрьләрдән Миңнегөл Манихова, Ильмира Гыймаева, Тәслимә Низами, Рөстәм Зарипов, проза өлкәсендә Гөлсинә Галимуллина исемнәре барлыкка килде. Гөлсинә Галимуллина биш ел вакыт эчендә, ун китап язып бастырып, тиз арада халык арасында популярлык казанды.

Сыйныфтан тыш уку дәресендә татар теле һәм әдәбияты укытучыбыз якташыбыз Гөлсинә Галимуллина иҗатына күзәтү ясап, китаплары белән таныштырды. Хәзерге вакытта укытучым авторның китапларына корректор вазифасын башкара. Укылган китаплар буенча

фикер алышып, тәэсирләрне уртаклаштык. Минем үземә бу китаплар арасыннан иң ошаганы – “Томанлы төн” повесте. Гөлсинә Галимуллина китапларында сурәтләнгән вакыйгалар безнең якларда бара, ә геройлар безнең арабызда яши бит.

Эзләнү-тикшеренү эшенең объекты: Гөлсинә Галимуллинаның “Томанлы төн” повесте

Теманың актуальлеге: Якташ язучыбыз Гөлсинә Галимуллина китаплары киң катлам укучылар тарафыннан яратып укыла. “Томанлы төн” әсәрендә тормышта булган проблемалар күтәрелә, тормышчан вакыйгалар яктыртыла, геройлар үз тирәбездә яши.

Эзләнү – тикшеренү эшенең максаты:“Томанлы төн” әсәренең төзелешен, образлар бирелешен, тел – сурәтләү чараларын анализлау, нәтиҗәләр ясау.

Эзләнү – тикшеренү эшенең бурычлары:

1)Язучының тормыш юлы белән тирәнрәк танышу;

2) Сурәтләнгән вакыйгаларның чынлыгына ышандыру көчен аңлау;

3) Образларга характеристика бирү;

4) Әсәрнең телен, сурәтләү чараларын тикшерү;

5) Башка китап укучыларның фикерләрен барлау;

6) Язучының укучыларына әйтергә теләгән фикерен ачыклау.

Эш алымнары:Әсәр белән танышу, китапны игътибар белән анализлау, тел – сурәтләү чараларын туплау, китапны укучыларның фикерләрен барлау, язучы белән очрашу.

Көтелгән нәтиҗәләр:

- Безнең эзләнү эшебез дәресләрдә файда китерердәй мәгълүмат булып тупланууы күз уңында тотыла.Мәктәпне тәмамлап, зур тормышка аяк баскан һәрбер укучы кайда гына булса да, якташыбыз иҗаты белән кешеләрне таныштыра, кызыксындыра алырга тиеш.
- Мөстәкыйль рәвештә укылган әсәрләрне анализларга һәм нәтиҗә чыгарырга өйрәнү.

Якташыбыз Гөлсинә Галимуллина Мишә елгасы буена урнашкан матур табигатьле Эзмә авылында биш балалы гаиләнең беренче баласы булып дөньяга килгән. Әтисе Наил абый гомере буе механизатор булып эшләп, заманында Татарстан АССР Югары Советы депутаты булып торган, укымышлы, аңлы кеше булган. Үзенең җиде буын нәсел тамгасын белә. Әнисе авылның уңган, тырыш, чибәр, ихтирамлы хатын – кызы.Иң олы кыз буларак Гөлсинә әнисенең уң кулы, эне-сеңелләренең яраткан апасы булып, мәктәптә яхшы укуы, барлык пионер эшләрен башлап йөрүе, активлыгы белән аерылып торган. Шәүкәт Галиевның шигырьләрен сәхнәдән бик оста сөйләгән. Китап укырга яраткан. Кечкенәдән үзенең фикерләрен кәгазьгә төшереп,журнал –газеталарның актив хәбәрчесе булган. “Миндә китапка, әдәбиятка мәхәббәт уятучы,гел үсендереп торучы татар теле, әдәбияты укытучысы Мәдинә апа Исламова булды” – дип искә ала Гөлсинә апа Галимуллина. Башта Эзмә, аннары Шәмәрдән мәктәбен тәмамлаганнан соң, Казан дәүләт университетының журналистика бүлегенә укырга керә. Укып бетергәч, яшь журналист районыбызның ул вакытта “Җиңү байрагы”(хәзер “Саба таңнары”) газетасына эшкә билгеләнә. Гөлсинә Галимуллина 1978 нче елдан башлап, 35 ел буе газетаның авыл хуҗалыгы бүлегендә хезмәт куя. Утыз биш елдан артык редакциядә эшләү дәверендә Саба районында ул яктыртмаган проблема, ул булмаган колхоз, ул кермәгән йорт калдымы икән...Тәҗрибәле журналист халыкның уй-фикерләрен, теләк-хыялларын сизгер тоя, язмалары аша шул теләкләрне тормышка ашыра. Шуңа күрә туган ягында Гөлсинә Наил кызын ихтирам итәләр, яраталар да. 2007нче елда җирле теманы яктыртучы иҗатчылар бәйгесендә җиңеп, Татарстан журналистларының иң зур бүләген – “Бәллүр каләм” призын яулаган. 2009нчы елда “Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре” дигән мактаулы исемгә лаек булган. Татар әдәбияты дөньясына Гөлсинә Галимуллина журналистикадан килеп кергән. Күп иҗатчылар өчен бу – табигый күренеш.Бүгенге әдипләрнең кайсын гына карама – һәммәсе дә диярлек көндәлек журналистика һәм публицистика белән шөгыльләнә. Шунсыз мөмкин дә түгелдер. Җәмгыятьнең бүгенге борчу – мәшәкатьләрен, янәшәдәгеләрнең көндәлек проблемаларын үз йөрәге аша уздырган, төрледән – төрле язмышлы кешеләр белән даими аралашып торган

иҗатчы гына чын мәгънәсендә тормышчан әдәби образлар тудыра, укучыларның күңел түренә барып җитә ала. Гөлсинә Галимуллина да әнә шундыйлардан.Матур әдәбияттагы беренче әсәрләре белән үк ул үз укучысын тапты. Бу язмаларда – тормышның бормалы бусагалары, бүгенгенең ачы чынбарлыгы, гыйбрәтле язмышлар, кызыклы характерлар. Бу әсәрләр кемнедер кеше яшәешенең максаты турында фәлсәфи уйлануларга, кемнедер үзе өчен дә көтелмәгән кыю адым ясарга этәрә, кемнедер тормышында ялгышлыктан саклап кала. Бу әсәрләрдән бер үк вакытта җитдилек тә, самимилек һәм эчкерсезлек тә бөркелеп тора. Әдибәбез бигрәк тә хатын –кыз образларын оста ачып бирә. Аның геройлары – тормыш авырлыклары алдында югалып калмаучы кыю характерлы асыл затлар. Татар милләтенең идеалы булырдай хатын – кыз образларын нәкъ менә Гөлсинә Галимуллина әсәрләреннән эзләргә кирәктер. Гөлсинә Наил кызының татар хатын – кызының гаиләсе, балалары хакына тормыш мәйданындагы көрәшен чагылдырган, хисләргә, матур образларга бай, шул ук вакытта тирән эчтәлекле һәм җитди фикерле “Мәхәббәт аланы”, “Ак бураннар аша”, “Күгәрчен оя корганда”, Томанлы төн”, “Карлы миләш тәме”, “Ефәк кулъяулык”,”Алтын ачкыч”, “Ай күлгә сыенганда”, “Җиләкле тау сере”,”Тау җылысы” повестьлары милләттәшләре һәм киң катлау укучылар тарафыннан яратып кабул ителде.

“Томанлы төн”повестенда һәрберебез йөрәге аша үткән яки үтәргә мөмкин булган хәлләр тасвирлана. Тормышта язмышлар төрле – төрле булган кебек, бу әсәрдәге геройларның уй - кичерешләре, эш – гамәлләре, мәхәббәт – нәфрәтләре, табу – югалтулары, үкенү – тетрәнүләре үзләренә генә хас кичерешләр аша бирелә. Районыбызда яшәп иҗат итүче Гөлсинә Галимуллинаның “Томанлы төн” повесте бүгенге заман кешеләренең уй – хисләрен, үзара мөнәсәбәтләрен, сөю – сөелүләрен, әхлакый сыйфатларын чагылдыра. Мавыктыргыч сюжетка корылуы, теленең образлылыгы, халыкчанлыгы бер сулыш белән укылышлы итә.

“Томанлы төн” повестенда берьюлы берничә **проблема** күтәрелә. Бу – олы мәхәббәт, хыянәт, үкенечле язмышлар, түрәлек.

Әсәрнең **сюжет** төзелеше гади.

Башлам. Сәяф Замановның “Көмеш тун” комбинатына җитәкче итеп билгеләнүе. (I – III бүлекләр)

Төенләнеш. Сәяф Замановның бозык хатыннар кармагына эләгүе. (IV - V бүлекләр)

Вакыйгалар үстерелеше.Рәйфәнең берүзе тормыш арбасын тартуы. (V – VI бүлекләр)

Иң югары нокта.Сәяф Замановның төрмәгә эләгүе һәм үлеме. (VI – VII бүлекләр)

Чишелеш. Рәйфәнең бәхетен табуы. (VIII - X бүлекләр)

Китап авторы сюжет сызыгын катнашучыларның эш – гамәлләренә таянып, аларның хисләрен хәрәкәттә, тормыш шартларына бәйләп, үзара мөнәсәбәтләрен чагылдырып, мавыктыргыч итеп ачып бирә.

“Томанлы төн” повесте Сәяф Замановның Кызылъяр районының данлыклы “Көмеш тун” күн комбинатына җитәкче итеп сайлануы, әнисенең каберенә килеп шатлыгын уртаклашуы белән башланып китә. Сәяф йөрәк әрнүе белән “Әни, бүген миңа синең акыллы киңәшләрең, җылы сүзең кирәк”-дип өзгәләнә. Яшьли ятим калгач, аталары Мансур апасы белән икесен, өйләнмичә, булдыра алган кадәр кадерләп үстерә. Авыл кызы Рәйфәгә өйләнеп, алар матур тормыш корып җибәрәләр. Бар да җиткән, ике катлы йорт, абзар тулы мал – туар, үзләренең пай җиреннән гадел хезмәт белән алган уңыш. Яннарында акыллы киңәшләрен биреп торучы әтиләре, инсафлы кызы белән улы. Бәхетле булу өчен бар да җиткән. Ләкин Сәяфнең дәрәҗәле урынга куелуы белән тормыш йомгагы чуала башлый. Томанлы тормыш кайчан башланды соң? Күрше кызының рәнҗүле күз яшьләреннән соңмы? Әллә яратып өйләнгән Рәйфәгә бозык хатыннар белән хыянәте аркасындамы? Башта Сәяфнең эшләре гөрләп бара. Бу уңышлар аның башын әйләндерә шул. Аның “Мин үзем Аллаһ”-дип тәкәбберләнүе, миллионлаган хәрәм акча артыннан чит илләргә йөрү, кәеф – сафа кору – аны текә яр

кырыена китереп тери. Хатыны, этисенең Сәяфне ялгыш адымнан саклап калырга тырышулары нәтиҗәсез кала. Җинаять эше ачыла, бөтен гаепне аңа тагып, төрмәгә утырталар. Төрмәдә уйланырга вакыт күп. Камерадашы Разат белән сөйләшеп, кылган эшләренә үкенеп, иманга килеп, намазга басалар. Сәяф иреккә чыккач, тормышын өр – яңадан башларга хыяллана. Ләкин йөрәге чыдамый, аңа инсульт була. Баһадир гәүдәле Сәяфне туган җиренә алып кайтып җирлиләр. Иренең “кара эшләре”ннән күп миллионлаган бурыч хатыны Рәйфә җилкәсенә кала. Бу хәсрәт улы артыннан этисен дә алып китә. Шәфкать туташы булып эшләүче Рәйфәне бу кайгылар сындыра алмый. Ул үзендә авыр сынауларны җиңеп чыгарлык көч таба. Рәйфәнең юлында, хатыны юл фаҗигасендә һәлак булган олы йөрәкле ир- ат Замир очрый. Аның өчен томанлы төн тәмамлана, кояшлы көн башлана.

Автор үзенең геройларына сыйфатлама биргәндә аларның портретларын, язмыш – тормыш тәртибен, үз – үзен тотышын, эш – гамәлләре аша холкын, карашларын, фикерләрен оста итеп тасвирлый алган. Геройларына җисеменә ярашлы исемнәр биреп, характерларын тулырак ачарга тырышкан.

Ил күләмендә соңгы егерме – утыз елда барган зур үзгәрешләр җәмгыятькә бик күп каршылыклар китереп чыгарды. Кемнәрдер властька килеп баедылар, кемнәрдер шул байлыкларның корбаны булдылар. “Томанлы төн” әсәренең төп герое булган **Сәяф** образы шул заман кешесе итеп бирелә. Автор аның фамилиясен Заманов дип куеп шуңа ишарәли. Кылыч белән коралланган дигән мәгънәне белдерүче Сәяф исемен әти – әнисе аңа яратып кушкан. Бик яшьтән әнисез калган малай этисе тәрбиясендә үсә.Гомер юлында кешеләрнең кемлеген аңламыйча ялгышуы - ана назы, әни тәрбиясе җитмәүдән булырга да мөмкин. “Дин – агу”дигән чорда үскән Сәяф, властька ия булгач, “Мин үзем Аллаһ Тәгалә”дип әйтергә дә курыкмый. Дөньяда гадел, аек акыл белән яшәгән этисенең, хатыны Рәйфәнең тырышлыкларына карамастан, кара портфелен кочаклап, тайгак хыянәт юлына кереп адаша. Сәяфне фаҗигага китергән сәбәпләр берничә төрле. Беренчесе, яхшы белмәгән кешеләргә ышану булса, икенчесе – тәкәбберлек. Өченче сәбәп – хәрәм акча. Кайда акча, шунда хыянәт, дип бик дөрес әйтәләр. Сәяф беркатлылыгы белән, үзе дә аңламыйча, җинаятьчел дөньяга килеп эләгә. Төрмәдә, соңарып булса да, гөнаһларын юарга тырыша. Тормышын яңадан башларга өлгерә алмый, йөрәге чыдамыйча вафат була, туган җиренә үле гәүдәсе генә кайта. Гомеренең соңгы елларында томан арасында калып адашкан Сәяф тә, миллионнар артыннан куып, аның корбаны була.

Рәйфә исеменең мәгънәсе – яратучы, бик мәрхәмәтле, игелекле, кайгыны уртаклашучы, кызганучан. Автор аны кояш кебек сары чәчле, зәңгәр кыңгырау чәчәккә охшаган күк күзле, җылы күңелле образ итеп сурәтли. Гел уйлары белән яктыга – кояшка үрелүче чәчәк кебек хатын – кыз. Аның максаты – матур итеп тормыш итү, бәхетле булып яшәү. Ул – табигать баласы. Авыл җирендә яшәп, бөтен тырышлыгы белән йорт – җирне алып бара, яратып маллар карый, умарталар тота. Бакчасы чәчәкләргә күмелгән, помидорлар, карбызлар, чук кебек тезелгән кыярлар үстерә. Әсәрнең буеннан буена Рәйфәне чәчәкләр озата килә. Ул туган ягының ямен, күркәмлеген тоеп яши. Гаилә - аның өчен изге урын.Сәяф белән булган тормышы табигатьнең матур төсләре, гөл – чәчәкләр, җирнең саф исләре белән бәйләп сурәтләнә. Ап – ак күңелле, ак халатлы Рәйфә хастаханәдә эшли. Үз эшен яратып эшләүче шәфкать туташын авырулар сагынып көтеп алалар. Хезмәтеннән ләззәт табып, яраткан кешесенең җылысын тоеп яшәүче Рәйфәдән бәхетле хатын – кыз юк. Ләкин тормыш давыллары өермәсе барлык хыялларын җимереп ташлый. Инде түзәр чама калмады дигәндә дә, ул яхшыга өметләнә. “Саф йөрәкле алиһә”-ди аның турында автор. Әйе, аның алдына зур сынаулар куела. Авыр вакытларда якыннары, балалары акыллы киңәшләр белән ярдәмгә килә. Рәйфә барлык киртәләрне җиңеп чыгучы, сабыр, түзем, көчле хатын – кыз итеп бирелгән.

Әсәрдә авторның бик яратып сурәтләгән **Мансур карт** образы бар. Мансур исеме җиңүче дигәнне аңлата. Сәяфнең атасы – авылның мөхтәрәм карты. Гомере буена гадел хезмәт итеп, мактаулы исемнәр алган гади җир кешесе.Төрле хәлләрдә дә сабыр булып кала белә. Мансур яшьтән тол калып, хатыны рухын рәнҗетүдән куркып, балаларын ялгызы

үстерә. Киңәшләре белән кешеләргә үрнәк булып торырлык образ итеп бирелгән. Иң авыр вакытларда ул зиратка яраткан Зөбәрҗәте янына киңәшкә бара, җаны бәргәләнә башласа, иген басуларына чыга. Килененә тормыш алып барырга булыша. Улы Сәяфнең ялгыш юлдан китүенә бик борчыла: “Тормыш – әкият түгел. Һәр ялтыраган алтын, һәр җемелдәгән йолдыз булмый. Мин сиңа балачактан ук бары тик яхшы, изге уйлар уйларга өйрәттем бит”- дип аңлатырга тырыша. Үләр алдыннан йортына хатын –кыз җылысы алып килгән шәфкатьле килененә: “Минем ялгышымны кабатлама, синең кебек гүзәл холыклы, тырыш хатын – кызны бәяли белүче ир солтаны табылыр, ялгыз калма”- дип әйтергә үзендә көч таба.

“Томанлы төн” әсәрендә автор тарафыннан бик яратып сурәтләнгән тагын бер образ – **Гадилә апа** образы бар. Гадилә – гадел, намуслы дигән мәгънә аңлата. Ул – Рәйфәнең яраткан укытучысы. Ул хәзер дә аның белән аралашып, тормышта булган проблемаларын, шатлыкларын уртаклаша. Гадилә апаның холкында бер сыйфат бар: ул укучыларының начар якларын ишетсә, гаепне үзеннән эзли. “Тиешле тәрбия биреп җиткермәгәнбез,”-ди ул, укучысының яшүсмер вакытларын хәтерендә барлый башлый. Ләкин һәрчак аларның яхшы якларын исенә төшерә. Шыксыз көзнең дә матурлыгын күрә белүче, һәр кешегә яхшылык теләүче бу мөгаллим укыткан укучылары белән чиксез горурлана. Шуңа күрә дә күптән мәктәпне бетергән олы – олы дәрәҗәле укучылары аның янына килеп, сөенечләрен, кайгыларын уртаклашалар. Аның белән бер сөйләшеп утыру да тормыш мәктәбе дәресен тыңлаган кебек файдалы.Үзенең укучыларын китап яратырга өйрәтүче Гадилә апа: “Алтын хәзинәсе бер көнлек, белем хәзинәсе мәңгелек”- дип әйтергә ярата.

Әсәрдә исем мәгънәсе җиңел дигәнне аңлата торган **Ясирә** образы, чыннан да, җиңел холыклы, бозык хатын итеп сурәтләнгән. Гаиләле, елан телле бу хатын беркатлы бай җитәкче Заманов белән танышкач, аны төрле бозымнар белән үзенә карата. Рәйфә иренең кесәләреннән шикле әйберләр таба, үзе дә чирли. Динсез, әхлаксыз әнисенең кыланмышларын күреп үскән Ясирә кесәсе калын ирләрне ничек кармакка эләктерү юлларын яхшы белә.Ялган иминиятләштерү компаниясе төзеп, бәхетле киләчәк вәгъдә итеп, акчалы ирләрне аздырып йөри һәм максатына ирешә. Сәяфнең да гаиләсен җимереп, төрмәгә кертә. Әсәрнең ахыры бик гыйбрәтле – Ясирә яман чир белән авырып, хастаханәдә ята, ул ялгыз. Балалары белән ире кая? Бу тискәре геройның язмышы шулай тәмамлана. Китап авторы байлык җыю максатыннан теләсә нинди түбәнлек, ялганнарга барган Ясирә образы аша җәмгыятебездәге кешелек кыйммәтләренең начарлануы аркасында хатын – кызның әхлаксызлана, кадерсезләнә баруын ачык күрсәтүгә ирешә.

Повестьта ярдәмче образлар күп. Аларны кыскача характерлау таблица формасында бирелә.

Образның исеме	**Аның чыгышы, шөгыле**	**Үзенчәлекле сыйфатлары**	**Автор кулланган тел – сурәтләү чаралары**
Илүс	Сәяф һәм Рәйфәнең уллары, һөнәре буенча - адвокат	Нык ихтыярлы, тәрбияле, акыллы	Чын ирләр тавышы белән җавап бирә, төптән уйлый белә
Илүсә	Сәяф һәм Рәйфәнең кызлары,булачак хисапчы	Максатчан, эчкерсез күңелле	Зур кара күзле, үткен карашлы, спортчыларныкы кебек төз гәүдәле
Айзирәк	Сәяф һәм Рәйфәнең күршеләре	Нечкә күңелле, ышанучан, гади,	Вөҗданы пакь,йөзе ак, тырыш кыз, ипле, йомшак тавышлы
Алтынбикә	Сәяф белән Рәйфәнең күршеләре	Зирәк, сабыр холыклы, тугрылыклы	Төз, кызлар кебек җыйнак гәүдәле,ак күңелле, самими җанлы
Гадилә	Рәйфәнең укытучысы, лаеклы ялда	Намуслы, чиста күңелле, тыныч холыклы,шигъри җанлы	Чын укытучы, тормыш мәктәбе дәресе бирүче

Разат	Сәяф белән төрмәдә бер камерада утыра	Дини, сабыр, акыллы	Шифалы догалары белән булышучы
Замир	Рәйфәнең танышы	Максатчан, ышанычлы ир –ат, бәхетле киләчәк вәгъдә итүче	Юаш малай кебек карап тора, мәчет сала – игелекле эш башкара
Камилә	Рәйфәдә дәвалана, авыл фельдшеры	Эшчән, гади, тырыш, эчкерсез	Шомырттай кара күзле, катлаулы язмышлы кеше, нәфис, затлы, чибәр ханым
Илһам Сәлимович	Рәйфәнең хезмәттәше, табиб	Тыныч холыклы, сабыр кеше	Артык нечкә күңелле, илтифатлы, үз эшенә бирелгән
Солтангәрәй	Хастаханәдә дәваланып ятучы бабай	Тормыш авырлыкларына бирешмәгән зирәк карт	Дәрәҗәле кеше, олы максат куеп эшләгән җир кешесе

Язучы кеше образлары бирү белән генә чикләнмичә, символ образларны да уңышлы куллана.Әсәрнең исеме дә символик мәгънәгә ия.

Әсәрнең төп сюжетына ияреп баручы **томан** - символик образ. Сәяфнең тормышы гел томан эчендә кебек тоела. Томанлы төн, ап –ак томанга төренгән караңгы төн, томанлы төнне ерып машина алга ыргылды, тормышыңны томанлы төнгә әйләндереп, чыга алмыйча адаша күрмә, юлга томан төшкән, бөтен дөньяны томан басты. Сәяф томанлы төндә адашып кала, яшәлгән гомере томанлы төн кебек, Рәйфәнең тормышы: артта томанлы төн,алда кояшлы көн.

Әсәрнең буеннан буена Рәйфәне чәчәк озатып бара.**Чәчәк** – символик образ.Болындагы чәчәкләр, күзләре кыңгырау чәчәге кебек, бакчасы тулы чәчәк, соңыннан аны кулына чәчәк тоткан ир бәхетле итә.

Ак алъяпкыч – үзенчәлекле образ – символ.Аны Сәяфнең әнисе үз куллары белән тегеп кигән булган. Әнисе исән вакытта аш – су әзерли, Рәйфә килгәч тә, гаилә бәйрәмнәрендә биленә бәйләргә ярата – кадерле гаилә ядкаре. Алъяпкыч – буыннар арасындагы бәйләнешне тотып торучы истәлек.

Кара портфель. Миллионнар салынган кара портфельне Сәяф бер дә кулыннан төшерми.Портфельнең кара төсе Сәяфне адаштырган кара фаҗига билгесе.

Әсәрдә төш күрү, төшне юрау, төшләрнең чынга ашу мотивлары бар. Автор төшләргә аерым вазифа йөкли, аларның нигезендә җирдәге тормышның вакытлы гына булуы, фани дөньяның бакыйлык белән бәйләнеше турында төшенчә ята. Геройлар күргән төшләр чынга аша. Мәсәлән, Рәйфәнең Сәяфне ярның икенче ягында күрүе аларның мәңгегә аерылышуы белән тәмамлана.

Повестьта ырым – ышанулар, сихер – бозымнар, күз тию кебек күренешләр дә урын алган. Автор дини күзлектән чыгып, сихер белән шөгыльләнүчеләрнең иң гөнаһлы кешеләр икәнлеген искәртә. Ә инде татар халкында борынгыдан килгән ышанулар, ырымнарны онытмаска, киләчәк буынга тапшырырга чакыра. Мәсәлән, балага күз тисә, тәрәзә пыяласының пар – су тамчылары белән, бисмилланы әйтеп, бит – күзләрен сөртергә кирәк.

“Томанлы төн” әсәренең теле гади, халыкчан, образлы әйтелмәләргә бик бай. Гөлсинә Галимуллина тел – сурәтләү чараларын оста файдалана, сүзләргә тылсымлы канатлар куя. Язучы хисләрне тулы итеп белдерергә мөмкинлек бирүче телебезнең байлыгы булган матур җәүһәр сүзләрен эшкә җигә. Ул һәр сүзнең асылын, мәгънәсен сизгер тоя белә.Вакыйгаларны, геройларның сөйләмен образлы, бизәкле, тәэсирле итә торган сурәтләү чаралары – метафоралар, эпитетлар, фразеологик әйтелмәләр, чагыштырулар, мәкаль һәм әйтемнәрне яратып һәм мул куллана. Тикшеренү эше барышында без моны исбатлый алдык.

Фразеологик әйтелмәләр.Күңелгә авыр алу, йөзенә бәреп әйтү, миен ашау, йөзгә оятлык китерү, тел тидерү, башын әйләндерү, авызын җыя алмау, күңеленә юл табу, башын

бутау, күңелен төшерү, хәленнән килү, акчасын җилгә очыру, якты дөнья белән хушлашу, корсагы шиңү, рухын күтәрү һ.б.

Чагыштырулар. Сыгылган лимон кебек эшләү, энҗе бөртегедәй күз яше, күз карасыдай саклау, сүзе йөрәгенә ук кебек кадалу, пар күгәрченнәр күк яшәү, көзән җыергандай куырылу, шомырттай кара күз, чишмә суы кебек аккан яшь, күз карасыдай үстергән кыз, балалар кебек елау һ.б.

Метафоралар. Йөрәк җимешләре, тимер рәшәткәле йорт, мәхәббәт диңгезе, туганда маңгайга язылган сынау, ал төсләрдән торган тормыш, бәгырьгә ук булып кадалган, гомер баскычы, тормыш китабы, намазга басу, хәсрәт эчендә дөрләп янган йөрәк, тормыш юлы, гомер баскычы, мәхәббәт диңгезе һ.б.

Эпитетлар. Баһадир гәүдәле ир, кайнар яшь, акыллы киңәш, ачулы караш, җылы сүз, бәхетле балачак, татлы мизгел, ак күңел, иманлы йөз, ягымлы чырай, кадерле вакыт, ягымлы тавыш, бәхетле киләчәк, ялкынлы күз, каткан күңел,саф язмыш, хыялдагы йорт, авыр уй, салкын акыл, гаярь ир, авыр тынлык, акыллы күз, алтын йөрәкле хатын һ.б.

Мәкаль һәм әйтемнәр. Байлыгың җилдән килсә, тормышың давылга очар. Еланның агуы телендә, яманның ачуы күңелендә.Алтын хәзинәсе бер көнлек, белем хәзинәсе мәңгелек. Кояш чыкса табигать яңара, китап укысаң күңел агара.Туган илең – туган анаң, чит ил – үги анаң.Җиреннән аерылган җиде ел елар, иленнән аерылган үлгәнче елар. Акчаң беткәнгә кайгырма, көчең белән эшең бетмәсен.Күрше хакы – Алла хакы. Кеше сүзе кеше үтерә.

Фразеологик әйтелмәләр	**234**	Сәяф кетәклектә утырган тавыкларга сәлам бирә, оя тулы йомыркаларга күз ташлый.
Чагыштырулар	**54**	Рәйфә стеналарын юып, ягып җибәрүгә, бер сәгать эчендә мунча май кебек булды.
Метафоралар	**88**	Бала – бәгырь җимеше, кодага игътибарлы булыгыз!(Рәйфәнең әнисе)
Эпитетлар	**87**	Йөрәккә җыйналган авыр сагышны күз яшьләре аша юып төшердем.(Камилә)
Мәкаль һәм әйтемнәр	**33**	Һәр ялтыраган алтын булмас, һәр җемелдәгән йолдыз булмас. (Мансур карт)

Эзләнү эшеннән күренгәнчә, әсәрдә автор кулланган сурәтләү чаралары кеше күңеленә көчлерәк тәэсир итү өчен булыша. Алар һәр образның, вакыйгаларның нечкәлекләрен тоеп, гүзәл һәм камил сәнгать әсәре буларак кабул итү, аңлау өчен хезмәт итә. “Томанлы төн” әсәре бүгенге заманның тормышчан, ышандырырлык вакыйгаларына нигезләнеп иҗат ителгән. Анда һәрбер образ үзенчә сабак бирә, укучының күңелен тәрбияли. Кайсы чорда яшәсәк тә, хатын – кыз язмышы, гаилә мәсьәләләре актуаль тема булып кала. Татар әдәбияты хатын – кыз образларына ярлы түгел. Классик язучыларыбызның төрле елларда иҗат иткән күңел тойгыларына бай, рухлары белән көчле булып истә калган татар хатын – кызлары янына Гөлсинә Галимуллина тудырган Рәйфә образын өстәргә мөмкин. Чөнки ул мөлаемлеге, сүзгә тапкырлыгы, эчкерсезлеге белән безнең рухи дөньябызны баета, күңелләрне сафландыра, канатландыра. Авыр сынаулар алдында сыгылып төшмичә, тормыш арбасына җигелеп тарта башлаган хатын күзгә күренмәс җепләр белән укучы йөрәгенә тоташа. Ул безнең тирәлектәге халыкның үз баласы, үз каны, үз хәсрәте. Әсәрдә Рәйфә тормышының кискен борылышларында югалып калмавы, аның тирә – юньдәгеләргә үтә сизгер, нечкә күңеллелеге, мәрхәмәтле була белү сыйфатлары белән якын. Вакыйгалар барышында автор үзенең яраткан героен бик авыр сынаулар: гайбәт- ялганнар, яраткан иренең хыянәте, төрмәдә – үлеме, ялгышлары аркасында тау кадәр бурыч белән калу белән сыный. Рәйфә, барысын да җиңеп, үзенең бәхетен таба, чөнки ул моңа бик тә лаек. Әсәрдә Рәйфә – җиңүче, бүгенге заман татар хатын – кызларының әхлакый өлгесе. Иңнәр сыгылырлык авырлыклар килгәндә гаиләсенә терәк, газиз балаларына акыллы киңәшләр

бирерлек баһадир гәүдәле Сәяф тормыш сынаулары алдында җиңелде. Чөнки ул булганына шөкер итеп яши белмәде. Гаилә җылысын, әтисен, хатынын, балаларын, мәхәббәтен читләргә алыштырды, алар каршындагы изге бурычын онытты.

Язучы үзенең әсәрләрен оптимистик рухта тәмамларга ярата. "Томанлы төн" китабын ябып куйганда авторның "Җирдә бәхетсез кеше юк, бәхетенең кадерен белмәүчеләр генә бар" дип нәтиҗә ясыйсың.

21нче гасыр башы безгә бик күп үзгәреш, яңарыш, яңа технологияләр алып килсә дә, рухи кыйммәтләргә тиң – тәңгәл бәяләр әлегә юк. Рухи кыйммәтләрнең бәхәссез өстенлегенә ирешүдә әдәбият, китапның өлеше әйтеп бетергесез зур. Соңгы елларда әдәби сүзнең, китапның абруе төшсә дә, әле бу рух көчсезләнгән дигән сүз түгел. Моның дөреслегенә мин интернетта утырганда, "Мой мир", "ВКонтакте" социаль челтәрләрендә язылган фикерләр белән танышканнан соң ныграк ышандым."Томанлы төн" китабын укучыларның авторга язган хатларыннан өзекләр китереп үтәргә телим.

Наилә Шәрифуллина, Әтнә, 45 яшь	***Әлфия Мөкминова, Бөгелмә,*** ***36 яшь***	***Дания Әфләтунова, Сургут,*** ***50 яшь***	***Резеда Фәррахова, Алабуга,*** ***29 яшь***	***Гөлнур Кадыйрова, Аксубай,*** ***55 яшь***
"Сезгә рәхмәтемне җиткерәм. Тирән мәгънәгә ия, күңелгә ятышлы әсәрегезне укып чыктым. Безнең хәзерге яшәеш...Соклан ырлык татар кызы..аның балалары...Уй – кичерешләрне әйтеп бетерә торган түгел. Рәхмәт сезгә, Гөлсинә апа, шундый матур әсәрләр тудырып безне куандырган өчен."	"Шул кадәр тирән эчтәлекле, күңелләргә үтеп керә торган әсәр. Барлык китапларыгыз тормышчан, тәрбияви әһәмияткә ия. Иҗат чишмәләрегез гел тулып торсын! Рәхмәт!"	"Китабыгызны икешәр тапкыр укып чыктык. Сезнең иҗатыгыз белән Сургутта да, Төмәндә дә танышлар. Иҗатыгыз саекмасын!"	"Һәр китабыгызда хатын – кызның авыр язмышы тасвирлана. Шундый язмышлы кешеләр турында укыгач, минем күргәннәр чүп кенә дип уйлыйсың. Бирешмичә алга барырга көч бирә торган әсәрләрегез өчен зур рәхмәт!"	"Рәхмәт сезгә шундый тирән фәлсәфәле китапларыгыз өчен! Алар безгә яшәргә максат, көч, сабак бирә. Исән – сау булып, армыйча иҗат итегез."

Тагын бер факт мине куандырды. Казанның үзәк китапханәсе системасы челтәре үткәргән "Иң күп укыла торган авторлар" исемлегендә Гөлсинә Галимуллина фамилиясе Зифа Кадыйровадан кала икенче урында тора.

Туган төбәгебездә тагын бер яңа каләм әһеле барлыкка килүгә мин шатланам һәм горурланам. Гөлсинә Галимуллина киләчәктә безне яңадан – яңа әсәрләре белән куандырыр дип, чын күңелдән ышанып калам.

Китап безнең рухыбызда, иманыбыз сагында яши, аңа күңел түре кирәк. Бөек Тукай юкка гына "Гомеремнең иң читен, җайсыз, уңайсыз бер минутында кулыма китап алам"- дип язмаган. Чөнки кулына китап алып укып, елый һәм көлә алганнарның күңелендә начарлык булмый.

Кулланылган әдәбият:

Галимуллина Г.Ефәк кулъяулык.- Казан: ТАТМЕДИА Идел - Пресс, 2014.-223б;

Галимуллина Г. Карлы миләш тәме.- Казан: ТАТМЕДИА Идел – Пресс, 2014.- 239б;

Галимуллина Г. Күгәрчен оя корганда.- Казан: ТАТМЕДИА Идел – Пресс, 2013. – 223б;

Галимуллина Г. Мәхәббәт аланы. – Казан: ТАТМЕДИА Идел – Пресс, 2012. – 85б;

Галимуллина Г. Ак бураннар аша. – Казан: ТАТМЕДИА Идел – Пресс, 2012. – 174б;

Галимуллина Г. Томанлы төн. Казан: ТАТМЕДИА Идел – Пресс, 2013. – 223б.

Д.Ф.Заһидуллина, Ә.М.Закирҗанов, Т.Ш.Гыйләҗев. Татар әдәбияты: Теория. Тарих. - Казан: Мәгариф, 2004.-255б;

Заһидуллина Д.Ф.Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Методик кулланма. - Казан: Мәгариф, 2000. - 335 б;

Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда.- Казан: Татар. кит.нәшр.,1990 – 365б;

Тәлгат Нәҗмиев Саба районы. Саба районы турында буклет.-Казан: Дом Печати,2007.- 34б;

Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007 .- 189б;

Әйтем – чәчәк, мәкаль – җиләк: Халык афоризмнары.- Казан: Мәгариф, 2002 – 191б;

"Шәһри Казан" – 19 февраль, 2015 ел – 5б.

Г. ТУКАЙНЫҢ «ТУГАН ТЕЛ» ШИГЫРЕНЕҢ РУС, ИНГЛИЗ ТЕЛЛӘРЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Миннуллина Эльвина Маратовна
Казанский (Приволжский) Федеральный Университет, Казань, Россия
Фәнни җитәкче – фил.фәннәре канд, доцент Мухарлямова Л.Р.

Резюме. *В данной статье рассматривается произведение Габдуллы тукая "Туган тел" в татарском, русском и английском языках. Здесь выявлены общие стороны произведений, а также отличия.*

Ключевые слова: *туган тел, нөсхә, строфа, рифма*

«И туган тел, и матур тел», - дип башланып китә халкыбызның, милләтебезнең, һәм әлбәттә, беренче чиратта, телебезнең югалмас гимны. Бөек Тукай бу әсәрен 1909 нчы елда иҗат иткән. Шушы шигырендә ул газиз татар теленә карата кичергән бар хисләрен,назлы мөнәсәбәтен белдерә. Бу шигырь бар дөньяга таралган дигән фикер дә хәзерге көндә ялгыш булмас.

Фәнни хезмәтемнең төп максаты: Габдулла Тукайның «Туган тел» шигыренең рус һәм инглиз телләренә тәрҗемәсенең үзенчәлекләрен ачыклау, аермалы якларын билгеләү.

Өч телдә дә хикәяләү беренче заттан бара. Шагыйрьнең укучы белән үз хис-кичерешләрен уртаклашуы аның тартым һәм зат алмашлыклары кулллануы аша тасвирлана: *«Дөньяда күп нәрсә белдем»* , *«Кечкенәдән аңлашылган шатлыгым, кайгым минем» , «я познавал» , «я сказки слышал» , «я не раз творца молил», «I learned with patience».*

Шигырь бербөтенлирик герой һәм «туган тел» арасында диалог рәвешендә бара. Әлбәттә, бу диалог берьяклы гына. Авторның «туган теленә» мөрәҗәгать итүен күпсанлы эндәш сүзләр, алмашлыклар дәлилли: *«И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!» ,*

*«И туган тел! Һәрвакытта ярдәмең белән синең», «ты моей навеки стал», «я и горе на тебе лишь выражал», «с тобою я не раз Творца молил»,«Oh, my language, native language, you are my soul and you are my heart…» «You are the treasure of my heart».*Туган тел бу очракта безнең күз алдыбызга чын, тереҗан иясе булып килеп баса.

Әсәр гади аңлаешлы телдә язылган, укучы тарафыннан бернинди кыенлыкларсыз кабул ителә. Тик шуңа карамастан, татар телендә ягъни төп нөсхәдә Габдулла Тукай архаизмнар куллана: *«кыйлган догам»,«Ярлыкагыл»,* ә рус һәм инглиз телендә әсәрнең бу үзенчәлекле ягы исәпкә алынмый. *«Ярлыкагыл»*сүзе рус теленә *«помилуй»,* ә инглиз теленә *«bless»* дип тәрҗемә ителә.

Өченче һәм дүртенче строфаларда Габдулла Тукай туган telenенең әһәмияте турында яза, аның кайгыда да, шатлыкта да таянычы, терәге булуын ассызлыклый. Әсәрнең дүртенче строфасында без Тукайның ачыктан-ачык Аллаһка мөрәҗәгать итүен, аның белән тыгыз бәйләнештә булуын күрәбез: *«Синдә булган иң элек кыйлган догам: Ярлыкагыл, дип, үзем һәм әткәм-әнкәмне, ходам!»*Тәрҗемә вариантларында да, әлбәттә, эчтәлек саклана.

Әсәр эмоциональ яктан бик бай, моны безгә һәр строфадан соң куелган өндәү билгеләре дәлилли. Әсәрдә зур урынны *«әткәм-әнкәмнең»* дигән кушма сүз алып тора, чөнки ул кешенең буыннан-буынга килгән нәсел тамырларын ассызлыклый. Инглиз телендә бу сүз *«native»*, ә рус телендә *«родительский»* сыйфатлары белән бирелә, һәмаларның төрле сүз төркемнәренә каравы аларның мәгънәләрен берничек тә үзгәртми, әдәби үзенчәлекләрен югалтмый.

О язык родной, певучий, о родительская речь!
Что ещё на свете знал я, что сумел я уберечь?
И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньядакүпнәрсәбелдемсинтуган тел аркылы.
Oh, beloved native language
Oh, enchanting mother tongue!

Төп нөсхәдә сорау җөмләләр юк, ә рус тәрҗемәсендә бу күренеш беренче строфада ук күзәтелә:

Что ещё на свете знал я, что сумел я уберечь?

Шулай ук *«Һәрвакытта ярдәмең берлән синең»*дигән өзек тә рус теленә *«мы навечно неразлучные друзья»*, ә инглиз теленә *«You have been always my support»* дип тәрҗемә ителә. Ягъни инглиз тәрҗемәсе бу очракта Тукай нөсхәсенә якынырак дигән нәтиҗә ясап була.

Шигырь өч телдә дә дүрт строфадан тора, әмма рус һәм татар телләрендә строфада икешәр генә юл, ә инглиз телендә – дүрт:

Oh, beloved native language,
Oh, enchanting mother tongue!
You enabled my search for knowledge
Of the world, since I was young.

Әсәрне төзелеше ягыннан бәяләгәндә, өч телдә дә рифма, ритм саклануына инанабыз. Рифма татар һәм рус телләрендә ААББВВГГ, инглиз телендә исә АБАБ рәвешендә бирелә. Шуннан чыгып, татар һәм рус телләрендә әсәр 15/15 үлчәме белән язылган, ә инглиз теле тәрҗемәсендә 7/7 үлчәме күзәтелә.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә була: рус, инглиз тәрҗемәләрендә Габдулла Тукайның *«Туган тел»* әсәренең эчтәлеге искиткеч матур һәм, һичшиксез, дөрес бирелгән. Бер карашка, алар аерылмый сыман. Тик, шуңа да карамастан, аермалы яклар да шактый күп икән: биредә Тукай теленең үзенчәлекләре ягъни кулланылган архаизмнар, кайбер сүзтезмәләр, җөмләләр тәрҗемәсендә һәм хәтта әсәрләрнең төзелешендә дә аермалар табылды.

Кулланылган әдәбият:

1. Зинетуллина А.А. Фразеологические единицы с компонентами күңел/кăмăл в татарском и чувашском языках / Зинетуллина А.А., Мухарлямова Л.Р. // Материалы VIII международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы

филологии и переводоведения: актуальные проблемы и тенденции развития в эпоху глобализации», посвященная 65-летию факультета иностранных языков чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева. – Чебоксары, 2016. – С. 228-232.
2. Габдулла Тукай: Стихи – Поэмы – Сказки. – Казань, 1990.

К.КАРИМОВНЫҢ «КОМ СӘГАТЕ» ҺӘМ «САКАУ КҮКЕ» ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ФОЛЬКЛОР ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

Николаева Юля Николай кызы, 9 нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Садыкова Лариса Павел кызы,
МБГБУ "Шәдче урта гомуми белем бирү мәктәбенең
татар теле һәм әдәбияты укытучысы

Кеше тәрбияләүдә матур әдәбият әсәренең әһәмияте бик зур. Матур әдәбият – акыл үстерүнең, уй фикерне активлаштыру һәм төзекләндерүнең, тормышның гыйбрәтле мизгелләрен өйрәтүнең дә бик бай чыганагы. Әдәбият тормышны аңларга өйрәтә. Матур әдәбият әсәрләре кешенең рухи дөньясын баета, аларны бер – берсенә карата игътибарлы булырга, тирә - юньдәге вакыйгаларга тиешенчә бәя бирергә өйрәтә, чөнки матур әдәбият үзәгендә - кеше, аның эчке дөньясы, кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре, аларның дөньяга карашы. Бөтен дөньяны телевизор, интернет кебек мәгълүмат чаралары басып барган вакытта, яшьләрнең дөньяга карашын формалаштыруда, кызганычка каршы, әдәби әсәрләрнең роле кими. Шуңа да карамастан, көн кадагына суга торган, мавыктыргыч һәм тирән эчтәлекле романнарны бүгенге көндә дә яратып укучылар күпчелек дип уйлыйм.

Чорның үзенчәлекләрен төгәл күрсәтә һәм укучыны мавыктыргыч вакыйгалар эченә алып кереп китә ала торган романнар авторы – Камил Кәримов. Аның исеме татар әдәбияты белән кызыксынучыларның күбесенә таныш. Күп еллар «Казан утлары» журналында эшләве дә, юмор остасы, бүген исә халык яратып укыган, үз иткән романнар авторы булуы да аны бар татар дөньясына билгеле итте.

«Ком сәгате» дигән күләмле әсәренә язучы инде йөзгә якын хикәя язгач кына керешә. Яшьлек елларында үзе дә шактый еллар су бораулау мастеры булып эшләгәнлектән, темасы таныш. Язучының тәҗрибәле хикәя остасы булуы «Ком сәгате»ндә дә ярылып ята: кайбер бүлекләре хәтта мөстәкыйль хикәя рәвешен алган.

Тагын... «Сакау күке», «Игезәкләр йолдызлыгы», «Уен». Укучы хөкеменә ирешкән бу романнар соңгы ун елда язылган. Әйе, канатлы гыйбарәләр, саллы фикерләр, чагыштырулар, өр-яңа, кызыклы, шәп детальләр. Бүгенге тормышны сурәтләгән, үз геройларын реаль рәвештә, барлык уңай һәм кире яклары белән тасвирлаган Камил Кәримовның «Ком сәгате» һәм «Сакау күке» дилогиясе аерым игътибарга лаек.

Юкка гына түгел дилогия фән белгечләре, галимнәр – Яхин, Юсупов, Гыйльманов тарафыннан тикшерелә. Гәҗит-журналларда романга багышланган мәкаләләр дөнья күрә. 2012 елда Камил Кәримов «Ком сәгате» һәм «Сакау күке» романнары өчен Тукай премиясенә дәгъвә ителә. Ләкин К.Кәримов дилогиясенең фольклор белән бәйләнеше өйрәнелмәгән өлкәләрнең берсе. Бу мәсьәләне өйрәнү үткер, җор телле авторның әсәрләрендә киң кулланылган: канатлы сүзләр, мәкаль-әйтемнәр, элек-электән килгән гореф-гадәтләр, йолаларны һәрьяклап тикшерүне, җентекләп анализлауны таләп итә. Әсәрләренең бу яктан өйрәнелмәгән булуы фәнни эшемнең яңалыгын һәм **актуальлеген** билгели.

Хезмәтемнең **максаты** итеп Камил Кәримовның «Сакау күке» һәм «Ком сәгате» дилогиясенең фольклор белән бәйләнешен өйрәнүне алдым.

Максатыма ирешү юлында түбәндәге **бурычлар** куелды:

а) авторның иҗаты белән кыскача танышу;

ә) Камил Кәримовның «Сакау күке» һәм «Ком сәгате» дилогиясеннән халык авыз иҗатын эзләү;

б) дилогиядә булган фольклор материалларын табу, өйрәнү һәм анализлау.

Тикшерү **объекты** булып Камил Кәримовның «Сакау күке» һәм «Ком сәгате» әсәрләре тора.

Тикшерү **предметы** – «Сакау күке» һәм «Ком сәгате» әсәрләрендә фольклор.

Эш барышында кулланылган **методлар**: эзләнү, чыганаклар анализы, күзәтү, синтез.

Эшнең **структурасы** керештән, ике бүлектән (I бүлек «Ком сәгате» һәм «Сакау күке» әсәрләрендә гореф - гадәтләр, йолалар, бәйрәмнәр; II бүлек Әсәрдә мәкаль - әйтемнәр, табышмаклар, канатлы сүзләр.) һәм файдаланылган әдәбият исемлегеннән тора. Кушымтада Камил Кәримов турында белешмә бирелде.

Гореф – гадәтләр, йолалар, бәйрәмнәр

Фатих Урманченың “Борынгы миф һәм бүгенге шигырь” дигән китабында халык иҗатына кызыклы караш бар. “Поэзиянең барлык уңай сыйфатлары, барлык атрибутлары барыннан да элек халык иҗатында формалаша. Борынгы шәрык үрнәкләре - ташка күчерелгән мифологик хикәятләр, төрле изге йолалар һәм тантаналы вакыйгалар белән бәйләнгән ритуаль гимннар, мәкаль - әйтемнәр, дастани-эпик формулалар... Һәм, ниһаять, бихисап дини догалар. Шулай булгач, халык иҗаты белән турыдан-туры бәйләнеш чыннан да язма поэзиянең тәүге, иң борынгы һәм безнең көннәргә кадәр уңышлы дәвам итеп килгән бердәнбер һәм тотрыклы сыйфаты”.[18]

Фольклор халыкның электән чыгарылып килгән традицион һәм хәзерге авыз-тел иҗатын иңләп ала, димәк, чәчмә әсәрләр дә, шулай ук шигъри текстларны да үз эченә берләштерә.

Барыннан да элек, фольклор телдән иҗат ителүе һәм телдән – телгә күчеп яшәве белән аерылып тора. Икенче төрле әйткәндә, халык авыз иҗаты ул сүз – тел сәнгате, телдән чыгарыла һәм телдән сөйләнә, ләкин телдән башкарыла торган иҗат. Бу гасырлар тирәнлегеннән килә торган сыйфат.

Камил Кәримовның «Ком сәгате» һәм «Сакау күке» дилогиясендә фольклор традицияләре мул һәм уңышлы кулланыла. Күп вакыт мәкаль - әйтемнәр, канатлы сүзләр җор, бай телле төп герой – Фазыл тарафыннан әйтелә. Бу аның балачак хатирәләренә, авылда үткәргән көннәренә, «Ак чишмә» оешмасында бригада эчендә бер-берсе белән аралашу вакытына үрелеп бирелә.

«Ком сәгате» әсәрендә яз көнендә иң башлап үткәрелгән элекке иң олы йола – бәйрәм – *Нәүрүз* дә искә алынып китә. Бу да бит татар халкының фольклорына керә, чөнки фарсылар календаре йогынтысында барлыкка килгән һәм, Нардуган бәйрәме кебек үк, яңа елны һәм өлешчә язны каршылау йоласы булып исәпләнгән.

Нәүрүз көннәрендә (ул берәр атнага — 10 көнгә сузылган) йорттан-йортка кереп «нәүрүз әйтеп» йөрү гадәте булган. Моны укучы балалар, шәкертләр башкарган. Нәүрүз такмагын укып, яки яттан әйтеп, хуҗаларга бәхет, уңышлар теләп йөргәннәр.

Уен — күңелгә куаныч, юаныч бирә торган шөгыль. Уен буш вакытны үткәрү, эчке борчуларны, кайгыны бетерү һәм бер өлкәдә сәләтне үстерү өчен үткәрелә.

Уеннардан, аерым алганда, автор кардан окоп казып «*ядрә атышу»*, җәй житүгә тыкрыктагы юл тузанын кепкаларга тутырып *«бомба ыргыту», «әүмәкләшү»* уеннары турында әйтеп үтә.

Һәр милләт үз җирлегендә барлыкка килгән һәм буыннан-буынга күчә торган гореф-гадәтләрен, кешеләрнең яшәү рәвешләрен, үз-үзләрен тоту кагыйдәләрен, карашларын, зәвыкларын сакларга омтылган.

---

[18] Ф.Урманче. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь./ Ф. Урманче. - Казан: Школа нәшр., 2002. - 10 б.

Тормыш–көнкүрештә билгеле бер йолалар үтәү, гореф-гадәтләрне тоту һәм бәйрәмнәр үткәрү барлык милләтләргә дә хас. Ул әлеге милләт мәдәниятенең мөһим бер өлеше булып исәпләнә. Гореф-гадәтләр борын-борыннан халык тарафыннан үтәлеп килә торган бәйрәмнәрне, йолаларны үз эченә ала. Билгеле бер йолаларның үтәлеп килүе җәмгыятьне дә тотрыклы итә, алардан башка халык тулы кыйммәтле тормыш белән яши алмый.

Татар халкының гаилә йолалары арасыннан үзенчәлекле бер йоласы бар. Бу бала туу белән бәйле булган ир баланы сөннәткә утырту йоласы. Элек – электән ир балалары булган гаиләләр сөннәт йоласын үтиләр, чөнки бу ата-ананың изге бурычы.

Халыкның яшәү үзенчәлекләре, йола - ритуалларын - сөннәт темасын да ачыклап китә Камил Кәримов:

«...Лаеш ягыннан биштәрле бабай килә дә малайларның уенын берәр атнага туктатып тора.

Бабай килер алдыннан өйдәгеләрнең телендә гел сөннәтне мактау: «Зур егет инде син, су коенганда «урыс малае» дип көлмәсеннәр, менәтерәк чистарып каласың...”Өлкәннәр сүзенә иләнеп, үзең дә Бабайны көтеп йөрисең, сина үсәргә комачаулаган нәрсәдән тизрәк котыласың килә.

Бабайның исемлеге бар, кемнең ничә яшьлек малай үстергәнен алдан ук белеп тора, шуңа күрә аны эзләп, яисә иартеп кайтасы юк, ул үзе килеп керә. Иске чалбарыңны салып урын өстенә ятарга куша. Яңасын тегеп алып килəм дип үлчәм алырга тотына. Яңа чалбар кигәндә комачаулыйсы әйбереңне үртәштергән арада «чебен» тешләп ала. Еларга ярамый, юкса бабай син елакны башка малайларга сөйли».[19]

Мөселман дине буенча, туган көнне исәпкә алмыйча, җиденче көндә сөннәткә утырту – Аллаһ илчесенең күрсәтмәсе.

Мөселманнарга ир баланы туганнан соң нәкъ менә җиденче көндә сөннәтләү мөһим. Хәдистә болай диелә: «Пәйгамбәребез Мөхәммәт оныклары Хәсән һәм Хөсәенне туганнан соң җиденче көндә сөннәткә утыртты» (Раваху Табарани). Димәк, балигъ булу белән сөннәтле булу мөселман кешесенең бурычына әйләнә.

Үзенчәлекле, татар халкына гына хас «тәмле сүз» белән күрсәтеп бирә Камил Кәримов сөннәт күренешен. Чынлап та, сөннәтләү - татарларда элек – электән килгән иң зур бәйрәмнәрнең берсе булган.

Ырымнар – халык иҗатының магия, ягъни сүз һәм хәрәкәт – йола кодрәтенә ышану белән бәйләнешле борынгы жанры, хыялый көчләргә һәм ияләргә тәэсир итеп ниндидер нәтиҗәгә ирешү өчен чыгарылган һәм шул максатта кулланылган тылсымлы сүз формулалары яки калыплашкан магик гайбарәләр.[20]

«Сакау күке» әсәрендә дә Язилә үзенчә ырым эшли:

Язилә көне буе суытмыйча саклаган чиләкле суны түгәрәк калай ләгәнгә бушатып, Фазылны шунда бастырыр, аның аякларын юар. Үзе юар, үзенең сул кулы ирнең челтереннән кысып торыр, уң кулының балдак киярга хаклы бармагы тыңгысыз ирнең табан астын кытыклар, үзе бәет сөйләгәндәй такмаклар:

Тагын шунда бер барганыңны сизсәм –
Ул кызны эзләп табармын,
Бөтен мәктәп алдында рисвай итәрмен,
Хатынлы ирләрне азындырмасын.
Син минем чәчәгемне койдың,
Ир бирмәк – җан бирмәк...[21]

Романның башында, Фазыл авыр чирдән котыла алмаячагын һәм бары тик утыз көнләп яшәячәге калганын белгәч, чегән хатыны аңа әйткән юрамышны исенә төшерә:

---

[19] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005 – 37 б.

[20] Ф.Урманче. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь. / Ф. Урманче. - Казан: Школа нәшр., 2002. – 22б.

[21] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005. – 65б.

«Үскәч, акча күп эшләрсең, ну бай булалмассың. Сиңа дигән хатын тагын ун елдан соң туачак. Улыңны кеше үстерер, кызың үз кулыңда үсәр. Туксан алты яшькәчә яшәрсең...»

Юрамыш – шулай ук, фольклор традицияләрен үз эченә алган күренеш. Теге яисә бу мәгълүматны алдан әйтеп бирү, алдагы тормышыңны юрау, күрәзәчелек элек – электән авылларда билгеле булган.[22]

Афористик жанрларның халык арасында шактый киң таралганы - ышанулар:

«*Балалар су кererгә киткәннәр, күке кычкырдымы соң әле»,* монысы инде икенче төрлесе:

Күке кычкыргач кына су керергә ярый.

Кич чишмәгә суга төшәргә ярамый.

Ут сызгырса, ерактан хәбәр килә.

Бал белән авызланганның теле татлы булыр, май белән авызланганның теле йомшак булыр.[23]

Бусагага утырсаң, ярлы буласың, диләр[24]

Ышануларның төп максаты – киләчәктә безне ни көтәсен алдан әйтеп, юрап кую.

Шулай итеп, гореф – гадәтләр, йолалар, бәйрәмнәр Камил Кәримовның «Ком сәгате», «Сакау күке» романнарында тулы кимәлендә кулланылган. Халык авыз иҗаты белән якыннан таныш булган автор, татар халкы өчен мөһим булган – Нәүрүз бәйрәменең; сөннәтләүнең асылларын ача. Бу бәйрәмнәрнең гади кеше тормышында зур роль үтәгәнен күрсәтә.

Болардан башка, әсәрләрдә юрамышлар, ышанулар, ырымнар бик урынлы һәм уңышлы кулланылганнар. Алар төп геройның яшәү рәвешен, идеалларын, максатларын ачарга ярдәм итә.

Күргәнебезчә, халкыбызның йола, гореф-гадәт һәм бәйрәмнәрен өйрәнү зур әһәмияткә ия. Дөрестән дә, диннән, телдән башка яши алмаган кебек, халык алардан башка да милләт буларак яшәвеннән туктар иде. Татар халкы һәр вакыт үзенең йолаларына тугры булды. Чөнки алар безгә бик ерак бабаларыбыздан мирас булып калганнар. Тик онытмаска, сакларга , буыннан буынга җиткерергә иде аларны. Татар халкының борынгыдан килгән ел фасылларына бәйле Сабан туйлары, Нәүрүз, Питрау, Нардуган, Сөмбелә; ислам диненә бәйле Рамазан һәм Корбан бәйрәмнәре; йолаларга бәйле каз өмәсе, исем кую, туй мәҗлесләрен уздыру, кеше күмү, сөннәткә утырту; аулак өйләр, утырмалар бүгенге көндә дә сакланган.

Адәм баласы әти-әнисен, кендек каны тамган туган җирен, ана телен, динен, гореф-гадәтләрен, йолаларын ихтирам итәргә тиеш. Табигый, буыннан буынга күчә торган рухи тәҗрибә һәм йолалар вакытлар узу белән һич тә әһәмиятләрен югалтмыйлар, киресенчә, аларның кыйммәте арта гына. Моның шулай булуы әдәби әсәрләр мисалында тагын бер кат исбатлана.

Татар халкының бу күңел җәүһәрләре әдәби әсәрләр аша киләчәккә тапшырыла, чөнки ул китап булып, милли мирасыбыз булып буыннар арасындагы бәйләнешне тәэмин итеп тора. Әдәби әсәрләр кешенең иҗадилыгын, фикерләү сәләтен, аң һәм интеллектын үстерә. Аңа тормыш тәҗрибәсе тупларга, матурлыкны күрергә һәм әхлакка өйрәнүгә омтылыш тәрбияләүче чара да булып торалар.

Мәкаль - әйтемнәр, табышмаклар, канатлы сүзләр

Камил Кәримовның «Ком сәгате», Сакау күке» дилогиясендә гореф – гадәт, йолалардан башка мәкаль - әйтемнәр, канатлы сүзләр үз урынын алган. Юмор өлкәсендә эшләп килгән автор, дөрес һәм табышлы итеп мәзәкләрне дә кулланырга онытмаган.

Канатлы сүзләр турында аерым әйтеп үтәргә кирәк, авторның телләрендә алар шулкадәрле дә күп, хәтта ки аларны җыеп, аерым эш башкарып була.

---

[22] Ф.Урманче. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь. / Ф. Урманче. - Казан: Школа нәшр., 2002. – 23б.

[23] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005. – 89б.

[24] Кәримов К. Ком сәгате / Кәримов К.// Казан утлары – 1999- №8,9.

Кеше кушаматлары, җир – су атамаларына килгәндә алар шулай ук мул кулланылган. Бу үз чиратында, уйдырма геройларны яшәгән төбәккә бәйләп, реаль рәвештә күрсәтә.

Дилогиядә аерым – аерым кулланылган жанр төрләрен карап үтик:

Мәкаль - сөйләшкәндә сүзгә ямь һәм куәт бирү өчен, көнкүрештә күп сыналган дәлил яки шигъри бер мисал урынында әйтеп йөртелә торган, кыска, ләкин гомуми бер, тирән мәгънәне эченә алган төгәл җөмләле халык хикмәте әсәре.

Әсәрдә кулланылган мәкальләр:

«Ташка кадак какканнар»- дип атала аның романынын бер өлеше.

«Бала өчен яшәү- үзең өчен яшәү».[25]

«Эш узгач, уйнарга ярый»[26] – дип кисәтә туй кичәсендә Фазылны бригада башлыгы, Язиләнең этисе - Әмир.

«Чебешне көз көне санайлар».

«Уеннан уймак чыга».

Табышмак – ул предметны читләтеп, кинаяле итеп сурәтләүгә корылган һәм тыңлаучылардан шуның нәрсә булуын эзләргә исәп ителгән образлы гыйбарә яки үзенчәлекле башваткыч.[27]

<u>*Табышмак:*</u> *«Ике аяклы, ике куллы – ләүкәдә утыра»(бака).*

Әсәрдә *әйтемнәр дә* урынлы һәм уңышлы кулланылалар.

Мәсәлән: Актаныштагы Аккүз авылында калган Әлфинәне Фазыл утыз ел буе сөйгән. Алар кавышмаганнар.

«Ул кызны күргән кеше утыз елны күпсенмәс», - дип әйтеп куя төп герой.

«Татар халкы ашамыйча кырык көн түзә ала, су эчмәсә - җиде көннән үлә, ә эшсез бер генә көн дә түзалмый.»

Романнар язуга килгәнче, юмор өлкәсендә эш иткән Камил Кәримов, «Ком сәгате» һәм «Сакау күке» романнарында, аеруча уңышлы, канатлы сүзләрне куллана. Алар бихисап, ләкин мисал итеп түбәндәгеләрне китерергә мөмкин:

<u>*Канатлы сүзләр:*</u>

Ир бала егет булып аягына басканчы, җүнле сыер унҗиде бозау үстерә.

Кеше табигатьнең иң иркә җан иясе.

Кул биреп күрешәләр икән, димәк, син инде егет кеше!

Көндезге тәүбә төн уртасы өчен әйтелми.

Ялганга өйрәнер өчен кешеләр арасында яшәргә кирәк.

Рәхәт булган җирдә хәтәр бар.

Хатын-кыз бәхете – ана булуда, ир бәхете – мәхәббәттә.

«Яратмаган кешең белән яшәү – ялгыз яшәүнең бер төре ул»[28]

«Э син «ах - ух» киләсең, үкенүдән бүселеп – кулыңдагы песнәкне күрмисең»[29]

Шулай ук, әсәрдә җир – су атамалары, кушаматлар телгә алына.

<u>*Кушаматлар:*</u>

Низам (өч кешелек гаиләдә берүзе яши, ике кешелек ашый, өч кешелек эшли) - *өсте-өстенә кигән кепка, кечкенә буйлы абыйсыннан калган кәчтүн, каеш урынына чалбар билдәмәсенә уралган бичәүкә, түбә буявы белән тигезләп капланган кызгылт ботинкада*[30]

Тора – бара исем (бу очракта, чын – реаль кешенең исеме) кушаматка әйләнеп китә. Акылга җиңел булган, өс – кыяфәте белән башкалардан нык аерылып торган кешегә *Низам* диләр.

Сигәк Хәсән, Сакал Шәйхи

<u>*Атамалар:*</u>

---

[25] Кәримов К. Ком сәгате / Кәримов К.// Казан утлары – 1999- №8,9.
[26] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005. – 74б.
[27] Ф.Урманче. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь. / Ф. Урманче. - Казан: Школа нәшр., 2002. – 25б.
[28] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005. – 91б.
[29] Кәримов К. Ком сәгате / Кәримов К.// Казан утлары – 1999- №8,9.
[30] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005. – 44б.

Каенлык очы кызлары, *Пожарный буасы, Татцик һәм Шәле, Зират тавы, Пәрәү болыны, Үмәни күле*

Балачагын искә алганда, Фазылның күзалдына еш кына авыл урамнары, анда уйнап йөргән авыл малайлары килеп баса. Уен вакытында, монда такмаклар, җырлар ишетелә: *Казбек, Марсель һәм Митәйнең эти-әнисе таралып беткән урыс авылларыннан күчеп килгән. Татар балалары исемнәренә күрә, "керәшен" кушаматы тагып, җыр чыгардылар узләренә:*

Керәшен, керәшен,
Ник чиркәүгә керәсең?
Анданиләр күрәсең -
Чыккач безгә сөйләрсең...
Җыр җавапсыз калмый:
Татар – үзенекенә батар,
Чыгалмыйча тик ятар!..[31]

Такмаклар – бу бер төр җырлар халык җыр лирикасының аерым бер жанрын тәшкил итәләр һәм лирико – драматик әсәрләр буларак характерланалар. Мондый җырларда төрле ясыллыкта һәм төрле формада гәүдәләнә. [32]

Мәзәк – борынгы заманнарда ук туып, безнең көннәрдә дә актив яши һәм үсә торган жанр. Аның төп идея-эстетик кыйммәте тормыштагы төрле тискәре күренешләрне сатира-юмор ярдәмендә фаш кылуы, әдәп-әхлак нормаларын ныгытуга, кешеләрдә, бигрәк тә яшь буында югары рухи сыйфатлар тәрбияләүгә ярдәм итүе белән билгеләнә.[33]

Романда түбәндәге мәзәк бар:

Малайны чүлмәк ватканчы кыйнарга кирәк, дигән Хуҗа Насретдин, ваткач соң була.

Шулай итеп, Камил Кәримов тарафыннан "Ком сәгате" һәм "Сакау күке" дилогиясендә мәкаль - әйтемнәр, канатлы сүзләр мул кулланылган.

Һәр халыкның мәкаль-әйтеме үзенчә. Менә шулардай мәкальнең иң зур күпчелеге һәр халыкның үз иҗтимагый-тарихи тормыш тәҗрибәләреннән һәм ышануларыннан, аның үз теленең иҗат һәм сурәтләмә мөмкинлекләренә таянып барлыкка килгәнлеге аңлашыла. Аның кайчан туа башлаганы билгесез, авторлары исемсез, шулай ук аның әле дә туудан туктаганы юк. Тормыш һәм халык яшәгән җирдә аның тумавы мөмкин дә түгел: чөнки кеше үз табигате буенча шагыйрь, үзе тәҗрибә һәм иҗат иясе. Шунлыктан мәкаль башлап ялгыз кеше авызыннан әйтелсә дә, һәр уңышлы иҗатны эләктереп алучы халык аны телендә саклый, тагын да шомарта, чөнки аны гомуми мәгънәгә күтәрүче халык үзе бөек шагыйрь, үзе тормышны иҗат итүче бөек даһи ул.

Безнең тормышыбыз, яшәү рәвешебез ком сәгате кебек икән бит. Вакыт агышы ике якны әйләндереп карасаң да бер төрле, ә менә колбадагы комның төрле яссылыклар, иңкүлекләр ясап икенче бүрәнкәгә тулуы гына үзгә.

Кешенең тормышы да нәкъ шулай. Югыйсә барыбыз да бер вакыт аралагында, бер заманда гомер кичерәбез кебек. Ләкин яшәү рәвешләребез төрле-төрле: бәхетлеләр-бәхетсезләр, уңганнар-ялкаулар, ихласлылар-икейөзлеләр, хәерчеләр-байлар, тигезләр-тигезсезләр, парлылар-ялгызлар...

Хезмәтемнең **максаты** итеп Камил Кәримовның «Сакау күке» һәм «Ком сәгате» дилогиясенең фольклор белән бәйләнешен өйрәнүне алдым. Бу максатка ирешү өчен түбәндәге бурычлар куелды:

а) авторның иҗаты белән кыскача танышу;

ә) Камил Кәримовның «Сакау күке» һәм «Ком сәгате» дилогиясеннән халык авыз иҗатын эзләү;

б) дилогиядә булган фольклор материалларын табу, өйрәнү һәм анализлау.

---

[31] Кәримов К. Сакау куке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005. – 31б.
[32] Ф.Урманче. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь. / Ф. Урманче. - Казан: Школа нәшр., 2002.
[33] Ф.Урманче. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь. / Ф. Урманче. - Казан: Школа нәшр., 2002.

Шулай итеп, түбәндәге **нәтиҗәләргә** килдем: халык бәйрәмнәре, йола, гореф-гадәтләр язучыларыбызның күбрәк авылга багышланган әсәрләрендә сурәтләнә, чөнки авыл халыкның бик борынгыдан килә торган мондый хәзинәләрен үзендә саклаучы дөнья итеп карала.

Бүгенге каләм ияләреннән бу сафка Камил Кәримовны кертеп була.

Бер җепкә тезелгән вакыйгаларның һәммәсе дә тормыштан алынган. Тормышка якынрак булган саен, әдәби әсәрнең тәэсире дә көчлерәк була. Әдәбиятта халык авыз иҗатын куллану кителмәгән югарылыкларга ирешергә ярдәм итә, геройларның эчке халәтен, яшәү рәвешен, идеалларын тоярга булыша.

Камил Кәримов "Ком сәгате" һәм "Сакау күке" дилогиясендә халык авыз иҗатын мулдан куллана. Әсәрләрдә татар халкының элек – электән килгән гореф – гадәтләре, йолалары урын алган. Авторның бай, җор телен мәкаль - әйтемнәр, канатлы сүзләр аша күреп була.

Юрамышлар, ышанулар, ырымнар халыкның аерым бер көчләргә ышануын, күрәзәчелек мөмкинчелекләрен ачып бирә. Ә җир – су атамалары, кеше кушаматлары аерым бер төбәкнең үзенә генә хас колоритмын тоярга ярдәм итә.

Соңгы елларда халкыбызның туган җиренә, туган теленә, үткәненә, мәдәниятенә игътибары артканнан-арта бара. Бу үзгәреш йола, гореф-гадәт һәм бәйрәмнәрне үткәрүгә, онытылганнарын торгызуга һәм яңартуга китерә.

Буыннан-буынга күчеп килгән, бу рухи байлыкларыбыз бүгенге көннәрдә дә безнең тормышыбызның, яшәешебезнең бизәге булып тора.

Татар халкының борынгыдан килгән йола, гореф-гадәт һәм бәйрәмнәрен чагылдырган әдәби әсәрләр аша халкымның күңел җәүһәрләрен барлыйбыз, үткәнен киләчәк буыннарга җиткерәбез, киләчәккә ышанычын арттырабыз, милләтебезне саклауда бер юнәлеш булуын азсызыклыйбыз. Чөнки әдәбият аша гына халыкның бик тирәндә яткан сыйфат-хасиятләрен, үзенчәлеген, милли рухын тоеп, сиземләп була.

Кулланылган әдәбият:

1. Бакиров М.Х. Татар фольклоры: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2008. – 359 б.
2. Вәлиев М. Матбугат йорты – гомер китабы: Истәлек – хатирәләр. – Казан: Мәгариф, 2006. – 271б.
3. Даутов Р.Н. Балачак әдипләре: Библиографик белешмәлек. Икенче китап. – Казан: Мәгариф, 2004. – 289б
4. Кәримов К. Ком сәгате. Казан утлары. – 1999 - № 8,9.
5. Кәримов К. Ком сәгате. Казан утлары. – 2003 - № 7,8,9.
6. Кәримов К. Ком сәгате. Казан утлары – 2010 - № 4,5.
7. Кәримов К. Сакау күке: Роман, повесть. – Казан: Тат. китап нәшр. 2005 – 303 б.
8. Татар календаре. Казан: Мәгариф нәшрияты, 2010.
9. Урманче Ф.И. Борынгы миф һәм бүгенге шигырь. - Казан: Школа нәшр., 2002. - 10б.
10. Яхин Ф. Ком сәгате романы чыгу уңаеннан. Мәйдан – 2010 ел - № 6.

РИФӘ РАХМАННЫҢ “ЮГАЛТУ АЧЫСЫ” КЫЙССАСЫНДА ГЕРОЙЛАР ҺӘМ ПРОТОТИПЛАР

Сәфаргалиева Зилә Нәсих кызы, 9 нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Шәмсетдинова Сания Вагыйз кызы,
Сәрдекбаш урта мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты укытучысы

Һәркем үзенең нәсел җебен, әби-бабасын белгән кебек, үз төбәген, аның тарихын, күренекле кешеләрен белергә тиеш. Моны белгән кеше генә горур була. Ә горур кеше – абруйлы кеше. Безнең төбәктә туып-үскән иҗат әһелләре арасында әсәрләре һәркемнең өстәл китабы булырлык танылган каләм ияләре бар. Әдәбият дәресләрендә без аларның иҗатын теләп, яратып өйрәнәбез. Рифә Рахман әсәрләре безгә аеруча якын. Аның шигырьләре ихласлыгы, тормышчанлыгы, һәркемгә аңлаешлы булуы белән аерылып тора. “Шигырьләрен укый башлыйсың, синең хакта, танышларың хакында язадыр, һәркемнең җанын ачып укыйдыр шикелле”,- дип яза аның турында З.Җиһаншина “Якташым турында берничә сүз” мәкаләсендә [5, 77]. Әсәрләренең безнең тарафтан аерым бер кызыксыну белән кабул ителүенең сәбәбе, бәлки, шуның белән аңлатыладыр да. Шигырьләреннән туган як табигатенең таныш урыннарын күрү, таныш исемнәр ишетү, аның поэзиясен күңелгә якын итә. “Мәмәширдә”, “Ничек хәлләрегез”, “Мин туганчы” кебек шигырьләре нәкъ шундыйлардан. Ә бүгенге безнең **эзләнү эшенең темасы:** Рифә Рахманның “Югалту ачысы” кыйссасында геройлар һәм прототиплар.

Эзләнү эшенең максаты: Р.Рахман әсәренең чынбарлык белән бәйләнешен, прототипларын һәм аларның әдәби образларда чагылуын ачыклау.

Максаттан чыгып, түбәндәге **бурычларны** билгеләдек:

1) Р.Рахман иҗаты турындагы мәкаләләр белән танышу;

2) Сәрдек-Баш авылы тарихы, мәгариф тарихы турында мәктәп музее материалларын өйрәнү;

3) әсәрдәге образларны прототиплары белән чагыштырып анализлау.

Тикшеренү эшенең гипотезасы (фаразы): Р.Рахман әсәренең прототиплары безнең Сәрдек-Баш авылында яшәгән. Әсәр реаль вакыйгаларга нигезләнеп язылган.

Эзләнү эшенең объекты: Р.Рахманның “Югалту ачысы кыйссасы.

Эзләнү эшенең предметы: кыйссада сурәтләнгән вакыйгалар, геройларның прототиплары.

Эзләнү эшенең методлары:

1) чагыштыру;
2) биографик;
3) аналитик;
4) сорашу, әңгәмә.

Эшнең **актуальлеге** шунда: Р.Рахманның бу хикәясе әле әдәби тәнкыйтьтә аерым анализланмаган, геройлар һәм прототиплар чагыштырып тикшерелмәгән. Бу эшне әдәбият дәресләрендә якташ әдипләр иҗатын өйрәнгәндә өстәмә материал итеп файдаланырга мөмкин булачак.

Әсәрнең жанры

Рифә Рахман “Югалту ачысы” кыйссасын 2004 нче елда яза. Әсәрнең реаль вакыйгаларга нигезләнүенә ишарәләп, “Мине карап үстергән кадерле әбиемнең якты рухына багышлыйм”, - дип язган. Әдәбиятта кыйсса жанры үзе үк чынбарлыкка, реаль вакыйгаларга дәгъва итә. Бу жанрга әдәбият белеме сүзлегендә мондый билгеләмә бирелә: “Кыйсса (гарәпчәдән — хикәя, тарихи вакыйга, риваять) — мөселман Шәрык халыклары фольклоры һәм әдәбиятындагы дастанга якын булган эпик, кайвакыт лироэпик жанр. Гарәп, фарсы һәм төрки телләрдә «кыйсса» атамасы белән хикәят, повесть, әкият, риваять һ.б. жанрларны атыйлар.Кыйссада, гадәттә, нинди дә булса гадәттән тыш, кызыклы, мавыктыргыч, драматик, гыйбрәтле вакыйгалар, хәлләр хикәяләнә, бәян ителә. Сюжет үстерелеше кайвакыт лирик

кичерешләр, төрле уйланулар белән кушып бирелә. Кыйссада конфликт кискенлеге кайвакытта трагик характерда булуы белән аерылып тора" [1, 83].

Әсәрдәге образлар

Иң беренче итеп образ төшенчәсенә тукталып китик. Аның "Әдәбият белеме сүзлеге"ндәге билгеләмәсе түбәндәгечә:

"Образ-... әдәби иҗатның табигатен, формасын һәм вазифасын билгели торган төп төшенчә. Образның үзәгендә кеше тормышының конкрет һәм
шул ук вакытта гомумиләштерелгән, иҗади уйланма ярдәмендә тудырылган һәм эстетик әһәмияткә ия булган сурәтләнеше тора" [1, 125]

"Әтисе кайтып кергәндә, Шәмсенаһар сәке кырыена бүкән куеп баскан да тырыша-тырыша камыр изә иде. Озын итеп тегелгән күлмәгенең итәкләрен, җыеп, ыштан бөрмәсенә тыккан, яулыгын артка чөеп бәйләгән. Нәкъ мәрхүмә әнисе инде менә, дип уйлады, аңа карап, Габидулла, нәкъ әнисе..." [6, 134]. Әсәрнең башыннан ук автор укучыны төп герой белән таныштыра. Башка геройларның характеры төп герой белән бәйләнештә, аның күзлегеннән чыгып бәяләнә. Шулай итеп, кыйссада Шәмсенаһарның алты яшьлек бала чагыннан алып, үлгәнчегә кадәрге бөтен тормышы яктыртыла.Ниләр генә кичми аның башыннан? Кадерле әнисен, яраткан абыйсын, соңрак әтисен югалту ачысы да, ачлык-ялангачлык газаплары да, тамак ялына бөтенләй чит кешеләргә хезмәт итү дә, инде тормышка чыгып, үз гаиләсен булдыргач, бәхеткә тиендем, дигәндә генә ирен Бөек Ватан сугышына озатып, аның үлем хәбәрен алу да, иренең туганнары тарафыннан кагылу-сугылулар да – барысын да кичерә Шәмсенаһар. Укып чыккач, гаҗәпләнеп куясың: бер кеше өчен исәпсез күп түгелме соң бу хәсрәтләр? Бу авырлыклар алдында сынмаска, сыгылмаска, исән калырга каян, нинди көчләр таба ул?

Шәмсенаһар кечкенәдән бик тырыш, эшчән кыз була. Алты яшеннән ипи пешерә, сыер сава белгән кыз бер эштән дә курыкмый. Күрше мари авылына барып, бәби дә карый, урак та ура, үзеннән өч яшькә кечерәк энесе Гарифны да карап үстереп, мөстәкыйль тормышка озата. Карусыз кызның һәр көне, сәгате хезмәттә үтә. Шуның өстенә ятимлек, кешеләргә кирәк булмау, кимсетүләр изә аны. Шулай булуга карамастан, Шәмсенаһар киң күңелле, сабыр холыклы, мәрхәмәтле булып кала белә. Кырыс тормыш сынауларын кичергән карчыкның күңеле тупасланмый, ул җан җылысын якыннарына да, бөтенләй чит кешеләргә дә кызганмый. Бөтен татар хатыннарына, татар әбиләренә хас сыйфаты аның – сабырлык. Бу яктан ул күпмедер дәрәҗәдә Ә.Еникинең ак күңелле Акъәби образына охшап китә.

Әсәрдәге башка образлар төп рольне уйнамыйлар, ләкин алар Шәмсенаһар образын тулырак ачарга ярдәм итәләр. Габидуллага яшь хатын булып килгән мулла кызы Хатимә образы шундыйлардан. Без экиятләрдән укып белгән явыз үги ана да түгел ул үзе. Шул ук вакытта ятимнәрнең тормышын җиңеләйтү, боеккан күңелләрен юату өчен берни дә эшләми. Ирен Гражданнар сугышына алуга, "ятимнәр белән торуны авырсынып, әтисе йортына күченә". Аның белән бергә яшәгән чорда барлык авыр эшләрне үзе башкарган Шәмсенаһарның түземлеге,сабырлыгы, карусызлыгы сокландыра.

Шәмсенаһар язмышында зур роль уйнаган тагын бер герой - укытучы Файзрахман. Үзләрендә фатирда торган үтә дә миһербанлы бу егетне Шәмсенаһар баштан ук үз итә, улы Хаммат белән тигез күреп ярата. Тормышының иң авыр вакытында, кайнанасы, каенсеңелләре тарафыннан кагылып-сугылып көн иткәндә, Файзрахман да аңа терәк була: Шәмсенаһарны авылына алып китә, әнкәсе урынына күреп, түрен бирә, үзенә сыендыра. Бу чор, мөгаен, аның тормышының иң матур, иң бәхетле еллары булгандыр. Бу гаиләдә ул үзен кеше итеп хис итә. Үзенең кирәклеген тою, Файзрахман балаларының яратуы, авыл кешеләренең яхшы мөнәсәбәте аны бәхетле итә. Ул бөтен назын, күңел җылысын биреп, Марат белән Зиләне үстерешә. Әлеге гаиләнең ак әбисе булып яши. Ләкин мондагы тормышы ничек кенә рәхәт булмасын, туган авылын, анда кеше йортында калган улы Хамматны сагыну газабы телә йөрәген. Өйләнеп, гаиләсе белән яңа өй салып башка чыккан Хаммат әнисен үз янына ала. Әсәрне укып чыккач, Шәмсенаһар әбинең олы җанлы, изге күңелле, риясыз, тыйнак, кешеләргә гел яхшылык кына эшләргә омтылган кеше булуына

тагын бер кат инанасың. Шундый булмаса, Зилә белән Марат әбиләренең китүен шулай авыр кичерерләр идемени? “Бу төн йортны кара кайгы чорнагандай тоелды. Беркем ашамады, эчмәде. Иң кадерле кешесез калудан туган сагыш ике баланың да йөрәгенә таш сыман утырды” [6, 142] . Юкка гына автор әсәрен “Югалту ачысы” дип атамагандыр. Әдәбият белгече Әлфия Мотыйгуллина фикере белән дә килешми мөмкин түгел. “Укучыларны алар (Р.Рахман әсәрләре) югары әхлаклы геройлары, бигрәк тә зур авырлыкларга дучар ителеп тә, яшәү мәгънәсен югалтмаган хатын-кыз образлары белән җәлеп итте”, дип яза ул [5, 6].

Геройларның прототиплары

Һәрбер әдәби персонажның прототибы, ягъни тормыштагы реаль кешесе булганлыгы билгеле. Ул кайчак авторның үзе, кайчак тарихи шәхес, ә кайчак авторның танышы, туганы булырга мөмкин. Әдәбият белгече М. Мещерякова фикеренчә: “Прототип – реаль кешенең копиясе түгел, ә типик әдәби образ тудыру өчен нигез генә булып тора”.[2, 184].

Рифә Рахманның “Югалту ачысы” әсәре образларын анализлаганда да без “прототип” төшенчәсен кулланырга тиешбез, чөнки кыйссада без ишетеп белгән вакыйгалар, реаль кешеләр турында сөйләнә. Андагы геройларның кайберләренең исемнәре бераз үзгәртелгән, кайберләренеке үзгәртелмичә дә бирелгән. Исеме үзгәртелмичә бирелгән герой - Шәмсенаһар әби. Әсәрдә әтисенең исеме Габидулла дип бирелгән. Чынлыкта ул Нәҗип кызы Шәмсенаһар 1904 нче елда Адай авылында туган. Бик иртә әнисез калып, бала вакыттан ук бөтен хатын-кыз эшен үзенә башкарырга туры килгән. Нәкъ әсәрдәгечә, энесе Гарифны карау да аның өстендә булган. Дөрестән дә, Шәмсенаһар әбинең Гариф исемле туганы булган. Ул Малмыж шәһәрендә яшәгән, хатыны Оркыя белән ике ул үстергәннәр.

Шәмсенаһар 1938 нче елда Сәрдекбаш авылы егете Камалетдинов Билалга кияүгә чыга. Әсәрдә бу вакыйга болай тасвирлана: “...күрше Чалпыбаш авылының үзе шикелле үк ябык, озын буйлы егетеннән аңа яучылар килеп төште. Шәмсенаһар, ялгыз калудан бик курыкканга, шунда ук ризалыгын бирде... Шакир сабыр холыклы, аз сүзле, гаилә эчендәге ыгы-зыгыдан бик туйган күркәм холыклы бер егет иде. Шәмсенаһарны да үзенә охшаганлыгы өченме, ул бер күрүдә яратты” [6, 141]. Шәмсенаһар һәм Билал Камалетдиновларның 1939 нчы елда уллары Самат туа. Әсәрдә ул Хаммат исеме белән бирелгән. 1941 нче елда ук сугышка киткән Билал кире әйләнеп кайтмый. Кайда һәлак булганлыгы да, җирләнгән урыны да билгесез.

Шәмсенаһар тормышында зур роль уйнаган тагын бер герой – укытучы Фәйзрахманның прототибы да билгеле. Ул 1951-1957 нче елларда Сәрдекбаш җидееллык мәктәбендә математика укытучысы булып эшләгән Сабирҗанов Фәтхрахман абый – Рифә Рахманның әтисе. Әсәрдә шәфкатьлелеге, кешелеклелеге белән укучы күңелен җәлеп иткән бу образның прототибы да нәкъ шундый сыйфатларга ия булган. Мәктәбебезнең ветеран укытучысы Нәбиева Вәрәкыя Фатих кызы истәлекләреннән: “Фәтхрахман абый безгә математика укытты. Үз фәнен биш бармагыдай белә торган бик белемле укытучы иде. Теманы һәрвакыт тормыш белән бәйләп аңлатты. Бер мисалы әлегәчә исемдә. "Дегет чиләгеннән башка арба бармаган кебек, ваклаучыны да санаучыдан аерырга ярамый",- дип әйтергә ярата иде ул. Үзем мәктәптә эшли башлагач, өлкән укытучылар Янил мәктәбеннән ачык дәресләрдән кайту вакыйгасын сөйләгәннәре хәтердә. Яз көне, Бөр елгасының ташыган вакыты була. Иртә белән исән булган күперне көндез кайтышларына ташу алып китә. Шунда Фәтхрахман абый, өстен чишенеп, хатын-кыз укытучыларны җилкәсенә кочып, аргы ярга чыгара. Ул безгә, укучыларына карата да бик гадел, мәрхәмәтле, туры сүзле булып истә калган”.

Кыйссада Шәмсенаһар әби карап үстерешкән балалар Марат белән Зиләнең Фәтхерахман Сабирҗанов балалалары Ренат Сабирҗанов һәм авторның үзе, ягъни Рифә Рахман икәнлеге дә аңлашыла. Балалар әбиләре белән аерылышуны авыр кабул иткән кебек, Шәмсенаһар әби дә бу хәлне авыр кичергәндер, юкса 1975 нче елда туган оныгына Ренат исеме куштырмас иде. Камалиев Ренат абый яшәгән йортта Рифәнең бала вакыттагы фоторәсеме әле бүген дә саклана. Шәмсенаһар әби аны Мәмәширдән кайтып киткәндә үзе белән истәлеккә алгандыр, сагынган вакытларында кулына алып, озаклап карагандыр. Аны

белгән кемнән генә сорасаң да, Шәмсенаһар әбинең бик тә бала җанлы, эчкерсез, юаш табигатьле, мәрхәмәтле булуын сөйлиләр. Рифә Рахман аны нәкъ шулай итеп сурәтләгән дә. Шундый булмаса, Зилә (Рифә) күп еллар үткәч, инде әбисе бакыйлыкка күчкәч, аны сагынып, өе каршысындагы чишмә янына килмәс иде, аны уйлап, тау башындагы чирәмдә моңаеп утырмас иде. “Әгәр, сукмагыннан төшеп, әбисе эчкән чишмәнең суын татысаң, көмеш тамчыларында югалту ачысы бар микән?” [6, 145] дигән сүзләрдә сагыш, кайтарып булмаслык югалту газабы, әрнү сизелә.

Шәмсенаһар әби улы Самат, килене Рәҗәбә (Минехода) тәрбиясендә яшәп, 1980 нче елда каты авырып үлеп китә. Килене белән бик тату торулары, икесенең һәр эшне киңәшләшеп эшләүләре турында сөйлиләр оныклары. Әби авырып, Зур Сәрдек участок больницасында ятканда да, аны килене саклаган, тәрбияләп, хөрмәтләп, соңгы юлга озатучылар да Самат абый белән Минехода апа булган. Бүген инде алар үзләре дә исән түгел. 70 яшьләрен дә тутырмыйча, бер-бер артлы (3-4 кенә ай аерма белән) авырып бакыйлыкка күчтеләр.

Әсәрдә топонимнарның бирелеше

Без шулай ук әсәрдә авторның топонимнарны бирү үзенчәлегенә дә игътибар иттек. Кайбер географик атамалар әсәрдә үзгәртелмичә бирелә. Мәсәлән, Малмыж, Китәк атамалары. Шул ук вакытта реаль атамаларга нигезләнеп, бераз үзгәртеп бирелгән, ләкин кайсы авыл турында сүз барганлыгы җиңел аңлашыла торган авыл исемәре дә очрый. Мәсәлән, Түшшел (Кукшел), Гөбәер (Мәмәшир), Чалпыбаш (Сәрдекбаш). Кайбер авыл исемнәрен, кыйссаның эчтәлегеннән чыгып, фаразларга мөмкин. “Шәмсенаһарны күрше авылдагы нindидер чирмеш-әкәйгә бала карарга урнаштырдылар”, дигән юллардан бу авылның Китәк икәнлеге аңлашыла. Чәнки Шәмсенаһар әби туып-үскән Адайга иң якын мари авылы Китәк икәнен беләбез. Алга таба Р.Рахман: “Шәмсенаһар, Микулай абзасында торганда, татар авылындагы яңача укыткан хәлфәгә берничә дәрескә барган..., әмма ара ерак булгач, үзе үк мәктәпкә йөрүдән туктаган иде” [6, 140], дип яза. Китәккә бик үк якын булмаган бу авылны электән үк мәгърифәт үзәге булган Мәчкәрә дип фаразларга мөмкин. Шулай ук автор яратып, матурлыгына сокланып тасвирлаган Чалпыбаш авылындагы “мул сулары тыштагы улакларга агып чыгып, очан су булып югарыга күтәрелүче” чишмә – һичшиксез, Сәрдекбаш авылының Мөхәррәм чишмәсе булырга тиеш. “Аста, бераз түбәндәрәк, тирәкләр арасында мәчет сыман эшләнгән йорт эчендә әбисе дә сукмагыннан көн дә төшкән чишмә ургып утыра. Менә нинди матур урында яшәгән икән ул!” - дип яза Рифә апа. Дөрестән дә, Шәмсенаһар әби яшәгән йорт каршында яшел чирәмле калкулык, ә калкулык астындагы инеш буенда искиткеч матур, саф сулы чишмә бар. Тирә-якта беренчеләрдән булып, Сәрдекбашның алтын куллы остасы Ихсанов Мөхәррәм абый чишмәне матурлап, мәчет кебек манаралы йорт эченә урнаштыра. Узган гасырның сиксәненче елларында ук бу чишмәнең фотосы “Сөембикә” журналында (ул чагында “Азат хатын”) басыла. Шуннан соң Татарстан авылларында күп чишмәләрне Мөхәррәм абый стилендә эшли башлыйлар.

Р.Рахманның “Югалту ачысы” кыйссасын, аның геройларын, әдәби образларның прототипларын өйрәнгәннән соң түбәндәге нәтиҗәләр ясалды:

1. Р.Рахман бу әсәрне реаль кешеләрне һәм алар белән булган реаль вакыйгаларны күздә тотып иҗат иткән. Кыйссаның төп герое, исеме үзгәртелмичә бирелгән Шәмсенаһар әби тормышта да, автор сурәтләгәнчә, бик ягымлы, изге күңелле, риясыз кеше булган.

2. Дөрестән дә, Шәмсенаһар әби, Сәрдекбаштан китеп, Рифә Рахманнар гаиләсендә яшәгән. Күп еллар үткәч, Р.Рахман аның турында әсәр иҗат иткән икән, димәк ул үзенең күркәм холкы, кешелеклелеге белән алар күңелендә тирән эз, матур истәлекләр калдырган.

3. Әсәрдәге башка геройларның да прототиплары бар. Алар һәрберсе Шәмсенаһар образын тулырак ачарга ярдәм итәләр.

Гомумән, Рифә Рахман гади авыл карчыгын кешелеклелеге белән гүзәл дә, кабатланмас та булган әдәби образ дәрәҗәсенә күтәргән. Әсәр укыла барган саен Шәмсенаһар үзенең яңа, күркәм сыйфатлары белән ачыла, соклану уята, ихтирам хисе

тудыра. Безнең уйлавыбызча, әсәрне укыган беркем дә аңа битараф калмас. Ә инде аның Сәрдек-Баш авылыныкы булуы безнең өчен икеләтә горурлык.

Кулланылган әдәбият:

1. Әдәбият белеме сүзлеге. Казан, Татарстан китап нәшрияты,1990.
2. Әдәбият белеме. Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан, “Мәгариф” нәшрияты, 2007.
3. Җиһаншина З.Н. “Якташым турында берничә сүз” Мәйдан. 2012. №9.
4. Мещярекова М. Литература в таблицах и схемах. Теория. История. Словарь. Москва: Айрис-Пресс, 2004.
5. Мотыйгуллина Ә.Р. “Милли идеаллар сагындагы сүз” , Р.Рахманның “Йолдызлар төстән язганда” китабы. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 2013.
6. Рахман Р.Ф. “Айлы күлдәвекләр”. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 2006.
7. “Хәтер” китабы. Казан, 1995.

МӘСӘЛ- ЯШЬ БУЫНГА ТӘРБИЯ БИРҮДӘ КЫЙММӘТЛЕ ЧЫГАНАК

Фахрутдинова Зәлия Зөлфәтовна, 7нче сыйныф укучысы
Кукмара ш.т.п. Ч.Т.Айтматов исемендәге 1 нче гимназия,
Фәнни җитәкче: Мөхәмәтҗанова Флүзә Нурисламовна,
педагог-оештыручы

Матур әдәбият элек-электән үк матурлык, зәвык, игелек тәрбияләүче чара булып саналган. Әдәби әсәрләрдә чагылыш тапкан вакыйгалар аша начарлык һәм яхшылык, матурлык һәм ямьсезлек, изгелек һәм усаллык, түбәнлек һәм бөеклек төшенчәләре яхшырак аңлашыла, аларны бер-берсеннән аеру, үз-үзеңне тотышыңа игътибар итеп камиллеккә омтылырга мөмкинлек бирә, мөһим тәрбия чарасы булып тора. Гомумиләштереп әйтсәк, кешенең рухи дөньясын формалаштыруда, аны яшәешне, тормышны күзалларга, бәяләргә өйрәтүдә матур әдәбиятның роле бик зур. Әле дөньяга карашы, әйләнә-тирәдәгеләргә мөнәсәбәте формалашып кына килүче сабыйлар өчен язылган әсәрләрнең әһәмияте бигрәк тә югары. Юкка гына балаларга атап төрле жанрларда әсәрләр иҗат ителмәгән, күрәсең.

Балалар өчен иҗат ителгән әсәрләр аеруча нәзәкатьле, самими, ихлас һәм гади булалар. Шуңа күрә сабыйлар өчен теләсә кем иҗат итәргә сәләтле түгел, бу эшкә бары тик балаларны яраткан, аларның психологиясен аңлаганнар гына алына. Ә укытучылар, балаларның иҗат мөмкинлекләрен үстерүгә зур игътибар биреп, тәрбия эшендә халкыбызның күркәм традицияләренә ныграк таяналар.

Мәсәлләр борынгы заманда ук барлыкка килгән. Алар гыйбрәт алу, әһәмиятле фикер әйтү өчен языла. Мәсәлләр һәрвакыт нәрсәгәдер өйрәтәләр, тискәре сыйфатларны тәнкыйтьлиләр, көләләр.

Фәнни тикшеренү-эзләнү эшебезнең **актуальлеге** шунда: мәсәлләр халык массасына, бигрәк тә яшь буынга тәрбия бирү чарасы булуы белән бергә, әйләнә-тирә дөньяны танып белү чыганагы буларак та хезмәт иткән һәм итә. Укучылар бу мәсәлләрне укып, әхлак тәрбиясе һәм тормыш тәҗрибәсе алалар.

Каршылык: мәсәлләрне өйрәнүгә мәктәп программасында вакыт әллә ни күп бирелми. Мәсәлләрне һәрвакытта да укыйбызмы? Аның моралең дөрес табабызмы? Бу **проблема** башлангыч сыйныф әдәби уку дәреслекләрендә бирелгән мәсәлләрдә ачык күренә.

Чыгышымның **темасы:** “Мәсәл- яшь буынга тәрбия бирүдә кыйммәтле чыганак” дип атала. Хезмәтнең **максаты:** мәсәлләрнең башка жанрлардан аермасын билгеләү һәм әдәби уку дәресләрендә аларны өйрәтүдә иң отышлы алымнарны ачыклау.

Өйрәнү объекты: гомумбелем оешмаларында шәхес тәрбияләүдә мәсәлләрне өйрәнү процессы.

Мәсәл жанрын өйрәнеп, аларны укыганнан соң, һәр укучы төрле яктан тәрбияле булыр дип **фаразлыйбыз.**

Алда куелган максатлардан чыгып, түбәндәге **бурычлар** билгеләнде:

- алынган теманы әдәби һәм фәнни чыганаклардан барлау;
- хезмәтнең теоретик һәм гамәли әһәмиятен күрсәтү;
- балаларга мәсәлләрне өйрәтүдәге иң уңышлы метод һәм алымнарны ачыклау.

Тикшерүнең методы: эш барышында эзләнү, күзәтү, әңгәмә, барлау, анализлау, нәтиҗә ясау, гомумиләштерү кебек методлар кулланылды.

Фәнни яңалыгы: бүгенге көнебездә мәсәлләрнең әдәбиятта токтан урынын барлау.

Мәсәлләрнең килеп чыгуы безнең эрага кадәр V гасырга карый. Аны уйлап табучы булып кол Эзоп (б.э. кадәр VI–V г. яшәгән) санала. Аның башкача үзенең фикерләрен белдерергә мөмкинлеге булмаган. Үз фикерләреңне икенче төрле формада бирү соңрак "эзоп теле" дип тә атала башлый. Тик безнең эрага кадәр II гасырда гына мәсәлләрне язып бара башлыйлар, шул исәптән Эзоп мәсәлләрен дә.

Антик чорда күренекле мәсәлче булып борынгы Рим шагыйре Гораций (б.э. кадәр 65–8 г.) таныла.

XVII–XVIII гасыр әдәбиятында антик сюжетлар эшкәртелүгә дучар булган.

XVII гасырда француз язучысы Лафонтен (1621–1695) яңадан мәсәл жанрына мөрәҗәгать итә. Жан де Лафонтенның мәсәлләре нигезендә Эзоп мәсәлләренең сюжеты ята. Әмма француз мәсәлчесе, антик мәсәлнең сюжетын кулланып, яңа мәсәл барлыкка китерә. Антик авторлардан аермалы буларак, ул уйлана, сурәтли, дөньяда барган күренешләргә бәя бирә, укучыга кырыс рәвештә үгет-нәсихәт бирми. Лафонтен күбрәк геройларның хисләренә игътибарын юнәлтә, сатира белән акыл өйрәтү арткы планга чыга.

XVIII гасырда Германияда мәсәл жанрына шагыйрь Лессинг (1729–1781) мөрәҗәгать итә. Эзоп шикелле, ул да мәсәлне проза белән яза. Ә менә француз шагыйре Лафонтенның мәсәлләре грациоз новелла булалар. Алар "поэтик уен" белән орнаментлашкан булалар. Бу, Лессинг мәсәле белән әйтсәк, аучы угы шикелле була. Матур орнаментлар белән бизәлгән аучы угы үзенең беренчел ни өчен кулланылган икәнлекне оныттыра. Лессинг Лафонтенга әдәби сугыш игълан итә. "Мәсәлдәге сөйләм, мөмкин булганча кыскартылырга тиеш. Бизәк һәм фигуралардан азат булырга, ачык булырга тиеш", - дип яза ул [32, б.105].

Рус әдәбиятында милли мәсәл традициясенә нигез салучы - А.П.Сумароков (1717–1777). Аның поэтик девизы: "Доколе дряхлостью иль смертью не увяну, Против пороков я писать не перестану..." була. Мәсәл жанрының үсешендә иң югары нокта булып И.А.Крылов (1769–1844) мәсәлләре тора.

Моннан тыш, ироник, пародияле мәсәлләр К. Прутков, А.К.Толстой, бертуган Жемчужниковлар иҗатында бар. Демьян Бедныйның иҗатында революцион мәсәлләр дә очрый.

Мәсәл - аллегорик характердагы, ягъни читләтеп әйтүгә, кинаягә корылган гыйбрәтле, акыл-әхлак өйрәтүле кечкенә хикәя.

Мәсәлләр — бала тәрбияләүдә бай материал булып исәпләнә. Нинди дә булса акыл, гыйбрәткә бай булуы белән бу әсәр балаларны тормышка әзерли.

Мәсәлдә, нигездә, уңай тәэсирләр уята торган вакыйгалар сурәтләнә. Яхшылык һәрвакыт явызлыкны җиңә, геройларның төп сыйфатлары булып батырлык, өлкәннәргә хөрмәт, намуслылык, яхшы күңеллелек санала. Куркактан, әләкләүчедән, ахмактан көлгән мәсәлләр дә балага әхлак тәрбиясе бирүдә зур роль уйный. Баланың мәсәлне тыңлаганда мәгънәсенә төшенүе, идея эчтәлеген дөрес аңлавы зарури.

Мәсәлнең жанр сыйфатларын билгеләгән төп сыйфатлар:

- сюжетлылык, вакыйганың кыска һәм җыйнак, билгеле бер фикер әйтү өчен үткенәйтелгән булуы.
- аллегориягә, кинаягә корылу.

Кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне, билгеле бер мораль сыйфатларны гәүдәләндерү өчен, кагыйдә буларак, персонажлар итеп хайваннар, җәнлекләр, балыклар, кошлар, үсемлекләр сурәтләнә. Кайчагында җансыз предметлар алына.

Вакыйгалардан килеп чыга торган әхлакый нәтиҗә - мораль. Ул мәсәлнең башында я азагында бирелә. Әсәрдән чыга торган фикер ап-ачык аңлашылып тора икән, моральнең булмавы да мөмкин. Төп фикер идея-әхлакый, сатирик һәм ироник характерда булуда.

“Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә мәсәл, аллегория, иронияга нинди аңлатмалар бирелгәнлеген карап китик:

Мәсәл – кешеләргә, кеше тормышына киная белән хайваннар яки җансыз әйберләр турында сөйли торган, күбесенчә вәгазь,үгет-нәсихәт белән тәмамланган кыска шигъри хикәя.

Ирония – 1. читләтеп, мыскыллап, астыртын көлү. 2. Берәр кешене яки әйберне мактаган булып, алардан яшертен көлүдән торган стилистик әйләнмә яки сүз.

Аллегория – конкрет сәнгать образлары ярдәмендә абстракт төшенчәләр белән белдерү, киная [10, б.16].

Мәсәл - бик борынгы жанр. Ул үзенең тарихи үсешендә төрле этапларны үткән. Баштарак ул сөйләмдә гади мисал, чагыштыру буларак кулланыла. Алга таба иҗтимагый тормышта теге яки бу катлаулы ситуациядән чыгу юлын күрсәткән өйрәтмә, киңәш рәвешендә мөстәкыйльлек ала.

Мәсәлләр халык иҗатыннан мәкаль һәм әйтемнәр белән тыгыз бәйләнештә булып, теге яки бу “канатлы” гыйбарәдән яки сүздән үсеп чыкканнар. Кайвакыт киресенчә, “канатлы” сүз барлыкка килү өчен нигез булып торалар. Бу күренеш мәсәлләрне халык авыз иҗатына якыйнайта да инде.

Мәсәл ул- тормыштагы гыйбрәтле яки кимчелекле күренешләрне, капма-каршы холык сыйфатларын аллегорик образлар бәрелешендә күрсәтә, әхлакый гомумиләштерү белән тәмамлана торган әсәр.

Мәсәл үзенчәлекләренең берсе булып аллегория тора. Шартлы образлар аша билгеле бер социаль күренешләр күрсәтелә. Шулай, еш кына Арыслан образында еш кына деспотизм, явызлык, гаделсезлек бирелә. Төлке – хәйләкәрлек һәм ялганлык синонимы.

Мәсәл ахырында (кайвакытта башында) автор зур булмаган сүз бирә. Анда укучыга юнәлгән төп фикер, ягъни мораль була.

Мәсәлнең жанр сыйфатларын билгеләгән төп сыйфатлар:

- Сюжетлылык, вакыйганың кыска һәм җыйнак булуы;
- Аллегориягә корылу;
- Тормышта очрый торган кимчелекләр тәнкыйть ителү;
- Сюжетның (вакыйганың) шартлы булуы;
- Тасвирый өлеш һәм әхлакый нәтиҗә- моральдән торуы;
- Кыска күләмле лиро –эпик әсәр булуы.

1. Мәсәлдә сюжет төгәлләнгән һәм җыйнак була, аларда өстәмә детальләр, чигенешләр очрамый диярлек. Сюжет еш кына диалог формасында бирелә. Вакыйга билгеле бер фикерне әйтү өчен үткенәйтелгән була.

2. Аллегориягә корылу дигән сүз түбәндәгене аңлата: кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне, билгеле бер мораль сыйфатларны гәүдәләндерү өчен, кагыйдә буларак, персонажлар итеп хайваннар, кошлар, үсемлекләр сурәтләнә, кайчагында җансыз предметлар да алына.

3.Һәр мәсәлдә нинди дә булса тормышта очрый торган хәлләр тәнкыйтьләнә.

4. Нәкъ менә тәнкыйть итү максатыннан шартлы вакыйгалар алына да инде.

5.Төп бүлектә вакыйга турында сөйләм бирелә, персонажлар арасында мөнәсәбәт, конфликт ачыла һәм шуннан соң авторның әлеге хәлләргә мөнәсәбәтен чагылдырган, образларның чын йөзләрен аңларга ярдәм иткән бетеме килә.

6. Лиро –эпик әсәр үзендә эпик һәм лирик әсәр сыйфатларын туплый. Ул эпостан хикәяләү, сюжетлылык, персонажлар системасы хәрәкәт итү кебек үзенчәлекләрне; лирикадан тезмә форма, кече формага омтылуны үз эченә ала.

В.А.Жуковский "О басне и баснях Крылова" мәкаләсендә мәсәлнең дүрт үзенчәлеген күрсәтә.

Беренчесе – характер үзенчәлеге. Бер хайван икенчесеннән нәрсәсе белән аерылып тора. "Хайваннар кешене күрсәтә. Ләкин ул кеше ниндидер мөнәсәбәтләрдә тора. Шул исәптән һәр хайванның үзенең аерылгысыз характеры була. Кеше берәр хайван турында сүз чыкканда, шунда ук ул хайванның характерын күз алдына китерә. Бүре дигәндә – канэчкеч ерткыч, Төлке дигәндә – ялагай яки ялган кеше күз алдына килә" [12, б.68].

Шулай итеп, Ишәк – аңгыралык, Дуңгыз – шапшаклык, Чикерткә җилбәзәклекне гәүдәләндерә. Жуковский фикеренчә, мәсәлнең бурычы- укучыга авыр көнкүреш ситуацияләреннән гади генә мисаллар үрнәгендә чыгарга булышу. Жуковский язганча, мәсәлнең икенче үзенчәлеге – "укучыны уйлап чыгарылган яңа хыялый дөнья белән таныштыру. Уйлап чыгарылган образлар ярдәмендә чынбарлыктан көлеп, ләззәт кичерү". Ягъни укучы уйлап чыгарылган вакыйгаларны геройлар белән бергә "яши" ала [12, б.26].

Мәсәлнең өченче үзенчәлеге – үгет-нәсихәт дәресе, мораль, персонажның тискәре сыйфаты. "Мәсәл – үгет-нәсихәт дәресе ул. Җанландырылган предметлар һәм хайваннарны карап, укучы үз-үзенә бәя биреп утыра.",- дип яза Жуковский [12,б.113]. Дүртенче үзенчәлек – мәсәлдә кешеләр урынына хайваннар һәм предметлар хәрәкәт итә. "Без сәхнәдә кешеләрне күрергә иялэнгән. Ә монда табигатькә тагын да якынаябыз, сурәтләнгән күренешләрдән моральны аңлыйбыз" [12, б. 34].

Мәсәлләрдәге персонажлар эш-гамәлләре, сөйләмнәре белән үз холыкларын үзләре үк ачалар ("Мин диңгездә йөзәм, һавада очам, җирдә йөгерәм", -дип мактана үрдәк). Кайвакыт бу характеристика икенче персонажлар сүзе белән дә тулыландырыла ("Син матурсың-сүзем юк,тик менә миннән башка салават күпере була аламы соң?",-дип кисәтә Кояш). Кайчак автор үзе дә бер-ике сүз белән генә булса да характеристика бирүдә катнаша ("Аю, ахмак, ике ел да гакыллы карттан алданды", М.Гафури). Шуңа да мәсәлләрнең вакыйгалары кыска, драматик, ул кечкенә пьесага охшый.

Мәсәлләрнең эчтәлеге мөһим әхлак проблемаларын һәм аларны чишү буенча акыллы киңәшләр бирүне күздә тота. Мәсәлнең аңлаешлыгы аның характерлы жанр үзенчәлекләренә кайтып кала.

Мәсәлләрне язучылар, шагыйрьләр үзләренчә сөйләп килгән. Мәсәлне оста язучылар булып, татарларда Каюм Насыйри, Таиб Яхин, Габдулла Тукай, Мәҗит Гафури, Әхмәт Исхак, Габдулла Шамуков, руслардан Иван Крылов һәм французларда Жан де Лафонтен санала.

XX йөз башы татар әдәбиятында Г.Тукай һәм М.Гафури иҗатларында мәсәл жанры зур үсеш ала. Аларның мәсәлләре ике төп юнәлештә үсә: 1) халык иҗаты сюжетына таянып иҗат ителгән үгет- нәсыйхәт рухындагы мәсәлләр; 2) астыртын көлү, сарказмга таянып, чорның иҗтимагый- сәяси тормышын сурәтләүче мәсәлләр.

Г.Тукайның укыту-тәрбия өлкәсендәге карашлары елдан-елга төгәлләшә, ачыклана бара, аның үз мөнәсәбәте барлыкка килә. Ул милли мәктәптә тәрбия бирү мәсьәләләре турында уйлана башлый. "Фикер"нең 1907 ел саннарында эчтәлеге һәм язылыш рәвеше белән Л.Н.Толстойның "Педагогик хатлар"ын хәтерләткән "Ана мәктүбеләре" исемле бик кызыклы язма бастыра. Биредә әдип, татарларда бала тәрбияләгән вакытта, тән ягыннан гына түгел, аң, акыл, күңел ягыннан да тәрбияләргә, үстерергә кирәклегенә басым ясый.

Г.Тукай, әхлак тәрбиясе бирүне беренче урынга чыгарып, нәкъ менә кечкенә хикәятләр, шигырьләр, мәсәлләрнең тәрбия өлкәсендә файдалы булуына басым ясый, "тәрбия гыйлеменең күп яңа тәҗрибәләре мондый хикәятләрнең балаларның әхлагына әллә нинди вәгазьләрдән дә гүзәл тәэсир иткәнлеген бик ачык сурәттә күрсәтмештер. Хикәятләрнең бу тәэсире ислам галәмәсенә бик күптәннән бирле мәгълүм булып килгән бер кагыйдәдер".

Кереш сүздә хрестоматия белән эшләү вакытында кулланыла торган ысул һәм алымнарга да тукталына:

1. Балаларда укыган нәрсәләрен игътибар белән уку һәм аңларга тырышу мәләкәсен хасил иттерер өчен, кыйсса укылып тәмам булгач, сыйныфтагы бер-ике баладан, үз сүзләре белән, эчтәлеген сөйләтеп чыгу;

2. Укылган кыйссаларга, балалар зиһенендә туа торган сорауларга шул кыйссаның үзеннән үк җавап табарга өйрәтү шундыйлардан. Өченче метод-әңгәмәгә киңрәк тукталып, аның үрнәге китерелә:

Мисал өчен “Картайган Арыслан” кыйссасына тукталып үтәргә мөмкин.

-Бу кыйссадан нәрсәне аңладыгыз, балалар?

-Арыслан картаеп көчсезләнгән, хайваннар һәммәсе аның бу көнгә калуыннан шатланып, иске ачуларын алырга җыенганнар.

-Болар арасында нинди хайваннар булган?

-Хайваннар күп булганнар: ат та булган, бүре дә, үткен мөгезле үгез дә, хәтта ишәк тә булган. Алар һәммәсе Арысланнан усаллык күргән булганнар.

-Ник әүвәл вакытта моннан ачуларын алмаганнар соң?

-Көчләре җитмәгән.

-Әгәр Арыслан сау, көчле вакытында бу хайваннарга зарар китермәгән булса, хәзер хәлсезләнгәч, картайгач, аны болай газапларлар идеме?

-Юк.

-Ник?

-Үзенең берәүгә дә зарары тимәгәч, аны ник газапласыннар?!

-Алай булгач, Арыслан әгәр картайган, көчсезләнгән көнендә җәбер күрәсе килмәсә, нишләргә кирәк иде?

-Сау, көчле вакытында башкаларга зарар итмәскә кирәк иде.

-Арысланга кемнең җәбере авыр тоелган?

-Ишәкнеке.

-Ник?

-Чөнки ул ишәкне бик зур күреп йөргән, үзенең шулкадәр зур күреп йөргәне, онытучысыннан җәбер күрү бигрәк уңайсыз булган.

-Әгәр җәбер күрәсе килмәсә, үзе нишләргә тиеш иде?

-Аңа җәбер итмәскә кирәк иде.

-Шулай булгач, балалар, кемнең башкалардан җәбер күрәсе килми, ул кеше үзе дә башкаларга җәбер тидермәскә кирәк. Бигрәк тә үзеңнән көчсезләргә җәбер тидерүдән сакланырга кирәк.

Үрнәк әңгәмәдән күренгәнчә, ул әсәрдәге әхлакый мәгънәне балага җиткерү максаты белән кулланыла, “үзеңнең рәҗетеләсен килмәсә, башкаларны да рәнҗетмә” дигән фикерне, үгетне аңлатып бирә.

Мәҗит Гафури татар әдәбиятында мәсәлне алып керүче, үстерүче булып танылa. Г.Тукай һәм М.Гафури иҗатында мәсәл ике төп юнәлештә үсә: 1) халык иҗаты сюжетына таянып иҗат ителгән үгет- нәсыйхәт рухындагы мәсәлләр; 2) астыртын көлү, сарказмга таянып, чорның иҗтимагый- сәяси тормышын сурәтләүче мәсәлләр. Хәзерге вакытта да иҗат ителү туктамый, күбрәк сәяси мәсәлләр язалар. Шулай ук XX йөз дәвамында Н.Исәнбәт, Г.Афзал, Ш.Галиев, Ә.Исхак һ.б. мәсәл жанрын баетуга үз өлешләрен кертәләр.

Татар әдәбиятында мәсәл жанрында актив иҗат итүче, аңа нигез салучыларның берсе – Мәҗит Гафури. Мәсәл хайваннар һәм предметлар дөньясы фонында кешеләр мөнәсәбәтен нечкә киная белән ачарга мөмкинлек бирә.

Гафури 1907 һәм 1914 нче еллар арасында 25 тән артык мәсәл язган. Үзләренең эчтәлекләренә карап, аларны ике төп төркемгә бүләргә мөмкин: берсе – политик мәсәлләр, икенчесе – мораль мәсәлләр. Беренче тип мәсәлләрдә чагылган төп идея – өстен катлауларның законсызлыгын, көчсезләрне гаепсезгә хөкем итүләрен һәм шулар исәбенә яшәүләрен күрсәтү тора. Гафуриның берничә мәсәлендә патшалык проблемасы алына.

Патшалык белән изелгән халык арасындагы мөнәсәбәтнең бер чагылышын “Сандугачлар” һәм “Әтәч белән сандугач” мәсәлләрендә дә очратабыз. Монда тоткынлык һәм ирек мәсьәләләре куела. Сандугач көне-төне читлектә утыра, аңа җим бирәләр. Аның тамагы тук. Аңа әтәчнең иркендә чүплек башыннан җим эзләп йөрүе бик сәер тоела, һәм ул ирекле әтәчтән үзенчә көлә. Читлек эченә бикләнгән сандугач образында М.Гафури, һичшиксез, патша хөкүмәт тарафыннан тамак хакына, иреге чикләнгән, шушы язмышка канәгать булган, патшага яки байларга сатылган җырчыларны, яисә шагыйрьләрне күрсәтә һәм тәнкыйть итә. Ирекле яшәүчене ирегең ашау – эчүгә сатып ирексез яшәүчедән өстен күрә.

Сандугачлар- халык. Беренче мәсәлдә карчыганың сандугачларга һөҗүм итеп, аларны канга батырып таратуы – нәкъ 1905 нче елгы революция көннәрендә самодержавиянең революцион халыкка ясаган канлы погромын чагылдыра.

Гафуриның халыкны сандугач итеп алуы да халыкның гаепсез бер гүзәл көч икәнлеген күрсәтә торган образ булып йөри.

“Сарыкны кем ашаган?” һәм “Эт белән куян” мәсәлләрендә дә закон тарафыннан якланылмаган һәм куяндай ярдәмчесез халыкка “эт этлеге”, “бүре комсызлыгы” белән һөҗүм итүчеләрнең ерткычлыгы күренә.

Икенче группага, ягъни кешеләр җәмгыятендәге мораль мәсьәләсенә караган мәсәлләрне дә шагыйрьнең берничә идеологик тенденциясе нигезендә төркемләп карарга мөмкин. Шулар арасыннан “ Ишәк” һәм “Алмаз ташы” мәсәлләрендә, гомумән алганда, наданлык һәм укыганлыкны, аерым алганда, түбән җәмгыять белән мәгърифәтне һәм интеллигентны чагыштыру тора. Гафури боларда гакылны, белемне, тормышны аңламаучы “ишәк төсле кешеләрне” тәнкыйтьли һәм мәгърифәтче гуманист интеллигентны аңламаган наданнарның дөньяда яшәүләренә үкенеп карый.

Наданлык, ялганлык һәм ахмаклык начарлыгын күрсәтүче гомуми мораль үгетен бирүгә “Маймыл белән күзлекләр”, “Бабай белән аю”, “Тавык белән үрдәк”, “Ат белән эт”, “Чикерткә белән кырмыска” мәсәлләре багышланган.

Мәҗит Гафури мәсәлләр язганда, тема сайлауга, әдәби осталыкка И.А.Крыловтан өйрәнә. Хәтта байтак кына мәсәлләрен, “Маймыл белән күзлекләр”, “Җанварларга килгән үләт”, “Патша сайлау” аңа ияреп иҗат итә. Кош-кортмы, хайваннармы – нинди генә образ булмасын, шагыйрь аларны кешеләр характерын һәм мөнәсәбәтләрен гәүдәләндерә алырлык итеп бирә. Гафури реакция елларында һәм аннан соң да күп кенә мәсәлләр яза: шуларның байтагында ачык әйтергә мөмкин булмаган үткен иҗтимагый фикерләрен үткәрә, социаль гаделсезлекнең четерек күренешләрен фаш итә. (“Әтәч белән Сандугач”).

Гафури мәсәлләрендәге вакыйгалар башлыча хайваннар һәм кошлар дөньясы әйләнә-тирәсендә алынып, кешеләр һәм хайваннар яки предметлар һәм кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне сурәтләү формасындагылары азчылык тәшкил итә [11, б.117] .

Татар әдәбиятында күренекле мәсәлчеләрнең тагын берсе - Г. Шамуковның язучылык сәләтен сәхнә һәм театр ача. Әдәбият дөньясына театр аша сәхнә тәҗрибәсен алып килүе аның иҗатына да тирән эз сала: аның үзенчәлекле юнәлешен билгели, сәхнәгә якын торган жанрлар белән эш итүенә китерә.

Г. Шамуковның тәрҗемәче булып китүенә дә театр этәргеч ясый, театр булыша. Ул сәхнәдә уйнау өчен әүвәле Шекспирның “Отелло” сын (1944) тәрҗемә итә.

И. Крылов мәсәлләрен татарчага тәрҗемә итүдә дә иң актив эшләүчеләрнең берсе – Г.Шамуков санала. Бөек рус мәсәлчесенең 40 тан артык әсәрен тәрҗемә итү, 20 ләп әсәренең сюжетыннан файдаланып мәсәл язу факты да күп нәрсә сөйли.

Крылов мәсәлләрен тәрҗемә итү тәҗрибәсе, Эзоп, Гафури, С.Михалков һәм башка язучыларның мәсәлләрен сәхнәдән башкару, бу жанрның закончалыкларына тирәнтен төшенү һәм бай мөмкинлекләрен тою Г.Шамуковның үзенә дә мәсәл язу теләген уята. 50-60 нчы елларда “Чаян” һәм “Казан утлары” журналларында аның үзе иҗат иткән мәсәлләре күренә башлый. Сугыштан соңгы елларда татар поэзиясендә мәсәл жанрының җанлануы һәм үсүе турында сөйләгәндә , һич тә Г.Шамуков мәсәлләрен читтә калдыра алмыйбыз. Безнең

тормышны ямьсезләп, алга барырга комачаулаган гарип күренешләрне фаш итүдә ул мәсәлне искерми торган, үткен һәм сугышчан корал итеп файдалана. Мәсәлнең читләтеп әйтүгә, кинаягә нигезләнгән традицион алымнары аңа шактый кызыклы һәм гыйбрәтле вакыйгалар корырга мөмкинлек биргән.

Мәсәлнең мондый традицион образлары һәм алымнары аша яңа эчтәлек ачу Г.Шамуковның башка мәсәлләрендә дә очрый. “Арслан һәм Ярлык” мәсәлендә койрыгына ишәк дигән печатьле сургычлы ярлык тагылган мәгърүр арсланның фаҗигасе: үзенең арслан икәнлегенә бер киекне дә ышандыра алмый гаҗиз булуы, ахырда үзенең ишәккә охшап калуы турында сүз бара. Аның мәсәлләрендә гайрәтле аюлар янында телен тешләп, начарлыкны белсә-күрсә дә эндәшмичә йөрүче, эчеп алгач кына гайрәтләнеп аюны тетеп салган мыштым куяннар да, тавык фермасында эшләрнең рәте киткәннән соң, җәза аласы урында, кода-кодагыйлык аркасында казлар фермасына түрә итеп куелган төлке дә, тыныч кырмыскалар оясына барып кергән елан да бар. Кайвакытта автор сөйләнгән вакыйганың нәтиҗәсен үзе үк ачыктан-ачык әйтеп сала, кайвакытта фикернең җеп очын яшерә, укучының үзенә уйларга урын калдыра. Мәсәл фикерен персонаж сүзләре аша әйттерү алымын автор аеруча еш куллана.

Кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр турында сөйләүче шундый аллегорик образлардан һәм шартлы вакыйгалардан тыш Г.Шамуков хәзерге заман мәсәлендә активлаша башлаган яңа алымнарны, әйтик, шигъри фикерне төрле предметлар аша яки турыдан-туры кешеләрнең үз образлары аша ачу алымын да куллана [25,б. 5] .

Татар әдәбиятында мәсәл жанрында шулай ук Әхмәт Исхак та эшли. Ул зур уңышка мәсәл жанрында ирешә. Талантының шул ягына басым ясап, С.Хәким Ә.Исхак турында:

“Әйтерсең, мәсәл жанры шагыйрьнең бушаганын озак вакыт көтеп торган. Мәсәлләр Ә.Исхакта үз кешесен тапты. Ул - үткен телле, шаян, шук, урынына карап, үтергеч усал. Бу жанрда ул үзен ничектер бөтенләй җиңел сизә, иркен тота, аның чын мәгънәсендә хуҗасына әйләнә. Минемчә, таланты аның шунда Тукайлардан, Гафурилардан соң мәсәлне яңадан безнең шартларда үстереп җибәрде ул”,-дип язган.

Ә. Исхак мәсәлләре, күп очракта, тәрҗемә әсәрләре. Әхмәт Исхакның иң уңышлы тәрҗемәләре – Крылов белән Михалков мәсәлләредер. Исхак–сатирик бередә үз стихиясендә. Аның сүзләр белән виртуозларча эш итүе, рифмаларның табигый яңгырашы, күтәрелгән проблемаларның татар укучысына да үз булуы мәсәлләрнең татарчага тәрҗемәләрен иң югары сәнгать әсәре дәрәҗәсенә җиткерә. Укыганда аларның тәрҗемә булулары да сизелми.

Ул - җитмеш елга якын актив иҗат гомерендә зур әдәби мирас калдырган каләм осталарының берсе. Үзе исән чагында аның кырыклап китабы дөнья күрә. Бу китапларда шагыйрьнең шигырьләре, поэмалары, сатирик һәм юмористик әсәрләре, мәсәлләре, балаларга атап язылган әкиятләре, опера либреттолары, Габдулла Тукай һәм Муса Җәлилнең поэтик осталыгын тикшерүгә багышланган әдәби-гыйльми хезмәтләре һәм башка төр әдәби язмалары тупланган. Әдипнең рус классик шагыйрьләреннән, Шәрекъ һәм төрки халыклар поэзиясеннән башкарган тәрҗемәләре генә дә, күләм ягыннан санаганда, йөз мең юлдан артып китә.

Мәсәлләрендә Ә.Исхак бюрократлардан, ялагайлардан, ялкаулардан, икейөзле кешеләрдән көлә, тормышта очрый торган башка төрле җитешсезлекләрне тәнкыйтьли. Мәсәлләрнең, шигъри фельетоннарның һәм сатирик шигырьләренең тормышчанлык көче шуның белән аңлатыла да. Бу өлкәдә үзен искеткеч бер оста итеп танытты (“Куян-редактор”, “Эшлекле әтәч”, “Карт имән белән яшь егет”, “Комсыз эт”) .

Әхмәт Исхак иҗатында балалар өчен язган әсәрләр аерым урын ала. Ул гади һәм мавыктыргыч итеп, кыланмый, арзанлы үгет-нәсихәт сатмыйча яза. Шуңа да аның әсәрләрен балалар яратып укыйлар.

Татар язучыларына, әлбәттә, рус язучысы И.Крыловның иҗаты, мәсәлләре тәэсир итмичә калмаган. Башта Крыловның мәсәлләрен татарчага тәрҗемә иткәннәр, аның сюжетын

кулланып та иҗат иткәннәр. Ә инде тора-бара яңа образлар, яңа эчтәлекләр белән үз мәсәлләрен язганнар.

Бөек татар шагыйре Габдулла Тукай иҗатының зурлыгы аның шигъри әсәрләрендә, тәнкыйть һәм әдәбиятка, тарихка караган гыйльми хезмәтләрендә дә чагыла.Ул барлык алга киткән милләтләрдән үрнәк алырга, аларның тәҗрибәсен өйрәнергә чакыра. Ә тәрҗемәне ул алдынгы әдәбиятларны татар халкына җиткерүнең төп чарасы дип саный.

Башка әдәбиятлардан ул сүз сәнгатенең асылы, аның үзенчәлекләре, сурәтләү чаралары, тормышка һәм чынбарлыкка мөнәсәбәте кебек сыйфатларын өйрәнә. Шагыйрь үз хезмәтләрен тәрҗемә итүнең сыйфатын яхшыртуга багышлый. Ул ирекле тәрҗемәне яклап чыга. „Русчадан дөрес тәрҗемәләр” дигән хезмәтендә ул сүзгә - сүз тәрҗемәнең ямьсез нәтиҗәләр китерүен күрсәтә. Шулай ук теге яки бу телдән тәрҗемә иткәндә , шул халыкның гореф – гадәтләрен, традицияләрен искә алырга чакыра. Тәрҗемәченең телне яхшы белүен төп шарт итеп куя.

Тукайның беренче тәрҗемәләре – Крылов мәсәлләре – 1906-1907 елларда “Әлгасрелҗәдит” журналында басыла. Габдулла Крыловның 75 мәсәлен тәрҗемә итә. Шагыйрь тәрҗемәләренең күпчелеге патриотик хисләрне чагылдыралар (“Бүре Этләр арасында”), горур рухка дан җырлыйлар (“Тавыклар һәм Каракош”), хезмәт халкына мәхәббәт белдерәләр. Кайбер мәсәлләрне татарчада башка исем белән биргән ул: “Синица” – “Бытбылдык”; “Волк и Лисица”- “Юмарт дус”.

Тукай мәсәлләрне тәрҗемә иткәндә, оригиналларның эчтәлеген өстән генә сөйләп чыгуга кайтарып калдырмый, аларның социаль һәм сатирик мәгънәсен тирән төшенеп эш итә. Мәсәлән, “Бүре Этләр арасында” мәсәленең эчтәлегенә, рухына тапкыр килгән мораль чыгара (“Адәм баласы җиңелгән заманында солых яратучан буладыр”).

Аерым мәсәлләрдә Тукай үз нәтиҗәсен ясый, һәм бу нәтиҗә сатирик характеры белән аерылып тора. Мәсәлән, Тукай “Тиен” мәсәлен татар шәкертләренең тормышын һәм укуларын тәнкыйтьли торган юллар белән тәмамлый.

Күренгәнчә, Крылов сатирасы Тукайга көчле йогынты ясаган. Аны Крылов сатирасының реалистик көче һәм халыкчанлыгы үзенә тарта. Тукай тәрҗемәләре элеккеге тәрҗемәләрдән оригинал үзенчәлекләрен саклап калулары, оригиналның тел һәм художество элементларын детальләштереп бирүләре белән аерылып торалар. Шуңа күрә Тукай мәсәлләрендә татар халык сөйләменең байлыгы да киңрәк һәм тирәнрәк гәүдәләнә.

Уральскида 1906-1907 нче елларда „Файдалы җыентык” исеме астында Тукайның проза белән язылган 76 мәсәле басыла. Җыентыкның титул битендә , “Зирәк һәм таныклы рус язучысы Крыловның кызыклы әсәрләреннән ирекле рәвештә тәрҗемә ителде. Габдулла Тукаев”,- дип язылган [23,б.243]. Үз вакытында И.Крыловның мәсәлләрен дә файдаланып, ул соңыннан 1909 нчы елда ул 70 мәсәлне бераз редакцияләп, телен җиңеләйтеп, яңадан мәсәлләр өстәп, барлыгы 77 мәсәлне эченә алган “Энҗе бөртекләре” исемле җыентык чыгара . Г.Тукайның прозасы кыска күләмле, бай һәм үтемле булуы белән игътибарны җәлеп итә, аның чәчмә әсәрләренә халык мәкальләрендәгечә тирән акыл, тапкырлык хас. Атап әйткәндә, “Аю мәҗлесе”, “Мактанчык куян”, “Чүлмәк илә казан”, “Чабак”, “Ташбака илә куян”, “Ике күгәрчен” һ.б. хикәят- мәсәлләрен укып балалар күпьяклы тәрбия һәм тәҗрибә алалар.

Хезмәтебездә Г. Тукай һәм И. А. Крылов мәсәлләрен чагыштырып карарга булдык. Бу мәсәлләр шагыйрьнең гаҗәеп дәрәҗәдә оста тәрҗемәче булуын күрсәтә, алар –ирекле тәрҗемә әсәрләре.

Мәсәлән,

“Арыслан илә тычкан” әсәре Крыловның “Лев и мышь” дигән мәсәленнән.

Крылов үз мәсәлен:

Читатель, истину любя,
Примолвлю в басне я, и то не от себя:
Не попусту в народе говорится:
Не плюй в колодезь- пригодится
Воды напиться.

дигән юллар белән тәмамлый.

Бу мәсәлдә Тукай үзе еш кулланган халык әйтемен “Коега төкермә, бервакыт су эчәргә кирәк булыр” дип өстәгән.

“Аю” әсәре “Медведь в сетях” мәсәленнән.

Крылов мәсәле:

Так лучше бы ты мертвых ел,
И оставлял живых в покое

дигән сүзләр белән бетә.

“Аюларның үлгән кешеләрне ашамаганлыклары мәгълүм” дигән нәтиҗәне Тукай үзе өстәп куйган.

“Аю мәҗлесе” –Крыловның “Обед у Медведя” дигән мәсәленнән тәрҗемә.

Шагыйрь:

“Ары да барып биисең, бире дә килеп биисең,
Бигрәк тә оста биисең, күз тияр дип белмисең”,

дигән икеюллык халык җырын кертеп куйган. Ул безнең җырны бик урынлы кулланган.

“Бәти” мәсәле Крыловның “Ягненок” әсәре тәрҗемәсе.

Крылов мәсәле:

А если бы ягненок был умен,
И мысли бы боялся он
Похожим быть на волка.

Тукай мәсәлгә:

Явызларга тыштан гына булса да охшарга ярамый дигән нәсихәтне өстәгән.

“Бүре илә тычкан” әсәре “Волк и Мышонок” мәсәленнән.

Крылов үз әсәрен:

Такое же в городе я видел приключенье:
У Климыча - судьи часишки вор стянул,
И он кричит на вора: караул!- дип тәмамлана.

Тукай: “Дустлар! Бүре бу малны үзе кайдан алган иде?”- дигән сорау белән тәмамлаган. Үз соравы белән шагыйрь безне уйланырга, сорауга җавап эзләргә өнди.

“Бытбылдык”- Крыловның „Синица” дигән мәсәленнән.

Крылов: Примолвить к речи здесь годится
Но ничего не трогая лица,
Что делом, не сведя конца,
Не надобно хвалиться

Әдип мәсәлгә:

“Бу урында һичкемнең йөзен ертмыйча гына бер сүз әйтергә мөмкин:

Бер эшнең очына чыкмыйча мактану кирәкмәс” - дип өстәгән. Мактану сыйфаты әдәпсез кешеләргә хас.

“Җылан”- „Змея” исемле мәсәл тәрҗемәсе.

Крыловта нәтиҗә-нәсихәт өстәлмәгән**.**

Нәтиҗә- нәсихәтне Тукай үзе өстәгән:

Ах, дустлар! Әгәр дә шигырь саф күңелле кешенең агызыннан чыкса, йөрәкләрне өзәдер. Әмма җылан шикелле агулы кеше агызыннан чыкса, аның агуы шигырьнең күркәмлеген каплыйдыр.

“Ике күгәрчен” әсәре Крыловның “Два Голубя” исемле мәсәле тәрҗемәсе.

Крылов яза:

Что б ни сулило вам воображенье ваше;
Но, верьте , той земли не сыщете вы краше,
Где ваша милая иль где живет ваш друг.

Тукай нәтиҗә өлешенә:

Әй, сез, бөтен дөньяны сәяхәт итәргә теләүчеләр! Сез кайда барсагыз да, үзегез туып-үскән җирдән сөекле һәм дусларыгыз торган җирдән матур җир таба алмассыз,-

дип язган.

“Картайган арыслан” – “Лев состарившийся” мәсәленнән.

Крылов нәтиҗәне өстәмәгән.

Тукай:

Үзеңнең барачак юлыңа таш атма. Яшь вакытта ни чәчсәң,шуны картайгач урмыйча, кабергә кермәссең,-

дип язган.

“Мәче илә сандугач” – “Кошка и Соловей” мәсәле тәрҗемәсе. Крыловта түбәндәге нәтиҗә бар:

Сказать ли на ушко яснее мысль мою?
Худые песни Соловью
В когтях у Кошки.

Тукай моны: “Дустлар! Уйлап карыйк әле: мәче тырнагында сандугач сайрармы?”- дип бирә.

“Мәче баласы һәм сыерчык”- “Котенок и Скворец” исемле мәсәлендә Крылов нәсихәт өстәмәгән.

Тукай: Бераү кардәшенә кое казыса, үзе төшәр- дип үзе яраткан мәкален өстәгән.

“Тәүбә иткән төлке” – “Крестьянин и лисица” мәсәле тәрҗемәсе.

Крылов мәсәлендә:

В ком есть и совесть, и закон,
Тот не украдет, не обманет,
В какой бы нужде ни был он;
А вору дай хоть миллион –
Он воровать не перестанет.

Тукай мәсәлендә*:*

Намусы, ояты булган кеше нинди тарлыкка төшсә дә – урламас; әмма каракка миллион тәңкә бирсәң дә, урлаудан туктамас.

“Күке илә күгәрчен” – “Кукушка и горлинка” мәсәленең тәрҗемәсе.

Крылов:

Отцы и матери! Вам басни сей урок.
Я рассказал ее не детям в извиненье:
К родителям в них непочтенье
И нелюбовь- всегда порок;
Но если выросли они в разлуке с вами
И вы их вверили наемничьим рукам-
Не вы ли виноваты сами,
Что в старости от них утехи мало вам?

Тукай:

“Аталар! Аналар! Бу сезгә сабак. Мин моны балаларны гаепләр өчен язмадым. Балаларыңыз сездән аерылып, кеше кулында үссәләр, кечкенә вакытта сездән хөрмәт күреп, сезнең тарафтан сөелми үссәләр, карт көнегездә сезгә әйләнеп тә карамаслар”, - дип тәрҗемә иткән.

Әсәрләр кыска күләмле, фикергә бай булуы белән аерылып тора. Алар сүзгә- сүз тәрҗемә түгел, татарлар тормышына җайлаштырылып үзгәртелгән. Тукай үз халкын зирәк, акыллы, уңган, көчле, кыю, тапкыр итеп күрергә тели һәм хыялны үзенең мәсәлләрендә персонажлар вазифасын башкаручы кош-кортлар, хайваннар, кешеләр аша күрсәтә. Тукайның исеме, иҗаты һәм мирасы да онытылырга тиеш түгел.

Мәсәлләрнең килеп чыгышы ерак гасырларга килеп тоташуын һәм күп кенә шәхесләребезнең рус теленнән мәсәлләрне тәрҗемә итеп, үзләре дә иҗат итә башлаулары беленде. И.Крылов һәм Г.Тукайның мәсәлләрен чагыштырып өйрәнгәннән соң, Г.Тукайның

прозасы кыска күләмле, бай һәм үтемле булуы белән игътибарны җәлеп итүе, мәсәлләрендә татар халык сөйләменең байлыгы да киңрәк һәм тирәнрәк гәүдәләнүе ачыкланды. Ләкин бүгенге көндә мәсәл иҗат итүче шәхесләр юк. Бу- әлбәттә, кызганыч.

Мәсәлләрнең халык авыз иҗатыннан мәкаль һәм әйтемнәр белән тыгыз бәйләнештә торуы да күренде. Тагын мәсәлләрнең үзенчәлекле ягы шунда: һәр мәсәлдә мораль ята. Ул мәсәлнең башында, я азагында килергә, яки җинел аңлашыла икән, булмавы да мөмкин.

Бу кыйммәтле хәзинәләрнең тарихи һәм тәрбияви әһәмияте елдан-ел үсә. Һәрберсендә мораль яткан мәсәлләрне уку бик тә кирәк. Чөнки нинди дә булса акыл, гыйбрәткә бай булуы белән бу әсәр балаларны тормышка әзерли. Аларның нигезендә кешелеклелек, тыйнаклык, гаделлек, дуслык, әдәплелек, бер-береңне ихтирам итү, мәрхәмәтлелек, олыларга хөрмәт, шәфкатьлелек кебек бик матур сыйфатлар ятуы беленде.

Әдәбият фәне - халкыбызның әхлак кагыйдәләрен, рухи мирасын киләчәк буыннарга тапшыру чарасы. Туган телгә, әдәбиятка өйрәтүче мөгаллим исә- балага шушы хакыйкатьне аңлатучы, төшендерүче сүз аһәңен балага җиткерүче.

Әдәбият дәресләрендә укытучының максаты- халкыбызның мәдәниятен, гореф-гадәтләрен, иң күркәм йолаларын, тарихын хөрмәт итәргә өйрәтү.

Укучыларны тәрбияләүдә мәсәлнең потенциалы зур. Аның эчтәлеге мөһим әхлак проблемаларын һәм аларны чишү буенча акыллы киңәшләр бирүне күздә тота. Мәсәлнең аңлаешлыгы аның характерлы жанр үзенчәлекләренә кайтып кала: образлылык, сөйләм сәнгатьлелеге, хикәяләүнең кыскалыгы, таныш геройлар, оста сюжет сызыгы, мәсәл кинаясе. Мәсәлдә баланың хисле эчке дөньясына тәэсир итә торган бай материал тупланган. Алар укучыларда әдәби сүзнең югары мораль сыйфатларын тәрбияли. Яңа федераль стандартларга нигезләнеп төзелгән дәреслекләрдә дә мәсәлләр турында мәгълүматлар һәм аның үрнәкләре бирелгән. Мәсәлләрнең нигезендә кешелеклелек, тыйнаклык, гаделлек, дуслык, әдәплелек, бер-береңне ихтирам итү, мәрхәмәтлелек, олыларга хөрмәт, шәфкатьлелек кебек бик матур сыйфатлар ята.

Алда куелган бурычлардан чыгып, түбәндәге нәтиҗәләргә киленде:

Беренчедән, мәсәлләрнең килеп чыгышы ерак гасырларга килеп тоташуын һәм мәсәлләрне язучылар, шагыйрьләрнең башка телдән тәрҗемә итеп, үзләре дә мәсәл иҗат итүгә кереп китүләрен белдек. Ләкин бүгенге көндә мәсәл иҗат итүче шәхесләребез юк. Бу- әлбәттә, кызганыч.

Икенчедән, һәр мәсәл нинди дә булса тәрбияви әһәмияткә ия. Балаларда туган илгә мәхәббәт, белем алуга омтылыш, иптәшлек, намуслылык, ихтыяр көче, әдәплелек, туганлык кебек күркәм сыйфатлар тәрбияләү- башлангыч мәктәп алдында торган иң мөһим бурычларның берсе.

Өченчедән, бу кыйммәтле хәзинәләрнең тарихи һәм тәрбияви әһәмияте елдан-ел үсә. Һәрберсендә мораль яткан мәсәлләрне уку бик тә кирәк. Башлангыч сыйныф укучыларын мәсәлгә өйрәтү методикасында бүгенге көнгә кадәр үзгәрешләр юк дип әйтергә була. Уку эшчәнлегендә мәсәл дидактик әсәр жанры буларак өйрәнелүне дәвам итә. Нинди дә булса акыл, гыйбрәткә бай булуы белән бу әсәр балаларны тормышка әзерли дип әйтә алабыз.

Яшь буын шушы сыйфатларга ия булса гына киләчәгебез якты булачак. Ә бу сыйфатларны тәрбияләү, һичшиксез, укытучыларның олы бурычы. Гомумән, мәсәлләр – зур акыллылык, сәламәт әхлаклылык чишмәсе.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Александров И.Б. Иван Андреевич Крылов – баснописец. Русская речь. – 2004.- 136 с.
2. Әхмәдуллин А. Әдәбият белеме сүзлеге/ А.Әхмәдуллин. - Казан: "Мәгариф-Вакыт" нәшр., 1995.-237 б.
3. Вагыйзов С.Г. Башлангыч мәктәптә татар теле методикасы/ С.Г.Вагыйзов, Р.Г. Вәлитова, Казан: Мәгариф, 2001.-344 б.
4. Вагыйзов С.Г. Уку китабы: Дүртьеллык башл. татар мәкт. 2нче с-фы өчен д-лек/ С.Г.Вагыйзов, Р.Г. Вәлитова, Р.И.Раскулова.- Казан: Мәгариф, 2002.-183 б.

5. Виноградов В.В. Язык и стиль басен Крылова. Языковая природа афоризма. - Могилев, 2001. – 233 с.
6. Воропаева В.С., Куцанова Т.С. Особенности изучения басен / В.С.Воропаева ,Т.С. Куцанова .– Казань :1980. – 267 с.
7. Газизов Р. Габдулла Тукай. Мәктәп укучысына ярдәмлек. Казан , 2001 ел.-365 б.
8. Галиуллин Т. Илһам чишмәләре. Традицияләр яшәрә/ Т.Галиуллин.- Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.-361 б.
9. Гарифуллина Ф.Ш. Әдәби уку: рус телендә башл. гомуми белем бирү мәкт. 3нче с-фы өчен д-лек(татар балалары өчен) 1нче кисәк /Ф.Ш.Гарифуллина, И.Х.Мияссарова; [рәссамы Л.Золондинова] .-Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2013.-128 б.
10. Гаффарова Ф.Ф. Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге./ Гаффарова Ф.Ф., Ганиев Ф.А., Саберова Г.Г. (редк.). – К.: Татар.кит.нәшр., 2013. – 510 б.
11. Гафури М. Сайланма әсәрләр.-Казан: Татарстан Республикасы “Хәтер” нәшрияты, 2007.- 479 б.
12. Жуковский В.А. О басне и баснях Крылова. В кн: «И.А. Крылов. Басни. Комедии. Повесть» - М., 2000. – 245 с.
13. Заһидуллина Д.Ф. Әдәби әсәргә анализ ясау / Д.Ф.Заһидуллина, В.Р. Әминев, Ибраһимов М.И.– Казан: Мәгариф, 2005. – 110 б.
14. Заһидуллина Д.Ф./ Татар әдәбияты: Теория. Тарих./Д.Ф.Заһидуллина, Ә.М.Закирҗанов, Т.Ш.Гыйләҗев.-Казан: Мәгариф, 2004.-248 б.
15. Исәнбәт Н. Балалар дөньясы: Такмак-такмазалар, җыр, мәкаль, табышмаклар, алдавыч әкиятләр һәм башкалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1970. –320 б.
16. Исәнбәт Н. Балалар фольклоры һәм җырлы-сүзле йөз төрле уен .Төз..Казан: Тат.кит.нәшр., 1984. – 45 б.
17. Крылов И.А. Мәсәлләр/ И.А.Крылов.-Казан: Татар.кит.нәшр., 1992.- 298 б.
18. Минһаҗева Л.И., Мияссарова И.Х. Татар балалар әдәбияты “Хәтер” нәшрияты. Казан: 2009.-180 б.
19. Мусин Ф. Татар әдәбияты: рус урта гомуми белем мәктәпләренең 7 нче сыйныфта укучы татар балалары өчен дәреслек/Ф.Мусин, И.Г.Гыйләҗев, Р.Шәвәлиева.- Казан: Мәгариф, 1999. – 56 б.
20. Сафиуллина Г. Әдәби уку: татар телендә башл. гомуми белем бирү мәкт. 3нче с-фы өчен д-лек. 2 нче кисәк/Г.М.Сафиуллина, Ф.Ф.Хәсәнова, Ә.Г.Мөхәмәтҗанова: рәссамы Ф.Ризаева.-Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2013.-119 б.
21. Сафиуллина Г.М. Әдәби уку: татар телендә башл. гомуми белем бирү мәкт. 3нче с-фы өчен д-лек-хрестоматия. 3нче кисәк/Г.М.Сафиуллина, Ф.Ф.Хәсәнова, Ә.Г.Мөхәмәтҗанова: рәссамы Ф.Ризаева.-Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2013.-111 б.
22. Сафиуллина Г.М. әдәби уку: татар телендә башл. гомуми белем бирү мәкт. 3нче с-фы өчен мөстәкыйль эш дәфтәре/Г.М.Сафиуллина, Ф.Ф.Хәсәнова, Ә.Г.Мөхәмәтҗанова: рәссамы Ф.Ризаева.-Казан: “Мәгариф-Вакыт” нәшр., 2013.-111 б.
23. Тукай Г. Әсәрләр. Биш томда. Казан: Тат.кит.нәшр., 1986. - 368 б.
24. Тукай Г. Сайланма әсәрләр: шигырьләр, поэмалар һәм чәчмә әсәрләр/ Г.Тукай; төз., кереш сүз авт. Ф.Бәшәр.-Казан: Татар.кит.нәшр., 2003.-479 б.
25. Шамуков А.Р. Мәсәлләр. Казан: Тат.кит.нәшр., 1969. – 135 б.
26. Шәймәрданов Р.Х., Хуҗиәхмәтов Ә.Н.. Татар милли педагогикасы. Казан, “Мәгариф” нәшрияты, 2007.-223 б.
27. Ягъфәров Р. Балалар фольклоры / Татар халык иҗаты // Балалар фольклоры. – Казан, Татар. кит. нәшр., 1993. – 217 б.
28. Ягъфәрова Р.Х. Уку китабы: Дүртьеллык башл. татар мәкт. 4нче с-фы өчен д-лек:2кисәктә.1нче кисәк / Р.Х.Ягъфәрова.-Казан: Мәгариф, 2004.-142 б.
29. Яхин А.Г әдәбият: Дүртьеллык башл.татар мәкт. 2нче с-фы өчен дәреслек-хрестоматия/ А.Г.Яхин.-Тулыл. 2нче басма.-Казан: Мәгариф, 2003.-159 б.

30. Яхин А.Г. әдәбият: Дүртьеллык башл.татар мәкт. 1нче с-фы өчен д-лек/ А.Г.Яхин.- Тулыл. 2нче басма.-Казан: Мәгариф, 2009.-119 б.
Интернет ресурслар
37.http://tazbash.ru/halyk-ijaty/uennar/160-bala-uennar
38.Википедия сайты. https: //tt.wikipedia.org/wiki

АМУР ФӘЛӘХНЕҢ “ТАШ БӘГЫРЬ” ӘСӘРЕНДӘ НАРКОМАНИЯ МӘСЬӘЛӘСЕНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Хакова Лилия Радик кызы, Кукмара 3 нче урта мәктәбенең 11 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Хәсәнова Гүзәлия Габделнур кызы, Кукмара 3нче урта мәктәбенең татар теле һәм әдәбияты укытучылары

Китапханәгә кергәч, китаплар киштәсендә минем күземә Амур Фәләхнең “Таш бәгырь” исемле әсәрләр җыентыгы чалынды. Бу китап авторның беренче җыентыгы булуы мине кызыксындырды. Беренче әсәрен укуга ук, мине А.Фәләхнең бүгенге заманда тирән тамыр җәйгән тискәре күренешләрне әсәрендә күтәреп, тәнкыйтьләп язуы шаккатырды. Мин хезмәтемне Амур Фәләхнең “Таш бәгырь” әсәре буенча язарга булдым.

А.Фәләх турында мәгълүматлар табу шактый кыен булды. Аның мәкаләләре журналларда даими рәвештә күренсәләр дә, А.Фәләхнең шәхси тормышына багышланган мәкаләләр аз.

1965 нче елда Мамадыш районы Яңа Комазан авылында туган Амур Казан дәүләт университетында бераз укып алгач, Ижауда “Яңарыш” газетасының баш мөхәррире сыйфатында, бераз гына Удмуртия татарларының милли хәрәкәтен әйдәкләүчеләр сафында булган.

Финанс кытлыгы нәтиҗәсендә “Аргамак” ябылгач, Амур Фәләх төрле эшләрдә эшләп ала. Ниһаять, Чаллы хакимиятенең фатихасы белән , “Мәйдан” журналы дөньяга тугач, яшь каләм остасы үзенә лаеклы иҗат оясы таба. Укучыга бер-бер артлы кызыклы, мәгънәле әсәрләр тәкъдим итәргә керешә. Аның әсәрләре “Мәйдан” журналында гына түгел, “Мәдәни җомга”, “Ватаным Татарстан” кебек үзәк газеталарда да басыла *[4]*. Амур Фәләх бүгенге көндә “Мәйдан” журналында эшли.

Рәшит Бәшәр үзенең “Язучының күңел дөньясы” исемле мәкаләсендә: “Меньеллык тарихы булган татар әдәбиятына Амур Фәләх исемле өр-яңа язучы килә*”,[1]-* ди. Шулай ук язучының башлангычын хуплап Вахит Имамов “Таныш булыгыз: Амур Фәләх” дигән мәкаләсендә “ . . . яшь каләмдәшебез колагына бер генә сүз: афәрин, Амур туган!“ *[1]-* дип яза. Мәкаләләрдә А.Фәләх турында мондый фикерләр уку, аңа шундый теләкләр теләүләрен белү, бездә ул алга таба танылган бөек язучы булыр дигән өмет уята.

А.Фәләхнең “Таш бәгырь” повестенда хәзерге көндә Россиядә иң зур афәт- яшь буынның өчтән бер өлеше кереп баткан наркомания атлы төпсез сазлык мәсьәләсе күтәрелгән. Бу тема хәзерге вакытта бик актуаль. Газета- журналларда, телевидениядә бу мәсьәләгә багышланган тапшырулар, мәкаләләр бик күп. Әледән әле мәктәпләрдә наркомания афәтенә багышланган лекцияләр, атналыклар булып тора. Шуларны истә тотып, мин хезмәтемне “Амур Фәләхнең “Таш бәгырь” әсәрендә наркомания мәсьәләсенең чагылышы“ дип исемләргә булдым. Бу хезмәтемдә мин үз алдыма авторның бу афәтне әсәрендә ничек яктыртуын ачыклау максатын куйдым. Максатыма ирешү өчен, мин башта наркомания турында гомуми фикер йөртеп, соңыннан бу афәтнең әсәрдә ничек күтәрелүен күзәтмәкче булам.

Гипотеза – минем фаразлавымча, кешенең наркотиклар куллана башлавына, беренче чиратта, кеше факторы роль уйный.

Фәнни-тикшеренү эшенең методикасы: эш барышында әдәби әсәр укылды, анализланды, әсәрдә күтәрелгән проблема буенча материал тупланды, сорашу үткәрелде, фактик материаллар белән баетылды, нәтиҗә ясалды.

Наркомания – организмның хроник агулану халәте, кешенең наркотикка тартылуны җиңә алмаслык дәрәҗәгә җитүе.*[3]* Моны һәркем белә, ләкин шуңа да карамастан, наркотиклар кулланучыларның саны көннән көн арта. Шунысы аянычлы: наркотиклар кулланучыларның күпчелеге – яшьләр һәм наркоманнарның яше ел саен яшәрә баралар. Шуның өчен бала беренче мәгълүматны гаиләдә алырга тиеш. Ата-аналар бу турыда башлангыч мәгълүматны белергә тиеш.

“Совет власте елларында наркомания турында ишетеп кенә белә идек. Бу афәттән социализм чорында ил җитәкчеләре дә сакландылар. Яшьләр арасында бу афәт таралмасын дип күзәтчелек тә бик көчле иде. Ул заманнарда бу чирнең бик куркыныч икәнен аңлаганнар”, - дип сөйләде безгә укытучыбыз М. Мәликованың “Чәчкә балы” дигән әсәрен укыгач.

90-нчы елларда демократия җилләре искәч, бу давыл безгә дә килеп җитә. Әкрен генә яшьләрне үзенә йота башлый. Илебездә яшьләрне кыра торган “дошман” барлыкка килә. Дошманның көчәйгән басымы белән нәтиҗәле көрәшү өчен аның турында күбрәк белергә кирәк, дигән бер акыл иясе. Күренми торган, әмма бик тә куркыныч булган дошман-наркомания белән нәтиҗәлерәк көрәшү өчен дә шушы стратегияне кулланы дөрес булыр, мөгаен. Билгеле, хакыйкать теләсә кайсы хәрәкәт, хәлне дөрес белмәүдән башлана.

Бүгенге көндә һәр ата-ана, барлык укытучылар балаларда наркоманиягә каршы нәфрәт хисе тудырырга тырыша.

Татарстан мәктәпләрендә укучыларга анкета биреп, укучыларның наркоманиягә булган мөнәсәбәтләрен өйрәнәләр.

Нәтиҗәләр болайрак :

10 класс укучылары арасында үткәрелгән анкета нәтиҗәләренә күз салсак, шуны күрәбез: аларның 90 проценты тәмәке пыскыта, 95 проценты спиртлы эчемлекләр белән таныша, ә 60 проценты хәтта наркотикларны да кулланып караган инде. Бары тик 30 проценты гына сәламәт яшәү рәвешен хуплый.*[4]*

Безнең тарафтан, мәктәбебездә наркоманлыкка китерүнең сәбәпләрен ачыклау максатыннан, сорашу үткәрелде. Моның белән генә тукталасы килмичә, районыбыз яшьләре арасында эчүчелекнең, наркоманлыкның таралуын белү максаты белән, Кукмара эчке эшләр бүлегенә мөрәҗәгать иттек. Андагы мәгълүматлар безне уйланырга мәҗбүр итте:

2015 елда 31кеше;

2016 елда 41 кеше;

2017 елда 48 кеше исәптә тора.

Кукмара эчке эшләр бүлеге җитәкчесе Р. Нургалиев Балтач районында 1 наркоман гына булуын гына искәртте. Наркоманнарның районда күп булуын ул Кукмара районы аша тимер юл, автотрассалар үтү, промышленностьның үсүе белән бәйләп аңлата.

“Таш бәгырь” әсәрендә наркомания мәсьәләсе бик ачык күтәрелгән. Монда наркоманнарның наркотикларны куллана башлауларыннан үлемнәренә кадәрге тормышлары сурәтләнгән. Бу - наркоманның тормыш әсбабы булырдай әсәр.

Автор наркомания мәсьәләсенә тирәнрәк керү, төшенү максаты белән бу дөньяның төрле катламнарын сурәтли. Әсәрдә наркотикларны сатучылар да, кулланучылар да, наркоманнарның туганнары да күрсәтелә. Безгә авторның наркоманиягә карата фикерен, бу мәсьәләне ничек күзаллавын белер өчен, бу өч катламның берәр вәкилен генә булса да аерым алып карарга кирәк булачак.

Без карыйсы геройларның беренчесе булып, төп герой Әмирнең бертуган энесе - Хәмит тора. Ул- наркоман, ләкин башка бик күпләр кебек Хәмит бу юлга үзе теләп басмаган, аны мәҗбүр иткәннәр.

Хәмит үрнәк, тулы гаиләдән. Мәктәптә ул гел яхшы билгеләренә укыган. Элегрәк наркоманнарны күргәндә, аның ачуы кабара торган булган. Ләкин бер көнне бу унынчы

сыйныфта укучы егетне классташы, әҗәткә илле сум сорап, кәеф күтәрү максаты белән, кибет подвалына алып төшә. Монда алар наркотиклар сатучы егетләрне очраталар. Бу егетләр Хәмиткә наркотик тәкъдим итәләр, ә аның: "Беләм мин бу нәрсәне. Миңа кирәге юк аның*,"[1]* – дигәнен ишеткәч, көчләп наркотик кадыйлар. Бу кадаулар берничә мәртәбә кабатлана. Шулай итеп, Хәмит чын наркоманга әверелә. Баштагы мәлдә ата-анасыннан вак-төяккә дип, акча сорап, наркотиклар ала, соңыннан видеокасеталарын, музыкаль үзәген сата. Шуны әйтергә кирәк, А.Фәләхнең бу образы реаль тормышка якын итеп сурәтләнгән. Хәзерге көндә көчләп инәгә утыртылган кешеләр бик күп.

Хәмитнең бөтен хәрәкәтендә, эш-гамәлләрендә сүлпәнлек, көчсезлек күренә. Ул бу сазлыктан чыгарга тели. Моның өчен аңа ярдәм итүче, юл күрсәтүче ышанычлы кеше кирәк. Хәмит кешеләрдән ярдәм өмет итә. Наркотикларны ташлау өчен наркодиспансерга мөрәҗәгать итә. Язучы диспансердагы мөгамәләне Хәмит теле белән әйтә: " Анда минем ишене кешегә дә санамыйлар." *[1]* Ә бу бит наркоманнарга наркотиклардан арынуга ярдәм итәр өчен оештырылган махсус оешма. Наркодиспансерда наркоманнарга мондый мөгаләмәдә булулары башка сыймый. Чынлыкта исә, бу - язучы тарафыннан ассызлыкланган реаль чынбарлык. Хәмит наркодиспансерда да үзен аңлаучы булмагач, терелүгә өметен өзә. "Бераздан бармый башладым, ышанычым бетте", *[1]* - ди.

Әмир энесенә ярдәм кулы сузарга әзер, аның Хәмитне бу упкыннан йолып алырдай көче бар. Әйе, Хәмитнең үзенә дә бик күп көч сарыф итәргә кирәк булачак, ләкин ярдәм итәрдәй кеше булуы көрәшү өчен көч өсти. Һәм менә караңгылыкта яктылык күренә башлагач, Хәмит терелер дигән өмет барлыкка килгәч кенә, А.Фәләх вакыйгаларны кирегә бора да куя. Хәмиткә көчләп, күп итеп наркотик дозасы кадыйлар да, ул "передозировка"дан үлә. Бәлки, автор бу гамәле белән наркотикларның һәлакәткә китерүен аныграк, үтемлерәк күрсәтергә телидер.

Әсәрдә тагын бер наркоман бар, ул да булса Юра. Аның бу юлга ничек килеп керүе безгә хәбәр ителми. Юра – ахыргы чиккә җиткән наркоман. Аның кичерешләрен А.Фәтих бик җентекләп сурәтли. Юра шундый дәрәҗәгә җиткән ки, аның өендә алып сатар өчен әйбере юк. "Фатир буп-буш : чыгарып сатарлык бер генә җиһаз да күренми." *[1]*

Юра өчен бу доза дөньяда иң кыйммәтле, иң кирәкле әйбер. Аның нинди халәттә булуын автор менә ничек сурәтли :"Бер доза әфьюн өчен җанын сатарга да әзер иде ул бу мизгелдә."*[1]*Тормышта да шундый була, наркоманнар кеше үтерүдән дә, талаудан да тартынып тормыйлар.

А.Фәләх наркоманнарның психик халәте генә түгел, ә физик халәте дә авыр булуын күрсәтә "... чигәләре чүкеч белән суккандагыдай авырта, эчәкләре нindидер корт кимергәндәй ялкынсына, тәне токка тыккандай туктаусыз дерелди... "*[1]* – дип яза.

Юраның психикасы шулкадәр какшаган ки, аның күзенә күренә башлый. Ул үзенең өстендә төрле бөҗәкләр чабуын күрә, ә аларның хыялда гына булуларын белгәч гарьләнә.

Юра үзенең хәлен җиңеләйтер өчен кан тамырларын кисеп, ваннага су тутырып ята һәм рәхәтлек тоя башлый. Инде бөтенләй йокыга киткәндә ул сикереп торып тизрәк кулын бәйли. Язучының героен шундый ситуациягә куюы очраклы түгел. Монда без Юраның нинди сазлыкта булуына карамастан, яшәргә теләвен күрәбез. Автор моны ассызыклап китә: " Киселгән тамырлардан каны агып бетәр дә, хастаханәгә барып җитә алмам дип курыкты Юра. Кайдадыр, күңеленең ерак кына бер почмагында нindидер өмет, яшәү теләге уянды ... "*[1]* Димәк, наркоманнарның наркотикларны куллану стажлары нинди булуына карамастан, яшәргә теләкләре, терелергә өметләре югалмый.

Юра киләчәккә өмет белән карый, якты киләчәккә ышана:" ... Мин дә терелермен, башкалар кебек тиргә батып эшләрмен, көрәп акча алырмын, типтереп яшәрмен әле... "*[1]* дип уйлый ул. Әйе, Юраның моңа хакы бар, тик ул бу киләчәкне якынайтыр өчен бернәрсә дә эшләми. Хәтта, киресенчә, наркотиклар куллануны дәвам итеп, гомерен куркыныч астына куя.

Наркомания дөньясының икенче төркем вәкиле-Газинур. Ул наркоманнар, аларның туганнары хәсрәтендә акча эшләп, бай, мул тормышта яшәүче кеше. Газинур –

наркомафиянең бер вәкиле. Аның тормыш юлын сурәтләүгә Амур Фәләх аеруча зур игътибар иткән.

Газинур үрнәк гаиләдә тәрбияләнеп үскән, спорт түгәрәгенә йөргән. Дүртенче сыйныфта укыганда каратэ белән шөгыльләнә башлаган. Россиянең төрле шәһәрләрендә узган ярышларда катнашып, унынчы сыйныфта укыганда ук кара билбау алуга ирешкән. Аның наркоманнарга карата мөнәсәбәтен дә автор күрсәтеп китә.“ Наркоманиягә бөтен җаны-тәне белән каршы егет, урамда яки башка берәр урында әфьюнчы очратса, аны канга батырып бетергәнче кыйный иде, *“[1]–* ди. Газинурның тормышы турында шундый мәгълүматлар белгәч, аның һич тә наркотиклар белән бәйләнер дип уйламассың. Ләкин тормышның ничек борылуын беркем дә тәгаен әйтә алмый. Газинур белән дә шул хәл була.

Газинур наркотик таратучылар янына барып чыга, һәм алар аны куркытып акча суырмакчы булалар. Монда да автор көтелмәгән борылыш ясый. Наркотик таратучыларның “бос”ы Борис Михалыч Газинурның әтисенең дусты булып чыга. Ул Газинурга наркотиклар белән шөгыльләнергә тәкъдим итә. Мондый егетнең бу түбән эшкә ризалашуына кем ышансын! Газинур безнең фикерне башта дәлилли һәм бу керешле бизнестан баш тарта. Ләкин тормышта андый кешеләр аз шул. Шуны исәпкә алып, язучы: “ ... ләкин нәфес дигәнең тиз генә бирешә торганнардан түгел шул: башка чарасы калмаган Газинур бераздан наркотик сатучы булып китте, “*[1]–* ди.

Газинур шулай булыр дип кем уйлаган. Ул врач, Гиппократ антын биргән кеше. Кешеләргә ярдәм итеп, наркоманнарны сазлыктан йолып алу урынында, ул наркотиклар тарата башлый.

Газинур турында хикәяләгәндә, автор наркотикларны тарату урыннарын да әйтеп уза : “ ... Дискотека – “товар” ны тарату-сату өчен иң кулай урын. Атнага бер оештырылган дискотекаларда Газинур һәм аның хезмәтчеләре атна буе эшләгәннән дә артык “товар” озаталар.“*[1]* Ә бит дискотекаларга яшьләр йөри. А.Фәләх бу турыда безгә уйланырга куша.

Шунысын әйтергә кирәк: Газинур наркотиклар таратуны аңлы рәвештә башкара. Ул наркотикларның кешене нинди дәрәҗәгә җиткерүен баштан ук белә, чөнки күршесе Юраның авыр халәтен күрә. Юрага врач буларак ярдәм итү урынына ул дозага акча бирә дә, үз бурычын үтәгән кеше кебек тынычланып кала.”Наркотиклар – рәхәт исереклек халәте, ә даими кулланганда анда күнегү һәм нык бәйлелек тудырырга сәләтле матдәләр*”[3]*булуын Газинур яхшы белә. Шуңа күрә дә үзе наркотиклар кулланмый. Ул наркотик колына әверелгән кешеләр, аларның гаиләләре кайгы-хәсрәт бәрабәренә мул тормышта яши.

Тормышта Газинур кебек наркомафия вәкилләре гадәттә озак яшиләр, аларның бөтен төштә үз кешеләре була. Ләкин язучы үз әсәрендә генә булса да, бу кабахәт җанга рәхәт тормышта тыныч кына яшәргә бирми. Газинур хата эшли, ул Галине - Хәмитнең сыйныфташын үтерә. Аны милиция эзли башлый. Борис Михалыч аны Чечняга “спецслужба”га дигән булып ял итәргә җибәрә. Газинур монда да тынычланмый, ул солдатларны кыйнап, җәберләп, үтереп, шакшылыклар эшләп, типтереп яши. А.Фәләх Газинурны тынычлыкта калдырмый, аны Әмирдән үтерттерә. Ягъни, яшьләрне юлдан яздырып, рәхәт тормышта яшәүче Газинур үз җәзасын ала.

Өченче төрке вәкиле – бу Хәмитнең гаиләсе. Наркотиклар проблемасы бу үрнәк, тату гаиләгә һич көтмәгәндә килеп керә. Автор әсәрендә ата-ананың уй- кичерешләрен күрсәтмәгән. А.Фәләх Әмир белән Ләйләнең кичерешләренә игътибар иткән. Бу ике геройны аерым-аерым карап китик.

Ләйлә бик чибәр, әле генә мәктәпне тәмамлаучы кыз һәм Хәмитнең апасы. Ул гел яхшы билгеләргә генә укый. Күңел ачып йөрергә яратмый, бер тапкыр дус кызлары бик кыстагач кына дискотекага бара. Бәхетсезлеккә каршы, ул Газинур белән таныша. Газинурның әдәплелеге, игътибар күрсәтүе аркасында Ләйлә аңа гашыйк була. Кызның ышанычына кергәч, егет аны көчли. Ләйлә балага уза, егеткә хәбәр итә, Газинур сорарга килергә вәгъдә бирә. Без бар да яхшы булыр дип тынычланып та өлгермибез, язучы Газинурның Ләйләне хатынлыкка алу нияте белән бармавын, ә аны ныграк мыскыллау өчен генә эшләвен күрсәтә.

Наркотикларны Лэйлә кулланмый да, таратмый да.Ул Газинурга гашыйк булып ялгыша. Наркотиклар бизнесы белән шөгыльләнеп, Газинур таш багырьле кешегә әверелә. Ул наркотиклар белән бәйләнмәгән булса, бу ике яшь кешедән матур, тату гаилә барлыкка килгән булыр иде. Ләкин наркотиклар дөньясында кешелек сыйфатларына, мәхәббәткә, гаиләгә урын юк.

Шундый түбәнсетүләр аша узган Лэйлә түзә алмый, сына. Ул үзенә кул салмакчы була, ләкин исән кала. Бик каты психик яра аны акылга зәгыйфь итә. Әйе, автор бу геройны исән калдырды, ләкин аның киләчәге якты булыр дигән өмет аз. Монда да наркотиклар бер дә гаепсез кешенең тормышын җимерде.

Наркотикларга каршы көрәшергә үзендә көч тапкан бердәнбер образ- Әмир. Әмир менә ярты ел хәрби хезмәт үтә һәм, кайнар ноктага барыр алдыннан, туганнарын күреп кайтыр өчен, аны берничә көнгә өенә җибәрәләр. Ул кайтуга ярты ел эчендә дус, тату гаиләсенең наркотиклар аркасында җимерелүем күрә. Әмир югалып калмый, ул энесе Хәмиткә шунда ук үз ярдәмен тәкъдим итә. Наркомания проблемасын ул бик ачык күзаллый. “ Уйларга да куркыныч. Мәктәптне дә тәмамламаган маңка малай упкын читендә басып тора ... *“[1]* – ди ул.

Әмир наркотиклардан үз энекәшен генә түгел, ә башка кешеләрне дә араларга тели. Моны без Хәмитне үз кулланмаган дозаны сатарга тәкъдим иткәндә, Әмирнең әйткән сүзләрендә күрәбез. “Син үзең турында гына уйлыйсың, энекәш. Башкалар агуланса да ярар дисеңмени*?“[1].*

Әмир наркомания проблемасының бөтен кешелек тарафыннан чишелә башлагач кына нәтиҗә китерәчәген белсә дә, көрәшергә була. Энесе үтерелгәч, ул наркотиклар таратучылар янына бара, аны кыйнап качалар. Үзенең бернәрсәдә эшли алмавына, эчке эшләр идарәсенең ярдәм итмәвенә Әмирнең йөрәге өзгәләнә.

“ ... Пычрак дөнья! Вәхшиләр, таш бәгырьләр дөньясы, “ – дип Әмир кайнар ноктага бара һәм, менә тормыш хикмәте, Газинурны очрата. Тормышта Әмир законлы юл белән Газинурга җәза бирә алмагач, А.Фәләх аңа үз гаиләсе өчен генә булса да үч алырга мөмкинлек бирә. Ул дөньяда булган бер генә булса да вәхиш җанны – Газинурны юк итә. Әйе, Әмир үзе дә үлә, ләкин канәгатьлелек хисен тоя ул шул мизгелдә “ ... кичерегез, башкача булдыра алмадым. Мин моны эшләргә тиеш идем ... Хуш ... сеңелем! Синең өчен үч ала алуымнан аз гына булса да канәгатьлек хисе тоеп китәм ... *“ [1]*

Әмир үлүе белән бергә бер гаиләнең буыннар чылбыры өзелде дисәк тә була. Тулы, матур гаилә ике малаен наркомания афәте аркасында югалтып, төптән корырга мәҗбүр була. Әлбәттә, әле Лэйлә исән, ләкин ул үз акылында түгел һәм сау-сәламәт бала таба алуы шик тудыра.

Наркомания дөньясы бер гаиләне вәхшиләрчә таптап, инде рәтләнмәс итеп изеп китә. Ә хәзерге вакытта мондый гаиләләр бик күп. Наркомания кешелек дөньясын җир йөзеннән бөтенләй югалуга якынайта.

Амур Фәләхнең гомумкешелек проблемасын күтәргән әсәр язуы игътибарга лаек. Шуны әйтергә кирәк: язучының бу мәсьәлә буенча әсәр язу өчен, бик күп мәгълүмат җыюы; проблемага бик җитди каравы, аңа тирән кереп өйрәнүе күренеп тора. Әсәр реаль фактларга нигезләнеп язылган. Як-ягыбызга карасак, мондый күренешләр, гаиләләр тулып ята. А.Фәләх бу тормыш күренешләрен күреп, каләменә салып, безгә җиткерергә омтыла.

“Таш бәгырь” әсәрендәге геройлар наркотиклар дөньясына төрле юл белән киләләр, ләкин бу юлның ахыры гел аянычлы. Наркоманнар үз тормышларын гына җимереп калмыйлар, ә тирә-яктагы кешеләрнең дә тормышларын агулыйлар.

Язучы әсәрендә Әмир теле белән бик мөһим фикер әйтә: “Упкын! Бар кешелек упкынга тәгәри. Менә газета-журналлар, телевидение аша үгетлә син ул яшьләрне! Файдасы бармы соң?! Наркомафия бөтен кешелек дөньясын үз кулында тота шул. Алар шушы бизнес белән яши. Куркыту, көчләү белән! ...*”[1]*

Без “Таш бәгырь” әсәрендә сурәтләнелгән наркомания дөньясының өч төрле вәкилен карап уздык. Шунысы әһәмиятле: бу вәкилләрнең берсе дә бәхеткә ирешмәде. А.Фәләхнең

әсәрен шулай төзүе очраклы түгел, ул наркотикларның бөтен нәрсәне юкка чыгаручы афәт икәнлеген дәлилли.

Наркотиклар дөньясында иң кыйммәтле әйбер- ул акча, кеше гомере монда бернәрсәгә дә тормый. Кешелек мөнәсәбәтләре, гаилә, мәхәббәт бу дөнья өчен чит, ят сүзләр. Наркоманиянең үтерү машинасы мәрхәмәт, кызгану хисен белми. Ул юлына очраган һәр әйберне изеп китә.

А.Фәләхнең “Таш бәгырь” әсәреннән күренгәнчә, наркотиклар булган дөньяда гади кешегә, саф хисләргә урын юк. Бу- акча һәм кеше бәхетсезлеге бәрабәренә мул тормышта яшәүчеләр дөньясы. Шулай итеп, безнең тикшеренү эшенең гипотезасы расланды. Акча һәм мул тормыш өчен, кешеләр наркотиклар сата, бер-берсен наркомания дөньясына этәрә.

Кулланылган әдәбият:

1. Амур Фәләх. Таш бәгырь: Повесть, новелла, хикәяләр. - Казан: Тат.кит.нәшр., 2004 – 127 б.
2. Вахит Имамов. Таныш булыгыз : Амур Фәләх //Мәйдан. Казан, 2002. - №3 – Б 8-30.
3. Наркомания : моны һәркем белергә тиеш / Төзүчеләр : Р.Г.Садыкова, Л.А.Кудряшова. – Казан : “ДАС”, 2001 – 21 б.
4. Сальмушев Р.Х. Ләйләгә рәхмәт. – Казан : РНЦ “Школа”, 2004 – 34 б.
5. Хәсәнова Г.Г. Наркоманнар безнең арада // Хезмәт даны. Кукмара, 2011.-№32 – Б2

НӨНӘГӘР ҖИРЛЕГЕ АНТРОПОНИМИКАСЫ

Хәйруллина Гөлия, 6нчы сыйныф укучысы

Фәнни җитәкче: Балтач районы МБГБУ “Нөнәгәр гомуми урта белем мәктәбе”нең
югары категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы
Гыйльфанова Рәзинә Нургаян кызы

Антропоним термины кешеләрне атау өчен хезмәт итә торган исем, отчество, фамилия, кушамат һәм псевдоним төшенчәләрен аңлата. Ономастиканың бу тармагы элек - электән кешелектә зур кызыксыну тудырган. Замана үзгәргән саен, исемнәр кушуда да үзенчәлекләр сизелә. Тел гыйлемендә антропонимика фәне белән кызыксыну 20нче гасыр урталарында башланган булса да, ул әле дә тулысынча өйрәнелеп бетмәгән тармак булып санала.

Җир шарында һәр милләт халкы яңа туганнарга үзләренә генә хас булган, нindидер мәгънәгә ия исемнәр кушкан. "Исемең кем? Исемеңнең мәгънәсе нинди? Нәрсә аңлата? Исемең җисемеңә туры киләме?” кебек сорауларны соңгы вакытта еш ишетергә туры килә.

Менә шуларны исәпкә алып, мин “Нөнәгәр җирлеге антропонимикасы” дигән фәнни эшкә алынырга булдым.

Теманың актуальлеге: балаларга төрле исемнәр кушыла. Араларында колакка ятышсыз, мәгънәләре буенча ямьсезләре дә очрый. Әти-әниләр балаларына мәгънәле исемнәр кушсыннар иде.

Максат: антропонимика төшенчәсен өйрәнү, авыл җирлеге буенча исем кушылышын һәм кушаматлар тагылышын тикшерү, күп таралган исемнәрне барлау, мәгънәләрен ачыклау, кушаматларны квалификацияләү.

Фәнни эшебезнең бурычлары:

- Г.Ф. Саттаровның антропонимикага кагылышлы хезмәтләрен өйрәнү;
- Нөнәгәр җирлеге буенча кушаматларны барлау, мәгънәләрен ачыклау максатыннан, миниэкспедицияләр оештыру;
- Нөнәгәр җирлеге буенча 1960- 2018нче елларда нинди исемнәр күп кушылган, авыл җирлеге кенәгәләре буенча шуларны барлау;
- Нөнәгәр мәктәбе буенча иң күп кушылган исемнәрнең мәгънәләрен ачыклау;
- Кушаматларны классификацияләү;

Өйрәнү объекты: Нөнәгәр авыл җирлеге кенәгәләре; Нөнәгәр мәктәбендә укучы балаларның исемнәре, кушаматлары. ***Хезмәтнең гамәли әһәмияте:*** исем кушкан вакытта эти-әниләр бу хезмәттән файдалана ала. Фәнни хезмәт барышында эзләнү, өйрәнү, чагыштырма анализ методлары кулланылды. Кушаматларны классификацияләү Гомәр Фәизович Саттаров методикасына нигезләнеп башкарылды.

Туган ягыбызның махсус төбәк буенча өйрәнелмәве иҗади эзләнүләргә юл ачты. Теманы ачу өчен материал туплау шактый кызыклы булды. Темага кагылышлы әдәбият белән якыннан танышырга, авылымның аксакаллары белән очрашып сөйләшергә туры килде. Кушаматлар туплау, исемнәрнең мәгънәләрен ачыклау бигрәк тә кызыклы һәм мавыктыргыч булды.

Антропоним термины кешеләрне атау өчен хезмәт итә торган исем, отчество, фамилия, кушамат һәм псевдоним төшенчәләрен аңлата. Һәр телнең билгеле бер рәсми һәм рәсми булмаган номинатив категорияләрдән гыйбарәт антропонимик системасы бар. Рәсми антропонимик категория булып, исем, фамилия, отчество саналса, рәсми булмаган категориягә кушаматлар керә. Исем, отчество, фамилия белән эндәшү безнең төбәктә, күрше Киров өлкәсенә караганда (анда руслар яши), соңрак кергән.

Исем - кеше холкының коды, аның җиргә нинди максат белән килүен белдерүче билге. Ата – ана исемне уйлап сайларга тиеш, чөнки балаларының язмышын алар билгели. Яңа туган сабыйга исем эзләгәндә, җиңел әйтелешле, аһәңле, мәгънәле, ул исемнең җыйнак булуына караганнар. Татар халкының киләчәк буынының язмышы, аларның милли гореф-годәтләре, мәгърифәте, мәдәнияте, сабыйларның исеме белән турыдан туры бәйле. Галим Гомәр Фәизович Саттаров сүзләре белән әйткәндә: “Татарча милли исемнәр татарлыкны, татар халкының милли йөзен, төсен, сыйфатын, тарихи үткәнен, бүгенгесен һәм киләчәген тиешенчә саклый һәм яклый “.[Саттаров Г. “Исемең матур, кемнәр куйган?”] Татарларда исемнәр фамилия ясауда да зур роль уйнаган. Чыннан да, бездә башка милләт вәкилләреннән аермалы буларак, мәгънәсез фамилияләр бик сирәк очрый.

Һәрбер төбәктә кеше исемнәренең шактый кызыклы һәм бай тарихы, гаять үзенчәлекле һәм тотрыклы традицияләре бар. Кушаматларда да без халыкның тел байлыгын, тормыш – көнкүрешен, гореф-гадәтләрен, рухи халәтен ачык тоябыз..

Авылыбызда татар кеше исемнәренең күбесе җыйнак төзелешле, җиңел әйтелешле. Мондый борынгы исемнәребез 3 төрле юл белән ясалганнар.

Бер ишеләре 3 яки 2 иҗекле тамыр сүздән гыйбарәт күмәк сүзләрнең кеше исеменә әверелүе нәтиҗәсендә барлыкка килгән: Булат, Алмаз, Чулпан, Энҗе, Ландыш, Ләлә һ.б.

Икенчеләре бер яки ике иҗекле тамыр сүзләр кушылып ясалган: Айнур, Илназ, Гөлзифа, Гөлнур, Илшат, Илсөяр, Илһамия, Илдус, һ.б.

Фонетик юл белән ясалган исемнәр: Илназ – Илнар- Илдар - Илфар; Рәзинә - Рәзилә - Рәмилә; Ринат – Рифат – Ришат; Фәрит – Рәфит; Фәнил – Фәнис – Рәнис – Рәмис һ.б.

Элеккеге исемнәр арасында алынма исемнәрне кыскартып әйтү, нигездә иркәләү – кечерәйтү кушымчалары ярдәмендә формалашкан :

- Хәйбулла –Хәйбуш; Габдулла – Апу; Калетдин – Камай; Мифтахетдин – Митак; Фәсхетдин – Фәсхи; Әсхәдулла - Әскәй һ.б.

Исемнең соңгы иҗеген кыскарту:

- Җәүһәрия – Җәүһәр; Гәүһәрия – Гәүһәр; Җиһания – Җиһан; Шәмсениса – Шамса, Шәмсеҗиһан – Җиһан һ.б.

Кушма тамырлы исемнәрнең беренче өлешен ташлап, икенче өлешен генә әйтү: Миңсылу – Сылу; Гөлзифа – Зифа; Маһисәрвәр – Сәрвәр; Гөлбикә- Бикә.

Җәмгыятьтә барган һәртөрле яңалык телнең үсешенә дә йогынты ясый. Шул исәптән, кеше исемнәре дә һәрчак үзгәреп тора. Безнең Нөнәгәр җирлеге буенча исемнәр ни рәвешле үзгәреш кичергән икән? Шушы максаттан чыгып, без җирле үзидарә кенәгәләреннән 1960-2018нче елларны күзәттек. (Кушымта №1)

1960 – 2018нче еллар аралыгында Нөнәгәр авыл җирлеге буенча иң күп кушылган исемнәр.

№	Вакыт	Күп кушылган исемнәр	Заманага ияреп, кушылган исемнәр
1	1960-1965	Рәис, Рәйсә, Ринат, Наил, Рифат, Рузилә. Нурсия, Раузит, Раушан, Раушания, Марат, Равил, Равилә, Гөлфия, Зөлфия, Дамир	Марат, Люция
2	1966-1970	Әлфия, Раушания, Равил, Ринат, Илфат, Фирдинанд, Марсель, Илфак, Раил, Ранил, Фәридә	Марсель , Люция, Марат
3	1971-1975	Рамил, Фәрит, Рәмзия, Альмира, Люция, Рамил, Фәрит, Рәмзия, Илнар, Гөлнур(а), Нурзия, Илдар, Лилия, Илүсә	Эльза, Люция, Альмира, Альбина, Эльза, Роберт, Марсель, Венера, Индира, Радик
4	1976-1980	Илдар, Илнар, Илүсә, Нияз, Рәмзия, Ләйсән, Гөлнара, Гөлназ, Рамил	Роберт, Ильвира, Ленар
5	1981-1985	Рафил, Фәнзия, Илшат, Гөлфия, Раил, Зөлфия	Эльвира, Руслан
6	1985-1990	Айгөл, Ләйсән, Гөлназ, Рөстәм, Фәнис, Ләйлә, Ранил	Ленар, Эльвира, Рафаэль, Динар, Фидарис, Марат, Марсель
7	1990-1995	Әнисә, Алсу, Гөлфинә, Рүзәл, Рөстәм, Айгөл, Алия, Рәмзил, Ләйсән, Алинә	Марсель, Ильяс, Ильмир, Альмир, Альбина
8	1995-2000	Илназ, Лилия, Салават, Рүзәл, Рәмзил	
9	2000-2005	Алинә, Гөлинә, Ислам, Мәликә	
10	2005-2010	Ислам, Әмир, Алмаз, Динә	
11	2010-2018	Әмир, Зилә, Алмаз, Диләрә, Әдилә, Азалия	Асель

Таблицадан күренгәнчә, заманага яраклашу 1960-1995нче елларга чаклы күзәтелә. Колакка ятышсыз, мәгънәләре “сәер” исемнәр нәкъ менә шушы чорда кушылган.

Алдагы еллар белән чагыштырганда, элекке исемнәргә әйләнеп кайту тенденциясе күзәтелә. Авылыбызның балалар бакчасына Сәйдәш, Ислам, Әмир, Юнысларның йөрүе моның ачык дәлиле булып тора.

Соңгы елларда заманча да, дингә дә бәйләнешле исемнәр кушыла башлады. Ир – балалар арасында кушылган исемнәр: Рәзил, Фәнзил, Рәмзил, Илназ, Ислам, Рәсүл, Рүзәл, Рәниф, Әмир һ.б. Кызлар арасында Айгөл, Гүзәл, Гөлназ, Зилә, Ләйсән, Алсилә, Дилә, һ.б. исемнәр популяр.

МБГБУ "Нөнәгәр ГУБ мәктәбе" буенча кушылган исемнәр. Безнең мәктәптә 124 укучы укый. Мин шушы исемнәрне тикшерердем. Нәтиҗәдә иң күп кушылган кыз һәм малай исемен билгеләдек. Барлыгы 68 малай һәм 56 кыз исемнәрен тикшергәннән соң, түбәндәге нәтиҗәләргә килдем:

Малайлар арасында күп кушылган исемнәр

Исем	Саны	Барлык баланың %	Классы
Алмаз	7	10%	2,3,5-2,6,8-2
Ислам	4	5%	1,4,8,9.
Рәзил Айнур Салават	3 3 3	4,2%	2,6,4. 3,7,10. 5,5,10.
Зөлфәт Әлфис Илназ Илмир	2 2 2 2	2,9%	5,6. 8-2 2,5. 8,10.

- Ир бала исемнәре буенча беренче урында Алмаз исеме тора. "Татар исемнәре" сүзлегеннән караганда, Алмаз – асылташ дигән сүз.
- Икенче урынга чыккан Ислам исеменең сүзлектә 3 мәгънәсе бирелгән: Аллаһыга буйсыну, күндәмлек; мөслим, мөселман; сәламәт, сау.
- Өченче урынны Рәзил, Салават һәм Айнур исемнәре бүлеште. Рәзил тамга, билге дигән мәгънәне аңлатса, Айнур исеме – ай нуры дигәнне аңлата. Ә Салават исеменең сүзлектә 2 мәгънәсе бирелгән: догалар, мактау җыры; фатиха бирү;

4нче урынга 4 исем чыкты. Илназ исеменең мәгънәсе ил һәм наз сүзләреннән ясалган. Илмир – яхшы күркәм, шөһрәтле, Әлфис, Зөлфәт, Рәсим исемнәренең сүзлектә мәгънәләре бирелмәгән.

Кызлар арасында күп кушылган исемнәр

Исем	Саны	Барлык баланың %	Класссы
Чулпан	3	5,3%	6кл -2, 11кл -1
Айгөл	3	5.3%	1кл-1, 7кл-1, 8кл -1
Гөлшат Гөлия Зилә Энҗе Финзия	2	3,5%	5кл – 1, 9кл – 1 5кл – 1, 3кл - 1 2кл – 1, 9кл - 1 5кл – 1, 9кл - 1 5кл – 1, 9кл - 1

- Беренче урындагы кызларыбызның исемнәре түбәндәге мәгънәләрне белдерәләр: Чулпан – таң йолдызы; Айгөл - алсу йөзле, матур, чибәр.

- Икенче урынга 5 исем чыкты. Зилә исеменең сүзлектә 2 мәгънәсе бирелгән: миһербанлы; таза –саф, керсез; Гөлия – гөл кебек; Гөлшат – шатлык гөле; Ландыш - энҗе чәчәк; Энҗе – Көнчыгыш халыкларында энҗе бәхет юлдашы булып саналган.

Галимнәр исәпләвенчә, татар телендә хатын – кыз һәм ир-ат исемнәренең күләме 25 меңнән артып китә. Күләме һәм төрлелеге ягыннан татар исемнәренә дөньяда тиңнәр юк. Бу төрлелекне мин үземнең кечкенә генә тикшерү эшемдә күрдем.

Кушаматларның мәгънәләре ягыннан төрләре

Кеше исемнәре белән беррәттән, шәхесне атау өчен, кушаматлар киң кулланылган. Авылымда кушаматсыз кеше юк диярлек. Кушамат - ике сүз кушылу юлы белән ясалган, “кушам” “ат” дигәннән алынган. Билгеле булганча, иске татар телендә ат сүзе исем мәгънәсендә йөргән. Антропонимика өлкәсенә үзеннән бик зур өлеш керткән Гомәр ага Саттаров үзенең “Татар антропонимикасы” дигән хезмәтендә болай дип язган: “Кушаматның тискәре функциясе булмаган. Ул, күбесенчә, нәсел тамгасы, нәсел ыру атамасы (патроним) яки шәхеснең рәсми булмаган беренче (төп) исеменә өстәмә икенче исеме (кушма, тагылма аты), рәсми булмаган “урам исеме” булып йөргән” [“Татар антропонимикасы”, 225 нче бит.] Кушаматлар аралашуны, аңлашуны җиңеләйтү, кем турында сүз алып баруны төгәл, ачык итеп әйтү өчен ярдәм итә торган бер антропонимик чара булып торалар. Кушаматлар тарихы бик кызыклы. Алар шәҗәрә кебек озын гомерле. Буыннар дәвам итә, кемгәдер тагылган кушамат, нәсел җебе кебек, безнең көннәргә кадәр килеп җиткән.

Әлбәттә, кушаматлар булган хәлләргә, кешенең гамәленә, гадәтенә, характерына бәйле. Алар лексикабызның аерылгысыз тармагын тәшкил итәләр. Бездә кәҗә Нурзада дигән кеше бар. Алар элек-электән күп итеп кәҗә асраганнар, кушаматлары шуннан калган. Ә менә карга Гарифулласы дигән кешегә кушамат тагылуы бик тә кызыклы. Үрдәк чалганда, эшнең ахырына кадәр төгәл эшләнмәве аңа кушамат тагылырга сәбәп булган. Башсыз үрдәк торып китә, ә моны хатыны: “Шулай була ул, эшеңне җиренә җиткермәсәң, калдыңмы карга кебек авызыңны ачып,” – дигән. Сафа яшьлегендә шактый гайрәтле кеше булган. Бу гадәте картайгач та, үзеннән калмаган. Холыксыз вакытында эт булып та өргән, бүре булып та улаган. Шуннан аңа “бүре” кушаматы ябышып калган. Аның бу кушаматы инде дүртенче буын вәкилләренә тагылган. Автомат кушаматы Фәйзелхак дигән кешегә бик кызу аңлаешсыз, автоматтан аткан кебек сөйләшкәнгә кушылган. Балалары, оныклары шулкадәр кызу булмасалар да, “автомат“ кушаматын йөртәләр. Китек Наил кечкенә вакытында ат тибеп, борынсыз калган. Борын урынында борын тишекләре генә ямьсез булып торалар. Кушаматы шуннан килеп чыккан. Ә менә тумыштан колагы булмыйча туган Наил абыйның кушаматы -“Ушаков”. Кәләйнекеләрне кушаматы калай сүзеннән бозып әйтелгән. Аларның ерак бабалары төбәгебездә калайдан әйберләр ясый белә торган беренче кеше булган. Аңа төрле җирләрдән калайдан әйберләр эшләтергә килгәнннәр. Нәтиҗәдә бу кушаматны хәзер дүртенче буын вәкилләре йөртә. Песи Шамиленә песи кебек йомшак, сак булганы өчен ябышкан кушаматны авылда алар нәселеннән булган берничә гаилә йөртә. Җомга кушаматы Нургаянга бер дә юктан гына тагылган. Абыйсы янына килгән берәү куркыткач, ул ике кулын күтәреп катып кала. Ә бу кеше күптән түгел генә Робинзон Крузоның китабын укыган була. “ Кара әле, - ди бу кулын күтәргән малайны күргәч, - бу Крузоның Җомгасы кебек икән”. Шул көннән ябышкан кушаматны бүген Нургаян бабайның оныклары да йөртәләр. Золотой Рафаэль бик мактанчык кеше булган. Һәр нәрсәне, алтынга манып, күпертеп сөйләгәч, аны “Золотой” дип йөртә башлаганнар. Чирла Гилманга кушаматы тимерчелектә эшләгәндә тагыла. Кәләбетинекеләргә дә кушамат юктан гына тагылып кала: көтү кайткан вакытта кечкенә Наил сакау теле белән: “ Әнә безнең кала бәти кайта”, - дип кычкырып җибәрә. Ә якын тирәдәгеләргә ул кәләбети булып ишетелә. Шулай итеп, Наил абыйның оныклары да хәзер “кәләбети” булып йөриләр. Мариныкылар нәселенә кушамат Мари ягыннан күченеп кайтканга бирелгән.

Кушаматларны функцияләре буенча төркемләү

Башкара торган функцияләренә карап, татар телендәге кушаматларны берничә төркемгә бүлеп йөртәләр: шәхси кушаматлар; нәсел кушаматлары; коллектив территориаль кушаматлар.

Безнең авылда шәхси һәм нәсел кушаматлары киң таралган. Шәхси кушаматлар шәхес характерының үзенчәлегенә, профессиясенә һәм башка шәхес үзенчәлекләренә мөнәсәбәтле рәвештә туган. Алар реаль чынбарлык белән тыгыз бәйләнешле. Шәхси кушаматлар кешенең характеры, төс – бите, физик кимчелеге, милли чыгышы, профессиясе Һ.б. нигезләнеп кушыла. Мәсәлән: мичче Гарифулла (Гарифулла абый авылда пич чыгару остасы булганга кушылган), духтыр Мәлик (Нуриев Мәлик абый гомере буе хайваннар врачы булып хезмәт иткән. Шул ук вакытта малайларны сөннәткә утырту, гозер белән килгән кешеләрнең тешләрен алу кебек вазифалар да башкарган), бүре Рәис (кешегә бүре кебек караган), полтора Равит (авылдагы иң озын кеше. Шунысы кызык: аларның нәселендәге барлык кешеләр дә шундый эре сөякле, озын булсалар да, мондый кушамат Равит абыйга гына кушылган), песи Шамил һ.б.

Нәсел кушаматларының килеп чыгышын, мәгънәләрен татар халкының борынгы бабалары яшәгән чордан, болгар катламыннан һәм башка кардәш, кардәш булмаган телләр материалларыннан эзләгәндә генә ачыклап була. Кайберләре: Тархан Фәсхетдин, Тумак Нәкыйбе, Аксак Галимулла һ.б.

Коллектив – территориаль кушаматлар бер төркем кешеләргә яки аерым авыл, төбәк, поселок кешеләренә тагылган. Безнең авыл ир – атлары, авылда хезмәт хакы тиешенчә түләнмәгәнгә күрә, төрле төбәкләргә балта эшенә йөри. Халык телендә “шабашник” дип йөртеләләр. Башка авыллар өчен Нөнәгәр авылы “шабашниклар авылы” булып йөри. Ә кешеләре – “шабашник авылы кешеләре”. Шулай ук авылыбызның бер урамы “Котылдык” урамы дип атала, ул иң яңа урамнардан санала. Төп йорттан аерылып, башка чыгучылар шул урамга урнашканнар һәм кайнана, кайната яныннан чыгып китүләренә сөенеп, “Котылдык”, - дип әйткәннәр имеш. Шушы урам кешеләре “котылдык” кушаматын йөртәләр.

Шулай ук авылдагы кушаматларны барлаганнан соң, аларны микропотонимнарга, шәхеснең һөнәр - кәсебенә, тышкы кыяфәтенә, физик кимчелекләргә, хайван атамаларына һ.б. нигезләнгәннәрен дә төркемләдем:

1. Антропонимнарга нигезләнеп ясалган кушаматлар: Камай Габделхак, Кәртәш Нурисламы (Кәлимуллин), Аптуш малае (Габдулла), Теләк Мансуры, Бураш Котдусы, Изәт Сәгыйте(Гыйззәт солдат нәселеннән).
2. Шәхеснең һөнәр – кәсебе белән бәйле кушаматлар: мичче Гарифҗан, духтыр Мәлик, Кәләй Нургаянһ.б.
3. Шәхеснең тышкы физик билгеләрен характерлаучы кушаматлар: китек Наил, холодец Наил, аксак Нургаян, полтора Равид.
4. Кош- корт, хайван исемнәре белән бәйле кушаматлар: кәҗә Нурзада, бүре Рәис, тити Фарук, чеби Габделхай, песи Шамил, ишәк Харис, чәүкә Фәнил, тукран Рафис.
5. Бөҗәк, үсемлек атамалары: таракан Гайфи, әрлән Рашит, карбыз Нургаян
6. Кешенең характерын билгели торган кушаматлар: кислота Рәйсә, Мәскәү Миңлегөл, Опасный Рәис, автомат Фәйзелхак.
7. Көнкүреш кирәк – яраклары: Пычкы Ранил.
8. Милләтенә карап бирелгән кушаматлар: мари Фәйзелхак.
9. Шаярып әйтелгәннән калган кушаматлар: җомга Нурган.
10. Бала – чага сөйләменнән сакланып калган кушаматлар: кәләбети Наил (кара бәти дигән бозып әйтелгән)
11. Балалар арасында, күренекле шәхескә охшарга тырышып кушылган кушаматлар: Рональдо, Илмир, Рембо Рөстәм һ.б.

Кушаматларның берничәсенә генә тукталып кителде. Шунысы гаҗәп: авылда кушаматсыз кеше юк диярлек. Кушамат тагучыга да, кушамат белән эндәшүчегә дә үпкәләмиләр бездә.

Теманы ачу барышында түбәндәге эшләр эшләнде:

- Г.Ф. Саттаровның антропонимикага кагылышлы хезмәтләре өйрәнелде;
- Нөнәгәр җирлеге буенча кушаматларны барлау, мәгънәләрен ачыклау максатыннан миниэкспедицияләр оештырылды;
- Нөнәгәр җирлеге буенча 1960- 2011нче елларда нинди исемнәр күп кушылганлыгы авыл җирлеге кенәгәләре буенча барланды, нәтиҗәләр чыгарылды;
- Нөнәгәр мәктәбе укучылары арасында анкеталар алынды;
- Нөнәгәр мәктәбе буенча иң күп кушылган исемнәрнең мәгънәләре ачыкланды, нәтиҗәләр чыгарылды;
- Кушаматлар классификацияләнде.

Эзләнүнең нәтиҗәләре:

- Авылымда борынгы болгар – татар кеше исемнәренең күбесе җыйнак төзелешле, җиңел әйтелешле. Мондый борынгы исемнәребез 3 төрле юл белән ясалганнар.
- Заманага яраклашу 1960-1995нче елларга чаклы күзәтелә. Колакка ятышсыз, мәгънәләре “сәер” исемнәр нәкъ менә шушы чорда кушылган.
- Элекке исемнәргә әйләнеп кайту тенденциясе күзәтелә. Соңгы елларда заманча да, дингә дә бәйләнешле исемнәр кушыла.
- Ир – балалар арасында кушылган исемнәр: Рәзил, Фәнзил, Рәмзил, Илназ, Айнур, Ислам, Рәсүл, Рүзәл, Рәниф, Әмир һ.б.
- Кыз балалар арасында Айгөл, Гүзәл, Гөлназ, Зилә, Ләйсән, Алсилә, Дилә, һ.б. исемнәр популяр.
- Нөнәгәр мәктәбе буенча кушылган исемнәр арасында иң популяр исемнәр: Алмаз, Илназ, Рүзәл, Айнур, Булат, Ислам, Фәнзил, Алинә, Чулпан, Гөлфинә, Зилә, Алсу һ.б.
- Авылда кушаматсыз кеше юк диярлек. Авылның 27, 5% кешесе үз кушаматы белән горурлана, 50% кешесе битараф, 14% кешесе кушаматыннан канәгать түгел, бигрәк тә яшьләр арасында күзәтелде.
- Шәхси кушаматлар нәсел кушаматларына караганда күбрәк .

Файдаланылган әдәбият:
1. Я.Х. Абдрахимова “Исемең матур, кемнәр куйган?” Казан, 2002 ел
2. Гомәр Саттаров “ Исемең матур, кемнәр куйган”. Казан, 1989 ел.
3. . Гомәр Саттаров “ “Татар антронинимикасы”. Казан, 2000 ел.
4. Гомәр Саттар-Мулилле “Татар исемнәре ни сөйли?” Казан, 1998 ел.
5.”Ислам дине йолалары вә гореф-гадәтләре.”Казан, 2001 ел.
6. Ф.С. Сафиуллина “Тел дигән дәрья бар...” Казан, 1979 ел.

Файдаланылган чыганаклар:
1. Авылым аксакаллары истәлекләре.
2. “Кәшифә Тумашева исемендәге” музейда сакланган истәлекләр.

ТАТАР БАЛАЛАР ӘДӘБИЯТЫНДА АТ ОБРАЗЫ

Хуҗиатуллин Денис Альберт улы,
Саба районы Шәмәрдән лицее, 9 нчы сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Галимҗанова Диләрә Илгиз кызы

Ат — элек-электән татар халкының гомерлек юлдашы, иптәше, туйдыручысы булган. Әлеге йорт хайваны сугыш елларында да, тыныч вакытта да һәрчак кешегә тугры хезмәт иткән. Ат— иң күңелле бәйрәмебез Сабантуйда гаярь малайларны атландырып бәйгедә

катнашучы да. Элеккерәк заманда малайлар төннәрен ат сакларга баруны бик зур мәртәбә санаганнар. Атка атланып йөрү, ат коендыру... Авыл малае өчен әйтеп бетергесез куаныч бу! Шуңа күрә дә халкыбыз бик борынгыдан халык авыз иҗаты әсәрләрендә ат турында мәкаль, табышмак, тизәйткеч, җырларга зур урын биргән.Язучыларыбыз да ат турында матур-матур шигырьләр,җырлар,әсәрләр иҗат иткәннәр.Ат образы аларны иҗат эшенә дәртләндергән.Ник дигән дә язучыларыбыз күбесе авыл җирлегендә үскәннәр.Авылны атсыз күзалдына китерү мөмкин дә түгел, атның бетүе авылларның юкка чыгуы ул.Алар менә шул мәсьәләләрне үз әсәрләре аша безгә җиткерергә теләгәнннәр.Шулай ук Корьән аятьләрендә дә ат турында бик кызыклы итеп язылган. Әби-бабаларыбыз юкка гына атны олыламаганнар.

Беренчедән, ул-иң зур сугыш коралы ("Әнфәл" сүрәсе, 60нчы аять). Шуңа күрә дә Коръәннең 100 нче сүрәсе "Чабучы сугыш атлары" дип атала. Гарәп илләрендә һәм Төркиядә бүгенге көндә дә ат ите ашамыйлар, чөнки аларның гореф-гадәтендә ул кыйммәтле сугыш коралы, матурлык, дәрәҗәлек.

Икенчедән, ат-ул бәрәкәт малы, йортка иминлек бирә: "Ялларыннан бәйләнеп куелган йорттагы ат-кыямәт көненә кадәр хәерле",-диде Рәсүлебез (Бохари, 28520нче хәдис). Бу фәкать атка гына кагыла. Хәтта иң яхшы дөя дә кыямәт көне алдыннан эшсез, хаҗәтсез булыр, ә хайваннар зоопарк кебек урыннарда гына калыр ("Тәквир"сүрәсе, 4-5нче аятьләр).

Өченчедән, ат кешене төрле куркынычтан саклый.

Аллаһы Тәгалә: "Аттан Аллаһының дошманнары, сезнең дошманнар һәм сез белмәгән башкалар курка",-диде ("Әнфәл" сүрәсе, 60нчы аять). Ягъни безне дошманнардан, Аллаһ дошманнарыннан һәм без белмәгән җеннәрдән, төрле чирләрдән, сихердән, күз тиюләрдән саклый.

Дүртенчедән, "йортында карт ат булса, бу өйнең кешеләрендә акыл зәгыйфьлеге һәм чирләре булмас", -диде Рәсүлебез (Табарани) яки "Ат булган йортка җеннәр якын килмәс, чөнки алар кешнәвеннән качалар". Бу хәдисләр бик көчле булмасада, бүгенге табиблар моны бик уңай файдалана һәм атның яхшы тәэсирен үзләренең тәҗрибәләре белән исбат итә. Ләкин дәваланганда кыңгырау тагылырга тиеш түгел, чөнки: "Кыңгыраулы атка рәхмәт фәрештәләре иярми",-диде Рәсүлебез (Албани, 2112нче хәдис). Бу дөрес хәдистән аңлашыла: атка фәрештәләр иярә, ә шайтаннар кача.

Бишенчедән, атта йөрү җитезлек, кыюлык тәрбияли.

Бу хезмәтнең максаты балалар әдәбиятында Ат образын тикшерү.

Төп максатка ирешү өчен безнең тарафтан түбәндәге мәсьәләләр хәл ителде: шагыйрьләрнең ,язучыларның иҗаты өйрәнелде; ат темасына кагылышлы хезмәтләр өйрәнелде; шагыйрь һәм язучыларның кырык дүрт хикәясе һәм шигыре тикшерелде.

Теманың актуальлеге: Язучыларыбыз иҗатында Ат образын тикшерү авылларның хәзерге халәтен күзалларга ярдәм итә. Әлеге теманы өйрәнү балаларның атка булган мәхәббәтләрен ачыкларга булыша.

Ат дип әйтүгә сөекле шагыйребез Г.Тукайның “Пар ат” шигыре искә төшә.

Җиктереп пар ат,Казанга туп-туры киттем карап;
Чаптыра атларны кучер,суккалап та тарткалап [36:36].

Әйе, ат беренче чиратта транспорт чарасын башкарган. Хәтта язучы Гәрәй Рәхим ат турында тел күнектергеч тә язган. Ул «Атлас һәм Атлант» дип атала.

Аты атлап барганда да
Атлас аңа атлана.
Аның ап-ак яллы аты
Атлант диеп атала.
Атлас җилдәй җилеп бара,
Атлант уктай атыла.
Алты малай авыз ачып
Кызыгып карап тора[30:23].

Р.Бәшәрнең «Болындагы ат» шигыре. Бу шигырьдә шагыйрь үзенең балачагында күргән атын сурәтләгәндер. Шигырьне укыгач, минем дә колагыма ат кешнәгән тавыш

ишетелгән кебек булды. Ә менә М.Әгъләмовның «Бүләк» шигырендә яңа туган нәни колын турында язылган. Колын — ат баласы. Болын аңа күпме күчтәнәч бирә, кочагын ача. Хәзер инде колыннарны авылларда да сирәк күрәсең. Чөнки авылда да атлар бетеп бара.Шулай ук шагыйрь «Ат турында»дигән шигырендә чагыштырулар кулланып ат белән шагыйрь Ренат Харисны тиңли:

Картлар әйтте:
Яхшы кара,кал белеп,
Кешелек барында бу ат Мәңгелек![1:87]

Шагыйрьләр атлар турында юмористик шигырьләр дә язганнар.Нур Гайсинның "Минем атым" һәм Ш.Галиевнең «Колынкай» шигырьләрендә уенчык ат колыны турында бик матур итеп языла. Малай уенчык атын бик ярата. Җәй көне тере колынны күрүе белән горурлана. Ә менә "Ат "йөртүче" малай" Л.Леронның "На-а,бахбай",Р.Мингалим "Велосипед"шигырьләрендә малайлар мотоциклны, велосипедны, урындыкны ат итеп уйныйлар.Авыл малайлары шәһәр кунагына менә мондый киңәш бирәләр:

Әйттек кунак егеткә:
- Озак булыр аңлату,
Тормоз белү-бер нәрсә,
Кирәк атны ярату[10:78].

Фәннур Сафинның "Яшь тай", "Ярсу ат" шигырьләрендә иреккә омтылырга яратучы Ат образы тасвирлана.

Безнең кебек ул ат та
Туган җирне ярата.
Аның сөенеп уйнавы
Әнә шуны аңлата[33:7].

Бикә Рәхимованың "Шәһәрдә атка утырып мәктәпкә бару"шигырендәге герой үзенең атка утыруы белән горурлана,шатлыгы эчен сыймый.

Мәктәпкә барганда,
Атка утырттылар!
Шатлыгым сөйләсәм,
Бөтен дөнья тыңлар[29:49],-ди.

Галимҗан Гыйльманов "Хыял-ат" һәм Резедә Вәлиеваның "Атым-минем канатым" шигырьләрендә малайлар хыялларын ат иткәннәр.Алар шул атка утырып әбиләре янына кайтып киләләр,айга,йолдызларга менәләр.

Айга барып киләбез,
Болытларга менәбез дә
Җиргә карап көләбез[12:10]....

"Акбүз ат" шигырендә малайга әтисе ат алып биргән.Малай болай ди:

"Ә" дигәнче акбүземә
Менеп атландым.
Тояк тавышлары гына
Яңгырап калды.[7:56].....

Нәҗип Мадьяров "Колынлы ат" шигырендә атның үз баласын ничек итеп яклавын бик зур осталык белән сурәтләп биргән.

Кагыласы булма,диптер,
Минем таема,
Колакларын тырпайта ул,
Барсаң янына[29:63].

"Йөк аты"шигырендә Гүзәл Исхакова атның кеше сыман уйлануларын тасвирлап бирелгән.

Иртән торгач,бар ашыйсы,
Амбарга солы ташыйсы[18:27].

Эш аты турында Рафис Корбан да кызыклы шигырьләр язган.

Атлар да җил белән куышып уйнарга яраталар икән моны “Аткаем” шигыре белән Флера Тарханова исбатлап күрсәткән.

Ак аткаем,туп-туры итеп,
Җилне тотам дип чаба,
Ә җил кинәт борылып исә
Ак аткаема таба[34:15].

Гөлшат Зәйнашева “Ат кирәк безгә” дип үзенең теләген белдерә.Ат булса,җәй көне ат чабыштырып уйнар идек ,ди. Роберт Миңнуллинның геройлары “Бахбай”ны абзардан чыгарыргамы,чыгармаскамы дип баш ваталар.Ахырдан мондый нәтиҗәгә киләләр: чыгармыйк әле, я тешләр диләр. Р.Мингалимнең «Атланабыз атларга» дигән шигырендә малайлар үзләренең атка атланып чаба алулары белән горурланалар. Чөнки атка атланып йөрү—малайларның хыялы ул. Ат — халкыбызның тәрбиячесе. Безнең төрки-татарның табигыйдан иҗтимагый кешегә әверелүендә Атның роле, һичшиксез, бар һәм ул кечкенә түгел.. Утрак тормышта яшәгән халыкка ат-йөк ташучы, җир эшкәртү коралы булып, күчмә тормышта яшәгәннәргә ул транспорт булып күбрәк файдаланыла.

Борын-борын заманда ук кеше атны йөгәнләү-ияләштерү әмәлен тапкан. Кеше атсыз яши алмый, ат — ат инде ул. Борынгы заманнан ук ат кешенең тормышын бизәгән.

Менә шушы темаларны Нур Әхмәдиев “Атларым, колыннарым”,Ләлә Гыймадиева “Яшь тай”,Габдулла Галиев “Атлар да елый икән”, Гомәр Бәширов “Туган ягым-яшел бишек”,Фаил Шәфигуллин “Бер малай,өч аргамак”,Мәгъсүм Хуҗин “Курагай атлары”дигән әсәрләрендә чагылдырганнар.

Башын дугага бәреп селтәп, эре адымнары белән тузан чәчрәтеп кайта Соры бия. Атның шулай урамны бизәве төш турында — җете кояш чагында күңелне аеруча шатландыра: эштән кайта торган атың арымаган, аның җир куптарырлык көче бар; төшке ашка кайтучы кешеләрнең сокланып каравыннан ат та сөенә.

Шундый горур кыяфәт белән атлар кешеләрне сабантуй мәйданына алып барырга, печән ,өстендә җырлы болынга алып төшәргә һәм бәхетле йортка уңган килен алып кайтырга яраталар. Менә Соры бия... Мин җиккән ат... Урамны балкыта Соры бия [40:110]...

Сугыш елларында да атлар авыл халкының төп таянычы булганнар.

Без Арчадан награин дигән -ягулык алып кайтабыз. Көч-хәл белән ун-унике чакрым ара үттек, Курса авылын атларга булыша-булыша үрләдек. Башка чакта без авыл урамнарын йөк төяп тә юыртып уза идек — күрсеннәр безнең Курагай атларын! Бүген атларның борын тишекләре йодрык сыярдай ачылган,
тәннәреннән пар күтәрелә – өсләренә яуган кар эри бара. Үзебез дә көчкә атлыйбыз[40:110].

Фаил Шәфигуллинның “Бер малай өч аргамак”повестендә дүртенче класста укучы Рәсим исемле малайның ат белән ашлык урырга баруы. Төрле авырлыкларга очравы.Ләкин авырлыкларга очраса да, шатлыклы мизгелләр кичерүе турында бара.

Шулай да иң күңеллесе — берүзең өч ат белән урактан кайту. Бөтен кешенең күзе синдә. Ә син ике яктан йокымсырап кайткан атларыңа аны-моны сиздерми генә тезген очы белән чирткәләп аласың. Атлар, сискәнеп, башларын күтәрәләр, авызларыннан ут чәчеп торган ак яллы аргамаклар кебек, кырын-кырын атлап китәләр, колакларын шәмрәйтәләр. Ә син, аларга бөртек тә игътибар итмәгәндәй, уртадагы атыңа атланган көе, сыныңны туры тотып, юл уртасыннан узасың [42:81].

Гомәр Бәшировның “Туган ягым-яшел бишек”әсәрендә ат белән җир эшкәртү вакыты сурәтләнгән:

Әти алдан чәчеп бара, мин аның артыннан тырмалап барам. Әлеге шул бер күзе «өшегән» кара бия, башын чайкый-чайкый, бәкәленнән туфрак ерып атлый. Ат артыннан, җир өстенә буйдан-буйга дымсу эз калдырып, тимер тешле агач тырма сөйрәлә [5:218].

Габдулла Галиевның “Атлар да елый икән” хикәясендә ундүрт-унбиш яшьләр тирәсендәге Рәсим белән Галигә район үзәгеннән ике йөзәр сыешлы керосин мичкәләре төяп алып кайтырга ат бирәләр.Көн бозылып китү сәбәпле алар юлны бик акрын үтәләр.Атларны ашатырга ризыклары да калмый.Малайлар атларны ял иттерә-иттерә икенче көнне генә

кайтып җитәләр.Бригадир бик ачуланып каршы ала.Һәм керосинны басудагы тракторларга алып барырга куша.Арган атлар белән үргә таба менәргә була.Ат арганлыктан туктап кала.Гали ачудан Карлыгачын кыйный башлый.Карлыгачның үзәк өзгеч җан авазы белән ыңгырашуыннан гына айнып китә.Гали,туп кебек атылып,Карлыгачы янына килде һәм аңа тезләнгән,тора алмыйча газапланган җиреннән аякларына басарга булышты, аннан муенынна кочып алды да кычкырып елап җибәрде: «Карлыгачым!.. Җаным!.. Гафу ит мине?! Зинһар, гафу ит... Кабахәт малай мин... миһербансыз малай... Сиңа суккан кулым корысын! Яшен суксын мине! Зинһар, гафу ит мине, Карлыгачым!» Гөнаһсыз хайван, хуҗасының күз яшенә тыгылып әйткән сүзләрен аңлаган кебек, башын Галинең күкрәгенә терәде. Атның күзләрендә эре яшь бөртекләре күреп, Гали тетрәнеп китте, бәгыре телгәләнде. Аңа кушылып, Карлыгач та елый иде [9: 62-63 б].

Сугыш елларында атларда солдатлар булып сугыш юлларын үттеләр.Безгә моны Ф.Кәримнең “Пионерка Гөлчәчәккә хат”, М.Җәлилнең “Сандугач һәм Чишмә”, М.Хәсәновның “Җирән кашка”, Мин Шабайның”Җирән кашка”әсәрләре дәлил булып тора.

Ниндидер язу, хат килгән дипме шунда, бабамны колхоз идарәсенә чакырдылар. Кылый Хәлим безне сары тешләрен күрсәтеп елмаеп каршы алды.

- Ну, Шәйми абзый, үзең дә атны тәрбияләгән икән. Менә укы, Каракүзең турында язганнар.

Кочубин исемле яраланган кавалерист командирдан икән. «Үземнең исән калуым белән дә бары тик Каракүзегезгә гына бурычлымын», дигән. Каракүз аны сугыш кырыннан алып чыккан икән.

Кочубин Каракүзнең бик җитез, тапкыр, гаять акыллы булуы турында язган [39: 139].

Сугыштан яраланып кайтучы Мәүлит абый ат турында болай ди:

Ат уйлый ул. Уйламый, дисеңме? Уйлый туганым. Чабышта Җирән айгырның бөтен уе, мәйдан уртасына ярып кереп, муенына киҗеле сөлге бәйләтү була иде. Кешеләр, сабантуйның яме мин,— дип мактана иде ул. Мәйдан уртасына беренче булып кергән чабыш атының өстендә килүнең рәхәтлеген белсәң икән син, Дуслай энем... Сабантуйда ат чабышы дөньяны бәхеткә төргән изгелек бит ул... Хәзер генә Җирән айгыр бетереште, сугыш җәфасы тиде. Сабантуйда күрше-тирәгә дан таратып мәйдан гөрләтә идек без аның белән...

Җирән айгыр үзгәргән иде. Хәтта аның төкләре дә агарган, элеккеге ; елгырлыгын җуйган, адымнарында элеккеге елгырлыгы юк – сугыш изгән аны. Ә бит Җирән айгыр, Мәүлет абый иярләп барганда, ике якка салынып төшкән озын калын ялларын уйнатып, бөтен урамга хуҗа булып уза иде, бала-чага, атны җигәргә өйрәткән чактагы кебек, койма буена, киртә артына поса иде. Хәзер, әнә, Җирән айгыр башын салган, яллары тузан себерә.

— Сагынды Җирән айгыр туган җирен,- диде Мәүлет абый кесәсеннән шикәр кыйпылчыклары алыш Җирән айгырга каптырды [40:115].

Әйе, атлар да туган җирен сагына икән Габделхәй Сабитов “Айбаш”ы нигезендә моны дәлилләргә була. Малайлар Галәү бабай белән ат котәргә чыгалар. Шунда бабай аларга менә мондый хикәя сөйли: “Безнең ат бар иде, ләкин бурычны түли алмаган өчен алып чыгып киттеләр. Менә шул атның колынын кулдан ашатып үстердем. Маңгаенда яңа туган айга охшаган кашкасы да бар иде. Шуңа карап исемен Айбаш дип куштык. Озак та тормый тагын атсыз калдык. Йорт –җиребез янды, атны Себер баена сатарга туры килде. Ярты еллап вакыт үткәч, байдан хат килде, атның югалуы турында. Шуннан соң ел ярым үткәч, атыбыз сөяк белән тирегә генә калып кайтып керде. Янына килдем. Таныды хайванкай! Элеккечә башын җилкәмә салды да йокыга киткән кебек, бик озак торды. Өйгә кереп, икмәк кисәкләре алып чыктым, ашамады. Алдына солы салдым, иснәп тә карамады. Икенче көнне, иртән торып чыкканда, үлгән иде инде мескенем! Башын салкын көл-күмер өеме өстенә салган, авызыннан ямь-яшел сарут бөртекләре күренеп тора. Туган җирдә үскән шул бер учма үләнне эзләп кайткан диярсең...

Галәү бабай озак кына сүзсез торганнан соң, тирән сулап, барлык сөйләгәннәренә йомгак ясаган кебек итеп әйтеп куйды:

— Кадерле ул туган як. Кешегә генә түгел, хайванга да изге ул туган җир туфрагы [31:13-14].

Н. Арсланның «Акбүз ат» хикәясендә атларны төрле җирдән җыеп ябып куюлары турында сүз бара. Араларында бик матур акбүз ат була. Аның күзләре бик сагышлы. Ул туган җирен сагына, кая барырга белми. Кинәт ул койма аша сикерә дә, елганы йөзеп чыгып, даласына таба чабып китә һәм үз иленә кайта. Хикәяне укыгач, атларга да туган җирләре якын икәнне белдем мин.

Илдар Низамов үзенең балачагын сагынуын атларга бәйле рәвештә искә ала:

Бар иде дуамал яшь тайның муенына ук сарылып,аның кая барып бәреләсен дә белмичә, болай гына — тормыш белән күзгә-күз карашудан, тәүге мәхәббәтнең тылсымлы ләззәтеннән яшь йөрәкнең шашып тибүен басар өчен генә, болын-тугайлар буйлап чапкан чаклар.

Бар иде әле буыннар да ныгып җитмәгән килеш атлар белән бергә тәртәгә җигелеп, урманнан бүрәнә чыгарган, тракторларга керосин ташыган чаклар...

Бар иде сабан туйларында: «Атлар килә!» — дигәч, мәйдан читенә атылып чыгып, уктай томырылып килгән чаптардан күзне ала алмыйча сихерләнеп торган чаклар.

Бар иде урман белән басуны тоташтырган тар гына юлдан җиз кыңгырау моңын, чикләвек куакларының өлгереп килгән арыш белән сөйләшеп кыштырдавын тыңлый-тыңлый, яңа чабып салган печән өстендә аякларны салындырып бала-чага белән кунакка барулар...Бар иде... атлар интеккән, алар белән беррәттән кешеләр интеккән авыр чаклар.

Онытылсын алары, мәңге кире кайтмасын. Әмма ат биргән, ат белән бергә күргән сөенеч-куанычлар да бар иде. Атларны нигә онытырга? [28:156] – ди “Атлар килә”дигән парчасында.

Р.Гаффарның «Мине йолдызлардан эзләгез» хикәясе хәтта елатты да, чөнки ул бик кызганыч итеп язылган.

Хикәядә Әленәк авылының зәңгәр күзле акбүз аты турында сөйләнә. Ул Сабан туенда чабышларда катнаша торган була. Аны бик яраталар: аңа атланып йөриләр, арбасына утыралар, аны сыйлыйлар. Ул 7 ел чабышта җиңүче була.

Ләкин бу юлы акбүз атның бер дә чабышка барасы килми. Колынын калдырудан курка ул. Рәхәтләнеп болында йөргәндә, аны кыйный-кыйный алып китәләр.

Ярышка кузгалгач, хуҗасы аны типкәли. Менә ул алдагы атны да куып җитә. Ә аның өстендә – былтыр арбасына утыртып, больницага илткән малай. Малайның аны уздырасы килми һәм ул чыбыркы белән акбүз атның күзенә суга. Ат сөрлегеп китә, өстендәге малай җиргә мәтәлә. Малай ташка төшмәсен дип, ат аның астына мәтәлә һәм үлә.

Хикәя үлгән ат исеменнән булгач, бигрәк тә кызгандыра. Ат күзенә суккан малайның бик начар күңелле булуы нәфрәт уята. Аның аркасында нәни колын ятим кала.

Ләлә Гыймадиеваның “Яшь тай”әсәрендә Хәлим исемле малайның печән җыюда үзеннән өлеш кертү әйтелгән.

Мишәдә ат йөздергәнегез юкмы сезнең? Минем бар. Күк алашаны йөздерергә ятатам мин. Суда сөлеккә әйләнә ул. Өстенә атланасың да, елганың уртасыннан— Кәкре тугайдан башлап тегермән буасына хәтле йөздерәсең. Күк алашаның башы судан шуып кына бара, ә син атны борчымыйча, аякларыңны тездән бөгеп, атның корсагына саласың — аңа йөзәргә комачауламаска кирәк. Ике колак арасыннан сөеп куясың — Күк алаша тагын да тизрәк йөзә [40:110].

Язучылар атларны мактап кына калмаганнар аларның кирелекләрен укучыларга җиткерергә теләгәнннәр. Менә Л.Леронның «Киребеткән» хикәясендә сүз. Әнисен тыңламаучы кире колын турында бара.

Фәнис Яруллинның “Юылмас хурлык”әкиятендәге ат үзенең көче белән мактана,ләкин әнисенә бүреләр ташлангач куркып кала.Шуның аркасында әнисен югалта.

— Әнкәм, әнкәм,— дигән Колын, — мин ант итәм: явызлардан куркып калмам бүтән. Ташланырмын утка-суга, давылларга. Беркемне дә рәнҗеттермәм җаным барда. Һәм

сүзендә торган Колын, батыр булган. Бик гайрәтле көтү башы айгыр булган. Саклаган ул ат көтүен һәр ерткычтан. Күзе аның очлы булган бөркет-коштан. Күкрәгендә арыслан көче булган. Әгәр типсә, дәү имәннәр шартлап сынган. Көтүлеккә ерткыч бүреләр килмәгән. Ул барында беркем дә курку белмәгән[43:25].

Ә Л.Леронның «На-а, бахбай» хикәясендә велосипедка атланган малай «сә-пите»нә: «На-а, бахбай» — ди. Чөнки хәзер инде атлар бик аз. Без аларны авылларда гына күрәбез. Ә малай үзен атта чапкан шикелле тоя. Аңа күңелле.

Г.Ибраһимов,Р.Мөхәммәдиев,Мәхмүт Хәсәнов,Нур Әхмәдиев кебек язучылар атларның матурлыгын сурәтләүдә төрле алымнар кулланганнар .
Колын чыннан гаҗәеп бер нәрсә иде.

Аның ботлары ничектер җиңел атлыйлар. Бәкәлләре озын, шундый нечкә-озын ки, мондыйлар тик чабышкы атларда гына була, диләр. Әле яңа гына кибеп килә торган койрыгы белән ялы, әз генә, кыска тына булсалар да, озаклап үреп, кабартып ясаган ефәк бәйләме кебек үзеннән-үзе дулкынланып торалар. Түм-түгәрәк сырты өстеннән, нәкъ арка үзәк турыннан, бармак калынлыгы кара тасма кебек булып, койрыктан ялга җиткәнче, кара ефәк йон сузылган. Озынча, акыллы башның киң маңгаендагы озын яра кашка — бу колынны мең миллион иптәшләре арасыннан бөтенләй аерып, матурлыгы белән ялгыз итеп күрсәтәләр. Бөтен гәүдәсе, әйтерсең, ходайның үз кулы белән, фәрештәләрнең ярдәме белән тигезләп, матур итеп, коелып ясалган. Шундый сылу, шундый асыл сөяк булып яратылган [17:22].

Алмачуарым бу арада карап туйгысыз булып чибәрләнде. Ял, койрык ефәкләнеп, дулкынланып тора. Эч, каеш белән тарттырган кебек, нечкәреп, тип-тигез булып эчкә керде. Буе тагы да озыная төшкән кебек күренә. Аяк атлаулары шундый җиңел инде, әйтерсең ул җиргә басмый, бәлки, күзгә күренми торган канатлары белән очып кына бара [17:23] .

Күк биядән күзләремне алмадым. Гаҗәп бер мал икән: кыска яллы, сирәк койрыклы, чандыр гәүдәле нәрсә. Очасы тар, бер якка бераз чалыш, аркасы бераз бөкрерәк. Әмма күкрәк — бөтенләй арысланныкы: шундый киң, шундый нык күренә. Тезләре ике яккарак китеп тора, бәкәлләренә карагач, тагы хәйран калдым: алар шундый озыннар ки, мин гомеремдә андыйны күргәнем юк. Күзләре зурлар,— уйнап, ялкынланып торалар [17:36,41].

Озын сыйраклары бер атлаганда ким дигәндә тәртә буе җир алдыра иде. Каеш белән кысылып килгәндәй ялтырап торган тыгыз билләре дисеңме, канат сыман җилдә җилфердәгән ялларымы, сыртының дәвамы сыман дугайланып үрә баскан койрыкмы — Чемпионның исеме генә түгел,килеш-килбәте,һәр хәрәкәте дә мәһабәт иде [27:6] .

Атларның да нindiләре генә юк: шомырт-кара турылар, әкияттәге кебек җете аклар, сырт һәм савырларына чиләк-чиләк «алма» тәгәрәгән алмачуарлар, янә дә башны күккә чөеп әледән-әле кешнәп җибәргән йолдызлы кашкалар да [27:10]...

Шулай да табигать моны чабыш өчен яратканы күренә. Бергә кушыла төшкән нәзек аяклар дисеңме, кыршау кидерелгәндәй түгәрәк нечкә билме, калку киң күкрәк һәм озынча муен— һәммәсе чабыш өчен [27:12].

Елгыр биянең сабырлыгы, түземе җитмәде ахры—көтмәгәндә, башын югары чөеп, кешнәп җибәрде. Аның кешнәү авазы шундый саф һәм эчкерсез иде, нигә тиңләргә дә белгән юк. Айлы кичтә вак ташлар өстеннән чылтырап аккан чишмә тавышын да, гөнаһсыз сабый баланың кычкырып көлгәнен дә, буй җиткән кыз чәчләрендә чылтырашкан чулпылар чыңын да хәтерләтә сыман ул. Кола бия әнә шулай тагын һәм тагын кешнәде[27:20]. .

Бәбәй иллә дә эре гәүдәле, киң маңгайлы аккош күргәнегез бардыр, аккошныкы төсле текә муенлы, озынча гәүдәле җан иясе иде. Чем-кара төстә иде. Чистартып җибәрсәң, сырты хром итек кебек елтырап тора башлый иде [2:70].

Күзем кашка маңгайлы, ак бәкәлле, киң күкрәгенә озын ялы таралган алмачуар төстәге мәһабәт айгырга төште. Гәүдәгә дә тау кадәр. Алып барда куәт бар, ди халык. Гайрәте ташып тора [2:93].

Катрин искиткеч. Сөт өсте төсле ап-ак.Ул бар гәүдәсе белән сузылып-сузылып чаба.Аяклары җиргә тиядерме,әллә аны нindiдер сихри көч очыртып йөртәме-билгесез.Ул

атлатлап өйрүләре,ул башларын горур тотулары! Әллә кайдан, күрәсезме,менә без кем, дип кычкырып торалар.Аксөяк,затлы сөяк [2:100].

Казбекның кап-кара маңгай чәче, салынып торган яллары аның җиз тәңкәле йөгән кидерелгән зур башын бигрәк тә мәһабәт итеп күрсәтә [2:26].

Ат дәвалау чарасы да,хыялны да яшәтүче өметтә булган.Р.Төхвәтуллинның “Акбүз ат” әсәрендә Галимҗан исемле малайга әтисе авырып ятканда Акбүз ат турында әкият сөйли.Шушы әкият малайны аягына бастыра.Һәм гомере буе озата бара. Галимҗан иптәше Хариска да сөйли. Сугышта Галимҗан үлеп кала.Харис сугыштан исән-имин кайта һәм Галимҗанның малае Әсгатькә Акбүз ат турындагы әкиятне сөйли. Әсгать тракторны да минем Акбүз атым дип йөри башлый. Акбүз ат аның хыялында үсә.

Өстәлдә металлдан коеп ясалган зифа ат сыны пәйда булды. Озын-ыспай аякларының ашкынулы бөгелешләренә, ял-койрыгының җилдә җилфердәгәндәй дугай- дугай күпереп торуларына караганда, аргамак менә-менә өстәл буйлап, бүлмә буйлап очып кына чабып китәр төсле иде.

— Акбүз ат бу, әни. Харис абыйга истәлегем,— диде Әсгать, илһамлы елмаеп.— Күптән койган идем дә, игәләп-шомарткалап «җан кертергә» һаман кул тими ятты. Калган эшкә кар яуды. Бүген инде бетерми кайтмыйм дип тотындым. Моннан ары бер генә эшебезгә дә кар яумасын, Харис абый. Юкса... юкса, Акбүздән егылып төшүебез дә бик ихтимал [35:70].

Атның яхшы сыйфатлары һәм бигрәк тә көче, чисталыгы күп булганга,халкыбызда атка ихтирам зур.Шуңа күрә дә хатыннар үзләренең ирләрен “ат” сыйфаты кушып,дәрәҗәсен күтәреп”ир-ат”,диләр. Кырык дүрттән артык хикәя һәм шигырь анализлау нигезендә, безнең тарафтан түбәндәгеләр ачыкланды:

1. Язучыларыбыз күп кенә әсәрләрен Атка мәдхия җырлап язганнар.
2. Халкыбыз атларны төрле эшләрдә (хуҗалык көнкүреш ихтыяҗларында) файдаланган;
3. гаскәрдә, элемтә-хәбәр йөртүләрдә;
4. хайваннар белән бәйле төрле уеннар да(Сабантуй да ат чабышы,ат спорты);
5. колынны балачак белән чагыштыру;
6. ат образы шаян формада бирелә(велосипед,мотоцикл);
7. ат образын авылларның киләчәген күрсәтү өчен тасвирлый
8. ир-атларны ат белән чагыштыру

Мөхтәрәм язучы Мөхәммәт Мәһдиев үзенең күп кенә әсәрләрендә атка мәдхия җырлый, авылны саклап калырга теләсәк, иң беренче чиратта атларны саклап калырга кирәк дигән фикерне алга сөрә.Бүгенге югары технологияләр, компьютер, космос заманында аның бу фикере кайберәүләргә сәер тоелырга мөмкин. Әмма берничә сәгать эчендә бер кыйтгадан икенчесенә барып җитүче реактив самолетларның да, машина-тракторларның да егәрлеге әле бүген дә ат көче белән исәпләнүен онытмыйк.

Кулланылган әдәбият:

1.Әгъләмов Мөдәррис.Мин әйттем. Шигырьләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1991.-208 б.

2.Әхмәдиев Нур.Атларым,колыннарым.Повестьлар,хикәяләр. -Казан:Татарстан китап нәшрияты,1997.-192 б.

3.Батталов Ринат.Гомер учагы.Шигырьләр. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,2008.-143 б.

4.Бәшәр Рәшит.Кояшлы яңгыр.Шигырьләр.-Казан:Мәгариф,2003.-47 б

5.Бәширов Гомәр.Туган ягым-яшел бишек.Сайланма әсәрләр III том.-Казан.Татарстан китап нәшрияты 1968.-436 б.

6.Бикчәнтәева Әминә.Сайланма әсәрләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1963.-216 б.

7.Вәлиева Резедә.Мыраубикә малае.Шигырьләр,җырлар,поэма.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,2000.-128 б.

8.Гайсин Нур.Яңа өйгә күчкәч.Сайланма шигырьләр,әкиятләр һәм поэмалар. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,1969.-184 б.

9.Галиев Габдулла.Кичер мине,Сурия.Хикәяләр. – Казан:Татарстан китап нәшрияты,1997.- 78б

10.Галиев Шәүкәт.Шәвәли хәйләсе. Шигырьләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1998.-256б.

11.Гафиятов Атлас.Атларны кем яклар?Татарстан яшьләре.№ 60,17 ноябрь,2011ел,7 б.

12.Гыйльманов Галимҗан.Әбием сихерче бугай.Нәниләр өчен шигырьләр. Казан:Матбугат йорты нәшрияты,1999.-160 б.

13.Гыймадиева Ләлә.Мин аңа бәхет телим.Хикәяләр,повесть.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,2007.- 135 б

14.Җәлил Муса.Сандугач һәм Чишмә.Баллада.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1985.- 15 б

15.Җәләлов Хәлим.Корчаңгы тай һәм Таз малай.Әкият. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,1994.-32 б.

16.Зәйнашева Гөлшат.Әбиемне яратам.Шигырьләр,җырлар.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1997.-55 б.

17.Ибраһимов Галимҗан.Алмачуар.Хикәя. .- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1990.-47 б

18.Исхакова Гүзәл.Сөенеч.Әкиятләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,2005.-32 б.

19.Кәрим Фатих. Пионерка Гөлчәчәккә хат.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1975.-30 б

20.Корбан Рафис. Минем туган көнемдә. Шигырьләр, табышмаклар,тәрҗемәләр. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,2007.-96 б

21.Лерон Ләбиб.Кояшны кочкан малай. Шигырьләр, җырлар, әкиятләр, мәзәкиятләр, шигъри әкиятләр,әкият-пьесалар. -Казан:Мәгариф,2004-303 б.

22.Ливанова Татьяна.Рядом с лошадью.-Казань:Татарское кн.изд-во,1999.-231 б.

23.Мадьяр Нәҗип.Әкәмәт. Балалар өчен шигырьләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,2008.-112 б.

24.Мәһдиев Мөхәммәт.Ачы тәҗрибә.Истәлекләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1993.-384 б.

25.Мәһдиев Мөхәммәт.Кеше китә-җыры кала.Повестьлар,истәлекләр,хатлар.- Казан:Татар китабы,1996.-288 б

26.Миңнуллин Роберт.Тәмлетамаклар. Балалар өчен шигырьләр.-Казан:Матбугат йорты нәшрияты,1998.-20 б.

27. Мөхәммәдиев Ринат. Ат чабышы. Хикәя.- Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1992.- 20 б.

28.Низамов Илдар. Өмет.Повесть,хикәяләр,парчалар.- Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1977.-191 б

29.Рәхимова Бикә.Җайдак малай.Шигырьләр. Казан:Мәгариф,2007.-103 б.

30.Рәхим Гәрәй.Тимер торна.Шигырьләр.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1993.-48 б.

31.Сабитов Габделхәй. Кайнар туфрак:Хикәяләр.-Казан :Татар. кит. нәшр., 2001.- 160 б

32.Салават күпере,1999,№ 5-6

33.Сафин Фәннур.Яңгыр малае. Шигырьләр,әкият-фаҗига.- Казан:Татарстан китап нәшрияты,1993.-63 б.

34.Тарханова Флера.Серле дөнья.Балалар өчен шигырьләр. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,2002.-40 б

35.Төхвәтуллин Рафаил.Акбүз ат.Хикәяләр. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,1977.- 184 б

36.Тукай Габдулла.Шигырьләр,әкиятләр,поэмалар.-Казан Татарстан китап нәшрияты.1990.-255б.

37.Халикова.Р.Ш.Раушан көзге.Татар балалар әдәбиятыннан хрестоматия:Педагогия училищеларының мәктәпкәчә яшьтәге балаларны тәрбияләү бүлеге өчен кулланма. Казан:Мәгариф,1993.-255 б.

38.Хәлим Айдар.Өч аяклы ат.Повесть. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,1998.-143 б.

39.Хәсәнов Мәхмүт. Урман шаулый. Повестьлар,хикәяләр. – Казан: Татарстан китап нәшрияты,1977.-192 б

40.Хуҗин Мәгъсүм. Карагай атлары.Хикәяләр. – Казан:Татарстан китап нәшрияты,1973.-152б

41.Шабай Мин. Уйналмаган скрипка.Повесть,хикәяләр.- Казан: Татарстан китап нәшрияты,1977.-287 б

42.Шафигуллин Фаил.Бер малай,өч аргамак. Повестьлар,хикәяләр. - Казан:Татарстан китап нәшрияты,2005.-272 б.

43.Яруллин Фәнис.Биюче бака.Әкиятләр. -Казан:Мәгариф,1996.-104 б

ТАТАР ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕНДӘ ИКЕ САНЫНЫҢ СЕМАНТИК ТӨРКЕМНӘРЕ

Шарапова Йолдыз, 2 курс студенты,
Фәнни җитәкче– Гайнуллина Гөлназ Фоатовна,
филология фәннәре кандидаты, доцент
Казан Федераль Университеты

Резюме. *Мәкалә татар халык мәкальләрендә урын алган ике санының семантикасын ачыклауга багышланган. Ике санының татар халык мәкальләре контекстында семантик төсмерләре ачыклана. Теге яки бу семантиканы тудырырга ярдәм иткән чаралар анализлана, семантик төркемнәр бүленеп чыгарыла.*

Ачкыч сүзләр: *семантика, татар халык мәкальләре, ике, семантик төркемнәр.*

Мәкальләрнең күбесендә сан сүз төркеме кергән үрнәкләргә тап булырга мөмкин. Сан сүз төркемеен мәкальләр контекстында өйрәнү зур кызыксыну уята, чөнки саннар мәкальләрдә урын алган вакытта яңа семантик мәгънәгә ия булалар. Саннарның семантикасы мәкальләрдә төрле төсмерләр ала. Шул рәвешле саннарны хәтта төрле семантик төркемнәргә дә аерырга мөмкин.

Олуг фольклорчы Нәкый Исәнбәтнең “Татар халык мәкальләре” өч томлыгында сан сүз төркеме кергән мәкальләргә күз салганда, берникадәр статистик мәгълүмат тупларга мөмкин. Өлкән әдибебез Нәкый Исәнбәтнең әлеге хезмәтен татар халык авыз иҗаты өлкәсендә фәнни хезмәтләрнең энҗе-мәрҗәне.

Тикшеренүләрдән чыгып, мәкальләрдә очраган саннарның кулланылыш активлыгы санап чыгарылды. Нәтиҗәләр игътибарга лаеклы. Куланылыш буенча беренче урында *бер* саны тора. Ул мәкальләрдә 1577 мәртәбә кулланылган, аннан соң *ике* саны бара- 629. *Өч*- 127, *дүрт*- 43, *биш*- 91, *алты*- 109, *җиде*- 96, *сигез*- 49, *тугыз*- 55 тапкыр очрый. *Ун* саны- 128, *егерме*- 32, *утыз*- 47, *кырык*- 118, *илле*- 49, *алтмыш*- 61, *җитмеш*- 28, *сиксән*- 30, *туксан*- 24, *йөз*- 74, *мең*- 105, *төмән*-1, *миллион*- 1 мәртәбә күзәтелә.

Ике санына килгәндә, кулланылыш буенча ул *бер* саныннан соң икенче урында тора. Әйтергә кирәк, еш кына анализланган мәкальләрдә *ике* саны *бер* саны белән бергә килә. Мондый төр мисалларда *ике* саны һәрвакытта *бер* санына капма- каршы куела. Шул рәвешле, *ике* һәм *бер* саннары мәкальләрнең семантикасын бергә тудыралар. Ягъни мондый мисалларда, *бер* һәм *ике* саннары төрле семантикага ия түгел, киресенчә, аларның семантик вазифалары бергә үрелеп, яңа семантик төркем барлыкка килүгә этәргеч булып тора.

Ике саны кергән беренче семантик төркемгә “Ялкаулык” исеме бирелде.

Иренгән- ***ике*** *үләр [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 328]*

Иренгән- ***ике*** *утырыр, итәген чүпкә тутырыр [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 329]*

Китерелгән барлык мисалларда да *ике* саны лексик- грамматик төркемчә ягыннан микъдар санына керә. Өстәмә кушымчалар алмаган рәвештә, *ике* саны беренче мисалда исемне ачыклап килә, калган мисалларда исә фигыль сүз төркемен ачыклый. Шулай итеп, *ике* саны эшнең үтәлү процессының ничә мәртәбә кабатланганлыгын белдерә. Хәрәкәт фигыльләре (*эшләр, утырыр, тутырыр*) *ике* санына ялкаулык семантикасын тудырырга ярдәм итә. Эш процессы *ике* саны ярдәмендә ялкаулыкка, бер эш тә эшләмәүгә каршы куела. Шуны да искәртеп үтергә кирәк, әлеге мисалларда зур рольне паралингвистик чаралардан- көттерү паузасы уйный. Пауза ярдәмендә (язма сөйләмдә ул тире ярдәмендә бирелә) *ике* санына синтагма басымы йөкләнә. Мәкальләр тискәре коннотациягә ия.

Икенче семантик төркем, "Капма-каршылык" төркеме, *ике* саны белән *бер* саны каршылыгы нәтиҗәсендә барлыкка килгән мәкальләрне үз эченә туплый.

Бер санаганны ***ике*** *санасаң, шайтан көләр [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 392]*

Ике*-бер исәп [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 393]*

Ике *исәп- бер исәп, бер исәп- юк исәп. [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 393]*

Ике *бер иткән, берне юк иткән [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 393]*

Ике саны белән *бер* саны мисалларда үзара чагыштырылалар, һәм, нәтиҗәдә, капма-каршылык семантикасы туа. Беренче мисалда *бер* саны билгесезлек алмашлыгы вазифасын үтәп, билгесезлек артикле буларак кулланылган. *Ике*- микъдар санына керә. Икенче һәм өченче мисалларда *бер* һәм *ике*- шулай ук микъдар саннары. Өченче мисалда капма-каршылык семантикасын тудыруда паралингвистик чара- көттерү паузасы зур роль уйный. Өстәвенә, бу мәкаль ике компоненттан тора. Бу шулай ук *бер* һәм *ике* саннарының үзара чагыштырылуына этәрә. Соңгы мисалда *бер* саны исемләшеп, исем сүз төркеменә хас булган грамматик категорияне- килешне үзләштерә. *Ике* саны бер санына каршы куелып, күләме ягыннан гына түгел, ә семантик көче ягыннан да зуррак булып чыга. Чөнки *бер* саны белән чагыштырганда, ул аны хәтта "юк итәргә" дә сәләтле.

Өченче семантик төркем- "Бердәмлек".

Ике *сәкыйм- бер Мөстәкыйм [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 393]*

Ике *арада, бер турыда [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 396]*

Юк белән бар ***икесе*** *дә бер [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 402]*

Бака- елан бер телдә, ***икесе*** *дә бер күлдә [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 561]*

Алда анализланган семантик төркемдәге кебек үк, биредә *бер* һәм *ике* саннары анализлана. Ләкин алар инде яңа семантик төсмер- бердәмлек семантикасын тудыра. Беренче ике мисалда *ике* һәм *бер* микъдар саны лексик- грамматик төркемчәсенә керә, исем һәм бәйлек сүзләрен ачыклый, раслау пафосы ярдәмендә бердәмлек семантикасын тудыра. Өченче мисалда *ике* саны исемләшү нәтиҗәсендә, тартым грамматик категориясен үзләштерә. Ул өченче зат берлектәге –се кушымчасы ярдәмендә формалашкан. *Юк* белән *бар* чагыштырылып, аларның бер үк әйбер булганлыгына басым ясала. Ике саны шушы чагыштыруда семантик бәйләгеч вазифасын үти. Соңгы мисал аналогия буенча бара.

Алдагы семантик төркемнең исеме- "Көрәш". Әлеге семантик төркемгә алдагы мисаллар керде:

Ике *козгын талашса,бер козгынга җим җитәр [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 606]*

Ике *карчыга талашканда,бер мендәрлек йон чыга [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 606]*

Ике *шоңкар талашса, бер каргага җим булыр [И.Н. Тат.хал.мәк.т.1: 607]*

Китерелгән барлык мисалларда да *ике* саны- микъдар саны лексик- грамматик төркемчәсенә карый һәм объектның данә исәбен белдерә. Шунысы кызыклы, барлык мисалларда да *ике* санының саналмышлары исем сүз төркеменең тематик яктан кошлар төркеменә кергән сүзләр- кош атамалары. Алар арасында: *карчыга, шоңкар, козгын, карга*. Шул рәвешле, *ике* саны кошларның талашу нәтиҗәсен чыгарыга ярдәм итә. Мәкальләрдә талашу темасы чагылыш тапса да, мисалларда ирония пафосы өстенлек итә, чөнки

кошларның талашуыннан соң *җим, йон* кала. Димәк, *ике* саны ярдәмче сүзләр белән бергә “Көрәш” семантик төркемен барлыкка китерә.

Чираттагы семантик төркем исә, “Икеяклылык” дип атала.

Комган ***ике*** *авызлы [И.Н. Тат.хал.мәк.т.2: 555]*
Ике *йөзле дус- ике яклы пычак[И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:32]*
Таяк ***ике*** *башлы була, юашы сезгә[И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:357]*

Әлеге төркемгә кергән *ике* саны барлык мисалларда да- микъдар саны. Мисалларда *ике* саны сыйфат сүз төркемен, исем сүз төркемнәрен ачыклап килгән. *Ике* саны сурәтләнә торган предметның данә исәбен генә белдерми, шуның белән бергә ул предметны ике яктан ачыклап күрсәтә, ике яклы булуына басым ясый диярргә була. Мисал өчен, комганның ике авызы бар, дус ике яклы пычак белән чагыштырыла, таякның ике башы барлыгы күзгә алына. Мәкальләрдә *ике* саны ярдәмендә раслау пафосы тудырыла. Мисаллар уңай коннотациягә ия.

Алдагы семантик төркем “Җүләрлек” дип аталды.

Җүләр ***ике*** *түләр [И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:599]*
Ике *чабата бер кием,* ***ике*** *җүләр бер тиен[И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:602]*
Ике *җүләргә бер акыл да җитә[И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:602]*

Күренгәнчә, *ике* саны кабат предметларның данә исәбен белдерә. *Ике* санының саналмышлары- фигыль сүз төркеме, нумератив сүзләр (*тиен*), исем сүз төркеме. *Ике* саны фигыль сүз төркемен ачыклап килгәндә, җүләрнең холкын, эчке сыйфатларын ачыклый. Икенче мисалда, *ике* саны *чабата* һәм *җүләрне* үзара чагыштырып, җүләрлек семантикасын тудыра. Ике компоненттан оешкан әлеге мәкальдә *ике* саны бәйләүче чара булып та тора.

Тагын бер семантик төркемгә “Эшнең өзлеклелеге”, яки “Эшнең бер- бер артлы баруы” дигән исем бирелде : ***Ике*** *ишет, бер сөйлә [И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:491]*

Китерелгән мисалда, *ике* һәм *бер* саннарының саналмышлары фигыль булып тора. *Ике* саны эш процессын ачыклый. Фикерләү фигыльләре (*ишет, сөйлә*) турыдан туры саннарга бәйле. Шул рәвешле, *ике* саны эшнең бер- бер артлы барырга тиешлелеген мәкальдә раслау пафосы аша күрсәтә.

Соңгы семантик төркем “Даимилек, үзгәрмәүчәнлек” исемен алды. Мисал итеп, алдагы мәкальне китерергә мөмкин: ***Ике*** *дөнья бер килмәс [И.Н. Тат.хал.мәк.т.3:987]*

Ике саны тормыш тематик төркеменә кергән исем сүз төркемен ачыклап килә. *Дөнья- ике* санының саналмышы. Бу мисалда *ике* саны тормышның үзгәрмәүчәнлеген һәм даимилеген күрсәтә. Бу семантик төркемне тудырырга *ике* санына *бер* саны ярдәм итә.

Шулай итеп, *ике* санын семантик яктан тикшерү дәверендә алдагы семантик төркемнәр аерылып чыгарылды: “Ялкаулык”, “Капма-каршылык”, “Бердәмлек”, “Көрәш”, “Икеяклылык”, “Җүләрлек”, “Эшнең өзлеклелеге”, “Даимилек, үзгәрмәүчәнлек”. Шул рәвешле, *ике* саны сигез семантик төркемгә бүленде. *Ике* санын семантик төркемнәргә бүлергә ярдәмче сүзләр булышты: хәрәкәт, фикерләү фигыльләре, тормыш (*дөнья*) һәм кошлар (*карчыга, шоңкар, козгын, карга*) тематик төркемнәренә кергән исем сүз төркемнәре, нумератив сүзләр (*тиен*). Еш кына *ике* санының семантик төсмерен ачыкларга паралингвистик чаралар (көттерү паузасы) һәм мәкальнең төзелеше, структурасы ярдәм итте.

Файдаланылган әдәбият исемлеге:

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре 3 томда: Том 1.- Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1959.- 915 б.
2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре 3 томда: Том 2.- Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1963.- 960 б.
3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре 3 томда: Том 3.- Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1967.- 1014 б.
4. Татар грамматикасы. –Т.II.- М.: “ИНСАН”, Казань: “ФИКЕР”, 2002.- 448 с.

5. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р.Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. I. – 352 б.
6. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2006.- 335 б.
7. Инновационные процессы в науке и образовании: монография. Под общ. Ред. Г.Ю. Гуляева - Пенза: МЦНС «Наука и просвещение».- 2017- 204 с.

МАТЕМАТИК ИСӘПЛӘҮЛӘРДӘ ЭКОЛОГИЯ

Ахметова Адилә, 10 нчы сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Бикмухаметова Гөлниса Рифат кызы
ТР Кукмара муниципаль районы “Нырты урта мәктәбе”

Нигә сандугачлар сирәк сайрый,
Авылым урап алган тирәклләрдә?
Балыклар соң нигә үлеп бара
Бормаланып аккан елгаларда?
Туфрагың да агуланып беткән,
Шиңә бара нигә чәчәкләр?
Нигә чара юксың бу хәлләргә,
Кайгырмыйсыз нигә, кешеләр?   (А.Метшина)

Һәм мин уйланып калдым . Чыннан да ни өчен шулай, моннан чыгу юллары бармы? Шушы һәм башка сорауларга җавап табу өчен мин үземнең фәнни-эзләнү эшемне башлап җибәрдем.

Хәзерге көндә экологик проблемаларның берсе: көнкүреш чүп-чары белән биосфераның пычрануы. Төрле мәгълүматлар буенча планетаның һәр кешесенә уртача бер елга 300 килограмнан бер тоннага кадәр чүп-чар туры килә. Әгәр дә җыелган чүп-чар бетерелмичә, эшкәртелмичә бер өемгә җыелып барса, 10 елдан соң кешелек чүп астында калачак. Көнкүреш чүп-чарының зур өлеше табигый шартларда бик озак вакыт таркала, ә кайберәүләре бөтенләй таркалмый. Мондый чүп-чар елдан-ел арта бара. Бу сәнәгать, авыл хуҗалыгы, шәһәрләр белән беррәттән аерым алынган халыкка да хас күренеш. Бу безнең авылыбызга да кагыла. Йорт тирәләренең, юл кырыйларының чуп-чар белән тулып ятканын мин гел күреп торам. Якын тирәдәге урманнарны полиэтилен өемнәре, корсерва банкалары ямсезләп бетерде. Чуп-чарның кая китүе мине бик кызыксындырды. Мин безнең авылыбызны бик яратам, әмма миңа урамнарыбызның пычрануын күрүе бик авыр, шуңа күрә мин бу проблема буенча тикшеренү үткәрергә булдым.

Тикшеренүнең иң мөһим соравы: авылыбыз территорясының көнкүреш калдыклары белән никадәр пычрануы, аларның кешеләргә һәм хайваннарга ничек тәэсир итүе һәм халыкнын бу проблемага ничек каравы.

Гаиләдә көн саен нәрсәдә булса чыгарып ташлыйлар. Чүп-чар полигоннарга илтелә. Кайбер кешеләр чүпләрен якындагы агач төбенә дә, берәр өй почмагына да атарга мөмкин. Бу чүп-чар еллар буы ачык һавада искереп ята, атмосфераны, җир асты суларын пычрата, тирә-юннең тышкы кыяфәтен боза. Сәнәгать, транспорт, төзелеш предприятиеләреннән, кибетләрдән бик күп чүп-чар чыгарыла. Юл кырыйларында, урманнарда пакетлар белән чүп-чар гына түгел, ә ватык өй җиһазлары, күгәргән машиналар да күрергә мөмкин.

Чүп-чар экренләп цивилизациянең иң куркыныч дошманына әверелә.

Көнкүреш чүп-чары   спецотходлар   сәнәгать чүп-чары

Һәр гаиләдә чүп чиләге көн саен чүп контейнерына сәяхәт кыла.

Көнкүреш калдыклары:

- кәгазь, китап, дәфтәр, гәҗит;
- пыяла банкалар һәм шешәләр;
- консерва банкалары;
- яшелчә кабыклары, йомырка кабыклары (органик калдыклар);
- пластик савытлар;
- катыргыдан ясалган сөт һәм сок калдыклары;

- полиэтилен пакетлар һәм капчыклар;
- искергән тукыма (ямауга яраксыз оекбашлар, колготкилар һ.б.)
- агачтан ясалган эшләнмәләр;
- тимердән, калайдан, резинадан әйберләр (мәсәлән, иске уенчыклар) һәм башка әйберләр.

Һәркайсыбыз даими күп кенә әйберләр белән файдалана, аларның барсының да куркынычсыз булмавы турында уйлап та тормыйбыз. Күбесенчә бу әйберләрне сак кулланырга, ә файдаланганнан соң ташламаска һәм уенчыкка әйләндермәскә кирәк.

Спецотходлар:
- батарейкалар;
- бояу, лак, клей калдыклары;
- бизәнгеч калдыклары (иннек, лак, лак бетерә торган сыекча);
- кулланылмаган, яисә яраклылык вакыты чыккан дарулар;
- көнкүреш химиясе (шампунь, порошоклар һ.б.)
- терекөмешле термометрлар.

Эшчәнлек вакыты чыккан электротехника һәм электроника бик куркыныч (аларның төзелешендә терекөмеш, бакыр, кургаш һ.б. кулланыла).

Спецотходларны башка чуп-чар белән ташларга ярамый, чөнки алар әйләнә-тирә мохиткә һәм кеше сәламәтлегенә зур зыян китерәләр.

Көнкүреш һәм спецотходлардан тыш, сәнәгать предприятиеләре калдыклары да бар:
- радиоактив калдыклар;
- терекөмеш һәм аның кушылмалары – химия сәнәгате калдыклары;
- мышьяк һәм аның кушылмалары – металл җитештерү һәм җылылык электростанциясының калдыклары;
- кургаш кушылмалары һ.б.

Тикшеренүләр нәтиҗәдәсендә билгеләнгәнчә,безнең чүп-чар составына гыйбарәт катлаулы төрле химик катнашмалар керә.

Һәр гаиләдә, һәр кеше чүп-чар ташлый һәм елдан-ел чуп-чар арта бара.

Соңгы елларда чүп артуның берничә сәбәрләрен атап үтәргә мөмкин:
- бер тапкыр кулану товарларының җитештерү үсеше;
- ялтырап торган, синтетик капларның саны артуы;
- тормыш дәрәҗәсенең күтәрелүе, ул кулланылуга яраклы әйберләрне яңага алыштырырга мөмкинлек бирә.

Чүп-чар тышкы кыяфәтне генә бозып калмый. Ул әйләнә-тирә мохиткә зур зыян китерә. Без бу чуп-чарның безгә пычранган җир асты сулары, агулы тузан рәвешендә кире кайтуы турында уйламыйбыз. Чишмә, кое сулары эчәргә яраксыз, яшелчә һәм җиләк-җимеш агуланган булачак.

Күпчелек кешеләр бу проблеманы бөтенләй күрми. Шуңа күрә, чүп-чарны рөхсәт ителмәгән урыннарга ташлый. Чүплек (кечкенә генә булуына да карамастан) кешеләргә зур зыян сала.

Җил тузанны туздыра, этләр аны тарата. Калдыклар таркалу вакытында барлыкка килгән матдәләр атмосфера һавасын боза, шул ук вакытта, яңгыр суы агулы матдәләрне юдырып чыгара. Бүгенге көндә туфракның һәм сулыкларның көнкүреш калдыклар белән пычрануы глобаль проблемаларның иң зурысы булып тора.

Чүплекләр тычканнар, күселәр, күпчелек бөҗәкләр үрчеве өчен иң уңайлы урын.

Теоретик материалны өйрәнгәннән соң, тикшеренүләр үткәргәннән соң мин мондый фикергә килдем: чүп-чар проблемасын хәл итүне хәзер үк башларга, һәм иң беренче чиратта, үзеңнән, үзеңнең фатирдан, өеңнән, мәктәптән, ишегалдыннан башларга кирәк.

Үзем өчен мин "Син нәрсә эшли аласың?" дигән белешмәлек төзедем.

Әгәр дә һәр кеше бу кагыйдәләрне үтәсә, безнең әйләнә тирә әз генә булса да чистарачак:

- Даими рәвештә мәктәп, йорт территорияләрен җыештырырга.
- Чүп-чарны теләсә кая ташламаска.

- Урманда, сулык яннарында, ял итү урынында чүп-чар калдырмаска.
- Макулатура җыярга һәм тапшырыга (бу табигый ресурсларны саклап калырга булыша).
- Дәфтәрләрне, кәгазне саклап кулланырга.
- Дәреслекләрне, китапларны саклык белән тотарга.
- Үзең кулланмаган әйберләрне аз керемле кешеләргә бирергә.
- Ашарга пешергәндә азык-төлекне яраксыз калдыкларга әйләндермәскә.
- Иске әйберләргә "икенче тормыш" бүләк итәргә.

ТӘМӘКЕ – ӘКРЕН ТӘЭСИР ИТҮЧЕ МИНА

Габбасова Лиана, 7 нче сыйныф укучысы,
фәнни җитәкче: Габбасов Айнур Габделнур улы
ТР Әгерҗе муниципаль районы "Ләбиб Айтуганов исемендәге
Девятерня төп гомум белем бирү мәктәбе"

Безнең үз гомеребездә тәмәке хакында әти-әниләребездән, укытучылардан бик күп ишеткәнебез бар инде. Ләкин тәмәкенең зыяны турында аңлатуларга карамастан, ул кешеләр арасында тартучылар да очрый. Бертөрле сөйләп, икенче төрле эшләргә ярамый бит инде. Әйе, ярамый! Без сәламәт яшәү рәвеше алып барырга, башкаларга да, киләчәк буыннарга да уңай гадәтләребез, яхшы гамәлләребез белән үрнәк булырга тиешбез.

Тәмәкенең зыяны турында газета-журналларда күп язалар, телевизор һәм радиодан сөйләп торалар, интернетта да бик күп мәгълүмат табарга була. Ләкин, тәмәкенең зыяны турында белүгә карамастан, әйләнә-тирәбездә тәмәке көйрәтүчеләр бихисап күп. Араларында яшь-яшь кызларның, әни кешеләрнең булуы зур курку, борчу тудыра. Алга таба сәламәт буын калырмы? Кешелек дөньясын ни көтә?

Тарих ни сөйли? Тәмәкене бик борынгы заманнарда ук тарткан булсалар кирәк. Безнең эрага кадәр 5 нче йөздә яшәгән грек тарихчысы Геродот Русьның көньягында яшәүче скифларның һәм Африка халыкларының ниндидер үләнне яндырып, төтен иснәүләре турында мәгьлүматлар калдырган. Һиндларның, кытайларның, японнарның һәм кореялеләрнең дә тәмәкене безнең эрага кадәр ук кулланулары билгеле. Тәмәке турында аныграк мәгьлүматлар Христофор Колумбның Американы ачу вакытына туры килә (1492 нче еллар). Христофор Колумб белән Америкага барган матрослар тәмәке тартырга өйрәнгәннәр һәм бу гадәтне Европага алып кайтканнар.

Россиягә тәмәке 17 нче йөз башында инглиз сәүдәгәрләре тарафыннан кертелә һәм бик тиз тарала. Ләкин тикшеренүләр Русьта тәмәкенең Америка материгы ачылганчы ук билгеле булуын күрсәтәләр. Ә Петр 1 Голландиядән тәмәке тартырга өйрәнеп кайта һәм тәмәке тартуны тыймый башлый, ачыктан-ачык сатырга рөхсәт итә. Соңга таба Кырымда һәм Кавказда тәмәкене махсус плантацияләрдә игәргә керешәләр. 1850 елларда инде 30 дан артык губернада тәмәке игелә. 1913 елда Россиядә 25,9 миллиард данә папирос, 87,9 мең тонна махорка эшләп чыгарылган.

Европада тәмәкене башта авыруларны дәвалау өчен дә файдаланганнар. Яшелчә һәм җимеш агачы корткычларына, борча, кандала, көя кебек бөҗәкләргә каршы көрәшү өчен дә тәмәке файдаланылган. Соңга таба тәмәке тартмаучыларга караганда тартучыларның күбрәк авыруларын күреп, ягъни тәмәкенең кеше өчен зарарын аңлап, Европадагы кайбер илләрдә аңа каршы көрәш алып бара башлыйлар.

Башка илләрдәге кебек, Россиядә дә тәмәкегә каршы көрәш башланып китә. Борынгы йортларның күпчелеге агачтан салынган була. Хөкүмәт, янгын чыгудан куркып, тәмәке тартучыларга каршы төрле җәзалар кулланган. Кесәсендә тәмәке табылган кешене, кайдан алганын әйткәнчегә кадәр, чыбыркы белән кыйнаганнар, ә тәмәке сатучының борынын

кисеп, сөргенгә сөргәннәр. Россиягә чит илләрдән тәмәке кертү тыелган. Ләкин бу чара көтелгән нәтиҗәне бирмәгән. Хәзерге вакытта тәмәке барлык илләрдә дә папирос, сигара, сигарет, махорка формасында кулланыла. Ә тәмәке эшләп чыгаруда АКШ беренче урында тора. Анда тәмәкене мактыйлар, аны файдалы итеп күрсәтергә тырышалар.

Бүгенгесе көндә жир шарында тәмәке тартучылар саны артканнан-арта бара. Аларның һәрберсе көненә 30 сумлык тартса да, көн саен 30 миллиард сум чын мәгънәсендә жилгә очып бара.

Тәмәке тартуның никадәр киң таралганын, "зәңгәр елан" бөҗраларының ничек итеп торган саен күбрәк сандагы корбаннарны эләктереп алуын күреп, ирексездән сорау бирәсең: кешеләр ни өчен тәмәке тарта башлыйлар соң?

Тәмәке тартуның сәбәпләрен өйрәнгән авторларның барысы да тәмәке тарту теләген тудырган төп сәбәп - кызыксыну дигән нәтиҗәгә киләләр. Шунысы характерлы, күп кенә кешеләр әле үсмер чакта һәм хәтта бала чакта ук тәмәке тарта башлыйлар.

Балаларның башкаларга ияреpгә яратуларын беләбез. Тәмәке тартучы ата-аналарын, өлкән иптәшләрен, һәм башка әйләнә-тирәдәгеләрне күргән баланың башкалар эшләгәнне кабатлыйсы килүе табигый. Бу эштә гаиләнең тискәре роль уйнавы бик ачык. 15-17 яшьләрдәге укучылардан сораштыру нәтижәсендә, ата-анасы тәмәке тартмаган гаиләләрдә балаларның дүрттән бер өлешенең, ә ата-аналары тәмәке тарткан гаиләләрдә яртысының тәмәке тартуы билгеле булды. Тәмәке тартуның таралуында мода да гаепле.

Тәмәке тарту гадәтенең ныгуына китергән сәбәпләрнең берсе - тәмәкене эшкә сәләтлелекне арттыра дип исәпләүдә. Еш кына мондый сүзләрне ишетергә мөмкин: "Тәмәкенең зарарлы булуын мин яхшы беләм, ә менә шуннан башка эшли алмыйм. Кайчакта арыйсың, бер нәрсә дә аңламый башлыйсың, ә бер-ике тапкыр папирос суырдыңмы, зиһенең ачылып китә". Беренче карауга, тәмәкенең тәэсире турындагы мондый фикер шактый нигезле булып күренергә мөмкин. Тәмәке тартучыны игътибар беләнрәк һәм озаграк күзәтеп карыйк әле. Аз гына вакыт үтү белән ул яңадан папироска сузыла. Эш нәрсәдә соң? Ни өчен "тәмәке эликсиры" шулай аз вакытка гына тәэсир итә?

Тәмәке төтене тәэсирендә баш миендәге кан тамырлары бераз киңәя, тәмәкече моны үзенә көч керү дип кабул итә. Әмма, тәмәкенең мондый тәэсире бик азга гына җитә. Берничә минуттан соң инде баш миендәге киңәйгән кан тамырлары яңадан кысыла, шуның өстенә бу кысылу элеккегә караганда ныграк сизелә торган була. Нәтиҗәдә, баш миенең кан белән тәэмин ителүе сизелерлек дәрәҗәдә начарлана һәм эшкә сәләтлелек кими. Көчәя төшкән аруны "куып җибәрергә" тырышып, тәмәкече икенче папиросны, аның артыннан өченчесен, дүртенчесен ала, үз энергиясенең барлык резервларын тәмам бетергәнчегә кадәр тарта. Тәмәке тартучылар папирос аруны киметә, димәк, тәмәке тартуны ару-талу белән көрәш чарасы итеп санарга мөмкин дип раслыйлар. Ләкин бу фикер дә дөрес түгел. Папирос тартканнан соң була торган һәм югарыда әйтеп үтелгәнчә, баш миенә кан килүгә бәйле кыска вакытлы көч арту, энергиянең шуннан соң төшүе белән тулысынча юкка чыгарыла.

Тәмәке белән азыкны алыштыруның һич тә мөмкин түгеллеге һәркемгә дә аңлашылса да, папирос тартып ашыйсы килүне чыннан да киметү, ә кайвакыт хәтта тулысынча басу ни өчен мөмкин булганлыгын бер кеше дә аңлатып бирә алмый. Бу хәл тәмәке төтенендәге агулы матдәләрнең канга сеңеп, ашказаны һәм эчәклек стеналарында урнашкан нерв очларына тәэсир итүләре һәм ашыйсы килү турында сигнал бирүче нерв импульсларының тапшырылуын тоткарлаулары белән аңлатыла. Тәмәке тартудан организмга килә торган зарар исә ап- ачык.

Тәмәкенең сулыш органнарына зыяны әйтеп бетергесез зур. Сулыш органнары - тәмәке төтенендәге зарарлы матдәләрнең организмга керү юлы ул. Тәмәке агуларының беренче удары нәкъ менә сулыш органнарына төшә. Тәмәке төтененең каты продуктлары да (корым), газ хәлендәгеләре дә бугазның трахея, бронхлар, бик кечкенә бронхиолалар һәм үпкә куыкчыклары – альвеолаларның лайлалы ярысын ярсыта. Нәтиҗәдә сулыш юлларының хроник ялкынсынуы башлана. Тәмәке

тартучылар еш кына бронхиттан интегәләр. Аларны иртәләрен аеруча көчәя торган ютәл газаплый. Ютәл пычрак сары төстәге какырыкның күп бүленеп чыгуы белән бергә бара, тавыш җепселләренең системалы ярсытылуы тәмәке тартучыларның тавышын тупас, хырылдаучан итә. Моның күп кенә очракларда профессиональ вазифаларны үтәүгә (җырчы, педагоглар очен) киртә булуы ихтимал. Бер ел буе тәмәке тартучының үпкәсе аша 800 г чамасы тәмәке дегете уза. Паталогоанатомик тикшерү вакытында озак вакыт буе тәмәке тарткан кешенен үпкәсе тәмәке тартмаган кешенекенә караганда карарак төстә булып чыгуы очраклы түгел. Даими рәвештә ютәлләү үпкә тукымасының сыгылмалылыгын киметә, альвеолаларның сузылуына китерә.

Тәмәке тартучыларда үпкәнең төрле йогышлы авыруларга каршы торучанлыгы шактый түбән. Тәмәке тарту үпкә туберкулезы белән дә бәйләнгән.

Соңгы ун еллар дәвамында һәр җирдә үпкә рагыннан үлүчеләр санының арта баруы теркәлеп килә. Барлык илләрнең дә галимнәре үпкә рагы белән авыручыларның артуында тәмәке тарту зур роль уйный дигән нәтиҗәгә килделәр. Хәзерге заман статистика мәгълүматларына караганда, тәмәке тартучыларда үпкә рагы белән авыру ихтималы тәмәке тартмаучылардагыга караганда чама белән 10 тапкырга күбрәк. Тәмәкене иртә тарта башлаучыларда һәм шулай ук тартылып бетмәгән сигаретларны яңадан кабызып, тагын да тирәнрәк суырырга гадәтләнгән кешеләрдә авыру ихтималының аеруча арта төшүе беленде.

Китерелгән мәгълүматлардан мондый нәтиҗә ясарга мөмкин: әгәр тәмәке тарту туктатылса, үпкә рагы кебек каты һәм тормыш өчен куркыныч чир белән авыручылар саны шактый кимер иде.

Тәмәке тарту йөрәк-кан юллары системасын да зарарлый. Тәмәкенең йөрәк-кан юллары системасына тәэсире катлаулы һәм күп төрле. Барыннан да элек йөрәк тибешенең ешаюы үзенә игътибарны җәлеп итә. Билгеле булганча, сәламәт кешенең йөрәге минутына уртача 70 тапкыр кыскара, ә тәмәке тарту йөрәк тибешенең ешлыгын 80-90 тапкырга җиткерә.

Тәмәке тартуның бөер өсте бизләренең артериаль басымны 20-25% күтәрү торган гормональ матдәләр бүлеп чыгаруына булышуы тәҗрибә юлы белән исбат ителгән. Бу исә йөрәккә өстәмә эш дигән сүз, чөнки кысылган кан тамырлары аша канны үткәрү өчен йөрәк күбрәк энергия сарыф итәргә мәҗбүр була. Кан тамырларының диаметры кечерәю нәтиҗәсендә органнарны кан белән тәэмин итү начарлана, тән температурасы түбәнәя. Углерод окисе сулау нәтиҗәсендә тәмәке тартучыларның канында карбоксигемоглобин арта, ә бу йөрәк мускулларын кислород белән тәэмин итүне начарлата.

Системалы рәвештә тәмәке тартуның атеросклерозга китерүе ихтимал, ә атеросклерозның таралуы йөрәкнең ишемия белән авыру очракларын ешайта, аны хәзер еш кына "безнең гасыр авыруы" дип атыйлар. Ишемия авыруы дигәннән, йөрәкне тукландыручы кан тамырларына кан килүнең кинәт кимүе белән бәйле булган барлык йөрәк авыруларын һәм аның эшчәнлеге бозылуларны аңларга кирәк.

Ишемия авыруына китерүче сәбәпләр төрле-төрле, әмма мондый хәлне күбесенчә атеросклероз һәм гипертония китереп чыгара.

Үз чиратында гипертониянең һәм аеруча атеросклерозның килеп чыгуына шактый дәрәҗәдә тәмәке тарту гаепле.

Балтыр һәм буын артерияләренең зарарлануы нигезендә килеп чыккан вакыт-вакыт аксау кебек кан юллары авыруы да тәмәке тарту белән бәйләнгән. Кешеләр башта аяк балтырларында һәм тездә авырту сизүдән зарланалар: тире чымырдый, суына һәм сызлый. Авырунын соңгы стадияләрендә вакыты белән шулкадәр көчле авыртулар башлана ки, кеше атлап йөрү сәләтен югалта. Кайчакларда бу авыруның бармаклар гангренасына китерүе ихтимал. Барлык бу авыру күренешләре аяк һәм кулларның кан белән тәэмин ителеше бозылуга бәйләнгән. Вакыт-вакыт аксау тәмәке тартучыларда тәмәке тартмаучыларга караганда шактый ешрак очрый.

Тәмәке тарту нерв системасы өчен дә зыянлы. Барлык органнар һәм системалар арасында тәмәкегә иң сизгере- нерв системасы. Нерв системасы аша организмның аны чолгап алган тирәлек белән элемтәсе тормышка ашырыла. Нерв системасы тәмәке агуларының тәэсиренә бик тиз җавап бирә.

Тәмәкене озак һәм күп тартучыларда невротик хәл өчен характерлы билгеләр: тиз ару, ярсыну, хәтернең начарлануы, нервлылык, баш авырту башланырга мөмкин. Тәмәке тарту- сизү органнары функциясенә начар тәэсир итә. Күп кенә тәмәке тартучыларның, мәсәлән, татлы әйбер яратмавы билгеле, чөнки никотин, тәм сизү органнарының очын зарарлап, тәм тоюны начарлата. Тәмәкене бик күп тартучылар начар күрә башлаудан зарланалар, кайчакта алар төс аермый башлыйлар. Болар барысы да тәмәке агуларының күрү нервларына токсик тәэсире белән аңлатыла. Тәмәке тарту ишетүне дә начарлата. Тәмәке тартучының "колагы томалана", чөнки тамак-борын гына түгел, ишетү аппаратының да кайбер урыннары даими рәвештә ярсытылып тора, шул ук вакытта ишетү нервлары да ярсына һәм ишетү начарлана. Тәмәке белән хроник рәвештә агулануның периферик нерв системасы авырулары белән бергә бару очраклары турында күп язылган. Тәмәке тарту төрле нерв системасы авыруларын көчәйтергә, кайвакыт кешене бик нык гарип итеп калдырыга мөмкин.

Тәмәке тарту ашкайнату органнарын да сафтан чыгара. Тәмәке төтене, авыз куышлыгына кереп, телне, уртларны, каты һәм йомшак аңкауны, тамакны ярсыта. Тәмәке төтене тәэсире астында тешнең эмале чатный. Тешләр авыз куышлыгында һәм йоткылык өстендә булган череткеч микроблар белән зарарлана һәм бозыла башлый.

Тәмәке тартучының авызыннан еш кына начар ис килә. Тәмәке төтене селәгәй бизләрен ярсыта, нәтиҗәдә тәмәке тартканда бик күп селәгәй бүленеп чыга. Тәмәке тартуның ирен һәм тел рагы үсүгә китерүче сәбәпләрдән берсе булуы да билгеле. Бөтендөнья сәламәтлек саклау оешмасы мәгълүматларына караганда, авыз куышлыгы органнары һәм үңәч рагыннан үлүчеләр саны тәмәке тартучылар арасында тәмәке тартмаучылар группасындагыга караганда, 4 тапкырга артыграк.

Никотин ашказаны һәм эчәкләрнең кыскаруын тоткарлый. Никотин тәэсире астында еш кына эчәкләрнең тышка чыгару өлешендә ирексез спазмалар була. Тәмәке тарту геморроидаль кан агуларга сәбәп була.Тәмәке тарту бавырга зарарлы тәэсир итә. Тәмәке тартучыларда еш кына бавырның зураюы күзәтелә тәмәке тартуны туктатканда ул бетә. Хроник рәвештә тәмәке тартуның күп кенә очракларда ашказаны асты бизе авыруларына китерүе билгеле. Тәмәке тартучыларда гына түгел,ә бәлки даими рәвештә тәмәке тартылган бүлмәдә утырырга мәҗбүр булган кешеләрдә дә хроник ашказаны-эчәк авыруларының көчәюе беленде.

Ә тәмәке тарту кыз бала организмына ничек тәэсир итә соң? Тәмәке тарту олы кеше организмы өчен куркыныч икән, ә бала организмы өчен бу куркыныч берничә тапкырга арта. Йөкле хатын тәмәке тартса, туачак балага төзәтеп булмаслык зарар китерелә. Төрле илләрдә үткәрелгән тикшеренүләр йөкле вакытта тәмәке тарткан хатыннар тудырган балаларның авырлыгы тәмәке тартмаучы аналарның балалары авырлыгына караганда уртача 150-240г га кимрәк булуын курсәтте.

Тәмәке тартылган бүлмәдә кечкенә бала начар йоклый, начар ашый. Еш кына аның эче бозыла. Бала физик һәм акыл үсеше ягыннан үз яшьтәшләреннән калыша. Тәмәке тарта башлаган үсмерләр тиз ярсучан, аз канлы булалар, мәктәптә начар укыйлар, спортта арттa калалар, еш авырыйлар. Балалар гадәттә качып, ашык-пошык тарталар. Ә бит тәмәке тиз янганда төтенгә никотин акрын янгандагыдан 2 тапкырга күбрәк күчә. Димәк, тәмәке тартуның зарары тагын да арта төшә. Үсмерләр, кагыйдә буларак, папиросны төбенә кадәр тартып бетерәләр, еш кына төпчек тарталар, ягъни тәмәкенең нәкъ менә агулы матдәләр аеруча күп булган өлешеннән файдаланалар. Папирос сатып алганда балалар өлешчә үзләренә иртәнге ашка бирелгән акчаларын тоталар. Еш кына балаларның бөтен компания белән бергәләп, авыздан-авызга биреп, бер үк папиросны тартуларын күрергә мөмкин, бу хәл

йогышлы авырулар таралуга булышлык итә. Җирдән яки идәннән табып алынган төпчекләрне тарту тагын да куркынычрак.

Тәмәке тарту һәм гомер озынлыгы бер-берсенә бик нык бәйле. Игътибар белән карасаң, күп еллар буе туктаусыз тәмәке тарткан кешенең яшьтәшләреннән шактый олы күренүен чамалап була.

Тәмәке тарту зарарлы! Бу турыда бөтен кешедә белә һәм хәтта тәмәке тартучы үзе дә моны инкарь итми. Шулай да җир шарындагы барлык ирләрнең яртысы һәм хатын-кызларның якынча 30% тәмәке тарта.

Тагын шуны өстәргә кирәк: үзе тәмәке тартмыйча, тәмәке төтенен сулаган кешеләргә дә төтеннең зарары бик зур. Тәмәке төтене булган бүлмәдә бер сәгать торган кеше үзе 4 сигарет тарткан кеше кадәр агу сулый, чөнки бөтен төтеннең 68% һавага чыгып бара.

Тикшеренү-эзләнү эше барышында, тәмәкенең килеп чыгуы, безнең илебезгә эләгү тарихы, тәмәке тартуның сәбәпләре, кан әйләнеше, сулыш һәм ашкайнату, нерв системасына тәэсире өйрәнелде. Шулай ук тәмәке тартучыларның әйләнә-тирәдәгеләрне дә агулавы, тәмәке тартуның кыз бала организмына тәэсире турында материаллар туплап анализланды. Тикшерү эшенең бер ысулы төрле әдәбияттан тәмәке турында материаллар туплап анализлау иде. Икенче ысул: авылыбызда яшәүче тәмәке тартучы һәм тартмаучы ир-егетләр арасында анкета уздыру булды. Анкета уздыруның максаты авылыбыздагы тәмәке тартучы һәм тартмаучы кешеләрнең сәламәтлеген чагыштыру, тарту сәбәпләрен ачыклау һәм аз булса да кешеләрдә тәмәкегә карата начар тәэсир тудыру иде

Кешенең сәламәтлеген какшатучы күп кенә зарарлы гадәтләр арасында тәмәке тарту төп урыннарның берсен алып тора. Сер түгел, яшүсмерләр мәктәп елларында тартырга өйрәнә. Һәр бала зарарлы гадәтләрнең кеше организмына нинди зыян китерүе турында белергә тиеш. Зарарлы гадәтләрнең яшь буынга, жәмгыятебезгә гаять зур зыян китерүе хакында аңлатуны күздә тотып, мин “Тәмәке әкрен тәэсир итүче мина” дигән темага анкета уздырдым. Анкетада 88 кеше катнашты, шуларның 63е тартучылар, ә 25е тартмаучылар. Катнашучыларның яше 15 яшьтән-70 яшькәчә кадәр иде.

Тикшерү эшләре аша мин түбәндәгеләрне ачыкладым:

-тәмәке тарта башлауның сәбәпләре арасында беренче урында кызыксынучанлык (47,5%) тора, тарта башлау вакыты аларның үсмер чагына, кайберләренең исә бала чагына туры килә. 18,4% кеше башкалардан калышмаска тырышып, 13,8% кеше башкаларның сүзен тыңлап һәм эшсезлектән тарта (таблица 1).

Сораштыру үткәргән 88 кешенең 63 е- тәмәке тартучы кешеләр. Алар арасындагы авырулар ешлыгын анализлаудан күренгәнчә, тәмәке белән дуслык 12-20 яшь арасында башлана. 12-15 яшьтән тарта башлаучылар арасында 20-30 яшьтә сулыш органнары авырулары 33,3%, йөрәк-кан тамыры авырулары 26% ка җитүе күзәтелә. Тәмәке тартучыларның яше арткан саен, аларда авырулар ешлыгы да арта. Алар арасында сулыш органнары 48,05%, кан әйләнеше системасы авырулары 40,1%, ашкайнату органнары авырулары 38,3%, нерв системасы авырулары 31,2%, организмда көчсезлек 26,5% булуы күзәтелә (таблица 2) .

Сулыш органнары авырулары арасында киң таралганнары ютәл, бронхит авырулары тора. Шулай ук тәмәке тартучылар салкын тию, грипп авырулары белән тәмәке тартмаучыларга караганда ешрак авырыйлар. Кан әйләнеше системасы авырулары арасында киң таралганнары кан басымы югары булу күзәтелә, шулай ук инсульт, инфаркт авырулары 40-70 яшьлек тәмәке тартучылар араында еш була.

Ашкайнату органнары авырулары арасында гастрит, язва тамыр җәйгән. Шулай ук ашказанында рак, эчәклектә төрле авырулар булу очраклары бар.

Сораштыру үткәргән 28 кеше арасыннан 25 кеше тартмаучылар иде. Алар арасында 40 яшькә кадәр авыручылар саны бөтенләй юк. 40 яшьтән соң тармаучылар арасында да авыручылар күренә башлый, ләкин тартучылар белән чагыштырганда аерма күпкә зуррак. Тартмаучылар арасында авырулар ешлыгы түбәндәгечә: сулыш органнары авырулары 13,3%,

кан әйләнеше системасы авырулары 13,3%, ашкайнату органнары 10%, нерв системасы 6,6%, органнарның көчсезләнүе 3,3% тәшкил итә (таблица 3).

Мәгълүматлар буенча, Россиядә тәмәке тартучыларның 90% үпкә яман шешеннән, 75% бронхит һәм эмфиземадан, 25% йөрәк авыруларыннан үлә.

Бу саннар барыбызны да уйландырырлык. Мин ышанам, кешеләр киләчәктә үзләренең сәламәтлекләре турында кайгырта башларлар, һәм Россиядә кешенең уртача гомере 57 яшь түгел, ә Япониядәге кебек 81 яшькә җитәр.

Мин, анкетаны тутыртып бетергәннән соң шуны исәпләп чыгардым: бер елда көнгә 1 кап тәмәке тарткан кеше 1 кг га якын дегет йота. Нәтиҗәдә, моның 100% очракта да тире яман шешенә китерүе ачыклнды. Һәм мин шундый нәтиҗәләргә килдем:

1. Әйләнә -тирәдәгеләр тәмәке тартучыларга тискәре мөнәсәбәттә була.
2. Төрле органнар системаларының, беренче чиратта йөрәк һәм баш миенең кан белән тәэмин ителеше бозыла.
3. Хәтер һәм эшкә сәләтлелек акрыная.
4. Кеше авырый: күңеле болгана, йөрәге тигезсез тибә, тамагы һәм ашказаны тынычсызлап тора, ярсып китә, инфаркт булырга мөмкин. Аяклар кисәк авырта башлый.
5. Организмның саклану сыйфатлары көчсезләнә. Тәмәке тартучылар үпкә ялкынсыну, туберкулез, бронхиаль астма белән еш авырый.
6. “Пассив тарту” тәмәке тартмаучылар сәламәтлеге өчен бик куркыныч.

Шундый сорау бирәсем килә: тәмәке тартуны ташлап була микән соң? Бу заралы гадәттән ничек арынырга мөмкин?

Гадәттә, тәмәке тартуны ташлау өчен ике төрле ысул тәкъдим ителә: тәмәке тартудан кинәт тактау яки тарта торган тәмәке санын әкренләп киметә бару. Яшьрәкләр тәмәке тартуны кинәт туктата ала. Ә инде тәмәкене күптән тарткан, йөрәк - кан юлы системасы авыру кешеләргә, шулай ук нерв ситемасы бик үк нык булмаганнарга һәм 60 яшьтән өлкән яшьтәгеләргә тәмәке тартуны әкренләп киметергә тәкъдим ителә . Моның өчен папиросны икегә бүлеп тартырга яки 15 көн буена көн саен тарта торган папирос санын киметә барырга кирәк. Тарта торган папирос 5-6 данәгә калгач, тартуны бөтенләй туктатырга була. Тәмәкене ташлау вакытында йокы качса, тынычсызлык башланса, табиб тәкъдиме белән төрле дарулар кабул итәргә була. Шулай ук тәмәке тартасы килгән саен, төрле дарулы су белән авыз чайкауның да файдасы тия.

Тәмәкене ташлаган кеше яңадан бер генә папирос та тартмаска тиеш, чөнки, ялгышып, тәмәкене бер генә мәртәбә авызга алсаң да , бу - тәмәке тартуны янадан башладың һәм бөтен уңышлар юкка чыкты дигән сүз. Эштә һәм өйдә килеп чыккан төрле хәл, күңелсезлекләр дә тәмәке тарта башларга сәбәп булырга тиеш түгел. Теләсә нинди шартларда да кеше үзендә ихтыяр көче табарга тиеш. Тәмәке тартуны никадәр иртәрәк ташласаң, шулкадәр җиңелрәк. Чынлап та, ни өчен әле тәмәке тартуны ташлау өчен бронхит, йөрәк авырулары, туберкулез яки рак белән авырганны көтәргә соң?

Ә инде укучы балалар, бигрәк тә кыз балаларның тәмәке тартырга өйрәнүләренә килсәк, мин шуны әйтә алам: алга киткән, цивилизацияле, югары культуралы бай илләрдә, интеллигентлы гаиләләрдә күптән инде тәмәке тарту модада түгел, тәмәке тартучыларга, кимсетеп, икенче сортлы кешегә караган кебек карыйлар. Тәмәке тарту шәригать буенча да безнең халыкка ят нәрсә булып тора.

Тикшеренү нәтиҗәләреннән соң мин шуны анладым: минем тема бик дөрес сайланган. Әйе, чыннан да, тәмәке- әкрен тәэсир итүче мина. Тәмәкенең зарары соңрак, әзрәк өлкәнәя төшкәч кенә сизелә. Һәм тәмәке зарары кешене үлемгә дә китерергә бик мөмкин.

Тәмәке төтенендә 1200 зарарлы матдәләр бар. Алар арасында иң куркынычлары никотин, угарный газ CO, аммиак, концероген матдәләр бензоперин, полоний- 210 һ.б. Соңгылары кешедә рак авырулары китереп чыгара, һәр тарткан сигарет кешенең гомерен 5 минутка кыскарта. Тәмәке тартучы үзен генә түгел, үз тирәсендәге кешеләрне дә агулый.

Ни өчен соң үз сәламәтлегебезне үзебез җимерәбез? Һәркем үз сәламәтлеген кайгыртырга тиеш, минемчә. Бүгенге заманда сәламәт яшәү рәвеше алып бару өчен бөтен

мөмкинлекләр дә бар, фәкать тырышлык, зур ихтыяр көче, үз-үзеңне хөрмәт итү, теләк кенә кирәк!

Йомгаклап шуны әйтәсем килә: тартмасаң - башлама, тартсаң- ташларга тырыш. Дөньяда аннан башка да бик күп күңелле, матур шөгыльләр бар. Сәламәт булуга ни җитә!

ИГЕЗӘКЛӘР: БЕРТӨРЛЕМЕ ЯКИ АЕРЫЛАЛАРМЫ?

Гатина Илзирә, 8 сыйныф укучысы,
фәнни җитәкче: Фаляхиева Нурфия Рифат кызы
ТР Мамадыш муниципаль районы "Җөри урта гомуми белем мәктәбе",

Дөньяга игезәк балалар туу гадәти хәл түгел, ул шаккату һәм кызыксыну уяткан. Бик тә борынгы карашлар нигезендә төрле халыкларда Игезәкләр турында төрле мифлар һәм мифологик легендалар барлыкка килә. Ярыйсы ук катлаулы бу карашлар системасының килеп чыгышы неолит чорына карый һәм Җиһан-Космос белән бәйле күзаллаулардан килә. Бер үк төсле ике кешенең-Игезәкләрнең Дөньяга килүе Адәм балаларында һәрвакыт ниндидер шик-шөбһә, көчле курку уята торган булган. Чөнки, гади кешеләрнең уйлавынча, әлеге гамәлдә ниндидер илаһи көчләр дә катнашкан булырга тиеш. Шулай булгач, Игезәкләр гайре табигый гамәлләргә дә сәләтле булып, әйтик, кирәк чакта яңгыр да чакыра алалар, дип уйланылган. Икенче бар карашлар буенча, Игезәкләр бу Дөньядагы тормышны, тереклекне барлыкка китерүчеләр. Кайвакыт төрле компромисс карашларга да урын бирелгән: Игезәкләрнең берсе Җир кешесеннән туган булса, икенчесе — алладан яратылган, дип күзалланган. Бүгенге көндә илебездә 70- 80 миллион пар игезәкләр бар дип исәпләнә. Һәр 100 бала тууга 1 пар игезәкләр туры килә. Хәзерге вакытта экологик халәт начараю сәбәпле, сәламәт балаларның тууы проблемасы туа. Икеләтә җаваплылык игезәк балалар туганда арта. Статистика буенча һәр 100 балага бер сәламәт бала туры килә .Соңгы елларда игезәкләр туу артканлыгы күзәтелә. Беренче караштан күренгәнчә, игезәкләр бер- берсенә ошаганнармы, әллә юкмы?

Безнең мәктәпнең 9 нчы сыйныфында игезәк Ибрагимовлар : Ленар һәм Лилия белем ала. Игезәкләр булсалар да характерлары белән аерылып торалар. Нинди кызык феномен! Безнең якын тирә авылларда игезәкләр бармы икән? Игезәкләр бертөрлеме, яки аерылалармы? Ни өчен бер төрле җенесле, төрле җенесле игезәкләр туа? Шушы сорауга җавап эзләп укытучыга мөрәҗәгать иттем. Игезәкләр турында өйрәнү миндә кызыксыну уятты.

Игезәкләр — бер үк анадан бер үк йөклелек чорында, бер үк бала туу вакытында туган балалар. Табигатьтә ике төрле игезәкләр була: бер зиготалы (монозиготалы яки гомозиготалы) һәм икезиготалы (дизиготалы яки гетерозиготалы)

Игезәкләр –табигать могҗизасы. Ике (яки күбрәк тә) бер-берсенә ике тамчы сыман охшаган кеше гел игътибарны яулап тора. Ләкин ике 100% бертөрле тамчы булмаган сыман, ике бертөрле игезәк тә була алмый. Беренче карашка алар бертусле күренә. Алар гел бер-берсеннән аерылалар.

Әйе, бер мәртәбә генә кешеләрне күрсәң, аермасын табырга авыр, ә менә алар белән озак аралашсаң, аермалары шундук күренә. Игезәкләр дигәч, без бер-берсенә ике тамчы су кебек охшаш парларны күз алдына китерәбез.
Ләкин бездәгеләр бер-берсенә бик үк охшап бетмәгән, апалы-сеңелле, яки абыйлы- энеле шикеллерәк, туганннарча охшаганнар. Урысчалап әйтсәк, "двойняшкалар". Аларның берсе гәүдә буенча тулырак, икенчесе ябыграк, төскә-биткә дә икесе ике төрле, характерлары белән дә бик нык аерылалар, хәтта кан группалары да ике төрле.

Игезәкләр күп җирдә бар, диярсез. Әйе, бар икән... Мәсәлән, Украинаның Виноград районы "Великая Кононь" авылында 50 елга 54 пар игезәк булуы интернетта

урнаштырылган. Алар бу хәлне изге су чыганагы белән бәйлиләр. Ростов өлкәсе Денисовка авылында 500 кешегә 19 пар игезәк туры килә. Болары яшәгән җирләренең уңдырышлылыгы яхшы булуы белән аңлаталар.

Игезәкләр бер күкәй күзәнәктән (близнецы), төрле күкәй күзәнәктән (двойняшки) булалар. Төгәл игезәкләр(близнецы) бер күзәнәк икегә аерылып, бер үк соңгылыкта үскән балалар.Фән дә бер күзәнәкнең ни сәбәпле икегә аерылуын аңлата алмый. Двойняшка – игезәкләр икесе ике төрле күзәнәктән ярала, бу яралгыларның һәркайсының үз соңгылыгы була.

Хатын-кызларның игезәкләр табу ихтималлыгы 30-40 яшьләр арасында зур була. Әгәр анның әбиләрендә игезәкләр булса, шулай ук шанс зур. Игезәк балалар тууның нәселдәнлеге әни ягыннан күчә. Соңгы вакытта фән эти ягыннан булырга мөмкинлеген дә раслаган . Һәм алар беренче бала буларак түгел, инде бүтән балалары булган хатын-кызларда очрый икән.

Близнецы- игезәкләр һәрвакыт бер җенестән,аларның күзләре, чәч төсләре , борын формалары бертөрле була.

Двойняшки- игезәкләр бер-берсенә бик үк охшап бетмәгән , икесе ике җенестән булырга мөмкин.

Игезәкләр – кешеләрнең игътибарын үзләренә җәлеп итәләр, чын табигать могҗизасы. Аларны өйрәнү нинди кешеләрнең игезәкләр категориясенә керүен, аларның аерымлыкларын ачыкларга ярдәм итә.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк, тышкы яктан охшаш булсалар да, игезәкләрнең эчке дөньялары төрле, һәркайсының үз үзенчәлекләре бар.

АВЫЛДА УМАРТАЧЫЛЫК БЕЛӘН ШӨГЕЛЬЛӘНҮ ФАЙДАЛЫ ХЕЗМӘТ

Гильмуллин Фәнис, 8 нче сыйныф укучысы,
фәнни-җитәкче: Сибагатуллин Малик Тимерхан улы
ТР Балтач муниципаль районы “Бөрбаш урта мәктәбе”

Кешеләр үзләренең яшәү дәверендә һәрвакыт бал кортлары белән тыгыз бәйләнештә. Археологлар мәгълүматларына караганда , умарта кортлары Җирдә моннан 40 млн. еллар элек булган. Галимнәр Франциядә өченче катламнардан ташка әверелгән умарта корты табалар. Алар шөпшәләрнең үзгәрүеннән килеп чыккан. Бал кортының ватаны дип Көньяк Азия санала. Кешенең бал корты продуктларын моннан бик күп гасырлар элек үк кулланыла башлаганлыгы мәгълүм. Испаниядәге Үрмәкүч мәгарәсендә (“Паучья пещера”) б.э.к. XV-X гасырларда ук таш кыяга төшерелгән рәсем моның бер дәлиле булып тора.

Анда лианалар буйлап үрмәләп менеп, кыргый кортлар оясыннан кәрзиненә бал салучы хатын сурәтләгән. Аңа якынча 57 мең ел.

Борынгы чыганаклардан алынган мәгълүматлардан күренгәнчә, Һиндстанда моннан 5-7 мең еллар элек үк балның һәм тома балавызның(прополисның)файдалы үзлекләре билгеле булган.

Борынгы Кытайда балны төрле авыруларга каршы дару буларак кулланганнар һәм корт чактырып дәвалауны да киң файдаланганнар. Борынгы Мисырда бал белән күз авыруларын, яралы һәм пешкән урыннарны дәвалаганнар.

Аристотель, Гиппократ, Вергилий, Демокрит, Пифагор һ.б.акыл ияләре бал ашаган кешенең гомере-озын, акылы-саф, ихтыяры нык була дип исәпләгән.

Россиядә умартачылык белән электән шөгыльләнә башлаганнар. Пётр1нең Европа белән элемтәсе көчле булганлыктан, россиялеләр башка илләргә балавыз чыгара башлаганнар. Бал корты элек – электән кешенең юлдашы, шуңа күрә экиятләрдә, легендаларда, сыналмышларда аңа дан җырлаганнар.

Бал корты гаҗәеп бәләкәй зат. Җирдә бал кортларының 20 мең төре билгеле. Арктикадан кала алар барлык континентларда да яшиләр.

Бәләкәй генә бал корты күпме бал ясый ала соң? 100 г.бал ясау өчен, аңа 46 мең км. юл үтәргә кирәк. Бу шулай ук җир шарын экватор буенча әйләнеп чыгу.

Бал корты – ис сизү чемпионы. Кешегә караганда исне 1000 тапкыр күбрәк тоя, чәчәкләр исен 1 км. ераклыктан ук сизә башлый. Көнгә 1 бал корты 7 мең чәчәккә куна.

Умартачылыктан туклануның иң кыйммәтле һәм сәламәтлек өчен бик файдалы булган бал һәм промышленностьның күп төрле тармаклары өчен кирәкле балавыз продуктлары алудан тыш, умарта кортлары, үсемлекләрне серкәләндерудә катнашулары белән авыл хуҗалыгының күп кенә төп культуралары уңышын күтәрүгә шактый зур йогынты ясыйлар.

Үсемлекләрне серкәләндерудә умарта кортларыннан файдалану нәтиҗәсендә, җиләк-җимеш бакчаларының, карабодай һәм көнбагыш чәчүлекләренең уңышы 50-60 процентка, эспарцет һәм кызыл клеверның орлык уңышы 2-3 тапкыр арта. Умартачлылык белән шөгельләнү ул гаилә керемена дә зур өлеш кертә. Бакчага ямь өсти, күңел тынычлыгы бирә.

Умарта кортлары — гаҗәеп эшчән, төгәл һәм чисталыкны ярата торган җан ияләре. Кешедән тир, аракы һәм башка исләр килсә, алар аны ачуланып чага башлыйлар. Ялкау, шапшак, эчәргә яратучы кеше, әлбәттә, умартачы була алмый.

Умарта кортының башы зур, ул төкләр белән капланган, башының ян-якларында берәр катлаулы күз, ә алар арасында өч гади күзчек урнашкан. Алда ян-якка бөгелеп торган ике озын мыекчасы бар. Бал кортларының 6 аягы бар. Бу аяклар аңа йөрер өчен генә түгел, ә төрле эшләр башкару өчен эш коралы булып та хезмәт итә. Аяклары белән чәчәк серкәсе, прополис җыя.

Кортларның дүрт канаты була: икесе алгы, икесе арткы. Алар шуның белән бик яхшы очалар. Нектарга очканда да, бер минутка бер километр тизлек белән очалар.

Кортларның бөтен тәне йон белән капланган. Аларны ул кыш көне салкыннан саклый.

Умарта кортлары – күмәк тереклек итә торган бөҗәкләр, алар зур семьялар булып яшиләр. Бал кортының бер күчендә меңләгән эшче корт, зуррак бер ана кортлар һәм аз санда ата кортлар, соры кортлар була. Ана корт җәй буена күкәй сала, һәм шул рәвешле, күч сан ягыннан тиз арта. Эшче кортлар – болар җитлекмәгән ана, алар төрле эш башкаралар: кәрәзләрне чистарталар, лечинкаларны ашаталар, ояны саклыйлар һәм бал табалар.

Карт ана корт, яшь ана корт чыгар алдыннан берникадәр эшче кортлар белән бергә, умарта оясын ташлап чыга – шулай күч аеру башлана. Очып чыккан умарта күче, ана корт тирәсенә йомгак кебек сырышып агач ботагына сарыла. Аны капчыкка сыпырып төшереп, яңа умарта оясына күчерәләр.

Умарта корты нектарга бай чәчәкләр эзләп тапкач, оясына кире очып кайта. Ул корсагын боргалап кәрәзләр өстендә әйләнгәли башлый. Аларның болай “биюе” умарта кортлары өчен сузсез “сөйләшү” хезмәтен үти. “Бию” хәрәкәтләренә карап, кортлар табыш артыннан кайсы якка һәм нинди ераклыкка очарга кирәклеген беләләр. Табышлы урынга очып килгәч, умарта кортлары беренче кайсы чәчәк исен алып кайткан булса, шул чәчәккә килеп куналар.

Кортчылык продуктлары кеше тарафыннан, беренче чиратта, сәламәтлек өчен файдалы һәм туклыклы булганга , шулай ук бизәнү сәнгатендә киң кулланыла.

Бал кортлары туклыклы һәм шифалы бал бирәләр. Балны йөрәк – кан тамырлары, үпкә, күз авырулары, шулай ук яраларны дәвалау өчен кулланалар. Ул бавыр, бөер, ашказаны эшчәнлеген яхшырта. Балның 90% ы туклануда кулланыла.

Ул конфет, прәнник, салат, бәлеш, торт, куе ширбәт, төнәтмә кебек ризыклар составында кәндәлек һәм бәйрәм өстәленә килә. Бу –балның шифалы һәм диетик өстенлекләрен ассызыклый. Шикәрне табуы ансатрак һәм арзанрак булса да, балга көндәшләр юк. Ул элек ничек дәрәҗәле булса, бүген дә шулай, киләчәктә аңа хөрмәт әле тагын да артыр.

Чәчәк серкәсен, ягъни “перга”ны, медицинада балаларда азканлылыкны дәвалау өчен кулланалар. Ул кандагы эритроцитларны һәм гемоглабинны күтәрә. Ана корт сөте туклыклы

һәм кыйммәтле матдә. Ул майларга, витамин нарга һәм аксымнарга бай. Организмда матдәләр алмашын яхшырта.

Прополисны – суык тигәндә һәм авыртуны басуда кулланалар.

Бал кортының агуы, кеше организмында иммунитетны ныгыта, ревматизмны дәвалый. Кишергә караганда, балавызда витаминнар 400 тапкыр күбрәк. Бал кортларына кыйммәтле продукт җитештерү чыганагы итеп кенә карау дөрес булмас. Ник дигәндә, бу тырыш бөҗәкләр ,чәчәктән-чәчәккә кунып, үсемлекләрне серкәләндерә , моның белән уңышның артуына һәм сыйфаты яхшыруга булышлык итә. Бал кортлары булмаса, авыл хуҗалыгы карабодай, көнбагыш, җиләк-җимешләрдән меңәрләгән тонна уңышны кимрәк алыр иде. Борын-борын заманнарда ук балны Алла тарафыннан Җиргә кеше бәхетенә җибәрелгән бүләк дип санаганнар.

Умарта кортлары тормышыннан кешеләргә бик күп үрнәк алырга була. Аларның оясын ачканда ук хуш ис килеп тора. Бу сулыш юлларына шифа бирә. Гомумән, бал кортлары белән бәйләнгән һәрнәрсә дә кешегә дәва һәм шифа китерә. Мәсәлән, бал, балавыз, умарта «сөте», чәчкә серкәсе, прополис – аларның барысын да чирләрне дәвалаганда кулланалар. Хәтта үлгән умарта кортларыннан да дару ясыйлар. Умартачылык продукцияләре нигезендә хәзер бик күп дарулар әзерләнә. Медицина өлкәсендә хәтта аерым дәвалау системалары барлыкка килде. Шуларның берсе — кортлардан чактыру (Апитерапия) . Бер бал корты бер көн эчендә 20 мең чәчкәгә куна. Ә менә биш йөз кортның җыйган балы бер кашыкка сыя. Бер ана корттан 50 меңгә якын умарта кортлары үрчеп, бер гаилә булып яшәүләре - үзе бер могҗиза. Алар бүгенге көнне генә түгел, киләчәкне кайгыртып, зур бер тату җәмгыять булып яшиләр. Һәр эшче корт үз вазыйфасын төгәл үти һәм вакытында башкара. Бер ана корт тәүлегенә 2 - 3,5 мең йомырка сала. Ул үз оясындагы барлык кортларны берләштереп торучы көчкә ия булса да, бөтен булган проблемалар “җәмгыять шура”сында кумәкләшеп хәл ителә. Яңа яралган кортлар бер атна оя эчендә генә хезмәт итәләр. Аннан соң аларның һәрберсе үз өстенә йөкләнгән вазифаны аерым башкара башлый. Күзәтүче, сакчы, бал ташучы, чистартучы, яңа яралганнарны ашатучылар, ана һәм ата кортлар – аларның барысы да үз эшләрен төгәл һәм җиренә җиткереп башкаралар.

Безнең гаилә бик күптәннән бирле кортчылык белән шөгелләнә. Әтиемнең бабасыннан башлана бу шөгел. Әти башка чыкканда аңа бабай 5 баш корт биреп чыгарган. Әтигә инде 53 яшь! Хәзерге вакытта 15-20 баш умарта корты тотабыз. Елның елында даими табыш алабыз. Табышның сере дә бар: безнең авылыбыз тирәли урман. Урманда 5 кортлык бар (700 башлап умарта). 10 хуҗалык авылда бал кортлары асрый 150 башлап умарта исәпләнә. Кортларның аеру вакыты җиткәндә, эти белән урманга чолык (эче куышланган баш башлары ябык, кортлар очып керү өчен 2 тишеге булган юкә яки чыршы агачы) яки фанерадан ясалган жиңел тартмалар илтеп элеп куябыз.

Чолыкларны теләсә нинди агачка куймыйбыз - чыршы, юкә, усак агачларына эләбез. Алар әлбәттә юан кәүсәле булырга тиеш. Кортлар күч аерыр алдыннан разведчик кортлар яңа күч өчен оя эзли. Элек табигатьтә алар куыш агачларда оялаганнар. Ә куыш агач юан агачта гына була, бигрәктә мин алда атаган агачларда. Шуңа күрә алар шундый агачлар янына килә, чолыкны күрә, куыш агач таба. Һәм кайтып яңа оя табуы турында хәбәр бирә. Бу ояны тикшерергә умартадан шактый гына котрлар килә (чолык тирәсендә тикшереп очып йөриләр). Урмандагы агачка сарган булсалар иртәнге 10 тирәсендә чолыкка күчеп керәләр. Әгәрдә оясы янында гына сарган булсалар төштән сон, 2-3 тирәсендә килеп керәләр. Моны узебезнең күзәтеп торган булды. Хәтта шундый очрак булды, күч куыш агач эченә кереп бетә алмады, тышына сарды. Без ул кортларны 2 тубалга җыеп , калганнарын оясы белән алып кайттык. Күчнең авырлыгы 12 кг иде. Чолыкка кергән корт берничә сәгатьтән соң юл алып оча башлый. Корт кергән чолыкны кичке сәгать 9-10 соң барлык кортлар кереп беткәч алып кайтабыз. Моны шул көнне үк башкарырга кирәк. Чөнки кортлар узләренең ояларына ияләшә, хәтерендә калдыра. Әгәрдә аларны берничә көнгә калдырсаң, алып кайтып умартага япкан кортлар шушы урынга кайтачак. Бу очракта яңа күчне 4-5 км. ераклыкка урнаштырырга мөмкин. Ясаган чолыкның стенасы 3-4 см калынлыкта булырга тиеш. Юка

стеналысына бик сирәк керәләр. Чөнки аларның кыш та чыгасы бар. Әти моны тәҗрибә юлы белән эшләп карады. Фанерадан, 2 сантиметрлы тактадан ясап, агачтан ясалган чолыклар белән янәшә куйды. Ләкин аларына кортлар кермәде. Корт тоткычның эченең күләме дә кечкенә булса, кортлар килми. Бик сирәк, бик кечкенә күч булса гына керәләр. Кимендә 50-75 см куб булырга тиеш.

Чолыкны куяр алдыннан аның эченә кәрәз калдыклары салып куябыз. Әти ясаган чолыкларны урман кырлатып 4 км аралыкка куеп чагабыз. Аларны алдан элгән булсан, шөпшә, бусан , хәтта тиен дә кереп ояларга мөмкин. Андый ояга кортлар керми. Узган елны шулай итеп 16 корт күче алып кайттык. Бер көнне 2-3 күч кергән көннәр дә булды. Аларны алдан әзерләнгән ояга ябабыз. Корт күчләре күп булса ояга өскүтәртмә (корпус) дә куела. Умарта эченә 1-2 уллы кәрәзле, ә калганнарына ясалма кәрәзле рамнар куела. Чолыклардан кортларны ояга күчергәндә йөгертмә тактадан файдаланабыз. Аларны кушар алдыннан сугышмасыннар өчен, балдан ширбәт суы ясап сарымсак ,бөтнек исе кертеп бөркибез. Шулай иткәч барлык кортлардан да бертөрле ис килә, сугышу булмый. Йөгертмә тактадан керткәндә аналарын тотып калырга да була. Ширбәт суы бөркегәч алар оча алмый башлый. Иң көчле күчнең анасын ана читлегенә куеп умарта эченә урнаштырабыз. Кортлар юл алып оча башлагач, ананы җибәрәбез. Умартадагы күчнең авырлыгы 8-10 кг җитә. Умартада яшь кортлар булмау сәбәпле, барысы да кәрәз ясарга керешә (кәрәз алуны арттыру, яна кәрәзләр булдыру). Шундый ук ысул белән көчсез ояларны да чолыктагы күч белән көчәйтәбез. Ләкин элекеге умартадагы кортларны икенче умартага күчереп урнаштырабыз. Болай эшлэгэндэ ике корт та яна чит умартага керэ икесе арасында сугышу булмауга да китерэ . Умартадагы күч күп булган саен бал җыю да арта. Бу эшләр юкә чәчәк атыр алдыннан була. Юкә чәчәге аткач корт аеру да туктала. Безнең авылда төп табыш юкә чәчәгеннән, болынлыклар аз. Күмәк хуҗалык басуларына бал бирә торган культуралы үсемлекләр чәчелми. Шунлыктан бу ысул безгә бик кулай. Болыннар аз булгач чәчәкләр дә аз. Кортлар тиз үрчи алмый. Табыш вакытына 5-6 кг лы күчләр кортлыкларда өчтән бере генә була. Аз күч булганда бал бик аз җыела. Узган ел бал аз булды диделәр. Ләкин бездә мул булды. Корт күчләрен арттыру аркасында.

Очып чыккан күчләр белән төрле авырулар килергә мөмкин дигән фикерләр бар. Әти: "Авыру корт үрчи алмый, күчле корт кына аера. Минем купеллык тәҗрибәдә аныдй очрак булмады" . -ди.

Эле без тоткан кучлэрне умартага гына ябып калмыйбыз ,алдан кергэннэрен чолыгы белэн калдырабыз (кучнен кочен улчэп белэбез). Кочле куч козгэ 30-35 кг кэрэзле бал ,2-3 кг сарышын (перга) ,томабалавыз(прополис) белэн дэ безне сыйлый ала.

Бал һәм балавыз чыгару — борынгы кешеләрнең хезмәте. Элек электэн Рәсәйнең бай урманнарыннан махсус ясалган яисә табигый барлыкка килгэн агач куышларыннан бал җыйганнар. Ул вакытта кыргый кортлардан бал алганнар. Тора бара урманнар кими башлагач, кешеләр куыш агачларны кисеп бал кортларын йортка якынлаштырганнар яисә кортларга яшәү шартлары булган урманнарга куйганнар. Беренче рамлы умартаны 1814 нчы елда Петр Прокопович уйлап тапкан, ә 1851 нче елда Лангстрот дигән әфәнде бүгенге кондә куллана торган умартаны уйлап чыгарган. Бу яңа умартаның бал алу микъдары да шактый арткан.

Татарстанда умартачылыкның азык базасы урман зонасында бал бирүче агач токымнары (юкә, өрәңге, тал һ.б.), шулай ук вак агачлары киселеп, үсентеләр басып киткән диләнкеләрдәге, янган урыннардагы, сирәклекләрдәге, ачык аланнардагы, сазлыклардагы һәм агачлары череп ауган мәйданнардагы чәчәкле-җиләкле үсемлек-куаклыклар (кипрей, кура җиләге, кара җиләк, зонтиклылар семьялыгы үсемлекләре һ. б.) белән билгеләнә. Монда экологик чиста умартачылык продуктлары (бал, серкә, балавыз һ.б.) алу өчен уңай шартлар бар. Безнең шартларда төп бал бирүче - юкә агачы. Юкәлекләрдән ел саен 50 мең тоннадан артык бал алына. Бал бирүче кыр культураларына Татарстанда 4% чәчүлек туры килә. Алар арасында төп урынны рапс чәчүлекләре алып тора, аннан соң карабодай һәм орлык өчен чәчелә торган күпьеллык кузаклы культуралар.

Бал бирүче үсемлекләрнең төп массасының чәчәк атуы һәм умарталарга бал кортларының нектар ташуы буенча Татарстанда умартачылык сезонын язгы, җәйге һәм көзге чорларга бүлеп була. Иртә яз чоры бал кортларын кышлаудан чыгарганнан башлап 16 майга кадәр бара, һәм бу чор бал бирүче үсемлекләрдән талчалар семьялыгына керүче агачларның: өрәңге, җиләк-җимеш бакчаларының чәчәк атуы белән сыйфатлана. Язның бу чорындагы нектар запасы бал кортларына һәр гаилә башына 10 кг бал җыярга мөмкинлек бирә. Язның икенче яртысына (16 майдан 16 июньгә кадәр) бал бирүче бу үсемлекләр чәчәк атуларын тәгәллиләр. Аларга алмашка урман кура җиләге, болын үсемлекләре һ.б. чәчәк ата башлый, ләкин әле алар бу вакытта массакүләм төс алмый. Шуңа күрә Татарстан шартларында җәй башында бер ай чамасы вакытта бал җыярдай чәчәкләргә кытлык булла

16 июньнән 6 июльгә кадәр дәвам иткән иртә җәй чорында болыннар һәм көтүлекләрдәге төрле үләннәр, рапс, люцерна, вика, эспарцет, тәкәмөгез, урман кура җиләге һәм башка бал үсемлекләре чәчәк ата. Бу чордагы табыш югалтулардан күбрәк була, бал корты гаиләләрендә бал запаслары туплана башлый.

Татарстан шартларында җәйнең икенче яртысында (чама белән 6 июльдән 6 августка кадәр) табигый бал бирүче үсемлекләрнең дә, чәчеп үстерелә торган культураларның да төп массасы чәчәк ата. Республиканың төп бал ресурсларыннан саналган юкә белән карабодай да шушы чорда чәчәк ата. Сезон өчен теоретик мөмкин булган нектар запасының 84%ы шушы чорга туры килә. 6 августтан көзге чор башлана. Ул бал бирүче культураларның (карабодайның, соң чәчелгән көнбагышның, икенче чираты өлгергән күпьеллык үләннәрнең, кыргый үсемлекләрнең) чәчәк атуы тәгәлләнгәнче бара. Сезонлык бал запасы бал бирүче үсемлекләрнең категорияләре буенча түбәндәгечә бүленә: авыл хуҗалыгы чәчүлекләре 9%, болын һәм көтүлекләр, урманнар, ташландык җирләр, сазлыклар 91%.

Татарстан шартларында бал җыю өчен иң кулай вакыт булып июльнең икенче бишкөнлеге санала. Кама аръягы районнарында бал җыю сезоны якынча 3—4 көнгә соңрак башлана. Умарталарның көнлек артымы 0,5 кг нан да кимү — төп бал җыю тәмамлана дигән сүз. Бу чор якынча 23 июльгә туры килә. Республикада төп бал җыю вакыты 17 көн чамасы дәвам итә.

Бал кортлары борынгы заманнардан ук кешегә файда китерүче булып саналган. Кеше бал кортына уңайлы булган оя ясаган, ә кортлар исә кешене бал һәм балавыз белән тәэмин иткән. Ул вакытта бал шикәрне алыштырган, ә балавыз яктылык чыганагы материалы буларак файдаланылган. Бал һәм балавыз белән кеше налоглар түләгән.

Авылда яшәп һәм тырышып, дөрес юнәлештә хезмәт итсәң , күп нәрсәгә ирешеп, яхшы табыш алып булуына ышанам һәм сезгә умартачылык буенча яхшы табыш алып булырлык кортларны чолык белән тотып үрчетү юлын тәкъдим итәм. Бөрбаш авылы җирлегендә умартачылык белән шөгыльләнү өчен барлык уңай шартлар да бар. Без моның шулай булуына визуаль күзәтүләр һәм сораштырулар аша да инандык. Аерым кортлыклары булган хуҗалыклар һәм оешмалар булу шулай ук моңа дәлил булып тора. Умартачылык эшен башлаган шәхесләргә артык чыгымнар чыгармыйча умарта санын арттыру һәм табыш алу өчен уңайлы юл дип саныйм.

ЯДЕГӘР АВЫЛЫ ҖИРЛЕГЕНДӘ ҮСҮЧЕ ДАРУ ҮЛӘННӘРЕ

Мөбәрәкова Динә, 10 нчы сыйныф укучысы,
фәнни җитәкче: Нәбиева Рәмзия Мәүлит кызы
ТР Кукмара муниципаль районы “Ядегәр авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе”

Элеккеге заманда барлык даруларны да табигый матдәләрдән алганнар. Бу үсемлекләрнең яки аларның төрле өлешләренең төнәтмәләре булган. Алар кеше организмы тарафыннан яхшы үзләштерелгәннәр. Тора-бара химиклар үсемлекләрдән тиз нәтиҗә бирә

торган матдәләр алуга ирешкәннәр. Үсемлекләрдән дарулар ясый башлаганнар. Ә соңрак галимнәр авыртуны басарга сәләтле ясалма көчле дарулар уйлап чыгарганнар. Ләкин бу ясалма дарулар организмга файда гына китермиләр, зыян да ясыйлар.

Авыру җиргә файда өчен эчкән дару башка сәламәт органнарга күпме дә булса зыян салырга мөмкин. Шуңа күрә даруларга бик сак карарга киңәш ителә. Бүгенге көндә атлаган саен даруханәләрне очратырга була. Алар чит илләрдән кертелгән кыйммәтле синтетик препаратлар белән тулы. Шул ук вакытта бик күп авыруларны төрле үләннәр белән дә дәвалап булу мөмкинлеге кешеләргә таныш. Теманың актуальлеге шунда чагыла.

Фитотерапия – төрле авыруларны күп үсемлекләрдә була торган актив матдәләр (алкалоидлар, глюкозитлар, органик кислоталар, тозлар, витаминнар, сумалалар һ.б.) кулланып дәвалау ысулы- борынгы һәм бүгенге медицинаның нигезен тәшкил итә.Ул дару үләннәренә карата сакчыл караш тәлап итә. Дару үләннәрен бик күп дип санасак та, аларның кайберләре бетү ягына бара. Дару үләннәрен еркычларча куллану табигый байлык запасын кимүгә китерә. Атаклы дару үләннәре белгече, аларның организмга тәэсирен яхшылап өйрәнгән Адель Федоровна Геммерман: «Халык медицинасы юкка чыга, ә аның белән бергә гасырлар буена беркая да язылмаган, тупланмаган халыкның байлыгы бетә”, дип язган.

Бу фәнни эш белән шөгыльләнгән вакытта күп кенә әдәби чыганакларга тап булдык. Иң әһәмиятлеләре итеп Новиков В.С., Губанов И. А. “Школьный атлас-определитель высших растений, Плешаков А.А. “Зеленые страницы”, Сафонов Н.Н. «Домашняя энциклопедия растений» китапларын атарга мөмкин.

Дәвалау һәм профилактикалау максатыннан халыкта, медицинада кулланылучы үләннәр группасын **дару үләннәре** дип атыйлар. Дару үләннәрен халык медицинасы киң файдалана. Җир йөзендә нинди нинди генә дару үләннәре юк! Безнең илдә 500дән артык дару үләне үсә. Барлык даруның 40% ын дару үләннәреннән ясыйлар.

Дару үләннәрен дөрес җыя белергә кирәк. Автомобиль юлларына, завод-фабрикаларга якын җирдән җыярга ярамый. Белмәгән үсемлекләрне җыюдан сакланырга кирәк, агулы үсемлек булырга мөмкин. Әгәр үсемлекнең барлык өлешен дә файдаланасың икән, чәчәк аткан чорда җыярга кирәк. Яфракларын чәчәк атар алдыннан, ә тамырларын көз көне үсемлек шиңгәч җыялар. Үсемлекнең җир өсте өлешен көн, көн коры булганда чәчәк ату чорында җыялар. Орлыкларын, җимешләрен тәмам өлгереп җиткәч җыеп киптерәләр. Табигатькә зыян китермичә җыйганда, тиешенчә киптергәндә һәм саклаганда, шулай ук куллану кагыйдәләрен истә тотканда, алар кешегә бик күп авырулардан дәваланырга, сихәтләнергә ярдәм итә. Үсемлекләне төбе-тамыры белән йолкымагыз. Дәвалану өчен кирәкле өлешен генә кисеп алыгыз.Дару үләннәрен коры көннәрдә җыялар. Ә тамырларын балчык юеш булганда да казып алырга була. Алар – капчыкка, ә яфраклар һәм чәчәкләр киң сумкага яки кәрзингә җыела. Җыелган үсемлекләрне тыгызларга, вакларга ярамый. Болай эшләгәндә алардагы файдалы матдәләр таркала.

Дару үләннәрен җыеп, 2-3 сәгать үткәннән соң ук, аларны киптерергә куегыз. Үсемлекләрнең күбесе күләгәле яки җиләс урында чиста кәгазь яки тукыма өстенә юка гына җәеп киптерелә.

Киптерелгән үләннәр кәгазь пакетларга яки катыргы тартмаларга тутырыла һәм коры, чиста урында саклана.

Үсемлекләренең дәвалау үзлекләре бик борынгы заманнардан ук билгеле. Казу эшләре вакытында табылган үләнәрне кайнату, ышку өчен кулланылган предметлар неолит чорына туры килә. Беренче дару үләннәре турындагы язмалар безнең эрага кадәр 6 мең ел элек яшәгән шумерларга карый. Иракта яшәгән шумерлар чиста дару үләннәрен кулланганнар һәм алардан төнәтмә, порошоклар ясаганнар.

Дару үләннәренең серләрен Борынгы Египтта, Индиядә, Кытайда яхшы белгәннәр. Шулай ук Грециядә, Римда һәм Русьта үләннәрне дәвалау чарасы буларак киң кулланганнар. Хәзерге көндә дә дару үләннәре медицинада кулланыла.

Халык кабилә булып яшәгән чорлардан ук дәвалау чаралары турында мәгълүматләрне бер буыннан икенче буынга күчергәннәр, ә соңрак бу аерым гаиләләрнең байлыгына

әверелгән. Безнең эрага кадәр 2 меньеллыкта Вавилон ханлыгындагы халык дару үләннәрен киң кулланалар. Бай һәм күптөрле Вавилон флорасы – күп дару үләннәренең Ватаны булып исәпләнә. Мәсәлән: төче тамыр (солодка), тилерткеч (дурман), тиле-бәрән орлыгы (белена), җитен (лен). Алар кояш нурларының кайбер дару үләннәренең шифалы үзлекләренә тискәре йогынты ясавын да белгәннәр. Шуңа күрә аларны күләгәдә киптерәләр, ә кайберләрен төнлә генә җыйганнар.

Дару үләннәрен куллану буенча алга киткән илләргә Борынгы Грецияне кертеп була. Безнең эрага кадәр 460-377 яшәгән Гиппократ дару үләннәренең сокларында кеше организмнына уңай тәэсир итә торган актив матдәләр барлыгын раслый. Аның язмаларында 236 төр үсемлеккә аңлатма бирелгән. Гиппократ “Медицина ул - табигатьнең дәвалау үзлекләрен кабатау сәнгате” («Медицина — есть искусство подражать целебному воздействию природы») , дип әйткән.

Борынгы Римда яшәгән яшәгән практик, теоретик Клавдий Гален табигать фәннәре, философия турында 400 инша язган. Аның яртысы медицинага, авыруларның килеп чыгу сәбәпләренә, дәвалау чараларына, методларына багышланган.

Көнчыгыш халык медицинасы да борынгыдан билгеле. . Ә безгә исеме экиятләрдән билгеле булган күренекле таҗик табибы Әбугалисина 900 гә якын үсемлекнең файдасы турында яза.

Кытайда табылган үсемлекләр турындагы китап (Бень Цао) б.э.к 2600 еллар белән даталанган. Китапта 900 төр үсемлеккә тулы тасвирлама, аларны куллану турында мәглүмат бирелгән.

Тибет медицинасын турындагы “Чжут-ши” трактында дәвалаучылар кулланган 8 төр дару матдәсе турында язылган. Бу- төрле минераллар (күкерт, акбур, балчык, корым), хайваннардан алынган матдәләр (май, ит, тире, мөгез, үт сыекчасы). Ләкин дәвалау матдәләрен күпчелеген үсемлекләрнең сокларыннан алганнар.

Урта гасырларда Көнбатыш-европа табиблары антик медицина әдәбиятын кулланганнар. Исемлеккә якынча 1000 төр үсемлек кергән. Европа даруханәсе гарәпләр үрнәге буенча төзелгән. 9-10 гасырларда Галенның, Деоскаридның үләннәр турындагы китабы тәрҗемәсе испан, немец һәм француз телләрендә барлыкка килә. Нәтиҗәдә, Европа медицинасына төрле илләрнең барлык дару үләннәре керә.

Россиядә беренче аптека, Явыз Иван җитәкчелек иткәндә, 1581 елда Мәскәүдә ачылган. Ул Кремль палатасында урнашкан һәм патша сараена хезмәт иткән.

Дару үләннәрен киң куллану Алексей Михайлович патшалык итү чорына кагыла. Аптека палатасы аптека боерыгына үзгәрә һәм анда дару үләннәрен җыю белән шөгыльләнергә кушылган була.

Россиядә иң беренче аптека мәктәбе Мәскәүдә 1654 елда оешкан һәм анда даруханәчегә укытканнар. Шул ук елда “Аптека бакчалары” барлыкка килә. Анда дару үләннәрен үрчеткәннәр.

Россиядә Петр беренче “Аптека бакчасы”на нигез салуда бик күп эшләр эшли. Аның указы буенча 1714 нчы елда Петербург шәһәрендә бакча оештырыла һәм анда дару үләнәрен өйрәнү буенча беренче станция барлыкка килә. Хәзерге вакытта бу урында фәннәр Академиясенең ботаника бакчасы урнашкан.

18 нче гасыр ахырында һәм 19 нчы гасыр башында борынгы дару үләннәренә кызыксыну арта. Н. М. Амбодик – Максимович үзенең «Врачебное веществословие» дигән хезмәтен бастыра.

19 нчы гасыр ахырында, 20 нче гасыр башында фән үсеше нәтиҗәсендә үләннәр белән дәвалану икенче планга күчә. Тик шулай да фәнни фармацевтика туктамый, рус терапевтик мәктәпләренә нигез салучылар Г. А. Захарьин, Ф. И. Иноземцев, С. П. Боткин дару үләннәрен авыруларны дәвалау өчен куллануны дәвам иткәннәр.

Органнарга тәэсире	**Үсемлек**
Ашказаны-эчәклек тракты	Календула, гөлбадран, бака яфрагы,

	ромашка,гөлҗимеш, лилия, суган, шомырт, лох, тузганак, канлы үлән, кычыткан, мең яфрак.
Нерв системасы авырулары	Бөтнек, цикорий, хмель, череда, мелисса
Сулыш юллары авырулары	Көнбагыш, кура җиләге, чамбыр, тукранбаш, кычыткан, бака яфрагы,мелисса
Дезинфикция чарасы	Календула, череда, гөлбадран, әрем, цикорий, шалфей, чамбыр
Кан тамырлары, кан әйләнеше авырулары	Гөлбадран, цикорий, рәйхан, пустырник, гөлҗимеш, тузганак, бака яфрагы
Үт куу чаралары	Гөлбадран, әрем, укроп, кукуруз, кычыткан, тузганак, канлы үлән
Авыртуны бетерә торган чаралар	Бөтнек, канлы үлән, пустырник
Ялкынсынуга каршы чаралар	Ромашка, гөлбадран, меңъяфрак, календула, шалфей, базилик, клевер, кычыткан, кузгалак, бака яфрагы
Яра төзәткеч чаралар	Календула, кычыткан, кузгалак, бака яфрагы
Кан ясагыч үләннәр	Череда, меңъяфрак, кычыткан, кукуруз, кура җиләге, гөлҗимеш

Бүгенге көндә дару үләннәре белән кызыксыну арта бара. Бөтендөнья сәламәтлек саклау организициясе мәгълүматларна караганда Җир йөзендәге халыкның 80 % дару үләннәреннән файдалана. Зур дару ясау компанияләре үсемлекләрнең дәвалау үзенчәлекләрен өйрәнүне дәвам итәләр. Дару үләннәреннән ясалган таблеткалар көчлерәк килеп чыгу сәбәпле, алар гел яхшы гына йогынты ясамыйлар. Бер җиргә файда китерсәләр, икенче җиргә зыян салырга мөмкиннәр. Шуңа күрә дару үләннәренең үзләрен куллану бик популяр. Шулай булса да, дару үләннәрен үз белдегең белән теләсә ничек кулланырга ярамый. Үләннәрнең кайсы өлешләрен, нинди дозада кулланырга, кайчан җыярга, нинди авыруларга каршы кулланырга мөмкин булуын бик яхшылап өйрәнергә кирәк.

ВЛИЯНИЕ РАСТВОРОВ СРЕДСТВ ДЛЯ МЫТЬЯ ПОСУДЫ НА ЖИВЫЕ ОРГАНИЗМЫ

Садиков Данил, ученик 9 класса,
научный руководитель- Файзрахманова Гульфия Фаритовна
МБОУ «Соснинская ООШ» Балтасинского муниципального района РТ

По данным статистики, мытье посуды является у россиян вторым самым нелюбимым домашним делом после уборки квартиры. Но, несмотря на нелюбовь к этому делу, нам приходится мыть посуду ежедневно. И для этого большинство из нас использует синтетические моющие средства, которые позволяют нам быстро и легко отмыть жир и грязь.

Однако, все ли из нас знают, чем мы жертвуем ради эффекта быстроты и легкости при мытье посуды? И все ли из нас знают, что в течение года мы выпиваем около полулитра жидкого моющего средства?

Не верите? Так, для того, чтобы полностью смыть моющее средство посуды, необходимо ее ополаскивать не менее 5 раз. Кто из нас так делает? Я думаю, практически никто. Соответственно, частицы моющего средства с плохо ополоснутой посуды попадают в нашу пищу, а затем и в наш организм.

Химики утверждают, что полностью удалить ПАВ с поверхности посуды удается лишь хромовой смесью или прокаливанием в пламени горелки.

Моющее средство попадает в наш организм с посуды, на котором оно остается.

В желудке находится соляная кислота. Она выполняет важную задачу – позволяет расщеплять белки пищи. Почему же тогда желудок не растворяется под её воздействием? Потому что он покрыт защитной оболочкой из слизи, которая постоянно вырабатывается клетками стенок желудка, которая разрушается под действием СМС.

Значит, если в организм человека попадает СМС с недомытой тарелки, то защитная, отталкивающая воду оболочка вокруг стенок желудка, становится тоньше. Результат – развивается язва желудка.

В состав моющего средства входят поверхностно-активные вещества <ПАВ> (убивают клетки человека), кислоты и щелочи; хлор (вызывает жжение глаз, головную боль, затрудненное дыхание, усталость); отбеливающие вещества; отдушки (используются для того, чтобы отбить неприятный запах самого СМП); ферменты, обеспечивающие удаление трудновыводимых пятен, бактерициды, обезжириватели, стабилизаторы пены и многие другие вещества.

Вот коротенький список заболеваний, к которым ведет ежедневное использование СМП: депрессия, гипертония, нарушение зрения, язвы, рак желудка, аллергия, экзема.

Применение любого средства бытовой химии должно начинаться с изучения данных на этикетке. И чем точнее эти данные, тем достовернее информация. Из этикеток исследуемых моющих средств для посуды мы определили, что: · основным компонентом МС являются ПАВ, но только на этикетке МС «FAIRY» более точно указано процентное содержание ПАВ и их тип; · кроме ПАВ в составе моющих средств имеются красители, стабилизаторы, консерванты, парфюмерная композиция, но не указана маркировка этих веществ, что не позволяет; · большое внимание уделяется на этикетке МС рекламным данным; эффективно удаляет все остатки жира с посуды не только в горячей, но и в холодной воде, легко смывается водой, не оставляя разводов и придаёт посуде блески изумительную чистоту.

- не поражает кожу рук и обладает нейтральным уровнем кислотности рН благодаря своей тщательно подобранной формуле.

Для исследования состава, особенностей применения, адресных данных производителя моющих средств для посуды изучались этикетки средств, указанных при анкетировании пользователей.Как правило, инструкций по мытью посуды никто не читает, но это не освобождает производителя от необходимости нанесения этой информации на этикетку.

Данные исследования приведены в таблице

Состав, свойства и особенности применения моющих средств

	Fairy	**АОС**	**МИФ**	**SORTI**	**Капля**
1. Объем/мл	500	500	500	500	500
2. Срок годности	18 мес.	18 мес.	18мес.	18 мес.	24 мес.
3. Состав	5-15% анионные и неионогенные ПАВ, отдушка, консервант, цитронеплол, лимонен и линалоол.	5-15% анионные и неионогенные ПАВ, соль этилендиаминтетрауксусной кислоты, ароматизирующие добавки, консерванты	анионные и неионогенные ПАВ, хлорид натрия, лимонная кислота, консервант, парфюмерная композиция, лимонная кислота	Вода, анионные и неионогенные ПАВ, соль этилендиаминтетрауксусной кислоты, ароматизирующие добавки, консерванты,	Вода, ПАВ, хлорид натрия, лимонная кислота, консервант, парфюмерная композиция, лимонная кислота,

5.Рекомендации по применению	нанести небольшое количество средства на влажную губку	Несколько капель средства капнуть на влажную губку	Несколько капель средства капнуть на влажную губку	Несколько капель средства капнуть на влажную губку	Небольшое количество средства нанести на влажную губку
6. Меры предосторожности	При попадании в глаза промыть водой	Предохранять от солнечных лучей. Хранить вдали от отопительных приборов. Беречь от детей. При попадании в глаза промыть водой.	Беречь от детей	Предохранять от солнечных лучей. Хранить вдали от отопительных приборов. Беречь от детей. При попадании в глаза промыть водой.	Беречь от детей, избегать попадания в глаза.

Данные таблицы позволяют сделать следующие выводы:

• При равном объеме моющего средства цена средств не одинакова.

К более дорогим средствам можно отнести «Fairy», «AOC», более дешевыми средствами являются «Миф», « SORTI» и «Капля ».

• Срок годности всех средств почти одинаковый.

• Основным компонентом МС являются ПАВ.

• кроме ПАВ в составе моющих средств имеются красители, консерванты, парфюмерная композиция, но не указана маркировка этих веществ, что не позволяет сделать вывод о их безопасности для человека.

• На упаковках не указано точное количество средства, необходимого для использования. Лишь написано «нанесите небольшое количество на губку или на посуду» или «капнуть несколько капель…».

• Практически все средства, кроме «Fairy» содержат предупреждение: «Беречь от детей» и описывают действия при попадании средства в глаза.

• Большое внимание уделяется на этикетке МС рекламным данным: производители указывают, что все средства эффективно удаляют жир не только в горячей, но и в холодной воде, легко смываются водой, не оставляя разводов. На этикетке средства «Fairy» указано, что соответствует стандарту РФ по смываемости с посуды.

Химические особенности моющих средств для посуды исследовались в три этапа: а) определение pH растворов моющих средств для посуды; б) влияние растворов моющих средств для посуды на протекание процессов коррозии железных.
в) влияние растворов моющих средств для посуды на биологические объекты

а) Одним из требований к использованию моющих средств для посуды является то, что они должны обладать нейтральным или слабо кислым pH раствора (pH=5,5). Результаты исследовательской работы показали, что МС обладают щелочной средой, а это отрицательно влияет на кожу рук. Используя эти средства желательно надевать перчатки

Показатель	**Fairy**	**AOC**	**Миф**	**SORTI**	**Капля**
1.pH раствора	**7,68**	**7,7**	**7,7**	**6,0**	**6,0**

б) При утилизации, использованные растворы моющих средств для посуды непосредственно соприкасаются с металлическими трубами канализации, а при мытье с металлической посудой.

Коррозию металлов в растворах моющих средств для посуды рассматривали в экспериментах при комнатной температуре (20 С) с трёхкратным повторением. В 20-мл — пробирки помешались железные гвозди длиной 80 мм. Затем приливалось по 10 мл 0,1 % растворов исследуемых моющих средств. Раствор готовила по алгоритму: взяла 10 мл моющего средства и разбавила в 1 л воды. Затем 100мл приготовленного раствора снова разбавила в 1 л воды.

Длительность проведения эксперимента 15 дней.

В первый день появилась ржавчина на гвоздях в следующих средствах: «AOS», «капля SORTI». На второй день появился налет ржавчины в пробирке с водопроводной водой и на гвозде, опущенном в «Fairy». В средстве «МИФ» ржавчина в пробирке появилась на третий день, при этом гвоздь оставался чистым. В последующие дни налет ржавчины на гвоздях увеличивался, причем быстрее всего в средствах: «Fairy», «AOS», «капля SORTI». На дне пробирок откладывалась ржавчина - бурый осадок. К концу наблюдения высота осадка была разной в пробирках: «AOS» - 10мм, «Fairy»-7мм, «капля SORTI»- 9мм, «МИФ»- 4мм, «Капля»-9 мм, вода- 3мм.

Вывод: все исследуемые растворы моющих средств для посуды способствуют усилению коррозии железных предметов, а значит негативно действуют на трубы канализации и металлическую посуду.

На данный момент нет средства, который бы подходил по всем критериям. Поэтому каждый человек вправе выбирать, что ему покупать.

Более ответственно относитесь к выбору моющих средств и не позволяйте рекламам обманывать себя. Не забывайте о том, что на этой планете будут жить наши дети и внуки, и мы должны заботиться об их будущем и здоровье. Мы надеемся, что в ходе прогресса будут изобретены более безопасные моющие средства.

Результаты исследовательской работы доказывают, что: некоторые растворы моющих средств обладают щелочной средой, а это отрицательно влияет на кожу рук;

·некоторые исследуемые растворы моющих средств для мытья посуды способствуют усилению коррозии на железных и алюминиевых предметах;

·некоторые образцы моющих средств имеют щелочную среду, тем самым они влияют на изменение кислотной среды желудка человека и благоприятствует проникновению болезнетворных микробов в организм;

·при хранении пищевых продуктов в посуде, вымытой данным моющими средствами, создаются благоприятные условия для разрастания плесневых грибов и развития гнилостных микроорганизмов;

·моющие средства для мытья наиболее эффективно действует в горячей воде, очень плохо смываются, образуя стойкую обильную пену, поэтому требуют тщательного ополаскивания и расхода большого количества воды.

1.Моющие средства для посуды являются агрессивно активными веществами, требующими очень осторожного использования.

2.Утилизованные сточные воды, содержащие остатки моющих средств, оказывают подавляющие влияние на рост и развитие биологических объектов, поэтому требуют предварительного сбора и хранения в отстойниках для дальнейшей дезактивации.

3.Проблема использования средств бытовой химии очень актуальна и может быть изучена в последующих исследовательских работах.

4.Полученная информация исследовательской работы может быть использована на факультативных занятиях по химии и биологии.

К ВОПРОСУ О ПОЛЕЗНОСТИ ЦИТРУСОВЫХ

Тазутдинов Альфис, ученик 6 класса,
научный руководитель: Ахмадиева Алсу Равилевна
Мичанская основная общеобразовательная школа Сабинского района РТ

Цитрусовые – любимое лакомство у взрослых и детей. Особенно популярными становятся апельсины и мандарины в зимнее время, когда прочие натуральные фрукты в свежем виде недоступны (импортные, конечно, не считаются). Как правило, дети больше любят мандарины – они обычно имеют более сладкий вкус, к тому же очистить от цедры мандаринку можно и без помощи родителей. Однако у апельсинов также немало приверженцев благодаря сочной и вкусной мякоти.

Известно, что и мандарины, и апельсины содержат много микроэлементов. Многие наверняка задавались вопросом, какой из этих цитрусовых более полезен. А все зависит от того, с какой стороны смотреть, другими словами, полезное действие фруктов можно оценивать в зависимости от преобладания того или иного витамина в их составе.

Апельсин – вечнозеленое цитрусовое дерево, высокое и крепкое, с ароматными желтыми или оранжевыми плодами. С одного дерева собирают 100 – 150 килограммов плодов.

Оказывается, что родиной апельсинов считается Китай, поэтому в переводе на русский язык слово «апельсин» означает «китайское яблоко». Появился этот фрукт более четырех тысяч лет назад. Затем апельсины попали в другие страны.

Сначала этот сочный сладкий цитрус считался роскошью, и позволить его себе могли только очень богатые, знатные люди. Сейчас апельсины продаются во всех продуктовых магазинах и супермаркетах.

Еще к цитрусовым относят мандарин, лимон, лайм, грейпфрут, помело.

Свое название «апельсин» получил благодаря немцам — слово «апельсин» в переводе с немецкого означает «китайское яблоко» («апфель» — яблоко, «сина» — Китай). «Китайские яблоки», привыкшие к теплому климату, были совершенно неприспособленны для центральной и северной Европы.

И все время, с момента появления в Европе, апельсины были предметами роскоши и оставались весьма дорогим удовольствием. Для их выращивания в аристократических домах стали строить наряду с обычными садами специальные здания – «оранжереи».

Мандариновое дерево — это вечнозеленое растение с раскидистой кроной от 2 до 8 м в высоту. Плоды зреют довольно долго — около 6-8 месяцев. За один урожай на дереве созревает до 600 мандаринов.

Родиной мандарина являются Южный Китай и Индокитай. Там их начали культивировать еще более 4000 лет назад. Мандарины из Китая были привезены в Европу в XIX веке. В Поднебесной эти плоды и по сей день являются символом изобилия и счастья.

Кстати, это растение назвали так именно в Китае, потому что плоды его были доступны лишь самым богатым и родовитым жителям страны – мандаринам. Мандарин (португ. mandarim, от санскр. мантрин – советник), данное португальцами название чиновников (кит.-гуань) феодального Китая, перешедшее из португальского в русский и западно-европейские языки.

В Европу и Америку этот фрукт был привезен купцами и путешественниками из южной части Китая и Дальневосточной Азии. Кстати, в Европе он появился только в XVI-XIX веках. Существует версия, что в Италию первое мандариновое дерево в 1840 году завез неаполитанец Мишель Тенор. Как и апельсины, мандарины сразу пришлись по вкусу европейцам. Сначала их выращивали только в оранжереях, но затем на юге Франции и в Италии, а позднее и в других странах Европы с мягким климатом деревья мандарина появились и в открытом грунте. Существует также легенда, что в Европу первые мандариновые деревья были привезены только в начале XIX века – в подарок Наполеону.

В России мандарины долгое советское время были доступны далеко не каждой семье – в послевоенные пятидесятые дети из обычных семей этот фрукт и в глаза не видели. До самой горбачевской перестройки мандарины в СССР оставались символом Нового года. Сейчас на прилавках супермаркетов каких фруктов только не встретишь, но без мандаринов Новый Год уже не Новый Год…

Что полезнее апельсин или мандарин?

Многие люди думают, что мандарин полезнее апельсина. Этот фрукт очень легко очистить и это сможет сделать даже ребенок. Мандарин более сладкий, что особенно нравится детям. На самом деле отличий между апельсином и мандарином очень мало. Фрукты имеют практически равную калорийность и богаты витамином С.

Мандарины содержат калий, магний и кальций, улучшают обмен веществ, способствует процессу пищеварения. Помимо минеральных солей и эфирного масла в мандарине немало витамина Р, В1, В2, а также витамина D, обладающего противорахитным действием, витамина К, способного обеспечить эластичность кровеносных сосудов, и бета-каротина, который подавляет образование раковых клеток.

Мандариновый сок полезен при астме, заболевании бронхов. Особенно важно не забывать про мандарины курильщикам – они эффективно очищают легкие от слизи.

Кстати, мандариновая кожура по сравнению с мякотью намного богаче по содержанию флавоноидов, пектина, органических кислот и витамина С, в свежем виде улучшает выработку желудочного секрета и стимулирует усвоение пищи, используется при лечении диареи и бронхитов.

Но не стоит возлагать на цитрусовые больших надежд, так как они, в первую очередь, источник аскорбиновой кислоты. Остальные вещества занимают очень малую долю и вряд ли смогут восполнить дефицит тех или иных элементов.

В апельсине больше витамина С и это делает его полезнее, чем мандарин. В одном апельсине содержится суточная порция аскорбиновой кислоты. Именно поэтому его нужно кушать при простудных заболеваниях. Иногда с помощью апельсинов можно победить простуду. Апельсины лучше есть в свежем виде, а также полезно пить свежевыжатый сок.

Кусочки апельсина — популярная добавка в различные фруктовые салаты.

Также из апельсинов готовят варенье, желе, суфле, компоты, цукаты и многое другое.

При заболеваниях дыхательной системы медики рекомендуют отдать предпочтение мандаринам, так как в них содержится сенифрин. Благодаря данному элементу, можно очистить легкие от слизи и снизить отек. Людям, страдающим астмой, лучше всего начинать своё утро с мандаринового сока.

У многих людей наблюдается аллергия на апельсины. Если сравнивать апельсин и мандарин – последний будет менее аллергенным продуктом (это реакция организма, например, покраснение или зуд на коже, в таком случае много апельсинов нельзя). Данные фрукты богаты кислотами, и от них нужно отказаться при язвах, гастритах и повышенной кислотности желудка.

Оранжевый цвет кожуры цитрусовых является прямым доказательством того, что оба они содержат бета-каротин, который в человеческом организме превращается в витамин А. Этот элемент отвечает за выработку нужного количества коллагена, который, в свою очередь, делает кожу эластичной и упругой. Кроме того, он очень необходим для зрения.

Вывод: По количеству содержания витамина А мандарин полезнее апельсина более чем в 2,5 раза.

У какого фрукта больше витамина С?

<u>Проведение опыта:</u>

1. Возьмем по 25 мл свежеприготовленного апельсинового, мандаринового сока, и разбавляем водой до 100 мл. По каплям в сок будем добавлять полученный раствор йода с крахмальным клейстером, подсчитывая количество капель.
2. Добавляем 1 мл крахмального клейстера;

3. добавляем по каплям 5 % раствора йода до появления устойчивого синего окрашивания, не исчезающего в течении 10-15 сек.

Капли – это не единицы измерения … Мы воспользуемся вполне точным, методом, хотя и более долгим. С помощью той же пипетки посчитаем, сколько капель содержится в 1 мл (в 1 мл содержится 28 капель йода). Зная объём одной капли, можно довольно точно определить объём раствора йода, израсходованного на титрование аскорбиновой кислоты. Концентрация раствора йода нам известна: 1 мл его 5%-ного раствора соответствует 35 мг аскорбиновой кислоты.

Проба №1 – апельсиновый сок.

1 мл р-ра йода – 28 капель р-ра йода

Х мл р-ра йода- 32 капли р-ра йода,

отсюда следует, что на окисление аскорбиновой кислоты потребовалось 1.14 мл йода.

1 мл 5 % р-ра йода - 35 мг аскорбиновой кислоты

1,14 мл 5 % р-ра йода – Х мг аскорбиновой кислоты => Х = 1,14×35 = 39,9 мг

Проба №2 – мандариновый сок.

1 мл р-ра йода – 28 капель р-ра йода

Х мл р-ра йода- 26 капль р-ра йода,

отсюда следует, что на окисление аскорбиновой кислоты потребовалось 0,92 мл йода.

1 мл 5 % р-ра йода - 35 мг аскорбиновой кислоты

0,92 мл 5 % р-ра йода – Х мг аскорбиновой кислоты => Х = 0,92×35 = 32,2 мг

Вывод: По количеству витамина С апельсин опережает мандарин в 1,2 раза.

Витамин С не менее полезный для организма, чем витамин А, ведь он: обеспечивает эластичность сосудов;

Благодаря антиоксидантным свойствам удерживает в целостности и не дает повреждаться внутренней стенке сосудов, что является профилактикой атеросклероза.

В каком цитрусе больше грубых волокон?

Взвесил очищенные фрукты. Отжал сок. Взвесил отходы и рассчитал, в чем больше волокон.

Вывод: У апельсина в 2,5 раза больше грубых волокон, чем в мандарине. Именно они являются кладезем пищевых волокон. Они не перевариваются организмом, но в этом и заключается огромная польза грубых волокон. Попав в кишечник, они там разбухают и выводят наружу все токсины, очищая его.

Подведя итоги, можно отметить, что битву фруктов по справедливости выигрывает апельсин. В нем больше витамина С и грубых волокон. Зато мандарин полезно употреблять при нехватке витамина А.

Апельсин и мандарин – два шара оранжевого цвета, дарящие людям здоровье и красоту. Полезные свойства апельсина и мандарина для человека могут оказаться не менее значимыми, чем энергия солнца. Я это доказал в своей работе. В Китае говорят, что апельсин и мандарин приносят счастье. Я желаю всем побольше счастливых моментов в жизни. Весна, всё вокруг расцветает, но порой так бывает, сил не хватает. Все немного устали... А ведь человек сам кузнец своего настроения! Цитрусы оранжевого цвета. Оранжевый цвет по свойствам символизирует энергию, радость, теплоту, смелость, Он способен не только помочь восстановить силы, вызвать прилив жизненной энергии, но и укрепить волю. Это цвет бодрости и срочно создайте себе оранжевое настроение, вспомнив песню «Оранжевое небо, оранжевое море, оранжевая зелень, оранжевый верблюд»…

АКЧАНЫҢ МИКРОБЛАР БЕЛӘН ПЫЧРАНУЫ

Фролова Альбина, 8 сыйныф укучысы,
фәнни җитәкче: Галина Петровна
ТР Мамадыш муниципаль районы «Җөри урта гомум белем мәктәбе»

Безнең акчаларда нинди микроблар тереклек итә соң? Үзебездә акчалар йөртү, сәламәтлегебезгә нинди куркыныч яный ? Түгәрәктә шушы фәнни эшкә алынган вакытта, безне шушы сораулар кызыксындырдылар.

Бу тема бик актуаль булып тора, чөнки без һәр көн саен кулыбызга акча тотабыз, ә без акчада булган бактерияләрнең бик җитди авыруларга сәбәп булуына хәтта шикләнмибез дә.

Бу теманы алу белән акчаларда очрый торган авыру кузгатучы нинди бактерияләр булуы хакында өстәмә әдәбият һәм интернет мәгълүмәтләре белән таныштык.[1,3,4]

Һәр кәгазь акчада уртача 500 төр бактерия, 3-4 төр күгәрек гөмбәләре, шулай ук 100 гә якын төр микроб булуын белдек.Акчаларда төрле инфекцион авыруларны , мәсәлән: туберкулёз, гепатит, тире һәм эчәк авыруларын кузгатучылар да тереклек итә. Алар бигрәк тә нык таушалган акчаларда күп очрый. Шуңа күрә дә тузган акчалар йөртү куркыныч авыруларны таратуның иң күп очрый торган ысулларыннан берсе булып тора.Хәзерге көндә төөрледән –төрле авыруларның “чәчәк аткан” чорда бу проблема иң актуаль проблемага әверелә. Без тикшеренүләрне акча белән эш итүче профессия кешеләре белән үткәрдек : кибетче һәм почта мөдирләре. Иң элек аларның акча белән эш иткәннән соң кулларын җылы су белән юдырдык һәм кул юган суны пробиркаларга салдык. Кибетче һәм почта мөдиренең кул юган суларын үзара чагыштырдык, кибетче юган су пычырагырак булуы белән аерылып тора иде. Моннан без кибетченең почта мөдиренә караганда акча белән күбрәк эш итүен ачыкладык.

Алган пробаларны Шәдче участок больницасына алып барып гомуми микроблар санына, эчәк таякчыклары бактерияләренә һәм стафилаккокка тикшерттек. Тикшеренүләрне түбәндәге таблицага яздык:

Профессия төре	**гомуми микроб. саны (%)**	**эчәк таяк-ры бактерияләре (%)**	**Стафила-ккок (%)**	**Башка төрле авыру кузгатучы бак. вирус. (%)**
Почта мөдирләре	**35**	**4**	**2**	**29**
Кибетче	**51**	**7**	**5**	**39**

Таблицадагы магълүматләрне график ярдәмендә күрсәттек. Почта мөдиреннән алган пробада гомуми микроблар саны 35%, эчәк таякчыклары бактерияләре 4%, стафилаккок 2% һәм башка төрле авыру кузгатучы бактерияләр һәм вируслар 29% тәшкил итә. Ә кибетчедән алган пробада гомуми микроблар саны 51%, эчәк таякчыклары бактерияләре 7%, стафилаккок 5% һәм башка төрле авыру кузгатучы бактерияләр һәм вируслар якынча 39 % тәшкил итә.

Без шулай ук кәгазь һәм тимер акчаларның пычрану дәрәҗәләрен билгеләдек. 6 Петри чашкасы алдык һәм аларның һәрберсенә җылы су салдык. Чашканың беренчесенә 10 сумлык кәгъаз акча, икенчесенә 50 сумлык, өченчесенә 100 сумлык, дүртенчесенә 500 сумлык, бишенчесенә 1000 сумлык, ә алтыынчы чашкага тимер акчалар салып юдык.

Акча юган суларны пробиркаларга бушаттык һәм аларның пычрану дәрәҗәләрен билгеләдек.

Иң шакшы су, 10 сумлык кәгъаз акча юган су иде.Чөнки 10 сумлык акчалар көндәлек тормышта күбрәк кулланышта йөри , шунлыктан алар башка кәгъаз акчаларга карата таушалганырак та булалалар. Акча эреләнгән саен аларны юган су да чистарак булуы белән аерылып тора.Иң чиста су ,тимер акчалар юган су икәнен күзәттек. Бу суларның пробаларын шулай ук санэпидемстанциягә алып барып гомуми микроблар санына, эчәк таякчыклары бактерияләренә һәм стафилаккокка тикшерттек. Тикшеренүләрне түбәндәге таблицага яздык:

Акча	Гомуми микроблар саны (%)	эчәк таяк-ры бактерияләре (%)	Стафила-ккокка (%)	Башка төрле авыр кузгатучы бак., вирус (%)
10 сум	**100**	**17**	**13**	**70**
50 сум	**82**	**15**	**9**	**58**
100 сум	**72**	**12**	**11**	**39**
500 сум	**67**	**11**	**8**	**48**
1000 сум	**63**	**9**	**7**	**47**
Металл акча	**43**	**3**	**2**	**38**

Микробларга иң бай акча булып 10 сумлык тора, аның составында гомуми микроблар саны 100% тәшкил итә, шуның 17 % ын эчәк таякчыклары бактерияләре, ә 13% ын стафилаккок, калган 70% башка төрле авыру кузгатучы бактерияләргә һәм вирусларга туры килә.

50 сумлык акчаларда гомуми микроблар саны 82%, шуның 15% эчәк таякчыклары бактерияләре, 9% стафилаккок, 58 %,башка төрле авыру кузгатучы бактерияләр.

100 сумлык акчаның гомуми микроблар саны 72%, 12% эчәк таякчыклары бактерияләре,11% стафилаккок,ә калган 39% өлешен башка төрле авыру кузгатучы бактерияләр биләп тора.

500 сумлык составында гомуми микроблар саны 67% тәшкил итә, шуның 11 % ын эчәк таякчыклары бактерияләре, ә 8% ын стафилаккок, калган 48% башка төрле авыру кузгатучы бактерияләргә һәм вирусларга туры килә.

1000 сумлык акча башка кәгъаз акчалар белән чагыштырганда пычрану дәрәҗәсе кимлерәк булган акча графиктан күренгәнчә аның гомуми микроблар саны 63%, 9% эчәк таякчыклары бактерияләре,7% стафилаккок,ә калган 47% өлешен башка төрле авыру кузгатучы бактерияләр биләп тора.

Ә металл акчалар исә сәламәтлек өчен куркыныч бик үк куркыныч янамый торган акчалар , чөнки алар составында микробларның гомуми саны бары тик 43% ка гына кала, шуның 3% ын эчәк таякчыклары бактерияләре, 2 % стафилаккок, ә калган 38% өлеше башка төрле авыру кузгатучы бактерияләргә туры килә **.**

Нәтиҗә ясап, шуны әйтәсе килә:

1. Бик нык таушалган акчалар кешедә төрле, мәсәлән: эчәк-таякчыгы, стафилаккок һәм башка авырулар китереп чыгаручы бактерияләр белән пычранганнар.Металл акчалар микроблар белән азрак пычранган акчалар булып торалар, шуның өчен дә алар кеше сәламәтлегенә бик үк зарарлы түгелләр.
2. Бик озак вакыт акча белән эш иткәннән соң кулны юмыйча азык продуктларына тотынсаң микроорганизмнарның бер өлеше азыкка күчеп кешеләр бик җитди авырулар белән авырырга мөмкин.

3. Акчаларда яшәүче микроблардан саклануның иң гади ысулы – кулларны бик еш сабынлап юу. Кулны бигрәк тә кибеттән яки базардан кайткач яхшылап, сабынлап юарга кирәк.

4. Акчаны санаганда төкерекле кул белән санамаска. Акчаны балалар кулына бирмәскә.”Шәхси” акчаң дип санап вак акчаларны кесәдә йөртергә ярамый.

5. Барлык мәктәп җитәкчеләренә һәм ашханә мөдирләренә азык продуктларын тотканда аерым кондитер тоткычлардан, целлофановый пакетлардан файдаланырга кирәклекне аңлатуны оештырырга.

ТАЙНЫ ПЛЕСЕНИ НА ХЛЕБЕ

Хайруллин Эмиль, ученик 10 класса,
научный руководитель: Шайхиева Жанна Ильдусовна
«Шеморданский лицей Сабинского муниципального района РТ

Е - токоферолы. Эти витамины участвуют в обмене белка, благоприятно воздействуют на мышечную систему, оказывают положительное влияние на деятельность эндокринных системХлебное зерно стало пищей человека более 10 тысяч лет назад. Сначала люди питались сырыми зернами, потом начали дробить их и поджаривать на огне, наконец, научились печь хлеб.

Когда-то хлеб был главным блюдом. Не утратил он своего значения и в наши дни. За всю жизнь человек съедает в общей сложности 15 тонн хлеба. Хлебом человек удовлетворяет примерно треть суточной потребности в питательных веществах. За счет хлеба организм человека на 50 % удовлетворяет потребность в витаминах группы В: тиамине (В1), рибофлавине (В2) и никотиновой кислоте (РР).

В хлебе из целого зерна или из муки грубых помолов содержатся чрезвычайно ценные витамины группы. Хлеб важен и как источник минеральных веществ. В хлебе содержится калий, фосфор, сера, магний; в несколько меньших количествах - кальций, натрий, кремний и в небольших количествах другие элементы. Эти вещества играют значительную роль в формировании мышечных и костных тканей, деятельности сердечно-сосудистой системы, нормализации химического состава крови и других процессов.

Как известно, ухудшение качества зерна сегодня является общемировой тенденцией. Использование сырья пониженного качества, ошибки в технологическом процессе, неправильный режим хранения и транспортировки хлеба и хлебобулочных изделий, влияют на качество хлеба.

При длительном хранении хлеб покрывается плесенью. Споры плесени всегда присутствуют в воздухе на хлебопекарном производстве, особенно при плохом санитарно-гигиеническом состоянии или избытке мучной пыли. При выходе из печи поверхность хлеба практически стерильна. Однако споры плесени могут попасть на продукт и после выпечки с мучной пылью, например, с поверхностей внутри пекарни, во время транспортировки и длительном хранении хлеба.

Плесневые грибы сначала поражают корку хлеба, а затем и мякиш. Ферменты плесени разлагают мякиш хлеба, портят его вкус и запах. На плесневелом хлебе развиваются микроскопические грибы, которые синтезируют и накапливают микотоксины (яды). Из числа микотоксинов наиболее изученными являются вещества типа афлатоксина. Попадая в организм человека или животных с зараженной грибами пищей, они поражают печень, оказывают канцерогенное действие и нарушают иммунные реакции. Молекулярный механизм действия основан на образовании соединений токсина с ДНК и РНК.

Грибы – это одна из процветающих и разнообразнейших групп живых организмов, появившиеся более миллиарда лет назад и постепенно ставшие неотъемлемой частью всех

водных и наземных экосистем. Грибы – обособленная группа клеточных ядерных гетеротрофных организмов, имеющих черты сходства как с растениями (размножение с помощью спор, поглощение пищи путем осмоса и др.), так и с животными (гетеротрофность и некоторые особенности обмена веществ). Весьма велико биологическое и экологическое разнообразие грибов. Они распространены очень широко, во всех географических широтах, присутствуют во всех биологических нишах - в воде, на суше и в воздухе. Грибы могут жить и на стенах домов, и в организме других растений и животных, и на старых кострищах в лесу и даже на поверхности серной кислоты. Одни поселяются на мертвых остатках растений и животных.

При слове «гриб» мы вспоминаем знакомые нам с детства белые, подосиновики, маслята, сыроежки, мухоморы, т.е нечто состоящее из шляпки и ножки, которое растет в лесу и попадает к нам в корзинку. Но грибы это не только те, которые растут в лесу. К грибам относятся бесчисленные плесени, растущие на сыром органическом материале, одноклеточные дрожжи, которые появляются на сахаристой поверхности спелых фруктов, и многие паразиты растений. В соответствии с современными прогнозами, на Земле существует более чем 1 500 000 видов грибов, однако описаны учеными лишь 5% от этого числа видов. Более 100 тысяч грибов обитают на нашей планете. Они играют важную роль в биосфере, разлагая всевозможные органические материалы. Многие виды грибов активно используются человеком в пищевых, хозяйственных и медицинских целях.

Плодовое тело гриба состоит из шляпки и ножки и представляет собой мицелий (грибницу) – разветвленную сеть тончайших нитей – гиф. Толщина гиф не превышает 5-6 мкм. Гифы могут быть разделены на клетки или представляют собой как бы одну разветвленную клетку. Гифы мицелия могут тесно сплетаться, образуя ложную ткань (например, в плодовых телах белого гриба, подосиновика и др.)

В грибах нет хлорофилла, они не могут производить сахар из углекислого газа и воды. В отличие от растений, для роста и размножения грибы нуждаются в готовой органической пище. Питание грибов осуществляется при помощи гиф мицелия. Через оболочку грибные нити выделяют в окружающую среду ферменты, которые растворяют разные питательные вещества субстрата - белки, жиры, углеводы и многочисленные другие соединения. Растворенные вещества впитываются внутрь грибницы путем осмоса. За их счет происходит рост и развитие гриба. Сам мицелий может быть частично погруженным в субстрат, а основная его масса в виде рыхлого сплетения гиф, спороносцев или плодовых тел обычно образуется в воздушной среде над субстратом. Например, трутовик имеет мицелий, пронизывающий ствол дерева от основания до вершины, и образует сложно устроенные многолетние плодовые тела внушительных размеров. По типу питания грибы бывают сапрофитами, паразитами и симбионтами. Одни поселяются на мертвых остатках растений и животных - это сапрофиты, другие питаются за счет живых организмов - это паразиты.

Все плесневые грибы принадлежат именно к сапрофитам. Плесневые грибы неприхотливы — им годится любая еда, было бы только тепло да достаточно влажно (ведь общая поверхность гифов огромна, причем каждая клетка в них соприкасается с атмосферным воздухом и защищена от испарения только собственной оболочкой). Плесень охотно растет на хлебе и супе, на деревянной стенке и пластиковой занавеске в ванной, на старинном пергаментном манускрипте и книгах домашней библиотеки. Она ухитряется расти даже на голом бетоне, металле или стекле. И, тем не менее, всеядность плесени поразительна: ведь для каждого вида пищи нужно иметь специфический набор ферментов. Некоторые сапрофитные грибы обладают свойством вырабатывать более 20 различных ферментов, причем состав их может меняться в зависимости от субстрата. Плесневые грибы можно легко рассмотреть в микроскоп, под которым пушистое пятнышко превращается в фантастическое переплетение тяжей, отростков, напоминающих по форме ветки и побеги. Все горизонтальные направления здесь равноправны, но четко различаются «верх» — органы размножения, которые под сканирующим электронным микроскопом имеют вид

живописных соцветий, и «низ» — сторона, обращенная к опоре и источнику еды. Плесневые грибы в скорости размножения уступают своим главным соперникам — бактериям. Но у них есть другое оружие — микотоксины, убивающие бактерий (а иногда и некоторых других конкурентов, в том числе и другие виды плесени) или подавляющие их рост. Многие из этих «боевых отравляющих веществ» человек взял на вооружение — сегодня они известны нам под именем антибиотиков. Но самое неприятное в жизни сапрофита — это то, что любая порция еды рано или поздно кончается. Лишенный органов передвижения гриб не может отправиться на поиски нового источника пищи. Все, что ему остается, это произвести на свет множество спор - легчайших капсул, защищенных от высыхания, высоких и низких температур и прочих губительных факторов. В каждой такой капсуле заключена живая клетка гриба; ее жизнедеятельность почти остановлена, но при попадании на подходящую среду она немедленно разрастается в новое пятно плесени. Каждая спора - это живая клетка, чье ядро и цитоплазму окружает плотная клеточная оболочка. Если спора попадает в благоприятные условия, то из нее развивается грибница. Оптимальные условия для развития плесени — температура 25—35 °С и относительная влажность воздуха 70—80 %, а так же наличие трещины на хлебной корочке. Плесневению хлеба чаще способствуют грибы рода Aspergillus, Mucor, Penicillium, вызывающие гидролиз крахмала и белков. Серая и белая плесень – это гриб мукор, а зеленая – пеницилл.

Гриб мукор. Относится к низшим грибам. Если хлеб положить на несколько дней в теплое влажное место, то на нем может появиться белый пушистый налет, который через некоторое время темнеет. Это плесневый гриб-сапрофит мукор. Он часто поселяется также на фруктах, овощах, на конском навозе. Грибница мукора представлена всего лишь одной сильно разросшейся и разветвленной клетки с множеством ядер в цитоплазме. Размножается этот гриб как обрывками грибницы, так и спорами. Некоторые нити грибницы поднимаются вверх, превращаясь в спорангиеносец, и расширяются на концах. В этих черных шаровидных расширениях (спорангиях), похожих на головки, образуется до 10 тысяч спор. После созревания спор спорангии лопаются и споры разносятся ветром. В благоприятных условиях они прорастают в грибницу.

Гриб пеницилл. Есть и другие плесневые грибы, которые поселяются на пищевых продуктах и на почве. Один из них - пеницилл. Грибница пеницилла многоклеточна и в отличие от грибницы мукора состоит из ветвящихся нитей, разделенных перегородками на клетки. Кроме того, споры пеницилла находятся не в головках, как у мукора, а в мелких кисточках, расположены на концах некоторых нитей грибницы. Он еще и полезен. Очень важной особенностью пеницилла является образование в его клетках вещества, способного убивать некоторые болезнетворные бактерии. Поэтому его специально разводят для получения лекарств, которые используются при лечении многих болезней. Это – пенициллин.

В природе плесени вместе с другими сапрофитами выполняют скромную, но важную работу, разлагая ставшую ненужной органику до простых минеральных веществ и, тем самым, возвращая ее в биогеохимический оборот. В естественных экосистемах эта деятельность не вредит почти никому, кроме разве что тех животных, что создают запасы пищи или строят многолетние жилища с высокой влажностью внутри, как, например, муравьи и другие общественные насекомые. Но ради блага всего сообщества отдельные виды могут и потерпеть.

Сложнее избежать влияния плесени, постоянно живущей в доме: несмотря на всю свою отгороженность от внешнего мира, споры плесневых грибов — один из сильнейших аллергенов. Причем человек может и не знать, что именно вызывает у него болезненное состояние: «домашняя» плесень не обязательно проявляет себя черными пятнами на обоях или лоскутами свисающей штукатурки. Она может десятилетиями процветать в щелях или даже внутри стен, выбрасывая в воздух помещений свои споры. Так, мукоровый гриб обладает свойством «выстреливать» свои спорангии на расстояние до 1-2 м. Грибы для человека генетически чужеродны, поэтому, при попадании их на поверхность или в глубину

тканей организм человека стремится освободиться от них. Основная роль в этом процессе принадлежит иммунной системе. Именно она распознает генетически чужеродные структуры - клетки грибов, связывает их и способствует выведению из организма. У некоторых людей развивается чрезмерно сильный ответ на внедрение в организм грибов. При этом развиваются аллергические реакции или даже заболевания. Плесень часто напрямую угрожает здоровью людей. Выделяемые грибками токсины опасны и для человека, поэтому заплесневелую еду принято немедленно выкидывать.

Холод задерживает образование плесени. Чем выше температура воздуха, тем появление и развитие происходит быстрее.

Горячий хлеб, вынутый из печи бывает стерильным. Плесневение хлеба происходит в результате попадания спор плесени из окружающей среды на выпеченный хлеб. Оптимальные условия для развития плесени - температура +25+35*С и относительная влажность воздуха 70-80 %. Нарушение сроков хранения и потребления хлебобулочных изделий приводит к размножению на хлебе грибов, которые могут стать возбудителями болезней человека и животных. Некоторые виды плесени образуют ядовитые вещества. Заплесневевший хлеб не пригоден в пищу. Плесневые грибы сначала поражают корку хлеба, а затем и мякиш. Ферменты плесени разлагают мякиш хлеба, портят его вкус и запах. Фитонциды губительно действуют на споры плесневых грибов, поэтому, хлеб, помещенный вместе с фитоцидными материалами, сохраняется без порчи в течение двух недель. Все исследуемые образцы, кроме образца под номером 5 от производителя ООО «Челны-хлеб», содержат споры плесневых грибов. По данным изученной литературы, наибольший срок хранения хлеба - 3 сутки, все образцы выдержали этот срок.

1. Хлеб относится к продукту первой необходимости, так как он содержит практически все питательные вещества, необходимые для жизнедеятельности человека. Употреблять в пищу необходимо только свежий хлеб. Мякиш заплесневелого хлеба ни в коем случае есть нельзя, как это делают 27% учащихся из числа опрошенных.

2. Анализируя результаты исследований, можно сказать, что почти все производители, хлеб которых реализуется в магазинах с. Шемордан добросовестно производят свою продукцию. Я предлагаю хлебопекарням поставлять в магазины буханки хлеба в пленочной упаковке, как это делает ООО «Челны-хлеб».

3. В помещении, где хранится хлеб, не допускать быть гостем спорам плесневых грибов. А для этого проводить проветривание комнаты, влажную уборку.

4. Посуду для хранения хлеба содержать в чистоте, еженедельно обрабатывать её горячим раствором горчицы или пищевой соды, столовой уксусной кислотой.

5. Заботясь о своем здоровье и здоровье близких, приятно будет покупать хлеб в заводской упаковке и по возможности, хранить его не долго.

ЯДЕГӘР АВЫЛЫН ТАНЫТКАН УҢГАННАР

Хазиева Альфина Амировна, Башарова Фируза Маратовна,ученицы 10 класса,
Научный руководитель – Башарова Рамзия Ваккасовна
МБОУ « СОШ с.Ядыгерь» Кукморского муницинального района РТ»

Кукмарадан 30 чакрым ераклыкта Ядегәр дигән авыл бар. Ул- ООО “Восток”ның үзәге. Менә шушыавылда бөтен республикага танылган терлекчеләр эшләгән һәм хәзер дә эшли.

Элеге эзләнү эшенең **максаты**-үз вакытында бөтен республикага танылган сыер савучылар турында проект эшләп, мәктәп музеен баету, сыер савучы һөнәренең эволюциясен күрсәтү. Әлеге максатка ирешү өчен без түбәндәге **бурычларны** куйдым:

-70-90 нчы елларда эшләгән алдынгы сыер савучылар белән очрашу, алар турында мәгълумат туплау;

-шул чорда чыккан “Хезмәт даны”, “Социалистик Татарстан” газеталарыннан сыер савучылар турында мәгълумат туплау;

-70-90 елларда һәм бүгенге көндә сыер савучыларның эш шартларын өйрәнү һәм чагыштыру;

- сыер савучы һөнәренең эволюциясен күрсәтү.

Эзләнү эшенең **актуальлеге:**җирлегебезне Россиягә һәм бөтен республикага таныткан сыер савучыларныбарлау һәм хөрмәтләү, урбанизация һәм фәнни техник революция нәтиҗәсендә бүгенге көндә үзенең әһәмиятен югалата барган сыер савучы һөнәренең әһәмиятен һәм дәрәҗәсен күрсәтү.

Эзләнү объекты:Ядегәр фермасы һәм Түбән Шәмәрдән мегафермасы, анда төрле чорларда эшләгән сыер савучылар.

Методлар: эзләнү, чагыштыру, анализ, синтез.

Төп өлеш “Алдынгы сыер савучылар” проектын эшләү

Моннан берничә дистә ел элек “Восток” колхозы бөтен республикага таныла. Әлеге колхозның сыер савучылары республикада иң беренчеләрдән булып һәр сыердан 4000, аннан 5000, 6000 литр сөт савып, беренчелекне яулыйлар.Ул елларда хуҗалыкның 4040 гектар җире була. Шуның 3600 гектары сөрү җире. Сөт терлекчелеге – колхоз производствосының төп юнәлеше. Моннан тыш мөгезле эре терлек ите җитештерәләр. Дәүләткә ашлык, бәрәңге саталар. Колхозның уңышларында ул вакытта күмәк хуҗалык рәисе булган, Бөек Ватан сугышы ветераны, дүрт орден кавалер **Гарифуллин Гафият Гарифулла улының** да өлеше зур. Сыер савучылардан кем белән сөйләшсәң дә, алар һәммәсе дә Гафият агага рәхмәтле. Шул чор хатирәләрен барлаганда алар киң күңелле, олы йөрәкле, һәрвакыт булышырга әзер торган, хезмәт кешесенең кадерен белгән һәм хөрмәт иткән председатель Гафият абыйны сагынып искә алалар.

1982 нче елны Татарстан китап нәшрияты Ядегәр фермасы мөдире **Габделхай Бикбаевның** “Һәр сыердан дүрт тонна сөт” дигән китабын бастырып чыгара. Ул анда сыерлардан күп сөт алу тәҗрибәсе белән уртаклаша, моңа ирешү юллары – терлекләрнең нәселен яхшырту, терлек азыгы базасын ныгыту, сыер савучыларның осталыгы, ферма коммунистларының авангардлыгы, нәтиҗәле социалистик ярыш үткәрү турында сөйли. “Фермабыз чын мәгънәсендә сөт фабрикасын хәтерләтә. Ел әйләнәсендә продукцияне күп җитештерәбез. Унынчы бишьеллыкның соңгы елында һәр сыердан савымны 4000 килограммга җиткерүне максат итеп куйдык. Мин үзем 20 елдан артык шушы фермага җитәкчелек итәм. Безнең күрсәткечләр ул елларда бик шәптән түгел иде. Менә 1963 нче елны алыйк. Ядегәр фермасында ул елны һәр сыердан нибары 1820 килограмм сөт алынды. Дәүләткә барысы 2700 центнер сөт сатылды. Ферма кечкенә иде. Сыерлар аз, алары да нәселсез. Иген уңышы да түбән. Терлек азыгы җитешми. Нишләргә? Колхоз председателе Гафият Гарифуллинның яңа гына эшли башлаган чагы. Ул бөтен тырышлыгын, партия

оешмасы белән бергәләп, кешеләр белән эшләүгә юнәлдерде. Без даими кадрлардан башка бу тармакта алда торган бурычларны уңышлы хәл итеп булмаячагына ышандык. 1965 нче елда специальләшә башладык – нигездә сөт җитештерүгә күчтек. Ферманы кадрлар белән ныгыттык. Сыерларның токымын яхшырту эше башланды. Читтән сыерлар алмаска, үзебездә булдырырга кирәк дигән карарга килдек. Бер үк вакытта терлек азыгы базасын ныгытуга керештек. Шулай итеп, сөт терлекчелеген алга җибәрү өчен зур мөмкинлекләр туды.”[34]- дип искә ала ферма мөдире үзенең истәлекләрендә.

Тора-бара ферма шактый үзгәрешләр кичерә. Күп хезмәт таләп иткән эш процесслары – азык өләшү, тиресне абзардан чыгару, сыерларны саву механикалаштырыла. Квалификацияле кадрлар үсеп чыга. Югары продуктлы сыерлар булдырыла. Терлек азыгы базасы ныгый. Тора-бара бердәм, эшчән коллектив туплана. Терлекчеләр елдан ел югары күрсәткечләргә ирешә баралар. Менә кайбер саннар.1977 нче елда ферма буенча һәр сыердан 3665 кг, 1978 нче елда – 3746 кг, 1979 нчы елда – 3865 кг, 1980 нче елда 3975 килограмм сөт савып алына. Түбәндәге күрсәткечләрдән коллективның ничек эшләгәнен күреп була.

	Сыер савучы	1980 нче елда һәр сыердан алынган сөт, килограммнарда
	Наилә Бикбаева	4679
	Хәмдия Рамазанова	4411
	Мөнирә Исмәгыйлова	4225
	Нәсимә Шакирҗанова	4196
	Нурия Җаббарова	4084
	Сәлимә Әскәрова	4082
	Кәүсәрия Хаҗиева	4066
	Саймә Рәхматуллина	3945
	Розалия Гыйльметдинова	3943
0	Галина Заһирова	3931
1	Хәлимә Габсәләмова	3914
2	Кәримә Гыйлҗметдинова	3842
3	Фирдания Ибраһимова	3836
4	Сәвия Мөхәммәтҗанова	3825
5	Нәкыя Мөбәрәкшина	3742
6	Гөлфания Хадиева	3695
7	Голсинур Зарипова	3690
8	Рәшидә Гыйльметдинова	3563
9	Гәззабану Әхмадуллина	3528
0	Мөршида Нәбиуллина	3460

Саннардан күренгәнчә, 1980 нче елда дүртмеңчеләрнең саны 7 гә җитә. **Наилә Бикбаева** һәр сыердан 4679 кг сөт савып районда һәм республикада рекордлы күрсәткечкә

[34] Бикбаев Г.Б. Һәр сыердан дүрт тонна сөт. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1982

ирешә. Ә 2 елдан сыер савучылар республикада беренчелердән булып 5000 чиген узалар, 1985 нче елда Ядегәр сыер савучылары инде һәр сыердан 6000 кг сөт савалар.

Тырыш, намуслы хезмәт һәрвакыт хөрмәт китерә. Сыер савучыларның уңышлары югары бәяләнә. Сыер савучылар турында эшләгән проектта без һәр сыер савучының шәхси уңышлары белән таныштык. Шаккатмалы,ул чорда терлекчеләр искиткеч зур хөкүмәт бүләкләренә – мактаулы исемнәргә, орден-медальләргәлаек булганнар ки, аларны барлап, туплап бетерергә дә шактый вакыт һәм көч кирәк булды.Ул чорда Ленин ордены хөкүмәт алдында бик зур казанышларга ирешкән кешеләргә генә бирелә. Сыер савучы **Фатима апа Вафина** - берьюлы Ленин ордены һәм Октябрь революциясе орденнары кавалеры. Татарстанның атказанган терлекчеләре исеменә лаек булган, шулай ук орден-медаль ияләре, ярты гасырга якын фермада эшләп, пенсиягә чыккан **Нәкыя Мөбәрәкшина, Хәят Рәхматуллина**, әниле-кызлы **Мәгъмүрә һәм Наилә Бикбаевалар**, чын мәгънәсендә, авылыбыз горурлыгы. Сыер савучылар белән аралашкан вакытта, алар үзләре дә ул чорларны бик сагынып искә алалар. Үзләрен шулай хөрмәтләгән өчен чиксез рәхмәтләрен җиткерәләр. Чыннан да, сыер савучыларны хөрмәтләп, аларга ГДР, Чехословакия, Венгрия, Польша кебек чит илләргә путевкалар бирәләр, санаторий, курортларга ял итәргә җибәрәләр. Ә **Резедә Гильметдиновага**Мәскәүдә үткәрелгән Яшьләрнең һәм студентларның 12 нче Бөтендөнья фестивалендә катнашу бәхете елмая.

2.**Вакытлы матбугат Ядегәр авылы сыер савучылары турында**

Әлеге эзләнү эшенә керешкәндә без районда һәм республикада чыга торган вакытлы матбугат чараларына – **“Хезмәт даны”,“Социалистик Татарстан”,** (“Ватаным Татарстан”) газеталарына, **“Азат хатын”** (“Сөембикә”) журналларына мөрәҗәгать иттек. Безнең алдынгы сыер савучылар турында район, республика газета-журналлары бик күп очерклар, мәкаләләр язганнар.

1974 нче елның 3 нче санында язылган мәкаләдән: “Ядегәр – республикабызның иң ямьле авылларыннан берсе. Ул Кукмара районына керә. Шәмәрдән станциясеннән машина белән нибары унбиш минутлык юл. Дүрт авылны берләштергән “Восток” колхозының үзәге шушы авылда. Тәрәзәләре кояшка караган калача яңа йортлар тезелгән урам уртасындагы колхоз идарәсенә узгач, куанып куясың. Юлыбыз унды. Колхозның менә дигәненә килгәнбез ләбаса. Түрдә өч байрак. Шуларның берсе РСФСР Министрлар Советы һәм ВЦСПС тарафыннан югары уңыш алган өчен мәңгегә тапшырылган. Калганнары – районныкылар. Күчмәләр һәм бик күчәргә дә теләмиләр.”[35]

Без, эзләнү эше барышында, 1980, 1985 нче елларда чыккан “Хезмәт даны” газеталарын карап чыктык. 1980 елгы газеталарда “Восток” колхозы сыер савучылары һәм терлекчеләре турында 32 мәкалә язылган. Айлык күрсәткечләр буенча колхоз 12 айда да 1 нче урынны яулаган. 1985 нче елда сыер савучылар һәм терлекчеләр турында 27 мәкалә һәм очерк язылган. Айлык күрсәткечләр буенча колхоз 10 айда да 1 нче урынны яулаган, 2 айда (март, апрель) “Әсәнбаш” колхозыннан кала, 2 нче урында булган.

“Азат хатын” журналының 1974 нче елгы 4 нче санының тышлыгын колхозыбызның алдынгы сыер савучысы, искиткеч гүзәл Абдуллина Суфия апа бизи[36]. “Журнал тышында фоторәсемем чыкканнан соң, республиканың торле якларыннан хатлар ява башлады. Аларга җавап бирмәсәм дә, Әлмәт районыннан бер егет бигрәк үҗәт булды. Язмыштыр инде, шул егеткә кияүгә чыктым”, - дип искә ала Суфия апа.

3.Бүген сыер савучы хезмәте

Бүгенге көндә алда телгә алынган сыер савучылар инде лаеклы ялда, кайберәре инде бакыйлыкка күчкән. Әлеге данлыклы сыер савучыларның эшен дәвам итүчеләр бармы соң бүген авылда? 80-90 нчы елларда фермада барлыгы 95 кеше эшләгән. Ә бүгенге яңа технологияләр чорында, әлбәттә, эшчеләр саны кыскарган. Бүген фермада эшләүчеләр саны 50. "Восток" хуҗалыгында мал санын ишәйтү максатыннан Түбән Шәмәрдән комплексында

[35]«Азат хатын”, 1974, №4

[36] «Азат хатын» журналы, 1974 нче ел,№3

800 савым сыерга исәпләнгән мега-ферма төзеделәр. Ул 32гә 102 метр зурлыктагы ике сыер абзарыннан, 42гә 18 метр зурлыктагы саву залыннан гыйбарәт. Барлык эш механикалаштырылган. Шуның нәтиҗәсендә, гадәти фермада бу кадәр малны ашату, саву өчен 32 савымчы кирәк булса, биредә бу эшне 5-6 кеше башкара ала. Аз сандагы кеше күләмле хезмәтне башкаргач, хезмәт хаклары да югары. Аның күләме аена 25-35мең сум.Яңа технологияләр кул хезмәтеннән баш тартырга мөмкинлек бирә, бөтен эш механикалаштырылган.

	1963	1980	1990	2017
Җитештерү	2700	16000	39000	54704
Савым сыер саны	255	500	540	650
Уртача бер сыерга	1820	3804	6568	8416
1 көнгә	7,2	15,3	19,7	27,1

4.Сыер савучы һөнәренең өстенлекләре

Сыер савучыларның эш көннәре җәен кояш белән бергә, ә кышын дөм караңгыда – иртәнге сәгать 3-4ләрдә башлана... Һәм ничәдә тәмамланасы билгеле дә түгел. Авыл җирендә, гомумән, сыер савучы белән механизатор – иң төп һөнәрләр булып санала. Яшь буын вәкилләре арасында әлеге эш абруйлылардан саналмаса да, үзләренең гомерләрен шушы хезмәт белән бәйләгән сыер савучылар бу һөнәрнең нинди уңай якларын атыйлар соң? Шушы сорауга җавап эзләп, без сыер савучыларга мөрәҗәгать иттек. Җаваплар түбәндәгечә:

1. Сыер савучы профессиясенә һәрвакыт ихтыяҗ бар.Сыер савучы һөнәре элек тә, хәзер дә иң кирәкле һөнәрләрнең берсе. Бу профессиядә һәрвакыт эшче куллар җитми. Гәрчә, авылда эш юк дип зарланучылар булса да. Бар ул, тик күбесенең бу һөнәргә алынасы гына килми. Бүген сыер савучы һөнәре элеккеге белән чагыштырганда, бик күпкә үзгәрде һәм киләчәктә дә үзгәрәчәк. Якындагы 15-20 елда кеше факторыннан 90-95 процентка китәчәк. Хәзер роботлар белән саву, “карусель” дигән төшенчәләр беркемне гаҗәпләндерми, бу гадәти күренеш. Әлеге хезмәттә ир-атлар да, хатын-кызлар да эшли ала. Чит илләрдә, Европада, әйтик, ир-атлар сыер сава, чөнки бу – авыр хезмәт. Гомумән, сыер савуны элеккеге кебек сыер астында утыручы әбиләр, әниләр итеп күз алдына китерү авыр хәзер.

2. Бушлай зоопарк!Сыер фермасы – тотып карап була торган зоопарк. Алай гына да түгел, фермада сыерларны тотып, сыйпап, ашатып, юып, чистартып, бәйләп, щетка белән кырып, тиресләрен дә кырып торырга ярый! Ярый гына түгел, ә кирәк! Ә сыер савучы булып эшкә дә урнашсаң, өстә санап үтелгән мөмкинлекләргә дә ия булачаксыз. Игътибар итегез: бушлай гына түгел, шуның өчен хезмәт хакы бирәләр. Ә шәһәрдә тотып карый торган зоопаркларга акча түләп керергә кирәк...

3. Фитнес!Меңнәрчә сум акча түгеп, бертуктаусыз үз-үзеңне көзгедән карап, телефонга селфи төшә торган шәһәр спортзаллары бер кырыйда торсын! Сыер савучы булып эшләсәң... Фермада пресс та ясыйсың (сыерларга сәнәк белән ашарга салганда, мәсәлән: иелеп аласың да – күтәрелеп атасың, иелеп аласың да – күтәрелеп атасың), гантельләр дә күтәрәсең (сөт үткәрү торбалары булмаган фермаларда сыер савучылар сөтне чиләкләп ташый, ике кулда – унар литрлы ике чиләк, һәм шулай 50 сыерыңны савып бетергәнче ферманың бер башыннан икенче башына йөрисең – менә сиңа гантель), йөгерү юлы (сыерларны урамнан алып кереп бәйләгәндә, берәрсе адашып я саташып кирәкмәгән якка борылса – эх дигәнче, берничә минутта дөнья чемпионнарын да уздырырлык рекорд вакыт эчендә йөгереп куып киләсең). Шулай итеп, игътибар итегез, кабат бер тиен акча чыгармыйча күпме физик күнегү эшләп була.Һәм тагын бер тапкыр игътибар – фитнес залга йөргән өчен сезнең түлисе булса, фермада эшләгән өчен сезгә түлиләр!

4. Табигать белән хозурлану мөмкинлеге.Сыер савучы ел әйләнәсе табигатьнең иң матур вакытларын күреп хозурлана ала. Җәйге иртәдә, нәкъ менә алар, иртәнге тәмле йокыларын калдырып эшкә барганда, кояшның беренче нурларында коена; кышын төнлә

явып киткән кардан соң беркем аяк басмаган урам буйлап алар беренче булып үз эзләрен калдыра. Романтика...

5. Яхшы хезмәт хакы.Башка профессияләрдән аермалы буларак, сыер савучы авылда чагыштырмача яхшы хезмәт хакы алучы булып санала. Көтүче, каравылчы, терлекче кебек һөнәрләр янында аларның эше әһәмиятлерәк. Әмма, әлбәттә, акча күктән яумый, зарланмаслык итеп түләсеннәр өчен – тырышып, зур көч куеп эшләргә дә кирәк.

6. Бәйрәмнәрдә бүләкләр бирәлә.Башка агрофирмаларда ничектер, мин белә торганнарында хатын-кызларга 8нче март бәйрәменә бүләкләр бирү гадәте бар. Һәм ул ниндидер вак-төяк түгел, ә матур чәй сервизы, урын-җир комплекты кебек әйберләр. Моннан тыш, Сабантуенда агрофирманың иң яхшы сыер савучыларын билгелиләр. Уңганнарның уңганнары шулай ук акчалата премияләргә лаек була.

7. Уңайлы эш графигы.Авылда яшәүчеләр генә түгел, ә, гомумән, күпчелек халык 8 сәгатьлек эш режимы белән хезмәт куя. Гадәттә, бу иртәнге 8-9дан алып кичке 5-6га кадәрге сәгатьләр. Бу вакыт арасында төшке ашка өеңә кайтып килергә өлгерсәң өлгерәсең, өлгермәсәң – юк. Ә сыер савучы булып эшләсәң, иртәнге һәм кичке савым арасында тынычлап ял итү мөмкинлеге бар. “Ял итү” дип аталучы бу мөмкинлеккә төшке аш әзерләү, өй җыештыру, кер юу, бакчадагы бетмәс-төкәнмәс чүпне утау, каралты-курадагы терлекләрне карау, кош-кортларны ашату һәм башка шундый эшләр керә.

8. Эш акча сорамый.Артистмы син, җырчымы, табибмы яки башка кабинет хезмәткәреме, эшкә барганда гел матур итеп киенергә, хатын-кызларга – бизәнергә-ясанырга, төрледән-төрле киемнәргә туры килерлек яңа әйберләр алып торырга кирәк. Ә сыер савучыга болар берсе дә кирәкми. Сыерларга синең нәрсә киюең, ничә сумлык ислемай сөртүең мөһим түгел, алар сине ничек бар – шулай ярата.

9. Укырга кирәкми.Хәзерге заманда теләсә кая эшкә урнашырга барганда иң беренче чиратта тәҗрибә белән диплом сорыйлар. Сыер савучы булып эшләргә теләсәгез – боларның берсе дә кирәкми! Бернинди квалификация күтәрү, өстәмә белем бирү дә юк монда. Аңа карап фермаларда белемсез кешеләр эшләми эшләвен, араларында бик күп төрле профессия ияләре бар.

10.Көйле тормыш.Сыер савучының тормышы – тәгәрмәчтәге тиеннеке сыман: көн дә бертөрле. Иртән торасың, эшеңә барасың, кайтасың, өйдәге эшләрне башкарасың, кичен тагын эшеңә барасың да кайтып ятасың. Хезмәт юлында бернинди өскә күтәрелү (повышение) булмаган кебек, аска төшү (понижение) куркынычы да юк. Стабиль, үзгәрешсез, бертөрле көйләнгән хезмәт. Сикәлтәсез һөнәр эзләүчеләр өчен – менә дигән эш. Шулай ук карьера өчен көрәш, интригалар да юк монда.

Тик бар да алай чәчәкле-чуклы гына түгел шул. Сыер савучы – бик авыр, катлаулы, зур игътибар һәм көч сорый торган профессия! Бу хезмәттә хайваннар белән аралаша белергә дә, тырыш, сабыр, таләпчән булырга да кирәк. Иртәнге 3тә шалтыраучы будильникка үзеңне уяту, ай-һай, бер дә җиңел түгел. Бөтен авыл изрәп йоклаганда, йомшак һәм җылы юрган астыннан да чыгасы килми (бигрәк тә кышын). Төркемдәге 50 сыерның һәрберсенә аерым игътибар, аерым мөнәсәбәт кирәк.Бүген сөт саву процессы күбесенчә механикалаштырылган булса да, аңа карап кына сыер савучы эше җиңеләйми. Тирес кыру, авыр-авыр капчыклар күтәреп, ашарга салып йөрү, берничә сәгать бертуктаусыз аягөсте эшләү – хатын-кыз өчен биниһая зур хезмәт! Берәр сыерың тибә торган, икенчесе сөзә торган да булса – монысы бөтенләй аерым очрак. Көн саен шул үзенчәлекле исне иснәп эшләүләре өчен генә дә медаль бирерлек аларга!Моннан тыш, фермасында да бер көтү сыер савып кайткан хатынны өендә дә шул ук эш көтә – күбесенең хуҗалыгында сыерлар бар. Әле ике савым арасындагы өйдәге бер олау эшне санамадым. Ашау пешерү, юу-җыю бер хәл, балаларны уятып, бакчага-мәктәпкә озату, кичен дәресләрен әзерләшү-тикшерү дә бар бит әле. Кая ул сыер савучыга йокы дигәннәре?..

Һәм әлеге һөнәрнең тагын бер зур минусы – алар ел әйләнәсе, бәйрәмсез, ялсыз, шимбә-якшәмбесез – һәр көнне (!) эшли.

III.Йомгаклау

Сыер саву – бик җаваплы, авыр эш, җирлекнең авыл хуҗалыгы тармагының уңышы нәкъ менә сыер савучылардан тора, чөнки сөт – авылда төп керем чыганакларының берсе.Әлеге эзләнү эшенең нәтиҗәләре нинди булды соң?

1. Эзләнү барышында без 80-90 елларда һәм бүгенге көндә эшли торган барлык сыер савучылар белән очрашып чыктык, аралаштык. Алар бик теләп безгә үзләренең хатирәләре белән уртаклаштылар. Нәтиҗәдә, мәктәп музее өчен бик бай материал барлыкка килде.
2. 80-90 елларда эшләгән сыер савучылар барысы да алдынгы булганнар, бик күп хөкүмәт бүләкләренә ия булганнар. Алар арасында 4 “Татарстанның атказанган терлекчесе”, 1 Ленин ордены, 3 Октябрь революциясе ордены кавалерлары, Партсъезд, яшьләр фестивале делегатлары бар
3. 60, 80 нче елларда эшләгән сыер савучылар хезмәте белән бүгенге сыер савучыларның эш шартларын чагыштырдык, бүгенге яңа технологияләр эш шартларын бик җиңеләйткән, сыер савучылар физик хезмәт белән шөгыльләнми диярлек. гадәти фермада бу кадәр малны ашату, саву өчен 32 савымчы кирәк булса, биредә бу эшне 5-6 кеше башкара ала. Аз сандагы кеше күләмле хезмәтне башкаргач, хезмәт хаклары да югары.
4. 80-90 нчы елларда фермада барлыгы 95 кеше эшләгән. Ә бүгенге яңа технологияләр чорында, әлбәттә, эшчеләр саны кыскарган. Бүген фермада эшләүчеләр саны 50.Моның алга таба тискәре нәтиҗәсе дә булырга – структур эшсезлек килеп чыгарга мөмкин. Ә бу авылда яшәүчеләрнең кимүенә китерәчәк.
5. Бүген фермада эшләүче сыер савучылар белән үткәрелгән сораштыруларның нәтиҗәсе куанычлы. Алар сыер савучы һөнәренең 10 уңай ягын күрсәтә алдылар. Бу позитив нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә – алга таба да бу һөнәрнең дәрәҗәсе булыр дип өметләнәссе килә.

Бүген сыер савучы һөнәре элеккеге белән чагыштырганда, бик күпкә үзгәрде һәм киләчәктә дә үзгәрәчәк. Якындагы 15-20 елда кеше факторыннан 90-95 процентка китәргә мөмкинлек туачак. Хәзер роботлар белән саву, “карусель” дигән төшенчәләр беркемне гаҗәпләндерми, бу гадәти күренеш. Әлеге хезмәттә ир-атлар да, хатын-кызлар да эшли ала. Чит илләрдә, Европада, әйтик, ир-атлар сыер сава, чөнки бу – авыр хезмәт. Хәзерге вакытта заманча технологияләр республиканың 20-25 процент фермасында гына юк, аларда һаман савым чиләкләре кулланыла. Әмма киләсе 6-7 елда әлеге аппаратлар бетәчәк, барлык фермаларны сөт үткәрү торбалары белән тәэмин ителәчәк. Авылның киләчәге – үзенең язмышын туган төбәге белән бәйләргә теләгән, аны яратучы фидакарь, ватанпарвәр хезмәткәрләр кулында.

Кулланылган әдәбият

1. Бикбаев Г.Б. Һәр сыердан дүрт тонна сөт. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1982
2. Сабитов А.Ф. Знатные люди Кукмора. Казань, ГУП “ИПК “Чувашия”, 2012
3. “Хезмәт даны” газетасы архивы
4. “Социалистик Татарстан” газеталары
5. “Азат хатын” журналлары
6. Сыер савучыларның гаилә архивлары

ӘШНӘК АВЫЛЫ ТАРИХЫ

Валиев Айрат Ренатович, ученик 5 класса,
Научный руководитель – Хафизова Расима Миннулловна
МБОУ «Рыбно-Слободская средняя общеобразовательная школа №2»
Рыбно-Слободского муниципального района

Тарих! Биш кенә хәрефле сүз булса да, үз эченә меңнәрчә-миллионнарча еллар, күпме гасырлар сыйдырган. Гомер итү башланганнан бүгенге көнгә кадәр күпме сулар аккан, күпме буыннар алышынган. Галимнәр һаман да тарихыбызны тикшереп торалар, ләкин ил тарихында байтак нәрсә безнең өчен әлегә сер булып кала бирә.

Борынгы бабаларыбыз бик белеп әйткәннәр: үзебезнең үткәнебезне, килеп чыгышыбызны, тарихыбызны яхшылап белми, өйрәнми торып, без тыныч кына киләчәгебезгә атлап керә алмыйбыз. Тарих бит ул олы диңгез кебек вак-вак тамчылардан җыела, шул "тамчылар" ярдәмендә безнең үткәнебез, бүгенгебез һәм киләчәгебез формалаша. Ләкин кызганыч: барлык фактлар да теркәлеп бара алмый, кайбер вакыйгалар, язылып бармау сәбәпле, вакытлар узу белән онытыла, хәтердән җуела. Шуның нәтиҗәсендә тарихыбызга зыян килә, аның бер чите кителә.

Шуңа күрә мине түбәндәге сораулар борчыды:

-Авылыма нигез салынуның төгәл вакыты кайчан?

- Нигез салучылар кемнәр булган?

- Авыл атамасы каян килеп чыккан?

Укытучым ярдәме белән, әлеге сорауларга җавап табарга теләп, өстәмә чыганаклар эзләдем.

Миндә кызыксыну уянды, фәнни-тикшеренү эше белән шөгыльләнергә уйладым һәм максатым итеп авылымның килеп чыгышы тарихын, топонимикасын өйрәнүне, барлауны алдым.

Максаттан чыгып, үз алдыма түбәндәге бурычларны куйдым:

- Олы Әшнәк авылы тарихының төрле чыганакларда, риваятьләрдә яктыртылуына тукталу; атамаларны өйрәнү;

- туган телгә, туган авылга, туган якка, туган җиргә мәхәббәт тәрбияләү.

Проект эше барышында мин тикшерү, эзләнү, сораштыру һәм нәтиҗә чыгару алымнарын кулландым. Тикшерү эшен башкарганда газета-журнал чыганакларына, фәнни һәм матур әдәбиятка, тарихчыларга, авыл елъязмасына мөрәҗәгать иттем.

Тикшерү объекты булып Балык бистәсе муниципаль районының Олы Әшнәк авылы тора.

Фәнни эшнең тикшерү предметы итеп авыл тарихы һәм топонимикасы алынды.

Эш барышында мин түбәндәге эзләнү-тикшеренү алымнарын кулландым: Куелган максат һәм бурычлардан чыгып, эшемне шундый планда төзедем. Ул кереш, төп һәм йомгаклау өлешләреннән, кулланылган әдәбият исемлегеннән тора. Төп өлешне түбәндәге бүлекләр тәшкил итә:

1. Тарихтан бер сәхифә.
2. Биләр каласы харәбәләре

1. Тарихтан бер сәхифә

Авылыбызның исеме ни аңлата, кайчан кушылган, кем кушкан, ни өчен шулай кушкан, атама нинди үзгәрешләр кичергән – барысы да кызык бит, шул ук вакытта күпме сорау, күпме сер! Авылның чал тарихы белән кызыксыну табигый бер хәлдер, бу – авылыңа, төбәгеңә, ватаныңа гамьсез булмау, биредә тамырларыңның тирән береккәнлеге билгеседер.

Балык Бистәсе районында урнашкан “Олы Әшнәк ” авылы Идел буе Болгар дәүләте чорындагы иң борынгы авылларның берсе . ОЛЫ́ ӘШНӘ́К авылы , Татарстан җөмһүрияте, Балык Бистәсе районында. Шәһәр тибындагы Балык Бистәсе посёлогыннан 19 чакырым төньяк-көнбатышта Әшнәк елгасы буенда урнашкан.

XVIII йөздә — IX йөзнең 1 нче яртысында халкы дәүләт крәстияннәре катлавына кергән, авыл халкы игенчелек, терлекчелек, урманчылык, умартачылык, балта эше һәм тегүчелек белән шөгыльләнгән. XX йөз башында Олы Әшнәктә 2 мәчет, 2 тимерчелек алачыгы, 2 тегермән, 3 ярма яргыч, 12 вак-төякләр кибете (лавкалары) эшләгән. Бу елларда авыл җәмәгатенең имана җире 2794,8 дисәтинә тәшкил итә. 1920 нче елга кадәр Казан губернасының Лаеш өязе Масловка волостенда, 1920 дан ТАССР ның Лаеш кантонында, 1927 нче елның 14 февраленнән — Балык Бистәсе, 1944 нче елның 19 февраленнән — Солтан, 1946 нчы елның 5 апреленнән — Корноухово, 1954 нче елның 19 ноябреннән — Балык Бистәсе, 1963 нче елның 1 февраленнән — Питрәч, 1965 нче елның 12 гыйнварыннан Балык Бистәсе районына керә. Олы Әшнәк авылы зиратында XIII - XIV йөзләргә карый торган ташъязма истәлекләре (кабер ташлары) саклана.

Академик Г.Ф. Саттаров фикеренчә “Әшнәк” авылы атамасы нигезендә фарсы алынма сүзе яисә этимологиясе нигезендэ удмурт сүзе булырга мөмкин “Ош+няк”, “Ош+нюк” (“Ош” удмуртчадан гидротопономик термин буларак - чишмә, елга).

Халык риваятләренә караганда “Әшнәк” авыл атамасы “Әшнә” – дуслар, иш(эш), әшнәләр(туганнар)” мәгънәсеннән килеп чыккан булуы ихтимал. Авыл картларының риваятләренә караганда Әшнәк авылына нигезне узара туганлашкан Болгар һәм Мари гаиләсе нигез салган дигән вариант та бар.

Авыл җирлегендә иң беренче археологик эзләнүләрне атаклы галим Николай Филипович Калинин (1888-1959) үткәрә.

Ул бу фәнни тикшеренү эшенә сугыш башланганчы керешкән була һәм сугыш беткәч, 1948 нче елны гына дәвам итәргә туры килә. Археологик табылдыклар С. Петербург һәм Мәскәү калаларына җибәрелә.

2014 нче елда археолог, Фәннәр Академиясе тикшеренү институтының өлкән фәнни хезмәткәре Николай Истомин, Олы Әшнәк авылында асфальт юл салу алдыннан, казу эшләре алып барганда Алтын Урда, Болгар чорына караган бик күп кенә тарихи экспонатларга юлыга. Аларның күбесе борынгы Болгар, Биләр шәһәрләрендә табылганнарга тиң була. Галим фикеренчә авылга нигез якынча XIV нче гасыр азагы XV гасыр башларында салынган булырга тиеш. 14 гасырдан алып санаганда 6 гасырдан артык!

1956 нчы елда Олы Әшнәк авылында тарихчы галим-археолог Һарун ага Йосыпов булып китә. Ул зираттагы борынгы кабер ташларына игътибар итә.Йәмән атлы кешенең кызы- Сәвиләнең кабер ташындагы куфи ысулы белән язылган сүзләрнең тулы текстын укый алмаса да, Сәвилә 1320 нче елда күмелгән дигән датаны азсызыклый. Олы Әшнәк зиратында тарихи һәйкәл кабер ташларына кертелгән 7 таш бар. Зираттагы борынгы таш Гарәп графикасы белән язылган кабер ташы.

Әлеге ташлар якынча 700-750 еллар элек куелыну исбатлый. Тарихчы-галимнәр ул вакыттагы бер кеше гомерен уртача 25-27 ел хисабыннан санап эш итә. Сәвиләнең, аның әтисе Йәмәннең һәм бабасы Мөхәммәт-хуҗаның гомерен нәкъ шушуы кысаларга карап тапкырласак, Олы Әшнәкнең ким дигәндә 1240 елда нигез салынган булуы ачыклана”.

Ә бәлки тагы да иртәрәк? Ник дигәндә, беренчедән, кешенең гомере 25 елга гына тигез түгел. Икенчедән, авыл урнашкан урынннан 7-6 чакырым ераклыкта гына Чулман елгасы янында мәшһүр Кашан каласы булган (аны монголлар җимергәнлеге билгеле). Монгол яулары бу шәһәрне җимергәннән соң, Җүчи олысы чорында Кашан шәһәрен берничә чакырым ераклыкта көнбатыштарак урнашкан Шуран авылы янында торгызалар. Кызганычка каршы, 1391 нче елда Аксак Тимер тарафыннан бу шәһәр дә җимерелә.

Кашан шәһәре – Болгар ханлыгындагы Кашан әмирлегенең башкаласы булган. Бу әмирлектә Болгарлар белән бергәлектәторган (союзник булган) кабиләләр яшәгән. Әмирлекләр бар икән, димәк авыллар да бар дигән сүз. Шулар арасында “Олы Әшнәк” (Әшнәк) авылы булуы да бик ихтимал.

Болгар ханлыгында шәһәрләр янында дистәгә якын чакырым ераклыкта авыл-крепостьләр төзелгәнлеге мәгълүм. Алар дошман яуларыннан шәһәрне саклау, дошман килү турында тиз арада хәбәр итү ролен үтәгәннәр.Гадәттә калкулы, таулы урынга биек башнялар

салына торган булган.Бу башнялар шәһәргә кадәр бер-берсенә күз күремендә салынганнар. Дошман яуы күренүгә, башня өстендә учак ягыла, санаулы минутлар эчендә дошман килүе билгеле була.

Шулай ук мондый авыллар товар алышу, сәүдә итү ролен дә үтәгәннәр.

Олы Әшнәк авылының төньяк көнбатышына үтә торган юлны “Пулат юлы” (“Булат” сүзеннән килеп чыккан) дип атыйлар. Билгеле булганча, көнчыгыш Европада яхшы сыйфатлы тимердән эшләнгән сугыш кораллары (кылыч , сөңге, калкан һ.б.) ясау үзәге булып нәкъ менә Болгарның Кашан шәһәре торган. Монгол яулары тарафыннан җимерелгән, ә менә яңадан торгызылган Кашанда сугыш кораллары эшләнгәнлеге билгеле түгел. Димәк, Пулат (булат) юлы атамасының Болгар чорына каравы бәхәссез. Бу мисал да Олы Әшнәк авылына 1239 еллар тирәсендә алдан нигез салынган дип уйларга мөмкинлек бирә.Шулай ук, авыл халкында саклана торган риваять тә бу фикерне раслый сыман. Бу риваятьнең кыскача эчтәлеге түбәндәгечә :

“Авылның көнчыгышында (хәзерге “Кәрәкә күле” янында) калкулык крепость (ныгытма) ролен үтәгән. Монгол яулары һөҗүме башланганнан соң, яуларда җиңелгән күп кенә гаскәри болгарилар шушы ныгытмага киләләр. Аның хуҗабикәсе сылу һәм бик батыр кыз Сөмбеләбикә булган имеш. Монгол яуларына аяусыз көрәшне Сөмбеләбикә җитәкләгән. Бу сугышта ул үзе генә дә дистәләрчә Монгол яу гаскәриләрен юк иткән.Сөмбеләбикә үзе һәм аның батыр сугышчылары туган җирләрен саклап вафат булалар. Сөмбеләбикәне дошманнар үз кулларына төшерә алмыйлар, ул турыдан – туры оҗмахка эләгә, имеш. Шуннан соң җир тетри, калкулык асты иңә, аннан шифалы зәм-зәм суына тиң чишмә бәреп чыгып, күл хасил була. Ул күл – “Кәрәкә күле” дип атала.Күп кенә яралы сугышчылар шушы күлгә кереп яталар, аз гына вакыт эчендә аларның яралары төзәлә, җаннары сихәтләнә.Алар үзләренең вафат булган иптәшләрен авыл урнашкан урыннан көнбатыш якка, Әшнәк елгасы буена җирлиләр.Бу урынны авыл кешеләре хәзердә “Изгеләр зираты” дип йөртәләр. Археологлар тарафыннан бу урыннарның тикшерелгәне юк.

Хәзерге вакытта да “Кәрәкә” күленең ләме төрле тән авыруларын дәвалый дигән фараз яши. Кәрәкә күленә Татарстаннан гына түгел Рәсәйнең төрле төбәкләренннән җәйге эссе көннәрдә дәва табу, ял итү өчен кешеләр килгәннәр. Ләкин,кызганычка каршы, шушы Кәрәкә күле буендагы калкулык та археологлар тарафыннан тикшерелмәгән. Әгәрдә бу эш үткәрелгән булса, авылның барлыкка килү вакыты да шулай ук, төгәлерәк ачыкланган булыр иде.

Биләр каласы харәбәләре

Исән калган халыкның бер өлеше җимерек шәһәрдән качып китәргә мәҗбүр була. Бату гаскәрләре урыс кенәзлекләрен һәм Европаны тезләндерү өчен көнбатышка киткәч, Җик-мәргән һәм Баян-батыр җитәкчелегендәге Болгарлар 1238 елда үз илләрен кабат торгызу өчен милли-азатлык көрәшенә күтәрелеп чыгалар. Шул елларда, Биләр каласы җимерелгәч, шәһәр халкының бер өлеше (күбесенчә хатын-кызлар һәм балалар) Каманың уң ягына күчеп, шул рәттән “Әшнәк” авылына нигез салганнар дигән фикер дә бар. Казан ханлыгы чорында гына “Әшнәк” атамасына “Олы” сүзе өстәлә.

Алексеевск районында “Әшнәк” атамалы авылның булуы да бу бергәлекне исбатлаучы мисал булып тора. Биләр төбәге “Әшнәк” авылы белән элемтәне түбәндәге мисаллар да раслый: Олы Әшнәк авылының берничә ир-аты чиратлап Каманың аръягы, хәзерге Алексеевск районында калган Болын-хуҗа ханның каберен саклый торган булганнар. Казан белән Сафаргәрәй хан идарә иткән вакытта (1524-1549). Болын-хуҗа кабере өстенә ташпулат та төзеп куялар. Хан фәрманы буенча Барямгос, Тюлялчеин Шахкамалов (урыс документларынан шулай барып кергән) һәм аларның 6 иптәшенә Биләр харәбәләреннән 2-3 чакырым ераклыкта Кече Чирмешән елгасы буенда махсус җир дә бүлеп бирелә. Ләкин, 1552 нче елда Явыз Иван Казан каласын яулап алганнан соң, Болын-хуҗа ташпулатын һәм аның сакчыларын юкка чыгаралар.

Авылдан ярты чакырым ераклыкта борынгы зиратта 1339-1347 нче елларда куелган һәм куфи ысулы белән язылган Олы Әшнәктәге кебек 5 кабер ташы сакланган. Мишәрләр әлеге

урынны “мазарка” дип йөртәләр. Алексеевск районындагы “Әшнәк” белән Балык Бистәсе җирлегендәге “Олы Әшнәк” авылын менә шундый борынгы җепләр бәйли. Гаҗәбе шул: Олы Әшнәктә яшәп калган туганнары да читкә куылган ташпулат сакчыларын озак еллар буена онытмыйлар. Олы Әшнәктән Морза Мәмәт Кәмлә 1677-1678 нче елларда патша Алексей Михайлович исеменә берничә тапкыр үтенеч хаты язып, Биләр ягыннан читкә куылган Ишбулат һәм аның энесе өчен ясак түләргә рөхсәт сорап мөрәҗәгать итә.

Хәзерге Әшнәк авылы урнашкан урынның көньяк-көнчыгышында иксез-чиксез, Чулман елгасына кадәр җиткән, кораблар төзүгә яраклы имәннәр үскән. Элек шушы урманлыклар уртасынныан зур гына инеш аккан. Бу инешне соңыннан ”Лашман елгасы” дип атый башлаганнар. Хәзер дә авылда “ Лашман юлы” “ Лашман чокыры” “Лашман төбәге” дигән атамалар яшәп килә. Эчтәлегенә килгән вакытта, ул атама урман кисүчеләр, урман әзерләүчеләр дигәнне аңлата. Авыл кешеләре нигездә дәүләт крестьяннары - “лашманчылар” булып та эшләгәннәр.

“Лашманчылар”- Петр I заманында ясала башлаган сугыш көймәләре өчен, агач кисүче крәстианнар. Лашман сүзе немецчәдән- “Laschmann” – «кисүче кеше» дигән сүздән алынган. 1721 елда махсус штаб ачыла һәм лашман хезмәтенә башта 170 мең, соңрак 120 мең кеше билгеләнә. Шул вакытлардан башлап, сугыш көймәләре ясау тукталганчы һәм лашман хезмәте беткәнче, халыкның имән кискәне исбатланса, ул яман җәзага тартыла һәм аңа үлем куркынычы яный.Лашман хезмәтенә язылган кеше 15 яшьтән 60 яшькә кадәр хезмәт иткән. Байлар яллап эшләткәннәр.. Ул үлгәч, аларны, башка халыктан алган төсле, салым түләтеп, башка төрле эшләр эшләтеп, солдатка да ала башлаганнар. Хәтта хөкүмәт аларның иткән хезмәтләре тәкабеленә мунчадан алына торган бер сум салымны да алудан туктамаган. 1859 елда «Лашман» хезмәтен, атлы һәм җәяүлесен дә бетерәләр.

1719 елда Казанда, корабларга җилкәннәр эшләү максатында, мануфактуралар барлыкка килә. Бу мануфактураларга һәм адмиралтействоларга авылның шактый кешеләре даими эшкә көчләп күчерелгәннәр. Картлар әйтүенчә, аерым алганда монда 20 еллар элек, 90 яшьләрендә мәрхүм булган Гайнетдинов Гайнетдин истәлекләренннән күренгәнчә, Казанда авылдан чыккан күп кенә кешеләр байтак заманнардан бирле яшәп килгән туганлык җепләренең өзелмәве шул турыда сөйли.

Шул елларда дәүләт, чәчүлек җирләре белән беррәттән, урманннардан чистартып, элек авылга караган җирләрне Макашин, Завалишин кебек бай кешеләргә бирә. 16 нчы гасырларда Мәскәүдән ерак булмаган “Корноухово” дигән авылдан Мертвага дигән кеше күчеп килеп “Ырга һәм “Әшнәк” елгалары кушылган урында “Корноухово” дигән авылга нигез сала. Бу җирләр бик уңдырышлы була, су буйларындагы болыннарда терлек йөртерлек киң болыннар җәелгән.

Фәнни-тикшеренү эше белән шөгыльләнеп, мин түбәндәгеләрне ачыкладым:

•кечкенә генә туган авылым Әшнәк зур тарихка ия;

• авылым тарихы төрле чыганакларда , чагылыш тапкан; фәнни эш белән шөгыльләнү телебезгә, гореф-гадәтләребезгә, туган җиребезгә булган мәхәббәт хисләрен көчәйтте, милли мирасыбызны өйрәнүгә этәргеч ясады.

Нәтиҗәдә, миндә алга таба авылым тарихын киңрәк өйрәнү теләге туды.

Файдаланылган әдәбият

1.Алишев С.Х. “Татары Среднего Поволжья в пугачёвском восстании”. Казань, 1975, стр.178

2.Гариф Нурулла. “Тарихи сәхифәләр ачылганда”. –Казан ,2008, 26-27 нче битләр.

3.Гыйльмуллина Л. “И, газиз туган ягым!” Казан, 2008, 7, 58-60 нчы битләр.

4. Насыров Р. «Сельское расселение в Западном Закамье», Казань,1986, стр.98.

5.Список селений Казанской губернии. – Казань, 1908, стр.62.

6. Татар әдәбияты тарихы. Казан, 1973, 56, 83, 122, 259 нчы битләр.

7.Трофимова М.И. «Рыбная Слобода. Живые голоса», Казань, 2006, стр.21.

ЯКТАШЫМ – ШӘЙХИ МАННУР

Ганиуллин Илхам Ринатович, ученик 9 класса
Научный руководитель – Саляхова Лейля Шамиловна
МБОУ «Тавельская СОШ»
Мамадышского муниципального района РТ

Туган җир ул кеше күңеленә
Ана сөте белән салына...
Саҗидә Сөләйманова

Туган җир. Туган туфрак. Туган төбәк. Ул һәркем йөрәгендә яши һәм вакытлар үтү белән әлеге төшенчә тагын да зур мәгънәгә ия була. Туган якның бай тарихы һәм мәдәнияте, табигате – болар барысы да кече яшьтән үк тормышыбызның бер кисәгенә әверелә. Шуңа күрә әдәби туган як әдипләрен барлау — мәктәптә укудан тыш әһәмиятле чараларның берсе. Ул безнең туган ягыбызның тиешенчә яктыртылмаган мәсьәләләрен тирәнрәк ачыклауга ярдәм итә, әдәбият белән кызыксынуыбызны үстерә, әдәби карашны киңәйтә, китап белән мөстәкыйль эшләү күнекмәләрен баета, фәнни-тикшеренү, эзләнү эшенә тарта.

Безнең данлы Мамадыш ягы язучылары үзе туган, үскән, яшәгән һәм әсәрләрен иҗат иткән урыннан аерылгысыз, чөнки әдип иҗаты өчен азыкны үзенә яхшы таныш булган җирлектән ала. Аларны сокландырган туган табигать, аның кешеләре, тормыш-көнкүреш йолалары әсәрләренә күчәләр, тылсымлы сүз остасының каләм көче белән гади тормыш картиналарына әвереләләр. Язучыларыбыз үзләре күргән вакыйгаларны, күренешләрне тулырак, җанлырак яктыртып, кызыклы әсәрләр язалар. Шуның өчен дә районыбызда алар белән очрашулар еш булып тора, әсәрләрен дә яратып укыйбыз.

Әдәби туган якны өйрәнү безгә ни өчен кирәк? дигән сорауга туган җиргә мәхәббәт нигезендә патриотизм һәм милли горурлык тойгысын тәрбияләү өчен кирәк дигән җавап бирер идем мин. Туган җиргә бәйләнгәнлек Ватанга булган мәхәббәт тойгысы белән аһәңдәш бит!

Төп максатым: туган ягымның иҗат өлкәсенә зур өлеш керткән бөек шәхесләрен белү, аларны барлау. Тикшеренүләрем нәтиҗәсендә шуларны белдем: Мамадыш җирлегендә туып-үскән шагыйрьләр һәм күренекле кешеләр байтак. Мәсәлән, Иске Комазан авылында туып-үскән шагыйрь, атказанган мәдәният хезмәткәре Вахит Галиев; Кече Кирмән авылыннан чыккан шәхесләр - язучы Ринат Мөхәммәдиев, шагыйрь-прозаик Рафаил Газизов; Кече Сөннән – композиторлар - Заһидулла, Фәрит һәм Мирсәет Яруллиннар; Түбән Ушмы шагыйре Зиннур Мансуров; Ак Чишмә авылы шагыйре Әхмәт Әдил (Гаязов); Яңа Комазан авылының (әле күпләр язучы буларак та белмәгән) язучысы Рәим Гобәев; Тулбай авылыннан чыккан зур шәхес Шәйхи Маннур – болар барысы да безнең татар әдәбиятын һәм мәдәниятен үстерү өчен үзләреннән зур өлеш керткән зур хөрмәткә ия, исемнәре халык күңелендә мәңге яшәячәк шәхесләребез.

Без узган уку елында мәктәп күләмендә үткәрелгән чарада якташ шагыйребез - сынмас рух көченә ия булган - Шәйхи Маннур иҗаты белән таныштык. Язмышның зур сынауларына дучар булган язучының “Муса” романы безнең өчен зур үрнәк, батырлык символы булып тора. Шушы әсәре генә дә аның иҗатының югары дәрәҗәдә булуын күрсәтә һәм мин бу якташым турында күбрәк белергә теләп, фәнни-эзләнү эше язарга уйладым. Без кечкенә классларда укыганда ук аның шигырьләрен укып, ятлап килдек. Укытучыларыбыз шигырьләргә никадәр тирән хис, акыллы фикер һәм зур мәгънә салынганлыгын төшендерергә тырышты. Чыннан да, шигырьләрендә дә, бу тормышта биеккә ашкынган кешеләргә туган җирне онытмаска куша, күңелдәге хисләрне бөтен нечкәлеге белән ачып сала ала торган кече җанлы шагыйрь икән ул.

Ләкин аның турында нәрсә беләбез соң без? Язучылар ни өчен шулай нечкә күңелле булалар икән? Мин дә туган ягымны Шәйхи ага кебек ярата алырмынмы? Нинди эшләр башкарган? Нинди үрләр яулаган? Минем дә туган төбәгем үсешенә өлешем керерме? Эшемне язу барышында шушы һәм тагын бик күп сорауларга җавап табарга тырыштым.

Төп өлеш. Тормыш юлына күзәтү

Татар әдәбиятының күренекле вәкилләренең берсе, шагыйрь, прозаик, тәрҗемәче Шәйхи Маннур (Шәйхелислам Фәрхулла улы Маннуров) – мәдәниятебез һәм җәмгыятебез тормышында якты эз калдырган олуг шәхес.

Ул 1905нче елның 15нче гыйнварында элекке Казан губернасы Мамадыш өязе (хәзер Татарстанның Мамадыш районы) Тулбай авылында ярлы крестьян гаиләсендә туа. Башлангыч белемне туган авылында һәм күрше авылдагы мәдрәсәдә ала. Аннары күрше Шәмәк авылында ачылган мәктәптә һәм Мамадыш шәһәрендәге педагогия курсларында укый. 1921нче елда аның әтисе гаиләсе белән Кузбасстагы Анжерка-Судженка шахталарына күчеп китә. Шунда Ш. Маннурның хезмәт юлы башлана. Ул 1923 нче елда Свердловскидагы бер еллык совет-партия мәктәбендә укый, биредә чынлап торып әдәби иҗат эшенә керешә. Урал төбәге татарлары өчен чыгарылган газета-журнал битләрендә, соңга таба Казан һәм Мәскәү татар көндәлек матбугатында аның күп кенә шигырьләре һәм әдәби язмалары дөнья күрә.

1924 нче елдан Ш. Маннур өч елга якын Себернең төрле төбәкләрендә яши һәм эшли. 1927-1929 нчы елларда армия сафларында хезмәт итә. Армиядән кайткач, Донбасс якларына китеп, металлургия заводында - эшче-прокатчы, шахтерлар мәктәбендә - укытучы-ликбезчы һәм ДнепроГЭС төзелешендә бетончы хезмәтендә була. Бу елларда Ш.Маннурның иҗат эшчәнлеге аеруча активлаша. Ул «Колчеданлы таулар өстендә» (1929), «Чуен ташкыннар» (1930), «Бетончылар җыры» (1932) исемле беренче поэмаларын һәм күп санлы лирик шигырьләрен яза. Аның бер-бер артлы шигырь җыентыклары басылып чыга. Мәскәүдә, «Эшче» газетасы редакциясендә эшләп алгач, Ш. Маннур Казанга килә һәм 1933-1937нче елларда педагогия институтында укый. 1934нче елда аның атаклы «Гайҗан бабай» һәм тагын бер елдан «Меңнән бер кичә» поэмалары языла. Бөек Ватан сугышы башлангач, шагыйрь үзе теләп фронтка китә, хәрби газеталарда эшләп, күп санлы хәбәрләр, очерклар, шигырьләр бастыра. Сугыштан соң, 1946-1948нче елларда Ш. Маннур Казанда Муса Җәлил исемендәге татар дәүләт опера һәм балет театрының әдәби бүлек мөдире булып эшли, ә 1949 нчы елдан профессиональ язучылык хезмәтенә күчә.

1960-70 нче еллар әдәби хәрәкәтендә Ш. Маннур прозаик буларак катнаша. Ул иҗат иткән проза әсәрләре арасында иң күренеклесе - «Муса» романы (1959-1964). «Агымсуларга карап» исемле автобиографик (1970-1973), «Чын сөю бармы?» (1974-1976) исемле лирик повестьлары белән Ш. Маннур үзен талантлы прозаик, үзенчәлекле хикәяләү стиленә ия булган каләм остасы итеп таныта. Ш. Маннурның әдәби мирасы зур һәм күпкырлы. Үзе исән чагында аның дүрт дистәгә якын китабы дөнья күрә. Алар арасында махсус балаларга адресланганнары да бар. Ул шулай ук әдәби тәнкыйть, публицистика, очерк һәм әдәби тәрҗемә жанрларында да нәтиҗәле эшли.

Ш. Маннур 1980 нче елның 10 нчы июнендә Казанда вафат була һәм үзенең язма васыяте буенча туган авылы Тулбай авылы зиратына җирләнә. Ш. Маннур 1957 нче елда туган авылында үз акчасына китапханә салдыра һәм 1980 нче елда китапханәгә Шәйхи Маннур исеме бирелә. 1995 нче елда аңа Татарстан берләштерелгән дәүләт музееның филиалы статусы бирелә һәм музей-китапханә исемен йөртә башлый. 1981 нче елдан бирле һәр елның 15нче гыйнварында, язучының туган көнендә, туган авылында Шәйхи Маннур исемендәге премия бирелеп килә.

Татарстанның халык шагыйре Илдар Юзеев истәлекләреннән.

1971 нче елның августында ул мине, Татарстан Язучылар берлеге коридорында туктатты да: ”Менә шуны ал әле”, - дип кулга тоттырды. Үзе берни дә анлатмыйча, китеп тә барды. Конвертның тышына : ”Сонгы сәгать суккач укырсың...” дип язылган иде. Мин моның васыять икәнен анладым. Шәйхи аганын шифаханәдә вафат булганын ишеткәч, ачып укыдым. Анда мондый сузләр язылган иде:

“Хөрмәтле Гомәр ага Бәширов, хөрмәтле энекәшләрем Илдар Юзеев, Шәүкәт Галиев, Хисам Камалов!

Күп дусларым арасында Сез минем иң якын күргән дусларым. Шуңа күрә мин сезнең өскә бик авыр эш йөкләргә батырчылык итәм. Сез инде мине гафу итегез.

Бер дә көтмим...
Ләкин ул килер,
Суык кулын бирер,
Әйдә, диер,
Кузләреңне бәйлә, диер,
Җитәклим дә алып китим,
Яңа фатирыңа илтим...

1. Менә шул көнне инде сез минем бу хатны ачып укыгыз да гәүдәмне Тулбайга алып китегез, шау-шулы мөрасимнәр булмаса да ярый. Анда ике урын булыр. Берсе зиратта, анам кабере янында. Икенчесе – китапханә бакчасында. Кайсын сайлау сезнең һәм авылдашларның ихтыярында.

2. Кабер өстенә таш утыртып, чардуган корылса һәм берничә сүз яздырсагыз яхшы булыр иде.

Синең бар җирең сөекле
И Тулбаем – моң илем,
Бул бәхетле, бул ирекле –
Бар теләгем шул минем,-

дигән юллар бар. Ләкин күнел барын да әйтеп бирә ала микән? Бәлки, сез, шагыйрь, дусларым, үзегез матуррак сүзләр табарсыз?

3. Алып китү һәм күмү вакытында тотыла торган барлык чыгымнарны каплау өчен билгеләнгән биш мең сум акчам бар. Моны алу юллары сезгә мәгълүмдер.

4. Өйдәге барлык китапларны Тулбай китапханәсенә тапшырыгыз... Гомумән, Тулбайдагы ул китапханәне сүндермичә яшәтәсе иде. Шундый ерак һәм бәләкәй авылда мәдәни-әдәби бер учакның әзме-күпме якты сибеп торуы начар булмас иде кебек...”

Шәйхи Маннур узенен туган авылын бик тә яраткан. Юкка гына ул узен туган як зиратына күмүләрен сорамаган. Хәтта ул узенен “Агымсуларга карап” дигән әсәрендә дә бик еш Тулбай якларын искә ала...

“Туган авыл...Читтән караганда чокырда утырган Тулбай, ”Тулы бай” дигән мәгънәдә булса, исеме бер дә җисеменә туры килми торган ярлы авыл, шулай да Туган авыл! Мин юктагы ел ярым эчендә бер дә үзгәрмәгән ул: шул ук “сәҗдә”гә киткән мескен өйләр, кыйшык-тишек дигәндәй абзар-кура, буйдан-буйга салам түбә. Җитмәсә, ул өйләрнең әйләнә-тирәсенә салам-тирестән “диңгез” салганнар хәзер, кышкы суыктан салам тун! Бу “киеме” тагын да боеграк күрсәтә ул өйләрне.

Чит җирләрдә “дөнья күреп “кайткач, туып үскән авыл бик тә күнелсез күренде, шактый вакыт ияләнә алмый йөдәп беттем.”

Бөек шагыйрнең безнең арабыздан киткәненә бик күп вакыт узса да, без аны онытмадык һәм онытачак түгелбез.

Беренче сыйныфта ук без аның шигырьләре белән танышабыз һәм гомернең ахырына тикле шул әсәрләргә таянып яшибез.

1.2.Туган ягы кирәк кешегә

Татар әдәбиятында Ш.Маннурның иҗаты зур урын тота. Аның кабатланмас көчле рухта язылган әсәрләре халкыбыз тарафыннан яратылып укыла килде. Хәзерге көндә дә саекмас моң чыганагы булып хезмәт итә.

Шәйхи Маннур йөргән юллар картага төшерелсә, Рәсәй картасы шактый куе сызыклар белән челтәрләнер иде. Шагыйрь күпне күрә, күпне ишетә. Күпне күрүнең бер сере шунда, ул үзе шул яңа тормыш төзергә олы юлга чыккан хезмәт кешеләре белән бер сафта көрәшче буларак атлый.

Шау-шу да, мин, дан да эзләмәдем
Тик вөҗданым кушкан бу эшне
Үтәдем мин - җаным җәлләмәдем,
Үтәдем мин - ничек тиешле,

- дип язды шагыйрь үзе. Кузбасс, Донбасс шахталарында ул «күкрәкләргә газлы төтен йотып, төтенсез саф дөнья ясаучыларның берсе үзе була, бетонщик булып үзе чал Днепрны йөгәнләүдә катнаша, металлургия заводларында эшли. «Елмаюлы кояш турында» (1929) исемле шигырендә ул рабфак бетереп кайткан кызның «авылга кояш китерүе» турында язган шикелле, үзе дә Себер, тайга урманнары арасында адашкан авылларда «кояшны күрергә» өйрәтә.

Ул кайларда гына йөрсә дә, (Свердловск, Тобол, Новосибирск, Донбасс, Днепрострой, Мәскәү, Казан ... һәм башка бик күп җирләр) туганягын онытмый. Бигрәк тә туган авылы турында сөйләгәндә, туган җиргә булган хөрмәте һәм ярату хисе гаять тирән булуы күренә.

Юк!
Күпме генә җирләр йөрсәм дә,
Истә йөртәм һаман мин аны,
Нинди генә матур төш күрсәм дә,
Күрәмен мин туган Тулбайны:
Агартса да чәчне картлык, кайгы,
Мин һаман да Тулбай малае.

“Безнең авыл егете” шигырендә йөрәге түрендә - туган авылы – Тулбае булганлыгына басым ясый. Һәрвакыт ярдәмгә килергә ашкынып торучы күршеләре, ап-ак чәчле әбиләре, бакыр куллы тимер агайлары, үзе югында туган һәм инде үсеп буй җиткергән шаян балалары – болар барысы бергә җанына-тәненә иң якыны ди.

Гизсәм дә мин илнең бик күп ягын,
Сырласа да еллар маңгайны,
Мин һаман да Тулбай малае!

Ничә яшьтә булуына карамастан, һаман үзен шул кечкенә генә авыл малае дип хис итә. Һаваланмый, борынын югары чөйми генә, гади булып кала бирә. Үзен Тулбай малае дип атый.

Армия сафларында туган илне фашистлардан саклап дошманның оясына кадәр булган озын авыр юл үтә.

Башкалар җилкәсе артына качып калуны кешелеге, җаны күтәрмәгән. Ул иңенә Җәлилләр, Кутуйлар йөген салып киткән. Тәкъдир аңа каләмдәшләренә караганда миһербанлырак итеп елмайса да, канлы сугышның башыннан ахырынача фронт гәзитләрендә эшләгән, дистәләгән тапкыр үлем белән йөзгә-йөз очрашкан, рус баһадирлары белән рәттән татар сугышчыларының каһарманлыгын да тарихларга керткән.

Шәйхи ага – Муса Җәлилне әле 30 нчы еллар уртасыннан, Мәскәүдә чагында ук күреп белгән кеше. Гәзитләрдә бергә эшләгәннәр, Казанда чагында, бергәләшеп, “Васильево” санаториенда ял иткәннәр, әдәби утырыш яки җыелышларда, бәхәсләшә-бәхәсләшә, уртак тел тапканнар. Шәйхи ага өчен Муса газиз, якын булган. Бөек Ватан сугышыннан соң Җәлил өстенә түгелгән яманатларны да, аның гаиләсе кичкән михнәтләрне дә үз йөрәге аша үткәргәндер. Әнә шул яманатларны тизрәк кырып төшерү, газиз каләмдәшен һәм чордашын милләт тарихына алтын җепләр белән чигү өчен 1959 елда ук “Муса” дигән тарихи романын язуга алынган бит.

Шушы романдагы Муса Җәлил образы кебек үк ул үзе дә батыр, курку белмәс кеше. Әгәр үзең куркак булсаң, шундый зур батырлык үрнәге турында язып булыр идемени соң? Без - яшь буынны - тәрбияләүдә М.Җәлил шикелле шәхесләр барлыгын күрсәтә ала торган шундый күләмле, бөек әсәр язуга алыну үзе зур каһарманлык дип атар идем мин.

Гап-гади Тулбай егете булган Шәйхи ага, татар икенче сортлы халык хәлендә изелгән һәм хөкүмәт аның мәктәпләрен япкан, телен тартып алырга маташкан чираттагы “юкка чыгару” заманында да газиз милләтенең кайнар каны һәм терәге булып, шүрләмичә, күкрәп яши алган.

Татарның әдәби һәм мәдәни дөньясын Шәйхи аганы искә алу бәйрәмнәре уятып җибәрә күк. Мамадыш районы җитәкчеләре, мөгаллимнәр, китапханәчеләр, сәнгать әһелләре һәм балалар һәр ел саен район үзәгендәге Шәйхи Маннур һәйкәле янында шигъри митинг һәм Тулбай авылында тантаналы кичә үткәрә. Инде 36 ел, Шәйхи ага исемендәге бүләккә лаек

булган дистәләгән әдипләрнең исемнәре хәтерләрдә яңармыйча калмый. Шәйхи ага һәр ел саен арабызга кайткан кебек була.

Авылларыбыз бетә, эшче куллар калмый, дип зарланырга яратучы җитәкчеләр өчен Шәйхи аганы тудырган һәм аның рухи мирасы саклаган Тулбай авылы үрнәк була ала.

Ш. Маннур - бәхетле һәм ирекле ил төзү хыялы белән янып иҗат эшеннән туктамаган. Үзеннән соң килгән ничәмә-ничә буыннарга хезмәт итәрлек күркәм музей-китапханә, өендә булган китапларын васыять итеп, бай мирас калдырган. Үз төбәгемнең шундый кешеләре булганга горурланмый мөмкин түгел!

Йомгак

Үз туган ягыбыз мәдәнияте һәм әдәбияты үсешенә үзләреннән зур өлеш керткән кешеләр бар. Алар арасында Ш.Маннур исеме безнең өчен иң якыны һәм иң зур дан-шөһрәткә лаек кеше буларак билгеле. Үз башыннан кеше түзә алмас авырлыклар аша узарга туры килеп, яшьли туган авылын ташлап китеп, чит җирләрдә гомер итәргә туры килсә дә, туган җирен онытмыйча, аның турында күп кенә әсәрләр яза, алай гына да түгел, туган авылын иң кадерле истәлек итеп йөрәк түрендә саклый. Моны без үләр алдыннан аның язып калдырган васыяте аша да бик ачык күрәбез: - “...гәүдәмне Тулбайга алып китегез, шау-шулы мәрасимнәр булмаса да ярый. Анда ике урын булыр. Берсе зиратта, анам кабере янында. Икенчесе – китапханә бакчасында. Кайсын сайлау сезнең һәм авылдашларның ихтыярында... Өйдәге барлык китапларны Тулбай китапханәсенә тапшырыгыз... Гомумән, Тулбайдагы ул китапханәне сүндермичә яшәтәсе иде. Шундый ерак һәм бәләкәй авылда мәдәни-әдәби бер учакның әзме-күпме якты сибеп торуы начар булмас иде кебек...” – дип яза ул үзенең иптәшләренә язган хатында.

Димәк, ул башка бик күп язучылар кебек үк, туган җиреннән аерылып яшәсә дә, аны гомере буена сагынып, кайтасы килеп яши, аны ничек тә яхшырту, үстерү, бәхетле һәм ирекле итү, аның данын еракларга таныту турында хыяллана.

Синең бар җирең сөекле,
И Тулбаем – моң илем,
Бул бәхетле, бул ирекле –
Бар теләгем шул минем.

Ләкин күп еллардан соң әйләнеп кайтып, туган авылының шул ук җирлектә, шул ук ярлылыкта көнне-көнгә ялгап тилмереп яшәвен күрә. Һәм чын-чынлап үзенең туган авылының һаман да искечә, бер дә яңара алмаганлыгын күреп борчыла. Үзләре тормыш авырлыгыннан качып киткән авыл, алар кайтканчы, ничек итеп тиз арада яңарып матурлансын соң инде? Авылны бит аның кешеләре яшәтә. Ә уңган-булган кешеләре кимегән саен, авыл да боега шул.

Туган ягыбызның кабатланмас бөек шәхесе булуын аның иҗат җимешләре - шигырьләре раслый. Без аларны укып, бу әдипнең нәрсә турында уйлаганын да, нәрсә дип хыялланганын да күрә алабыз.

Шәйхи ага Маннур мисалында күпләргә туган җирне ничек олыларга кирәклегенә үрнәк алырлык. Мондый фидакарь җанлы кешеләр гасырга бер генә була торгандыр шул. Безгә алардан бик күп нәрсәләргә өйрәнәсе әле.

Район үзәгендә аның хөрмәтенә куелган һәйкәл күпләрне үзенә җәлеп итә торгандыр. Бу үзе үк күп нәрсәне сөйли, димәк аның эшен күргәннәр һәм дөрес итеп бәяли белгәннәр. Моның өчен зур рәхмәт аларга!

Туган авылы – Тулбайда музей-китапханә эшли. Хәзерге көндә дә, анда Шәйхи ага сулышы сизелә. Менә икенче бүлмәдә генә эшләп утырадыр сыман тоела. Һәр почмагы аның нинди кеше булуы, нәрсә белән янып яшәве турында сөйли. Китапханәнең барлыкка килүендә олуг әдип - Ш. Маннур үзе сәбәпче булса, аның бүгенге көндә шундый төзек, матур булып гөрләп эшләвендә авылдашлары, китапханә хезмәткәрләре һәм аның туганнарының өлеше зур. Без аларга зур хөрмәт белән баш иярга тиешбез. Әгәр дә, алар бу эшне дәвам итмәсә, безнең районыбыздан, туган ягын шулкадәр яратучы, аның данын ерак җирләргә танытырга теләүче шундый шәхес чыкканлыгын берәү дә белмәс иде.

Мин дә, үз чиратымда, туган төбәгем шәхесләре белән горурланам, аларга һәрвакыт хөрмәт булсын дип телим! Киләчәктә төбәк язучылары белән очрашып, аларның үзләрен күреп аралашырга мөмкинчелекләр артса, мин бик шат булыр идем. Чөнки үзебезнең якташ язучыларны белү, алар йөргән сукмаклардан йөрү һәм аларның эшен күрә алу - ул үзе зур бәхет!

Файдаланган әдәбият исемлеге

1. Мамадыш шәһәрендә басылып чыгучы ”Нократ” газетасы.
2. Музей-китапханәсендәге видео-материаллар.
3. «Татарский энциклопедический словарь» Казань, Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1998.
4. «Татарская энциклопедия» Казань, Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2002-14.
5. Ф. Ф. Исламов, “Әдәбият дәресләрендә туган якны өйрәнү материалларыннан файдалану”, Казан Татарстан китап нәшрияты, 1983.
6. Шагыйрь һәм прозаик Ш.Маннурның тууына 100 ел тулуга багышланган методик-библиографик ярдәмлек.
7. Ш. Маннур “Агымсуларга карап” автобиографик повесте, Казан, Тат.кит.нәшр, 1974.
8. Ш. Маннур “Муса” романы, Казан, Тат.кит.нәшр,1968.

ТАУ БАШЫНА САЛЫНГАНДЫР БЕЗНЕҢ АВЫЛ

Гарипова Муслима Мөдарисовна, ученица 5 класса
Научный руководитель – Гайфуллина Гульсина Махмутовна
МБОУ “Коморгузинская СОШ имени Шигабутдина Марджани”
Атнинского муниципального района РТ

Бу дөньда бәлки, күп-күп эшләр күрдем,
Билгесездер – кая ташлар бу тәкъдирем;
Кая барсам, кайда торсам, нишләсәм дә,
Хәтеремдә мәңге калыр туган җирем.
Габдулла Тукай

Туган җир... Туган авыл... Йөрәккә нинди якын һәм кадерле бу сүзләр. Безнең һәрберебезнең газиз туган йорты, нигезебез урнашкан кадерле туган авылы бар. Һәр авылның үзенә генә хас кабатланмас, истә кала торган урыннары күп. Сокланып туймаслык тугайлар, челтерәп ага торган йөгерек чишмә буйлары, җиткән камыш белән капланган сазлыклар, балыклы күлләр, куе әрәмәләр белән уратылган елга үзәннәре, туган ягыбызның кырлары, басулары, шаулап торган урманнары күңелләргә рәхәтлек биреп, туган туфракка мәхәббәт тәрбияли. Кая гына барсак та, нинди генә матур урыннарны күреп соклансак та, туган төбәгебезнең гүзәллеген берни дә алыштыра алмый. Туган ягыбызның һәр сукмагы, һәр агачы, һәр авылы аның барча кешеләре күңелгә ифрат та якын. Тәпиләп киткән, беренче тапкыр әттә-әннә дип әйтергә өйрәнгән вакытта ук күңел түренә туган телебез аша кереп утырган, ул кадерле.

Авыллар, авыллар... Аларда безнең үткән тарихыбызның бер өлеше, халыкның моңы, кайгысы-шатлыгы, куанычлар һәм сагышы. Аларның берләре бик борынгы, икенчеләре шактый соң барлыкка килгән. Һәрберсенең үз үсеш тарихы, үз даирәсе, үз мохите, үзенең данлыклы кешеләре бар. Шуның өстенә авыллар милләтебезгә, халкыбызга җиң сызганып хезмәт итүче кадрлар бирә торган изге урыннар. Авыллар гөрләтеп яшәсә, милләт, халык яшәр, үсәр һәм көчәер.

Еллар узган саен шактый сандагы авылларның беткәнлеген беләбез. Авылларда яши торган күп халык нигезен ташлап китәргә мәҗбүр булды. Авылны ташлап китү сәбәпләре

күп төрле. Байтак кына авыллар урыны уйлап эшләнмәгән сусаклагычлар төзү нәтиҗәсендә суга батырылды. Берничә авылны бер колхозга берләштерү дә күп кенә уртача зурлыктагы гөрләшеп яши торган авылларның тамырын корыту булды. Колхоз һәм совхозның үзәге урнашкан авыллар хәйран матурланды, ә колхозларның бригадаларын хасил иткән авыллар сүнде, кечерәйде һәм алардан халык күченеп китә башлады. Авылларның кайберләре “перспективасыз” га әйләнде һәм әкренләп бөтенләй юкка чыкты. Бер ишеләрнең урыннары сөрелде, икенчеләренең нигезләрендә чокыр-чакыр, череп бетмәгән иске такта-токта аунап ята, кычыткан үсеп урыра. Яшь буын бу урыннарда авыл булганын җөмһүриятебезнең карталарыннан карап кына беләчәк. Шуңа күрә дә авыллар тарихы, һичшиксез, язылырга һәм киләчәк буын вәкилләренә кадерле мирас итеп тапшырылырга тиеш.

Авыллар тарихы турында сүз алып барганда, алар урнашкан мохит турында сөйләү, һичшиксез, зарури.

Билгеле булганча, елга-суларны бабаларыбыз изгеләштергәннәр, аларга табынганнар, гыйбадәт кылганнар, шәһәр һәм авылларын елга-инеш, күл, чишмә-кизләү тирәләренә торгызганнар. Һәр авылның тирә-юнь табигатен берәр яки берничә төр су чыганагы бизи. Халыкның тормышы, көнкүреше су белән бәйле. Су янында урманы, тавы, ышнасы, аланы, тугае, сазлык-баткаклыгы, болыны, коесы, юллары, изге, иске йорт урыннары була. Авыллар турында сөйләгәндә, без аларның тирә-юнендәге географик берәмлекләрне һәм легенда-риваятьләрне, аерым җыр, шигырь юлларын да файдаланырбыз, чөнки алар торак пунктларның тарихын ачыкларга булышалар.

Фәнни-тикшеренү эшенең максаты итеп авылым тарихын һәм аның хәзерге актуаль проблемаларын ачыклау алынды. Шул максаттан чыгып, түбәндәге бурычлар куелды:

1) авылымны тарихи яктан өйрәнү;
2) авылымның хәзерге халәтенә күзәтү ясау.
3) авылының актуаль проблемаларын яктыртуга урын бирү;

I . Авылым тарихын теоретик яктан өйрәнү.

Яңа Җөлби авылына 18 нче гасырда нигез салынган (“Татарский энциклопедический словарь “ Казань, 1999г., 402нче бит) Мари теленнән тәрҗемә иткәндә безнең авыл “су башы” дигәнне аңлата. Исбатлап үтәм: Юльба, Юл-река, Яла – вода(слова индо-иранского происхождения), с ненецкого – протока. Борынгы марилар елганы ***юл, юла*** дип йөрткәннәр.

Ба – калку җир, кыр дип тәрҗемә ителә.(Этимологический словарь марийского языка / Ф.И.Гордеев. Под ред. И.С.Галкина Йошкар – Ола, 1983)

Казансу елгасының уң як кушылдыгы Красна елгасы башына урнашкан Яңа Җөлби авылы. Район үзәге Олы Әтнәдән 12 км ераклыкта яшибез. Күршебездә бөек Тукай туган Кушлавыч авылы.

Авылыбыздан 2 чакрым ераклыкта Иске Җөлби авылы урнашкан. Шушы ике авыл арасында “Иске зират” дип аталган каберлек бар. Бу- авылыбызның иң чал тарихын тоткан урын. 1958 елда әле ташлары да сакланган каберләр була. Ташлардагы язуларны укып белүче табылмый. Чөнки алар - бик борынгы язмалар. “1525-50 ел” дип язылган язманы гына укый алалар. Хәзерге көндә ул урында бер кабер саклана. Кабер соңгы елларда чардуган белән әйләндереп алынды. Элек шушы зират турысыннан таш юл салынган. Юл я зират аша, я аның кырыеннан үткән булырга тиеш.

Җөлби атамасы тарихи чыганакларда шактый урын ала. 18 нче йөз мәгълуматларын чагылдырган Д.А.Корсаков җыентыгында Иске Җөлби авылында 71 йомышлы татар яшәгән дип күрсәтелә. Яңа Җөлби дип аталган авылда 130 йомышлы татар исәпләнгән (Сборник 1908, №№30, 31, 33, б. 249) 19 нчы йөздә (А.Артемьев) Көек яки . Яңа Җөлби авылының 84 хуҗалыгында 337 ир-ат һәм 314 хатын-кыз яшәгән, бер мәчет эшләгән (Список, 1866, №№230, 263, б. 14, 16)

Көек яки Яңа Җөлби авылы турында И.А. Износков болай яза. Авылда 118 хуҗалык булган. Анда 379 ир-ат һәм 378 хатын-кыз яши. Халыкның көн-ае уртача гына. Халык Көек авылы җәмгыятенә кергән, тегермәнчелек һәм кирпеч сугу белән шөгыльләнгәннәр(Список 1885, XIII ,9; XV, 3)1898 елгы китапта күрсәтелгәнчә, Көек(Яңа Җөлби) һәм Иске Җөлби

авылларында татарлар яшәгән (Список, 1898, №№57, 143, б. 2, 4). К.П.Берстель белешмәсендәге мәгълуматларга караганда, Көек(Яңа Җөлби) авылында 819, Иске Җөлбидә 433 татар кешесе яшәгән(Список 1908, №321, б. 20).[37]

"Җөлби" исеме мари сүзеннән алынган "Су башы" дигәнне аңлата. Чөнки бу җирләргә беренче булып марилар урнашкан. Мәрҗән ягындагы елга кырыенда зиратлары сакланган. Елга буеннан һәр җәй көтү йөрүе аркасында, кайбер каберләрдән кешенең баш сөякләренең күренеп торуы билгеле булды. Кабердән чабата ясау коралы – "шөшле" һәм хатын-кыз чәчен малайлар (Шәймәрданов Рафис) алып кайтып күрсәтеп йөрделәр.

Авыл ике елга арасына урнашкан. Мәрҗән яктан килүче елга "Красна" дип аталган. Бу елганың суы чишмәләрдән генә тора. Мәңгәр ягыннан агучы елга да, чишмәләрдән башланып, "Сәрдә елгасы" дип исемләнгән. Бу якларда куе урман булган, ә су буйлары сәрдә үләне белән капланган булган.

Кешеләр, Кушлавыч ягындагы урманны кисеп, такта ярып сатканнар. Ул елларда лашманчылык көчле булган. Авыл халкы имәннән мичкә ясаган. Бу мичкәләрне хәтта Әтнә базарына барып сатканнар.

Хәзерге Кушлавыч авылына баручы юлның уң як тау башы халык арасында "мичкә бите" дип йөртелә. Бу атама шул вакыттан ук калган. Сәрдә елгасы буендагы күл Мөәзин күле дип йөртелә. Бу күл дә куе урман эчендә булган. Сәрдә суына күп су бирүче Салкын чишмә ике су кушылган урында булган. Бу чишмә Ташлы чишмә дип тә атала. Чөнки аның яр буйларында зур-зур ташлар булып, чишмә шул ташлар арасыннан ургып чыккан.

Безнең авыл яныннан агып киткән Сәрдә суы буена Сәрдә авыллары урнашкан. Красна елгасы да шушы суга кушылып, аның яры буена Красна авылы җәйрәп ята. Бәлки, аның чыгышы безнең авыл белән бәйледер әле. Чөнки Красна елгасының башы безнең авыл янындагы Аппакай чишмәсеннән башлана. Комыргуҗа авылы ягындагы басудан аккан Кугә-чирмә елгасының суы да Краснага кушыла. Күгә-чирмәнең тармагы Мөхтәр елгасы дип аталган. Чөнки ул вакытта бу җирләр Мөхтәр исемле кешенең җире булып исәпләнгән. Хәзерге вакытта бу җирләр Иске Җөлби авылына карый. Мәңгәр авылы ягындагы елгаларның исемнәре Имәнкол, Кобанай, Сапый дигән кешеләрнең исемнәре белән аталган. Атау елгасы, күп сулы булган Атау чишмәсе, Солтангол елгасы, Аппакай тармагы да шулай ук кеше исемнәре белән йөртелгән.

Авыл тирә-яктан куе урман белән капланган. Авылда яшәүче олырак кешеләр болай дип сөйли: "Зәйнулла бабайның "булачак" әти-әнисе урман кисәргә баргач, бала елаган тавыш ишетеп, агач башына эленеп күз салалар. Иң югары ботакта бала салынган бишек күрәләр. Баланы өйгә алып кайтып, аңа Зәйнулла дип исем кушалар һәм үз балалары итеп үстерәләр.(Аңа авылда табылдык дип кенә дәшкәннәр.) Зәйнулланың буыны- Хоббуллина Әминә әле дә исән. Әминәнең әтисе – Нәҗип, Нәҗипнең әтисе – Хоббулла, Хоббулланың әтисе Зәйнулла була.

Авылның бер урамы әле дә Сәрдә башы дип йөртелә. Шушы урамда яшәгән Гомәр абзыйның әтисенең бабасының исеменә язылган җир өчен бирелгән язу 1913 нче елга туры килә. Бу язма хәзерге көнгә кадәр Мөхәммәтшина Әминә апада (Гомәр абзыйның кызында) сакланган.

Халык иген игәр өчен авлның әйләнә-тирәсендә урманнарны кисеп җир хәзерләгән. Күгә-чирмә җире хәзер Олы елга дип аталган елга буенда.

18 нче йөз мәгълүматларында Иске Җөлби авылында 71 эшче татар, ә Яңа Җөлбидә (ул чорда Көек дип аталган) 130 эшче татар булган. 84 хуҗалык булып 337 ир, 314 хатын-кыз яшәгән.

Авыллар зураеп, урманнан җирләр ачылып, халык авыллар белән аралашып яши башлаган. Тарихи язмаларда Җөлби Мәрҗән авылы белән искә алына. 1878 елда 120

---

[37] Ф. Гарипова "Авыллар һәм калалар тарихыннан" Казан, 1997ел 498-499нчы битләр

хуҗалык: 355 ир, 352 хатын-кыз яшәгән. Ә 1898 нче елга караган мәгълүматларда авылда 128 хуҗалык булып 819 татар яшәгәнлеге күрсәтелә. Ул чорда авылның агач мәчете, 4 тегермәне (ярма яргыч тегермәне дә) эшләп килгән. Халыкның тормыш-көнкүреше уртача булган. Халык шулай ук тимерчелек һәм кирпеч сугу белән дә шөгыльләнгән.

Иске Җөлби, Яңа Җөлби, Комыргуҗа, Олыяз һәм Сасмак авыллары халкы бергә җыелышып, Кызыл яр җыены үткәргән. Ул икенче төрле Җөлби җыены, яисә Сасмак җыены дип тә аталган.

Аксакаллар сөйләвенә караганда, авылда чирмеш нәселләре, ягъни мариларның мөселманлык кабул иткән аерым кешеләре яшәп калган. Ләкин халык аларның бабалары мари булганлыгын хәтерли әле. Якын-тирә авыллар ислам динен тотканнар. Чукындыру башлангач та авылга һөҗүм булмаган. Ә менә Шәкәнәч авылы янындагы Норма авыл халкын Байчыга урыслары килеп чукындырып китәләр. Ләкин авыл халкы динен сатмый, икенче килүләрендә попны тере килеш күмәләр. Бу авыл колхозларны эреләндерү чорына эләгеп юкка чыга, халкы тирә-як авылларга китеп яши башлый.

Сәрдә суы буйларында куаклыклар, ә суында балык күп булган. 1970 нче еллар тирәсендә Сәрдә сулыкларыннан мамонт төшләрен табып алып кайттылар (Шәймәрдәнов Фәнис).

Салкын чишмә колхоз көтүе йөреп күмелеп бетү хәленә килде. Авылның ир егетләре чишмәне буралап куялар.

1931 нче елга кадәр аерым хуҗалык булып яшәгән 210 хуҗалыклы авылда колхозлашу чоры башланган. 7 хуҗалыктан торган колхоз төзелә. Беренче председатель Мусин Габдрахман була. Ләкин бу колхоз таркалып, 1933 нче елда яңадан торгызыла. Колхозга "Комсомол" исеме бирелә. Колхоз председателе итеп Шиһапов Солтан сайлана. Колхозда 4 бригада төзелә. Беренче авыл советы рәисе Галиәхмәтов Кадыйр, секретаре Гарипов Габделхак була. Шушы чорда авылларда комитетлар төзелә (комитет рәисе Ибраһимов Хәкимҗан була). Колхоз ул елларда уңыш алуда, башка төр оештыру эшләрендә алдынгы урыннарда йөри. Район "Кызыл юл" исемен йөртә.

1934-35 нче елларда Шиһапов Солтан, Гарипов Габделхак мәктәп төзелешенә зур өлеш кертәләр. Мәктәп хуҗалык өендә була. Беренче укытучы – Гәрәев Газиз абый була. Ул соңгы көннәренә кадәр Арча районының күп авылларында яши һәм укытучы булып эшли, Әтнә районының мәгариф системасында да хезмәт куя.

1941 нче елны Бөек Ватан сугышы башлангач, авылдан 90 ир-егет сугышка китеп, шуларның 60ы үлеп кала. Колхоз ул елларны "Беренче Май" исемен йөртә. Авылда бик авыр чор башлана: ачлык, кияргә кием, ягарга утын юк, ә колхозда эшләргә кирәк. Әтиләрне 11-12 яшьлек малайлар алыштырса, әниләр, апайлар авыр йөкне үз җилкәләрендә тартканнар. 1943 нче елны колхоз рәисе итеп сугыштан яраланып кайткан Шакиров Әхмәтгали абзыйны куялар. Ә авыл советы рәисе булып эвакуация белән кайткан Һава исемле хатын-кыз эшли. Ә мәктәптә бу елларда Һадиев Габделхак абый һәм хатыны Мәрьям апа укыталар. Медпункт Комыргуҗа авылында була (фельдшер – Камалова Сәгъдәт апа).

Бөек Ватан сугышыннан соң авылга укытучы булып ирле-хатынлы Сибгатулла һәм Саҗидә Зимагуловлар килеп урнаша. Алар бик озак еллар балаларга белем бирү өстендә эшлиләр. Сибгатулла абый бик тә итәгатьле кеше була, авыл халкының зур ихтирамына ирешә. Сугышка кадәр 4 нче кластан соң укучылар Югары Сәрдәдә укысалар, соңгы елларда Комыргуҗа 7 еллык мәктәбенә көн дә 5 чакрым араны җәяү йөреп укыйлар. Ул елларда 45тән артык бала йөреп белем ала.

Хәзерге көндә авылда яшәүче (1924 нче елда туган) Насибуллина Миңлевафа апа искә алганнардан: "Почтаны Олы Әтнәдән Югары Сәрдәгә һәм Җөлбигә җәяүләп чиратлашып алып кайта идек. Безнең авылга хатлар Әтнә районы Яңа Җөлби авылы дип тә, Көек авылы дип тә килә иде. Авыл урамнарының исеме: Атлашкин, Түбән урам, Олы урам, Сәрдә башы диеп йөртелде. Ул чорда 2 тегермән, кибет (кибетчесе Сабирова Әминә апай), 193 хуҗалык бар иде. Колхозда эшләү көнлек таякка язылып исәп-хисап ел ахырында гына ясалган. Халык мунчаладан кап сугып түләү түләгән. Халык үзенең хезмәте белән сугышта җиңү өчен

үзеннән зур өлеш керткән. Өсләренә кияргә юньле киемнәре булмаса да, 16-17 яшьлек кызларны урман кисәргә, окоп казырга җибәргәннәр.”[38]

Миңлевафа апа үзенең 4 бертуганы белән 14 яшендә әти-әнисен югалта. 4 туганы аның карамагында кала. 1943 нче елны ул (19 яшендә була) 17 яшьлек энесен сугышка озата. 27 яшендә , үз тиңнәре калмагач, 50 яшендәге кешегә тормышка чыгып 7 бала үстерә. 60 яшенә кадәр колхозда терлекчелектә эшли. Тормышның бик күп авырлыкларын күргән Миңлевафа апа хәзерге көндә дә сәламәтлегеннән зарланмыйча яши, барлык үткәннәрне дә хәтерли. Без аны авылның “аяклы тарихы” дип йөртәбез.

Сугышка кадәр безнең авыл аша үтүче Коркачык – Әтнә юлына таш җәелә башлый. Бу эш кул хезмәте һәм атлар белән башкарыла. Әтнә районында яшәгән, хезмәт чорын башлаган һәр кеше 6 көн юл төзелешендә эшли. Хәзерге чүп базына кадәр юл салына. Сугыш башлангач, калган юлга вак таш җәяләр.

1958 нче елны “Беренче Май” колхозын Олы Әтнәдәге Киров исемендәге колхозга кушалар. Бу колхоз Кече Әтнә, Шәкәнәч, Норма, Яңа Җөлби һәм Олы Әтнә авылларын берләштерә. Колхоз рәисе Бариев Нургали була. 1950 нче елларда авыл Комыргуҗа авыл советына карый. Колхозлар берләшкәч, авылда терлек симертү фермалары төзелә, җигүле атлар да күп була. Ферма мөдире булып озак еллар Хоббуллина Әминә, бригадир булып Шигапов Солтан эшли. Яңа Җөлби бригадасы ул елларда авыллар арасында иген уңышы алуда да терлекләрнең көнлек үсеш бирүендә дә алдынгы урыннанда барды. Әхмәдуллина Кәримулла, Мөхәммәтҗанов Сөнгатулла, Фазуллин Илфарлар механизаторлар арасында алдынгылыкны бирмичә эшлиләр. 1999 нчы елны район буенча үткәрелгән механизаторларның җир сөрү ярышында Гарипов Мөдәрис 3 нче урынны яулады.

Авылда мәчет булса да, төпле белемле дин кешесе булмаганлыктан, халыкның дини белеме түбән булган. Революциядән соң мәчетне клуб итеп тотканнар. Аннан соң мәчет сүтелеп, агачларын ташып якканнар. Мәчетнең 4 стенасы гына торып кала. 1958 нче елда колхоз рәисе Бариев Нургали мәчетне яңадан клуб итеп төзетә. Аңа кадәр клуб ролен хәзерге медпункт бинасы үти.

1.2. Авылымның хәзерге торышы

Хәзерге вакытта Яңа Җөлби авылында 23 хуҗалык исәпләнә һәм шуларны 70 кеше тәшкил итә. Авылыбыз әкренләп ташландык хәленә килә.Авылда кибет, клуб, мәктәп ябылды.

Сугыштан соңгы еллардан бирле авылда Сабантуйлар үткәрелеп килә. 2009 нчы елның июнь аенда авылыбызда иман йорты – мәчет ачылды. Мәчет ачылу тантанасына кунаклар, читтә яшәүче авылдашлар күп кайтты.

Авылны күпме яңартырга тырышсалар да, ул барыбер бетү хәленә килә. Чөнки кеше саны торган саен азая. Авылда төпләнеп калучы яшьләр саны юк дәрәҗәсендә, күбесе калага китеп баралар. Авыл халкының күп өлешен өлкән яшьтәгеләр тәшкил итә. Хуҗалары бакыйлыкка күчкән йортлар ябыла. Шулай итеп авылда буш йортлар саны арта бара.

Авылның иң зур проблемасы – юллар булмау иде.Районыбыз белән авыл арасы 12 чакрым. Җәен юллар ярыйсы булса да, кышын бөтенләй юлсыз кала идек. Шул сәбәпле авылда ферма бетте, эшсезләр саны артты. Колхозчылар көн саен иртүк торып, район фермасына эшкә йөриләр

Быел, 2017нче елда, Комыргуҗа авылыннан Яңа Җөлби авылына 5км юл салынды. Балалар Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Комыргуҗа урта гомуми белем бирү мәктәбенә укырга йөриләр. Аларны автобус йөртә.Авыл тарихын өйрәнү – аның килеп чыгышын тикшерү генә түгел, ә татар халкы тарихын, рухи байлыкларыбызны, гореф-гадәтләребезне өйрәнү дә, буыннар арасында ныклы бәйләнеш булдыру, мәгърифәтле милләт булып яшәвебезне дәвам итү өчен төп чара да

II . Авылымның тарихын өйрәнүенең практик нигезләре

[2] Насибуллина Миңлевафадан язып алынды.

Фәнни-эзләнү эше – күп вакыт һәм зур тырышлык сорый торган хезмәт. Теманы сайлаганнан соң, хезмәтемнең максатын билгеләдем. Авылның тарихын төгәл ачыклап бирү өчен бик бай материал тупларга тырыштым. Авыл тарихын язуда Фирдәүс Гарипованың “Авыллар һәм калалар тарихыннан” китабы ярдәм итте. Шулай ук архив чыганаклары да кулланылды.

Шәһәр һәм районнар тарихын өйрәнү буенча хезмәтләр шактый. Тарих өйрәнү, әлбәттә, кирәкле һәм изге эш. Иң мөһиме: авылларның үткәнен белү, туган якка кайту юлын онытмаска кирәк. Туган як бит авылдан башлана: аның киң кырларыннан, челтерәп аккан елгалардан, чишмәләрдән, капка төбендә үскән бәбкә үләннәрдән...

Яңа Җөлби авылы бик уңайлы җиргә – тау башына урнашкан. Ул һәр яктан кечкенә-кечкенә елгалар белән уратылып алынган. Елга үзәннәрендә менә дигән көтүлекләр, печәнле болыннар. Ләкин ул печәнлекләрне таптарлык көтүләр безнең авылда калмады инде. Эреле – ваклы елгаларның буеннан-буена көмеш сулы, зәңгәр күзле чишмәләрнең саны исәпсез-хисапсыз. Бүген исә күңелне шунысы сыкрата, каралмау сәбәпле һәм игътибарсызлык аркасында аларның күзләре мәңгегә йомыла... Элек, тормыш күп тапкыр авыррак чакларда да, әби-бабаларыбыз чишмәләрне һәрдаим барлап, кадер-хөрмәт күрсәтеп, тазартып-чистартып торганнар, буралар төшергәннәр. Ә хәзер кая карама техника, ә табигатькә, аерым алганда, чишмәләргә игътибар юк чамасында.

Нәтиҗә:

1. Авылларның тарихын өйрәнү яшь буын өчен бик әһәмиятле. Чөнки галимнәр әйткәнчә, “Туган як тарихын белмичә, алга таба яшәү мәгънәсез...”

2. Бүгенге көндә авылым элекке халәтенә әкренләп кайтып килә. Ләкин барыбер күп проблемалар әле дә хәл ителә алмый әле. Әгәр халык үз туган ягын хөрмәт итә икән, милләт яши. Милләт яшәсә, тел яши, ягъни тормыш дәвам итә.

Йомгак.

Авыл тарихын өйрәнү – бик әһәмиятле эш. Дөрестән дә, телдән һәм туган туфрактан башка яши алмаган кебек, без аның тарихыннан башка яши алмыйбыз. Без, әлбәттә, туган авылыбызны саклап калырга тырышабыз. Чөнки монда безнең кендек каныбыз тамган, шушында без беренче тапкыр дөньяга күз салганбыз, шушында туып үскәнбез һәм әле дә шушында яшибез.

Алга таба авылның күп проблемалары чишелер, шәһәрләргә күчеп киткән кешеләр кире туган нигезләренә кайтыр һәм авыл элеккечә гөрләп яшәп китәр. Барысы да безнең ышануыбыздан, тырышлыгыбыздан һәм, гомумән әйткәндә, үзебездән тора.

Фәнни хезмәтне эшләү дәверендә куелган максатка ирештек дип саныйм. Керештә теманың актуальлеге дәлилләнде. Адәм баласы үзенең туган ягын ихтирам итәргә тиеш. Әгәр дә без моны истә тотсак, авыллар юкка чыкмас, ә киресенчә, артуга таба барыр иде.

Файдаланылган әдәбият.

1. Гарипова Фирдәүс Гариповна. “Авыллар һәм калалар тарихыннан” Казан, 1997ел
2. Населенные пункты Республики Татарстан Казань, 1997
3. Татарский энциклопедический словарь, 1999г
4. Татарстан АССР тарихы Том 1 Казан, 1959ел

ФРОНТОВЫЕ ПИСЬМА МОЕГО ДЯДИ ХАМИДУЛЛИНА НАЖИПА

Зайнутдинова Аделя Рамисовна, ученица 10 класса
Научный руководитель – Гатауллина Энджe Ильнуровна,
МБОУ «Шеморданский лицей Сабинского муниципального района РТ

Прошу вас,
Храните солдатские письма,
Они и просты и порою грустны.
В них столько надежды
И вечного смысла.
Прошу вас,
Храните солдатские письма -
Тревожную память
Людской доброты.
Яков Халецкий

В каждой семье, в каждом доме есть вещи, которые не имеют возраста и цены, они хранят память о прошлом, оберегаются и заботливо передаются из поколения в поколение… Реликвии – это дорогие сердцу вещи. У кого-то это может быть часы, книга, ваза, картина…

В нашей семье бесценной реликвией являются пожелтевшие письма-треугольники с фронта солдата Великой Отечественной войны - Хамидуллина Назипа Хамидулловича, адресованные моей прапрабабушке - Хаят, родственникам Хание апа и Мунире апа. В них хранится память практически каждого дня, каждого бесценного мгновения жизни солдата во время этой ужасной, кровопролитной войны. Я выбрала эту тему после того, как увидела оригинал писем, написанных в годы войны, и решила узнать как можно больше информации об этой тонкой нити связи в то время.

В наше время мои сверстники имеют мало представлений и знаний о военном времени, военной жизни и военных письмах. Я поставила перед собой цель о возобновлении молодого поколения к изучению и познанию на тему военной жизни. Письма, документы, газеты, фотографии времен Великой Отечественной войны являются важным объектом для изучения военной истории и вызывают большой интерес как письменные исторические источники.

Новизна исследовательской работы обусловлена тем, что данный материал, ранее не известный, позволяет проследить судьбу жителя деревне Верхний Отар на фоне исторически значимых событий второй мировой войны.

В процессе исследования я опирались на следующие **источники**: письма из личного архива Хамидуллиной Флеры Назиповны, воспоминания, интернет ресурсы, Книга памяти.

Объект исследования: фронтовые письма

Предмет исследования: содержание 12 фронтовых писем

В подготовке к выполнению этой работы мне помогала учитель МБОУ «Шеморданский лицей Сабинского муниципального района РТ» Гатауллина Энджe Ильнуровна.

Работа состоит из исследовательской и теоритической части. В теоритической части изучены вопросы о фронтовых письмах, видах писем с фронта. В исследовательской части даны исследования фронтовых писем Хамидуллина Нажипа Хамидулловича с семьей в военное время.

Цель работы:

- Собрать, изучить и сохранить информацию о письмах с фронта моего дяди Хамидуллина Назипа

Задачи работы:

1. Поиск информации по личности Хамидуллина Н.Х. и его боевого пути.

2. Определить информационные возможности фронтовых писем

Ожидаемые результаты:

-Фронтовые письма, как источник информации о воинских частях.

- Документальные сведенья военной эпохи из фронтовых писем.

- Сохранение и трансляция истории последующим поколения.

Методы исследования:

- Сбор и анализ информации;
- Исследование писем с фронта;
- Интервью с дочерью ветерана;

Материал исследований: При выполнении работы я исследовала оригинал фронтовых писем времен ВОВ из семейного архива Хамидуллиных. Материалы о военных письмах взяты из интернета и научно-популярной литературы, архивных выписок. При написании работы использовались материалы архива Министерства Обороны РФ. Работа выполнялась в период с сентября 2016 г. – сентябрь 2017 г.

Гипотеза: мы считаем, что изучение писем с фронта играет большую роль в формировании патриотических, гражданских, нравственных чувств.

Глава 1. Общее сведения о фронтовых письмах.

Конверт-треугольник — обычно тетрадный лист бумаги, сначала загнутый справа налево, потом слева направо. Оставшаяся полоса бумаги (поскольку тетрадь не квадратной, а прямоугольной формы) вставлялась, как клапан, внутрь треугольника. При резко возросшем объеме переписки недоставало конвертов и открыток. В такой-то обстановке и родился фронтовой "треугольник". Народ его называл солдатским. Готовое к отправке письмо не заклеивалось — его всё равно должна была прочитать цензура; почтовая марка была не нужна, адрес писался на наружной стороне листа.[39]

Какой же путь проходило письмо? Солдат бросал письмо в почтовый ящик, сооруженный из подручных средств и укрепленный в удобном месте. Почтальон части ежедневно выбирал конверты, "треугольники", открытки, секретки и относил на полевую почтовую станцию, там все послания обрабатывались календарными штемпелями и закладывались в мешки, которые транспортом части отправлялись на базу полевой почты. Оттуда корреспонденция, рассортированная по направлениям, передавалась на ВПСП. Дальнейший путь проходил обычными маршрутами в почтовых вагонах.

Важным было сохранение военной тайны: надо было не дать возможности врагу по содержанию писем получить сведения о дислокации частей, их вооружении. Для этого была создана военная цензура. Все письма с фронта в обязательном порядке просматривались, любые спорные места вымарывались чёрной краской. На почтовые отправления ставился штамп «Проверено военной цензурой». Письма либо открытки, адресованные в армию и брошенные в почтовый ящик тылового города, сначала отправлялись в гражданское отделение связи, оттуда в тыловой военно-сортировочный пункт. Затем в почтовом вагоне они отправлялись на фронтовой военно-почтовый пункт, оттуда на военно-почтовую базу армии, оттуда в дивизию, полк, батальон и, наконец, попадали адресату.

Задержка корреспонденции или засылка ее не по назначению расценивались почтовыми органами как должностное преступление. Для военных почт по последствиям это было как приказ "Ни шагу назад!" на передовой.

Глава 2. Историческая основа писем

Семья Хамидуллиных проживала в деревне Верхний Отар Сабинского района ТАССР. Семья состояла из 4 сыновей (Саитжан (Саид), Камиль, Нажибулла (Назип), Абдулла), трех дочерей (Амина, Хамида и Таифа) и их матери - Хаят. У Саитжана, Камиля, Нажибуллы и Амины были свои семьи. Мой прадед – Ягъфаров Камиль - взял фамилию отца, Ягъфарова Хамидуллы. Остальные дети получили фамилию по имени своего отца.

[39] Материалы Международной научной конференции. «Немцы в Сибири: история, язык, культура» г. Красноярск, 16 октября 2004год

Но мирная жизнь нашего народа, в том числе, и жителей нашей деревни Верхний Отар была нарушена Великой Отечественной войной. В 1941 году из деревни ушли на фронт защищать свою Родину все мужчины и парни, и две девушки. Все молодые и здоровые. Среди них были и наши родственники. Самый старший из братьев Саид, 1900 г.р. был инвалидом по зрению, поэтому его не взяли в армию. Во время войны его с семьей отправили в Бурятию. Второй дядя Абдулла, 1910 г.р.(по документам Абдул Ягафарович или Ягофарович) был призван на службу 28.12.1941 году. Был телефонистом 415 отдельной роты связи 146 стрелковой дивизии (Приложение №15). Был награжден медалями «За отвагу»[40] (Приложение №16) и орденом «Красная Звезда»[41](Приложение №17).Он дошел до Берлина, так же как и его средний брат Назип, 1905 г.р. Но по воле судьбы, им не суждено было встретиться. Дядя Назип получил ранение прямо перед взятием Берлина и был госпитализирован в 232 отдельной медико- санитарной роте в д. Гросшвейн Бранденбургской провинции Германии. Там он умер 12. 02.1945 (см. Приложение №1). Мой прадед Камиль был 3 раза был участником боевых действий: Первой мировой, Гражданской Великой Отечественной войны. Во время Великой Отечественной войны по приказу (по старости) был отправлен в Москву на работу в автозавод. Трудился там партийным работником. В 1947 году мой прадед Камиль возвратился в свою родную деревню (д.Верхний Отар) и работал председателем колхоза. В 1968 году, выйдя на пенсию, в возрасте 74 лет умер по болезни.

У нас в семье хранятся 12 писем Хамидуллина Назипа.

В своих письмах он желает здоровья своей семье и рассказывает о своей жизни. Почти все его письма начинаются с обращения к родным и близким: «милая мама», «мои родные», «дорогие мои дети» и т.д.

Переписка носит ярко выраженный бытовой характер. В письмах речь идет о тяготах жизни, о работе, о хозяйстве. По содержанию писем понятно, что семья моего дяди – Назип абый - была мало обеспечена. Дядя переживает, что его дети не смогут получить образование. Во всех письмах спрашивает о ценах на продукты и на хлеб. Семья состояла из 5 человек: матери дяди Назипа - Хаят, жены- Муниры, двух сыновей- Карама и Ильдара, дочери- Флеры. Когда началась война, Караму было 9 лет, Ильдару- 6 лет, а Флере всего 3 года. Жена Мунира работала в колхозе.

В деревне Верхний Отар проживали семьи старший сестры- Ситдиковой Амины. У нее было две дочери: Хадия и Хания, также сын Гаяз. Гаяз тоже отправился на фронт. Хания апа была учительницей биологии. Дядя Назип большинство своих писем адресует ей. Именно она сохранила эти фронтовые письма и передала перед смертью дочери дяди – Флере.

С первых дней войны наш дядя отправился на фронт[42]. (см. Приложение№ 2). Обучался в Омском (1-е) военно-пехотном училище им. М.В. Фрунзе. Стал командиром взвода.

Омское военно-пехотное училище (ВПУ) им. М. В. Фрунзе. Оно ведет свою историю от созданных 26.12.1919 в Томске 2-х Сибирских пехотных командных курсов ком- состава РККА. В 1921 г. курсы были преобразованы в 25-ю Томскую пехотную школу командного состава РККА, передислоцированную в 1925 г. в Омск. Название «Омское военное училище им. М. В. Фрунзе» школа получила 16.03.1937. В связи с формированием на его базе 2-го Омского ВПУ, 16.08.1941 г. училище стало именоваться 1-м Омским ВПУ им. М. В. Фрунзе. За годы войны училище подготовило и выпустило около 12 тысяч офицеров.[43]

Глава 3. Фронтовые письма

Что же представляют из себя фронтовые письма Хамидуллина Назипа?

---

[40] Наградной лист

[41] Наградной лист

[42] Из личного архива Сабирзяновой Гузель

[43] Иванов С. Н. ВОЕННЫЕ УЧИЛИЩА НАРКОМАТА ОБОРОНЫ СССР НА ТЕРРИТОРИИ СИБИРСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ, Новосибирское высшее военное командное училище МО РФ, Новосибирск, 2009

1. Письма мой дядя писал на любой бумаге: тетрадные листы, листочки из блокнота, обрывки любой бумаги.

2. Писал письма простым карандашом, редко чернилами.

3. Каждое письмо проверяла военная цензура. Почти в каждом письме стоит штамп « Просмотрено военной цензурой полевой почты»

4. Посылал письма в конвертах разных по форме и размерам. Самый простой и доступный конверт- это письмо, сложенное в треугольник. Были конверты прямоугольной формы размером 15: 13 (размер почтовой открытки) и конверты вдвое меньше указанного размера.

5. Все письма написано на татарском языке, кириллицей.

6. Письма адресовано сестре, жене и матери. Читать и писать из них могли только двоюродная сестра- Хания апа. Мать – бабушка Хаят знала арабскую графику, а жена- Мунира апа, прошла ликбез, получив образование на латинице.

Все письма проверяла военная цензура с учётом требований постановления ГКО «О мерах по усилению политического контроля почтово-телеграфной корреспонденции» от 6 июля 1941 года[3], которое запрещало сообщать в письмах многие сведения, прием и посылку почтовых открыток с видами и наклеенными фотографиями, со шрифтами для слепых, кроссвордами, шахматными заданиями. Запрещалось употребление конвертов с подкладкой. Объем письма не должен был превышать четырех страниц формата почтовой бумаги. Все военные цензоры подчинялись вышестоящим начальникам во главе с Отделом военной цензуры Генерального штаба. Цензурная работа была объявлена секретной и все цензурные изменения, вычерки и изъятия могли быть известны, помимо цензора, только редактору, его заместителю и их прямым начальникам.

В приказе НКО № 0451 от 16 декабря 1943 г. «О введении в действие положения о военной цензуре в Красной Армии»[44] был приведен перечень запрещенных тем, которые не должны были фигурировать ни на страницах фронтовых писем, ни на страницах периодических изданий. Под запретом оказались сюжеты, связанные с мобилизацией, организацией, дислокацией,

боевой подготовкой, боевыми действиями, в том числе военно-географическое и статистическое описание театра военных действий, сведения по его подготовке, оперативной емкости и описание операционных направлений, прямые, косвенные или частичные данные об общем плане операции или боя, о районах и плане сосредоточения и развертывания войск для предстоящих действий и др.

Кроме того, нельзя было писать о боевых действиях партизан, о вооружении, о дисциплине и политико-моральном состоянии войск.

Под запретом также оказались сообщения о материальном обеспечении армии, о путях сообщения, о санитарных и ветеринарных вопросах, об оборонительном строительстве, об организациях, содействующих обороне страны. Эти ограничения отразились на информативности и степени полноты фронтовых писем.

Что рассказали нам исследуемые письма?

24.09.1941. Письмо №1

Это письмо адресовано матери, жене и детям. Нажип абый очень скучает по ним. «Уже прошло 3 месяца, а вы ни разу мне не писали. Наверное, думаете, что я все равно не вернусь»- пишет он с упреком. Из письма мы узнаем, что он находится в городе Бузулук. Этот город находится в Оренбургской области. В условиях войны город стал «кузницей резервов» для Красной армии. В городе формировались воинские соединения: 200, 293 и 348 стрелковые дивизии, а также две иностранные воинские части. Нажип абый интересуется здоровьем матери. Спрашивает, не получали ли письма от Гимадия и Камиля. Говорит, что он счастливчик: «4 раза подготовились на отправку, но по неизвестной причине, отправка

[44] Постановление ГКО от 6 июля 1941 г. «О мерах по усилению политического контроля почтово-телеграфной корреспонденции» // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С.35

откладывалась. Через месяц нас должны перевести на новое место. Мы здесь были самыми старшими, сейчас к нам начали отправлять 45 - летних. Если бы получил весточку из дома, не жалко погибнуть в бою. Не смогли ли вы отправить мне немного табака и трехпалую перчатку?» (см. Приложение № 3).

4.02.1942 Письмо №2

Дядя Нажип пишет: «Получил ваше письмо 4 февраля, большое вам спасибо. Очень обрадовался тому, что с вами все хорошо. Все отправил письма и Таифе апа, и Саид абый, и Камиль абый, и Абдулу. Только вы мало пишете. Это первое ваше письмо, после моего перехода на новое место» (см. Приложение №4).

10.05.1942 Письмо№3

Письмо пропитано любовью и заботой о близких и родственниках. Очень сдержанно пишет о чувствах к жене Мунире, так как обижается, что не обучает старшего сына Карама: « Я не доволен тем, что Карам не учится. Меня не надо ждать, может я … Поэтому, надо учиться. Почему вы не пишете, сколько там у вас стоит хлеб? Как мамочка? Не болеет? Дай Бог ей длинную жизнь, может и я вернусь… Но здесь наша жизнь подобно жизни бабочки. Абдул и Зариф живы. Брат Гаяз, напиши письмо. А мое письмо отдай Мунире» (см. Приложение №5).

07 .1942 Письмо №4

Нажип абый отвечает на письмо, полученное 13 июля: «Учеба должна закончиться к 1 августу, может и пораньше. Куда отправят, неизвестно… Узнал о том, что брат Камиль ездил домой. Гимади ранен. Здесь урожай хороший, идут дожди. Желаю вам здоровья» (см. Приложение №6).

27.08.1942 письмо №5

Назип абый пишет матери и жене из города Калинин: «Получил сильное ранение. Из фронта отправили на автомобиле 30 км, потом 100 км. на самолете, долгое время на поезде. Месяц лежу, никак не выздоравливаю» (см. Приложение №7).

12.01.1943 Письмо№6

Это письмо адресовано сестре Амине. Передает привет матери, жене Мунире, детям: Караму, Ильдару и Флере. Также пламенный привет родственникам. Пишет о том, что находится после госпиталя, неподалеку от Омска. «Заданий не так много. Приходят ли письма от братьев Камиля, Саида и Абдуллы? Кто ушел на фронт, а кто вернулся? Про всех напишите. Дорого ли стоит хлеб и продукты?» (см. Приложение №8).

24.01.1943.Письмо№7

Письмо с фронта без конверта (треугольник) на квадратном листе бумаги, сложенном вчетверо, от 24 января 1943 года. "От Назипа. Привет моим самым близким родственникам: Хание, маме, сестре Амине, также жене Мунире, всем детям. Я жив и здоров. Пока можно сказать отдыхаю. Раз в неделю выполняю задания старших командиров. А сам я мл. лейтенант, командир взвода. Обучаем молодых бойцов. Со мной служит тов. Романов из Казани. ..." Полевая почта 1901, часть 132. (см. Приложение №9).

20.021943 год. Письмо №8

Из Омска. Адресовано племяннице Хание: «Сам жив и здоров. Как наши поживают? Как мама? Дети? Оказывается, Касим вернулся. Губай, Муллаян где, Котдус[45] в каких краях? Есть ли весточки от них? Как сами поживаете? Держите ли корову? Как с кормами?» (см. Приложение №10).

Мне стало интересно судьба людей, которые упоминаются в письме. Вот что мне удалось найти:

-Ибатуллин Кутдус Ахметович, 1904 г.р. ст. политрук -8.05.1942- погиб

-Идрисов Гимадей,1908 г.р. с.В.Отар ушел на фронт 14.07.1941

[45] Центральный архив министерства обороны РФ
ЦАМО РФ Оф.58,Оп.18003,Д.322

13.12.1943 Письмо №9

Переживает, что нет писем. «Мама ,наверное, уже состарилась. Не болеете? Как там с питанием и топливом? Письма получаю только с Абдула и от сестры Таифы». Ругает двоюродную сестру за то, что не писала о возвращении брата Гаяза: «Почему вернулся Гаяз? Очень сильно болеет? Почему вы об этом мне не пишете?» (см. Приложение №11).

27.03.1944 Письмо №10

Нажип абый пишет: «Учеба закончилась. Месяц лежал в больнице, сейчас потихоньку выздоравливаю» (см. Приложение №12).

1944 год. Письмо №11. Это последнее сохраненное письмо Нажип абый.

Письмо адресовано матери: «Дорогая мама. Прими мой пламенный привет и пожелания жить во здравии. Передайте привет моим сыновьям Караму и Ильдару, также доченьке Флере! Я живу хорошо, за меня не беспокойтесь. Был на командировке, 15 километрах от нашей части. Пишете, что некоторые люди возвращаются из фронта. Вы на людей не смотрите. Люди разные бывают и обстоятельства тоже. В тех местах, где я нахожусь времени очень мало. Во- вторых, я командир, сами знаете. Ездить домой не полагается. Я отправляю вам 2 фотографии. Одну отдайте моей семье. (см. Приложение №13). Сестра Хания, Вы пишете, что дети приходят учиться не подготовленными. Конечно, дома не повторяют. Их мать не образованная, поэтому, сестра Хания, я поручаю тебе взять на себя заботу за обучения моих детей. Как он поживают? Есть ли у них одежда? Есть ли карандаши? » (см. Приложение №14).

Глава 4. Воспоминания Хамидуллиной Флеры

У моего дяди осталась в живых только дочь- Хамидуллина Флера. Она сейчас живет в деревне Кошкино Кукморского района. Я обратилась ней, чтобы она рассказала мне про свое детство. Вот что она нам рассказала: «Я родилась 10 сентября 1937 года в деревне Верхний Отар Сабинского района. Мне было всего 3года, когда отец ушел на войну. Я практически не помню своего отца. По рассказам матери, он был хорошим семьянином. Очень любил нас –детей. Мама работала в колхозе. Рано утром, в 4 часа, она забирала нас с братом Ильдаром с собой на поле.

В доме, в 1941 году, у нас жили эвакуированные- москвичи. Впервые у них я увидела и попробовала рис. Он показался слаще конфет. Мама всё время была на работе - заготавливала лес, работала в поле. По вечерам женщины деревни собирались в нашей избе, вязали носки и варежки для фронта. Мой старший брат Карам при лучине читал им вслух, а они вязали. Мы никогда не наедались. Всё время хотелось есть. Жили очень тяжело: ели лебеду, очистки картофеля натирали на терке, пекли хлеб. Хлеб казался таким вкусным! Нам давали один кусок в день. Всегда хотелось есть. Еще корова была, но молоко сдавали государству.

В детстве помню, мы собирались около школы. Техничка Файза апа раздавала клочки бумаг. Карандашей не было, писали сажей. Настоящих игрушек у меня никогда не было. Из войлока делали куклу и играли. Зимой было очень холодно. Дров не хватало. Топили солому, она не согревала печь. Трескались окна от холода, ставили бычий пузырь или подушкой закрывали.

Да. Было очень трудно. Но, слава Богу, мы дожили до старости. Мне уже 80 лет. Цените свою жизнь. Цените мир, ведь за него многие люди жизнь отдали»[46].

Вывод

Я исследовала письма моего дяди - Хамидуллина Назипа – бойца Великой Отечественной войны. Эти письма, являются основным источником знаний и повествований того времени.

Пожелтели от времени проносившиеся до дыр солдатские треугольники, открытки с рисунком и надписью « Победим врага!», выцвели чернила, и от этого они стали ещё ценнее,

[46] Из личного архива Сабирзяновой Гузель

дороже: ведь их писала живая человеческая рука моего родственника, у которого билось сердце, работала мысль.

В наше время, к сожалению, находится немало людей, которые пытаются преуменьшить роль России, вооруженных сил в разгроме фашизма, затушевать, предать забвению массовый героизм советских людей при защите Родины, исказить роль России в войне 40х годов.

Поэтому очень важно в наше время сохранить правду о войне 1941-1945 годов, правду о нашей Победе, сохранить в своих душах и сердцах память о ней и передавать эту память другим поколениям.

Мы своей целью ставили изучение содержания этих писем военного времени.

О людях, которые живут рядом с нами, об их судьбах, о жизни в военные годы я почти ничего не знала. Но в ходе работы над исследованием узнала много о военном времени, о людях, внесших свой бесценный вклад в Победу над фашизмом. Теперь с этой информацией я должна познакомить как можно больше людей. В этом заключается **практическое значение** моей работы. Я считаю, что данную работу можно использовать на уроках истории, классных часах, посвященных Великой Отечественной войне и труженикам тыла, чтобы наше поколение ценило мирную жизнь.

Список использованной литературы:

1.Артиллерийский корпус прорыва // Великая Отечественная война 1941—1945. Энциклопедия / под ред. М. М. Козлова. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 65. — 500 000 экз.

2.Кондратов В.А. Говорят погибшие герои. Предсмертные письма борцов с фашизмом

3.Материалы Международной научной конференции. «Немцы в Сибири: история, язык, культура» г. Красноярск, 16 октября 2004год Твардовский А.Т. Я убит подо Ржевом

4.Маршак С. Я. Почта военная

5.www.wikipedia

6.Письма из личного архива Хамидуллиной Флеры

7.Из личного архива Сабирзяновой Гузель

8.www. http://podvignaroda.ru

ОРДЕНЛЫ БАБАМ- ГАИЛӘБЕЗ ГОРУРЛЫГЫ

Закиров Ильсаф, ученик 6 класса.
Научный руководитель- СамигуллинаАльфинурХафизовна,
МБОУ «Нуринерская СОШ Балтасинского
муниципального района РТ

Мин кечкенәдән сугышлы уйнарга яратам. Минем уенчык танк-машиналарым, пистолетларым бар иде. Күрше малайлары белән сугышлы уйнап, елап кайткан чакларым да күп булды. Канаган бит, сыдырылган аяк-куллар...Әни гел әйтә килде: “Улым, “сугышлы” уйнагач кемдер җиңелә, кемдер җиңә. Сугышта еламыйлар, батыр бул”. Сугышта батыр булырга кирәк икәнлеген шул вакытта белдем. Тора-бара олыларның “Сугыш кына була күрмәсен!” дигән сүзләрен ишетә башладым. Мәктәпкә укырга кергәч, сугышның нинди куркыныч сүз икәнгеген тирәнрәк аңлый башладым.

Сугыш... 5 хәрефтән торган сүз, ләкин үз эченә нинди куркыныч вакыйгаларны сыйдырган ул. Тиздән илебез Бөек Җиңүнең 73 еллыгына әзерләнә. Мин дә сугыш турында бик күп беләм. Уку улы башыннан ук инде “Үлемсез полк” акциясендә катнаша башладык. Гаилә шәҗәрәсен төзеп, тагын бер кат бабайларыбыз турында мәгълүматларны тирәнәйттек. Бу эш башта авыр тоелды, ләкин сугышта бик авыр булган бит. Безгә, оныкчыкларга, бары

тик сугыш ветераннарының исемен мәңгеләштерәсе генә. Шунлыктан, мин бу эшкә чын йөрәктән алындым.

Әни ягыннан бабам Зәкиев Мәгъсүм Зәки улы сугышта катнашкан,бик күп яралар белән исән-сау әйләнеп кайткан ул. Бабаем турында мин беренче мәртәбә язам, моңарчы апам Илзирә аның турында иншалар гына язган. Бу эштә әнием дә бик булышты. Иҗади эшемнең төп **максаты** - олы бабамның сугышчан батырлыгын өйрәнү. Эшемне башкарганда түбәндәге алымнарны кулландым: гаилә фотолары, гаилә архивы, бабамның документларын өйрәнү.

Әнием ярдәме белән "Үлемсез полк" сайты аша алынган, моңарчы беребезгә дә таныш булмаган мәгълүмат миндә бабам турында язарга этәргеч булды. Аның турында бар кеше дә ишетергә тиеш. Бу эшем бабам рухына дога булып барыр, аның батырлыгын киләчәк буынга горурлык белән тапшырырмын. Музей өчен дә файдалы булыр дип уйлыйм.

Төп өлеш

Олы бабам Зәкиев Мәгъсүм Зәки улы 1917 нче елның 28 декабренда Нөнәгәр авылында туган. Ул тугач, гаиләләре белән Акман авылына күченгәннәр. Олылар әйтүе буенча, авылда янгын булган, күп гаиләләр Акман авылына киткәннәр. Бүгенге көндә ул авыл юк инде. Бабай 7 класс белемне Чутай мәктәбендә ала. Шуннан соң ул белемен Арча педагогия училищесында дәвам итә. Тик бабам анда 2 курс кына укый ала. Гаилә хәле буенча ул укуын тәмаламыйча кайтырга мәҗбүр була. Кайткач та, 1938 нче елда Шәмсеҗиһан исемле кызга өйләнеп, матур гаилә корып җибәрә. Шул елны ук Чутай мәктәбендә укытучы булып эшли башлый. Бабамның укытучылык белән шөгыльләнүе турында документлар да, әбием белән язылышу таныклыгы да гаилә архивында сакланган (Кушымта №1)

1939 нчы елда армиягә алына. Бабай башта Монголиядә хезмәт итә. 1940 нчы елда офицерлар әзерләү мәктәбендә укый. Сугышны Чита шәһәрендә каршылый. Сугышка Калинин фронтының 22 нче гвардия дивизиясе составында кереп китә. Бабай бик укымышлы, сәясәтне яхшы белгән, кешеләр белән аралаша белүе белән аерылып торган. Фронтта ул политрук, миномётчылар взводы командиры булган. Сугышта күрсәткән батырлыклары өчен, лейтенант дәрәҗәсенә ирешә. 1944 нче елның 15 январенда икенче Прибалтика фронтында каты яралана. Котельнич шәһәрендә озак кына яраларыннан айный алмый, кире аны сугышка алмыйлар. Бабам турында моңарчы шушыннан артык мәгълүмат юк иде. Хәрби билетларын әнием әле дә кадерләп саклый.(Кушымта № 2)

Гаилә архивын актарам. Бабамның Кызыл Йолдыз ордены, бик күп медальләре сугыш кайтавазы булып торалар. Бу орден-медальләр нинди батырлык өчен бирелгәннәр соң? "Сугыш турында сөйләргә яратмый иде ул, шуңа күрә без аның нинди батырлыклар эшләгәнен дә белми калдык"- дип сөйли әнием. Безгә ярдәмгә "Үлемсез полк", "Подвиг народа" сайтлары килде. Бабай турында мәгълүматлар алгач, бик сөендек без. Нинди батыр булган икән бит минем бабам! Ә үзе нинди гади, сабыр иде.

"Үлемсез полк" сайты аша бабамның "За боевые заслуги" медале, "Кызыл йолдыз" орденын бирү турында бүләкләү таныклыгы, ни өчен бирелгәнлеге язылган документлар табылды. (Кушымта №3) "За боевые заслуги" медале 1943 нче елның 29 апрелендә Сталин приказы белән бирелгән. Кыскача нинди батырлык күрсәткәне тасвирлана. "1943 нче елның 23 февралендә гвардия кече лейтенанты үзенең взводы белән Смоленск өлкәсе Локнян районы Барст аылын азат иткәндә немец автоматчыларына каршы атакага күтәрелә һәм үзенең минометы белән 15 немец солдатын һәм офицерын юк итте, 28 нче февраль көнендә Зәкиев Мәгъсүм Зәки улының фашист автоматчыларының контрһөҗүме вакытында ситуацияне тиз кулга алуы, тәвәккәллеге нәтиҗәсендә үз взводы белән 40 немец солдатын һәм офицерын юк итте". Укытучым миңа 1941-1943 нче елгы Чепья районында чыккан «Коммунар» газетасында бабам турында фронттан килгән хатны күрсәтте. (Кушымта № 4) Бу хатны часть командиры В.Д.Голев язган. Ул хатын Зәкиев Мәгъсүм кебек сугышчылар белән без горурланабыз дип тәмамлый.

Кызылгвардиячеләр бер метр җир, кечкенә генә бер өй өчен дә үзләрен аямыйча көрәшкәннәр. “Кызыл йолдыз”ордены да Смоленск өлкәсе Ромашково авылын азат итү сугышларындагы батырлыклары өчен бирелгән. Бүләкләү таныклыгында 1943 нче елның 12 октябре датасы тора. (Кушымта №5)Бу батырлыгын сурәтләгән документ та сакланган. Менә нәрсәләр язылган анда: “ Смоленск өлкәсе Ромашково авылы өчен барган сугышта Зәкиев Мәгъсүм взводы һөҗүм итү урынын бик тиз үзгәртеп, немецларга каршы көтмәгәндә һөҗүм итә. Каушап калган немецлар атуны туктаталар, шуны гына көтеп торган кызылгвардиячеләр атакага күтәрелеп, авылны азат итәләр. Немецлар яралы солдатларын алып качалар. Зәкиев Мәгсүм взводы калкулыкта качып атып ятучы 15 немец солдатын һәм офицерын юк итә”. Бабайның орден белән бүләкләнү документының башында менә болай язылган: “ От имени Президиума Верховного Совета Союза ССР, за образцовое выполнение боевых заданий командования на фронте борьбы с немецкими захватчиками и проявленными при этом доблесть и мужество награждаю”. Приказга шул чор дәүләт башлыгы И.В.Сталинның кулы куелган. Бабамның батырлыгын югарыда да бәяләгәннәр.

Тылдагыларны һәрвакыт җиңүгә рухландырып, фронттан килгән хатларны бастырганнар. Мәсәлән, бабамның сугышчан дусты белән фронттан җибәрелгән хаты белән танышып укыгач, аның шул чор өчен никадәр көчкә ия булуы турында шик калмый:

“Кадерле иптәшләр! Без сезгә, райондашларыбызга, Кызыл Армиядән ялкынлы сәлам җибәрәбез.

Иптәшләр, безгә, кызыլармеецларга, СССРның барлык почмакларыннан илдә мул иген уңышы өлгерүе турында хәбәрләр килә. Бу уңышны вакытында яхшы сыйфатта җыеп алу сезнең быел аеруча тырышып эшләвегез Һәм югары дисциплиналы булуыгыз таләп ителә. Быел күп кенә колхозчылар фронтка алынды. Авылда эш көчләре кимеде. Сез, колхозчы иптәшләр, стахановчыларча эшләү белән бу кимүне тутырыгыз, игеннәрне тиз һәм яхшы итеп урып-җыегыз, илебезнең оборонасын һәръяклап ныгытыгыз.

Без, кызылармеецлар, дошманны тәмам җиңгәнчегә кадәр, аны тулысынча тар-мар иткәнчегә кадәр актык каныбызгача сугышырбыз.

Фашизм җиңеләчәк!

Фашизмга үлем!

Кызылармеецлар: Зәкиев Мәгъсүм, Латыйпов Мансур”.

Сугыштан килгән хатлар тылдагыларны рухладырган, алар минем бабам кебек батыр сугышчыларга тиңләшер өчен “Барысы фронт өчен, барысы да җиңү өчен!” дигән девиз астында көн-төн эшләгәннәр.

Гаилә архивында бабамның “За отвагу” медале дә бар. Интернет мәгълүматларына караганда, бабайныкы кебек медальләр 1938 – 1943 нче елларда гына бирелгән. Аннан соң медальнең тышкы рәвешен үзгәрткәннәр. Аның ни өчен бирелгәне турында без мәгълүмат тапмадык. Бу орден да аның оста командалык итүе өчен бирелгәнлеге турында шигем юк.

Мин бабайны хәтерлим әле, миңа аның алдына еш менеп кунаклый идем, ләкин кечкенә йөрәгем аның сугыш турында сөйләгәннәрен кабул итә алмаган. Шул кичләрнең берсендә ул гаиләгә кыры кителгән медаль тарихы турында сөйләгән. Бу медаль аны немец пулясыннан алып калган булган. “За боевые заслуги” медален бирү турындагы документта бабамның инде мондый медале барлыгы турында язу бар. Бәлки шул медаль турындасүз барадыр?

Бабамның орден – медальләре

- “За отвагу” медале 09.04.1943
- “Кызыл Йолдыз” ордены 11.10.1943
- “ За боевые заслуги” медале 01.01.1943
- “За победу над Германией в Великой Отечественной войне” медале 21.07.1946 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 09.05.1945)
- “За доблестный труд в Великой Отечественной войне” медале 7.03.1946 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 06.03. 1946)

- “20 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.” медале 30.01.1965 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 07.05.1965)
- “30 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.” медале июль 1976 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25.04.1975)
- “60 лет Вооруженных сил СССР” юбилей медале 11.12.1979 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28.01.1978)
- “Ветеран труда” медале 7.01.1980 (Указ Президиума Верховного Совета Татарской АССР от 12.12.1979
- “Орден Отечественной войны” Iстепени (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 11.03.1985)
- “ 40 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.” медале 29.04.1985 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12.04.1985)
- “70 лет Вооруженных сил СССР” юбилей медале 23.02.1989 (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28.01.1988)
- “50 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.” медале 22.03.1995
- “Медаль Жукова” 19.02.1996 (Указ Президента Российской Федерации от 19.02.1996)
- “Фронтовик 1941-1945” билгесе(Российский организационный комитет по подготовке и проведению празднования 55-й годовщины Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов)
- “60 лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.” Юбилей медале 5.03.2005 (Указ Президента Российской Федерации от 28.02.2004)

Бу орден-медалләрен тагып Бөек Җиңү бәйрәменә бара иде бабам. Хәзер алар хуҗаларын сагынган кебек, кадерле ядкар булып иң кадерле урында сакла624налар (Кушымта № 6).

Сугыштан бик каты яраланып кайтканнан соң, бабам авыл советы председателе булып эшли, шулай ук мәктәптә дә укыта ул. Бәлки аның оештыру сәләте оныкларына да күчкәндер. Бабамның килене, минем әбием гомере буе рус теле һәм әдәбияты укытты, Әнием дә аларның һөнәрен дәвам итә, математика фәненнән белем бирә.Бәлки, без дә укытучылар династиясен дәвам итәрбез.

1961 нче елда бабам колхозда эшли башлый һәм пенсиягә кадәр фидакәр хезмәт куя. Аның хезмәт кенәгәләре дә гаилә архивында саклана.

Йомгаклау

Бөек Җиңү бәйрәменә санаулы көннәр генә калды. Бу олы бәйрәмгә мин дә үземнән өлеш кертә алдым дип уйлыйм. Беренче тапкыр мин бабаем турында сөйлим, аның батырлыгын өйрәндем. Бу эшемне мин туганнарыма да тапшырырмын. Безнең беребезнең дә бабайны онытырга хакы юк. Ул гаиләбез горурлыгы булып мәңге яшәр.

Эшне башкарганда мин нинди максатларга ирештем соң?

1. Гаилә шәҗәрәсен төзү алымнарына төшендем.
2. Сугыш ветераны олы бабам Зәкиев Мәгъсүмнең сугышчан юлын өйрәндем.
3. Бабамның орден-медальләре бирелү тарихы турында мәгълүматлар таптым

Ачылмый калган серләр дә калды: “За отвагу” медале бирелү тарихын белмибез. Ә бит сугышта күпме кеше һәлак булган. Җиңеп кайткан сугышчылар да орден-медальләрен эзләп йөрмәгәннәр. Алар сугыштан соңгы җимерелгән авыл,шәһәрләрне торгызганнар, заводларда, кырда көн-төн эшләгәннәр.Иясенә барып җитмәгән орден-медальләр дә күптер әле. Димәк, сугыш тарихын өйрәнү, батырларны барлау Бөек Җиңүнең 70 еллыгыннан соң да дәвам итәр. Мин дә бабамның сугышчан юлын өйрәнүне дәвам итәрмен. “Үткәнен белмәгәннең киләчәге юк” диләр бит. Бабам белән төшкән фотоларны да кадерләп саклармын (Кушымта №8).

Сугыш турында минем фикерем анык инде. Сугышлар кабатланмасын, мылтыкларны бары армиядә хезмәт итүчеләр тотып кына карасыннар иде. Җирдә тынычлык булсын, барлык милләтләр тыныч яшәсен!

Кулланылган чыганаклар
1.1941-1945 нче елгы Чепья районы “Коммунар” газеталары. Милли архив, Казан.
2. Гаилә архивы материаллары
3. “Подвиг народа” сайты, http://www.podvig-naroda.ru
4.“Победители. Солдаты Великой отечественной войны”, http://www.pobediteli.ru/russia/povolzhye/tatarstan

МИН ЯШӘГӘН УРАМ ТАРИХЫ

Зиннатуллина Дина Камиловна, ученица 8 класса
Научный руководитель – Закирова Лилия Ахатовна
МБОУ "Нижнеметескинская СОШ"
Арского муниципального района РТ

Әй Мөндешем, Мөндешем,
Минем алтын-көмешем.
Бакчада кызарып пешкән
Иң-иң татлы җимешем.
Әй Мөндешем, Мөндешем,
Минем йөрәк тибешем.
Синдә тудым, синдә үстем
Сиңа кайтып килешем, -

дип яза үзебезнең урам кызы Ризәлә апа Гатауллина шигырь юллары белән. Арча районы Мөндеш авылын, туган авылымны бик яратам мин. Авылыбыз шактый зур. Мин яшәгән урам тарихын авыл тарихы дип атап та була: ул төп урам, иң озын урам.

Мин уземнең авыл урамнарын бик яратам чөнки мин иптәш кызларым белән шушы урамнарда уйнап үскән кыз. Җәй көне урамнарда бала-чагалар тавышы өзелми: алар һәрвакыт дуслары белән велосипедта узышалар, туп куалар. Ә кыш көне, мәктәплərдән өйләренә таралышкач, чана-чаңгыларын кулларына тотып тауга чыгып китәләр. Безнең яратып йөри торган тавыбыз Шәйми тавы дип атала. Анда кышын бала-чагалар көн саен диярлек килә. Ә кичен гаиләләре белән чаңгы-чана шуучылар да бар.

Эзләнү эшемнен ***максаты***: туып-үскән урамым, Татарстан урамы турындагы белемнәрен киңәйтү, материал туплау.

Түбәндәге ***бурычларны***билгеләдем:
-туган авылымның һәм урамымның килеп чыгышын өйрәнү;
- авылның, урамның географик урынын, аның атамаларын тикшерү;
- урамдагы төрле биналар тарихын өйрәнү.

Эш барышында авыллар тарихы китаплары белән таныштым, интернеттан авыл, безнең урам тарихына кагылышлы материалларны эзләдем. Иң күп материалларны мәктәп музеенда һәм әтиемнән, аның өлкән абыйларыннан сорашып белдем.

Туган авылым Мөндеш Арча районына карый, ул район үзәге Арчадан 9 чакрымда, авыл Советы үзәге Күпербаш авылыннан - 12, Казаннан 75 чакрым ераклыкта урнашкан.

Д.А.Корсаков җыентыгында әйтелгәнчә, Мөндеш суы ярына утырган Карачүрмә авылында (тарихи хезмәтләрдә ул икенче исеме белән - Олы Мөндеш дип тә әйтелә) 76 йомышлы татар көн иткән. Шунда ук тагын Карачүрмә, йорт-җирләре белән торучылар дип (тарихи хезмәтләрнең кайберләрендә аның икенче исеме Кече Мөндеш) 70 йомышлы татар яши торган икенче авыл да искә алына (Сборник 1908, №148, б.257). А.Артемьев хезмәтендә Мөндеш авылына мондый сыйфатлама бирелә: Ия суы янына урнашкан бу авылдагы 41

хуҗалыкта 237 ир-ат һәм 242 хатын-кыз яшәгән, мәчет берәү булган. Карачүрмә (Йорт-җирләре белән торучылар, Кече Мөндеш). 42 хуҗалыкта 173 ир-ат һәм 179 хатын-кыз көн итә. Халык Карачүрмә авылы җәмгыятенә керә. Карачүрмә (Олы Мөндеш, Мөндеш суы янындагы авыл) халкы Мөндеш авылы җәмгыятен төзи. Авылда барлыгы 66 хуҗалык булып, анда 291 ир-ат һәм 286 хатын-кыз яши. Авылда бер агач мәчет һәм су тегермәне эшләгән. Ике авыл да Ия суы буена утырганнар. И.А.Износков хезмәтендә Мөндеш авыллары турында түбәндәге мәгълүматлар бар. Ия суы буена, Себер элемтә юлының сул ягына урнашкан Карачүрмә (йорт-җирләре белән яшәүчеләр, Кече Мөндеш, Мөндеш авылы-болар Карачүрмә авылы атамасының төрдәшләре) авылында 50 хуҗалык булып, анда мөселман дине тотучы 178 ир-ат һәм 196 хатын-кыз исәпләнгән. Алар Карачүрмә авылы җәмгыятен тәшкил иткәннәр. Халык киндер сугу өчен кирәк-яраклар һәм арба ясау эше белән шөгыльләнгән. Ия суы буена, Себер элемтә юлының сул ягына урнашкан Карачүрмә-Мөндеш суы буена утырган авыл, Олы Мөндеш. Авылдагы 73 йортта мөселман дине тоткан 317 ир-ат һәм 295 хатын-кыз исәпләнгән. Халык Мөндеш авылы җәмгыятенә кергән, тормышлары уртача булган, киндер сугу өчен кирәк-яраклар, арба ясау һәм умартачылык белән шөгыльләнгәннәр. Авылда су тегермәне эшләгән.

1898 елгы хезмәттә Карачүрмә һәм Мөндеш авыллары икесе дә искә алына аларда татарлар яши дип күрсәтелә. К.П.Берстель җыентыгында Карачүрмә һәм Мөндеш авыллары икесе ике номер белән искә алына. Ләкин халык саны ике авылныкы бергә берләштереп бирелә, аларда барлыгы 880 кеше яшәгән, алар мөселман дине тотканнар. Н.Б.Борһанова мәгълүматларына караганда, Мөндеш авылы халкы күршедәге Өчиле, Югары Бирәзә (Бирәзәбаш), Урта Бирәзә, Зур Бирәзә, Югары Әзәк, Түбән Әзәк, Мөндеш, Югары Мәтәскә, Түбән Мәтәскә, Кәче, Күкчә Бирәзә авыллары белән бергәләшеп июль башларында Күкчә җыены яисә Кыр җыены үткәргәннәр.

Мин яшәгән Татарстан урамы авылның иң озын урамы, анда 84 йорт бар. Йортлар тыгыз булып, кара-каршы итеп авыл зиратыннан Иске Кырлай ягына озын булып сузылган. Үлчәсәң бер чакрым бардыр, озынрак булмаса. Урамның иң иске йорты Саттарова Рәфига апалар йорты, ә иң яңа йорт Җәләлиев Илфат абыйларның йорты, алар анда 2015 нче елда гына яши башладылар. Сираҗиев Фәргать абыйлар йорты урамыбызда гына түгел, авылда иң матур йорт. Урамыбызда яңадан-яңа йортлар төзелсен иде дип телим мин.

Тарихи-мәдәни истәлекләре һәм танылган шәхесләре

Урамның нәкъ уртасында 2000 еллар башына кадәр Л.В.Мостаев йорты сакланган. Мәхәллә мәчете имамы Лотфрахман Вәлиәхмәт улы Мостаевның бер катлы агач йорты XX гасыр башында төзелгән.1918 елда йорт хуҗасыннан тартып алынган һәм анда авыл Советы урнашкан.

Мөндеш авылы руханиларыннан тарихта тирән эз калдырган шәхес-имам Фәйзулла Мортазин әл-Мендеши (1850 елда вафат) да безнең урамда яшәгән. Замандашлары тарафыннан “йолдызчы” дип исемләнгән Фәйзулла хәзрәт заманының камил белемле кешесе, зыялысы була. Ул математика фәннәре һәм астрономия өлкәсендә тирән белемнәр үзләштерә, кояш һәм айның тәүлеклек хәрәкәтен исәпләп календарьлар төзи, сәгатьләр һәм астрономик әсбаплар ясый. Бу әйберләр озак еллар дәвамында Ш.Мәрҗәнидә саклана диелә китапларда.

1860 елның 27 октябрендә имамлык вазифалары Вәлиәхмәт Габдрахман улы Мостаевка (туган вакыты-16.08.1838) йөкләнә.1894 елның 21 декабрендә мәхәллә халкы аңа ярдәмче итеп улы Лотфрахман Мостаевны (туган елы-1867) билгели. Л.В.Мостаев мәдрәсә белән җитәкчелек итүне дә үз өстенә ала. Анда 70 ир бала һәм 65 кыз бала укыган (Салихов, Хайретдинов 1895,150-151).

Көмешче осталар

Урамның тарихы кызыклы. Ул авыл тарихы белән бергә үрелеп бара дисәң дә була. Безнең авыл урамы кылыч ясаучылар, бакыр-көмеш коючылары белән дан тоткан. Шуларның берсе Гыйбадуллин Сөнгать. Ул 1897 нче елда туган. Аның бертуган энесе Каюм да көмешче булган. Алар бөтен эшне дә бик оста башкарганнар. Каюмга әтисе Яңа Кырлай

авылына өй салып биргән һәм аны башка чыгарган. Ә Сөнгать абый Мөндештә калган. Ул җиздән комганнар, самоварлар ясаган, сәгатьләр, сепараторлар ремонтлаган. Бу һөнәрләрне аңа әтисе өйрәткән. Ул шулай ук кыңгыраулар һәм шөлдерләр дә ясаган. Сөнгать бабай җиз самоварларны никельләп тә куя торган булган. Ул үзе ясаган әйберләрне базарга алып барып саткан.

Бервакыт Сөнгать абыйларга бер рус кешесе, малаем өйләнәсе иде, кыңгырау кирәк дип, гозерләнеп килгән. Бәһасын күпме сорасаң, шуның кадәр бирәм, дигән. Ул рус Сөнгать абыйның кыңгырауга күпме бакыр, цинк, җиз, кургаш һәм көмеш кушып ясаганын карап торган.

Күпмедер вакытлар үткәч, Сөнгать абый базарга кыңгырау сатарга бара һәм ул базарда теге русны күрә. Ул да кыңгырау сатарга килгән була. Сөнгать абый аптырап кала.

“Үзең белгәнне, улым, кешегә өйрәтмә. Аннары синнән дә остаралар,”- дип әйтә иде эти дип, сагынып искә алган улы Мидхәт абый.

Икенче данлыклы көмешче - Фәхретдинов Гафетдин. Ул 1890 нчы елгы. Гафетдин абый көмештән чулпылар, балдаклар, алкалар, беләзекләр ясаган. Аңа көмештән әйберләр бизәнү әйберләре ясатырга күрше-тирә авыллардан да килгәннәр. Ул яңаларын да ясаган, искеләрен ремонтлаган да. Хәтта ул алтыннан да кул көче белән алкалар, йөзекләр ясаган. Гафетдин абый Башкириягә дә барып эшләгән. Үзе ясаган әйберләрне базарга алып барып сата торган булган.

Шәмсетдинов Касыйм һәм аның бертуган абыйсы Мөхәрләм дә данлыклы көмешчеләр булганнар. Алар да чулпылар, йөзекләр, алкалар, беләзекләр, ясаганнар. Үзер әйберләрен базарга алып барып сатканнар.

Хәзерге Әүхәдиев Рафис абыйлар урынында Насыйбуллин Газиз абый белән Майфруз апа яшәгәннәр. Газиз абыйның төп һөнәре - тимерче. Ул Мөндеш МТС ында эшли. Аңа шушы авыл кешеләре һәм тирә-күрше авыллардан комган, самовар кебек әйберләр ясатырга килгәннәр.Ул бик оста булган. Газиз абый тормыш иптәше Майфруз апа белән ике ул (Мансур һәм Рәшит) һәм бер кыз (Рая) тәрбияләп үстерәләр. Газиз абый үлгәч, алар Донбасска күчеп киткәннәр.

Балта осталары

Мәчет манарасы утыртып йөрүче балта осталары да булган Мөндештә: Солтангәрәй, Ибраһим, Гаяз һәм Хәйрулла абыйлар. Алар бер бригада булып, кешеләргә өйләр дә салып йөргәннәр. Күрше-тирә авылларга да мәчетләр салганнар. Мөндеш халкы бик һөнәрле булган. Ситдиков Садык, Хәйретдинов Сәләх, Садыйков Закирләр оста чабата ясаганнар. Авыл халкы гел шуларга мөрәҗәгать иткән. Шулай ук, бәби арбасы һәм уфалла арбасы ясап сатучылар да булган. Менә алар: Минңнуллин Хәбибулла, Хәсәнов Фәйзрахман, Бәдриев Гариф. Ә менә Мөхәмәдиев Исхак бәби арбасына бишек тегүче булган.

Кылыч ясаучылар

Мөндеш авылы үзенең кылыч бәйләүчеләре белән дан тоткан. Сугыш коралы осталары түгел, ә туку станогының мөһим өлеше ул кылыч. Кылыч ул - киндер һәм җитен тукымалар сугу өчен файдаланыла торган корал.

Оста кылыччыларның берсе -Исхаков Солтангәрәй. Алар гаиләләре белән нечкә әйберләр суга торган сигезле, тугызлы, унлы кылычлар бәйләгәннәр. ”Иртәнге сәгать өчтән торып эшкә тотына идек, көнгә 10 ар кылыч бәйли идек”,- дип искә ала Разыя апа. Ул кылычларны сәүдәгәрләр килеп алып китә торган булганнар. Шулай ук, Ибраһим абзыйлар да данлыклы кылыч бәйләүчеләр булган.

Ясалган кылычны бик ерак җирләргә: Башкортстанга, Сарапул якларына, Түмән өлкәләренә илтеп сату өчен Мөндеш авылыннан аерым сәүдәгәрләр йөреп торган. Халыктан арзан бәягә алып, чит җирдә үзенә күп акча туплаудан баеп, соңыннан кулак булу дәрәҗәсенә ирешкән, Мөндеш халкының җелеген суыручы Гобәй Гыйбадулласын, ә ул чорда анда эшләүче Хәйретдинов Галәү бабай ләгънәт белән искә алып сөйли торган була.

Пекарня

Хәзерге Рахматуллин Мансур абыйлар йорты янында пекарня була. Ул 1936-37 нче елларда төзелә. Иң беренче анда Шәйхулла дигән Күкчә кешесе эшләгән. Аннары ул киткәч, Өчиле авылыннан Шәвәли дигән кеше эшләгән. Анда зур ак күмәч пешергәннәр. Халык аны бик яратып алган. Өчиле кешесеннән соң Үрнәктән килеп, Нюра исемле рус хатыны эшләп йөргән.

1952 нче елда Мостафина Суфия апай алты айлык курсларда ипи пешерү серләренә өйрәнеп кайта. 1953 нче елдан пекарняда эшли башлый. Вафина Фәния, Шәйхетдинова Тәскирә, Сираҗиева Галияләр дә эшләгән пекарьняда. Эшне ике сменада оештырганнар. Бар эш тә кул көче белән башкарылган. "Утынны да үзебез кистек, суын да ташыдык. Арыш ипиенә 11 чиләк су, ике капчык он китә иде. Ә күмәчкә 10 чиләк су һәм капчык ярым он кирәк була иде,"- дип искә ала Суфия апа Мостафина. Шул камырдан 110 форма чыккан. 1966 нчы елның башында Мөндеш авылында пекарня бетерелгән. Ул Арчага күчерелгән.

Сельпо

Хәзерге Нәбиуллин Наил абыйлар торган урында элек Маһибәдәр апа торган. Башта сельпо шушы Маһибәдәр апа өенең бер өлешендә булган. Аннары яңа сельпо салганнар. Ул бина Язилә апа белән Марзия апа өйләре арасына урнашкан. Анда Ибниев Габдрахман дигән кеше сельпо председателе булып эшләгән. Аның урыныа Күкчә кешесе Габрахманов Фәрит килгән. Сельпо председателе булып Зиннәтуллин Хафиз (Түбән Мәтәскә кешесе), Сабиров Үзбәк, Мальцев Иваннар эшләгән. Ул вакытта бухгалтер булып Шәмсия апа, Фәйрүзә апа эшләгән.

1953 нче елның маенда Мөндеш сельпосына бухгалтер ярдәмчесе булып Җәләлиева Рәхилә апа килә. Ул биредә Шәмсия, Разыя апалар һәм Васил абый белән бергәләп эшләгән. Рәхилә апа 1966 нчы елга кадәр бухгалтер булып эшләвен дәвам иткән.

Разыя апа Мөндеш сельпосына 1959 нче елда килә. Аны склад мөдире итеп куялар. 1966 нчы елда Мөндеш сельпосы Үрнәккә күчерелә. Разыя апа Үрнәккә йөреп эшли. Ул 1971 елда лаеклы ялга чыга.

Авыл мәктәбе

Урамыбызның уртасында мәктәп бар. Беренче совет мәктәбе 1917 нче елда ачыла. РТ Милли архивы мәгълүматларыннан күренгәнчә, 1920 нче елның 1 сентябрендә мәктәптә 4 класста 160 бала (78 ир бала, 82 кыз бала) белем алган. 1921 нче елның февраленә укучылар саны 145кә кала. Ачлык вакыты укырга мөмкинлек бирми. Укытучылары дүртәү булган. Казанның Гали мәдрәсәсен тәмамлаган 20 яшьлек Мирза Бәширов мәктәп мөдире булган. Икенче укытучы Сәлих Галиев. Аңа да 20 яшь, мәдрәсә белемле. Икесе дә комсомол булганнар. Өченче укытучы 16 яшьлек, Ахун мәдрәсәсен тәмамлаган Мәхмүт Шәфиев. Дүртенче укытучы Әюпова Сәйдә, 3 класс татар училищесын тәмамлаган, 18 яшьтә. Ул да РКСМ члены булган. Укуэлеккеге мулла өендәоештырылган. 1926 нчы елны Мөндеш авылында башлангыч мәктәп мәчет бинасында оештырылган. Мәктәптә Балтач ягыннан килгән Әминә исемле укытучы (фамилиясен хәтерләүче юк) укыткан. Көндезләрен укыткан, ә кичләрен кызларны кул эшләренә өйрәткән.

1934 нче елны мәктәпкә Субаш - Аты мәктәбеннән яшь укытучы Марзия апа Сөләйманова килә. Ул 30 елдан артык укыта. 1951 -1952 нче уку елында Мөндеш авылында җидееллык мәктәп төзелә. Ә мәчетне сүтәләр. Бу мәктәпнең беренче директоры Сәйфетдинов Каюм Шиһап улы була. Аннан соң директор булып Вәлишин Рәүф, Шакиров Госман, Камалетдинова Гөлчирә, Мөхәммәтҗанов Илдуслар эшлиләр.

1967 нче елдан директор булып Салихов Әнвәр Салих улы эшли башлый. 1974 нче елда Мөндеш сигезьеллык мәктәбе Иске Кырлай авылына күчә.

Мөндеш мәктәбендә эшләгән укытучылар:ХәсәноваРәшидә - директор урынбасары, югары белемле математик; Шәрәфиева Рәйсә – профсоюз комитеты председателе, татар теле укытучысы, Салихова Әнисә – тарих укытучысы, Сабирова Нажия – рус теле укытучысы, Хәйруллина Мәдинә – математика, физика укытучысы, Вагыйзова Люция - немец теле укытучысы, Гарипов Мәгъфүр – физкультура һәм хезмәт укытучысы, Хөсәенова Ания, Нуриева Асия, Рахимова Фидания, Хәйретдинова Әлфинур, Хөсәенова Рәйханә, Низамиева

Әминәләр – яшь укытучылар булалар. Башлангыч классларны Сөләйманова Марзия апа һәм Шәйхелисламова Рәхимә апалар укыта.

1974 нче елдан Мөндеш авылында мәктәп башлангыч мәктәп булып кала.

1988 нче елда Мөндеш башлангыч мәктәбе яңа салынган бинага күчә. Аның мөдире итеп Шәйхелисламова Рәхимә Шәйхелислам кызы билгеләнә. Ә 1989 нчы елның сентябрь аенда балалар бакчасы белән башлангыч мәктәпне комплекс итеп үзгәртәләр. Комплекс директоры итеп Мөхәрләмова Рима Галип кызы билгеләнә. Бүгенге көндә башлангыч класста 22 бала укый, ә балалар бакчасына 50 бала йөри.

Йомгаклау

Туган авылымның мин яшәгән Татарстан урамы көннән-көн матурлана, яңара, үсә бара. 2001 нче елда урамга ямь биреп мәчет төзелде. 2005 нче елда урамга асфальт җәелде. 2013 нче елда фельдшер-акушерлык пункты ачылды. 2015 нче елда иске башлангыч мәктәп һәм балалар бакчасы урынына 50 урынлык заманча бакча-мәктәп ачылды. Авыл халкы тырышлыгы белән балалар өчен шугалак та ясалды быел. Киләсе елга, авария хәленә килгән клуб урынына яңасы төзелер дигән өмет тә бар.

Авылым урамы тарихы белән танышу миңа бик тә ошады. Бу әле авылым тарихын өйрәнүнең бер өлкәсе генә, алга таба әле укытучыбыз белән берлектә авылымның башка кызыклы өлкәләрен дә тикшерербез, ачарбыз дип уйлыйм .

“Үткәне барның, киләчәге бар” ди безнең халык. Әгәр без бүгенге көндә өлкәннәр хәтерендә сакланган бай тарихыбызны җыеп кала алмасак, тарихыбызның бер өлешен югалтырбыз. Туган урамымның бер өлеш тарихын яздым, әле язылмый калган факт-вакыйгалар бик күп. Киләчәктә, урам тарихын тирәнтенрәк өйрәнергә мөмкин булыр дип уйлыйм. Минемчә, тарих, һичшиксез, тиешенчә өйрәнелергә, язылырга һәм киләчәк буыннарга кителмәгән, бөтен килеш тапшырылырга тиеш. Мин туган авылымны, үзем яшәгән урамымны яратам!

Кулланылган әдәбият исемлеге.

1. Фирдәүс Гарипова. Авыллар һәм калалар тарихыннан.—Казан,1997 ел.
2. Татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре.Казан, 1995 ел, “Фест”.
3. Бөек Тукай ватаны син, Арча. Казан, 2007.
4. Арча төбәге тарихы. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1996.
5. Арча районы Түбән Мәтәскә урта мәктәбе музее материаллары.
6. Мөндеш авылында яшәүче Зиннатуллин Камил Шамил улы истәлекләре.

ӘФГАН СУГЫШЫНДА ЯКТАШЛАРЫБЫЗ (1979-1989 ЕЛЛАР)

Зиннатуллина Дина Камиловна, ученица 8 класса
Научный руководитель – Закирова Лилия Ахатовна
МБОУ "Нижнеметескинская СОШ"
Арского муниципального района РТ

Әфганчылар турында күп китаплар язылган, кинолар төшерелгән. Ел саен 15 февраль көнне, Әфган җиреннән чикләнгән совет гаскәрләре чыгарылып беткән көнне, алар белән очрашулар үткәрелә. Тикшерү эшемнең **проблемасы** булып туган ягым Арча районында яшәүче әфганчылар турында материал туплау, алар турында күбрәк белү тора.

“Үлгәннәрнең каберен, исәннәрнең кадерен бел”, дигән халык мәкален тикшерү эшемнең **максаты** итеп алдым. Еллар уза, әфганчылар да олыгая, кайберләре сугыш яраларыннан яисә башка сәбәпләр белән вафат була.

Тикшерү эшем барышында яшьтәшләремнән әфган сугышы, әфганчы якташларыбыз турында сораштым. Әфган сугышының ни сәбәпле булганын барысы да белеп үк

бетермәсәләр дә, алар әфганчы якташларым турында беләләр. “Арча хәбәрләре” газетасы материаллары белән таныштым. Татарстан әфганчыларына багышланган китапларны барладым. Мәктәп музее материаллары белән таныштым. Шулай ук, интернет материалларын карап чыктым. Дөрес, татар телендә Әфганстан сугышы турында тулы материал тапмадым. Үзем укыган урта мәктәпкә килеп укучылар белән авылдаш-әфганчыларның фотоларын җыйдык. Әфганчы этием үз истәлекләре белән уртаклашты.

Төп өлеш. Әфган сугышында (1979-1989 еллар) якташларыбыз

Әфганстан– Урта көнчыгышта урнашкан дәүләт

Дөньяның иң фәкыйр илләренең берсе. Соңгы 30 ел дәвамында (1978 елдан башлап) илдә гражданнар сугышы бара. Гомуми мәйданы 647 мең квадрат километр булган илдә әле 1982 ел үрендә дә автомобиль юллары нибары 18 мең чакрым. Илдә тимер юл бөтенләй юк.16 миллион халыкның зур күпчелеге ярымкүчмә тормыш алып бара.Төп шөгель - терлекчелек. Күпчелек халкы –көтүче. Кеше хакын тиеннәр белән генә бәялиләр. Бер феодал икенчесенә батракларны ике капчык борчак, я булмаса бер капчык дөгегә күз дә йоммыйча сата. Нигездә феодализм чорында яшәгән дәүләткә капиталистик мөнәсәбәт кереп кенә бара.

Менә шушы илдә 1978елның 27 апрелендә, Брежнев заманы идеологлары тәкърарлавынча, милли-демократик революция, ә чынында исә законлы властьне хәрби көчләр ярдәмендә бәреп төшерү була. Габдел Кадыйр җитәкләгән хәрбиләр призедент кәнәфиенә халык партиясенең генераль секретаре Нур Мөхәммәт Тәрәкыйны утырта. Тәрәкый икенче көнне үк илне Әфганстан Демократик Республикасы дип, ә үзен Революцион Совет рәисе, Югары Оборона Советы рәисе, дәүләтнең баш министры дип игьлан итә, шулай бар властьне үз кулына ала.Тәрәкый хөкүмәте белән СССР арасында дуслык җепләре урнаштырыла, матди, техник, экономик ярдәм күрсәтелә, Әфганстандагы революцион гаскәр составына совет хәрби киңәшчеләре җибәрелә. Ике ил дус-туган кебек яши. Ләкин аның тантанасы озакка бармый. 1979елның февралендә Герат каласында революцион дивизия Тәрәкый диктатурасына каршы баш күтәрә. Фетнәчеләрне Әмин җитәкли. Сентябрьдә Әмин кушуы буенча Тәрәккый үтерелә. Әмин призедент кәнәфиенә утыра. Ил ике лагерьгә аерыла. Әфганстанда гражданнар сугышы канат җәя.

Чикләнгән совет гаскәрләре Әфганстанда

1979 елның 12 декабрендә Политбюро утырышында совет чикләнгән гаскәрләрен әфган җиренә кертү карары чыгарыла. Декабрь ахырына бу карар тормышка ашырыла башлый.

Әмин хөкүмәтен бәреп төшереп, революцион Кармаль хөкүмәтен яклау бурычы гына куелса да, совет гаскәрләре ил эчендәге сугыш хәрәкәтләренә катнашып китәргә мәҗбүр була. Ә сугышлар корбаннарсыз булмый. 1980 елда Әфганстан җирендә -1500гә, 1981дә - 1300гә, 1982дә 2000гә якын совет сугышчысы вафат була. Яралыларның саны 10000гә җитә.1983 елда – 1500гә, 1984тә 2400гә якын совет сугышчысы туган туфрагына кәфенлеккә төренеп кайтты.

1985 елның апрелендә Ватаныбыз өстендә сафландыргыч, аяз җилләр исте. Фәкать 1988 нче елның 15 нче маенда гына совет гаскәрләре сугыштан чыгарыла башлады. 1989 елның 15 февралендә соңгы совет солдаты Әфганстанның чиген атлап чыкты. Бу сугыш 15 меңгә якын кургаш табут, 36мең яралы, 312 хәбәрсез югалган солдат рәвешендә әйләнеп кайтты. Әфган мәшхәрен безнең илнең 546255 кешесе үтте, шуларның 6669е гарипләнде, ә 49985е яраланды. 312се хәбәрсез югалды, 18е чит илләрдә калды. 13833е үлде. Әфган сугышында югалтулар: руслардан 6888 кеше, украиннардан 2378 кеше, үзбәкләрдән 1066 кеше, белоруслардан 613 кеше, татарлардан 442 кеше, казахлардан 362 кеше, чувашлардан 125 кеше, кыргызлардан 102 кеше.

Якташларыбыз – Арчалылар Әфганстан җирендә

1979-1989 нчы еллардагы Әфган сугышында Татарстаннан 10 меңләп ир-егет катнашты. Шуларның 132 се арчалылар. Өч якташыбыз үзләренең сугышчан бурычларын үтәгәндә һәлак булдылар. Аларның исемнәре: Әһлиуллин Васыйл Габдуллович. 1966 елда

Пешәнгәрдә туган. Танкист- механик. 1985елда вафат. Кызыл Йолдыз ордены иясе. Бикбаев Фәнис Мөхәммәт улы.1961елда Поч-Поник авылында туа. Армиядә өлкән разведчик. Үлгәч, ”Батырлык өчен” медале бирелә. Лотфуллин Марат Әлтаф улы. 1969елда Арчада туган. Танкист. 1987 елда вафат. Кызыл Йолдыз ордены иясе. 19 әфганчыбыз сугыштан соң арабыздан китте.

Арча районында сугышчы-әфганчылар һәм башка локаль сугышларда катнашучыларның “Сугышчан туганлык” җәмәгать оешмасы төзелгән. Аны подполковник Сергей Баһаветдинов җитәкли. Ел дәвамында социаль яклау, хәрби-патриотик тәрбия өлкәсендә даими эш алып барыла. Әфганчылар турында мәгълүматлар туплана.

Районыбызда әфган сугышында катнашучыларның барысына да “Рәхмәтле Әфган халкыннан” (“От благодарного Афганского народа”) медале һәм “Сугышчы-интернационалистка» («Воину-интернацииналисту») билгесе бирелгән. Шулай ук, СССРның, РФнең дәүләт бүләкләре белән бүләкләнүчеләр дә байтак.Баһаветдинов Сергей Лимусович “Хәрби хезмәтләре өчен” ордены белән бүләкләнә. 7 якташыбыз “Кызыл Йолдыз” ордены белән бүләкләнгән: Әһлиуллин Васыйл Габдуллович, Әхмәтгалиев Гарифулла Нургалиевич, Баһаветдинов Сергей Лимусович, Галимҗанов Раил Мөхәммәтович, Казаков Ренат Галиевич, Лотфуллин Марат Әлтафович, Шәйхетдинов Разил Низаметдинович. “Батырлык өчен” медале белән бүләкләнүчеләр унбиш: Әхмәтгалиев Гарифулла Нургалиевич,Баһаветдинов Сергей Лимусович, Шәйхетдинов Разил Низаметдинович, Апайчев Александр Петрович, Бикбаев Фәнис Мөхәммәтович, Вәлиев Вәис Вәдүтович, Гайнетдинов Илгиз Раифович, Галипов Рафис Хәнифович, Мәхәммәтҗанов Айрат Нәкыйпович, Рәхиев Радик Минханович, Сабиров Данаил Рамазанович, Сәмигуллин Рафил Габделбәрович, Шакирҗанов Дамир Закиҗанович, Шафигуллин Рафаэль Нургалиевич, Хөснетдинов Әмир Дамирович. “Сугышчан хезмәтләре өчен” медале ияләре: Абдуллин Фоат Минзиевич, Вәлиуллин Радик Хатыймович, Галипов Рафис Хәнифович, Галиуллин Фәрит Әхмәтович, Закиров Салихҗан Мәгъсүмович, Ишбаев Рәдиф Рәшитович, Кислов Сергей Викторович, Мусин Рафаэль Гомәрович, Садыйков Фәнис Турисович, Шакирҗанов Дамир Закиҗанович, Шәйдуллин Вабил Вәдүтович.

Авылдашларыбызның батыр хәрби хезмәте

Күрше Иске Төрнәле авылындадә әфган сугышын кичкәннәр берничә. Миннеханов Әнис Нурмый улы, 1962 елда туган, Төрнәледә яши. 1980-1982 елларда разведчик булып хезмәт итә. Укучылар белән очрашуларга еш килә. “Әфганстан җиренә барып, хезмәт иткән җирләрне кабат күрәсе килә,”- ди ул. Хәбибуллин Илнур Гыйззәт улы, 1962 елгы, 1980-1982 елларда шофер булып хезмәт итә. Тимашев Фәнис Илгиз улы, 1965 елгы. Төрнәледә яши. 1983-1985 елларда пулеметчы булып хезмәт итә. Фәнис абыйның армиядән кайткач, читтән торып университетның журналистика факультетын тәмамлый. “Арча хәбәрләре” газетасында, “Арча” радиосында эшли. Соңрак Казанбаш җирлеге рәисе вазифаларын башкара. Шигырьләр яза. Иҗатының бер өлеше әфган сугышы, иптәшләрен югалту сагышына багышланган.

Күршедәге Алга-Көек авылыннан әфганчы-сугышчылар бишәү. Надршин Идрис Юныс улы 1961 елда Көек авылында туган. 1979-1981 елларда Бахрамда десантник булып хезмәт итә. Шәйдуллин Вабил Вәдүт улы 1962 елгы, Көек авылында яши. 1980-1982 елларда меноментчы була. Нурязданов Ризван Рамазан улы. 1962елда Көектә туа. Хәзерге вакытта Яр Чаллыда яши. 1980-1982 елларда Шиндантта хезмәт итә. БТР йөртәүче була. Төхфәтуллин Ринат Рәис улы. 1965 елгы. Хәзер вафат.1983-1985 елларда артеллирист булып хезмәт итә. Хөсәенов Илдус Тимершәех улы Көектә яши. 1988-1989 елларда разведчик була.

Мин укыган Түбән Мәтәскә авылыннан әфган сугышында 1961 елда туган Галиуллин Зиннур Хәлил улы катнаша. Хәрби хезмәттән кайткач, Мәскәүгә китә. Ике ул үстерә. Озак еллар метро төзелешендә эшли. Хәзер Арчада яши.

Классташым Илнурның әтисе, Казиле авылыннан Сираҗиев Илгизәр абый сугышта катнашуы турында бөтенләй сөйләргә яратмый. Ул 1984-1986 елларда хәрби хезмәттә була, Шинтдантта БТРда хезмәт итә.

Югары Мәтәскә авылы егете Шәкүров Илдар Исмәгыйль улы хәрби хезмәткә 1984 елда китә. Өч ай дәвамында Әрмәнстанда өйрәнүләрдә була. Аннан Әфганстан. Шиндат, Кандагар шәһәрләрендә БТРда хезмәт итә. Армиядән кайкач, Арча юл идарәсенә эшкә урнаша. Гаиләсе бар. Ике бала үстерәләр.

Камалиев Фәргать Әсхәдулла улы да сугышчы-интернационалист. Аз сүзле. Сугыш турында искә алырга яратмый. Армиягә кадәр дә, хәзер дә шофер. Тормыш иптәше Фирдания ханым белән ике кыз үстерделәр.

Әфганчы әтиебез истәлекләре

Эзләнү эшемә этәргеч бирүче кеше минем әти, Рафиков Фидәрис Хәмит улы. Ул 1969 нчы елның 5 августында Теләче районы Яңа Җөри авылында гаиләдә өченче бала булып дөньяга килә. Урта белем алгач, 1987 нче елның 15 нче ноябрендә армия сафларына китә. Хезмәт итүе Төрекмәнстанның Тахта – Базар шәһәреннән башлана. Шунда өч ай хәрби укуларда була.

1988 нче елның март аенда Әфганстанга кертәләр. Анда миномет батареясында шофёр булып хезмәт итә. Төрле сугышчан хәрәкәтләрдә катнаша. 1989 нчы елның 13 нче февралендә Әфганстаннан чыгаралар. Ә 15 нче февральдә соңгы совет солдаты әфган җиреннән чыга. Ноябрьдә хезмәтен бетереп кайта. Үзен аямыйча хәрби бурычын үтәгән өчен медальләр белән бүләкләнә. Беренче медале – “Воину-интернационалисту от благодарного афганского народа», икенчесе - «За отличие в охране государственной границы СССР». 1989 нчы елдаСССР КГБ коллегиясе кул сәгате белән дә бүләкли аны. Әфганистаннан чыгуга 25 ел уңаеннан 2014 нче елда медаль белән бүләкләнә. Әфганистанда булганын ул сөйләргә яратмый, нык дулкынлана.

Йомгаклау

Мәктәбебездә 15нче февраль — Әфган җиреннән соңгы совет солдаты чыгарылган көн һәр ел зурлап искә алына. Быел да якташ әфганчы-интернационалист ир-егетләребез хөрмәтенә тантаналы искә алу чарасы узды.Әфганстан иле, халкының тормышы, сугышта күргәннәре турында сөйләделәр. “Ватанны саклау - һәркемнең изге бурычы, сез дә бу бурычны лаеклы үтәрсез дип ышанам”, - дип тәмамлады кичәне оештыручы тормыш иминлеге укытучыбыз Фазылҗанов Гамир Габделхак улы.Бирердә катнашкан мәктәп укучылары тарихның шомлы елларын белеп, «Сугыш» дигән сүзнең ачы мәгънәсен аңлап, сабак кына түгел, үзләренә олы рухи байлык та алдылар.

Эзләнү эшемнең төп **нәтиҗәләре** дип түбәндәгеләрне саныйм:

1. 1979-1989 нчы еллардагы Әфган сугышында 132 арчалы катнашты. Өч якташыбыз үзләренең сугышчан бурычларын үтәгәндә һәлак булдылар. 22 сугыштан соң арабыздан китте. Дистәләгән кеше орден-медальләргә лаек булган.

2. Хакыйкать ничек кенә ачы булмасын, аны таный белергә дә кирәк. Безнең үз тарихыбызны онытырга хакыбыз юк!

Нәтиҗәләрдән чыгып алга **бурычлар** куйдым**:** якташ-әфганчылар турында истәлекләр туплауны дәвам итү, әфганчы якташларыбызны һәрвакыт очрашуларга чакыру, алардан туган илебезне яратырга һәм сакларга өйрәнү; “кайнар нокталарда” хезмәт иткән башка якташларыбызны барлау.

Әфганчы-интернационалистлар — безнең горурлыгыбыз һәм аларның батырлыгы яшь буынга олы үрнәк өлгесе!

Кулланылган әдәбият:

1. “Әфган кызалаклары”, Вахит Имамов, Татарстан китап нәшрияты, 1991.
2. “771 аршин җир”, Әхәт Гаффар, Татарстан китап нәшрияты, 1991.
3. “Арча хәбәрләре” газетасы, 2007, 2009, 2012
4. http://ru.wikipedia.org/wiki/
5. http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%84%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%281979%E2%80%941989%29

6. http://napalm-po-ytry.narod.ru/afganskaya_voina_/
7. http://arskmedia.com/2012/03/02/pamyati-afgancev/#more-3107
8. http://pv-afghan.ucoz.ru/index/0-59

АРБАШ - КЕЧКЕНӘ ВАТАНЫМ

Исхакова Нафиса Фаниловна, ученица 5 класса
Научный руководитель – Гатауллина Лилия Фоатовна
МБОУ КСШ №3 Кукморского муниципального района РТ

«Яшәр өчен бетмәс көч алырга
Олысына һәм дә кечегә, -
Мәхәббәтле, ямьле, мәрхәмәтле
Туган ягы кирәк кешегә.»

Фәнис Яруллин

Туган җир…Туган авыл...

Йөрәккә нинди якын һәм кадерле бу сүзләр. Безнең һәрберебезнең газиз туган йорты, нигезебез урнашкан кадерле туган авыл бар. Һәр авылның үзенә генә хас кабатланмас, истә кала торган урыннары күп. Сокланып туймаслык тугайлар,челтерәп ага торган йөгерек чишмә буйлары, җикән камыш белән капланган сазлыклар, балыклы күлләр куе әрәмәләр белән уратылган елга үзәннәре, туган ягыбызның кырлары, басулары, шаулап торган урманнары күңелләргә рәхәтлек биреп, туган туфракка мәхәббәт тәрбияли. Кая гына барсак та, нинди генә магур урыннарны күреп соклансак та, туган төбәгебезнең гүзәллеген берни дә алыштыра алмый. Туган ягыбызның һәр сукмагы, һәр агачы, һәр авылы аның барча кешеләре күңелгә ифрат якын. Тәпиләп киткән, беренче тапкыр әттә-әннә дип әйтергә өйрәнгән вакытта ук күңел түренә туган телебез Аша кереп утырган ул кадерле урыннар…

Авыл атамалары безнең борынгы тарихыбызны, данлы үткәнебезне көзгедәге кебек чагылдыралар. Бер атама да юкка гына бирелмәгән. Аларның нигезендә атама кую өчен берәр сәбәп ята. Бер ишеләре этнонимга, икенчеләре тарихи вакыйгаларга, өченчеләре гадәт-йола кануннарына һәм башка үзенчәлекләргә нисбәтле рәвештә бирелә.

Авыллар, авыллар… Аларда безнең үткән, тарихыбызның бер өлеше, халыкның моңы, кайгысы, шатлыгы, куанычлары һәм сагышы. Аларның берләре бик борынгы, икенчеләре шактый соң барлыкка килгән. һәрберсенең үз исеме, тарихы , үз даирәсе, үз мөхите, үзенең данлыклы кешеләре бар. Шуның өстенә авыллар милләтебезгә, халкыбызга җиң сызганып хезмәт итүче кадрлар бирә торган изге урыннар. Авыллар гөрләтеп яшәсә, милләт, халык яшәр, үсәр һәм көчәер.

Һәр кеше өчен үзенең туган ягы кадерле. Миңа да шулай. Балтачыбыздан да матуррак, якынрак җир юк кебек. Бигрәк тә туган авылым Арбаш кадерле. Җир йөзендәге башка кешеләр өчен дә иң газиз урын – ул туган авылдыр. Шуңа күрә без аның тарихын яхшы белергә, табигатен сакларга, кешеләре белән горурланырга тиеш.

Һәрбер төбәкнең үзенчәлекле тарихы, күренекле кешеләре бар. Балтачыбыз да бай тарихлы районнарның берсе. Район үзәге булган Балтач авылына 1396 нчы елда нигез салынган. Район аша данлыклы Себер тракты уза. Сәяхәт вакытында А.Н.Радищев, Балтач аркылы үтеп, үзенең елъязмаларында Яңгул, Кариле, Арбаш авыллары, халкыбыз турында җылы сүзләр яза.

Безнең районда ике гасырлы тарихы булган Түнтәр, бөек Тукаебызның әнисе җирләнгән Сосна Пучинкәсе, Тумашевларның нәсел чылбыры барып тоташкан Нөнәгәр, “Халыклар дуслыгы” музее урнашкан Чепья, М.Фәйзи яшәп алган Шода, “Себер юлы

тарихы” һәм герой шагыйрь Муса Җәлил музейлары булган Карадуган һәм башка бик күп данлыклы авыллар бар.

Татар халкын данлыклы иткән Тукай премиясе лауреаты, язучы Ибраһим Сәләхов (Чутай), шагыйрьләр Хәбра Рахман (Яңгул), Сөләйман Мөлеков (Пыжмара), эстраданың күренекле җырчысы Альберт Асадуллин (Чапшар), Республиканың атказанган артистлары Римма Ибраһимова (Түбән Кенә), Рәшит Мостафин (Сосна), беренче хатын-кыз режиссер Кәшифә Тумашева (Нөнәгәр), Татарстанның атказанган артисты Җәвәһирә Сәләхова (Таузар), беренче татар адмиралы Марс Искәндәров (Әтнә), галим Гыйният Халиуллин (Арбор), академик Әхмәт Мазһаров (Сосна), шагыйрь Гарифҗан Мөхәммәтшин (Арбор) һәм башкаларның туган җире булган Балтач районында тууым белән мин чиксез горурланам

Мин – Балтач районының Арбаш авылы кызы. Бабаларым килеп төпләнгән, әтием үскән кечкенә генә авылым турында мин күбрәк белергә тиеш. Зур, мәртәбәле, иксез-чиксез Ватан кечкенә генә авылымнан башлана бит. Үземнең туган авылымны районыбыздагы калган данлыклы авыллар белән бер рәттә күрергә телим мин. Кечкенә генә авыл түгел, ә зур тарихлы, китапларга язарлык матур кешеләре булган авыл итеп танытасым килә.

Бу эшемдә мин үз алдыма авылымның беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән тарихын барлауны максат итеп куйдым. Максатыма ирешү өчен, түбәндәге бурычларны билгеләдем:

1. Туган авылымның тарихын өйрәнергә.
2. Авылымнын тарихи истәлекле урыннарын өйрәнергә.
3. Арбаш диеп «янып» йөрүче авылдашларымны барларга.
4. Башка кешеләрдә авылыбыз белән горурлану хисе тудырырга.

Максатка ирешер өчен, музей документлары белән таныштым, китаплардан, интернеттан мәгълүмат алдым, фотолар тупладым, авылыбыздагы өлкән кешеләр белән очраштым. Авылымның, чыннан да, бай тарихлы булуына һәм бу тарихны тудыручы Кешеләре булуына инандым.

Төп өлеш. I бүлек. Арбашның кыскача тарихы.

Арбаш авылы Татарстан Республикасының Балтач районында, Шушма елгасының уң як кушылдыгы булган Шерә елгасы буена урнашан. Язма чыганакларда Арбаш авылы XVII гасырның урталарында ук барлыкка килгән булуы әйтелә.

Халык телендә йөргән риваятьләргә караганда, Таузар авылыннан Бәшир исемле кеше югалган атын эзләгәндә шушы урынга килеп чыга һәм биредә төпләнеп кала. XVIII гасырга караган документларда ул ике авыл исеме белән йөри: Арбаш-Ширә (русча чыганакларда Арбаш-Шира, авыл Шерә елгасы буенда урнашкан) һәм Арбаш-Бәшир (Арбаш-Поширь).

Авыл яныннан атаклы Себер юлы узган. Арча районы Күлтәс авылы читеннән безнең Арбаш, Карадуган авылларына таба, урман аша сузылган Себер тракты калдыклары барлыгын күпләр белмидер, мөгаен. Салынган еллары патшабикә Екатерина II заманына туры килгәнлектән, аны «Әби патша юлы» («Екатеринский почтовый тракт») дип атап йөрткәннәр. Бүген биредә тынлык. Ә заманында бу юлда ям чапкан (яки «почта чапкан») атларның кыңгырау чыңнары, Себергә сөрелгән каторжаннарның богау тавышлары яңгыраган. Шуннан сәүдәгәрләр мал ташыган, А.Н.Радищев, П.П.Семёнов-Тян-Шанский, Ф.Достоевский, Ш.Мәрҗани, М.Фәйзи кебек зыялылар узган.

Арбашта элек – электән уңган халык яшәгән. Арбаш – Бәшир һәм Арбаш – Шерә авылы кешеләренең скорняклык (мех эшкәртү) белән шөгыльләнүе билгеле. И. А. Износков “Список населенных мест Казанского уезда с кратким описанием” китабында скорняклык белән шөгыльләнүләре аркасында Арбаш халкы бай яши дип бәяләгән.

Авылыбыз абыстае Илфира апа Фатыйхова сөйләвенә караганда, бу чорда авыл байлары Оренбург ягыннан йомран тиресе кайтартып, шуны хуҗалыкларга таратып эшкәрттергәннәр. Бу эш шактый авыр һәм пычрак эш булган. Ләкин халыкка өстәмә керем китергән. Тире эшкәртү белән авыл халкы игенчелектән тыш вакытта шөгыльләнгән. Б. Зыятдинов “Себер юлы буйлап” китабында Арбашта 1926 елда ук мех эшкәртү артеле булганлыгы турында яза.Соңрак ул “Кызыл мехче” артеле дип искә алына. Бөек Ватан

сугышы елларында артель фронт өчен телогрейкалар, мех аяк киемнәре, көрәк чехоллары, фолдат гимнастеркалары теккән. Ул елларда эшнең ике смена итеп оештырылуы да билгеле. Тик ниндидер сәбәпләр аркасында артель эшен дәвам итә алмый һәм юкка чыга. Бүген инде Арбашның атаклы тегүчеләре дә, бүрекчеләре дә, мехчылары да юк

II бүлек. Авылымның табигый истәлекле урыннары

Кем булуыңны белү өчен туган ягыңны тарихи яктан гына өйрәнү җитми, ә географик яктан өйрәнү дә зур әһәмияткә ия. шул максатны истә тотып, мин үз авылымның табигый истәлекле урыннарын, аларның аталу тарихларын бик кызыксынып өйрәндем.

Кемнеңдер туган авылы тау астына урнашкан, ә безнең арбаш тау башында тора. авылымның табигате чишмә - урманнарга, тау һәм елгаларга бик бай. аларның авылыбыз кешеләре өчен генә билгеле үз тарихы, үз атамалары бар.

Атау – арбаш авылының ике елга арасындагы ярым атау өлеше. аксакаллар сүзенә караганда арбашның беренче мәчете шул атау өлешенә салынган булган. анда элек йортлар да шактый булган. бүгенге көндә бер йорт та юк.

Тау итәгендә тешләрне камаштырырлык салкын, тәмле сулы ике чишмә бар – **Сирай һәм Әюп чишмәләре**. чишмәләргә аларны карап чистартып торган, улакларын алыштырган, тирә-ягындагы чүп – үләннәрен чистарткан кешеләр исеме бирелгән

Сирай чисмәсенә бүгенге көндә дә тирә-як күршеләр суга төшә. Һәр җәй саен чишмәнең тирә ягын чистартып, кош – кортлар өчен бөя ясап куялар. Җәй буе шушы бөядә каз – үрдәкләр үзләренең бәбкәләрен йөзәргә өйрәтә.

Арбаш елгасы – авылның аргы як һәм атау дигән өлешләре арасыннан агып, Шерәгә кушыла торган елга. Елга ике якны тоташтыргангады авыл исемен биргәннәр. Ә Шерә исеменең килеп чыгышын тәгаен генә хәтерләүчеләр табылмады.

Тавыклы - Арбаш авылының бирге ягы белән атау арасындагы елга. Бу елганың суы шул тикле сай булган, аны хәтта тавыклар да ерып чыга алган, исеме дә шуннан килеп чыккан.

Тәкәрлек елгасы – исеменә караганда, элек анда тәкәрлек дигән кошлар яшәгән булырга тиеш дип фаразлыйлар.

Нарат капка елгасы – бу елгага юл ике зур нарат арасыннан үткән булган. 1984 елда монда карьер ясыйлар. Бу карьер бүгенге көндә дә эшли.

Барак елгасы – бу елгада Бөек Ватан сугышы вакытында кызылармеецлар бараклар төзеп шунда яшәгәннәр. Моны раслаучы табылдыклар да булган. Бу елга турында мәгълүматны миңа Себер тракты тарихы музее хезмәткәрләре бирде.

Каланча – Арбаш басуының түрендә элек каланча булган. Шул җирне әле бүген дә каланча басуы дип йөртәләр.

Ике катлы урман – Арбаш басуының түрендә, Себер юлының ике ягы да урман булган өлеше.

Бер катлы урман – Урман Себер юлының бер ягында гына урнашкан өлеш.

Урман, елга һәм тауларның аталу тарихын өйрәнеп, мин түбәндәге нәтиҗәгә килдем: бу атамалар безгә борынгы әби-бабаларыбызның тормыш-көнкүреше, һөнәрләре, гореф-гадәтләре, тарихы, теле, төбәкнең табигате, географик үзенчәлекләре һәм башкалар турында мөһим мәгълүмат бирәләр. Һәрбер атама – үзенең килеп чыгышы, мәгънәсе белән тарихның хәбәрчесе икән.

III бүлек. Авылымның зурлыгы – кешеләрендә

Авылларның иң зур байлыгы - аның халкы. Безнең авылда да хөрмәткә лаек кешеләр күп яшәгән һәм яши.

Мин Арбаш авылы өчен янып-көеп яшәгән, аны үстерү, таныту өчен күп эшләр башкарган кешеләрнең берсе –Фидәил абый Хәйруллин турында язмакчы булам.

Хәйруллин Фидәил Исрафил улы 1963 нче елда, Арбаш авылында, гади колхозчы гаиләсендә туа. 1981 елда Карадуган урта мәктәбен,1986 елад Авыл хуҗалыгы институтын тәмамлый. Гомер буе туган колхозында агроном-бригадир булып эшли. Ике ул өч кыз үстерә.

Алты балалы ишле гаиләдә иң олы ул, әти-әнинең терәге була ул. Мал-туар асрау, аларга азык әзерләү, йорт арасында булышу аның җилкәсенә төшә. “Энекәшләрне тәрбияләүгә дә шактый өлешем кергәндер”, - дип искә ала ул үзенең бала чагын.

Мәктәптә укыган чагында ук бик актив була: спорт белән шөгыльләнә, хоккей уйный. 10 сыйныфта укыгында Татарстан Республикасы чемпионы дәрәҗәсенә кадәр күтәрелә. Үзешчән сәнгатьтә актив катнаша: җырлый, тальянда уйный, спектакльләр... “Алтынчы сыйныфта укыганда әти миңа баян алып бирде, шуннан бирле баяннан аерылган юк”, - ди ул.

Буген тынгысыз җанлы Фидәил абый туган авылы Арбаш өчен “янып” йөри. Авыл җыеннары, Сабантуйлары оештыра. Шигырьләр, җырлар яза. Шигырьләре күңелгә үтеп керә, чөнки аларда туган авылын ярату, зурлау чагыла.

Йомгаклау. Зур тарихлы кечкенә Арбашым

Без туган авылыбызны бик-бик яратабыз. Әйтеп бетерә алмаслык матурлыкны, серлелекне сеңдергән бит ул безнең Арбаш авылы. Ул үзенең иленә батыр, бөркет кебек көчле ир-егетләр, берсеннән-берсе матур, карлыгач сыман чибәр кызлар үстергән.

Безнең авыллар тарихы Себер юлы белән тыгыз бәйләнгән, дөресрәге, аны шуннан башка аңлау да кыен булыр иде. Авыл тарихы Себер юлы белән бәйләнештә өйрәнелә

Эшебездә куйган максатка ирештек дип уйлыйм. Авылыбыз турында шактый күп белешмә алдык. Башкалар сокланырлык матур якларын: данлыклы, эшчән кешеләрен, гүзәл эшләрен күрсәтергә тырыштык. Еллар үткән саен шактый сандагы авылларның беткәнлеген беләбез. Ләкин безнең авылыбыз яшәячәк әле!

Кулланылган әдәбият:

1. Бакый Зыятдинов Себер юлы серләре. Казан, 1999.
2. Бакый Зытдинов Себер юлы буйлап: Карадуган, Арбаш авыллары тарихыннан сәхифәләр, Казан, “Идел-Пресс”, 2010.
3. http://beznenmiras.ru/seber-trakty-tarikhy-muzee/
4. Җирле-төбәк материаллары.

АВЫЛЫМ ТАРИХЫ – МАТЕМАТИК МӘСЬӘЛӘЛӘРДӘ

Миннемуллина Альфида Равилевна,ученица 10 класса,
Научный руководитель – Бикмухаметова Голниса Рифатовна
МБОУ « Ныртинская средняя школа» Кукморского муницьного района РТ»

Һәр кешенең туган иле, дөньяга беренче кат аваз салган һәм беренче тапкыр якты күк йөзен күргән җире була. Кайда гына булса да, нинди генә илләр күрсә дә, ул үзенең туган авылын яки шәһәрен беркайчан да онытмаячак. Туган ил – ул әни кебек, һәр кешенең тормышында бары бер генә була. Без күп очракларда, халкыбыз турында, аның каян барлыкка килүен белмибез, яисә бөтенләй белергә теләмибез. Ләкин һәрбер авылның, аның нинди булуына кармастан бик кызыклы тарихы була, әгәр дә кем дә булса аны өйрәнергә теләсә ул бу турыда беркайчан да укенмәячәк. Авыл язмышы кеше язмышына тиң. Авыл туа, буыннар үзгәрә, ул яши һәм картая. Бары тик үз чыганагын, тамырларын белгән кеше генә үзен Рәссәй дәүләтенең чын гражданины һәм патриоты диеп әйтә ала. Безнең илебезнең тарихы, кече авыллар тарихы белән аерылгысыз бәйле. Һәр авылның үз үзенчәлекләре бар, ләкин бердәм булганда гына ул тулы. Без туган, яшәгән, укыган, эшләгән җиребез турында күбрәк белү максатыннан мин үзебезнең төбәгебез турында материал җыйдым, мәсьәләләр төзедем һәм аларның чишелешен таптым.

Мин өстәмә рәвештә математика белән шөгелләнәм һәм Д. Пойяның: “Мәсьәләне аңлау гаты җитми, аның чишелешен табу теләге кирәк. Авыр мәсьәләнең чишелешен табу бары

тик көчле теләк булганда гына мөмкин. Көчле теләк булганда гына чыгу юллары табылачак!” – бу сүзләре белән тулысынча килешәм.

Бу проектны математика һәм әйләнә-тирә мохитне өйрәнү дәресләрендә кулланырга мөмкин.

Теманың актуальлеге. Туган илгә мәхәббәт – туган йортны яратудан башлана. Туган якның тарихын өйрәнү теоретик күзаллауга зур йогынты ясый, шуңа нигезләнеп тарихи фикерләүне һәм актив тормыш позициясен формалаштыра. Туган як тарихын өйрәнү иҗтимагый мәнфәгатьләрне канәгатьләндерә, аны формалаштыра һәм үстерә.

2015 елда Нырты авылының 85 еллыгы билгеләп үтелде, шушы уңайдан файдаланып, мин, туган ягыбызның тарихын өйрәнергә булдым һәм әйләнә-тирә мохит материалларына нигезләнеп 5 – 6 нче сыйныф укучылары өчен математик мәсьәләләр әзерләдем.

Фәнни – эзләнү эшенең максаты: авылның һәм мәктәпнең тарихы белән якыннанрак танышу; туган төбәкне белү мәсьәләр төзүдә һәм аларның чишелешдә булыша аламы икәнен ачыкларга.

Фәнни – эзләнү эшенең бурычлары:

– булган җирле туган якны өйрәнү материалларын өйрәнергә;

– булган туган якны өйрәнү материалларын барларга һәм аңа яңа мәгълүматлар өстәргә;

– Нырты урта мәктәбенең 5нче сыйныф укучыларының туган якны белү дәрәҗәсен тикшерергә

– туган якны өйрәнү материалары кулланып мәсьәләләр төзергә;

Фараз: туган як турындагы белемнәр, мәсьәләләр төзергә һәм аның чишелешен табарга булыша.

Тикшеренү объекты: туган якны өйрәнүнең цифрлы мәгълүматлары.

Тикшеренү предметы: математик мәсьәләләр.

Фәнни – эзләнү эшенең барышы:

– туган як турында булган мөмкин кадәр күбрәк әдәбиятны җыярга һәм өйрәнергә;

– җыеп алган материалларны мәсьәләләр төзүдә һәм аларның чишелешендә кулланырга, нәтиҗәләр ясарга;

– үз тикшеренүләремне электрон формага урнаштыру (презентация).

Эш үз эчендә берничә этаптан тора:

1. Хәзерләнү этабы: максатлар һәм бурычлар кую; проект темасы буенча эзләнүләр һәм мәгълүматлар җыю.

2. Төп этап: җыелган материалга анализ.

3. Йомгаклау этабы: алынган мәгълүматларны төзү; тикшерү буенча нәтиҗәләр; алынган нәтиҗәләрне яклау (эш йомгаклары буенча конференция).

5-6нчы сыйныфларда бирелә торган математик материаллар илебезнең, аерым алынган торак пунктларының тарихын чагылдурычы мәсьәләләр төзергә мөмкинлек бирә.

Тик математика дәреслегендә мондый материал сирәк очрый, әмма очраса да, ул бары тик ил яки зур шәһәрләр күләмендә генә була, ә безнең авыл турында, туган як өйрәнү материалларын кулланып төзелгән математик мәсьәләләр юк. Мондый мәсьәләләр математик күнекмәләрне ныгытырга гына булышып калмый, алар шулай ук укучыларның кече ватан тарихы белән, авылыбызның икътисади тормышы белән таныштыра, авыл милегенә сакчыл карарга өйрәтә, актив тормыш позициясе барлыкка килүгә өлеш кертә.

Математик мәсьәләләрдә минем кече ватан тарихы

Нырты урта мәктәбенең 5нче сыйныф укучыларының (10 кеше) туган якны өйрәнү белеме дәрәҗәсен билгеләү өчен мин иң элек анкетирование үткәрдем: "Беләсең микән син?", "Үз фикереңне белдер".

Сораштыру нәтиҗәсендә, бары тик 20% укучыларның гына үз авыллары тарихын белүләре ачыкланды, әммә һәр укучы кече ватаныбыз тарихы белән якыннарак танышырга теләк белдерде.

№1. Бу сан-дата, безнең авылның тарихында иң мөһим вакыйгаларның берсе. Бу елда Нырты совхозы оештырылган булган. Бу санны табыгыз.

67,75 санын 4кә тапкырлаганнар, аннары 3кә, ә аннан соң 2гә өч тапкыр тапкырлаганнар, һәм 4574не алганнар.(1930)

№2. Авылыбызның беренче директоры кем булганлыгын белү өчен, мисалларны чишергә һәм кирәкле хәрефләрне таблицага куярга кирәк. (Плеев Рамазан)

Р	Н	Л	Е	З	А	М	П	В
2:4	6*0.6	5*1.4	10:4	9-3.2	2.3+5.7	6:12	0,4:5	64
*3	+1.2	-3.2	-1.2	+0.5	:5	*1.6	-2,5	:4
-1.2	:0.4	:0.2	*6	:9	-0.7	-0.35	+56	-6,4
:0.1	*0.3	*0.4	+1.2	*0.3	*1.1	+0.15	:0,1	+2,3
		+2.4	:18	:0.01	+0.01	:4		

535,8	10	0,5	0,5	11,9

3	1	0, 15	1	2 1	1	3,6

№3. Бу мисалның җавабын тапсагыз, Нырты совхозының 2014 ел башында гомуми халык санын белерсез. (1008)

(1,88+104,12):2*12+372

№4. Безнең авылның милли составын чагылдыручы түгәрәк диаграмма төзегез. Әгәр дә анда:

- татарлар - 888 кеше .
- руслар - 67 кеше.
- керәшен татарлары - 42 кеше.
- удмурдлар - 6 кеше.
- башкортлар-1 кеше.
- үзбәкләр – 2 кеше яшәсә.

№5. Авылыбызның халык саны мәгълүматлары таблицасыннан файдаланып баганалы диаграмма төзегез:

ел	халык саны

1992	1500
1997	1465
2002	1390
2007	1223
2010	1090
2014	1008

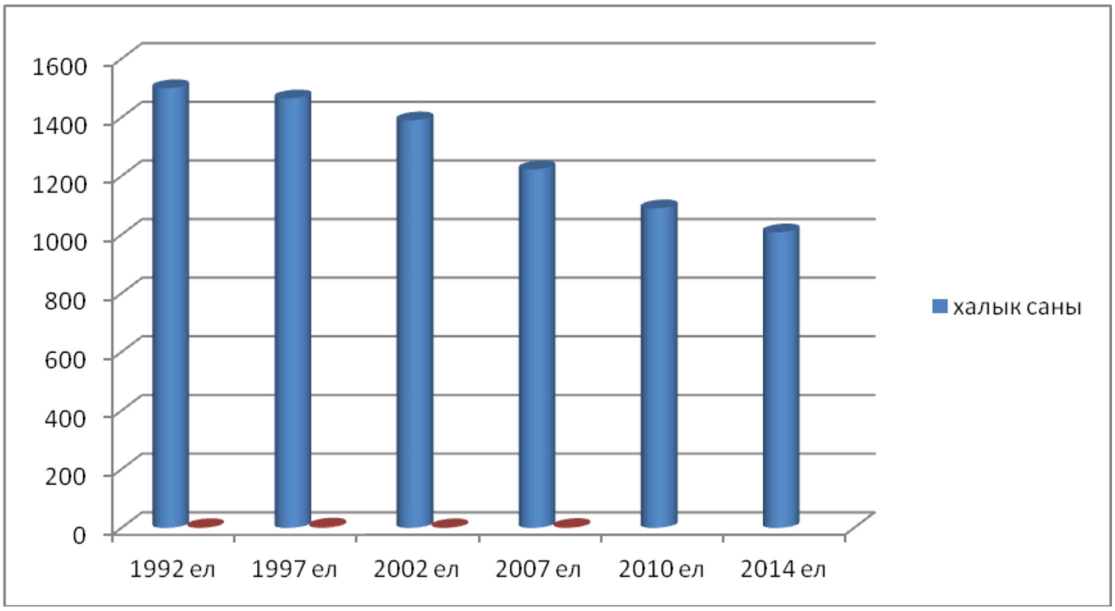

№6. Ул вакытта совхозда:

	1957 елга кадәр	1957 елдан соң
сөрү җирләре	2378га	13465га
печәнлек	120га	429га
көтүлекләр	203га	2288га
бакчалар	12га	45га
урманнар	1058га	1115га

Безнең совхозда 1957 елга кадәр һәм аннан соң ничә гектар җир булганын исәпләгез. Җавапларны арларда һәм квадрат метрда күрсәтегез.

№7. Аңлатманың кыйммәтен табып, совхозда кайсы елда башлангыч мәктәп ачылганын белерсез:

16 + (100 - 90) * 5

92 - 1930 елда

54 - 1945 елда
66 - 1943 елда.

№8. Кайсы елдан мәктәп җидееллыкка күчкән?
37 + 49 – 14 * 5

16 - 1949
24 - 1950
10 – 1958

№9. Нырты мәктәбе ничә ел башлангыч мәктәп булып торган?

№10.Текста очраган саннарны, сумманың разрядлары рәвешендә күрсәтегез "Безнең мәктәп районда борынгы мәктәпләрнең берсе. 1943 елда башлангыч мәктәп ачыла. Ул кечкенә генә крестьян йортында урнаша. 1949 елда мәктәп җидееллык итеп үзгәртелә, беренче чыгарылышы 1951-1952 уку елында була. Эшләү дәверендә җидееллык мәктәпне 148 кеше тәмамлый. 1964 елда урта мәктәп итеп үзгәртелә. 1981 елда безнең мәктәп 624 урынлы яңа типовой бинага күченә ".

Мәктәп зур елгалардан еракта, урман артында урнашуына карамастан, дистәләгән авыл балаларын укытучы, тәрбияләүче, зур тормыш юлына һәм төрле уку йортларына җибәрүче үзәк мәктәп булып тора.

Еллар дәвамында мәктәпне 2000нән артык укучы тәмамлаган, аларның 50се алтын һәм көмеш медалистлар. Шул исәптән, мәктәпне тәмамлаган төрле һөнәр ияләре, безнең илнең барлык почмакларында гына түгел, аннан читтә дә эшлиләр.

Алар арасында Татарстан Республикасының атказанган артисты Юкачев Николай, медицина фәннәре кандидаты Нуриев Зөфәр, икътисад фәннәре кандидаты Харисова Лилия, техник фәннәре кандидаты Гыйниятов Хәлил бар.

№11. Николай Юкачевның кайсы елда туганын ачыклагыз?
Мисалны чишегез: 350 : х + 1886, әгәр дә х=5

№12. Әгәр дә Юкачев Николай үзенең артист эшчәнлеген 1981 башлаган булса, ул артист булып киткәндә аңа ничә яшь булган? Кызганычка каршы хәзергесе көндә вафат

Мәктәпне тәмамлаган күп кенә укучылар эре предприятиеләр, учреждениеләр җитәкчеләре булып эшлиләр. Гыйниятов Х. – Казан дары заводының генераль директоры, Бикмурзин В. – Красноярск алюминь заводының генераль директоры урынбасары, Гәрәев М. – Казан Совет районы хакиме, Хафизов Р. – авыл хуҗалыгы министрының урынбасары, Хуҗиев Р. Казан шәһәре яшелендерү үзәге башлыгы.

2006 нчы елга кадәр совхоз ел саен үз вакытында дәүләткә икмәк, бәрәңге, ит, сөт һәм башка продуктлар тапшыру планын тулысынча үтәгән.

2006 нчы елдан соң совхоз белән ООО "Вамин” идарә итә башлады, шуннан соң совхозда планнар үтәлми һәм акрынлап эшчәнлек начарая башлый. Күп кенә авыл халкы шәһәргә күченә башлады. Моңа карамастан Нырты совхозында мәктәп, хастаханә, кибет, икмәк пешерү йорты эшчәнлеге тукталмады. Авылыбыз халкы арасында үз туган җиренә хыянәт итмәгән кешеләр дә бар, алар фермер хуҗалыгы белән шөгелләнә башлыйлар. Алар: абыйлы – энеле Айрат һәм Айнур Ахметовлар мөгезле эре терлек үрчетү белән шөгыльләнәләр. Мин бу кешеләр белән горурланам. Ә менә Хамизов Илшат 2008 елдан бирле казлар үстерә һәм мондый нәтиҗәләр күрсәтә:

Ел	Казларның баш	сатудан кергән табыш	продукциянең үзкыйммәте	Керем

	саны			
2008	9	-	5000	-
2009	40	20000	15000	5000
2010	50	50000	20000	30000
2011	100	100000	40000	60000
2012	150	150000	75000	75000
2013	500	1000000	600000	400000
2014	1000	1500000	850000	650000
2015	1500	1500000	700000	800000
2016	1500	1500000	700000	800000

№13. "Хамизов" фермер хуҗалыгында 2008 елдан 2016 елга кадәр барлыгы ничә каз үстерелгән?

№14 2008 елдан 2016 елга кадәр фермер хуҗалыгының кереме күпме булган?.

№15. Безнең урманның иң озак яшәүче үсемлегe ничек атала? Бу үсемлек 300 елга кадәр яши (брусника).

У	А	Б	К	Р	С	И	Н
-14,78	1,15	-10,31	6,28	7,2	-3,18	-14,41	3,65

1) -7,2 + (-3,11) = 2) 9,1 + (-1,9) = 3) -17,9 + 3,12 = 4) -0,48 + (-2,7) =
5) 3,8 + (-0,15) = 6) -13,1 + (-1,31) = 7) – 0,5 + 6,78 = 8) 4,65 + (- 3,5) =

№16. Безнең урманда яшәүче иң зур хайван, аның авырлыгы 500 кг артырга мөмкин. Бу нинди хайван (поши)

и	о	ш	п
7/18	-3/4	-1/2	-1

1) -1/2-1/3-1/6 =
2) -3/4-5/14+1/18 =
3) -1/3+1/4-5/12 =
4)1/9-1/3+11/18 =

Бу фәнни – эзләнү эше барышында, мин мәктәп музее, мәктәп һәм авыл китапханәләреннән күп кенә туган якны өйрәнү материалларын кулландым, математик мәсьәләләр төзү һәм чишү алымнары , авыл идарәсендәге, Нырты хуҗалыгы буенча документлар каралды, мәсьәләләр өчен кирәкле фоторәсемнәр сайлап алынды, Нырты совхозы буенча документлар өйрәнелде. Болар барысы да миңа авыл һәм мәктәп тарихын чагылдырган математик мәсьәләләр төзергә булышты.

Минем уйлавымча, авыл тарихын чагылдырган мәсьәләләр төзү һәм чишү, иҗади һәм логик фикерләү үсешенә ярдәм итә, алган белемнәрне гомумиләштерә һәм белем дәрәҗәсен киңәйтә.

Моннан тыш, әзерләгән математик мәсьәләләрне , математика дәресләрендә, математик викториналар һәм ярышлар үткәргәндә кулланырга була.

Бу тема буенча тикшеренү эше дәвам итәчәк. Әгәр укучылар конкрет туган якны өйрәнү мәгълүматлары булган математик мәсьәләләрне чишсәләр, аларның математик сәләтләрен үстерү генә түгел, ә туган якның үткәнен һәм бүгенгесен өйрәнергә дә мөмкинлек бирәчәк.

Кулланылган әдәбият

1. Математика: 5 класс: учебник для учащихся общеобразовательных организаций / А.Г. Мерзляк, В.Б. Полонский, М.С. Якир.. - М.: Вентана-Граф, 2014. – 304 с.

2. Горкин А.П. Математика. Информатика: Энциклопедия – М.: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», М34 2007. – 544 с.

ТУГАН АВЫЛЫМ БУЙЛАП СӘЯХӘТ

Мухарлямова Гүзель Илшатовна, ученица 5 класса.
Научный руководитель – Хисматова Айсылу Хадиулловна
МБОУ "Яныльская средняя школа"
Кукморского муниципального района РТ

Фәнни – тикшеренү эшенең темасы: “Авылымның үткән тарихы”. Туган як, туган җир, туган авыл... Аларда безнең үткән тарихыбыз, моң – зарларыбыз, кайгы – шатлыкларыбыз чагыла. Еллар үткән саен, авылларның да йөзе үзгәрә: йә алар үсә, зурая яки киресенчә кечерәя, бетүгә йөз тота. Әлеге авылымның гасырларга тоташкан үз тарихы бар. Мине дә авылымның тарихы кызыксындырды. Шул максат белән, мәктәп музеена юл тоттым. Музей җитәкчесе Алмаз Нургалиевич авыл тарихына багышланган бүлек белән таныштырды. Риваятьләргә нигезләнеп, авылымның барлыкка килүен тикшеренү формасында алып барырга уйладым. Бу тикшеренүләр барышында гаять катлаулы **проблема** белән очрашырга туры килде. Бу проблеманы сорау рәвешендә “Һәр кеше өчен дә туган җиренең тарихын белү заруримы?” дип атап булыр иде.

Проблемага ачыклык кертеп, күп еллар элек барлыкка килгән риваятьләргә нигезләнеп, авылымның барлыкка килү тарихын күрсәтү һәм хәзерге буынга туып-үскән җиреңнең тарихын белүнең никадәр мөхим булуын аңлату**максатын** куйдым. Максатка ирешү өчен түбәндәге бурычлар билгеләнде:

1. Риваятьләрнең ни сөйләвен ачыкларга;
2. Күмәк хуҗалыкның беренче исемен һәм эшчәнлеген ачыкларга;
3. “Нәрсә ул МТС?” – дигән сорауга җавап табарга;
4. Авылымның табигатен күзәтергә;
5. Бүгенге көндә авылымның уңышларын күрсәтергә;

Эзләнү – тикшеренү өлкәсе: авыл тарихы турында теоретик һәм практик дәлилләр.

Эзләнү – тикшеренү предметы: тарихи язмалар.

Эзләнү – тикшеренү эшенең максаты: авыл исеменең каян барлыкка килүен ачыклау, элек авылда яшәгән кешеләрнең тормышын күзалдына китерү, шул чордагы авыл үсешен, табигатен күзәтү һәм хәзергесе белән чагыштыру.

Эзләнү – тикшеренү эшенә билгеләмә: эзләнү – тикшеренү эше ул – теоретик белемнәрне практика белән бәйләп күрсәтелгән иҗади эш яки фәнни хезмәт. Кушыматада элеккеге авыл фотографияләре урын алды.

Авылымның исеме каян барлыкка килгән? Риваятьләр ни сөйли?

Туган төбәкне сайлап алмыйлар. “Новое село Головино”, “Яңа ил”, “Яңил”, “Янил”. Риваятьләр ни сөйли? Риваятьләргә караганда Янил авылына XVI – XVIII гасырларда нигез

салынган. Царизмның христианлаштыру сәясәтенең иң куәтле чагы. Авыл халкын куркыту, яисә кызыксындыру белән христиан диненә күчерәләр. Риза булмаганнар исә, төрлесе – төрле якларга китәргә мәҗбүр була. Өлкәннәрнең сөйләүләре буенча, элек бер яктан ерып чыккысыз сазлык, икенче ягыннан кара урманнар белән әйләндереп алынган була ул авыл. Сазлыкларда язын кыр казлары, кыр үрдәкләре оя корып, бәбкә чыгарганнар. Иң әүвәл бу урыннарга удмурт - марилар килеп урнашкан. Урман кисеп йорт, каралты – куралар торгызганнар, үзләренә чәчүлек җир әзерләгәннәр.

Табигатьнең гүзәл почмагы булган Янилгә иң әүвәл өч гаилә нигез салган диләр. Мамадыштан ике, Арчадан бер гаилә килеп төпләнгәннәр. Алар урыс һәм удмурт милләтендәгеләр. Еллар үткән саен алар янына христиан диненә күчкән татарлар (керәшен татарлары) да килеп урнаша тора. Халык бу авылга "Новое село Головино" ди исем бирә. Авыл зурая, тирә – юньгә таныла бара.

Татарлар "Новое село Головино"ны үзләренчә татарчалаштырып "Яңа авыл" дип атый башлыйлар. Тора – бара исә аны "Яңа ил"гә алыштырганнар. Читтән күчеп килүчеләр аны тагын да җиңеләйтеп "Яңил" дип, аннан инде бүгенгә килеп җиткән исеме "Янил"гә әверелә.

Янил авылының барлыкка килүе турында икенче риваятьтә исә бөтенләй башкача әйтелә: "Бөр" елгасының сул ягында торучы удмуртлардан тыш, елганың икенче ягына татарлар килеп урнашалар. Алар йортлар төзи башлыйлар һәм моны күрше авыллар, үтеп баручылар "Яңа ил" дип атыйлар, чөнки яңы җирдә урнаша. Гомерләр уза тора, авылның исемен җиңеләйтеп "Яңил", ә соңыннан исә "Янил" дип йортә башлыйлар. Шулай итеп Янилдә ике диндәге кешеләр яши башлый. Мөселманнар һәм керәшен татарлары.

"Кызыл сукачы" күмәк хуҗалыгы

1920 елда Янил 200 хуҗалыклы эре авыл булган. Халык саны чама белән 1500 кеше исәпләнгән. Биредә төрле милләт вәкилләре: удмурт, мари, рус, татарлар дус, тату гомер кичерәләр. Авылда тегү, шәл бәйләү киң таралган була. Тегүчеләр сарык тиресеннән толыплар, туннар, кайры туннар, шулай ук бишмәтләр, костюмнар тегәләр, ә хатын – кызлар өйләрендә күлмәк тегәләр, оекбашлар, мамык шәлләр бәйлиләр. Кәҗә мамыгын Казахстаннан алып кайталар. Гадәттә авыл кешеләре тегү – бәйләү белән авыл хуҗалыгы эшләре тәмамланганнан соң шөгыльләнә, чөнки төп эшләре кырчылык һәм терлекчелек була.

1929 нчы елның мартында авылда беренче күмәк хуҗалык төзелә. Ул 24 шәхси хуҗалыкны берләштерә. Колхозга беренчеләрдән булып Михаил Филиппов, Анисья Григорьева, Хәмидулла Ильясов керә. Күмәк хуҗалыкка "Кызыл сукачы" дигән исем бирәләр һәм рәисләре итеп Михаил Филипповны сайлыйлар. Берләшкән хуҗалыкның 6 аты, агач сука һәм тырмаларыннан гайре берние дә булмый. Җирне сука белән эшкәртеп, ашлыкны урак белән урганнар.

Вакытлар үтә. "Кызыл сукачы" да берникадәр ныгый, эш ысуллары үзгәрә. Колхозларны ныгыту сәясәте башлана. Хуҗалыкка рәис итеп партия әгъзасы Салават Бикчәнтәев җибәрелә. Колхозда 150 ат асрарлык абзар, ашлык амбары төзелә. Бригадалар арасында ярыш оештырылып, алдынгыларга хезмәт көненә 10 кг., арттарак калучыларга 7 кг. исәбеннән ашлык өләшенә.

Күмәк хуҗалык елдан – ел ныгый, үсә бара. Күрсәткечләрен исәпкә алып, 1935 елда колхозчы ударникларның II Бөтенроссия съездына делегат җибәрү хокукы бирелә. Андый бәхет колхозчы Сания Абдуллинага елмая.

Авылда культура-агарту эшендә дә зур үзгәрешләр барлыкка килә. Авыл советы председателе Хисматов Шәрәф булган вакытта беренче мәртәбә библиотека һәм балалар бакчасы өчен йортлар салына һәм файдалануга бирелә, клуб төзелә. Колхоз үсә, хуҗалык ягыннан ныгый, фермалар төзелә. Беренче мәртәбә 20 баштан торган дуңгыз фермасы салына. Безнең Янил авылыннан Бөек Ватан сугышына 210 кеше киткән, шулар арасыннан 80 кеше яу кырында ятып кала. Безнен якташларыбыз сугыш кырларында искиткеч батырлык үрнәкләре күрсәтәләр. Мәсәлән, авылдашабыз Иванов Василий Дан орденының дәрәҗәсе белән бүләкләнә.

Нәрсә ул МТС?

1933 нче елда авылда МТС төзелә. Шуннан соң колхозда авыл хуҗалыгы машиналарының саны арта, колхоз механизаторлар хәзерләү өчен кыска сроклы курсларга үзеннән кешеләр җибәреп укыта башлый.

Сугыш авыл кешеләре өчен гаять зур сынаулар алып килде. Ир-егетләр яу кырына киткәч, буразнага яланаяклы малайлар, бабайлар басып, күтәрәмгә калган атларны сабанга җиксә, трактор руле артына хатын-кызлар утырды 1942 нче елның 4 январенда чыккан газетаның баш мәкаләсендә шундый юллар бар: «Бик кыска гына вакыт эчендә хатын-кызлар катлаулы авыл хуҗалыгы машиналарын үзләштерделәр, трактор руленә, комбайн штурвалына бастылар һәм фронтка киткән тәҗрибәле тракторчыларны һәм комбайнчыларны бик уңышлы алмаштырдылар. Хәзер бер Янил МТС ында гына да хатын-кызлардан 52 кеше тракторчы булып эшлиләр.

Җәмлиха Баймакова тракторда эшли башлаганнан бирле норманы 150-170 %ка үтәп барды, иптәш Федорова җитәкчелек итә торган бригада еллык планны 120% ка үтәде…»

Газетаның 1942 ел, 16 июль санындагы Янил МТСы политбүлеге хезмәт-кәре С.Шакиров язган мәкаләдә Лотфулла Фәйзрахманов бригадасының еллык планы 10 июльгә кадәр үк 100,6% ка үтәве турында хәбәр ителә. «Иң зур күрсәткечкә тракторчы Бикә Гыйззәтуллина иреште. Ул 272 гектар җир эшкәртеп, 500 кг. ягулыкка экономия ясады. Хатын-кыз трактор бригадалары ярышында 1942 ел йомгаклары буенча республикада беренче урынны Кукмара районы Янил МТС ыннан Хәтимә Хөснитдинова бригадасы яулый. Аңа комсомол өлкә комитетының күчмә Кызыл Байрагы Гыйззәтуллинага «ССРрның иң яхшы тракторчысы дигән исем бирелә, значок һәм таныклык тапшырыла.

МТСны күп еллар дәвамында Югары Совет депутаты Сәмигулла Вәлиев җитәкли. 1958 елда, колхозларның үзләренә техника сатып алу хокукы бирелгәч, МТС эшләүдән туктый.

I Iбүлек. **Авылым табигатендә истәлеклке урыннары**

Янил авылы, бик матур урында урнашкан. Авылыбызга ямь биреп буеннан –буена тау сузылган. Бу тауның төрле өлешләренә элек-электән атамалар бирелгән: Вәли тавы, Кала тау, Тәбәнәк тау, Кәҗә тавы, Янил тавы, Саклау тавы, Бакыр базы һ.б. Әлеге тауларның үз тарихы, үз истәлеге бар.

Кала тавында артыш күп үскәнгә **Артышлы тау** дип тә атыйлар.

Без тәбәнәк тау - Саклау тавы алдында. Биредә чикләвек агачлары күп. Авыл халкы анда чикләвеккә йөри. Урманның саф һавасы арган йөрәкләргә җиңеллек бирә. Элек әлеге тау сакланган, махсус каравылчысы булган. Авыл халкы төрле вакытта килеп чикләвек җыя алмаган. Исеме дә шуннан килеп чыккан.

Тау итәге буйлап бормаланып-бормаланып Бөр елгасы ага.

Бу су Балтачның Бөрбашурманыннан башланып, Киров өлкәсенең мул сулы Нократына коя. Яз көне әлеге елгада урманнан агып чыккан бик күп бөре кабыклары ага, шуңа күрә исеме дә Бөр елгасы дип атала. Җәй айларында елга ярында кеше өзелми.

Елгага бик күп чишмәләр, инешләр кушыла. Һәр чишмәнең үз исеме, үз атамас бар.

Вәли чишмәсе.

Тау култыгында, Вәли тавы итәгендәага ул.

Элек авылдан читтә, тау буенда Вәли бай яшәгән. Бик саран булганга, үз биләмәсенә ул беркемне дә кертмәгән. Шул заманнардан бирле ул тауны - Вәли тавы, чишмәне - Вәли чишмәсе дип атыйлар.

Камали чишмәсе.

Җирле риваятьләр буенча, чишмәне Камали әби чистартып, карап торганга, аны – Камали чишмәсе дип атыйлар.

Көтүче чишмәсе.

Элеккеге елларда авыл көтүчесе Хафиз исемле агай, тау астыннан ерак түгел бер чишмә агуын күрә.Су алырга уңайлы булсын өчен, чокыр казый, чишмәне торгыза. Бүгенге көндә "Көтүче Хафиз чишмәсе" кыскартылып, бары тик "Көтүче чишмәсе" дип кенә йөртәләр.

Миңлегол чишмәсе.

Авыл башында, Бөр елгасы янында гына бик матур өй эчендә, чәчәкләр арасыннан авыл башы чишмәсе агып ята. Бу чишмәне Миңлегол абзый Юнысов карап – чистартып торган. Хәзерге вакытта аны **“Миңлегол чишмәсе”** дип атыйлар.

Янил авылының тау буенда барлык узган- барганнарны тәмле суы белән сыйлап **“Узгынчылар”** чишмәсе челтерәп ага.

Янил авылының зур сәүдә базары белән данлыклы булуы бу төбәктәге һәркемгә мәгълүмдер. Һәр атна саен бирегә тирә-як авыллардан бик күп сәүдәгәрләр, сатып алучылар килә торган була. Ул вакытта зур юллар булмаган. Шунлыктан Малмыж Сәрдек яклары, мари һәм ар авылы кешеләре тау өстеннән үткән басу юлы аша килә торган булганнар. Малларның, җигеп килгән атларның сусауларын басарга Бөр елгасы булса да, ул тирәдә чишмә булмаган. Тау буендагы дымсу җирдән чишмә чыкканын күреп ул урында чишмә казып куйганнар. Әлеге чишмә яныннан узган һәр юлчы туктап су эчеп китә торган булган. Хәттә халык телендә “Узгынчылар чишмәсенең суын эчеп китсәң юлың уңа”- дигән әйтем дә йөри башлаган. Чишмә бүгенге көндә дә яхшы хәлдә. Аны карап, тәрбияләп торалар.

Бу чишмә бүгенге көндә дә үзенең яныннан узучыларны чиста, саф Һәм салкын суы белән сөендереп тора. Бу чишмә авыл халкының көндәлек тормышында кулланыла Һәм эчә торган су булып тора.

III бүлек. **Хәзер менә без кемнәр? Бүгенге көндә Янил авылы**

Вахитов исемендәге җитештерү кооперативы республиканың төньяк – көнбатышында, Казаннан 150 км., район үзәге Кукмарадан 25 км. ераклыкта урнашкан. Әлеге хуҗалык территориясендәге Янил авылы җирлеге 3 авылны берләштерә. Янил авылында 171 хуҗалыкта 621 кеше, Вахиттә 214 хуҗалыкта 864 кеше, Бөярдәге 4 хуҗалыкта 9 кеше яши.

Хуҗалыкта 1320 мөгезле эре терлек, 2000 дуңгыз асрала.

Хәзерге көндә Янил авылында 3 катлы мәктәп, балалар бакчасы, почта бүлеге, медицина пункты, хуҗалык идарәсе, 4 кибет, клуб, мал фермалары, амбар, МТС урынына аграр көллият урнашкан.

Минем туган авылымны
Янил дип атаганнар.
Табигатен, матурлыгын
Саклый анда туганнар.
Безнең туган авылыбыз
Таулар белән данлыклы.
Бормалы Бөр елгасы да
Гади түгел, балыклы.
Авылыбыз кырларында
Үсә бодай, кукуруз.
Ашлыклары бик уңа.
Тула амбарларыбыз.

Йомгаклау

Фәнни – тикшеренү эшенең темасы: “Авылымның үткән тарихы”.Теманы сайлагач, проблемалы сорау куйдым: “Туган җиреңнең тарихын белү кирәкме?” Әлбәттә, түбәндә бирелгән бүлекләр һәм параграфларда мин бу сорауны чиштем дип уйлыйм. “Авылымның исеме каян барлыкка килгән?”, “Янил авылы үсеше” һәм “Хәзер менә без кемнәр?”дигән бүлекләр ярдәмендә теманы ачыклауга ирештем дип саныйм.

Туган нигезеңнең килеп чыгышы, үсеш – үзгәреш тарихы һәр заман өчен дә актуаль проблема, чөнки тормыш алга барган саен туган авылың булсынмы, яисә шәһәрме ул, һичшиксез, күзгә күренерлек үзгәрешләр кичерәчәк. Һәм бу үсеш – үзгәреш тарихын җыйнап бару һәр үткәнен хөрмәт итүче кешенең төп бурычы булуын ачыкладым. Әгәр без, киләчәк буынга патриотлык, ата – бабаларыбызга булган хөрмәт хисләрен тапшырасыбыз килә икән, без иң беренче чиратта аларга туган нигезләре турында бай мәгълүмат калдыруны күздә тотарга тиешбез. Чөнки үткәнен белмәгән халык, үзен тулы мәгънәсендә халык дип саный алмый.

Йомгаклап, шуны әйтәсе килә, без, яшь буын туган ягыбызның киләчәге өчен җаваплы кешеләр. Туган төбәгебезнең тарихын җентекләп өйрәнеп, эш – гамәлләребезне аның табигатенә зыян китермәслек итеп оештырырга тиешбез. Шулай булганда гына без сәламәт һәм бәхетле кешеләр булырбыз, бездән соң килгән буынга бай табигый мирас калдырырбыз.

Файдаланылган әдәбият

1. Габделбәр Ризванов, Расим Ризванов "Туган җирем – гомер бишегем.
2. Хасанов М. Х. Татар энциклопедия сүзлеге. – Казан, 1999.

МИҢГОЛ ГАЛИЕВ – МАМАДЫШ РАЙОНЫНЫҢ ГОРУРЛЫГЫ

Сонгатуллин Гадел Рамилович, ученик 10 класса
Научный руководитель – Хасанова Асия Альфетовна
МБОУ «Олуязский лицей» Мамадышского муниципального района Р Т

Һәр төбәкнең үзенең күренекле шәхесләре була. Алар турында горурланып сөйләнелә, кылган гамәлләре хөрмәтләнә, яшь буынны да шулар үрнәгендә тәрбияләү максаты куела. Әйе, безнең якташларыбызның күбесе районнан читтә - республика күләмендә һәм хәтта Россия күләмендә дә танылган шәхесләр. Без алар турында телевидение тапшыруларын карап, матбугат битләреннән укып та белә алабыз. Һәр укучы, минемчә, үзе яши торган төбәкнең табигатен, аның үзенчәлекләрен, халкын, традицияләрен, мәдәниятен, тарихын яхшы белергә тиеш. Шуңа күрә дә Мамадыш районы Иске Комазан авылынннан чыккан күренекле һәм талантлы якташыбыз – Миңгол Галиев белән таныштырасым килде.

"Миңгол Галиев – Мамадыш районының горурлыгы" дип исемләнгән фәнни-эзләнү эшемә түбәндәге **максатларны** куям:

1.Мамадыш районы Иске Комазан авылыннан чыккан Миңгол Галиев турында тирәнрәк мәгълүмат алу;

2. Мөстәкыйль иҗади фикерләү, язу кыйммәтләрен үстерү;

3. Очерк жанрындагы әсәрне язу күнекмәләрен булдыру;

4. Туган җиргә мәхәббәт, туган төбәккә бәйле күренекле кешеләргә хөрмәт һәм горурлану хисләре тәрбияләү.

Өйрәнү объекты – хөрмәткә лаеклы Татарстанның халык артисты, җырчы Миңгол Галиевның тормыш юлы, иҗаты

Предметы - әдәбият фәне.

Фәнни эшемдә өлешчә эзләнү, тикшеренү, анализ кебек алымнар файдаландым. **Көтелгән белем нәтиҗәләре:**

-якташыбыз турында мәгълүмат алу;

-тормыш юлын, иҗатын анализлый белү;

- әңгәмә-дискуссияләрдә катнашу, үз фикереңне әйтү;

-милли үзаң формалашу, туган төбәктә намуслы хезмәт итү теләге уяту;

-үз халкыңның рухи байлыгын өйрәнү, аны үстерү һәм саклау өчен үзеңнән өлеш кертүгә омтылыш тәрбияләү.

I. Әнием моңының бер тамчысы...

Җырларымны сиңа багышлыйм,
Мактау сүзем синең хакыңда;
Сулышларым сәлам булып кайтсын,
Туган-үскән авылым халкына, -

бу шигырь юлларын Вахит ага Галиев - шагыйрь, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре - үзенең туганнан-туган энесе Миңгол Галиевка багышланган дисәк, һич ялгыш булмас.

Әйе, бүгенге көндә якташыбыз Миңгол абый Казанда яшәп иҗат итсә дә, күңеле белән ул һәрвакыт туган авылында – Иске Комазанда. Еш кына авылга кунакка кайтуы, халкыбызның Сабантуй бәйрәмнәрен онытмавы, туган-тумачаларының хәлен белеп йөрүе, авылдашларына бәйрәм сәламы юллавы, үзенең шәкертләре белән бергәләп басу-кырларда, мәдәният йортларында чыгыш ясавы, мәктәп укучылары белән очрашулар үткәрүе, яшь талантларны барлавы шул турыда сөйли. Баш-аягы белән педагогика һәм иҗат эшенә чумган Миңгол абый каян шулай вакыт таба соң? Минемчә, сәбәп вакытны табу - тапмауда түгел, ә мәхәббәттә. Туган җиргә, туган нигезгә, нәсел-нәсәбәте дәвам иткән туган-тумачаларга, авылдашларга мәхәббәт йөртә аны. "Моңсыз, көйсез тормышны, гомумән, күз алдына да китерә алмыйм", - ди Миңгол Галиев һәм түбәндәге шигъри юлларны көйгә сала:

Бабайлар моңыннан башка-
туган җир ятим бит ул!!!
Көйсез-моңсыз үткән көннәр-
яшәлмәгән көн бит ул!!!

Бүгенге көндә Татарстанның халык артисты, җырчы Миңгол Галиевны белмәгән, искиткеч моңлы тавышына сокланмаган кеше юктыр. Юкка гына аны "моң солтаны" дип атамыйлар. Борынгыдан килгән әби-бабайларның моңын дәвам итә ул. Төбе-тамырлары белән җиргә береккән гап-гади авыл кешесенең моңын үзендә йөртә күренекле якташыбыз. Нәселләрдә җырга-моңга гашыйклар күп Галиевларның. Миңгол абыйның Салих атлы абыйсы, җырчы булу өстенә, оста гармунчы да булган. Туган абыйсы Вахит ага Галиев, 85 яшь тутыруга карамастан, һаман да сәхнәдә: татар халык көйләре белән бергә үзе язган җырларны да башкара. Миңгол абыйның әтисе Вагыйз бабайның сеңлесе Зәйтүнә әбинең оныклары Салих һәм Вакыйф Садыйковлар да һәвәскәр җырчылар буларак, район күләмендә танылып өлгерделәр. Бәйрәм вакытларында авылдашларын оста башкарылган җырлары белән сөендерәләр.

Музыка кеше күңеленә искиткеч дәрәҗәдә көчле тәэсир итә. Аның йогынтысы бишек көеннән башлана. Ана моңы - бишек җыры. Музыка, җыр, моң белән тәрбияләнгән бала начар кеше булып үсми. “Көйләп Коръән укыган, бәетләр, мөнәҗәтләр әйткән әнием Миңсылуның моңлы авазы бүген дә күңелемдә чыңлый. Гаҗәеп көчле тәэсиргә ия моңлы кеше авазын бернинди дә музыка уен коралы алыштыра алмый", - ди Миңгол абый, үзенең сагышлы хисләре белән уртаклашып.

Миңгол Галиев – сугыш чоры баласы. Әтисе Вәгыйзь абый сугышның беренче көннәреннән үк хәрби хезмәткә алына. Хәбәрсез югалуы турында хат килгәндә, аңа әле бары 35 яшьләр чамасы гына булгандыр. Кечкенә Миңгол 1941 елның 27 августында, нәкъ урак өстендә бишенче бала булып дөньяга аваз сала. Җиде айлык кына булып дөньяга килгән бу баланың ничек исән калганын бер Ходай гына белә! Иң олысына 9 яшь кенә булган, Миңсылу апа тормышын алып барырга кайлардан көч тапкандыр?.. Ул чактагы авырлыклар сугыш чоры балалары өчен яхшы таныш. Бәлки нәкъ менә күңел түреннән саркып чыккан моңы, сагышлы җырлары, мөнәҗәтләре булышкандыр, киләчәккә өмет уяткандыр ялгыз анага. Миңсылу апа шул ук авылда мулла гаиләсендә туып үскән, тырыш, уңган, бик укымышлы хуҗабикә була. Коръән укыган, аның күп кенә аятьләрен яттан белгән. Гарәп, латин, кирилл графикаларын да яхшы үзләштергән. Кечкенәдән еш авырса да, чандыр гына гәүдәле Миңгол, үҗәтләнеп, нинди эш эләксә, шуңа ябыша, гаиләсенә ярдәм итәргә тырыша. Мәктәптә укыган чакта ук йөкче булып эшкә урнаша, кичләрен атлар егәрләп көтүгә алып чыга. Әнисенең моңлы-сагышлы көйләрен, мөнәҗәтләрен, бәетләрен тыңлап, күңеленә сеңдереп бара. “Кечкенәдән үк җырлый башлаганмын. Күршедә Мәрҗән исемле кыз бар иде. Ул гел борын эченнән үзенчә көйләп йөри, мин шуңа

охшатып җырларга тырышам, тик килеп чыкмый. Бәлки шуның шаукымы кагылгандыр”, - ди Миңгол абый үзе.

1957 нче елда укучы-яшьләрнең Казанда уткәрелгән республика фестивалендә Миңгол Галиев, 8 нче сыйныф укучысы, лауреат исеменә лаек була, диплом ала. Укытучысының котлап, матур сүзләр әйткәне әле дә исендә. Ә 10 нчы сыйныфта укыган чагында мәктәпләренә күренекле композитор Александр Ключарев белән фронтовик шагыйрь Мөхәммәт Садри килә. Укучылар аларга концерт күрсәтә, мәктәптә танылып өлгергән Миңгол да чыгыш ясый. Ул җырлаганда фортепьянода уйнаган А. Ключарев, концерттан соң, егетне рухландырып: “Энем, синнән, һичшиксез, халык җырчысы чыгачак, сиңа укырга кирәк!” – ди.

“Укып бетергәч, кая барыйк икән дип уйлашабыз. Әни, әй кеше балалары булган инде ул, безнекеләрдән әллә ни юк, дигән кебек әйтеп куйды. Шул сүз миңа җитә калды, арттан эткән кебек чыгарып җибәрде. Хәзер генә артистларны яраталар. Ул чакта төрле сүзләр йөри иде. Шуңа, читенсенеп, беркемгә әйтмәдем. Хатыным Фәния белән дуслашып йөри башлаган идек, хәтта ул да белми калды, ахырдан үпкәләгәне дә хәтердә әле”, - дип көлеп искә ала Миңгол абый. Шулай да югалып калмый, туп-туры Казанга – консерваториягә килә. Укырга керергә теләүче 50 ләп егет-кыз арасында иң яше һәм бердәнбер авыл малае була ул. Имтихан бирергә аны беренче итеп чакыралар. Имтихан алучыларны кыюсыз гына кереп баскан малай белән мәшһүр җырчыбыз Фәхри Насретдинов таныштыра: “Менә, иптәшләр, Сезнең алдыгызда – көтүче егет!..” Бу сүзләрне яшь Миңгол мактау сыман кабул итә һәм, күңеле канатланып, җырлап җибәрә. Бәхетенә, аны консерваториягә кабул итәләр. Тик авылда үзенчә җырлап үскән егеткә уку җиңел генә бирелми. Ул әле ноталарны белми, аңа музыка теориясе дә таныш түгел, җитмәсә, тавышны да фәнни кысаларга кертәсе: авызны дөрес итеп ачарга, дөрес итеп сулыш алырга да өйрәнәсе икән... Ике ел укыгач, Миңгол Галиев үз теләге белән хәрби хезмәткә китә. Кайткач, укуын дәвам итәргә була. Студент елларында Миңгол гардеробта да, мәдәният йортында сакчы, урам җыештыручы булып та эшли. Шулай итеп үзенә өс-баш юнәтә, тамагын туйдыра. Тора-бара үзе дә яшь җырчыларны музыка серләренә төшендерә башлый – Татарстанның X еллыгы исемендәге Мәдәният сараенда хор коллективын җитәкли. “Укучыларымны өйрәтә-өйрәтә, үзем дә өйрәнеп беттем”, - дип шаярта ул. 1960 нчы еллар уртасында М. Галиев үзешчән сәнгатьтә актив катнаша башлый һәм үзенчәлекле тавышы белән тиз арада танылып та китә. “Тормыш җыры”, “Һаман яратам”, “Сез иң гүзәл кеше икәнсез”, “Мәтрүшкәләр”... Кыйбла, дин, әти-әни, туган як, мәхәббәт – барысы да бар аның репертуарында. Һәр җыры халыкчанлыгы һәм үзәкләрне өзәрдәй моңы белән аерылып тора. “Милләтне дин һәм җыр саклый. Халкыбыз гомер-гомергә моңлы җырлар, мөнәҗәтләр, бәетләр көйләп, сагыну-сагышларын, түзә алмастай йөрәк яраларын баскан, шулай итеп аларны җиңелрәк кичергән, сабыр булып кала алган. Бүген халык күбрәк күңел ачуга гына корылган тамашаларга өстенлек бирә. Безгә үз тормышыбыз, рухи байлыгыбыз, динебез кебек мәңгелек темалар турында җырларга кирәк. Ягымлы аваз, моңлы аһәң кеше күңелен тизрәк яулый. Җыр аша кешене дәваларга да мөмкин. Студент чагымда каты гына авырып киттем. Миңа куелган диагноз белән җырларга ярамый иде. Әмма бик талантлы табиб Мәрвәр Уразаев кабат тикшергәннән соң: “Син җырлаганга күрә яшисең”, - диде. Кеше авырганда да бит музыкага охшаш авазлар чыгара, ыңгыраша. Галимнәр күптән ачыклаган, бу үзенә күрә бер иммунитетны ныгыту чарасы икән”, - ди Миңгол абый.

Бу хәлләргә бик күп вакытлар узган инде. Хәзер Миңгол Вагыйз улы Галиев – танылган татар җырчысы, мөгаллим, Татарстан Республикасының халык артисты. Бик күп еллар Казан дәүләт педагогика университетының музыка факультетында педагогик, фәнни хезмәтләр белән бергә концерт һәм музыкаль-агарту эшчәнлеген дә алып барган шәхес. Аның шәкертләре Бөтенроссия, халыкара дәрәҗәдә лауреатлар һәм дипломантлар, мактаулы исемнәр алган җырчылар.

Татарның җыр сәнгате үсешенә зур өлеш керткән Миңгол Галиевның репертуарында композиторларыбыз һәм халкыбыз иҗат иткән 800дән артык әсәр бар. Фондларда аның башкаруындагы йөздән артык татар җыры, мөнәҗәтләр саклана.

Моң тәрбиячесе

Миңгол Галиев – гомерен татар моңын саклауга, баетуга, яшьләргә музыка тәрбиясе бирүгә багышлаган шәхес. Кая гына барса да, җырларга өйрәтүдән тәм һәм ямь табып яши. Аны әллә кайлардан өенә кадәр эзләп киләләр. Бүгенге көндә ул А.Алиш исемендәге балалар иҗат сараенда, Азино балалар иҗат үзәгендә эшли. Күптән түгел Казан финанс, икътисад һәм информатика институты каршында вокал мәктәбе булдыруга ирешкәннәр. 2016 нчы җәй башында Татарстан Халыклар дуслыгы йортында шәкертләренең тәүге концертын оештырды.

Миңгол аганың укучылары төрле. 3 яшьлек балалардан алып, 85 яшькә кадәргеләр дә йөри аңа. Алар арасында татарлар да, башка милләт вәкилләре дә бар. Мисалга, Казан шәһәренең Киров һәм Мәскәү районнары Залесный мәдәният үзәгенең "Татар гармуны" ансамбле җырчысы Зөлхәбирә апа Сәләхетдинова быел үзенең 88 яшен тутырды.

Моннан тыш, Миңгол абый "Фантазия" хатын-кызлар джаз ансамблендә шөгыльләнә, Алабуга шәһәренә, туган ягы Мамадышка йөреп тә дәресләр бирә.

"Бер ара мәктәп укучыларын мәдәният йортларына концерт, тамашаларга йөрүдән тыя башладылар. Моңа һәрчак каршы булдым, сәнгать белән араны өзәргә ярамый. Укытучың белән янәшә утырып спектакль карау, ун ел буе тәрбия бирүдән көчлерәк ул. Кеше рухын игелекле итеп тәрбияләүдә дин һәм музыканың, сәнгатьнең роле зур", - ди Миңгол Галиев. Аның дәресләре җырларга өйрәтү белән генә чикләнми, укучысының күңеленә үз халкының үткәненә, гореф-гадәтләренә мәхәббәт орлыклары салырга да өлгерә. Миңгол абыйның методикасы үзенчәлекле. Гадәттә, опера җырчылары авызларын зур ачып, кычкырып җырлый. Вокал дәресләрендә дә шулай өйрәтәләр. Әмма Миңгол Галиев җырның моңына, хис-тойгыларга игътибар итә. Аныңча, җырчы артык көчәнеп җырларга тиеш түгел. "Шагыйрь хис-кичерешләрен шигырьгә сала. Композитор аны моңга төрә. Бу ике шәхеснең иҗатын халыкка җиткерүдә җырчы ярдәм итә. Моң ул – җан авазы. Кеше хискә бирелеп җырлаганда, ул үзеннән-үзе туа. Мәсәлән, руслар "турырак" җырлый, итальяннарда югары тавыш, һинд җырлары бөтенләй икенче төрле, яңгыравыклы булулары белән аерылып тора. Безгә башка халыклар артыннан куарга кирәкми. Авызыңны, Тукай әйткәнчә, кәгазь калынлыгы гына ачып, артык көчәнмичә, сөйләшкәндәге кебек, хис-тойгыларга бирелеп җырлау мәгъкуль. Татар җыры үз асылын югалтмасын иде", - ди Миңгол абый. Аның хыялы – С.Сәйдәшев, Т.Гыйззәтләр заманындагы татар музыкаль театрын кайтару. "Гомерем буе образга кергән иң көчле җырчы ул – драма артисты дип санадым. Өметле укучыларыма һәрвакыт театр факультетына керегез дип әйтә киләм. Соңгы елларда укыткан шәкертләрем – Раил Шәмсуаров, Гүзәл Гөлвердиева бүген Камал театрында эшли, Ваһапов фестивале лауреаты Гөлсирин Абдуллина җыр сәхнәсендә танылды. Укучыларым яраталар, концертларына чакыралар, минем хакта горурланып сөйлиләр икән, шуннан да зуррак бәхет була аламы?! – дип әйтә Миңгол абый.

III. Ярату шундый була!

Үзенә генә түгел, хатыны Фәния апага да Ходай сабырлыкны мулдан биргән. Аларның мәхәббәте дә мәктәп елларында ук бөреләнә. Алар бер сыйныфта укыйлар. Мәктәптә "Асылъяр" спектаклен куйганда укытучылары аларга төп рольләрне тапшыра. Шул әсәрдәге мәхәббәт каһарманнарының хисләре яшьләрнең үзләренә дә күчә. Еллар үткәч тә ул хисләр сүрелми. Миңгол абый белән Фәния апа менә инде 40 елдан артык тормыш сукмагыннан бергә атлыйлар.

"Хатын-кыз ул – өйнең яме, йә тартып тора, йә киресенчә, читкә этәрә. Әгәр хатының каршы булса, чит кешене түгел, туганыңны да өйгә кертеп булмый. Өйләнгәндә үк аңлашып куйдык. Безнең өйдә элек-электән үк шундый гадәт иде. Ишегебез һәркем өчен ачык, һәркем өчен өстәлдә чәй, кайчан, кем белән кайтып керсәм, төнме ул, көндезме – якты йөз булырга тиеш. Ә бер-береңә ачуың килсә, кеше киткәч аңлашырга мөмкин. Аллага шөкер, ул яктан

Фәниямә рәхмәтем зур, танышларым, укучыларым очраганда да иң беренче аның хәлләрен сорашып, сәлам әйтеп җибәрәләр", - ди Миңгол абый.

Мәхәббәт җимешләре – Роза белән Марат та әти-әниләреннән үрнәк алып үсә. Роза Казан дәүләт педагогика институтын тәмамлап, укытучы һөнәрен үзләштерә, Марат авиация институтында белем алган. Кызларының гомере генә үкенечле тәмамлана. Аксубай егете Вәлигә кияүгә чыгып, ике бала алып кайта ул. Шәһәр кызы дип тормый, терлек-туар асрап, бакчасында яшелчәләрен үстереп көн итә. Тик, ни аяныч, Розаны 37 яшендә яман авыру аяктан ега, бөтен туганнарын кайгыга салып, якты дөньядан китеп бара... Әле дә ярый оныкларыбыз бар, дип сөенә бүгенге көндә Миңгол абый белән Фәния апа. Әнә шундый хәсрәт ачыларын татырга туры килсә дә, сабырлыкларын җуймыйча, язмышларына риза булып, бүгенге тормышларыннан ямь табып яшәргә тырыша алар. Гел яшьләр, балалар арасында булуы, күпкырлы иҗаты, татар моңын кайгыртып яшәве аңа картаерга ирек бирми. Ул бүген дә яңа хыял, омтылышлар белән яна. Әле тагын бик күп еллар халкыбызга хезмәт итәргә, тормыш иптәше, балалары һәм оныклары җылысын тоеп, рәхәттә яшәргә язсын аңа!

IV. Йомгаклау

"Мин укучыларым чыгышыннан, үзем җырлауга караганда, күбрәк ләзәтләнәм. Алар танылса, ихлас сөенәм. Эшемне дәвам итәрдәй укучылар калсын, дип тырышам", - ди укытучы-остаз. Ул, кая чакырсалар, шунда бара. Гел юлда. Җыелган халыкны рухи азыксыз калдырырга хакым юк, дип саный. Үзенә күрә бер тыйнаклык белән җырын суза, мөнәҗәтен көйли. Мөнәҗәт дигәннән, авылдашлары белән очрашу кичәләрендә Миңгол абый, әнисенең якты истәлегенә багышлап, балачак хатирәләрен яңартып, хәтер сандыгындагы мөнәҗәтләрен барлый, тыңлаучылар хөкеменә тапшыра. М.Галиев "Күңелем түзми моңланмыйча" дигән мөнәҗәтләр җыентыгын да чыгара.

Җырчы буларак, якташыбыз Сара Садыйкованы, Фәхри Насретдиновны, Габдулла Рәхимкуловны үзенең остазлары итеп саный һәм аларның иҗаты каршында түбәнчелек белән баш ия. С.Садыйкованың юбилей көннәрендә, туган авылы Иске Комазанга кайтып, композиторның тормыш юлы һәм иҗатына багышланган очрашу - кичә оештырырга да вакыт таба, яраткан җырчыларының иҗатын пропагандаларга да өлгерә. Комазан халкы Миңгол абыйның үз шәкертләре белән дә очрашып-танышып тора. Рәсим Низамов, Рөстәм Закиров кебек танылган җырчыларны студент елларыннан ук белүләре белән бәхетле авылдашлары. Җырчы һәм укытучы. Бу ике сүз бер-берсеннән аерылгысыз. "Укытучыма", "Сез иң гүзәл кеше икәнсез" кебек җырларны бәйрәмнәрдә тыңлыйбыз, әлбәттә, М.Галиев башкаруында.

Күренекле якташыбызның кешелек сыйфатлары турында да әйтеп китәргә кирәк. Аның белән якыннан таныш кешеләр һәм без, авылдашлары, Миңгол абыйның гади, ярдәмчел, масаюның нәрсә икәнен белмәгән, тырыш сәхнә йолдызы булуын беләбез. Тырышлык һәм тыйнаклык, гомумән, Галиевлар нәселенең төп сыйфатларыннан санала. Күренекле авылдашыбыз җырчы буларак та, педагог буларак та һәрвакыт эзләнүдә. М. Галиев Япония, Болгария, Румыния, Финляндия, Төркия тамашачысы каршында музыка һәм җыр сәнгате аша татар халкының дәрәҗәсен, абруен күрсәткән, Мамадыш төбәгенең, Иске комазан авылының данын бөтен дөньяга тараткан җырчы. Голландиянең күренекле композиторы М.Кейс аны "Дөньякүләм тавышлы җырчы!" – дип атаган һәм шул турыда язып та чыкты. Ул - безнең горурлыгыбыз!

Кулланылган әдәбият

1. Зиннурова А.З. "Авылым: аның кешеләре һәм эшләре", Казан: Мәгариф, 2004;
2. Газизов Р.Ш. Мамадышым – язмышым, Ижау: ГУП УР «Ижау республика типографиясе», 2005;
3. "Сәхнә" журналы, Казан: "ТАТМЕДИА" АҖ, №9, сентябрь, 2016.

ҮТКӘНЕН БЕЛМӘГӘННЕҢ-КИЛӘЧӘГЕ ЮК

Тимирова Гүзаль Ильшатовна, ученица 8 класса
Научный руководитель – Мухамметзянова Альбина Мавлявиевна
СОШ с.Маскара им. Н.А.Самигуллина
Кукморского муниципального района РТ

Тарихка тирән эз салган туган авылыбыз , халкы, тормышы, архитектура истәлекләре, күренекле шәхесләре, аларның тормыш һәм хезмәт юлы, кылган батырлыклары хакында өйрәнү теләге миндә тарихны, туган якның тирән тамырлы нәселләрен хөрмәтләү, шәхесләребезнең шәҗәрәләре белән кызыксынудан туды дияр идем мин. Чөнки тирән тарихлы авылыбыз, данлы Үтәмешевлар нәселе авыл халкы горурлыгы гына түгел, ул Татарстаныбыз, илебез горурлыгы, барлык кешелек дөньясына үрнәк, чын мәгънәсендә олы исемгә лаек нәсел. " Үткәнне өйрәнми торып, бүгенгене белеп булмый" диләр бит. Менә шуннан чыгып мин авылыбыз, аның нәсел шәҗәрәсе, данлы Үтәмешевлар турында тирәнрәк эчтәлекле мәгълүматлар туплый башладым. Мәктәп музеена да мөрәҗәгать иттем.Шунысы куанычлы: авылыбыз тарихы турында язмалар, олуг Үтәмешевлар нәселе хакында бик күп материаллар музейда тупланган, аларга багышланган бүлек тә бар. Аларның нәсел шәҗәрәләре,һәм башка бик күп истәлекләре музеебызда саклана. Үтәмешевларның бүгенге буын вәкилләре мәктәбебезнең хөрмәтле кунагы булып кайта, музеебызда булып,истәлекләр белән кызыксынып, хәтирәләрен яңарталар. Фәнни эшемә төрле чыганаклардан авылыбыз тарихы, Үтәмешевлар нәселе турында, аларның хезмәт өлкәсендәге күпкырлы эшчәнлеге, кылган игелекләре турында күбрәк мәгълүмат җыеп, бу данлы шәхесләр турында язып, үземнән бераз өлеш кертү файдалы булыр дип уйлыйм.Чөнки үткәннәрне онытырга безнең хакыбыз юк.Борынгы бабаларыбыз, алар узган бормалы юллар-үзе бер тарих. Ә туган ягыбызның горурлыгы, ил язмышын үз җилкәләрендә күтәргән күренекле шәхесләребез тормышы –ул якты маяк.

Теманың өйрәнелү дәрәҗәсе.

Безнең Мәчкәрә авылы истәлекле,тарихи, укымышлы, күренекле шәхесләре белән дан тоткан авыл буларак, бик күп яклардан аерылып тора. Ул Ишмән иле дип йөртелгән,байларның шәкертләрнең күплеге ягыннан күренекле бер авыл булган. Мәчкәрә авылында татарлар яши башлау, Балтач районы Бөрбаш дигән авылдан Туктаргали һәм аның улы Ишмән исемле кешеләр килеп урнашу белән бәйләнгән булган.Мәктәп музеенда саклаучы шәҗәрәдә авылның тамыры нәкъ менә Туктаргалидән башлануы ачык чагылган.Әйе,Үтәмешевлар нәселе тирән тамырлы,бай нәсел, хезмәт сөючән кешеләр булганнар.

Бүгенге көндә Үтәмешевлар - балалары,оныклары үз бабаларының данлы исеменә тап төшерми, зур казанышларга ирешеп көн күрә. Җөмһүриятебез,туган ягыбыз, авылыбызның иң мәртәбәле,үзенчәлекле олуг шәхесе булып яшиләр.Танылган байлар Үтәмешевлар Ш.Мәрҗәни хезмәтендә дә искә алына. Үтәмеш Казан һәм Мәчкәрә мәчетләрен төзетүче Гали бай Үтәмешевның ерак бабасы Үтәгәннең кушаматы булган. Үтәмешевлар фамилиясе дә шуннан башланган диләр.Һәм бу фамилия бүген дә данлы,чөнки алар арасында олы галимнәр, үзләренең зур хезмәтләре белән дан казанган фән кешеләре бар.Авылыбызда архитектура истәлекләре булып саклаучы биналар, аларның бабаларының тырыш хезмәте үрнәге булып тора.Һәм алар хаклы рәвештә горурланалар. "Әгәр без борынгы бабаларыбызны онытсак, берникадәр вакыттан соң безне дә онытырлар", дигән бит халык.Бу сүзләрдә никадәр тирән мәгънә ярылып ята.Ә алар онытмыйлар, ел да саен бабаларының туган авылына, нигезләренә кайтып укучылар,авыл халкы белән очрашалар, бабаларының каберләренә барып зыярат кылалар, изге догаларын ирештерәләр.Үткәннәргә күз салсаң, авылыбызның чал тарихына, данлы шәхесләренә карата күңелдә горурлык хисләре уяна.

Эшнең максаты. Буыннар бәйләнеше,ядкарьләргә кызыксыну уяту,борынгы бабаларыбызның үткәне,туган ягыбызның күренекле шәхесләре белән горурлану хисләре тәрбияләү.

Шушы максатка ирешү өчен түбәндәге бурычларны башкарырга кирәк :

1.Авылыбызның тарихын, күренекле шәхесләрен барлау.

2.Үтәмешевлар нәселе шәҗәрәсен өйрәнү.

3.Туган ягыбызның күренекле шәхесләре казанышларына аңлы бәя бирү.

1 нче бүлек. Үткәнен белмәгән халыкның - киләчәге юк.

1. **Шәҗәрә –нәсел агачы.** . Киләчәккә аек карар. Үз тарихын анык белгән!...

Шәҗәрә-нәсел агачы дигән сүз. Шәҗәрәне белү ул һәркемнең олы, изге бурычы .Чөнки шәҗәрәләр безгә халкыбызның үткән юлын, чал тарихын сөйли. Ә нәсел тарихларын өйрәнү, ул әлбәттә гаиләдән, туганнардан, дуслардан башка башкарылып чыга торган эш түгел.Шуңа да дуслык-туганлык һәрдаим янәшә барырга тиеш. Туганлык хисләре, буыннар тарихы – ул гаилә ядкаре булып киләчәккә бара.Ә киләчәк ул яңа буын дигән сүз.Буыннар чылбыры ул бик озын.Шушы озын чылбырларда буталып калмас өчен һәркем нәсел тарихын өйрәнергә тиеш.Чөнки үз туган ягының, нәселенең тарихын ачык белгән кеше генә киләчәккә аек һәм зур өмет-ышаныч белән карый.

Безнең Мәчкәрә урта мәктәбендә урнашкан «Туган якны өйрәнү музее» нда бик кадерле, кыйммәтле экспонатларның берсе , күзгә күренеп торган иң эчтәлеклесе – ул Мәчкәрә авылы кешеләренең буыннар шәҗәрәсе бар. Шәҗәрәдә авылыбыз тарихы, аның танылган кешеләренең язмышы саклана.Ә шәҗәрәнең тамыры ныклы Үтәмешләр нәселеннән булуы,авылыбыз өчен үзе зур дәрәҗә. Шәҗәрә – чал тарихлы хәтер хәзинәсе. “Әгәр дә үлгәч искә алсыннар дисәң, игелекле нәсел һәм эчтәлекле китап язып калдыр!», - дигән борынгы акыл ияләренең берсе. Игелекле нәсел калдыр - бу сүзләр кешегә икеләтә бурыч йөкли. Беренчесе – нәселең игелекле булсын өчен, син үзең игелекле булырга тиеш. Икенчесе – игелекле балалар тәрбияләргә тиешсең. Һәм иң мөһиме,һәркемдә үткәннәр белән элемтәне югалтмау омтылышы яшәргә тиеш , чөнки үткәннәрдән башка киләчәк юк.

Хәтерләүдән курыкма син!

Үткәнеңне онытма син!Әйе, «Илен белмәгән – игелексез, халкын белмәгән – холыксыз, нәселен белмәгән – нәсәпсез» дип юкка гына әйтмәгән халкыбыз.

Адәм баласына үзенең җиде буын бабасын белү фарыз, дигәннәр борынгылар. Шул вакытта гына кеше туган иленең, туган төбәгенең, туган йортының үткәнен, үз халкының чыгышын белә. Шуның өчен дә без бүген шәҗәрәләрнең тарихын, туган авылның үткәнен белү, туган төбәкнең тарихи урыннарын хөрмәт белән саклау фарыз дибез. Чөнки шәҗәрәләр безгә халкыбызның үткән юлын, чал тарихын сөйли. Әйе, бабаларыбызны оныту зур хата булыр иде. «Үткәнен белмәгән халыкның - киләчәге юк», - дип әйткән күренекле галимебез Шиһабетдин Мәрҗани дә.

2.Тирән тамырлы нәсел –Үтәмешевлар.

Шәҗәрәгә кергән кешеләрне карендәшләр диләр бит. Авылыбызның нәсел тамыры ныклы, тирән булуы белән без чиксез горурланабыз.Һәм киләчәк буынга бабаларыбызның узган данлы гомерләре хакында сөйләргә тырышабыз. «Әгәр без борынгы бабаларыбызны онытсак, берникадәр вакыттан соң безне дә онытырлар». Менә шушы изге сүзләрнең тирән мәгънәсенә төшенергә тырышабыз.Бүгенге буын кешеләре,балалар олы шәхесләребез, авылыбыз горурлыгы булган Үтәмешевларның уллары, оныклары белән очрашып, аралашып яшәү бәхетенә ия.Һәм без бүген аларның олы хезмәтләрен белеп, бабаларының данлы юлын дәвам итүләре, нәсел тамырлары,шәҗәрәләре белән кызыксынып яшәүләренә сокланабыз.Әйе,хөрмәтле галим Илдар Үтәмешевның әтисе Рөстәм абыйның да тормыш юллары чуалчык булган.Ләкин ул нәселнең данлы исемен саклап калган, сынмаган-сыгылмаган.

3. Җирдә матур эз калдырып.

Кеше җирдә ни өчен яши? Үзенең кыска гына гомере эчендә ул барысына да өлгерә: барын да таныргa, белергә, үзе эшләп карарга, сөенергә, кайгы – хәсрәтләрне җиңеп чыгарга

һәм иң мөһиме – үзе турында киләчәк буынга якты истәлек калдырырга тырыша. Әлеге сүзләр 1926 нчы елда безнең Мәчкәрә авылында дөньяга килеп Ю.Гагаринны очышка әзерләү дәрәҗәсенә кадәр үскән галим – Үтәмешев Рөстәм Исмәгыйль улына карата әйтелгәндер, мөгаен.Үтәмешевләр гаиләсенең язмышы бик ачы була.Алар күргән михнәтләрне күз алдына китерү дә куркыныч.Әмма куәтле тамырдан:ислам динен таратуга,мәгърифәтне үстеүгә омтылган Ишмән нәселеннән булуы Рөстәм Исмәгыйль улына тормышта югалып калмаска ярдәм итә.Ул зур тырышлык куеп фән өлкәсендә хезмәт итәргә керешә. Ул Ленинград авиация приборларын төзү институтын тәмамлаганнан соң хәрби һава көчләренең фәнни - тикшеренү институтында эшли. 1967-1984 нчеелларда медицина техникасын үстерү буенча илнең баш институты белән житәкчелек итә. Үзара икътисадый ярдәмләшү Советына кергән илләрнең координацион үзәген житәкли. СССР Сәламәтлек саклау министрлыгының баш метрологы була.

1967 нче елда Ю.Гагаринны очышка уңышлы әзерләве өчен Хезмәт Кызыл байрагы ордены белән бүләкләнә. 1991 - 94 нче елларда медицина фәннәре Академиясенең квалификацияле гыйльми советы әгъзасы һәм үзе җитәкләгән институтның махсуслаштырылган Советы рәисе була. Ул 300 дән артык фәнни эш, 120 уйлап табулар авторы. Россия табигать фәннәре, медицина техника фәннәре Академияләренең мөхмир әгъзасы. Ул бик күп бүләкләр, медальләр һәм исемнәргә ия. Мәсәлән, радиотехника өлкәсендә уңышлы уйлап табуы өчен А.Попов исемендәге; “РСФСРның мактаулы уйлап табучысы”; Королев, Гагарин исемнәрендәге һ.б төрле медальләр, үлгәннән соң да аңа Хезмәт Кызыл байрагы ордены, 1 нче дәрәҗә «Вернадский йолдызы» ордены бирелә. Гомумән алганда, Рөстәм Үтәмишевның гыйльми эшчәнлеге, уйлап табу, үстерү, камилләштерүдән, беренче космонавт Ю.Гагаринны очышка әзерләү, зур фәнни ачышлары һәм хезмәтләре белән данлы.

Үтәмешев Рөстәмнең улы Илдар да олы галим - техник фәннәр докторы, академик. Ул 1954 нче елда Казанда туа. Мәскәү физика-техника институтын тәмамлаганнан соң «Квант» Бөтенсоюз фәнни-җитештерү берләшмәсендә индроскопия һәм томография өчен өч кырлы голографик сурәтләү жайланмаларын, голографик медицина җиһазларын уйлап табу, рентгенография алымнары һ.б. өстендә эшли. Медицина техникасын үстерү буенча берничә халыкара проектын җитәкли, Гамәли тикшеренүләр институтының Генераль директоры була. Ул 20 төргә якын аппаратура эшли. Россия табигать фәннәре, медицина–техника фәннәре,сәнәгать экологиясе академияләренең мөхбир әгъзасы һәм бик күп бүләкләр иясе:Бөек Петр, Вернадский медальләре, “Халыкара ел кешесе”, “Фән һәм сәнгать рыцаре” медале, 2 нче дәрәҗә “Вернадский йолдызы” ордены. Димәк, туган ягыбызның данлыклы Үтәмишевлар нәселе сәүдәгәрлек эшеннән фән өлкәсенә күчкән, чөнки заман шулай таләп итә.алар бүгенге көндә үзләренең шушы нәсел тамырыннан булулары белән бик тә горурланалар. Ә без Мәчкәрә төбәгендә яшәүчеләр, гасырлар аша буыннан – буынга изге мирас булып тапшырылып килгән искитәрлек акыл- зиһенен кешеләргә хезмәт итүгә багышлаган бу күренекле шәхесләр – олы галимнәрнең хезмәтләрен өйрәнәбез һәм хөрмәт итәбез.

Мәчкәрә-тарихта тирән эзле авыл.

Безнең яклар истәлекле, тарихи булуы белән күп яклардан аерылып тора. Татар халкының мәшһүр тарихчы галиме Шиһабетдин Мәрҗәни дә үзенең «Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр» дигән ике томлык хезмәтенең «Казан тирәсендә кайбер авылларның кыскача тарихы» дигән бүлегендә сүз башында «Бу фасылда нәрсәсе беләндер танылган яки берәр мөнәсәбәт белән билгеле булган Казан шәһәре тирәсендәге кайбер авылларның кыскача тарихлары һәм аларны төзүчеләр искә алына» дип яза һәм башка берничә авыл белән беррәттән, Мәчкәрә авылының тарихына да туктала. Телдән сөйләнгән бик күп истәлекләр һәм кайчандыр Оренбургта басылып чыккан Мәчкәрә авылы тарихы турындагы материалларны үзләре укыган абзыйларның сөйләүләре буенча (Шакиров Габдрахман һәм Камалов Гомәр) Мәчкәрә авылында татарлар яши башлау моннан 30 км. чамасы ераклыкта булган Бөрбаш дигән авылдан килеп утыручы Туктаргали һәм аның улы

Ишмән исемле кешеләр килеп урнашу белән бәйләнгән булган. Бу турыда музейда урнашкан нәсел шәҗәрәсе дә сөйли. Легендаларда сөйләүләргә караганда, Туктаргали Бөрбаш авылында җир аз булганлыктан, җирне күп алу исәбе белән яңа урынга күчәргә булган. Кайда күчүне билгеләү өчен Бөр елгасына йомычка агызып җибәргән һәм шул йомычка кайда тукталса шул урынга күчәргә булган. Ә ул йомычка Бөрбаш авылыннан ага башлап Мәчкәрә авылының тегермән янындагы агачлыкка кадәр агып килгән дә, шул агачлыкка җиткәч, агачларга бәрелеп тукталган. Яр буйлап атка атланып йомычка агымы буенча карап барган Туктаргали дә шул урынга күчеп утырырга булган. Туктаргали һәм Ишмән (Ишмөхәммәт) күчеп утырган вакытта бу якларда урман һәм җир күп булган. Алар килеп урнашуга, күршедәге Янгул авылында яшәгән татарлар Мәчкәрә авылына, Мәчкәрәнең хәзерге тегермән очы урамнарында яшәгән марилар Янгул авылына күчкәннәр. Мәчкәрәгә татарлар килеп утыру белән андагы удмуртларның бер төркеме күчеп киткән, ә бер төркеме татарлар белән катнашып татарлашканнар. Бу урындагы баштагы авыл исеме буенча Мәчкәрә авылы исеме сакланган. Ләкин яңа күчеп килүче Ишмән исеме белән авылны Ишменово дип йөртә башлаганнар. Бу вакыйгалар моннан 400-500 еллар элек булырга тиеш. Чөнки хәзерге Мәчкәрә зиратындагы (Ишан зираты) Фатима исемле 15 яшьлек кызга куелган кабер ташында: зиратта беренче кабер дип язылган язу (иске гарәп язмасы белән) хәзерге Мәчкәрә авылының моннан 400-500 еллар элек төзелүен раслый. Шулай итеп Мәчкәрә авылы Ишмән иле дип йөртелгән,байларның шәкертләрнең күплеге ягыннан күренекле бер авыл. Бөре башы авылыннан Ишмән бине Туктаргали бине Көчек бине Тәбеҗ исемле кеше хайваннары һәм йорт-җирләре белән авылдан читкә чыгып, башлап утар ясап урнашкан. Бераздан соң ул Бөре башында яшәүче Эшмәкә исемле Кеше белән дошманлашып, шул Эшмәкәнең җәбер һәм хурлауларына түзә алмыйча, Мәчкәрәдә урнашкан диләр. Бөре башы авылына салган мәчетен сүтеп, бүрәнә һәм агачларын хайваннарының муенына тагып Мәчкәрәгә күчергән. Бераздан соң Туймәк бине Туйкә исемле кеше ул мәчетне Бөре башы авылына яңадан кайтарып, авыл халкына һәм иманнарына биргән. Бу мәчет хәзер дә мирас юлы белән иманнан иманга күчеп килә.

Бер хәбәргә караганда Ишмәннең Гаед, Габдессәлам, Габделмәннән, Сәгыйдь, Бәшир, Нәзир, Үтәмеш исемле җиде улы булган. Икенче Бер хәбәргә караганда Ишмәннең Гаед һәм Үтәмеш исемле ике улы калган. Үтәмештән Габдессәлам, ә аннан соң Мөхәммәтрәхим һәм Габдулла туган. Үз балалары бу заманда нәселләрен «Габдулла һәм Габдессәлам бине Хәлим бине Йосыф бине Ишмән бине Туктаргали бине Көчек бине Ходыш бине Сөләйман эй-Кирмани» дип билгелиләр. Ләкин Габдессәламнең атасы Хәлим бине Йосыф булганмы әллә Йосыф бине Хәлимме икәнлегенә шөбһә бар.

Янә шунысы бар, әлеге Габдулла байның Мәчкәрәдә мелла Габделхәмид мәдрәсәдә укыган вакытта «Гыймадел – ислам» китабын үз кулы белән язып тәмамлаган. «Бу китапны Габдулла бине Габдессәлам бине Үтәмеш – Мәчкәрәдә Габделхәмид бине Үтәгән мәдрәсәсендә 1758 нче елда язды. Сүзе тәмам. Мәгәр «Үтәмеш» бабасының кушаматы булуы да мөмкин.

Шулай итеп, Шиһабетдин Мәрҗәни Мәчкәрәгә килеп урнашкан беренче татар кешесе Туктаргали Ишмөхәммәт икәнлеген хәбәр итә. Чыннан да авылның тарихы белән эчкәрәк кереп танышсаң, бу авылның мәдәниятле кешеләр өчен үзенә күрә мәртәбәле төбәк булуына ышанасың. Шиһабетдин Мәрҗәнинең бабасы мелла Мөхәммәдрәхим бине Йосыфтан белем ала.

2.Мәчетле авыл-изге авыл.

Мәчетле авыл - изге авыл диләр. Безнең авылдагы мәчет тә 1791 нче елны Абдулла бай тарафыннан төзетелгән. 1793 нче елда анда беренче намаз укылган. Икенче мәчет 1872 нче елда Исхак бине Габдулла тарафыннан төзетелгән. Чөнки аңа кадәрге агач мәчет янгын чыгу аркасында янып беткән. Ә ул агач мәчетне Габдулла байның малае Муса төзеткән була. Муса Мәчкәрәдә һәм Бохарада белем алганнан соң, үзлегеннән китаплар укып, олы галимнәрнең белемнәрен өйрәнгән. 1800 нче елны Мәчкәрә авылында булган мәҗүси арларны дингә кертүгә ирешә. Менә шушы вакытта ул теге агач мәчетне салдыра. Ләкин ул салдырган

мәчет, әйтеп үткәнебезчә, 1871 нче елны ут чыгып янып бетә. Һәм 1872 нче елда аның улы Исхак аның урынына таш мәчет төзетә. Хәзерге көндә ул клуб хезмәтен үти. Авылдагы атаклы байлар – Үтәмешевларның нәсел тамырлары тирән. Алар үзләрендә Вятка аръягындагы урманнарны, Мәчкәрә белән Тәмәй авыллары арасындагы болыннарны һәм Мәчкәрә тегермәне янындагы җирләрне тотканнар. Үтәмешев Вятка аръягындагы урманнарны Иске авыл алпавытына картада уйнап оттырган. Шуннан соң ул урман Иске авыл алпавытына күчкән. Мәчкәрә белән Тәмәй авыллары арасында, Бөр елгасы буенда урнашкан Кытап (тукыма) фабрикасына да Үтәмешевлар хуҗа булган. Ул фабрика Оренбургтагы гильдия купецлары өчен тукыма җитештергән. Әйләнә-тирә авыллардагы халык Үтәмешевлар фабрикасында эшләгән. Туку фабрикасы янында эрләү мануфактурасы да булган. Җеп эрләү өчен мамык Урта Азиядән китерелгән. Авыл халкының барысы да надан булган. Ике мәдрәсә булса да, анда ярлы крестьян балаларын һәм ятим балаларны укырга алмаганнар. Бу мәдрәсәләрдә хәлле кеше балалары гына укыган.

3. Данлыклы нәсел.

Танылган байлар Үтәмешевлар Ш.Мәрҗәни хезмәтендә дә искә алына. Үтәмеш Казан һәм Мәчкәрә мәчетләрен төзетүче Гали бай Үтәмешевның ерак бабасы Үтәгәннең кушаматы булган. Үтәмешевлар фамилиясе дә шуннан башланган. Габдулла һәм Мөхәммәдрәхим Үтәмешевларның Мәчкәрәдәге мануфактура предприятиеләре 1778 һәм 1785 нче елларда төзетелгән. Малмыж өязендә туку фабрикасы булса, Алабуга өязендә постау фабрикасы төзеткәннәр алар. Безнең мәктәп музеенда Үтәмешевларның туку фабрикасының штампеле, печате саклана. Үтәмешевларның Казан губернасында да предприятеләре булган. Мәсәлән, Мамадыш өязендә Үтәмешевларның поташ һәм бакыр эретү заводлары эшләгән. Ул вакытта Мәчкәрә авылы Вятка губернасының Малмыж өязенә кергән. Үтәмешевлар Вятка губернасында иң бай, иң танылган промышленниклардан саналганнар. Авылда Үтәмешевлар төзеткән биналар әле дә саклана. Хәзерге вакытта шуларның берсе коррекция интернат-мәктәп (ике катлы) бинасы булып тора.

Туган авылыбыз күренекле шәхесләре белән данлы.

Без, Мәчкәрә төбәгендә яшәүчеләр,тагын бер күренекле шәхес белән горурлана алабыз.Әлеге шәхеснең нәсел тамырлары да борынгы Мәчкәрә кешеләре буыннарына килеп тоташа.Бу дөнья әдәбияты һәм җәмәгатьчелекнең олы шәхесе Чыңгыз Айтматов нәселе. Чыңгыз Айтматов Үтәмешләр нәселенә ничек барып тоташа соң? Баксаң Чыңгызның әнисе Нәгыймә - Үтәмешевларга караган Хәмзә Габделвәлиев кызы икән.Нәсел агачында Нәгыймә Хәмзә кызына “караучы ботак” 1610 елдан хисаплана. Аның башында Туктаргали тора. Аны гади генә менә болай аңлатып булыр иде : Туктаргали – Ишмән – Йосыф – Хәлил – Габдрәшит – Гайсә – Габделвәли – Хәсән – Хәмзә (Чыңгызның бабасы). 1840 нчы елда дөньяга килгән Хәмзә Габделвәлиев тә заманының атаклы сәүдәгәре булган.

Чыңгыз аганың әнисе Абдулвәлиева Нәгыймә Хәмзә кызының нәсел тамыры нәкъ менә шушы Мәчкәрә авылында инде.1610 елда дөньяга килгән Ишмән Туктар улыннан башланган шәҗәрәдә Хәмзә исемендә тукталган Абдул-вәлиевлар тармагы да бар.Чыңгыз Айтматовның икенче буын туганы Ренат Абдулвәлиев “Алар якты эз калдырды”исемле мәкаләсендә үзләренең Ишмән нәселеннән булулары турында яза :”Чыңгызның әнисе Нәгыймә апа минем әтием Шәрифнең бертуган сеңлесе була.Кайчандыр,16 гасыр уртасында ук безнең бабаларыбыз хәзерге Татарстан территориясенең Мәчкәрә авылына (Кукмара районы) нигез салганнар,19 гасырның 70 нче еллар азагында Хәмзә бабай –туганнары Әхмәтгали һәм Галия белән туган якларны ташлап, кәрәванга ияреп ,Урта Азиягә китәләр”. Каракүл шәһәрендә Хәмзә белән аның хатыны Газизәбануның 8 баласы туа. Алар: Мөхәммәтҗан, Сабир, Шәриф, Габдулла, Гөлшат, Нәгыймә, Әсмәбикә , Зиннәт.

8 баланың берсе - Нәгыймә Габделвәлиева – Чыңгыз Айтматовның әнисе. Хәмзә кызы Нәгыймәне бик яраткан.Хәмзәнең сөекле кызы Нәгыймә Төрекул Айтматовка кияүгә чыга. Ул Кыргызстан партия өлкә комитетының агитация һәм пропаганда бүлеге мөдире була.

Нәгыймә апа, ире репрессиягә эләгеп, ачы язмышка дучар булып, балаларын ялгыз үстерә. (Айтматовлар гаиләсе турында үзебезнең район газетасы “Хезмәт даны”нда 2006

ел,25 март санында басылган Р.Закированың “Чыңгыз Айтматов:“Безнең өчен изге урын”дигән язмасында ачык язылган). Ата улны, ана кызны онытырга тиеш булган куркыныч бу заманда исән калу өчен күпләр үзләренең нинди нәселдән булуларын яшерергә мәҗбүр булганнар. Нәгыймә апа, мөгаен, соңгы көннәрендә сер пәрдәсен ача төшкәндер: ата-бабаларының туган туфрагына кайтып егылу турында хыялланган ул, әмма ерак юлга чыга алырлык хәлдә булмаган. Бөек язучы “Анам кыры” әсәрен – аларны, ягъни 4 ятимне тәрбияләп үстергән әнисенә багышлый. Кыргыз язучысы Чыңгыз Айтматовның Мәчкәрә авылына - әнисенең ата-бабалары яшәгән изге төбәккә кайту теләге көчле булган. Ләкин рәхимсез үлем әдипкә бу төбәккә кайтып җитәргә аяк чалды шул. Авылда Чыңгыз аганың туган-тумачасын хәтерләүче өлкән яшьтәге Сәрвәр әби бар иде. Ул гомере буе шушы авылда яшәгән кеше. Һәм ул болай дип сөйли торган булган: ”Нишләп яшьрәк чагында кайтып китмәде икән ул Чыңгыз. Бабаларының каберен дә, яшәгән җирләрен дә күрә алмый үлеп китте бит, бахыркай. Аларның нәселләре бик әйбәт иде. Халыкка ярдәм итеп тордылар. Әнә,”Мөхәммәдия”мәдрәсәсенең өченче катын да алар салдырган, Россиядәге күп кенә мәчетләр алар тырышлыгы белән төзелгән. Безнең авылда да бик яхшы мәдрәсә бар иде. Заманында анда бик танылган кешеләр укыган, чит төбәкләрдән дә килеп белем эстәгәннәр”. Әйе, зур гына алмагач бакчасы, күле булган, бик матур өйдә шулар нәселеннән чыккан аганың яшәгәнен хәтерли иде Сәрвәр апа. Шулай Чыңгыз ага гомере буе әнисенең нәсел җебен беләсе килеп яшәгән. Ә Нәгыймә Хәмзә кызы Айтматова, туган җирен сагынып, бик күрәсе килеп, 1971 елда 66 яшендә вафат була.Мәчкәрәне кайтып күрү насыйп булмый аңа. Сәламәтлеге какшау сәбәпле юлга чыгарлык хәлдә булмый ул.Нәгыймә апа турында калган язмалар да истәлекле: барысы да аның сабыр, изге, игелекле зат булганлыгын сөйли. Әйе, кызганыч ул заманнарда исән калу өчен зыялылар нәселләрен яшереп килгәннәр. Күрәсең , Нәгыймә ханым да, соңгы көннәренә кадәр бу серне чишмәгән. Чыңгыз Айтматовның бүгенге көндә исән-имин булган икенче буын туганы - Ренат Габделвәлиев Кыргызстанның Бишкәк шәһәрендә яши. Аның әтисе Шәриф – Нәгыймә белән апалы- энеле бертуганнар булганнар.

Бөтен дөнья әдәбиятында танылган әдип,актив җәмәгать эшлеклесе Чыңгыз Айтматов зур мирас - кабатланмас әсәрләрен калдырып китте. Алай гына да түгел, авылыбыз өчен никадәр зур дан-дәрәҗә калдырды ул. Авылыбыз халкы тирән тамырлы бу нәсел белән чын күңелдән горурлана. Шәҗәрәдә Үтәмешевлар нәселе белән бәйле шундый күренекле кешеләрнең нәсел тармагының булуы киләчәк буын өчен якты маяк булып тора.

Фәнни –эзләнү эшен практик яктан ныгыту.

”Туган якны өйрәнү”түгәрәгенә йөрүче укучылардан сораштыру уздыру.”Сорау-җавап”.

Мин 4 нче сыйныфларда туган як темасына карата сораштыру уздырдым. “Сорау-җавап” формасында узган бу әңгәмә барышында “Туган якны өйрәнү” түгәрәгенә йөрүче укучыларның үзебезнең авыл турында, аның тарихы турында уңай гына белүләре аңлашылды. 12 укучы катнашты.

Сораулар: 1.Безнең авылга нигез салучы кеше –ул кем? Ни өчен безнең авылга килеп урнашырга булган?

2.Авылның исеме кайдан килеп чыккан?

3.Авылда нинди архитектура истәлекләре сакланган? Алар ничек атала?

4.Алар кайчан һәм кем тарафыннан төзелгән?

5.Авылыбызның күренекле шәхесләре-алар кемнәр?

6.Юрий Гагаринны очышка әзерләгән галим, туган авылыбыз горурлыгы.

7.Чыңгыз Айтматов-ул кем?

8.Авылыбызда нинди табигать һәйкәлләре бар?

9.Безнең авылдагы елганың атамасы ничек? Элек аның кырыенда нинди тегермән булган?

10.Безнең мәктәп музее ничек атала? Җитәкчесе кем?

2.Эшкә нәтиҗә ясау.

Укучылар чыннан да туган ягыбыз, аның тарихы, табигатенә карата битараф түгелләр икән, җавапсыз калган укучылар юк. Димәк , авылыбыз тарихы белән кызыксыналар дигән сүз. Бу әлбәттә , түгәраккә йөрүнең дә нәтиҗәседер.

Сорау-җавап нәтиҗәләре:

87% укучы-тулы җавап биргән.

11%- кайбер сорауларга тулы җавап биреп бетермәгән.

2% укучы- кайбер сорауларга җавап бирмәгән.

Йомгаклау. Авылыбыз тарихының якты маяклары.

Йомгаклап шуны әйтәсем килә, фәнни-эзләнү эшем барышында мин фәнни әдәбият белән таныштым, музейда, китапханәдә эшләргә өйрәндем; авылыбызның өлкән кешеләре белән авылыбызның тарихы турында , күренекле шәхесләре хакында әңгәмәләр кордым, язмаларны редакцияләдем, фотоларга төшердем, презентация ясадым. Түгәраккә йөрүче укучылар белән сораштыру үткәрдем. Шушы эзләнү эшем белән мин авылым тарихын, авылыбызның данлыклы шәхесләре турында өйрәнүгә үз өлешемне кертергә тырыштым.

Үтәмешевлар – бик атаклы нәсел. Әмма афәтле еллар- революция әлеге нә-селне шулкадәр тарката ки, ата-улны, ана – кызны белмәс дәрәҗәгә җиткерә. Алар бер-берсен “онытырга”, хәл белешмәскә һәм күрешмәскә мәҗбүр булалар. Ләкин болганчык еллар уза. Дөреслек өскә калкып чыга.Менә шуннан соң бу данлы шәхесләр үз нәселләрен барларга һәм Татарстанга кайту бәхетенә ирешәләр. Үз нәсел шәҗәрәләрен туган якларында табу зур шатлык китерә аларга. Мәктәбебез музеенда урнашкан Мәчкәрә авылы кешеләренең нәсел шәҗәрәсе- менә шул тирән тамырлы нәселдән башлана да инде. Бу искиткеч әһәмиятле тарихи документ. Шушы олы хезмәтне Мәчкәрә авылы укытучысы Гомәр абый Камалов башкарган.Үтәмешевлар нәселенең буыннан-буынга күчеп килгән бу ядкарь-истәлеге көннәрдән бер көнне Гомәр ага кулына килеп керә. Аңа аны бабасы биреп калдыра,кадерләп сакларга куша.Аның бабасы сәүдәгәр Үтәмешевларның ышанычлы хезмәткәре була. Ягъни сәүдә эшендә ул аларның “уң куллары”була. Мондый шәҗәрәләрне даирәле кешеләр генә эшләгән.Бу нәсел шәҗәрәсе, туганлык язмасын алар ышаныч белән шушы бабайга тапшырганнар.Ә ул үз чиратында аны гомеренең соңгы көненә кадәр саклап торткан һәм үз улына тапшырып калдырган. Шәҗәрә шулай буыннан-буынга сакланып күчеп килгән. Ә Гомәр ага аны картаймыш көнендә бик яхшылап өйрәнеп, яңадан тулыландырып күчермәсен ясаган. Аңа уллары Раиф белән Рамил булышкан. Рәсем-сәнгатькә гашыйк егетләр, әлбәттә зур кызыксыну белән әтиләренә ярдәм иткәннәр.Шәҗәрәнең ничек алар кулына килеп эләккәнен ,без Гомәр аганың кызы Рәсимә ападан (ул безнең мәктәптә укытучы булып эшләгән иде) сорашып белдек. Шәҗәрә Гомәр абыйның тырышлыгы, тынгысызлыгы, авыл халкының данлы нәсел тамырын юкка чыгарасы килмәү теләге аркасында төзелә. Ә бит Гомәр абыйның нәсел җепләре очы шулай ук Үтәмешләргә,Чыңгыз Айтматовның бабасы Хәмзәгә килеп тоташа икән ләбаса.Гомәр абый Камалов үзенең картлык көнендә зур тарихи эш эшләп, киләчәк буынга күпме зур тәрбия орлыклары биреп калдыра. Ә аның рәссам улы – Раиф Камалов авылыбыз тарихын тасвирлаган күпме иҗат җимешләрен - картиналарын истәлек итеп мәктәп музеена тапшырып калдырды. Бу картиналар үзе бер авылыбызның үткәнен чагылдыручы тарихи дөнья. Искиткеч ядкарь булып музеебызда саклананалар. Бүгенге буын кешеләре бу олы йөрәкле, изге күңелле авылдашларыбыз хезмәте алдында баш иyләр, горурлананалар.Ә Үтәмешләр нәселенең бөек шәхес Чыңгыз Айтматов белән бәйләнгән булуы икеләтә горурлык өсти.Үткәннәргә күз салсаң чал тарихлы авылыбызга, аның дәрәҗәле халкына, данлы,сәләтле,мәгърифәтле шәхесләренә карата горурлану катыш кызыксыну хисләре уяна.

Кулланылган әдәбият:

1.”Мәгариф” журналы: №9,2010,№12, №9 2011, №7,2004;

2.”Хезмәт даны” район газетасы : 2 июнь 2006 ел , 25 март 2006 ел, 5 сентябрь 2008 ел ;

3.”Аргументы и факты” (“Регион”) №30, 2008 ел;

4.”Татарстан яшьләре”газетасы 14 март 2009 ел ;
5.”Воспоминание о Рустаме” ,И.Р.Утямышев;
6.”Акчарлак”, 2010 ел №51-52, 2011 ел №1-3 ;
7.Музей материаллары: ”Мәчкәрә авылы тарихы”, Мәчкәрә авылы кешеләре шәҗәрәсе”, Үтәмешевлар нәселенә багышланган альбомнар, язмалар, газета материаллары, истәлекләр.

ИСКЕ КОМАЗАН АВЫЛЫ ТАРИХЫ

Хазиева Айгуль Миннулловна, ученица 10 класса
Научный руководитель – Васильева Алина Альбертовна
МБОУ “Дюсьметьевская СОШ”, Мамдышского муниципального района РТ

Гүзәл табигать кочагында

Туган авылым- Комазаным...

Вахит Галиев

Туган як! Туган җир! Туган туфрак! Туган төбәк! Һәрбер кеше өчен нинди газиз, тирән мәгънәле сүзләр! Алар һәркем йөрәгендә яши һәм вакытлар үтү белән тагын да байый, тулылана, ачыграк төс ала бара. Туган якның бай тарихы һәм культурасы, табигате һәм көнкүреше-болар барысы да кече яшьтән үк балалар тормышының бер кисәгенә әверелә. Безнең аңыбызда һәм тойгыларыбызда чагылган таныш урыннар, акрынлап Ватан образын күзалларга ярдәм итә. Туган якны өйрәнү халык культурасының гасырлардан килгән традицияләрен, халыкның зур һәм матур эшләренә хөрмәт хисләре тәрбияләүдә туган якны өйрәнүнең мөмкинлекләре аеруча зур.

Минем дә киләчәк буын өчен игелекле эш башкарасым килде һәм, иң кулае дип, фәнни-эзләнү эше язуны сайладым. Илһам чыганагы, яшәргә көч һәм дәрт бирүче күңел маягы булган туган авылыбыз тарихы турында язганда баштан төрле уйлар кичте. Шуларны башкалар күңеленә дә җиткерәсем килә. Туган төбәк тарихын өйрәнгән вакытта, мин тагын бер нәрсәне аңладым. Бары тик туган як, гаилә, урам, авыл, мәктәп, халкың тарихларын белсәң генә, Бөтендөнья һәм Ватан тарихын тиешле дәрәҗәдә үзләштерергә мөмкин. Ә безнең авыл тарихы турында белешмәләр юк дип әйтерлек.

Туган нигез, гаилә һәм төбәк тарихын өйрәнеп, андагы горурланырлык вакыйгаларны, күренешләрне җентекләп тикшереп кенә үзеңдә патриотик гражданлык хисе тәрбияләргә мөмкин дип уйлыйм.

Шулай итеп, эзләнү-тикшеренү эшемнең **максаты** - Мамадыш районы Иске Комазан авылының тарихын өйрәнү, авылдашларымда туган төбәгебезгә карата кызыксыну уяту. Шул максаттан чыгып, эшемдә түбәндәге **бурычлар**ны үтәргә уйладым.

1) Иске Комазан авылының барлыкка килү тарихын ачыклау;
2) Авыл тарихында халкының горурлыгы булган таулар, изге чишмәләрне һәм шулай ук мәктәп тарихын өйрәнү.

Эш барышында мин түбәндәге эзләнү-тикшеренү **алымнар**ын кулландым:

1) авыл аксакаллары истәлекләре, авылдашыбыз Галиев Вахит Хәйрулла улы тарафыннан эшләнгән Иске Комазан авылының тарихы белән танышу;
2) Якташлар язмаларын, әдипләр китапларын уку;
3) "Нократ” район газетасы материалларын өйрәнү.

Куелган максат һәм бурычлардан чыгып, эшемне шундый **план**да төзедем. Ул кереш, төп һәм йомгаклау өлешләреннән, кулланылган әдәбият исемлегеннән тора.

Төп өлеш

1. Авылның барлыкка килү тарихы

Минем туган авылым Иске Комазан. Русча исеме - Старый Кумазан. Авылның исеме үзгәрмәгән, официаль булмаган исеме юк.Хәзерге вакытта Иске Комазан авылы Мамадыш районы Дүсмәт жирлеге со-ставына керә. Элек Казан губернасы, Мамадыш кантонына кергән. Иске Комазан авылы район үзәге Мамадыштан 15 чакрым ераклыкта, Мамадыш - Кукмара юлы өстендә кала. Авыл чокырда, кечкенә таучыклар арасында урнашкан. Тирә-ягын катнаш урманнар чолгап алганВ.

Нократ елгасына таба 7-8 чакрым ераклыкта Яңа Комазан авылы бар. Шуңа күрә, исемнәреннән чыгып, Иске Комазан авылына беренче нигез салганнар, дип уйларга була. Авылның нигезләнү вакыты билгеле түгел. Ләкин аның исеме килеп чыгуы турында ике легенда бар.

Мамадыштан Кукмарага баручылар чиста комлы урында Азан әйтеп китәләр" Комда азан " дигәннән Комазан килеп чыккан. Элек авыл янында ком чыгару урыны булган. Бу урынны "Ком Казаны " дип йөрткәннәр. " Ком казаны " кыскарып, авыл исеме Комазан килеп чыккан.

Иске Комазанда татар һәм керәшен татарлары бүленеше юк. Ләкин, байтак кына татар һәм керәшен кушылган яшь гаиләләр бар.

Иске Комазан авылында истәлекле урыннар да бар."Кызыл йорт", "Бакыр ширбе", "Крестьян йөрәге", "Биге юлы", "Морза очы" кебек атамалар авылыбызның тарихына бәйле рәвештә килеп чыкканнар.

Авылыбызда туып-үскән, бүгенге көндә илебезнең торле почмакларында яшәп, Туган илебезгә армый-талмый хезмәт итүче күренекле шәхесләр дэ бар. Вахит Галиев - ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре, шагыйрь, 9 китап авторы, Мамадыш районыныц Аксакаллар шурасы рәисе, сугыш һәм хезмәт ветераны. Гарәфи Әгъләмов - шагыйрь, 2 китап авторы, Алабуга шәһәрендә яшәп ижат , итэ. Мингол Галиев - Татарстанның, халык артисты, җырчы, КДПУ доценты, татар моңнарын бөтен дөнья халкына ишеттергән милләтпәрвәр. Дусил Касыймов - Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театрында эшли, Татарстанның атказанган артисты. Авылдашларыбыз арасында күренекле сәнгать әһелләре, атказанган төзүчеләр, урманчылар, табиблар, укытучылар, орден-медальләргә лаек булган механизаторларыбыз, терлекчеләребезнең дә булуы белән мин чын күңелдән горурланам.

Иске Комазан авылында зур елгалар юк. Чишмәләрдән агып чыккан сулар җыелып ага торган кечкенә: Шуат, Чаллы, Морза инешләре бар. Шушы инешләр Комазаннан Нократка агучы Комазан елгасын тәшкил итәләр. Берничә кеше исеме белән атала торган чишмәләр бар.

2.Чишмэлэр тарихыннан. «Изгелэр чишмэсе»

Татар авылларының күбесендә Изге исем белән аталган чишмәләр, елгалар күп.Изге чишмәләр, ерак заманнар истәлеге булып, хәзерге көннәргә кадәр килеп җиткәннәр. Безнең татар халкы гомер буе суга табынганнар, алар чишмә буйларын чистартып, яннарына агач утыртып, буралар корганнар. Судан башка дөньяда яшәү мөмкин түгел, шуңа да халык аны изге дәрәҗәсенә күтәргән. Әби-бабаларыбыз янында коръән, намаз укыганнар. Мөселман дине тотучы кешеләр өчен иң кадерле китап Коръәндә дә чишмәләр телгә алына. Халыкта элек-электән су-чишмә, изге чишмәләр белән бәйле.Безнең Иске Комазан авылында да чишмәләр бик күп. Изгеләр чишмәсе текә яр астыннан агып чыга. Чишмә тирәсе табигатьнең гаҗәеп матур урыны: өске өлешендә бик матур урман сузылып киткән, кояш чыгышына агучы "Изгеләр чишмәсе" бу урында кинәт бормалы-бормалы агышы белән дәвам итә. Ерак түгел наратлык әйләндереп алган. Гомумән бу чишмә белән безнең авыл кешеләре озак еллар файдаланганнар һәм сокланып туя алмаганнар. Хәзер дә, әби-бабайлар изге чишмәнең суын эчеп, бит-кулларын юып, тәннәренә сафлык, чисталык алганнар. Коръән укып хәер-

сәдакаларын калдырып китәләр. Чишмә янындагы хәтфәдәй яшел чирәмгә утырып үзләренең матур теләкләрен телиләр. Төрле авырулар белән авырганда, изгеләр чишмәсеннән еракларда килгән кешеләр саф чишмә суын алып китәләр. Изгеләр чишмәсе күп санлы : чишмәләрдән, суының салкынлыгы һәм тәме белән аерылып тора. Урманнан, яки басудан арып-талып эштән кайтучы авыл халкыбыз, җәйге көннәрдә чишмә янында хәл җыярга тукталалар, суын эчәләр. Җәйләрен кызарып кояш батканда изгеләр чишмәсе өстенә кып-кызыл булып кояш нурлары төшә, су өстендә үзенә бер сихри дөнья ачыла. Бер карап сокланып торган әби-бабайларның исләренә күп еллар булган тарихи көннәр исләренә төшәдер кебек, чөнки изгеләр чишмәсе ага башлавына күп гасырлар үткән. Ул бик күп вакыйгаларның шаһиты булган. 1552 нче елларда Иван Грозный оештыру өчен тәре походы ясаган. Иван Грозный татар авылларын чукындырып йөргән, ул Дүсмәт, Комазан башы авылларын чукындырган, ә Акман авылына керә алмаган, чөнки бөтен җирдә дә су була, алар су аша чыга алмаганнар. Иске Комазан авылына якын бер авыл бар, ул элек Алкин авылы дип аталган. Алкин авылында Алкин исемле бер бай була, аның килеп чыгышы шул байдан була. Ул байның фамилиясе Алкин булган.

Бу сугыш булган җирдә кешеләр бик күп үләләр, авылдагы зират бу урыннан бик ерак, шунлыктан үлгән кешеләрне дәхшәтле сугыш булган урында гына җирлиләр. Хәзерге вакытта бу жир кадерсезләнеп ята, бу урынны кешеләр киртә белән әйлән-дереп алмаганнар, шуңа күрә, ул изге ата-бабалар җирен онытканнар. Еллар үтә, бу урын күзгә күренеп юкка чыга, булган каберлекләр иңә бара. Сонынннан бу җирне кешеләр сукалый башлыйлар.

Кешеләрнең бу изге урыннарны сакламаулары, борынгы бабаларга хөрмәтле булмау шуннан күренә. Киләчәк буын изге җирләрне белми үсә, ата-бабаларга хөрмәт уты сүнгәннән-сүнә бара. Хәзерге вакытта изге җирләр генә түгел, ә татар йолалары да онытылып бара. 1552 нче елларда Иван Грозный оештыру өчен тәре походы ясаган. Иван Грозный та-тар авылларын чукындырып йөргән, ул Дүсмәт, Комазан башы авылларын чукындыр-ган, ә Акман авылына керә алмаган, чөнки бөтен җирдә дә су була, алар су аша чы-га алмаганнар. Иске Комазан авылына якын бер авыл бар, ул элек Алкин авылы дип аталган. Алкин авылында Алкин исемле бер бай була, аның килеп чыгышы шул байдан була. Ул байның фамилиясе Алкин булган.

Кешеләрнең бу изге урыннарны сакламаулары, борынгы бабаларга хөрмәтле бул-мау шуннан күренә. Киләчәк буын изге җирләрне белми үсә, ата-бабаларга хөрмәт уты сүнгәннән-сүнә бара. Хәзерге вакытта изге җирләр генә түгел, ә татар йолалары да онытылып бара.

3.Таулар.

Шулай ук авылны чолгап алган тучыклар да исемлэнгэн.Авылнын кояш чыга торган ягында урнашкангамы авылнын ун ягында урнашкан тауны Кашка тау дип йортэлэр.Икенче тау исеме-Кашшаф тавы.Тау итэгендэ элек Кашшаф исемле кеше яшэгэн.Ул мал-туарын шул тауга чыгарып,котеп йоргэн,гомеренен куп вакыты тау белэн бэйлэнгэн.

4.Әби- патша юлы.

Иске Комазан юллары аша әби-бабайлар сөйләвенчә, Әби-Патша юлы уза. Бу таш юл әби-патша заманында төзелә башланган була. Казаннан Кукмара аша Мамадышка 7-8 чакрым җитәрәк тезелеп бетмичә туктап калган. Хәзерге көндә асфальлт астында күмелеп калган. Авылыбызның иген басуларының берсе "Кристиән йөрәге " дип йөртелә. Ул ике ягыннан чишмә агып чыккан йөрәк формасында таучык - басу. Бу җирдә иген уңмаган. Ундырышсыз җир булганга аны крестьяннарга өләшкәннәр. Табигый хэм тарихи истэлекле урыннары. Комазан төбәге истәлекле урыннарга бик бай булмаса да, һәрбер атама, һәрбер исем үзе бер тарихны хәтерләтә.

Төбәктәге тирә - якка билгеле булган "Изгеләр чишмәсе" үзе бер тарих. Татар авылларында татарларны көчләп чукындыру башлангач, патша эмиссарларына каршы, авылның батыр уллары авыл читенә көрәшкә чыга. Патша гәскәре авылга керә алмый Һәм Дүсмәт ягына юнәлә. Шушы урында бик күп кан коела. Зират ерак : булганлыктан,

үлүчеләрне шул урында гына җирлиләр. Халык бу урынны Изгеләр зираты дип йөртә башлый.

Иске Комазан авылы чокырда урнашкан һәм аны әйләндереп алган тау кырыйларына 70 елларда нарат үсентеләре утыртыла. Бу эшләрне башлап йөрүче һәм саклап үстерүче Шәмси абый булды. Хәзерге вакытта бу наратлыклар авылыбызның иң матур, истәлекле урыны. Авыл халкы аны "Шәмси урманнары" дип йөртә. Мәктәп тарихында якты эз калдырган өлкән буын җитәкчеләр ҺӘМ укытучылар бүген дә халык күңелендә. Иске Комазан мәктәбенең иң беренче директоры Хәмит Хәбибуллин дигән кеше була. Аннан соң Заһир Галимов, Мәхмүт Васыйлов абыйлар мәктәп белән җитәкчелек итүне дәвам итәләр. Бүгенге көндә бу шәхесләр исән түгелләр. Алар укыткан балалар бүген инде үзләре әби-бабайлар, әле дә булса мәктәп директорлары турында яратып һәм сагынып сөйлиләр. "Беренче карлыгачларга" алмашка килгән директорлардан Хафиз Гыйззәтуллин, Назиф Шәрифҗановлар - бүгенге көндә лаеклы ялда, Разин Вилданов педагогик эшчәнлеген дәвам итә. Урта буын директорлардан Равил Шәвәлиев ҺӘМ Салихҗан Вагыйзовлар (алар мәрхүмнәр!) да - мәктәбебезне үстерүгә күп көч куйган шәхесләр. Соңгы елларда директор Вазыйфаларын башкарган Хаҗип Ибраһимов әле дә сафта: яшь буынга белем ҺӘМ тәрбия бирү белән мәшгуль.

5.Иске Комазан авылы мәктәбе тарихы.

1981 нче ел мәктәп тарихында гына түгел, ә бәлки бөтен авыл күләмендә зур вакыйга белән билгеләнеп үтелә: заман таләпләренә җавап бирә торган, яхшылап җиьазландырылган өр-яңа мәктәп бинасы калкып чыга.

Яңа мәктәп бинасын сафка бастыруда шул вакыттагы мәктәп директоры Вагыйзов С. М. ның хезмәте әйтеп бетергесез зур була. Төзелеш материаллары артыннан йөрү аңа бик күп йокысыз төннәр, мәшәкатьле көннәр алып килә. Алдагы елларда мәктәпне бизәүгә күп көч куйган мәктәп коллективы белән Шәвәлиев Р. Н. җитәкчелек итә. Мәктәп өчен янып-көеп йөргән, тынгы белмәс бу директорны әле һаман да сагынып сөйлиләр.

Иске Комазан мәктәбе бигрәк тә соңгы 8-9 ел эчендә уңай якка күп үзгәрешләр кичерде. Материаль-техник база яңартылды. Мәктәбебезнең даны еракларга таралуда, иң беренче чиратта, директор Ибраиимов М. Ш. ның роле гаять дәрәҗәдә зур булды. Республика күләмендәге "Ел мәктәбе" бәйгеләрендә катнашу хокукы яулау һәм призлы урыннарга (1996 ел - 3 нче урын, 2004 ел - 2 нче урын) лаек булу - шуның ачык мисалы. Укыту-тәрбия процессы белән бәйле башка төрле конкурсларда да сынатмады мәктәп. Елның-елында мәктәп бакчасында үстерелгән мул уңыш та сөенечле нәтиҗәләрне бирә: район күләмендәге ярышларда *гел алдынгы урыннарга ирешәләр.*

Йомгаклау.

Тарихи төбәкне өйрәнү һәм аның тарихын язу-энә белән кое казуга тиң.Авылның үткәне турында язма чыганаклар юк диярлек, чөнки аларны язып баручы булмаган. Бердәнбер чыганак - өлкән яшьтәгеләрнең истәлекләре, буыннан –буынга сөйләнеп килгән хатирә, вакыйга, бәет, мөнәҗәт, риваятьләр. Матди чыганаклар юкка чыгып беткән диярлек. Барлык туплаган материалларны туплап без кыскача туган як тарихын өйрәнергә тиеш. Бәлки бу тарих тулысынча да булмас, әмма кайбер архивларда сакланган материаллар, өлкәннәр сөйләме, энциклопедия материаллары безгә план нигезендә үзебезне борчыган сорауларга җавап табарга ярдәм итәчәк. Тарихи төбәкне өйрәнгәнгәндә авыл атамаларына да игътибар итмичә мөмкин түгел. Алар безгә борынгы бабаларыбызның тормыш – көнкүреше, һөнәрләре гореф – гадәтләре, тарихы, теле, төбәкнең табигате, географик үзенчәлекләре, авыл халкының этник составы , кәсебе , булып узган вакыйгалар һәм башкалар турында мөһим мәгълүматлар бирә.

Халык педагогикасына кагылышлы материаллар: авылдагы йолалар, гореф-гадәтләр, бәйрәмнәр, традицияләр, мәзәкләр киләчәктә безгә үткәнебезне ныграк аңларга ярдәм итәчәк, милләтебезнең сафлыгына, әхлагына йогынтысы тиячәк.

Киләчәктә дә мин бу тикшерү-эзләнү эшен дәвам итәргә уйлыйм, тагын да тулыландыра алырмын дип ышанып калам.

Кулланылган әдәбият
1. Дүсмәт урта гомуми белем бирү мәктәбенең “Туган якны өйрәнү музее” материаллары
2. “Нократ” газетасы
3. Авылда һәм авылдан читтә яшәүче өлкән буын кешеләре сөйләмнәре

КАМИЛ САТТАРОВ - ӘТНӘ РАЙОНЫ ЮГАРЫ СӘРДӘ АВЫЛЫ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ЗУР ШӘХЕС

Хайруллина Ирка Раиловна, ученица 4 класса
Научный руководитель – Хуснетдинова Гульнур Ахатовна,
МБОУ "Большеменгерская ООШ" Атнинского района РТ

1935 нче елның 7 нче декабрендә Казан шәһәрендә Зиннәтулла абый белән Хәдичә апаның уллары Камил Саттаров дөньяга килгән. Алар гаиләдә ун бала үскәннәр. Камил абыйның тормыш юлы минем авылым белән тыгыз бәйләнгән. Зиннәтулла абый белән Хәдичә апа Әтнә районы Югары Сәрдә авылыннан. Әтисенең бабасы Мөхәммәди Югары Сәрдә авылында волость старостасы булып торган. Мортаза бабасының нигезен яхшы хәтерли Камил ага. Чөнки 1941 нче елны әтиләре Камилне һәм энесе Шамилне шәһәрдән Югары Сәрдәгә кайтарып куя. Үзе Бөек Ватан сугышына китә. Биш ел малайлар әби-бабайсында тәрбияләнәләр. Кечкенә Камил Югары Сәрдә мәктәбенә беренче сыйныфка укырга керә, биредә ике ел сабак тыңлый.

Сугыш бетә. 1946 нчы елны әтиләре авылдан шәһәргә алып киткәч, Камил Саттаров барлык туганнары кебек Карл Маркс урамындагы 18 нче татар мәктәбендә белем ала. Туган телендә белем алу аңа киләчәктә зур мөмкинлекләр ача. Гаиләдәге ун баланың сигезе югары белем ала.

Урта мәктәпне тәмамлагач, 1950 елларда Камил Саттаров Хәрби комиссариат тәкъдиме белән Ташкент шәһәрендәге СССР Эчке эшләр министрлыгы училищесына укырга керә. Аннан лейтенант исеме алып Казанга эшкә кайта. Әлбәттә, булачак җитәкче һәм режиссер өчен бу искиткеч зур белем учагы була, чөнки милиция мәктәбендә кеше психологиясе, адәми затның рухи халәтен аңлау сабагы нык бирелә, кеше белән эш йөртү юллары өйрәнелә.

Шуннан Камил Саттаров Казан шәһәренең 5 нче номерлы профессиональ-техник училищесында ел ярым белем ала. Хезмәт юлын Казан моторлар җитештерү берләшмәсендә слесарь булып башлап җибәрә. Көче-гайрәте ташып торган егетнең фотосурәте Мактау тактасына бик еш куела. Тора-бара эшчән егетне “өстә” дә күреп алалар. Камил абый комсомолның, КПССның шәһәр комитетларында инструктор, профсоюзларның Татарстан өлкә Советы инструкторы һәм өлкән инструкторы булып эш тәҗрибәсе туплый. Шушы елларда ул Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетын тәмамлый.

Очкынланып янып торган кара күзле, җитез хәрәкәтле, йөгерек акыллы бу егетнең янә бер сәләте ачыла. Камил абый “театр уйнауга”, артистлык һөнәренә бик һәвәс булып чыга. Моның өчен алшартлары да әллә кайчан әзерләнгән: Камил абый яшәгән йортка ул бәләкәй чакта ук композитор Салих Сәйдәшев, режиссер Сөләйман Вәлиев-Сульва, артист Мәрьям Сульва килеп йөриләр. Татар театрының нигез ташларын ныгыткан бу фидакарь сәнгатькярләр белән очрашулар, әңгәмәләр, әлбәттә инде, кечкенә балада театр дигән гаҗәеп серле дөньяга карата зур мәхәббәт уята. Яшьтән үк сәнгать, җыр һәм музыка яратып үсә. Мәктәптә укыган вакытта ук Камил абый татар радиосыннан тапшырыла торган инсценировкаларда катнаша, мәктәптә уздырыла торган кичәләрдә шигырьләр сөйләп күпләрне сокландыра. Аның укытучысы Асия Хәйруллина радиоспектакльләр өчен малайлар җыя. Шунда аңа “Караборын” спектаклендә төп роль – Караборын ролен бирә. Ә

Камил абый радиода өч мәртәбә эт булып өрергә тиеш. “Ишегалды саен этләр бар, шуларның ничегрәк итеп өргәнен отып алырга кирәк. Эт булып өрергә шундый остардым: алар миңа җавап бирә башлады. Шулай караборыннар арасында “үз кеше” гә әйләндем”, - дип шаяртып сөйли Камил абый. Шул вакытта аңа сәхнә җене кагылган да инде.

Күңел түрендә театр сәнгатенә туган мәхәббәт Камил Саттаровны Максим Горький исемендәге мәдәният йортының татар театр коллективына алып килә.

Режиссер Кәрим Морзаханов аңа драматург Гамир Насрыйның “Хат ташучы” комедиясендәге рәссам Азат ролен тапшыра. Сәләтенең тәүге чаткыларын шунда күрсәтә Камил абый. Икенче юлы яшь егеткә җитдирәк, зуррак рольне ышанып тапшыралар һәм ялгышмыйлар: Мирсәй Әмирнең “Наилә” комедиясендә төп рольне Зиннәтне зур осталык белән башкарып чыга ул. 1958 елда Таҗи Гыйззәтнең “Чаткылар” драмасы буенча куелган спектакльдә Рамай ролен башкаргач, Камил абыйга “Исәнме, Рамай!” дип, таныш түгел кешеләр дә еш дәшеп китә торган булган. Шушы тамашаны караган халык артисты Рәшидә Җиһаншина: “Спектакль профессиональ югарылыкта куелган. Талантлы режиссер Мөхәммәтҗанов әсәргә җан өреп кенә калмаган, анда талантлы яшьләрне дә туплаган. Яшь талант Камил Саттаров Рамай образын тулы канлы итеп күрсәтә алды”, - дип, спектакльгә дә, анда уйнаучыларга да югары бәя бирә. Аннары Камил абый Мирхәйдәр Фәйзинең Хәлиле (“Галиябану”), Гамир Насрыйның Илдары (“Туган авылым”) булып танылa. Аның үз әсәрләре дә сәхнәләштерелә. Авторның “Җуа җыены” комедиясе зур уңыш белән бара. Спектакльгә музыканы Заһид Хабибуллин яза, җырлы-биюле бу тамашада төп рольне Камил абый үзе башкара.

Татар классикасы репертуарда төп урынны алып тора. Әйтик, Кәрим Тинчуринның “Кандыр буе” спектакле. Әсәрдәге Акбердин гаять катлаулы, психологик образ. Аны бары тик Михаил Шолоховның Давыдовы (“Күтәрелгән чирәм”) белән генә чагыштырырга мөмкин. Камил Саттаров Акбердин аша әнә шундый биеклеккә ирешә.

Камил абый көчле рухлы, якты образлар уйнарга ярата. Г.Насрыйның “Туган авылым” пьесасында колхоз председателе Илдар, К.Тинчуринның “Кандыр буе” әсәрендә егерме биш меңче Акбердин шундыйларга керәләр. Алар һәртөрле батырлыкка әзерләр, үз артыннан башкаларны ияртә беләләр.

Үзешчәннәр өчен юлбашчы образы турында хыялланырга да мөмкин булмаган бер заманда Касыйм Мөхәммәтҗанов драматург Габдулла Баһаветдиновның “Соңгы каракош” әсәренә туктала. Бу спектакльдә Камил Саттаров Ленин образын иҗат итә. Моның өчен алдан зур әзерлек эшләре алып бара: Мәскәүдә, Мавзолейда була, Ленинның китапларын укый, кинопрокаттан Ленин турында нәфис һәм документаль фильмнар алдырып, аларны карап, юлбашчының йөрешен, сөйләшүен, хәрәкәтләрен өйрәнә. Ильич ролендә уйнау өчен ике ел хәзерләнә. Шулай итеп, Татарстанда да беренче тапкыр үзешчән театр сәхнәсендә Ленин образы иҗат ителә. Ә Камил абый шушы хезмәтләре өчен КПСС өлкә комитеты һәм Татарстан Министрлар Советының Мактау грамотасы белән бүләкләнә. Шулай итеп, ул республикада Ленинны уйнаган бишенче артист була. Менә алар: Габдулла Шамуков, Нәҗип Гайнуллин, Шәүкәт Биктимеров, Әнвәр Фәсхетдинов, Камил Саттаров.

Иҗатының икенче өлешендә Камил Саттаров актерлыкны режиссерлык хезмәте белән алып бара. 1967 елда ул Урицкий исемендәге мәдәният сараеның үзе уйнаган татар театры коллективына режиссер итеп чакырыла.

Аннан Ленинградта СССР профсоюзларының югары мәктәбенең театр бүлегенә режиссерлыкка укырга керә. Шушы өч еллык мәктәпне бетергәч, һөнәри осталыгы шактый арта төшә.

Режиссер буларак, иң беренче Г.Әпсәләмовның “Алтын йолдыз” романын сәхнәләштерә. Ю.Әминовның “Тамырлар” әсәре буенча эшләнгән спектакль белән РСФСР күләмендәге смотрда катнашып, ул җитәкләгән коллектив лауреат дипломына лаек була. 1969 елда Профсоюзларның өлкә советы тарафыннан үткәрелгән “Театр язы” смотрында беренче урынны алалар. Ә тагын бер елдан 1970 елда бу коллективка “Халык театры” дигән

мактаулы исеме бирелә. Камил абый исә ТАССР Верховный Советы Президиумының Почет грамотасы белән бүләкләнә.

Спектакльләрдә үзе дә актер буларак катнаша Камил абый. Ул шактый җитди, катлаулы әсәрләрне сәхнәләштерә. Н. Исәнбәтнең “Мәхәббәт турында җыр”, “Рәйхан”, М.Әмирнең “Тормыш җыры”, Ш.Хөсәеновның “Чулпан”, Ю.Әминовның “Тамырлар” әсәрләре һ.б. Режиссерның максаты – театр ярдәмендә ана телебезнең бөтен хиссиятен, нечкәлеген, миллилеген саклап калу, аларны яшь буынга җиткерү.

Тугандаш халыклар драматургиясен дә чит итми ул. Казах драматургы К.Шәмгытбаев һәм К.Байсәетовларның “Кияүләр” комедиясе күп еллар сәхнәдән төшми. Ч.Айтматовның “Талчыбыктай гүзәлем”, “Гүзәлем Әсәл”, Н.Анпиловның “Солдатның тол хатыны” әсәрләре дә Камил Саттаров куелышында тамашачыларның игътибарына лаек була. Ул куйган “Чулпан”, “Тамырлар”, “Тормыш җыры”, “Хатыннар” һ.б. спектакльләр Бөтенсоюз, Бөтенрусия, республика конкурсларында, фестивальләрендә лауреат була.

Татар профессиональ театрын төзүдә хезмәт иткән халкыбызның олуг шәхесе Касыйм ага Шамил белән озак еллар бергә эшли. Иҗат юлында аңардан күпкырлы һөнәри белем ала. Шулай ук үзешчән сәнгатьне үстерүдә эчкерсез булышлык күрсәткән режиссерлардан Ширияздан Сарымсаков, Пранзат Исәнбәт, Татарстанның атказанган артистлары Дилүс Ильясов, Гәүһәр Камаловага һәм башкаларга чиксез рәхмәтле ул.

Камил Саттаровның кырыктан артык зур күләмле, төрле милләт драматургларының пьесаларын сәхнәләштерүне һәм үзенең артист буларак 80нән артык образ иҗат итеп, меңнән артык спектакль һәм концертларда катнашып чыгыш ясавын искә төшерсәк, аның гомере моңлы бер җырга тиң икәнен белербез. Аның һәр роле, һәр спектакле профессиональ дәрәҗәдә. Театр аның өчен һөнәр түгел, ә гомерлек мавыгу, җан азыгы булып кала. Халык театрын бер сулыш, бер ритмда эшләтә алу өчен режиссерга педагог та, җитәкче дә, киңәшче дә була белергә кирәк. Нәкъ менә шушы сыйфатларның булуы Камил Саттаровка, аның коллективына уңышлар артыннан уңышлар алып килә дә инде.

К.Саттаров җитәкчелегендәге үзешчән коллективлар Казан, Чаллы, Мәскәү, Ульяновск, Куйбышев, Санкт-Петербург, Уфа, Пермь, Магнитогорск, Самара, Ташкент, Тольятти кебек шәһәрләрдә, Алмания, Маҗарстан, Болгария шикелле ерак илләрдә дә уңышлы чыгыш ясыйлар. Хәер, ул кайда гына булмасын, әйтик – Арчадамы, әллә Бохара белән Ташкенттамы – аңа рәхмәт сүзләрен ихлас күңелдән әйтәләр. Режиссер-актерның хезмәте югары бәяләнә, 1972, 1984 елларда талантлы иҗатчы СССР Мәдәният министрлыгы һәм мәдәният хезмәткәрләре профсоюзының үзәк комитеты тәкъдим иткән “Авылга шефлык мәдәни хезмәте күрсәтү өчен” дигән истәлек дипломы, Татарстан хөкүмәте һәм Президентның Мактау грамоталары белән берничә тапкыр бүләкләнә. Аңа “Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре” дигән мактаулы исем бирелә.

Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Камил Саттаров заманында Беренче Бөтенсоюз үзешчән сәнгать фестиваленең лауреаты була, алтын медаль белән бүләкләнә.

Үзенең дәвамчылары-шәкертләре белән дә горурлана Камил Саттаров. 500дән артык кеше аның театр мәктәбен узган. Шуларның 50дән артыгы Казан дәүләт мәдәният-сәнгать академиясен, 11е Казан театр училищесын тәмамлаган. Алар арасында Татарстанның һәм Русиянең халык артисты Алсу Гайнуллина, Татарстанның халык артистлары Миңгол Галиев, Лидия Әхмәтова, Әсхәт Хисмәтов, Минзәлә Татар драма театры артисты Хафиз Хамматуллин, филология фәннәре докторлары Фәрит Бәширов һәм Рамил Исламов та бар. Ике композиторны - Илфат Дәүләтшин һәм Инсаф Хәбибуллинны да “ачкан” кеше әле ул. Беренче тапкыр халык театрына йөри башлап, Петербург театр-музыка һәм кино институтын тәмамлаган Шамил Галиуллин, Сания Гыйльфанова, Гөлфия Фәйзрахманова, Фирдания Морадымова, Казан сәнгать һәм мәдәният академиясендә укыган Наил Сафиуллин, Наҗия Әхмәтова, Гөлчирә Камалиева, Казан театр училищесында белем алган Марат Баязитов, Әнвәр Шайхаттаров, Тәскирә Гатиятуллина, Фидания Сәләхова, Зөһрә Сибгатуллина кебек халык арасында абруй яулаган сәнгать әһелләрен дә горурлык белән телгә ала Камил Саттаров.

Камил абый тәрбияләгән режиссерлар – бүгенге көндә республика халык театрларының әйдәп баручы режиссерлары. Менә алар: Кукмарада “Идел-йорт”ның гран-при иясе Рамил Сәләхетдинов, Балтачта – Илдар Насыйбуллин, Арчада гран-при иясе Рафис Сәләхетдинов, Казанның Сәетгалиев мәдәният йортында – Рафис Фазылҗанов, Балык Бистәсендә – Рифкать Галиев, Мамадышта – Марат Баязитов, Бөгелмәдә – Флера Шәрипова, Чүпрәледә – Ринат Кәлимуллин.

Танылган режиссер озак еллар Татарстан Мәдәният министрлыгы фәнни-методика үзәгенең халык иҗаты бүлеген җитәкли, четерекле авыр заманда да республикабызда эшләп килгән халык театрларын саклауда хезмәт куя.

Кайчандыр үзе эшләгән Урицкий исемендәге мәдәният сараен да онытып бетерми Камил абый. Биредә ай саен диярлек республика шәһәр-районнары үзешчән сәнгать көчләре чыгыш ясый, халык театрлары спектакльләр белән килә. Ә программаларның авторы – мәңге картаймас, яшь күңелле, кайнар йөрәкле, җилдән җитез Камил абый Саттаров. Аны һәр төбәктә беләләр, хөрмәт итәләр.

2000 нче елда Республикадагы халык театрларын Казанга җыеп алып, фестиваль-конкурс оештыру идеясе туа. Бу фестиваль “Идел-йорт” халык театрлары фестивале дип атала. 2005 нче елдан аның җитәкчесе итеп Камил Саттаров билгеләнә. Беренче фестивальдә нибары алты гына халык театры катнашкан булса, тора-бара катнашучы коллективларның саны арта. Нәтиҗәдә, бу фестиваль төбәкара дәрәҗәсен ала. Фестивальнең әһәмияте бик зур: анда татар теле сәнгатьчә, образлы итеп тамашачыга җиткерелә. Галиәсгар Камал, Нәкый Исәнбәт, Мирхәйдәр Фәйзи, Кәрим Тинчурин исемнәрен халык күңелендә беркетү чарасы буларак та “Идел-йорт” зур әһәмияткә ия.

Классик язучылар әсәрләренең балкып сүнмичә яшәүләрендә, халык театрларының үсешендә, балаларның театр сәнгате белән кызыксынуларында Камил абыйның хезмәте бик зур. “Идел-йорт” фестивале масштабының зур булуы, үзешчән артистларның осталыгын чарлау – шулай ук Камил әфәндәнең тынгысыз хезмәте нәтиҗәсе. Камил ага салган сукмак юлга әйләнде, ул юл башкаларны да үзенә чакырып тора.

Камил абыйдан тормыш девизыгыз нинди дип сораганда, ул: “Мин гомер буе беренче һәм бердәнбер булырга омтылдым”,- дип җавап бирде. Максатына ирешкән, язучы Аяз Гыйләҗев, драматург Хәй Вахитның “халык театрының профессоры”, “халык театрының атасы” дип биргән бәяләмәләре дә моны раслап тора.

Мәдәният тавына менгәндә яулаган үрләрен искә алсак, режиссер, Россия Федерациясенең атказанган хезмәткәре Камил Саттаров “Хезмәт ветераны”, “СССРның мәдәният отличнигы”, “Казанның 1000 еллыгы медале”, башка бик күп шәрәфле бүләкләргә һәм исемнәргә ия. Әмма иң зур исеме аның – Чын кеше. Менә инде сиксән елдан артык Камил абый бу исемгә тугрылыклы калып, үзедәй күпме кешелекле талантларны тәрбияләп үстерде.

Бу инде таудай эш башкарган гына түгел, таулардан да зур хезмәт керткән танылган якташыбыз, сөекле ветеранибыз, егетләр солтаны! Димәк, үз илеңдә солтан булу - мөмкин эш икән бит!

1998 нче елдан башлап, Камил абый һәр елны туган авылы Югары Сәрдәгә кайта. Авылдашлары белән очрашу оештырып, Татарстан районнарының (Кукмара, Арча, Әтнә, Биектау, Теләче, Мамадыш, Питрәч, Балтач һ.б.) сәнгать коллективлары белән безне таныштырып, авыл халкына зур бәйрәм ясап китә. Үзенең шәхси архивында булган китаплар, сувенирлар, язмаларны алып кайтып, мәктәпкә, авыл клубына, китапханәгә, мәчеткә бүләкләр ясап тора. Без барысы өчен дә Камил абыйга рәхмәтле. Аның иҗатын, тормышын мәңгеләштерү йөзеннән, укытучы апаларыбыз материалларны мәктәп бинасындагы бер бүлмәгә урнаштыра башладылар. 2017 нче елда аның иҗатына багышланган күргәзмә әзер булды. Аны оештыручы укытучылар Гөлнур апа Хөснетдинова, Гүзәл апа Закирова, китапханәче Рәйхана апа Сабирова, клуб мөдире Ләйлә апа Җиһангировалар әлеге эштә күп көч куйдылар. Хакимият тарафыннан бина диварына “Бу мәктәптә 1944-1945 елларда Россиянең театр әһелләре берлеге әгъзасы, Татарстанның

атказанган мәдәният хезмәткәре, танылган режиссер, артист Камил Саттаров укыды” дигән мәрмәр такта куелды. Күргәзмәдә күп урынны спектакль афишалары, фотолар, китаплар, истәлекле бүләкләр алып тора.

Һәм, ниһаять, 2017 елның 8 октябре көнне минем туган авылым - Әтнә районы Югары Сәрдә авылында тарихи вакыйга булды. “Халык театрларының” атасы дип хөрмәт ителүче, республикабыз театр әһелләренә һәм, гомумән, театр сөючеләргә яхшы таныш булган Камил Саттаровның үзе укыган мәктәбендә, ягъни минем мәктәбемдә даими эшли торган иҗат күргәзмәсе ачылды.

Күргәзмә ачылышына Камил аганың кызы Резедә Хөрмәтуллина да кайтты. Аның да сәнгатькә тартылуына, консерваториядә белем алуына әтисе зур йогынты ясаган икән. “Әтием кечкенәдән җитәкләп театрга йөртте. Камал театрының бер премьерасын да калдырмадык. Әле алай гына да түгел, үзе куйган спектакльләрдә үземә дә массовкаларда катнашырга, кечкенә кыз ролендә сәхнәгә чыгарга туры килә иде. Шуңа күрә сәхнәгә чыгарга кыенсынмыйм, үземне иркен, табигый тотам” дип хатирәләр яңартты Резедә апа Камилевна. 4 яше тулуга ук кызы Резедәне музыка түгәрәгенә йөрткән. Аны 6 яшеннән консерватория каршындагы махсус музыка мәктәбенә укырга алганнар. Хәзер Резедә Хөрмәтуллина – танылган музыкант, Федераль университетның доценты, педагогика фәннәре кандидаты, халыкара конкурслар лауреаты. Камил абыйның оныгы Диана да әнисе укыган мәктәптә белем ала. Ул да инде күпләгән бәйгеләрдә катнашып, җиңү яуларга өлгергән.

Әлеге чарада Татарстан Республикасы мәдәният министрлыгыннан Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре Луиза Гәрәева да катнашты.

Бу чара “Ватаным Татарстан” газетасында яктыртылды, ТНВ каналының “Манзара” тапшыруында берничә сюжет күрсәтелде. Шулай итеп, Камил абый безнең Югары Сәрдә авылын Татарстан Республикасына гына танытып калмады. Ни өчен дигәндә, хәтта чит өлкәләрдән дә безнең якташларыбыз тарафыннан шалтыратулар, котлау хатлары җибәрүчеләр булды. Бүгенге көндә авылга кайткан кунаклар, иң беренче итеп, Камил абый күргәзмәсе белән танышалар.

Иҗат гомерне озайта, дәрткә дәрман бирә. Без бу олы шәхескә сәламәтлек, озын гомер телибез!

Эзләнү эшеннән соң мин шундый нәтиҗә ясадым: Камил Саттаров – халык театрлары режиссеры һәм артисты. Классик язучылар әсәрләренең балкып сүнмичә яшәүләрендә, халык театрларының үсешендә, балаларның театр сәнгате белән кызыксынуларында аның хезмәте бик зур. “Идел-йорт” фестивале масштабының зур булуы, үзешчән артистларның осталыгын чарлау – шулай ук Камил Саттаровның тынгысыз хезмәте нәтиҗәсе. Мәдәният өлкәсендә зур тырышлык куючы, аны киң мәйданга чыгаруда зур хезмәт күрсәтүчеләр арасыннан ул иң күренеклесе.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. “Ватаным Татарстан”, “Шәһри Казан”, “Мәдәни җомга”, “Татар иле”, “Татарстан яшьләре”, “Әтнә таңы” газеталарында, “Идел”, “Сәхнә” журналларында чыккан басма материаллар.

2. Иҗат күргәзмәсе материаллары

3. Интернет-ресурслар.

СУГЫШНЫҢ ТЕРЕ ШАҺИТЛӘРЕ

Хаммадиев Сает Саматович, ученик 6 класса
Научный руководитель – Мухаметшин Руслан Рашитович ,
”МБОУ «СОШ с.Олуяз” Кукморского муниципального района РТ»

Фәнни-тикшеренү эшемнең темасы «Сугышның тере шаһитләре» дип атала. Бу теманы сайлавым очраклы гына түгел, чөнки мәктәбебездә хәрби-патриотик юнәлештә бик күп төрле эшләр алып барыла. Шуларның берсе-солдат хатларын җыю, өйрәнү. Минем үз кулларыма солдат хатларын тотып карагач, алардагы кешеләрнең язмышлары белән танышкач бу турыда күбрәк беләсем килде.

2018 нче елда Бөек Җиңүнең 73 еллыгын каршы алырга җыенабыз.Әлеге фәнни-тикшеренү эше солдат хатларын һәм аларның бүгенге көндә әһәмиятен ачуга багышлана.

Фәнни-тикшеренү эшем 2 өлештән тора : эзләнү һәм теоретик өлешләрдән. Теоретик өлештә хатларның килеп чыгышы һәм эволюциясе фронттан килгән хатларның сакланышы, аларның төрләре өйрәнелсә, тикшеренү өлешендә исә фронтовик-авылдашларыбызның сугыштан язган хатлары турында сүз бара. Шулай ук бу өлештә классташларым арасында «Бабайларыбыз сугышта» дип исемләнгән анкета нәтиҗәләре дә күрсәтелә.

Максат: хатларның үсеш тарихын ачыклау; солдат хатлары турында информация туплау, аларны саклау; сугыш афәтенең һәр кеше, һәр гаилә өчен фаҗига булуын ачыклау;

Максатка ирешү өчен куелган бурычлар:

-тарихи чыганак буларак хатларның килеп чыгышы, аларның формалары белән танышу;

-солдат хатларының информацион мөмкинлекләрен ачыклау;

-сугыштагы тормышның хатларда чагылышын билгеләү;

-тынычлыкның кадерен белергә өйрәтү.

Көтелгән нәтиҗәләр:

-сугыш чоры турында фронттан язылган документаль белешмәләр;

-тарихны саклау һәм аны киләчәк буыннарга тапшыру;

Эзләнү эшенең объекты:

-солдат хатларының килеп чыгышы:

-авылдашларыбызның сугыштан язган хатларының төп нөсхәләре.

Тикшеренү алымнары:

-хатлар турында информация туплау һәм аларны анализлау;

-солдат хатларын өйрәнү;

-классташлар арасында уздырылган анкета нәтиҗәләре;

-өстәмә әдәбият, музей материаллары белән эшләү.

Тикшеренү эшенең төп чыганаклары:

Бу фәнни эшемне башкарганда мин авылдашларыбызның яу кырыннан килгән өчпочмаклы солдат хатларын өйрәндем, классташларым арасында уздырылган анкетага нәтиҗәләр ясадым, татар шагыйрьләренең сугыш турында язылган шигырьләрен файдаландым, ә төп материалны исә мәктәбебезнең туган якны өйрәнү музееннан алдым.

Төп өлеш.

Без бүген кечкенә кәгазь битләренә язылган сугыш хатирәләрен искә алырбыз.Хатлар.Хатлар...Өчпочмаклы,ак,зәңгәр яки ал конверлы,читенә кыр почтасының тәртип саны куелган.Әллә ничә төрле кулъязма,төрле төстәге карандашлар,төрле телдә язылган.Бу хатларда бер генә теләк:”Җиңүгә ышаныч!”

Солдат хатлары.Күз алдыгызга китерегез:кыска гына ял вакытында солдат окопта яки блиндажда ,кәгазен калай савыт төбенә яки тез башына куеп, хат яза. Дошманга булган ачы нәфрәте дә, сугыш авырлыгы, яраларының сызлавы, иптәшләренең һәлак булу кайгысы-барысы да шушы хатка сыеп беткән. Бу кечкенә генә кәгазьдә дошманны чигендереп алган шәһәрләр һәм авыллар турында да сөйләнә.

Солдат язылып беткән хатын бик пөхтәләп, өчпочмаклап төрә, адресын яза һәм кыр почтасына илтеп сала. Шулай ул, иң изге теләкләрен әйтеп, гаиләсенә сәлам хаты җибәрә.Солдатлар ут эчендә. Кайберләре, искиткеч батырлык күрсәтеп, сугыштан исән чыга, ә кайберләре, дошман белән соңгы сулышына кадәр көрәшә. Ә хат, канатлы кош кебек, еракеракка "оча". Ул фронтчының ялкынлы сүзләрен туган иленә, гаиләсенә, якын кешесенә житкерә.

Фронтовикларның шәхси хатлары бүгенге көндә зур кызыксыну уяталар. Алар сугыш ветераннарының психологиясен өйрәнүдә төп чыганак һәм хат язу культурасын ачыклауның төп факторлары булып торалар.

Фронттан килгән хатлар белән хәзерге хатлар арасындагы аерымлык нидә соң? Нәрсә соң ул хат? Хат (хәбәр) ул кәгазьгә яки башка материалга төгәл һәм ачык итеп язылган текст. Аның төп вазыйфасы- ике яки берничә адресат арасындагы язма хәбәр.

Хатның үсеш тарихына күз салыйк әле. Элек кәгазьгә яки бүтән материалга кулдан язылган хәбәрне хат дип атаганнар. Хатлар чүлмәк ватыкларына, пергаментка, каен тузына һ.б. материалларга язылган.

Хәзерге вакытта хат дип электрон формада җибәрелүче хәбәрләрне дә атыйлар.Моның өчен электрон почталар , кәрәзле телефоннар аркылы SMS хәбәрләр җибәрүләр киң таралды, хәтта инде аудио-видео материалларны да шулай җибәрәбез бер-беребезгә.

Дары исе, махорка исе сеңгән солдат хатларына әйләнеп кайтыйк әле. Сугыш тынып торган арада берникадәр мизгелгә генә туган якка очып кайтырдай булып, тыныч көннәрне сагынып язылган хатлар алар. Ләкин аларның барчасы да адресатка барып ирешә алмаганнар, чөнки солдатларның күбесе якыннарыннан хатларны үз исемнәренә түгел, ә бәлки хәрби часть адресына юлларга кушып язганнар.Советлар Союзының Халык Комиссариатының №25 карары нигезендә сугыштан хатлар түләүсез җибәрелгәннәр һәм ул "кыр почтасы" дип аталган.

Солдат хатларының төрләре. Өчпочмаклы, дошманны җиңүгә өндәгән плакат формасындасындагы почта карточкалары, фронт тормышына багышланган рәсемнәрдән торган солдат конвертлары....Ләкин алар арасында иң киң кулланылышта булганыөчпочмаклы хатлар. Ул гади кәгазьдән башта уңга , аннан сулга бөгеп, калган өлешен өчпочмакның эченә яшерү юлы белән ясалган . Хатны сыламаганнар, чөнки фронттан тылга китүче һәрбер хатны хәрби цензура укыган, тикшергән, марка шулай ук кирәк булмаган, адрес өчпочмакның тышкы өлешенә язылган. Өчпочмаклы хатлар гадәттә солдатлар тарафыннан язылган, а хәрби исемнәре булганнар хатларны конвертларга салып җибәрә торган булганнар.

Яу кырыннан кайтмаган солдат хатларын укыганыгыз бармы? Кайтмый калганнарның гади генә сүзләрендә – "тиздән кайтырбыз", "мин кайткач, демонстрациягә чыгарбыз", "киләсе бәйрәмдә бергә булырбыз" дигән сүзләрендә дә үзенә бер сагыш бар кебек.

Инде 72 ел узган... Әйдәгез, бергәләп укыйк шул хатларны.

Безнең алдыбызда авыр сугыш елларында, ут эчендә, окопларда һәм блиндажларда язылган солдат хатлары. Алар солдатның йөрәк түреннән чыккан хисләрен, уй кичерешләрен ачык чагылдыралар. Хатлар инде вакытлар узу белән саргайганнар, еллар тузаны да кунган, кайберләренең сүзләрен дә танырлык түгел.

Хатлар, хатлар... Архивларда, сандыкларда, китап араларында һәм төргәкләрдә сакланган бу хәзинәләр бик күп нәрсә турында сөйлиләр. Алар каһәр сугышка, аны башлаучы немец фашистларына ләгънәт укыйлар, алар киләчәк сугышларның булмавын телиләр. Бу хатлар тирән эчтәлекле, тирән фикерле, ялкынлы сүзле, алар кайгылы да, шатлыклы да. Кайбер хатларны укыганда күздән яшь атылып чыга, ә кайбер хатлар көч һәм дәрт өсти, рухны күтәрә, җиңүгә ашкындыра. Ничә төрле фикер, кичереш! Хатларда дулкынгандыргыч җөмләләр күп. Чөнки аларда йөзләрчә, меңнәрчә сугышларның йөрәк ялкыны бар. Бу хатлар, авыр сугыш чорын чагылдырган кыйммәтле документлар булып торалар...

Сугыш корбансыз булмый. Көрәштә җиңү яулаганда, ут белән юл ярып алга атлаганда снаряд яки пуля тиеп, бик күпләр соңгы сулышларын алдылар. Коралдаш дусларны Европаның төрле җирләрендә күмеп калдыру-солдат өчен иң авыр, тетрәткеч хәл. Солдат йөрәге таш түгел, аның җаны сыкраган, кайгы хәсрәт кичергән минутлары да була...

Хат бар икән, димәк, исән.

Өчпочмаклы солдат хатлары. Кош теледәй бу хатларны һәр өйдә түземсезлек белән көтеп алганнар. Хаты килсә, исән икәнен белгәннәр. Бәлки шуңа да әбекәйләребез аларны гомер буе кадерләп, сандык төбендә саклагандыр. Солдат хатларында аларның күңел җылысы хәзер дә саклана кебек.

Күпме өмет, сөю, сагыну хисе
Өчпочмаклы солдат хатында
Кат-кат укый-укый һәрбер сүзе,
Һәр җөмләсе аның ятланды.
Әнкәем, хат язам!
Ничек соң хәлләрең?
Юрама яманга,
Килмәсә хәбәрем.
Әткәем, хат язам:
Юк башым игәнем,
Һәрвакыт хәтердә
“Сынатма!” дигәнең

Сугыштан килгән хатлар

Хәмәтдинов Хәлиулла

1924 нче елда Олыяз авылында туа. Башлангыч белемне дә шунда ук ала. Ә 5-7нче сыйныфларны Зур Сәрдек мәктәбендә укый. Кара чәчле, кара күзле, гәүдәгә калкурак, ак чырайлы чибәр кеше булган. Колхозда бригадир булып эшләгән. Сугышка 1942 нче елның гыйнвар аенда китә. Хатлары килеп торган. “Емеки урманыннан 450 км. Үзебезгә таба кайттык. Хәзер тайгада урман кисәбез, эш авыр”,- дигән юллар бар. Хәбәрсез югала.

Хәмәтдинов Хәлиулла хаты

1 нче хат.

Сагынычлы сәлам хатымны язам туган илләремдә яшәп калучы Галимә әнием, Шәрифулла энем, Нәсимә, Хамия сеңлемә. Урал таулары кадәр сәламемне җибәреп калам. Дәү әнигә, барча агай энеләргә, күрше-күләннәргә, мине сораганнарга сагынычлы сәлам. Сәлам соңында үзебезнең хәлләр хәзергә таза-сау гына яшибез, хезмәт итеп ятабыз. Ешке урманыннан 450 км үзебезгә таба кайттык. Хәзер тайгада урман кисәбез, эш бик авыр, сезнең 20 майда язган хатыгызны алдым. Әни, минем өчен кайгырма, тору, ашау әйбәт. Авылда яшь бәрәңге җитешкәндер инде, кәҗә бәкәйләре, каз бибиләре урамдамы, үсәләрме?

2 нче хат.

Әкрен генә хезмәт итеп ятабыз. 21.03–23.03 язган хатларыгызны алдым. Аллага шөкер, исән икәнсез, кәҗә дә тора икән, буаз икән, Шәрифулла урманнан туктаган икән, мин киткәннән бирле ашарга бирмәгәч, ашарыгызга беткәндер дип бик кайгырдым. Әни, минем тору, яшәү ярый әле. Ашарга җитә, өс бөтен, ну сезнең өчен генә бик кайгырам. Нәсимә дә авыргач, үзеңә йөрергә бик күптер. Нәсимә исән-сау терелсен дип телим. Әни, бәрәңге дә исән-сау чыккач әкрен генә торырлык әле дип күңелемне юатам. Үзебез әле хәзергә учебныйда өйрәнәбез, 1 майда отправка диләр. Өчебезне аермасалар ярар иде дип кайгырабыз. Занятие каты. Авылны бер дә онытып булмый. Шәрифулла энем, әнинең сүзен тыңла, әнигә каршы эндәшмә, бригадир эшкә кушса, тыңла, киреләнмә.

Без 3 нче батальон, Гафур 2 нче батальонда иде, ул аннан күчте.

17.03.1943 ел. Әни минем өчен кайгырма, елама. Без бер илдән чыгып киткән инде. Исән йөрсәк, бер кайтырбыз әле, Алла боерса. Бу хатны алгач, бөтен авыл хәлләрен әйтеп хат язарсыз.

Читинская область, ст. Сибаки н/я к19.

Мөхетдинов Хөснетдин

1900 нче елда Олыяз авылында туа. 1919 нчы елда гражданнар сугышында катнаша. Аннан кулы яраланып кайта. 1941 нче елның 24 нче августында сугышка китәргә повестка ала, 26сы көнне чыгып китә. 7 бала, төпчеге әле тумаган, бер ана тәрбиясендә калалар. Хөснетдин абый өйдән чыгып киткәндә башын стенага терәп бик елаган, чөнки ул сугышның нәрсә икәнен белә. Аның сугыштан өч-дүрт хаты килә. 1947 нче елның 10 июнендә Кукмара хәрби комитетына "Хәбәрсез югалган" дигән извещение килә.

Мөхетдинов Хөснетдин хаты

Бисмилләһир-рахманир-рахим.

Сезгә сагынычлы кайнар сәламнәр җибәреп хат язучы Хөснетдин дип белерсез. Өйдә калган газиз хәләлем Сәхибҗамалга һәм дә улым Вәкыйф, кызым Әминәгә, улым Нәкыйпкә, кызым Нәзирәгә, Наҗия кызыма, Файзылхак улыма һәм Мәүлидә кызыма сагынычлы кайнар сәлам язам, хәер догада калам.

Безнең хәлләрне сорасагыз, без хәзер Казаннан чыгып киттек, юлда барабыз, хәерле булсын сездә минем балаларым да йөрәгемне ярып аласыз, икмәкләрне колхоздан Мәлик сорасын. Үзебез Олыяздан 8 кеше: Шәрип, Фәйзи, Гаффар, Миңнегали, Мәүлид һәм башкалар. Күрше авыллардан бар. Кукмарадан һәм Казаннан да бар. Өйдә ничек булса да бер-берегезгә булышып, дөньяны алып барыгыз. Исән-сау кайтсам онытмас идем. Алла хәерле кылсын, Алладан ни язган, окопта ятабыз 6 сентябрьдә, беребезгә дә берни булмады. Барыбыз да исән булырга кирәк, бер батольонда бер ротада Гаффар, Шәриф үзе бер ротада. Окопта яткач, аста балчык, өстә балчык, ябынырга әйбер юк, менә шулай торабыз.

Безнең хәлләр ярый, без бүген Мәскәүдә, бүген 3 нче көнне моннан кайда булса да тагын күчерәләр, кайда икәнен һич белгән юк әле. Ленинград янына дип әйтәләр, менә ашап чыктык, 13 август бүген атарга өйрәтәләр. Авыллардан барыбыз 8 кеше без. Сезне дә бик сагынам, уйлыйм.

Ашарларыгызга бармы, минем өчен кайгырмагыз, сез анда 8 җан нәрсәләр киясез? Ягарга утыннарыгыз бармы? Исән-сау торыгыз. Күрешергә язган булса, күрешербез.

Гәлләмов Галим хаты

Сагыну хаты.

Сезки үзебезнең анда яшәүче дөньяда якын күргән иптәшем Хәнифәгә, Хәмидә, Рузилә һәм Хәтимә кызыма, әнигә һәм барча туганнарга бик сагынычлы бик күп булган сәламнәремне җибәреп калам. Әби, бабай, Шакир абзыйларга, Мортазаларга бик күп сәлам. Сәлам соңында үзем исән-сау, ул тарафтан сезне дә сәламәттер дип калам. Ну, карчык, ни хәлләрегез бар? Исән торасызмы? Күптәннән хат алганым юк. Ну, безнең хатлар бик озак йөрер сезгә, чөнки иптәшләр күп кенә киттеләр, без дә китәргә хәзерләнгән идек, китәргә дип строить иткәч, 8 кешене калдырдылар. Тагы шушы 10–15 көн эчендә ни булса да була инде. Аллага шөкер, әлегә үзем исән-сау. Карточка җибәрәм, бик әйбәт булмаса да карарсыз. Хатыңны алдым, моңа кадәр бик әйбәт торган идек. Моннан соң авылга барсак кына туры китереп бу хатны салырмын. Үзең хат язганда төшләреңне әйтеп яз, синең төшләр дөрес була торган иде. Ярый, таза-сау булыгыз, күрешәчәк булса, бер кайтырбыз әле. Карчык, бик сагынам сезне. Хат языгыз. 8.02.1943 ел.

Солдат хатларын өйрәнү һәм алар турында информация туплау максатыннан мин классташларым арасында сораштыру уздырдым. Алар түбәндәге сорауларга җавап бирделәр:

1. Аңлатмаларның мәгънәсен аңлатырга:

А) фронттан килгән хатлар;

Б) өчпочмак

В) похоронка (кайгылы хәбәр)

2. Бөек Ватан сугышында катнашкан туганнарыгыз бармы?Булса кем һәм кая хезмәт иткән?

3. Алардан килгән хатлар сакланганмы?

Сорашу алып бару нәтиҗәсендә мин шуны ачыкладым: күпчелек сыйныфташларым солдат хатларының ни икәнен беләләр, шуның белән беррәттә сугышта катнашкан әби-бабаларының исемнәрен язганнар. Әмма аларның кайда хемәт иткәннәрен һәм хәрби дәрәҗәләрен язучылар юк.

Нәтиҗә.

Без укыдык аны ятимлектән
Җаннар өзгәләнгән чакларда
Без укыдык аны “әткәй”, диеп,
Бер дәшәсе килгән чакларда.
Әткәй кайткан кебек була иде,
Кулга алсаң шушы хатларны.
Җиңү көнен якынайтышты алар
Җиңү килде. Әткәй кайтмады

Җиңү һәм көрәш юлы озын булды, авыр булды. Тарихи сугышта катнашкан батыр якташларыбызның хатлары алдагы буынга сугышның дәһшәтле сулышын җиткерер, бу онытылмас елларда сугышчыларның күңелен биләгән югары һәм изге хисләрне ачып салыр, мондый сугышларны һич тә булдырмаска, дөньяда тынычлыкны нык сакларга дигән васыятьләрен җиткерер.

Хатларның кайсын гына алсак та җиңүгә ышаныч, аларга шушы авыр елларда көч биргән һәм ышаныч өстәгән. Гаиләләренә язган хатларында да авырлыкларга карамастан җылы сүзләр табып җиңүнең киләсенә ышандырганнар. Хатларның кайсын гына кулга алып укый башласаң да күзләргә ирексездән яшь килә. Бүгенге көнебез өчен үзләренең гомерләрен аямыйча башларын салган совет солдатларының батырлыгы безнең йөрәкләрдә сакланыр. Безнең мәктәптә эшләп килүче «Хәтер» төркеме укучылар белән еш кына солдат хатлары белән әңгәмәләр уздыра, , тыныч тормышның кадерен белергә өйрәтә, яшьләрне актив булырга, туган ил өчен бөтен көчне, хәтта гомерне дә кызганмаска кирәклеген каһарманнар мисалында раслый.

Шушы авыр елларда да чын солдат булып намусын югалтмыйча , батырларча илебезне саклаган, безнең киләчәгебез өчен үзләренең гомерләрен аямыйча хәлак булган ир - егетләребезнең һәм кызларыбызның батырлыгын халыкка җиткерү һәм бу еллар беркайчанда кабатланмасын дигән теләктә калабыз. Солдат хатлары-сугыш елъязмасы алар, аларны барлыйк, аларны үзебезнең хәтерләрдә саклыйк.

Кулланылган әдәбият:

1.Мәктәпнең туган якны өйрәнү музееннан алынган материаллар.
2. Авылыбыз тарихы «Татарстаннын Кукмара төбәге Олыяз авылы тарихы»
3.Интернет- ресурслар:
1.nsportal.ru/nachalnaya-shkola
2. http://www.klassnye-chasy.ru/klassnyy-chas-velikaya-otechestvennaya-voyna

МУЗЕЙ В ЧЕМОДАНЕ

Хасанова Диля Маратовна, ученица 10 класса
Научный руководитель – Хасанова Гузалия Гаптельнуровна
МБОУ КСШ № 3 Кукморского муниципального района РТ

Цель проекта: Формирование интереса к истории родного края средствами музейной педагогики.

Задачи:

1.Приобщение к культурным и историческим традициям родного края.
2.Развитие чувства духовности и патриотизма у подрастающего поколения.
3.Воспитание музейной культуры.
4.Выработка навыков общения с музейными предметами.
5. Предоставление подлинных материалов из фондов музеев.

Период и этапы реализации:

Этапы	Деятельность	Сроки
I этап	Сбор информации, подготовка бесед с учениками.	сентябрь-октябрь 2016 г.
II этап	Сбор экспо натов	ноябрь-декабрь 2016 г.
III этап	Проведение бесед, внеклассных мероприятий, школьных мероприятий, художественно-литературных вечеров, экскурсий, тематических линеек	январь-май 2017 г.

Обоснование проекта. В нашем музее много материала и экспонатов, рассказать о каждом из них за одну обзорную экскурсию невозможно. Необходимы тематические лекции, а также новые формы проведения лекций и экскурсий. Какую новую форму работы мы можем выбрать для детей детского сада? Форму игры, так как дети этого возраста познают мир в процессе игры. Для детей более старшего возраста нужны иные формы работы. Тогда мы обратились за помощью к мультимедийным презентациям, так как с помощью презентаций можно грамотно, интересно и содержательно провести полноценную, развернутую лекцию в любой аудитории. Также мы решили наглядно представить экспонаты из фондов музея и рассказать о них аудитории в форме мобильного «Музея в чемодане».

Таким образом, актуальность нашего проекта заключается в популяризации историко-культурного наследия поколений, прививании подрастающему поколению уважения к истории своего края.

Содержание проекта:

Дети имеют возможность приобщиться к культурным и историческим традициям родного края, соприкоснуться с прошлым через живое восприятие, через реальный предмет – музейный экспонат, стать непосредственным участником действия.

Участники проекта:

Учащиеся школы, школы, воспитанники детских садов.

Сроки реализации проекта: В течение года.

Механизмы реализации проекта.

Представленная проектная работа реализуется в следующих формах:

- ✓ сбор и анализ информации;
- ✓ презентации, встречи, беседы;
- ✓ участие в военно-патриотических конкурсах;
- ✓ ведение научно-исследовательской работы;

В рамках проекта применяются следующие средства:

- ✓ использование ресурсов сети Интернет;
- ✓ походы в районные библиотеку, музей;
- ✓ цифровые средства (проектор, ПК);
- ✓ информационное пространство школьного сообщества в социальной сети.

Программа реализуется руководителем проекта, учащимися школы с помощью музейных экспонатов, фотодокументов, слайдов, фильмов, творческих заданий.

Методы, использованные в работе над проектом: исследовательский, информационный.

Ожидаемые результаты:

Мы надеемся, что, благодаря проекту «Музей в чемодане», у учеников класса, школы сформируется интерес к истории родного края, сформируется идентичность «Я – гражданин Татарстана», «Я – гражданин России», дети научатся обращаться с музейными экспонатами.

Где-то в дальнем углу антресолей
Дерматиновый, пылью покрытый,
Чемоданчик потертый, забытый.
В нем хранятся обрывки историй.

В последнее время, совершенствуя работу с экспонатами и экскурсантами, музеи активно используют разнообразные инновационные технологии, привлекая к участию посетителей (театрализации, интеллектуальные и ролевые игры, погружения в историческую атмосферу, интегрированные уроки, музейные праздники и т.д.) В своей деятельности они отходят от стереотипа – музея с застеклёнными экспозициями и табличками «Руками не трогать». Всё чаще экспонаты извлекаются из витрин и включаются в сферу общения всех тех, кто посещает музей.

Одной из интерактивных форм работы с музейными предметами, документами и материалами является так называемая идея создания «музея в чемодане», которая сегодня стала активно внедряться в практику. Экспозиция умещается в одном или нескольких чемоданах с музейными экспонатами, а также рисунками, текстами, фотодокументами, слайдами, фильмами, творческими заданиями. Отобранные вещи и материалы должны легко помещаться в чемодан.

Идея заключается в умении быстро развернуть мобильную выставку, в которой можно манипулировать музейными предметами, что очень важно для детей, поскольку они осваивают мир активно и практически.

Рассматривая эту новую форму музейной работы, следует отметить, что «Музей в чемодане» может применяться в двух вариантах: «Музей в чемодане» из музея (когда предметы какого-либо музея вывозятся за его пределы); «Музей в чемодане» для музея (когда редкие предметы собираются в чемоданы для конкретного музея, организации выставок с последующим возвратом их владельцам).

«Музей в чемодане», как переносной или передвижной, благодаря своей мобильности активно используется для организации выездных выставок, ведения занятий в отдалённых районах, разных городах, образовательных учреждениях и доступен самым широким слоям населения. Эта форма музейной работы позволяет решить целый ряд научно-исследовательских, образовательно-воспитательных и социально значимых задач, стоящих перед современными музеями.

Мы предлагаем познакомиться с проектом «Музей в чемодане», в основе которого лежит развитие познавательных навыков учащихся, критического и творческого мышления, изучение культурного наследия, взаимодействие учащегося с материальными предметами школьного музея и т.д. Этот проект помогает решить многие проблемы школьных музеев.

Проект предназначен для проведения выездных экскурсий для тех, кто не может прийти к нам. В ходе экскурсии мы ознакомим Вас с материальной культурой и бытом времён Великой Отечественной войны, и с ветеранами ВОВ. Все вещи из чемодана можно брать в руки, рассматривать, изучать. Для создания переносной экскурсии был взят старый

чемодан, в который положили подлинные экспонаты из экспозиции музея, рассказывающие о материальной культуре и быте времён Великой Отечественной войны.

Учащиеся ведут работу по нескольким направлениям. Одним из важных направлений является сбор материалов о ветеранах ВОВ и ветеранов тыла. Свою главную задачу мы видели в том, чтобы собрать как можно больше материала о живых ветеранах войны, а также их бесценные воспоминания и свидетельства, чтобы они стали достоянием истории и не были утрачены для потомков. Их большое воспитательное и историческое значение мы осознали тогда, когда эти ветераны стали постепенно уходить из жизни.

Во время Второй мировой войны на Земле погибло тринадцать миллионов детей! Война стала общей биографией целого поколения военных детей. Даже если они находились в тылу, всё равно это были военные дети. Их рассказы тоже длиною в целую войну.

Был собран огромный материал о ветеранах тыла. Ребята систематизировали этот материал и написали исследовательскую работу. Из воспоминаний Анны Петровны Гераклиной:

“Я жительница Кукмора. В 1941 году я училась в 7 классе. Папа ушел на фронт. Нас было пятеро детей. Мама работала на заводе и получала 175 рублей зарплаты. А тогда килограмм хлеба стоил в Казани 360 рублей. Мы голодали, целый день работали, помогали маме. Трудно было всем...”

Война принесла нам много слез, бед и огорчений. Наше поколения уже и не знает что это за горе и ужас. Но никогда нельзя забывать о наших предках, которые подарили нам свободу и голубое, чистое небо над нашей головой. Всегда их нужно помнить и почитать, ведь благодаря нашим ветеранам мы есть, мы живем. Мы помним наших ветеранов. В музее есть стенд, посвященный Героям Советского Союза, уроженцам Кукморского района: Ахтямову Сабиру Ахтямовичу, Воробьеву Петру Егоровичу, Загидуллину Фахрутдину Гильмутдиновичу, Газизуллину Ибрагиму Галимовичу, Савину Николаю Семеновичу, также ветеранам Таишевского микрорайона.

В музее есть фотография, в котором учащиеся в 1973 году встретились с Героем Советского Союза Воробьевым Егором Петровичем. В нашем микрорайоне одна из улиц называется его именем. Манзараская средняя школа носит имя Героя Советского Союза Ахтямова Сабира Ахтямовича.

Ветераны Великой Отечественной войны

Кузьмина Анастасия Михайловна родилась в 1923 году в деревне Чаксы Таканышского района.

Ей было 16 лет, когда началась война, До 1943 года она работала в тылу, в 1943 году её призвали на фронт, где она, пройдя ускоренное обучение, стала радиотелеграфисткой и была направлена в 44 стрелковый полк НКВД в Подмосковье в Очаково. В ее задачи входило своевременное оповещение войск об обстановке, о действиях противника, а также передача важной и ценной информации от Главного командования на фронты. Не раз ей приходилось выходить на линию и устранять повреждения под сильным огнем противника. Беспредельное мужество, стойкость, сила духа и любовь к Родине помогли ей героически выдержать тяжелые жизненные испытания. Военная судьба забрасывала ее в разные уголки мира. Она принимала участие в боевых операциях по ликвидации бандгрупп и других преступных элементов на Северном Кавказе и Казахской ССР. С 09.08 1945 по 03.09.1945 принимала участие в войне против Японии в составе 44 стрелкового полка ВВ НКВД 2 Краснознамённой армии 2 ПФД. Но и в дали от любимой Родины она честно и отважно выполняла свой воинский долг.

Награды: за героизм и мужество, проявленные в годы войны Анастасия Михайловна была награждена медалями «За победу над Германией», «За ликвидацию бандитских групп на Кавказе», «За победу над Японией», а также юбилейными медалями.

После войны Анастасия Михайловна долгие годы проработала в районной больнице бухгалтером, 14 лет – главным бухгалтером. Умерла в 2016 году.

Сергеев Павел Сергеевич родился 9 июня 1922в деревне Куюк Ерыкса Мамадышского района.

Совсем юным, он отправился на фронти попал в 24 линейно-инженерную батарею. Он служил телефонистом-связистом, и его перебрасывали с одного фронта на другой. Павлу Сергеевичу довелось служить в 197 отдельном стрелковом полку, в 973 отдельном полку связи. Он воевал под Брянском, принимал участие в битве за Сталинград, освобождал Польшу. Павел Сергеевич не раз смотрел смерти в глаза. После войны он ещё служил в армии до ноября 1946 года в 173 отдельном строительном батальоне и в 16авиастроительном полку в должности рядового повара-инструктора, где учил молодых солдат готовить пищу.

Послевоенная судьба ветерана связана со строительством. Где бы ни работал, ветеран всегда относился к своим профессиональным обязанностям добросовестно. Под его руководством в районе встали в строй многие объекты, помолодели старые. Он работал в МСО, в ПМК-90. Павел Сергеевич участвовал в строительстве многих зданий в Таканышском районе,в п. Кукмор и Кукморском районе, таких как здание райкома в Таканыше, Дом культуры в п. Кукмор, мост в Большом Кукморе. За строительство здания районного Дома культуры он был отмечен Почетной грамотой. Умер в 2015 году.

Награды: Ветеран награждён орденом Отечественной войны II степени, медалями "За боевые заслуги", "За победу над Германией", "За участие в ВОВ 1941-1945г.", "За участие в героическом штурме и взятии Берлина" и юбилейными медалями.

Закиев Шакир Закиевич родился 29.06.1925 в дер. Березняк Кукморского района Татарской АССР. В январе 1943 году был призван в ряды Советской Армии и служил пулемётчиком в в/ч 3636, с мая 1943 года – стрелком. Шакир Закиевич принимал участие в войне против Японии.

Награды: Медаль «За победу над Японией», 12.06.1946

Орден «Отечественной войны II степени», 11.03.1985

Медаль «Жукова», 19.02.1996

В послевоенные годы работал в райпищекомбинате, в сельпо возчиком, с 1959 года до выхода на пенсию в 1985 году, трудился сушилщиком на валяной фабрике.

В нашем музее есть экспозиция, которая называется «Боевые грозовые». На экспозиции представлены боевые награды: Орден Отечественной войны -3 степени, значок «Фронтовик», Юбилейные медали к 30,40 – летию Победы, книжка красноармейца, награды участника ВОВ Самигуллина Абдуллы Самигулловича.

В Музее представлены керосиновая лампа времен ВОВ, осколочная рубашка от гранаты; мина времен ВОВ; фронтовая пилотка; вилки времен ВОВ, немецкая фляжка времен ВОВ. Весной 2011 года три человека нашей школы побывали на раскопках в Новгородской области. Привезенные оттуда штык от винтовки Мосина, осколочная рубашка от гранаты; мина времен ВОВ являются ценными экспонатами.

Мины: Самым распространенным артиллерийским боеприпасом, встречающимся в местах сражений Великой Отечественной войны, были минометные мины. Минометные мины комплектовались взрывателями мгновенного действия высокой чувствительности, которые взводятся в момент выстрела.[5]

Винтовка Мосина магазинная винтовка, принятая на вооружение Российской Императорской армии в 1891 году. Активно использовалась в период с 1891 до конца Второй мировой войны, в этот период многократно модернизировалась. [5]

Ручная граната РГД-33. Сконструирована в 1933 году М. Г. Дьяконовым. Ручные гранаты применялись для поражения живой силы противника в ближнем бою, борьбы с танками и другими бронированными целями, разрушения прочных преград и укрытий полевого типа. [6] По назначению гранаты различались: противопехотные (осколочные), противотанковые, зажигательные и специальные (дымовые, осветительные и др.).

Осколочная граната. Осколочная граната по дальности разлета осколков делились на наступательные и оборонительные. [6]

Останки 132 мм реактивного снаряда «Катюша» . В 1939 года был разработан новый 132-мм осколочно-фугасный снаряд, получивший позднее официальное название М-13. По сравнению с авиационным РС-132 этот снаряд имел большую дальность полета и значительно более мощную боевую часть.[7]

Немецкий военный пенал, предназначенный для хранения 10 таблеток лозантина - средства для дегазации кожи при попадании на нее иприта - боевого отравляющего вещества кожно-нарывного действия. Каждому солдату выдавалось 4 пенала, которые положено было носить в нагрудных карманах. Пенал выпущен в 1940 году. Пенал входил в табельный комплект солдат Вермахта.[8]

В конце мы хотим сказать, мы должны знать и помнить о солдатах ВОВ. За одни сутки погибало 20869 наших солдат, а это значит на каждый метр земли приходится 15 солдат. Сгорели 1710 городов, 70 тысяч деревень, погибло более чем 27 *млн людей*, и остались инвалидами несколько миллионов людей. [9]

Из Кукморского района на войну ушли 18 тысяч человек. Из них 4, 600 солдат погибли, пропавших безвести 6000. На сегодняшний день остались только 57 ветеранов войны из 7 тысяч вернувшихся из войны.

III. Представление проекта

Анализируя деятельность по реализации проекта в течение 2 лет, можно сделать вывод, что интерес к историю края повысился. Мои одноклассники, друзья, волонтеры, школьники и дошкольники, населения Таишевского микрорайона с интересом слушают наши выступления. Мы проводим выездные экскурсии и представляем наш музей на разных мероприятиях. Значит, наш проект актуален и представляет собой интерес.

Список литературы

1. Матрусов И.С. Школьное краеведение и его задачи. /Краеведческая работа в школе: Тезисы докладов к конференции по проблемам краеведения и охраны окружающей среды в работе школы и педвузов, 1974, часть 4. – М. : 1974 с. 3
2. Сейненский А.Е. Родной край: страницы истории. В помощь педагогу-краеведу. – М. : 1994
3. Тверская Д.И. Музей как научно-исследовательское учреждение. /Сборник научных трудов Музея революции: Музей-культура - общество – М. : 1992 с. 61 - 90
4. Туманов В.Е. Школьный музей. Методическое пособие. М. : ЦДЮТ и К, 2002, с. 154
5. ru.wikipedia.org
6. feldgrau.info
7. operation-barbarossa.narod.ru
8. archeology.flybb.ru
9. beriozka-rus.livejournal.com›

АВЫЛ ТАРИХЫ – УРАМ ТАРИХЫ

Хасаншин Булат Айратович, ученик 10 класса
Научный руководитель – Хасаншина Венера Масгутовна
МБОУ "Узякская СОШ", Тюлячинского муниципального района РТ

Күп күргән, күп белгән гыйлем кешеләренең сөйләвенчә, кешенең исемендә аның җисеме, холкы-фигыле, эчке дөньясы чагылыш таба. Урам-тыкрыкларга кушылган исемнәр дә монда яшәүчеләрнең уй-гамәлләренә йогынты ясыйдыр, мөгаен. Һәрхәлдә, Ленин исемендәге тәҗрибә җитештерү хуҗалыгында нәкъ әнә шулай фикер йөртәләр кебек. Биредәге Үзәк бистәсендә фидакарь хезмәтләре белән дан-шөһрәт казанган шәхесләрнең исемнәрен урамнарга биреп мәңгеләштерү матур бер гадәткә әверелгән. Мөхтәрәм игенче,

җитәкче булып торган елларда хуҗалыкның данын бөтен республикага шаулаткан Габделхак Галиев, Татарстанның һәм Россиянең атказанган ветврачы Миңнехаҗи Шакиров, Социалистик Хезмәт Герое, ике тапкыр Ленин ордены, “Урак һәм Чүкеч” алтын медале иясе Гөлбикә Кәримова урамнары шул хакта сөйли.

Без Үзәк урта мәктәбе урнашкан урамның ни өчен шулай аталу тарихын ачыклауны максат итеп алдык. 1996 нчы елда авыл хуҗалыгы хезмәткәрләре өчен төзеп тапшырылган урам башта Мәктәп урамы исемен йөртә.1999 нчы елда, биредә Г.Кәримовага хөкүмәт йорт җиткереп биргәч ,бу урамга Үзәк авыл җирлегенең №321 карары нигезендә Г.Кәримова исеме бирелә.

Сыер савучы Г.Кәримованың хезмәт юлы бездә зур кызыксыну уятты. Фәнни эшебезне язганда, түбәндәге бурычлар куелды:

- Г.Кәримова турында музей һәм матбугат битләреннән мәгълүмат туплау;
- интервью алу.

Теманың актуальлеге:

1. Авыл урамнан, ә урам хуҗалыктан башлана. Авыл тарихын өйрәнгәндә, урам тарихын өйрәнүне читтә калдырырга ярамый. Хөрмәткә лаек авылдашларыңның хезмәт юлларын өйрәнү, белү бик кирәк.

2. Күп кеше бәхетне шәһәргә китеп, яхшы эшкә урнашуда күрә. Чынлыкта исә, авылда торып, гап-гади савымчы булып та, олы дәрәҗәләргә күтәрелергә мөмкин.

Беренче бүлек. Хезмәттә табылган бәхет

Гөлбикә апаның нәсел тамырлары Теләче төбәгендәге иң борынгы авыллардан саналган Карашырмәдә. 1950 елда аның ата-анасы Үзәккә күчеп килә. 7 нче сыйныфны Орымширмәгә барып укып йөреп тәмамлый. Сыер савучыларга кызыгып карап торган Гөлбикәнең хыялы тормышка аша. 15 яше дә тулмаган кызны мал азыгы ташуга билгелиләр. Бөтен эш кул белән эшләнә. Яшь нәфис кулларга печәнен дә, фуражын да, дәү-дәү кабакларны да төяргә-бушатырга туры килә. Авыр эштән кан оешкан тәнен төннәр буе уып чыккан чаклары да була. Ләкин түзә кыз. Балачактан ук күңелендә йөрткән хыялы, шушы хезмәткә мәхәббәте белән генә көч бирә.

Сыер савучыларның берсе эштән китеп баргач, аннан калган савым сыерлар төркемен Гөлбикәгә тапшырырга булалар. Һәм ялгышмыйлар, уңган кыз тиз арада, фермада гына түгел, бөтен районда иң яхшы күрсәткечләргә ирешә башлый. Тырышлыгын да бик тиз күреп алалар. 20 яше тулган көннәрдә ул партиягә кабул ителә. Ул 1953 елдан 1993 елга кадәр Ленин исемендәге тәҗрибә-җитештерү хуҗалыгында сыер савучы булып эшли. 1971-1975 елларда һәр сыердан уртача 5 мең литрдан артык сөт савып ала. Югары күрсәткечләре өчен аңа Социалистик Хезмәт Герое исеме бирелә (1971), ике тапкыр Ленин ордены (1966, 1971), “Урак һәм Чүкеч” алтын медале (1971), Почет грамоталары белән бүләкләнә. 80-90 елларда да аның исеме Мактау тактасыннан төшми. КПССның XXV съезды делегатына СССР Халык хуҗалыгы казанышлары күргәзмәсендә дә катнашырга туры килә. Өскәрәк үрмәләргә, җайлырак тормышка күчәргә менә дигән мөмкинлекләр бит болар. Тик Гөлбикә Кәримова үз эшенә тугрылыклы калган, беренче көннән алып лаеклы ялга чыкканчыга кадәр фермада хезмәт куйган. Нилектән шулай, аңлашылмый кебек? Барысына да балачак хыяллары сәбәпче. Ул аларга хыянәт итмәгән.

Икенче бүлек. “Хезмәт кешесенең кадере бетмәсен иде.”

Җир йөзенә кеше хезмәт итәргә килә. Хезмәт белән бәйле тормыштан үзенә тәм табып яши. Кешене кеше итүче дә, яшәешенә мәгънә, көч бирүче дә – хезмәт. Ул кешене кыргыйлыктан, караңгылыктан бу якты дөньяга – акыллы кешелеккә алып чыккан.

Электән үк безнең ата-бабаларыбыз хезмәтне үзләренең изге, бөек бурычлары итеп санаганнар. “Мең ел яшәрдәй кәсеп ит”, “Кешенең көче – эшендә”,“Эш сөйгәнне – ил сөяр”, “Һөнәрле кеше – бәхетле кеше”, “Агач – җимеше белән, кеше эше белән матур”, дигәннәр алар. Әйе, тырышып, җиренә җиткерелеп башкарылган һәрбер эш зур хөрмәткә лаек. Ул хезмәт зурмы, кечкенәме – иң мөһиме – кешеләргә файдалы булсын. Үзеңне төрле һөнәр иясе урынына куеп карасаң, кайберләре турында уйланып каласың. Үз-үзеңә сорау бирәсең:

“Бу һөнәр гаять авыр, аны башкарырга минем көчем, сабырлыгым җитәрме?” Әлеге хезмәтне башкаручыга сабырлык та, түземлелек, куәт тә кирәктер бит?! Менә шундый һөнәрләрнең берсе – сыер савучы.

Фәнни эшне башкарганда, Гөлбикә Кәримованың үзен күреп сөйләшергә туры килде: “Һәр эштә дә тырышлык, алда торган бурычны аңлау, хезмәтеңне ярату, аны ихлас күңел белән башкару таләп ителә. Шулай булмаганда, нинди яхшы сыерның да бозылуы мөмкин. Терлек тә ягымлы булуны ярата. Аны кычкырып ярсыту, кыйнау һич ярамый. “Девятка” кушаматлы сыердан туган бозауны һич онытасым юк, үз баламдай тәрбияләдем. Һаман да күз алдымда тора. Эшемне яратып башкардым. Кышкы чорда да һәр сыердан бер пот сөт савып ала торган идем. Җиңел булды дип әйтә алмыйм. Иренмәскә кирәк. Иң элек сыерның җилемен әйбәтләп юып, тастымал белән корытып сөртә торган идем. Савуны төгәлләгәч, массаж ясый торган идем. Җыеп кына әйткәндә, сыерның сөте телендә һәм савучының кулында. Күп сөт алуга ирешү өчен ел әйләнәсе көрәшергә, бөтен эшне белеп, җиренә җиткереп башкарырга туры килде. Бервакыт хуҗалык җитәкчеләре: “Бөтен өмет синдә – малларга ашатырга фураж калмады, Гөлбикә. Син делегат кеше, абруең зур, бар Мәскәүгә, ничек итсәң ит, әмма табарга тырыш! Югыйсә дөрләп яначакбыз!” – дигәч, юлга чыгып китәргә туры килде. Туп-туры СССР Авыл хуҗалыгы министрлыгына барып кердем. Үземнең кем икәнлегемне аңлаткач, ике дә уйлап тормастан, кулыма 500 тонна фуражга рөхсәт кәгазе язып биргәннәр иде.

Безнең чорда тырышып эшләгәндә кадер-хөрмәт, ихтирам яулап була иде. Хәзер вәзгыять башкачарак. Без иртәгесе көннең якты, өметле буласына ышанып яшәдек. Һәм ул шулай булды да, тормышлар көннән-көн яхшыра барды. Бүген ни ашыйм, ни киям дисәң, шул бар. Муллык хөкем сөрә, Аллага шөкер. Хезмәт кешесенең кадере бетмәсен иде инде”.

1993 елдан лаеклы ялда булса да, Гөлбикә Кәримова һәрдаим игътибар үзәгендә. Авыл хуҗалыгы өлкәсендә үткәрелгән республикакүләм семинарларның да ансыз үткәне юк.

Мәктәпнең “Туган якны өйрәнү” музеенда данлыклы савымчыга бер зур почмак бирелгән. “Геройлар көне”ндә ел саен Г.Кәримова белән очрашу оештырыла. Г.Кәримова белән үткәрелгән әлеге очрашуларны укучылар көтеп ала. Авылның хөрмәтле кешесе бик теләп безгә үзенең уй-фикерләрен җиткерә: “Фидакарь хезмәт куеп яшәргә кирәк! Кем генә булсаң да, әгәр син үз хезмәтең белән кешеләргә кирәк икәнсең, илеңә-халкыңа кирәк икәнсең – син бәхетле! Синең хезмәтеңнән кешеләр канәгать икән, шат икән – син бәхетле! Ә гомереңне яраткан эшеңә багышласаң, чит җирләрдә туган ягыңны бер күрергә тилмереп яшәмәсәң – син икеләтә бәхетле!”

Йомгаклау

Хезмәтебезне язганда, мәктәпнең “Туган якны өйрәнү” музеена, авыл һәм район китапханәсенә, җирле үзидарәгә мөрәҗәгать иттек. Фәнни эшебезне төгәлләгәндә, урамга исем бирелү тарихын ачыклау барышында түбәндәге нәтиҗәләргә килдек:

1. Г.Кәримова – Үзәк бистәсенең горурлыгы, данлыклы савымчысы, күренекле шәхесе. Ул киләчәк буыннарга өлге, урамның нуры булып тора. Аның Үзәк тарихында эз калдырырлык уңышлары күп.

2. Бу урамның исеме җисеменә туры килә. 14 хуҗалыкның 12сендә авыл хуҗалыгы тармакларында мактаулы һөнәр ияләре ягъни Гөлбикә апа дәвамчылары көн күрә.

3. Авыл тарихы – урам тарихы. Үзәк бистәсенең күп кенә урамы танылган сыер савучы, терлекче, ветеринар, игенче исемен йөртә. Киләчәктә бистәнең бүтән урам исемнәренең килеп чыгышын тикшерергә кирәк дигән фикер туды. Хезмәт Кызыл байрагы ордены кавалеры Фәридә Әүхәдиева, Татарстанның һәм Россиянең атказанган ветврачы Миңнехаҗи Шакиров урамнары да фәнни-тикшеренү эшенә кызыклы объект булып торалар.

Кулланылган әдәбият:

1. Хәлиуллин И. Теләче йолдызлыгы: Тарихи-публицистик очерклар.- Казан: Татар.кит.нәшр., 2006.

2. “ОПХ им.Ленина 70” буклеты.

3. Сверигин Р. Туган ягым – Теләче. Казан: "По городам и весям" нәшрияты, 2003.
4. "Знамя Победы" газеталары.
5. "Җиңү байрагы" газеталары.
6. Музей альбомы "ОПХ им.Ленина на страницах печати"

АРБОР АВЫЛЫ ТОПОНИМИКАСЫ

Шайхиева Язгуль Ришатовна, ученица 7 класса
Научный руководитель – Шайхиева Гелүса Саматовна
МБОУ "Арборская СОШ", Баотасинского муниципального района РТ

Безнең авыл бик борынгы авыл, ул кайчан барлыкка килгән һәм аны ни өчен шулай дип атаганнарын әлегә төгәл белеп бетермим. Боларны ачыклау өчен мин үзем бераз гына тикшеренү эшләре алып барырга булдым. Минем уйлавымча, авылымның кайбер урыннарның атамалары аша туган якның тарихын ачыкларга була. Шуңа күрә "Арбор авылы топонимикасы" дигән эзләнү эше сайлавым да практик яктан зур әһәмияткә ия булган актуальлекне раслаучы факт.

Эзләнү эшемнең тикшерү объекты – авылның географик объектлары, табигый ландшафты; тикшерү предметы – авылның барлыкка килүен, яшәү рәвешен чагылдырган тарихи чыганаклар, язмалар, истәлекләр; тикшерү нәтиҗәсе – материаллар туплау, урыннарның исемнәренең мәгънәсен өйрәнү, тикшерү методлары – тарихи чыганакларны укып өйрәнү, чагыштыру, анализлау.

Эзләнү эшемнең максаты: Арбор авылы тирәсендәге топонимикаларны җыю, өйрәнү, аларның тарихын, килеп чыгышын ачыклау һәм аларны укыту-тәрбия эшендә куллану. Эшкә түбәндәге бурычлар куелды:

1. Тикшерү объектларын өйрәнү;
2. Топонимик исемнәрнең килеп чыгышын ачыклау;
3. Тирә-юнебезнең топонимикасының сүзлеген төзү.

Тикшерү объекты: авылның географик объектлары, табигый ландшафты. Эшемне башкару өчен эзләнү, мәгълүмат чыганакларын өйрәнү методларын кулландым.

Төп тикшеренү нәтиҗәсе – материаллар туплау, урыннарның исемнәренең мәгънәсен өйрәнү.

Бүлек 1 Авылым турында

Дөрестән дә, Арбор авылы табигатьнең бик матур почмагында, биеклеге 170-190 метр булган калкулыклы тигезлектә урнашкан. Тирә-юне урманнар. Тау битләреннән, урман аланнарыннан челтер-челтер чишмәләр ага. Һәр урман, болын, һәр чишмәнең үз атамасы бар.

Арбор авылы Вятка һәм Иләт елгалары арасындагы субүләр авышлыгында Татарстан Республикасы Казаннан 120км. ераклыкта төньяктарак урнашкан. Авыл Арборка елгасының уң як ярына урнашкан һәм елга буенча 2 км тирәсе озынлыкка сузылган. Елга үзәненең ике ягы буйлап биек булмаган калкулыклар (үрләр) күтәрелә. Авыл шул үрләр арасындагы уйсулыкка урнашкан. Арбор исеменең чыгышы элеккеге Урбар исеменә бәйле, "Үр" бар дигән сүздән барлыкка килгән. Тора-бара бу сүз әйтелеше Арбор булып үзгәрә.

Арбор территориясенең геологик төзелеше югары Казан һәм югары Пермьнең татар ятмаларыннан тора. Алар дүртенчел чор токымнары белән капланган. Югары Казан ятмалары доломитлардан, известьташлардан һәм комташлардан тора. Аларда балчык, мергель, аргиллит катламнары күренә. Ятмаларның калынлыгы 25м дан 44м га кадәр җитә. Татар ятмалары балчык, комташ һәм известьташлардан тора. Аларга урыны-урыны белән мергель үтеп кергән. Ятмаларның калынлыгы 7м дан 30м га кадәр. Аларны каплап өстәрәк ятучы, 2м дан 10м га кадәр калынлыктагы дүртенчел чор

токымнары балчык һәм кызыл балчыктан тора. Дүртенчел чор токымнары туфрак, үсемлек белән капланган. Авыл һәм күмәк хуҗалык җирләре калкулы тигезлеккә урнашкан. Калку урыннар төрле зурлыктагы ерымнар белән кискәләнгән. Ерымнар җил һәм су эрозиясе тәэсирендә зураялар, тирәнәяләр.

Грунт сулары 3-8 метр тирәнлектә ята. Җир асты суларын йөртүче катлам известьташ, доломит һәм комташлардан тора. Язгы чорда су өслеге 1 – 1,5 метрга кадәр күтәрелергә мөмкин.

Бүлек 2. Топонимика нәрсә өйрәнә?

Топонимика фәне географик исемнәрнең мәгънәсен, килеп чыгышын, үзгәрешен, хәзерге вакыттагы торышын, язылышын, әйтелешен өйрәнә.

Топонимика география фәне белән бик тыгыз бәйләнештә: ниндидер объектны өйрәнү өчен, аны бик яхшылап күзалларга кирәк. Тарих белән бәйлелеге: халык күченеп китә, ләкин алардан калган елга, күл, тау атамалары алардан соң күченеп килгән халык хәтерендә сакланып кала. Күп кенә географик атамалар үзендә тарихи вакыйгаларны саклый. Шул ук вакытта топонимика ул – ономастика да. Ономастика – лингвистиканың ялгызлык исемнәренең тарихын, килеп чыгышын өйрәнүче бер бүлеге.

Топонимия – нинди дә булса территориянең атамалар җыелмасы.

Топонимиканы төрләре буенча төрле классларга бүләләр.

Ойконимнар – торак пунктларның атамасы.

Гидронимнар – сулыклар атамасы.

Оронимнар – таулар, калкулыклар атамасы.

Дримонимнар – урманнар атамасы. Гадонимнар – урамнар исеме.

Бүлек 3. Гидронимнар: елгалар, инешләр, чишмәләр.

Арбор (Арборка) елгасы – исеме монда безнең авылдан күпкә алданрак нигезләнгән, марилар яши торган Арбор авылыннан алынган – димәк, Арбор авылы янынннан ага торган елга. Мари Иле Республикасының Мари Төрәк районы җирлегендәге Зур Карлыган авылы янындагы чишмәдән башлана һәм, көнбатыштан көнчыгышка таба бормаланып агып, җир асты һәм күп санлы чишмәләр белән суы белән тулыланып, Смәел авылыннан бераз түбәндәрәк Шушма елгасына кушыла. Озынлыгы 27,2 км, су туплау мәйданы 13180 квадрат-метр. Иң тирән урыны 1,76 метр, иң киң урыны 10 метр. Елганың ярлары урыны-урыны белән үтә куе тал-тирәкле. Язларын алар җансызга да җан өрә торган сандугачлар моңына күмелә. Монда күп төрле елга балыклары, ондатралар бар, язын кыр үрдәкләре, челәннәр кайта. Тугайлары мул печәнле, камыш, саз үләннәре үсә.

Арборка елгасы – авылыбызның күрке, горурлыгы, яшәү чыганагы. Безнең бурыч – аны күз карасы кебек саклау, пычратмау, кадерсезләмәү.

Кләтиңгәр елгасы – ике як ярын хасил итүче сөзәк үрләре чикләвек һәм артыш куаклары белән капланган, түбән өлешендә ялангач булган зур коры елга. Куныр ягындагы басулардан башланып, авылның көньчыгыш өлеше тирәсендә Арбор елгасына сул кушылдык булып тоташа. Елганың урта өлеше үтә тирән, шуңа күрә бу өлеше халык арасында Тирән елга исеме белән билгеле. Авыл өлкәннәре егерменче гасыр башларында ярларыннан чишмәләр агып чыкканлыгын сөйлиләр иде, бүген алар юк инде. "Эңгәр" сүзе кушылу исеменең марилардан калганлыгына ишарәли. Кләтиңгәр елгасы Арбор елгасы белән кушылган урында борынгы чорда киң мәйданда сазлыклар булган. Авылыбызга нигез салучы борынгы кешеләр нәкъ менә шушы урынга нигез корганнар.

Мөниңгәр инеше – исеме мари теленнән алынган, сазлыклы елга мәгънәсен бирә. Кәтәй урманының түбән очындагы мул сулы чишмәдән (аны Гөлкәй чишмәсе дип тә атыйлар) агып чыга торган инешчекнең киңлеге 0,8-1,5 метр, тирәнлеге 0,5 метр. Урман читендәге уйсулыкка таралып, сазлык хасил итә. Бүген ул сазлык юк инде. Инеш әнә шул сазлыктан агып чыга, чишмә, җир асты һәм явым-төшем сулары белән туенып Фәхри тавы итәге буйлап агып төшеп, авылны Арбор һәм Мөниңгәр өлешләренә бүлеп, Арбор елгасына кушыла. Бу инешчектә су сыешлыгы 418$м^2$ булган плотина (буа) төзелгән. Ул шактый

еллар басуларны сугару өчен файдаланыла. Буада карп, бәртәс һәм башка балыклар күп.

Өлшеңгәр елгасы – ике як сөзәк ярлары печәнлекле булган зур коры елга. Бүгенге көндә көтүлек итеп файдаланыла. Исеме марилардан калган.

Шәми елгасы – Өлшеңгәр елгасына охшаш табигатьле зур коры елга. Бүгенге көндә шулай ук көтүлек итеп файдаланыла. Авылыбызның революциягә кадәр яшәгән бер Шәмсетдин исемле кешенең кушаматы белән аталган.

Мари (Рушенер) елгасы – Мещан урманыннан башланып, бормалануларсыз Арбор елгасы буендагы үзәнлеккә төшә торган тәбәнәк-сөзәк ярлы коры елга. Татарстан һәм Мари Иле Республикаларының чиге буйлап уза. Елга ярыннан 1985 елда Уренгой-Ужгород нефть үткәргеченең ике параллель магистрален тоташтыручы нефть үткәргече сузылды. Бу аның ландшафтын шактый үзгәртте. Елганың ярында мәҗүси мариларның борынгы зираты саклана.

Урта елга – табигате, рельефы белән Кәтәй урманын кабатлый. Фәхри белән Кәтәй арасындагы елгалыктагы урман булу сәбәпле шулай дип атыйлар.

Коры елга - авыл башында урнашкан. Элек монда су булмаган, ә хәзер инде аз гына су төшә башлаган.

Гөлкәй чишмәсе (Кәтәй чишмәсе) – кайчандыр Гөлкәй исемле бай хатын безнең якларга килгән булган. Ул кирпеч заводы салдырган, чишмә казыткан. Кирпеч сугарга ярындагы кызыл балчыкны ташыганнар. Әлеге чишмә Кәтәй урманында урнашкан. Су авыш урыннан ташлы көрән, кызгылт балчык катламы арасыннан өскә чыга.

Тазлар (Сабантуй) чишмәсе – Арбор тавы итәгеннән көрән балчыклы катлам арасыннан, төптән басымсыз агып чыгып чишмә хасил итә. Чишмәгә бетон божра куелган. Улакның икенче башы агач бурага чыга. Җәйге чорда су чыгымы бер минутка 18 литр, катылыгы 4,0 ммоль/дм^3. Чишмә суы 100 метр чамасы юл үтеп Арборка елгасына кушыла. “Тазлар” исемен үзен карап-төзекләндереп тоткан авыл кешеләренең кушаматыннан алынган. Истәлек-риваятьләрдә ул гаилә ирләренең барысының да пеләш (таз) булуы турында сөйләнә. Хәзерге көндә чишмәдән ерак түгел урындагы елга үзәнендә авылның сабантуйлары уза. Шул сәбәпле күбрәк “Сабантуй чишмәсе” дип атыйлар. Бу чишмәнең шифалы йомшак суын илебезнең бик ерак төбәкләреннән кайтып кунак булган бик күпләр авыз итәләр һәм суының тәмлелеген мактап бетерә алмыйлар.

Кызыл яр чишмәсе – Арборка елгасының текә, биек сул яры итәгенә урнашкан. Яр кызыл комташтан һәм известьташтан тора. Су известьташ катламы арасыннан астан, басымсыз чыгып чишмә хасил итә. Су чыгымы 1 минутка 6 литрга тигез. Чишмәгә урыныннан чыгып исем биргәннәр.

Әнвәрҗан чишмәсе – Арбор елгасының сул, биек, текә ярында урнашкан. Чишмәнең су чыгымы 1 минутка 10 литр тәшкил итә, катылыгы 5,6 ммоль/дм^3. Су металл торба аша уң ярга чыга. Торбадан чыккан су 7 метр юл үтеп Арбор елгасына агып төшә. Моннан 50 еллар чамасы элек язгы ташу чорында барлыкка килгән. Текә яр көрән һәм кызгылт балчык, известьташ катламнардан тора. Чишмә Гаязетдинов Әнвәрҗан абый йортыннан ерак тугел һәм аны элегерәк Әнвәрҗан абый, аннан аның уллары карап, төзекләндереп торалар. Шуңа күрә чишмә аның исемебеләнатала. Чыганак тирәсендә зирек, тал, каен, миләш, усак агачлары үсә.

Мөниңгәр чишмәсе – Арборка елгасының сул үзәнендә, калкулык итәгендә урнашкан. Калкулыкта нарат агачлары, ә чишмә янында каеннар үсә. Су төптән, басымсыз известьташ катламыннан чыгып бетон божра эченә җыела һәм торба аша чыга. Аннан чыккан су 58 метр ара үтеп Арборка елгасына коя. Чишмәнең су чыгымы 1 минутка 8 литр, катылыгы 6,4 ммоль/дм^3. Соңгы елларда чишмәне бик матур зур будка белән әйләндереп алып, янәшәсенә чәчәкләр утыртып, карап чистартып торалар.

Гайнан чишмәсе – Мөниңгәр инешенеңуң як ярында текә яр буйлап саркып чыккан суга Халиуллин Гайнан торба урнаштыра. Соңгы елларда чишмәнең суын торба аша

инешнең сул ярына Садыйк посадкасы ягына чыгарып, калайдан будка ясап, матурлап куйдылар. Көтүчеләр, юлаучылар өчен элеге чишмә аеруча уңайлы.

Айдар чишмәсе – калкулык итәгенә урнашкан. Чишмә яныннда каен, тал агачлары, ә калкулыкта наратлар үсә. Су ташлы көрән балчык арасыннан чыга һәм акрын гына Арборка елгасына кушыла. Бу урында элек буа һәм су тегермәне булган. Тегермән янында тегермәнченең йорты торган. Инде күптән алар юк. Моннан 30 еллар элек чишмә дә юкка чыккан булган. Аны авылдашыбыз, көрәш буенча дөнья чемпионы Хәйретдинов Айдар кабат казып чыгарды. Хәзерге вакытта чишмәне аның исеме белән атыйбыз.

Курамьял чишмәсе – Арборка елгасының сул ягына, калкулык итәгенә урнашкан. Калкулыкта нарат агачлары. Ә итәгендә нарат, каен, карагай агачлары һәм сазлык үсемлекләре үсә. Чишмә суы астан басымсыз чыгып чокырлы урынга җыела. Су җыела торган урын такта белән әйләндереп алынган һәм 6 метр озынлыктагы торба куелган. Торбадан аккан су 6-7 метр араны һтә һәм акрынлап торфлы, дымлы туфракта үскән камышлар арасында югала. Чишмәнең су чыгымы 1 минутка 7 литр. Калкулык Курамьял тавы дип атала, чишмәгә дә шул исем бирелгән.

Фәхри чишмәсе – 1940 елларда урман каравылчысы булып эшләгән Фәхри исемле кеше исеме белән аталган. Ул чишмәне казыган һәм тирә-юненә агачлар утырткан. Фәхри урманы уртасыннан тирән елга үтә, әлеге елга башында, сөзәк урында чишмә урнашкан. Чишмә суы басымсыз чыгып кешеләр тарафыннан ясалган кечкенә такта бура эченә җыела һәм тимер торба аша тышка чыга. Чишмә суы елга төбеннән агып бераз юл үткәч, җиргә сеңеп юкка чыга. Фәхри чишмәсеннән печән чабучылар, җиләккә йөрүчеләр файдалана.

2016 нчы елда авылыбыз “Чиста су” проекты аша һәрбер өйгә краннан чиста, йомшак су килүгә иреште (катылыгы 2,7 ммоль/дм^3). Фәхри чишмәсе янында скважина бораулап, авылны су белән тәэмин иттеләр.

Бүлек 4. Дримонимнар: урманнар, каенлыклар.

Кәтәй урманы – тирән коры елганың ике ярын биләп үскән зур булмаган катнаш урман. Исеме шушы урманга бәйле билгесез борынгы кеше исеменнән алынган. Урман – авыл халкының ял итә торган урыны. Андагы бер бик зур аланда ел саен, авыл сабантуеның икенче көнендә “Урман сабантуе” үткәрелә.

Мещан урманы – Мари елгасының башланган җирендәге кечкенә катнаш урман. Янәшәсендә генә шул ук исемдәге чикләвек куаклыгы да бар. Бикбулат авылының нигезләнүенә сәбәпче булган Казан мещаннары исеме белән бәйле.

Авылыбызның Субаш ягы басулары түрендә гаять матур, каен җиләгенә, чикләвеккә бай каенлыклар бар.

Атау каенлыгы - юл өстендәге урманчыкта Атау исемле кеше адашы үлгән. Шуңа күрә каенлыкны “Атау каенлыгы” дип атыйлар.

Әкәй каенлыгы - бу урманчык янында бик салкын буранлы көндә күрше Мари авылы хатыны адашып өшеп үлгән. Мари хатын-кызларын бездә әкәйләр диләр. Бу каенлыкны шушы вакыйга белән бәйләнешле рәвештә “Әкәй каенлыгы” дип атыйлар.

Сыер хуты каенлыгы - көтү төш чорында шунда төшлеккә төшкән, исеме шуннан килеп чыккан.

Озын каенлык - урманчык тар озын булып сузылган, шуның өчен “Озын каенлык” дип атала.

Кара каенлык - төрле агачлар үсүче бу каенлык шактый куе, эченә керсәң караңгы һәм адашырдай зур урман булып тоела.

Мәхмүт каенлыгы – (Беткән каенлык)- бу каенлыкта Мәхмүт дигән кеше адашып йөргән. Авыл бабайлары аны күреп чыгарып кайтарып җибәргәннәр. Соңырак бу каенлыкны бетереп, чәчү чәчәләр.Бүгенге көндә ул “Беткән каенлык” дип атала.

Садыйк посадкасы. Бу каен полосасы күренекле шагыйрь Гарифҗан Мөхәммәтшинның әтисе Мөхәммәтсадыйк бригадир булып эшләгәндә, аның җитәкчелеге

белән утыртылган. Г.Мөхәммәтшинның “Әтием каенлыгы” шигыре шушы каенлыкка атап язылган.

Бүлек 5. Оронимнар: таулар.

Арбор тавы – авылыбызның икенче төп күрке һәм бизәге. Риваятьләр хәтта авылыбызың исемен дә шушы тау белән бәйли. Ул шактый текә – биеклеге Арбор елгасы өслегеннән 85 метрга җиткән урыннары бар. Басу сулары агып төшүдән хасил булган ерганаклар аңа үзенә генә хас серлелек бирә. 1982-1987 елларда тауга нарат урманнары утыртылган.

Фәхри тавы – Мөниңгәр инеше буйлап сузылган сөзәк калкулык. Исеме авылыбызның билгесез бер шәхесе исеме белән бәйле. Артышлар күп үсә, җир җиләге мул була. Өске өлешендә Мөниңгәр инеше бассейнына кушыла торган коры елганы ике яклап иңләп үсә торган Фәхри урманына тоташа.

Алмагач тавы – элек, “Социализм” колхозы тауга алмагачлар утырткан, шуңа күрә бу тауны Алмагач тавы дип атыйлар, хәтта бүгенге көндә алмагачлары булмаса да, исеме сакланган.

Йомгаклау

Туган авылымның атамаларын өйрәнеп, мин шуны аңладым, топонимикаларны өйрәнү бик кызыклы һәм мавыктыргыч икән. Мин әле боларны өйрәнә генә башладым, барысына да ирешү - зур бурыч. Шулай итеп, авылымның топонимнарын өйрәнеп, шундый нәтиҗәгә килдем:

- Топонимиканың үзенчәлеге дә фин-угор пластына барып тоташкан татар исемнәрендә чагыла. Безнең якларның ойконимнары кызыклы һәм бик серле.

- Без Марий Эл республикасы һәм Киров өлкәсе белән чиктәш. Бу хәзерге топонимикага берничек тә йогынты ясый алмыйча кала алмый, чөнки һәр халык, һәр милләт үз формасын өсти. Шул ук вакытта, бүген дә ут күршеләр булып, бергә-бергә дус һәм тату яшәгән марилар белән тыгыз бәйләнешне дә күрсәтә.

- Эшебезнең нәтиҗәсе буларак территориябез буенча географик атамалар сүзлеге булдырдык.

Алга таба географик атамаларны җыю урыннарда, архив материалларына таянып алып барылачак. Кайбер объектларның исемнәре үзгәрүне дә анализлап китәргә мөмкин. Кайсы атамалар колхоз, совхоз, оешма исемнәреннән калган, ә кайсылары туган авылдан чыккан зур кешеләргә багышланган. Элеге материалны география, тарих, әдәбият дәресләрендә һәм шулай ук туган якны өйрәнү чараларында кулланырга була.

Кулланылган әдәбият:

1. А.А.Хуснутдинов “Схема территориального планирования Балтасинского муниципального района” – Казань, 2012 – 224 б.
2. Альбом “Арбор авылы”
3. Альбом “Челтер-челтер ага чишмә”
4. Г.С.Мөхәммәтшин “Урбар” – Казан, 2013. – 720 б.
5. З.Г. Хәлиуллина “Туган авылым бизәкләре” – Казан, 2010 – 48 б.

ҖӘЛИЛ ХӘЗРӘТ ФАЗЛЫЕВ – МИЛЛӘТЕМ ГОРУРЛЫГЫ

Шарипова Файруза Илнуровна, ученица 8 класса
Научный руководитель – Миннемуллин Айгиз Рафилевич
МБОУ Бурбашская СОШ", Балтасинского муниципального района РТ

Җәмгыятьтә барган тирән үзгәрешләр әдәбият, дин, сәнгать мәсьәләләренә яңача карауны таләп итә. Китап укуга, әдәбият белән кызыксынуга, иҗат эшенә рухлануга, төрле информация чаралары һәм көндәлек матбугат белән мөстәкыйль эшләү күнекмәләре булдыруга, әхлак, эстетик зәвык формалашуга, туган якның үткәне, бүгенгесе һәм киләчәгенә кызыксыну уятуга, милли үзаң тәрбияләүгә әдәби туган як материалларын өйрәнүнең әһәмияте зур, дип саныйм мин.

Кеше, өйдән, ишек алдын үтмичә, олы юлга чыга алмый. Шуның кебекбезгә, укучыларга, туган як әдипләренең тормышы, эшчәнлеге белән танышмыйча, дөньякүләм танылган олпат шәхесләрнең иҗатын югары дәрәҗәдә күзаллау мөмкин түгел.

Республикабызның кайсы гына районында яшәсәк тә, туган ягыбызның үз төбәгенә генә хас булган кабатланмас матурлыгын күрсәтергә, бай тарихын сөйләргә, күренекле шәхесләре белән таныштырырга бурычлыбыз. Мин – мәгърур таулары, хәтфә болыннары, урман-күлләре, тырыш-уңган, хезмәт сөючән халкы белән дан тотучы Балтач районыннан**.**

Бүгенге язылачак язмамда, районыбыз, авылыбыз халкы тарафыннан зур ихтирамга лаек булган, яраткан язучыбыз, татар дин эшлеклесе, авыл хуҗалыгы белгече, икътисадчы һәм хаҗи-әкбәрҖәлил хәзрәт Фазлыевның тормыш юлы, иҗаты һәм аның иҗатын өйрәнү мәсьәләләре турында язарга телим.

II. Төп өлеш

Татарстан Республикасының баш Казые Җәлил хәзрәт Фазлыев Балтач районы Бөрбаш авылында 1956 нчы елда туа. Әтисе Васил, әнисе Маува совхоз эшендә булганлыктан, әби-бабай тәрбиясендә үсә. Бернәрсәдән дә курыкмаган, бары тик Аллаһ, аның кануннарын белгән әбисен ул еш искә ала.

*Үзара аралашыгыз! Йөзегез нурланыр, кальбегез чистарыр, ризыгыгыз киңәер (Хәдис).*Яшьтәшләре сөйләвенчә, яшьтән үк бик башлы, ярдәмчел була ул. Спортны бик ярата, сабантуй ярышларында беренчелекне бирми, 14 ел буе колгага бары тик ул гына менә. Бөрбаш урта мәктәбен "5"ле билгеләренә генә тәмамлап, авыл хуҗалыгы институтында укый, аны кызыл дипломга тәмамлый. Аспирантурага калырга тәкъдим итсәләр дә, монда аның үз планнары. Армиядә хезмәт итеп кайткач, 8 ел Балтач районының баш экономисты булып эшли. "Районның мактаулы экономисты" дигән исем бирелә.

*Кыйммәтсез, кечкенә генә әйбергә дә карап соклана белсәң, бәхет ачкычлары синең кулыңда булыр (Хәдис).*Туган авылында баш экономист булып эшли башлагач, күңелендә яңа хыяллар барлыкка килә. Аның балалар укытасы, хәреф танытасы, дин өйрәтәсе килә. 1988 нче елда мәктәптә гарәп хәрефләре белән укырга-язарга өйрәтә башлый, әкренләп балаларны намазга бастыра.

*Бәхет канәгать кеше яклы булачак (Хәдис).*Бик күп тырышлыклар куеп, Җәлил хәзрәт туган авылында мәчет төзетә. Кыш көннәрендә монда 100 дән артык шәкерт дәресләргә йөри, аның үрнәгендә Балтач районында мәчетләр төзи башлыйлар.

Бәхетле кешеләр үзләренең елмаюлары һәм мәрхәмәте белән бөтен дөньяны үзләренә караталар (Хәдис). Кечкенәдән башлы, юмор хисе булган, үз сүзен өзеп әйтә белүче Җәлилнең вәгазьләрен халык йотлыгып тыңлый, аңа тартыла башлый. Аның дини-тәрбияви фикерләре китап битләрендә дә урын ала. Бүгенге көндә аның егермеләп китабы дөнья күрде. Аның "Җәлил хәзрәт вәгазьләре", "Җәлил хәзрәт дәресләре", "Иманлы бала", "Иман вазыйфалары", "Ягез бер дога", "Йөз дә бер вәгазь" исемле китаплары басылып чыкты.

*Бөтен дөньяда кешеләр иминлектә, тынычлыкта, хөрмәт һәм мәхәббәттә булуын теләсәгез, гаиләгезне сөяргә өйрәнегез (Хәдис).*Җәлил хәзрәтне бәхетлеләрнең бәхетлесе дип атасак та, ялгышмабыз: гаиләдә тугрылыклы ир, 3 бала атасы, 7 оныкка бабай, энесе һәм сеңлесенә зур терәк ул. Уллары Булат һәм Алмаз үз гаиләләре белән авылда яши, ә кызы Айсылу этисе язган китапларга мөхәррирлек итә.

Бәхетле кеше, эче сөенеч белән тулганга, бөтенесенә бәхет тели (Хәдис). Аның тырышлыгын күреп, Татарстан президенты Минтимер Шаймиев югары бәяләде, шул елларда Татарстан Диния нәзарәте идарә әгъзасы, үз төбәгендә мөхтәсиб, берничә районга казый да булып сайлана.

*Яшә шулай, синең белән очрашканда кешеләр елмайсыннар, аралашканда бәхетләрен арттырсыннар (Хәдис).*Җәлил хәзрәтнең осталыгын күреп, Татарстан Диния нәзарәте аңа берләшү корылтаен алып баруны тапшыра. Ул аны җиренә җиткереп башкарып, җөмһүриятебездә танылу ала.

Бәхетеңне арттырырга теләсәң, чиләгеңдәге чүбеңнән генә түгел, күңелеңдәге чүбеңнән дә котыл (Хәдис). Республикабызның баш Казые Җәлил хәзрәт төрле авыл, шәһәрләрдә мәчет һәм мәдрәсәләр ачуда еш катнаша. Кайда гына барса да, үзенең тәрбияви-дини вәгазьләре белән халыкны яхшылыкка өнди.

Үзе өчен һәйкәл куйдырырга омтылмаган кеше генә һәйкәлгә лаек (Хәдис). Республиканың баш Казые Җәлил хәзрәтне Россиянең төрле өлкәләрендә дә күренекле шәхес буларак беләләр.

Кешегә ярдәм итә алсаң, ярдәм ит, булдыра алмасаң, аның өчен дога кыл (Хәдис). Барлык яктан да камил шәхесләр тәрбияләү өчен, мәктәбебездә беренчеләрдән булып әхлак дәресләре үткәрелә башлады. Без, укучылар, әлеге дәресләрне көтеп алабыз, яратып укыйбыз. Җәлил хәзрәт районыбызның һәм республикабызның әхлак укытучылары белән даими элемтәдә тора, аларга дини юнәлеш бирә, матди ярдәм күрсәтә.

*Кальбен иман өчен сафландырган, телен тугры сүзле кылган, күзен күңел күзе белән карауч иткән кеше уңышка ирешә (Хәдис).*Менә инде 10 ел рәттән мөселман балалары өчен сабан туе үткәрелә. Аның төп оештыручысы Җәлил хәзрәт Фазлыев. 2015 елны әлеге бәйрәм Бөтен Рәсәй күләмендә зурлап үткәрелде. Төрле регионнардан килгән балалар бәйрәмнең оештырылу дәрәҗәсенә сокланып, бу елны да килү турында хыялланып кайтып киттеләр.

Бәхетле кеше исә гел хәрәкәтләнә һәм шуның бәрәкәтен татып сөенә (Хәдис). Республикабыз җитәкчеләре дә Җәлил хәзрәт фикерләренә таяна, киңәшләренә колак сала.

Эй кешеләр, изгелекләрдә узыша-узыша ярышыгыз (Хәдис). Туган авылыбызда да Җәлил хәзрәтнең дәрәҗәсе зур. Аның кылган изгелекләрен санап бетергесез. Аның ярдәме белән авыл урамнары төзекләндерелде, күперләр салынды, 2 катлы мәктәп бинасы балкып утыра, чишмәләр яңартылды. Авыр тормышлы гаиләләргә дә даими ярдәм итеп тора. Гомумән, авылыбыз халкы аның ярдәмен тоеп яши.

*Әй мөселманнар, башка дин әһелләрен сүкмәгез, аларга сүз тидермәгез (Аять).*Башка милләт халыклары белән дус һәм тату яшәү максатыннан, төрле дин әһелләре белән дә еш очрашулар була. Күптән түгел генә Җәлил хәзрәт Христиан дине вәкиле белән дә халыклар арасында дуслыкны ныгыту, ришвәтчелек, терроризмга каршы көрәш чаралары турында фикер алыштылар.

*Һәрбер көнне бәхетле бәйрәм көненә яки хәсрәтле хәтер көненә әйләндерү кешенең үз кулында (Хәдис).*Әле күптән түгел генә халыклар арасындагы милли дуслыкны үстерүдәге хезмәтләрен исәпкә алып, Татарстан Республикасы президенты Рөстәм Миннеханов Җәлил хәзрәтне Рәхмәт хаты белән бүләкләде. Район халкы өчен эшләгән изге гамәлләре өчен, 2015 нче елда Балтач районының “Мактаулы гражданины” исеменә лаек булды.

III. Йомгаклау

Бәхетле булу халәте Алладан сорауда түгел, ул биргән нигъмәтләрнең кадерен белеп, шөкер итүдән гыйбарәт (Хәдис). Җәлил хәзрәтнең вәгазьләрен күптән ишетеп беләм, рәхәтләнеп тыңлыйм. Ул бик күпләрнең күңеленә иман нуры салучы, туры юл күрсәтүче

остаз, чөнки туры юлның ахыры шатлык, җәннәт белән бетә. Менә шушылай яшәүләребезнеАллаһ Раббыбыз барчабызга да насыйп кылса иде!

Йомгак ясап әйткәндә, Җәлил хәзрәт Фазлыев һәрвакыт бөтен җаны-тәне белән үзенең укучылары язмышы өчен янып яши, аның тормыш-көнкүрешен яхшырту турында кайгырта, телебез, милләтебез, гореф-гадәтләребезне саклау һәм үстерү өчен тырыша.

Кулланылган әдәбият

1.Балтач энциклопедиясе – Казан: 2010. – 536 б.
2.Фазлыев Җ. Әти-әниләргә нәсыйхәт: тәрбия турында – Казан: Иман, 2011. – 112 б.
3. Фазлыев Җ. Җәлил хәзрәт дәресләре – Казан: 1999. – 184 б.

ИССЛЕДОВАНИЕ СПЕКТРАЛЬНЫХ ЛИНИЙ ПАРОВ МЕТАЛЛОВ И ГАЗОВ ПРИ ПОМОЩИ ШКОЛЬНОГО ДВУХТРУБНОГО СПЕКТРОСКОПА

Абдуллин Данияр, ученик 9 класса,
Научный руководитель: Леонтьев Вадим Анатольевич
МБОУ «Гимназия им. К. Ф. Шакирова с. Большой Сардек»
Кукморского района РТ

Цель: Исследование спектральных линий паров металлов и газов при помощи школьного двухтрубного спектроскопа.

Задачи:

1. Изучить метод спектрального анализа.
2. Выяснить физическую природу спектров различных типов.
3. Изучить устройство и принцип работы школьного двухтрубного спектроскопа.
4. Изучить руководство по эксплуатации учебных спектральных труб.
5. Ознакомиться с правилами безопасного пользования высоковольтным генератором.

Исследование линейчатого спектра вещества позволяет определить, из каких химических элементов оно состоит и в каком количестве содержится каждый элемент в данном веществе.

Метод определения качественного и количественного состава вещества по его спектру называется спектральным анализом. Спектральный анализ широко применяется при поисках полезных ископаемых для определения химического состава образцов руды. В промышленности спектральный анализ позволяет контролировать составы сплавов и примесей, вводимых в металлы для получения материалов с заданными свойствами.

Достоинствами спектрального анализа являются высокая чувствительность и быстрота получения результатов. С помощью спектрального анализа можно обнаружить в пробе массой $6*10^{-7}$ г присутствие золота при его массе всего 10^{-8} г. Определение марки стали методом спектрального анализа может быть выполнено за несколько десятков секунд.

Спектральный анализ позволяет определить химический состав небесных тел, удаленных от Земли на расстояния в миллиарды световых лет. Химический состав атмосфер планет и звезд, холодного газа в межзвездном пространстве определяется по спектрам поглощения.

Изучая спектры, ученые смогли определить не только химический состав небесных тел, но и их температуру. По смещению спектральных линий можно определять скорость движения небесного тела.

Спектральный анализ. Спектральный анализ - физический метод качественного и количественного определения атомного и молекулярного состава вещества, основанный на исследовании его спектров.

В основе спектрального анализа лежит изучение строения света, который излучается или поглощается анализируемым веществом. Методы спектрального анализа делятся на эмиссионные (эмиссия — испускание) и абсорбционные (абсорбция — поглощение).

Эмиссионный спектральный анализ основан на способности возбужденных атомов излучать. Если анализируемое вещество испарить, например, в электрической дуге, т.е. сообщить его атомам энергию и привести их в возбужденное состояние, то вещества начинает светиться. Атомы каждого элемента испускают излучение определенных длин волн, что позволяет определить, какие элементы входят в состав анализируемого вещества. Поскольку интенсивность излучения зависит и от количества излучающих атомов, то по наличие и положению полос делают вывод о составе вещества (качественный анализ),а по интенсивности полос определяют(с помощью калибровочной кривой)содержание отдельных элементов(количественный анализ)

Абсорбционный спектральный анализ основан на способности молекул и атомов поглощать электромагнитное излучение. Он широко применяется для анализа раствора и позволяет выявить состав раствора и концентрацию компонентов.

Рассмотрим схему эмиссионного спектрального анализа. Для того чтобы вещество излучало свет, необходимо передать ему дополнительную энергию. Атомы и молекулы анализируемого вещества переходят тогда в возбужденное состояние. Возвращаясь в обычное состояние, они отдают избыточную энергию в виде света. Характер света, излучаемого твердыми телами или жидкостями, обычно очень мало зависит от химического состава и поэтому его нельзя использовать для анализа. Совсем другой характер имеет излучение газов. Оно определяется составом анализируемой пробы. В связи с этим при эмиссионном анализе перед возбуждением вещества его необходимо испарить.

Испарение и возбуждение осуществляют в источниках света, в которые вводится анализируемая проба. В качестве источников света используют высокотемпературное пламя или различные типы электрического разряда в газах: дугу, искру и др. Для получения электрического разряда с нужными характеристиками служат генераторы.

Высокая температура (тысячи и десятки тысяч градусов) в источниках света приводит к распаду молекул большинства веществ на атомы. Поэтому эмиссионные методы служат, как правило, для атомного анализа и только очень редко для молекулярного.

Излучение источника света складывается из излучения атомов всех элементов, присутствующих в пробе. Для анализа необходимо выделить излучение каждого элемента. Это осуществляют с помощью оптических приборов — спектральных аппаратов, в которых световые лучи с разными длинами волн отделяются в пространстве друг от друга. Излучение источника света, разложенное по длинам волн, называется спектром.

Спектральные аппараты устроены таким образом, что световые колебания каждой длины волны, попадающие в прибор, образуют одну линию. Сколько различных волн присутствовало в излучении источника света, столько линий получается в спектральном аппарате.

Свет, разложенный в спектральном аппарате в спектр, можно рассматривать визуально или зарегистрировать с помощью фотографии или фотоэлектрических приборов. Спектральные аппараты — монохроматоры — позволяют выделять свет одной длины волны, после чего он может быть зарегистрирован с помощью фотоэлемента или другого электрического приемника света.

При качественном анализе необходимо определить, к излучению какого элемента относится та или иная линия в спектре анализируемой пробы. Для этого нужно найти длину волны линии по ее положению в спектре, а затем с помощью таблиц определить ее принадлежность тому или иному элементу. Для рассмотрения увеличенного изображения спектра на фотографической пластинке и определения длины волны служат измерительные микроскопы, спектропроекторы и другие вспомогательные приборы.

Интенсивность спектральных линий растет с увеличением концентрации элемента в пробе. Поэтому для проведения количественного анализа нужно найти интенсивность одной спектральной линии определяемого элемента. Интенсивность линии измеряют или по ее почернению на фотографии спектра (спектрограмме) или сразу по величине светового потока, выходящего из спектрального аппарата. Величину почернения линий на спектрограмме определяют на микрофотометрах.

Связь между интенсивностью линии в спектре и концентрацией элемента в анализируемой пробе устанавливают с помощью эталонов — образцов, подобных анализируемым, но с точно известным химическим составом. Эту связь обычно выражают в виде градуировочных графиков.

Вещества с очень близкими химическими свойствами, которые трудно или даже невозможно анализировать химическими методами, легко определяются спектрально. Например, относительно просто выполняется анализ смеси редкоземельных элементов или

смеси инертных газов. С помощью спектрального анализа можно определять изомерные органические соединения с очень близкими химическими свойствами.

Методы атомного спектрального анализа, качественного и количественного, в настоящее время разработаны значительно лучше, чем молекулярного, и имеют более широкое практическое применение. Атомный спектральный анализ используют для анализа самых разнообразных объектов. Область его применения очень широка: черная и цветная металлургия, машиностроение, геология, химия, биология, астрофизика и многие другие отрасли науки и промышленности.

Скорость спектрального анализа значительно превышает скорость выполнения анализа другими методами. Это объясняется тем, что при спектральном анализе не требуется предварительного разделения пробы на отдельные компоненты. Кроме того, сам анализ выполняется очень быстро. Так при применении современных методов спектрального анализа точное количественное определение нескольких компонентов в сложном образце занимает всего несколько минут с момента доставки пробы в лабораторию до получения результатов анализа. Продолжительность анализа, конечно, возрастает, когда для повышения точности или чувствительности требуется предварительная обработка пробы.

Спектральный анализ является универсальным. С его помощью можно определять практически любые элементы и соединения в самых разнообразных твердых, жидких и газообразных аналитических объектах.

Для спектрального анализа характерна высокая избирательность. Это означает, что почти каждое вещество может быть качественно и количественно определено в сложной пробе, без ее разделения.

Энергия в спектре. Источник света должен потреблять энергию. Свет - это электромагнитные волны с длиной волны $4*10^{-7}$ - $8*10^{-7}$ м. Электромагнитные волны излучаются при ускоренном движении заряженных частиц. Эти заряженные частицы входят в состав атомов. Но, не зная, как устроен атом, ничего достоверного о механизме излучения сказать нельзя. Ясно лишь, что внутри атома нет света так же, как в струне рояля нет звука. Подобно струне, начинающей звучать лишь после удара молоточка, атомы рождают свет только после их возбуждения.

Для того чтобы атом начал излучать, ему необходимо передать энергию. Излучая, атом теряет полученную энергию, и для непрерывного свечения вещества необходим приток энергии к его атомам извне.

Тепловое излучение. Наиболее простой и распространенный вид излучения - тепловое излучение, при котором потери атомами энергии на излучение света компенсируются за счет энергии теплового движения атомов или (молекул) излучающего тела. Чем выше температура тела, тем быстрее движутся атомы. При столкновении быстрых атомов (молекул) друг с другом часть их кинетической энергии превращается в энергию возбуждения атомов, которые затем излучают свет.

Тепловым источником излучения является Солнце, а также обычная лампа накаливания. Лампа очень удобный, но малоэкономичный источник. Лишь примерно 12% всей энергии, выделяемой в лампе электрическим током, преобразуется в энергию света. Тепловым источником света является пламя. Крупинки сажи раскаляются за счет энергии, выделяющейся при сгорании топлива, и испускают свет.

Электролюминесценция. Энергия, необходимая атомам для излучения света, может заимствоваться и из нетепловых источников. При разряде в газах электрическое поле сообщает электронам большую кинетическую энергию. Быстрые электроны испытывают соударения с атомами. Часть кинетической энергии электронов идет на возбуждение атомов. Возбужденные атомы отдают энергию в виде световых волн. Благодаря этому разряд в газе сопровождается свечением. Это и есть электролюминесценция.

Катодолюминесценция**.** Свечение твердых тел, вызванное бомбардировкой их электронами, называют катодолюминисенцией. Благодаря катодолюминесценции светятся экраны электронно-лучевых трубок телевизоров.

Хемилюминесценция. При некоторых химических реакциях, идущих с выделением энергии, часть этой энергии непосредственно расходуется на излучение света. Источник света остается холодным (он имеет температуру окружающей среды). Это явление называется хемиолюминесценкией.

Фотолюминесценция. Падающий на вещество свет частично отражается, а частично поглощается. Энергия поглощаемого света в большинстве случаев вызывает лишь нагревание тел. Однако некоторые тела сами начинают светиться непосредственно под действием падающего на него излучения. Это и есть фотолюминесценция. Свет возбуждает атомы вещества (увеличивает их внутреннюю энергию), после этого они высвечиваются сами. Например, светящиеся краски, которыми покрывают многие елочные игрушки, излучают свет после их облучения.

Виды спектров. Спектральный состав излучения различных веществ весьма разнообразен. Но, несмотря на это, все спектры можно разделить на три сильно отличающихся друг от друга типа.

Непрерывные спектры. Солнечный спектр или спектр дугового фонаря является непрерывным. Это означает, что в спектре представлены волны всех длин. В спектре нет разрывов, и на экране спектрографа можно видеть сплошную разноцветную полосу.

Непрерывные (или сплошные) спектры, как показывает опыт, дают тела, находящиеся в твердом или жидком состоянии, а также сильно сжатые газы. Для получения непрерывного спектра нужно нагреть тело до высокой температуры.

Линейчатые спектры.

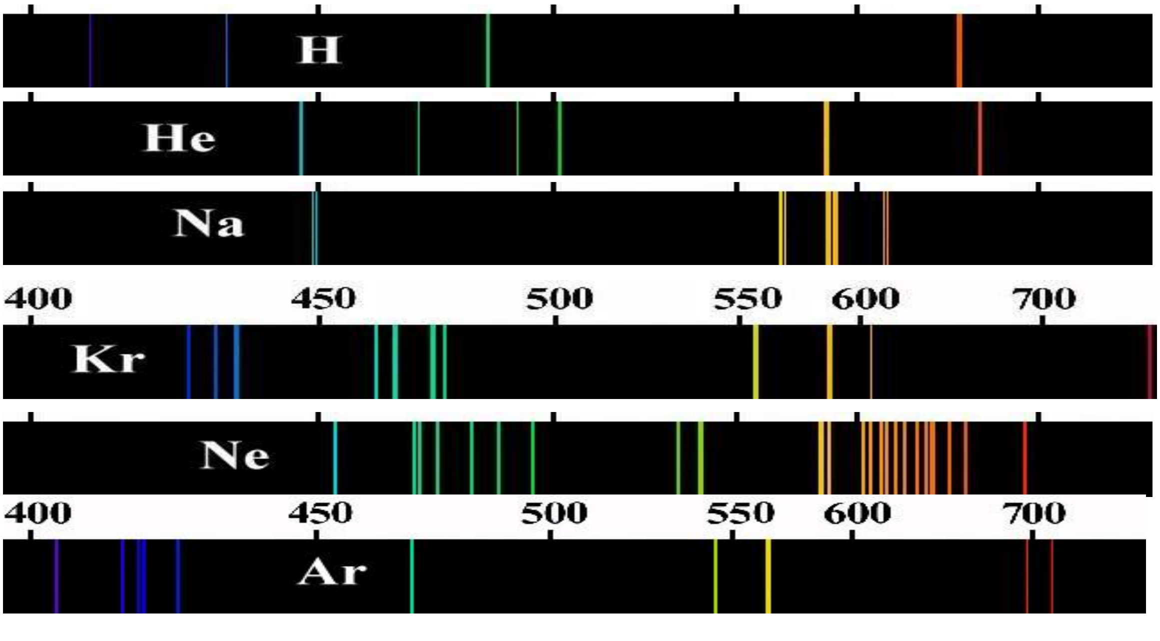

Линейчатые спектры дают все вещества в газообразном атомарном (но не молекулярном) состоянии. В этом случае свет излучают атомы, которые практически не взаимодействуют друг с другом. Это самый фундаментальный, основной тип спектров.

Изолированные атомы данного химического элемента излучают строго определенные длины волн.

Обычно для наблюдения линейчатых спектров используют свечение паров вещества в пламени или свечение газового разряда в трубке, наполненной исследуемым газом.

Полосатые спектры.

Спектр угольной дуги (полосы молекул CN и C_2)

Спектр испускания паров молекулы иода.

Полосатый спектр состоит из отдельных полос, разделенных темными промежутками. С помощью очень хорошего спектрального аппарата можно обнаружить, что каждая полоса представляет собой совокупность большого числа очень тесно расположенных линий. В отличие от линейчатых спектров полосатые спектры создаются не атомами, а молекулами, не связанными или слабо связанными друг с другом. Для наблюдения молекулярных спектров так же, как и для наблюдения линейчатых спектров, обычно используют свечение паров в пламени или свечение газового разряда.

1. Устройство и принцип работы спектроскопа.

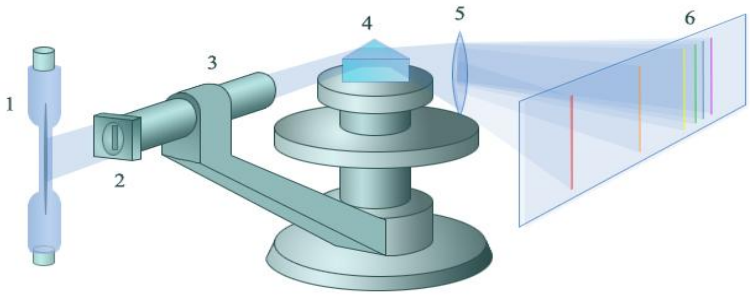

В спектроскопе свет от исследуемого источника 1 направляется на щель 2 трубы 3, называемой коллиматорной трубой. Щель выделяет узкий пучок света. На втором конце коллиматорной трубы имеется линза, которая расходящийся пучок света преобразует в параллельный. Параллельный пучок света, выходящий из коллиматорной трубы, падает на грань стеклянной призмы 4. Так как показатель преломления света в стекле зависит от длины волны, то параллельный поэтому пучок света, состоящий из волн разной длины, разлагается на параллельные пучки света разного цвета, идущие по разным направлениям. Линза 5 зрительной трубы фокусирует каждый из параллельных пучков и дает изображение щели в каждом цвете. Разноцветные изображения щели образуют разноцветную полосу — спектр.

Области применения спектрального анализа:

• Научные исследования в области астрономии

• Контроль качества на производстве

• Экология и охрана окружающей среды: определение тяжелых металлов в почвах, осадках, воде, аэрозолях и др.

• Геология и минералогия: качественный и количественный анализ почв, минералов, горных пород и др.

• Металлургия и химическая индустрия: контроль качества сырья, производственного процесса и готовой продукции

• Лакокрасочная промышленность: анализ свинцовых красок

• Ювелирная промышленность: измерение концентраций ценных металлов

• Нефтяная промышленность: определение загрязнений нефти и топлива

• Пищевая промышленность: определение токсичных металлов в пищевых ингредиентах

• Сельское хозяйство: анализ микроэлементов в почвах и сельскохозяйственных продуктах

• Археология : элементный анализ, датирование археологических находок

• Искусство: изучение картин, скульптур, для проведения анализа и экспертиз

Получение и исследование разных спектров.

Используя школьный двухтрубный спектроскоп, были наблюдены и сфотографированы ряд спектров источников и элементов. Фотографии были сделаны любительским цифровым фотоаппаратом.

Солнечный спектр. Для получения солнечного спектра необходимо лишь направить коллиматор спектроскопа на свет солнца и легко можно наблюдать сплошной семицветный спектр.

Спектр «белого» светодиода. У светодиодных ламп узкий диапазон освещения. Поэтому для получения белого цвета используют комбинацию из нескольких ламп в одном корпусе. Спектр сфотографированный нами принадлежит лампе встроенной в сотовый телефон. Видно, что лампа состоит из трех монохроматических ламп: красной, зеленой, синей, при свечении вместе которые воспроизводят свет близкое к белому.

Спектр атомов натрия. Эксперимент по получению спектра натрия тоже довольно прост для выполнения. Для этого надо внести в бледное пламя газовой горелки кусочек асбеста, смоченного раствором обыкновенной поваренной соли. При наблюдении пламени в спектроскоп на фоне едва различимого непрерывного спектра пламени вспыхнет ярко желтая линия. Эту желтую линию дают пары натрия, которые образуются при расщеплении молекул поваренной соли в пламени. Следующие спектры были получены используя спектральные трубки. Для того, что бы атомы химических элементов начали светиться, их нужно возбудить подавая на электроды трубки высокое напряжение, для чего использовался генератор высокого напряжения.

Спектр гелия. В спектре отчетливо видны характеризующие линии гелия: красный, желтый, голубой и фиолетовый.

Спектр криптона. Видна желтая и зеленая линия. Плохо наблюдается фиолетовая линия, присуще криптону.

Спектр неона. Спектру неона присуще преобладание красных линий, что видно на фотографии.

Заключение

Спектральный анализ применяется почти во всех важнейших сферах человеческой деятельности: в медицине, в криминалистике, в промышленности и других отраслях, которые существуют для блага человечества. Таким образом спектральный анализ является одним из важнейших аспектов развития не только научного прогресса, но и самого уровня жизни человека.

Список литературы:

1. Ельяшевич М.А. Спектроскопия. Физический энциклопедический словарь. М., 1995Яворский Б.М., Ю.А.Селезнев «Справочное руководство по физике для поступающих в вузы и самообразования». Издательство «Наука», Москва – 1984г.
2. Зайдель А. Н., Основы спектрального анализа, М., 1986.
3. Кабардин Ф. «Физика». Издательство «Просвещение», М. – 1991г.
4. Лит О .: Беллами Л., Инфракрасные спектры сложных молекул, пер. с англ., 2 изд., М., 1992.
5. Русанов А. К., Спектральный анализ чистых веществ, Л., 1991.
6. Эляшберг М. Е., Грибов Л. А., Серов В. В., Молекулярный спектральный анализ и ЭВМ, М., 2001.
7. Юденфренд С., Флуоресцентный анализ в биологии и медицине, пер. с англ., М., 1983.

В МИР МАТЕМАТИКИ ЧЕРЕЗ ТАЙНЫ ПРИРОДЫ

Бикмухаметова Дина, ученица 5 класса,
Научный руководитель: Бикмухаметова Голниса Рифатовна
МБОУ « Ныртинская средняя школа» Кукморского района РТ

Я очень люблю уроки математики. Особенно решать задачи. На уроках математики мы постоянно убеждаемся, что без этой науки прожить никак нельзя: ни дом построить, ни урожай вырастить, ни на Луну отправиться. Математика сопровождает нас от рождения до глубокой старости. Она встречается и используется в повседневной жизни, следовательно, определенные математические навыки нужны каждому человеку.

Прежде чем выбрать тему исследовательской работы, я провела анкетирование в начальных классах: (10 уч.)

Выяснилось, что любимым предметом большинства ребят является окружающий мир, а математика на втором месте. Поэтому я решила на основе природоведческого материала создать задачи с экологическим содержанием, чтоб повысить у ребят интерес к математике. Тем более что 2017 год- объявлен годом экологии. Решая задачи, можно открыть для себя удивительный мир природы. И очень надеюсь, что работа над этим материалом доставит мне удовольствие, позволит с пользой провести время и проверить себя.

Гипотеза: с помощью разнообразных математических заданий, можно одновременно познавать окружающую нас природу и учиться ее охранять

Тема проекта «В мир математики через тайны природы»

Цель работы: создать задачи с экологическим содержанием.

Задачи:

1.Изучить литературу по данной теме.

2.Составить модели заданий.

3.Обобщить данные, представить в форме презентации

Методы исследования: анкетирование, сбор информации

Актуальность: Долгая, счастливая, а самое главное – здоровая жизнь человека зависит от состояния окружающей нас природы

Работа над проектом продолжалась в сентябре и декабре 2017 года. Были тщательно проанализированы задания учебника «Математика». Недостаточность заданий экологического содержания побудило сделать подборку материалов экологической направленности. В ходе работы я пришла к выводу, что можно подобрать задачи с элементами экологического содержания, но интереснее их придумывать самим.

Ход реализации проекта.

1. Посетила школьную и совхозную библиотеку. Изучила выбранные мною книги.

2. Искала материалы на тему по интернету

3. На уроке математики решали задачи, составленные мною

Задача 1. Ученые подсчитали, что вырубается 20 га леса в минуту. Сколько леса человек уничтожает за час? За сутки? За год?

Решение. 60·20=1200 (га) - в час 1200· 24=28800 (га) – за сутки

28800· 365=10512000 (га) леса за год

Задача 2. Один гектар леса выделяет ежегодно 28 тонн кислорода, а вырубается каждый год 11 млн. га леса. Сколько тонн кислорода недополучает Земля в год?

Решение. 28·11млн=308млн (тонн) кислорода Земля недополучает в год.

Задача 3. Школьники пошли гулять на поляну. Ученики 4 класса сорвали 45 цветков, а ученики 5 класса – 53 цветка. Сколько бабочек останется без обеда, если одна бабочка в среднем, чтобы быть сытой, должна попробовать нектар 7 цветков? (*Ответ: 14 бабочек)*

Задача 4. В нашей школе 88 учеников. Предположим, что каждый второй пришёл без «сменки» и принёс в школу на подошвах 40 граммов пыли. Предположим, что 1 кг пыли

остались на полу и её удалось смыть уборщицам. Сколько пыли осталось висеть в воздухе, которым мы дышим?

88:2х40-1000=760 (г)(это только в один день). Следующий вопрос задачи хотим ли мы, чтобы эта пыль попадала в наши лёгкие?!

Задача 5. В лесу стеклянная бутылка вызвала пожар. Сколько деревьев погибнет от пожара через 2 часа, если за 10 мин сгорает до 9 деревьев. (*Запомни! Стекло, оставленное в лесу, может стать причиной пожара.* Почему?)

Решение. 2 часа=120 мин. 120: 10 = 12 12· 9=108 (деревьев). Ответ: за 2 часа погибнет от пожара 108 деревьев.

Задача 6. В нашем Кукморском районе живёт около 51200 человек. Представим, что каждый двадцатый из них, побывав в соседнем лесу, бросит там пакетик из-под чипсов и пластиковую бутылку. Сколько всего пакетов и бутылок будет под каждым деревом, если в лесу 80 елей, 80 берёз, 80 осин и 80 клёнов.

Решение. 51200:20=2560 (мусора) 80+80+80+80=320 (деревьев) 2560:320=8 (шт.). Ответ: под каждым деревом приблизительно 8 *штук мусора.*

Задача 7: Дежурные ушли из класса, плохо закрыв кран . Зная, что за 1 секунду вытекает 10 г воды, посчитайте, сколько воды утечёт: За 1час? За 10 часов? За 20 часов (к тому времени, когда они вернутся)?

36000 г = 36 кг = 3 больших ведра (за 1 час)
360000 г = 360 кг = 30 больших вёдер (за 10 часов)
720000 г = 720 кг = 60 больших вёдер (за 20 часов)

Вода — основа жизни.

В мире в наши дни одна из самых острых проблем – нехватка чистой воды.

Все мы используем воду, поэтому на нас лежит и ответственность за ее охрану от загрязнения и экономию. Морями и океанами покрыто около 70 % земной поверхности, а на пресную воду приходится всего лишь 2 % от всего объема водных запасов планеты.

А сколько же нужно человеку воды каждый день? В бытовых целях вода расходуется для питья, приготовления пищи, стирки, мытья, смыва нечистот в канализацию и поливки сада и огорода.

В среднем в мире каждый городской житель расходует до 200 л воды ежедневно, при этом в Москве — около 700 л.

Качественно чистой воды на Земле не хватает.

Представьте, если каждый человек сэкономит в день хотя бы 1 л воды, а в мире проживает около 6,8 млрд. человек, значит экономия в день 6800000000 л воды по всему миру.

Если семья сэкономит хотя бы 20 процентов водопроводной воды от того объема, которым обычно пользуется, то за год такое количество воды может образовать озеро диаметром 200 м и глубиной 2метра!

Задача 8. На школьной аллее 10 молодых деревьев, на каждом дереве 15 веток. Если пятеро друзей будут ежедневно в течении сентября ломать каждый по одной ветке, сколько веток останется на всех деревьях?

Задача 9. У входа в нашу школу 2 большие клумбы и 1 поменьше. На большой клумбе – 120 цветов, на маленькой – 80. В нашей школе 88 учеников. Если каждый сорвёт по 2 маленький цветочек, что будет с нашей клумбой?

Решение. 120·2+80-88·2=320 - 176=144 (цветов) – останется из 320 Следующий вопрос задачи: *мы хотим, чтобы двор нашей школы был самый красивый в районе ?*

Задача 10. Из 250000 видов растений Земли 1/10 часть находится в угрожающем положении. Сколько видов растений на Земле на грани исчезновения?

Решение. 250 000 : 10=25000 (растений)

Задача 11: В саду обнаружили 15 птичьих гнезд. В каждом из них было по 4 яйца. Дети дотрагивались до яиц в трех гнездах, поэтому птицы, высиживающие яйца в этих гнездах,

бросили их. Птенцы из этих яиц не вылупились. В оставшихся гнездах вылупились все птенцы. Сколько птенцов вылупилось в саду?

Ответ: (15-3)*4=48 птенца вылупились.

Решая задачи экологического содержания, объединяются эмоциональное восприятие с рациональным. Математика создает условия для развития умения давать количественную оценку состояния природных объектов и явлений, положительных и отрицательных последствий деятельности человека в природном и социальном окружении. Текстовые задачи позволяют раскрыть вопросы о среде обитания, заботы о ней, рациональном природопользовании, восстановлении и приумножении ее природных богатств.

Экологические задачи развивают интерес к изучению местного природного окружения, служат для нас, учащихся, и лабораторией для исследований, и площадкой для практических дел, и «трибуной» для выступлений.

Экологические задачи воспитывают уважительное отношение и заботу о собственном месте проживания. Все знания, навыки, умения, чувства, убеждения, которые формируются во время решения и придумывания задач, ориентированы на развитие у учащихся экологической культуры и экологического сознания.

Составляя задачи на экологическую тему, я узнала что, сдав
100-120 кг макулатуры можно сохранить одно дерево, что хвойный лес
очищает воздух от пыли в 2 раза больше лиственного.

Может ли математика помочь в решении экологических проблем? Да может. На основе математических вычислений, люди делают выводы о том какую пользу или вред мы наносим природе.

В данной работе мы рассмотрели разные задания, которые делают математику интереснее и увлекательнее. Конечно, это малая часть различных упражнений, но если кому-то это покажется интересным, то я буду очень рада.

Таким образом, задачи исследовательской работы решены, поставленная цель достигнута

Список литературы:

1. Мизгун Ю. Г. Экология известная и неизвестная. М.: Здоровье, 1994.-257с
2. Плешаков А. А. Природоведение. М.:ООО «Дрофа»
3. Чижевский А.Е. «Я познаю мир. Экология» (Астрель 2003)

ВЛИЯНИЕ ШУМА НА ЧЕЛОВЕКА

Габдурахманова Зиля, учащаяся 8 класса,
Научный руководитель: Галимухаметова Расуля Минишарифзяновна
МБОУ "Псякская средняя школа" Кукморского района РТ

Человек с появления на свет начинает жить в мире звуков, и они сопутствуют ему всю жизнь. Шумы естественного происхождения не оказывают отрицательного воздействия на организм. 'Например, шум леса, шум дождя, морского прибоя. Но шум больше 80 децибелов является причиной и первоисточником многих тяжелых заболеваний: заболевание сердца, сосудов, гастрит, язва желудка и двенадцатиперстной кишки, разрушает нервную систему. Шумы оказывают глубокое раздражающее влияние на весь организм человека: понижают внимание, замедляют психические реакции, вызывают раздражительность, ускоряют процесс утомления, изменяют скорость дыхания и пульса, величину артериального давления.

Основной целью исследования является ознакомление с физическим загрязнением окружающей среды, в том числе с шумами.

Задачи исследования

– овладение некоторыми умениями, навыками самообразования и исследовательской деятельности;

– пропаганда идеи в области охраны природной среды от шума;

– воспитание любознательности и бережного отношения к природе, к человечеству.

Объект изучения: МБОУ « Псякская средняя школа» Кукморского района РТ

Предмет исследования: измерение шума с прибороми - анализатор шума и вибрации « Ассистент», калибратор акустический тип « Защита –К», измеритель параметров микроклимата с шаровым термометром « Метеоскоп» БВЕК 43.

«Человек есть существо разумное. Чего же требует от человека разум? Самой лёгкой вещи - жить сообразно с природой», - сказал древнегреческий философ Сенека. [47] Я разделяю его мнение и считаю, что. только живя в согласии с природой, человек может почувствовать себя полноценным, разумным существом. Человек всегда жил в мире звуков и шума. «Звуком» называют такие механические колебания внешней среды, которые воспринимаются слуховым аппаратом человека (от 16 до 20000 колебаний в секунду).

Шум - громкие звуки, слившиеся в нестройное звучание.

Для всех живых организмов, в том числе и для человека, звук является одним из воздействий окружающей среды.

В природе громкие звуки редки, шум относительно слаб и непродолжителен. Сочетание звуковых раздражителей дает животным и человеку время, необходимое для оценки их характера и формирования ответной реакции. Звуки и шумы большой мощности поражают слуховой аппарат, нервные центры, могут вызвать волевые ощущения и шок. Так действует шумовое загрязнение.

Тихий шелест листвы, журчание ручья, птичьи голоса, легкий плеск воды и шум прибоя всегда приятны человеку. Они успокаивают его, снимают стрессы. Это используется в лечебных заведениях, в кабинетах психологической разгрузки. Но естественные звучания голосов природы становятся все более редкими, исчезают совсем или заглушаются промышленными, транспортными и другими шумами.

Длительный шум неблагоприятно влияет на орган слуха, понижая чувствительность к звуку. Он приводит к расстройству деятельности сердца, печени, к истощению и перенапряжению нервных клеток. Ослабленные клетки нервной системы не могут достаточно четко координировать работу различных систем организма. Отсюда возникают нарушения их деятельности.

По опытам, проведенным над мышами, при шуме 80-90 децибелов мыши теряют свои навыки, при 100 децибелах сходят с ума и уничтожают свое потомство, при 120 децибелах — умирают. Я же провела исследование с мухами: положил их в банку и дал очень сильную музыку. Сначала мухи сильно подпрыгнули в стенку, потом остались без движения. А это показывает, что при сильном шуме живые существа теряют самообладание.

Первые дошедшие до нас жалобы на шум можно найти у римского старика Ювенала. По его утверждению, в столице трудно было заснуть - скрип, грохот обозов на узких улицах, брань возниц мешали сну, раздражали. «Большая часть больных, - писал он, - умирают от бессонницы». Но все же эти шумы были более или менее терпимы для человеческого уха, и только в настоящее время проблема шума заявила о себе в полный голос. (Приложение № 1).

На рисунке представлена область слухового восприятия, доступная нормальному уху человека в зависимости от интенсивности и частоты звуковых колебаний. Верхняя кривая соответствует громким звукам, восприятие которых вызывает болевое ощущение, нижняя кривая представляет собой порог слышимости - она соответствует самым слабым звукам. Между этими кривыми находится область слышимых нами звуков. В таблице приведены некоторые данные интенсивности звука в разных случаях. (Приложение №2).

Уровень шума измеряется в единицах, выражающих степень звукового давления, децибелах. Это давление воспринимается не беспредельно. Уровень шума в 20-30

[47] Взят из журнала «Физика в школе»,2005, №2

децибелов (дБ) практически безвреден для человека, это естественный шумовой фон. Что же касается громких звуков, то здесь допустимая граница составляет примерно 80 децибелов. Звук в 130 децибелов уже вызывает у человека болевое ощущение, а 150 становится для него непереносимым. Недаром всредние века существовала казнь «под колокол». Гул колокольного звона мучил и медленно убивал осужденного.

Сравним силу звука различных источников: шелест листвы и шум спокойного прибоя составляют 20 децибелов, громкая речь - 60-70, шум уличного транспорта (мотоцикл, автобус, грузовик) - 80-100 децибелов, шум реактивного самолета при взлете — 140 децибелов, космической ракеты - 175 децибелов.

Очень высок уровень и промышленных шумов. На многих работах и шумных производствах он достигает 90-110 децибелов и более. Не намного тише и у нас дома, где появляются все новые источники шума — так называемая бытовая техника.

Шум в той или иной степени вредно отражается на здоровье всех людей независимо от рода занятий и возраста. Врачи - педиатры утверждают, что нарушение тишины делает сон детей неглубоким и сопровождающимся сновидениями. Частными становятся так называемые “детские страхи”. Шум делает детей раздражительными, капризными, понижает аппетит. Хрупкий, нежный организм ребенка особо чувствителен к любым раздражителям, так как в его неокрепшей и несозревшей нервной системе процесс возбуждения преобладает над процессом торможения. Шум серьезно отражается на здоровье школьников. По проведенному анкетированию среди учащихся нашей школы выявилось следующее:
73% школьников не может готовить уроки при сильном шуме, 64% не может заснуть, 58% затрудняется заниматься творческой работой. (Приложение №3). Поэтому родители должны заботиться о благоприятной атмосфере в доме и о здоровье своего ребенка.

Исследования Е. А.Гельтищевой (1957 го показали, что при шуме в классных помещениях учащимся требуется больше времени для решения задач, увеличивается количество ошибок. Детям очень трудно сосредотачивать внимание, когда в помещении шумно. У школьников наблюдали снижение внимания при шуме 65 децибел 12 - 16%, а ведь проникающий в классы шум достигает (в крупных городах) 85 децибел и более. В таких условиях от учащихся требуется большое напряжение. Шум, вредно воздействующий на рефлекторную деятельность и зрение, является одной из причин частных головных болей у школьников. Шум мешает концентрации внимания и тем самым снижает продуктивность работы. Под воздействием шума возрастает затрата энергии, а измеряющееся функциональное состояние центральной нервной системы является причиной более быстрого развития утомления и падения работоспособности. Влияние шума на организм человека специально не изучалось, хотя уже в древности знали о его вреде и, например, в античных городах вводились правила ограничения шума.

Нами были проведены контрольные работы в двух параллельных классах. Первую - в очень шумном классе, включая громкую музыку, а другую - в обычном классе. Учащиеся, которые занимались в шумном классе, дали результат на 20% ниже, чем в обычном классе.

В настоящее время ученые во многих странах мира ведут различные исследования с целью выяснения влияния на здоровье человека. Их исследования показали, что шум наносит ощутимый вред здоровью человека, но и абсолютная тишина пугает и угнетает его. Так, сотрудники одного конструкторского бюро, имевшего прекрасную звукоизоляцию, уже через неделю стали жаловаться, что не могут работать в условиях гнетущей тишины. Они нервничали, теряли работоспособность. И, наоборот, ученые установили, что звуки определенной силы стимулируют процесс мышления в особенности процесс счета.

Каждый человек воспринимает шум по-разному. Многое зависит от возраста, темперамента, состояния здоровья, окружающих условий.

Некоторые люди теряют слух даже после короткого воздействия шума сравнительно уменьшенной интенсивности.

Постоянное воздействие сильного шума может не только отрицательно повлиять на слух, но и вызвать другие вредные последствия - звон в ушах, головокружение, головную

боль, повышение усталости. Очень шумная современная музыка также притупляет слух, вызывает нервные заболевания.

Шум обладает аккумулятивным эффектом, то есть акустическим раздражением. Накапливаясь в организме, он все сильнее угнетает нервную систему, поэтому перед потерей слуха от воздействия шумов возникает функциональное расстройство центральной нервной системы.

Особенно вредное влияние шум оказывает на нервно-психическую деятельность организма.

Процесс нервно-психических заболеваний выше среди лиц, работающих в шумных условиях, нежели чем у лиц, работающих в нормальных звуковых условиях. Так, например, при беседе с сельским фельдшером обнаружилось, что доярки, работающие на ферме под сильный шум доильных аппаратов, чаще жалуются на головные боли, шум в ушах, изменение артериальных давлений, у них больше наблюдается нервно-психические расстройства. Таким образом, шумы вызывают функциональные расстройства сердечно-сосудистой системы; оказывают вредное влияние на зрительный вестибулярный анализаторы, снижают рефлекторную деятельность, что часто становится причиной несчастных случаев и травм.

Ультразвуком называют неслышимые ухом колебания частотой свыше 15 к Гц. Чувствительные приемники ультразвука показали, что ультразвук присутствует в шуме ветра и водопада, в звуках, производимых живыми существами.

Как показали исследования, неслышимые звуки также могут оказать вредное воздействие на здоровье человека. Так, инфразвуки особое влияние оказывают на психическую сферу человека: поражаются все виды интеллектуальной деятельности, ухудшается настроение, иногда появляются ощущение растерянности, тревоги, испуга, страха, а при высокой интенсивности - чувство слабости, как после сильного нервного потрясения.

Даже слабые инфразвуки могут оказывать на человека существенное воздействие, в особенности, если они носят длительный характер. По мнению ученых, именно инфразвуки, неслышно проникающие сквозь самые толстые стены, вызывают многие нервные болезни жителей крупных городов.

Ультразвуки, занимающие заметное место в гамме производных шумов, также опасны. Механизмы их действия на живые организмы крайне многообразны. Особенно сильно их отрицательному воздействию подтверждены клетки нервной системы. Шум коварен, его вредное воздействие на организм совершается незримо, незаметно. Нарушения в организме обнаруживаются не сразу. К тому же организм человека против шума практически беззащитен.

В настоящее время врачи говорят о шумовой болезни, развивающейся в результате воздействия шума с преимущественным поражением слуха и нервной системы. Борьба с шумом ныне стала государственной задачей: принято Постановление “О мерах по снижению шума на промышленных предприятиях, в городах и других населенных пунктах”, все больше внимания отводится значению безопасности от шумового загрязнения.

От шума можно защититься и другими материалами: различные прокладки, экраны, другие шумоизоляционные устройства из волокнистых и пористых материалов, стеклопластики могут уменьшить силу неприятного для слуха шума. Немалую роль в борьбе с шумом играет высокая воспитанность людей (разговор без крика, включение музыкальной аппаратуры на небольшую громкость и пр.).

И в Псякской средней школе ведется работа по снижению шумового воздействия на человека: проводятся лекции, беседы о вреде шума, организуются экскурсии на природу, устраиваются вечера классической музыки. Хорошим средством борьбы с уличным шумом, препятствующим его проникновению в жилые здания, являются зеленые насаждения. Зеленые насаждения на улице в зависимости от характера растений снижают шум на 5-10 децибел. По данным, например, К.Г.Берюшева, крупные зеленые массивы — парки, сады,

озелененные санитарно-защитные зоны и другие - при достаточной густоте их древесной и кустарниковой растительности могут снижать уровни шума на 19-20 децибел.

Наилучшими звукогасящими и звукопоглощающими качествами обладают густолиственные и хвойные деревья. Они оберегают нас круглый год : и летом, и зимой, - когда все остальные деревья стоят без листвы. Территория ООО "Асанбаш -Агро" составляет 4312 га, из них 54 га земли озеленено, что благоприятно влияет на людей, живущих в этом микрорайоне.

Новую школу хотели построить в деревне Асан — Елга, чтоб она была централизована с детским садом, но бывший директор школы Гарафиев 3.3. и родители были против, потому что в том месте, где должна была быть новая школа, нет никакой зелени, а новые насаждения вырастут и станут шумовой завесой только через 15-20 лет, поэтому школа осталась на прежнем месте, отдаленной от деревень и кругом озелененной деревьями, сосновыми посадками, школьным садом.

В последние годы вокруг школы посажены декоративные деревья: 8 штук голубых елей, туи - 10 штук, 50 штук обычных сосен и спирей, которые сделают "живой забор". Около школы проходит асфальтированная дорога, вдоль этой дороги тянется сосновая посадка, поэтому на 10-15 дБ шум от дороги заглушается.

С целью проверки насколько превышается шумовое загрязнение в школе, вместе с сотрудниками центра Госсанэпиднадзора в Кукморском районе проводилось измерение шума и был составлен протокол. По этому протоколу (№ 130/05 –К от 14.03.2018), можно увидеть, что на момент обследования в мастерской нашей школы, шум не превышает предельно допустимой нормы.(Приложение №4).

Выяснилось, что шумовое загрязнение в мастерской находится в пределах нормы.

Вывод

Исходя из проведённых мною исследований, я пришёл к выводу, что шум должен быть упрощен и побежден так же, как и многие инфекционные заболевания. Эта победа будет содействовать сохранению здоровья всех людей нашей страны. Учитывая всё это, я призываю:

Во-первых, применять шумоизоляционные устройства.

Во-вторых, с целью усиления борьбы с уличным шумом, рекомендую озеленять территорию.

В-третьих, в целях устранения пагубного влияния шума на здоровье человека, вести целенаправленную работу над повышением уровня воспитанности людей.

ЛАЙФХАКИ В МАТЕМАТИКЕ

Зиннатуллин Эдуард, учащийся 5 класса,
Научный руководитель: Галиахметова Алсу Салимовна,
МБОУ "Шеморданский лицей Сабинского муниципального района РТ"

Человеку в повседневной жизни невозможно обойтись без вычислений. Поэтому на уроках математики, нас в первую очередь учат выполнять действия над числами, то есть считать. Умножаем, делим, складываем и вычитаем мы привычными для всех способами, которые изучаются в школе.

Мало кто из учащихся задумывается, что современные способы выполнения арифметических действий не всегда были так просты и удобны, легко и быстро приводили к результату. Наши предки использовали гораздо более громоздкие и медленные приемы. Но, при решении ряда задач по математике, бывает необходимо быстро умножить большие числа, встречающиеся в этих задачах. Мы уже знакомились с несколькими приемами более рационального сложения чисел. Но есть и способы быстрого умножения чисел.

Цель работы: выделить приемы умножения чисел, которые не изучаются в школьном курсе, но могут помочь учащимся при решении математических задач.

Задачи:

- изучить литературные источники и Интернет-источники, в которых встречаются различные приемы быстрого счета; - найти как можно больше различных необычных способов вычислений;

- научиться применять на практике самые интересные или более лёгкие способы вычислений;

- развить навыки самостоятельной работы: поиск информации, отбор и оформление найденного материала;

- сделать вывод о подтверждении или опровержении выдвинутой гипотезы.

Объект исследования: алгоритмы счета

Предмет исследования: процесс вычислений

Гипотеза: в старину говорили: «Умножение – мое мученье». Значит, раньше было сложно и трудно умножать. Просты ли наши современные способы различных вычислений?

Методы исследования: анализ литературы по теме «Умножение натуральных чисел», изучение литературы по истории математики. Актуальность данной темы заключается в том, что использование нестандартных приемов в вычислениях усиливает интерес учащихся к математике и содействует развитию математических способностей.

I. Счет на пальцах

Действия умножения, да и деления в старину были особенно сложны и трудны. Тогда не существовало еще, как теперь, микрокалькуляторов и одного выработанного практикой приема для каждого действия. Но среди них можно выбрать ряд таких способов, которые и сегодня можно применять современным школьникам.

Счет по пальцам широко применялся в старину. Использовали его и для умножения.

1.1. Умножение на пальцах однозначные числа на 9.

Природа наделила нас 10-ю пальцами на руках не только для того, чтоб мы ими «тыкали». И если вдруг забыли таблицу умножения на 9, то это можно сделать при помощи пальцев.

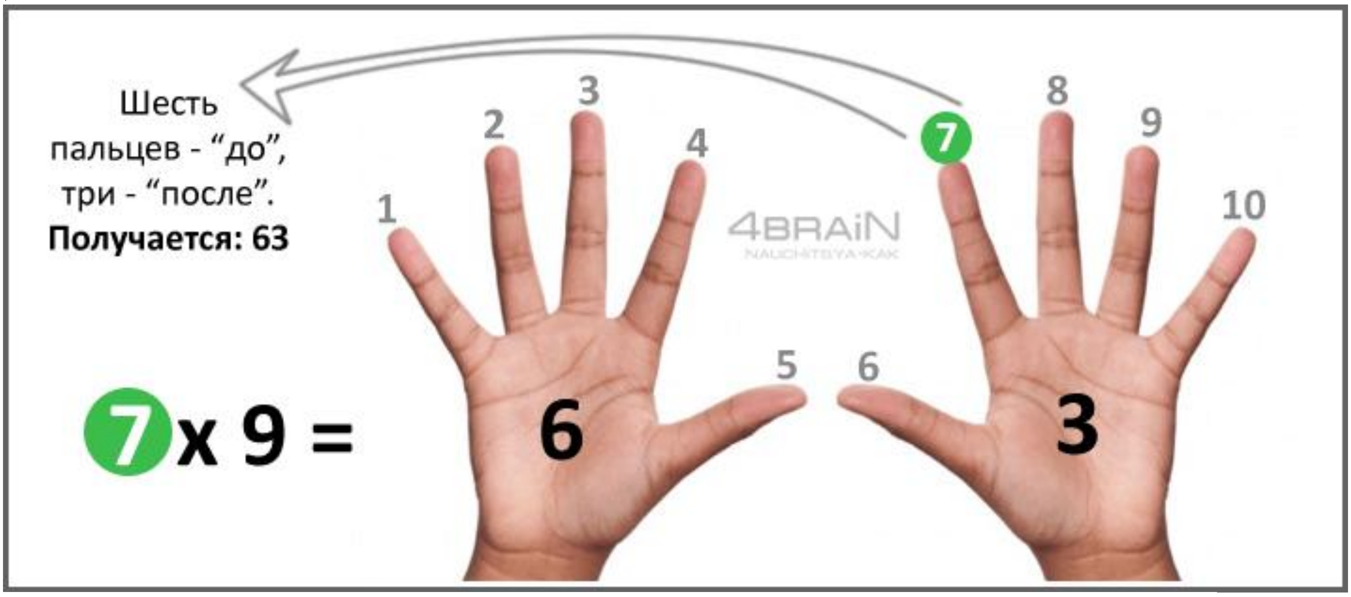

Для этого:

1.Визуально пронумеруй пальцы на руках слева направо от 1 до 10;

2.Для умножения, скажем, 7 на 9, загибай седьмой палец слева.

3. Пальчики слева от него дадут число десятков, пальчики справа – число единиц. Вот и ответ: 6 и 3 — т.е. 63.

1.2. Умножение на пальцах однозначные числа от 6 до 8.

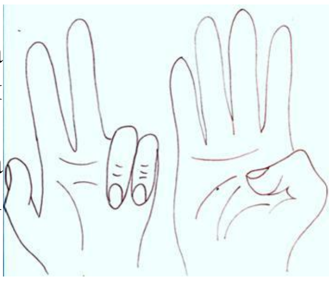

Для этого на одной руке вытягивали столько пальцев, на сколько первый множитель превосходил число 5, а на второй делали то же самое для второго множителя. Остальные пальцы загибали. После этого брали столько десятков, сколько вытянуто пальцев на обеих руках, и прибавляли к этому числу произведение загнутых пальцев на первой и второй руке.

Например: 8 · 9 = 7 десятков + 2 · 1

II. Приемы быстрого умножения

2.1. Прием быстрого умножения на 11.

При умножении двухзначного числа на 11 возможны два случая.

1. Сумма цифр числа, умножаемого на 11, меньше 10. В этом случае надо между ними вставить их сумму:

17 ·11=1 (1+7)7=187;   81·11=8(8+1)1 =891.

2. Сумма цифр числа, умножаемого на 11, больше 9. В этом случае надо между ними вставить количество единиц в сумме цифр данного числа, а первую цифру множимого числа увеличить на 1:

28·11=2(2+8)8 = 2(**1**0)8 = (2+**1**)08=308;

94·11=9(9+4)4 = 9(**1**3)4 = (9+**1**)34 = 1034.

2.2. **Прием быстрого умножения на 111, 1111 и т.д.**

Если знать, как умножать на 11, то можно легко умножать на 111, 1111 и т.д. Рассмотрим примеры.

Если сумма цифр меньше 10, то легко умножать на 111, 1111 и т.д.

24·111 = 2(2+4)(2+4)4 = 2664

36·111 = 3(3+6)(3+6)6 = 3996

24·1111 = 2(2+4)(2+4)(2+4)4 = 26664

36·1111 = 3(3+6)(3+6)(3+6)6 = 39996

Таким образом, чтобы двузначное число умножить на 111, 1111 и т.д., надо мысленно цифры этого числа раздвинуть на два, три и т.д. шага, сложить цифры и записать соответствующее количество раз их сумму между раздвинутыми цифрами.

72·111 111 = 7(7+2)(7+2)(7+2)(7+2)(7+2)2 = 7999992

(раздвинуть 7 и 2 на 5 шагов).

Если единиц 7, то шагов будет на 1 меньше, то есть 6. Если единиц 9, то шагов будет 8 и т.д.

Немного сложнее, если сумма цифр равна 10 или более 10.

Примеры:

48·111 = 4(4+8)(4+8)8 = 4(12)(12)8 = (4+1)(2+1)28 = 5328

69·111 = 6(6+9)(6+9)9 = 6(15)(15)9 = (6+1)(5+1)59 = 7659

III. Волшебный треугольник

Треугольник, который облегчает запоминание формул и помогает решать уравнения, в которых есть деление или умножение.

Треугольник делим на три части: отсекаем вершину, а нижнюю часть делим на две части. Горизонтальная линия, которой мы отсекли верхнюю часть треугольника, - это деление. А вертикальная линия, которой мы отсекли нижнюю часть, - это умножение.

Рассмотрим простой пример. Всем известная формула – нахождения пути:

$$s = v \cdot t$$

Расположим их на треугольнике:

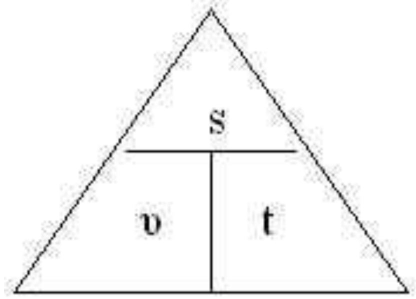

Допустим, нужно найти скорость. Для этого путь нужно разделить на время, потому что между ними горизонтальное деление, которое символизирует деление. Но для того, чтобы найти путь, нужно скорость умножить на время, так как вертикальная линия – это умножение.

В этот замечательный треугольник можно подставлять любые формулы, в которых есть произведение двух множителей или деление.

А теперь рассмотрим применение этого треугольника при решении уравнений. Допустим, у нас есть уравнение $x \cdot 15 = 60$

Запишем компоненты уравнения в треугольник. Множителей пишем снизу, произведение – сверху.

И из треугольника видно то, чтобы найти x, нужно 60 разделить на 15.

Выводы

Работая над этой темой, я пришел к следующим выводам:

1. В книгах по истории математики мною найдены интересные способы умножения чисел.

2. Приемы быстрого умножения могут помочь ученикам, как на уроках математики, так и в повседневной жизни.

3. Приемы быстрого умножения являются не только основой занимательных задач, но и необходимы при решении задач серьезных (олимпиадных, повышенного уровня сложности и т.д.).

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ ТВЕРДОСТИ ДРЕВЕСИНЫ ОТ ЕЕ ВЛАЖНОСТИ С ПОМОЩЬЮ САМОДЕЛЬНОГО ПРИБОРА – ТВЕРДОМЕРА

Марданов Шамиль, учащийся 9 класса,
Научный руководитель: Марданова Райхана Саубановна,
МБОУ «Карадуванская СОШ» Балтасинского района РТ

Древесина - сравнительно твердый и прочный волокнистый материал, скрытая корой основная часть стволов, ветвей и корней деревьев и кустарника. Состоит из бесчисленных трубковидных клеток с оболочками в основном из целлюлозы, прочно сцементированных пектатами кальция и магния в почти однородную массу. В природном виде используется в качестве строительного материала и топлива, а в размельченном и химически обработанном виде - как сырье для производства бумаги, древесноволокнистых плит, искусственного волокна. Древесина была одним из главных факторов развития цивилизации и даже в наши дни остается одним из важнейших для человека видов сырья, без которого не могли бы обойтись многие отрасли промышленности. Трудно назвать какую-нибудь отрасль народного хозяйства, где древесина не использовалась в том ли ином виде, и перечислить разнообразные изделия, в которые древесина входит составной частью. По объему использования и разнообразию применения в народном хозяйстве с древесиной не может сравниться никакой другой материал. Древесину применяют для изготовления мебели, столярно-строительных изделий. Из неё делают элементы мостов, судов, кузовов, вагонов, тару, шпалы, спортивный инвентарь, музыкальные инструменты, спички, карандаши, бумагу, предметы обихода, игрушки, сувениры. Натуральную или модифицированную древесину применяют в машиностроении и горнорудной промышленности; она является исходным сырьём для целлюлозно-бумажной промышленности, производства древесных плит. Широкому использованию древесины способствуют её высокие физико-механические качества. Хорошая обрабатываемость.

Цель научной работы: изучить механические свойства древесины для ее использования как строительного и декоративного материала, создание прибора для

использования определения твердости и влажности древесины в быту, построить таблицу зависимости углубления шарика от влажности древесины.

Задачи исследования:

- изучили механические свойства древесины
- создание прибора - твердомера
- исследование твердости и влажности древесины

Методы исследования: статистические, анализы источников, синтез научных данных.

Объект исследования: древесина

Гипотеза: создав прибор для измерения твердости древесины изучить зависимость твердости древесины от ее влажности и использовать эти знания при использовании древесины в строительстве и в конструировании по дереву.

Физико - механические свойства древесины

Понятие «физические свойства древесины» определяется, как способность материала вступать во взаимодействие с внешней средой, не изменяя при этом собственный состав и не теряя целостности. К основным физическим свойствам древесины относятся характеристики, определяющие: ее внешний вид (наличие или отсутствие блеска, цвет и его насыщенность, запах древесины, ее текстура и равнослойность, ширина годичных слоев), влажность и связанные с ней качества (уровень водопоглощения, усушка, внутреннее напряжение материала, его разбухание, а также наличие или отсутствие растрескивания или коробления). Также важными физическими характеристиками древесины являются степень ее плотности, способность проводить звуковые колебания и электричество, тепловые свойства (теплоемкость, теплопроводность, способность выравнивать температуру по объему).

Механические свойства древесины, в частности ее твердость и упругость, влияют на точность обработки деталей и их размеры. Твердость древесины, то есть способность сопротивляться обработке режущим инструментом и вообще проникновению в нее другого тела, зависит от породы древесины, ее объемного веса и влажности. От твердости древесины зависит ее способность сопротивляться истиранию. На основании имеющихся данных наши породы по торцовой твердости древесины можно разделить на следующие три группы: I — породы мягкие (твердость 350 кГ/см^2 и менее); II — породы твердые (твердость от 351 до 750 кГ/см^2); III— породы очень твердые (твердость более 750 кГ/см^2). Описанный выше метод определения твердости дает характеристику статической твердости. Наряду с этим может быть определена твердость и при ударном взаимодействии тел.

Твердость древесины в разных частях дерева неодинакова. Выше она в прикомлевой части ствола, в сучках и наростах. Ранняя и поздняя древесина годичных слоев некоторых пород (например, лиственницы) резко различаются по твердости. Это вызывает затруднения при обработке ручным инструментом, например резьбе. Этот метод относится к методам вдавливания. Испытание проводится следующим образом: вначале дают небольшую предварительную нагрузку для установления начального положения индентора на образце, затем прилагается основная нагрузка, образец выдерживают под её действием, измеряется глубина внедрения, после чего основная нагрузка снимается. При определении твёрдости методом Бринелля, в отличие от метода Роквелла, измерения производят до упругого восстановления материала. Индентор (полированный закалённый стальной шарик) вдавливают в поверхность испытуемого образца (толщиной не менее 4 мм) с регламентированным усилием. Через 30 с после приложения нагрузки измеряют глубину отпечатка. В другом варианте усилие прилагается до достижения регламентированной глубины внедрения. Твёрдость по Бринеллю HB рассчитывается как «приложенная нагрузка», делённая на «площадь поверхности отпечатка»:

$$\mathrm{HB} = \frac{P}{\frac{\pi D}{2}\left(D - \sqrt{D^2 - d^2}\right)},$$

где P — приложенная нагрузка, Н;

D — диаметр шарика, мм;

d — диаметр отпечатка, мм,

или по формуле:

$$\mathrm{HB} = \frac{P}{\pi D h},$$

Для определения влажности древесины пользуются весовым и электрическим методами. При весовом методе выпиливают образцы древесины призматической формы размером 20х20х30 мм, очищают от опилок и заусенцев, после чего немедленно взвешивают с погрешностью не более 0,01 г. Затем помещают в сушильный шкаф и выдерживают при температуре 103+2°С. Температуру выше 105°С нельзя поднимать во избежание выделения смолы (из хвойных пород) и разложения древесины. Первое взвешивание образца производят в зависимости от породы древесины через 6 ч после начала сушки (образцы древесины дуба и ясеня через 10 ч), второе и последующие - через каждые 2 ч. Высушивают образец до постоянной массы, т. е. до тех пор, пока при дальнейших взвешиваниях его масса перестанет изменяться. Влажность древесины W, определенную весовым методом, вычисляют в процентах по формуле W=[(m1-m2)/m2]x100,

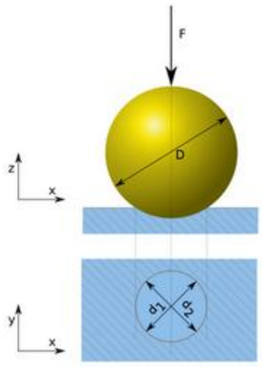

где m1 - масса образца древесины до высушивания, г; m2 - масса того же образца в абсолютно сухом состоянии. Преимущество весового метода - довольно точное определение влажности древесины при любом количестве влаги.

Создание прибора

В строительстве мы пользуемся деревянными материалами разной твердости. Определение твердости в домашних условиях —это очень кропотливая работа. Для облегчения этой проблемы мы сделали прибор, определяющий твердость дерева в мастерских и в домашних условиях. С помощью этого прибора можно определить, какой материал мягкий, а какой твердый. Принцип работы прибора очень прост. Брусок из дерева кладём между столом прибора и опускаем резьбовой стержень с шариком до прикосновения с бруском. Ручкой поворачиваем стержень несколько оборота, шарик углубляется в дерево, откручиваем стержень и измеряем глубину углубления. Чем тверже дерево, тем углубление меньше. Таким образом, мы можем определить и сравнить твердость древесины. Этот прибор является аналогом твердомера. Этот прибор основан для определения твердости по методу Бринелля. Твердость древесины в первую очередь зависит от породы, а также от условий роста дерева. В пределах одного вида разброс значений может быть довольно значительным. В Европе и России чаще всего указываются показатели твердости по Бринеллю, В США принято измерять твёрдость древесины по шкале Janka. Твердость по Бринеллю определяется вдавливанием в испытываемый образец стального закаленного шарика диаметром 10 мм с силой 100 кг. Затем измеряют образовавшуюся лунку и рассчитывают величину твердости по Бринеллю. Чем меньше лунка, тем тверже древесина и тем выше число по этой шкале.

Прибор твердомер мы сделали из поручных материалов.

Технологическая карта и чертеж прибора - Приложение №1 и №2.

Внешний вид нашего прибора – Приложение №3.

Создав прибор мы приступили к исследовательской работе. Для исследования выбрали древесины которые часто используются в строительстве и декоративном конструировании . Это - сосна, ель, липа, береза, дуб. Для проверки точности работы прибора сначала измеряли твердость этих пород и сравнивали их с таблицей твердости по Бренеллю.

$$\mathrm{HB} = \frac{P}{\pi D h}$$

Используя эту формулу вычислили твердость древесины и данные занесли в таблицу для сравнения их с табличными данными.

Таблица №1 Твердость древесины.

Древесина	Твердость при влажности 15% $Н/м^2$(табличные данные)	Твердость при влажности 30% $Н/м^2$(табличные данные)	Твердость древесины по нашим измерениям. $Н/м^2$
Дуб	615	400	597
Береза	425	275	416
Сосна	260	135	247
Ель	235	120	226
Липа	235	155	224

После сравнения данных мы пришли к выводу, что по этому прибору можно определить твердость древесины. По таблице видно твердость древесины при увеличении влажности резко снижается. Значит с этим прибором можно определить твердость древесины при различной влажности и составить таблицу для каждой древесины.

Исследование зависимости твердости древесины от ее влажности

Мы для изучения выбрали сосну, так как сосна самый распространенный строительный материал. Материал для исследования взяли из растущего дерева размерами 5см х 5 см х 12 см , который имеет влажность 100%, сначала материал взвесили на рычажных весах, потом прибором измерили твердость. Для измерения твердости материал расположили на подставку прибора и закручивая ручку надавливали на древесину с силой 1 кН, потом раскручивали и измеряли глубину следа оставленного шариком. После материал сушим в СВЧ печке в течении 1 минуты и повторяем измерения. Все результаты заносим в таблицу. Измерения проводили по нескольку раз и вычислили среднее значение. Для точного измерения глубины следа использовали штангенциркуль.

Таблица №2. Зависимость твердости сосны от влажности.

Влажность образца (в процентах).	Масса образца в граммах.	Средняя глубина проникновения индентора (см).	Твердость $Н/м^2$
98%	96,45	1,65	19,3
90%	94,25	1,35	23,5
82%	91,755	1,16	27,5
75%	90,55	1,05	30,3
62,3%	88,56	1,07	30,6
54%	87,01	0,91	35,6
43%	86,241	0,75	42,4
34%	84,96	0,34	138,8
25%	83,59	0,27	117,6
21%	83,21	0,23	138,8
19%	83,00	0,19	196,4
16%	82,89	0,15	212,7

15,5%	82,8	0,09	232

Если данные таблицы №1 сравнить с данными таблицы № 2 то видим, что отличие между этими данными незначительны. Метод определения твердости нашим твердомером реален для различных материалов.

Древесина – одна из наиболее широко распространённых материалов в мире, имеющих многовековой опыт применения в строительстве, производстве мебели, шпал, авто-, вагоностроении и других отраслях народного хозяйства. Основные преимущества древесины как материала: высокая прочность; атмосферостойкость; химическая стойкость; небольшая плотность; невысокая теплопроводность , твердость, возможность использования древесных отходов производства. Еще наши предки строили дома и бани из этого материала, а также мебель и посуду. Из поколения в поколения этот материал не выходил из производства, а только приобретал все больше положительных откликов. Древесными конструкциями пользуются в каждой семье и в каждом доме.

Сегодня мы пользуемся в большинстве случаях привозным строительным материалом или покупаем стройматериалы в специальных магазинах. Качество этого материала определить на глаз очень трудно. Влажность привозного материала определить прямым способом почти невозможно. Наш прибор очень удобный при бытовом использовании. Мы с этим прибором в любых условиях можем определить твердость древесины. Если для древесин, которые чаще всего используются в строительстве , мы создадим таблицу зависимости твердости от влажности, то можем и найти влажность древесины, и это облегчит нам использование древесины в различных целях. Таблицу изменения твердости в зависимости от влажности создать для нескольких видов не очень сложно, показать твердость через глубину следа в таблице облегчит нам работу с этим прибором. Отрезав из покупаемого материала кусок , и с помощью прибора под действием постоянной силы выдавив след шарика, мы легко можем определить влажность , твердость древесины. Тем самом узнаем качество древесного материала.

Список литературы:

1. Григорьев М. А. Справочник молодого столяра и плотника: Учебн. пособие для профтехучилищ — 2-е изд. — М.: Лесная промышленность, 1984.
2. Григорьев М. А. Материаловедение для столяров, плотников и паркетчиков: Учебн. пособие для ПТУ — М.: Высшая школа, 1989.
3. Яценко-Хмелевский А. А., Никонорова Е. В. Строение древесины основных лесообразующих пород . ЛТА, 1982.
4. Яценко-Хмелевский А. А. Принципы систематики древесин // Труды Ботанического института Академии наук Армянской ССР. — Ереван: Изд-во АН Арм. ССР,

СЕКРЕТЫ БЫСТРОГО СЧЕТА

Миннибаева Камилла, учащаяся 5 класса,
Научный руководитель: Файзрахманова Гульсина Зуфаровна
«СОШ им. Г.Г.Гарифуллина с.Ядыгерь» Кукморского района РТ

Большинство учащихся испытывают затруднения при выполнении вычислений. И не каждый школьник, обучаясь в школе, знает, какую профессию он выберет в будущем, но каждый понимает, что математика необходима для решения многих жизненных задач: расчеты в магазине, оплата за коммунальные услуги, расчет семейного бюджета и т.д. Кроме того, всем школьникам необходимо сдавать экзамены в 9-м классе и в 11-м классе, а для

этого, обучаясь с 1-го класса, необходимо качественно осваивать математику и прежде всего, нужно научиться считать.

Сейчас, на этапе стремительного развития информатики и вычислительной техники, современные школьники не хотят утруждать себя счетом в уме. Поэтому я решил показать не только то, что сам процесс выполнения действия может быть важным, но и интересным занятием

Я считаю, что основные проблемы при изучении математики в школе связаны с вычислительными навыками и поэтому целью моей работы является изучить приемы быстрого счета.

Актуальность моего исследования состоит в том, что в наше время все чаще на помощь ученикам приходят калькуляторы, и все большее количество учеников не может считать устно. А ведь изучение математики развивает логическое мышление, память, гибкость ума, приучает человека к точности, к умению видеть главное, сообщает необходимые сведения для понимания сложных задач, возникающих в различных областях деятельности современного человека. Поэтому в своей работе я хочу показать, как можно считать быстро и правильно и что процесс выполнения действий может быть не только полезным, но и интересным занятием.

Многие часто используют калькулятор, устно же в основном считают плохо. Приемов рациональных вычислений в учебниках очень мало, однако при сдаче ЕГЭ и ОГЭ использование калькулятора не разрешается, и на экзамене требуются умения и навыки хороших вычислений.

Выбрав тему «Секреты быстрого счета», я задалась вопросом: можно ли овладеть такими приемами и улучшить свои вычислительные способности. Я думаю, что знание таких приемов помогает человеку не только на уроках математики, но и в обыденной жизни, развивает внимание, память. Ведь на передаче «Лучше всех» показывают таких умных ребят! Я так завидую им!

Я провела анкетирование учащихся 5-го, 6-го и 10-го классов по следующим вопросам:

1. Умеешь ли ты быстро и правильно считать?
2. Как часто ты пользуешься калькулятором?
3. Знаешь ли ты какие-либо приемы быстрого счета?
4. Как ты думаешь, развивает ли умение считать такие функции, как память, внимание, способность сосредоточиться?

Результаты исследований представлены на диаграмме.

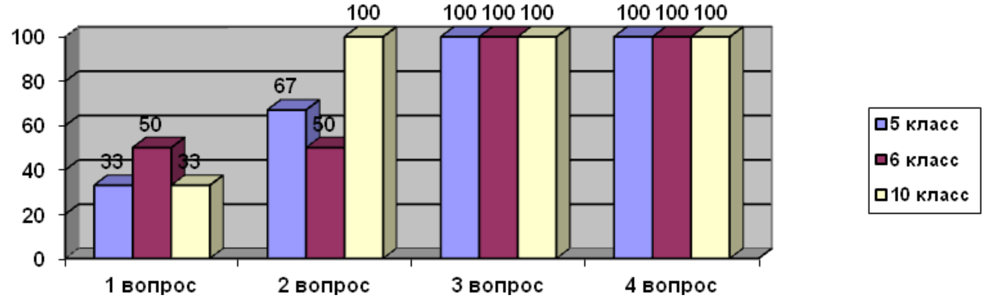

Считают, что умеют быстро считать третья часть 5 и 10 класса, половина 6 класса, иногда пользуются калькулятором большинство 5 класса, половина 6 класса и все учащиеся 10 класса. Все учащиеся считают, что владеют приёмами быстрого счёта, но называют лишь умножение и деление на 10, 100 и 0,1, 0,01.Все опрошенные считают, что умение считать такие функции, как память, внимание, способность сосредоточиться.

Я сделала вывод, что тема эта важная, и ее следует изучать. Я предлагаю несколько интересных приемов устного счета. Ведь сколько бы замечательных гаджетов (телефоны, смартфоны, айподы и айпады) своя голова она всегда лучше.

Цель исследования: овладеть приемами устного счета для повышения качества и скорости вычислений.

Задачи:

-изучить литературные источники, в которых встречаются различные приемы быстрого счета;

-сделать подборку наиболее распространенных и общедоступных приемов;

-провести констатирующий эксперимент с обучающимися в 5, 6 и 10 классах;

-познакомить обучающихся своего класса с приёмами быстрого счета, провести промежуточные диктанты, обучающие этим приемам.

Объект исследования: различные алгоритмы счета.

Методы исследования:

1. Поиск и анализ информации в литературе и интернет-ресурсах.
2. Анкетирование.

1. История вопроса

Трудно сказать, когда появились числа, и как человек научился считать. Однако наши далекие предки постоянно сталкивались с необходимостью делить продукты, добычу, делать запасы впрок. Таким образом, человек, сам не замечая того, научился считать, производить вычисления. Для счета использовали пальцы рук, ног, различные предметы. Появились и изображения чисел. Например, индейцы изображали числа с помощью узелков на верёвках. Первым способом «записи» чисел были зарубки на палке. В Древнем Вавилоне записывали числа, выдавливая значки палочкой на глиняной дощечке. А сейчас мы пользуемся цифрами, нам это привычно и удобно. Сначала люди научились складывать и вычитать, потом умножать и делить, причем способы вычислений не всегда были удобны и понятны. В соответствующей литературе упоминаются такие способы умножения, как «загибанием», «решеткой», «задом наперед», «ромбом», «треугольником» и многие другие.

Возможно, и наш способ умножения не является совершенным; может быть будет придуман еще более быстрый и надежный.

Есть люди, умеющие невероятно быстро считать в уме. Они могут мгновенно умножить 45623 на 679, знают наизусть таблицу умножения чисел от 1 до 100, не задумываясь, отвечают, на какой день недели приходится 22 декабря 3487 года.

В огромном мире людей с давних пор известны обладатели феноменальных способностей устного счета. Ими владели многие ученые, например, Андре Ампер и Карл Гаусс. А также и многие люди, чья профессия была далека от математики и науки в целом. Ранее на эстраде были популярны выступления специалистов в устном счете. Иногда они устраивали между собой показательные соревнования, проводившиеся, в том числе и в стенах уважаемых учебных заведений, таких как Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

Начиная с 2004 года, один раз в два года проводится Мировой чемпионат по вычислениям в уме, на который собираются лучшие из ныне живущих феноменальных счётчиков планеты.

Разработкой приемов быстрого счета занимались многие ученые: Яков Исидорович Перельман, Георгий Берман, Я. Трахтенберг и другие.

Известна необычная история создания целой системы повышения быстроты счета. Она создана была в годы второй мировой войны профессором математики Я. Трахтенбергом. Она известна под названием "Системы быстрого счета". В 1941 году гитлеровцы бросили Трахтенберга в концлагерь. Чтобы уцелеть в нечеловеческих условиях и сохранить нормальной свою психику, Трахтенберг начал разрабатывать принципы ускоренного счета. За четыре страшных года пребывания в концлагере профессору удалось создать стройную систему ускоренного обучения детей и взрослых основам быстрого счета. После войны Трахтенберг создал и возглавил Цюрихский математический институт, получивший мировую известность.

Конечно, знать все способы быстрого счета невозможно, но наиболее доступные можно изучить и применять.

2. Таблица умножения на пальцах

Таблица умножения — это те необходимые знания, которые требуются человеку в любом возрасте. Кроме того, знание таблицы Пифагора для школьника — залог успеха в дальнейшей учебе. Ведь с твердым знанием правил умножения усваивать более сложные темы школьной программы становится намного проще.

Существует немало способов запоминания — в стихах, картинках, играх. Мы предлагаем вам показать своему ребенку еще один интересный способ — таблицу умножения на пальцах. Этот метод подходит для заучивания правил умножения на девятку. Зачастую примеры с умножением на 9 даются детям труднее всего.

Итак, всё, что вам понадобится — это десять пальцев рук. Положите ладони на стол. Мысленно дайте каждому пальцу, начиная от мизинца левой руки и заканчивая мизинцем правой, свой номер от 1 до 10.

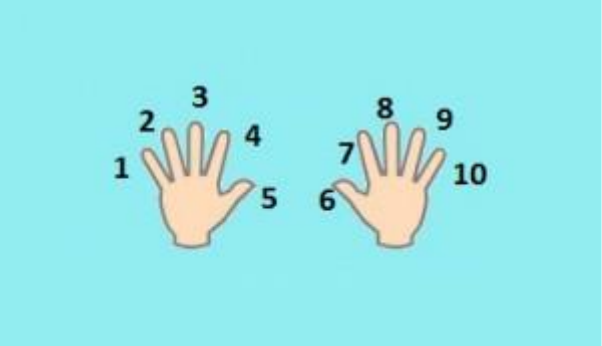

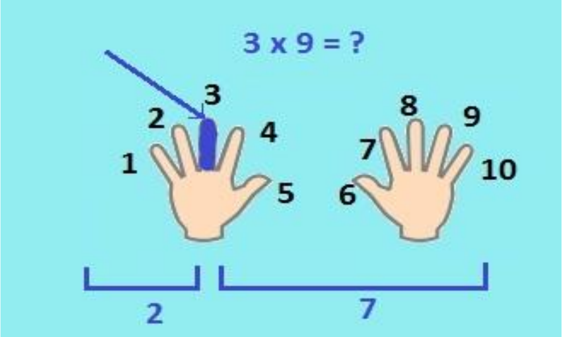

Допустим, нам надо умножить 3 на 9. Чтобы вычислить ответ, надо найти палец под номером 3 и поднять его. А затем посмотреть, сколько пальцев осталось лежать справа и слева. Количество пальцев слева от поднятого пальца (в нашем случае их 2) — это десятки, количество пальцев справа (у нас это 7) — это единицы. Итого, получаем — 2 и 7, то есть 27.

Совсем необязательно использовать пальцы, хотя совсем маленьким ребятам считать на пальцах будет проще. Можно также использовать 10 тетрадных клеточек или 10 нарисованных палочек.

3. Приёмы быстрого умножения на некоторые числа

Умножение на 11.

Закономерность здесь такая:

53 x 11 = 583

Шаг 1 — Складываем две цифры двузначного числа: 5 + 3 = 8

Шаг 2 — Помещаем результат между двумя числами данного двузначного числа: 583

XY*11 = X(X+Y)Y
63*11 = 693
48*11 = 528

(10a+b)*11=110a+11b=100a+10(a +b)+b.

59 x 11 = 649

Шаг 1 — 5 + 9 = 14

Шаг 2 — Сумма на предыдущем шаге оказалась больше 9. Единицу надо прибавить цифре десятков двузначного числа, а в середину вставлять только цифру единиц суммы: 5 + 1 = 6

Шаг 3 —4 ставим в центр, и дописываем 9: 649.

Умножение на 12.

Умножение на 12 производится примерно так же, как и на 11. Каждую цифру числа удваиваем и прибавляем к результату соседа исходной цифры справа.

Примеры. Умножим 346 на 12.

Начнем с самой правой цифры – это 6. Удвоим 6 и добавим соседа (его нет в данном случае). Получаем 12. Запишем 2 и запомним 1.

Перейдем влево к следующей цифре 4. Удвоим 4, получим 8, добавим соседа, 6, получим 14, прибавим 1, которую запоминали, получим 15. Запишем 5 и запомним 1.

Перейдем влево к следующей цифре, 3. Удвоим 3, получим 6. Добавим соседа, 4 и получим 10. Прибавим 1, которую запоминали, получим 11. Запишем 1 и запомним 1.

Перейдем влево к несуществующей цифре – нулю. Удвоим его, получим 0 и добавим соседа, 3, что даст нам 3. Наконец, добавим 1, которую запоминали, получим 4. Запишем 4.

Ответ: 4152.

Умножение двузначных и трехзначных чисел на 101.

Умножим двузначное число на 101.

Пожалуй, самое простое правило: припишите ваше число к самому себе. Умножение закончено.

57 * 101 = 5757 63*101=6363

XY*101 = XYXY

145*101 = 14645

```
  145
+   145
  14645
```

Пример:

349*101 = 35249

```
  349
+   349
  35249
```

Умножение двузначных, трехзначных и четырехзначных чисел на 1001.

39*1001 = 39039

567*1001 = 567567

1242*1001 = 1243242

```
  1242
+    1242
  1243242
```

3249*1001 = 3252249

```
  3249
+    3249
  3252249
```

Умножение на 0,5; 0,25; 0,125; 1,5; 2,5.

-Чтобы число умножить на 1,5, нужно к этому числу прибавить его половину 84*1,5 =84+42=126

-Чтобы число умножить на 2,5 нужно к числу прибавить его же и его половину : 84* 2,5 =84+84+42=210

-Чтобы число умножить на 0,5; 0,25; 0,125 надо это число разделить на 2, на 4, на 8 : 98*0,5=49

124*0,25=31 168*0,125=21

4. Быстрое возведение в квадрат

Этот прием поможет быстро возвести в квадрат двузначное число, которое заканчивается на 5.

Шаг 1 — умножить цифру десятков на следующую за ней цифру: 8 х (8 + 1) = 72

Шаг 2 — Дописываем к получившемуся результату 25: 7225

45 х 45 = 2025

Шаг 1 — 4 х (4 + 1) = 20

Шаг 2 — 2025

Квадрат двухзначных чисел, начинающихся с 5-ти.

Чтобы возвести в квадрат число, начинающееся на 5, надо:

к 5^2=25 прибавить число единиц

К полученному результату приписать справа квадрат единиц.

56^2=(25+6) (6^2)=3136

59^2=(25+9) (9^2)=3481

Умножение на 5

Большинство людей очень просто запоминает таблицу умножения на 5, но, когда приходится иметь дело с большими числами, сделать это становится сложнее. Возьмите любое число, разделите на 2 (другими словами, поделите пополам). Если в результате получилось целое число, припишите 0 в конце. Если нет, не обращайте внимание на запятую и в конце добавьте 5.

Это срабатывает всегда:

2682*5 = (2682 / 2) 5 или 0

2682 / 2 = 1341 (целое число, поэтому добавьте 0).

-Множество материала по данной теме свидетельствует о многолетнем интересе и ученых, и простых людей к игре с цифрами.

-Некоторыми приемами, ускоряющими вычисления, может овладеть любой человек.

-Знание и использование таких приемов позволит существенно увеличить скорость и качество счета, добиться успехов в изучении не только математики, но и других школьных предметов.

Список литературы:

1. Минских Е. М. «От игры к знаниям», М., «Просвещение» 1982г.

2. Кордемский Б.А., Ахадов А.А. Удивительный мир чисел: Книга для учащихся,- М. Просвещение, 1986

3. Катлер Э., Мак-шейн Р. Система быстрого счета по Трахтенбергу, - М. Просвещение, 1967.

ПОСТРОЕНИЕ ГРАФИКОВ ФУНКЦИИ В DELPHI

Мухарлямов Булат, учащийся 8 класса,
Научный руководитель: Мухарлямова Г.М.
МБОУ «Яныльская средняя школа» Кукморского района РТ

В последнее время резко возрос интерес к программированию. Это связано с развитием и внедрением в повседневную жизнь информационно-коммуникационных технологий. Если

человек имеет дело с компьютером, то рано или поздно у него возникает желание, а иногда и необходимость, программировать.

Среди пользователей персональных компьютеров в настоящее время наиболее популярно семейство операционных систем Windows и, естественно, что тот, кто собирается программировать, стремится писать программы, которые будут работать в этих системах.

Несколько лет назад рядовому программисту оставалось только мечтать о создании собственных программ, работающих в среде Windows, т. к. единственным средством разработки был Borland C++ for Windows, явно ориентированный на профессионалов, обладающих серьезными знаниями и опытом.

Бурное развитие вычислительной техники, потребность в эффективных средствах разработки программного обеспечения привели к появлению систем программирования, ориентированных на так называемую "быструю разработку", среди которых можно выделить Borland Delphi и Microsoft Visual Basic. В основе систем быстрой разработки (RAD-систем, Rapid Application Development — среда быстрой разработки приложений) лежит технология визуального проектирования и событийного программирования, суть которой заключается в том, что среда разработки берет на себя большую часть рутинной работы, оставляя программисту работу по конструированию диалоговых окон и функций обработки событий. Производительность программиста при использовании RAD-систем -фантастическая!

Delphi — это среда быстрой разработки, в которой в качестве языка программирования используется язык Delphi. Язык Delphi — строго типизированный объектно-ориентированный язык, в основе которого лежит хорошо знакомый программистам Object Pascal.

В настоящее время программистам стала доступна очередная версия пакета Delphi - Borland Delphi 7 Studio. Как и предыдущие версии, Borland Delphi 7 Studio позволяет создавать самые различные программы: от простейших однооконных приложений до программ управления распределенными базами. В состав пакета включены разнообразные утилиты, обеспечивающие работу с базами данных, XML-документами, создание справочной системы, решение других задач. Отличительной особенностью седьмой версии является поддержка технологии .NET.

Целью исследовательской работы является рассмотрение процесса формирования графиков функций с помощью среды Delphi.

Задачами работы является:

- рассмотрение понятий объекто-ориентированного программирования;
- изучение возможностей среды Delphi при работе с графикой;
- анализ практических примеров построения графиков функций методами Delphi.

Исследовательская работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Delphi – это потомок среды программирования Turbo Pascal. Название среды произошло от названия города в Древней Греции, где находился знаменитый Дельфийский оракул (храм Аполлона в городе Дельфы, жрецы которого занимались предсказаниями).

Система визуального объектно-ориентированного проектирования Delphi позволяет:

Создавать законченные приложения для Windows самой различной направленности.

Быстро создавать профессионально выглядящий оконный интерфейс для любых приложений; интерфейс удовлетворяет всем требованиям Windows и автоматически настраивается на ту систему, которая установлена, поскольку использует функции, процедуры и библиотеки Windows.

Создавать свои динамически присоединяемые библиотеки компонентов, форм, функций, которые потом можно использовать из других языков программирования.

Создавать мощные системы работы с базами данных любых типов.

Формировать и печатать сложные отчеты, включающие таблицы, графики и т.п.

Создавать справочные системы, как для своих приложений, так и для любых других.

Создавать профессиональные программы установки для приложений Windows, учитывающие всю специфику и все требования операционной системы.

Общее описание среды.

Интегрированная среда разработки Delphi – это среда, в которой есть все необходимое для проектирования, запуска и тестирования создаваемых приложений. Большинство версий Delphi выпускается в нескольких вариантах: а) стандартная, б) профессиональная версия, в) разработка баз данных предметных областей. Эти варианты различаются, в основном разным уровнем доступа к системам управления базами данных. Последние два варианта являются наиболее мощными в этом отношении. Библиотеки компонентов в различных вариантах практически одинаковы.

Верхней части окна среды отображается полоса главного меню. Назначение каждого пункта меню можно уточнить в справочной системе Delphi. Для получения справки следует выбрать интересующий пункт меню и нажать клавишу F1. Выбор команды меню выполняется любым из стандартных способов: F10, Alt+горячая клавиша или щелчком мыши на нужном пункте меню.

Назначение команд меню представлены в таблице:

Раздел меню	Назначение
1) Меню File (Файл)	Разделы меню позволяют создавать новый проект, новую форму, открыть ранее созданный проект или форму, сохранить проекты или форму в файлах с заданными именами.
2) Меню Edit (Правка)	Разделы этого меню позволяют выполнять обычные для приложений Windows операции с буфером обмена, а также дают возможность выравнивать группы размещенных на форме компонентов по размерам и местоположению.
3) Меню Search (Поиск)	Разделы этого меню позволяют осуществлять поиск фрагментов текста, ошибок, объектов, модулей, переменных и символов в редакторе кода.
4) Меню View (Вид)	Разделы этого меню позволяют вывести на экран или скрыть различные элементы среды проектирования и открыть окна, связанные с интегрированным отладчиком.
5) Меню Project (Проект)	Разделы меню позволяют добавлять и удалять из проекта формы, задавать опции проекта, компилировать проект без его выполнения, дать информацию о размерах приложения.
6) Меню Run (Выполнить)	Предоставляет возможность выполнять проект в нормальном или отладочном режимах, по шагам, останавливаясь в указанных точках, просматривая значения переменных и т.д.
7) Меню Component (Компонент)	Содержит раскрывающееся меню, которое позволяет работать с компонентами: создавать новые компоненты, изменять палитру компонентов и т.п.
8) Меню Database (База данных)	Раздел меню позволяет использовать инструментарий для работы с базами данных.
9) Меню Tools (Сервис)	Включает ряд разделов, позволяющих выполнять различные вспомогательные программы: редактор изображений, программы, конфигурирующие базы данных и сети и т.п.
10) Меню Windows (Окно)	Содержит список открытых окон среды и предоставляет возможность перехода из одного окна в другое.

11) Меню Help (Помощь)	Содержит разделы, помогающие работать со справочной системой среды программирования Delphi.

Ниже полосы главного меню расположены две инструментальные панели. Левая панель (состоящая, в свою очередь, из трех панелей) содержит два ряда кнопок, дублирующих некоторые наиболее часто используемые команды меню (открыть, сохранить, сохранить все и т.д.). Правая панель содержит панель библиотеки визуальных компонентов (или палитра). Палитра компонентов содержит ряд страниц, закладки которых видны в ее верхней части. Страницы сгруппированы в соответствии с их смыслом и назначением. Поскольку число предоставляемых компонентов растет от версии к версии, то остановимся на основных (12 страниц).

Важнейшим элементом пользовательского интерфейса является меню. Оно очень похоже на список блюд, который вы не раз видели в ресторане. Отличие только одно - там его подает официант, а здесь оно само появляется на экране вашего компьютера после старта практически любого приложения. Короче говоря, меню - это список возможностей, которые программа предоставляет в распоряжение пользователя и которые он может выбирать по своему желанию. Выбор пунктов меню осуществляется с помощью мыши или клавиатуры.

Различают два типа меню:

главное меню формы;

контекстное меню формы или компонента.

Главное меню всегда одно и располагается под заголовком формы. Выбор одного из пунктов главного меню вызывает появление на экране подчиненного меню со списком вложенных пунктов. Любой пункт подчиненного меню может быть либо командой, либо содержать другое подчиненное меню, о чем свидетельствует стрелка справа от пункта. Уровень вложенности подчиненных меню практически не ограничен, но современное представление о хорошем пользовательском интерфейсе требует, чтобы вложенность была минимальной.

Контекстных меню может быть много и они не имеют постоянного места внутри формы. Такие меню не связаны с главным меню и появляются лишь по специальному требованию со стороны пользователя, как правило, по щелчку правой кнопкой мыши, когда указатель мыши наведен на нужный элемент. Пункты контекстного меню могут содержать подчиненные меню. Контекстное меню привязывается к конкретному элементу формы и идеально подходит для размещения команд, специфичных только этому элементу. Поскольку доступ к командам контекстного меню можно получить быстрее, чем к командам главного меню, использование контекстных меню делает пользовательский интерфейс более удобным.

Для создания главного и контекстного меню среда Delphi имеет два разных компонента: MainMenu и PopupMenu. Заполнение этих компонентов пунктами меню происходит одинаково, но результат будет разным. В первом случае мы получим стандартную строку главного меню, а во втором - окно контекстного меню.

Код программы

```
unit Unit1;
interface
uses
  Windows, Messages, SysUtils, Variants, Classes, Graphics, Controls, Forms,
  Dialogs, StdCtrls, ExtCtrls, Buttons;
type
  TForm1 = class(TForm)
    GroupBox1: TGroupBox;
    Edit1: TEdit;
    Label1: TLabel;
    Edit2: TEdit;
    Label2: TLabel;
```

```
    Edit3: TEdit;
    Label3: TLabel;
    Edit4: TEdit;
    GroupBox2: TGroupBox;
    Label4: TLabel;
    Edit5: TEdit;
    Label5: TLabel;
    Edit6: TEdit;
    Image1: TImage;
    Button1: TButton;
    ColorBox1: TColorBox;
    Label6: TLabel;
    Label7: TLabel;
    ComboBox1: TComboBox;
    GroupBox3: TGroupBox;
    Label8: TLabel;
    Label9: TLabel;
    Edit7: TEdit;
    Edit8: TEdit;
    SpeedButton1: TSpeedButton;
    SpeedButton2: TSpeedButton;
    SpeedButton3: TSpeedButton;
    SpeedButton4: TSpeedButton;
    procedure Button1Click(Sender: TObject);
    procedure SpeedButton1Click(Sender: TObject);
    procedure SpeedButton2Click(Sender: TObject);
    procedure SpeedButton3Click(Sender: TObject);
    procedure SpeedButton4Click(Sender: TObject);
  private
    { Private declarations }
  public
    { Public declarations }
  end;
var
  Form1: TForm1;
implementation
{$R *.dfm}
function f(a0,a1,a2,a3,x:real):real;
begin
  f:=a0+a1*x+a2*sqr(x)+a3*x*sqr(x);
end;
procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);
var
 kx,ky,Y,a0,a1,a2,a3,Xmax,Xmin,Ymax,Ymin,dF:real;
 h,x1,y1,x2,y2:real;
 XX,YY,x1p,x2p,y1p,y2p,i,n,maxX,maxY:integer;
begin
   with form1.Image1 do                    //Очищаем форму перед построением графика
   begin
     Canvas.Brush.Color := ClWhite;
     Canvas.FillRect(Canvas.ClipRect)
   end;
```

```
a3:=strtofloat(form1.Edit1.Text);          //Коэффициенты функции
a2:=strtofloat(form1.Edit2.Text);
a1:=strtofloat(form1.Edit3.Text);
a0:=strtofloat(form1.Edit4.Text);
Xmax:=strtofloat(form1.Edit6.Text);        //Максимальное значение X
Xmin:=strtofloat(form1.Edit5.Text);       //Минимальное значение X
df:=(Xmax-Xmin)/n;                         //Количество шагов
Ymax:=strtofloat(form1.Edit8.Text);
Ymin:=strtofloat(form1.Edit7.Text);
//Ymax:=f(a0,a1,a2,a3,Xmin);
//Ymin:=f(a0,a1,a2,a3,Xmin);
//for i:=1 to n do
 //  begin
  //    Y:=f(a0,a1,a2,a3,Xmin+i*dF);
  //    if (Y>Ymax) then Ymax:=Y;
  //    if (Y<Ymin) then Ymin:=Y;
 //  end;
maxX:=form1.image1.Width;
maxY:=form1.image1.Height;

Kx:=maxX/(Xmax-Xmin);                      //Вычисляем масштаб по X
If (Ymax=Ymin) then Ymax:=Ymin+5;          //Вычисляем масштаб по Y
Ky:=maxY/(Ymin-Ymax);
form1.Image1.Canvas.Pen.Color:=form1.ColorBox1.Selected;      //Задаем цвет графика
form1.Image1.Canvas.Pen.Width:=strtoint(form1.ComboBox1.Text);  //Задаем толщину

XX:=round(-maxX*Xmin/(Xmax-Xmin));
YY:=round(maxY*Ymax/(Ymax-Ymin));
form1.Image1.Canvas.Pen.Color:=clGray;
with form1.Image1.Canvas do
 begin
   MoveTo(0,YY);       //рисуем оси
   lineTo(maxX,YY);
   MoveTo(XX,0);
   lineTo(XX,maxY);

   MoveTo(maxX,YY);     //рисуем стрелку по оси OX
   lineTo(maxX-15,YY-5);
   MoveTo(maxX,YY);
   lineTo(maxX-15,YY+5);
   MoveTo(maxX,YY);
   TextOut(maxX-15,YY-15,'X');

   MoveTo(XX,0);     //рисуем стрелку по оси OY
   lineTo(XX-5,15);
   MoveTo(XX,0);
   lineTo(XX+5,15);
   TextOut(XX+5,5,'Y');
   TextOut(XX+5,YY-10,'0');
 end;
 //рисуем координатную сетку
 n:=10;
```

```
  h:=maxX/n;
  dF:=(Xmax-Xmin)/n;
  for i:=1 to 100 do
  begin
    with form1.Image1.Canvas do
    begin
      Pen.Color:=clSilver;
      x1p:=round(XX+i*h);
      moveto(x1p,0);
      lineto(x1p,maxY);
      TextOut(x1p+5,YY-15,FloatToStrf(i*dF,ffGeneral,5,2));
      x1p:=round(XX-i*h);
      moveto(x1p,0);
      lineto(x1p,maxY);
      TextOut(x1p+5,YY-15,FloatToStrf(-i*dF,ffGeneral,5,2));
    end;
  end;
  dF:=(Ymax-Ymin)/n;
  h:=maxY/n;
  for i:=1 to 100 do
  begin
    with form1.Image1.Canvas do
    begin
      Pen.Color:=clSilver;
      y1p:=round(YY+i*h);
      moveto(0,y1p);
      lineto(maxX,y1p);
      TextOut(XX+5,y1p-5,FloatToStrf(-i*dF,ffGeneral,5,2));
      y1p:=round(YY-i*h);
      moveto(0,y1p);
      lineto(maxX,y1p);
      TextOut(XX+5,y1p-5,FloatToStrf(i*dF,ffGeneral,5,2));
    end;
  end;
 n:=1000;
 dF:=(Xmax-Xmin)/n;
 form1.Image1.Canvas.Pen.Color:=form1.ColorBox1.Selected;
 form1.Image1.Canvas.Pen.Width:=form1.ColorBox1.ItemIndex+1;
 for i:=0 to n do                    //Поточечно строим график, вычисляя координаты в
зависимости от функции
  begin
      x1:=Xmin+i*dF;
      y1:=f(a0,a1,a2,a3,x1);
      x2:=Xmin+(i+1)*dF;
      y2:=f(a0,a1,a2,a3,x2);
      X1p:=round(XX+Kx*x1);
      X2p:=round(XX+Kx*x2);
      Y1p:=round(YY+Ky*y1);
      Y2p:=round(YY+Ky*y2);
      form1.Image1.Canvas.MoveTo(X1p,y1p);
      form1.Image1.Canvas.lineTo(x2p,y2p);
  end;
```

```
end;
procedure TForm1.SpeedButton1Click(Sender: TObject);
begin
  form1.edit5.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit5.Text)*2);
  form1.edit6.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit6.Text)*2);
  form1.Button1.Click;
end;
procedure TForm1.SpeedButton2Click(Sender: TObject);
begin
  form1.edit5.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit5.Text)/2);
  form1.edit6.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit6.Text)/2);
  form1.Button1.Click;
end;
procedure TForm1.SpeedButton3Click(Sender: TObject);
begin
  form1.edit7.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit7.Text)/2);
  form1.edit8.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit8.Text)/2);
  form1.Button1.Click;
end;
procedure TForm1.SpeedButton4Click(Sender: TObject);
begin
  form1.edit7.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit7.Text)*2);
  form1.edit8.Text:=floattostr(strtofloat(form1.edit8.Text)*2);
  form1.Button1.Click;
end;
end.
```

Написанная мною программа, позволяет решать задачу математического анализа - построение графиков функций. Она может облегчить работу исследования функций. Программный продукт может быть использован для учебных целей.

Список литературы:

1. Антони Синтес Освой самостоятельно объектно-ориентированное программирование за 21 день = Sams Teach Yourself Object-Oriented Programming in 21 Days. — М.: «Вильямс», 2002.
2. Архангельский А.Я. Программирование в Delphi. – М.: ООО «Бином-Пресс», 2004.
3. Архангельский А.Я. Программирование в Delphi. Учебник по классическим версиям Delphi. – М.: ООО «Бином-Пресс», 2006.
4. Елманова Н., С. Трепалин, А. Тенцер "Delphi 6 и технология COM" "Питер" 2002.

ИСПОЛЬЗОВАНИЮ СОЛНЕЧНЫХ БАТАРЕЙ ДЛЯ ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ МОЕГО ДОМА

Потеряхина Светлана, ученица 10 класса,
Научный руководитель: Гайфулина Ляйсана Зиннуровна
МБОУ «СОШ №3 г. Мамадыш» Мамадышского района РТ

Мы уже знаем, что самой главной задачей ученых является получение различных видов энергии, которая служила бы человеку.

Что же такое энергия? Греческое слово "энергеа" означает "деятельность". Физики называли сначала *энергией* способность различных предметов совершать работу. Говорили, например, о потенциальной энергии поднятого вверх молота: падая на наковальню, молот плющит металл - энергия превращается в работу. Чем выше поднят молот, чем он тяжелее, тем больше его потенциальная энергия и тем больше будет работа.

Но после того как было непреложно доказано, что движение материи превращается из одного вида в другой (движение падающего молота превращается, например, в тепло: нагреваются и расплющенный кусок металла, и сам молот), *энергией* стали называть *общую меру различных форм движения материи:* и крупных тел, и атомов, и электромагнитных волн, и всякого рода физических полей. Стало возможно измерять различные по внешним признакам движения *одним общим "масштабом". Ученые* нашли точные соотношения, по которым одни виды движения (виды энергии, как говорят для удобства) переходят в другие. Так был сформулирован *закон сохранения и превращения энергии.* Соответственно многообразию форм движения материи существуют различные виды энергии: *механическая* (энергия механического движения), *тепловая* (энергия хаотического движения больших количеств частиц - молекул, атомов и ионов), *электромагнитная* (энергия электромагнитного поля), *ядерная,* или *атомная* (энергия, связанная с взаимодействием ядерных частиц), *гравитационная* (энергия гравитационного поля - поля тяготения) и др. И подобно тому как из 7 нот образуется все многообразие музыки, так из различных форм энергии образуется все великое разнообразие процессов, бушующих во Вселенной.

Однако, чтобы существующая во Вселенной энергия стала полезной человеку, стала его помощником в работе, он должен был научиться "приручать" ее: преобразовывать один вид энергии в другой, передавать на далекие расстояния и использовать. Эта область человеческой деятельности называется *энергетикой.* Овладеть энергией можно только с помощью каких-либо устройств и машин. Поэтому вся история технического прогресса - это история изобретения и создания этих устройств и машин.

Из всех отраслей хозяйственной деятельности человека энергетика оказывает самое большое влияние на нашу жизнь. Тепло и свет в домах, транспортные потоки и работа промышленности – все это требует затрат энергии. [2]

Перед человечеством уже сегодня встает задача освоения неисчерпаемых источников энергии. В течение нынешнего века начнется переход к альтернативным источникам энергии, эпоха «черного золота» пройдет и что произойдет с экономикой стран зависящих от нефти можно только догадываться. У солнечной энергии два основных преимущества. Во-первых, ее много и она относится к возобновляемым энергоресурсам: длительность существования Солнца оценивается приблизительно в 5 млрд. лет. Во-вторых, ее использование не влечет за собой нежелательных экологических последствий. Экологи убеждены, что к 2030 - 2050 гг. нетрадиционные источники энергии (это солнце, ветер, океанические приливы, тепло земных глубин) будут основными, а традиционные, напротив, потеряют свое значение. Постепенно человек сумел овладеть энергией ветра, водяного потока, органического топлива: дров, угля, нефти, природного газа. Он начинает осваивать ядерную энергию, энергию Солнца и внутреннего тепла Земли. Он научился пользоваться энергией поля Земли, а в последнее время начинает использовать для полета космических станций поля тяготения Луны, планет Солнечной системы и самого Солнца.

Актуальность работы объясняется новыми веяниями в науке, новыми гипотезами и теориями об использовании солнечной энергии, а также использование в настоящее время солнечных батарей и других поглотителей солнечных лучей.

Целью работы является: установить возможность применения существующих методов использования солнечной энергии для электроснабжения моей школы.

Задачи:

- изучая литературные источники, раскрыть представления о природе солнечной энергии;
- выяснить, какими способами можно накапливать и использовать солнечную энергию;

- рассчитать возможные экономические затраты на установку оборудования и срок его окупаемости.

Метод исследования, применяемый при написании работы, можно охарактеризовать как теоретический, основанный на анализе различных источников информации.

Объект исследования: солнечная энергия.

Предмет исследования: размещение на крыше моего дома поглотителей солнечной энергии.

1. Расчет затрат моего дома на электрическую энергию.

Я живу в двухэтажном доме . Переехали мы всего два года назад . В моей семье пять человек поэтому расходы на электроэнергию существенные. Мы с мамой просто холодильник обожаем готовить различные блюда и выпечку, а с учетом того, что у нас дома электрический духовой шкаф и электрическая плита , расходы возрастают и в разы . Я ученица 10 класса и целыми днями готовлюсь к сдаче ЕГЭ , именно поэтому компьютер работает практически без остановки(примерно 3-8часов в день).Так же есть два подрастающих братика которые то и дело ,пытаются освоить гаджеты и планшеты, и даже когда на устройстве сел аккумулятор ,поставив его на зарядку-продолжат играть. В воскресенье у моего папы выходной ,а это значит, что по телевизору будет включен спортивный канал, и весь вечер папа проведет перед экраном монитора. Так же нужно учитывать электрические приборы которые мы используем ежедневно-это стиральная машина, холодильник, посудомоечная машина, морозильная камера, электрический чайник и тд.

Казалось бы такие мелочи: подзарядка телефонов и планшетов, приготовление чего либо в духовке, работа телевизора. А вот если все это сложить и посчитать выйдет не малая сумма.

Расход электроэнергии за 2017-2018 год представлен диаграммой.

Годовое потребление электроэнергии - 3 648кВт. При стоимости 4, 91104 руб за 1 кВт, затраты составили 17 915, 72 руб. Сумма существенная. Так возникла идея применения альтернативного источника энергии, позволившего бы существенно сократить расходы на электроэнергию в нашей школе. Тем более, что опыт «приручения» солнечной энергии в нашем районе уже имеется.

2. Практическое использование солнечной энергии в республике Татарстан.

В Татарстане одним из предприятий, занимающихся производством солнечных панелей, является компаний «Луна1». Компания принадлежит бизнесмену Фанилю Баймухаметову. Уволившись с нефтеперерабатывающего завода, он занялся производством

солнечных батарей, способных работать как на большую мощность, так и для подзарядки сотовых телефонов. По словам предпринимателя, в Татарстане активно развивается рынок решений на базе солнечных элементов для городской инфраструктуры. В Казани, к примеру, реализован проект по освещению с помощью солнечных элементов. Однако, пока это единичные проекты, массовым спросом техника для альтернативной энергетики не пользуется. Компания производит панели, которые устанавливают на автомобили, чтобы пользоваться бытовой техникой в авто на стоянках во время путешествий. Солнечными панелями также очень интересуются фермеры и дачники.

Как считает Баймухаметов, инициатива развития альтернативной энергетики Татарстана и популяризации экологичного вида энергии должна исходить от властей. Этим вопросом необходимо заниматься Министерству экологии республики и ведомствам, отвечающим за энергетический комплекс в Татарстане. «Самый простой способ использования таких панелей – это размещение их на крышах ангаров, промышленных зданий. Здесь панели могли бы работать на то, чтобы освещать это здание. Люди бы поняли, насколько использование солнечной энергии выгодно. От государства нужна инициатива по проектированию автодорог с такими солнечными панелями. Когда само полотно принимает солнечную энергию и затем, на заправочных станциях, ее получают автомобили, которые, в свою очередь, работают от солнечной энергии», - считает Баймухаметов. Кстати, сейчас подобную технологию использует компания Tesla. На заправочной станции электрокаров можно получить бесплатную зарядку. Электростанция же получает энергию с собственных крыш, где установлены солнечные панели. Срок окупаемости переоборудованного здания, которое самостоятельно генерирует для себя энергию – около пяти лет, пояснил Баймухаметов. Конкретные сроки зависят от площади здания и его энергопотребления.

Плюсы:

- Неистощимость;
- Малая степень загрязнения окружающей среды;
- Доступность;
- Эффективность.

Минусы:

- Малое время накопления энергии (в лучшем случае половину всего времени света нет);
- Высокая стоимость оборудования;
- Зависимость от погодных условий. [1]

По расчетам ученых, уже через двадцать – тридцать лет большая часть энергии на Земле будет добываться из света.

3. Принцип применения солнечной энергии

Получать энергию из солнечного света можно двумя путями – через тепло или напрямую.

Первый способ гораздо проще. Для этого необходимо направить лучи на какой–либо объект, который, будет нагреваться, собирать тепло и проводить его далее по циклу. Как пример можно взять систему приготовления пищи с помощью Солнца.

Для этого устанавливается специальная система зеркал, которые собирают свет и направляют его на посуду, нагревая ее. Конечно, высоких температур таким образом достичь не удастся, но для разогревания чего–либо такая система вполне подходит.

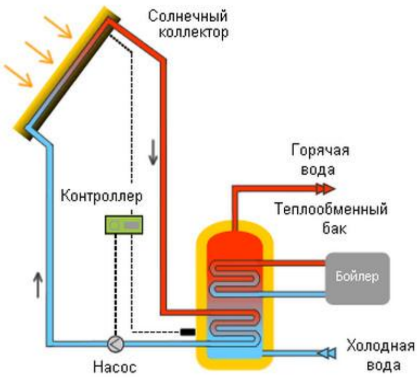

Солнечный коллектор — устройство для сбора тепловой энергии Солнца (гелиоустановка), переносимой видимым светом и ближним инфракрасным излучением. В отличие от солнечных батарей, производящих непосредственно электричество, солнечный коллектор производит нагрев материала-теплоносителя.

Обычно применяются для нужд горячего водоснабжения и отопления помещений.

Второй же способ подразумевает наличие специального элемента, преобразующего энергию квантов света напрямую в электричество. Это гораздо дороже, но и эффективность таких приборов на порядок выше. В настоящий момент такие системы используются для создания солнечных батарей – плоских панелей, преобразующих свет. Они применяются достаточно часто, в основном, как дополнительный источник энергии. В европейских странах создаются целые «фермы», состоящие из таких панелей с большой площадью, заменяющих другие электростанции.

Солнечная батарея — несколько объединённых фотоэлектрических преобразователей (фотоэлементов) — полупроводниковых устройств, прямо преобразующих солнечную энергию в постоянный электрический ток.

В отличие от солнечных коллекторов, производящих нагрев материала-теплоносителя, солнечная батарея производит непосредственно электричество.

Преимущество таких панелей в том, что их можно располагать на любой горизонтальной поверхности – крышах, лужайках или, скажем, кепках. Отдельное внимание стоит уделить использованию таких систем в космонавтике, где из-за невозможности обеспечить аппараты топливом солнечные батареи занимают основное место в выработке энергии.

Солнце – неисчерпаемый и мощный источник энергии, который отличается доступность и чистотой. Именно поэтому передовые разработки в области экологически чистой энергетики ведутся именно в области переработки света. [4]

4. Расчет мощности и стоимости солнечных батарей для моего дома

Проанализировав информацию о солнечных батареях и учитывая тот факт, что основное потребление электроэнергии приходится на осенне-зимний период, я пришел к выводу о том, что оптимальное значение мощности используемых батарей 250 Вт (0,25 кВт).

Энергопотребление дома за сутки (максимальное) 16кВт. Иными словами, именно столько должны вырабатывать солнечные батареи (причем минимум!), чтобы обеспечить снабжение нужных потребителей. Но поскольку в систему солнечной станции входят не только батареи, но и вспомогательное оборудование (инверторы, аккумуляторы, зарядные контроллеры), это нужно учитывать. Дело в том, что, например, в аккумуляторах происходит определенное падение энергии (порядка 20%). Дальнейший расчет должен это учесть, поэтому полученное базовое значение надо увеличить на данную величину. Получим – 28,4 кВт.

Инсоляция (грубо говоря, количество солнечной энергии, попадающее на единицу площади) – очень важный параметр. Расчет солнечных батарей должен обязательно его учитывать. Ведь если в ходе эксплуатации гелиосистемы солнца постоянно будет недостаточно, то даже самая производительная фотопанель не сможет выдавать заданную мощность, а значит, не обеспечит требуемого энергоснабжения. Значения инсоляции я взял на сайтах метеорологов. В Республике Татарстан зимние месяцы инсоляция составляет в среднем 0,5 кВтч/м^2.

Мы потребляем примерно 300 кВт*ч в месяц, разделим на 30 дней = 7кВт, разделим 10кВт на 7 часов, получится 1,42кВт. Прибавим к этой цифре 40% потерь на АКБ и в инверторе, 1,42+0,568=1988ватт. В итоге для питания частного дома в летнее время нужен массив в 2кВт. Но чтобы даже весной и осенью получать достаточно энергии лучше увеличить массив на 50%, то-есть ещё плюс 1кВт. А зимой в продолжительные пасмурные периоды использовать или бензогенератор, или установить ветрогенератор мощностью не менее 2кВт.

И так если купить солнечную батарею SDM-210 мощностью 210 Ватт стоимостью 9500 рублей штука. Нам понадобится 15 штук минимум. От 10 штук скидка 10%. 8550*15=128250 рублей плюс аккумуляторные батареи стоимостью около 15 тысяч минимум штук 5 тогда 15*5=75 рублей. Стоимость всего около 130000рублей плюс установка оборудования 30 тысяч. Всего 133000 рублей и прочие расходы 10 тысяч.

Окупится такая установка через 6-7 лет. Долго? Это лучше, чем никогда. Да и наука не стоит на месте, ученые ищут новые материалы, способные освоить большую долю световой энергии, совершенствуют технологию производства, что несомненно приведет к удешевлению солнечных батарей. За альтернативными источниками энергии – будущее.

Выводы:

1. Считаю, что реально использование солнечных батарей для обеспечения дома электроэнергией.
2. Солнечные батареи можно использовать для электроснабжения дома в осенне-зимний период, хотя бы частично компенсируя нынешние затраты.
3. Нужно верить в лучшее будущее, научно-технический прогресс идёт вперёд.

Список литературы:

1. Кашкаров А.П. Ветрогенераторы, солнечные батареи и другие полезные инструкции. Изд.ДМК Пресс, 144с.
2. РБК: https://rt.rbc.ru/tatarstan/28/08/2017/59a3b62d9a79477af7409d2e
3. Толковый Электрик http://electric-tolk.ru/

ПЕРЕПИСЬ ШКОЛЬНОГО НАСЕЛЕНИЯ

Садриева Ляйля, учащаяся 7 класса,
Научный руководитель: Ахметзянова Э. Х.
МБОУ “Нижнеошминская СОШ” Мамадышского муниципального района РТ

В октябре 2010 года в Российской Федерации проводилась Всероссийская перепись населения. Мы принимали в этом участие, но пассивное. И нам захотелось принять самое активное участие в переписи: переписать учащихся нашей школы, провести статистические подсчеты.

Перепись населения – это процесс сбора, обобщения, оценки, анализа и публикации демографических, экономических и социальных данных, относящихся по состоянию на определенное время ко всем лицам в стране или четко ограниченной её части.

Статистика (от латинского – «состояние») – это наука, изучающая, обрабатывающая и анализирующая количественные данные о самых разнообразных массовых явлениях жизни.

Роль статистики в нашей жизни настолько значительна, что люди, часто не задумываясь и не осознавая, постоянно используют элементы статистики в повседневном быту. Работая и отдыхая, делая покупки, знакомясь с другими людьми, принимая какие-то решения, человек систематизирует и сопоставляет факты, анализирует их, делает выводы и принимает какие-то решения. Можно сказать, что каждый человек обладает статистическим мышлением.

Цель нашего проекта: составить портрет среднестатистического ученика.

Задачи проекта: проанализировать качество знаний, приоритетные предметы, уровень общения, занятость во внеурочное время.

Мы использовали единовременный вид статистического наблюдения, то есть наблюдение, проводимое без соблюдения строгой отчетности. Для своего наблюдения выбрали способ статистического наблюдения «опрос». Мы опросили учащихся с 5 по 8 класс. Для обобщения и систематизации данных, полученных в ходе опроса, результаты представили в виде таблиц и диаграмм. Чтобы выяснить, какой он – среднестатистический ученик, нами был составлен тест, содержащий 12 вопросов.

История переписи населения

Первые переписи населения были проведены в 1790 году в США, в 1800 году в Швеции и Финляндии, в 1801 году в Англии, Дании, Норвегии и Франции.

Россия имеет богатый опыт учета населения, история которого весьма интересна. Хотя в энциклопедическом словаре указывается , что начало учета населения в нашей стране относится к IX веку, но первый более или менее организованный учет населения на Руси восходит к середине XIII века и связан с необходимостью выплаты дани монгольским завоевателям. По мнению ученых, монголы по крайней мере четырежды проводили перепись населения на Русской земле: в 1246 г. в южной Руси, в 1255-1259 гг. в Суздальской земле, в 1257-1259 гг. и в 1273 г. в Новгородской области. Татарские чиновники ездили по улицам и «писали» дома. В 1275 году князь Василий Ярославский сам отвез дань в орду, татарские «численники» перестали приезжать на Русь для переписей населения, учитывать население стали сами русские князья.

С конца XV века сначала в Новгородской земле, а затем и повсюду в Московском государстве получает распространение новый вид учета – так называемое «сошное письмо» (систематизированный свод сведений, составляемых периодически или путем непрерывных наблюдений над соответствующим объектом). В отличие от монгольских переписей, этот вид учета оставил множество документов, древнейшим из которых являются писцовые книги (конец XV в.). Уже с середины XVI века переписи становятся практически постоянными.

Первая Всероссийская перепись населения была проведена в феврале 1897 года. В основе этой переписи лежал проект известного русского географа, путешественника и

статистика П.П. Семенова-Тян-Шанского. Учитывалось 3 категории населения: наличное, постоянное (оседлое) и приписное. Из-за низкой грамотности населения большую часть форм заполняли счетчики.

Первая Всесоюзная перепись населения была проведена по состоянию на 17 декабря 1926 года. Она охватывала все население страны. Руководили проведением В.Г. Михайловский и О.А. Квиткин. Перепись 1926 года проводилась путем опроса населения, хотя допускалось и самоисчисление. Продолжалась перепись 7 дней в городских поселениях и 14 дней в сельской местности. Учитывалось наличное население (по личным листкам), а в городах семейная карта давала возможность получить сведения и по постоянному населению. Впервые весьма подробно была изучена семья. Это, пожалуй, единственная перепись населения, итоги которой были полностью опубликованы в 56 томах 1928-1933 гг.

Вторая Всесоюзная перепись населения первоначально намечалась на декабрь 1933 года. Её данные должны были отразить изменения в численности, составе и размещении населения СССР по сравнению с 1926 года. Но в связи с неразумной финансовой политикой ряд густонаселенных районов был охвачен голодом, и перепись решили отложить. И только в январе 1937 года удалось добиться её проведения.

Еще одна всесоюзная перепись населения была проведена по состоянию на 15 января 1959 года. Заполнение бланков производилось методом опроса. Затем проводился сплошной контрольный обход в течение 10 дней. Был установлен единый срок переписи в городах и сельских местностях, более подробно были изучены характеристики образования. Впервые был применен выборочный метод при разработке материалов о семье.

Перепись населения 1979 года проведена по состоянию на 17 января. Она производилась путем опроса. Затем в течение нескольких дней инструкторы-контролеры проводили выборочную проверку 25 % опрошенного населения. В переписи населения 1979 года была применена принципиально новая форма переписного листа, который впервые в отечественной практике был одновременно и носителем информации для ввода её в ЭВМ.

В 1985 году было проведено выборочное социально-демографическое исследование. Его итоги были опубликованы в крайне незначительном объеме. По сравнению с предыдущей переписью населения, в переписные листы были включены новые вопросы: о месте рождения, об окончании ПТУ, о жилищных условиях. Кроме того, вопрос об отношении к главе семьи заменен вопросом об отношении к члену семьи, записанному первым; вопрос о возрасте заменен указанием места, числа и года рождения, а вопрос о продолжительности проживания дополнен подпунктом «из какого населенного пункта прибыл». Разработка материалов и полная публикация итогов были закончены в 1990 году.

В 1994 году в России была проведена микроперепись. Её основные результаты были опубликованы. Но при этом индивидуальные записи были сохранены на электронном носителе и в настоящее время доступны для независимых исследователей.

В 2002 году состоялась очередная перепись населения. По её итогам нам известно, что в России проживает 145,2 млн человек. По данным 2002 года Россия по численности населения занимает седьмое место в мире, после Китая – 1 млрд 285 млн человек, Индии – 1 млрд 25 млн человек, США – 286, Индонезии – 215, Бразилии – 173 и Пакистана – 146 млн человек.

Статистическая информация по опросу учащихся

Изучив историю переписи населения, мы задались целью провести перепись учащихся нашей школы. Для переписи населения мы взяли 5, 6, 7, 8 классы школы. Всего было опрошено 25 человек.

Мы долго думали, какие вопросы задать нашим ученикам, и решили, что вопросы должны быть связаны не только со школой, но и с обычными повседневными занятиями учеников, их увлечениями. Учащиеся ответили на 12 вопросов, а мы обработали результаты и сделали свои выводы.

В первом вопросе нужно было указать свое имя. Вот наиболее популярные мужские и женские. У девочек нет повторяющихся имен.

Вывод: У девочек нет повторяющихся имен, среди мальчиков – Инсаф, Фаниль (по 8%).

Какую форму предпочитают наши ученики?

Свободный стиль одежды – 14 опрошенных, классический стиль в одежде – 11 человек.

Вывод: подавляющее большинство учащихся предпочитают носить свободную форму, школьную форму хотят носить не многие.

Сколько времени затрачивают на выполнение домашнего задания ученики 5-8 классов?

Вывод: в среднем ученики 5-8 классов тратят на выполнение домашнего задания 1 час.

Как обычно проводят летние каникулы ученики 5-8 классов?

Вывод: опрос показал, что большинство учащихся остаются в деревне, занимается спортом 21 % учащихся.

Какие кружки, секции посещают наши ученики 5-8 классов?

Вывод: большинство учащихся посещают спортивные секции (20 человек, 80 %): вольная борьба, волейбол, шахмат. Художественно-эстетическим направлением охвачено 2 человека (8 %): художественная школа, класс хореография. Некоторые ученики ходят на два кружка.

Как закончили 2 четверть ученики 5-8 классов?

Вывод: большинство учащихся с 5 по 8 класс учатся на «4» и «5».

На седьмой вопрос «Какой у вас любимый школьный предмет?» учащиеся ответили так: самый любимый школьный предмет – это физическая культура. Так ответили 8 учащихся, что составило 35 % опрошенных. Далее предметы распределились так: татарский язык и литература – 6 человека (25%), изобразительное искусство – 5 человек (21%), русский язык и математика – по 2 человека (по 8%), технология – 1человек (4 %).

Какое домашнее животное есть у наших школьников? Можно было называть несколько. Поэтому сумма процентов больше 100.

Вывод: большинство учащихся 5-8 классов ответило, что у них дома живет кошка.

Есть ли дома компьютер ?

Вывод: у большинства учащихся дома есть компьютер – 23 человека (92%), у 2 человек компьютера нет (8%).

Пользуются ли наши ученики 5-8 классов интернетом?

Вывод: 92% опрошенных учащихся пользуются интернетом.

<u>Умеете ли вы кататься на коньках?</u>

Вывод: все опрошенные ученики умеют кататься на коньках.

Последний вопрос звучал так: «В каком месяце у вас день рождения?». Ответы распределились в таком порядке.

Вывод: большинство учащихся родилось в апреле и июле.

Заключение

На основании исследовательской работы мы получили среднестатистический портрет ученика 5-8 класса со следующими характеристиками:

1. Имя – у девочек нет повторяющихся имен, Инсаф, Фаниль – у мальчиков.
2. Предпочитает свободный стиль в одежде.
3. На выполнение домашнего задания тратит 1 час.
4. Во время летних каникул остается в деревне , занимается спортом.
5. Посещает спортивные секции.
6. Вторую четверть закончил на «4» и «5».
7. Любимый школьный предмет – физическая культура.
8. Есть домашнее животное – кошка.
9. Дома есть компьютер.
10. Пользуется интернетом.
11. Умеет кататься на коньках.
12. День рождения в апреле и июле.

Статистическое наблюдение – интересная и занимательная область математики. Материалы статистики используются практически везде, но ошибки нередки. Однако исследовательская деятельность вызвала у нас интерес, и мы хотели бы продолжить работу в данном направлении. Мы убедились, что неплохо было бы проводить такие переписи «школьного населения» регулярно. Может быть можно было провести такую перепись среди населения села.

Список литературы:

1. Елисеева И.И., Юзбашев М.М. История переписи населения в России. - Ресурсы интернет: www.krd.ru

2. Газета «Математика» - приложение к газете «Первое сентября». - № 2. – 2011. – С. 11-17.

3. Харченко Л.П., Досиженкова В.Г., Ионин В.Г. Статистика: Учебное пособие. – Перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2001.

СМИ И ИСТОРИЯ КОСМОНАВТИКИ

Файзрахманов Инсаф Анасович, ученик 9 класса,
Научный руководитель: Шарафиева Резеда Рифхатовна,
МБОУ «СОШ с. Ядыгерь» Кукморского муниципального района РТ

Цель работы: изучение истории ракетостроения и освоения космоса в сравнении России и Америки, обработать и проанализировать собранный материал и сделать выводы.

Задачи:

1. Изучить российскую историю космонавтики, определить роль и вклад отечественной науки в освоении космоса.

2. Исследовать публикации и литературу и Интернет-ресурсы о мирном освоении космоса России, США и Германии.

3. Сравнительный анализ развития космонавтики в этих странах.

Проблема состоит в том, что учащиеся не знают путь космических исследований за прошедшие 50 лет, а в сети Интернет много противоречащих материалов на эту тему.

Предметом исследования стала работа наших, американских и немецких ученых по ракетостроению.

Гипотеза: Первый космонавт- Юрий Алексеевич Гагарин План исследования:

1. Сбор и изучение, обработка газетных статей, архивных документов, фотографий, литературных источников, толковых словарей и Интернет-ресурсов по теме.

2. Создание мультимедийного варианта проекта.

3. Презентация проекта.

Предметом исследования является поиск путей, направленных на расширение и углубление базовых знаний и умений, на развитие способностей познавательного интереса в развитии космонавтики.

Практическая значимость темы заключается в изучении поставленных задач и истории развития космонавтики.

Значимость выполненной работы:

- приобретение навыков исследовательской работы;
- выступление на уроках и внеклассных мероприятиях по изученным проблемам.

12 апреля 1961 года Юрий Алексеевич Гагарин стал первым космонавтом планеты Земля. Об этом постепенно забывают во многих государствах. Известность Ю.А. Гагарина в разных странах мира сильно разнится, что наиболее ярко проявляется в сравнении с известностью первого космонавта, ступившего на Луну. В странах СНГ, Восточной Европы, в Германии и Франции известность Ю.А. Гагарина пока ещё достаточно высока, но с

переориентацией этих государств на англоязычные источники информации происходит снижение популярности достижений России. Поиск в англоязычной части Интернета показывает десятикратное превосходство известности немецко-американского конструктора ракет Вернера фон Брауна над великим российским конструктором и организатором отечественной космической отрасли Сергеем Павловичем Королёвым, осуществившим первые в мире полёты в космос. Существует ряд видеоматериалов о первом полёте в космос, сделанных уже после полёта Ю.А. Гагарина по указанию руководства КПСС из-за отсутствия достаточного количества реальных съёмок, а также отсутствия правильной организации пропаганды во время подготовки и проведения исторического события. Наличие подобных видеоматериалов провоцирует некоторые зарубежные телекомпании, зарабатывающие деньги на антироссийской пропаганде, к созданию видеорепортажей, утверждающих об инсценировке полёта Ю.А.Гагарина в космос. Такое состояние информационного поля Интернет и СМИ принижает российский вклад в развитие мировой космонавтики.

В 1990 году зарубежные «голоса» сообщили невероятную новость, больше похожую на розыгрыш: бывший немецкий лётчик заявил, что он — первый космонавт, а первый космический полёт был совершён ещё в 1943 году.

Совсем недавно в западной прессе появились строго засекреченные воспоминания немецких ученых, работавших у Гитлера. Они всерьез утверждали, что уже к 1940 году создали летающую тарелку. Результатом их работ стал “Диск Белуччо-Шривера-Митха”, приводимый в движение турбиной Шаубергера, которая закручивала воздух в круговые колебания, результатом чего являлась огромная сила, заставляющая аппарат левитировать.

В потоке такой информации можно и запутаться, так как эти статьи можно встретить во многих СМИ. Это ложь или все-таки есть доля правды? Целью нашей работы стало изучение правдивости этих сообщений, так как его актуальность особенно выражена. Предметом исследования стала работа наших и немецких ученых по ракетостроению. Конечно, для ученика сельской школы задача не из простых. Но в помощь приходит сеть Интернет и библиотеки. С их помощью я познакомился с мнениями многих людей, кто работал в то время.

Первый человек в космосе — космонавт Третьего Рейха?

В 1990 году зарубежные «голоса» сообщили невероятную новость, больше похожую на розыгрыш: бывший немецкий лётчик заявил, что он — первый космонавт, а первый космический полёт был совершён ещё в 1943 году. Летчик рассказывал, что много лет провёл в психиатрической лечебнице в ГДР, так как власти не поверили его признаниям. История получила неожиданное развитие в наши дни — после открытия архивов разведки ГДР «Штази». Известно, что во время второй мировой войны в Германии работали несколько сверхсекретных ракетных центров. Результатом их работы стало создание управляемой баллистической ракеты А-4 (Агрегат-4), более известной как ФАУ-2.

1 июня 1945 года группа советских военных специалистов прибыла в Пенемюнде — один из главных немецких ракетных полигонов. Оказывается, к 1941 году в Центре в Пенемюнде был готов эскизный план мощной ракетной системы, способной вывести человека в космос. К 1943-му этот проект под названием А9/А10 уже был готов. Позже его стали называть ФАУ-3. А9, вторая ступень, представляла собой крылатый вариант ракеты А4 (более известной как ФАУ-2) с герметичной кабиной пилота.

В качестве первой ступени служила ракета А10 высотой 18 метров и стартовым весом 75 тонн. Полный вес двухступенчатой ракеты А9/А10 составлял около 100 тонн при длине свыше 30 метров (для сравнения: подобные параметры и характеристики были достигнуты в американских межконтинентальных ракетах «Атлас» и «Титан» спустя лишь 15 лет).

Крылатый вариант А4 прошёл испытания, которые засвидетельствовали возросшую дальность полета — до 600 км. Это расстояние ракета преодолевала за 17 минут. К 1943 году эти характеристики были значительно улучшены. Испытания продолжились.

Данных о том, что они проводились с человеком на борту, нет, однако, как свидетельствуют документы, специалист по диверсиям Отто Скорцени возглавил набор военных лётчиков для пилотирования ракетной техники. По данным различных источников, была сформирована группа численностью от 100 до 500 человек.

Таким образом, Германия получила пилотируемую ракету, способную проходить через атмосферные слои и выходить в космическое пространство. Пилот мог либо катапультироваться перед подлётом к цели, либо оставаться в кабине до конца. Однако времени на эксперименты почти не оставалось: близился крах Третьего Рейха, и главный конструктор, руководитель центра в Пюнемюнде Вернер фон Браун, понимая, что если его тайное детище не поднимется в космос сейчас, то этого не случится никогда, предложил фюреру использовать свою систему А9/А10 для удара по Нью-Йорку.

Операция проходила под кодовым названием «Эльстер». В ночь на 30 ноября 1944 года с подводной лодки вблизи американского берега была высажена спецкоманда, целью которой была установка радиомаяка наведения на одном из небоскрёбов Нью-Йорка. Однако операция провалилась — немецкие агенты были схвачены ФБР.

Поскольку при полёте по такой траектории ракета выходит в космическое пространство, то формально человек, его совершивший, может претендовать на звание космонавта. Именно за подобные полёты — без выхода на орбиту — на корабле «Меркурий» получили свои звания первые американские астронавты Шеппард и Гриссом.

После окончания войны проект А9/А10, опередивший на полтора десятилетия будущие американские и советские разработки, таинственно исчез. Хотя американцы и успели вывезти из Нордхаузена всё оборудование подземного завода вместе с сотней экземпляров «готовой продукции», а заодно заполучили и главного конструктора, об этом проекте больше ничего не было слышно. До появления в 1990 году сумасшедшего немца, утверждавшего, что полёт всё-таки был совершен.

История ракетостроения

Прочитав книгу Черток Бориса Евсеевича «Ракеты и люди» я познакомился с историей основ космонавтики – историей ракетостроения. Он один из тех людей, кому суждено было работать вместе с Королёвым, изучать трофейные ракеты ФАУ немцев. Он пишет: «Я пытаюсь коротко рассказать о фундаменте, на котором начала возводиться космонавтика, и о роли личностей в истории этого направления науки и техники. В истории нашей ракетно-космической техники решающая роль принадлежит академику С.П. Королеву и созданному под его началом Совету главных конструкторов, не имевшему прецедента в истории мировой науки.

Первоначально в Совет входили:

Сергей Павлович Королев — Главный конструктор ракетной системы в целом;

Валентин Петрович Глушко — главный конструктор жидкостных ракетных двигателей;

Николай Алексеевич Пилюгин — главный конструктор автономной системы управления;

Михаил Сергеевич Рязанский — главный конструктор систем радионавигации и радиоуправления;

Владимир Павлович Бармин — главный конструктор наземного заправочного, транспортного и стартового оборудования;

Виктор Иванович Кузнецов — главный конструктор гироскопических командных приборов.

Очень велика была роль Мстислава Всеволодовича Келдыша. Он считался главным теоретиком космонавтики и действительно был организатором математической школы, которая обеспечила решение многих практических задач ракетодинамики.

По мере расширения сферы деятельности Совет обогащался новыми именами и в последующие годы космической эры в него вошли А.М. Исаев, С.А. Косберг, А.Ф. Богомолов, А.Г. Иосифьян, Ю.С. Быков, А.С. Мнацаканян, Н.С. Лидоренко, Ф.Д. Ткачев, С.А. Алексеев, В.А. Хрусталев, Г.И. Северин, А.Д. Конопатов».

Он признаёт, что перед войной наша авиационная техника очень отставала от немецкой и английской. «Теперь, когда хорошо изучена история второй мировой войны, надо отдать должное усилиям немцев ввести нас в заблуждение относительно их истинных намерений. Гитлер в 1940 году уже разрабатывал планы и определял сроки нападения на Советский Союз. В то же время в Германию приглашались наши делегации, которые посещали военные производства и заключали соглашения о продаже образцов вооружения, станков и оптических приборов.

В числе других немцы допустили комиссию советских специалистов к осмотру авиационных заводов. Советской комиссией были закуплены образцы боевых самолетов. Самолеты поступили в НИИ ВВС для летных испытаний и ознакомления с ними специалистов промышленности. Все самолеты были полностью укомплектованы вооружением, новейшим пилотажно-навигационным оборудованием и радиостанциями связи в УКВ и КВ-диапазонах.

Во время войны именно эти типы самолетов составили основную ударную силу «Люфтваффе». Это были последние модификации: «Мессершмитты-109 и -110», «Юнкерсы-88 и -52», «Дорнье-215», опытный еще не принятый на вооружение «Хенкель-100» и несколько пилотажно-тренировочных машин.

Немцы были совершенно уверены в своем превосходстве. Они рассчитали, что если мы вздумаем заимствовать их технические достижения, то затратим на освоение и внедрение в производство несколько лет, а они за это время нас прикончат… Непосредственное знакомство с немецкой техникой показало, что одна из самых мощных в мире советская авиация переживает кризис, уступает немецким «Люфтваффе». [9]

Он описывает всю работу, какая велась в то время в мельчайших подробностях, так как он сам участвовал в нем. Так же он знакомит с судьбой Королева.

ФАУ и космические ракеты

16 апреля 1945 года Черток Борис Евсеевич был включен в группу генерала Петрова — начальника НИСО, которая получает решением ГКО особые полномочия по осмотру, изучению и при необходимости отбору образцов и материалов немецкой авиационной радиолокационной и приборной техники. С этой целью он побывал во всех заводах по производству ракет, своими глазами увидел и трезво оценил заслуги немецких ученых. Он в своих мемуарах описывает, как велись работы по изучению, производству и испытанию схваченных немецких ракет.

«Осмотр Пенемюнде в мае — июне 1945 года показал, что фактический размах работ по ракетной технике в Германии намного превосходил представления, которые у нас были. Ни мы, ни американцы, ни англичане до 1945 года не умели создавать жидкостные ракетные двигатели тягой более 1,5 т. А к этому времени немцы успешно разработали и освоили ЖРД тягой до 27 т, в восемнадцать с лишним раз больше! И к тому же производили эти двигатели в промышленных масштабах.

А система автоматического управления! Одно дело показать, что принципиально, теоретически для данного уровня техники можно управлять полетом ракеты и соответственно режимом двигателя в полете на дальность 300 км, а совсем другое дело практически осуществить эту задачу, доведя всю систему до уровня, пригодного для принятия на вооружение!» [8]

Там он и встречается с Королевым, которого направляют для организации этих работ. В Германии Королев был главным инженером института «Нордхаузен» и ему подчинялись Глушко, Рязанский, Пилюгин, Кузнецов и многие другие гражданские и военные специалисты. Вместе с Воскресенским и другими участниками своей группы Королев направил правительству подробную докладную записку о необходимости провести всесторонние испытания трофейной ракетной техники, захваченной после войны в Германии. Королев полагал, что без этого конструирование собственных ракет займет больше времени и обойдется гораздо дороже, ибо придется заново изобретать уже изобретенное. Королев указывал также, что основная группа немецких ракетных

специалистов и все их разработки находятся в руках Соединенных Штатов Америки, и США благодаря этому могут быстро уйти вперед. Доводы были неотразимы - ведь Германия была бесспорно ведущей ракетной державой, и ее достижения следовало полностью перенять, чтобы идти дальше.

Поэтому Сталин утвердил проект Королева: организовать в нижнем течении Волги, в безлюдных степях, ракетный полигон и наладить там запуски немецких "самолетов-снарядов", как их тогда называли. Некоторое количество этих "снарядов" было захвачено советскими войсками и привезено на авиационный завод в подмосковном городке Калининграде. В СССР привезли также группу немецких инженеров-ракетчиков. В начале 1946 года у поселка Капустин Яр был разбит ракетный полигон, и Королев немедленно туда переселился. В его распоряжение предоставили нужное число людей, дали ему несколько самолетов-истребителей с первоклассными летчиками-испытателями из Летно-исследовательского института Министерства авиационной промышленности. Вскоре начались запуски ракет "ФАУ-1". Лето 1946 года Королев провел целиком в степи. В августе 1946 года Королев в Капустином Яре получил постановление Совета министров СССР об утверждении штатного расписания научно-исследовательского института. Директором и главным конструктором института одновременно был назначен Чаломей, к тому времени уже профессор. А Королев получил в институте должность главного конструктора... отдела жидкотопливных реактивных аппаратов - отдела, где начальником был назначен Глушко. Никаких возможностей протестовать у Королева не было. Вернувшись в начале 1947 года с испытаний, он засел за проектирование военного реактивного снаряда среднего радиуса действия (как теперь сказали бы, ракеты класса "земля - земля").

Первые испытания небольшой ракеты собственной конструкции Королев провел в том же Капустином Яре уже в конце 1947 года. Они были успешны, и вся конструкторская группа удостоилась наград. Воспользовавшись удобным случаем, деятельный руководитель института добился правительственного постановления о строительстве нового, более обширного ракетодрома в Средней Азии.

Сергей Павлович Королев

Сергей Королев возглавляет научно-технический совет московской ГИРД. Первостепенное внимание уделяется ракетному оружию, необходимому для укрепления обороноспособности страны. Королев создает первое КБ, из членов ЦГИР, вошедшее в историю ракетостроения. Достижением этого периода стал запуск жидкостной ракеты ГИРД-09, поднявшейся на высоту 400 м. Результаты своей работы Королев описывает в книге «Ракетный полет в стратосфере» (1934). Здесь же он освещает возможности некосмического использования ракет в военных и научных целях. В сентябре 1933 года 26-летнего Королева назначают заместителем директора Реактивного института. Надежды гирдовцев о переходе к серьезным проектам не оправдались, тематика разработок сократилась, и в 1934 году Королев был освобожден от должности. Он остался работать в институте рядовым инженером, сосредоточив усилия на разработке крылатых ракет.

В 1936 году Королев назначен главным конструктором отдела РНИИ, разрабатывающего ракетные летательные аппараты. Сергей обладал удивительной интуицией, энциклопедическими знаниями и опытом. Впервые им была обоснована концепция ракетного истребителя-перехватчика, достигающего за несколько минут большой высоты, атакующего самолеты, угрожающие защищаемому объекту.

Во время испытаний, которые Королев планировал проводить лично, случилась авария, во время которой конструктор получил ранение головы и оказался на больничной койке. После больницы, 27 июня 1938 года его арестовали как участника троцкистской контрреволюционной организации. Королева приговорили к десяти годам и отправили на Колыму.

В связи с арестом маршала Тухачевского и авторов нового оружия, разработки остановились. Исследование ракетоплана, которым занимался Королев, было продолжено, но без его участия построить боевой ракетный самолет не представлялось возможным. В

сентябре 1940 года по ходатайству Туполева (хотя он и сам был арестован в 1938 году) Королева вызвали из Колымы. Он сразу же приступил к разработке нового бомбардировщика. После первого полета в декабре 1941 года коллектив Туполева эвакуировали в Омск. Здесь самолет Ту-2 был запущен в производство. Это был лучший фронтовой бомбардировщик.

Сергей Королев продолжил работу в тюремном КБ Казани, занимаясь разработкой авиационной ракетной установки. По итогам деятельности его наградили орденом «Знак Почета» и освободили от тюрьмы. В конце войны он создает проекты РДД Д-1 и Д-2 с двигателями на твердом топливе. Оказалось, что в Германии подобные проекты уже реализованы, поэтому его направляют на немецкие предприятия. Королев приходит к выводу, что на родине у него есть возможности для создания подобных ракет, но с улучшенными характеристиками. В мае 1946 года советское руководство принимает постановление, положившее начало развитию ракетостроения. В подмосковном Калининграде (сегодня Королев) создается Государственный союзный НИИ реактивного вооружения (НИИ-88). Королев назначается одним из главных его конструкторов.

Далее события развиваются стремительно:

По указанию Сталина создается копия немецкой ракеты;

Проводятся испытания ракет А-4, собранных из трофейных узлов в институтах Нордхаузен и НИИ-88;

Испытываются первые ракеты Р-1, воспроизводящие А-4 из своих материалов по отечественной документации.

Сергей Королев оказался не только талантливым конструктором, но и организатором, сумевшим скоординировать работу всех подразделений.

Освоение вершин военной техники началось с создания ракеты с дальностью 300 км. В 1948 создается ракета Р-2 с дальностью 600 км, способная достичь некоторых американских баз. В результате дальнейших разработок появляется РДД Р-5М с дальностью 1200 км и ядерной боевой частью. Испытания стратегической ракеты проводились на Семипалатинском полигоне 2 февраля 1956 года.

Основным направлением Королева была разработка многоступенчатых межконтинентальных ракет. Созданная им баллистическая ракета (МБР) Р-7 имела дальность 8 тыс. км, модернизированный вариант МБР Р-7А – 12 тыс. км. Жидкостные МБР проигрывали американским твердотопливным, поэтому была создана экспериментальная ракета РТ-1 на твердом топливе. Современные ракетные комплексы оснащаются твердотопливными ракетами, в основе которых МБР РТ-2, созданная Королевым.

Военные разработки были для Королева условием для дальнейшего освоения космоса. 4 октября 1957 года впервые в истории землян был запущен искусственный спутник. Спустя месяц, 3 ноября на орбиту отправлен второй спутник, на борту которого была собака Лайка. 12 апреля 1961 года в космос полетел Юрий Алексеевич Гагарин. В реализации этих проектов были задействованы специалисты Совета главных конструкторов, созданного Королевым. При его жизни было успешно осуществлено еще семь полетов пилотируемых кораблей, запущены спутники, космические научные станции и системы.

Как отмечают биографы, при жизни Королева знал очень ограниченный круг людей. Лишь после его смерти 14 января 1966 года люди узнали об этом замечательном ученом и конструкторе и его непростой судьбе. После его ухода темпы развития космических программ снизились. Ни в России, ни в США не появился равный ему по масштабу личности и дарования человек.

Королев в Казани

Во время войны Сергей Королев был переведен в ОКБ-16 четвертого спецотдела НКВД - спецтюрьму в Казани при авиационном заводе №16 для разработки ракетных двигателей. Перевод произошел таким образом. От одного из своих друзей Королев случайно узнал, что конструктор В.Глушко, с которым они уже вместе работали, тоже «зек», на авиационном заводе в Казани, в закрытом ОКБ проектирует ракетные двигатели для бомбардировщика Пе-

2. Он долго добивался перевода в Казань. «Добро» после длительных переговоров было получено только к осени 1942 г. 19 ноября 1942 года Королев в числе других заключенных – инженеров и ученых прибыл в наш город. Основная работа бюро проходила на эвакуированном из Воронежа 16-м авиамоторном заводе (ныне КМПО). Свои ракетные разработки Королев испытывал и на 22-м самолетостроительном заводе, эвакуированном из Москвы (ныне КАПО им. Горбунова).

Поначалу Сергей Королев вместе с другими учеными и инженерами жил тут же, на заводе, под надзором вооруженных охранников. Как пишет в своей книге воспоминаний об отце дочь Сергея Павловича, для «спецконтингента» выделили два этажа заводоуправления. ОКБ располагалось на четвертом. А на третьем этаже размещалось общежитие. Королева поместили в большую комнату, где жили еще 23 человека. Здесь же находилась и столовая. 27 июля 1944 года вышел указ Президиума Верховного Совета СССР о досрочном освобождении всех 29 работников казанского ОКБ со снятием судимости. Спустя месяц «спецконтингенту» выделили жилье неподалеку от завода, в Соцгороде - в только что построенном доме №5 по улице Лядова.

Там же получил жилье и Сергей Павлович. Королев проживал в квартире №100, на пятом этаже - двухкомнатной, с балконом, выходящим во двор. Это же подтверждают и местные старожилы. Сергею Павловичу выделили комнату побольше, а в меньшей поселился его охранник (несмотря на то, что ученых освободили, конвоиров от них не убрали). Именно в этой комнате Королев начал фундаментальные работы по созданию ракетопланов. По свидетельству еще одного источника, семья Королева в это время также проживала в Казани - в посёлке Урицкого по улице 13-я Союзная. Сейчас это улица Академика Королева, дом 26.

На работу Королев, как и все, ездил на трамвае №9, который останавливался рядом с домом. «Рано утром «спецконтингент» собирался на остановке. Людей, как скотину, пересчитывали по головам, по одному пропускали в салон и под стражей везли на работу. У проходной, в отстойнике, их опять пересчитывали, а затем запускали на завод», - говорит доцент КГЭУ Вячеслав Груздев, который изучал казанский период жизни авиаконструктора.

Сам Сергей Павлович так пишет в письме матери о своем казанском житье: «У меня хорошая комната 22 метра с дверью на будущий балкон и двумя окнами, так что вся торцовая наружная стена остеклена. Много света и солнца, так как мое окно смотрит на юг и восток немного. Утром с самого восхода и до полудня, даже больше, все залито ослепительным ярким солнцем. Я не ощущал раньше (до войны) всей прелести того, что нас окружает, а сейчас я знаю цену и лучу солнца, и глотку свежего воздуха, и корке сухого хлеба». Получив относительную свободу, Сергей Петрович начал новую жизнь в условиях поражения в правах. Он не имел права ходить на демонстрации, принимать участие в выборах руководящих советских органов и каждую неделю обязан был отмечаться на «Черном озере» в Комитете государственной безопасности. После окончания войны Королеву не хотелось уезжать из Казани. Нравилось всё: и квартира, и люди, и работа. Да и его мечта о создании ракетоплана вот-вот должна была осуществиться. Но Королев заботился, прежде всего, о своем детище и о судьбе своего маленького коллектива. Он направил в адрес Наркомата докладную записку с просьбой реорганизовать его группу в самостоятельное конструкторское бюро. В августе 1946 года ОКБ-16 переехало в Москву. Казанский период Королева закончился. [13]

Человек, который продал Луну

Вернер фон Браун сыграл роль знаменитого ученого своей эпохи не менее блестяще, чем великий Альберт Эйнштейн. О жизни этого удивительного человека часто рассказывали его друзья, коллеги, почитатели его таланта, да и он сам. Во всех материалах о фон Брауне рассказчики старались убедить слушателей в том, что они лишь передают слова знаменитого изобретателя. Однако сам фон Браун делился далеко не всей информацией и, как правило, предпочитал не упоминать о начале своей научной карьеры в нацистской Германии. Если бы

эти секреты стали известны его почитателям или друзьям, то они, несомненно, ужаснулись бы и вряд ли сохранили свое прежнее восхищение ученым.

За 65 лет жизни фон Браун освоил не только технические области, но и смог добиться признания своего политического таланта. Большинство американцев знают, что этот человек изобрел ракету «Фау-2» для гитлеровской Германии. Многих вполне удовлетворяли объяснения, которые давал фон Браун в связи с этим фактом. Он постоянно твердил, что в те годы был очень молод, наивен и работал на нацистов лишь потому, что преследовал свои личные бескорыстные цели, создавая ракеты для космических исследований. При этом фон Браун всегда добавлял, что никогда не верил в успех дела наци. После разгрома Третьего рейха фон Браун выбрал себе нового хозяина — Соединенные Штаты. Там он работал сначала на армию, создавая ракеты — носители ядерных боеголовок. Эти ракеты стали чрезвычайно эффективным средством политического шантажа в годы «холодной войны». Позже фон Браун перешел работать в НАСА[48], где занимался конструированием огромных ракет, которые вывели США в космос, а американских астронавтов доставили на Луну.

Вернера фон Брауна многие запомнили как человека с аристократическими манерами, легким немецким акцентом и непоколебимой верой в успех научно-технического прогресса и, конечно же, с убежденностью в том, что космические путешествия не только возможны, но и являются неизбежным результатом прогресса цивилизации. Вернер фон Браун выступал по телевидению, на заседаниях конгресса и во многих университетах США, убеждая всех, что освоение космоса — одна из важнейших задач, стоящих перед человечеством. Ученый написал множество статей и книг на эту тему.

В Соединенных Штатах он известен не только как гений инженерной мысли, но и как энергичный и талантливый руководитель множества технических проектов. Но на самом деле он не только принес славу Соединенным Штатам, но и осуществил в этой стране свои юношеские мечты. Он был пророком космического века, человеком, который продал Луну. [7]

Время первых

В прошлом году, когда я находился в образовательном центре «Сириус» нам организовали встречу с дважды Героем Советского Союза, первым космонавтом, вышедшим в открытый космос, Алексеем Леоновым и народным артистом России, актером Евгением Мироновым. Также нам представили фильм «Время первых».

- В фильме есть моменты, когда даже мне страшно. В жизни я выполнял задачу, не сильно задумываясь об опасности. «Время первых» - это фильм о том, что происходило 18 марта 1965 года, о том, какие трудности были во время полета. Фильм впервые рассказывает об аварийных ситуациях, которые были на борту. Во время полета было 7 нештатных ситуаций, 3 или 4 из которых были смертельно опасными. Фильм, сделанный полностью на Земле, без полетов на невесомость, тем не менее, передает ощущение космоса. В фильме ярко и точно передан образ Генерального конструктора Сергея Павловича Королева. Показана та титаническая работа, которая предшествовала запуску «Восхода-2», - отметил Алексей Леонов.

В представлении фильма принял участие генеральный директор РКК «Энергия» Владимир Львович Солнцев, который рассказал нам о перспективах отечественной космической отрасли и российских космических программах. В рамках мероприятия состоялся передача коллекции книг, составленной по рекомендации специалистов РКК «Энергия», библиотеке Центра. Леонов – подлинный герой, каких сейчас не хватает современному кино и литературе. Он сознательно пошел на величайший риск, ведь невозможно было просчитать все до конца. Они с Беляевым сделали шаг в бездну. Я понял,

---

[48] НАСА (Национальное управление по аэронавтике я исследованию космического пространства) — ведомство правительства США. Основано в 1915 г. Разрабатывает программы космических полетов, создания космических кораблей, их оборудования и т. д.

что из этого нужно сделать большое кино. «Время первых» - это первый российский фильм о космосе, снятый в формате 3D. В фильме огромное количество графики, над которой работала команда лучших специалистов, как российских, так и зарубежных,- рассказал Евгений Миронов.

Фильм рассказывает о подвиге нашего выдающегося космонавта Алексея Архиповича Леонова - первом в мировой истории выходе человека в космическое пространство. Это событие произошло 18 марта 1965 года. Но какой ценой пришлось достичь такого результата? Какими усилиями удалось преодолеть все испытания не только нашему славному А.Леонову и его другу, напарнику, командира корабля "Восход 2" П.И.Беляеву, но и Главному конструкторскому бюро во главе с блестящим ученым С.П. Королевым. Не все проходит гладко. Но наши герои не сдались и справились, несмотря ни на что! За что огромное спасибо всем: и космонавтам, и Бюро во главе с Королевым, и съёмочной группе фильма Время первых. Спасибо Евгению Миронову, который не только отлично сыграл молодого Леонова, но и был вместе с Тимуром Бекманбетовым продюсером фильма, Константину Хабенскому, представившего нам образ Павла Беляева и Владимиру Ильину, невероятно и поразительно воплотившего роль гениального учёного С.П.Королёва! Я горжусь, что встретился с самим Леоновым. Этот фильм я рекомендую посмотреть всем!

В ходе изучения книг Черток Бориса Евсеевича «Ракеты и люди», Денниса Пишкевича «Вернер фон Браун: человек, который продал Луну» также информаций из СМИ и сети Интернет я пришел к выводу, что немецкие ученые ввели достойный вклад в дело развития ракетостроения. Но их многие конструкторы (В том числе Браун (Braun) Вернер фон-руководитель этих работ) перешли в сторону Америки. Наши конструкторы изучили остатки их ракет, приняли их работы за основу и проложили свою дорогу для освоения космоса. Они извлекли уроки из их ошибок. Поэтому можно с уверенностью сказать, что наша страна была первой в космической гонке. А слухи о том, что немецкий космонавт был первым, тоже необоснованны. Если так, почему же Браун с американскими конструкторами это сделали только после нас? Ведь основные специалисты и уже построенные ракетные установки перешли к ним. Да, немцы успели построить самолеты-ракеты для бомбардировки городов Америки. Но, как известно они не долетели до Вашингтона.

Наряду с разгромом фашизма во Второй мировой войне первый полёт человека в космос является величайшим вкладом России в развитие мировой цивилизации, вызвавшим подъём космонавтики в США и других странах мира.

Освоение космоса продолжается. И наша страна имеет обширные планы.

Осуществляется мечта К. Э. Циолковского : «Человечество не останется вечно на Земле, но в погоне за светом и пространством сначала робко проникнет за пределы атмосферы, а затем завоюет себе всё околосолнечное пространство».

Возможно, наши потомки смогут долететь до других Галактик и сделать следующий шаг к давней мечте человечества о космосе и звездах. Возможно они смогут в будущем переселиться на Луну или на другую планету. А может быть смогут найти там живых существ.

Список литературы:

1. Александров А. А. Путь к звездам: Из истории советской космонавтики / А. А. Александров. - Москва : Вече, 2011.
2. Голованов Я.К. Космонавт № 1 / Я.К. Голованов. - Москва : Известия, 1986
3. Губарев В.С. Величайшая тайна Гагарина. Мифы и правда о Первом Космонавте СССР / В.С. Губарев. - Москва : Эксмо: Яуза, 2014
4. Гулевская Л.1961. Космос наш / Л. Гулевская. - Москва: Эксмо, 2011.
5. Гусейнов Э. Звездная тайна "третьего рейха" «Совершенно секретно»
6. Климук П. И. Рядом со звездами: книга одного полета. М.: Молодая гвардия, 1975
7. Пишкевич Д. Вернер фон Браун: человек, который продал Луну. «Попурри», 2011

8. Первушин А.И. Битва за звезды-1. Ракетные системы докосмической эры. http://www.xliby.ru/istorija/bitva_za_zvezdy_1_raketnye_sistemy_dokosmicheskoi_yery/index.php
9. Черток Б. Е. Ракеты и люди. (в 4-х томах). М., «Машиностроение», 1999.
10. Романтика космоса. Аннотированный библиографический указатель ресурсов. Библиотека №214 имени Ю. А. Гагарина Государственное бюджетное учреждение культуры города Москвы "Централизованная библиотечная система Западного административного округа»

ТРЕУГОЛЬНИК ПАСКАЛЯ

Шакирзянова Зарина, учащаяся 9 класса,
Научный руководитель: Низамова Наиля Ильгизовна
МБОУ «КСШ №4» Кукморского района РТ

Цель исследования: Ознакомиться с треугольником Паскаля и его применением как разновидностью треугольников.

Задачи исследования:

- определить применение свойств чисел треугольника Паскаля;
- изучить литературу по теме «Треугольник Паскаля»;
- выявить свойства чисел, входящих в состав треугольника Паскаля;
- сформулировать вывод и итоги исследования.

Гипотеза: Если числа треугольника Паскаля обладают особыми свойствами, то его можно считать уникальным для решения различных задач.

Объект исследования: треугольник как геометрическая фигура.

Предмет исследования: свойства треугольника Паскаля.

Проблема исследования:

Проблема моего исследования состоит в том, что я попыталась выявить и показать то, насколько широко треугольники используются в практической жизни.

Практическая значимость исследования:

Данная исследовательская работа может быть использован как дополнительный материал к урокам геометрии, для внеклассной работы по математике.

Что же такое треугольник?

Треугольник - первая геометрическая фигура, встречающаяся в древних орнаментах. Изучая литературу, я узнала, что в Египте он символизировал триаду духовной воли, любви, интуиции и высшего разума человека, то есть его личность или душу.

Ацтеки использовали изображение треугольника с вершиной наверху, соединенного с перевернутым треугольником, в качестве символа временного цикла. Треугольник в сочетании с крестом образует алхимический знак Серы.

Равносторонний треугольник, символизирующий, по древнееврейской традиции, совершенство, у христиан означает Троицу - Отца, Сына и Святого Духа.

Существует множество видов треугольников, но больше всего меня заинтересовал треугольник Паскаля.

Знакомство с треугольником Паскаля

До начала выполнения мне уже были известны формулы квадрата суммы и квадрата разности, куба суммы и куба разности. Я заметила, что получить формулы для возведения двучлена в четвёртую, пятую и т.д. степень возможно, учитывая некоторую закономерность в коэффициентах и степенях каждого слагаемого.

$(a+b)^0 = 1$

$(a+b)^1 = a+b$

$(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$

$(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3ab^2 + b^3$

$(a+b)^4 = a^4 + 4a^3b + 6a^2b^2 + 4ab^3 + b^4$

$(a+b)^5 = a^5 + 5a^4b + 10a^3b^2 + 10a^2b^3 + 5ab^4 + b^5$

Коэффициенты всех строк можно расположить в виде треугольника:

1

1 1

1 2 1

1 3 3 1

1 4 6 4 1

1 5 10 10 5 1

1 6 15 20 15 6 1

1 7 21 35 35 21 7 1

1 8 28 56 70 56 28 8 1

…

Таким образом, я познакомилась с треугольником Паскаля и решила продолжить изучение арифметического треугольника.

Меня очень заинтересовала данная тема. Я всегда хотела узнать много нового о треугольниках, об их происхождении и значении в нашей жизни. Ведь мир треугольников очень загадочен и интересен.

Блез Паскаль – французский математик

Блез Паскаль (19 июня 1623, Клермон-Ферран, — 19 августа 1662, Париж) — французский математик, физик, литератор и философ.

Паскаль был первоклассным математиком. Он помог создать два крупных новых направления математических исследований. В возрасте шестнадцати лет написал замечательный трактат о предмете проективной геометрии и в 1654 году переписывался с Пьером де Ферма по теории вероятностей, что впоследствии оказало принципиальное влияние на развитие современной экономики.

Блез Паскаль умер рано, в возрасте 39 лет. Благодарные потомки назвали в его честь единицу давления и популярный язык программирования Pascal. Он уже почти 60 лет используется для обучения написания различных кодов. Например, с его помощью каждый школьник может написать программу для вычисления площади треугольника на «Паскале», а также исследовать свойства схемы, о которой речь пойдет ниже.

Деятельность этого ученого с экстраординарным мышлением охватывает самые разные области науки. В частности, Блез Паскаль является одним из основателей гидростатики математического анализа, некоторых направлений геометрии и теории вероятностей. Кроме того, он: создал механический калькулятор, известный под названием Паскалева колеса; представил экспериментальное доказательство того, что воздух обладает упругостью и имеет вес; установил, что барометр можно использовать для предсказания погоды; изобрел тачку; придумал омнибус — конные экипажи с фиксированными маршрутами, ставшие впоследствии первым видом регулярного общественного транспорта и пр.

Арифметический треугольник Паскаля как уже было сказано, этот великий французский ученый внес огромный вклад в математическую науку. Одним из его безусловных научных шедевров является «Трактат об арифметическом треугольнике», который состоит из биномиальных коэффициентов, расставленных в определенном порядке. Свойства этой схемы поражают своим разнообразием, а сама она подтверждает пословицу «Все гениальное — просто!».

Треугольник Паскаля

Треугольник Паскаля — арифметический треугольник, образованный биномиальными коэффициентами. Назван в честь Блеза Паскаля.

Немного истории Справедливости ради нужно сказать, что на самом деле треугольник Паскаля был известен в Европе еще в начале 16 века. В частности, его изображение можно

увидеть на обложке учебника арифметики известного астронома Петра Апиана из Ингольтштадского университета. Похожий треугольник представлен и в качестве иллюстрации в книге китайского математика Ян Хуэй, изданной в 1303 году. О его свойствах было известно также и замечательному персидскому поэту и философу Омару Хайяму еще в начале 12 века. Причем считается, что он познакомился с ним из трактатов арабских и индийских ученых, написанных ранее.

Если очертить треугольник Паскаля, то получится равнобедренный треугольник (Равнобедренный треугольник — это треугольник, в котором две стороны равны между собой по длине). В этом треугольнике на вершине и по бокам стоят единицы. Каждое число равно сумме двух, расположенных над ним чисел. Продолжать треугольник можно бесконечно. Строки треугольника симметричны относительно вертикальной оси (Симметрия – это свойство форм предмета иметь части, повторяющиеся при повороте на определенный угол вокруг своей оси и отражения его в плоскости или точке). Имеет применение в теории вероятности и обладает занимательными свойствами.

Описание:

Прежде чем исследовать интереснейшие свойства треугольника Паскаля, прекрасного в своем совершенстве и простоте, стоит узнать, что он из себя представляет. Говоря научным языком, эта числовая схема - бесконечная таблица треугольной формы, образованная из биномиальных коэффициентов, расположенных в определенном порядке. В его вершине и по бокам находятся цифры 1. Остальные позиции занимают числа, равные сумме двух чисел, расположенных над ними рядом выше. При этом все строки треугольника Паскаля симметричны относительно его вертикальной оси.

1
1 1
1 2 1
1 3 3 1
1 4 6 4 1
1 5 10 10 5 1
1 6 15 20 15 6 1
1 7 21 35 35 21 7 1
1 8 28 56 70 56 28 8 1

Свойства:

- Второе число каждой строки соответствует её номеру.
- Третье число каждой строки равно сумме номеров строк, ей предшествующих.
- Третье число каждой строки является треугольным.
- Четвертое число каждой строки является тетраэдрическим.
- Если вычесть из центрального числа в строке с чётным номером соседнее число из той же строки, то получится число Каталана.
- Сумма чисел n-й строки треугольника Паскаля равна 2^n (при счёте номеров строк, начиная с нуля).
- Простые делители чисел треугольника Паскаля образуют симметричные самоподобные структуры.
- Если в треугольнике Паскаля все нечётные числа окрасить в чёрный цвет, а чётные - в белый, то образуется треугольник Серпинского.
- Все числа в n-й строке кроме единиц делятся на число n, если и только если n является простым числом. (следствие теоремы Люка)
- Если сложить все числа с порядковым номером вида 3n, 3n+1, 3n+2 в строке с нечетным номером, то первые две суммы будут равны, а третья на 1 меньше.

Кроме того, сравнительно недавно, в 1972 году, было установлено еще одно свойство треугольника Паскаля. Для того чтобы его обнаружить, нужно записать элементы этой схемы в виде таблицы со сдвигом строк на 2 позиции. Затем отмечают числа, делящиеся на номер строки. Оказывается, что номер столбца, в котором выделены все числа, является

простым числом. Тот же трюк можно осуществить и по-другому. Для этого в треугольнике Паскаля заменяют числа на остатки от их деления на номер строки в таблице. Затем располагают строки в полученном треугольнике так, чтобы следующая из них начиналась правее на две колонки от первого элемента предыдущей. Тогда столбцы, имеющие номера, являющиеся простыми числами, будут состоять только из нулей, а в тех, у которых они составные, будет присутствовать хотя бы один ноль.

При внимательном изучении треугольника Паскаля, можно обнаружить, что:

• если строки выровнять по левому краю, то суммы чисел, которые расположены вдоль диагоналей треугольника Паскаля, идущих снизу вверх и слева направо, равны числам Фибоначчи;

• первая «диагональ» состоит из натуральных чисел, идущих по порядку;

• любой элемент из треугольника Паскаля, уменьшенный на единицу, равен сумме всех чисел, расположенных внутри параллелограмма, который ограничен левыми и правыми диагоналями, пересекающимися на этом числе;

• в каждой строке схемы сумма чисел на четных местах равна сумме элементов на нечетных местах.

Первое упоминание треугольной последовательности биномиальных коэффициентов под названием meru-prastaara встречается в комментарии индийского математика X века Халаюдхи к трудам другого математика, Пингалы. Треугольник исследуется также Омаром Хайямом около 1100 года, поэтому в Иране эту схему называют треугольником Хайяма. В 1303 году была выпущена книга «Яшмовое зеркало четырёх элементов» китайского математика Чжу Шицзе, в которой был изображен треугольник Паскаля на одной из иллюстраций; считается, что изобрёл его другой китайский математик, Ян Хуэй (поэтому китайцы называют его треугольником Яна Хуэя). На титульном листе учебника арифметики, написанном в 1529 году Петром Апианом, астрономом из Ингольштадтского университета, также изображён треугольник Паскаля. А в 1653 году (в других источниках в 1655 году или в 1665 году) вышла книга Блеза Паскаля «Трактат об арифметическом треугольнике».

Примеры задач

Задача 1.В магазине «Филателия» продается 8 различных наборов марок, посвященных спортивной тематике. Сколькими способами можно выбрать из них 3 набора?

Решение: В треугольнике Паскаля число, показывающее, сколькими способами можно выбрать k элементов из множества, содержащего n различных элементов, стоит на пересечении k-ой диагонали и n-ой строки.

Найду диагональ восьмую сверху и отсчитываю три числа по горизонтали. Получу число 56.

Задача 2. У ювелира есть пять изумрудов, восемь алмазов, четыре топаза. Сколькими способами он может сделать браслет, включив в него два изумруда, три алмаза и два топаза?

Решение: Два изумруда из пяти имеющихся можно выбрать 10 способами, три алмаза из восьми 56 способами, два топаза из четырёх 6 способами. Браслет можно сделать 3360 способами.

Работа по выбранной теме осуществлялась в полном соответствии с планом исследования, а именно: объект и предмет исследования, поставлены цели и задачи. Были указаны используемые методы исследования, определена проблема.

В данной работе была дана общая характеристика треугольника как геометрической фигуры, был детально рассмотрен треугольник Паскаля, его свойства.

Я пришла к выводу:

• Один из наиболее известных и изящных численных схем во всей математике является треугольник Паскаля.

• Треугольник Паскаля - понятие значительно шире, чем мне представлялось.

• Он обладает не только удивительными свойствами, но и применялся в архитектуре средних веков для построения схем пропорциональности и для построения прямых углов землемерами и архитекторами.

• Используя треугольник Паскаля, можно решить задачи из теории вероятности и комбинаторики.

Практическая значимость данной работы заключается в следующем: я, изучив много литературы по данному вопросу, получила дополнительные знания в области математики, укрепила свой интерес к этой науке.

Я узнала, что треугольник Паскаля применяется:

- В курсе алгебры
- При решении комбинаторных задач
- Для решения различных задач в области физики
- С появлением вычислительных машин построение треугольника Паскаля стало излюбленной задачкой для начинающих при изучении основ программирования.

Работа по данной теме оказалась интересной и полезной.

МӘКТӘПНЕҢ ДЕМОГРАФИК ПОРТРЕТЫ

Яковлев Вадим, 6 нчы сыйныф укучысы,
Җитәкче: Фаляхиева Нурфия Рифат кызы,
ТР Мамадыш районы муниципаль бюджет гомуми белем учреждениесе
"Җөри урта гомуми белем мәктәбе"

Соңгы елларда радио һәм телевизорлардан без бик еш кына демография, демографик ситуация, демографик сәясәт дигән төшенчәләрне ишетәбез. Иң мөһиме, журналистларның репортажларыннан киләчәкнең демографиягә бәйлелеге күренә. Киләчәк бит -ул без,безнең буын. Һәм бездә нинди бәйлелек турында сүз баруы кызыксыну уятты.

Демографик төшенчә:

Демография – (грекча demos – халык һәм graho –язам дигән сүзләрдән)- халык санының табигый артуын, халыкның яшен, җенси составын, аның арту яки кимү закончалыкларын өйрәнүче фән. (Демографик энциклопедия сүзлеге).

Демографик ситуация - халыкның яңарып торуы (табигый үзгәрүе) дигәндә туу, үлү һәм табигый арту процессларының бердәмлеген аңлыйлар; бу процессларның бердәмлеге кешеләрнең буыннан- буынга өзлексез яңарып һәм алмашынып торуын тәэмин итә. Бу мәсьәләдә безнең авылда эшләр ничегрәк тора соң? (Демографик энциклопедия сүзлеге).

Демогра́фик сәясә́т ул -дәүләт органнарының тарафыннан халыкның артуын җайга салу өлкәсендәге максатчан эшчәнлеге. Тулаем алганда, демографик сәясәтнең максаты, гадәттә, буыннар алышуның кирәкле режимын формалаштырудан, халык санының структурасы һәм динамикасы өлкәсендәге тенденцияләрне, аларның үзгәреш темпларын, туым, үлем, гаилә составы, халыкның урнашуы, динамикасын саклау яки үзгәртүдән гыйбарәт. (Демографик энциклопедия сүзлеге).

Терминнарны өйрәнгәннән соң шундый сораулар туды:

- Илнең демографик проблемалары безнең мәктәпнең демографик ситуациясенә нинди йогынты ясый?

-Укучылар саны күрсәткече динамикасы буенча, алга таба мәктәпне озаграк саклап калу өчен нинди алымнар кулланырга.

Шушы сорауларга җавап бирү өчен , мәктәбебезнең бүгенге торышын һәм вакытлар үтү белән ничек үзгәрүен күзалларга тырыштык.

Эзләнү темасы: " Мәктәпнең демографик портреты"

Эзләнүнең актуальлеге: укучылар саны елдан- ел азая. Ә бу- мәктәпләрне"кыскарту"ның бер сәбәбе. Киләчәктә мәктәбебезне төп мәктәпкә калдырмаслар, дип ышанасыбыз килә. Мәктәпнең материаль техник базасы яхшы : һәр кабинетта диярлек проектор, җиде кабинетта интерактив такта бар, информатика кабинеты компьютерлар

белән тәэмин ителгән, 17 укытучының барысы да югары педагогик белемле. Кыскасы, укучыларга белем алу өчен мөмкинлекләр җитәрлек. Ә менә мәктәбебездә балалар саны һәм аның динамикасы нинди икән? Киләчәктә мәктәбебездә балалалар саны артуга барамы, кимүгәме? Әлеге сорауларга җавап табарга теләү шушы тикшеренү эшен башлап җибәрүгә этәрде.

Эзләнү проблемасы: укучылар саны кимүгә китергән сәбәбләрне ачыклау .

Эзләнү объекты: Җөри урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары.

Эзләнү эшенең максаты: Соңгы 10 елда мәктәптәге демографик үзгәрешләрне өйрәнү һәм алдагы киләчәкне күзаллау .

Бурычлар:

1.Демографик сораулар буенча терминалогияне өйрәнү.

2. Мәктәпнең демографик ситуациясенә анализ ясау өчен анкета сораулары төзү.

3.Мәктәп укчылары белән анкета үткәрү.

4. Мәгълуматларны туплау.

5. Анкета күрсәтмәләре буенча нәтиҗә ясау.

Эзләнү предметы: Илнең, хәзерге заман проблемаларының безнең мәктәпнең демографиясенә тәэсире.

1. Мәктәпнең демографик ситуациясе.

Мәктәпнең демографик сурәтен төзү өчен безгә соңгы 10 ел эчедә укучыларның саны, этник торышын, җенси составын өйрәнергә кирәк.

1.1. Соңгы 10 ел эчендә укучылар саны динамикасы.

Соңгы 10 ел эчендә укучылар саны динамикасы исәпләү өчен, мәктәпнең укыту буенча директор урынбасарына мөрәҗәгать итәргә туры килде. Еллык статистик отчетлардан мәгълүматлар алынды, анализланды. Алынган мәгълүматлар таблицага тутырылды.

Җөри урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылар саны динамикасы

Уку елы	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018
Барлык укучы	105	103	101	95	85	76	65	63	53	50

Таблицадан күренгәнчә, 2011- 2017 елларда укучылар саны сизелерлек кимүе күзәтелә. Күрсәткеч диаграммада яхшы күренә (кушымта № 1)

Бу күрсәткечләр миндә кызыксыну уятты .

Авылда туучылар һәм үлүчеләр санын чагыштыру өчен Түбән Шүләнгер авыл җирлегенә мөрәҗәгать иттек .

Түбәндәге нәтиҗәләр алдынды:

- Туучылар саны кименгән : 2011 нче елда - 5 булса, 2017 елда-4 бала
- үлүчеләр саны арткан : 2011 нче елда 11булса, 2017 елда 17 кеше
- авыл халкы саны кимегән : 2011 елда 700 булса, 2017 нче елда 668 - кеше

1.2 Түбән Шүләнгер авыл җирлеге буенча табигый үсеш. .

Еллар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Туучылар саны	6	5	3	3	3	2	2	4
Үлүчеләр саны	7	11	12	13	7	8	7	17
Табигый үсеш	-1	-6	-9	-10	-4	-6	-5	-13

2010-2017 елларда Түбән Шүләнгер авылы җирлеге буенча халыкның табигый үсешен исәпләдек. Табигый үсеш ул – билгеле бер вакыт эчендә (мәсәлән,бер елда) туучылар һәм үлүчеләр саны арасындагы аерма. Ясалган нәтиҗәләрне таблицада һәм диаграммада күрәсез. Табигый үсеш һәр елда да тискәре.

Бу күрсәткечләр түбәндәге сәбәбләр белән аңлатыла:

-авыл халкының картаюы, өлкән яшьтәгеләрнең артуы күзәтелә;

- чыгарылыш укучыларының югары белем алу өчен башка шәһәрләргә китүе;
- авыл халкының күпчелек өлеше күп акча эшләү өчен башка җирләргә күчеп китүе.

Мәктәптә ситуацияне ачыклау өчен анкета төзедек. “ Мин үзем турында ни беләм”

Мәктәпнең барлык укчылары да анкета сорауларга җавап бирде

1. Фамилия , исеме
2. Туган елы
3. Җенесе
4. Милләте

1.3 Укучыларның җенси составы .

2017- 2018 нче уку елындагы күрсәткеч

Класс									0	1
Малайлар								0		
Кызлар										

Малайлар	27
Кызлар	24

Алынган мәгълүматлар буенча мәктәптә малайлар кызларга караганда күбрәк тууы күзәтелә. Кызларның малайларга караганда артыграк булуы : 1класста (2010 ел), 3 класста (2008 ел) , 6 класста (2005ел) , 10 класста (2001 ел), 11 класста (2000 ел) күренә.

1.4.Мәктәп укучыларының яшь үзенчәлекләре.

Ел	000	001	002	003	004	005	006	007	008	009	010	011
Укучы саны												

Таблицадан һәм диаграммадан күренгәнчә безнең мәктәптә 2002 һәм 2010,2011 елда туган балалар күбрәк икәнлеге күренә. Болар 1 нче һәм 9 нчы класс укучылары. Иң түбән күрсәткеч 2007 һәм 2009 нчы елларга туры килә.

	Татарлар	Керәшен татарлары	Руслар	Марилар
Укучы саны	18	30	1	1

Балаларның күп туа башлавына Россия дәүләте тарафыннан үткәрелгән демографик сәясәт тә тәэсир иткәндер. 2007 елның 1 гыйнварыннан икенче, өченче һәм тагын да күбрәк бала табучы һәм балаларны

уллыкка алучы гаиләләргә ана капиталы бирү гамәлгә кертелде. Яшь әниләргә бала тугач та бирелә торган акча күләме дә арттырылды.

1.5 Укучыларның этник состав

Таблицада һәм диаграммада этник состав күренә.

Мәктәпнең иң күп укучысы булган класс: 9 - 12 укучы

Төрле милләтле класс - 1 класс . 7 укучының -4 се татар, 1- керәшен татары, 1се мари, 1се урыс.

Йомгаклау

Мәктәпнең демографик портретын төзеп, үземне кызыксындырган сорауларга җавап таптым.

Алынган мәгълүмат буенча шундый нәтиҗә чыгара алабыз, мәктәбебездә 4 төрле милләт балалары укый, шуңа күрә без алар арасында үзара дус –тату аралашуга тәэсир итә алабыз.

Авыл халкының яңарып тору үзенчәлекләрен өйрәнеп, статистик мәгълүматларны дәресләрдә һәм тормышта файдалана алабыз.

Мәктәбебездә 2011 елдан укучылар саны кимүе күзәтелә. Авыл җирлегендә туучылар саны артуы күзәтелсә дә, мәктәптә укучылар саны тискәре күрсәткеч бирә. Шуңа күрә дә укучылар арасында планлы рәвештә тәрбия эшләре алып барырга кирәк, чөнки киләчәк безнең кулда.

Илебездәге проблемалар да авылыбыз демографиясенә йогынты ясый. Шуңа күрә дә авылларда бүгенгесе көндә төрле программалар эшләп килә. Эш урыннары булдыру, яшь гаиләләрне авылларда калдыру.

Кулланылган әдәбият:

1. Демографик энциклопедиясе сүзлеге . М., Просвещение, 1987.
2. Мәктәпнең статистик отчетлары.
3. Класс журналлары
4. Түбән Шүләнгер авыл җирлеге биргән статистик мәгълүматлар.
5. Интернет ресурс: http://demography.academic.ru

ПОЭМА ГОМЕРА «ИЛИАДА»

Андреев Владимир Николаевич,
МБОУ “Шеморданский лицей”,
Сабинский муниципальный район

План конспект урока. Урок истории. 5 класс

Тип урока: урок овладения новыми знаниями

Методы работы: групповая технология, технология сотрудничества, проблемное обучение

Задачи урока:

Личностные: знакомство учащихся с произведениями Гомера как историческими источниками.

Предметные: на основе анализа поэм Гомера учащиеся должны иметь общее представление о содержании поэмы Гомера «Одиссея» и «Илиада», развитие навыков анализа исторического документа, анализировать его содержание и делать собственные выводы;

Метапредметные:

- ✓ **регулятивные:** формулировать и удерживать учебную задачу, определять последовательность действий при решении поставленной задачи.
- ✓ **познавательные:** самостоятельно формулировать познавательную цель, осуществлять смысловое чтение, умение выявлять причинно-следственные связи.
- ✓ **коммуникативные:** умение работать в группе для достижения общей цели, формирование собственного мнения и позиции.

Образовательная среда: Интерактивная доска, презентация, раздаточный материал, учебник, атлас, книга Т. Северина.

Ход урока:

I. Организационный этап – (1 мин) Приветствие. Создание положительного эмоционального фона, настой на рабочий лад. Заходит учитель в лице известного британского путешественника Тима Северена:

- Ребята, здравствуйте! А куда я попал, я не могу вспомнить кто же я, нау меня есть, подсказка в виде ребуса, сам решать не могу, помогите. Вот они –

Имя

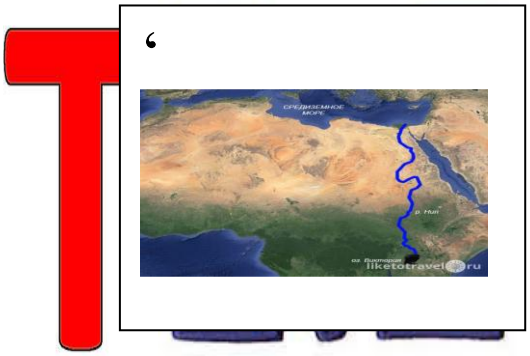

Река Африки

Фамилия

?

Запад Восток

Юг

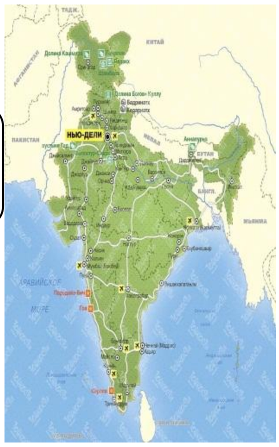

Ученики сообща в группе решают ребус. Ответы с места, из кого либо ряда учитель спрашивает, если ответ не верный, то у других, а если верно, учитель у остальных спрашивает.

II. Проверка д-з. Учитель знакомит учащихся с биографией Т. Северина , что он британский путешественник, историк и любит историю.

-Ребята вот я много путешествовал и нашел морские письмо, я сам пока не понял. Вы готовы мне помощь? (и раздает морские письма) Раздает три бутылки и учащиеся на читают, изучать и обсуждать и там же писать ответы.

Морские письма содержат такие послания –

1. Решите задачу!

- Что за фрукт?
- Причиной какой войны оно стало?

2. Историческое письмо

Вслед за Критом греки стали заселять другие острова ……………………. моря. Они стремились укрепиться и на его восточных берегах – на полуострове Малая Азия. Противником греков здесь было …………… царство. Осада столицы царства ………… закончилась её падением.

Подсказки – Ионическое, Микены, Эгейское, Троянское, Иудейское, Троя.

Расскажите о последствие падения этого царства?

3. «Лента времени»

Найти среди дат - время изучаемое событие и написать в хронологической ленте. - 1200 г. до н. э, 612 г до н. э, 546 г до н. э 525 год до н. з 538 г до н.э, 1190 г. до н. э. 2011 г2001 г

Какие царства воевали?

Найти среди дат время

После этого группы работают и с места выступают, отвечают на вопросы задания. Каждая группа выступают и их задания видны всем, через мультимедийный аппарат.

III Актуализация знаний -

Молодцы, я вижу что вы освоили материал хорошо. А вы знаете и древние греки тоже хорошо знали эту войну и воспевали славу греческому миру. И вот среди них был великий поэт Гомер, который написал поэмы «Илиада», «Одиссея». И цель нашей встречи -

это изучение поэмы « Иллиада». И так, ребята! Вы готовы сегодня со мной совершить виртуальное путешествие в Древнюю Грецию?

Ответ учащихся : да.

IV. Первичное усвоение новых знаний.

Запись в тетради – Тема. Поэма Гомера «Илиада».

Автор Гомер.

*VIII в до н. э. названа в честь города Иллион, известного как Троя***.**

Итак, чтобы начать наш анализ поэмы, начнем с анализа репортажа:

Показ видео ролика «Троянская война» 1961 года и потом ребята, каждая группа, отвечает на три вопроса (**Структура Син-фэнк -уандэ)-**

Вопросы,

- Что вы видите?
- Что вы думаете?
- О чем вы хотите знать?

Учащиеся отвечают на вопрос, по несколько раз и учитель принимая их в конце делает вывод и рассказывает краткую историю войны, а ему помогают учащиеся.

Вариант рассказа:

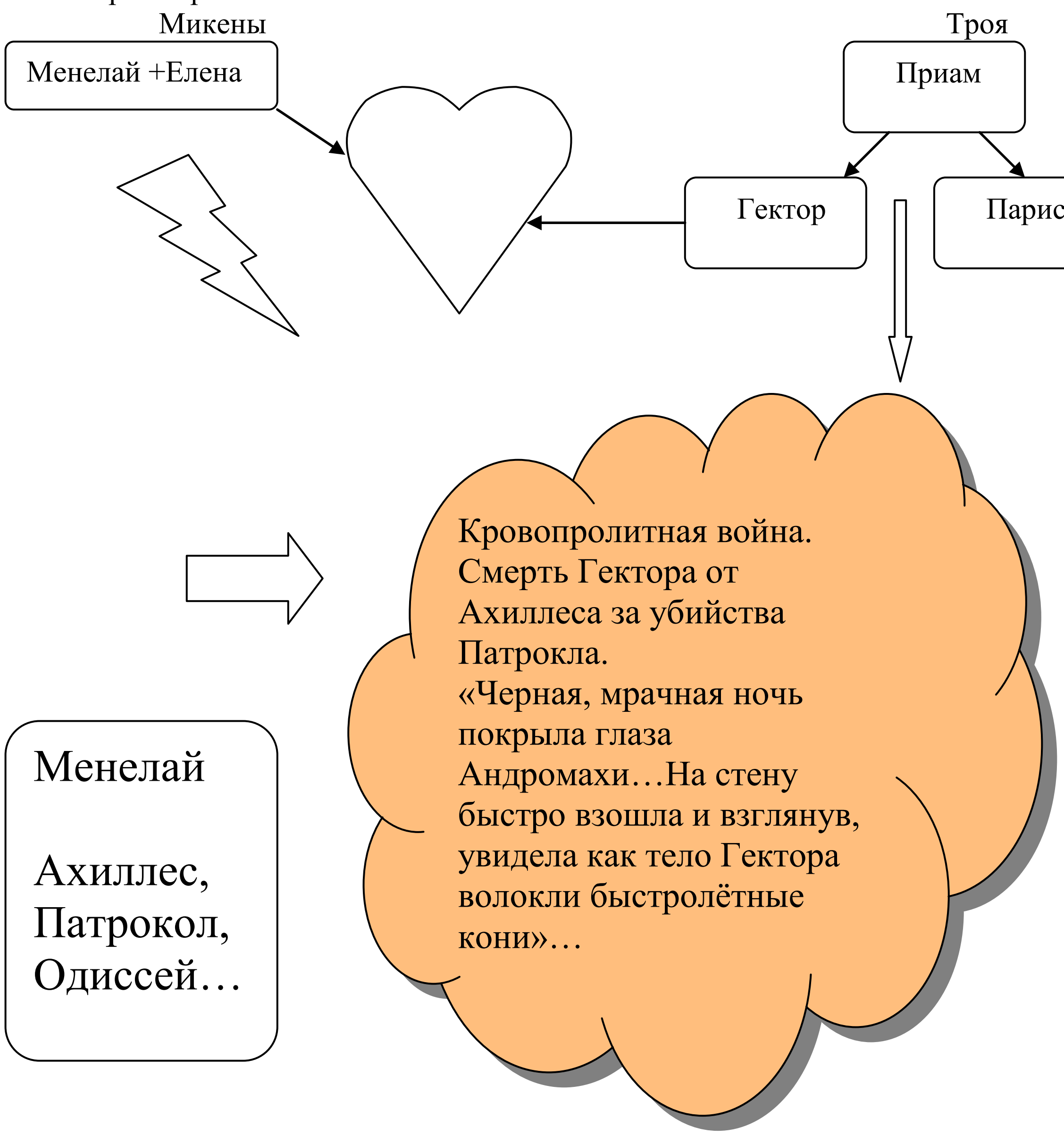

Динамическая пауза – Сигнечес. Для снятия усталости учащиеся пишут кончиками пальца, носа имена героев троянской войны.

Также для знакомство с культурой Греции можно станцевать танец сиртаки.

V. закрепление. Ребята, Троянская война шла 10 лет и здесь были много героев, давайте мы с ними познакомимся - учитель раздает задания для закрепления.

Одиссей.

На Итаку приплыли послы звать царя на войну с Троей. Они увидели, как Одиссей пашет. В плуг он запряг осла с быком, а в землю он бросает соль. О, ужас!

Но посол догадался, что царя хитрит, что царь Одиссей не хочет идти на войну. Посол взял младенца Одиссея и подложил его на борозду, и царю пришлось признаться в обмане.

??? Какую хитрость проявил Одиссей перед послами, чтоб не идти в поход?

Ахиллесова пята.

Ахиллес был героем, но её мать знала, что Ахиллес умрет молодым и хотела уберечь сына. Она знала, что река «подземного мира» обладает волшебной силой, и река Ахиллеса сделала неуязвимым, но осталась пятка, за которую богиня, окуная сына в воду, она держала и волшебная вода не попала.

Ахиллес стал участником Троянской войны, но во время штурма он погиб, так как пущенная Парисом стрела поразила Ахиллеса в пятку.

??? что означает «Ахиллесова пята»?

Троянский конь.

Шел десятый год войны и многие греки устали и начали роптать. Но хитрый Одиссей предложил им, как взять город, оставить коня и самим уплыть…

Однажды троянцы увидели, как греки уплывают, и они нашли в лагере греков огромного деревянного коня и забрали его как дань. И по пути разобрали часть стены крепость и начали праздновать победу. Но ночью приплыли греческие корабли, а из брюхи коня открылся дверь и вышли греки с Одиссеем, и захватили Трою и город пал.

«Троянский конь» - что под этим подразумевается?

Решения и ответы учащихся, их анализ. Обобщения учителем.

Учитель: Молодцы! Все справились! Теперь уверенно можно идти вперед.

VI. Рефлексия. Ребята а у меня есть вот такой вопрос - Что же мы сегодня изучали, какие открытия вы сегодня сделали и можете ли вы рассказать об этом?

Версии учащихся.

VII. Выводы. И учитель делает презентацию книги, со словами что, в поэме древнегреческого поэта Гомера правда и что он Тим Северин это доказал, и показывает учащимся книгу.

Выводы учащихся: Учащиеся в зависимости от индивидуальных предпочтений называют понравившегося героя «Илиады». При характеристики героев они дают личностную оценку действиям исходя из личного опыта в современной обстановке.

VIII. Домашняя работа.

П26 пересказ. Предлагается многоуровневое и вариативное домашнее задание

1.подготовить сочинение об одном из героев «Илиады»

2. Задание в рабочей тетради (решить кроссворд)

3.Творческое задание: найти крылатые выражение, связанные с темой войны и мира

IX. Итог. Выставление оценок или анализ работ групп.

Записывают домашнее задание в дневник. Сегодня все отлично поработали, молодцы.

Спасибо всем за урок.

АЗБУКА ВЕЖЛИВОСТИ

Бариева Диляра Тафкиловна,
Хасанова Гузалия Гаптельнуровна,
учителя родного языка и родной литературы
МБОУ «Кукморская средняя школа №3»
Кукморского муниципального района РТ

Общение — основное условие гармоничного развития подростка, важнейший фактор формирования личности, один из главных видов деятельности человека, направленный на

познание и оценку самого себя через посредство других людей. Общение со взрослыми и сверстниками даёт возможность подростку усваивать эталоны социальных норм поведения. В определённых жизненных ситуациях школьник сталкивается с необходимостью подчинить своё поведение моральным нормам и требованиям. Поэтому важным моментом в нравственном развитии подростка становится знание норм общения и понимания их ценности и необходимости.

Общение выполняет многообразные функции в жизни людей. Основными из них являются:

- организация совместной деятельности людей (согласование и объединение людей, их усилий для достижения общего результата);
- формирование и развитие межличностных отношений (взаимодействие с целью налаживания отношений);
- познание людьми друг друга.

Программа внеурочной (внеучебной) деятельности «Азбука общения» направленная на формирование и развитие коммуникативной компетентности обучающихся 5-7 классов, воспитание личности подростков посредством межличностного общения. Содержание программы раскрывается в аспекте требований Федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования.

Под коммуникативной компетентностью понимаем следующее – это умение ставить и решать определенные типа коммуникативные задачи: определять цели коммуникации, оценивать ситуацию, учитывать намерения и способы коммуникации собеседника (партнеров), выбирать адекватные стратегии коммуникации, быть готовым к осмысленному изменению собственного речевого поведения. В качестве первейшего компонента в коммуникативную компетентность входит способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми, удовлетворительное владение определенными нормами общения и поведения, владение «техникой» общения (правилами вежливости и др.).

В ходе выполнения программы используется вид внеурочной (внеучебной) деятельности – проблемно-ценностное общение, которое формирует и развивает эмоциональный мир школьника, учит грамотному восприятию жизненных проблем, ценностей и смысла жизни.

Общение играет особую роль в психологическом развитии подростков. Это развитие осуществляется следующим образом:

- обогащение коммуникативного опыта подростков путем постановки задач, требующих овладения новыми знаниями, умениями и навыками;
- благодаря возможности для подростка черпать в общении образцы действий и поступков взрослых;
- вследствие благоприятных условий для раскрытия подростками своего творческого начала при общении друг с другом на основе подкрепляющего действия мнений и оценок взрослого.

Основные мотивы общения:

- потребность во впечатлениях (познавательный мотив);
- потребность в активной деятельности;
- потребность в признании и поддержке (личностный мотив).

Общение осуществляется с помощью различных коммуникативных средств (речь, мимика, интонация, жесты и др.). Важную роль при этом играет умение внешне выражать свои внутренние эмоции и правильно понимать эмоциональное состояние собеседника.

Вскрытие противоречий в развитии общения, предупреждение различных отклонений в развитии личности ребёнка возможно, если своевременно учесть особенности его взаимоотношений со сверстниками и взрослыми. Это предусматривает учёт характерных форм поведения ребёнка в различных ситуациях, знание трудностей, возникающих в межличностном общении.

В процессе развития коммуникативных навыков большое внимание уделяется формированию личностных качеств подростков, их чувствам, эмоциям, их духовному миру. Содержание курса опирается на принципы педагогического оптимизма, гуманизма, направленного на воспитание у детей уважительного отношения к себе и окружающим, терпимого отношения к мнению собеседника, умения пойти на компромисс в нужной ситуации. Занятие проводится 1 раз в неделю.

Цель и задачи курса:

1. Познание и воспитание собственной личности подростка посредством межличностного общения.

2. Развитие адекватной оценочной деятельности, направленной на анализ собственного поведения и поступков окружающих людей.

3. Воспитание интереса к окружающим людям, развитие взаимоуважения, взаимодоверия и сочувствия.

4. Развитие навыков общения в различных ситуациях, умения противостоять отрицательным воздействиям среды.

Формы занятий:

- тренинги (коммуникативные, поведенческие),
- этические беседы,
- ролевые игры: сюжетно-ролевые, словесные, музыкальные, подвижные,
- дебаты,
- тематические диспуты,
- проблемно-ценностные дискуссии,

Методы:

- проигрывание и анализ жизненных ситуаций,
- упражнения творческого характера (рисование, импровизации и т.п.).
- поведенческий тренинг,
- лекции с обратной связью,
- психологические игры,
- решение коммуникативных речевых задач,
- работа в парах,
- метод интервью,
- проблемное обучение.

Программа «Азбука общения» рассчитана наобучающихся 5−7 классов по 1 часу в неделю, программа реализуется за 102 часов (34 часа в год).

Планируемые результаты,
в соответствии с требованиями ФГОС ООО

В основе реализации программы внеурочной (внеучебной) деятельности «Азбука общения» лежит деятельностный подход, который предполагает:

- воспитание и развитие качеств личности подростков, отвечающих требованиям информационного общества;
- формирование психолого-педагогической среды развития обучающихся для формирования и развития их коммуникативной компетентности;
- развитие познания подростков и освоения мира личности обучающегося, его готовности к саморазвитию и деятельности;
- учёт индивидуальных возрастных, психологических и физиологических особенностей обучающихся, значения видов деятельности и форм общения при реализации программы внеурочной (внеучебной) деятельности.

Для достижения *результатов первого уровня* (приобретения школьниками социальных знаний, понимания социальной реальности и повседневной жизни) оптимальна форма *этической беседы*.

Этическая беседа – это обращенное к слушателям развернутое личное высказывание выступающего, проникнутое неподдельными эмоциями и переживаниями и обязательно

нацеленное на получение обратной связи от слушателей (в виде вопросов, ответов, непродолжительных реплик). Предметом общения здесь выступают морально-нравственные коллизии, представленные в реальных жизненных ситуациях и художественных текстах.

Хорошо организованная беседа – это всегда гибкое сочетание программирования и импровизации. У педагога должны быть в наличии ясное представление и умение удерживать основную нить разговора, и одновременно – разные сценарии развития коммуникации.

В рамках этической беседы основной канал общения – Педагог-подростки. Эта форма не предполагает активной коммуникации школьников между собой (максимум допустимого – обмен детей непродолжительными репликами).

Дебаты – это образовательная форма, благодаря которой возможно обеспечить достижение *результатов второго уровня* – формирование позитивных отношений подростка к базовым ценностям нашего общества и к социальной реальности в целом.

Образовательная технология «Дебаты» весьма популярна сегодня и многократно описана в педагогической литературе. В дебатах участвуют две стороны: утверждающая (команда, защищающая тему общения) и отрицающая (команда, опровергающая тему). Тема общения формулируется как утверждение. Цель сторон – убедить судей (экспертов) в том, что ваши аргументы лучше, чем аргументы вашего оппонента.

Дебаты устроены по ролевому принципу: участник может защищать перед судьями ту точку зрения, которую в реальности не разделяет. Именно здесь и заложен мощный воспитательный потенциал этой формы: подбирая доказательства в пользу точки зрения, которая тебе изначально не близка, слушая и анализируя аргументы оппонента, можно придти к такому серьезному сомнению в собственных установках, что вплотную оказаться перед необходимостью ценностного самоопределения. В то же время, в игровом характере общения и главный подвох: перед участниками дебатов не стоит задача перехода к практическому действию, и определенная несерьезность, неполноценность происходящего ощущается практически всеми.

Задача перехода к практическому действию изначально стоит перед участниками*проблемно-ценностной дискуссии*. Все обсуждение строится таким образом, чтобы следующим после него шагом было деяние. Именно эта образовательная форма в наибольшей степени способствует достижению *результатов третьего уровня* – получению подростками опыта социального действия.

Цель проблемно-ценностной дискуссии – запуск социального самоопределения подростка и подготовка его к переходу в поле самостоятельных социальных действий. Предметом рассмотрения в такой дискуссии являются фрагменты и ситуации социальной реальности.

Проблемно-ценностная дискуссия – групповая форма работы. В этой форме выстраивается работа группы как последовательность ряда этапов.

1.Организация «встречи» подростка с социальной ситуацией как проблемной. Если социальная ситуация не будет выстроена как проблемная, то она может стать не столько объектом понимания, сколько объектом познания ребенка, воспринята им как учебная задача. Тогда не произойдет включения понимания как универсального способа освоения мира человеком, в котором, наряду с теоретическим знанием, существенную роль играют: непосредственное переживание («опыт жизни»), различные формы практики («опыт истории») и формы эстетического постижения («опыт искусства»).

2. Реализуемая педагогом проблематизация должна привести школьников к осознанию «слабых мест» своей точки зрения, к привлечению новых средств понимания.

3. В этот момент педагог должен перевести свою деятельность из плана проблематизации в план *организации коммуникации.* Коммуникация здесь особая – позиционная.

4. Организация рефлексии подростками итогов дискуссии. Организующая роль педагога на данном этапе включает в себя предоставление учащимся на выбор той или иной

формы фиксации рефлексивной позиции (ответы на вопросы, продолжение незаконченных предложений, интервью и т.д.) и ее выражения (устного, письменного, художественно-образного, символического), а также поддержание динамики рефлексивных процессов.

Этап рефлексии завершает процесс взаимодействия педагога и школьников в проблемно-ценностной дискуссии. Подросток будет готов к социальному определению, ибо освоил его важнейшие составляющие - понимание, проблематизацию, коммуникацию, рефлексию.

Результаты освоения программы

1. Информационный уровень компетентности

Обучающийся умеет извлекать из текста информацию в соответствии с коммуникативной задачей. Умеет использовать речь для регуляции своего поведения. Умеет задавать вопросы. Умеет оформлять свои мысли в устной им письменной форме с учетом своих учебных и жизненных речевых ситуаций. Критично относится к своему мнению.

2. Деятельностный уровень компетентности

Обучающийся умеет участвовать в диалоге; слушать и понимать других, высказывать свою точку зрения на события, поступки. Умеет отстаивать свою точку зрения, соблюдая правила речевого этикета; аргументировать свою точку зрения с помощью фактов и дополнительных сведений. Умеет учитывать разные мнения и стремится к координации различных позиций в сотрудничестве. Умеет договариваться и приходить к общему решению в совместной деятельности, в том числе в ситуации столкновения интересов. Умеет контролировать действия партнера.

3. *Творческий уровень компетентности*

Обучающийся умеет адекватно использовать речевые средства для решения различных коммуникативных задач, строить сложные монологические высказывания, владеет диалогической формой коммуникации(дискуссия, дебаты), используя, в том числе средства и инструменты ИКТ и дистанционного взаимодействия, выполняя различные роли в группе, умеет сотрудничать в совместном решении проблемы (задачи). Умеет осуществлять эвристические действия; выбирать стратегию решения; строить и проверять элементарные гипотезы.

Перечень оборудования для реализации программы

Для обеспечения программы «Азбука общения» необходим просторный учебный кабинет и минимальный уровень оборудования:

- комплект карточек-сценариев, карточек - проблемных ситуаций и т.д.;
- реквизит для сюжетно-ролевых игр;
- компьютер и подборка музыкальных записей для сопровождения речевых ситуаций, коммуникативных сценок;
- мультимедийный комплекс;
- проектор и экран;
- фото/видео камера.

Структура программы

Учебно-тематический план

Первый год обучения 7 класс

№ занятия	Тема	Кол-во часов
1.	Что такое этикет. Знакомство.	1
2.	Этикетные выражения при знакомстве.	1
3.	Поведение за столом.	1

4.	У тебя в гостях друг. Поведение в гостях.	1
5.	Чем занять гостя. Прощание с гостем.	1
6.	Ролевая игра в “гости”.	1
7.	Утреннее приветствие.	1
8.	Прощание перед сном.	1
9.	Об уступчивости.	1
10.	Вежливая просьба. Вежливый отказ.	1
11.	Ролевая игра “Вежливая просьба, вежливый отказ”.	1
12.	Поведение в общественном транспорте.	1
13.	Поведение в театре, кино, цирке, на концерте.	1
14.	Поведение в поликлинике, парикмахерской.	1
15.	Поведение в детской библиотеке.	1
16.	Поведение в магазине.	1
17.	Поведение в общественных местах.	1
18.	Этикет. Основные правила знакомства.	1
19.	Этикетные выражения при знакомстве со сверстниками и взрослыми.	1
20.	Поведение за столом. Сервировка стола к чаю.	1
21.	Нормы поведения дома.	1
22.	Чем занять гостя. Игры и развлечения.	1
23.	Ролевая игра в “гости” в день рождения и в праздник.	1
24.	Как слушать музыку.	1
25.	Красота – сестра добра и разума. (Живопись и поэзия)	1
26.	Умение понимать другого.	1
27.	Как писать письма, поздравления.	1
28.	Искусство одеваться. Мода. Одежда в школе и дома.	1

29.	Поведение в общественном месте. Выработка правил поведения.	1
30.	Культура общения с телом – гигиена.	1
31.	Поведение в лесу. Общение с природой.	1
32.	Мое поведение.	1
33.	Культура общения.	1
34.	Итоговое занятие. Поведение человека и культура общения.	1

Содержание программы
7 класс

Раздел 1. Знакомство (2 ч.)

Что такое этикет. Знакомство. Этикетные выражения при знакомстве.

Практическая часть

Коммуникативный тренинг «Я хочу общаться!»

Раздел 2. Правила общения в гостях (6 ч.)

Поведение за столом. У тебя в гостях друг. Поведение в гостях. Чем занять гостя. Прощание с гостем.

Практическая часть

Поведенческий тренинг «Я в гостях или я гость».

Сюжетно-ролевая игра в “гости”.

Раздел 3.Правила приветствия и прощания (2 ч.)

Утреннее приветствие. Прощание перед сном.

Раздел 4. О вежливости (4 ч.)

Об уступчивости. Вежливая просьба, вежливый отказ.

Практическая часть

Словесно-ролевая игра “Вежливая просьба, вежливый отказ”.

Раздел 5. Культура общения в общественных местах (5 ч.)

Поведение в общественном транспорте. Поведение в театре, кино, цирке, на концерте. Поведение в поликлинике, парикмахерской. Поведение в детской библиотеке. Поведение в магазине. Поведение в общественных местах.

Раздел 6. Этикет (5 ч.)

Этикет. Основные правила знакомства. Этикетные выражения при знакомстве со сверстниками и взрослыми. Поведение за столом. Сервировка стола к чаю. Нормы поведения дома. Чем занять гостя. Игры и развлечения.

Практическая часть

Поведенческий тренинг «Поиграйка!»

Словесно-ролевая игра «Мои правила и порядки дома».

Сюжетно-ролевая игра в “гости” в день рождения и в праздник.

Раздел 7. Общение с прекрасным (2 ч.)

Как слушать музыку. Красота – сестра добра и разума. (Живопись и поэзия).

Раздел 8. Правила общения в моей жизни (8 ч.)

Как писать письма, поздравления.

Искусство одеваться. Мода. Одежда в школе и дома. Поведение в общественном месте. Выработка правил поведения. Культура общения с телом– гигиена. Поведение в лесу. Общение с природой. Мое поведение. Итоговое занятие.

Практическая часть

Проблемно-ценностная дискуссия «Умение понимать другого».
Подвижные игры.
Коммуникативный тренинг «Культура общении в разных ситуациях».
Проблемно-ценностная дискуссия «Поведение человека и культура общения».

Учебно-тематический план
Второй год обучения
8 класс

№ занятия	Тема	Кол-во часов
1.	Этикет. Для чего быть вежливым. Визитная карточка.	1
2.	Правила речевого этикета при встрече, прощании, за столом, по телефону.	1
3.	Поведение за столом. Сервировка стола к обеду.	1
4.	Правила общения. Умение слушать. Умение вежливо отказать.	1
5.	Комплименты. Искусство делать комплименты.	1
6.	Ролевая игра в “гости” в день рождения и в праздник. Семейное торжество	1
7.	Язык цветов. Как дарить и принимать подарки.	1
8.	Неловкие ситуации.	1
9.	Черты характера.	1
10.	Внешний вид. “О чем говорит твой портфель”	1
11.	Искусство одеваться. Мода. Гигиена одежды	1
12.	Навещаем больного. Утешение, подбадривание.	1
13.	Как сформировать полезные привычки.	1
14.	Общение с природой. Экология природы и человека	1
15.	Что такое дружба, товарищество.	1
16.	Правила хорошего тона, дурной тон.	1
17.	.Поведение в общественных местах и на природе.	1
18.	Для чего быть вежливым. Правила гостеприимства.	1
19.	Приемы. Как провести праздник дома. Подарки.	1
20.	Поведение за столом. Сервировка стола к праздничному обеду. Порядок подачи блюд.	1
21.	Правила общения. Воспитанность. Красота внешняя и внутренняя.	1
22.	Красен человек статью.	1

23.	Почему ты нравишься окружающим или нет.	1
24.	Этикетные выражения поддержки, сочувствия, радости.	1
25.	Монолог. Диалог. Беседа. Диспут.	1
26.	Загляни в себя. Кто я? Зачем я живу? Что я могу?	1
27.	О чем говорит внешний вид.	1
28.	Женственность девочек.	1
29.	Мужественность мальчиков.	1
30.	Умение вести себя в путешествии.	1
31.	Использование иностранных этикетных выражений в разговорной речи.	1
32.	Традиции разных народов.	1
33.	Деловой этикет.	1
34.	Итоговое занятие. Личность как самоценность в процессе общения.	1

Содержание программы
8 класс

Раздел 1. Правила общения (4 ч.)

Этикет. Для чего быть вежливым. Визитная карточка. Правила речевого этикета при встрече, прощании, за столом, по телефону. Поведение за столом. Сервировка стола к обеду. Правила общения. Умение слушать. Умение вежливо отказать.

Практическая часть

Коммуникативный тренинг «Смыслы… я понимаю, что ты…».

Раздел 2. Искусство поздравления (3 ч.)

Комплименты. Искусство делать комплименты. Семейное торжество. Язык цветов. Как дарить и принимать подарки.

Практическая часть

Тренинг «Подари другу комплимент».

Сюжетно-ролевая игра подарок в день рождения и в праздник.

Раздел 3. Культура общения (11 ч.)

Неловкие ситуации. Черты характера. Внешний вид. Искусство одеваться. Мода. Гигиена одежды. Навещаем больного. Утешение, подбадривание. Как сформировать полезные привычки. Общение с природой. Экология природы и человека. Что такое дружба, товарищество. Правила хорошего тона, дурной тон.

Практическая часть

Коммуникативный тренинг «Эти неожиданные ситуации: как себя вести!?».

Диспут «О чем говорит твой портфель».

Словесно-ролевая игра «Какую выбрать одежду: модную или для здоровья?».

Проблемно-ценностная дискуссия «Поведение в общественных местах и на природе».

Раздел 4. Культура гостеприимства (7 ч.)

Для чего быть вежливым. Правила гостеприимства. Приемы. Поведение за столом Как провести праздник дома. Подарки. Сервировка стола к праздничному обеду. Порядок подачи блюд. Правила общения. Воспитанность. Красен человек статью. Этикетные выражения поддержки, сочувствия, радости. Монолог. Диалог. Беседа. Диспут.

Практическая часть

Поведенческий тренинг «Проводим праздник дома».

Словесно-ролевая игра «Красота внешняя и внутренняя».

Сюжетно-ролевая игра «Почему ты нравишься окружающим или нет».

Тренинг «Выражения поддержки, сочувствия, радости».

Раздел 5. Мы такие разные (4 ч.)

Загляни в себя. О чем говорит внешний вид. Женственность девочек. Мужественность мальчиков.

Практическая часть

Проблемно-ценностная дискуссия «Кто я? Зачем я живу? Что я могу?».

Дискуссия «Мужественность и женственность».

Раздел 6. Общение в путешествии (5 ч.)

Умение вести себя в путешествии. Использование иностранных этикетных выражений в разговорной речи. Традиции разных народов. Деловой этикет. Итоговое занятие.

Практическая часть

Подвижные игры.

Проблемно-ценностная дискуссия «Традиции разных народов».

Коммуникативный тренинг «Решение деловых ситуаций».

Проблемно-ценностная дискуссия «Личность как самоценность в процессе общения».

Учебно-тематический план
Третий год обучения
9 класс

№ занятия	Тема	Кол-во часов
1.	Эмоциональность как свойство личности.	1
2.	Понятия «эмоция», «чувство», «эмоциональное состояние».	1
3.	Эмпатия. Гнев. Агрессия. Культура эмоций и чувств.	1
4.	Пути саморегуляции.	1
5.	Способы взаимодействия с отрицательными эмоциями.	1
6.	Эмоциональная культура личности.	1
7.	Общение и его функции.	1
8.	Коммуникативная культура личности.	1
9.	Культура общения. Виды общения.	1
10.	Стили общения. Нормы этикета.	1
11.	Конфликты: их причины и последствия.	1
12.	Средства и способы передачи информации в общении.	1
13.	Механизмы взаимопонимания.	1
14.	Осознание способов взаимодействия людей друг с другом.	1
15.	Группа и ее законы.	1
16.	Конфликты в группе и пути их преодоления.	1
17.	Роль умения слушать в личностном общении.	1
18.	«Эффективные» слушатели.	1
19.	Умение слушать как метод восприятия	1

	информации.	
20.	Факторы «слушания». Три уровня «слушания».	1
21.	Речь говорящего и понимание слушателя.	1
22.	Барьеры между говорящими и слушателями.	1
23.	Язык «поддержки» и язык «подавления».	1
24.	Преодоление барьеров в общении.	1
25.	Совершенствование навыков «слушания».	1
26.	Совершенствование навыков устной речи. Техника речи	1
27.	Монолог. Диалог	1
28.	Совершенствование навыков устной речи. Полилог	1
29.	Совершенствование навыков устной речи. Культура общения показывает культуру личности.	1
30.	Совершенствование навыков устной речи. Дискуссия	1
31.	Проблемно-ценностная дискуссия	1
32.	Этика речевой коммуникации. Этика и речь. Формулы речевого этикета	1
33.	Этика и виды речевой деятельности	1
34.	Итоговое занятие. Поведение человека и культура общения	1

Содержание программы
9 класс

Раздел 1. Эмоциональная окраска общения (6 ч.)

Эмоциональность как свойство личности. Понятия «эмоция», «чувство», «эмоциональное состояние». Эмпатия. Гнев. Агрессия. Культура эмоций и чувств. Пути саморегуляции. Способы взаимодействия с отрицательными эмоциями. Эмоциональная культура личности.

Практическая часть

Тренинг «Психо-эмоциональная саморегуляция».

Тренинг «Я умею преобразовать негативную эмоцию».

Словесно-ролевая игра «Я чувствую, что ты…».

Раздел 2. Коммуникативная культура личности (10 ч.)

Общение и его функции. Культура общения. Виды общения. Стили общения. Нормы этикета. Конфликты: их причины и последствия. Средства и способы передачи информации в общении. Механизмы взаимопонимания. Осознание способов взаимодействия людей друг с другом. Группа и ее законы. Конфликты в группе и пути их преодоления.

Практическая часть

Коммуникативный тренинг «Я вам хочу сказать!».

Словесно-ролевая игра «Разыгрывание ситуации конфликта».

Диспут «Решаем конфликт».

Раздел 3. Слушать и слышать (8 ч.)

Роль умения слушать в личностном общении. «Эффективные» слушатели. Умение слушать как метод восприятия информации. Факторы «слушания». Три уровня «слушания».

Барьеры между говорящими и слушателями. Преодоление барьеров в общении. Совершенствование навыков «слушания».

Практическая часть

Проблемно-ценностная дискуссия «Слушаю и слышу».

Словесно-ролевая игра «Речь говорящего и понимание слушателя».

Сюжетно-ролевая игра «Язык «поддержки» и язык «подавления».

Раздел 4. Совершенствование навыков устной речи (10 ч.).

Совершенствование навыков устной речи. Техника речи. Монолог. Диалог Полилог. Дебаты. Дискуссия. Проблемно-ценностная дискуссия. Этика речевой коммуникации. Этика и речь. Формулы речевого этикета. Этика и виды речевой деятельности.

Практическая часть

Проблемно-ценностная дискуссия «Навыки устной речи: техника речи».

Дебаты «Культура общения показывает культуру личности».

Проблемно-ценностная дискуссия «Этика и речь».

Список использованной литературы

1. Бадмаев Б.Ц. Психология обучения речевому мастерству. М., 2008– 214с..
2. Богуславская Н.Е., Купина Н.А. Веселый этикет (учебное пособие по развитию коммуникативных способностей ребенка). – Екатеринбург: “ЛИТУР”, 2011. – 192с.
3. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. М., 2001– 116с.
4. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация. М., 2003– 58 с.
5. Григорьев, Д. В., Степанов П. В. Методические рекомендации по организации внеурочной деятельности в школе [Текст] / Д. ВГригорьев, П. В. Степанов. – М., 2011. Центр теории воспитания ИТИП РАО – проект.
6. Григорьева Т.Г.Основы конструктивного общения. Практикум.– Новосибирск: Изд-во Новосиб. Ун-та; М.: Совершенство, 2005. – 116с.
7. Игры: обучение, тренинг, досуг /под ред. В.В. Петрусинского, «Новая школа», М., 2004.
8. Концепция федеральных государственных образовательных стандартов общего образования. / Под ред. А.М.Кондакова, А.А.Кузнецова М.: Просвещение, 2011 Серия: Стандарты второго поколения
9. Насонкина С.А. Уроки этикета/ Худ. И.Н. Ржевцева. – СПб.: Изд-во “ДЕТСТВО-ПРЕСС”, 2003. – 40с.: Ил.
10. Панфилова М.А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. Практическое пособие для психологов, педагогов и родителей. – М.: “Издательство ГНОМ и Д”, 2008. – 160с. (В помощь психологу.)
11. Примерная основная образовательная программа образовательного учреждения. Основная школа / [сост. Е. С. Савинов]. — М.: Просвещение, 2011. — 453 с. — (Стандарты второго поколения).
12. Примерные программы по всем предметам Редактор И. А. Сафронова.- М.: Просвещение, 2011 Серия: Стандарты второго поколения
13. Разогревающие игры и психотехники // Основы технологии группового тренинга. Психотехники - И.В. Вачков. Учебное пособие. Издательство «Ось-89», 2011.
14. Смид Р. Групповая работа с детьми и подростками. - Генезис, М., 2009.
15. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли/ система заданий А.Г. Асмолов,О.А. Каробанова.- М.: Просвещение, 2010 Серия: Стандарты второго поколения
16. Фундаментальное ядро содержания общего образования. / Под ред. И. А.Сафронова.- М.: Просвещение, 2011 Серия: Стандарты второго поколения
17. Электронное пособие. В помощь школьному психологу. Психологическая работа в школе. Выпуск 4. – М.: Изд-во «Учитель», 2011.

ИДЕЛ БУЕ БОЛГАР ДӘҮЛӘТЕ

Бәшәрова Рәмзия Ваккәс кызы,
«Ядегәр авылы урта гомуми белем мәктәбе», Кукмара районы

Тема. Идел буе болгар дәүләте

Максат. Идел буе Болгар дәүләтенең урта гасыр Көнчыгыш Европа дәүләтләре арасында иң алга киткән цивилизацияләрнең берсе булуын ачыклау; ватанпарвәрлек тәрбияләү.

Бурычлар:

- Болгарларның алга киткән урта гасыр цивилизациясен төзүчеләр булуын ачыклау;
- Болгарларның хуҗалык, сәүдә һәм мәдәни казанышларына характеристика бирү,
- Икътисади сәясәтнең төп юнәлешләрен ачыклау;
- Болгарларда ислам дине кабул ителүнең әһәмиятен билгеләү.

УУГ

Регулятив:

- укытучы ярдәме белән максат кую һәм эшне планлаштырырга өйрәнү;
- кагыйдәләрне, күрсәтмәләрне истә тотып гамәлләр кылу;

Таныпбелү:

- тиешле мәгълүматны табу, билгеләү;
- төшенчәгә якын килү өчен нәтиҗә ясау;

Коммуникатив:

- хезмәттәшлектә башкаларның фикерләрен исәптә тоту һәм карашыңны яклый белү;
- бердәм эшчәнлектә уртак нәтиҗәгә килү.

Шәхси:

- Ярдәмчеллек, башка кешеләргә карата кайгыртучан булу.

Предметара бәйләнеш: география, математика, сәнгать, Россия тарихы, җәмгыять белеме, экономика

Дәрес тибы: катнаш, практик эш элементлары белән дәрес-дискуссия

Җиһазлау: компьютер, проектор, индивидуаль карточкалар

Төп төшенчәләр:болгар, илтабар, әмир, кәрван-сарай

Дәреснең эпиграфы:

-Сез кайдан?- дип сорыйсыз,
-Без Казаннан, Иделдән.
Идел-эчкән су булыр.

Дәрес барышы

I.**Оештыру өлеше**

II. **Актуальләшетерү**

1. Дәрес темасын ачыклау

- Ни өчен Бөек Болгар дәүләте кыска гомерле була һәм тарих агымына сизелерлек йогынты ясый алмый? *(Дәүләт тиешенчә ныгып өлгерми. Кубрат хан үлгәннән соң, уллары хакимият өчен көрәшә башлыйлар һәм җирләрне үзара бүлешәләр)*

- Дәүләт нинди өлешләргә таркала? *(Кубратның Аспарух исемле улы халыкның бер өлешен Дунай ярларына алып китә. Болгарларның күпчелеге Кубратның икенче улы белән берлектә үзләренең төп җирләрендә торып кала. Калган болгарлар үзләренең яңа ватаннарын табалар.Идел һәм Кама арасындагы җирләр аларның туган җиренә әверелә.)*

- Ә кайсы өлеше безнең борынгы бабаларыбызның ватаны була? *(Идел буе болгар дәүләте)*

- Димәк, без бүген **Идел буе Болгар дәүләте** турында өйрәнәбез.

2. Дәрес максатын билгеләү*(укучылар дәреснең максатын һәм бурычларын куялар)*

3. Дәрес планы белән танышу:

1. Болгар дәүләтенең территориясе һәм халкы
2. Идел Болгарстанында идарә
3. Болгарларның хуҗалык эшчәнлеге
4. Сәүдә мөнәсәбәтләре
5. Дин
6. Идел болгары-шәһәрләр иле

III. Төп өлеш

1.Болгар дәүләтенең территориясе һәм халкы

-Укучылар, сезгә Идел буе болгар дәүләте турында мәгълүмат язылган карточкалар таратылган. Әлеге мәгълүмат белән танышабыз һәм сорауларга җавап бирәбез.

- IX-XI гасырларда дәүләт нинди территорияләрне биләгән?
- XI-XIII гасырлада Идел буе Болгар дәүләте территориясе киңәя, картадан аның чикләрен күрсәтегез.
- Х гасырда дәүләт белән ничә хан идарә итә?*(10)*
- Илнең халкын төрле кабиләләр тәшкил иткән. Болгарлар белән беррәттән тагын нинди кабиләләр яшәгән?*(суарлар, барсиллар, бәрәнҗәрләр, биләрләр, искилләр)*
- Каратадан әлеге кабиләләр белән бәйле булган шәһәрләрне табыгыз.

Микронәтиҗә: *Татарстан территориясендә беренче дәүләт IX гасыр ахыры-X гасыр башында барлыкка килә.Ул Идел буе Болгар дәүләте дип атала. XI-XIII гасырлар әлеге дәүләтнең көчле һәм чәчәк аткан чоры була. Болгарлар белән беррәттән дәүләттән суарлар, барсиллар, бәрәнҗәрләр, биләрләр, искилләр дә яшәгән.*

2. Идел болгарстанында идарә

-Ә хәзер дәреслек материалын укып, түбәндәге сорауларга җавап бирәбез.

- Идел Болгарстанында кем идарә иткән? *(Илтабар, әмир)*
- Анда нинди идарә формасы була?*(Монархия)*
- Илнең беренче әмире кем булган? *(Алмыш)*
- Идарәче чикләнмәгән идарәгә ия булган дип раслап буламы?
- Дәүләт казнасы нәрсә хисабына тулыланган?

Микронәтиҗә: *Идел буе Болгарстаны феодаль дәүләт була. Югары хакимият илтабар яки әмир кулында. Аның шәхси дружинасы була. Дәүләт казнасы бай була, ул халыктан- салым, сәүдәгәрләрдән пошлина җыю хисабына тулылана.*

3.Болгарларның хуҗалык эшчәнлеге

- Гарәп географы Ибне Рөстәнең “болгарлар – игенче халык” дигән сүзләре сезгә дәреслек буенча таныш инде. Россия тарихчысы С.М.Соловьев “болгарлар сәүдәле һәм сәнәгатьле халык” дип язган. Кем хаклы? Ә хәзер, ике төркемгә бүленеп, бер төркем Ибне Рөстә, икенче төркем С.М.Соловьев фикерен дәлилли. Дәлилләрне таблица формасында дәфтәргә язабыз.
- Ә хәзер чыганак белән танышабыз һәм болгарларның хуҗалык тормышын характерлый торган сүзләрне язып алабыз.

922 елда Болгар илендә булып киткән Багдад хәлифәте илчелеге секретаре Ибн Фадлан көндәлегеннән

Үзебез бара торган сакалиблар (болгар) патшасы янына барып җитәргә бер көн һәм бер төн ара юл калгач, ул, безне каршы алу өчен, үз кул астындагы 4 патшаны, агай-энеләрен һәм улларын җибәрде. Алар безне икмәк, ит, тары белән каршы алдылар һәм безгә иярделәр. Аңарга кадәр ике фәрсах юл калгач, ул безне каршы алды, безне күргәч, атыннан төште һәм йөзтүбән капланды... Аның кулында дирхәмнәр иде, һәм ул аларны безнең өскә сипте. Ул безнең өчен тирмәләр куйды. Һәм без шул тирмәләргә урнаштык.

Микронәтиҗә:1 төркем. *Болгарлар игенчелек белән шөгыльләнгәннәр. Бодай, тары, арпа, ясмык һ.б. культуралар үстергәннәр. Авыр сабан, җиңел сука, урак кебек эш*

кораллары кулланганнар. Шулай ук терлекчелек белән шөгыльләнгәннәр. Ат, сыер, кәҗә, сарык асраганнар.

2 төркем. *Болгарларда кәсепчелек нык үскән. Алар аучылык (сунарчылык), балыкчылык, бал җыю кәсебе белән шөгыльләнгәннәр. Шулай ук һөнәрчелек алга киткән. Борынгы бабаларыбыз металлургия, тире иләү, чүлмәк ясау, эрләү һәм туку, зәркан сәнгате кебек һөнәрләрне үз иткән. Болгарларда төзелеш сәнгате бик камил булган. Алар таштан һәм кирпичтән сарайлар, мәчетләр, кальга каланчалары, җәмәгать мунчалары, торак йортлар төзегәннәр.*

4. Физкультминутка

5. Сәүдә мөнәсәбәтләре

- Болгарларның географик урыны сәүдә белән шөгыльләнү өчен уңай булганмы?*(Әйе, чөнки алар Идел һәм Кама буйларында урнашканнар.)*

- Әйе, илнең географик яктан уңайлы урнашуы сәүдә үсешенә этәргеч биргән. Идел һәм Кама су юлы Көнчыгыш Европада иң зур сәүдә юлы булган. Болгар җирендә бик күп кәрван юллары кисешкән. Аларның берсе-Киевка, икенчесе- Хәрәземгә, өченчесе Итилгә илткән. Зур шәһәрләрдә чит ил хакимнәре сәүдә эшен хуплаганнар, чөнки сәүдә казнага гаять зур табыш китергән: читтән керә торган товарлар бәясенең уннан бер өлеше дәүләт файдасына калдырылган. Ә хәзер тагын болгарлар турындагы чыганакка мөрәҗәгать итәбез һәм аларның нинда илләр белән сәүдә итүен ачыклыйбыз. Нинди товарларны читкә чыгарган, ә нindiләрен керкән?

Микронәтиҗә: *10 гасырда ук инде Идел Болгарстаны эре сәүдә үзәгенә әверелә. Аның төп сәүдә төбәге булган Ага-Базарда ел саен ярминкәләр үткәрелеп килгән. Ул Кытай, Һиндстан, Иран, Көнчыгыш Гарәп илләре, Русь, Византия, Балтыйк буе, Скандинавия илләре белән сәүдә иткән. Чит ил сәүдәгәрләре белән сәүдә иткәндә болгарлар дирһәм белән түләгәннәр, ә үзара тире белән исәпләшкәннәр. Алар экспортка мехлар, хайван тиреләре, кораллар, терлекләр, йомшак күн, балавыз һәм бал, агач материаллар чыгарганнар, читтән алтын һәм көмеш тәнкәләр, Димәшкъ корычы, ефәк, парча, келәмнәр, исле майлар һәм аш тәмләткечләр, савыт-саба, бизәнү әйберләре керткәннәр.*

6. Дин

Картина өстендә эш

- Бу картинада нинди вакыйга сурәтләнгән? *(Ибн Фадланның Идел буена килүе)*
- Кем ул Ибн Фадлан *(10 нчы гасырда яшәүче гарәп сәяхәтчесе һәм язучысы)*
- Ул нинди максат белән Идел буена килә?*(Ислам динен тарату өчен)*

Дәреслек белән эш

- Ислам динен кабул иткәнче болгарлар нинди диндә булалар? *(мәҗүсилек)*
- Рәсми рәештә ислам дине кайчан кабул ителә? *(922 елда)*
- Кем идарә иткәндә Багдад хәлифәсенә ислам тәртипләре урнаштыруда ярдәм итү өчен илчелек җибәрүен үтенеп мөрәҗәгать ителә? *(Алмыш хан)*

Вакыт сызыгында эш

- Вакыт сызыгында болгарлар ислам дине кабул иткән елны күрсәтегез.
- Моннан ничә ел элек болгарлар ислам динен кабул иткәннәр? *(Моннан 1096 ел элек)*
- Руслар христиан динен болгарлар ислам динен кабул иткәннән соң ничә ел үткәч кабул иткәннәр?*(66 ел)*
- Татарлар ислам динен кабул итүнең 1100 елын кайчан бәйрәм итәрләр? *(2022 нче елда)*

Төркемнәрдә эш

1 төркем. Ислам динен кабул итү сәбәпләрен ачыклый.

2 төркем. Ислам динен кабул итүнең нәтиҗәләрен ачыклый.

Микронәтиҗә:*922 нче елның июнь уртасында рәсми рәвештә ислам дине кабул ителә. Ислам дине кабул ителү нәтиҗәсендә Идел Болгары үзәкләштерелгән дәүләт буларак оешып җитә һәм ныгый, Болгар әмире-мөстәкыйль идарәчегә, ә Болгар иле бәйсез*

дәүләткә әверелә, болгар халкы югары дәрәҗәдәге Көнчыгыш мәдәнияте белән аралашу мөмкинлеге ала, болгарларның көнкүреше үзгәрә: яңа гореф-гадәтләр, традицияләр барлыкка килә.

7. Идел болгары-шәһәрләр иле

Дәреслектәге материал буенча таблица тутырырга

Болгар	**Мәйданы**	**Халкы**	**Нинди һөнәр белән шөгыльләнгәннәр**
Кашан	100 га	8-10 мең	сугыш кораллары, көнкүреш кирәк-яраклары, алгын-көмештән бизәнү әйберләре ясау
Җүкәтау	мәгълүм түгел	мәгълүм түгел	металл кою, чүлмәкчелек, игенчелек, балыкчылык
Кирмәнчек	мәгълүм түгел	мәгълүм түгел	рус князьлекләре алып барган сәүдәдә алмаш сәүдә үзәге булып хезмәт иткән
Тубылгытау	2 га	10 мең	тимерчелек белән шөгыльләнгәннәр
Ашлы	77 га	50	балыкчылык, чолынчылык, керамика
Суар	100 га	10 мең	тимерчелек, терлекчелек, игенчелек белән шөгыльләнгәннәр, көмеш акчалар да сукканнар
Болгар	350-400 мең м^2	10 мең	тимерчелек, чүлмәкчелек, пыяладан бизәнү әйберләре ясау, сөяктән кирәк-яраклар ясау,төзүчелек, тире һәм мех эшкәртү, күн җитештерү
Биләр	600 га	70-100 мең	тимерчелек, чүлмәкчелек, пыяладан бизәнү әйберләре ясау, сөяктән кирәк-яраклар ясау, төзүчелек, тире һәм мех эшкәртү, күн җитештерү белән шөгылләнгәннәр

5. **Рефлексия**
1. Идел буе Болгарстаны темасына кластер төзергә
2. Таблица тутырырга

Плюс	Минус	Кызыклы
Дәрестә укучыга файдалы булган эш формалары, уңай эмоцияләр языла	Дәрестә укучыга ялыктыргыч тоелган, кирәк булмаган һәм аңлаешсызмәгълумат языла	Дәрестә булган кызыклы һәм тагын да күбрәк беләсе килгән фактлар, шулай ук укытучыга сораулар языла

Өй эше

1. § 3 укырга, 25 нче биттәге сорауларга җавап
2. Microsoft Office Publisher программасында “Идел буе Болгар дәүләте”буклетын ясарга.
3. Интернет материалларын файдаланып, “Изге Болгарга экскурсия” дигән темага презентация төзергә

ҖЫЙНАК ҺӘМ ҖӘЕНКЕ ҖӨМЛӘЛӘР

Бәшәрова Язилә Зиннур кызы,
«Ядегәр авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе»,
Кукмарарайоны

Максат:

- укучыларны җыйнак һәм җәенке җөмләләр белән таныштыру, җыйнак җөмләләрне иярчен кисәкләр өстәп җәенкеләндерү һәм җәенке җөмләләрдән җыйнак җөмләләр ясау күнекмәләрен формалаштыру;

- әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләрен камилләштерү, җөмләнең баш һәм иярчен кисәкләре турындагы белемнәрне системалаштыру, каллиграфик дөрес язу күнекмәләрен үстерү, сөйләм телен баету;

- язгы табигатькә сакчыл караш тәрбияләү.

Көтелгән нәтиҗәләр

Танып-белү УУГ(предметные УУД):

- әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләрен аеру, җөмлә ахырында тиешле тыныш билгесен кую;

- җыйнак һәм җәенке җөмләләрне тану, аеру;

-җыйнак җөмләләрдән җәенке җөмлә һәм җәенке җөмләләрдән җыйнак җөмлә ясый белү;

Шәхси УУГ(личностные УУД):

- шәфкатьлелек, мәрхәмәтлелек, әхлаклылык сыйфатларын үстерү;

- туган телгә кызыксыну булдыру;

- иптәшеңнең эшенә, фикеренә карата хөрмәт булдыру;

Предметара УУГ(метапредметные УУД):

<u>Көйләгеч (регулятив) УУГ</u>:

- укучылар белгән, әлегәчә белмәгән күнекмәләрне үзара бәйләү;

- биремне үтәүнең дөреслеген тикшерү;

- үз эшенә контроль ясый һәм бәя бирә белү;

- укытучы ярдәме белән уку проблемасын табу һәм формалаштыру;

- төркемдә һәм парларда эшли белү;

<u>Танып белү (познавательные) УУГ:</u>

- җөмләләрне чагыштыра, охшаш һәм аермалы якларын билгели белү;

- фикерләүнең логик чылбырын төзи белү;

- укытучының сорауларына җавап бирә, тиешле мәгълүматны таба белү;

- уку барышында анализ (таркату) һәм синтез (берләштерү) гамәлләрен башкара белү;

<u>Коммуникатив УУГ:</u>

- укытучының, сыйныфташларның сорауларына җавап бирү;

- сөйләм этикеты нормаларын үтәү: исәнләшә, саубуллаша, рәхмәт белдерә белү;

- башкаларның сөйләмен тыңлый һәм аңлый белү;

- укыту процессында катнашу, иптәшеңнең үз-үзен тотышы белән идарә итү;

- үз фикерләрен әйтә белү;

Предметара бәйләнеш: әдәби уку, әйләнә-тирә дөнья, рус теле

Дәреснең технологик картасы

I. Ориентлашу- мотивлаштыру

1.Уңай психологик халәт тудыру

- Исәнмесез, укучылар! Кәефләрегез ничек?

- Шәп!

- Әйдәгез, бер-берегезгә карап елмаегыз да, кара-каршы дусларыбызны сәламлик әле. (куллар белән сәламләү). Хәзер янәшә дусларыбызны сәламлик. (бер-берсенең җилкәләрен тидерү). Хәзер тыныч кына утырабыз.

- Күзләрегезне йомып, мин булдырам дип кабатлыйбыз!

- Мин сезгә яхшы кәеф, дәрестә актив булуыгызны һәм яхшы билгеләр алуыгызны телим.

2. Белемнәрне актуальләштерү

- Без үткән дәрестә әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләре белән таныштык, ә бүген мин сездән аларны аера, белүегезне һәм тыныш билгесен дөрес куюыгызны көтеп калам. Укучылар, почмакларга карагыз әле, анда җөмлә төрләре язылган. Һәрберегездә җөмләләр язылган карточкалар бар, шуларны карап чыгыгыз. Әйтү максаты ягыннан җөмләнең төрен билгеләгез. Ә хәзер торып басабыз, үзебезгә тиешле почмакны сайлыйбыз.

Җөмләләр (карточкада укучыларга таратыла)

Язгы каникулда ничек ял иттең

Син яз фасылын яратасыңмы (сорау җөмлә)

Кара каргалар, сыерчыклар кайттылар

Урамда гөрләвекләр ага

Тиздән язгы ташулар башланыр (хикәя җөмлә)

Их, ямьле дә соң язгы табигать

Бүген көн нинди матур (тойгылы җөмлә)

Әйдәгез, табигатьне саклыйк

Кошларга оялар ясыйк (боерык җөмлә)

- Дөрес басканлыгыгызны тикшерү өчен слайдка карыйбыз. Парлашабыз,

шушы җөмлә төре турында фикер алышабыз. (Һәр почмактагы укучыларның фикерен тыңлау).

Безнең барлык җөмләләр дә яз темасына караган. Яз көне бөтен табигать уяна, яшәрә. Агачларны сындырмаска, кошларны каршы алырга әзерләнергә, аларга оялар куярга кирәк. Табигатьне һәр кеше дә сакларга бурычлы.

- Рәхмәт! Урыннарга утырыгыз. Дәресебезне дәвам итәбез. Җөмләнең баш кисәкләрен искә төшереп үтик. Әйдәгез өстәлләрегездән "Җөмләнең баш кисәкләре" дигән тестны алабыз һәм биремнәрне үтибез.

1. Ия

а) мөстәкыйль мәгънәле һәм төрле килештәге исемнәр белән белдерелә.

б) җөмләнең баш килештә килеп, башка сүзгә буйсынмаган кисәге.

2. Иянең сораулары

а) кем? нәрсә?

б) кемнең? кемгә?кемдә?

в) кем? кемне? кемнән?

3. Җылы сөяк сындырмый, салкын җанны тындырмый.- бу җөмләдә ия:

а) сөяк

б) җанны

в) җылы, салкын

4. Хәбәр

а) ия турында нәрсә дә булса хәбәр итә һәм аңа буйсынып килгән кисәк

б) исем белән белдерелгән кисәкне ачыклап килүче сүз

5. Хәбәрнең сораулары

а) нишли? нишләде? нишләгән?

б) кем? нәрсә?

в) нишли? нинди?

Эшләребезне каршы иптәш белән алыштырабыз, карандашларны алып слайдтан карап тикшерәбез һәм бәялибез.

5 балл – хатасыз эш;

4 балл – 1 хата бар;

3 балл – 2 хата бар;

2 балл – 3 хата;

Иптәшегезгә эшен тапшырасыз. Үзбәя картасында тиешле баллны куябыз.

3. Уку мәсьәләсе кую.

- Дәфтәрләрне ачабыз һәм язабыз.

Унҗиденче апрель

Сыйныф эше

Җыйнак һәм җәенке җөмләләр

Матур язу күнегүе

Зәңгәрләнә күкләр.

Гөрләвекләр ага.

Карлы кыеклардан

Ак тамчылар тама. (Гамил Афзал)

- Хәзер әйдәгез, һәр җөмләнең иясен һәм хәбәрен табыйк та асларына сызыйк. Уйлап эшлибез! (Укучылар эшли, аннан соң укып тикшерелә)

1) Зәңгәрләнәкүкләр. (слайдта чыга)

2) Гөрләвекләрага. (слайдта чыга)

3) Карлы кыеклардан ак тамчылартама. (слайдта чыга)

- Рәхмәт. Искә төшерәбез: ия белән хәбәр җөмләнең нинди кисәкләре дип атала? (Җөмләнең баш кисәкләре). Рус телендә ничек атыйбыз? (Главные члены)

- Ә кайсы җөмләдә, нинди сүзләргә сызмыйча калдырдык? (3нче җөмләдә *Карлы, кыеклардан, ак* сүзләренә). Бу сүзләрнең астына нинди сызык сызабыз, кем әйтә ала? (укучылар фикере)

- Әйе, *кыеклардан* сүзенең астына пунктир (сызык-сызык) сызабыз (слайдта). Бу безнең тәмамлык. Ә *карлы, ак* сүзләренә дулкынлы сызык сызабыз. Болары аергыч була, сез аларны алдагы дәресләрдә өйрәнерсез әле.

- Бу сүзләр җөмләнең нинди кисәкләре дип атала? (Иярчен кисәкләре). Рус телендә без аларны ничек атыйбыз? (второстепенные члены)

- Кайсы җөмлә тулырак, камилрәк? (укучылар фикере)

- 1нче җөмләгә игътибар итәбез, нинди үзенчәлеге бар?

-(Бу җөмлә ия белән хәбәрдән генә тора)

- Монда тагын шундый җөмлә очрадымы? (Әйе, 2нче җөмлә). Икенче җөмлә дә – ия белән хәбәрдән генә тора.

- Хәзер 3нче җөмләгә карыйк. Ул җөмлә алдагы икесеннән нәрсә белән аерылды? (Иярчен кисәкләре булуы белән).

Җөмлә баш кисәкләрдән тыш иярчен кисәкләрнең булу-булмавына карап 2 төрле була.Җыйнак җөмләләр, җәенке җөмләләр.

Бүгенге дәресебезнең темасы да җыйнак һәм җәенке җөмләләр. Билгеләмәне дәреслектән карап үтик. Дәреслекнең 63нче битен ачабыз һәм билгеләмәне укыйбыз.

(Укучылар эчтән укыйлар).

- Нинди җөмлә җыйнак җөмлә була?

(Баш кисәкләрдән генә төзелгән җөмлә җыйнак җөмлә була.)

Мисаллар уйлыйк әле. (Укучылар мисаллары)

- Нинди җөмлә җәенке җөмлә була?

(Бер яки берничә иярчен кисәге булган җөмлә җәенке җөмлә дип атала)

Мисаллар уйлыйк.

Рус телендә без әлеге җөмлә төрләре белән очраштыкмы? Нинди җөмләләр дип атадык без аларны?

(Нераспространенные и распространенные предложения)

II. Уку мәсьәләсен адымлап (өлешләп) чишү

1.Уку мәсьәләсен чишү

- Дәреслекләрнең 63нче битен ачабыз, 88нче күнегүне эшлибез. (Укучылар мөстәкыйль эшлиләр, беткәч чылбыр буенча укып тикшерелә.)

Нәтиҗә ясау:

- Сез нинди җөмләләр яздыгыз? (Җыйнак җөмләләр). Үзбәя картасында эшебезне бәялибез, тиешле баллны үзебезгә куябыз.

5 балл - әгәр язуыгыз чиста, хатасыз булса;

4 балл - 1-2 хәреф хатасы бар;

3 балл - ия белән хәбәрне тапканда хата китсә;

2 балл - 1-2 хәреф хатасы, ия белән хәбәрне тапканда хата китсә;

МИКС-ФРИЗ-ГРУП – укучылар музыка астында бииләр. Музыка туктагач сорауга җавап булырлык итеп төркемгә берләшәләр.

- Әйтү максатыннан чыгып җөмләләр ничә төркемгә бүленде?

- Җөмләнең баш кисәкләре ничә? (2)

- Тамчы тама тып та тып. Бу җөмләдә ничә ия бар? (1)

2. Белемнәрне ныгыту

-Хәзер слайдка карыйбыз. Анда бирелгән сүзләрдән җөмләләр төзибез, тиешле тыныш билгеләрен куябыз. Уйлыйбыз, фикерлибез дәфтәрләрдә эшлибез!

1)сагынып, яз , килде , көткән

2) йөгерде, гөрләвекләр

3) куйдым, вазага, тал, мин, ботаклары

4) бөреләр, тиздән, күренер, нәни

5) нинди, яз, ямьле

- Язып бетердекме? Афәрин! Хәзер группаларда чиратлап җөмләләрне укыйбыз, калганнар иптәшләре аның белән килешәме, җөмләне дөрес төзегәнме уйлыйбыз.

-Үзбәя картасында эшебезне бәялибез, тиешле баллны үзебезгә куябыз.

5 балл - әгәр язуыгыз чиста, хатасыз булса;

4 балл - 1-2 хәреф хатасы булса,

3 балл - бер җөмләне дөрес төземәгән булсагыз;

2 балл – 2 җөмләне дөрес төземәгән булсагыз;

3. Яңа белемнәрне үзләштерүне беренчел тикшерү.

Хәзер әлеге язган җөмләләр буенча түбәндәге эшләрне башкарабыз. Уйла, фикер йөрт, җавабыңны дәфтәреңә яз! (слайдта)

1. Җыйнак җөмләнең номерын яз.

2. 1нче җөмләдән җыйнак җөмлә ясап яз.

3. Ничәнче җөмләнең иясе алмашлык белән белдерелгән? Җөмләнең номерын һәм алмашлыкны яз.

4. Биредә тойгылы җөмлә бармы? Булса номерын яз.

5. Җыйнак җөмләдән җәенке җөмлә ясап яз.

- Дәфтәребезне уң яктагы янәшә иптәшебезгә бирәбез. Слайд буенча иптәшебезнең эшен тикшерәбез. (Эшләребезне тикшерәбез)

1. 22. Яз килде.3. 3, мин4. 5

5. Гөрләвекләр ашыгып йөгерде. (Нәни гөрләвекләр йөгерде. Җитез гөрләвекләр йөгерде.)

Иптәшебезнең эшен бәялибез. Хәзер

үзбәя картасында тиешле баллны куябыз.

5 балл – хатасыз эш;4 балл – 1 хата бар;3 балл – 2 хата бар;2 балл – 3 хата

4. Белемнәрне ныгыту

- Эшебезне дәвам итәбез. Слайдта бирелгән җыйнак җөмләләргә иярчен кисәкләр өстәп җәенке җөмләләр итеп язабыз.

(слайдта)

1. Яз җитте.2. Көннәр җылынды.3. Кара каргалар кайтты.4. Сыерчыклар килде.

5. Кошлар оя ясыйлар.

- Тәмамладыгызмы? Бик яхшы, кем үзенең җөмләләрен укырга тели? (2-3 укучы тыңланыла)

III. Рефлексия, бәяләү

1. Өй эшебирү

Хәзер дәресебезгә йомгак ясыйк.

- Укучылар, сез бүген үзегезгә нинди яңалыклар алдыгыз?

- Минем сезнең дәресне ничек аңлавыгызны беләсем килә. Бер уен уйнап алабыз.

Мин әйткән белән килешсәгез басасыз. Килешмәсәгез урыннарда утырган килеш каласыз.

- Иярчен кисәкләре булган җөмлә – җыйнак җөмлә.

- Җөмлә ия белән хәбәрдән генә тора ала.

- Кояш елмая. – Бу җыйнак җөмлә.

- Җыйнак җөмләдән җәенке җөмлә ясап була.

3. Дәрескә гомуми бәя кую.

- Хәзер үзбәя картасын алабыз балларыбызны кушып язабыз, үзебезгә тиешле билгене куябыз.Бәяләү нормасы:

17-20 балл булса “5”ле, 14-16 балл булса “4”ле, 11-13 балл булса “3”ле,

10 баллдан әзрәк булса “2”ле билгесе куела.

- Сезнең өстәлләрегездә смайликлар бар. Дәрес турында фикерләрегезне смайликлар ярдәмендә күрсәтеп , ишек төбендәге тукталышка беркетегез.

- Мин дәресне аңладым. Иптәшемә аңлата алам.

- Мин дәресне аңлап бетермәдем.

- Мин дәресне аңламадым.

- Дәрес өчен рәхмәт! Булдырдыгыз! Сау бул

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ЖЕМЧУЖИНЫ

Васильева Надежда Леонидовна,
учитель русского языка и литературы
МБОУ “Яныльская средняя школа”
Кукморского муниципального района РТ

Значение русского народного творчества огромно. В последние годы повсеместно началось приобщение к народным истокам, возрождение старинных обычаев и обрядов. Нельзя прерывать связь времен и поколений, чтобы не исчезла, не растворилась в неотразимой Вселенной душа русского народа, так же, как встарь, должны наши дети быть участниками традиционных на Руси праздников, именуемых святками, петь песни, водить хороводы, играть в любимые народом игры. Детский фольклор – обширная область устного народного творчества. Это целый мир – яркий, радостный, наполненный жизненной силой и красотой. Он способствует рядом с миром взрослых. Дети с живым интересом вглядываются в жизнь взрослых и охотно заимствуют их быт.   Мысль детей связана с конкретными образами – в этом ключ к тайнам детского художественного творчества.   Сближение с русской народной культурой необходима современной молодежи. Дети становятся добрее и внимательнее друг к другу, расширяется их кругозор, и повышается интерес к познанию окружающего мира через игру, песни, импровизации. У детей развивается воображение, эстетические вкусы, творческая фантазия. Детская игра является первым проявлением театрального чувства. Работу кружка буду организовывать с учётом опыта детей и их возрастных особенностей.

Предлагаемая программа имеет художественно-эстетическую направленность, которая является важным направлением в развитии и воспитании. Программа предполагает развитие у детей художественного вкуса и творческих способностей.

Программа кружка «Русские фольклорные жемчужины» составлена на 3 года обучения для обучающихся 12-14 лет. Занятия проводятся 3 раза в неделю по 2 часа. Практические занятия составляют большую часть программы.

Цель программы:

- пробудить у обучающихся живой интерес к изучению русского детского фольклора.
- привить интерес к изучению истории, традиции, обычаев русского народа

Задачи программы:

Образовательная:

- *дать общее представление о содержании и объёме понятия «детский фольклор», о его классификации, основных жанрах, их функциях, генезисе и художественном своеобразии.*

Развивающая:

- *развивать кругозор, интерес к народному слову, его истории.*

Воспитательная:

- *воспитывать чувство национальной гордостиза свой народ, его культурное наследие, воспитывать внимательное отношение к слову, культуру речи.*

В результате занятий в кружке «Русские фольклорные жемчужины» учащиеся

должны знать:

- о фольклоре как источнике народной мудрости;
- пройденный фольклорный материал;
-основные русские календарные праздники и уметь рассказывать о них, особенности традиционных календарных праздников;
- основные жанры фольклора.

должны уметь:

- выразительно читать фольклорное или литературное произведение, учитывая его жанровое своеобразие;
- видеть логику сюжета и обнаруживать в ней идею произведения;
- видеть отражение мифологических представлений древних славян в фольклорных и литературных произведениях;
- выявлять художественную роль символов и изобразительно-выразительных средств в фольклорном и литературном тексте;
- сочинять небольшие произведения фольклорного жанра (загадки, мифы, сказки)
- рассказать о каком либо обряде, обычаю; - участвовать в конкурсах знатоков народных традиций; - участвовать в разыгрывании обрядов; - записать обряд (со слов информанта, из книг, из беседы учителя и т.п.) Реализовать цели и задачи помогут различные ***формы и методы***:

- лекции,
- творческие задания,
- практические работы,
- самостоятельный поиск,
- выразительное чтение и др.

Формы и методы должны быть такими, чтобы они давали возможность обучающимся самостоятельно искать пути решения возникающих проблем, повышать интерес к предмету, развивать культуру общения.

Принципы,*лежащие в основе программы:*

- доступности (простота, соответствие возрастным и индивидуальным особенностям);
- наглядности (иллюстративность, наличие дидактических материалов). “Чем более органов наших чувств принимает участие в восприятии какого-нибудь впечатления или группы впечатлений, тем прочнее ложатся эти впечатления в нашу механическую, нервную память, вернее сохраняются ею и легче, потом вспоминаются” (К.Д. Ушинский);
- демократичности и гуманизма (взаимодействие педагога и ученика в социуме, реализация собственных творческих потребностей);

- научности (обоснованность, наличие методологической базы и теоретической основы).

Тематика занятий строится с учетом интересов учащихся, возможности их самовыражения. В ходе усвоения детьми содержания программы учитывается темп развития специальных умений и навыков, уровень самостоятельности, умение работать в коллективе.

Планируемый результат:

-выразительное чтение и анализ произведений народной словесности;
-инсценирование фольклорных произведений;
-написание творческих работ;
- более высокий уровень знаний, умений, навыков;
- участие в различных творческих конкурсах;
- составление альбома лучших работ;
- защита проектов;
- творческий отчет руководителя кружка на педсовете;
- проведение мастер-классов.

Учебно-тематический план 1 года обучения

№	**Разделы**	**Теория**	**Практика**	**Всего**
1	Введение в курс.	2		2
2	Приметы времен года.	16	20	36
3	Мир фольклора – мир народной мудрости.	10	24	34
4	Песенное народное творчество.	12	26	38
5	Всему свое время.	10	24	34
	Итого:	**50**	**94**	**144**

Содержание

Введение (2 ч.)

Вводное занятие. Знакомство с предметом. Цели и задачи кружка.

Приметы времен года (36ч.)

Тема: **«Сентябрь – румянец осени».** Приметы сентября. Песенки – игры. Загадки.

Считалки. Пословицы и поговорки. «Паучок», «Кисанька-мурысанька», «У медведя во бору».

Тема: **«Октябрь – листопад, грязник, подзимник».** Приметы октября. Загадки.

Считалки. Пословицы и поговорки. Скороговорки. Игровой хоровод. Перевёртыши. Плясовые песни. «Сидит Дрема», «Посмотрите, как у нас-то в мастерской», «Обруч круж».

Тема: **«Декабрь – вершина года».** Приметы декабря. Пословицы и поговорки. Загадки. Колыбельные. Считалки, скороговорки. Песня – игра. Плясовые песни. Колядки. Зимние поздравительные обходы. «Ой, морозушка-мороз!», «Ах, ты, котинька-коток», «Веники», «Авсень!».

Тема: **«Январь – снеговик, трескун, году – начало, зиме - серёдка».** Приметы января. Пословицы и поговорки. Считалки. Зимняя сказка. Загадки. Песня – игра. «Батюшка мороз», «Чем тебя, Ванюшка, батюшка дарил?»

Тема: **«Февраль – лютый, снежень, кривые дороги».** Приметы февраля.

Пословицы и поговорки. Считалки. Масленица. Масленичные песни. Загадки. Игры. «Зимний вечер», «А мы Масленицу дожидаем», «Едет Масленица», «Катаются, катаются», «Прощай, масленица-плутовка!».

Тема: **«Март–протальник, предвесенье».** Приметы марта. Загадки.

Пословицы и поговорки. Весенние заклички. Скороговорки. Песни – игры. «Ой кулики», «Грачи-киричи», «Динь-бом», «Море, берег».

Тема: **«Апрель – снегогон, водолей, первоцвет».** Приметы апреля. Пословицы и поговорки. Весенние заклички. Считалки. Молчанки. Весенние поздравительные обходы. Докучные сказка. Песни – игры. «Весна красна!», «Гори, гори ярче!», «Далалынь», «Трынцы-бранцы», «Вокруг коршуна хожу».

Тема: **«Май – травень, цветень».** Приметы мая. Пословицы и поговорки.

Величальные песни. Загадки. Считалки. Заклички. Песни – игры. Масленица. Масленичные песни. Игры. «Аленький наш цветок», «Гори, гори ясно», «В синем море-океане».

Мир фольклора – мир народной мудрости (34 ч.)

Тема: **«Мир фольклора – мир народной мудрости»**. Осенние песни – заклички.

Повторение любимых песен, игр, считалок, загадок.

Тема: **«Осень – перемен восемь».** Встреча осени. Осенние приметы. Песни.

Игры. Сказки. Докучные сказки. Пословицы и поговорки. Загадки. Считалки. Скороговорки. Осень золотая. Спасы. Успение. Покров. «Осень, осень, в гости просим!», «Серпы золотые», «Курочка-рябушечка», «Мышка, мышка!», «Кто больше вспомнит», «Где был Иванушка?», «Теремок».

Тема: **«Здравствуй, гостья зима».** Предзимье и его приметы. Зимние заклички.

Загадки. Считалки. Пословицы и поговорки. Песни. Игры. Хороводы. Колыбельные. Подготовка к зимним святкам. Колядки. Зимушка - зима. Новый год. Рождество. Святки. Крещение. «По-загороду гуляет Царевич-королевич!», «Кто у нас хороший», «Земляничка-ягодка», «А баю, баю», «Сидит олень», «Репка», «Авсень!»

Тема: **«Не пугай, зима, весна придёт!»** Зимние приметы. Святочные игры.

Песни. Зимние забавы и заклички. Загадки. Считалки. Пословицы и поговорки. Масленица. Масленичные песни. Предвесенье. Весенние заклички. Игры. «Коляда!», «Как у бабушки козел», «Зайчик ты, зайчик!», «Ванюшка мой!», «Наша Масленица годовая!», «Ты прощай, прощай, наша Масленица!», «Ай, кулик, клик!», «Эй, ребята, не робейте!», «Дома ли, кума, воробей?», «Идет Матушка-Весна!»

Тема: **«Весна – красна нам добра принесла!»** Приметы весны. Хороводы.

Трудовые песни. Песни – игры. Загадки. Считалки. Пословицы и поговорки. Скороговорки. Докучные сказки. Перевёртыши. Весна - веснянка. Масленица. Великий пост. Вербное воскресенье. Пасха. «Весна красна», «Бояре», «Кострома, Кострома!», «Мак маковистый», «Ой ты, зоренька-заря», «Земелюшка-чернозем».

Песенное народное творчество (38 ч.)

Тема: **«Где песня льётся, там легче живётся»**. Встреча осени. Осенние приметы.

Песни осенних трудовых обрядов. Народные инструменты. Свадебные игры с куклами. Игровые хороводы. Плясовые песни. Пословицы и поговорки. Загадки. Скороговорки. «Жнем, жнем!», «Сидит дед на меже», «Про житного деда», «Шла утица по бережку», «Ходит сон по горе», «Спи-ка, Сашенька, усни!», «Баю-баюшки», «Вот и шел я по дороге», «Вот они!», «Селезня я любила», «Вью, вью, вью я капусточку», «Сидит Дрема», «Ой досточка, досточка Ельмовая».

Тема: **«Беседа дорогу коротает, а песня - работу».** Приметы поздней осени.

Осенние посиделки. Песни. Игры. Загадки. Пословицы и поговорки. Скороговорки. Народные инструменты. «Мы девицы», «Ты река ли, моя реченька», «Селезень утицу гонял».

Тема: **«Были бы песни - будут и пляски».** Зимние приметы. Песни – игры.

Народные инструменты. Загадки. Шутки – прибаутки и небылицы. Скороговорки. Подготовка к Зимним Святкам. «Было у матушки двенадцать дочерей», «Тушки-тутушки», «Во горнице», «Пошла Коляда!»

Тема: **«Куда запевала, туда и подголоски»**. Зимние приметы. Зимние Святки.

Колядки. Песни. Игры. Загадки. Шутки – прибаутки. Небылицы. Скороговорки. Народные инструменты. Пословицы и поговорки. «Уж как шла Коляда!», «Из-за леса, из-за гор», «Со вьюном я хожу», «Летал, летал воробей», «Прялица», «Посидите, гости, побеседуйте», «А Масленая недалечко», «Блины».

Тема: **«Добро того учит, кто слушает»**. Приметы предвесенья. Весенние

заклички. Игры. Пословицы и поговорки. Загадки. Скороговорки. Народные инструменты. «Жаворонушки», «Весну пора звать», «Весна-Весеница!», «На горе-горе петухи поют», «Тетерка шла».

Тема: **«Всё в свой прок»**. Народная мудрость о весне, о труде. Пословицы и

поговорки. Заклички. Хороводные игры. Традиционные праздники летнего календаря и их песни. «Ой весна, ты весна!», «Уж вы, девицы!», «Ой, Махоня!», «У нашей у Дуни!», «У на по кругу, по широкому», «Во поле березонька стояла», «Юрий!».

Народная мифология (34 ч.)

Тема: «**Родина краше солнца».** Пословицы, поговорки, песни. «Ты живи, Россия, здравствуй!»

Тема: **«Всему своё время»**. Время и ритмы в народных песнях и танцах.

Календарные, хороводные, плясовые колыбельные песни. Пословицы и поговорки. Скороговорки. Приметы народного календаря. «На горе пышаница», «Мы вечор торгу торговали», «Паучок», «Кострома», «Не долго веночику…», «Покупайся, утушка», «Мимо саду».

Тема: **«Песня поётся не как придётся, а надо лад знать».** Характерные интонации песен различных регионов России: Урала, Сибири, Севера, Центрального, Поволжья. Пословицы и поговорки. Приметы народного календаря. «Золотые ворота», «Ой да закипучий да ключ», «Пошла млада за водой», «Медведюшки йдут», «А дидили дидили», «Я качу, качу», «Ох, Авсень!», «Как летела пава», «Сею, вею, повеваю».

Тема: **«Какова песня, таковы и слова»**. Песни святочных гаданий.

Хороводные, игровые, свадебные, колыбельные, лирические песни. Пословицы и поговорки. Приметы народного календаря. «А дай Бог», «Колядки», «Лели-лели», «Возле саду, саду», «У нас по саду река текла», «Величальная», «Небылица», «Во затейной слободе», «Ходит царь», «Масленица-кривошейка!», «Маслинка», «Масленица-гологузка», «Ой мы Масленицу прокатали», «Жавороночки», «Солнышко-ведрышко», «Уж ты, пташечка», «Веснянка», «Вербочка», «Прячу, прячу реешок».

Тема: **«Какова погудка - такова и пляска».** Инструментальные наигрыши и

пляски. Хороводные, плясовые и строевые песни. Пословицы и поговорки. Приметы народного календаря. «Весна красна!», «А мы просо сеяли», «Во горнице», «То не гусельки», «Дождик, дождик пуще!», «Мы-то молодчики», «Жила я у пана», «Как задумал мещанин», «Гори, гори жарко», «Ох и слава Богу!».

Учебно-тематический план 2 года обучения

№	Разделы	Теория	Практика	Всего
1.	Введение в курс.	2		2
2.	Жанры устного народного творчества.	4	12	16
3.	Загадки.	4	20	24
4.	Русские народные песни.	2	8	10
5.	Потешный фольклор.	6	24	20
6.	Русские народные игры.	4	20	24
7.	Русские народные сказки.	2	16	18

8.	Обрядовая поэзия.	2	12	14
9.	Старинный русский быт.	2	18	20
10.	Поэзия пестования.	2	16	18
11.	Бытовой фольклор. Потешный фольклор.	4	20	24
12.	Игровой фольклор. Фольклорные посиделки.	2	24	26
	Итого:	**56**	**160**	**216**

Содержание

Введение в курс (2 ч.)

Вводное занятие. Знакомство с предметом. Цели и задачи кружка.

Жанры устного народного творчества (16 ч.)

Пословицы, поговорки. Классификация. Тематическое содержание. Тверские пословицы поговорки. Скороговорки, чистоговорки.Сочинение чистоговорок.

Загадки (24 ч.)

Вводное занятие.Тематическое содержание. Классификация загадок. Фонетический и лексический анализ загадок. Типы загадок (вопрос, описание, сравнение, шарады, метаграммы, анаграммы, логографы, загадки-трафаретки). Тверские загадки. Сочинение загадки. Викторина загадок. Лотерея загадок.

Русские народные песни (10 ч.)

Тематика песен. Колыбельные песни. Песни тверского народа. Заклички, приговорки. Победа в воздухе не вьется, а руками достается Войны – защитники Отечества. Слушание патриотических песен.

Потешный фольклор (20 ч.)

Вводное занятие. Голосянки. Молчанки. Скороговорки. Сечки. Небылицы. Небылицы-перевёртыши.

Русские народные игры (24 ч.)

Организационное занятие. Жеребьёвки. Считалки. Считалки – числовки. Заумные считалки. Сочинение считалочки. Игры драматизированные. Игры хороводные. Игры с диалогами. Игры – ловишки. Словесные игры-фанты. Словесная игра «Путаница». Березовая карусель Русские народные подвижные игры.

Русские народные сказки (18 ч.)

Присказки. Признаки сказок. Тематика сказок. Сказки о животных. Бытовые сказки. Волшебные сказки. Былины. Сочинение сказок.

Обрядовая поэзия (14 ч.)

Зимние святки. Масленица. Весна. Закликание весны. Пасха. Лето. Троица.

Старинный русский быт (20 ч.)

Одежда. Традиционный костюм. Обувь крестьян и бояр.

Семейные праздники. Игры и забавы детей. Семейные обряды. Именины.

Поэзия пестования (18 ч.)

Колыбельные песни. Пестушки. Потешки. Прибаутки. Докучные сказки.

Бытовой фольклор. Потешный фольклор (24 ч.)

Детские народные песни. Заклички и приговорки. Детская обрядовая песня. Прозвища и дразнилки. Детские сказки. Страшилки. Словесные игры. Молчанки и голосянки. Поддёвки. Сечки. Скороговорки. Небылицы-перевёртыши. Загадки. Шутку шутить – людей насмешить. Народный юмор (докучные сказки, скороговорки, дразнилки).

Игровой фольклор. Фольклорные посиделки (26 ч.)

Формальные ролевые игры без поэтически организованного текста. Формальные ролевые игры с игровыми припевами. Формальные ролевые игры с приговорками. Игры - импровизации. Жеребьёвые сговорки. Считалки. Подготовка к «Фольклорным посиделкам».

Учебно-тематический план 3 года обучения

№	Разделы	Теория	Практика	Всего
1.	Введение в курс.	2		2
2.	Мир глазами древних людей.	4	20	24
3.	Человек как часть космоса.	2	20	22
4.	Пространство. Время.	2	16	18
5.	Символика числа и цвета в славянской мифологии и фольклоре.	2	14	16
6.	Человек: символика тела. Человек: цикл жизни. Жизненный круг. Семья.	2	16	18
7.	Семейно-бытовые обряды и обрядовый фольклор.	4	22	26
8.	Календарные обряды и поэзия. Календарно-обрядовый фольклор.	6	12	18
	Итого:	**24**	**120**	**144**

Содержание

Вводное занятие. Знакомство с предметом. Цели и задачи кружка (2 ч.)

Мир глазами древних людей (24 ч.)

Процесс познания мира древними людьми. Мифологическое мышление. Миф как способ осмысления мира. Обрядовые действия.

Кодирование информации с помощью особых знаков-символов. Пространственные, временные, растительные, животные, абстрактные символы. Символическая картина мира (пространство: верх-низ; небо-земля; правый-левый; время: день-ночь; лето-зима; социальное устройство общества: мужской - женский; старший - младший; свой - чужой).

Представление о мировом дереве, связывающем три мира - Правь, Явь, Навь.

Отражение мифологических представлений об устройстве мира в фольклоре (загадки, пословицы, волшебные сказки).

Человек как часть космоса (22 ч.)

Тотемические верования древних славян и их отражение в народных сказках о животных. Представление о магической силе женщины, связующей мир природы и человеческое общество. Особое отношение древних людей к мертвым.

Взаимоотношения человека и природных стихий. Двойственное отношение древнего человека к природе.

Вода – самая могущественная из стихий, первооснова жизни, ее начало. Ритуальные очищения с помощью воды. Очищение водой в свадебном и погребальных обрядах.

Переправа через реку в фольклорных произведениях - символ препятствия, границы, перехода из старой жизни в новую.

Земля - олицетворение плодородия, мать всему живому, кормилица.

Огонь. Символическая функция огня - уничтожение-очищение. Очаг - особое место в жилье.

Современные ритуалы, связанные с огнем (поклонение Вечному огню, зажигание Олимпийского огня).

Воздух - промежуточное пространство между населенными небом и землей. Способность перемещаться по воздуху - свойство волшебное. Ветер - могущественная, враждебная человеку стихия, символ вольной - волюшки.

Духи природы (леший, водяной, русалка).

Профессии, связанные со стихиями. Сверхъестественные свойства, приписываемые в фольклоре мельнику, кузнецу, пасечнику, гончару.

Пространство. Время (18 ч.)

Пространство свое (положительное, немагичное) и чужое (отрицательное, таинственное, связанное с миром мертвых). Правое и левое. Граница и центр.

Пространство дома. Дом - центр мира, соединяющий небо, землю и подземный мир. Символическое значение углов, порога, дверей, окон. Печь-центр дома. Домовой.

Отражение представлений древних славян о пространстве дома в фольклоре (*загадки, поговорки, пословицы, приметы, заговоры).*

Линейное и циклическое время. Календарный год.

Солнце, месяц, день и ночь. Солнце и месяц - противоположные начала. День – свое время, ночь - чужое. Движение по солнцу – правильное, обратное неправильное. Животные - символы дня и ночи.

Символика числа и цвета в славянской мифологии и фольклоре (16 ч.)

Символическое значение красного, черного и белого, зеленого, золотого цветов.

Выразительное чтение и комментирование обрядовых песен, небылиц, загадок, фрагментов былины «Мамаево побоище», сказки «Купеческий сын Иван».

Число как символ. Четные и нечетные числа. Символическое значение чисел 1,2,3,4, 7,9,12.

Человек: символика тела. Человек: цикл жизни. Жизненный круг. Семья (18 ч.)

Тело как космос (положительный верх, отрицательный низ, центр - середина; правое и левое, переднее и заднее). Магическая сила тела. Символическое значение органов и частей тела. Защита тела. Обереги.

Ритм жизни в семье. Особое место каждого члена семьи в зависимости от пола и возраста. Семейные отношения и традиции

Семейно-бытовые обряды и обрядовый фольклор (26 ч.)

Отражение в фольклоре представлений народа о важнейших моментах человеческой жизни: рождении, вступлении в брак, смерти.

Родильные и крестильные обряды. Родильные и крестильные обрядовые песни.

Свадебные обряды: сватовство, смотрины, сговор, рукобитье. Девичник-мальчишник, расплетание косы, утро свадебного дня, сборы свадебного поезда, приезд жениха, стол в доме невесты, молодые в доме жениха, княжий стол, послесвадебные обряды. Свадебные песни: символика, художественные особенности (синтаксический и психологический параллелизмы, повторы, постоянные эпитеты и др.) Величальные и корильные песни.

Похоронные обряды и поэзия. Мотив посмертных превращений, перевоплощений душ умерших в птиц, деревья, растения. Мотив извечного круговорота: жизнь-смерть - жизнь. Отражение представлений о мировом дереве.

Календарные обряды и поэзия. Календарно-обрядовый фольклор (18 ч.)

Ритуальные, заклинательные, величальные, корильные песни.

Зимние обряды. Колядки. Пожелание благополучия, счастья, богатства.

Масленица. Масленичные песни и обряды.

Весенне-летние обряды. Заклинание весны. Веснянки.

Обряд завивания березки. Ритуальные игры.

Семицкие и Троицкие обряды и песни. Купальские и жнивные обряды и песни.

Творческий отчёт в конце года. Выставка готовых работ. Чему мы научились за год.

Методическое обеспечение образовательной программы

Педагогическое сопровождение программы:

Формы и методы работы: беседы, викторины, конкурсы, экскурсии, наблюдения, рассказы, составление эссе, сбор материалов (фотографии, газетных материалов), работа с источниками Интернет – сайтов, составление карт – схем, встреча с интересными людьми, практикуется посещение краеведческих музеев: п. Кукмор.

Дидактический материал: книги, брошюры, газетные материалы, сведения из Интернета, особенности русской народной культуры, её похожесть и различия с фольклором других народов, русские народные праздники: бытовые и религиозные, народные игры:

календарные, обрядовые, событийные, детские, развивающие, картографические материалы о Кукморском районе (об истории села, о природных особенностях родного края, о населении).

Методическое обеспечение программы:

- система тестов по вопросам, русского фольклора, истории родного края
- викторины и творческие задания по основным темам
- памятки по проведению анкетирования, интервью.

Список использованной литературы

1. Аникин В.П. Русский фольклор. – М., 1985г.
2. Аникин В.П. Русское народное поэтическое творчество.-Л.,1987г.
3. Журавлёв В.П. Звук и смысл. – М., 1991г.
4. Кравцов Н.И, Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество.- М., 1989г.
5. Мартынова А.Н. Потешки, считалки, небылицы.- М., 1989г.
6. Мельников М.Н. «Русский детский фольклор»: учебное пособие для студентов пед. ин-тов – М: Просвещение, 1987г.
7. Орлова Л.Г. Использование элементов фольклора на уроках русского языка.- СПб., 1995г.
8. Русские народные загадки, пословицы, поговорки /Составитель, автор вступительной статьи Круглов Ю.Г.- М., 1990г.
9. Русские народные сказки./Составитель Афанасьев А.Н.- М., 2011г.
10. Снегирев И.М. «Русские простонародные праздники и суеверные обряды»- М.,1980г.
11. Степных В.А. Использование пословиц, поговорок в учебном процессе // Н.Ш.1988г., №5.
12. Ушинский А.Д. Родное слово // Собрание сочинений – М., Л., 1999г.

Энциклопедический словарь юного литературоведа / Составитель Новиков В.И. – М., 2008г.

КУШМА ҖӨМЛӘ
(БиС технологиясенең “Алгоритм” картасына нигезләнеп үткәрелгән дәрес конспекты)

Валиева Гөлсинур Шәмсемөхәммәт кызы,
МБГБУ “Масловка урта гомуми белем мәктәбе”,
Балык Бистәсе муниципаль районы.

Предмет:татар теле (9 нчы сыйныф)

Тема :Кушма җөмлә

Үткәрү формасы : БиС технологиясенең “ Алгоритм” картасы буенча.

Ресурслар: ОСУД (Схема), карточкалар, эш дәфтәрләре, компьютер, проектор, презентация,дәреслек :Р.З.Хәйдәрова ,Р.Л.Малафеева. Татар теле: Рус телендә урта гомуми белем бирүче мәктәбенең 9 нчы сыйныфы өчен дәреслек (рус телендә сөйләшүче балалар өчен) Казан, “Мәгариф” нәшрияты.

Кулланылган әдәбият: 1. Качество в образовании.Технология БиС.Технологическая карта «Алгоритм». Обучающий фильм на русском языке.

2. Интернет ресурслар:http://knigabis.kz/; https://www.youtube.com/user/VassermanF

Максат: Дәрестә уку материалының укучылар тарафыннан үзләштерелү дәрәҗәсен норматив таләпләрдән чыгып 63% җиткерү . Укучыларның эшләү тизлеген, логик һәм критик фикер йөртүләрен, мәгълүмати компетентлыгын, сүз байлыкларын үстерү. Фәнне сыйфатлы үзләштерүгә кызыксыну уяту.

Бурыч : Технологик карта регламентын үтәү.

Планлаштырылган нәтиҗә: Куелган максатка ирешү.

Дәреснең 1 нче төре. Яңа теманы өйрәнү һәм беренчел ныгыту буенча оештырылган дәрес түбәндәге өлешләрдән тора: мотиавация ------ актуальләштерү ----- яңа теманы кабул итүгә әзерлек ------ яңа тема үзләштерү ----- теманы үзләштерү дәрәҗәсен беренчел тикшерү ------ ныгыту --- анализ ---- рефлексия.

Укытучы дәрес башлаганчы тактага МПМ (таблицаны тактада бирү- бирмәү укытучы ирегендә) дәреснең темасын, яңа теманың үзләштерелү дәрәҗәсенең нормативын(63%), технологик картаның исемен, В 1 , В 2, В3 (теманы аңлату өчен сарыф ителгән вакытны билгеләү өчен), дәрес этапларын чагылдырган таблицаны һ .б язмаларны куя.

Дәреснең технологик картасы

1. Оештыру өлеше. Мотивация.

- Хәерле көн, укучылар. Исәнмесез. Укучылар, кәефләрегез ничек? Сез дәрескә әзерме? Бүгенге татар теле дәресебезнең темасы *“Кушма җөмлә*. Без бүген БиС технологиясенә нигезләнеп төзелгән “Алгоритм” картасы буенча эшләячәкбез. Бу карта буенча эшләүнең үз таләпләре бар. Шул таләпләрнең иң мөһиме: бүгенге яңа теманың сезнең тарафтан үзләштерелү нәтиҗәсен 63% җиткерү. Ягъни, дәрес азагында арагыздан (4 укучының) өчегез “4”ле һәм “5”ле алсагыз, нәтиҗәбез яхшы, таләп ителгән норма үтәлгән дип санала ала. Мин сезгә уңышлар телим, барыгыз да “5” ләр генә алыр дип ышанам. Хәзер сүзне лидерыбызга бирәбез.

Лидер:

- Сөйләмебез матур булсын,
Кушма җөмләләр кулланыйк.
Теманы тырышып өйрәнеп,
Төпле белемнәр алыйк! **(Кул чабалар).**

Дәфтәрләргә число һәм теманы язалар.

-Укучылар, яңа теманы өйрәнә башлаганчы без сезнең белән, бу теманы үзләштерү өчен кирәкле булган материалны искә төшерергә тиешбез.Татар теле һәм әдәбият дәресләрендә без сүзлек өстендә эшлибез, яңа өйрәнгән сүзләрнең тәрҗемәләрен яттан өйрәнәбез. Бу безгә ни өчен кирәк? *(Татарча сөйләшә, аралаша белү өчен)*

- Аерым сүзләрне генә белү, ятлау аралашу өчен җитәрлекме? Без бер- беребез белән нәрсәләр ярдәмендә аралашабыз? *(Җөмләләр).*

-Узган уку елында,8 нче сыйныфта, без нинди җөмләләрне өйрәндек? *(гади җөмләләрне)*

- Укучылар, ә нинди җөмләләрне без гади җөмләләр дип атыйбыз? *(Җаваплар русча булырга мөмкин, бергәләп тәрҗемә ителәләр: которые состоят из одной грамматической основы- 1 подлежащее и одно сказуемое, или только 1 подлежащее, или только 1 сказуемое)*

- Ә ике иясе, ике хәбәре булган җөмлә буламы? Бу очракта нинди җөмләләр турында сүз бара? *(Кушма җөмләләр)*

Слайд. Гади җөмлә, кушма җөмлә. Мондый төр җөмләләр дә рус телендә дә, татар телендә дә бар.

Слайд. - Ике яки икедән артык гади җөмләдән торган җөмлә кушма җөмлә дип атала. А как же связываются эти простые предложения в составе сложного. Для этого в нашем языке существуют союзы. Союзы в татарском языке имеют такие же функции, как и в русском. Их классификация также совпадает в обоих языках.

Слайд .Союзы бывают сочинительные (тезүче теркәгечләр): һәм (и); ләкин (но); яки (или) и подчинительные (ияртүче теркәгечләр): чөнки (потому что); әгәр (если), шуңа күрә, и др.*(Дәфтәрләрендә язып куела : Тезүче теркәгечләр, Ияртүче теркәгечләр)*

- Теркәгечләр ике төрле, дидек. Алар кушма җөмлә эчендәге ике гади җөмләне бәйлиләр. Шуннан чыгып кушма җөмләләрнең без ике төрен карарбыз: Тезмә кушма җөмлә һәм Иярченле кушма җөмлә.Тезмә кушма җөмлә булганда, гади җөмләләр берсе артыннан берсе тезелеп киләләр, иярченле җөмлә булса, бер җөмлә икенчесен ияртеп килә.

Слайд. Кагыйдә.Гади җөмләләре үзара тезү юлы белән бәйләнгән җөмләләрдән торган җөмлә тезмә кушма җөмлә дип атала.(Сложносочиннными называются предложения, в которых простые связываются друг с другом сочинительными союзами или интонацией.)

Гади җөмләләре үзара ияртү юлы белән бәйләнгән җөмләләрдән торган җөмлә иярченле кушма җөмлә дип атала.(В сложноподчиннном предложении придаточное предложение подчиняется главному при помощи различных средств, а в нашем случаи, при помощи подчинительных союзов). *(Дәфтәрләрендә язып куела: Тезмә кушма җөмлә, Иярченле кушма җөмлә)*

- Укучылар, без сезнең белән яңа теманы үзләштерү өчен кирәкле кагыйдәләрне искә төшердек. Бу белемнәр сезгә алдагы дәресләрдә “ Тренажёр” картасы буенча эшләгәндә дә зур ярдәм булыр дип ышанам.

- Хәзер дәресебезнең “Сынау” (проба) циклына күчәбез. Әйдәгез, схемаларны (**ОСУД**-*обобщенная система учебных действий*) кулларыбызга алыйк. Яңа теманы үзләштерү барышында сез түбән, уртача, югары катлаулылыктагы биремнәрне үтәргә тиеш буласыз. Хәзер сез нинди алгоритм(схема) белән һәм ничек эшләргә тиеш икәнне карыйбыз.

Слайд *Һәр укучы алдында һәм слайдта ОСУД (теманы үзләштерү өчен кирәкле схемалар) лар. Укытучы теманы ОСУД ның һәрбер өлеше буенча аңлата. Укучылар белән аралашу булырга тиеш. Вакытны (В 1) (аңлату башланган вакыт) тактада билгели.*

- Ә хәзер тактада язылган җөмләләрне карагыз. Җөмләләрне укыйбыз, сезнең белән бергәләп тәрҗемә итәбез, схемалар ярдәмендә төрләрен билгелибез.

Слайд. Туган ягыбызга алтын көз килде. Агачлардан җиргә сары, яшел, кызыл яфраклар коела. Көннәр әле җылы, ләкин бик еш яңгырлар ява. Ай башында көннәр салкын булды, шуңа күрә төннәрен хәтта кырау төште. Тиздән көчле салкыннар килер һәм кар ява башлар. *(Һәрбер җөмлә аерым укыла, схема буенча карала, нәтиҗә ясала бара, төрләре билгеләнә)*

- **Сүзлек.** *Кырау төште – здесь: былизаморозки.*

- Укучылар, кайсыгыз җөмлә төрен ничек билгеләргә кирәклеген аңламады? Андыйлар юк.***Вакытны (В 1)(аңлату беткән вакыт) тактада билгели.*****(Карточкалар таратыла).**

- Укучылар, хәзер без сезнең белән өч төрле катлаулылыктагы биремнәрнең өчесен дә эшләрбез. Беренче түбән катлаулылыктагы (ТКБ) биремдә җөмләне күчереп язарга, баш кисәкләренең асларына сызарга һәм җәяләр эчендә гадиме, кушмамы икәнен күрсәтергә кирәк.

Слайд. (Безнең татар халкы китапка һәрвакыт хөрмәт белән караган.)

Икенче – уртача катлаулылыктагы (УКБ) биремдә җөмләләрне укырга, тәрҗемә итәргә, гадиме кушмамы икәнен билгеләргә һәм кушма җөмләләрне генә күчереп язарга, ия һәм хәбәрнең астына сызарга кирәк.

Слайд. (Һәр өйдә китап иң кадерле урында сакланган. 1906 елның 2 нче гыйнварында Казанда беренче татар китапханәсе ачыла. Китапханә “Болгар” кунакханәсендә урнаша һәм ул “Шәрыкъ кунакханәсе “ дип атала.)

Югары катлаулылыктагы (ЮКБ) биремнәрдә кушма җөмләләрнең төрләрен (Тезмә кушма җөмләме, иярченле кушма җөмләме икәнен) билгеләргә кирәк булыр. **Слайд.** (Татар телендә беренче китап гарәп хәрефләре белән языла, һәм ул 1612 нче елда Лейпциг шәһәрендә басыла. X гасырда татарлар гарәп графикасын куллана башлыйлар, чөнки бу вакытта Болгар дәүләте ислам динен кабул итә.)

- Кем нәрсә эшләргә кирәклеген аңламады?

1нче цикл.

(Һәрцикл "Укучыларның субъектив тәҗрибәләрен актуальләштерү","Яңа теманы кабул итүне оештыру", "Теманы аңлауны оештыру", "Рефлексия" өлешләреннән тора)

- Дәфтәрләргә **"Сынау"** дип язабыз. Каләмнәрне куябыз. Бергәләп 1 тапкыр кул чабалар **(ХЛОПОК)** һәм эшли башлыйлар. **3 + 30**

(Рәт арасында йөреп тикшерә. Эшләп бетергән укучылар кулларын күтәрәләр. 3 укучыдан соң вакытны билгеләп 30 секунд көтә.)

- Дәфтәрләрне алмашабыз. Каләмнәрне куйдык. Кулда каләм - хата. Тикшерәбез. **Слайд *(дөрес җаваплар)*** *(Һәр бирем аерым тикшерелә).*

- Укучылар, дөрес җавапларны слайдта күрәсез. Күршегезнең җавабы дөрес булса, кулыгызны күтәрәсез. (Укытучы саный – башта ТКБ биремнәрен һәм тактада билгели ТКБ > яки <, аннары УКБтикшерелә һәм тактада билгеләнә, (**Слайд**) һәм ЮКБ биремнәрен(шул ук тәртиптә)(**Слайд**)билгели).

- Укучылар, кем игътибарсызлык аркасында хата ясады ? (Кул күтәрәләр, саный, таблицада билгели).

- Кемгә вакыт җитмәде? (Кул күтәрәләр, саный, таблицада билгели).

- Кем теманы аңлап бетермәү аркасында ялгышты? (Кул күтәрәләр, саный, таблицада билгели һәм нәтиҗә ясый):

1 нче нәтиҗә. Димәк, без нәрсәне аңлап бетермәдек соң? ***Аңлата башлый һәм В2 гә вакытны яза.*** (Мәсәлән, аңлату, якынча шушы формада булырга мөмкин.): Эш барышында шуны билгели алдык: әле кайберләрегез җөмләнең грамматик нигезен дөрес билгели алмый. (*Таблицада тема астына "Грамматик нигез" дип яза).* Бу җөмләнең төрен дөрес билгеләргә комачаулый, вакытыгыз күп китә. Шулай ук теркәгечләр темасын да начар беләбез. *(аска яза).* Тәрҗемә итү дә җиңел түгел, чөнки текстлар һәм җөмләләр фәнни стильгә карый. *(Тема астында сүзлек, тәрҗемә кебек язулар барлыкка килергә мөмкин).*

- Тагын бер кат искә төшерик әле. Җөмләнең грамматик нигезен билгеләүне без иядән башлыйбыз. Җөмләдә нәрсә турында сүз бара- шул ия була . Ия баш килештәге исем белән белдерелә. Ия турында җөмләдә нәрсә хәбәр ителә – шул хәбәр була. Тагын бер кат ОСУД-схеманы алыгыз әле. Теркәгечләрне табабыз. Тезүче теркәгечләр(сочинительные союзы): һәм (и); ләкин (но); яки (или); Ияртүче теркәгечләр (подчинительные): чөнки (потому что); әгәр (если), шуңа күрә һ.б.***Тактада вакыт В2 языла (аңлату беткәнне күрсәтүче)***

2 нче цикл

- Дәфтәрләргә **"Ныгыту"** дип язабыз. Каләмнәрне куйдык. Бу циклда УКБ һәм ЮКБ *(Вакытка карап 1 нче яки 2 нче җөмләне генә бирергә мөмкин)* өстендә эшлибез. Сез әзерме? Кулларны әзерләдек.**(Хлопок).** Башлыйбыз. **3+ 30 секунд.**

(Укытучы рәт арасында йөреп тикшерә. Эшләп бетергән укучылар кулларын күтәрәләр. 3 укучыдан соң вакытны билгеләп 30 секунд көтә.)

- Дәфтәрләрне алмашабыз. Каләмнәрне куйдык. Кулда каләм - хата. УКБ (ППС) ны тикшерәбез. **Слайд**

-Укучылар, дөрес җавапларны слайдта күрәсез. Күршегезнең җавабы дөрес булса, кулыгызны күтәрәсез. (Укытучы саный – башта ППС биремнәрен һәм тактада билгели ППС > яки <, аннары һәм ВПС биремнәрен **(Слайд** ВПС > яки <билгели).

- Укучылар, кем игътибарсызлык аркасында хата ясады ? (Кул күтәрәләр, саный, билгели).

- Кемгә вакыт җитмәде? (Кул күтәрәләр, саный, билгели).

- Кем теманы аңлап бетермәү аркасында ялгышты? (Кул күтәрәләр, саный, билгели).

2 нче нәтиҗә. Укытучы, күзәтүләреннән чыгып, нәтиҗә ясый.

- Кушма җөмләләрне билгеләгәндә, башта баш кисәкләрне дөрес таба алу мөһим, һ.б. ЮКБ дәге 2 нче җөмлә аша аңлатырга да мөмкин.

3нче цикл.

- Дәфтәрләргә **“ХӘТЕР”** дип язабыз. Каләмнәрне куйдык. Бу циклда УКБ һәм ЮКБ *(1әр җөмләне генә бирергә мөмкин)* өстендә эшлибез. Сез әзерме? Кулларны әзерләдек. **(кул чабу).** Башлыйбыз. **3+ 30 секунд.**

(Рәт арасында йөреп тикшерә. Эшләп бетергән укучылар кулларын күтәрәләр. 3 укучыдан соң вакытны билгеләп 30 секунд көтә.)

- Дәфтәрләрне алмашабыз. Каләмнәрне куйдык. Кулда каләм - хата. УКБ (ППС) ны тикшерәбез. **Слайд**

- Укучылар, дөрес җавапларны слайдта күрәсез. Күршегезнең җавабы дөрес булса,кулыгызны күтәрәсез. (Укытучы саный – башта ППС биремнәрен һәм тактада билгели ППС > яки <, аннары һәм ВПС биремнәрен **(Слайд)**ВПС > яки <билгели.

- Укучылар, кем игътибарсызлык аркасында хата ясады ? (Кул күтәрәләр, саный, билгели).

- Кемгә вакыт җитмәде? (Кул күтәрәләр, саный, билгели).

- Кем теманы аңлап бетермәү аркасында ялгышты? (Кул күтәрәләр, саный, билгели).

Рефлексия. Дәрес материалының үзләштерү дәрәҗәсенә нәтиҗә ясала. Билгеләр куярга да, куймаска да мөмкин. Өй эше. Дәреслекнең 40 нчы битендәге 4 нче күнегү (ОСУД –схема буенча аңлатырга).

ЯХШЫЛЫК ЭШЛӘ – ҮЗЕҢӘ ДӘ ЯХШЫЛЫК БЕЛӘН КАЙТА

Габбасова Гамилә Мәгъсүм кызы,
“Ядегәр авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе”,
Кукмара районы

Предмет: әдәбият

Дәрес темасы: Ф. Яруллинның “Зәңгәр күлдә ай коена” һәм “Кояштагы тап” экиятләрен чагыштыру

Дәрес тибы: яңа белем бирү

Дәреснең максаты:

1. Өйрәтү максаты: әдәбият теориясе буенча белемнәрне актуальләштерү; Ф. Ярулинның “ Зәңгәр күлдә ай коена”, “Кояштагы тап” әсәрләренә анализ ясау, чагыштыру; монологик һәм диалогик сөйләм телен үстерү.

2. Белем үстерү максаты: укучыларны үз фикерләрен дөрес, эзлекле әйтә белергә өйрәтү; әсәрдән иң мөһим фикерне аерып алу күнекмәләрен үстерү.

3. Тәрбияви: укучыларда әхлаклылык сыйфатлары тәрбияләү.

Эш формалары: индивидуаль, парларда, төркемнәрдә эш.

Универсаль уку гамәлләре формалаштыру.

Шәхескә кагылышлы УУГ: телне өйрәнүгә кызыксыну уяту, үзеңнең сөйләмеңне камилләштерергә омтылу.

Регулятив УУГ: укытучы ярдәмендә дәреснең максатын билгели һәм формалаштыра белү; үткәнгә карап бердәй бәяләү дәрәҗәсендә эш үтәлешенең дөреслеген бәяләү.

Коммуникатив УУГ: үзеңнең фикереңне телдән матур итеп әйтә белү, башкаларны ишетә һәм тыңлый белү.

Танып-белү УУГ: танып-белү максатын билгеләү, кирәкле мәгълүмат туплау; үткәндә өйрәнгәнне яңасыннан аера белү, дәреслектән, дәрестә алган мәгълүматтан файдаланып, сорауларга җавап бирү

Планлаштырылган нәтиҗәләр

Предметлы: укылган әсәрнең эчтәлеген үзләштерү, анализлый белү

Шәхескә кагылышлы: бәлагә юлыккан кешегә ярдәм итү; булган тискәре сыйфатларны бетерү өстендә эшләү; ярдәмчел, намуслы булу кебек сыйфатларны тәрбияләү

Метапредметлы: укытучы ярдәмендә дәреснең максатын билгели һәм формалаштыра белү; үткәнгә карап бердәй бәяләү дәрәҗәсендә эш үтәлешенең дөреслеген бәяләү.

Төп төшенчәләр: төп герой, ярдәмче образлар

Предметара бәйләнеш: рус әдәбияты, тарих, татар теле, география (астрономия)

Төп ресурслар: Әдәбият. 5 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы /Ф.Ә.Ганиева, Л.Г.Сабирова. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2014. -175 бит.

Өстәмә ресурслар: мультимедиалы презентация, дәфтәр, тестлар, карточка, үзбәя таблицасы

Дәрес барышы

Үткәрү технологиясе	Укытучы эшчәнлеге	Укучы эшчәнлеге
1	2	3
I.Ориентлашу-мотивлаштыру этабы.(5-10 минут)		
1.*Уңай психологик халәт тудыру* **Максат:** - укучыларны уку хезмәтенә хәзерләү; - балаларның игътибарларын туплау.	- Хәерле көн, укучылар! Кәефләрегез ничек? Әйдәгез әле, елмаеп, бер-беребезне сәламлик. Укучылар, әйдәгез, дәресебезне башлап җибәрик. Мин сезнең игътибарлы булуыгызны һәм дәрестә актив катнашуыгызны телим.	Бер-береңә уңай энергия бирү.
2. Актуальләшт	- Укучылар, без әдәбият дәресләрендә нинди темаларны өйрәндек?	- Ф.Яруллинның экиятләрен

ерү **Максат:** - яңа белемнәр формалаштыруга әзерләнү.	-Ә хәзер белемнәребезне тикшереп алыйк. **(**1 нче эш) Мин сезгә план өләшәм, сез андагы (“Зәңгәр күлдә ай коена” әкиятендә) вакыйгаларның барышы дөрес булырлык итеп төзегез. Төркемнәрдә эшлибез. Үзебезнең белемнәрне үзбәя картасында билгелибез. Җаваплар слайдта чыга. -Укучылар, әлеге җөмләләр кайсы әкияттән булды? (2нче эш) Индивидуаль биремле эш. 1.Малайга әнисе суны кайдан алып кайтырга куша? 1)ерактагы инештән 2)бакчадагы коедан 3) тау артындагы чишмәдән 2.Малай әнисенә ничек җавап бирә? 1) “Суны иртән тору белән алып кайтып куйсаң булмый идемени?” 2) “Тукта, мин бераз уйныйм әле” 3) “Хәзер, әнием, мин тиз генә алып кайтам” 3.Кояшның каралу сәбәбен әнисе ничек аңлата? 1) “Кемдер бу дөньяда изге гамәл кылган булырга тиеш” 2) “Кемдер бу дөньяда ялган эш кылган булырга тиеш” 3) “Кемдер бу дөньяда игелекле эш кылган булырга тиеш” Укучылар, җавапларыгызны уң як күршегезгә бирегез. Җавапларны тикшерәбез. 3 дөрес җавап 3 балл, 2 дөрес җавап 2 балл, 1дөрес җавап 1 балл -Укучылар, әлеге тест кайсы әкият буенча булды?	укыдык - “Зәңгәр күлдә ай коена”, “Кояштагы тап” әкиятләре белән таныштык. Укучылар җавапларны тикшерә. -“Зәңгәр күлдә ай коена” әкиятеннән Укучылар тестны эшлиләр. Укучылар җавапларын күршеләренә бирәләр, алар бәяли һәм кире үзләренә кайтара. -Тест “Кояштагы тап” әкияте буенча ясалган.
3.Уку мәсьәләсе (УМ) кую. **Максат:** уку мәсьәләсен кую һәм	- Укучылар, ә хәзер бер риваять тыңлагыз. Укытучы ана хикәятен сөйли. - Уйлап карагыз әле, укучылар, мин нигә шушы хикәятне укыдым икән? - Димәк, без сезнең белән нинди темага сөйләшәчәкбез?	- Укучылар игътибар белән тыңлый -Яхшылык, яманлык

<table>
<tr>
<td>адымлап чишүгә этәрү.</td>
<td>- Безнең максатыбыз нинди булыр дип уйлыйсыз?
- Чыннан да, яхшылык кылу иң матур сыйфатларның берсе икәнлеген исбатлап карарбыз.</td>
<td>-“Зәңгәр күлдә ай коена”, “Кояштагы тап” әкиятләрен чагыштыру; геройларны билгеләү;
Яхшылык белән яманлыкны аерырга өйрәнү</td>
</tr>
<tr>
<td>II. Уку мәсьәләсен адымлап (өлешләп) чишү этабы. (25 – 30 минут)</td>
<td>1.Мәкальләр “Кояштагы тап” әкиятенә туры киләме? Уңай җавапларны “+”, тискәре җавапларны “-” тамгасы белән билгеләгез. Тамгаларны мәкальләрнең алгы ягына куябыз.
Бирем төркемнәрдә эшләнә. Эш ике төркемгә төрле итеп бирелә.
1 нче төркемгә бирем.
<table>
<tr><th>Ж жава плар</th><th>Мәкальләр</th><th>Ж жава плар</th></tr>
<tr><td></td><td>Ата-ананы тыңлаган – адәм булган, тыңламаган – әрәм булган</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Ата-анасын хурлаган үзен хурлаган булыр</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Алтмышка җитсен бала,
Ана өчен һаман да бала.</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Ата-анасына игелек күрсәтмәгән, олыгайгач, үзе дә игелек күрмәс</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Ана күңеле балада, бала күңеле далада</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Үз анасын зурлаган – кеше анасын хурламас</td><td></td></tr>
</table>
2 нче төркемгә бирем
<table>
<tr><th>Ж авап лар</th><th>Фикерләр</th><th>Ж авапл ар</th></tr>
<tr><td></td><td>Ай уңай образ</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Чуртан һәм Гөберле бака дөрес эшли</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Айсылу - ямьсез кыз</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Ай Айсылуны матур кыз дип атый. Сез килешәсезме?</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Үзеңнең гомереңне куркыныч астына куеп, башкаларга ярдәм кулы сузу дөресме?</td><td></td></tr>
<tr><td></td><td>Кешегә яхшылык эшләгән</td><td></td></tr>
</table>
</td>
<td>Укучылар төркемнәрдә сул яктагы буш урынга уңай җавапларны “+”, тискәре җавапларны “-” тамгасы белән билгелиләр.

Укучылар уңай җавапларны “+”, тискәре җавапларны “-” тамгасы белән билгелиләр дә карточкаларны читкә куялар.</td>
</tr>
</table>

	һәр кеше матур кешегә әверелә ала	
	2 нче эш. 1.Әсәргә анализ -“Зәңгәр күлдә ай коена” экияте нәрсә турында? -Әсәрдәге геройларны билгелик. Кайсы төп герой, кайсы ярдәмче герой? Ни өчен? -Ә хәзер “Кояштагы тап” экиятенә күчик. Әкият нәрсә турында? - Әсәрдәге геройларны билгелик. Төп герой, ярдәмче персонажларны табыйк. -	- Яхшылык, яманлык турында - Эчке матурлык, тышкы матурлык турында - Ай – төп герой; гөберле бака, чуртан, Айсылу – ярдәмче персонажлар. -“Кояштагы тап” экияте ялган, ялганның ачылуы, әниләргә карата булган мөнәсәбәт турында. - Төп герой малай, ана
	- Укучылар, ә чынлыкта ай нинди соң? Укытучы ай турында сөйли. Ай – ул җирнең иярчене, планеталар арасында җиргә иң якын урнашкан иярчене. Яктылык буенча кояштан кала икенче, зурлыгы буенча бишенче урында тора. Җир белән айның арасы 384467 км. Ай кеше булган бердәнбер астрономи объект булып тора. Ай тышча, югары мантия, урта мантия, түбән мантия һәм төштән тора. Анда атмосфера юк диярлек. (Интернет аша ай турында видеоязма күрсәтелә. Адресы:http://yandex.ru/clck/jsredir?bu=uniq151861238177511777586&from=yandex.ru%3Bsearch%2F%3Bweb%3B%3B&text=&etext=1697.QPNKQAepIhT5xmQlIDKCmGjI7ZGyz9m2pIBKoFOa7yoVmLRA-Xqh6op7ZUgHPCtMz6K8DQvfJrTj-WK2ADAAzA.7fb27dff2933e652a0edabfab3f2786f38f90809&uuid=&state=Em5uB10Ym2xSIrus_UvOLJC9NBWY9mtMZYdb02A_vx2iL023znCjjBFQNfsleV5jw_v8XQwViC56ZWcTPTbdpA,,&&cst=AiuY0DBWFJ4CiF6OxvZkNH1SLehLetdzlfl8xTxp3kUDzNM021AN7Wmwu-ibcD_clJgZHCyAU-wwJl5yoUDJCUUmrp5PvBIp6ELZhMxZcuBuGu1L2E3Mk1cCH_upv2pcZDAVxj7VIhre7m9ppmlWWhOx6EASUUyG3iN3E ru.Wikipedia.org) - Укучылар, әсәрдә әйтелгән ай белән чынбарлыктагы ай туры киләме? - Укучылар, ә кояш турында ниләр беләсез?	Укучылар белгәннәрен әйтәләр. Укучылар фикерләрен әйтәләр. Бер укучы кояш системасы турында сөйли. **Кояш**— Җир шарына иң якын йолдыз. Кояш — Кояш системасының бер дәнбер йолдызы. Аның тирәсендә планеталар һәм аларның иярченнәре, кәрлә

	Укытучы Кояш планетасының рәсемен күрсәтә.	планеталар һәм аларның иярченнәре, астероидлар, метео роидлар, кометала р һәм галәми тузан әйләнә. Кояш водородтан, гелийдән һәм башка кече концентрацияле элементлардан гыйбарәт. Кояшның орбиталь тизлеге 217 км/с тәшкил итә. Кояшның абсолют йолдызча зурлыгы + 4,83^{m} тәшкил итә.
	- **Физкультминутка**	Парта кырыена басып, “шаян тычкан” белән бергәләп күнегүләр ясыйлар
	-Укучылар, текстлар буенча эшне дәвам итәбез һәм яңадан таблицаларыбызга әйләнеп кайтабыз. Таблицаның икенче ягына тамгаларны куеп чыгыгыз әле. Аермалар барлыкка килдеме? Төркемнәрдә фикерләшәбез.	Укучылар таблицаның икенче ягына тамгалар куеп чыгалар. Аермаларны бер укучы аңлата
	- **Дәреслек белән эшлибез. 129 нчы биттәге 6 нчы сорауны карыйбыз.**	6 нчы сорау буенча һәр укучы үз фикерен әйтә.
III. Ныгыту **Максат:** белемнәрне ныгыту.	- **Проект эше.** - 1.Беренче төркем “Яхшылык”, икенче төркем “Начарлык” темасына проект эшли. Дәрестә алган белемнәребезне проект эшендә кулланабыз. - 2. Бер укучы проектны яклый - 3.Укучылар бер-берсенең проектын бәяли.	Проект эше эшлиләр Бер укучы проектны яклый Укучылар проектларны бәяли, билгене аңлата.
1. 1. **Өй эше бирү.** **Максат:** укучылар ның шәхси мөмкинлекләре н күздә тотып өй эшен өч	Фаил Шәфигуллинның “Акмөгез” хикәясе буенча сыйныфтан тыш укуга әзерләнергә 1) Фаил Шәфигуллинның “Акмөгез” хикәясен укырга 2) Фаил Шәфигуллинның “Акмөгез” хикәясе буенча план төзергә 3) Фаил Шәфигуллинның “Акмөгез” хикәясенә характеристика язарга	Өй эшен язып алалар

дәрәҗәдә бирү.		
2.**Йомгаклау рефлексиясе** **Максат:** дәрестә башкарган эшләргә нәтиҗә ясау.	- Укучылар, бүген дәрестә нәрсәләр белдегез? - Дәрескә нинди максат куйган идек? - Максатыбызга ирештекме?	- Укучылар нәтиҗә ясый.
3. **Дәрескә гомуми бәя кую.** **Максат:** дәрескә һәм үзеңә гомуми бәя кую, укучыларны бәяләү.	Укытучы укучылар куйган билге белән килешү-килешмәвен белдерә.	Укучылар бәяләү карточкалары нигезендә үзләренә билге куя.

Тест

1.Малайга әнисе суны кайдан алып кайтырга куша?
1)ерактагы инештән
2)бакчадагы коедан
3) тау артындагы чишмәдән
2.Малай әнисенә ничек җавап бирә?
1) “Суны иртән тору белән алып кайтып куйсаң булмый идемени?”
2) “Тукта, мин бераз уйныйм әле”
3) “Хәзер, әнием, мин тиз генә алып кайтам”
3.Кояшның каралу сәбәбен әнисе ничек аңлата?
1) “Кемдер бу дөньяда изге гамәл кылган булырга тиеш”
2) “Кемдер бу дөньяда ялган эш кылган булырга тиеш”
3) “Кемдер бу дөньяда игелекле эш кылган булырга тиеш”

Үзбәя картасы____
(укучының фамилиясе)

Бирем	Бәяләү нормасы	бәя
Төркемнәрдә эшләү	Бик яхшы – 3 балл Яхшы – 2 балл Канәгатьләнерлек – 1 балл	
тест	Бик яхшы – 3 балл Яхшы – 2 балл Канәгатьләнерлек – 1 балл	
Анализ өлешендә катнашу	Бик яхшы – 3 балл Яхшы – 2 балл Канәгатьләнерлек – 1 балл	
Эй ар гайд, Фикер алышуда катнашу	Бик яхшы – 3 балл Яхшы – 2 балл Канәгатьләнерлек – 1 балл	

Дәреслектәге сорауларга җавап	Бик яхшы – 3 балл Яхшы – 2 балл Канәгатьләнерлек – 1 балл	
Проект эшендә катнашу	Бик яхшы – 3 балл Яхшы – 2 балл Канәгатьләнерлек – 1 балл	

ШӘҖӘРӘ – КИЛӘЧӘККӘ ТӘРӘЗӘ

Габделхаков Булат Зәбир улы,6 сыйныф
Фәнни җитәкче - Габделхакова Альфира Марсиловна,
МБГУ "ТР Саба муниципаль районы
Курсабаш төп гомумбелем бирү мәктәбе"

I. Кереш өлеш

Шәҗәрә ул - үткәннәрдән
Киләчәккә тәрәзә.
Һәр халыкта, һәр заманда
Шәҗәрәдә дәрәҗә.
Дамир Гарифуллин

Бу сүзләрне күренекле башкорт әдибе Зиһат Солтанов әйтсә, Башкортстанның халык шагыйре Кадим Аралбай исә "Ал бер үрнәк—бал кортлары төзи кәрәз, син дә ятма: кор ояңны, үр шәҗәрә" дип, безне нәсел-нәсәбебезне белергә, туганнарны, тамырларыбызны барларга чакыра.

Актуальлек. Әйе , чынлап та , үзеннең үткәнеңне белми торып киләчәкне төзеп булмыйдыр ул. Гомумән, татар халкында җиде буын бабаңны белү фарыз гамәлләрнең берсе булып санала. Кеше җирдә үзенең кыска гына гомере эчендә барысына да өлгерергә, барын да танырга, белергә, изгелекләр эшләп калырга, сөенергә, шатланырга, кайгы-хәсрәтне җиңеп чыгарга һәм, иң мөһиме, үзе турында киләчәк буынга якты истәлек калдырырга тиеш.Менә шуның өчен дә мин тарихыбызны барлау,буыннар чылбырын ялгауны үземнең изге бурычым дип санадым һәм менә шушы изге эшкә алындым.

Эшемнең максаты: ата – бабаларның нәсел тарихларын белү, үз нәселеңнең шәҗәрәсен җыю, туплау, эзләнү. Тупланган мәгълүматларны эшкәртү, өйрәнү, нәсел шәҗәрәсен төзү.

Нәрсә соң ул шәҗәрә? Гарәп теленнән кергән "шәҗәрә "сүзе агач дигән мәгънәне белдерә.Буыннарның өзлексез алмашынып торуын ботаклы агачка охшатып төзелгән шәҗәрәләр язу,нәсел шәҗәрәсен төзү гадәте борынгы заманнар да ук халыкларда билгеле булган. Шәҗәрә төзүне мин тарихи материалларны өйрәнүдән башларга булдым , ә алар шактый. Бәхетемә, авылыбызда үткәнебез һәм киләчәгебезгә битараф булмаган Мәшүдә әбием исән әле. Ул миңа әби – бабайларым турында материал тупларга ярдәм итте. Шуларга нигезләнеп мин дә гаиләбез шәҗәрәсен төзедем.

II . Төп өлеш

1.Авылым -күңелем бишеге

Мин , Габделхаков Булат Зәбир улы, Саба районы Өтернәс авылында дөньяга килгәнмен. Эзмә, Өтернәс һәм Иләбәр авыллары янында, Мишә елгасының югары агымы бассейнында XIV - XVI гасырларга караган һәм моңарчы өйрәнелмәгән истәлекләр –Эзмә һәм Өтернәс шәһәрлекләре, Өтернәс каберлеге урнашкан. Калатауда археологлар,КДУ һәм ТДГИ студентлары - жирле халык һәм житәкчелек ярдәмендә мәрмәр тактадан истәлек обелискы урнаштырган. Анда латин хәрефләре белән мондый юллар язылган: "1553-1554.

Мишә-Тамак –Калатау– Иләбәр. Явыз Иван гаскәрләре тарафыннан юк ителгән Өтернәс шәһәрлеге нигезе. Шәһитләргә Аллаһының рәхмәте булсын". Менә шушы Өтернәс шәһәрлеге урыннынан ерак түгел генә урнашкан Өтернәс авылында туганмын һәм шунда яшим мин.

2. Тамырларым нык, киләчәгем өметле.

Эш барышында тамырларымның шактый нык һәм зыялы булуын аңладым. Әнием һәм әниемнең әнисе ярдәме белән мин үземнең нинди данлыклы нәселдән икәнлегемне белдем.

Безнең нәсел башы әниемнең әнисе ягыннан Галиәкбәр бабайдан башлана.

Аның Җамали исемле бертуганы да булган. Галисгар Галиәкбәр улы Камалетдинов Казан шәһәрендә туа. Әбием сөйләвенчә, аның Габдрахман һәм Зәйнәп исемле туганнары да була. Галиәсгар Галиәкбәр улының Шәмсетдин исемле улы булган. Ә инде аның улы Тәһаветдин бабай, аның карчыгы Сәхипкамал минем әниемнең әбисенең әти- әнисе булганнар. Ягъни, Тәһаветдин бабай, аның карчыгы Сәхипкамалның балаларының берсе- Миңлегөл исемле булып, ул минем әниемнең әбисе булган. Аның ире Габбас исемле булган. Миңлегөл әбиемнең Өммегөлсем исемле кыз туганы да булган. Аның ире Исламгали исемле булган. Алар Саба районы Курсабаш авылында яшәгәннәр. Миңлегөл әбием Арча районы Сикертән авылында туып- үскән һәм Арча районы Мөрәле авылына килен булып төшеп, шунда гомер иткән. Аларның биш балалары туып, икесе генә исән-сау үскән. Аның берсе Мәшһүдә исемле (ул минем әбием була), энесе Мәгазь исемле булган. Кызганыч, ул бик яшьли үлеп киткән. Мәшһүдә әбием Арча районы Мөрәле авылыннан Саба районы Курсабаш авылына килен булып төшкән. Бабаем Марсель исемле. Аларның өч балалары туган: Альфира, Эльмира һәм Илфар. Альфира Марсель кызы ул- минем әнием була. Ул 2004 елда Саба районы Өтернәс авылына килен булып төшеп, әтием Зәбир белән тормыш корып җибәрәләр. Ә инде 2005 елда мин – Булат Саба районы Өтернәс авылында дөньяга аваз салганмын. Менә шундый мәгълүматларны өйрәнгәннән соң, мин үземнең зыялы нәселнең дәвамчысы икәнлегемне аңладым. Әтием Зәбир данлыклы үткәне Явыз Иван гаскәрләре тарафыннан юк ителгән Өтернәс шәһәрлегенә барып тоташкан , минем яраткан туган авылым булган Өтернәс авылыннан булса, әниемнең нәсел җепләре бик тирәнгә китеп, Галиәсгар Камалга барып тоташуы белән мин бик горурланам.

III. Йомгаклау

Бу эзләнүләрдән мин нәселем турында бик күп нәрсәләр белдем. Нәселемнең нинди зур, горурланырлык бай тарихы бар икән бит. Нинди генә авыр чорда яшәсәләр дә, алар төшенкелеккә бирелмәгәннәр, һәрчак алга атлаганнар, батыр, горур булып калганнар. Әби-бабаларыбыз мирасын,тәрбиясен буыннан-буынга тапшыру,нәселебез шәҗәрәсенә тап төшермичә яшәү- безнең бурычыбыз.Үткәннәрне барлап, киләчәккә күз төбәп яшәргә кирәк. Намусыбызны тапламыйча, вөҗданыбызга хыянәт итмичә һәм инде нәсел шәҗәрәбезне өзмичә гомер итәргә тырышсак иде.

Кулланылган чыганаклар һәм әдәбият

1.Тәлгат Нәҗмиев . Сабаларда эчәр суым булгач.-К, 2006, 100-101 б.
2.Тәлгат Нәҗмиев, Мәгъсум Хуҗин . Яшә, Саба-Йорт.-К, 1999, 209-210 б.

БӨЕК ҖИҢҮНЕҢ КАДЕРЛЕ ЙӨЗЛӘРЕ

Габдрахманова Айсылу Илфар кызы,10 сыйныф
Фәнни җитәкче - Габдрахманов Илфар Габделхай улы,
Балык бистәсе районы“Югары Тегермәнлек УГБМ”

I.Кереш

Дөньяда яшәргә һәм башкалар рәтендә
гомер сөрергә теләгән милләт үзенең
үткән көннәрен белсен һәм үз тарихы
белән дус булсын. (Ризаэддин Фәхреддин)

Минем исемем Айсылу, фамилиям Габдрахманова. Хәзерге көндә Балык Бистәсе районында урнашкан Югары Тегермәнлек урта гомуми белем бирү мәктәбендә 10 сыйныфта белем алам. Әби-бабаларым, әти-әнием шушы авылдан. 8 сыйныфтан бирле шушы тема астындагы эзләнү эшен алып барам, елдан-ел гаилә тарихы белән бәйле зур ачышлар ясыйм. Бу эштә миңа әтием, тарих укытучысы Габдрахманов Илфар Габделхай улы булышлык итә. Әби-бабаларның, күршеләрнең, туганнарның истәлекләре, әти Татарстан Милли архивыннан алып кайткан документлар, “Сугышчан һәм хезмәт даны” мәктәп музее материаллары миңа әлеге хезмәтне башкаруда ярдәм итәләр.

Эзләнү эшенең җөп максаты әлбәттә инде гаиләм тарихын өйрәнү. Минем уйлавымча һәр гаилә Ватаныбыз тарихында кечкенә генә булса да урын алып тора. Ата-бабалар тормышын, нигез, урам, мәктәп, авыл тарихын өйрәнми торып Россия, Бөтендөнья тарихын өйрәнү бик авыр булыр иде. Изге бурычыбыз да – үз гаилә тарихын өйрәнү.

Бөек Ватан сугышы Ватаным тарихында зур эз калдырган кебек ул гаиләм тарихында да тирән буразналар сызып калдырган.... Югары Тегермәнлек авылыннан фронтка 599 кеше киткән, шуларның 413 һәлак булган. Әлеге хезмәтнең дә бурычы сугышта катнашкан бабамнарның фотосүрәтләрен табып, йөзен күз алдына китереп, гаилә тарихының шул чорын язу.

II.Төп өлеш

1.Бөек Ватан сугышы чорында авылым Югары Тегермәнлек

Бөек Ватан сугышы турында язмалар, хезмәтләр Җиңү көне ергагайган саен күбәя. Вакыт үтү белән ул чор вакыйгалары төрле формада кайтаваз булып кире әйләнеп кайта. Сугышның илгә нинди зур зыян салганын, кешеләргә фаҗига алып килгәнен раслап утырасы юк. Шул чор шаһитлары аның турында безгә көн саен диярлек искәртеп торалар. Сугыш һәм тыл ветераннарының истәлекләре Бөек Ватан сугышы елларының нинди авыр булганлыгы турында сөйли. Бу хезмәтемдә мин документларга таянып, Югары Тегермәнлек авылы мисалында саннар аша югалтуларның никадәр зур булганын күрсәтеп китәсе килә.

Һәр дәүләтнең төп байлыгы булып аның халкы тора. Элек электән дәүләтебездә халык саны артуга зур игътибар биргәннәр. Әтием сөйләве буенча ул җиденче бала булып туганнан соң гаиләгә дәүләт тарафыннан зур суммада акча бүлеп бирелгән. Бабам Габдрахман шул акчага бөтен гаиләсен киендергән, әле аннан соң да шактый акчасы калган (элеккеге вакытта дәүләт туган бала өчен матди ярдәм күрсәткән. Беренче баладан соңгыларга күбрәк саен акча бүлеп бирелгән). 1939 елгы мәгълүматлар буенча Югары Тегермәнлектә 1938 елда 2037 кеше исәпләнгән, ә 1949 бу сан 1411 не тәшкил итә. Ягъни 10 ел эчендә авыл халкы 626 га кимегән (31%). Бу искитәрлек сан. Ел саен балалар күп тууга карамастан сугыш чоры белән бәйле, авылым кешеләре шушы күләмдә кимегән. Әле бу сан эчендә төп иң көчле ир-егетләр тора. Бу урында авылда күпме бала туганлыгын әйтеп китәсе килә. 1939 елда 58 булса, 1940 елда 38, 1941 – 23, 1942 – 24, 1943-14, 1944 – 6, 1945-9, 1946-24, 1947- 25, 1948 елда 29 бала туган. Барлыгы 250 бала.

Бөек Ватан сугышы кырларында Югары Тегермәнлектән 599 кеше катнашып шуларның 413 һәлак була (69%). Мондый саннар башка авылларда бардырмы юкмы, ләкин

бу бик зур сан булуы һичшиксез. Үлүчеләр саны бигрәк тә күп булуы аерым игътибарга лаеклы. Тегермәнлек халкы элек-электән бөек шагыйребез әйтмешли сугышта юлбарыстай булса, тыныч тормышта атка караганда да тырышып эшләгән.

III.Бәһманов Габдрахман бабай һәм аның гаиләсе

Әти ягыннан бабам Габдрахман 1895 елда Югары Тегермәнлектә дөньяга килә. Татарстан Милли архивыннан әтием алып кайткан метрика кенәгәсендә аның турында мәгълүмат алып була. *204 нче фонд 6 тасвирламаның 517 нче* номерлы чыганакта Габдрахман бабайның 1895 елның 12 апрелендә (иске стиль буенча) туганлыгы язылган. Атасы Бәһман Сафиулла улы, әнисе Шәмсеруй Хөснетдин Галиәкбәр кызы.

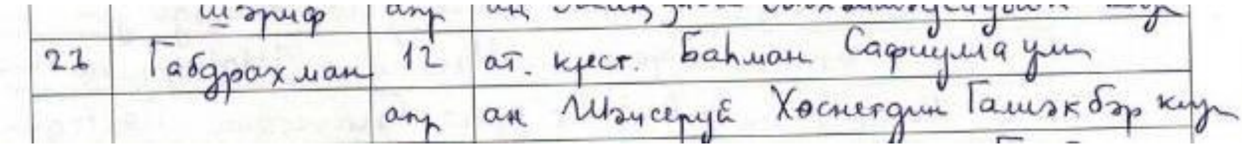

22	Габдрахман	12	ат. крест. Бәһман Сафиулла улы
		апр	ан Шәмсеруй Хөснетдин Галиәкбәр кызы

Соңрак бу гаиләдә Миннегариф һәм Ханнан туа. Габдрахман бабам олы яшьтә булуга карамастан 1943 елда сугышка алына. Аңа кадәр энеләре киткән була. Миннегариф улы Хәбибрахман да яу кырларында ятып калалар. Ханнан пленга эләгә, исән-сау кайтып Украинада төпләнә, гаилә кора, ерак туганнарым хәзер Днепр (элеккеге Днепропетровск) шәһәрендә яшиләр, милләтләре буенча украиннар.

Габдрахман бабам Бәһманов (1895-1963)

СПИСОК

Югарыда Мемориал сайтыннан (http://www.obd-memorial.ru/) алынган документ копиясе.

Ханнан бабай

Әлеге югарыдагы булган фотолар гаилә альбомыннан алынды. Әйткәнемчә, Габдрахман бабамның тагы бер энесе Миннегариф булган. Аның фотосы юк иде. Узган, 2017 елда әти аның оныкларын эзләп тапты. Алар хәзер Казахстанда, Астана шәһәрендә яшиләр. Миннегариф һәм аның улы Хәбибрахманның паспортлары Раушан апа Арыстанбеков гаиләсендә саклана икән. Шулай итеп сугышта катнашкан барлык Бәһмановларның фотоларын таба алуга ирештек, аларның йөзләрен күз алдына китерә алабыз.

Миннегариф Хәбибрахман

Бәһманов Габдрахман бабайның дүрт улы өч кызы була. Төпчеге- әтинең әтисе Габделхай бабай.

Габделхай бабай (1936-1995)

Дүрт улының икесе Бөек Ватан сугышында катнаша. 1918 елгы Мәннан абый түбәндәге фотода арткы рәттә сулдан 5 нче.

Икенче улы Нуретдин. Ул 1926 елгы, 18 яшендә сугышка алына. Бәхеткә каршы Габдрахман бабай үзе дә, ике улы да сугыштан исән-имин кайтуга ирешәләр.

Габдрахманов Нуретдин

3.Бертуган Сафиуллиннар

Бертуган Сафиуллиннар - Зиннәтулла, Кәримулла, Шәфигулла Бөек Ватан сугышы кырларында һәлак булалар. Зиннәтулланың 1941 елның 21 маенда Фатыйма апа белән никахлашкан язуы Гәрәев Илшат гаиләсендә кадерләп саклана. Яшь гаилә тыныч тормышта бер ай гына яшәп кала. Кәримулла исемлесе минем Фәүзия әбиемнең бабасы инде.

ECKE EŞLƏR
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ

AXLЬQ KOMISSARIATЬ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

Graƶdanlьq xəlә aktlarь ьylege Отдел [illegible]тов Гражданского Состояния

[illegible]KAX TURЬNDA TANЬQLЬQ
СВИДЕТЕЛЬСТВО О БРАКЕ
№ 2

Şiamp urnь
Место для штампа

Gr. Гр. [illegible]
(familia) (фамилия)
(isem) (имя) (atasьnьn isemе) (отчество)

Gr-ka гр-ка [illegible]
(familia) (фамилия)
(isem həm atasьnьn isemе) (имя и отчество)

Nikaxlandьlar həm şul turьda nikax turьndaqь graƶdanlьq xəlә aktlarь knagasenə jazьlьb
вступили в брак, о чем в книге записей актов гражданского состояния о браке произведена соответствующая запись.

(ьl, aj) həm (kiлөn, jazu həm səƶfrlər белән) (прописью и цифрами год, число и м-ц)

(nikaxlanqannan sonqь familialərе) (фамилия после заключения брака) (xatьn) (она)

ZAGS bjurasь mediro
Зав. бюро ЗАГС

Eş başqarucь
Делопроизводитель

М. П.

477-9

язылышу кәгазе

Зиннәтулла

Әтинең бабасы Кәримулла. 1913 елда туган. Маһирә әбигә өйләнгән. 1937 елда әби Фәүзия, 1939 елда аның энесе Ясәви туган. Кәримулла бабай 1945 елның февралендә һәлак була.

Шәфигулла Сафиуллин

Өч бертуган Сафиуллиннар Бөек Ватан сугышы кырларында батырларча сугышып, ятып калалар.

4.Галимовлар

Әтиемнең әбисе Маһирә әбием безнең белән яшәде. 97 яшендә, 2011 елда мәрхүмә булды. Аның ире-минем ерак бабам Кәримулла 1945 елның февралендә Бөек Ватан сугышында һәлак булган. Маһирә әбинең кыз фамилиясе Галимова. Маһирә әбинең энесе Нуретдин, абыйсы Фәттахетдин сугышта һәлак булалар. Бары тик абыйсы Гөлметдин генә исән-сау әйләнеп кайта.

Маһирә әбинең сугыштан исән кайткан абыйсы.

Мин Маһирә әбием белән

III.Йомгаклау

Күптән башлаган башлаган эшем уңышлы гына дәвам итә. Әтием булышлыгы белән мин үземнең әби-бабаларымның Бөек Ватан сугышы белән бәйле тарихын өйрәндем, алай гына түгел аларны күз алдына китерерлек итеп фотосүрәтләрен урнаштырып бер хезмәт булдырдым. 2 класста укучы энем Әмиргә дә бу материал киләчәккә булышыр дип уйлыйм.

Үткән тарихка сәяхәт кызыклы да, катлаулы да эш. Мин бу хезмәтне башкарган вакытында үз нәселемнең зур, эшкә кыю, куркусыз икәнлеген аңладым. Үткәннәрне барлап, киләчәк өчен зур байлык калдыруым белән чиксез горурланам.

Исәннәрне барлыйк, исән чакта.
Үлгәннәрне барлыйк,
Тукталыйк та зират янында.
Тыныч йокы телик
Кире кайтмаска дип киткәннәргә.
Исәннәрне барлыйк!
Үлгәннәрне барлыйк!
Изгелекләр кылыйк барчасына,
Яшәүнең бит мәгънәсе дә шунда!

Кулланылган әдәбият исемлеге һәм чыганаклар

1. Габдрахманов И.Г. Югары Тегермәнлек:җирләре, халкы, тарихы. -Казан: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тарих институты басмаханәсе, 2007.-256 бит

2. Габдрахманов И.Г. Югары Тегермәнлек:совет чоры.- Казан: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тарих институты басмаханәсе, 2008.-420 бит

3. Габдрахманов И.Г. Шушы яктан, шушы туфрактан без. - Казан: “Яз” нәшрияты, 2017.- 412 бит

4. Татарстан Милли архивы 204 нче фонд 6 тасвирламаның 517 нче эш кенәгәсе

5. http://www.obd-memorial.ru/

КЕЧЕ ВАТАНЫМ ТАРИХЫ

Габдрахманов Илфар Габделхаевич,
Балык Бистәсе муниципаль районы
“Югары Тегермәнлек УГБМ”нең
тарих укытучысы

Туган якны өйрәнү һәм саклау һәрбер гражданның изге бурычы. Россия Федерациясе Конституциясенең 44 статьясының 3 өлешендә әлеге дәүләттә яшәүче кешенең тарихи һәм мәдәни нәселне сакларга тиешлеге әйтелә. Туган якны өйрәнүгә аның табигате, тарихы, гореф-гадәтләре һәм мәдәнияте керә. Бу хезмәттә без туган як тарихын өйрәнүгә тукталып китербез. Туган якны икенче төрле кече Ватан дип атап йөрткәнгә күрә программаны “Кече Ватан тарихы” дип атадым. Аның максатын һәм бурычларын ачыклап, нинди юнәлешләрдә һәм формаларда кирәкле дәрәҗәдә эшләргә кирәклеген ачыкларга тырышырбыз.

Туган якны өйрәнүнең беренче хезмәтләре XV-XVI гасырларга карый,ул чордагы елъязмаларда чагылыш таба. XVIII гасырның уртасында Россия өлкәләрен сүрәтләгән беренче хезмәтләр күренә. Шул ук гасырның икенче яртысында бу өлкәдә уңай күренешләр күзәтелә. 1777 елда, өлкә реформасы үткәрелү сәбәпле, Сенат бөтен губерналарның топографик сүрәтләнешен эшләргә кушып указ бирә. Туган якны өйрәнүдә М.В.Ломоносовның да роле бик зур. Россиянең беренче географик атласын эшләгән вакытта ул бөтен губерналарга махсус анкета җибәрә.Анда һәр өлкә буенча тарих һәм халык яшәеше, табигый байлыклар буенча сораулар кергән була. Россиядә туган якны өйрәнү үсешендә ике юнәлеш билгеләнә: фәнни һәм укыту. 1918 елда РСФСРның бердәм хезмәт мәктәпләренең нигезләмәсе кабул ителә. Туган якны өйрәнүдә төп рольне укучылар уйнарга тиеш була. Туган якны өйрәнү белән галимнәр белән берлектә укучылар шөгыльләнә ала. Тикмәгә генә инде, соңрак, академик Д.С.Лихачев болай дип билгеләп үтми: ” Бу (туган якны өйрәнү) фәннең массакүләм төре: материаллар җыюда зур галимнәр белән янәшә укучылар да эшли.”

Яңа Россия чорында туган якны өйрәнү гомүм дәүләт күренешенә әверелде. 1990 елның апрелендә Россия туган якны өйрәнүчеләр союзы төзелә. Аның тарафыннан комплекслы программа кабул ителде. Ул үз эченә түбәндәгеләрне ала:

- Теория һәм туган якны өйрәнү фәне тарихы;
- Россиянең юкка чыккан һәйкәлләре;
- Елъязмалар;
- Россиянең мәдәни учаклары;
- Күренекле якташлар;
- Мәктәптә туган якны өйрәнү;
- Туган якны өйрәнү музейлары.

Мәктәпләрдә туган як тарихын өйрәнү нык үзгәрешләр кичерде. Болар барысыда яхшы якка. Әлеге уңай тенденция РФ нең “Мәгариф турында” законы нигезендә мәктәпләрдә милли-региональ компонент кертү белән бәйле. Мәктәпләрдә туган як тарихын өйрәнүгә бик зур игътибар бирелә башлады. Атаклы белгеч А.Е.Сейненский туган як тарихын өйрәнүне төрле концентрларга бүлә.

1.Минем гаилә.Шәҗәрә.

2.Туган мәктәп.Аның тарихы һәм традицияләре.

3.Авыл(шәһәр): элеккесе, хәзергесе, киләчәге.

4.Район тарихы.

5.Өлкә тарихы.

Бу концентрлар бербөтенне тәшкил итәләр, алар арасында аерма томанлы гына. Мисал өчен, шәҗәрәне өйрәнгән вакытта укучы мәктәп, авыл, район, өлкә тарихына мөрәҗәгать итә. Шул ук вакытта, киресенчә, гомуми тарихны өйрәнгәндә һәрбер гаиләнең дәүләт тарихына катнашы бар икәнлеге ачыклана.

Дөньяда кешелек үсеп бару юнәлешендә хәрәкәт итә, кечедән олыга таба күтәреләбез. Икенче төрле әйткәндә, җиңелдән авырракка. Туган як тарихын өйрәнгән вакытта да укучылар билгеле булган вакыйгалардан, билгесез булганнарны ачырга өйрәнергә тиештер дип уйлыйм.

Кече Ватан тарихын өйрәнгәндә нәрсәләргә игътибар итергә икән соң ?

1. Гуманлы белем бирү. Ягъни, нинди дә булса эшчәнлектә төп урынны аерым бер кеше алып торырга тиеш. Кешелеклелек, әхлаклылык-иң беренче алга куелган бурыч. Шунысын әйтеп китергә кирәк, атаклы шәхесләр белән беррәттән гади якташлар тарихы да зур урын алырга хокуклы.
2. Аерым бер социаль төркемнәр өйрәнелергә тиешле.
3. Шул төбәктәге төрле милләтләрнең тарихына, мәдәниятенә тигез рәвештә игътибар бирергә кирәк.
4. Билгеле бер төбәк кешеләренең башка өлкәләр белән элемтәләрен барларга.
5. Дин тарихы.

Туган якны өйрәнүнең оештыру формалары:

1.Җирле материалларны Россия һәм республика тарихын өйрәнгән дәресләрдә куллану.

2.Гади мәктәпләрдә тирәнтен гуманитар фән өйрәнү.

3.Электив курслар.

4.Өстәмә белем бирү берләшмәләре(түгәрәкләр)

Бу программаны тормышка ашырганда түбәндәге таләпләрне үтәргә кирәк:

1.Методик

--туган як тарихы буенча системалы материаллар;

--эзтабарлык эше буенча бөтен методикаларны белү(библиотека, архив, экспозиция һәм экскурсия эшен белү кирәк);

--укучыларга туган як тарихы тематикасы буенча булган китап фондларын һәм интернетны файдаланырга өйрәтү.

2.Дидактик.

Дәресләрне үткәрү өчен :

--туган як тарихы буенча булган документларның копиясенең булуы;

--игътибар белән якыннан өйрәнер өчен көнкүреш әйберләренең берничә экземплярын булдыру;

--плакатлар, карталар, схемалар ясарга;

--якташларны сөйләтеп җыйган видео-аудио материаллар кирәк.

3.Кадр.

Электив курс укытучысы түбәндәгеләрне белергә тиешле:

--яшь үзенчәлекләренә карап, эшчәнлек өчен төп максат һәм бурычларны билгеләү, аларны тормышка ашыру;

-- сөйләү сәнгатенә ия булу;

--укучыларның белемнәрен анализларга, комментарий ясарга һәм бәя бирә белү;

--укучылардан җәмгыять үсешенең закончалыкларын һәм законнарны белүне таләп итү;

--танып белү эшчәнлеген активлаштыру, укучыларны иҗади күзалларга өйрәтү;

--мөстәкыйль рәвештә укучыларны төрле максатларга ирешүгә этәрү;

--тәрбияләнүче балаларны рефератлар һәм докладлар белән чыгыш ясарга өйрәтү.

4.Материаль-техник

Куелган максатларга ирешү өчен түбәндәгеләр кирәк:

--фотоаппарат;
--интернеттан файдалану һәм документларны язу өчен компьтер;
--видеокамера;
--папкалар, фотоальбомнар һәм канцелярия кирәк-яраклары;
--китаплар фонды.

Хәзерге вакытта мәктәптә туган як тарихын өйрәнүдә тиешле дәрәҗәдә эшләү өчен укытучының югары профессиональ белгеч булуы кирәк. Ул иң беренче чиратта локаль булган тарихны, чыганаклар, һәйкәлләрне белергә тиеш. Шул ук вакытта балаларны тарту өче чын энтузиаст булу кирәк. Бары тик туган ягын яраткан кеше генә укучыларга патриотик тәрбия бирә ала. Балык бистәсе районы Югары Тегермәнлек гомуми урта белем бирү мәктәбендә дә туган як тарихын өйрәнү кирәкле дәрәҗәдә дип әйтәсе килә. Эшчәнлек вакытында өч максат алга куела:

1.Укучыларда тирә-юнь дөньяда лаеклы урын таба алырлык күпкырлы шәхесләр тәрбияләү.

2.Үз туган як тарихын Россия тарихы контекстында өйрәнү. Уку процессында эзләнү, музей-оештыру күнекмәләрен булдыру.

3.Укучыларды гражданлык һәм патриотизм, Ватанны ярату, авыл һәм дәүләт белән горурлану тәрбияләү.

Бу максатларны тормышка ашырганда түбәндәге бурычлар хәл ителә:

1.Гаилә тарихын өйрәнү.Шәҗәрәне төзү.
2.Мәктәп тарихын өйрәнү.
3.Авыл һәм район тарихын өйрәнү.
4.Эзләнү эшләре алымнарын үзләштерү.
5.Туган як тарихы буенча материаллар җыю.
6.Укучыларны туган якның мәдәни һәм тарихи байлыклары белән таныштыру.

Бу максатларны һәм бурычларны үтәү өчен Югары Тегермәнлек урта мәктәбендә бөтен мөмкинлекләр дә тудырылган дип уйлыйм. 1975 елның 9 маенда ачылган "Сугышчан һәм хезмәт даны" музеенда туган авылыбыз тарихы турында бик күп материаллар тупланган. Меңгә якын экспонатларны өйрәнеп туган ягыбызның тарихын тулысынча диярлек күзалларга мөмкин. Шулар арасында соңгы елларда Татарстан Милли архивыннан алып кайткан документларның күчермәләре. Беренчел тарихи чыганакларны тотып карау, аны өйрәнү кайбер тарихчыларның хыялы булып тора. Ә мондый мөмкинлек безнең укучыларда бар һәм алар архив документлары белән кызыксынып танышалар. Музейда тупланган бөтен мәгълүматны да электив курс барышында файдаланып була дип уйлыйм.

Бу программа буенча белем алган укучылар үзләренә күп ачышлар ясаячаклар. Гаиләнең тарихын өйрәнгән вакытта шәҗәрәләрен төзеп киләчәк буыннарына ядкарь калдырачаклар. Мөселман-татар кешесе үзенең җиде буын бабасының исемен белергә тиеш. Бу электив курс нигезендә моңа ирешергә мөмкин. Шулай булгач укучылар рухи яктан баечаклар, алар инде горурланып җиде бабаның белән дип әйтә алачаклар. Курсны өйрәнгән вакытта моннан тыш укучылар:

- архив чыганакларын кулланырга өйрәнәчәкләр;
- шәҗәрәне ничек төзергә икәнлеген беләчәкләр;
- музей материалларын файдалана алачаклар;
- экскурсия үткәрергә өйрәнергә мөмкиннәр;
- туган як тарихын күзаллыйлар.

Электив курсны өйрәнгән вакытта журналга билгеләр куелмый. Балаларның белемен, аларның үзләштерүен ничек бәяләргә соң? Бу программаны үтәгән вакытта укучыларны кызыксындыру мөкинлеге бик зур. Мисал өчен: бабаларының исемнәрен барлаганда укучыларның берсе дә кырыйда калмаячак. Хәзерге яшь буынга бер сыйфат хас, ул да булса горурлык хисе. Берсе белеп икенчесе белмәгән очракта соңгысы меңгә ярылып булса да белергә тырышачак. Шәҗәрә нәкъ шундый очрак та инде ул. Шуңа күрә барлык укучылар нәсел җепләрен тоташтырып схемалар ясаячагына мин ышанам. Шәҗәрәдән тыш укучылар

эзләнү эшләре алып барып, авылдашлары белән аралашачаклар, олылар белән сөйләшергә, дискыссия алып барырга өйрәнәчәкләр. Апа-апаларының, әби-бабайларның балалар турында уңай фикере туар дип уйларга кирәк. Шушы иң югары бәя булыр дип уйлыйм. Кайбер ата-аналарның җиде буыннарын, авыл тарихын белмичә аны аларга балалары таныштыру үзе бер вакыйга. Һәм шуннан соң ата-аналар да балаларның бу эшенә югары бәя бирерләр дип уйлым.

Дәресләр вакытында укучылар түбәндәгеләрне белергә тиеш:

- гаилә тарихын;
- яшәгән урам тарихын;
- мәктәп тарихын;
- авыл тарихын;
- колхоз тарихын.

Укучылар түбәндәгеләрне эшли белергә тиеш:

- шәҗәрә төзи белергә;
- архив материаллары белән эшли белергә;
- элеккеге һәм хәзерге авыл карталарын чагыштыра белергә;
- эзләнү эше алып бару;
- музей материалларын уку-тәрбия процессында куллана белергә.

Программа

Кереш. Курсның максатлары һәм бурычлары. Туган якны өйрәнүчеләрнең эш үзенчәлекләре. Дәресләрне оештыру. Эшнең әһәмияте. Куркынычсызлык кагыйдәләре буенча инструктаж.

Туган як тарихын өйрәнү фәне. Фән буларак туган як тарихын өйрәнү. Өйрәнү объектлары. Туган як тарихын өйрәнү формалары. Музей экспозицияләре һәм фонды-туган як тарихын өйрәнү чыганаклары.

Практик эш.. Туган як тарихи объектлары белән таныштыру.

Минем гаилә тарихы. Гаилә тарихын өйрәнү.

Практик эш.. Шәҗәрә төзү.

Минем урамым. Музей материаллары аша урам тарихы белән танышу. Урам исеменең килеп чыгышын аңлату. Экскурсия үткәрү.

Практик эш. Урамда яшәүче өлкән кешеләр белән очрашып истәлекләр язып алу. Һәр нигездә яшәгән кешеләрне барлау. Фотоларга төшү. Альбом төзү.

Мәктәп тарихы. Музей һәм архив материаллары аша туган мәктәп тарихы белән танышу. Элекке мәктәпне тәмамлаучылар белән очрашып истәлекләрен язып алу.

Практик эш. Мәктәп чыгарылышларын барлап чыгу. Укучылар исемлеген төзеп, аларның хәзерге тормышын юлын ачыклау. Альбом төзү. Мәктәп тарихын матбугатта яктырту.

Авыл тарихы. Мәктәп музее һәм архив материаллары аша авылның килеп чыгу тарихы, исеме, үсеше белән танышу. Туган авылның киләчәген фаразлау. Дәресләрдә материалларны куллану.

Практик эш. Экскурсияләр үткәрү. Авыл эчендә йөреп материаллар җыю. Изге урыннарда булу. Фото,-видеоматериаллар булдыру. Авылның күренекле кешеләре белән очрашу үткәреп, истәлекләрен язып алу.

Тематик план

	Дәрес темасы	**Максатлар**	**Төп сораулар**	**Төшенчәләр**	**Мөстәкыйль эш төре**
	Кереш	Электив курсның эшчәнлеге һәм бурычлары			

		белән таныштыру			
	Туган як тарихын өйрәнү фәне	Туган як тарихын өйрәнү фәне белән таныштыру			
	Минем гаилә тәрихы. Генеологи я – ярдәмчел тарихи дисциплина	Генеолог ия фәне белән таныштыру	1.Шәҗәрә нәрсә ул һәм аны ни өчен өйрәнәләр? 2.Тарихи белем системасында генеология. 3.Россиядә һәм Татарстанда шәҗәрәне өйрәнү тарихы.	Нәсел. Буын. Генеология. Шәҗәрә. Тарихи ярдәмчел дисциплинала р	Шәҗәрә өстендә эәли башлау
	Минем гаилә тәрихы. Шәҗәрәне төзү теориясе һәм методикасы	Шәҗәрә төзү методикасы белән таныштыру	1.Шәҗәрә һәм аны төрле формада ясау. 2.Генеологик таблица. 3.Шәҗәрә агачы. 4.Буыннар тезмәсе.	Буыннар . Генеологик таблица. Шәҗәрә агачы. Буыннар тезмәсе. Нәсел башы	Нәсел агачын ясау
	Дәрес темасы	**Максат лар**	**Төп сораулар**	**Төшенч әләр**	**Мөстәкы йль эш төре**
	Минем гаилә тәрихы. Тел һәм матди генеологик чыганак	Телдән ничек мәгълүмат җыярга мөмкинлеген ачыклау	1.Генеологик мәгълүмат һәм генеологик чыганак. 2.Телдән генеологик чыганак җыю үзенчәлекләре. 3.Телдән җыйган генеологик мәгълү-матны эшкәртү.	Генеолог ик мәгълүмат. Генеологик чыганак. Тел. Язма. Матди генеологик чыганак. Эпиграфика.	Нәсел агачын ясау
	Минем гаилә тәрихы. Язма генеологик чыганак	Тарихи чыганаклар белән таныштыру	1.Тарихи генеологик чыганак:-елъязма-лар, разряд китапла-ры, шәҗәрә китапла-ры, халык санын алу материаллары.	Эпиграф ика. Генеологик досье һәм карточка.	Нәсел агачын ясау. Документларга анализ бирергә өйрәнү

			2.Гаиләч ыганак-лары: истәлекләр, язмалар, фотосүр-этләр, газета-журналлар.3.Язма чыганакларны җыю һәм системага салу.		
	Минем гаилә тәрихы. Архивлар һәм архив чыганаклары	Архив эшчәнлеге белән таныштыру	1.Россиядәһә мТатар станда архивлар һәм архив системасы. 2.Архивта гене-ологик чыганаклар: халык санын исәпкә алу материаллары.	Архив эше. Архив чыганаклар.	Нәсел агачын ясау
	Минем гаилә тәрихы. Исем һәм шәҗәрә	Антропо ни-мика фәне белән таныштыру, татар мсемнәренең кайдан килеп чыкканлыгын ачыклау. Балаларның үз исемнәренең мәгънәсен белергә булышу	1.Антропоним ика – исемнәр турындагы фән. 2.Рус исем-фамилияләренең, кушаматларының килеп чыгышы. 3.Татар исем-фамилияләренең, кушаматларының килеп чыгышы.	Антропо ними-ка. Исем. Фамилия. Кушамат.	Балалар үзләренең исемнәренең мәгънәсен ачыклау
	Минем гаилә тәрихы. Кешеләр вакытны ничек исәпли	Ел исәпләре белән таныштыру	1.Тарихта вакытны билгеләү ысуллары. 2.Христианнарда ел исәбе. 3.Мөселманна рда ел исәбе.	Тарихи вакыт. Хронология. Тәүлек. Атна. Ай. Ел. Гасыр. Эра. Дәвер. Чор. Һиҗри. Милади ел ис.	Хиҗри ел исәбе буенча эш
0	**Минем гаилә тәрихы.** Тамгалард ан – дәүләт символларына	Нәсел тамгаларын ачыкларга булышу	1.Эмблемалар һәм гербларның килеп чыгышы. 2.Гербларны ясау кагыйдәләре. 3.Россиянең һәм Татарстанның дәүләт символлары. 4.Татар тамгалары.	Эмблема . Геральдика. Герб. Тугра. Тамга.	Нәсел тамгаларын ачыклау
1	**Минем гаилә тәрихы.**	Төрле чорда булган	1.Тарихи география.	Тарихи география.	Нәселнең географик

	Минем нәселнең географиясе	җирле административ бүленешне аңлату	2.Топономикада тарихи исемнәр сандыгы.3.Нәсел-нәсебемнең таралып яисә туп-ланып яшәвендә миграция йогынты-сы.4.Җирле админи-тратив үзгәрешләр.	Топонимика. Миграция. Эмигрант. Диаспора.	картасын төзү
2	**Минем гаилә тәрихы.** Гаиләдә - һөнәрләр	Профориента-ция өстендә эш	1.Тормыш-көнкүрештә һәнәрләр һәм синең аларга мөнәсәбәтең. 2.Ата-бабаңнарның хезмәттәге казанышлары.	Һәнәр. Профессия. Белгечлек.	Ата бабаларның һөнәрләрен ачыклау
3	**Минем гаилә тәрихы.** Минем шәҗәрәм	Балаларның шәҗәрәләре белән бер-берсен таныштыру	1.Төрле рәвештәге генеологик таблица һәм шәҗәрә агачлары ясау. 2.Буыннар тезмәсен тикшерү һәм ядарту. 3.Шәҗәрә агачыннан – гаилә тарихына.4.Объективлык, фәннилек, толера-нтлык – галә тарихын язуда төп кагыйдәләр.		Шәҗәрәләр буенча чыгыш ясау
4	**Минем урамым** Тегермәнлек урамнары	Тарихи карталар өстендә эш	1.1795 елгы картада авыл урамнары. 2.1817 елгы картада авыл урамнары. 3.1879 елгы картада авыл урамнары. 4.Совет чоры карта-ларында авыл урамнары	Генераль план.	Тарихи карталар белән хәзерге авыл картасын чагыштыра белү
5	**Минем урамым** Урам исемнәре ни сөйли?	Элеккеге урам исемнәрен ачыклау, хәзе-рге урам	1.Элеккеге урам исемнәре. 2.Хәзерге урам исемнәре нәрсә сөйли?	Брахау.	Урам исемнәре буенча мәгълүмат җыю

		исем-нәренең килеп чыгуын ачылау			
6	**Мәктәп тарихы** Мәктәп оешу	Мәктәпнең беренчел эшчәнлеген тасвирлау	1.Архив чыганакла-рында мәктәп та-рихы. 2.Совет мәк-тәбе ачылу тарихы.	Кадими мәдрәсә. Җәдиди мәдрәсә.	Мәктәп тарихы буенча ветеран укытучылардан истәлекләр җыю
7	**Мәктәп тарихы** Җидееллык мәктәп ачылу	Җидееллык мәктәп ачылу тарихы белән таныштыру	1.Җидееллык мәктәп ачылу. 2.30-40 елларда мәктәп тормышы. 3.30 елларда белем һәм тәрбия биргән укытучылар	Ликбез.	Музей материалларын өйрәнү
8	**Мәктәп тарихы** Урта мәктәп	Урта мәктәп эшчәнлеге белән таныштыру	1.Урта мәктәп ачылу 2.Мәктәп дирек-торлары. 3.Укытучылар		Музей материалларын өйрәнү
9	**Авыл тарихы** Авыл исеменең чыгышы	Авыл исемнәре чыгышы тарихы белән таныштыру	1.Тимерлек авылы исеме чыгышы. 2.Тегермәнлек авылы исеме чыгышы	Тимерлек. Тегермәнлек.	Өлкән авылдашлардан истәлекләр туплау
0	**Авыл тарихы** Авыл төзелү турындагы легендалар	Төрле легендалар белән таныштыру	1.Тарихи чыганаклар. 2.Риваятьләр	Легенда. Риваять.	Өлкән авылдашлардан истәлекләр туплау
1	**Авыл тарихы** Казан ханлыгы руслар тарафыннан басып алынганнан соң безнең авыл	Казан ханлыгының руслар тарафыннан басып алынганнан соң татар халкының авыр тормышын күз алдына китерергә булышу	1.Казан ханлыгының руслар тарафыннан басып алынуы 2. 1560 еллардагы тарихи чыганак.		
2	**Авыл тарихы** Е.Пугачев җитәкчелегендә үткән фетнә	Фетнәнең башлану сәбәпләрен ачыклау	1.1773-1775 еллардагы фетнә. 2. .Пугачев җитәкчелегендә үткән фетнә	Фетнә.	Вахит Имамовның китабы буенча мәгълүмат

	чорында авыл һәм төбәк		чорында авыл һәм төбәк		туплау
3	**Авыл тарихы** XIXгасырда авыл: халык саны һәм перепись	XIXгасырда авылда күпме кеше яшәгәнлеген аңлату	1.Халык санын алу мәгълүматлары. 2.”Ревизийская сказка”. 3.Тарихи карталар	“Ревизийская сказка”. Ревизия. Перепись.	“Ревизийская сказка” күчермәсе белән эш
4	**Авыл тарихы** XX гасыр башында Югары Тегермәнлек	XX гасыр башында Югары Тегермәнлек авылы тормышын тасвирлау	1.Җирләре. 2.Халкы. 3.Халыкның шөгыле	Кәсеп.	Кыскача информация туплау
5	**Авыл тарихы** Мәчетләр тарихы	Мәчетләрнең тарихы, муллаларның язмышы белән таныштыру	1.Мәчетләр тарихы. 2.Мәчетләрнең ябылуы. 3.Муллалар язмышы	Метрикә кенәгәсе.	
6	**Авыл тарихы** Колхоз төзелү	Күмәкләштерү чорының авыл халкы өчен нинди фаҗига алып килгәнлеген аныклау	1.Совет хакимияте урнашу. 2.Колхоз оешу. 3.30 елларда авыл тормышы.	Колхоз. Совхоз. Күмәкләштерү.	Истәлекләр җыю
7	**Авыл тарихы** Бөек Ватан сугышында авылдашлар.	Бөек Ватан сугышы чорында авылдашларның хәрби батырлыгына бәя бирү	1.Бөек Ватан сугышы кырларында авылдашлар. 2.Батыр якташларыбыз. 3.Барый Шәвәлиев батырлыгы.	Бөек Ватан сугышы.	Музей материаллары белән эш
8	**Авыл тарихы** Бөек Ватан сугышы чорында авыл	Бөек Ватан сугышы чорында авылдашларның тылдагы батырлыгына бәя бирү	1.Авыл советы эшчәнлеге. 2.Колхоз томышы.	Заем. Фонд.	Истәлекләр җыю
9	**Авыл тарихы** “Хәтер” китабы	“Хәтер” китабы белән таныштыру	1.Үлгәннәрнең каберен бел. 2.”Хәтер” китабы мәгълүматлары.		“Хәтер” китабын анализлау

1-32	**Авыл тарихы** XX гасырның икенче яртысында авыл һәм колхозның үсеше	XX гасырның икенче яртысында авыл һәм колхозның үсеше белән таныштыру	1.Сугыштан соңгы еллар. Хуҗалыкны торгызу. 2.60-80 елларда колхоз тормышы. 3.Колхоз һәм авыл советы җитәкчеләре. 4.Хезмәт батырлары		Фотографиялəр туплау
3	Музейда экскурсия	Музей, аның эшчәнлеге белән тирәнтен таныштыру	1.Музей оешу тарихы. 2.Хәзерге музей советының эшчәнлеге.		Музей материаллары белән мөстәкыйль танышу
4	Йомгаклау				

Методик яктан тәэмин ителеш

Кереш һәм туган як тарихын өйрәнү фәне темаларын үткән вакытта укучыларга лекция һәм музей буенча экскурсия үткәрелә.Укучылар эзтабарлык эшенә беренче тапкыр аяк баскан вакытта, шулай ук элеккеге елларда түгәрәк эшен яктырткан видео-язмаларны да кулланырга мөмкин. Алдан төзелгән фото-альбомнар да укучыларга ярдәм итәр.

Гаилә тарихын өйрәнгән дәресләрдә укучылар укытучы җитәкчелегендә күбрәк иҗади эшлиләр. Һәрбер бала үзенең шәҗәрәсен төзи. Нәсел агачы компьюторда җыела алган кебек, кулдан да матурлап төрле формада урнаштырыла ала.

Укучылар үзләренең **урамнарын өйрәнгәннән** соң кечкенә генә конференция сыман эзләнү чарасы үткәрергә мөмкин.

Мәктәп тарихын барлаганда ветеран укытучылар белә очрашулар оештырырга була.

Авыл тарихын өйрәнгәндә күбрәк җитәкче тарафыннан сөйләм теле белән һәм язма рәвештә мәгълүмат бирелә. Бу тема өйрәнелүнең нәтиҗәсе итеп кечкенә генә авыл тарихын тасвирлаган китапчык төзү булыр.

Шөгыльләнгәндә түбәндәге материалларны һәм техник чараларны кулланырга мөмкин:

-- диапроектор;
--фотоаппарат;
--магнитофон;
--телевизор һәм видеомагнитофон;
--интернеттан файдалану һәм документларны язу өчен компьютер;
--папкалар, фотоальбомнар һәм канцелярия кирәк-яраклары;
--китаплар фонды.

Докладлар,рефератлар һәм проект эшләренең тематикасы:

1.Минем гаилә Ватан тарихында.
2.Урамым тарихы
3.Мәчет каршында оешкан мәктәп
4.Мәчетләр тарихы (1, 2, 3 мәчетләр)
5.Авыл муллаларының язмышы
6.Авылыбызның җирләре

7.Югары Тегермәнлек чишмәләре
8.Колхозлашу чоры
9.Колхоз рәисләре
10.Авыл советы рәисләре
11.Мәктәп директорлары
12.Матросовчы якташыбыз
13.Бөек Ватан сугышы чорында туган авылым
14.Мәктәп тарихы
15. Әфганистан – йөрәк ярасы
16. Сугыш чоры балалары
17. Хезмәт ветераннары
18. Атаклы авылдашларыбыз

Кушымта

Төшенчәләр:

Нәсел. Буын. Генеология.Шәҗәрә.Тарихи ярдәмчел дисциплиналар. Буыннар. Генеологик таблица. Шәҗәрә агачы. Буыннар тезмәсе. Нәсел башы. Генеологик мәгълүмат. Генеологик чыганак. Тел. Язма. Матди генеологик чыганак. Эпиграфика. Генеологик досье һәм карточка. Архив эше. Архив чыганаклар. Антропонимика. Исем. Фамилия. Кушамат. Тарихи вакыт. Хронология. Тәүлек. Атна. Ай. Ел. Гасыр. Эра. Дәвер. Чор. Һиҗри. Милади ел исәбе. Эмблема. Геральдика. Герб. Тугра. Тамга. Тарихи география.

Топонимика. Миграция. Эмигрант. Диаспора. Һөнәр. Профессия. Белгечлек. Генераль план. Брахау. Кадими мәдрәсә. Җәдиди мәдрәсә. Ликбез. Тимерлек. Тегермәнлек. Легенда. Риваять. Фетнә. “Ревизийская сказка”. Ревизия. Перепись. Кәсеп. Метрикә кенәгәсе. Колхоз. Совхоз. Күмәкләштерү. Бөек Ватан сугышы. Заем. Фонд. Контрактование.

Чыганаклар:

1.Ашуров В.Н. и др. Историческое краеведение.-М.,1980
2.Кружковая работа по истории и обществознанию.-М.,1984
3.Матюшин Г.Н. Историческое краеведение.-М.,1987
4.Методика историко-краеведческой работы в школе.-М.,1982
5.Просстов М.П. Кружковая работа(сборник статей). М.,1984
6.Сейненский А.Е. Родной край : страницы истории. В помощь педагогу-краеведу. Преподование истории в школе. 1995.№ 4. С.61
7.Демин М.А. Научно-образовательный центр исторического краеведения.Преподование истории в школе. 1998. №5. С.56
8.Элькин Г.Ю., Огрызко З.А. Школьный музей. – М., 1972
9. Фокеева И.М. Национально-региональный компонент исторического образования.-Казань,2003
10.Фәйзелхак Ислаев “Шәҗәрәдә - ил тарихы”. Мәгариф. 2007. №9.65 бит.

АНА ҖЫЛЫСЫ – КОЯШ ҖЫЛЫСЫ

Гайсина Гөлфия Габделзөфәр кызы,
“Котлы-Букәш урта гомуми белем бирү мәктәбе”,
Балык Бистәсе районы

Дәрес темасы: Ана җылысы – кояш җылысы

(Фәнис Яруллинның “Кояштагы тап” әкиятен өйрәнү. Сыйныфтан тыш уку дәресе, 5 нче сыйныф)

Максат:Фәнис Яруллинның “Кояштагы тап” әкиятен өйрәнү

Планлаштырылган нәтиҗә

– Фәнис Яруллинның “Кояштагы тап” әкиятен уку һәм анализлау;

– әсәрдәге геройны характерлап, аның турында фикер әйтә белү;

– әсәрнең эчтәлеген мөстәкыйль рәвештә үзләштерү һәм анализ ясау күнекмәләре булдыру;

– әкиятнең темасын, проблемасы, максатын мөстәкыйль билгели алу;

– әниләргә хөрмәт хисенә төшенү.

Универсаль уку гамәлләре (УУГ)

ШУУГ: яхшылык- начарлык кебек сыйфатларны тану, бәяләү;

ТБУУГ: дөрес нәтиҗәләр чыгару, гомумиләштерүләр ясый белү;

КУУГ: үз фикереңне телдән башкаларга төгәл һәм аңлаешлы итеп җиткерә белү;

РУУГ: уку мәсьәләсен фаразлау

Төп төшенчәләр: Әкият, матурлык, ямьсезлек, легенда, табигать образлары

Предметара бәйләнеш: Әхлак, география

Дәрес планы

I. Мотивлаштыру-ориентлаштыру

1. Дәресне оештыру.

Балаларда яхшы кәеф тудыру.

− Хәерле иртә, балалар! Кәефләрегез әйбәтме? Көнне яхшы сүз белән башласаң, бөтен көнең яхшы үтәр, диләр. Әйдәгез әле, бер-беребезне яңа көн белән котлыйк.

Укучылар теләкләр тели:

− Яңа көн тынычлык алып килсен!

− Яңа көндә яңа "5"леләр алыйк!

− Әти-әниебезгә, дусларга ягымлы булыйк!

- Мин сезгә уңышлар телим. Дәрестә игътибарлы булыгыз, бер-берегезгә ярдәм итегез, актив катнашыгыз.

<u>Мотивация (эшкә кызыксыну) тудыру.</u>

–Укучылар, минем кулымда нәрсә?

– Кәгазь бите.

– Ул нинди төстә?

– Ак.

– Аның уртасында нәрсә бар?

– Кара тап.

– Әйдәгез, без бу тапны бозгыч белән бетереп карыйк. Эзе калдымы?

– Калды

– Ә хәзер штрих белән бозып карыйк. Штрих эзләре калдымы?

– Штрих белән бетергәнебез күренә.

– Әйе, һәр таптан беленер-беленмәс кенә эз калды.

Бу мисалны кеше тормышындагы нинди гамәлләр белән тәңгәлләштереп була?

– Кеше нинди дә булса начарлык эшли. Бу начарлыкны ул үзе дә онытып бетерә алмый, башкаларның да исендә кала.

II.Уку мәсьәләсе кую

– Димәк, укучылар, уйлап карагыз әле, без бүген сезнең белән нинди әдәби әсәр турында сөйләячәкбез?

- Ф.Яруллинның “Кояштагы тап” хикәясе турында.

- Дөрес ,укучылар. Сез өйдә әкиятне укып килдегез. Әкият турында сөйләшә башлаганчы аның авторы Ф.Яруллин турында бераз гына мәгълүматлы булыйк . Мин сезне аның тормыш юлы белән таныштырам.

Күренекле язучыбызга быел 9 февральдә 80 яшь тулды. Ф.Яруллин 1938 елда Татарстанның Баулы районы Кызылъяр авылында туа. Ул кечкенәдән әтисез кала. 1942 елда Ф.Яруллинга 4 яшь вакытта әтисе сугыш кырында үлеп кала. Әнисе Гафифә апа 6 баланы ялгызы тәрбияләп үстерә. Фәнис абыйга ачлыкны да, ялангачлыкны да күрергә туры килә. Үзләренең авылларындагы сигезьеллык мәктәпне тәмамлагач, 3 ел монтер булып эшли. Аннары Армия сафларына алына. Тормыш бик катлаулы ул, балалар. Кешеләрне зур сынау алдына китереп куя. Ф.Яруллин белән дә шулай була. Армиядә ул спорт белән мавыга. Спорт күнегүләренең берсендә турниктан егылып имгәнә. Гомерлеккә йөри алмас хәлдә кала. Аңа бу вакытта бары 20 яшь кенә була. Ул бик озак шифаханәләрдә ятып дәвалана. Моннан соң аның бөтен тормышы үзгәрә. Ул үзенең аянычлы хәле, язмышы белән көрәшеп яшәүгә күчә. Бу рәвешле яшәү Ф.Яруллиннан бик зур ихтыяр көче сорый. Ул үзен башкалар кебек үк кеше итеп сизү өчен аң-белемгә омтыла. Иң элек урта мәктәпне тәмамлый. Аннары читтән торып һәм бик күп көч куеп Казан дәүләт университетында белем алып чыга. Аның тирәсендә ярдәмчел, яхшы күңелле кешеләр була, аңа бик теләп ярдәм кулы сузалар, язмыш кочагына ташламыйлар. Ә иң зур ярдәмчесе, олы терәге әлбәттә - аның әнисе Гафифә апа була. Ана баланы тудыручы да, аңа һәрвакыт һич авырсынмыйча ярдәм итүче дә. Шуңа күрә язучы дөньядагы аналарның барысын да ярата. Бу темага бик күп шигырьләр яза.

-Дәресебезнең темасы да әниләр белән бәйле. Игътибар белән экранга карыйбыз. Экранда мәкальләр бирелгән.

Өйнең яме ана белән;

Ана җылысы – кояш җылысы;

Әни суккан авыртмый;

-Укучылар, бу мәкальләрне нәрсә берләштерә?

-Алар барысы да әниләр турында.

-Ә кайсы мәкаль сезгә бигрәк тә ошады, кайсы мәкаль сез укып килгән әсәргә ныграк туры килә?

- Ана җылысы-кояш җылысы.

-Ни өчен ана җылысы кояш җылысы белән чагыштырып бирелә? Әйдәгез шушы сорауга җавап эзлик әле.

III Өй эше тикшерү.

Ф. Яруллинның “Кояштагы тап” әкиятен бүлекләргә бүлеп сөйлик һәм аларга исемнәр бирик.

Сүзлек өстендә эш (тәкъдим итешә)

Каф тавы – Кавказ тавы

Тап -пятно

Шифалы – файдалы

Офык – горизонт

Шомлы – куркыныч

Мөлдерәмә - тулы

Яманлык – начарлык.

Әсәрне өлешләргә бүлик һәм аларга исемнәр бирик.

Төркемнәрдә эш.

1 нче бүлекне рольләргә бүлеп укыйлар. Бүлеккә исем бирелә.

Малайның әнисе авырый(АВЫРУ АНА)

2 төркем эчтәлеген сөйли. Бүлеккә исем бирелә

Малай әнисен алдый (ЯЛГАНЧЫ МАЛАЙ)

3 төркем 3 нче бүлеккә рәсем ясый, кыскача сөйли

Кояш елмаеп җибәрә (КОЯШТАГЫ ТАП)

IV. Уку мәсьәләсен өлешләп чишү

Сорауларга җавап бирү

-Кояшның каралу сәбәбен әни кеше ничек аңлата? Шул урынны табып укыгыз.

(Укучылар: Кемдер бу дөньяда ялган эш кылган булырга тиеш, улым. Кояшны шул кеше өчен оялудан йөзе каралып чыккан.)

Әсәрдән авторның чыгарган гомуми нәтиҗәсен табып укыйбыз. (укучылар җавап бирә)

- Бер генә яманлык та эзсез калмый.

– **Дөрес, укучылар, дөньяда бер генә начарлык та эзсез калмый. Бу турыда татар халкында бер гыйбрәтле кыйсса да бар. Тыңлап китегез әле.**

Бер малай әнисе белән генә тора. Ул, улы начарлык эшләгән саен, рәшәткәгә бер кадак кага бара. Еллар уза, бала үсеп буйга җитә. Беркөнне ул кадакларга игътибар итә һәм әнисе янына килә. Әни, нигә син шулай күп итеп кадаклар кактың? - ди. Әнисе: “ Улым, менә син бер начарлык эшләгән саен мин бер кадак кага бардым. Күрәсеңме, ничаклы алар?” – ди. Улы уйга кала һәм гел яхшылыклар гына эшләргә сүз бирә. Шулай эшли дә. Менә ул да олыгая, әнисе дә карчыкка әйләнә. Әнисе янына беркөнне килә дә: “ Әни, кара әле, рәшәткәдә бер кадак та калмады. Мин яхшылык эшләгән саен берсен ала бардым. Начарлыкларыма каршы яхшылык эшләдем”, - ди. Ә әнисе болай ди: “ Улым, әйе син күп яхшылыклар эшләдең һәм, шулай итеп, начарлыкларыңны бетердең дә кебек, тик әнә, кара әле рәшәткәләргә, никадәр кадак эзләре. Аларның эзләре калган бит”, - ди.

V. Белемнәрне яңа ситуациядә иҗади куллану һәм эзләп табу

-Әкияттә кемнәр катнаша? Төп образларны атагыз әле?

-Малай һәм ана һәм кояш

- **Сезнең алда әсәрнең геройлары өч төркемгә аерып бирелгән. Аларга хас булган сыйфатларны тиешле рәткә урнаштырырга кирәк.**

эшчән, ялганчы, тырыш, ялкау, ягымлы, күзәтүчән, үзен генә яратучы, кайгыртучан, гафу үтенә, оялчан, үз хатасын таный, сабыр, миһербанлы, киң күңелле,яктылык чыганагы, елмая.

-Димәк, ана образына нинди сыйфатлар хас?

-Ана эшчән, тырыш, ягымлы, кайгыртучан, сабыр, миһербанлы, киң күңелле һ.б.

-Әйе, укучылр, барлык әниләр миһербанлы, киң күңелле, баласы өчен җанын бирергә әзер.

-Малайга нинди сыйфатлар хас?Аның тәртибе сезгә ошыймы? **Ни өчен ошамый?**

- Ялкау, әнисен тыңламый, алдый. Ул әнисе авырганда аңа ярдәм итми, бөтен дөньясын онытып, урамда уйный, әле тагын ялганлый да, әнисе кушкан чишмәдән су алып кайтмый.

- Ул боларны начарлык эшлим дип эшлиме? Малайның яхшы сыйфатлары бармы?

- Дөрес, ул үзенең ялгышын, гаебен таный. Дөньяда яшәгәндә, бөтен кеше дә ялгыша, ә балалар бигрәк тә. Иң мөһиме: ул ялгышны вакытында күреп, төзәтә белергә кирәк.

- Ни өчен малай уенга бирелә?

- Аның уйныйсы килә, әле ул кайсы эш мөһимрәк икәнен аңлап бетерми.

- Сез малай урынында булсагыз нишләр идегез?

-**Кояшка нинди сыйфатлар хас?** (Кояш бар нәрсәне дә күрә: яхшылыкны да, яманлыкны да. Кояш бу әсәрдә малайның ялганыннан оялып карала, ә малай гафу үтенгәч, ул елмаеп җибәрә. Кояш ул- безне яшәтә, җылыта, безгә нур һәм яктылык бирә.)

- Кояш – символик образ. Ул – яктылык, матурлык билгесе. Кояш җиргә, хайваннарга, үсемлекләргә көч, җылылык бирә.

• Хәзер кояш сүзенә якынрак килик әле. Аның мәгънәсе аңлатмалы сүзлектә ничек күрсәтелгән икән?

• Кояш. 1. Без яшәгән планета – Җир һәм башка планеталарның әйләнеш үзәгендә торган зур күк җисеме – янар йолдызларның берсе.

2. Бәхет, шатлык, сөенеч чыганагы. (күчмә мәгънәдә.)

-Кояшта ни өчен таплар бар? География дәресләрендә бу турыданиләр өйрәндегез?

-Ни өчен Ф. Яруллин кояш образына мөрәҗәгать итә?

"Әнинең җылы кочагы" диләр. Әни дә безгә җылылык, көч, рәхәтлек бирә. Димәк, ана җылысы – кояш җылысы.

Физкультминутка

Кояш арыды, ял итә (кулларын партага куеп, башларын кул өстенә куеп йоклыйлар)

Кояш уяна, елмая.(торып басалар, кулларын югары күтәрәләр һәм өскә карыйлар)

Кинәт җил чыкты.(уңга, сулга чайкалалар)

Күк күкри башлады.(кул чабалар)

Яңгыр ява башлады(бармак очлары белән партага бәргәлиләр)

Яңгыр бетте, кояш балкый.(кулларны өскә күтәреп, тирән сулыш алалар һәм утыралар)

- Сезгә өйдә кайчан күңеллерәк? Әни өйдә булгандамы яки ул югындамы?

-Әни өйдә булмаса, бернинди ямь дә юк, бөтен дөнья караңгылыкка чумган кебек тоела. Фәнис Яруллин үзенең "Бушлык" дигән шигырендә шул турыда әйтә. Укучылар, сезгә шундый бирем. Партадаш иптәшегез белән киңәшеп, түбәндәге сорауга җавап эзләп карагыз әле:шигырь ни өчен "Бушлык" дип атала икән? "Бушлык". Фәнис Яруллин.

Өйнең эче яп – ялангач,
Белмимен әллә нигә?
Кайтып керәсе дә килми
Бүген бөтенләй өйгә.
Бөтен нәрсә үз урынында,
Тик җитешми әллә ни...
Әй, онытып торам икән:
Өйдә юк бүген әни!

- Әйе, укучылар, әни өйдә булмаганда, бик күңелсез, моңсу. Язучы юкка гына әни белән кояшны янәшә куймаган икән. Ә күктә кояш балкымаса, күңеллеме? Әйе, укучылар, без кояшлы көннәрне, кояшны яратабыз.

Экранда бирелгән мәкальләрнең парларын табу һәм әниләр турында тагын нинди мәкальләр белүләре белән кызыксыну.

Әткәм- шикәр,	бала күңеле далада.
Ана җылысы-	газиз нәрсә булмас.
Ана күңеле балада,	кояш җылысы.
Ана өчен баладан	әнкәм-бал.
Ялгыша белдең	төзәтә дә бел
Ата-ананы тыңлаган - адәм булган,	тыңламаган - әрәм булган
Яктылык – кояш янында, яхшылык –ана янында	

-Әсәрнең <u>жанрын</u> билгеләп карыйк әле ?

-Әкият.

- Ни өчен әкият дип уйлыйсыз? Ә тормышта балалар белән мондый хәл булырга мөмкинме?

-Әйе

- Димәк, язучы аны тормыштан алып язган. Әкият нигезендә тормыш тәҗрибәсеннән туган өмет – хыяллар чагылган уйдырма ята, ялкаулык, алдашу, көнчелек кире кагыла, гаепләнә.

-Фикерләребезне гомумиләштереп, әкиятнең <u>темасын</u> билгелик. Язучының безгә әйтергә телгәгән фикерен ачыклыйк.

- Әниләрне тыңларга, хөрмәт итәргә, аларга ярдәм итәргә кирәк.

Әниләргә карата шәфкатьле булырга кирәклеген әйтә ул. Малайлар әниләренә һәрвакыт терәк булырга тиешләр. Авыр вакытта әниләр үзләренең улларына таяналар. Яман эшләр

кылмаска, ялган сөйләмәскә.

Бу әсәр белән автор нәрсә әйтергә теләгән? Әсәрнең <u>идеясен</u> билгелибез. (төркемнәр фикер алыша)

- Начар эш эшләсәң, барыбер беленә.
- Алдашу – начар гадәт.

Беркемгә дә начарлык эшләргә ярамый

Әйе,татар халкында “Кырын эш кырык елдан соң да беленә”, - дигән әйтем дә бар.

- **Сабак алган әлеге малай, киләчәктә нинди кеше булыр дип уйлыйсыз?**

VI. Рефлексия

- Автор кояшны кем белән чагыштыра?

- Кояшны әни белән чагыштыра. Әни безгә ничек кирәк, җир йөзенә кояш та шулай кирәк. Нәтиҗә: димәк, кояш та, әни дә бер генә. Шуңа күрә әниләр - безнең өчен иң кадерле кешеләр. Әйе, балалар, әти-әниләрнең сүзләрен тыңлыйк, хәтерләрен калдырмыйк. Аларга кояш гомере телик. Укучылар, әти-әниегезнең, укытучыларның, олыларның сүзен тыңлагыз. Киң күңелле, мәрхәмәтле булыгыз.

Ә хәзер парталардагы сары кәгазь битләрен алабыз һәм үзебезнең яраткан әниебезгә теләк язабыз.

(бөтен укучы да яза һәм тактага беркетелгән сары түгәрәк янына чыгып беркетә)

Шул вакытта Габдулла Рәхимкулов башкаруында Фәтхерахман Әхмәдиев көенә Гөлшат Зәйнашева сүзләренә язылган “Җырлыйм әнием турында” дигән җырны тыңлыйк. .

VII. Үзбәя

“5” ле- дәрестә актив катнаштым һәм әсәрне тулысынча аңладым , дустыма да аңлата алам

“4” ле билгесе- әсәрдә әйтелгән фикерне аңладым, ләкин әле сорауларым калды дип уйлаган

“3” ле билгесе - миңа дәреснең темасын аңлавы авыр булды, шактый гына сорауларым калды дип уйлаучылар кызыл төстәге фишка ала.

VIII. Өй эше

1.“Һәрвакыт булсын әни” дигән темага кечкенә күләмле сочинение язарга.

2. Әниләр турында мәкальләр язып килергә.

РАСЧЕТ СОПРОТИВЛЕНИЯ ПРОВОДНИКА.УДЕЛЬНОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ

Гайфулина Ляйсана Зиннуровна,
МБОУ «СОШ № 3 города Мамадыш»
Мамадышский район

Цели:

Ознакомить учащихся с электрическим сопротивлением проводников как физической величиной, дать объяснение природе электрического сопротивления и показать зависимость сопротивления от геометрических размеров проводника

Задачи:

Образовательные:

- формирования понятия удельного сопротивления вещества
- умение применять полученные знания при решении задач
-способствовать усвоению учащимися новых знаний о сопротивлении проводника,
-показать зависимость сопротивления проводника от длины , площади поперечного сечения и материала проводника

Развивающие:

- развитие умения наблюдать и выдвигать гипотезы при решении поставленных вопросов

- развития способов мыслительной деятельности (анализ, обобщение)

- развития речи (владение физическими понятиями, терминами)

- развития познавательного интереса учащихся;

Воспитательные:

- формирования научного мировоззрения

-воспитание устойчивого интереса к предмету

-положительного отношения к знаниям.

Планируемые результаты

Личностные:

-воспитывать уважение к интеллектуальному труду

-воспитывать уважение к физической науке как элементу человеческой культуры

- развитие доброжелательности и эмоционально-нравственной отзывчивости

-осознание смысла своей деятельности на всех этапах урока

-активизация волевых усилий в процессе урока

-воспитывать интерес к предмету через показ связи изучаемого материала с реальной жизнью

Метапредметные:

Познавательные:

-прогнозирование результата при наблюдении эксперимента

- контроль и корректирование своих действий при работе по заданному алгоритму

Регулятивные:

-высказывание результатов своих наблюдений

-участие в обсуждении проблем

-контроль и коррекция действий товарищей

Коммуникативные:

-выделение причин и следствий в наблюдаемых явлениях

-построение логической цепочки размышлений

-отбор аналогичных явлений из опыта своей повседневной жизни

Предметные:

-знание формулы для расчета сопротивления проводника

-умение решать качественные, расчетные и экспериментальные задачи по теме(как прямые так обратные)

-формирование навыков учебной работы

- умения делать выводы и устанавливать причинно – следственные связи по результатам наблюдений эксперимента.

Ресурсы.

Компьютер с выходом Internet; мультимедийные устройства(проектор , интерактивная доска); карточки раздаточного материала.

Ученики садятся группами и каждой группе раздаются карточки № 1,2,3,4 и каждому ученику карточка №5

Карточка №1

Соберите цепь по схеме. Измерьте напряжение при силе тока 0,5а и 0,6 А и вычислите в каждом случае сопротивление по закону Ома для участка цепи.

Карточка №2.

Соберите цепь по схеме. Измерьте напряжение и силу тока с никелиновыми проводниками одинакового поперечного сечения разной длины. Вычислите сопротивление обоих проводников.

Карточка №3.

Соберите цепь по схеме. Измерьте напряжение и силу тока с никелиновыми проводниками одинаковой длины, но разным поперечным сечением. Вычислите сопротивление обоих проводников.

Карточка №4.

Соберите цепь по схеме. Измерьте напряжение и силу тока с проводниками одинакового поперечного сечения и одинаковой длины никелиновым и нихромовым проводниками. Вычислите сопротивление обоих проводников.

Карточка №5

до	Зависимость сопротивления	после
	Зависит ли сопротивление от длины	
	Зависит ли сопротивление от напряжения	
	Зависит ли сопротивление от площади поперечного сечения	
	Зависит ли сопротивление от силы тока	
	Зависит ли сопротивление от	

Карточка № 6

№1. Рассчитайте длину железной проволоки, из которой изготовлен резистор, если ее толщина 0,05 $мм^2$. Удельное сопротивление железа - 0,1 Ом•$мм^2$/м.

№2. Рассчитайте площадь поперечного сечения никелиновой проволоки, из которой изготовлен резистор, если ее длина 1,2 м. Удельное сопротивление

Этапы урока	Содержание действия учителя	Содержание действия ученика	Формируемые способы деятельности
Актуализация знаний	Сформулируйте закон Ома. Напишите формулу закона Ома. Сила тока, напряжение и сопротивление. В чем причина сопротивление?	Сила тока в участке цепи прямо пропорциональна напряжению на концах этого участка и обратно пропорциональна его сопротивлению. $I = U/R$ Сила тока, напряжение и сопротивление. Электроны взаимодействуют с ионами кристаллической решетки металла.	Подбор аргументов для доказательства своей позиции, формулирование выводов.
	Брем карточку № 5 и под словом до если вы думаете что зависит ставьте +, если думаете не зависит ставьте -	Ученики работают с карточкой № 5	
Изучение нового материала	Каждой группе выдает карточки.	Ученики проделывают опыт и вычисляют сопротивление.	
	Каждая группа выходит к доске и пишет свой результат	Ученики делают выводы: 1 группа: карточка №1	Умение работать по

		Сопротивление не зависит от напряжения и силы тока. 2 группа: карточка №2 Сопротивление зависит от дины, чем больше длина тем больше сопротивление. 3 группа: карточка №3 Сопротивление зависит от площади поперечного сечения, чем толще проводник тем меньше сопротивление. 4 группа: карточка №4 Сопротивление зависит от рода проводника	заданному алгоритму, доказывать правильность решение с помощью аргументов.
	Подумайте, а как будем записывать формулу	Учащиеся говорят длина буквой l, площадь –S, удельное сопротивление - þ , тогда получаем формулу $R = \square \frac{l}{S}$. Делают записи в тетрадях.	Участие в диалоге, воспроизведение информации с заданной степенью свернутости.
	Сопротивление прямо пропорционально ______________ , обратно пропорционально _____________ и зависит от проводника. R=PL/S где P- коэффициент, характеризующий электрические свойства вещества из которого изготовлен проводник . Этот коэффициент называется удельным сопротивлением вещества, L -длина проводника, L -м, S- площадь поперечного сечения проводника , S - м P=RS/L P-Ом*м ,но удобнее выражать Ом*мм/м ,а почему???	Ученики вставляют слова длине площади. Так как площадь поперечного сечения проводника очень маленькая величина. Удельное сопротивление равно сопротивлению проводника из данного материала длиной 1 метр и площадью поперечного сечения 1 мм	Восприятие устной речи, проведение информационно-смыслового анализа текста.
Первичное закрепление	На доске написаны слова	Ученики прикрепляют эти слова. Делают вывод	Участие в диалоге,

нового материала	зависит и не зависит , а на столе лежат надписи длина, площадь, напряжение, сила тока, род вещества. Вы должны под словами зависит и не зависит прикрепить эти слова	сопротивление проводника зависит от длины, площади поперечного сечения и рода вещества	воспроизведение информации с заданной степенью свернутости.
	Сейчас берем карточки № 5 под словом после ставим + или -.у вас поменялось мнение или нет.	Ученики работают с карточкой №5	Применять знания для решения задач
	Работа с таблицей. Откройте учебник на странице 105 Таблицу 8 Найдём в таблице: Удельное сопротивление меди равно 0,017 Ом•мм^2/м, это значит, что сопротивление проводника из меди длиной 1 метр и площадью поперечного сечения 1 мм^2 равна 0,017 Ом. Удельное сопротивление нихрома равно 1,1Ом*мм/м .Что это означает? Табличные данные приведены при 20°. Оказывается, удельное сопротивление увеличивается при повышении температуры. С чем связано увеличение удельного сопротивления при увеличении температуры проводника?		
Коррекция знаний.	раздает карточку № 3 и говорит задание решить : используя	Ученики самостоятельно решают задачи и проверяют по слайду	

	новую формулу, рассчитать l или S и проверяем свои решение по слайду		
Рефлексия	Что нового вы узнали на уроке? Что было наиболее трудным, интересным? Достигли ли вы цели? Оценки за урок.	Пишут ответы на вопросы	Выполнять задания по своим силам и знаниям
Домашнее задание	§45, учебника; вопросы, упр. 20(2а,3) или упр. 20 (1,2б) письменно.		

Список использованной литературы

1.Пёрышкин А.В. Физика. 8 класс.: Учебник для общеобразовательных учебных заведений[Текст]/ А.В. Пёрышкин. – М.: Дрофа, 2017.
2.Лукашик В.И. Сборник задач по физике для 7-9 классов общеобразовательных учреждений [Текст]/ В.И. Лукашик, Е.В. Иванова.- М.: Просвещение, 2002.

ПРОГРАММА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «НАСЛЕДИЕ ТАТАРСТАНА»

Гарипова Айгуль Котдусовна,
училель начальных классов
МБОУ "Гимназия №1 имени
Ч.Т.Айтматова п.г.т.Кукмор" Кукморского
муниципального района РТ

Пояснительная записка

В соответствии с ФГОС, разработанном с учетом региональных, национальных и этнокультурных потребностей народов РФ, идея сохранения и развития нашей страны является приоритетной в современном образовании.

В целях обеспечения интересов младших школьников в Республике Татарстан разработано учебное пособие «Наследие Татарстана». В основу реализации поставленной цели положен принцип интеграции этнорегионального компонента в содержании предметных областей начального образования и внеурочной деятельности.

Содержание курса направлено на достижение следующих результатов:

-формирование уважительного отношения к семье, родному городу и селу, Республике Татарстан, истории, культуре родного края, его современной жизни;

-понимание ценности, целостности и многообразия окружающего мира, своего места в нем;

-воспитание чувства гордости за национальные свержения, открытия, победы;

-освоение доступных способов изучения окружающего мира(наблюдения, запись, сравнение, классификация и др.),получении информации из семейных архивов, от окружающих людей, в открытом информационном пространстве.

Актуальность программы

Во-первых, в настоящее время остро ощущается необходимость возрождения духовности, изучения культуры своего народа и народов, проживающих рядом, изучения прошлого и настоящего своей «малой родины», восстановление духовности для формирования нравственной личности гражданина и патриота своей страны.

Во-вторых, обострение межэтнических отношений, сложность и неоднозначность этнокультурных процессов, происходящих в обществе, стимулируют интерес учащихся к истории народов, живущих на территории региона, к познанию их истоков и корней.

В-третьих, Конституция Российской Федерации гласит: «Мы, многонациональный народ Российской Федерации, соединённый общей судьбой …» На территории Республики Татарстан проживают представители многих национальностей. Именно в школе должна быть сосредоточена не только интеллектуальная, нои гражданская, духовная и культурная жизнь школьника. Ребёнок школьного возраста наиболее восприимчив к эмоционально-ценностному, духовно-нравственному развитию, гражданскому воспитанию. В то же время недостатки развития и воспитания в этот период жизни трудно восполнить в последующие годы. Пережитое и усвоенное в детстве отличается большой психологической устойчивостью.

Цель программы: пробуждение у обучающихся живого интереса к изучению культуры народов Поволжья, формирование человека патриота, отличающегося высокой нравственностью, толерантностью.

Задачи программы:

1. Изучение обычаев,традиций и духовной культуры народов, проживающих в Татарстане.
2. Формирование и сохранение семейных ценностей и традиций.
3. Активизация поисковой деятельности учащихся.
4. Принятие культуры и духовных традиций многонационального народа Российской Федерации.
5. Воспитание чувства гордости за свой многонациональный народ, его культурное наследие.

Принципами отбора содержания материала программы являются:

- системность;
- научность;
- доступность;
- возможность практического применения полученных знаний;
- реалистичность, с точки зрения возможности усвоения основного содержания программы .

Данный курс дает учащимся сведения практического характера, знакомит их с культурным наследием Татарстана. Необходимым условием реализации этих целей и задач является использование в ходе проведения занятий новых активных форм работы наряду с традиционными.

Методы обучения: Объяснительно-иллюстративный, частично-поисковый, исследовательский.

Формы обучения: фронтальная, групповая, парная, индивидуальная.

Прогнозируемые результаты

- Готовность к социальному и профессиональному самоопределению учащихся
- Сформированные знания о русских , татарских, чувашских народных традициях, основных достижениях культуры этих народов;
- Развитые навыки культурного поведения и нравственного отношения к себе и другим людям в учебной и внеучебной деятельности;
- Сформированное национальное сознание и толерантное отношение к русской культуре и культурам других народов.

Учащиеся должны знать:

• Историю родного края, его традиции, обычаи и обряды

• Характеристику различных профессий, связанных с народными промыслами

Учащиеся должны уметь:

• Изготавливать декоративно – прикладные изделия, служащие для оформления быта, интерьера, одежды

• Изготавливать традиционные блюда татарской народной кухни

• Изготавливать яркие оригинальные сувениры и подарки

• Составлять компьютерную презентацию и выступать публично

• Взаимодействовать в коллективе

Структурной особенностью программы является модульно – тематическое планирование содержания занятий.

Календарно- тематическое планирование 1 класс

	Тема занятия	Кол-во часов	План	Факт
	Моя Республика			
	Татарстан-наша малая родина	2		
	Казань-столица Татарстана	1		
	Народы Татарстана	2		
	Я и мой мир			
	Что такое музыка?	1		
	Музыка моего народа	1		
	Природа в творчестве человека	1		
	Человек-творец культуры	1		
	Как мы общаемся с миром	2		
	Путешествие в страну поэзии Тукая	2		
	Мой класс			
0	Книга-наш друг и наставник	1		
1	Делу-время	1		
2	Потехе-час	1		
	Мой дом и семья			
3	Моя семья	1		
4	Мы-одна семья	1		
5	Хлеб-всему голова	1		
6	Бабушкины сказки	2		
	Город и село			
7	Мой любимый город	1		
8	Города нашей республики	2		

9	Родное село	2		
0	Пойдем в музей	1		
1	Мы помним наших героев	2		
2	Знаменитые люди	1		
	Я и окружающий мир			
3	Я-часть мира	2		
4	Обобщающее занятие	1		
	Итого-33ч			

Календарно- тематическое планирование 2 класс

	Тема занятия	Кол-во часов	План	Факт
	1 раздел ***Наш дом- Татарстан***			
	Наш дом-Татарстан	2		
	Все мы-жители Земли	1		
	Время	1		
	Древний календарь	1		
	Календарь примет	1		
	2 раздел ***Времена года***			
	Времена года	1		
	Осень-прекрасная пора. Осень в творчестве	1		
	Осень в творчестве	1		
	Осенние праздники и обряды народов Татарстана	2		
0	Зима-красавица	2		
1	Мир освещается солнцем, а человек-знанием	2		
2	Зима- пора сказок	2		
3	Зимние праздники и обряды народов Татарстана	2		
4	Народные ремесла и промыслы	1		
5	Будь здоров! (Зимние игры)	2		
6	Пришла весна-отворяй ворота	1		
7	Весенние праздники и обряды народов Татарстана	1		
	Мы любим лето	1		

8				
9	Будь здоров!(Весенние и летние игры)	2		
0	Летние праздники и обряды народов Татарстана	2		
1	Экология Татарстана	1		
2	Красная книга Татарстана	1		
3	Заповедные места нашей республики	1		
4	Казанский зоопарк	1		
5	Обобщающее занятие	1		
	Итого-34ч			

Календарно- тематическое планирование 3 класс

	Темы занятия	Кол-во часов	План	Факт
	Радость познания			
	Мир освещается солнцем, а человек-знанием	1		
	Одна книга тысячи людей учит	1		
	Экскурсии в музей	1		
	Экскурсии по Казани	1		
	Путешествуем по республике	2		
	Казань-город туристов	1		
	Татарстан-наш общий дом	2		
	Россия-наша большая Родина!	2		
	Татары живут во всем мире	2		
0	Знание языков открывает окно в мир	1		
1	Транспорт в Татарстане	1		
2	Средства информации и связи	2		
	Мир как дом			
3	Мир природы в народном творчестве	1		
4	Природные стихии в народном творчестве	1		
5	Земля и растения в народном творчестве	1		
6	Образы животных в народном творчестве	1		
	Дом как мир			

7	У кого есть дом, у того и страна есть	1		
8	Мой дом	2		
9	Приходите в гости	1		
0	Человек без родни не живет	1		
1	Моя родословная	2		
2	Муж и жена-одна душа	1		
3	Родители и дети	1		
	В поисках Всемирного наследия			
4	Казанский Кремль-сердце столицы нашей республики	1		
5	Болгар-столица древнего государства	1		
6	Духовные сокровища Татарстана	1		
7	Обобщающее занятие	1		
	Итого-34ч			

Список использованной литературы

1. *М.М.Гибатдинов, Л.Р.Муртазина.* "Наследие Татарстана", Татарское детское издательство, 2016
2. *Айрат Арсланов.* Студия "Гульзада". "Шанлы Казан".
3. *Ренат Бикбулатов.* Казань – Знаменитые люди. Книга первая. Издательство "Заман" 2003.
4. *М. А. Валиуллин.* Балачак илендә Казань – 2009.
5. *Л.И. Минхазева.* Татар балалар әдәбияты. Казан: ТО "Хәтер" нәшрияты, 2003.
6. *К.Р.Синицына.* История Татарстана и татарского народа. XVI – XVIII вв. Казань Издательство "Магариф"2000.
7. *Ф. Хузин.* "Средневековая Казань". Татарское книжное издательство, 2004.
8. *Л.А.Харисова.* "Культура народов Татарстана". Издательство "Магариф", 2005.
9. *Р.Яхин.* Фоноуроки. РТ НТП "Школьник".
10. Путешествие по столице Татарстана. Редакционно-издательский центр "Титул" К 2002.
11. Татар халык ашлары. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1987.
12. Татар халык авыз иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казань. Татарское книжное издательство, 1987.
13. Татар халык авыз иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар. Казань. Татарское книжное издательство, 1987.
14. MP3 диск "Кайт, карлыгач." Ильяс Гыйләҗетдин, Резеда Валиева. Мәктәп укучылары өчен иң популяр җырлар.

Журналы "Сөембикә", "Ялкын", "Салават күпере".

“БАЛЫК БИСТӘСЕ... ШУШЫ ЯКТАН, ШУШЫ ТУФРАКТАН БЕЗ...”

Гарипова Зөлфирә Зөлфәт кызы,
Балык Бистәсе муниципаль районы
Урахча төп гомуми белем мәктәбенең
татар теле һәм әдәбияты укытучысы

Үз халкыңның тарихы, ата-бабаларның тормышы беркемне дә битараф калдыра алмый. Балык Бистәсендә шигырь язучылар кайбер башка төбәкләргә караганда нигә күбрәк туа икән? Бәлки - Балык Бистәсе моңлы яктыр. Шулай ук биредәге табигатьнең төрлелеге - урманнары, Чулман буендагы киң болыннары, су баса торган үзәннәрдәге бихисап күлләре дә шигърияткә килүдә зур этәргеч булып торадыр, һәрхәлдә, миңа шулай тоела. Ни өчен дигәндә, Балык Бистәсенең су юлында сөенечләр көенечләр белән очрашкан. Ак пароходлар, җитез метеорлар әткәй- әнкәйләрдән, сөйгән ярлардан аерып, әле Казанга, әле Түбән Кама белән Чаллы ягына алып киткәннәр. Мөгаен, бу якларда җан тетрәтердәй аерылу җырлары да мулрак сибелгәндер. Борынгыдан ук ярсу рухлы, эшчән, егәрле бабайлар яшәгән як бит бу, Казан яулап алынгач та, озак тартышкан, баш бирмәгән төбәк бит бу!Шундый халык яшәгән урында җыр туа, шигырь туа, шагыйрь - язучылар туа. Равил Фәйзуллин, Вакыйф Нуруллин, Кадыйр Сибгатуллин, Әхәт Сафиуллин, Сәет Шәкуров, Роберт Әхмәтҗанов, Әхәт, Рәкыйп, Ринат Гаффарлар кебекләр туа. Алар юкка гына әдәбият-сәнгатькә гашыйк булып үсмәгәннәрдер. Туган җир... Безнең һәрберебезнең газиз туган йорты, йортыбыз урнашкан кадерле туган авылыбыз бар. Һәр авылның үзенә генә хас, кабатланмас, истә кала торган урыннары бар. Туган ягыбызның кырлары, басулары, шаулап торган урманнары җаннарыбызга рәхәтлек биреп, туган илгә мәхәббәт тәрбияли. Чулман дулкыннары шаулавы, Арыш урманнарындагы моңлы кошлар сайравы, татар гармуннарының үзәк өзәрдәй авазлары кушылып, бу моңны тагын да баеталар. Үзе җыр булып еракларга агып ягучы Чулман елгасының биек ярларына утырган адәм, тәнендә җаны булса, я җырлап җибәрер, я каләмгә тотыныр... Бу як кешеләренә аерым бер кызыксыну һәм ярату белән карыйм мин. Шуңа күрә дә , авторлык программам аларның бай иҗади мирасына багышлана.

Хәзерге чорда фәннәрне укыту эчтәлеген регионлаштыру, ягъни әйләнә тирәбездәге чынбарлыкка бәйләү, тәрбия процессын яңартуның бер юнәлеше булып тора. Педагогик әдәбиятта ул милли-региональ компонент термины белән йөртелә. Укучы үзе яшәгән төбәкне яратсын, аның мәдәни, тарихи кыйммәтләре турында уйлап фикер әйтә алсын өчен, укыту процессында моңа өйрәтергә кирәк.

Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының “Мәгариф турында”гы Законнары, аларның үтәлүен тәэмин итү программалары укыту-тәрбия процессына милли-региональ компонент кертүнең хокукый нигезе булып тора.

Төп гомуми белем бирү мәктәбендә татар әдәбиятын укыту программасы дәүләт стандарты нормаларыннан чыгып төзелә. Анда күзалланган белемне укучыларга җиткерү, аларда эстетик кануннарга нигезләнеп фикер йөртү һәм хис итү культурасы булдыру, милли үзаң тәрбияләү, сәнгати бәя бирергә өйрәтү. Укытучыдан тирән белем, мөстәкыйль фикер йөртү сәләте булуны, эшкә иҗади якын килүне таләп итә. Әмма укучыларны туган якта туып үскән каләм ияләренең иҗаты белән таныштырмый торып, әдәбияттан үзләштерергә тиешле белемне тулысынча алалар дип әйтеп булмый. Укучы мәктәп чорында һәр предметтан үз төбәге буенча мәгълүмат алып, нәни ватанының патриоты булып үсәргә тиеш.

Курс өйрәнгәндә укучылар тарафыннан интельлектуаль һәм эмоциональ эшчәнлек төрләре файдаланыла. Мәсәлән, теманы тикшергәндә укучылар татар әдәбияты дәресләрендә алган белемнәрен файдаланалар, шул ук вакытта белемнәрен тирәнәйтәләр һәм яңа белемнәр алалар. Алган белемнәрен практик дәресләрдә иҗади файдалану укучыларга әхлакый канәгатьлек бирә, алга таба предметны өйрәнүгә кызыксыну уята һәм эмоциональ кәеф булдыра.

Укучыларның шәхси эшчәнлегенә күбрәк игътибар бирергә киңәш ителә. Укучылар лекция-практик дәресләрдә билгеле бер күләмдә белем алалар һәм биремнәрне үзләре мөстәкыйль башкаралар, ә аннары күмәк рәвештә фикер алышалар. Парлы һәм группалы эш алымнары куллану да уңай нәтиҗә бирә. Дискуссияләр, сораулар, җаваплар, кыска комментарияләр, аннотацияләр дәресләрне төрләндерәләр, кызыклырак итәләр.

Программаның структурасы.

Программа өч өлештән тора: аңлатма язуыннан, төп бүлекләрне, белем һәм күнекмәләрне үз эченә алган программаның эчтәлегеннән, укучыларның әзерлек дәрәҗәсенә таләпләреннән.

Бу программаның максаты: туган якны, туган нигезне, төбәкне – Балык Бистәсе төбәген, аның табигатен, халкын, аның үткәнен, хәзергесен, халкыбыз һөнәрләрен, иҗатын өйрәнү аша укучыларны рухи яктан бай, иҗади сәләтле, югары мәдәниятле, камил шәхес итеп тәрбияләү.

Программа әдәбият укытуда түбәндәге бурычларны хәл итәргә ярдәм итә:

1. Балык Бистәсе төбәгендә һәм Балык Бистәсеннән читтә яшәп, ләкин безнең төбәктән булган иҗат итүче һәр язучы, шагыйрьнең иҗаты белән таныштырырга, аларның иҗаты турында гомумиләштерелгән фикер әйтә белергә өйрәтергә.
2. Укучыларның сөйләм телен, фикерләү сәләтен үстерү, аларны фәнни һәм иҗади эзләнү эшенә җәлеп итү, Балык Бистәсеннән чыккан журналистлар иҗатына таянып, журналистика өлкәсе белән кызыксыну уяту.
3. Якташ язучылар иҗатының гомумтатар әдәбияты тарихында тоткан урынын билгеләү.
4. Туган якка мәхәббәт тәрбияләү.
5. Балаларның иҗат активлыгын көчәйтергә этәргеч бирү- милли үзаң тәрбияләү.

Курсның юнәлеше:

-Балаларның эстетик зәвыгын, иҗади фантазияләрен үстерү.

-Балаларны якташ язучыларыбыз иҗатларына нигезләнеп үзара аралашу культурасына өйрәтү.

-Балаларның милли телен баету.

-Сәләтле балаларны ачыклау.

Программаның билгеләнеше:

Электив курс программасы киләчәктә һөнәрләрен филология өлкәсе (татар теле һәм әдәбияты укьтучысы, журналист, фән эшлеклесе, язучы, шагыйрь) белән бәйләүче гуманитар юнәлешле профиль классларда белем алучы 8-9 сыйныф укучыларына адреслана.

“Балык Бистәсе..

Шушы яктан, шушы туфрактан без!”

электив курсы белем биреп кенә калмый, ә мөстәкыйль эшчәнлек күнекмәләрен булдырырга һәм һәр баланың шәхси мөмкинлекләрен ачарга ярдәм итә.

Электив курсның эчтәлеге турыдан-туры мәктәптә татар әдәбиятын укыту буенча төп курс программасына өстәмә буларак тәкъдим ителә.

Туган төбәге белән кызыксынган, матур әдәбият әсәрләрен укырга яраткан укучыларга түгәрәк эше планы буларак та тәкъдим итәргә мөмкин.

Укучыларның әзерлек дәрәҗәсенә таләпләр:

сүз сәнгатенең образлы табигате;

өйрәнгән әдәби әсәрнең (шигырьнең)эчтәлеге;
Якташ язучыларыбызның тормыш һәм иҗат юлларының төп факторлары;
әдәби текстны кабул итү һәм анализлау;
әдәби текстның мәгънәви өлешләрен аерып чыгару, укыган буенча тезислар һәм план төзү;
әдәби әсәрнең төрен һәм жанрын ачыклау;
укыган әсәрнең темасын, проблемасын, идеясын ачыклау;
геройларга характеристика бирү;
сюжет, композиция үзенчәлекләрен, махсус сурәтләү чараларының ролен ачу;
әдәби әсәрдәге эпизодларны һәм геройларны чагыштыру;
автор позициясен ачыклау;
укыганга үзеңнең мөнәсәбәтеңне белдерү;
әсәрне (шигырьне) сәнгатьле итеп уку;
кабатлап сөйләүнең төрләреннән файдалану;
өйрәнелгән әсәргә бәйле телдән һәм язмача фикерне белдерү;
укыган әсәр буенча фикер алышуда катнашу, фикерләреңне дәлилли белү;
укыган әсәрләргә бәяләмә (отзыв) язу;
татар әдәби теленең нормаларына нигезләнеп, кирәкле темага телдән һәм язмача бәйләнешле текст төзү;
эстетик зәвыкка туры килә торган әдәби әсәрләрне сайлау һәм аларны бәяләү;
аерым автор, аның әсәре, гомумән әдәбият турында кирәкле белешмә әдәбият, вакытлы матбуга, Интернет чаралары һ.б. аша эзләү.

Көтелгән белем нәтиҗәләре:

1.Якташларыбыз турында мәгълүмат алу.
2.Әдәби әсәрләрне анализлый белү.
3.Дискуссияләрдә катнашу, үз фикереңне әйтү
4.Укучыларда милли үзаң формалашу, туган төбәктә намуслы хезмәт итү теләге уяту.
5.Үз халкыңның рухи байлыгын өйрәнү, аны үстерү һәм саклау өчен үзләреннән өлеш кертүгә омтылыш тәрбияләү.

Календарь-тематик план

	Тема	әг	Үткәрү формасы	Өстәмә эш
.	**1нче бүлек** Балык Бистәм-туган ягым		әңгәмә, лекция	сочинение
.	Районыбыз тарихы		әңгәмә, лекция	Район тарихына караган материаллар туплау
	Районыбызның туган як музеена сәяхәт		Сәяхәт-дәрес	Иҗади эш “Туган ягымның киләчәге”
	Балык Бистәсе төбәгенең гореф-гадәтләре һәм әби-бабаларыбызның йолалары		Эзләнү-тикшеренү эше	Иҗади эш.Гаиләбезнең буыннан-буынга килгән традицияләре
	“Җиде бабаңны беләсеңме?” Шәҗәрәләр төзү		Гамәли эш	Шәҗәрәләр төзү

	Туган ягыбызда тел үзенчәлекләре		Эзләнү-тикшеренү эше	Туган ягыбызда тел үзенчәлекләрен өйрәнү
	Район матбугаты тарихы. ”Авыл офыклары” газетасы үсеше		Редакциягә сәяхәт	Вакытлы матбугатка күзәтү,төбәгебездән чыккан кешеләрнең язмалары белән танышу
	Районыбыздан чыккан күренекле кешеләр (һөнәр ияләре, хезмәт алдынгылары)		Әңгәмә, күзәтү	Реферат язырга
	2нче бүлек Данлыклы шәхесләребез. Районнан чыккан язучылар һәм сәнгать әһелләре белән таныштыру		Лекция,күзәтү	Презентация ясарга
0	**2.1 Язучы,шагыйрьләр** “Тургай тәрәзәсе”китабы авторы – Р.Әхмәтҗанов иҗаты		Лекция,сәнгатьле уку,әңгәмә	Ошаган шигырьләрне ятларга
1	Мәңге яшисе килә... Фәтхерахман Әхмәдиев		Лекция, сәнгатьле уку, әңгәмә	Шигырьләрен укырга
2	Зәйнәп Бәширова		Лекция, сәнгатьле уку,әңгәмә	Шигырь язарга
3	Әхәт Гаффар		Лекция, күзәтү әңгәмә	Шигырьләрен укырга,ятларга
4	Рәсимә Гарифуллина		Лекция, күзәтү әңгәмә	Шигырьләре буенча фикер алышу
5	Вакыйф Нуруллин		Лекция, сәнгатьле уку, әңгәмә	Китап укучылар конференциясе
6	Әхәт Сафиуллин		Лекция, күзәтү әңгәмә	Китап укучылар конференциясе
7	Миннур Сафиуллин. “Балан тәлгәшләре” җыентыгы белән танышу.		Лекция, сәнгатьле уку, әңгәмә	Шигырьләрен укырга,ятларга
8	Кадыйр Сибгатуллин		Лекция, сәнгатьле уку,әңгәмә	Шигырьләрен укырга
9	Миргазиз Укмасый		Лекция, сәнгатьле уку, әңгәмә	Шигырьләрен укырга
0	Вазыйх Фатыйхов белән очрашу.Иҗаты белән танышу.		Очрашу,әңгәмә	“Бер йотым мәхәббәт”дискын тыңлау.

1	Равил Фәйзуллин		Лекция, ,күзәтү, әңгәмә	Мәкаләләр бәйгесе
2	Мансур Шиһапов		Әңгәмә, лекция, күзәтү	Презентация ясарга.
3	Гөлнур Әхмәдуллина-Архипова		Әңгәмә, күзәтү	Бер шигырен анализларга.
4	**2.2 Артистлар** Рауза Хәйретдинова		Әңгәмә, күзәтү	Театральләштерелгән күренеш әзерләү
5	Равил Шәрәфиев		Әңгәмә, күзәтү	
6	Хәлим Җәләлов		Әңгәмә, лекция, күзәтү	Материаллар тупларга
7	Зөфәр Билалов-Балык Бистәсе сандугачы		Әңгәмә, күзәтү	Җырларын тупларга
8	Илназ Минвәлиев		Лекция, күзәтү әңгәмә	Концертын карарга
9	Гүзәл Җәләлова		Очрашу,әңгәмә	Материал тупларга
0	Венера Шәмиева Эльвира Хамматова		Лекция, күзәтү әңгәмә	Җырларын тыңларга
1	**2.3 Журналистлар** Флёра Абдуллина		Лекция, күзәтү әңгәмә	“Татарлар” тапшыруын карарга Фәнни эш - реферат язарга
2	Раиф Гыймадиев		Лекция, күзәтү әңгәмә	“Җир сулышы” тапшыруын карарга
3	Идрис Аметов		Лекция, ,күзәтү әңгәмә	“Минем яраткан журналистым”-хикәя язарга
4	Йомгаклау.Зачет-дәрес		Зачет-дәрес	

Программаның эчтәлеге (34 сәгать).

Программа 2 зур бүлектан тора.

1 бүлек. Балык Бистәм – туган ягым! (8 сәгать). Укучыларны районыбыз тарихы, туган як музее, Балык Бистәсе төбәгенең гореф-гадәтләре һәм әби-бабаларыбызның йолалары, район матбугаты тарихы. ”Авыл офыклары” газетасы үсеше, районыбыздан чыккан күренекле кешеләр (һөнәр ияләре, хезмәт алдынгылары) белән танышу.

2 бүлек.Данлыклы шәхесләребез. (26 сәгать)
Районнан чыккан язучылар һәм сәнгать әһелләре белән танышу.

2.1. Язучы,шагыйрьләр.(14 сәгать)
Якташларыбыз турында мәгълүмат туплау.
Әдәби әсәрләрне(шигырьләрне) анализлау.

2.2 Артистлар.(7 сәгать).
Спектакльләрдән өзекләр карап фикер алышу.

2.3 Журналистлар.(4 сәгать)

“Татарлар”, “Җир сулышы” тапшыруларын карап, журналистларыбыз иҗатына күзәтү ясау.

Кулланылган әдәбият

- Аметов И.Г. “ Алар сине зурлый. Балык Бистәсе”.-Казан:РИЦ “Школа”, 2007.
- “ Авыл офыклары” газетасы,2001- №60-70,2014- №14
- Әхмәдуллина-Архипова Г.К. “Ялгышу”:Повестьлар.-Казан: Яңалиф,2005.
- Әхмәдуллина-Архипова Г.К. “Син бар..”:Шигырьләр.-Казан: РИЦ “ Школа” 2008.
- Гәрәева Г.Х “ Без-Балык Бистәсеннән”-Казан:РИЦ”Школа”,2009.-248б
- Гарифуллина Р.А. “Бүген ярат!” Шигырьләр.-Казан:ДУП ПНК “Идел-пресс”, 2001.
- “Мәйдан” журналы №9, 2003 ел.
- Радуга над Камой. Сборник стихов.- Рыбная-Слобода, 2011
- Сафиуллин Ә.Х. “Йомгак очы”.Маҗаралы повесть.Казан: “ Дом печати” нәшрияты.-2002.112бит
- Сафиуллин Ә.Х. “Тормыш сукмаклары” Повестьлар,хикәяләр,эсселар.-Казан:Татар.кит.нәшр., “ Школа”,.
- Сафиуллин Ә.Х. “ Туган якның таң җилләре” . Шигырьләр, җырлар.- Казан: ГУП ПИК “Идел-Пресс” 2002.
- Солтан Ф.С. “ Баллы миләш”: шигырьләр, хикәяләр.-Казан: Татар.кит.нәшр.,2011
- Трофимова М.И. “ Рыбная Слобода. Живые голоса.(Популярные очерки об истории и людях Рыбной Слободы).- Казань, Идел-Пресс. 2006
- Фатыйхов В.Х. “ Тормыш кормыш”: Шигырьләр.-Казан: Идел-пресс,2003.
- Фәйзуллин Р.Г. “Мәңгелек мизгел”: шигырьләр.- Казан: Татар.кит.нәшр.,2012
- Шәймәрданов Р. “Җанымның фасыллары”.Казан: “ Сүз” нәшрияты, 2013.
- Шиһапов М.Ә. “ Җырлыйсы җырларым бар әле”. Җырлар, шигырьләр, публицистика.- Казан: Татар.кит.нәшр., 2005.
- Хәйретдинова Р.К. “ Гомер сәхнәсе”. Истәлекләр, хатирәләр.- Казан: Татар.кит.нәшр., 2006.

КОНСТИТУЦИЯ – ОСНОВНОЙ ЗАКОН СТРАНЫ

Гатауллина Эндже Ильнуровна,
МБОУ «Шеморданский лицей»
Сабинский район

Предмет: обществознание

Класс: 6

Тема раздела: Политика и право

Тип урока: Открытие новых знаний.

Технология деятельностного подхода с использованием обучающих структур Сингапура.

Цели:

Образовательные: ознакомление с главным законом страны - Конституцией РФ; формирование представления об основных законах нашей страны.

Формирование сотрудничества, коммуникации и критического мышления и креативности;

Воспитание гражданственности, патриотизма, уважения к правам свободам и обязанностям человека на основе изучения положений Конституции РФ;

- формирование уважения к заложенным в Конституции РФ базовым общечеловеческим и российским ценностям;

- культуры поведения при фронтальной и индивидуальной работе.

Формировать УУД:

- ***Личностные*:**

- формирование интереса к изучению основного закона страны-Конституции РФ, способности к самооценке на основе критерия успешности учебной деятельности.

- ***Регулятивные:***

- формирование умения определять и формулировать цель на уроке с помощью учителя;

- проговаривать последовательность действий на уроке;

- работать по коллективно составленному плану;

- оценивать правильность выполнения действия на уровне адекватной ретроспективной оценки;

- планировать своё действие в соответствии с поставленной задачей; вносить необходимые коррективы в действие после его завершения на основе его оценки и учёта характера сделанных ошибок;

- высказывать своё предположение.

- ***Коммуникативные:***

- формировать умения оформлять свои мысли в устной форме; слушать и понимать речь других; совместно договариваться о правилах поведения и общения в школе и следовать им.

- ***Познавательные:***

-формировать умения ориентироваться в своей системе знаний: отличать новое от уже известного с помощью учителя; добывать новые знания: находить ответы на вопросы, используя учебник, источник (Конституция РФ и дополнительную информацию), свой жизненный опыт и информацию, полученную на уроке.

Планируемые результаты.

Предметные:

Знать понятие «конституция» и значение конституции в государстве, историю Конституции РФ;

- умения: формировать информационные, аналитические умения через организацию работы со статьями Конституции РФ, умение работать с учебником; умение анализировать иллюстративный ряд по вопросам, составленным учителем.

-овладеть понятиями: Конституция, закон, право, государственная власть, президент, Федеральное Собрание, Верховный суд, Государственная Дума, Правительство, Совет Федерация, министерства.

Личностные:

- воспитывать чувства само- и взаимоуважения;

- развивать сотрудничество при работе в парах;

- воспитывать интерес к обществознанию как к науке.

Метапредметные:

- *(регулятивные)* развивать речь; формировать умения сравнивать, обобщать факты и понятия; развивать у учащихся самостоятельность; развивать внимательность при поиске ошибок.
- (коммуникативные) уметь оформлять свои мысли в устной форме; слушать и понимать речь других; совместно договариваться о правилах поведения и общения в школе и следовать им.
- (познавательные)уметь осуществлять поиск необходимой информации, используя учебник, добывать новые знания, уметь осуществлять постановку вопросов.

Средства обучения: учебник: Обществознание. Учебник для 6 класса. Кравченко А.И., Певцова Е.А.М.: Русское слово, 2013;

рабочая тетрадь; интерактивная доска; Конституция РФ, MANAGEMAT, презентация, бумага А3, маркеры, клей, ножницы.

Междисциплинарное взаимодействие на уроке: обществознание- история-окружающий мир- искусство-география-русский язык- технология- литература.

Класс разделен на 5 групп. На столах лежат раздаточные материалы.

Ход урока:

I. Мотивация к учебной деятельности (1-2 мин)

Деятельность учителя: Организует актуализацию требований к ученику со стороны учебной деятельности. Опрос учащихся на заданный вопрос с использованием MANAGEMAT.

-Ребята, обратите внимание, на экране вы видите даты: 31 декабря, 8 марта, 23 февраля, 12 декабря, 1 сентября и 9 мая.

- Ребята, как вы думаете, все ли эти даты праздничные?

Обсудите вопрос в ваших группах. Каждому ученику отводится 20 секунд.

Деятельность учеников: Организуют обсуждение в группах приходят к общему выводу с использованием обучающей структуры TIMED-PAIR-SHARE(где участники группы обсуждают вопрос по кругу. Каждому ученику отводится 20 секунд). Обсуждают, предлагают варианты ответов.

Деятельность учителя:

- Создаёт условия для возникновения у учеников внутренней потребности включения в учебную деятельность.

-Как вы думаете, какую тему мы сегодня будем изучать? (ответы детей)

- Устанавливает тематические рамки.

–А для этого ребята, разгадаем кроссворд, чтобы вы могли определить предмет нашего исследования.

Деятельность учеников: Обсуждают, предлагают варианты ответов. Пишут на интерактивной доске слова. Овладение понятиями: Конституция, президент, правительство, инаугурация.

Деятельность учителя: Итак, тема нашего урока: «Конституция - основной закон страны».

II. Актуализация и фиксирование индивидуального затруднения в пробном действии (4-5 мин)

Деятельность учителя: Организует актуализацию умений выбирать верное утверждения из истинных или ложных.

- Ребята, сегодня вам предлагаю стать исследователями. Вам предстоит выполнить первое задание:

Задание 1

- Истинны ли данные высказывания:

1) Конституция РФ была принята в 12 декабря 1993 года.

2) Конституция состоит из 2 разделов, 8 глав и 137 статей.

3) Первая Конституция была принята в США.

-Ребята, подумайте, если утверждение верное, то вам нужно встать. Если неверное, то остаться на местах.

Деятельность учеников: Высказывают свои предположения. Если утверждение верное, то учащиеся встают. Если неверное, то остаются на местах (обучающая структура – TAKEOFFTOUCHDOWN).

Деятельность учеников: Объясняют свой выбор. Фиксируют затруднение.

III. Выявление места и причины затруднения (1 мин)

Деятельность учителя: Организует обсуждение возникших затруднений.

- Почему мы затрудняемся определить неверное утверждение?

-Что необходимо сделать, чтобы выполнить данное задание?

Мы не знаем, когда Конституция была принята, сколько глав имеет, историю ее создания.

Деятельность учеников: Под руководством учителя выявляют место затруднения. Проговаривают причину затруднения с помощью учителя.

IV. Построение проекта выхода из затруднения (3 мин).

Деятельность учителя: Учитель организует работу в группах. Организует уточнение следующего шага учебной деятельности.

-Давайте составим алгоритм нашей работы.

Организует составление совместного плана действий. Организует определение средств.

- Что нам поможет? (наш опыт, учебник, текст Конституции и учитель)

Деятельность учеников: С помощью учителя проговаривают название следующего этапа, ставят цель урока. Составляют и проговаривают план действий с помощью учителя. Называют средства.

После проговаривания учитель раздает алгоритм.

V. Реализация построенного проекта (15 мин)

Каждая группа проводит исследование и составляет проектную работу по заданной теме:

I группа- история Конституции.

II группа- Основы конституционного строя.

III группа- Права и свободы человека и гражданина.

IV группа-Президент Российской Федерации

V группа- Федеральное Собрание.

Деятельность учителя: Организует исследовательскую работу групп с помощью обучающий структуры RAFT (организация проектной работы). В качестве тьютора выполняет коррекцию деятельности детей.

Деятельность учеников: Читают текст, находят информацию, подбирают статьи из Конституции РФ к иллюстрациям, фиксируют понятия, составляют вопросы. Высказывают свои предположения в группе.

VI. Первичное закрепление с проговариванием во внешней речи (10 мин) Каждая группа представляет свой проект. Во время выступления одной группы, другие учащиеся фиксируют полученные новые знания на «Листе познания».

Деятельность учеников: Учащиеся представляют результаты исследования по своей теме. Формируют новые понятия.

VII. Самостоятельная работа с самопроверкой по эталону (5 мин)

Деятельность учителя: Организует выполнение учащимися самостоятельной работы, направленной на оценку полученных знаний.

- Ребята, я вам предлагаю проверить свои ответы, заполненные в «Листах познания» с партнерами по группе, используя обучающую структуру ROUNDROBIN.

Деятельность учеников: Учащиеся сравнивают свои заполненные «Листы познания» с партнерами по группе, используя обучающую структуру ROUNDROBIN(обучающая структура, в которой учащиеся проговаривают ответы на данный вопрос по кругу один раз).

Проверяют задания с эталоном, представленным учителем. Делают выводы.

Деятельность учителя: Организует самопроверку по эталону. Организует выявление места и причины затруднений, работу над ошибками.

- А теперь проверьте ваши ответы по эталону.

- У кого всё правильно?

- Кто допустил ошибку? В чем вы испытывали затруднения?

-Давайте, ребята сделаем вывод о понятии «конституция» и о значении Конституции РФ в нашем государстве.

VIII. Рефлексия учебной деятельности на уроке (2 мин)

Деятельность учителя: Организует фиксирование нового содержания. Организует рефлексию.

Подводим итог работы на уроке.

- Какую цель ставили? Достигли мы цели?
- Какая тема урока была?
- Что получилось и не получилось?

Деятельность учеников: Формулируют конечный результат своей работы на уроке. Называют основные позиции нового материала, как усвоили.

Деятельность учителя: Организует самооценку учебной деятельности.

-Оцените свою деятельность на уроке, используя «Лестницу успеха». Разместите ваши смайлы на ступеньках:

1 ступень- «Я не уверен своих знаниях, мне необходимо изучить дополнительную информацию»;

2 ступень- «Я продвинулся вперед»;

3 ступень-«Я уверен в своих знаниях».

IX. Домашняя работа (1 мин).

Деятельность учителя: Организует фиксирование домашнего задания.

- Ребята, попробуйте дома написать эссе на тему: «Мои права и обязанности».

“ҺӨНӘРЛӘР ДӨНЬЯСЫНДА” ДӘРЕСТӘН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК ПРОГРАММАСЫ

Гилмуллина Рамилә Нургаян кызы,

МБГБУ “Ядегәр авылы гомуми урта белем бирү мәктәбе

Аңлатма язуы

“Һөнәрләр дөньясында” дигән дәрестән тыш эшчәнлек программасы Икенче буын Дәүләт стандартлары нигезендә иҗади фикерләүче, һәрвакыт үз белемен күтәрүгә ихтыяҗы булган, белгәннәрен көндәлек тормышта кулланырга сәләтле шәхес тәрбияләү, профильле укыту концепциясен тормышка ашыру принципларын күздә тотып төзелгән.

Дәрестән тыш эшчәнлек башлангыч класслардан ук укучыларны һөнәр сайлауга әзерләргә, авыл хуҗалыгы белән бәйле һөнәрләрнең әһәмиятен өйрәнергә мөмкинлек бирә.

Программаның максаты: шәхес формалаштыруга юнәлдерелгән технологияләр аша укучыларны һөнәр сайлауга әзерләү, хезмәт кешесенә, эти-әниләр хезмәтенә мәхәббәт тәрбияләү.

Бурычлары:

- хезмәтнең тормышта кеше өчен әһәмиятен төшендерү, һәртөрле файдалы эшнең мактауга лаек икәнен аңлату;
- балаларның иҗади активлыгын, иҗади сәләтен күрү, ачу, аларны үстерү юлларын табу;
- укучыларнытүгәрәк эшенә җәлеп итү, һөнәр иярәренә карата кызыксыну уяту.
- дәрестән тыш вакытны файдалы һәм максатчан итеп үткәрү.

Программа атнага 1 сәгать исәбеннән 1-4 нче сыйныфлар өчен каралган.

Универсаль уку гамәлләрен формалаштыруда көтелгән нәтиҗәләр

Шәхескә кагылышлы УУГ:

- һөнәр иярәренә карата ихтирамлы һәм игътибарлы булырга;
- туган илне, туган җирне яратырга, сакларга;

Регулятив УУГ:

- билгеле бер эшчәнлекне оештыруны планлаштырырга;
- үтәлгән эшнең уңышлылыгына бәя бирергә.

Танып-белү УУГ:
- мөстәкыйль күнекмәләр осталыгын үзләштерергә;
- информация алу чыганакларын куллана белергә;
- иптәшләрең белән яхшы мөнәсәбәттә булырга;

Коммуникатив УУГ:
- хезмәттәшлекне оештыруга һәм гамәлгә ашыруга юнәлдерергә;
- иптәшләреңне, укытучыны, туганнарыңны тыңлый һәм аңлый белергә;
- мәгълүматны тулы һәм төгәл кабул итә һәм тапшыра белергә;
- үз фикереңне тулы, төгәл һәм ачык, аңлаешлы итеп әйтү, аны яклау.

Эшчәнлек формалары:
- Әңгәмәләр;
- Җырлы-биюле уеннары;
- Анкеталар, тестлар;
- Бәйрәмнәр;
- Экскурсияләр;
- Очрашулар.

Көтелгән нәтиҗәләр:
Укучылар белергә тиеш:
- Һөнәр ияләре турында мәгълүматлар;
- Гаилә кешеләренең һөнәрләре;
- Һөнәри бәйрәмнәр, алар турында кыскача белешмә;
- Һөнәрләр турында лепбуклар ясарга.

1нче сыйныфлар өчен укыту планы

Программаның максаты: шәхес формалаштыруга юнәлдерелгән технологияләр аша укучыларны һөнәр сайлауга әзерләү, хезмәт кешесенә, эти-әниләр хезмәтенә мәхәббәт тәрбияләү.

Катнашучылар: 1 нче сыйныф укучылары
Барлык сәгать саны: 33 сәгать
Атнага: 1 сәгать исәбеннән

№	Бүлекләрнең исеме	Сәгать саны	Теория	Практика	Формалары
1	**Әкиятләрдә һөнәр темасы**	9	2	7	Әкиятләргә рәсемнәр, поделкалар
2	**Һөнәрне чагылдырган хикәяләр**	10	5	5	картиналар
3	**Шагыйрьләр һөнәр турында**	6	3	3	Шигырьләр иҗат итү
4	**Проект эшчәнлеге**	8	3	5	Лепбуклар, проектлар
	Барлыгы	**33**	**13**	**20**	

2 нче сыйныфлар өчен укыту планы

Программаның максаты: шәхес формалаштыруга юнәлдерелгән технологияләр аша укучыларны һөнәр сайлауга әзерләү, хезмәт кешесенә, эти-әниләр хезмәтенә мәхәббәт тәрбияләү.

Катнашучылар: 2 нче сыйныф укучылары
Барлык сәгать саны: 34 сәгать
Атнага: 1 сәгать исәбеннән

№	Бүлекләрнең исеме	Сәгать саны	Теория	Практика	Формалары

1	**Тирә-юньдәге һөнәрләр**	9	2	7	“Кем булырга?” темасына рәсем һәм поделкалар
2	**Безне саклаучы һөнәрләр**	11	6	5	Юл билгеләре багышланган плакатлар, памяткалар
3	**Безне дәвалаучы һөнәрләр**	6	3	3	Көндәлек режим төзү, тестлар, хикәяләр
4	**Мәктәп эчендәге һөнәрләр**	8	3	5	Профессияләр рекламасы
	Барлыгы	**34**	**14**	**20**	

3 нче сыйныфлар өчен укыту планы

Программаның максаты: шәхес формалаштыруга юнәлдерелгән технологияләр аша укучыларны һөнәр сайлауга әзерләү, хезмәт кешесенә, эти-әниләр хезмәтенә мәхәббәт тәрбияләү.

Катнашучылар: 3 нче сыйныф укучылары

Барлык сәгать саны: 34 сәгать

Атнага: 1 сәгать исәбеннән

№	Бүлекләрнең исеме	Сәгать саны	Теория	Практика	Формалары
1	**Тирә-юньдәге һөнәрләр**	9	2	7	“Әти-әнием һөнәре” темасына рәсем күргәзмәсе
2	**Безне туендыручы һөнәрләр**	11	6	5	Ризыклар рецепты конкурсы
3	**Безне киендерүче һөнәрләр**	6	3	3	“Иң оста модельер” конкурсы
4	**Сәяхәт итәргә ярдәм итүче һөнәрләр**	8	3	5	Памяткалар төзү “Транспортта үз-үзеңне тоту”, “Транспорт төрләре” тест
	Барлыгы	**34**	**14**	**20**	

4 нче сыйныфлар өчен укыту планы

Программаның максаты: шәхес формалаштыруга юнәлдерелгән технологияләр аша укучыларны һөнәр сайлауга әзерләү, хезмәт кешесенә, эти-әниләр хезмәтенә мәхәббәт тәрбияләү.

Катнашучылар: 4 нче сыйныф укучылары

Барлык сәгать саны: 34 сәгать

Атнага: 1 сәгать исәбеннән

№	Бүлекләрнең исеме	Сәгать саны	Теория	Практика	Формалары
1	**Профориентацион юнәлешкә темалар**	15	5	10	Проектлар яклау, портфолио бүлеген туплау
2	**Һөнәрләр калейдоскобы**	19	9	10	Проектлар яклау, портфолио бүлеген

					туплау
	Барлыгы	**34**	**14**	**20**	

Файдаланылган әдәбият

1.Сәүбәнова С. Өр-яңа әкиятләр. – Казан: “Гыйлем нәшрияты, 2016. – 232 б.
2.“Татар халык әкиятләре” Аудиодиск, 2012
3.Урманче Ф.И. Борын-борын заманда//Татар халык иҗаты. Әкиятләр / Казан: Хәтер, 2007

МИНЕМ ГАИЛӘМ ТАРИХЫ

Гимадиева Ильсеяр Алмазовна, 4 сыйныф
Фәнни җитәкче - Хабибуллина Зумара Тагировна,
Балык Бистәсе районы, Биектау урта гомуми белем мәктәбе

Балаларның теле кыңгырау,
Гел чыңгылдый ява мең сорау.
Барсына да җавап биргәнсез,
Сез иң гүзәл кеше икәнсез.
Ф.Яруллин.

Әйе, укытучы- гүзәл зат, галим, сабыр, намуслы кеше. Җир йөзендә бик күп һөнәрләр бар. Шулар арасында укытучы һөнәре бик авырһәм җаваплы, ләкин иң дәрәҗәле һөнәрләрнең берсе булып тора. Мин укытучы һөнәренә сокланып һәм кызыгып карыйм. Минемчә, укытучыдан башка дөньяны күз алдына да китереп булмас иде.Чөнки җир йөзендәге барлык профессия кешеләренә дә бер олугъ зат – Укытучы белем һәм тәрбия бирә. Мөгаллимнәр ак кәгазь бите кебек сабый күңеленә беренче орлыкны сибәләр. Аларның шытып чыгуы өчен шартлар тудыралар, үскәнен күзәтәләр. Соңыннан мул уңыш җыеп алуына куанучы кешеләр дә бит алар. Җыеп кына әйткәндә, иң зур хөрмәт һәм мактауга лаек кешеләр.

Мәктәптә укытучыбыз белән әлеге темага күп төрле әңгәмәләр, чаралар үткәрдек. Ә инде мәктәбебезнең “Туган як” музеенда укытучы бабам Гыймадиев Феликс Гыйльми улының фоторәсемен күргәч, мин бик горурландым. Кызганыч, бабам мин туганчы вафат булган.Минем аның турында күбрәк беләсем килде. Укытучыбызны да укыткан бабам. Бабам турында “йомшак күңелле, бик тырыш, мөлаем, сабыр, таләпчән дә булган чын укытучы иде ”,- дип сөйли ул безгә.

Менә шулардан соң бабам, аның туганнары турында күбрәк белергә теләп, әти-әниемә чиксез сораулар яудырдым. Минем әти-әнием- укытучылар. Алар еш кына миңа тарих сөйләргә яраталар.“Үткәнен белмәгән халыкның киләчәге юк”, - ди алар. Нәсел-ыру тарихлары белән кызыксыну дөньядагы күп халыкларга таныш. Һәр мөселман үзенең әтисе һәм әнисе ягыннан җиде буын бабасын белергә тиеш була. Без дә еш кына үзебезнең нәселебез турында уйланабыз. Ә безнең нәселебездә исә укытучылар күп булган, бездә укытучылар династиясе. Менә шуңа да инде мин, Гыймадиева Илсөяр Алмаз кызы, Биектау урта гомуми белем мәктәбенең 3 нче сыйныф укучысы әти –әнием ярдәме белән укытучылар династиясе турында эзләнү- тикшеренү эшенә керештем.

Гаиләбез белән үзләренең бөтен гомерен, көчен, акылын, белемен халыкка хезмәт итүгә багышлаган нәселебез укытучылары турында мәгълүмат тупладык.

Бу эзләнү эшен башкарыр өчен без үз алдыбызга максат һәм бурычлар куйдык.

Эзләнү эшенең максаты:

1. Укытучылар династиясе саналган туганнарымның истәлекләрен туплау;

2. Аларның нәсел шәҗәрәсен барлау.
3. Музейның “Укытучылар гаиләләре һәм династияләре” бүлеген тулыландыру.
Эзләнү эшенең бурычлары:
1. Укытучы хезмәтенә хөрмәт һәммәхәббәт хисләре тәрбияләү;
2. Ветеран укытучылар һәм аларның династияләрен өйрәнү буенча белемнәрен арттыру;
3. Эзләнү эшләрен алып бару күнекмәләрен булдыру һәм ныгыту.
Эзләнү эшен оештыру

Безнең Биектау урта мәктәбендә “Туган як” төбәкне өйрәнү музее эшләпкилә. Андамәгарифветераннарытурында да мәгълүматлартупланган. Иңберенчеэшитеп без әнәшулматериалларныөйрәндек. Туганнарыбызныңөйләрендәбулып, истәлекләренязыпалдык, фотосурәтләрен җыйнадык. Нәселшәҗәрәсенәдәкүзсалдык. Нәселагачыннанкүренгәнчә, горурланыпсөйләрлеккешеләребезбиккүпбулган. Аларның күбесеүзләренеңгомерләренукытучылыкэшенәбагышлаган.

Без, 3 нче сыйныф укучылары, Биектау урта мәктәбенең “Туган як” музеенда авылыбыз тарихы турында мәгълүмат туплыйбыз.

Авылыбызның күренекле кешеләре турында тыңлау безне бик кызыксындырды.

Бабам Гыймадиев Феликс Гыйльми улының фотосурәтен музейда күрү миңа горурлык өстәде һәм зур кызыксыну уятты.

Бабам Феликсның фоторәсеме - “Сез иң гүзәл кеше икәнсез” .

Әбием Гыймадиева Наҗиянең хезмәттә ирешкән уңышлары, бүләкләре.

Авылым тарихында минем гаиләмнең дә өлеше бар.

Нәселебездә укытучылык династиясе бабамның әтисе **Гыймадиев Гыйльми Гыймади** улыннан башлана. Ул 1906нчы елда, элеккеге Казан губернасы, Лаеш өязе, Түбән Ырга авылында крестьян гаиләсендә туган. 1914нче елда әтисе, Сайфутдинов Гимадтин үлеп, әнисе Бибикамал тәрбиясендә үсә. 1919нчы елда авыл мәктәбен тәмамлый.

1921нче ачлык елларында Казанда детдомда тәрбияләнә. 1922 елда Казан педагогия техникумына укырга керә. Укуын бетергәч, 1930 нчы елда Балык Бистәсе районы Күгәрчен авылында колхоз яшьләр мәктәбе мөдире булып эшли башлый. 1933нче елда Балык Бистәсе районы мәгариф бүлегенә инспектор булып эшкә күчерелә. Анда 6 ай эшләгәннән сон Лаеш районына Райком секретаре итеп алына. 1934 нче елның көзендә Кызыл Армия сафына алынуы унаеннан Лаештан китә, ләкин бабамны вневоесковик итеп кире кайтаралар. Кайту белән үк ул Балык Бистәсе районы Тәберде Чаллысы авылында тулы булмаган урта мәктәп мөдире итеп алына.Анда тарих һәм география фәннәрен укыта.

1935нче елның февраль аенда Кызыл Йолдыз районының 1нче Советлар съезды Р.Б.К-ның составына сайлана һәм бабамны Кызыл Йолдыз пленумы постановлениесе нигезендә РОНО җитәкчесе итеп билгелиләр. Ул мәгариф бүлегендә 1937нче елга кадәр эшли.

1924нче елдан бирле В.Л.К.С.М. члены, 1933нче елдан бирле ВКП(б) члены булган бабам укый-яза белмәүчелекне бетерү өчен бирелгән акчаларны тотып бетермәгән өчен, партия сафларыннан чыгарыла һәм 1937 елда репрессияләнә. Бер айдан, каты тикшеренүләр узганнан соң, аны тулысынча аклыйлар. Шул ук елны аны Югары Тегермәнлек мәктәбенәдиректор итеп билгелиләр.

1938-1940 елларда Гыйлми бабам Котлы-Бүкәш урта мәктәбендә мөдир булып эшли. Шушы елларда ул Котлы-Букәш авылына яңа мәктәп салдыра. Ул мәктәпнең проект сызымы безнең гаиләдә әле дә саклана.

1940 нчы елда Биектау ТБУМ нә укыту бүлеге мөдире итеп билгеләнә.

Бөек Ватан сугышы башлангач, бабам 1941елның 3 сентяберендә Кызыл Армия сафына басып, Ватаныбызны сакларга китә. Ул вакытта аның өйдә хатыны Наҗия белән 5 баласы кала.

Бабам Гыйльми 1 елдан соң хәбәрсез югала. Әтием, Наҗия әби соңгы көннәренә кадәр ирен көтте, -дип искә ала.

Тормыш иптәше, әбием **Гыймадиева Наҗия Гаяз** кызы да укытучы булган.

Ул 1908нче елның 23нче маендаЧистай уездының Кулебай - Мураса авылында урта хәлле крестьян гаиләсендә туа. 1920нче елда авылның 4 еллык мәктәбен бетерә.

1921нче елны ачлык булу сәбәпле, авылдан 6 гаилә Чиләбегә чыгып китәләр. Чиләбедә әбиемнең әтисе, Тахутдинов Гаязетдин вафат була. Әниләре Мәмдуха ачлыкка түзә алмыйча, 3 баласын калдырып китә. Урамда калган балаларны милиция балалар йортына тапшыра. Чиләбе балалар йортында әбиемнең бер энесе улә. Әбиемне икенче энесе белән Псков балалар йортына озаталар. Алар анда 3 ел тәрбияләнгәннән соң, ниһаять 1924нче елда кире туган авылларына кайталар. Авылда әбием әтисенең бер туган сеңлесендә яши.

1926нчы елның көзендә Казан педагогия техникумына укырга керә. 1930 елда педагогия техникумын бетереп, Балык Бистәсе Күгәрчен авылы мәктәбенә укытучы итеп җибәрелгән.

1937нче елларда Югары Тегермәнлек авылында эшли.

1938-1940нчы елларда Котлы-Бүкәш мәктәбендә укыта.

1940нчы елдаБиектау җидееллык мәктәбенә килә һәм башлангыч сыйныф укучыларына белем биргән.

Гыйльми бабам сугышка киткәч, әбигә тормыш итүе бик авыр була. 3баласы: Адлер, Алик, Лиран кыска гомерле булалар. Калган 3 баласы: Алфред, Резидә, Фелексны тәрбияләп үстерә. Шуларның икесе Резидә һәм Феликс (минем бабам) әти-әнисе эзеннән китеп, үзләренә дә укытучылык һөнәрен сайлаганнар.

Наҗия әби бик зиһенле, укымышлы, төгәл кеше иде,-дип искә ала Шәмсебикә әбием. Ул, Шәмсебикә әбием тәрбиясендә, 88 яшендә 1996нчы елда бакыйлыкка күчкән.

Гомерләрен укытучылык эшенә багышлаган бабам Гыйльми һәм әбием Наҗия Гыймадиевар.

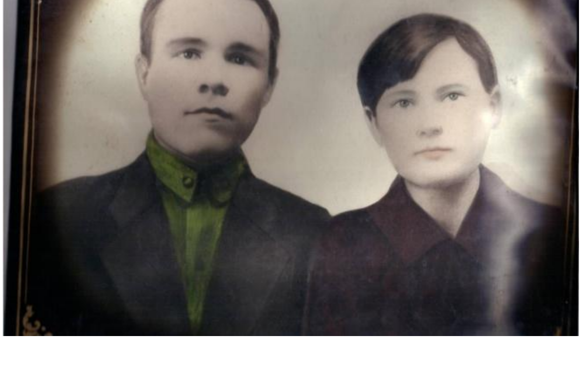

Фото. 1926 ел. Фотосүрәттә унда беренче 1938 – 1939 елларда Котлы Бүкәш урта мәктәбе рәисе Гыймадиев Гыйльми Гыймадиевич.

РОССИЙСКАЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ФЕДЕРАТИВНАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ПРОСВЕЩЕНИЯ Р.С.Ф.С.Р

АТТЕСТАТ

НА ЗВАНИЕ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Гимадиева Назия Гаязовна
(имя, отчество, фамилия)

окончившая в 1930 году Казанский педагогический техникум и прошедшая установленный испытательный стаж педагогической работы в школе, УДОСТОЕНа, на основании постановления Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Союза ССР о введении персональных званий для учителей от 10 апреля 1936 года, ЗВАНИЯ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ.

Народный Комиссар
Просвещения Р.С.Ф.С.Р.

„22" августа 1939 г.
№ 261034

Гыймадиева Резидә Гыйльмикызы

1932нче елда Кызыл Йолдыз (хәзерге Балык Бистәсе) районы, Биектау авылында 1 нче бала булып туа. Җидееллык мәктәпне тәмамлагач, укытучы булу теләген чынга ашырыр өчен укырга кергән. 25 ел буена Биектау авылы мәктәбендә башлангыч сыйныф укучыларына белем биргән. 1975нче елда гаиләсе белән Түбән Кама шәһәренә күченеп киткәннәр. Хәзер инде вафат, авылыбыз зиратында җирләнгән. Ул укыткан укучылар хәзер инде олыгайган абый-апалар аны яратып, сагынып искә алалар.

Гыймадиева Резидә Гыйльми кызына 2 яшь вакыт

Бабам **Гыймадиев Феликс Гыйльми** улы 1937нче елда 4 нче бала булып Кызыл Йолдыз районы Котлы Бөкәш авылында туган. Биектау авылында җидееллык мәктәпне тәмамлагач, район үзәгендәге урта мәктәптә белем ала. Укуын тәмамлагач, 1955нче елда Чистай шәһәрендәге техник училищега укырга керә, автомеханик һөнәрен алып чыга. Совет Армиясе сафларында хезмәт итеп кайтканнан соң, Яңа Сала мәктәбендә рус теле укытучысы булып эшли. Соңрак Биектау мәктәбендә балаларга хезмәт дәресләрен укыта.1993нче елда, каты авырудан соң, вафат була.

Бабам Феликсны укучылыры бик сагынып искә алалар, аның турында матур хатирәләр генә сөйлиләр. Ул әле минем әтиемнең дә, әниемнең дә укытуысы булган. Алар миңа бабам турында күп истәлекләр сөйлиләр. Бабам Феликс Шәмсебикә әбием белән үрнәк гаилә корганнар һәм үзләре кебек тырыш, сабыр, уңган, ярдәмчел һәм тәрбияле булган 4 бала: ике кыз һәм ике ул тәрбияләп үстергәннәр.

Бабам Феликс Гыйльми улы Биектау мәктәбе коллективы белән.

(2- рәттә, уртада)

Бабам Гыймадиев Феликс Гыйльми улы.(уңда)

Аларның кече уллары – минем әтием, **Гыймадиев Алмаз** әтисе һөнәрен үз иткән. Әтием 1974 нче елда Балык Бистәсе районы, Биектау авылында туган. Авылда урта мәктәпне тәмамлагач, 1992нче елда Алабуга Дәүләт педагогия институтының гомумтехник фәннәр факультетында укый һәм Биектау урта мәктәбенә эшкә кайта. Мәктәптә 7ел эшләгәннән соң, Шомбыт спиртзаводында баш энергетик булып эшли. Тормыш юлы аны янадан мәктәпкә илтә. Ул 2013нче елдан Шомбыт урта мәктәбендә технология укытучысы һәм хуҗалык буенча мөдир урынбасары булып эшли. Үз эшен яратып башкаручы оста белгеч -диләр аның турында хезмәттәшләре.

Тормыш иптәше (минем әнием) Гыймадиева Нәзирә Хәкимулла кызы да –укытучы. Ул да Шомбыт урта мәктәбендә башлангыч сыйныф укучыларына белем бирә. Укучыларын бик яраткангадыр, үзен дә хөрмәт итәләр, яраталар.

Әтиебез Алмаз Феликс улы һәм әниебез Нәзирә Хәкимулла кызы зур хөрмәткә лаек кешеләр булуы белән , башкаларга үрнәк гаилә булуыбыз белән без-аларның яраткан кызлары Ләйсән һәм Илсөяр чиксез бәхетлебез. Аларга сокланып карыйбыз. Киләчәгебезне үзебез дә эти-әниебез һөнәре-укытучы һөнәре белән бәйләргә уйлыйбыз, гаиләбезнең укытучылык династиясен дәвам итәчәкбез.

Хәзергә миңа, хыялымны тормышка ашыру өчен, тырышып укырга гына кала.

Минем тату гаиләм

Менә без үзебезнең укытучылар династиясе белән таныштырып чыктык.Нәсел агачы - шәҗәрәне барлаганда, зур горурлык хисләре кичердек. Гомерләренмөгаллимлек эшенә багышлаган, бездә дә бу эшкә мәхәббәт уяткан әби-бабаларыбызның, абый-апаларыбызның тормыш юллары бездә соклану һәм кызыксыну уятты. Дистә еллар буена эстафета булып күчә барган әлеге һөнәргә безнең гаиләнең мәхәббәте әле дә сүнми, сүрелми. Һәм без үзебезнең нәкъ менә шушы олугъ, хөрмәтле, затлы нәселдән булуыбыз белән чын күңелдән горурланабыз. Чыннан да, бар нәрсәнең башлангычы - Укытучы кулында. Укытучыга да, атаклы галимгә дә, төзүчегә дә белемне Укытучы бирә. Кешелек барында бу һөнәр яшәячәк.

Хөрмәтле укытучылар! Сез чын мәгънәсендә сабыр да, галим дә, гүзәл дә кеше икәнсез!

МОЯ СЕМЬЯ

Гусманова Регина Руслановна,7 класс
Научный руководитель - Гусманова Айгуль Юсубовна,
МБОУ «Средняя общеобразовательная школа №22 с углублённым изучением отдельных предметов – Центр образования», Советский район г. Казани

I. Выбор темы исследования

Свою работу я хочу начать с ответа на вопрос: почему меня заинтересовала эта тема? А началось всё очень просто. В моем детском альбоме есть рисунок генеалогического древа, который нарисовала моя мама, когда я только родилась. Я часто беру свой альбом и изучаю этот рисунок. В результате у меня, возникло желание более подробно изучить историю своей семьи.

Очень захотелось узнать, кем были мои бабушки и дедушки, где они родились, как жили, что любили, чем занимались. Очень было интересно, а сохранились ли фотографии моих прадедушек и прабабушек, их личные вещи? Какими людьми были мои предки и похожа ли я на них?

Вот сколько вопросов у меня возникло и своим исследованием я хочу ответить на все эти вопросы.

II. Цель исследования

- Содействие объединению детей, их родителей, бабушек и дедушек на основе общего интереса к истории семьи, её генеалогии, вовлечение в этот процесс весь класс; активизирование познавательной деятельности; развитие интереса учащихся к проектной деятельности;

III. Задачи исследования

- формирование умений и навыков детей и взрослых в изучении своей родословной, способах её изображения и описания, в отборе и сохранении в семейном архиве наиболее ценных для последующих поколений материалов;

- развитие семейных увлечений и интересов, способствующих укреплению духовных ценностей семьи, повышению её интеллектуального и культурного уровня;

- укрепление связей семьи со школой, классным коллективом

IV.Объект, предмет и база исследования

Объект исследования: моя семья

Предмет исследования: генеалогия, родословная, род, родственники, поколение, потомки, предки, их взаимосвязь

Участники исследования: я, родители, бабушки и дедушки, близкие родственники

V. Гипотеза исследования

- научиться вести поиск своих предков(вплоть от родителей до прабабушек и прадедушек, их родственные связи, занятия, годы жизни, имена и фамилии);
- знать и продолжать семейные традиции;
- уметь общаться с взрослыми; записывать воспоминания родственников; правильно задавать вопросы, беседовать; работать со словарями, печатными документами, фотографиями, семейными реликвиями. Оформить презентацию «Моя родословная». Освоить способы изображения генеалогического древа.

VI. Методы исследования

-обобщение, сбор информации от родственников, из словарей, газет, писем, фотографий, семейных реликвий; беседа, интервью; конкретизация полученных результатов.

VII. Терминология

Родословная – это перечень поколений одного рода, устанавливающий происхождение и степень родства.

Род – ряд поколений, происходящих от одного предка, а также вообще поколение.

Предок – представитель предшествующего поколения родственников.

Поколение – родственники одной степени родства по отношению к одному предку; одновременно живущие люди близкого возраста.

Семья – группа живущих вместе родственников (муж и жена, родители с детьми); единство, объединение людей, сплочённых общими интересами.

Генеалогия – история рода.

Генеалогическое (родословное) **древо** – схематическое представление родственных связей

Термины родства

Бабушка - мать отца или матери, жена деда.

Брат - каждый из сыновей одних родителей.

Внук - сын дочери, сына; а также сыновья племянника или племянницы.

Внучка - дочь сына, дочери; а также дочери племянника или племянницы.

Дед - отец матери или отца.

Дочь - лицо женского пола по отношению к своим родителям.

Дядя - брат отца или матери.

Мать - лицо женского пола по отношению к своим детям.

Отец - лицо мужского пола по отношению к своим детям.

Племянник - сын брата или сестры.

Племянница - дочь брата или сестры.

Прародители - первая по родословной известная чета, от которой берет начало род.

Пращур - родитель прапрадеда, прапрабабки.

Родоначальник - первый известный представитель рода, от которого ведется родословие.

Сестра - дочь одних родителей.

Сын - лицо мужского пола по отношению к своим родителям.

Тетя - сестра отца или матери.

VIII.<u>Законы геологии</u>

На 100 лет приходится жизнь трёх поколений.

Закон удвоения числа предков – в каждом следующем поколении число предков удваивается.

Закон убывания предков – в действительности предков у нас меньше, чем предполагает теория, потому что в прежние века браки могли заключаться между близкими родственникам

IX. Составление родословной.

Заполнив свое восходящее древо, можно узнать, что уже известно и что предстоит узнать. Лучше начать с самого себя, т.к. это начальная веточка семейного древа. Вписав себя, нужно собрать информацию о родителях и записать ее. Затем нужно найти сведения о бабушках и дедушках, а затем - о более ранних поколениях.

Какие документы использовать?

Искать информацию нужно сначала дома - в документах семейного архива, дневниках, письмах, записных книжках, на оборотах фотографий и в альбомах с фотографиями, в вырезках из газет. Изучение этих неофициальных документов и даже простое знакомство с ними поможет по- новому взглянуть на своих родителей, бабушек и дедушек, откроет мир их чувств и отношений, неудач и успехов. Нужно обратить внимание на имена, даты, место жительства, родственные связи. Они представляют собой ключевые моменты, важные для родословной семьи. Нужно использовать официальные документы.

<u>Перечень официальных документов.</u>

Свидетельство о рождении – даст информацию о фамилиях, месте и времени рождения.

Свидетельство о браке – даст информацию о девичьей фамилии матери, времени и месте заключения брака.

Свидетельство о смерти – даст информацию о времени смерти и её причине.

Паспорт – даст информацию о месте жительства, детях.

Трудовая книжка – даст информацию о местах работы, должностях, образовании.

Аттестаты, дипломы, удостоверения,

X. <u>Оформление родословной</u>

Родословная может быть оформлена в виде **древа**, где стволом обозначены, тот, кто составляет родословную.

Разветвлением ствола будут родители, более мелкими ветвями – дедушки и бабушки и т.д.

Такое древо будет восходящим. Нисходящее деревовнешне похоже, но в основании его будет предок,, а в кроне окажется тот, кто составляет родословную.

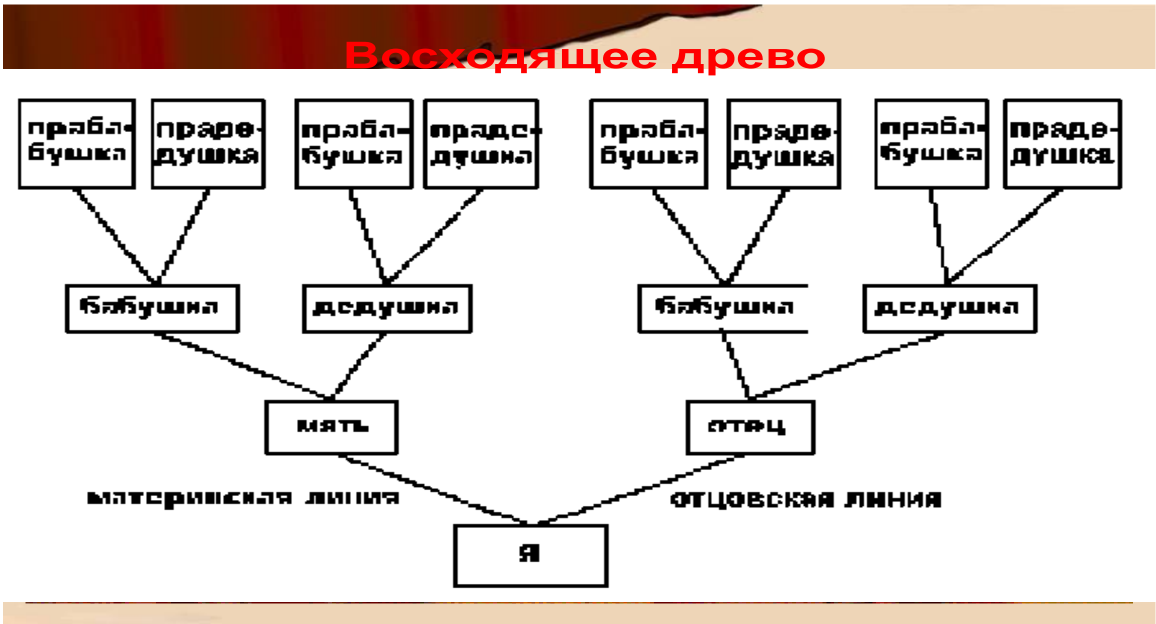

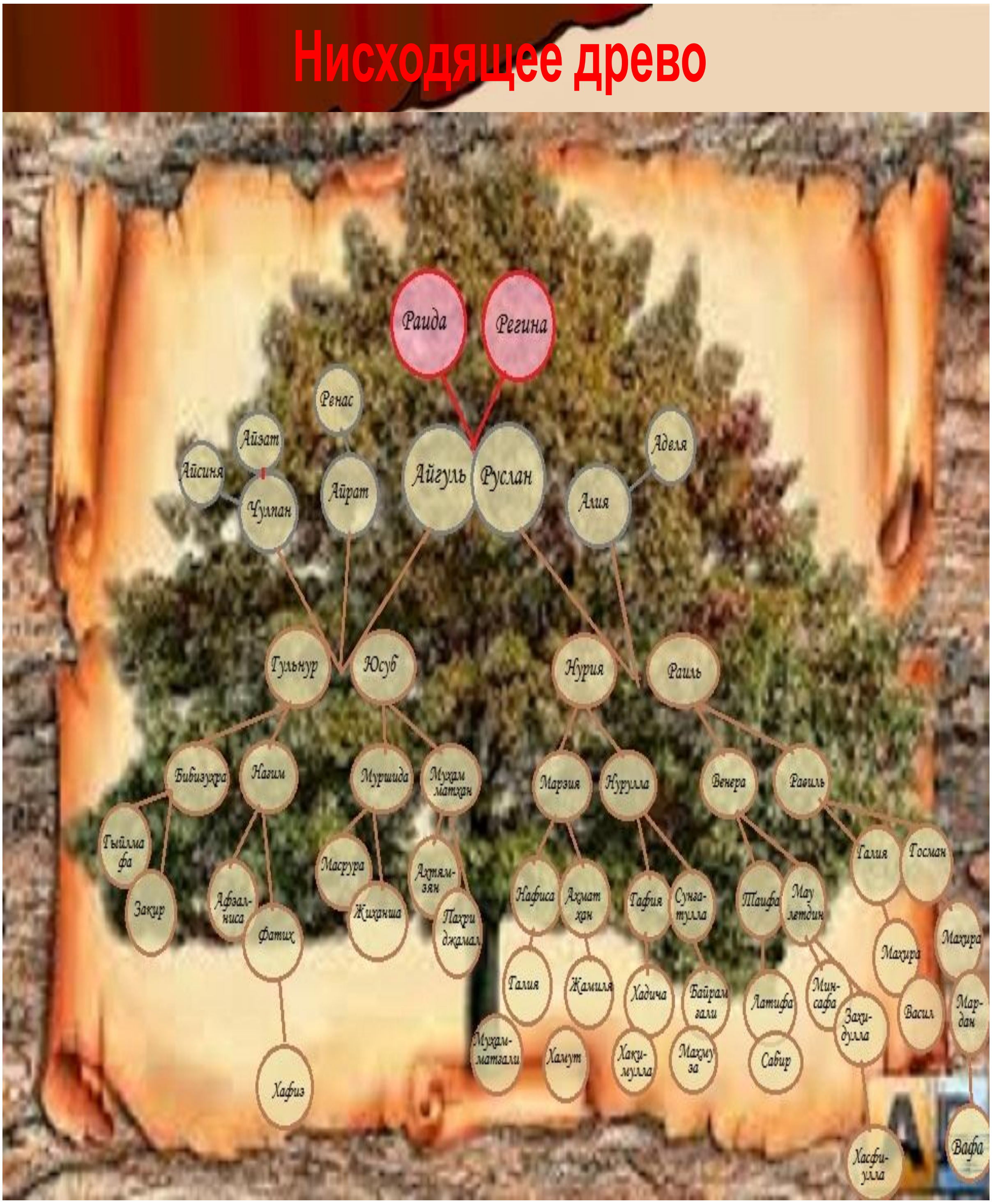

В русской генеалогической практике XVII века считалось правилом, когда нисходящая таблица как бы переворачивается: родоначальник помещается в верхней строке, а далее, на соответствующих горизонталях, идут вниз поколения его потомков. Именно так оформлены генеалогические таблицы в русских родословных книгах XVII века и русской дореволюционной исторической литературе.

Имя и фамилия при оформлении древа писались на кружках, которые прибиты на стволах и ветвях или изображаются в виде листков или плодов, подвешенных к дереву. Все **мужчины**, имеющие потомство, пишутся на **желтом фоне**, не имеющие детей - на **красном**. Имена **женщин** замужних - на **лиловом**, **девушек** - на **синем**. Все лица, находящиеся в живых - на **зеленом** фоне, мужчины - более темном, женщины - более светлом.

Указанная окраска не правило, а только обычай, принятый в Западной Европе, в России он применяется редко. Мужские имена писались в прямоугольниках или ромбах, женские - на кружках или овалах.

XI. Моя родословная

Если нам плохо, если трудно, если нас обидели, кто нас приласкает, приголубит, поймёт и утешит? Конечно, мамы, бабушки, папы, родные и близкие нам люди - семья. Когда же появилось слово «семья?»

Когда-то о нём не слыхала Земля …
Но Еве сказал перед свадьбой Адам:
- Сейчас я тебе семь вопросов задам.
Кто деток родит мне, богиня моя?
И Ева тихонько ответила: «Я».
- Кто их воспитает, царица моя?
И Ева покорно ответила: «Я».
- Кто пищу сготовит, о, радость моя?
И Ева всё также ответила: «Я».
- Кто платье сошьёт, постирает бельё?
Меня приласкает, украсит жильё?
«Я, я, - тихо молвила Ева. – Я, я».
Сказала она знаменитых семь «я».
Вот так на Земле появилась семья.

О каждой семье можно написать интересную увлекательную книгу.

Мои родители **Руслан** и **АйгульГусманов**ы. Поженились они в 2004 году. А в 2005 году родилась я – их старшая дочь – **Регин**а. В 2012 году они подарили мне мою младшую сестренку – **Раиду**.

Родилась и выросла моя мама в Сабинском районе п.Лесхоз. Мой папа родился и вырос в Казани. А познакомились они на свадьбе в деревне Нижние Шаши Атнинского района, где родился и вырос мой дедушка Раиль.

Моя родословная по маминой линии.

Мой дедушка– Ахтямзянов Юсуб Мухаматханович. Родился 5 сентября 1952 года в Сабинском районе, в с. Лесхоз. Работал в леспромхозе электриком. Всегда отзывался на помощь, благодаря ему у всех горел свет. Хорошо разбирался в электричестве.

Моя бабушка – Ахтямзянова Гульнур Нагимовна. Родилась 13 декабря 1950 года в Кукморском районе, в деревне Шепшинар. Работала в леспромхозе в сувенирном цехе художницей. Сейчас на заслуженном отдыхе. Больше всего любит вязать, печь пироги.

Моя тётя - Чулпан Юсубовна родилась 3 января 1976 года в Лесхозе. Имеет средне-специальное образование. Сейчас она работает в п.Шемордан медсестрой в больнице. У нее трое детей. Айсиня, Айзат и маленькая Саида.

Мой дядя - Айрат Юсубович родился 23 марта 1987 года. Закончил сельскохозяйственную академию. Работает в п.Лесхоз инженером в селекционном центре. У него двое детей – Ренас и Ралина.

Моя бабушка Гульнур очень мудрая, добрая, терпеливая.

Мой прадедушка – Ахтямзянов Мухаматхан Ахтямзянович родился 17 февраля 1920 года в Сабинском районе в деревне Большие Нырты. Во время войны защищал Сталинград. После войны работал шофёром. С 1957 года работал главным механиком, с 1960 года член КПСС, с 1961 по 1973 год был секретарём парткома. Любил играть в домино, шахматы, вырезать по дереву. Владел организаторскими способностями, был «зажигалкой».

Моя прабабушка – Зиганшина Муршида Зиганшиновна родилась 11 августа 1923 года в Кукморском районе в деревне Н-Русь. До 1946 года работала в колхозе «Интернационал», после замужества – домохозяйка. Любила вязать, вышивать, плести корзины. Была почётном донором района, сдала кровь 41 раз.

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прадедушки **Мухаматхан - Ахметзян** . Он любил путешествовать. И пешком через Кукмор дошёл до Казани.

Его жену звали **Пахриджамал.**

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прабабушки – **Зиганша.**

Его жену звали **Масрура.**

Моя прабабушка - Бибизухра Мухаметзакировна. Родилась 10 ноября 1910 года в Сабинском районе в дер. Ср. Нырты. Воспитала семерых детей. Работала в колхозе, после войны была домохозяйкой. Хорошо знала народные приметы.

Мой прадедушка – Мухаматфатыйхов Нагим Фатыйхович родился 1908 году в Кукморском (Таканышский р-н) районе в деревне Шепшинар. В 1941 году ушёл на фронт, два года был в плену. В 1947 году вернулся домой и работал конюхом в колхозе. Очень любил лошадей. Умер 1971 году.

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прадедушки **Нагим – Хафизов ФатыйхХафизович** был муллой.

Его жена **Авзалниса** была абыстай.

Отец Фатиха – Хафиз

Моя родословная по папиной линии.

Мой дедушка по линии папы **Гусманов Раиль Равилевич** родился 13 января 1952 года в Атнинском районе в деревне Нижние Шаши. Работал на пилораме в Высокогорском лесничестве, перед пенсией начальником службы безопасности «Почта России». Очень любит смотреть футбол и хоккей. Сейчас на заслуженном отдыхе.

Моя бабушка – Гусманова (Байрамова) Нурия Нуреевна родилась 28 августа 1953 года в Казани. Училась в школе №58. Закончила медицинский колледж и по сей день работает в Березовском ФАП фельдшером.

Моя тётя – Алия Сайдашева родилась 4 апреля 1982 года в г.Казани Училась в школе №58. Работает менеджером в Ак Барс банке. У неё есть дочь – Аделина.

Мой дедушка по линии **папы Гусманов Равиль Гусманович** родился 18 марта 1932 года в д.Нижние Шаши Атнинского района РТ. Всю свою жизнь работал плотником. К нему за помощью обращались многие люди, а иногда и просто за советом.

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прадедушки **Шахимарданов Гусман Шахимарданович**. Родился в 1903 году в д. Н.Шаши. В 1941 году ушёл на войну и погиб под Москвой.

Его родители **Шахимардан и Махира.**

Отец Шахимардана – **Вафа.**

Моя прапрабабушка со стороны **прадедушки Марданов Галиябану Василовна** родилась в 1905 году в д. Н.Шаши.

Её родители **Васил и Махира.**

Моя бабушка – Гусманова Венера родилась 12 апреля 1933 года в д. Нижние Шаши. Работала в колхозе. Воспитала пятерых детей. Любит заниматься огородом и вязать. На сегодняшний день она живет в деревне и мы каждый год ездим к ней в гости. У неё 14 внуков и 26 правнуков.

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прабабушки **Захидуллин Маулетдин Захидуллович** родился в 1901 году в д. Нижние Шаши.

Его родители **Захидулла и Минсафа**.

Отец **Захидуллы – Хасбиулла**.

Моя прапрабабушка со стороны прабабушки **Захидуллина Таифа Сабирзяновна** родилась в 1906 году в д. Кубян.

Её родители **Сабирзян и Латифа.**

Моя прабабушка – Байрамова (Ахметханова) Марзия Ахметхановна родилась 20 марта 1921 года в д.Новые Атня Кызылюлского района.

До 1956 года работала на разных местах, а с 1956 года по 1985 года работала в Казанском ветеринарном институте на должности старший препаратор в лаборатории №7. Затем была переведена старшим препаратором кафедры биохимии.

Воспитала двоих детей: сына **Махмута Нуреевича**, который родился 07 июня 1946 года в д. Новые Атня и дочь, мою бабушку, **Нурию Нуреевну**. В 1952 году она родила двойняшек Нурис и Нурислама, к сожалению мальчики умерли через 10 дней после рождения.

Прабабушка очень любила готовить. Когда папа был маленьким, он все время гостил у неё, она угощала его вкусными пирогами и блинами со сметаной.

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прабабушки – **Хамитов АхматханХамутович.**

Его родители **Хамут и Хадича**.

Моя прапрабабушка со стороны прабабушки – **Хамитова Нафиса Мухаматгалиевна**.

Её родители **Мухаматгали и Галия**

Мой прадедушка со стороны со стороны бабушки-**Байрамов Нурей Сунгатович**родился 13 ноября 1923 года в д. Новые Узюм Арского районаЗакончил ФЗУ, специалист по строительству.14 июня 1941 годабылпризван в ряды Советской Армии. С сентября по октябрь 1941 годапроходил курсы в авиашколе, стал старшим сержантомкомандирапулеметного расчета. С октября 1941 по июль 1943 года воевал во 2-мБелорусском фронте 268 стрелковом полку, пулеметчиком. 1января1942 года был тяжело ранен, 20 августа 1942 года получил легкоеранение.

С июля 1943 по август 1946 года был переведенУправление 22 гвардии командиром стрелкового корпуса отделения разведки. С августа 1946 по март 1947 года был заместителем командира взвода разведчиков артиллерийских и минометных частей 90 гвардии механического полка. 26 марта 1947 года уволен на основании Указа Президента Верховного Совета СССР.

Прадедушка был награжден многочисленными орденами и медалями. Среди них: **Орден Отечественной Войны 1 степени** (2316117), **Орден Красной Звезды** (418760), **Медаль за отвагу** (1879050), **Медаль за победу на Германией** (3424302). Он рассказывал, что медаль за отвагу был равносилен звания Героя Советского Союза.

Прадедушка Нурей был инвалидом первой группы за тяжелое ранение полученное при защите СССР.

С прабабушкой Марзией он расписался только в 1947 году, в это время у него уже был сын Махмут, мой дядя.

После войны он работал в ЖБИ строителем. Многие дома в поселке дербышкибыли построены его руками, также он построил дом в котором сейчас живу я.

Я очень горжусь своим прадедушкой.

Мой прапрадедушка (пращур) со стороны прадедушки – **Байрамов Сунгатулла Байрамгалиевич.**

Его родители **Байрамгали и Махмуза**.

Моя прапрабабушка со стороны прадедушки – **Байрамова Гафия Хакимулловна.**

Её родители **Хакимулла и Хадича.**

Почему я хочу быть похожей на одного из своих предков?

Из своих предков я хорошо знаю и люблю бабушку по маминой линии. Её зовут **Гульнур Нагимовна.** Она живёт в посёлке Лесхоз. Раз в месяц мы всей семьей едем к ней в гости. Каждый раз бабушка радостно встречает нас вкусными пирогами и блинами. Как она вкусно готовит!!!

Летние каникулы мы с братиком проводим у бабушки. У неё много домашних животных: козы, овцы, цыплята, куры, гуси, собака и кот Матроскин. Она заботливо ухаживает за ними и нас учит любить их. Мы всё лето помогаем бабушке собирать траву, крапиву, пасём гусей. Когда поспевает в лесу земляника, мы с удовольствием все вместе идём в лес. Бабушка из неё варит вкусное земляничное варенье.

Вечером, перед сном, она рассказывает нам интересные сказки, учит мусульманским молитвам. Моя бабушка Гульнур добрая, умная, терпеливая, умеет прощать ошибки, дает полезные советы, учит нас быть послушными, уважать старших. Я её очень люблю и стараюсь быть похожей на свою любимую бабушку!

Но еще я горжусь своими прадедушками. Это – **Байрамов Нурей Сунгатович, Ахтямзянов Мухаматхан Ахтямзянович** и **Мухаматфатыхов Мугаматнагим Мухаматфатыхович.** Они сражались за Родину во время Великой Отечественной войны. И каждый год 9 мая мы участвуем в акции «Бессмертный полк.

XII. Заключение.

1.Удалось узнать, что такое родословная и как её составлять.

2. Взять интервью у родителей, бабушек, дедушек.

3. Составить и оформить родословную.

Сейчас у нас дома стоит вот такое дерево с фотографиями 5-ти поколений.

Что мне удалось?

1.Узнать много интересного о своих родственниках: как они жили, кем они были, как защищали свою Родину, как любили друг друга и создавали счастливые семьи.

2. Понять, что мои дедушки, бабушки, прадедушки и прабабушки были честными, трудолюбивыми и очень талантливыми людьми.

Что мне не удалось?

Не удалось взять интервью у прабабушек и прадедушек.

Что мне помогло?

Информация из словарей, семейные архивы и документы.

Что я буду делать дальше?

Я постараюсь собрать как можно больше информации о своих предках и продолжить мою родословную.

XIII. <u>Первоисточники.</u>

1. Воспоминания родственников.
2. Фотографии родственников.
3. Архивные документы.

“ ТУГАН ЯК ” КЛАССТАН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК ПРОГРАММАСЫ

Закирова Лилия Әхәт кызы,
Арча районы МБГБУ
«Түбән Мәтәскә урта мәктәбе»нең
тарих укытучысы

Кереш.

Дәресләрдә программа билгеләгән күләмдә халкыбызның борынгы гореф-гадәтләрен, йолаларын өйрәнү – укучыларны милли рухта тәрбияләүнең мөһим бер юнәлеше булып тора. Ләкин бу азсанлы сәгать кысаларында гына тәрбияви белемне тиеш дәрәҗәдә биреп бетерү мөмкин түгел. Шуларны исәпкә алып, мин әлеге класстан тыш эшчәнлек программасын эшләдем һәм мәктәптә инде өченче ел уңышлы гына кулланам. Ул дәресләрдән тыш үткәрелә торган “Туган як” дип исемләнгән класстан тыш эшчәнлектә тормышка ашырыла. Класстан тыш эшчәнлек һәр ел 15 тән артык бала йөри. Программа 34 сәгатькә һәм 5-8 класс укучыларына исәпләнгән.

Тарихыбызның гыйбрәтле һәм сокландыргыч сәхифәләренең, халкыбызның рухи мирасының бәяләп бетергесез кыйммәткә ия булуын аңлаганда гына күңелдә милләтең өчен горурлык хисе туарга мөмкин. Менә шушы орлыкларны балалар күңеленә класстан тыш эшчәнлек салырга тырышам.

Һәр халыкның талантын, матурлыкка мөнәсәбәтен, яшәү рәвешен аңлаткан, ата-бабаларның төсе итеп буыннан-буынга күчеп, сакланып килгән ядкарьләре, аеруча яраткан, үз иткән бәйрәмнәре, гореф-гадәтләре, йолалары була. Бу йолалар - шул халыкны бердәм милләт итеп берләштерә торган чараларның берсе.

Гореф-гадәтләр, йолалар халык тормышының, мәдәниятенең аерылгысыз бер өлеше булып тора. Алар зәгыйфьләнә икән – халыкның мәдәнияте, яшәеше дә гарипләнә. Халык бәйрәмнәре, аларга караган күп кенә гореф-гадәтләр, йолалар шәхесне иҗтимагый тормыш таләпләренә күнектерү чарасы да булып хезмәт итә. Бу чараларда халыкның олысы-кечесе теләп катнаша, һәр буын кешесе анда катнашу тәртибен гадәт, традиция рәвешендә үзенә сеңдерә. Кеше кайда гына яшәсә дә, бу традицияләр аны туган нигезенә тартып тора. Без үз эшчәнлегебездә рухи асылыбызны чагылдыра торган чаралар үткәрергә тырышабыз: түгәрәк өстәл артында сөйләшүләр, әңгәмә-диспутлар, конференцияләр, очрашулар, кичәләр һ.б., бу чаралар укучыларга бик ошый, алар бик теләп катнашалар.

Милли бәйрәмнәр, гореф-гадәтләр белән дә алыштыргысыз тәрбия чарасы булып тора. Һәр кеше, үзе дә сизмәстән, үзара аралашу, үз-үзен тоту гадәтләрен үзләштерә, тәрбияләнә. Милли бәйрәмнәр, йолалар кимү үзара аралашу, очрашу-күрешүләрнең сирәгәюенә китерәчәк.

Класстан тыш эшчәнлек программасының бурычлары:

- халкыбыз тарихын өйрәнү, аның тарихи үткәнен экспозициядә яктырту;

- туган як тарихын, аның танылган шәхесләрен өйрәнү аша туган илебезне, аның халкын ярату һәм хөрмәтләү хисләре тәрбияләү;

- укучыларны фәнни-эзләнү эшчәнлегенә өйрәтү, иҗади эш лабораториясен тулыландыру;

- туган төбәгебез халкының кәсепләрен өйрәнү, эзләнү, аларны экспозицияләрдә күрсәтү.

Класстан тыш эшчәнлек программасының эш формалары :

- теоретик дәресләр;
- гамәли чаралар: күренекле шәхесләр белән очрашу, кичәләр үткәрү;
-районыбыздаге һәм республикабызның башка шәһәрләрендәге музейларга экскурсияләр оештыру, аларның эш тәҗрибәләре белән уртаклашу.
-музей сайтын тулыландыру.

Класстан тыш эшчәнлек программасының максатлары :

- балаларда татар халкының гореф-гадәтләренә, йолаларына мәхәббәт, ихтирам хисе тәрбияләү;
- татар сәнгате һәм мәдәнияте белән кызыксыну уяту;
- музей эшчәнлеге буенча белемнәр формалаштыру, яңа терминнар белән таныштыру, аларны үз практикаларында куллана белү күнекмәләре булдыру;
- музей активының эшен камилләштерү, музейны кирәкле, файдалы мәгълүматлар белән тулыландыру, баету һәм аларны укыту-тәрбия процессында урынлы куллану.

Программаның эчтәлеге

1. Музей педагогикасы

Нәрсә ул музей? Музей һәм мәктәп. Музей активын сайлау һәм актив эшен оештыру. Музей эшчәнлегенең спецификасы һәм төп юнәлешләре белән танышу

Музей активы эшчәнлеген төркемнәргә бүлеп оештыру:

-эзләнү төркеме, лекторлар төркеме, экскурсоводлар төркеме, бизәүчеләр төркеме. Һәр төркемнең эшчәнлеге белән танышу.

Мәктәп музеена экскурсия: экспонатлар белән танышу; бизәлешне күзәтү һәм өйрәнү;

Башка музейлар эшчәнлеге белән виртуаль танышу. Музейның инвентарь китабын төзү һәм аның белән эшләү тәртибен күрсәтү . Музейдагы һәр экспонатны инвентарь китабына теркәү. Картотека. Һәр экспонатка картотека төзү.

2. Районыбыз тарихы

Арча төбәгенең табигате, географиясе. Арча төбәге символикасы. Районыбызның тарихи-мәдәни һәйкәлләре. Арча атамасы килеп чыгышы. Викторина “Арчаны беләсеңме?”

3. Туган авылыбыз тарихы

Түбән Мәтәскә, Югары Мәтәскә авыллары тарихы. Казиле, Мөндеш авыллары тарихы.

Без яшәгән урамнар тарихы. Урамнарның рәсми һәм җирле атамалары. Без яшәгән авылларның җирле атамалары. Елга-күлләре, чишмә-коелары.

Халкыбызның һөнәрләре. Игенчелек. Терлекчелек. Һөнәрчелек. Безнең авылларга гына хас һөнәрләр, аның вакытлар үтү белән үзгәрүе.

Туган ягыбызда мәгариф тарихы. Мәдрәсәләр тарихы. Беренче мәктәпләр. Мәктәпкәчә тәрбия учреждениеләре тарихы.

Авылның Бөек Ватан сугышы чоры тарихы. Сугыш һәм хезмәт ветераннары. Сугыш балалары кемнәр алар? Тыл ветераннары. Танылган тракторчы Рахманова Мөнирә. Авылыбызның тырыш хезмәтләре белән дан казанган кешеләре. Авылларыбызның иҗат кешеләре. Гайсә Гатауллин. Рәсих Шамский. Туган ягымның галимәләре. Ситдиков И.Б. Әхмәтова Эльмира. Шәяхмәтова Р.И. Танылган спортсменнар. Сабантуй батырлары.

4. Гаилә тарихы – авылым тарихының бер өлеше

Шәҗәрә – гаилә тарихы. Аны ничек төзергә. Минем гаиләм традицияләре. Гаилә реликвиясе. Кушаматлар килеп чыгу тарихы. Авыл кушаматлары.

5. Районыбызның тарихи-мәдәни урыннары

Арча шәһәренең Казан арты музее. Габдулла Тукай белән бәйле тарихи урыннар. Түбән Мәтәскә авылының тарихи-мәдәни урыннары. Казиле авылы мәчете һәм мәдрәсәсе.

1. Теоретик эшләр.

- музей эшчәнлеге, аның төп юнәлешләре белән танышу;
- музей активы, аның төркемнәре эшчәнлеге белән танышу;
- инвентарь китабы, картотека, этикетаж төзергә өйрәнү;

2. Гамәли чаралар.

- кичәләр, очрашулар үткәрү;
- тикшерү эшләре уздыру;
- экспозицияләр, экспонатлар туплау, якташларыбыз иҗатларын өйрәнү һәм җыю;
- укучылар иҗатын чагылдырган стендлар төзү;
- мәктәп музее сайтын тулыландыру;

3. Экскурсия һәм походлар

- районыбызның төрле музейларына һәм авылыбызның тарихи-табигый һәйкәлләренә экскурсияләр;
- башка музей хезмәткәрләренең һәм музей активының эшләү рәвеше, эш тәртибе белән танышу.

Йомгаклау.

Үз авылыңны, аның тарихын, атаклы, дәрәҗәле шәхесләрен, халыкның гореф-гадәтләрен белү бик мөһим. “Илен белмәгән – игелексез, халкын белмәгән – холыксыз, нәселен белмәгән – нәсәпсез”, – дип халык юкка гына әйтмәгән.

Берничә ел рәттән музей эшчәнлеге, туган як тарихын өйрәнгәннән соң, программаның бик кирәк булуына инандым. Туган ягы белән кызыксынучы укучыларым артты.

Программаның иң отышлы якларыннан берсе – эзләнү-тикшеренү формасында оештырылган булуы. Төрле проектлар барлыкка килде: “Урам тарихы”, “Шәҗәрә – гаиләм көзгесе”, “Авыл: кичә һәм бүген” һ.б. Фәнни-гамәли конференциядә актив һәм нәтиҗәле катнашабыз.

Программаны үзләштергән укучылар туган илебезне нык яратырлар һәм сакларлар дип ышанасы килә.

Кулланылган чыганаклар исемлеге

1. Дик Н.Е., Валишин Ю.И. Экспозиция школьного краеведческого музея.- /Н.Е.Дик, Ю.И.Валишин // М.: Просвещение.-2002.-№ 6
2. Соколова И.В. Следопыты ведут поиск.- /И.В.Соколова // М.: Просвещение.- 2009.-150с.
3. Татарстан Республикасының Арча районы хакимияте “Арча төбәге тарихы”, Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1996.
4. Фирдәүс Гарипова “Авыллар һәм калалар тарихыннан”, Казан, 1997.
5. Түбән Мәтәскә урта мәктәбе музее материаллары.
6. Арча районы Түбән Мәтәскә этнографик музее сайты. http://nmsosh.wixsite.com/meteskimuzei

РОЛЬ ШКОЛЬНОГО КУКОЛЬНОГО ТЕАТРА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Иванова Ландыш Радифовна,
учитель английского языка
МБОУ "Яныльская средняя школа" в с.Вахитово
Кукморского муниципального района

Процесс модернизации содержания школьного образования предполагает организацию эффективного обучения иностранному языку в начальной школе, формирование иноязычной коммуникативной компетенции учащихся. Решению данной задачи способствует формирование интереса у детей к овладению иноязычной культурой посредством создания благоприятных условий для данной деятельности.

Организация работы театрального кружка на английском языке является дополнительным средством повышения интереса детей к его изучению, применения полученных знаний в нестандартной обстановке, их развития.

Актуальность. Проект ориентирован на всестороннее развитие личности ребенка, его неповторимой индивидуальности, направлен на гуманизацию воспитательно-образовательной работы с детьми, основан на психологических особенностях развития младших школьников.

Цель работы – формирование элементарных навыков общения на английском языке у детей младшего школьного возраста, а также мотивация речевой деятельности на английском языке, рост познавательной активности на занятиях внеурочной деятельности через театральное творчество.

Задачи проекта: повысить мотивацию учащихся к изучению иностранного языка;

- расширить представления об иноязычной культуре;
- активизировать знания, умения, навыки;
- создать условия для развития интеллектуальных и творческих способностей детей, их самовыражения и самоопределения;
- создать условия, способствующих раскрепощению обучающихся, снятию психологических стрессов, комплексов.

Целевая аудитория: учащиеся 2б класса. В кружке занимаются ученики 2 класса, всего 10 человек. У каждого из них есть своя кукла-перчатка. Дети с удовольствием репетируют сказку, с огромным желанием обдумывают декорации.

Сроки проведения: январь – май 2018 года

Описание проекта

Проект рассчитан на учащихся начальной школы (2 класс) и реализует межпредметные связи с риторикой, литературным чтением, музыкой, технологией, физкультурой. За время реализации проекта его участники должны выбрать сказку для подготовки, выучить слова, придумать и оформить декорации и продемонстрировать итоги своей деятельности.

Этапы проекта

	Мероприятие	**Сроки исполнения**	**Выполнение**
	<u>Приобретение кукол.</u> Куклы-перчатки продаются в магазинах детской одежды. В продаже имеются готовые кукольные наборы для разных сказок. Но,	январь	

	сравнивая цены, я сделала заказ в интернет магазине. Через месяц куклы были доставлены. Часть игрушек был приобретен в магазине «Fixprice». Таким образом, можно сделать вывод, что куклы найти несложно. В сети интернет существует огромное множество выкроек изготовления таких игрушек. Если сшить их вместе с детьми, то пользы и увлеченности будет еще больше. Я же попробовала сшить несколько кукол из фетра для пальчикового театра. (Приложение 1) Возможно, это перерастет в еще один новый проект		
	<u>Подбор сценария для постановки.</u> Выбор сценария для театра стал очень серьезным вопросом. В сети интернет сложно найти интересные сказки, в основном представлены варианты «Колобок», «Репка», «Красная шапочка». Поэтому я решила составить сценарий сама с учетом имеющихся кукол и уровня владения учащимися языком. Получилась сказка о ёжике, который ищет счастье. (Приложение 2)	февраль	+
	<u>Распределение ролей</u> При распределении ролей я учитывала языковые возможности учащихся, их моральные качества (ответственность, аккуратность и т.д.), особенности характера каждого. Сначала я предложила роль каждому. Потом они самостоятельно приняли решение по своему желанию. Часть детей согласилась с моим мнением, остальные поменялись между собой.	февраль	
	<u>Репетиции</u> Репетиции носят систематичный характер, что дает возможность легче запомнить слова сказки. Каждый день после уроков повторяем слова, работаем над произношением, артистичностью. В ходе подготовки к театрализации сказки у учащихся формируются универсальные учебные действия: личностные– дети учатся учитывать и уважать иное мнение (ведь каждый по своему видит, как играть героя), уважать историю и культуру других народов и стран, стремиться к координации различных позиций в сотрудничестве; регулятивные УУД – учимся планировать свои действия в соответствии с поставленной задачей (распределяем роли, создаем декорации и т.д.); коммуникативные - участие в театрализации помогает детям преодолеть «барьер» в изучении английского языка, расширить объем лексико-грамматических знаний, усовершенствовать звуковую культуры	март	

	речи школьников.		
	<u>Создание декораций</u> предусматривает подготовку необходимого реквизита и декораций для выступления. Планируется изготовить зеленую поляну с цветами.	март	
	<u>Постановка спектакля</u> Надеемся представить нашу работу на школьном уровне перед учениками младших классов и перед воспитанниками детского сада. Возможно участие в районном конкурсе.	апрель	

Перспектива развития проекта

Ожидаемые результаты:

1. Повысится интерес к изучаемому языку.
2. Ученики преодолеют барьеры элементарного общения на английском языке
3. У них улучшится память, воображение.

Возможные риски. При работе необходимо учитывать возможные риски и альтернативные варианты. Рассмотрим их:

1. Ученики не захотят принимать участие в театре.

Альтернатива – провести мотивационную работу или предложить другому классу.

2. Отсутствие кукол-перчаток в ближайших магазинах.

Альтернатива – сшить их из подручных материалов.

3. Сложности при заучивании слов героев сказки.

Альтернатива – подобрать лексику по возрасту.

Перспективы развития:

Этот проект может быть продолжен в следующем учебном году в качестве драматического кружка или возможно реализовать с другими классами.

Заключение

Таким образом, кукольный театр на английском языке имеет ряд преимуществ. Во-первых, повышает мотивацию на начальном этапе изучения иностранного языка. Во-вторых, раскрывает потенциал каждого ребенка, что дает возможность каждому ребенку «найти себя»: занятия в кукольном театре развивают у детей память, мышление, фантазию, артистические способности, знакомят с множеством детских сказок, способствуют развитию общительности, развивают моторику рук и пальцев ребёнка, двигательную активность. В-третьих, в процессе работы над спектаклем дети учатся согласованным действиям, взаимовыручке, умению подчинять свои желания интересам коллектива. В современной реализации концепции ФГОС со временем театральные постановки станут неотъемлемой частью занятий по внеурочной деятельности.

Список литературы

1. Захаркина, С.В., Ерхова, У.Л., Атамчук, Е.С. Театр – языковой социум как средство повышения мотивации школьников при обучении английскому языку [Текст]: Иностранные языки в школе. - 2006, август.
2. Рогова, Г.В., Никитенко З.Н. О некоторых путях мотивации школьников при обучении английскому языку [Текст]: Иностранные языки в школе. - 1988, июнь.

БУЫННАР ҖЫЛЫСЫН САКЛАП

Йосыпов Наил Зөфәр улы, 5 нче сыйныф
Фәнни җитәкче - Йосыпова Райлә Илгиз кызы,
Саба муниципаль районы Курсабаш төп гомумбелем бирү мәктәбе

Шәҗәрә ул - үткәннәрдән
Киләчәккә тәрәзә.
Һәр халыкта, һәр заманда
Шәҗәрәдә дәрәҗә.

Бу сүзләрне язучы Дамир Гарифуллин әйтсә, Башкортстанның халык шагыйре Кадим Аралбай исә “Ал бер үрнәк—бал кортлары төзи кәрәз, син дә ятма: кор ояңны, үр шәҗәрә” дип, безне нәсел-нәсәбебезне белергә, туганнарны, тамырларыбызны барларга чакыра.

Гомумән, татар халкында җиде буын бабаңны белү фарыз гамәлләрнең берсе булып санала. Кеше җирдә үзенең кыска гына гомере эчендә барысына да өлгерергә, барын да танырга, белергә, изгелекләр эшләп калырга, сөенергә, шатланырга, кайгы-хәсрәтне жиңеп чыгарга һәм, иң мөһиме, үзе турында киләчәк буынга якты истәлек калдырырга тиеш.

Тикшеренүнең актуальлеге

Үзеңнең кемлегеңне, кайсы нәсел- ырудан булуыңны , туганнарыңны үткәнеңне белми торып киләчәкне төзеп булмый.

Тикшеренүнең өйрәнелү дәрәҗәсе

Әби-бабамнар турында ниндидер кыска язмалар бар, ләкин тәртипкә салынмаган, нәсел агачы төзелмәгән.

Тикшеренүнең максаты һәм бурычы.

Әлеге тикшеренү эшенең максаты- шәҗәрә төзү.

Хезмәтнең төп бурычы: әти һәм әни ягыннан туганлык җепләрен барлау.

Фәнни-эзләнү эшчәнлегемне башлау сәбәпләре: әби-бабамнарның кем булуы, ничек яшәүләре белән кызыксыну. Шәҗәрә төзүгә мин гаилә альбомын материалларына таянып алындым. Апам белән бергә әти-әнидән фотоларда кемнәр болар дигән сорауга җавап эзләдек. Һәрбер фотоның үз тарихы бар икән, материалларны өйрәнүне шулардан башларга булдым , ә алар шактый. Бәхетемә, әбиемнәр һәм бабам исән, алардан да күп сорауларга җавап алдым. Шуларга нигезләнеп гаиләбез шәҗәрәсен төзи башладым. Бу әле аның башы гына.

Өйрәнү объекты һәм предметы: әти-әни, әби-бабамнар, дәү әби һәм дәү бабайлар, фоторәсемнәр..

Тикшеренү методы: интервью, күзәтү, әңгәмә.

Хезмәтемнең фәнни-практик әһәмияте: шәҗәрәне туганнарыма бүләк итә алам.

Тикшеренүне фаразлау: әти-әниләр, әби-бабайлардан, туганнардан мәгълүмат алу, фоторәсемнәр белән эшләү.

Эшнең төзелеше турында мәгълүмат

Эш түбәндәге өлешләрдән тора: кереш, ике бүлек, йомгак. Керештә кыскача белешмә бирелде, теманың актуальлеге билгеләнде, максат һәм бурычлар куелды.

II . Төп өлеш. Тамырларым нык, киләчәгем өметле.

1. Әти ягыннан нәсел агачы

Мин , Йосыпов Наил Зөфәр улы, бай табигатьле Саба районы Түбән Утар авылында 2006нчы елның 29нчы октябрендә дөньяга килгәнмен. 2яшьтән Түбән Утар авылы “Салават күпере” балалар бакчасына йөрдем. 2013нче елда Курсабаш төп мәктәбенә укырга кердем. Хәзерге көндә 5нче сыйныфта укыйм.

Бертуган апам Йосыпова Ризәлә 1999нчы елның 19нчы ноябрендә туган.2001нче елдан балалар бакчасына йөргән. 2006нчы елда Түбән Утар башлангыч мәктәбенә укырга

керә, 2010нчы елда Курсабаш урта мәктәбенә 5нче сыйныфка укырга килә. 9нчы сыйныфны гел “5” ле билгеләренә тәмамлый. 2015нче елда мәктәп төп мәктәпкә үзгәртелгәч, 10-11нче сыйныфны Эзмә урта мәктәбендә укыды,алтын медальгә тәмамлады. Мәктәптә уку чорында район, республика, регион олимпиадаларда катнашып, күп мәртәбә җиңүче һәм призер булды. 2016нчы елда Россия мәгариф министрының талантлы яшьләр стипендиясенә лаек булды. Татар теленнән V халыкара олимпиаданың гран-при иясе. Хәзерге көндә КФУ ның Халыкара мөнәсәбәтләр институтында укый.

Әтием-Йосыпов Зөфәр Закир улы, 1973нче елның 25нче февралендә туган. Башлангыч белемне Түбән Утар башлангыч, урта белемне Курсабаш мәктәбендә ала. Мәктәпне көмеш медальгә тәмамлап, КДПУ ның табигать фәннәре факультетына укырга керә.Университетны 1995нче елда тәмамлый, шул көннән башлап Курсабаш мәктәбендә укыта. Әтиемнең 22ел эш стажы бар, ул математика һәм физика фәннәреннән белем бирә. Эшләү дәверендә “Ел укытучысы” конкурсында җиңүче һәм призер булды, ике тапкыр ,”Иң яхшы укытучы” грантына ия, күп санлы мактау грамоталарына ия. Ул укыткан укучылар район, республика, регион олимпиадаларында призлы урыннар алалар, югары уку йортларында укыйлар.

Әтиемнәр биш бала була: Илшат, Илһам абыйлар, әти ,Нурания, Гүзәл апайлар.Әтиемнең әтисе- бабам,Йосыпов Минзакир Зәкәрия улы Татарстан Республикасы (элеккеге Яңа Чүриле районы Арча кантоны) хәзерге Саба районы Түбән Утар авылында 1939нчы елның 10 нчы февралендә туа. Гаиләдә дүрт бала булалар. Әнисе- Минзифа төрле эшләрдә эшли, әтисе – Зәкәрия кладовщик булган. Балачагы авыр сугыш елларына туры килә. Әтисен 30нчы елларда яла ягып төрмәгә утырталар, сугышка шуннан штрафной батальонга, передовойга эләгеп һәлак була. Әтисе киткәч, әнисе җилкәсендә дүрт сабый калалар. Балалар ач булмасыннар дип, әниләре колхоз эшеннән тыш кичләрен тегү тегә, бәйләү бәйли, кешегә абзардан тирес чыгарырга булыша,сепарат аертып көн күрә. Иртә таңнан кичкә кадәр колхоз эшендә булган әниләренә дүрт бала кулдан килгәнчә булышалар: өй эшләрен карау, тавык-чебешне ашату. Колхозга әниләре белән чүп утарга йөриләр, көлтә бәйлиләр, покос әйләндерәләр,фермада ярдәм итәләр. 1945нче елда укырга керә. Башлангыч белемне Түбән Утар мәктәбендә ала, аннары 1949 -1952нче Курсабаш җидееллык мәктәбендә тәмамлый. Ул чорда белем алу җиңелләрдән булмый, укуны дәвам итү өчен районга барырга кирәк. Кеше янына чыгарга кием-салым кытлыгы комачаулый. Көн итү авыр булганлыктан, мәктәп бетергәч, хезмәткә керешә. 1952-1955нче елларда ике елы хуҗалык көтүе, бер ел колхозда сарык көтүе көткән.1955 нче елдан-1958 нче елга кадәр “Победа” колхозында атлы эштә эшли башлый. 1958-60 нчы елларда тракторда прицепщик булып эшли.1960-64 нче елларда завферма булып хезмәт куя.1964елдан-1986нче елга кадәр бригадир булып эшли. Яхшы эшләгәне өчен”Коммунистик хезмәт ударнигы исеме” бирелә 1967нче елда тракторист- машинист таныклыгы ала. 1978-1981нче елларда Минзәлә совхоз-техникумында читтән торып агрономлыкка укый.1986-1990нчы елларда агроном булып эшли , партоешма секретаре да, шул чорда арендага җир алып, 1993-2002нче елларда зампред булып эшләп, лаеклы ялга чыга. Яхшы эшләгәне өчен “Хезмәт ударнигы” исеме бирелә.

1981нче елда Зәки Хәбибуллин исемендәге премия.1991 нче елда Зәки Хәбибуллин исемендәге премия диплом социалистик ярышта 1урынны алган өчен, 1981нче елда ашлык һәм бәрәңге үстерүдә зур уңышларга ирешкәне өчен Почетная грамота белән бүләкләнә.

1977нче елда Почетная грамота “Победа” колхозы социалистик ярышта яхшы күрсәткечләргә ия булган өчен,1989нчы “Победа” колхозында күпьеллык хезмәте өчен “Почетная грамота” белән бүләкләнә.2000нче елдан лаеклы ялда.

Бабамнар гаиләдә 4 бала- Кави, Заһит абый, бабам, Рауза апа булалар. Закир бабамның бабасы Йосыф, дәү бабасы Төхбәтулла була. Әтием ягыннан үземне санап 6 буынга кадәр нәселемне белә алдым.

Әтиемнең әнисе, Йосыпова Кадрия Фазылҗан кызы, Татарстан Республикасы (элеккеге Яңа Чүриле районы Арча кантоны) хәзерге Саба районы Түбән Утар авылында

1939нчы елның 19нчы июнендә туа. Гаиләдә ике бала булалар. Әнисе- Маһруйбикә төрле эшләрдә эшли, әтисе – Фазылҗан кибетче булган. Әнисе сугыш чорында окоп казырга барган, урман чыгарган. Балачагы авыр сугыш елларына туры килә.Әтисе сугышка киткәч, әнисе җилкәсендә ике сабый калалар. Әтисе сугышта склад сакчысы булган. Балалар ач булмасыннар дип, әниләре колхоз эшеннән тыш кичләрен тегү тегә, бәйләү бәйли. Иртә таңнан кичкә кадәр колхоз эшендә булган әниләренә ике бала кулдан килгәнчә булышалар. 1946нчы елда укырга керә. Башлангыч белемне Түбән Утар мәктәбендә ала, аннары Курсабаш җидееллык мәктәбендә укый. Көн итү авыр булганлыктан, мәктәп бетергәч, Шәмәрдәнгә бала карарга менә. 1955 нче елда “Победа” колхозы фермасына дуңгыз карарга керә. Яхшы эшләгәне өчен”Коммунистик хезмәт ударнигы исеме”. “Ударник девятой пятилетки” исеме бирелә. 1964нче елдан колхозда төрле эшләрдә эшли башлый.

1984-1994 нче елларда Түбән Утар авылында почтальон булып эшли. Элемтә органнарында намуслы хезмәт куйганы өчен Почетная грамота белән бүләкләнә.1994 нче елдан лаеклы ялда.

Кадрия әбиемнең бабасы Сабирҗан, дәү бабасы Гыйльман исемле була. Әбинең әтисе Фазылҗан Бөек Ватан сугышында катнашып, хәбәрсез югала.Әтинең әнисе ягыннан да 6нчы буын баласы мин.

Әбиемнәр гаиләдә ике бала: Габтерафыйк абый һәм әби.

2.Әни ягыннан нәсел җебе.

Әнием- Йосыпова Райлә Илгиз кызы Саба районы Тимершык авылында 1973нче елның 24нче февралендә туган. Тимершык урта мәктәбен көмеш медальгә тәмамлап, КДПУның тарих- филология факультетына укырга керә. Тарих, татар теле һәм әдәбияты укытучысы белгечлеге буенча 22ел эшли.Эш урыннары- Казан шәһәре Яңа Савин районы 155нче татар-инглиз гимназиясе һәм Курсабаш мәктәбе. Әниемнең дә эш нәтиҗәләре куанычлы. Укучылары республикакүләм конкурсларда, район олимпиадаларында уңышлы чыгыш ясыйлар.

Әниемнәр дә биш бала: әни, Гөлзада, Диләрә, Гүзәл апай, Илфар абый.

Әни ягыннан бабам – Габделхаев Илгиз Габделхәй улы, 1941нче елның 13нче гыйнваренда Саба районы Югары Симет авылында туа. Бертуганнары сугыштан соң туалар: Сөмбелә, Гөлсәрия, Зөлхәбирә, Венера (бала чакта үлә), Габделнур. Югары Симет дүртъеллык мәктәбен тәмамлый. Тормышлары авыр булганлыктан, Түбән Симет җидеелык мәктәбен тәмамлагач, Кукмарадагы Янил училищесына тракторист- машинистка укырга керә. Гомеренең 32елында тракторда эшли, сәламәтлеге какшагач, фермада терлекче була.2001нче елдан лаеклы ялда. 2010нчы елның 27нче гыйнварында вафат булды.

Илгиз бабамның әтисе Габделхаков Габделхәй Хак улы Бөек Ватан сугышында катнашып, исән –имин әйләнеп кайта. Сугыштан соң колхоз рәисе, бригадир булып эшли. 1981 нче елда вафат. Дәү бабайлар Фәйрүзә апай, Разыя апай, бабай булалар. Әниемнең әтисе ягыннан 5нче буын баласы булам, ә әнисе ягыннан 6нчы буын булам

Илгиз бабамның әнисе- Габделхаева Фатыйма Нигъмәтҗан кызы Арча районы Курса Почмак авылында туып-үскән, дәү бабама кияүгә чыккан. Дәү әбиемнең бабасы Хәкимҗан исемле була.

Әниемнең әнисе-Хаева Гөлфарах Әхсән кызы 1939 нчы елның 6 нчы февралендә Саба районы Тимершык авылында туа. Әхсән белән Шәрифелҗамалның сигезенче баласы була ул. Шул сигез баланың бары өчесе генә Минҗиһан, Гөлзәйнәп, минем әбием генә исән – имин үсеп буйга җитәләр, дүрт малай һәм бер кызлары төрле сәбәпләр белән үлеп китә.

Гөлфарах Әхсән кызына тормышның барлык авырлыкларын кичерергә туры килә. Балачагы авыр сугыш еллары һәм сугыштан соңгы чорда үтә . Тимершык җидееллык мәктәбенә 1947нче елда укырга керә, яхшы билгеләренә укый. 1954 нче елда мәктәпне тәмамлый, гаилә хәле укуын дәвам итәргә мөмкинлек бирми. Эш сорап сарык фермасына килә. Буең кечкенә дип анда эшкә алмыйлар, ел ярым артельдә бияләй тегүче булып эшли. Аннары яшьтәшләре кебек сарык фермасында эшли. Ике ел эшләгәч, сарыкларны Көеккә

алып китәләр, ул бозау һәм таналар карый, берничә елдан сыер савучы булып хезмәт куя. 1966, 1967, 1968 нче елларда яхшы эшләгәне өчен район слётында бүләклиләр.

1969 нчы елда тормышка чыга. Ире Илгиз белән дүрт кыз, бер малай тәрбияләп үстерделәр. Балалары да үзе кебек тырышлар, хезмәтләрендә мактаулылар.1984 нче елда бала тәрбияләүдә үрнәк әни булганы өчен“Ана” медале белән бүләкләнде. Бу чорда колхозда төрле эшләрдә эшли: амбарда ашлык чистарту, симәнә агулау, капчык ямау, басуда чөгендер, кәбестә, кишер җирләрен эшкәртү, язын бәрәңге калибрлау, көзен бәрәңге чүпләүдә тырыш хезмәтен куя.

1988-1990нчы елларда хат ташучы вазифасын башкара. 1989нчы елда лаеклы ялга чыга. Хәзерге көндә тормышына шөкер итеп, Тимершык авылында яши.

Дәү бабай- Галимуллин Әхсән Галимулла улы 1899 нчы елның 4нче апрелендә туган. Совет-фин һәм Бөек Ватан сугышларында катнашкан. Ул алтын куллы балта остасы, итек басучы була, шул һөнәрләре ачлык-ялангачлык чорында бик ярдәм итә. Авылдагы бик күпләрнең тәрәзә йөзлекләре, ат чанасы, арбасы, урындык - өстәл, эскәмия, арба күчәре, тәгәрмәчләр һ.б-лар аның кулыннан үтә. Колхозның агач мастерскоенда эшли.1958нче елның 18 нче июлендә вафат була.Әхсән бабамның әтисе Галимулла була. Аның турында мәгълүматлар әлегә әз.

Дәү әби - Галимуллина Шәрифелҗамал 1899 нчы елның январь аенда туган. 1921нче елгы ачлык турында менә болай сөйли ул: “Матчада чиләк, чиләк төбендә әз генә он. Онга кагылырга ярамый, кашык очына гына элеп кычытканлы ашка болгатабыз, шуннан бер чама хәл кергәндәй була. Шулай әздән генә ачтан үлми исән калдык”. Ул колхозда төрле эшләрдә хезмәт куя. 1985 нче елның 30 нчы маенда үлә.

III. Йомгаклау

Бу эзләнүләрдән мин нәселем турында бик күп нәрсәләр белдем. Нәселемнең нинди зур, горурланырлык бай тарихы бар икән бит. Нинди генә авыр чорда яшәсәләр дә, алар төшенкелеккә бирелмәгәннәр, һәрчак алга атлаганнар, батыр, горур булып калганнар. Әби-бабаларыбыз мирасын,тәрбиясен буыннан-буынга тапшыру, нәселебез шәҗәрәсенә тап төшермичә яшәү- безнең бурычыбыз. Үткәннәрне барлап, киләчәккә күз төбәп яшәргә кирәк. Киләчәктә дә нәселебез шәҗәрәсен тирәннән өйрәнүе үземнең бурычым дип саныйм, чөнки безгә якын кешеләребез, үз нәселебез аша халкыбызның үткән юлын, чал тарихын сөйли.

Эш барышында тамырларымның шактый нык булуын аңладым. Әле мин шәҗәрәне туры линия буенча гына төзедем, һәр буынның балаларын күрсәтеп тармакландырасы бар. Нәсел агачыннан күренгәнчә, мин 6нчы буын баласы. Эшемне туганнан туганнарымны барлап дәвам итәрмен. Аларның яшәү географиясе бик киң. Бурятия, Иркутски, Екатеринбург, Үзбәкстан, Казан, Буа, Шәмәрдән, Саба, Югары Симет, Тимершык,Арча, Курса Почмак, Эзмә, Түбән Утар, Югары Утар исемнәре белән бәйле. Әбием белән бабам бик күп әйберләр сөйләделәр, яшьлекләрен сагынып искә төшерделәр. Мин үз фамилиям чыгышын белдем. Ул чорда этиләренең исеме күп вакыт фамилия дә, отчество да булып торган икән. Мин үз нәселем белән чиксез горурланам.

Шәҗәрә агачын, буыннар тезмәсен, гаилә тарихын төгәл эшләү өчен төрле мәгълүмат туплау шактый вакыт сорый, тапкан материалларны җентекләп тикшерүне таләп итә. Нәселнең өзелмәс җепләр белән уралган язмышлары аша без бүген төрле җирләрдә сибелеп яшәгән нәсел-ыруыбыз барлыйбыз.Нәсел, гаилә тарихы ул илнең дә тарихы. Ул һәр кешенең эшенә һәм тормыш юлына. Күпсанлы кардәш-ыруның бәйләнешләренә ачыклык кертә.

Чыганаклар

1. Хаева Гөлфарах әбием истәлекләре
2. Йосыпов Минзакир бабам истәлекләре
3. Йосыпова Кадрия әбием истәлекләре
4. Гаилә альбомы

БУЫННАР ЧЫЛБЫРЫ ӨЗЕЛМӘС ...

Йосыпова Рәзилә Ренатовна, 5 класс
Биктова Раилә Рубертовна,
МБГБУ "Яңа Кенәр урта гомуми белем мәктәбе”,
Арча районы

1.Укытучы һөнәре.

Һөнәрләрнең бар җайлысы,һөнәрләрнең бар яхшысы,һөнәрләрнең бар авыры...Ә укытучы хезмәте - изге һөнәрләрнең берсе.Шулай булмыйча мөмкин түгел,укытучы шәхес тәрбияләүче,үзенең беренче адымын ясаучы,укучыга юл күрсәтүче.Укытучы - ул юк кына “ташбаш малай”ны да игътибар белән кадерләп багучы, өметсез “сәләтсездән”дә,имансыз “юньсездән”дә җан җылысын җәлләмичә,һәрберсен шәхес итеп танучы.

Бу эшемнең **максаты** да укытучы һөнәренең авырлыгы турында

күбрәк мәгълумат туплау; алар турында язучы һәм композиторларның әсәрләрен белү ; буыннан буынга күчеп килүче бу һөнәрне тирәнтен яктырту, укытучыларга карата ихтирам, мәхәббәт тәрбияләү.

Бурычлар: төрле һөнәрләр белән танышу, әбием һәм әнием һөнәрләре белән якыннан таныштыру,бу һөнәргә кызыксыну уяту.

Әйе,хөрмәтле остаз белән бергә,аңа таянып ясалган беренче адымнар күпләргә тормышта үз юлларын салырга ярдәм итә.Үзе тәрбияләп, “зур тормышка” озаткан балаларның уңышларын,бөртекләп,барлап торган педагогның акыллы да,матур да фикерләре һәр укучының күңелендә урын ала.Ә укытучы күңелендә-горурлык хисе.Бакчачы гөлбакчада үскән гүзәл гөлләре белән мактангандай,чын укытучылар да чәчәкләре җимешләнгән укучылары белән соклана.Шулай булмый ни,бер бала тәрбияләп үстерү генә дә ни тора,ә дистәләгән-йөзләгән нарасыйны җәмгыяткә кеше итеп әзерләп бирү күпме көч,күпме сабырлык,никадәр нур сорый?! Шул фидакарьлек,күңел юмартлыгы элек-электән аерып торган бит инде аларны! Аларның изге күңеллелеге алиһәдәй бөек,әнидәй якын кеше дәрәҗәсенә күтәрә. Ә без,укучылар,үз чиратыбызда,үзебез ирешкәннәрне алар алдында горурланып күрсәтергә,алар белән уртаклашырга ашыгабыз.

1991 елдан бирле 5 октябрьдә укытучылар көне билгеләнеп үтелә.Ә Россия хөкүмәте тарафыннан 2010 нчы ел Укытучылар елы дип игълан ителде.

Укытучы – дөньяны танып – белергә омтылучы, балаларның керсез пакь күңелләренә гыйлем орлыклары чәчүче һәм аларның тигез матур шытымнар бирүен сабыр гына көтүче Остаз, газизләрдән – газиз әниләр белән берүк дәрәҗәгә куярлык изге зат. Шулай ук балаларның нечкә саф күңеленә саклык белән генә кагылучы, аларга хаклык энҗеләрен тезүче оста киңәшче психолог та, уку барышында юл күрсәтүче маяк та, алай гына түгел, укытучы ул – ил- көндә барган һәр яңарыш, һәр борылыш, һәр үзгәрешне үз аңы аша үткәреп, алгарыш мәйданында җинү яулашкан каһарман шәхес тә!

2 .Укытучылар турында язучыларыбыз.

Укытучылар турында безнең күп кенә язучыларыбыз шигырьләр иҗат иткәннәр: Резеда Вәлиева, Атлас Галимов, Мәкмүнә апа Нәҗипова,Фәнис Яруллин сүзләренә җырлар. Укытучы шәхесен, аның яшәеш һәм хезмәте үзенчәлекләрен сүз сәнгате аша гәүдәләндерүдә әдипләргә ярдәм иткән чыганаклар:

-халык авыз иҗаты әсәрләре: белем-тәрбия турында халык мәкальләре, җырлар, балалар фольклоры һ. б.;

-халыкта гаилә тәрбиясе традицияләре (мәсәлән, Г. Тукайның “Ана мәктүпләре”, Һ. Такташка, Х. Туфанга әниләре тәрбиясе йогынтысы);

-укымышлы ата-аналар һәм гаиләдәге белем-тәрбия ;

-укытучы әдипләр (Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Г. Кутуй, Ш. Усманов, М. Мәһдиев, Ш. Маннур, Х. Туфан, С. Сөләйманова, К. Булатова).

Хәтерлим мин, әле бүгенгедәй,
Сентябрьнең бере җиткәнен.
Хәтерлим мин, әле бүгенгедәй,
Укытучы апам көткәнен.
(Э. Мөэминова. "Укытучыма" шигыре)

Безнең барыбызны да хәреф танырга, укырга, язарга өйрәтүчеләр бар. Алар – укытучылар. Ә менә беренче укытучы һәркемнең күңелендә, якты истәлек булып, гомер буе саклана. Еллар үтсә дә, без аны хөрмәт белән искә алабыз. Шушы юлларны укыгач, әлеге хатирәләр күңелләребездә кабаттан яңара.

Резеда Вәлиева шигърияттендә дә укытучы темасы бар:

Ул өйрәтте каләм тотарга һәм
Тәүге сызыкларны сызарга.
Ул өйрәтте хәрефләрне теркәп,
Иҗекләрдән сүзләр язарга.
Күзәтте ул һаман гомерем юлын,
Ялгышларым булса, төзәтте.
Хезмәт яратырга, туган җиргә
Тугрылыкка мине өйрәтте.
Кыенлыклар килсә, әледә ул:
"Бирешмә!" – ди гүя, эндәшә.
Күңелемдә шулай гомерем буе
Укытучым килә янәшә.
("Укытучым")

Мөгаллимнәр турындагы күп кенә җырларга композиторлар көй язганнар. Н. Хашимованың "Укытучыма" шигыре бар. Аңа Р. Курамшин музыка чыгарган.

Шагыйрә Саҗидә Сөләйманова белән композитор Мәсгут Имашев мәктәпне тәмамлаучыларга "Саубуллашу вальсы" язалар.

Шәүкәт Галиевнең "Кыңгыраулы мәктәп еллары" шигыренә композитор Рим Хәсәнов көй яза.

Әйтерсең лә пар атларда үтте
Кыңгыраулы мәктәп еллары.

Ә менә Фәнис Яруллин үзенең "Иң гүзәл кеше икәнсез" шигырендә укытучыга хас булган "күркәм", "гүзәл", "сабыр" кебек сыйфатларның һәрберсенә бер строфа багышлый. Мисалөчен:

Килгән чакта башка авырлык,
Җитми калсакөч я сабырлык,
Сиздермичә ярдәм иткәнсез –
Сез иң күркәм кеше икәнсез.

Шигырьгә Әхмәт Хәйретдинов музыка яза.

М. Кәрим сүзләренә А. Кобагышев көй язган "Укытучыма" җыры да бар.

3.Әбием һөнәре

Минем әбием -Йосыпова Рәмзия Мөдәрис кызы.Ул 1960 нчы елның 24 нче мартында иситкеч гүзәл табигатьле Мәмсә авылында туган. Кечкенәдән укытучы булырга хыялланган .Шушы хыялы аны Арча педагогия училищесына китергән.1975-1979 нчы елларда анда белем алып, укытучы һөнәренә өйрәнгән.1979 нчы елның 15 нче августыннан башлап ул Яңа Кенәр интернат-мәктәбенә килеп эшли башлаган һәм бер генә урында 33 ел тоташ эшләп лаеклы ялга чыккан.Булган белеме белән генә чикләнеп калмаган әбием,Казан дәүләт педагогия институтында югары белем дә алган. Эшләү дәверендә шатлыклы минутлары да,борчулы вакытлары да күп булган әбиемнең.Чөнки бу мәктәптә ятим балалар укыганнар.Әбием үзенең бөтен көчен биреп укучыларын дөрес укырга һәм язарга, матур итеп үз фикерен җиткерергә, яхшылыкны күңеленә сеңдерергә , тормышны аңларга, аны яратырга өйрәтә,чын күңелдән аларның уңышына шатлана һәм горурлана.

Аларга әниләр кебек мәрхәмәтле,шәфкатьле ,кирәк булганда назлы,ягымлы да булган.Шулай булмый ни, укытучы һөнәренә ия булган кеше- дөньяны танып – белергә омтылучы, балаларның керсез пакь күңелләренә гыйлем орлыклары чәчүче һәм аларның тигез матур шытымнар бирүен сабыр гына көтүче Остаз, газизләрдән – газиз әниләр белән берүк дәрәҗәгә куярлык изге зат. Шулай ук балаларның нечкә саф күңеленә саклык белән генә кагылучы, аларга хаклык энҗеләрен тезүче оста киңәшче психолог та, уку барышында юл күрсәтүче маяк та.

Әбием бүгенге көндә дә үзенең педагогик осталыкларын күрсәтеп мине һәм энемне тәрбияләүгә күп көчен куя. Миңа дәресләремне әзерләшергә булыша,төпле киңәшләрен бирә.Энем Ризат белән минем өчен ул үрнәк кеше.Без аны бик яратабыз. Әти-әнисеннән күчкән тырышлык, максатка омтылучанлык сыйфатлары – әбиемнең гомерлек юлдашлары.Шушы ук сыйфатларны ул бездә дә тәрбияли.Ул сүз белән түгел, ә тырыш хезмәтенең нәтиҗәләре, уңышлары белән дә үрнәк булып тора.Урын кешене бизәми,кеше урынны бизи, ди халык мәкале.Нинди генә бәяләр алса да,ул искиткеч гади, кече күңелле укытучы минем өчен.Аның белән һәрвакыт борчыган соравыңа җавап табып,уй-хисләрең,кичерешләрең белән уртаклашып,күңелеңә кирәкле җавапны таба аласың.Ягымлы карашы ,нурлы йөзе , тәмле теле, телеңне йотарлык итеп әзерләнгән ризыклары белән безне һәрвакыт үзенә тартып тора. Әбием,сиңа сәламәтлек,озын гомер, тыныч тормыш телим.

4.Әнием-укытучы

Минем әнием -Йосыпова Рәйсә Фаил кызы.Ул да шулай ук әбием кебек укытучы һөнәрен сайлаган. Әнием дә әбием эшләгән Яңа Кенәр мәктәп-интернатында укыта.Хәзер инде монда сәламәтлек мөмкинлекләре чикләнгән балалар укый.

Әнием һәр укучыга шәхси якын килә, аларга зур шәхес итеп карый. Баланың үз-үзенә ышанычын үстерә, өмет хисе тәрбияли, төшенкелекләргә урын калдырмаска тырыша.

“Чын укытучы үз эшенең нәтиҗәсе яхшы булсын өчен бөтен күңелен биреп эшли, балаларның язмышы өчен борчыла.

Һәр баланың кечкенә генә булса да сәләтен күреп, аны үстереп, балада үз-үзенә карата ышаныч тудырып, кирәк икән бәхәсләшеп, көтелгән нәтиҗәгә дусларча мөнәсәбәт аша ирешергә мөмкин. Һәр балага шәхес буларак формалашырга, тормышта авырлыклар алдында каушап калмаска, аны үз гамәлләренә һәм хезмәтенә дөрес бәя бирә алырдай итеп тәрбияләргә бурычлы без”-ди әнием.

Әнием белем, тәрбия бирүдән тыш төрле эшләргә дә катнаша. Бәйрәмнәрдә концерт, театр куючы да ул ,җәй көне бакчада чәчәк үстерүче, кыш көне кардан сыннар ясаучы да ул. Үз белемен күтәрү өстендә туктаусыз эшли. Белем күтәрү курсларында укый, семинарларда, һөнәри конкурсларда катнаша.

Әниемнең җылы кочагы

Сөекле әниемнең
Борчыгандыр җанын
Күңелемнең көйсез һәр чагы,
Еласам, юаткан,
Иркәләп уйнаткан
Әниемнең җылы кочагы.

5. Хыяллар,хыяллар.Һөнәрлеуттаянмый, суда батмый”. Бумәкальэчендәникадәрле сер яшеренгән. Ә нәрсәсоңулһөнәр? Һөнәрулбарыбызга да танышсүз. Бу кем өчендер-яратканэше, нәрсәбулсадаҗитештерү, һөнәр –улбелгечлек, профессия. Һөнәрләр...Ниндиегенәюк бит аныңбудөньяда?! Укытучы, табиб, шофер, пешекче һәмбашкалар ,аларминемчәмеңләгән. Барысы да мөһимһәм кирәкле. Шофер буласыңкиләикән-шофер бул, тракторчыбуласыңкиләикән –тракторчы бул. Һөнәрнесайлыйгына белергәкирәк. Һөнәрне яратып, күңелеңә ятышлысын сайласаң гына, һөнәреңнең остасы була аласың. Мәсәлән, укытучы булуөчен–сабырлык, балаларны ярату,

табиб булу өчен–игътибарлык, пешекче булу өчен–күңелең белән пешерергә кирәк. Һөнәр сайлау–минем өчен җаваплы эш. “Һөнәр кулдагы беләзек”, диелгән мәкальдә.

Әнием миннән бервакыт кем булырга теләвем турында сорады. Мин югалып калдым, һөнәр сайлау бит ул- бик авыр һәм җаваплы адым.

Шул көннән бирле,мин һәркөн бу сорау турында уйлыйм. Кечкенә чагымны, беренче тапкыр мәктәпкә баруларымны искә төшердем. Күз алдыма балалар бакчасындагы тәрбиячеләрем,беренче укытучым килеп басты. Һәм мин бер карарга килдем: укытучы булам. Минемчә,укытучы- иң мактаулы һәм иң намуслы кеше. Укытучыдан башка беркем дә һөнәргә өйрәнә алмый. Укытучы-барлык һөнәрләргә юл ачучы кеше. Шуның өстенә, алар әле һөнәр генә түгел, ә тәрбия дә бирәләр.

Әгәр дә мин укытучы булсам, һәр укучымны ихтирам итәр идем,чөнки һәр кеше,шул исәптән, бала да-шәхес бит.

Укытучы булсам, мин дәресләрне кызыклы, балалар сулыш алырга да онытып, кызыксынып, игътибар белән тыңларлык итеп үткәрер идем. Мин аларга слайдлар, проекция экраннарында компьютер программалары күрсәтер идем. Бөтен биремнәрне принтерда яхшы кәгазьдә бастырып бирер идем. Һәрбер карточка темага туры килгән рәсемнәр яки фотографияләр белән бизәлгән булыр иде. Мин һәр укучының партасында компьютер торуын булдырыр идем һәм күпчелек биремнәрне өйрәтүче программалар рәвешендә бирер идем. Ә билгеләр икәү генә булыр иде : "үти алган" һәм "әлегә йомшаграк".

Билгеле инде , беренче укытучым Биктова Раилә Руберт кызын да үземә укытучы буларак үрнәк итеп куям. Беренче хәрефне танырга, уку-язуга кызыксыну уятты ул миндә. Игелекле, намуслы, әдәпле булырга, туган җирне яратырга, халкыбыз белән горурланырга өйрәтте.

Укытучының бурычы- сәламәт, әдәпле, тәрбияле, сәләтле балалар тәрбияләү. Минем дә балаларны яхшылыкка, әдәплелелеккә, тату булырга өйрәтәсем килә. Әлбәттә, мин моңа ышанам. Киләчәктә мәктәпне яхшы билгеләргә генә тәмамлап, үз хыялымны тормышка ашырсам,әбием һәм әнием үрнәгендә гаилә династиясе чылбырын дәвам итсәм,мин бик бәхетле булыр идем.

III.Йомгаклау

Җир йөзендә һөнәрләрнең һәркайсы үзенчә җаваплы, ихтыяр көчен таләп итә. Һәр әти-әни үзенең баласын төпле итеп үстерергә тели. Билгеле бер өлкәдә ышанычлы кеше итеп күз алдына китерә. Кеше үзенә ошаган һөнәрне юлдаш итеп сайлый белергә тиеш. Һөнәр кешегә матди яктан гына түгел, ә җан тынычлыгы бирә торган да булырга тиеш дип уйлыйм мин.

Сайлаган һөнәрең хәтердә җуелмас якты нур калдырырлык матур да, рәхмәтле дә булсын өчен нишләргә? Укытучыларга хас иң мөһим сыйфатлар нинди? Балаларны ихластан ярату, зирәклек,намуслылык,таләпчәнлелек - болар бар да безнең укытучыларыбызга хас сыйфатлар. Рәхмәт Сезгә,хөрмәтле укытучыларыбыз! .

Мин үземнең куйган максатларыма ирештем дип саныйм, шушы һөнәргә ирешү өчен бар көчемне туплап алга барачакмын, тырышып укыячакмын.

Кулланылган әдәбият

1.Гыймадиева Н.С., Галләмова Р.В. Үзебез язабыз .Башлангыч сыйныфлар өчен сочинениеләр.- Казан : "Гыйлем нәшрияты".- 2008

2.Рифә Рахман . Һәр сыйныфта-сочинение. Мәктәп укучысына ярдәмлек . Казан : "Раннур" нәшрияты , 2008

3.Табышмаклар ,мәкальләр һәм әйтемнәр, сынамышлар.Казан : "Гыйлем нәшрияты" , 2014

belem.ru

nsportal.ru

КӘРИМ ТИНЧУРИННЫҢ “СҮНГӘН ЙОЛДЫЗЛАР” ДРАМАСЫ, ТӨП ОБРАЗЛАРГА ХАРАКТЕРИСТИКА

Карпова Елизавета Семёновна,
МБГБУ “с.Село-Чура урта гомуми белем мәктәбе”,
Кукмара муниципаль районы

Дәреснең темасы: Кәрим Тинчуринның «Сүнгән йолдызлар» драмасына анализ. Төп образларга характеристика бирү. (Әдәбият, 8нче сыйныф)

Максат:

- укучыларны күренекле драматург Кәрим Тинчуринның иҗаты белән таныштыруны дәвам итү, образларга характеристика бирү, драмага анализ ясау;
- тормыш тәҗрибәсе бирү, укучыларның фикерләү сәләтен һәм бәйләнешле сөйләмен үстерү;
- тормышта үз урыныңны табу, үз бәхетең өчен көрәшү һәм рухи ныклык сыйфатлары тәрбияләү.

Планлаштырылган нәтиҗәләр:

Шәхескә кагылышлы : укучыларны аралашырга, бер-берсенең фикерләрен хөрмәт итәргә өйрәтү, тормышта үз урыныңны табу, үз бәхетең өчен көрәшү һәм рухи ныклык сыйфатлары тәрбияләү .

Предмет буенча: укучыларны драма жанры белән таныштыру; «Сүнгән йолдызлар» әсәренең эчтәлеген аңлау; тема, проблема, сюжет-композициясе өстендә эшләү; образларны система рәвешендә күзаллый алу.

Метапредмет: әдәбият белән тарих бәйләнешен ассызыклау.

Танып-белү (УУГ): үзләренең белем системасында ориентлаша белергә өйрәтү; яңа белемнәр табу; үткәндә өйрәнгәнне укытучы ярдәмендә яңасыннан аера белү; дәрестә алган мәгълүматлардан файдаланып, сорауларга җавап бирү.

Коммуникатив (УУГ): сорауларга җавап бирү, үз фикереңне аңлы һәм дөрес җиткерә алу, коллектив әңгәмәдә катнашу.

Регулятив (УУГ): уку максатын куя белү,үз-үзеңне бәяләү, хаталарыңны төзәтү.

Дәрес тибы: әдәби әсәрне анализлау.

Предметара бәйләнеш: әдәбият, тарих

Ысуллар: тикшеренү, эзләнү.

Җиһазлау: проектор, китапларыннан күргәзмә, анализ үрнәкләре.

Материал: Ф.Ә.Ганиева, Ч.Р.Рамазанова Әдәбият 8 нче сыйныф – 2нче кисәк; К.Тинчурин. Сайланма әсәрләр; Заһидуллина Д.Ф., Закирҗанов Ә.М., Гыйләҗев Т.Ш. Татар әдәбияты .Теория. Тарих. – Казан: Мәгариф, 2004; «Сүнгән йолдызлар» спектакленең видеоязмасы.

Дәрес барышы

I. Оештыру, мотивлаштыру.

1.Исәнләшү.

2. Уңай психологик халәт тудыру.

II. Белемнәрне актуальләштерү.

1. Тест ярдәмендә укучыларның әсәр эчтәлеген ни дәрәҗәдә белүләре тикшерелә.

1. КәримТинчурин кайчан туган?

а) 1906 елның 15 феврале

б) 1887 елның 15 сентябре

в) 1901 елның 1 гыйнвары

2. “Сүнгән йолдызлар” әсәре

а) драма

б) хикәя

в) повесть

3. “Сүнгән йолдызлар” драмасының авторы
а) Г.Камал
б) К.Тинчурин
в) М.Фәйзи
4. “Сүнгән йолдызлар” драмасының төп герое
а) Сәрвәр
б) Фатыйма
в) Гөлнур
5. “Сүнгән йолдызлар” драмасында Сәрвәр кем белән кала?
а) Исмагыйль
б) Надир
в) вафат була
6. “Сүнгән йолдызлар” драмасында Исмагыйль нинди төш күрә?
а) бай булуын
б) йолдызлар сүнүен
в) сугыш башлануын
7. “Сүнгән йолдызлар” драмасында, сугыш башлануын ишеткәч, Надир нәрсә эшли?
а) кайгыра
б) борчыла
в) шатлана
8. “Сүнгән йолдызлар” драмасында ни өчен Сәрвәр Исмәгыйльнең колагына дару сала?
а) коткарып калу өчен
б) сугышка җибәрмәү өчен
в) дәвалау өчен
9. “Сүнгән йолдызлар” драмасында Сәрвәрнең акылдан язуында кем гаепле?
а) Надир
б) Исмагыйль
в) сугыш
2. Экранда җаваплар чыга, укучылар тикшерә һәм үзләренә бәя бирә.
9 дөрес җавап – “5”
7. дөрес җавап – “4”
6. дөрес җавап – “3”

III. Уку мәсьәләсен кую.

Укытучы. Укучылар, сез өйдә Кәрим Тинчуринның «Сүнгән йолдызлар» драмасын укып килдегез, әбүгенге дәреснең темасы нинди булыр икән?

Көтелгән җавап. Бүгенге дәреснең темасы: Кәрим Тинчуринның «Сүнгән йолдызлар» драмасына анализ.

Укытучы. Без дәрестә ни белән шөгыльләнәчәкбез?

Көтелгән җавап. Әсәрнең сюжетын кыскартып сөйләячәкбез, конфликтны табарбыз, образларга бәя бирербез.

IV. Уку мәсьәләсен адымлап чишү.

1. Сюжетны кыскартып сөйләү.

Укытучы. Укучылар, үзегез билгеләп үткәнчә, драманың сюжетын кыскартып сөйләгез әле.

Көтелгән җавап. Хәзрәттә хезмәт итүче ятим егет Исмәгыйль Сәрвәрне ярата. Әбисе белән генә яшәүче кыз да аның мәхәббәтен кабул итә. Мәхдүм Надир, хат язып, Сәрвәрне яратуын белдерә. Ләкин сугыш башлана. Егетләрнең бер өлеше төрле юллар белән солдаттан кала, бер төркемен сугышка алып китәләр. Сәрвәрнең дә сөйгәненнән аерыласы килми .Ул үз куллары белән Исмәгыйль колагына «дару» сала. Егет үлә. Сәрвәр акылдан яза, соңрак сөйгәне кабере өстендә җан бирә. «Соңгы өмете», «актык йолдызы» булган Сәрвәр үлеменнән соң Надир үз-үзенә кул сала.

2. Драма әсәрләренә анализ ясау тәртибе искә төшерү (экранда чыга, шулай ук һәр партада анализ үрнәге бар)

Драма әсәренә анализ тәртибе

1. Жанры (драма, трагедия, мелодрама, комедия, водевиль;, музыкаль комедия һ.б.), аны билгеләүче сыйфатлар.
2. Темасы (әсәрдә яктыртылган тормыш-күренешләре).
3. Конфликты (төп конфликт, ярдәмче конфликтлар; аның персонажлар арасындагы мөнәсәбәтләрдә, аларның эш-хәрәкәтләрендә, уй-фикерләрендә һәм омтылышларында чагылышы).
4. Сюжеты (аның үсеше, төп сюжет сызыклары). Сюжет һәм композиция.
5. Образлар системасы (төп һәм ярдәмче; актив һәм пассив; уңай һәм тискәре; аларның сыйфатларын билгеләүче факторлар).
6. Драма әсәренә хас элементлар (персонажлар исемлеге, ремаркалар, декорация, диалог, индивидуаль сөйләм һ.б.) һәм аларның автор идеясен, образларны ачудагы роле.
7. Идеясе.
8. Әсәрнең әһәмияте (идея-эстетеик кыйммәте, тәрбияви роле, әдәбиятта тоткан роле).

3. Әсәрнең жанрын, конфликтын, темасын, идеясен табу.

Укытучы. “Сүнгән йолдызлар”ның жанрын билгеләп карыйк әле, кем әйтер икән?

Көтелгән җавап. Жанры: фаҗигале драма.

Укытучы. Драма әсәрләре дип нинди әсәрләргә әйтәбез?

Көтелгән җавап. Драма әсәрләре – персонажларның үзара сөйләшүенә корылган әсәрләр. Алар махсус рәвештә сәхнәдә уйнау өчен язылалар.

Укытучы. Әсәрнең жанрлары нindиләр?

Көтелгән җавап. Драма, трагедия, комедия.

Укытучы. Алар нәрсәгә карап жанрларга бүленәләр? Аларның аермасы нидә?

Көтелгән җавап. Трагедия - фаҗига белән тәмамланучы әсәр. Комедия -көлкегә корылган әсәр. Драма – үзәгендә кискен конфликт яткан , геройлары авыр кичерешләр белән яшәгән геройларга әйтәләр.

Укытучы. Драма әсәрләренең үзенчәлекләрен санап китик.

Көтелгән җавап. Эчтәлеге кичерештән гыйбарәт (лирик шигырьгә охшаш). Кичерешләр дәвамлы була, вакыйгалар эчендә ачыла.

Укытучы. Хәзер әсәргә якынрак килик. Безгә конфликтын, темасын, идеясен табу өчен, драманың сюжетына анализ ясарга кирәк. Анализ ясаганда, “Сүнгән йолдызлар” спектакленнән өзекләр карап китәрбез.

Укытучы. Драма әсәрләре нәрсәгә корыла? Әсәр ничек башланып китә, ягъни конфликтны барлыкка китерүче сәбәпләр нинди? Моны ачыклау өчен безгә әсәрнең экспозиция өлешен табу зарури, кем сөйли?

Көтелгән җавап. Әсәрнең беренче өлешендә үк без бер-берсен өзелеп сөюче егет белән кызны очратабыз, Сәрвәр - әбисе тәрбиясендә үскән ятимә кыз, Исмәгыйльнең тормышы тагын да авыррак, ул хәзрәттә хезмәт итә, шуңа күрә гомере буе кимсенеп яши. Муллыкта, бай тормышта яшәгән Надирның да бәхете юк, чөнки тумыштан зәгыйфь, бөкре, ул да чын күңелдән Сәрвәрне сөя, Сәрвәрнең аңа бары тик кызганып каравын гына белгәч, аңа тагын да авыррак, чөнки ул үзен кызгануларын теләми.

Укытучы. Шулай итеп, укучылар, әсәрдә өч кешедән торган мәхәббәт өчпочмагы барлыкка килде? Ләкин Исмәгыйль бу мәхәббәттән курка, ни өчен, нинди вакыйга сәбәпче була моңа?

Көтелгән җавап. Исмәгыйль куркыныч төш күрә.

Укытучы. Бик дөрес, әйдәгез, хәзер шул турыда драмадан өзек карап китик. (Өзек кару)

Укытучы. Бу төш, укучылар, нәрсәгә ишарә итә?

Көтелгән җавап. Илдә сугыш башлана.

Укытучы.Укучылар, тарихны искә төшереп китик әле, XX гасыр башында татар халкына нинди сугышлар, авырлыклар кичерергә туры килә? Әсәрдә сүз кайсы сугыш хакында бара икән?

Күмелгән җавап: XX гасыр башы социаль тетрәнүләр, төрле характердагы сугышлар инкыйлаблар, ягъни берсеннән – берсе хәтәррәк, мәрхәмәтсезрәк вакыйгаларга аеруча бай була. 1904 елда Россия Япония белән сугыша. Тагын бер елдан яшәешнең барлык якларын, катламнарын хәрәкәткә китергән Беренче рус инкыйлабы башлана. Аннары илдә кара реакция еллары хөкем сөрә. 1914 нче елда Беренче Бөтендөнья сугышы - характеры ягыннан бүленгән дөньяны бүлү, талау,басып алу сугышы кабына. Әсәрдә шул сугышка бәйле вакыйгалар сурәтләнә. Сугыш гади халыкка кайгы – хәсрәт, ачлык – ялангачлык, рухи һәм физик гариплекләр алып килә.

Укытучы. Дөрес,ә кемнәр арасында конфликт туа?

Күмелгән җавап. Халык белән җәмгыять арасында конфликт туа. Кешеләр сугышның башлануын теләми. Чөнки ул төрле газаплар китерә.

Укытучы. Вакыйга ничек үстерелә?

Күмелгән җавап. Бик күпләр сугышка китә. Әмма егетләрнең бер өлеше төрле юллар белән сугыштан кала. Сәрвәрнең дә Исмәгыйльне җибәрәсе килми. Ул им-том итүче Сәрви карчыктан өшкереп ясалган “дару“ юнәлтә. **Укытучы.** Шул урында әсәрнең кульминацион ноктасы барлыкка килә. Нәрсә була?

Күмелгән җавап. Сәрвәр үз куллары белән әлеге “даруны“ Исмәгыйльнең колагына сала. Егет үлә.

Укытучы. Конфликт ничек чишелә?

Күмелгән җавап. Исмәгыйльнең фаҗигале кайгысыннан Сәрвәр юләрләнеп үлә. Надир исә, миңа Сәрвәрдән башка яшәү юк дип, үз-үзенә кул сала. **Укытучы.** Әсәрдәге йолдызлар нинди мәгънә белдерә.

Күмелгән җавап. Язмыш, бәхет төшенчәләрен. **Укытучы.** Элек безнең халыкта имеш, күктә һәркемнең үз йолдызы бар дигән ышану яшәгән. Һәрбер йолдыз - кемнеңдер яшәү, бәхет символын белдергән. Шуннан чыгып, без әсәрнең темасын билгели алырбыз. Төп тема нинди булыр?

Күмелгән җавап. Кеше бәхете мәсьәләсе. **Укытучы**. Укучылар, әсәрдә тагын берничә ярдәмче тема бар, аларны да билгелик. *Күмелгән җавап.* Мәхәббәт хисенең көчлелеге; социаль тигезсезлек; тормыш гаделсезлеге; кеше бәхетенә киртә булган сугыш афәте.

Укытучы. Укучылар, әлеге драма башка әсәрләрдә сирәк очрый торган бер герое белән дә игътибарга лаек. Кем ул?

Күмелгән җавап. Надир.

Укытучы. Шушы образга характеристика биреп үтик.

Күмелгән җавап. Надир - мулла малае. Ямьсез, гарип булса да, ул да кеше, аның да йөрәге бар. Улда ярата. Бу көч аңа ышаныч, яшәргә көч бирә. Сәрвәрнең үлеме Надирның соңгы өметен өзә һәм ул үз-үзенә кул сала.

Укытучы. Яшьләр белән Надир арасында ни өчен каршылык килеп чыга? Ни өчен Надир сугыш башлануга куана. Ни өчен аңа юләрләнгән Сәрвәр ныграк ошый?

Күмелгән җавап. Укучылар фикере тыңлана. Әсәрдән өзекләр укыла.

Укытучы. Шулай итеп, әсәрдә тагын бер ярдәмче тема барлыкка килә, бу нинди тема? Гарип Надирга нинди сыйфат хас?

Күмелгән җавап. Аның күңеле матур. Тема: күңел матурлыгы. ***Укытучы***. Укучылар, әсәрдә Исмәгыйльнең төшендә күргән тагын бер символик образ турында әйтелә, нәрсә ул?

Күмелгән җавап. Аждаһа. **Укытучы.** Бу образ әсәргә ни өчен кертелгән?

Күмелгән җавап. Чөнки сугыш - кешеләрне юк итүче аждаһа. **Укытучы**. Безгә әсәрнең идеясен ачар вакыт җитте, әсәрнең идеясе ничек булыр икән, укучылар?

Күмелгән җавап. Матур, якты хыяллар белән яшәүче, бәхеткә тулы хокуклары булган геройларның үлеменә китергән кара көчләргә, сугышка һәм аны башлаучыларга нәфрәт

уяту.
Укытучы. Бик дөрес, укучылар, Кәрим Тинчурин әлеге әсәре белән тагын бер кат сугышны - аның илгә китергән фаҗигасен ачып бирде. 4. Дәфтәрләрдә эш. Экранда да күрсәтелә.Сюжеты (аның үсеше, төп сюжет сызыклары). **Сюжет-композициясе** Вакыйгалар “мәхәббәт өчпочмагы”на нигезләнеп алып барыла. Экспозиция – хәзрәттә хезмәт итүче ятим егет Исмәгыйль Сәрвәрне ярата. Әбисе белән генә яшәүче кыз аның мәхәббәтен кабул итә. Мәхдүм Надир, хат язып, Сәрвәрне яратуын белдерә. Төенләнеш – сугыш башлана. Хәрәкәт үстерелеше – егетләрнең бер өлеше төрле юллар белән солдаттан кала, бер төркемен сугышка алып китәләр. Кульминация – Сәрвәр үз куллары белән Исмәгыйльнең колагына “дару”сала. Егет үлә. Чишелеш – Сәрвәр акылдан яза, соңрак сөйгәне кабере өстендә җан бирә. “Соңгы өмете”, “актык йолдызы” булган Сәрвәр үлеменнән соң Надир үз-үзенә кул сала.

5. Образлар системасы. Төп образлар турында сөйләшү, аларга бәя бирү.

Төп образлар: **Сәрвәр** – әбисе тәрбиясендә үскән кыз, горур табигатьле, ярдәмчел, кешелекле, әдәпле; бәхетле булачагына ышана, моның өчен бөтенесен эшләргә әзер; кыю, ихтыяр көченә ия. **Исмәгыйль** – тәрбияле, кешелекле, таза, матур, егет; ятимлектә үскән, кимсенеп яши; үзен Сәрвәргә тиң түгел дип саный, ярата белә; Надирга үч сакламый, ихтыярсыз, юаш; кайвакыт мескен булып күренә; “язмыштан узмыш юк” дип саный һәм бәхете өчен көрәшүдән баш тарта. **Надир** – табигать тарафыннан кимсетелгән, бөкре, ямьсез кыяфәтле; бик горур, үзен кызганучыларны дошман күрә; башкалар белән тигез буласы килә; Сәрвәрне яратуы яшәү көче бирә, мәхәббәте тормыш мәгънәсенә әйләнә; Исмәгыйльнең хисләрен хөрмәт итә; хыялында туган бәхетен акылдан язган Сәрвәр белән аралашуда таба; үлеме белән мәхәббәтенең зурлыгын раслый. 6. Әсәрнең сәнгатьчә эшләнеше өстендә эш. - сюжет-композиция төзеклеге; - образ-характерларның гаять уңышлы эшләнеше; - вакыйга-күренешләрнең үзара тыгыз бәйләнештә төп идеяне ачуга хезмәт итүе; - музыкаль жанрда булуы;
- халык иҗатын, тапкыр гыйбарәләрне, мәкаль-әйтемнәрне оста файдалануы; - лиризм һәм трагизмның үрелеп баруы; - геройларның рухи дөньясын ачу өчен, психологизм алымнарына мөрәҗәгать итүе.

7. Әсәр исеме өстендә эш, авторның әйтәсе килгән фикерен билгеләү.

Укытучы. Укучылар, драманың исемен автор ник “Сүнгән йолдызлар” дип атады икән? Әсәрнең исемендә нинди мәгънә булырга мөмкин?

Көтелгән җавап. Драма Исмәгыйльнең төш күрүе белән башланып китә. Төш әсәрдә күчерелмә мәгънәгә ия һәм мөстәкыйль сюжет сызыгын тәшкил итә. Төштә аждаһаның йолдызларны сүндерүе, Исмәгыйльнең, Сәрвәрнең, Надирның һәм башка бик күп егетләрнең йолдызлары сүнүе, күк йөзен караңгылык каплап алу драманың төп сюжет сызыгында булачак күңелсез вакыйгаларга ишарә булып тора. Шул рәвешле, әсәр үзәгенә драматург халык иҗатындагы ышануны ала.

Укытучы. «Сүнгән йолдызлар - солдатка алынучылар гына түгел. Ләкин Исмәгыйль төшен сөйләгәндә, йолдызларның исемнәрен үк әйтә. Үзен, Сәрвәрне, Надирны һәм тагын берничә дустын атый. Ләкин ни өчен Исмәгыйль дә, Сәрвәр дә, Надир да йолдызлар икән? Йолдызлар сүнү аларның үлемеме?

Көтелгән җавап. Исмәгыйль үлгәннән соң, Сәрвәрнең бәхете сүнә. Ә Сәрвәр үлгәч, Надирның бәхете сүнә. Исмәгыйль Фәрхи карчык даруыннан үлә, ләкин ул да даруны бәхетсезлеге аркасында салдырырга риза була — сугышка китсә, кайта алмавын белә, Сәрвәрне бервакытта да күрә алмам дип хәсрәтләнә.

Укытучы. Димәк, укучылар, әсәр ни өчен “ Сүнгән йолдызлар “ дип атала ?

Көтелгән җавап. Сүнгән йолдызлар — кешеләрнең сүнгән бәхетләре.

Укытучы. Ә бәхетсезлекнең сәбәбе нәрсәдә?

Көтелгән җавап. Автор сурәтләвенчә, кешеләрнең бәхетсезлеге — аларның гаепләре түгел, ә тормыш гаделсезлеге. 1914 елгы сугыш та, Надирның ямьсезлеге, гариплеге дә тормыш гаделсезлеге һәм кешеләр ул гаделсезлекне үзләре генә җиңеп чыга алмыйлар.

Исмәгыйль белән Сәрвәр аңа каршы үзләренчә көрәшәләр, язмышны хәйлә белән җиңмәкче булалар, ләкин җиңеләләр. Надир бу гаделсезлекне үзенчә җиңә. Бу әсәрдә ул — бердәнбер көрәшче.

IV. Йомгаклау. Нәтиҗә.

Укытучы. Әсәрдә нинди проблема күтәрелгән?

Көтелгән җавап. Пьесада мәхәббәт хисенең матурлыгы, кеше хокукы, аның язмышы; кеше бәхетенә киртә булган сугыш афәте, тормыш гаделсезлеге проблемалары күтәрелгән.

Укытучы.Без нинди сорауга җавап эзләдек соң?

Көтелгән җавап. «Бәхетле булыр өчен нишләргә кирәк соң?» дигән сорауга җавап эзләдек.

Укытучы. Төп тема булып нәрсә чыга?

Көтелгән җавап. Әсәрнең төп темасы — кеше бәхете.

Укытучы. Әйе, тема пьесаның баштагы күренешендә үк калкып чыга. Исмәгыйль үзен көткән бәхеткә икеләнеп карый, Сәрвәр исә бәхетле тормышын бик ачык күз алдына китерә, Надир үз бәхетен мәхәббәтендә эзли. Хәтта Фәрхи карчыкның да үз бәхете бар. Фәрхи карчыкның баю ягын гына кайгырта. Димәк, әсәрдәге һәр конфликтлы вакыйгада бәхет темасы төрле каршылыкка очрый. Ачылганнан-ачыла бара. Ахыр чиктә проблемага— «Бәхетле булыр өчен ни эшләргә кирәк?» дигән сорауга әйләнә. Бу яктан пьеса чәчмә әсәрләргә охшый.

Әсәрнең төп герое — Надир, дидек. Әсәрнең күп өлеше аның кичерешләрен ачуга багышлана. Надир кичерешләрен, лирик әсәрләрдәге кебек, өчкә бүлә алабыз. Хисенең дәрәҗәсе, сәбәпләре һәм юануы.

Әсәрнең төп темасы — кеше бәхете, дидек. Бу тема бүгенге көндә дә актуаль. Шуңа да ул театр сәхнәләрендә уңышлар белән бара.Хәтта Әнкара дәүләт театрында Кәрим Тинчурин пьесасы буенча "Сүнгән йолдызлар" премьерасы булды . Татар милләтен бөтен дөньяга таныту , сәнгатебезне, мәдәниятебезне чит илләрдә күрсәтү, әлбәттә, зур дәрәҗә. Без Кәрим Тинчурин белән горурланабыз!

2. Билгеләр кую.

3. Өй эше. 1.Төп образларга характеристика язарга. (Үрнәк бирелә.)
2. Инша язу өчен материал тупларга.

МИН УКЫТУЧЫЛАР НӘСЕЛӘННӘН

Кирушин Виталий Климентович, 9 класс
Фәнни җитәкче - Кирушина Елизавета Васильевна,
Мамадыш районы МБГБУ«Албай төп гомуми белем мәктәбе"

Укытучы! Бар нәрсәнең, һәр эшнең башлангычы син. Укытучы булу – чын батырлык. Укытучы үзенә игелеклелек хисләрен, сабырлыкны, тыйнаклыкны, гадилек һәм олылыкны җыйган. Кешелек яши башлаганнан бирле остаз –укытучы булган.

Җир йөзендә яшәгән һәр кешенең язмышы укытучыга бәйле. Тормышта бар яктылык аңардан – хакыйкатькә, зирәклеккә, туганлыкка, яхшылыкка, тынычлыкка хезмәт иткән укытучыдан башлана.

Әйе, укытучы-иң изге, иң гүзәл зат. Безгә саекмас белем чишмәсе, тәрбия бирүче ул.

Минем нәселем - укытучы-мөгаллимнәр нәселе. Ул-минем горурлыгым, чөнки әби-бабам, апа - абыйларым,туганнарым, әти-әнием үзләренең бөтен гомерләрен белем бирүгә багышлаган күркәм затлар. Алар, мәктәп тормышын шәхси тормыштан өстен куеп, бар вакытларын яшь буынга тыйнак кына изгелек орлыкларын чәчүгә, гыйлем таратуга багышлый. Бу һөнәрнең бөеклеген аңлаганга, мин дә киләчәктә нәселемнең династиясен дәвам итеп укытучы булырга хыялланам.

Укытучы эше җиңел түгел икәнен күреп беләм. Алар бар белгән белемнәрен балаларга бирүчеләр, укучыларны кызыксындырган барлык сорауларга җавап табучылар, һәр көнне күз нурларын түгеп дәфтәр тикшерүчеләр дә.

Дәреслектән тыш, төрле мәгълүмат чыганакларын, информацион технологияләрне кулланып, кызыклы дәресләр үткәрүче укытучы булу өчен бик күп сыйфатларга ия булырга кирәк. Алар – белемле дә, акыллы да, сабыр –түземле дә, гүзәл дә. Укытучы булу өчен иң кирәкле сыйфат – балаларны ярату, аларны бертигез күрү. Бу һөнәр зур сабырлык, түземлек, күпкырлы белем, зыялылык, балаларга карата олы мәхәббәт һәм сайлаган эшеңә чиксез бирелгәнлек таләп итә.

”Укытучы” сүзе чыннан да изге, матур исем. Укытучы хезмәте авыр да, җаваплы да, кызыклы да. Бу һөнәрне сайлау тынгысызлык, эзләнү юлын сайлау, үз – үзеңә искиткеч таләпчән булу, көндәлек тырыш, эзлекле хезмәт юлын сайлау дигән сүз.

Минем туганнарым шул сыйфатларның барына да ия дип уйлыйм.

Эшемнең **максаты**: нәселебездәге укытучыларны барлау, үзебезнең укытучылар династиясенең нәсел шәҗәрәсен төзү.

Бурычлары: мәгърифәтчелек тарихы турында тулырак мәгълүмат алу, укытучы хезмәте белән якыннанрак танышу, туганлык җепләрен ныгыту.

Фәнни-эзләнү эшемне башлап җибәрү белән кызыксыну туды. Кеше үз нәселен, аларның кемнәр, нинди һөнәр ияләре булулары турында беләләрме? -дигән сорауга җавап эзләп, мин авылым халкыннан сорашу үткәрдем. Ул түбәндәге сораулардан торды.

1. Син үз нәселеңне беләсеңме?

- әйе, беләм -47% , -юк - 28%, -кызыксынам -19%

2.Сезнең нәселдә нинди һәнәр ияләре булган?

- укытучылар - 21% - гади эшчеләр - 32% -төрлесеннән - 47%

3.Син үзең нәсел шәҗәрәсен булдырыр идеңме?

- әйе - 35%

-белергә телим, эшне башладым - 38% уйланам - 27%

1.Мәгърифәтчелек тарихы

Безнең төрки бабаларыбыз IV гасырда ук укый – яза белгәннәр . Идел буе Болгар дәүләте чорында мәгърифәт эше аеруча алга киткән .Чөнки гыйлем һәрвакыт игьтибар үзәгендә булган, уку йортлары тоту изге эш дип саналган. Мөселманнарның һәр мәчете каршында мәдрәсә булган. Әлбәттә инде , бу мәдрәсәләрнең төп юнәлеше – дини белем бирү , мәдрәсә программасына Коръәнне үзләштерү һәм ятлау, аның тәфсирен, хәдисләрне, шәригатьне һәм гарәп телен өйрәнү кертелгән, аларда белем бирү югары булмый . Әмма халкыбызның мәгърифәтенә нигез салу шулардан башланган. Казан ханлыгында иң зур уку йортларының берсе сәед Кол Шәриф мәдрәсәсе булган. Биредә үзенең диненә һәм ватанына чын күңелдән бирелгән шәкертләр тәрбияләнгән. Аларның барысы да 1552 елда Казанны урыс гаскәрләреннән саклаганда һәлак булганнар.

Патша хөкүмәте ,Казанны сугышып алганнан соң , татар мәчетләре белән бергә алар янындагы мәдрәсәләрне юкка чыгарырга тырышкан .18 нче йөзнең 70 нче елларыннан башлап , мәдрәсәләрнең хәле шактый җиңеләйгән.(Пугачев восстаниясенә бәйле, татар һәм башка милләтләрнең зур көч булып күтәрелүе хөкүмәтне уйланырга мәҗбүр итә.) Ул чорда Казанда ике уку йорты - Ахун һәм Апанай мәдрәсәләре, 1780 елда Әмирхания мәдрәсәсе ачыла.

XVIII гасыр ахырында атаклы авыл мәдрәсәләре оеша башлый. Кышкар, Мәнгәр, Сатыш, Саба, Бәрәскә, Эстәрлебаш, Мәчкәрә, Тайсуган, Ташкичү авылы мәдрәсәләре шундыйлардан. 20 нче гасыр башында мәгарифнең дөньявилыгын үстерү юнәлешендә эш башлана.Шул нигездә хәреф- иҗек ысулына корылган кадими мәдрәсәләргә аваз-хәреф ысулына нгезләнгән җәдиди мәдрәсәләр өстәлә . Шәкертләргә күбрәк дөньяви белемнәр бирүне максат итеп куйган яңа тип мәдрәсәләрдән “Мөхәммәдия”

,”Касыймия”,”Галия”,”Хөсәения”,”Рәсүлия”,”Буби”ны әйтеп үтәргә кирәк. Татарның үткәндәге күпчелек күренекле шәхесләре дә нәкъ менә шушы мәдрәсәләрдән чыккан .

Кыскасы , бездә гасырлар дәвамында төрле кысуларга һәм югалтуларга карамастан, аң-белемгә игътибар зур булган, татарлар революциягә кадәр үк гыйлемле халыкларның берсе саналган .

2.Кем ул укытучы?

Без укытучы һөнәрен игенче һөнәре белән чагыштырыр идек, чөнки игенче зур авырлык белән иген үстерә. Укытучы да нәни баланың күңеленә яхшылык орлыгы чәчә, белем бирә, тәрбияли.

Һөнәрләр күп: кем булсаң да
Табиб, эшче, тукучы...
Тик онытма бер нәрсәне –
Юл күрсәтә укытучы.
Бала күңеленә белем белән
Бәхет орлыклары саласың.
Кешеләргә бәхет бирсәң генә,
Син бәхетле була аласың –
Укытучы була аласың!

Кеше - кеше өчен кыйммәтле дару ул, дигән борынгылар. Табиблар кешене дару белән дәвалыйлар. Ә укытучы хезмәтендә әзер таблеткалар юк. Һәр очрак өчен, һәр укучы өчен укытучылар шул "таблеткалар”ны табарга тиеш. Педагогның шәхси үрнәге, сүзе, киңәше – укучы балалар өчен алыштыргысыз бер дару.

Шундый гыйбрәтле риваять яшәп килә. Кешеләр авыр йөк ташый. Ул йөк күтәрергә уңайлы һәм уңайсыз булган төрле зурлыктагы капчыкларга тутырылган була. Һәр эшче, үзенә уңайлырак капчык сайлап алып, аны тиешле урынга илтеп куя һәм, тагын шундый ук капчык сайлау өчен, кире шул урынга әйләнеп кайта. Бары тик бер эшче генә һәрвакыт, уфылдый-уфылдый, җилкәсенә иң авыр йөкне сала һәм аны урынына илтеп җиткерә. Ә инде аннан: "Ни өчен син үз теләгең белән иң авыр йөкне аласың?”- дип сорагач, ул: "Аны кемдер күтәрергә тиеш иде. Әйдә, ул кеше мин булыйм,” –дип җавап бирә. Әйе,чынлап та,укытучы ул - дөньядагы иң авыр йөкне күтәрүче.

3.Укытучылар нәселе

Һәр кеше дә укытучы була аламы? Минемчә, укытучы булып туарга кирәк. Укытучы һөнәрен сайлау- тынгысызлык,эзләнү юлын сайлау, үз-үзеңә искиткеч таләпчән булу, тырыш хезмәт юлын сайлау дигән сүз. Укытучы һөнәрен сайлаган кешегә иң башта-табигать биргән сәләт, тирән белем, сабырлык, күркәм холык, һәрвакыт үз-үзннне башкаларга үрнәк итеп тота белү сыйфаты хас булырга тиеш. Мин моны ишетеп кенә түгел, күреп тә беләм, чөнки нәселебездә безнең укытучылар бик күп. **Бабам - Кирушин Михаил Григорьевич, әбием – Анна Ивановна** Казан дәүләт педагогия институтын тәмамалыйлар, тарихчылар бабамның бертуганы - **Роза Григорьевна** гомере буе “Усали урта мәктәбе”ндә татар теле һәм әдәбияты, ә тормыш иптәше **СеменПасыев** музыка укытучысы, оста гармунчы. Аның кызы - **Лидия Пасыева** шул ук мәктәптә тарих улы- **Владимир Пасыев** - географ, әбием белән бертуган – **Ольга Ивановна**- бология укытучысы ,аның улы - **Артем Михайлович**-географ, киленнәре - **Светлана Владимировна** - чит телләр, әби - бабамның кызлары - **Людмила Михайловна** -тарих, **Любовь Михайловна** - туган тел һәм әдәбияты ,аның тормыш иптәше **Геннадий Алексеевич** - информатика, аларның уллары - **Владимир Геннадьевич** - физика ,математика һәм кызлары **Ульяна Геннадьевна** - тарих, әби-бабамның улы - **Леонид Михайлович химия һәм биология**, аның хатыны **Нина Павловна** - математика һәм минем әтием **Климент Михайлович -** химия, биология һәм әнием - **Елизавета Васильевна -** туган тел һәм әдәбияты укутычсы. Шуларның берничәсе турында таныштырып китәсем килә.

Авылым тарихында якты йолдыз булып кабынган, халкыбыз хәтерендә мәңге уелып калган онытылмас затларыбыз байтак.Шуларның берсе – **бабам - Кирушин Михаил Григорьевич.** Мин аны яхшы хәтерлим, чөнки мин аның матур әкиятләрен тыңлап үстем.

Аның исеме күпләргә таныштыр дип уйлыйм, чөнки бабам 30 елдан артык мәктәптә балалар укыткан.

“Үзеңнән соң җирдә мәңгелек эз калдырыйм дисәң- укытучы бул!”. Хак сүзләр. Укытучыдан башка президент та, патша да, инҗенер- төзүче, язучы, сатучы да булмас иде. Балаларның иңнәренә канат куеп, һәрберсенә тормышта урын табарга булышкан кеше дә укытучы!” дип үзенең төпле киңәшләрен бирде бабабыз.

Аны искә алмаган бер генә көнем дә юктыр. Ул чын тарихчы иде. Үз һөнәрен бик яратып башкарды. Укыткан укучыларыннан да шундый ук сүзләрне ишетеп үсәм.

Укытучы бөек, изге була
Йөрәкләрдә мәңге саклана.

Үз гомерен, нәкъ бабам кебек, шул һөнәргә багышлаган әбием - **Кирушина Анна Ивановна** турында да таныштырып китәсем килә. Ул бүгенге көндә дә исән-сау, безнең белән бергә яши.Әбием дә тарих укытучысы. Алар бабам белән бергә Казан педагогия университетын тәмамлыйлар. Гомерләре буе икесе дә бер сукмактан атлыйлар.

“Ул вакытта авыл мәктәпләрендә дә балалар бик күп. Һәрберсенә тиешенчә белем бирү өчен бик тырышырга туры килде.Хезмәтем минем- мәңге картаймас шатлыгым чыганагы” – дип сөйли әбием.

Әбием белән бабам эшләгән ватытта һәр эшне җиренә җиткереп башкаручылар булганнар. Авылыбызның музее да алар инициативасы һәм хезмәте белән сафка баскан. Ул вакытта компьютерлар юк, әбием мәгълүмат тупласа, бабам аны үзенең матур итеп язуы белән стендлар ясаган. Бу хезмәтне күрмәгән, бәяләмәгән кеше юктыр.Эшне яратып, тырышып эшләгәндә генә менә шундый нәтиҗәләргә ирешеп була.

Алар үз гомерләрен укытучы хезмәтенә багышлаганнар. Балаларына да бу һөнәргә мәхәббәт тәрбияләгәннәр. Мин бу сүзләрне бик зур горурлык хисе белән әйтә алам. Чөнки дүрт баланың өчесе укытучы һөнәрен сайлаганнар. Әби-бабамның зур кызы - **Людмила Михайловна**-тарих, аннан кечесе - **Любовь Михайловна** - татар теле һә әдәбияты, ә кече уллары ,минем әтием - **Климент Михайлович** химия һәм биология фәне укытучысы булу өчен югары белем алганнар.

Сиңа сөйләрләр- онытырсың, эшләп күрсәтерләр- хәтереңдә калыр.
Үзең эшләп карасаң- аңларсың...

Минем әтием - Кирушин Климент Михайлович- мәктәбебездә директор булып эшли һәм бер үк вакытта балаларга белем бирә.

Хөрмәтле әтием! Синең өчен
Шигъри юллар килә күңелгә,
Керсез уйлар бөреләнә җанда,
Йөрәкләрдән моңнар түгелә.
Синең күзләр җылы караш сирпи
Якты нурлар бизи кыйбланы.
Кадерле әтием! Син - кояшы
Мәктәп дигән нәни дөньяның.
Олы җанлы укытучы исемен
Син йөртәсең горур, хөрмәтләп.
Синең исем белән мактаулы һәм
Синең исем белән хөр мәктәп!
Киң карашлы укытучы да син,
Таянычы һәрбер баланың,
Киләчәктә гөлчәчәккә күмелер
Син эз салган мәктәп аланы.
Синең сүзең иң саф чишмә кебек
Шифа бирә һәркем аңына,
Мәрхәмәт һәм шәфкать йөге белән
Тумыштан ук сеңгән канына.

Киң күңелле һәм ярдәмчел дә син -

Җитәкчегә тәңгәл сыйфатлар.

Әтием хезмәт блын химия һәм биология укыту белән башласа, хәзерге көндә ул баларга физик тәрбия бирә. Спортны чын күңелдән үзе яратканга , бездә дә шуны тәрбияли. Мәктәбебездә укучылар физкультура дәресләрен түземсезлек белән көтеп алабыз. Дәресләрдән тыш җиңел атлетика һәм чаңгы белән өстәмә шөгыльләнәбез. Эшнең нәтиҗәле булуы әтиемне дә, безне дә бик сөендерә. Районыбызда бу төр спорт буенча без һәрвакыт беренчеләр. Республика күләмендә уздырылган ярышларда да актив катнашып урыннар яулыйбыз.

Әтием тырыш хезмәте өчен районыбызның мактау грамоталары,Россиянең мактау грамотасы белән бүләкләнә.

Инде әтием белән бер сукмактан атлаучы - **әнием – Кирушина Елизавета Васильевна** турында да әйтеп китәсем килә. Ул татар теле һәм әдәбияты укытучысы. Әниемнең үзенең кечкенә вакытларын искә алганда, “Без иптәш кызларым белән гел укытучы уенын уйдык идек” дип искә ала.Шуңададыр бу хезмәт юлын ул бер икеләнүсез сайлый һәм үз эшен бик яратып башкара. “Укучыларыңны бер төн эчедә сагынып киләсең икән, бу хезмәт юлын сайлап ,син ялгышмаганлыгыңны аңлыйсың”-ди әнием. Укучылар белән төрле конкурсларда катнашалар, район олимпиадаларында призлы урыннарны яулыйлар.

Инде әби -бабамның балалары укутучы һөнәрен сайлаган кебек, яңа буын алмашуын күрәм. Без әти-әниемнә ике бала. Апам - **Кирушина Ираида Климентовна** да үзе теләп укытучы һөнәрен сайларга теләде. Ул бүгенге көндә Казан дәүләт федераль университетының Алабуга филиалында чит телләр буенча белем ала. “Уку тырышып укыган кешегә авыр түгел,узмне чын укытучы итеп дәрес биргәндә тоям “-ди апам. Иптәшләре дә аның турында болай диләр:”Укытучы булу сезнең каныгыздан күчеп килә, шуңа күрә дә һәр башкарыласы эш сиңа җиңел бирелә”. Уку йортында үткәрелгән чараларда да актив катнаша ул. Һәм эшенең нәтиҗәләре дә бар.

Минем дә теләгем - укытучы булу. Мина бу теләк әтимнән күчкән дип уйлыйм. Чөнки әтием безнең белән сәламәт яшәү рәвеше алып бара. Сәламәт кеше генә дөрес уйлый, фикерли ала ди ул. Бу фикер белән мин дә килешәм. Шуңададыр алдагы тормышымда теләгем- физик тәрбия укытучысы булу. Тырышып уку белән бергә бик күп ярышларда да катнашам. Теләп, яратып башкарылган эшнең нәтиҗәсе дә була.Район, республика күләмендә оештырыл-

ган ярышларда призлы урыннары бик күп.

Йомгаклау

Эшемне тәгәлләгәч, үзебезнең нәселдә булган укытучыларны болындагы матур чәчәкләр итеп күз алдына китердем. Шуңа күрә дә үзебезнең нәсел мөгаллимнәре шәҗәрәсен чәчәк болынында ясадым. . Чыннан да, буыннар алмаша бара. Әби-бабам һөнәре әти-әниемә, алардан безгә күчә . Бу хезмәт юлын сайлаучылар чын мәгънәсендә бөек кешеләр. Чөнки укытучының хезмәт нәтиҗәсе- аның укучыларында. Әбиемнең безгә-оныкларга һәрвакыт мисал итеп әйтә торган Муса Җәлилнең “Бер үгет” шигыреннән өзек китерәсем килә.

Син яшәмә җирдә файдасыз бер

Түмгәк булып тигез урында.

Янып калсын гомерең, маяк булып

Үзеңнән соң килгән буынга.

Күренекле язучы Фәнис Яруллин укытучыларга юкка гына “Се иң гүзәл кеше икәнсез!” – дип әйтмәгән. Чыннан да, кирәк чакта безне мактаучы да, яклаучы да, киңәшче дә – укытучылар. Нәсебездә булган укытучыларга, җир йөзендәге барлык укытучыларга узем һәм барлык укучылар исеменнән рәхмәт әйтеп, шушы шигъри юллар белән чыгышымны тәгәллисем килә.

Җир йөзендә иә-иң матур теләкләрне,

Сорасалар, багышларга кемгә, диеп.

Әсир иткән үзенә бик күп йөрәкләрне

Укытучыма, дияр идем, башым иеп.
(Лена Шагыйрьҗан)

Кулланылган әдәбият
1. Г.Гарипова, Н.Гариф “Биектау авылы тарихы”, Казан -2016.
2. Р.Гыйлемханов “Биектау авылы тарихы”, Казан – 2016.
3. Балык Бистәсе районы, Биектау авылының “Туган як ”музее чыганаклары.
4. Балык Бистәсе районы, Котлы – Бүкәш авылы музее чыганаклары.
5. Р.Гыйлемханов, Н.Гариф “Биектау авылы мәктәбенә бәйле сәхифәләр”, Казан -2017.

ФОРМИРОВАНИЕ БЕЗОПАСНОГО ПОВЕДЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА ДОРОГАХ С УЧЕТОМ ТРЕБОВАНИЙ ФГОС

Латипова Лилия Фаизовна,
воспитатель группы продленного дня
МБОУ КСШ №3 г. Кукмор РТ

1. Введение

Жизнь, здоровье и безопасность детей полностью зависит от окружающих его взрослых. Опыт развивающихся стран, раньше нас вступивших в автомобильный век, показывает, что обучать ребенка правильно переходить улицу надо с самых ранних лет. Не с пяти – шести, как принято у нас, а гораздо раньше, так как знания, полученные в детстве наиболее прочны, а правила усвоенные в эти годы, впоследствии становятся нормой поведения, а соблюдение – потребностью человека.

Обучение младших школьников культуре поведения на улице тесно связано с развитием у детей ориентировки в пространстве. Кроме того, каждый педагог должен помнить, что нельзя воспитать дисциплинированного пешехода, если с детства не прививать также важные качества, как внимание, собранность, ответственность, осторожность, уверенность. Отсутствие этих качеств может быть причиной дорожных происшествий.

В совершенствовании и закреплении знаний особая роль отводится организации игровой деятельности детей, в которой формируется пространственная ориентация школьников и их умение применять эти знания на практике.

Проект по подготовке младших школьников к безопасному поведению на дорогах разработан в рамках Федерального закона «О безопасности дорожного движения», закона Российской Федерации «О безопасности», «Правил безопасного поведения учащихся на улицах и дорогах», Федерального государственного стандарта начального общего образования.

В современной системе школьного воспитания остро обозначилась проблема кардинального изменения ее содержания, форм и методов организации работы по обеспечению безопасности школьников в дорожно - транспортной среде.

Осознание этого привело нас к необходимости создания проекта направленного на внедрение систематической разноплановой работы, использование творческих форм и методов обучения и воспитания детей, а так же активные формы организации обучения педагогов, просвещения родителей по данной проблеме.

Данный проект написан для учащихся начальных классов, который позволит сформировать у детей устойчивый навык переключения на самоконтроль (умение пользоваться знаниями и следить за своим поведением) в окружающей дорожно-транспортной среде на дорогах.

2. Актуальность проекта

При переходе на федеральные государственные стандарты второго поколения, современные требования к образованию предусматривают необходимость сконцентрировать своё внимание на соблюдении безопасного поведения младших школьников на дорогах.

В наши дни все большее место в системе безопасности жизнедеятельности занимает детский дорожно-транспортный травматизм, что доказано показателями статистических данных.

В прошлом году на дорогах Татарстана погибло 26 детей, это на 2 ребенка больше, чем в 2012-м. Число погибших в ДТП детей в РТ выросло на 8,3%. Число раненных детей увеличилось на 3,9%: с 611 человек до 635.Общее число аварий с участием детей выросло на 5,2%. В 2012 году было зарегистрировано 573 ДТП, в 2013-м – 603.

За 7 месяцев 2013 года на улицах городов и дорогах Республики Татарстан было зарегистрировано 328 ДТП с участием детей, в которых 15 детей погибли и 339 детей получили травмы различной степени тяжести.

В возникновении повреждений наряду с анатомо-физиологическими и психологическими особенностями детей существенное значение имеет, и незнание детьми правил поведения на дороге и в общественных местах, недостаточность житейских навыков, повышенная детская любознательность, растерянность и страх в чрезвычайных ситуациях, неумение выйти из сложной ситуации, в которой он оказался.

В современном обществе родители чаще всего обеспокоены своим материальным благосостоянием и все меньше уделяют внимание вопросам безопасности своих детей, хотя многие родители оберегают и защищают своего ребенка от опасности. Но задача взрослых должна состоять не только в этом, а в том, чтобы подготовить детей к встрече с различными сложными, а порой опасными ситуациями.

Поэтому от воспитателя группы продленного дня требуется не столько обучение школьников правилам дорожного движения, сколько формирование у них навыков безопасного поведения и развитие познавательных процессов, необходимых для правильной ориентации на улице. Исходя из этого, нами был выбран проект «Формирование безопасного поведения младших школьников на дорогах с учетом требований ФГОС».

3. Цель и задачи проекта

Цель проекта: Формирование навыков безопасного поведения младших школьников на дорогах, с целью предупреждения детского дорожно-транспортного травматизма с учетом требований ФГОС.

Задачи проекта:

1. Обучение младших школьников правилам безопасного поведения на дорогах.
2. Формирование сознательного отношения младших школьников к выполнению правил дорожного движения, ценностного отношения к своему здоровью.
3. Воспитание чувства ответственности за личную безопасность.
4. Развитие самостоятельности, активности, мотивацию к безопасному поведению.

Целевая группа проекта: учащиеся начальных классов

3.1. Объект исследования

Внеурочная деятельность с младшими школьниками в образовательном учреждении в соответствии с требованиями ФГОС.

3.2. Предмет исследования

Формирование навыков безопасного поведения младших школьников в процессе внеурочной деятельности.

4. Проектное решение

1 этап. Подготовительный.

Подготовительная работа с учащимися.

Педагог создает в группе проблемные ситуации, планирует развивающие вопросы, которые можно задавать в любое время, получив первичную информацию о базовом запасе

знаний, представлений детей по теме педагог, получает информацию того, какой они видят свою деятельность, кто из детей нуждается в поддержке, помощи, делает выводы и намечает формы предстоящей работы. Часть учащихся получают задание по выбранной теме.

Подготовительная работа с родителями.

Перед началом работы над проектом педагог рассказывает родителям о целях, задачах проекта, старается убедить их в необходимости оказания помощи и серьезного отношения к исследованиям, заданиям и играм детей. К сожалению, далеко не все родители понимают необходимость воспитания поведения на улицах. Однако работа в рамках проекта оказывается привлекательной для многих родителей, сближает их с детьми.

Материал для проведения проекта:

Книги, настольные игры, альбомы, листы бумаги, карандаши, фломастеры, линейка, восковые мелки, иллюстрации, плакаты, цветная бумага, конструкторы различных видов, наборы дорожных знаков, модели транспорта, настольные игры, художественная литература, картотека со стихами, загадками, пословицами, для ролевых игр вещи, для переодевания, наборы с медицинскими инструментами, руль, жезл и пр.

2 этап. Основной.

Выявив объем знаний детей, их интересы и пожелания, мы разработали программу внеурочной деятельности по правилам дорожного движения.

На мероприятиях младшие школьники выступали со своими сообщениями, приготовленными дома совместно со своими родителями. Такие выступления перед сверстниками развивали у детей познавательные и творческие способности, уверенность в своих возможностях, умение объяснять и отстаивать свою точку зрения, умение задавать и отвечать на вопросы. У детей повысилось самооценка, появилось стремление к дальнейшему познанию окружающей действительности.

Воспитатели проводили ряд мероприятий, в которых дети узнали много интересного о правилах безопасного поведения на дорогах, научились ориентироваться в различных жизненных ситуациях и применять знания, умения и навыки в повседневной жизни.

Таким образом, участвуя, во внеклассных мероприятиях младшие школьники:

- самостоятельно адекватно оценивают правильность своего решения в любой жизненной ситуации
- эмоционально настраиваются на предстоящую деятельность
- учатся ставить цели
- развивают коммуникативные компетенции
- развивают в себе чувство собственной значимости и инициативности
- ощущают проявления заинтересованности, не безразличия, заботы со стороны сверстников и взрослых.

3 этап. Заключительный.

На третьем этапе подводятся итоги проекта в виде:

- сюжетных игр с викториной
- тестирование
- экскурсии
- видео уроки и т. п.

5. Жизненный цикл и этапы реализации проекта

Сроки реализации проекта – 2017 -2018 г.

Этапы реализации проекта:

1.Подготовительный этап (02.09.2017 г.-11.11. 2017 г.)

2.Основной этап (15.11.2017- 25.03.2018 г.)

3.Заключительный этап (13.04.2018- 24.05.2018г.)

Программа проектных мероприятий

	Комплекс мер	Место проведения	Срок проведения	Ответственный
Этап 1				
	Игра «Юные инспекторы дорожного движения»: «Понятие об участниках дорожного движения».	Кабинет начальных классов	02.09.2017	Латипова Л.Ф.
	Встреча сотрудников УГИБДД МВД с родителями школьников	Актовый зал	16.09.2017	Завуч по УВР
	Родительское собрание на тему «Дети и ПДД»	Актовый зал школы	27.09.2017	Латипова Л.Ф.
	Конкурс рисунков «Я и дорога»	Кабинет ГПД	09.10.2017	Латипова Л.Ф.
	Беседа « Где можно кататься на санках и коньках?»	Кабинет ГПД	25.10.2017	Латипова Л.Ф
	Конкурс рисунков «Осторожно скользко!»	Кабинет ГПД	30.10.2017	Латипова Л.Ф
	Беседа «Уважай правила движения!»	Актовый зал	11.11.2017	Латипова Л.Ф.
Этап 2				
	Игра «Где играть?»	Кабинет ГПД	15.11.2017	Латипова Л.Ф.
	Мероприятие «Посвящение в пешеходы».	Кабинет начальных классов	07.12.2017	Латипова Л.Ф.
	Веселые старты «Светофорик»	Спортплощадка	10.12.2017	Латипова Л.Ф.
	Игра « Мы учимся соблюдать правила дорожного движения»	Кабинет начальных классов	19.12.2017	Латипова Л.Ф.
	Игра «Юные инспекторы дорожного движения»: «Уважайте правила движения»	Кабинет ГПД	25.12.2017	Латипова Л.Ф.
	Мероприятие «Улица полна неожиданностей»	Актовый зал	05.01.2018	Латипова Л.Ф.
	Весёлые старты «Мир на дороге»	Спортплощадка	17.01.2018	Латипова Л.Ф.
	Игра «Внимание улица»	Кабинет ГПД	30.01.2018	Латипова Л.Ф.
	Беседа сотрудников УГИБДД с школьниками.	Актовый зал	15.02.2018	Завуч по УВР
0	Игра «Азбуку дорожную - знать каждому положено»	Кабинет начальных классов	21.02.2018	Латипова Л.Ф.
	Игра «Дорожная	Кабинет ГПД	18.03.20	Латипова Л.Ф.

1	азбука»		18	
2	Игра «Безопасное колесо»	Спортплощадка	25.03.2018	Латипова Л.Ф.
Этап 3				
	Викторина «Юные инспекторы дорожного движения»: «Внимание улица»	Кабинет ГПД	13.04.2018	Латипова Л.Ф.
	Сказка «Путешествие в страну дорожных знаков»	Кабинет начальных классов	17.04.2018	Латипова Л.Ф.
	Тест «Дорожные знаки», по правилам дорожного движения.	Кабинет ГПД	07.05.2018	Латипова Л.Ф.
	Викторина « Юные инспекторы дорожного движения»: «Какой я пешеход?»	Кабинет ГПД	10.05.2018	Латипова Л.Ф.
	КВН: « Мы пешеходы»	Спортзал	13.05.2018	Воспитатели ГПД
	Мультфильм «Пешеходный переход»	Актовый зал	15.05.2018	Воспитатели ГПД
	Экскурсии «Я–пешеход»	Стадион	17.05.2018	Воспитатели ГПД
	Изготовление буклетов и памяток	Кабинет ГПД	20.05.2018	Давлетшина Л.М.
	Викторина «Юные инспекторы дорожного движения»: «Как перейти улицу, если нет светофора?»	Спортплощадка	24.05.2018	Воспитатели ГПД

6. Ожидаемые результаты реализации проекта

1. Формирование навыков безопасного поведения младших школьников на дорогах, с целью предупреждения детского дорожно-транспортного травматизма с учетом требований ФГОС.
2. Обучение младших школьников правилам безопасного поведения на дорогах.
3. Воспитание чувства ответственности за личную безопасность.
4. Развитие самостоятельности, активности, мотивацию к безопасному поведению.

6.1. Прогнозируемые социальные эффекты

6.2.

1	2
Стейкхолдеры	**Социальные эффекты**
Учредитель	Участие в конкурсе «Безопасное колесо»
Обучающиеся	Коммуникативное, творческое развитие; углубление знаний по ПДД
Родители	Безопасное поведение детей на дорогах
Педагогический коллектив	Формирование навыков безопасного поведения младших школьников

Партнеры	Меньше травматизма школьников

7.Риски реализации проекта и пути их преодоления

1	2	3
Риски	Условия возникновения	Пути преодоления
Финансовые	Проведение ряд мероприятий по ПДД (нужны канцтовары, буклеты, наглядные пособия и т.п.)	Обратились к спонсорам
Кадровые	школа	Обратились к администрации школы

8.Основные критерии и показатели эффективности реализации проекта

1	2	3
Критерий эффективности	Условие (%)	Измеритель
Культура поведения на дорогах и в транспорте	75 %	Анкеты, тесты

9. Заключение

В ходе реализации проекта «Формирование безопасного поведения младших школьников на дорогах с учетом требований ФГОС» предполагаемые результаты были достигнуты: мы обогатили опыт детей, создали необходимые условия для работы по предупреждению детского травматизма на дорогах, повысили компетентности родителей в обеспечении безопасной жизнедеятельности детей путем использования разных методов и приемов. Собрали богатый материал по безопасности дорожного движения и обобщили как опыт работы по данному проекту.

В период работы над проектом пополнился словарный запас учащихся. На протяжении всего проекта у детей сформировалось стремление к познанию объектов окружающего мира, научились делать простые выводы, устанавливать причинно – следственные связи; дети стали уверенно отличать и называть правила дорожного движения на улице.

Просвещение родителей дало большой плюс в социальном воспитании детей группы. Главное для воспитателей и родителей в приобщении школьников к правилам дорожного движения – донести до детей смысл, необходимость знаний и навыков по данной проблеме. И всегда необходимо помнить, что ребенок учится законам дорог, беря пример с членов семьи и других взрослых. Ведь мало, просто прочитать, рассказать, научить ребенка, нужно показать как правильно вести себя на улице. Иначе всякое целенаправленное обучение теряет смысл.

И в заключении хочется сказать, что каждому педагогу, которому доверено воспитание детей, необходимо овладеть современными научно – педагогическими знаниями, основанными на практическом опыте и рекомендациях работников ГИБДД.

Только тогда число дорожно – транспортных происшествий с участием детей значительно уменьшится. Понимая проблему безопасности дорожного движения и осуществляя планомерную, и целенаправленную работу по формированию у школьников основ безопасного поведения на дорогах и улицах города, мы можем предположить, что полученные знания пригодятся учащимся и родителям школьников в дальнейшем и сохранят не только здоровье, но и жизнь

В дальнейшем планируется продолжить работу в этом направлении: разрабатывать сценарии для проведения занятий, развлечений, праздников, досугов, памяток по ПДД. Так же планируется продолжить дальнейшее сотрудничество с инспекторами по пропаганде ГИБДД.

Разработать программу по профилактике детского дорожно-транспортного травматизма, составить сборник материалов (пособие, который бы, включил в себя теоретический и, большей частью, практический материал) по формированию, развитию и повышению уровня компетентности безопасного поведения не только у детей младшего школьного возраста, но и у воспитывающих их взрослых (педагогов и родителей).

10. Использованные ресурсы:

1. Авдеева, Н.Н., Князева О.Л., Стеркина Р.Б. Безопасность. Учебно-методическое пособие по основам безопасности жизнедеятельности детей младшего школьного возраста. − М.: Детство-Пресс, 2007. − 144с.
2. Байбородова, Л.В. Методика обучения основам безопасности жизнедеятельности: метод.пособие./ Л.В. Байбородова, Ю.В. Индюков. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 272 с.
3. Безопасность жизнедеятельности: учебное пособие/ сост. Л.А. Акимова, Г.А. Матчин, В.В. Конев, в.Ф. Трусов. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2008. – 204с.
4. Болотов, В.А. Прагматичность и практичность должны лежать в основе курса ОБЖ / В.А. Болотов // ОБЖ. Основы безопасности жизнедеятельности. – 2003. − №2. − С.3−5.
5. Газета «ПДД», №6 , 2013 г.
6. Егорова, Э.Я. Педагогические условия формирования у школьников позитивного отношения к здоровью и безопасному поведению. Дис. на соискание уч. степени к.п.н. − Йошкар-Ола., 2004. − 199 с.
7. Закон «О безопасности дорожного движения», в 2005 г.- федеральная целевая программа «Повышение безопасности дорожного движения в 2006-2012 годах».
8. Иовенко. И.В. Теория и практика формирования у учащихся общеобразовательной школы культуры безопасности жизнедеятельности в чрезвычайных ситуациях. Дис. на соискание уч.степени д.п.н.−М., 2003.−408 с.
9. Козловская, И.А. Организация занятий по обучению школьников безопасному поведению на улице / Справочник старшего воспитателя школьного учреждения. − №6 .– 2009. – С. 29−34.
10. Михайлов, Л.А. Групповая форма организации работы на уроках ОБЖ / Л.А. Михайлов // ОБЖ. Основы безопасности жизни. – 2005. − №8. – С.6−12.
11. Мошкин, В. Воспитание культуры личной безопасности // Основы безопасности жизнедеятельности . − 2000. − № 8. − С. 13−16.
12. Науменко, ЮЛ. Пути и механизмы эффективного формирования навыков безопасного поведения школьников. /ЮЛ. Науменко //Актуальные проблемы профессионального образования в современных условиях. − М.: Академия педагогических и социальных наук, 2009. − 169 с.

11. Глоссарий

1. **УГИБДД МВД** - Управления Государственной инспекции безопасности дорожного движения
2. **ПДД** - правила дорожного движения

ВАТАН ТАРИХЫНДА – ГАИЛӘМ ЯЗМЫШЫ

Минниханова Гөлия Фәнис кызы, 10 сыйныф
Фәнни җитәкче - Галеева Нәсимә Хөсәен кызы,
Мамадыш муниципаль районыТүбән Ушмы урта гомуми белем мәктәбе

Тикшерү объекты: туганнар, өлкән буын вәкилләре.

Предметы: документлар, фотографияләр, язып алынган истәлекләр.

Тикшеренү максаты:

Ватан тарихы белән гаиләләр язмышының үзара бәйләнешен ачыклау.

Кешеләрнең башларыннан үткәннәре, кичерешләре аша хәзерге буында горурлык хисе тәрбияләү.

Бурычлар:

1.Ватан тарихы белән кызыксыну уяту, халык хәтерен барлау;

2. Патриотлык һәм гражданлык хисе тәрбияләү;

3.Гаиләнең әхлакый кыйммәтләрен ачыклау,буыннар арасындагы бәйләнешне күрсәтү.

Фәнни эштә кулланылган методлар:

туганнар, өлкән буын вәкилләре белән очрашулар;
күзәтү;
документлар, чыганакларны өйрәнү;
сорашу;
тупланган мәгълүматьне эшкәртү;
фәнни эшемдә куллану;

Чыганаклар: гаилә архивыннан алган фотографияләр ,язып алынган истәлекләр, музейдан һәм архивтан алынган материаллар.

Теманың актуальлеге: буыннар арасындагы бәйләнешне хәзерге буын яшьләре начар белә.Өлкән буында бу бәйләнеш ныграк саклана. Нәсел шәҗәрәсен белү - ул Ватан тарихын, нәсел тарихын саклау, киләчәк буыннарга тапшыру дигәнне аңлата.

Кереш өлеш

Тарихи вакыйгалар. Бу сүзне ишеткәч , күз алдында бер-бер артлы вакыйгалар кайтавазы чагыла. Хәзерге буын балалар бу вакыйгалар турында укыган китаплардан, каралган кинолардан, төрле чыганаклардан, тере шаһитләребез-әби-бабаларыбызның сөйләүләреннән белә. 20 гасыр тарихы: беренче бөтендөнья сугышы, күмәкләштерү еллары ,репрессия һәм террор еллары, Бөек Ватан сугышы, сугыш чоры балалары, Әфган сугышы, Чечен сугышы. Җаннарны тетрәндерүче вакыйгалар.Бу тарихи вакыйгалар минем гаиләм, нәселем тарихында чагылыш таба.Һәр халыкның үз язмышы,үз тарихы бар. Минем фәнни эшемдә халкым язмышында гаиләм тарихының чагылышы турында язасым, аңлатасым килде.Хезмәтемне язганда мин шуны аңладым: барысы да тарихта кала. Без үзебезнең тарихыбызны, үткәнебезне онытырга хакыбыз юк! Буыннар арасындагы бәйләнеш сакланырга тиеш! Эшемнең актуальлеге дә менә нәрсәдә.Мин «Хәтер» китабыннан , газета-журналлардан, музей материалларыннан файдаландым, туганнарым зур ярдәм күрсәттеләр,без зур эзләнү эше алып бардык. Гаиләм шәҗәрәсен өйрәнеп, Ватан тарихының гаиләм тарихында чагылышын ачыкладым.

Төп өлеш

Нәсел шәҗәрәсен өйрәнергә миңа Сәләхетдинова Нурлыбикә Габдулла кызы ярдәм итте. Анда истәлекле тарихи чыганак: Бөек Ватан сугышында һәлак булган абыйсы – Абдуллин Хөсәен Габдулла улының латин телендә язылган блокноты саклана. Анда Түбән Ушмы авылының тарихы һәм нәсел шәҗәрәбез язып калдырылган. «Безнең нәселдә төрле һөнәр ияләре булган» - дип башлады сүзен Нурлыбикә әбием. Алар төрле тарихи чорларда яшәгәннәр, аларның төрле һәм катлаулы язмышлары булган. Ләкин алар гадел, хезмәтне яратучан кешеләр. Нинди генә чорда яшәсәләр дә, үз тормышларын лаеклы алып барганнар.

Безнең каршыбызда гаилә альбомыннан алынган фотолар, тарихи истәлекләр.Минем алдымда гаилә тарихы картинасы ачыла.

Бабам- Сәләхетдинов Хөсәен 1928нче елда Түбән Ушмы авылында туа. Мәктәпне тәмамлаганнан соң, Мамадыш педагогия училищесында укыган. Аннан соң читтән торып укытучылар институтын бетергән. Казан дәүләт педагогия институтының татар теле бүлеген уңышлы тәмамлый. Укуын тәмамлаганнан соң, Аксубай районының Иске Ибрай мәктәбенә укытырга җибәрелә, аннан армиягә алына.Владивостокта хезмәт итә. Солдат хезмәттеннән соң туган якларына кайта. Мамадыш районының Көек-Ерыкса мәктәбендә 10 ел мәктәп директоры булып эшли. Аннан соң Мамадыш район комитетына эшкә алына. 1965-1985 нче елларда авылыбызда партия оешмасы секретаре булып эшли. Яхшы хезмәте өчен Ленин ордены, медальләр, күп санлы мактау грамоталары белән бүләкләнә. Әбием Нурлыбикә һәм Хөсәен бабам дүрт бала тәрбияләп үстерәләр. Дүртесе дә югары белемле: уллары Илсур – инженер, Раиф – физика –математика укытучысы, кызлары – Нәсимә

һәм Розалия - эти - әниләре һөнәрен дәвам итә: тарих һәм татар теленнән белем бирәләр.

Ә Хөсәен бабамның әтисе Сәләхетдин бабай - урта хәлле крестьян. Ике аты, ике сыеры, амбары булган. Бөек Ватан сугышында катнашкан. Сталинград сугышында авыр яралана һәм хәбәрсез югала.

Сәләхетдин бабамның әтисе Җиһанша бабай шулай ук урта хәлле крестьян. Малайлары күп булу сәбәпле, җире күп булган. Игенчелек белән шөгыльләнгән. Икмәкне атларга төяп, Казанга алып барып сата торган булган. Кулак дип таланган, йортыннан куылган. Бабайны төрмәгә алып киткәннәр, төрмәдә үлгән. Җиһанша бабай гаилә учагын матур итеп саклый белгән, балаларын хезмәт сөючән итеп үстергән. Балалары күп булган: Сәләхетдин, Габделхак, Әгъләметдин, Фәхригаләм, Гомәр.

Һәр буын бабаларыбызның язмышында тарихи чор сүрәтләнгән. Дүртенче буын бабам- Кәбир исемле булган. Уртача тормышта яшәгән, игенчелек , терлекчелек белән шөгыльләнгән. Балалары: Җиһанша, Мәхмүт, Мәсгут исемле булган. Бишенче буын бабам – Биктимер. Игенчелек, терлекчелек төп кәсепләре булган. Авыл халкына дини белем биргән, яктылыкка өндәгән.Гәрәп, татар телләрендә укый, яза белгән. Балалары: Кәбир, Латыйфа, Таһирәбану.

Алтынчы буын бабам – Муса. Биктимер, Җәмилә, Муллахәсән, Исмәгыйль исемле балалар үстергәннәр.

Җиденче буын бабам – Хафиз исемле. Балалары: Зариф, Сәет исемле булган.

1914 нче елгы беренче бөтендөнья сугышы Нурлыбикә әбием ягыннан нәсел шәҗәрәсендә чагылыш таба. Әбиемнең әтисе Габдулла бабай 1914нче елгы сугышта катнашкан. Әсирлеккә төшкән, бер ел алпавытка эшләгән. Хуҗа үзенең кызына өйләнергә тәкъдим иткән. Ләкин ул туган ягына кайткан. Балалары күп булган: Маһиҗамал, Хөсәен, Хайрулла, Хабибулла, Таһирәбану, Мәрямбикә, Нурлыбикә, Вәлиулла. Вәлиулла абый сугышта үлгән.

Икенче буын - Әхмәтҗан бабам. Таза тормышлы кеше булган. Ике яклы йорты, сыерлары, атлары булган. Урак урганнар, терлек асраганнар. Балалары: Вәлиулла, Габдулла, Гиззатуллла, Мөхәммәтҗан, Бибигайшә.

Өченче буын – Габделкәрим бабам. Игенчелек, терлекчелек төп кәсепләре булган. Балалары: Әхмәтҗан, Исмагыйл, Җәмил.

Дүртенче һәм бишенче буын бабаларыбыз: Биктимер һәм Мусада нәсел җепләребез тоташа.

Алтынчы буын – Кадыйр бабам. Исрафыйл, Гиззатулла, Таһирәбану, Мәрямбикә исемле балалар үстергәннәр.

Җиденче буын – Ибраһим бабам. Бибиҗамал, Искәндәр, Галиулла исемле балалар үстергәннәр.

Күмәкләштерү еллары

Габдулла бабай, Җиһанша бабай - урта хәлле таза тормышта яшәгәннәр. Беренчеләрдән булып колхозга кергәннәр. 1929-30 нчы елларда авылымда колхозлар төзелгән. Аңа “Кзыл флаг” исеме бирелгән. Ул өч авылны берләштергән: Түбән Ушмы, Хафизовка, Үрнәк. Ике бабам да таланып, байлыклары тартып алынган. 2004 нче елда гына акланганнар.

Мин менә шулай җиде буыныбызны белү бәхетенә ирештем. Бу мәгълүматьләрне Габдулла бабамның улы Хөсәен абый язып калдырган. Олы яшьтәге туганнарымнан сорашып, шактый мәгълүматъ тупладым. Җиденче буынга кадәр әби-бабаларымның тормыш итүләре, кәсеп – шөгыльләре турында белдем. Нәселебез горурланырлык, затлы нәсел дигән нәтиҗәгә килдем.

Репрессия еллары

Сәяси репрессия һәм террор еллары да минем нәселемдә чыгыш таба. Репрессия елларында газап чиккән, авылымның күренекле кешесе, туганыбыз – Габделхай Хадиев турында сөйләп китәргә телим. Габделхай Хадиев 1892 нче елда Мамадыш районы Вахит авылында туа. Бөтен гомерен ул игелекле һөнәр иясе – укытучылык эшенә багышлый. 1930 нчы елда Түбән Ушмы авылына директор итеп күчерелә. 1936-1939 нчы елларда Урта Кирмәндә эшли. 1938 нче елда Дүсмәт мәктәбендә укытучы, шул ук елның сентябрь аенда кулга алына. Гаиләдә хатыны – Мәдинә һәм биш бала кала: Нәсибә, Мансур, Нәзиха, Махсуд, Каюм.

«Халык дошманы» исеме тагылган гаиләгә яшәве җиңел булмый. Нәзихане ире ташлап китә. «Халык дошманы кызы белән яшәргә теләмим»- дигән сүзләре белән йөрәкне яралый. Нәзыйха апасы Нәсибә гаиләсендә яши. Габделхай Хадеевның хатыны Мәдинә ханым да хәерчелектә яши. Уллары Каюм бу куркыныч еллар турында сөйләгәндә «ике ел буе киенеп йокладым, мине дә килеп алырлар» - дип курыктым дип яза.

Түбән Ушмы авылында районда беренче буларак ике катлы мәктәп салына.

Мәктәпнең елга буенда салынуы, тиздән ишелеп төшәчәге турында жалоба языла. Әтиләренең муллалык эше белән шөгыльләнүе дә исәпкә алына. Салынган мәктәп 1987 нче елга кадәр хезмәт итә.1935 нче елның 21 нче ноябрендә Габделхай абый партия сафларыннан чыгарыла. «Сәяси грамотасызлык, пассивлык, таныш булмаган элементлар белән элемтәдә торганы өчен гаепләнә». Мондый элементлар булып әтисе һәм абыйсы санала.1936 нчы елның 16 нчы апрелендә икенче карар чыгарыла:1938 елның 28 сентябрендә кулга алына. Аның ахыргы сүзләре булып: « Мин гаепле түгел, бу аңлашылмаучанлык, мине тиздән азат итәрләр» - дип ышанам дигән сүзләр яңгырый. Аны Алабугага, соңыннан Казанга җибәрәләр. 1940 елның августында «Совет хакимиятенә каршы пропаганда алып барган өчен, 8 елга ирегеннән мәхрүм ителә.

1942 елда гаиләгә бердәнбер хат килә. «Миңа ярдәм кирәк, булдыра алсагыз булышыгыз, мин гаепле түгел, исән кайтсам, барысын да сөйләрмен» - дип яза хатында. Ләкин кайтырга насыйп булмый. Архангельск шәһәрендә каты авырудан үлә.

Бу мәгълүматьне мин Габделхай Хадеевның улы Махсуд Хадеевдан язып алдым .Ул сугыш ветераны, тыныч тормышта озак еллар укытучы булып эшли. Кызганычка каршы исән түгел, 90 яшендә вафат була.

Бөек Ватан сугышы чоры

Сугыш темасы искерми. Кешелек дөньясы Җир шарына үлем чире белән янаган фашизмны, үз оясына куып кертеп, тар-мар итте. Илебез халыклары, якыннарыбыз, туганнарыбыз тир һәм кан түгеп, бөек Җиңүне яулады. Газиз гомерләрен биреп, бүгенге матур тормышны тәэмин итте. Моның турында онытырга ярамый. Җиңүгә өлеш кертүчеләр арасында гап-гади татар егете – Абдуллин Хөсәен Габдулла улы да бар. Сугышның фаҗигале көннәре елдан-ел ераклаша бара. Бу сүз үзенә күпме фаҗига, җан ярасы сыйдырган. Җимерелгән язмышлар, өзелгән гомерләр...

Кулымда сугыш чоры фотолары һәм озак ятудан саргайган сугыш чоры хатлары. “Хәтер китабы”нда Абдуллин Хөсәен турында саран гына өч юл язылган. Ләкин бу юлларда

тулы бер кеше гомере, үз Ватаны өчен көрәшеп һәлак булган солдатның фаҗигале язмышы чагыла.

Кеше сугыш өчен тумый, яшәми дә. Хөсәен дә балачагыннан ук туган авылы Түбән Ушмының табигатенә гашыйк булып үсә. Тыңлаучан, эш сөючән малай Тегермән буасында балып тотарга яраткан. Әтисе Габдулла абый гармунда уйнаганда, аңа кушылып җырлый торан булган. Әтисеннән күп төрле һөнәрләргә өйрәнеп үсә ул.

1932 нче елда башлангыч, 1937 нче елда 7 еллык мәктәпне тәмамлый. 1937-1939 нчы елларда Мамадыш педагогия училищесында укый. Аннан соң Кече Кирмән 7 еллык мәктәбендә тарих укытучысы булып эшли башлый. Шул ук елны Казан педагогия институтының тарих бүлекчәсенә читтән торып укырга керә.

“ Абый авылыбызның тарихын тырышып өйрәнде. Җиде буынга кадәр шәҗәрәбезне язып алды. Балаларны бик ярата иде”, - дип сөйли сеңлесе Нурлыбикә апа.

Ләкин аңа укытучы булып озак эшләргә насыйп булмый. 1939 нчы елның октябрь башында хәрби хезмәткә чакырыла, Ерак Көнчыгышта хезмәт итә башлый. Хатларын гел язып тора. Бер хатында туган ягын сагынуы турында:

“Даланың салкын җилләре
Үзәккә кадәр үтә.
Их, дусларым, туган якка
Бу дөньяда ни җитә”, - дип яза.

1940 нчы елның җәендә Эстониягә күчерелә. Әтисенең үлеме турында хәбәрне Тарту шәһәрендә ала.

Бөек Ватан сугышы башлангач, 348 нче укчы дивизиянең 1172 нче укчы полкы автоматчылар бүлеге командиры сержант Хөсәен Абдуллин Ватаныбызның күп җирләрен азат итүдә катнаша, берничә мәртәбә яралана. Медальләр белән бүләкләнә. Шигъри җанлы егет әнисен хатларыннан өзми. Сеңлеләренең авыр шартларда да укуларына сөенә, әнисенә тырышлыгы өчен зур рәхмәт белдерә.

1943 нче елның 20 нче маенда язылган хатта:”Авыл Советының сезгә мөнәсәбәте ничек? Сезне салым белән газаплыйлардыр инде. Хуҗалык эшләре ничек бара ?”, - дип яза.

Әниләре Маһирә апа алны-ялны белмичә эшли. Ачлыкка-ялангычлыкка бирешмичә ике кызын да укыта. Кызлары Нурлыбикә белән Таһирәбану әниләренә зур ярдәм күрсәтәләр, белем алалар. Алар икесе дә югары белем ала. Озак еллар төрле мәктәпләрдә укытып, лаеклы ялга чыгалар. 1944 нчы елның башында Хөсәен абыйларыннан хатлар килү туктый. Ана белән балалар ут йотып йөргәндә, салкын февраль иртәсендә өйгә шатлыклы хәбәр килеп ирешә. Хафизовка авылыннан килгән туганнары Хөсниямал апа Хөсәеннең туганнарында җылынып калуын, тиздән өйгә кайтып керәчәген әйтә.

“Башта әни тораташ булып булып катып калды. Бу хәбәргә ышанырга да, ышанмаска да белмәде. Аннан абый турында сораша башлады. Мин абый каршына чыгып йөгердем, әни табын әзерләп калды”, - дип искә ала Нурлыбикә әби.

Озакламый Хөсәен, сеңлесен ияртеп, үзе дә кайтып керә...

Кукмарага икмәккә кайткан эшелонга эләккән икән. Командирыннан бер тәүлеккә өенә кайтып килергә рөхсәт алган. 80 чакрымга якын араны җәяү кайткан. Өйдәгеләр аның икенче көнне үк яңадан фронтка китәсен белгәч, күңелсезләнеп калалар.

Санаулы минутлар бик тиз үтеп китә; 4 ел сугышта һәм ике ел армия хезмәтендә булган егет яңадан юлга әзерләнә. Бу вакытта алар соңгы кабат күрешеп калуларын башларына да китермиләр. Тышта 30 градустан артык суык. Чылбырыннан ычкынган февраль җиле арсландай үкерә. Озак йөреп хәлсезләнгән юлчыдай тәрәзә шакый, морҗа эченә, бүрәнә ярыкларына кысылып үкси, елый. Әнисенең хәер-фатыйхасын алган фронтовикны авыл халкы, туганнар озата. Кукмарага ат белән Нотфулла абыйсы озата чыга. Ләкин хәлсез ат ерак китә алмый. Алкин урманыннан соң егеткә җәяү китәргә туры килә. Бераз баргач, озата чыккан туганы янына кире әйләнеп килә. Күз яшьләрен күрсәтмәскә тырышып, үзенең солдат бияләйләрен әнисенә истәлеккә тапшырырга куша. Туганы үз бияләйәрен аның кулына тоттыра. Азык – төлек салынган солдат капчыгын тотып,

фронтовик егет Кукмара ягына юнәлә. Юлдан да, сугыш эченнән дә шактый хатлар язып сала. “Фашистларны куа барабыз, тиздән җиңү белән кайтырбыз. Сез ничек тә булса түзегез инде”, - дип яза хатларыда. Соңгы хаты Белорусиядән килә. 1944 нче елның март аенда Маһирә апа Әхмәтҗанова өенә кара кәгазь килеп

төшә. Хатта Хөсәен Абдуллинның 4 нче март көнне батырларча һәлак булуы һәм Гомель өлкәсе Рогочев районы Старое Село авылы зиратында күмелүе хәбәр ителә. Аңа бу вакытта нибары 23 яшь була.

“Әни абыйның үлемен бик авыр кичерде, ул язган хатларны, фотоларын, солдат бияләен кадерләп саклады. Күпме күз яшьләрен түкте, әни 1946 нчы елда үлде”, - дип искә ала Нурлыбикә әбием.

Сугышта һәлак булганнарның исем- фамилияләре һәйкәлләргә уелган, Хәтер китабына кертелгән. Шул рәвешле аларга ихтирамыбызны белдерәбез. Мәңгелек дан аларга! Җиңүне тизләтүдә үзеннән өлеш керткән Хөсәен Абдуллинның да исеме онытылмасын, якты истәлеге саклансын!

Хөсәен бабамның әтисе Сәләхетдин бабам да сугыш авырлыкларын күрә. Сталинград сугышында хәбәрсез югала. Сугыш чоры авырлыклары тыл хезмәтчәнләренең тырыш эшчәнлекләре белән артка чигерелә.

Сугыш чоры балалары. Тыл хезмәтчәнләре

Сәләхетдинова Нурлыбикә Габдулла кызы – сугыш чоры баласы, тыл һәм хезмәт ветераны, ветеран укытучы. Кырык еллык педагогик белемен балалар укытуга һәм тәрбияләүгә багышлый. Тыл хезмәтчәнләре үз-үзләрен аямаганнар, авызларыннан соңгы телем икмәкләрен өзеп, бар булган ризыкларын фронтка озатканнар. Балаларым ачтан үлә күрмәсеннәр, кеше булсыннар, - дип ачы хәсрәт йотып яшәгән апалар, әниләр, әбиләр...

Ил язмышы, ил кайгысы белән яшәп, гаилә бәхете күрә алмый картайганнар, кычыткан, какы, алабута ашап, икмәккә тилмереп үскән, илнең төп таянычына әверелгән балалар – яшүсмерләр.

Әбием 1928 нче елның 23 нче июнендә Түбән Ушмы авылында крестьян гаиләсендә дөньяга килгән. Әтисе – Габдулла бабай урта хәлле крестьян булган. 1937 нче елда әбием Түбән Ушмы җидееллык мәктәбенә укырга керә. 1941 нче елда сугыш башланганда, дүртенче класс укучысы була. 1940 нчы елда тиф авыруы чыгып, авылдагы ирләрнең күбесе бу чирдән кырыла. “1940 нчы елның июль аенда әтием тиф белән авырый башлады. Унике көн буенча каты авыру белән көрәште. Сау-сәламәт, 53 яшьтә генә иде”,- дип искә ала әбием. Гаиләгә килгән авырлыклар берсе артыннан берсе дәвам итә.

1941 нче елның 22 нче июне, канкойгыч сугыш башлана. Авылдагы бөтен эш хатын-кыз, балалар җилкәсенә төшә. “Әниләр белән бергә урак урырга, утауга йөрибез. Бәрәңге алынып беткәч, басуга барып, черек бәрәңге казып алып кайтабыз. Алабута оны белән кушып ипи пешерәбез. 25 километр ераклыкта урнашкан болынга барып, юа җыеп, алып кайтабыз. Ачка тилмергән чаклар күп булды”, - дип искә ала әбием.

Шундый авыр шартларда 1944 нче елда җидееллык мәктәпне тәмамлый Нурлыбикә әбием. “Бу елларда мәҗбүри уку булмый, укучылар укуны ташлап эшкә йөриләр. Аякта чабата, ямалып беткән оек, өстә – әтидән калган

олы телогрейка. Чабатаны үзебез үрә идек. Өйне җылытыр өчен икешәр юл утынга барабыз. Салам алып кайтып та өйне җылытырга тырышабыз”.

Әти-әнисез, дөм ятим калган балалар язмышына тарих сәхифәләре ничек язылган соң? Әтисез калганда әбиемә-12, әнисе үлгәндә-18 яшь булган.Өйдә ике ялгыз кыз бала.1945 нче елда әбием Мамадыш педагогия училищесына укырга кергән. Анда уку еллары да бик авыр була. “Кеше тормый торган иске йортларны табып, җимерелгән коймаларны сүтеп, утын итеп ягабыз. Һәркем бәләкәй чуен белән бәрәңге пешерә. Ипи юк, кабыклы бәрәңге ашыйбыз”. 1947 елда училищены тәмамлап, Түбән Ушмы мәктәбендә укыта башлый. “Класста ике-өч ел күчмичә калган балалар. Өсләренә киярга кием юк. Бөтен җирдә хәерчелек хөкем сөрә”,- дип искә ала хатирәләрне әбием. Шул ук елда Алабугага читтән торып укырга керә. Ике араны җәяү йөрү,бернинди транспорт та юк. Алабугада институт

тәмамлаганнан соң, укуны Казан педагогия институтында дәвам итә. Үзенең тырышлыгы, тормыш авырлыкларына бирешмәүләре нәтиҗәсендә әбием тормышта иң игелекле һөнәрне сайлый, укытучы булып җитешә. Әбием укытучы һөнәрен игенче һөнәре белән чагыштыра.Укытучы бала күңеленә белем орлыгы чәчә,тәрбия бирә. Бала үсеп җиткәч, алган тәрбиясен, белемен кулланып, халкына хезмәт итә. Укытучыдан башка беркем дә һөнәргә өйрәнә алмый. Укытучы-барлык һөнәрләргә юл ачучы. Укытучы- иң мактаулы һәм намуслы хезмәт", -ди әбием.

1954 нче елда үзенә тиң ярны таба, күрше егете - бабам Сәләхетдинов Хөсәен белән гаилә кора. 1955-1965 нче елларда-Көек-Ерыкса мәктәбендә рус теленнән белем бирә, укыту эшләре буенча директор урынбасары булып эшли. 1965 нче елда әби-бабам туган авылына әйләнеп кайта.Һөнәренә тугры калып озак еллар буенча мәктәптә укытучы булып эшли. Абыйсының амәнәтен үти. Гаиләдә дүрт бала тәрбияләп үстерәләр. Гаиләдә укытучылык стажы 150 елны тәшкил итә. Чын мәгънәдә -мәгърифәтле гаилә. Әбиемнең кырык еллык укытучылык стажы бар. Ничә буын укучыларга белем һәм тәрбия бирелгән. Ә иң зур бүләге - аның укыткан укучылары, эти-әниләренең рәхмәт сүзләре. Хәзерге көндә әбием- лаеклы ялда. Ныклы ихтыяр көчле, авырлыклар алдында сынатмаучы кадерле әбием, хәзерге көненә шөкер итеп яши. "Хәзерге буын,балалар, оныклар-без күргән авырлыкларны күрмәсен,бәхетле яшәсеннәр",-дигән теләктә кала. Ул- безнең гаиләнең иң хөрмәтле кешесе. Кирәкле вакытта үзенең яхшы киңәшләрен бирә, ярдәм кулы сузарга һәрвакыт әзер . Балалар һәм оныклар өчен үрнәк, гаиләбезнең –горурлыгы ул.

Әфган сугышы

Еллар узган саен, канлы вакыйгалар ерагая, истәлекләр тоныклана барса да, әле һаман да "Әфганстан» сүзе газиз уллары таш-кыялар арасында башын салган бик күп аналарның җаннарын тетрәндерә. Беркем өчен дә кирәк булмаган, очсыз-кырыйсыз һәм җиңүчеләрсез бу сугыш әниләрне бик иртә картайтты. Без тарихтагы кайгылы көннәрне онытырга тиеш түгелбез.

1979 нчы елның 25 декабреннән алып- 1989 нчы елның 15 февраленә кадәр Әфганстан җирендә совет хәрбиләре интернациональ бурычларын үтәүдә катнашкан. Бу сугышта Татарстан буенча 432 кеше катнашкан, 256-сы һәлак булган. Безнең авылдан киткән солдатларның Илфат Хабибуллиннан башкалары барысы да исән-сау әйләнеп кайткан. Менә алар:

1.Сафин Мансур
2.Мухаметзянов Рашит
3. Мухаметзянов Әлфәт
4. Муртазин Мубарәкҗан
5. Муртазин Илсур
5. Каюмов Зөфәр
6. Муллахметов Рамил
7. Гиззатуллин Илсур
8. Ганиев Наил
9.Хафизов Рамил

Ватан сакчысы булу дәрәҗәле, абруйлы булып саналган. Илфат 1984 нче елның 23 октябрендә Совет Армиясе сафларына алына. Ашхабад шәһәрендә 6 ай хәрби әзерлек үтә. Хәрби өйрәнүләр үткәннән соң, Хабибуллин Илфатны Әфганстан республикасына хәрби хезмәткә күчерәләр. Рядовой шофер Хабибуллин Илфат Кыям улы Пули-Хумри шәһәрендә интернационал бурычын үти.Үзенең грузовой машинасы белән сугыш кирәк-яраклары ташый. Шулай бер көнне колонна белән машинада снарядлар алып барганда, уйламаганда, дошманнар төрле яктан гранатометтан колоннага ата башлыйлар. Бу сугышта бик күп яшь егетләрнең гомерләре өзелә. Хабибуллин Илфат йөртеп бара торган машинага дошман снаряды тия. Снарядлар төялгән машина туктап кала.Ул Әфганстан җирендә бары 6 ай

хезмәт итә. Яшь комсомолец, Хафизовка авылы егете Хабибуллин Илфат Кыям улы 1985 нче елның 23 августында интернационал бурычын үтәгәндә батырларча һәлак була.

III. Йомгаклау өлеше

Фәнни эшне тәмамлап, мин түбәндәге нәтиҗәләргә килдем:

1. Нәсел агачын – шәҗәрәне төзегәндә, мин горурлану хисләре кичердем. Кайсы чорда яшәгән нинди генә туганымның тормышы, яшәеше турында белешсәм дә, һәрберсенең эшчән, уңган, алтын куллы, булдыклы булуын белдем. Шуның өстенә нәселебезнең һәр буынына сабырлык, башкаларга ярдәм кулы сузу, белемгә омтылу кебек матур сыйфатлар да хас икән.

Һәрберсе тормышта үз урынын табып, бүтәннәргә үрнәк булып, дөньяның ямен, тәмен, ләззәтен белеп яшәгәннәр, яшиләр, яшәрләр дип ышанам.

2. Нәсел шәҗәрәмдә ике төрле һөнәр өстенлек итә: укытучылык һөнәре гаиләдә 150 елны, нәселдә 420 елны тәшкил итә. Яңа буын тарафыннан икенче һөнәргә нигез салына. Ул инженерлык профессиясе, 80 ел белән исәпләнә.

3.Гаилә тарихы, ил тарихы бер берсеннән башка була алмый. Халкым елъязмасында гаиләм тарихы- бер тамчы су кебек кенә. Минем фикеремчә, без үткәнебезне онытмаска тиеш, бу ядкәрьләр буыннан-буынга тапшырылсын.

4.Горурланырлык зур язмышыбыз, чал тарихыбыз бар. Рухи гамьсезлек – иң зур ямьсезлек.

5. Олы диңгез тамчылардан, ә тарих истәлекләрдән җыйнала.

6. Хезмәтемне тәмамлап, шуны әйтәсем килә: минем нәселем тарихи мәгълүматьләргә бай юл узган. Тамырларыбызны барлыйк, кадерен белик.

7.Тормышта чагылыш тапкан кардәшлек хисе нәсел ыру тарихы баесын, хәзерге буын лаеклы дәвамчы булып үссен.

Кулланылган әдәбият

1. Р.Р. Идиатуллин “Хәтер” Татартан Республикасы, Казан 1996 ел
2. Ә.Н. Хуҗиәхмәтов “Хәтер уты” 1 том, Татартан Республикасы “Хәтер нәшрияты” 2006 ел.
3. З.Р. Валиева “Хәтер китабы” тарих институты 2009 ел.
4. Р.Ш.Мустаев “Афганистан живет в моей душе” патриотическое издание Казань 2004 год.
5. А. А. Иванов “Книга памяти жертв войны в Афганистане” РТ Казань 1999 год
6. Гаилә архивыннан фотолар, документлар,музей материаллары.
7. Өлкән буыннан язып алынган истәлекләр

МИН – ДАНЛЫКЛЫ НӘСЕЛ ДӘВАМЧЫСЫ

Мифтахов Әсхәт Фоат улы, 6 сыйныф
Фәнни җитәкче - Мифтахова Руфия Билсур кызы, Балтач муниципаль районы Арбор төп гомуми белем бирү мәктәбе

Кереш

Бу хезмәткә алынуга этәргеч булып, Бөек Җиңүнең 72 еллыгына багышланган кичәдә үзем сөйләгән шигырь тора. Ул шигырьнең авторы- минем әнием - аны үзенең бабасына, ягъни минем дәү бабама багышлап язды. Кызганыч, мин бабайларымны бары тик фотосурәтләреннән генә күреп беләм. Әтием белән әнием дә - бабайлары вафат булгач туган балалар. Әнием ягыннан әбиемнең дә, бабаемның да әтиләре тырыш, акыллы, хөрмәткә лаек ир-егетләр булган. Икесе дә Бөек Ватан сугышында катнашкан.

Әмма сугыш яралары, тынгысыз елларның газаплары эзсез үтми: Мәгъсүм бабам - 42 яшендә, Зиннәтулла бабам 63 яшендә вафат булганнар. Әлеге шигырьне өйрәнгәннән соң миндә бабаларым тормышы, язмышы турында беләсе килү теләге уянды. Үземнең шәҗәрәм, җиде буыным турында уйландым. Мин ата-бабаларымның, әти-әниемнең кылган әйбәт эш-гамәлләрен дә онытмаска, күркәм гореф-гадәтләрен дәвам итәргә, нәсел шәҗәрәбезне җентекләп өйрәнергә тиешмен. Буыннар чылбырында ата-бабамнар нинди эз калдырганын, гомумән, авылым тарихында нинди истәлекле чорлар булганын минем, мәктәп укучысы һәм шәхес буларак, тирәнрәк беләсем килә. Безнең нәсел агачының тармаклары кайларга барып тоташа икән соң? Билгеле, нәсел агачы төзеп кенә чикләнмичә, ул нәселдән кемнәр чыккан, алар кайларда, нәрсә белән шөгыльләнгәннәрен дә өйрәнергә кирәк, шул рәвешле матур традицияләрне дәвам итә алабыз. Менә шунда инде нәселең белән горурлану хисе туа да. Безнең борынгы бабаларыбыз нәсел-нәсәпләрен, бабаларын белеп кенә калмаган, туганлык җепләрен дә саклаган, бер-берсенә ярдәм иткән, уртак эшләрне өмә белән башкарган. Нәселдәге күркәм күренешләр хупланган, буыннан-буынга күчә барган, ә берәрсе ярамаган эш эшләсә, «нәселдә булмаганны» дип, ул яманлыкны эшләүчене әрләгәннәр. Гомумән, нәсел традицияләре – гаилә ныклыгының нигезе булып тора, уңай гадәтләр нәселдән-нәселгә күчерелә бара.

Шуңа күрә “Туган ягымда нәсел шәҗәрәсе” дигән юнәлешне сайлавым да - **практик яктан** зур әһәмияткә ия булган **актуальлекне** раслаучы факт.

Фәнни эшемнең **тикшерү объекты** - әнием ягыннан Зәкиевлар гаиләсенең шәҗәрәсе, **тикшерү предметы** – әлеге нәсел кешеләренең авыл тарихында тоткан урыны.

Эшемнең **максаты**: Буыннар чылбырында ата-бабамнар нинди эз калдырганын, безнең нәсел агачының тармаклары кайларга барып тоташуын, бу нәселдән кемнәр чыккан, алар кайларда, нәрсә белән шөгыльләнгәннәрен өйрәнү.

Максатка ирешү өчен түбәндәге **бурычларны** хәл итәргә кирәк:

1. Зәкиевлар нәселенең Арбор авылында таралуы кем исеме белән бәйле, аларның монда күчеп килүләренең вакытын һәм сәбәбен ачыклау.

2. Нәселнең күренекле вәкилләрен барлау, аларның авыл тормышына, үсешенә керткән өлешләре.

Әлеге хезмәтемне мөмкин кадәр дөрес һәм төгәл итеп башкару өчен, мин мәктәбебездә эшләп килүче “Туган якны өйрәнү” музеендагы материалларга, авыл һәм мәктәп китапханәсендә тупланган язмаларга, авылдашларыбызның истәлек-хатирәләренә таяндым. Эзләнү эшләре барышында төп чыганак булып 2013 елда авылдашыбыз, шагыйрь Гарифҗан Мөхәммәтшин тарафыннан нәшер ителгән “Урбар” китабы торды. Эшемне тарих һәм тел-әдәбият укытучылары җитәкчелегендә, аларның фәнни киңәшләре ярдәмендә башкардым. Эшебездә тарихи чыганакларны анализлау, чагыштыру, әңгәмә **методлары** киң кулланылды, тарих төпкелленә яшерелгән бик күп фактлар, вакыйгалар ачыкланды. Тыл ветераннары белән очрашу, аларның истәлекләрен тыңлау хезмәтемнең мәгънәсен һәм кирәклеген аңларга ярдәм итте.

Бүлек 1. Шәҗәрәләрне белүнең мөһимлеге

Җиде буын, буыннар бәйләнеше, шәҗәрә... Бу сүзләр тирән мәгънәгә ия. Гади генә әйткәндә, **шәҗәрә ул** – нәсел-ыруның кемнән башланып, ничек тармакланып китүен күрсәткән кульязма истәлек. Анда ата-бабалар исемлеге, нәсел тарихына бәйле вакыйгалар теркәлгән. Фәнни нигездә билгеләмә биргәндә, **шәҗәрә** – генеалогик язма – туган-тумачалык, һәр шәхеснең тормышы һәм кылган хезмәтләре хакында мәгълүмат алып була торган тарихи чыганак ул.

Генеалогик чыганаклар үз чиратында 3 төркемгә бүленә:

1. Сөйләм телендәге чыганаклар (риваять – легендалар);
2. Матди, материаль чыганаклар (медальләр, акчалар, тәңкәләр, дини әйберләр, герблар);

3. Язма чыганаклар (рәсми чыганаклар: кануни актлар, төрле таныклыклар, хезмәт кенәгәсе); тарихи чыганаклар – елъязмалар, шәҗәрәләр, язма кенәгәләр; гаилә чыганаклары – истәлекләр, төрле язмалар, шәхси хатлар, васыятьнамәләр.

Нәсел-ыру тарихы белән кызыксыну дөньядагы күп халыкларда күзәтелгән. Шәҗәрәләр белән шөгыльләнү һәм аны белү төркиләрдә, гарәпләрдә, германнарда киң таралган. Шәҗәрәләр белү әле язу белән таныш булмаган гасырларда ук күп халыкларга мәгълүм була. Галимнәрнең язуларына караганда, Тын океан утрауларында яшәүче халыкларда хәтта 80 буынгача нәсел тарихларын белгән кешеләр бар икән. Иң элеккеге шәҗәрәләр күпмедер дәрәҗәдә энциклопедик характерда була: аларда тарихи мәгълүматлар белән беррәттән халыкның көнкүреше, гореф-гадәте, фольклор – авыз иҗаты да чагылган.

Бу яктан мин - бәхетле нәсел баласы. Безнең нәсел шәҗәрәләре инде төзелгән. Миңа бары аларны тирәнтен өйрәнәсе генә. *(Кушымта 4,5)*

Бүлек 2. Зәкиевлар шәҗәрәсе

Бу нәселнең ерак тамырлары - Куныр авылында. Нәселнең билгеле булган иң ерак вәкиле – Габдрахман (1700-...). Аның биш баласы булып, Габдулла исемлесе (1737-1791) җиде балага гомер бүләк итә. Габдулланың Ишмөхәммәд (1758-...) улының да җиде баласы була. Безнең буын чылбыры буенча барсак, Мөхәммәдшәриф (1807-...), аннан соң Мөхәммәдшакир (1827) атлы ерак бабаларыбыз булган. Киләчәктә фамилиядә исеме сакланачак Мөхәммәдзәки бабабыз Мөхәммәдшакирның өч кыз арасындагы бик кадерле һәм бердәнбер улы булган. Үзенең дә, Фәриха әби белән гаилә коргач, өч кызы һәм бер улы туган. Нәкъ менә әлеге ул - безгә билгеле булган җиденче буын вәкиле, Бөек Ватан сугышы ветераны, бабаем Мәгъсүм Зәкиев әлеге нәселнең бер тармагын Арбор авылы белән бәйли дә инде. Бу гаҗәп түгел – Арбор һәм Куныр авыллары бер үк чорда нигезләнгәннәр. Алар арасында якын күршелек мөгамәләләре борынгыдан ук килә. Кыз алышу, кодалашу, сәүдә-зшмәкәрлек бәйләнешләренең тамырлары тирәндә. Хәер, бу очракта кыз алышу-кодалашуның катнашы юк. Мәгъсүм бабаемның җәмәгате – изге җанлы карт әбием Миңнур да Куныр кызы. Бабам 1943 елның августында Арбор авылы Советының рәисе итеп билгеләнә. Гаиләсен алып, шушында төпләнеп кала. Монда аларның тагын ике балалары туып, җәмгысе биш бала булалар. Минем Билсур бабаем, Кунырда туып, Арборга килгәндә ике яшьлек малай булса да, гомере буе Арборны яратып, аны туган авылы санап яшәгән, авылымның чын патриоты. Билсур бабамның биш баласы да әтиләре сызган ак юлдан атларга тырыша, кешеләргә игелек эшләргә, авылыбыз үсешенә өлеш кертергә омтыла. Безне – ун оныкны да шулай тәрбияли. Еш кына безгә бабайларыбыз турында, аларның тормышлары, язмышы хакында сөйлиләр. Кайнар йөрәкле, олы җанлы, җылы куллы кадерле кешеләребез турында без белеп үсәбез, аларны онытмыйбыз һәм үзебез дә кешеләр күңеленә яхшы эшләр белән кереп калырга тырышачакбыз. Мин – Зәкиевлар нәселенең унынчы буыны булуым белән горурланам.

Бүлек 2. Зәкиев Мәгъсүм Зәки улы

1916 елның 19 февралендә Куныр авылында туган. *(Кушымта 6,7)*

Белеме документларда “тәмамланмаган урта” дип теркәлгән. Хезмәт юлын әтисенең крестьян хуҗалыгында башлый. 1931 елдан – Куныр почта бүлекчәсендә почта агенты. 1933 елдан Куныр авылында оешкан “Правда” колхозының бригадиры итеп билгеләнә. Шушыннан 18 яшендә - 1934 елда Куныр авыл Советының секретаре итеп сайлана. 1935 елда шофер таныклыгы ала һәм, Киров өлкәсенең Шурма районы Пивовары авылында оешкан “8 март” колхозына машина алып кайтып, шофер булып эшли башлый.

1937 елда М.Зәкиев Кызыл Армия сафларына алына. Хәрби хезмәтне Киев шәһәрендә уза, шушында партия сафларына кабул ителә. 1940 елда, өлкән сержат дәрәҗәсендә хезмәтен тәмамлап, туган авылы Кунырга кайта, “Правда” колхозында шофер булып эшли.

1941 елның июлендә Ватан сугышына чакырыла. Смоленск юнәлешендә 18 нче укчы дивизия составында авыр сугыш операцияләрендә катнаша. Аңа Кызыл Армия бөтен фронт буенча чигенгән буталчык чорда сугышырга туры килә. Шуның өчен дә, бабамның сугыш юлы озын булмый, ул шушы сугышларның берсендә авыр яраланы, сыңар кулын югалта.

Госпитальләрдә дәваланганнан соң, 1941 елның августында демобилизацияләнеп кайта. Чепья районы кулланучылар җәмгыятенең Шода сельпосында склад мөдире булып эшли башлый. 1942 елның августында Кургем авыл Советы рәисе итеп сайлана.1943 елның августыннан 1950 ел башына кадәр Арбор авылы Советы рәисе була һәм гаиләсе белән бөтенләйгә Арборда төпләнеп кала. (Бу авыр һәм катлаулы чор турында хезмәтемнең алдагы бүлегендә яктыртырга тырышырмын). 1950-1953 елларда М. Зәкиев "Заготскот"ның Чепья кабул итү пунктының бухгалтеры, Чепья хәзерләүләр конторасы директоры булып эшли.

1953 елның мартында Мәгъсүм Зәкиев Нөнәгәр авылындагы Вахитов исемендәге колхозның рәисе итеп сайлана. Ул монда 1956 елның җәенә кадәр эшли, колхоз шушы чорда шактый күренекле нәтиҗәләргә ирешә һәм ул, колхозның рәисе буларак, бер төркем хезмәт алдынгылары белән Мәскәүгә, Бөтенсоюз халык хуҗалыгы казанышлары күргәзмәсенә бара.

Мәгъсүм бабай 1956-1958 елларда "росглавмолоко" идарәсенең Татарстан Республикасы трестының Чепья (Түнтәр) сөт-май заводын җитәкли, 1958 елның июлендә Чепья сельпосының чәй йорты мөдире итеп билгеләнә. Әмма сугыш яралары, үтә тынгысыз елларның газаплары үзен елдан-ел ныграк сиздерә. Шулар нәтиҗәсендә Мәгъсүм Зәкиев бик иртә, 43 яше тулыр-тулмас, 1959 елның 24 январенда вафат була. Аның җәсаде Арбор авылы зиратында дәфенләнгән.

Бүлек 3. Бөек Ватан сугышы елларында Авыл Советы эшчәнлеге

Бабабыз Зәкиев Мәгъсүм Зәки улы илебез өстендә куркыныч афәт- Бөек Ватан сугышы чорында берничә авылда хезмәт итә. Ул 1942 елның августында Кургем авыл Советы рәисе итеп сайлана. 1943 елның августыннан 1950 ел башына кадәр Арбор авылы Советы рәисе була. Үтә авыр һәм катлаулы чорда матди яктан гаять юксыл хәлдә булган авылда Совет эшенә җитәкчелек итәргә туры килә.

Әлеге елларда авыл Советының эшчәнлеген сыйфатлаучы кайбер сәхифәләргә тукталып китик.

Чепья районына Балтик буе республикаларыннан, Мәскәү тирәсеннән, Россиянең көнбатыш төбәкләреннән эвакуацияләнгән 2283 кеше китерелә. Алар ике агым булып эшелоннар белән Шәмәрдән станциясенә киләләр. Шушыннан аларны бүлгәләп атлар белән районыбыз авылларына тараталар. Менә шушы мөһаҗирләрне алып кайту, урнаштыру, аларның көндәлек мәнфәгатьләрен кайгырту һәм башка мәсьәләләрне үз өстенә авыл Советларына алырга туры килә. Еш һәм даими уздырылган авыл Советы башкарма комитеты утырышларында аларны азык, кием-салым, утын белән тәэмин итү, дәвалау, сәламәтләрен эш белән тәэмин итү, балаларын укырга йөртү мәсьәләләре еш каралган, моңа колхоз җитәкчелеге, укытучылар, авыл халкы һәм авыл активы җәлеп ителгән.

1941 елның 25 ноябрендә район Советы башкарма комитеты боерыгы белән Кызыл Армиягә 2 ат, сбруйлар, арбалар, бау, капчык, чиләк, чүкеч һ.б. туплап җибәрү заданиесе җиткерелә. Мондый заданиеләр алга таба елга берничә мәртәбә эзлеклелек белән кабатлана. Болар өстенә фронттагылар өчен җылы киемнәр җыю, бәйрәмнәргә бүләкләр җибәрү кампанияләре уздырыла. Ел саен җиңү фондына заемнар чыгарыла, лотореялар уздырыла. Танк колонналары, самолет эскадрильялары, корабльләр төзү өчен халыктан акча җыела. Урман кисү, торф чыгару, оборона корылмалары төзү эшләренә кешеләр, атлар озатыла. Бу эшләр нигездә кыз балалар, яшь хатыннар, яшүсмерләр өстенә төшә. Квартал саен авыл Советларына оборона предприятиеләрендә, шахта-рудникларда эшләү өчен кешеләр җибәрү, ФЗӨләргә уку өчен яшүсмерләрне озату

планнары куела. Кешесез калган рус өлкәләренә вербовка тәртибендә гаиләләре белән кешеләр озатыла...

Ай саен кабатланып торган бу заданиеләр, планнар, кампанияләр тулысынча авыр хезмәттән, ачлык-ялангачлыктан миңгерәүләнү дәрәҗәсенә җиткән чарасыз авыл кешеләре иңенә төшкән. Болар өстенә тоташ кул көченә нигезләнгән колхоз эшләрен үз вакытында башкарырга кирәк бит әле. Авыл кешесенең җелеген суыра торган әлеге чараларны оештыруның башында да авыл Советлары торган. Аларның хезмәтенең никадәр газаплы булуын күзаллау өчен башка сүзләр кирәкмидер дә инде...

Авылдагы бик күп эшләр – җәен кырда эшләү, кышын фермаларда дежур тору, фронт өчен акча, җылы кием туплау, заемга кул куйдыру, ачтан егылган атларны аякка бастыру өчен халыктан бәрәңге җыйнау, агитатор буларак халыкара хәлләрне, сугыш хәбәрләрен үзләренә беркетелгән бригадаларга җиткерү кебек бик күп игелекле эшләрне оештыручылар да шул ук авыл Советлары булган. Сугышның афәтле нәтиҗәсе буларак авылда күп санда ятим балалар, инвалид фронтовиклар, авырулар, мохтаҗ гаиләләр барлыкка килгән, аларның саны елдан ел арта барган. Алар турында кайгырту, мөмкин булган ярдәмне оештыру да шул ук авыл Советлары иңенә төшкән. Мәсәлән, 1944 елның июлендә эшкә яраксызларны, мохтаҗларны, фронтовик гаиләләрен тукландыру пунктлары ачыла башлый. Арбор авылында да 100 кешегә исәпләнгән шундый пункт булдырыла. Ике тапкыр ашау әзерләү өчен һәр кешегә көнгә 200 грамм он, 200 грамм сөт, 10 грамм май, 10 грамм тоз бүлеп бирелгән. 24 июльдә бер ай эшләгәннән соң пунктның эшен тагын 5 көнгә озайтырга дигән карар чыгаралар. Фронтовик гаиләләренә өстәмә икмәк бирелгән. Тоташ мохтаҗлык чорында авыл Советы хезмәткәрләренә бу четерекле эшне гадел итеп оештыру өчен чын мәгънәсендә йөрәк җылысын бирергә туры килгән.

Авылда сугышка кадәр үк авыл Советы бинасында телефон һәм радиоалгыч булган. Тыл ветераны Нәсимә әби бик кызыклы бер истәлеген сөйләде. 1945 елның 10 маенда ул авыл Советында дежурда булган. *“Мин авыл Советы бинасының болдырында идем. Көтмәгәндә минем янга бик тә шатланган һәм дулкынланган авыл Советы рәисе Мәгъсүм Зәкиев йөгереп чыкты һәм әле генә радиодан сугышның Советлар Союзының җиңүе белән тәмамлануын хәбәр итүләрен әйтте, миңа тиз генә колхоз рәисләрен, мәктәп директорын чакырырга кушты. Алар килгәч халыкны җыеп митинг ясадык. Ул халыкның шатланулары онытылырлык кына түгел иде.*

Йомгаклау

Нәсел шәҗәрәсеннең башка - хәзерге чорга якынрак буын вәкилләре турында да күп мәгълүмат биреп, кызыклы хезмәт язарга булыр иде. Мәсәлән, әниемнең этисе – Зәкиев Билсур Мәгъсүм улы - минем бабам турында. Ихластан авылны, аның кешеләрен яраткан, гомере буе алар мәнфәгате өчен хезмәт иткән кеше ул. 25 ел ел колхоз җитәкләү дәверендә бөтен эшләгәне, уйлаганы, кылганы – авылны үстерү, кешеләргә яхшылык эшләү, тормыш шартларын яхшырту булды. Күпме төзелешләр башкарылды, күпме үзгәрешләр кичерелә ул чорда. Авыл тарихына изге эшләре, киңәшләре, мәрхәмәтлелеге белән кереп калган җитәкче ул.

Билсур бабаемның улы, әниемнең бертуган абыйсы Зәкиев Роберт Билсур улы турында язарга мөмкин иде. Игелекле хезмәтләре, киң күләмдә башкарган хәйриячелек эшләреннән тыш, абыем ел саен мәктәбебезгә зур ярдәм күрсәтә: кабинетларны җиһазлый, ремонт-яңарту эшләрендә булыша. Аның ярдәмендә Арбор авылында өр яңа һәйкәл, балалар мәйданчыгы сафка басты. 2007 елдан башлап, һәр елны район мәктәпләрендә укучы көрәшче малайлар арасында, этисе Билсур Зәкиев истәлегенә татарча көрәш бәйгесе уздыра.

Әмма үземнең бу өлкәдә беренче хезмәтемне Мәгъсүм бабайга багышлыйсым килде, чөнки нәкъ менә ул - безгә билгеле булган җиденче буын вәкиле, әлеге нәселнең бер тармагын Арбор авылы белән бәйли. Туган авылыбызда Зәкиевлар нәсел

агачы шуннан соң үсеп чыга, тармаклана, хәзер инде күп тармаклы бу нәсел үзенең илгә-көнгә билгеле кыз-уллары белән горурлана ала.

Киләчәктә нәселебез шәҗәрәсен тирәннән өйрәнүне үземнең бурычым дип саныйм, чөнки шәҗәрәләр безгә якын кешеләребез, үз нәселебез аша халкыбызның үткән юлын, чал тарихын сөйли. Шәҗәрә агачын, буыннар тезмәсен, гаилә тарихын төгәл эшләү өчен төрле мәгълүмат туплау шактый вакыт сорый, тапкан материалларны җентекләп тикшерүне таләп итә. Шәҗәрә төзү – шәҗәрә агачы һәм буыннар тезмәсен барлау белән генә чикләнми. Нәсел, гаилә тарихы ул илнең дә тарихы. Ул һәр кешенең эшенә һәм тормыш юлына, күпсанлы кардәш-ыруның бәйләнешләренә ачыклык кертә. Гаилә тарихы аша кеше үзенең кемлеген, чыгышын, бу якты дөньяга нинди эшләр башкарырга килгәнлеген, туган нигезенең үткәнен, халкының тарихын, килеп чыгышын ачыклый ала.

Үткәнен белмәгәннең киләчәге юк. Димәк, шәҗәрәсе билгеле булган, үткәненә ихтирамлы халык – игелекле киләчәккә лаек Халык! Шәҗәрә – нәсел агачы дигән сүз. Агачларыбыз корымасын, мәңге яшел булсын! Бу исә үзебездән тора.

Кулланылган әдәбият

1. Әхмәтҗанов М. Татар шәҗәрәләре. -Казан, Татарстан китап нәшрияты, 1995.

3. Бөек Ватан сугышы еллары турында. (Мәктәп музеенда сакланучы язма хатирәләр)

4. Зәкиевлар архивы язмалары

5. Мөхәммәтшин Г. С. Урбар.-Казан: “Идел-Пресс”, 2013

6. Идрисова Нәсимә хатирәләре

“СЕРЛЕ САНДЫК” ДӘРЕСТӘН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК ПРОГРАММАСЫ

Мөбәрәкова Гөлнара Рамазан кызы,
“Ядегәр авылы Г.Г. Гарифуллин исемендәге
урта гомуми белем бирү мәктәбе” нең
башлангыч сыйныфлар укытучысы

"Хәтердән башка йолалар, тәрбиядән башка рухи хәзинә, рухи хәзинәдән башка шәхес, ә шәхестән башка халык - тарихсыз"- дип әйтелә халыкта.

Бала күңелен ап-ак кәгазь белән чагыштыралар. Шул кәгазьгә ничек итеп матурлык, шәфкатьлелек бөртекләрен чәчәргә соң? Әлбәттә, әдәбият-сәнгать аша. Әдәбият, сәнгать белән кызыксынган, китапларны чын күңеленнән яратып укыган баланың белеме дә тирәнрәк, күңеле дә байрак була. Аның күркәм эшләр башкарырга омтылышы да көчәя.

Кешеләрнең үз- үзләрен тоту кагыйдәләр җыелмасын тәшкил итүче сөйләм этикеты халыкның мәдәнилек дәрәҗәсен билгели торган иң мөһим өлешләрнең берсе булып тора. Сүз сәнгате - халык байлыгы, ул аның тормышы, кызыксынулары, теләкләренә бәйле. Сәнгать, әдәбият телдән башка үсә алмый, чөнки тел – аралашу чарасы, көрәш коралы.

Безнең илдә һәр милләт кешесе үз телендә белем алырга, җәмәгать оешмаларында сөйләшүләр алып барырга һәм җыелышларда үз телендә чыгыш ясарга хокуклы. Тел – милләт байлыгы. Тел булмаса, милләт тә юк.

Әлеге программада башлангыч сыйныфта яңалык булып килеп кергән Федераль Дәүләт белем бирү стандарты буенча укытуда укучыларның дәрестән тыш эшчәнлеген оештыру буенча эш программасы урын алды.Укучылар эшчәнлеген оештыруның эстетик - сәнгать юнәлеше - театр түгәрәге эше тәкъдим ителә.

Бу түгәрәк укучыларның артистлык сәләтен, сәнгатьле сөйләм күнекмәләрен, логик фикерләүләрен үстерү максатыннан чыгып оештырыла. “Драма” түгәрәге, исеменнән үк күренгәнчә, театр, сәнгать, җыр-бию яратучы укучыларны туплый. Бу түгәрәк, шулай ук,

сәхнә серләренә төшенү, кулдан матур киемнәр әзерләү һәм зәвыклы киенү, тамашачылар алдында үз-үзеңне тотарга өйрәнү бурычларын үз эченә ала.

Түгәрәктә сәләтле балалар белән күмәкләп һәм индивидуаль эшләү урын ала. "Серле сандык" драма түгәрәге берләшмәсенә 7-10 яшьлек укучылар туплана. Дәресләр атнага 1 сәгатьтән елга 33-34 сәгать үткәрелә.

Максат:

Шәхес формалаштыруга юнәлтелгән технология аша укучыларда әдәбият-сәнгатькә мәхәббәт тәрбияләп, иҗади үсеш булдыру.

Бурычлар:

- укучыларны түгәрәк эшенә җәлеп итү, театр сәнгате белән кызыксыну уяту;
- сәнгать әсәрләренә мәхәббәт уяту;
- укучыларның артистлык сәләтен, иҗади талантларын күрә, уңышларга дәрт уята алуга ирешү;
- сәнгатьле сөйләм күнекмәләрен үстерү. сөйләгән чакта җаваплылык хисе тоярга, авазларны аңлаешлы итеп әйтергә өйрәтү;
- әдәби сөйләм кагыйдәләрен төшендерү, сүзне ничек әйтергә икәнен аңлату, әдәби әсәрне матур итеп укырга, дөрес аңларга, нык үзләштерергә әзерләү;
- халкыбызның милли традицияләре турындагы күзаллауны ныгыту;
- телебезнең матурлыгын күреп яратырга өйрәтү.

Түгәрәкнең юнәлеше

балаларның эстетик зәвыгын, иҗадифантазияләренүстерү;
- балаларнытрадицияләребезгәнигезләнгәнүзарааралашукультурасынаөйрәтү;
- балаларның милли теленбаету, туган ягыбызның гореф-гадәтләренә карата кызыксыну уяту, мәхәббәт тәрбияләү;
- сәләтлебалаларныачыклау.

Көтелгән нәтиҗәләр һәм аларны тикшерү төрләре

- уку елы ахырына матур итеп шигырь, әкият сөйләүләренә аларны сәхнәләштерергә өйрәнүләренә ирешергә;
- үз-үзләрен сәхнәдә матур, иркен итеп тота белүләренә ирешергә;
- укытучылар бәйрәме көнендә чыгыш әзерләргә;
- яңа елга әкият-тамашалар сәхнәләштерергә;
- 8 март һәм 23 февраль "Туган тел", "Нәүрүз" бәйрәмнәрендә чыгыш ясарга;
- Г.Тукай туган көнендә катнашырга, кечкенә күләмле хикәяләр, шигырьләр язарга;
- милли уеннар, биюләр, җырлар, нәфис сүз белән сәхнәдә чыгыш ясарга, концерт номерлары башкарырга.

Программа эчтәлеге

I. Кереш (4 сәг.)

Кереш дәрес. Укучыларны туплау, түгәрәкнең эш планы таныштыру. Инструктаж үткәрү.

II. Яшь артистлар булырга әзерләнәбез (16 сәг.)

Укучыларның сәнгатьле сөйләм күнекмәләрен үстерү. Сәхнә серләренә өйрәнү. Киенү-бизәнү осталыгы турында сөйләшү, сәхнәдә нәфис сүз белән чыгышлар карау.

Татар халык иҗаты белән танышу. Татар халык иҗатының үзенчәлекләрен билгеләү. Индивидуаль рәвештә җырлар, биюләр өйрәнү. Киемнәр әзерләү.

III. Сәхнә уеннары (20сәг.)

Татар халкының сәхнә уеннары, такмак, такмаза, тел шомарткычлар турында мәгълүмат бирү. Сәхнә өчен куелган уеннарны өйрәнү, сәхнәдә кую.

Балаларны парлы, күмәк биюләргә өйрәтү (бию элементларын кабатлау, көйгә басу, киемнәр әзерләү). Бәйрәмнәрдә чыгыш ясау.

IV. Яңа ел бәйрәменә театраль тамашалар (20 сәг.)

Яңа ел бәйрәменә әзерлек эшләре алып бару, киемнәр әзерләү. Яңа ел залын бизәү.

Спектакль өчен рольләр сайлау, кабатлау. Музыка сайлау. Декорация, киемнәр әзерләү. Яңа ел бәйрәмендә театраль тамашалар кую.

Җырлы-биюле, такмаклы уеннар өйрәнү. Төрле кичәләрдә уеннар белән катнашу. Бу уеннарны сыйныфташларына, кечкенә класс укучыларына өйрәтү.

V. Сәламәт тәндә-сәламәт акыл (12 сәг.)

Кызыклы спорт уеннары өйрәтү, күңелле ярыш-эстафета оештыру. Ярыш өчен киемнәр, эмблема әзерләү.

Спорт уеннары барышында тәнәфесләр вакытында катнашу өчен биючеләр әзерләү. (Кечкенә һәм өлкән группалар). “Сәламәтлек театры” әзерләү һәм чыгыш ясау.

VI. “Мәктәп йолдызлары” театр атналыклары оештыру (31 сәг.)

Театр атналыгы оештыру (атналык программасы аерым төзелә). “Мәктәп йолдызлары” атналыкларында катнашу өчен сәхнә әсәрләре сайлау.

Балалар өчен язылган җырлар тыңлау. Иң матур җырларны өйрәнү, сәхнәдә башкарырга (аерым, күмәк) әзерләнү. Җырга карата киемнәр сайлау.

Кызлар-малайлар белән вальс, заманча биюләр, милли биюләр өйрәнү.

VII. Туган ягым – изге җирем. Экологик тема. (24 сәг.)

Бүгенге көндә экологик проблема һәм аның әһәмияте. Табигатьне саклауга өлеш кертү: тирә-юньнең чисталыгын саклау, агачлар утырту, чишмәләрне чистарту, кошларга, җәнлекләргә карата мәрхәмәтле булырга кирәклеген төшендерү.

Экологик темага кичә, КВН, конкурслар үткәрү. “Кошларны таныйсыңмы? дип исемләнгән музыкаль театр-тамаша өйрәнү, чыгыш ясау.

VIII. Йомгаклау (8 сәг.) Түгәрәк эшенә анализ, йомгак

Барысы: 135 сәгать

I сыйныф - 33 сәгать

II сыйныф – 34 сәгать

III сыйныф – 34 сәгать

IV сыйныф – 34 сәгать

1нче сыйныф өчен календарь-тематик планлаштыру

№	Бүлек исеме	әгатьләр саны	Тема	Үткәрү вакыты	
				Календарь	ак ик
1.	Кереш		Укучыларны туплау. Түгәрәкнең эш планы белән таныштыру. Инструктаж үткәрү		
2.	Яшь артистлар булырга әзерләнәбез		Без - яшь артистлар		
3.			Сөйләм этикеты. Тизәйткечләр. “Мин татарча сөйләшәм”		
4.			“Мин татарча сөйләшәм” Сәхнә серләрен өйрәнү. Видеоязмалар карау. Киенү-бизәнү осталыгы. Декорациянең роле.		

5.			Якташ язучыларыбыз, шагыйрә, шагыйрьләребез белән аларның иҗаты белән танышу, шигырьләрен өйрәнү. Сәнгатьле сөйләм күнекмәләрен үстерү.		
6.	Сәхнә уеннары	5	Парлы бию.		
7.			Киемнәр әзерләү . “Кармакчы” парлы биюе. Музыкаль бизәлеш		
8.			Бишле бию. Музыкаль бизәлеш		
9.			Бишле бию. Музыкаль бизәлеш		
10.			“Кармакчы” , “Ал кирәк, гөл кирәк”җырлы уены.		
11.	Яңа ел бәйрәменә театраль тамашалар	5	Музыкаль бизәлеш		
12.			Яңа ел бәйрәменә такмак әйтеш уеннар		
13.			Яңа ел бәйрәменә такмак әйтеш уеннар		
14.			Яңа ел бәйрәмендә “Чыршы янында” тамашасы		
15-16.			Яңа ел бәйрәмендә “Чыршы янында” тамашасы		
17	Сәламәт тәндә-сәламәт акыл	3	Җитезлеккә уеннар өйрәнү. “Өченче артык”		
18.			Драма уеннары “Карга, карга”, Буяу сатыш”		
19.			Саф һавада хәрәкәтле уеннар. “Каргалар, саесканнар”, “Карчыга һәм чебешләр”		
20.	“Мәктәп йолдызлары” театр атналыклары оештыру	7	Муса Җәлил шигырьләрен сәнгатьле уку буенча эш		
21.			Балалар өчен җырлар өйрәнү. “Гармунчы бит әтием”		
22.			Балалар өчен җырлар өйрәнү. “Иртән”		
23.			“ Шаян үрдәкләр” биюен өйрәнү		
24.			“Шаян үрдәкләр” биюен өйрәнү. “Әтиләр бәйрәме”ндә чыгыш ясау		
25.			Һади Такташның “Тәүфыйкълы песи” пьесасын сәхнәләштерүгә әзерлек		
26.			Һади Такташ “Тәүфыйкълы песи” пьесасын сәхнәләштерү. “8 нче матр бәйрәме”ндә чыгыш ясау		
27.	Туган ягым – изге җирем.	6	Әңгәмә “Экологик проблемалар турында сөйләшик”		

28.	Экологик тема.		“Туган ягым – яшел бишек” темасына рәсемнәр конкурсы		
29.			Әңгәмә “Туган авылым табигате”		
30.			Табигатькә экскурсия. Чишмәләрне чистарту.		
31.			Табигатькә экскурсия. Дару үләннәре җыю		
32.			Табигатькә экскурсия. Күбәләкләрне, бөҗәкләрне күзәтү		
33.	Йомгаклау.	2	Күңелле ял. Сәнгатьле итеп Г. Тукай шигырьләрен, А.Алиш әкиятләрен уку. Түгәрәк эшенә анализ, йомгак		

2 нче сыйныф өчен календарь-тематик планлаштыру

№	Бүлек исеме	Сәгатьләр саны	Темалары	Үткәрү вакыты	
				Календарь	ак ик
1.	Кереш	1	Укучыларны туплау.		
2.	Яшь артистлар булырга әзерләнәбез	4 4	Артикуляция.		
3.			Артикуляция гимнастикасы. Тел гимнастикасы. Жестлар. Җор теллелек.		
4.			Сәхнәдә үз-үзеңне тота белү. Алып баручы.		
5.			Сөйләмдә көлү-көлдерү максатында ирония, юмор – мәзәк чаралары		
6.	Сәхнә уеннары	5	Парлы бию.		
7.			“Кармакчы”парлы биюе.		
8.			Музыкаль бизәлеш.		
9.			Киемнәр әзерләү.		
10.			Киемнәр әзерләү.		
11.	Сәламәт тәндә-сәламәт акыл	3	Спорт һәм бию. Гимнастик күнегүләр белән бию элементлары өйрәнү		

12.	“Мәктәп йолдызлары” театр атналыклары	13	Спорт һәм бию. Гимнастик күнегүләр белән бию элементлары өйрәнү		
13.			Саф һавада хәрәкәтле уеннар. “Әбәкле”, Син йөгер!”		
14.			Дисктан һәм интернеттан балалар өчен җырлар тыңлау.		
15.			Балалар өчен җырлар өйрәнү. “Үрдәкләр”		
16.			Башкорт һәм татар биюләрен өйрәнү		
17.			Башкорт һәм татар биюләрен өйрәнү		
18.			Башкорт һәм татар биюләрен өйрәнү.		
19.			А.Алишның “Кәҗә һәм сарык” әкиятен сәхнәләштерүгә әзерлек		
20.			Әтиләр бәйрәменә концерт программасы әзерләү		
21.			А.Алишның “Кәҗә һәм сарык” әкиятен сәхнәләштерүгә әзерлек		
22.			Әтиләр бәйрәменә концерт программасы . А.Алишның “Кәҗә һәм сарык” әкиятен сәхнәләштерү		
23.			8 нче март бәйрәменә концерт программасы әзерләү		
24.			8 нче март бәйрәменә концерт программасы		
25.			Р.Рәлиева сүзләренә “Кайт карлыгач” җырын өйрәнү.		
26.			Р.Рәлиева сүзләренә “Кайт карлыгач” җырын өйрәнү.		
27.	Туган ягым – изге җирем. Экологик тема.	6	Әңгәмә “Бүгенге көн экологик проблемалары”	**1.04**	
28.			“Туган авылым” темасына рәсемнәр конкурсы	**8**	
29.			Туган як турында хикәяләр уку		
30.			Табигатькә экскурсия. Чишмәләрне чистарту		
31.			Табигатькә экскурсия. Күбәләкләрне, бөҗәкләрне күзәтү		
32.			Күзәтүләр буеча фикер алышу.		
33.	Йомгаклау.	2	Күңелле ял. Сәнгатьле итеп Фәнис Яруллин шигырьләрен уку		
34.			Түгәрәк эшенә анализ, йомгак		

3 нче сыйныф өчен календарь-тематик планлаштыру

№	Бүлек исеме	Сәгатьләр саны	Темалары	Үткәрү вакыты	
				Календарь	Фактик
1.	Кереш	1	Укучыларны туплау. Түгәрәкнең эш планы белән таныштыру. Инструктаж үткәрү.		
2.	Яшь артистлар булырга әзерләнәбез	4	Дикция . Сәнгатьле сөйләм күнекмәләрен үстерү. Сәхнә серләренә өйрәнү. Татар халык әкиятләрен, “Каз өмәсе” күренешләрен сәхнәләштерүгә әзерлек. Видеоязмалар карау.		
3.			Киенү-бизәнү осталыгы. Декорациянең роле. “Каз өмәсе” күренешләрен сәхнәләштерү		
4.			Татар халык биюе (кызлар өчен) Татар халык биюе (малайлар өчен).		
5.			“Укытучылар көне”нә чыгыш ясау		
6.	Сәхнә уеннары	5	Сәхнәдә чыгыш ясауга әзерлек. Киемнәр әзерләү. Музыкаль бизәлеш.		
7.			Күмәк заманча бию өйрәнү. Драма уены “Курчак сатыш”		
8.			Күмәк заманча бию. Зиһен сынаш уены “Почта”		
9.			“Чәчәкләр биюе” өйрәнү. Драма уены “Кәбестә”		
10.			“Чәчәкләр биюе”. Җырлы-биюле уен “Әйт, күгәрчен”		
11.	Яңа ел	5	Башлангыч		

	бәйрәменә театраль тамашалар		сыйныфлар өчен уеннар – ял сәгате. “Казлар-аккошлар”, “Аксак төлке”		
12.			Башлангыч сыйныфлар өчен уеннар – ял сәгате. “Парыңны тап”, “Җырлый торган өстәл”		
13.			Яңа ел бәйрәменә залны бизәү		
14.			Яңа ел бәйрәмендә “Кыш бабай таягы” әкият-тамашасы әзерләү		
15.			Яңа ел бәйрәмендә “Кыш бабай таягы” әкият-тамашасы.		
16.	Сәламәт тәндә-сәламәт акыл	3	Спорт һәм бию. Гимнастик күнегүләр белән бию элементлары өйрәнү		
17.			Гимнастик күнегүләр белән бию		
18.			Саф һавада хәрәкәтле уеннар. “Кем җитезрәк”, “Унике таяклы”		
19.	“Мәктәп йолдызлары” театр атналыклары	8	Дисктан һәм интернеттан балалар өчен җырлар тыңлау		
20.			Җыр өйрәнү “Кәләпүш”. Караокега кушылып җырлау		
21.			Вальс өйрәнү		
22.			Вальс өйрәнү		
23.			Вальс өйрәнү. “Әтиләр бәйрәме”ндә чыгыш ясау		
24.			А. Алишның “Койрыклар” әкиятен сәхнәләштерүгә әзерлек.		
25.			А. Алишның “Койрыклар” әкиятен сәхнәләштерүгә әзерлек		
26.			“Әниләр бәйрәме”ндә “Койрыклар” әкиятен сәхнәләштерү		
27.	Туган ягым – изге	6	“Кошларны танийсызмы?”		

	җирем. Экологик тема.		музыкаль тамашаның эчтәлеге белән танышу.		
28.			“Кошларны танышсызмы?” музыкаль тамаша. Рольләргә бүлеп уку.	**8**	
29.			“Табигать – тиңсез хәзинә”. КВН.		
30.			Табигатькә экскурсия. Чишмәләрне чистарту		
31.			Табигатькә экскурсия. Урмандагы кошларны тыңлау, күзәтү		
32.			Күзәтүләр буеча фикер алышу. Табигать турында хикәяләр уку.		
33.	Йомгаклау.	2	Күңелле ял. Сәнгатьле итеп Роберт Миңнуллин шигырьләрен, Л. Ихсанова хикәяләрен уку.		
34.			Түгәрәк эшенә анализ, йомгак		

4 нче сыйныф өчен календарь-тематик планлаштыру

№	Бүлек исеме	Сәгатьләр саны	Темалары	Үткәрү вакыты	
				Календарь	Фактик
1.	Кереш	1	Укучыларны туплау. Түгәрәкнең эш планы белән таныштыру. Инструктаж үткәрү.		
2.	Яшь артистлар булырга әзерләнәбез	4	Дикция . Сәнгатьле сөйләм күнекмәләрен үстерү. Сәхнә серләренә өйрәнү. Татар халык экиятләрен, “Аулак өй” күренешләрен сәхнәләштерүгә әзерлек. Видеоязмалар карау.		
3.			Киенү-бизәнү осталыгы. Декорациянең роле. “Аулак өй”		

			күренешләрен сәхнәләштерү		
4.			Әкиятләрдән өзекләр сәхнәләштерү. (Укучыларның иҗади эшләре.)		
5.			“Укытучылар көне”ндә чыгыш ясау		
6.	Сәхнә уеннары	5	Сәхнәдә чыгыш ясауга әзерлек. Киемнәр әзерләү.Музыкаль бизәлеш.		
7.			“Чәчәкләр аланында” сәхнә уенының эчтәлеге белән танышу. Рольләргә бүлеп уку. Сценарийны кабатлау. Киемнәр әзерләү.		
8.			“Чәчәкләр аланында” сәхнә уены		
9.			Башлангыч сыйныфлар өчен ял сәгате. “Зәлидә” уены		
10.			Күмәк заманча биюләр		
11.	Яңа ел бәйрәменә театраль тамашалар	5	Башлангыч сыйныфлар өчен уеннар – ял сәгате. Драма уены “Әби һәм карак”		
12.			Башлангыч сыйныфлар өчен уеннар – ял сәгате. “Тамчы-шоу”. Драма уены “Сукыр тәкә”		
13.			“Көмеш мөгез” экият-пьесаның эчтәлеге белән танышу. Хәрәкәтләр, музыка, киемнәр әзерләү.		
14.			“Көмеш мөгез” экият-пьесасы сценариен кабатлау. Хәрәкәтләр, музыка, киемнәр әзерләү.		
15.			Яңа ел бәйрәмендә “Көмеш мөгез” экият-пьесасы тамашасын күрсәтү		
16.	Сәламәт тәндә-сәламәт акыл	3	Ярыш-эстафетага әзерләнү. Эмблема. Киемнәр. Ярыш-эстафета		
1			“Сәламәтлек		

7.			театры”на әзерлек		
18.			“Сәламәтлек театры” үткәрү		
19.	“Мәктәп йолдызлары” театр атналыклары	8	Балалар өчен җырлар өйрәнү. “Балачак – бәхет иле”. Караокега кушылып җырлау.		
20.			“Чегән биюе” өйрәнү. Зиһен сынаш уен “Сыбызгы”		
21.			“Чегән биюе” өйрәнү. Драма уены “Ком калач”		
22.			“Гарәп биюе” өйрәнү. Зиһен сынаш уен “Дәшмә, сөйләшмә”		
23.			“Гарәп биюе” өйрәнү. “Әтиләр бәйрәме”ндә чыгыш ясау		
24.			С. Сәүбанованың “Арыслан буласым килә” театр-тамашаның эчтәлеге белән танышу. Рольләргә бүлеп уку.		
25.			С. Сәүбанованың “Арыслан буласым килә” театр-тамашасын сәхнәләштерүгә әзерлек		
26.			8 нче март бәйрәмендә С. Сәүбанованың “Арыслан буласым килә” театраль тамашасын сәхнәләштерү		
27.	Туган ягым – изге җирем. Экологик тема.	6	“Хайваннарның күптөрлелеге” конкурсының эчтәлеге белән танышу.		
28.			“Хайваннарның күптөрлелеге” конкурсы	**1.04**	
29.			“Экологик ассорти”	**8**	
30.			Табигатькә экскурсия. Чишмәләрне чистарту. Агачлар утырту.		
31.			Табигатькә экскурсия. Урмандагы кошларны тыңлау, күзәтү, дару үләннәре җыю		
32.			Күзәтүләр буеча фикер алышу. Иншалар язу		

33.	Йомгаклау.	2	Күңелле ял. Сәнгатьле итеп Рәшит Бәшәрнең шигырьләрен, “Ачык капка” хикәясен уку		
34.			Түгәрәк эшенә анализ, йомгак		

Кулланылган әдәбият

1. Алиш А. “Хикәяләр һәм әкиятләр”, Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1991
2. Галиева Л.И., Баязитова Л.В. “Көч һәм рух тамырлары”Казан: “Мәгариф”, 2000
3. Зарипова Ф.Я.”Могҗизалы мәктәп сәхнәсе”, Казан: “Мәгариф”, 2003
4. Казыйханов В. “Әхлак дәресләре”, Яр Чаллы: “Иҗат”, 1998
5. Мазин И. “500 загадок для детей”, Москва: ООО “ТЦ Сфера”, 2003
6. Мөҗәһит “Акыллыга сүз әйттем”, Казан: “Мәгариф”, 2003
7. Лях В.И. “Физкультура – минем дустым”, Москва: “Просвещение”, 2001, Казан: “Тарих”, 2002
8. Рахимов И.И “Хищные птицы и совы Татарстана”, Казань: Татполиграф, 1999
9. Фәйзи Җ. “Халык җәүһәрләре-күңелем кыллары”, Татарстан китап нәшрияты, 1987
10. Халикова Р.Ш. “Раушан көзге”, Казан: “Мәгариф”, 1993
11. Шаехова Р.К. “Ступеньки к творчеству”, Казань: “мастер Лайн”, 2000
12. “Татар балалар фольклоры”, Казан: “Хәтер”, 2009
13. “Татар халык әкиятләре”, Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1990
14. “Татар балалар әдәбияты”серия “МК”, 19-20 том, Казан: “Тарих”, 2003
15. “Тылсымлы хикәяләр” серия “МК”, Казан: “Тарих”, 2003
16. “Татар халык уеннары”, серия “Энҗе чәчтем, энҗе җыям”, Казан: “Мәгариф”, 2003
17. “Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар”, Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1987
18. “Татар халык иҗаты. Табышмаклар”, Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1988
19. “Татар халык җырлары”, Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1987
20. “Татарские танцы”, Казань: “Магариф”, 2002

АНГЛИЯДӘН КИЛГӘН КУНАКЛАР ТЕКСТЫ

Гөлназ Сабирҗан кызы Мөхәммәтҗанова,
Алабуга шәһәре 10нчы мәктәбе
Алабуга районы

Предмет : Татар теле
Сыйныф: 6
Дәрес тибы: Белем һәм күнекмәләрне комплексы куллану дәресе (ЛГКК)
Дәрес максатлары:
1.Укытучы өчен:
Белем бирү максаты (дәреснең предмет нәтиҗәсе):
- текстны аңлап уку, Татарстан Республикасына карата яхшы мөнәсәбәт тәрбияләү;
Үстерү максаты (дәреснең метапредмет нәтиҗәсе):
- парларда һәм күмәк эшли белү;
-әңгәмәдәшеңнең фикерен тыңлый, арлаша белү күнекмәләрен формалаштыру.

Тәрбия бирү максаты (дәреснең шәхси нәтиҗәсе):

-кунакчыллык, чит төбәк, башка ил вәкилләренә карата хөрмәт хисләренә уңай йогынты ясау.

2. Укучыларга җиткерелә торган белем бирү максаты (дәреснең предмет нәтиҗәсе):

- Татарстан Республикасына карата яхшы мөнәсәбәт тәрбияләү.

Җиһазлау: Р.З.Хайдарова, З.Р.Назипова “Күңелле татар теле” дәреслеге (92-95нче битләр), дәрескә әзерләнгән презентацион материаллар, ТР һәм Англиянең дәүләт символлары һәм карталары, глобус, ситуатив күнегүләр язылган карточкалар.

Дәрес барышы:

I.ОЕШТЫРУ, МОТИВЛАШТЫРУ

1) Исәнләшү:

- Исәнмесез, укучылар! (Укучылар җавабы)

- Хәлләрегез ничек? (Укучылар җавабы)

- Рәхмәт, яхшы, утырыгыз.

2) Бүген дәрестә кем дежур? (Дежур укучы рапорты).

II. БЕЛЕМНӘРНЕ АКТУАЛЬЛӘШТЕРҮ

1. Өй эшен тикшерү:

92нче биттәге 3нче күнегү:

- Дәрестә өйрәнгән яңа сүзләрне яттан сөйләү,

- 3нче күнегүдәге җөмләләрнең тәрҗемәсен тыңлау (1 укучы җөмләне укый, икенчесе тәрҗемә итә).

- Яңа сүзләр белән төзелгән җөмләләрне тыңлау (берничә укучы).

2. Белемнәрне тигезләү:

1)Прослушайте и укажите, что изменено во втором предложении каждой пары:

1.Татарстан – бай дәүләт. – Татарстан – зур дәүләт.

2.Татарстанның үз флагы бар. – Татарстанның үз гербы бар.

3.Татарстан флагында өч төс бар. – Татарстан флагында өч төс бар: яшел, ак кызыл.

III. УКУ МӘСЬӘЛӘСЕН КУЮ

1. Дәреснең темасын билгеләү.

1. Ә хәзер игътибар белән тыңлыйбыз. (слайдта ТР, аннан соң Англиянең дәүләт символлары һәм картасы күрсәтелә, ике дәүләтнең гимннары яңгырый) СЛАЙД 1-2

- Рәхмәт, урыннарга утырабыз. Без нәрсә тыңладык, укучылар? (җаваплар) Татарстан гимныннан соң тагын нинди дәүләт гимны яңгырады? (җаваплар) Ә хәзер дәреснең темасын билгеләп карыйк әле. (укучыларның фикерләре тыңлана)

2. Максат билгеләү.

- Әйе, без бүген “Англиядән килгән кунаклар” хикәясе белән танышырбыз. Үзегезгә нинди максатлар билгеләрсез? (укучыларның фикерләре тыңлана, кирәк буллса, төзәтелә)

IV. УКУ МӘСЬӘЛӘСЕН АДЫМЛАП ЧИШҮ ЭШЕ

1. Телдән эшне оештыру.

- Укучылар, экранга карагыз әле, минем электрон почтама видео-хат җибәргәннәр.Тик мин бер нәрсә дә аңламадым. СЛАЙД 3. (видеоязма: “ Хәерле көн, хөрмәтле татарстанлылар, кадерле балалар! Без Англиядән сезгә кунакка килергә, сезнең белән якыннан танышырга телибез. Сезнең гореф-гадәтләрегез, традицияләрегез турында беләсебез килә. Сез безгә ярдәм итәрсез дип уйлыйбыз.”)

-Укучылар, мин инглиз телен белмим. Миңа ярдәм кирәк. (бер укучы Англия кунагының сүзләрен татарчага тәрҗемә итә)

- Инглизләр инде Татарстанга килеп тә җиткәннәр. Очрашу ничек узды икән? Моны хикәяне укыгач белербез. Хәзер барыбыз да дәреслекләрдә 92нче битне ачабыз һәм 7нче күнегүне карыйбыз. (бер укучы биремне укый, алга таба 3 укучы хикәяне укый, аннан соң кыскача эчтәлекне 2-3 укучы сөйләп бирә)

2. Үзләштерүне беренчел тикшерү.

- 7нче күнегүнең беремендә нинди сорау куелган иде? (1 укучы кабатлый: Кунаклар нинди теләкләр әйтәләр?)

-Англиядән килгән кунаклар нинди теләкләр белдерделәр соң?

- Ничек уйлыйсыз, очрашу яхшы уздымы? (юк, чөнки укучылар сорауларга җавап бирә алмадылар)

-Укучыларга нишләргә кирәк иде?

- Хәзер, әйдәгез, 94нче биттәге 9нчы күнегүне эшләп алыйк. (бер укучы биремне укый, укучылар чиратлап, раслауларны укыйлар һәм кайсы дөрес икәнлеген әйтәләр)

V. ФИЗМИНУТ

- Ә хәзер, укучылар, бераз ял итеп алыйк.

- Прослушайте внимательно и встаньте, если слово не относится к прочитанному нами тексту, и, наоборот, сядьте, если слово подходит по смыслу к тексту «Англиядән килгән кунаклар»

- Киткән, мәктәп, сабантуй, очрашу, авыл, көтелгән кунак, русча әкият, инглизчә җырлар, түгәрәк өстәл, Германия кунаклары.

- Булдырдыгыз, укучылар, урыннарга утырыгыз, дәресне дәвам итәбез..

VI. НЫГЫТУ ЭШЕ, ҮЗАЛЛЫ ЭШ

1. Тема буенча мөстәкыйль күнегү эшләүне оештыру.

- Хәзер дәфтәрләрне ачабыз, бүгенге числоны һәм теманы язабыз.

- 94нче биттәге 10нчы күнегүне буенча эшләп алыйк әле. (Бирем: җөмләләрнең эчтәлеге буенча сораулар төзү: 1 укучы биремне укый, 1-2нче җөмләләр буенча 1нче өстәлдә утыручылар, 3-4нче җөмләләр буенча 2нче өстәл, 5-6нчы җөмләләр буенча 3нче өстәлдәгеләр сораулар төзеп, күнегүне дәфтәрдә мөстәкыйль рәвештә эшлиләр, аннан соң эшләр тыңлана)

- 11нче күнегү буенча җөмләләрне киңәйтеп язу. 1 минут вакыт бирелә (1 укучы биремне укый, кәгазьдә төркемләп эшлиләр: 1нче укучы җөмләне күчереп яза, 2нче укучы бер сүз өстәп киңәйтә.... соңгы укучы барлык җөмләләрне укып чыга. 3 өстәлгә 3 җөмлә.)

2. Ситуатив күнегүгә чыгару.

- Укучылар, күз алдына китерегез әле. Бүген безнең мәктәпкә Англиядән кунаклар килделәр, ди. Алар Татарстан турында белергә телиләр. Менә бу карточкаларны алыгыз, ситуатив биремнәрне укыгыз һәм җаваплар әзерләгез. (укучыларга ситуатив күнегүләр язылган карточкалар өләшенә, уйларга 30секунд вакыт бирелә, җаваплар тыңлана)

- Ә глобустан Англияне табып карыйбызмы? (укучылар өстәл уртасында торган глобустан Англиянең башкаласы Лондонны табып күрсәтә)

- Кунаклар безгәерактан килгәннәрме?

- Әйе, Англия бездән бик ерак шул. Димәк без кунакларны ничек каршы алырга тиеш? (укучыларның җаваплары тыңлана)

- Рәхмәт, укучылар, булдырдыгыз. Ә хәзер көндәлекләрне ачып, өй эшен язып алыгыз.

VII. ӨЙ ЭШЕ БИРҮ

- 95нче биттәге 14нче күнегү буенча әзерләнергә:

1) Дустыңа сораулар бирергә (бу биремне, кемнәр бүгенге дәресне бик яхшы үзләштермәдем дип уйлый, шулар эшли)

2) “Англиядән килгән кунаклар” хикәясенең эчтәлеген белергә (бу бирем буенча текстны яхшы аңладым дип уйлаучы укучылар әзерләнә)

3) Татарстан турында сөйләргә әзерләнергә (бүгенге дәрестә барысын да яхшы эшләдем, тулысынча аңладым дип уйлаганнар яхшылап үзебезнең республикабыз турында сөйләргә әзерләнеп килә).

VIII. РЕФЛЕКСИЯ (ЙОМГАКЛАУ)

- Укучылар, без дәрескә нинди максатлар куйган идек? (максатларны искә төшерү)

- Без максатларга ирештекме? (җавапларны тыңлау)

- Бүгенге белемнәрне тормышта кайда кулланырга була? (җавапларны тыңлау)

IX. БӘЯЛӘҮ

- Укучылар, бүгенге дәрес өчен кемнәр үзләренә “5” билгесе куя? (кул күтәрәләр)

- Ә кем үзенә “4”ле куярга тели? (кул күтәрәләр)

- ... , син ни өчен үзеңә “4” куясың? “5”ле алу өчен нәрсә җитеп бетмәде дип уйлыйсың?

- ..., син ничек уйлыйсың, ... ни өчен үзен “5” билгесе белән бәяләде?

- Рәхмәт, укучылар, мин сезнең фикерләрегез белән килешәм (килешмим). Әлеге билгеләрне журналга куярмын.

- Дәрес тәмам, сау булыгыз!

ЛЕКСИКОЛОГИЯ БҮЛЕГЕН КАБАТЛАУ

Мөхәрләмова Зөбәрҗәт Малик кызы,
Сабабаш төп гомуми белем бирү мәктәбенең
Саба районы

Тема: лексикология бүлеге буенча кабатлау дәресе (дәрес-сәяхәт, 5 нче сыйныфта татар теле)

Максат: : 1) “Лексика” бүлегендә үтелгән материалны гомумиләштереп кабатлау, укучыларның белемнәрен системалаштыру;

2) Укучыларның үзбелемнәрен һәм иҗади активлыгын үстерү

3) Туган телбезне өйрәнергә кызыксыну уяту

Универсаль уку гамәлләре формалаштыру:

*Шәхси:*уку эшчәнлегендә үзбәя куя белү.

Танып белү: эшкә максат кую, максатка ирешү юлларын эзләү; тиешле кагыйдәләрне билгели белү.

Регулятив: тиешле кагыйдәләрне файдалана белү.

Коммуникатив: башкаларга юл куя белү, парларда һәм төркемнәрдә эшләгәндә уртак фикергә килү;

Җиһазлау: 1) “Аңлатмалы сүзлекләр” 1-3 том, “Русча-татарча сүзлек”, “Татар энциклопедиясе”, “Фразеологик әйтелмәләр”, “Орфография” һ.б.; презентация

Материал:

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. – Казан: “Раннур” нәшрияты, 2000.

2. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Мәгариф, 1994. – Б. 24-142.

3. Әхмәтшина Ф. Омонимнар, синонимнарны өйрәнү // Мәгариф, 1998. – № 8. – Б. 48-49.

4. Хәйруллин М. Лексикабызда чит тел сүзләре // Мәгариф, 1998. – № 9. – Б.82-83.

5. Абдрәхимова Я.Х. Татар теленнән бәйләнешле сөйләм үстерү дәресләре. 5-7. – Казан: “Мәгариф” нәшрияты, 2003.

6. Харисова Ч.М. Татар теле. Анализ үрнәкләре. – Казан: “Мәгариф” нәшрияты, 2009.

7.Хәсәншина Р. Г. Татар теле дәресләре, 5 сыйныф: методик кулланма/ - Казан: татар. Китап нәшрияты, 2015.

Дәрес тибы : белемнәрне кабатлау, системага салу, ныгыту

Дәрес барышы.

1.Оештыру- мотивлаштыру этабы.

Укытучы.Хәерле иртә, укучыларым!

Укучылар. Безне яңа эшләр белән
Яңа көн көтә.

Сәлам сиңа, өр-яңа көн,

Хәерле иртә!

Укытучы. Бер-беребезгә карап елмаештык. Утырабыз. Бәяләү карточкалар алдыгызда торсын, һәр эшегезне бәяләп барырга онытмагыз.

Минем кулымда искитмәле матур кәрҗин бар. Ләкин аның эче буш. Әйдәгез, аны сүзләр белән тутырыйк әле. Матур кәрҗиннең эченә нинди сүзләр салыр идегез, укучылар?

Укучылар. Кәрҗине матур булгач, аның эченә дә матур, яхшы, күңелне күтәрә торган сүзләр генә саласы килә.

Укытучы. Сезнең алдыгызда ак кәгазь ята. Карандаш алып, сул кулыгызны рәсемгә төшерегез (сулагай язучы балалар уң кулларын) дә кемнең кулы икәне билгеле булсын өчен, исемнәрегезне язып куегыз. Ә хәзер чылбыр буенча иптәшләрегезгә тапшырабыз. Сыйныфташыгызда сез күргән иң матур берничә сыйфатын “кул эченә” язып куябыз һәм киредән иптәшләребезгә җибәрәбез.

Укытучы. Әйтегез әле, укучылар,үзегезне ничек хис итәсез?

Укучылар. Кәефләр күтәрелде,канатлар үскәндәй булды, тагы да яхшы буласы килә, кемгәдәдер булышасы килә һ.б.

Укытучы. Бик яхшы. Мондый хисләр кичерергә нәрсә ярдәм итте безгә?

Укучылар. Сүзләр ярдәм итте.

Укытучы. Сүз ул- аңлашу, аралашу чарасы.Телне өйрәнү беренче чиратта сүздән башлана. Без бит үзебезнең тормышыбызны телдән башка күз алдына да китерә алмыйбыз. Сөйләм вакытында бик күп сүзләр арасыннан, теге яки бу фикерне әйтү өчен, кирәклесен сайлап алырга, аны урынлы куллана белергә тиешбез. Дөрес һәм матур итеп сөйли белү-кешенең гомуми культуралылыгының бер билгесе. Моңа ирешү өчен сөйләмеңә игътибар итеп тору, телгә таләпчән була белү кирәк. Кызганыч ки, тормышта безгә еш кына сөйләм культурасының бозылу күренешләре белән очрашырга туры килә.

2. Өй эшләрен тикшерү.

Укытучы. Сезгә өй эше итеп нәкъ тә менә шушы: сөйләм культурасының бозылу күренешләрен күзәтергә кушылды. Сез телебез сакчылары буларак, нинди күренешләр белән очраштыгыз?

Укучылар. 1 нче төркем.

Безнең төркем олы буын кешеләрнең сөйләмен тикшерде. Олы буын вәкилләренең төп сөйләм үзенчәлеге – рус сүзләре татар фонетик системасына ярақлаштырып әйтелә: *Бүген бүлнистә пинсәнирләр күне булган; Тилифун шалтырый; Куфе эчәсеңме?; Карманыма салып куй;*

Олы буын кешеләре (Ц),(Э) авазларын (ТС),(с),(И) авазлары белән алмаштыра: *милиция-милитсия.* Бу буын кешеләрендә бер үк сүзләрне төрле вариантта әйтү хас: *пинсе-пинсә.*

2нче төркем. Без урта буын кешеләренең сөйләменә игътибар иттек. Урта буын кешеләре телендә һөнәр атамалары төркеме аерыла: *бизнесмен; начальник,участок инспекторы, соиальный работник.*

Урта буын вәкилләре рус сүзләрен гадәттә рус теле нормаларына туры китереп куллана: *Балалар садикта калды; Служебный машина белән кайта; экологик чиста су; пособие алучылар күп; субсидия чыкты; лечиниесы килеште; ул самый главный кеше; документлар булырга тиеш* шулай да кайбер алынмаларда бер яки ике аваз үзгәртеп әйтелә: *бальниста, нәчәльник, ыштыраф;тавар,дитсат.*

3нче төркем. Безяшь буын вәкилләре сөйләмен тикшердек. Алар үз сөйләмендә иҗтимагый лексиканың фән өлкәсенә караган төшенчәләрен ешрак файдалана. Һәр алынма орфоэпик яктан төгәл әйтелә: *муниципаль районнар; профилактик чаралар яхшы узган; лекция сөйләделәр, модельләр уйладык, проектның асылын аңламыйм; сессияне яптык.* Яшь буын кешеләре сөйләмендәге бәяләү сүзләре рус телендәгечә кулланыла: *даже,ужас, нормально, супер.*

Укытучы. Әйе, ике телне буташтырып сөйләү матур күренеш түгел. Сез, укучылар, үз сөйләмегезгә һәрчак игътибарлы булырсыз.

Бүген дәрестә уңышлы эшләү өчен безгә төркемнәргә берләшергә кирәк. Һәрберегезгә сүз турында язылган мәкальләрнең өлешләрен бирәм. Сезгә мәкаль килеп чыгардай парларыгызны табарга кирәк. Сер итеп кенә әйтәм, дөрес тапкан очракта, төркемгә дүрт укучы берләшә.

1) Аз\ сөйләсәң, \күп \ишетерсең.

2) Яхшы сүз - җанга дару,

Яман \ сүз\ - канга\ агу.

3. УМ кую.

Укытучы. Менәэшләү өчен иптәшләр дә таптык. Бүгенге дәрескә максат һәм бурычлар билгелисебез бар. Кулымда җеп кисәге, сез аны нәрсә белән тәңгәлләштерер идегез(ассоциация)? Хәзер аңа төрле төстәге һәм төрле исемдәге 5 мәрҗән тезәм. Ни өчен? Бүгенге мәрҗәннең исеме ничек булыр? Төркемнәрдә фикерләшегез.

1 төркем. Җеп ул – тел белеме. Ә төрле төстәге 5 мәрҗән без өйрәнгән тел белеме тармаклары– морфология, синтаксис, фонетика, орфография , орфоэпия.

2 төркем. Бүгенге мәрҗәннең исеме лексика.

3 төркем.Бүген дәрестә лексик һәм сөйләм культурасы буенча алган белемнәребезне гомумиләштерербез, нәтиҗә ясарбыз.

Укытучы. Дөрес фикер йөртәсез, укучылар.

4. УМ чишү.

Укытучы.

Без бүген “Лексикология” утравына сәяхәткә китәчәкбез.Бу утрау белән таныштык инде. Иң беренче сәяхәтләребездә яңа белемнәр туплау өчен барган булсак, ә бу юлы исә, туплаган белемнәребез буенча сәяхәт кылырбыз. “Тел белеме” дигән диңгездә бу утрау бик зур һәм иң матурыдыр, мөгаен. Иң элек, бүгенге сәяхәтебезнең маршруты, белән танышыйк: (1нче слайд- болытлар астына өйрәнгән темалар яшерелгән)

Искергән сүзләр, фразеологик әйтелмәләр, профессиональ сүзләр, алынмалар, диалекталь сүзләр

Сез сәяхәт итәргә яратасызмы? Алайса, сәяхәткә кузгалыйк - вакыт уздырмыйк.

Алдан ук кисәтеп куям, сәяхәт вакытында тәртип булырга тиеш, иптәшләрегезгә авырлык килгәндә ярдәм итәрсез, һәрвакыт бердәм булыгыз! Шулвакытта гына сәяхәтебез күңелле һәм файдалы булыр.

Терминнар причалы. (2 слайд)Утрауның бер кырына килеп җиттек. Коры җиргә чыкканчы, терминнар причалында биремне үтәргә кирәк (ике ноктадан соң терминнарны язып куярга кирәк)

1 төркем	2 төркем
1. Бер-берсенә якын мәгънәле, ягъни мәгънәдәш сүзләр: 2. Капма-каршы мәгънәле сүзләр.: 3. Һәр төбәкнең үзенә генә хас җирле сөйләме: 4. Көндәлек һәм актив кулланылыштан төшеп калган сүзләр: 5. Тотрыклы, күчерелмә мәгънәдә килүче сүзләр төзелмәсе:	1. Бер үк авазлардан торган, ләкин мәгънәләре буенча төрле булган сүзләр: 2.Билгеле бер профессия кешеләре тарафыннан кулланыла торган сүзләр: 3.Башка телләрдән кергән сүзләр: 4.Телдә барлыкка килгән яңа сүзләр: 5. Тотрыклы, күчерелмә мәгънәдә килүче сүзләр төзелмәсе:

Биремнәрне тикшерү. Маршрут битенә үзләренә балл кую. (Биш җавапны белсәләр 5 балл, дүртне белсәләр 4 балл шулай дәвам итә.)

Профессиональ сүзләр табы.

Әкеренләп тауга күтәрелеп карыйк әле. Дөрес җавап биргән саен, өскә үрмәлибез. (3нче слайд)

Бирем: бу сүзләр кайсы профессия кешесенә карый?

1.ачык дәрес,педсовет, язма эшләр

2.ангина , рецепт, аспирин, компресс

3. графюра, киндер тарттыру, палитра

4) карбюратор, руль, тукталыш

5) Форвард, пенальти, гол, офсайд.

Биремнәрне тикшерү. Баллар кую

Таудан ничек төшәбез инде? Фуникелер белән .

Сүзлекләр – безнең дуслар.

Әкерен генә төшкән арада **сүзлекләр** турында сөйләшеп алыйк әле. Сезнең кулларыгызда төрле сүзлекләр бар. Аларга **реклама** ясагыз әле. Ә бер укучы аңлатмалы сүзлектән фуникулер сүзенең мәгънәсен карый. Укучылар сүзлекләр турында сөйлиләр.

Диалекталь сүзләр болынында.

Бу болында яшәүче кешеләрнең сөйләменә игътибар итик әле Ничек сөйләшәләр алар? (5слайд)

- Чишмәдән су алып кер, кәбам. Аннары иптәшләрең белән боз өстендә кәшәтаяк уйнарсыз.

- Хәзер бер бадия алып керәм. Әби, чәй эчәргә син киптергән кытырмачларны алсаң буламы?

- Ал, кәбам, ал.

Диалекталь сүзләрең мәгънәләрен аңлатыгыз.

Тикшерү. Баллар кую

- **кәбам-** иркәләп эндәшү сүзе **(**Ульяновск һәм Самара өлкәләре)

- **кәшәтаяк-** хоккей уены

- **бадия-** чиләк

- **кытырмач-** сохари

- **йөрәкмаем**-җаным

Күп мәгънәле сүзләр белән омонимнар юл чатына килеп җиттек.

Безгә омонимнар ягына чыгарга кирәк, анда җылырак, ял итеп тә алырбыз. Аның өчен башта бирелгән парлы сүзтезмәләр арасыннан омонимнарны сайлап алырга кирәк.

Тикшерү. Баллар кую.

Юл башы-эш башы (к.м.с)

Кара акыл-кара сакал (к.м.с)

Утын яра- яра тирән (омоним)

Агач тамыры-сүзнең тамыры (к.м.с.)

Ана теле-кош теле (к.м.с.)

Төш күрү- биектән төш (омоним)

Чык төште-урамга чык (омоним)

Омонимнар бухтасында.

5. Динамик пауза.

Монда җылы , рәхәт. Ял итеп алыйк. Физкульминутка.

Әйдәгез, юлыбызны дәвам итик.

Искергән сүзләр музее.

Рәсемнәргә карап кимендә искергән сүзләррнең тарихи төренә кергән 5 сүз язып куярга тиеш буласыз. Алар булырга мөмкин киемнәр, яки булмаса идарә итүчеләрнең исемнәре.

Тикшерү. Калфак, камзул, бишмәт, чабата, кафтан, хан, би, кам, патша.

Баллар кую.

“Кабымлык” кафесында

Бераз тамак ялгап алыр вакыт та җитте. Кафеда ниләр әзерлиләр икән? Меню белән танышып, алынма сүзләрнең астына сызып куегыз.

Меню(фр)

Салатлар

-Сыек майлы кыяр белән помидор.(итальян)

-Сыек майлы чөгендер, сарымсак.

Ашлар

Ит фрикаделькасы (нем) белән ярмалы аш

Тавык ите белән токмачлы аш

Окрошка (рус)

Эчемлекләр

Кофе (инглиз)

чәй

алма суы

куас (рус)

Десерт (фр)

Туңдырма

Камыр ашлары

Эремчекле бәлеш

өчпочмак

вак бәлеш

кыстыбый

печенье (рус)

Фразеологик әйтелмәләр агымы. Мөстәкыйль эш.

Ниһаять, сәяхәтебез ахырына җитте. Безгә бары тик фразеологик әйтелмәләр агымын гына үтәсе калды. Бирелгән фр.әйтелмәләрнең мәгънәләрен аңлатыгыз.

Балавыз сыгу- елау

Утлы табага бастыру- ачулану

Таяк ашау-кыйнау

Агач атка атландыру- алдалау

Сүз көрәштерү- бәхәсләшү

6. Нәтиҗә ясау.

Укытучы. Лексика бүлеген кабатлап чыктык. Сез бик белемле булуыгызны күрсәттегез. Белемнәрегезне модель формасында кагыйдәләр дәфтәренә сызабыз. Лексика бүлег нәрсәне өйрнә? Нинди бүлекләрдән тора? Сүзләр турында белгәннәрегезне күрсәтегез.

7.Рефлексия.

Укытучы. Сәяхәтебез шушының белән тәмам. Сезнең белән Лексика утравында күңелле сәяхәттә булдык. Әйдәгез, корабльгә утырабыз. Кайтыр юлга чыгар алдыннан сәяхәт буенча алган тәэсирләрегез белән уртаклашыгыз әле. Кемнәргә сәяхәт ошады? Нәрсәләргә өйрәндегез? Кайсы темалар сиңа авырдан бирелде? Нинди максатлар куйган идек? Максатларга ирештекме? Ничек? Нәтиҗәләр нинди? Тагы да нәрсәләр эшләргә тиешсез? Бүгенге белемне тормышта кайда һәм ничек кулланырга мөмкин? Синең бигрәк тә кайсы эшең уңышлы килеп чыкты? Алга таба нәрсә өстендә эшләргә кирәк?

Укучылар җавабы.

Укытучы. Кәрҗингә салган язуларыгызни киредән алыгыз, иптәшегезгә әйтәсе килгән тагы нинди сүзләрегез калды икән? Шуларны өстәп үзенә тапшырыгыз.

Ә хәзер балларны саныйбыз һәм билгеләр куябыз.

Билге:

30-35 балл – «5»

25-29 балл – «4»

17-24 балл – «3»

7. Өй эше. **Мәҗбүри**: 3 сүзгә лексик анализ ясарга.

Ярым иҗади: әдәби әсәрләрдән професиональ сүзләр язып алырга**Иҗади:** лексика бүлегенә10 сораулы тест төзергә.

8. Йомгаклау.

АЛТЫНЧЫ ӘХМӘТГАЛИ УЛЫ ГАБДЕЛНУР

Мухаметгалиева Илюза Ильфатовна, 3 сыйныф
Фәнни җитәкче - Нуриева Нурания Габдульбаровна,
Әтнә муниципаль районы Олы Мәңгәр төп гомуми белем бирүмәктәбе

Эзләнү эшенең максаты:

1) Иске Мәңгәр авылы тарихы материаллары белән тирәнтен танышу;
2) Әхмәтгалиевлар нәселен зәрканчеләр нәселе буларак өйрәнү;
3) Авылдашлары, туганнары истәлекләрен барлау;
4) Нәселдән бирелүче һөнәрне дәвам итүчеләрне барлау.

Эзләнү эшенең бурычлары:

1) Иске Мәңгәр авылы тарихы турындагы белемнәрне арттыру.
2) Тарихыбыз, килеп чыгышыбыз турындагы эзләнү эшләрен алып бару күнекмәләрен булдыру һәм ныгыту.

Эшнең актуальлеге

Туган ил, туган як, туган авыл! Кеше кайда гына булмасын, ул иң беренче чиратта, эти-әнисен, туган ягын искә төшерә, алар белән бәйләнешле истәлекләрен яңарта. Ләкин алар турында уйланмау, әлеге төбәкнең, нәселеңнең тарихын, бүгенгесен белмәү, кызыксынмау - аны яратмауга тиң.

1.Кереш.

Авылыбыз бер ягыннан Симет елгасы, икенче ягыннан Каенсар урманы, Түгәрәк куагы, инеш буйлары белән әйләндереп алынган табигатьнең гүзәл почмагында урнашкан. Аның барлыкка килү тарихы даКазан ханлыгының чәчәк аткан чорына туры килә. Иске Мәңгәр авылына да шул вакытта нигез салына. Ә Олы Мәнгәр, Яңа Мәнгәр авылларының чишмә башы булып, авылым тора. Әлбәттә, авылымда эшчән, тырыш халык яши. Җыеп әйткәндә, безнең авыл халкы гомер-гомергә эшчән халык булган. Ирләр дә, хатын-кызлар да күп төрле һөнәрләр белгәннәр. Үз һөнәрләренә кечкенәдән үк балаларын да өйрәткәннәр. Һөнәргә ир балаларны – ата кеше, кыз балаларны – ана кеше өйрәткән. “Егет кешегә җитмеш төрле һөнәр дә аз,” – дигәннәр борынгылар. Моның белән алар һәр һөнәрнең кирәклеген, тормышта һәрвакыт ярап куярга мөмкинлеген искәрткәннәр.Әбиләребез чигү чиккәннәр: сөлгеләр, ашъяулыкларга, пәрдәләргә, киемнәргә төсле җепләр белән матур бизәкләр төшергәннәр. Сәйлән белән калфак, түбәтәйләр чиккәннәр. Аучы бабаларыбыз чын мәргәннәр булганнар. Аучылар- Ибраһимов Газиз, Нуриев Гаделшә, Нурмөхәммәтов Ихсан. Аларның Каенсар урманын кызыл флажоклар белән әйләндереп җиде бүре атканлыгы билгеле. Шул вакытта тагы ике бүреләре качкан. Алар:

-Их, әрәм иттек, качырдык,-дип уфтанганнар.

Профессиональ дәрәҗәдә умартачылык белән шөгыльләнүчеләргә Садыйков Закир, Нурмөхәммәтов Ихсан, Нуриев Гаделшә, Ибраһимов Газиз, Сафиуллин Абдулла, Нуриев Нурмөхәммәт, Хафизов Гыйбадуллалар керә. Ә Җиһанша карт бик оста бакчачы була.Аның бакчасында кавын, карбыз кебек көньяк җимешләре үсүе мәгълүм. Әкем Зайдие кулюк үрә. Кулюк ул - юкә агачының кабыгыннан ясалган мунчаладан, төрле савытларны салып кую, әйберләр тотыру өчен үрелгән капчыклар.

Икенче Бөтендөнья сугышына тикле Гөлбичә аланлыгында текстиль цехы эшли.Анда җитен чүбегеннән (пачас) бияләйләр җитештерәләр. Бу цехны Юнусов Абдуллаҗан абзый җитәкли. Чимал өчен сүсләрне җитен, киндер үстереп хәзерлиләр. Пачас бияләйләр махсус килешүләр нигезендә хөкүмәткә тапшырыла. Бу бияләйләр - зинданда утыручылар өчен

махсус бәйләтелгән. Шулай ук авылдан бер километр ераклыкта,Тегермән суы буенда, сабын кайнату алачыгы була. Анда Вәлиәхмәтова Рәбига (Локман) сөяк кайнатып сабын ясый. Сыек сабын хөкүмәткә тапшырыла.Симет елгасының Каенсар урманы тирәләрен Тегермән суы дип атыйлар.Чөнки элек шул тирәләрдә өч су тегермәне эшләп торган. Тегермән суы дип аталуга да шул тегермәннәр сәбәпче була. Шулай ук халык телендә фарфор чыгару, анда Баһави атлы кеше эшләве, Пимбе тавындагы таш карьерлары, таш чыгаручы Мөхәммәтша хакында да сөйләнелә. Кызганыч, бу мәгълүматларны раслаучы документлар һәм белгән кешеләр бүгенге көндә калмаган инде.

1.Оста куллы Әхмәтгали.

Тырыш халкы белән билгеле авылда Әхмәтгали бабам белән Сәрвәр әбием гомер итә. Бабам Казаннан ат белән урыс күмере алып кайта торган булган.Ул күмерне хуҗабикәләр самавыр кайнату өчен кулланганнар. Аны эшләү өчен нарат агачы да, киселгән агачның тамырлары да файдаланыл- ган. Утын шакмакларыннан агач сагызын кайнату юлы белән алынганнар. Агач шакмаклар зур казанга салынган. Өсте әйбәтләп ябылган һәм төбенә якканнар.Утын шакмаклары кызган. Алардан сагыз аерылып чыгып, казан төбендә дегеткә әйләнгән. Шул сагызы алынган күмер- урыс күмере дип аталган. Ә дегетен арба көпчәкләре майларга тотканнар.

Шунысы кызыклы: бабамны Алтынчы Әхмәтгали дип йөрткәннәр.Ул кешеләргә сынган алтын алкаларын төзәтү, көмештән йөзекләр ясавы белән билгеле. Аңа мондый осталык каян килгәндер, анысы безгә билгесез. Казан ханлыгы чорында, авылыбызда хан казнасы, өчен көмеш тәңкәләр сукканнар. Бәлки, җеп очы шуна бәйледер...

2.Нәселдән бирелүче һөнәр дәвамчысы

1907 нче елда туган Габделнур исемле улы да сынатмый. Хәдичәбикә исемле кызга өйләнә. 1941 нче елда Икенче Бөтендөнья сугышына китә.1943 нче елда дошман снарядыннан аягы яралана. Камалышта калмас өчен, яралы килеш, елга кичә. Аңа елганың икенче ярындагы авыл халкы ярдәмгә килә. Совет сугышчылары авылга кергәнче яралы бабамны яшерергә булышалар. Ике-өч көннән авылга кергән үзебезнекеләр, бабама ярдәмгә киләләр. Габделнур бабамның авызына агач кашык каптырып, наркозсыз килеш ярасыннан снаряд кыйпылчыклары чүплиләр. Һәм бик әйбәтләп бәйләп, госпитальгә озаталар. Бабамның аягы тазара, ләкин сөяге дөрес ялганмый. Госпитальдәге врачның кире сындырып ялгыйк дигән тәкъдимен ул кире кага.Чөнки, әйткәнемчә, бу вакытта барлык процедуралар да наркоздан башка ясала. Коточкыч газапларны аның тагы кичерәсе килми.Шулай итеп ул 1943 елда комиссовать ителеп авылга кайта. Төрле эшләрдә эшли.Авылда чалгы таптаучы да була. Бу хезмәте өчен халык аңа йомыркалата түләгән. Ә 1951 нче елда амбар мөдире булып эшләгәне билгеле.Хәдичәбикә әбием белән 8 балага тормыш бирәләр. Ләкин бер уллары белән кызлары кечкенә вакытта авырып вафат булалар. Калган алты баласы да тормышта үз урыннарын табып яшиләр.Эштәге зур тырышлыклар да буыннан-буынга күчә килә. Әхмәтгали бабамның улы - Габделнур да әтисенең шөгылен үз итә. Әтисе кебек, сынган алка бөгәрҗәләрен төзәтә, көмештән кашлар куеп, йозекләр,алкалар ясый, тишелгән җиз комганнарны ябыштыра. Бу хезмәтне башкара торган кораллары да була.Эшкәртәсе материалдан төрле тапларны, майларны алу өчен цинк катыш кислотасы да, кургаш, пояльник, кечкенә сандал, тиски, 4-5 төрле чүкеч, төрле фигуралар бирүче махсус зубиллары, көмешне үлчи торган кечкенә үлчәве дә булган. Аның эш өстәле дә соңгы елларга кадәр сакланды. Ул башта көмеш акчаны, чулпыларны калай калынлыгына калдырып төя торган була. Кайчысы белән тиешле киңлектә кисә.Аннан махсус кораллары белән эшкәртергә тотына. Кашлы алкалар, йөзекләр сораганнарга, каш куя торган булган.Көмеш тәңкәләрне дә бабам икегә аерган.Аларның йомшак һәм каты төрләре булган. Йомшаклары белән бөгәрҗәләр бөккән. Ә көмеш калдыкларын бакыр стаканга салып барган.Ул:

-Бакыр- көмешне, көмеш- алтынны саклый,- дип әйтергә ярата торган була.Чөнки байлар үзләренен тәңкәләрен шушы ысул белән саклаганнар. Имән сандыклар

алганнар.Төпкә бакыр акчалар салып калдырганнар, аның өстенә көмеш тәңкәләр салынган, көмеш өстенә алтыннарны тезгәннәр.

Менә шул бакыр стаканга салынган көмеш калдыкларын, бабам тимерчегә алып менеп, горнада эретә торган булган. Эрегән көмешне махсус өслеккә агызып суыткан. Эретелгән көмеш сыйфаты ягыннан калышкан. Аны эшләнмәнең четерекле җирләрен ясауда файдалана алмаган. Тагы Габделнур бабам, тотлыккан балалар өчен көмештән, балталы ачкычлар ясый торган була. Ырым буенча баланың муенына, бер кат җепкә, балталы көмеш ачкыч асып куелган. Йөри-йөри шул җеп өзелеп ачкыч төшеп калгач, баланың тотлыгуы да бетәргә тиеш булган. Ләкин бу ырымның кешегә тәэсир итеше безгә билгесез.

Алар әбием белән бәхетле гомер кичерәләр.1983 нче елда 76 яшендә бабам вафат була. Аннан соң да озак еллар әбием, авылыбызның абыстае булып, халыкка хезмәт итә.

Шундый оста куллы булган да инде минем бабам. Ул бүгенге көндә дә халык телендә Алтынчы Габделнур исеме белән телгә алына.

3.Бүгенге көн дәвамчылары

Бүгенге көндә бабамның нигезендә оныгы Илнур җәмәгате белән гомер итә. Бабамның осталыгы Илнур абыем белән әтиемә дә күчкән дип саныйм. Алтын, көмештән йөзек, алкалар ясамасалар да, тимердән төрле эшләнмәләрне бик тиз коеп куялар. Аларның үз куллары белән җыйган тракторлары, төрле эшләнмәләре шуны дәлилли. Абыем Илнурның да ике улы әтисенең хоббиена тартылалар. Һәр эштә ярдәм итәләр. Абыем да гел әтием тирәсендә бөтерелергә ярата. 8 нче сыйныфта гына укыса да, техника белән җенләнгән. Дүрт яшьлек энем Раяз да аның тирәсендә сырпалана.

III.Йомгаклау

Язмамны төгәлләп шуны әйтәсем килә:

-Алтынчы Әхмәтгалинең эшен дәвам итүче- Алтынчы Габделнур булды. Габделнур бабамның эшен дәвам итүчеләр булып – Илнур абый белән әтием тора. Ә алар үз чиратында нәсел эше өзелмәслек уллар үстерәләр.

Мин дә аларның хезмәт нәтиҗәләрен күреп куанам. Алар юлыннан ныклы адымнар белән бару өчен тырышып укыйм, хезмәт дәресләрендә күп төрле һөнәрләргә өйрәнәм.Чөнки “Белгән һөнәр иңсәне басмый” дип әйтергә яраткам бабам.

Буыннарыңны онытмас өчен, үзеңнең үткәнеңне белергә кирәк. Әгәр без борынгы бабаларыбызны онытсак, берникадәр вакыттан соң безне дә онытырлар.Кызыксыныйк, өйрәник, эзләник, белик! Белгәннәребезне киләчәк буыннарга тапшырыйк.Ә безнең бурычыбыз - ул еллардагы халыкның тырышлыгын, чыдамлыгын, батырлыгын үзебез дә онытмыйча, бездән соң килгән буыннарга да тапшыру.

Кулланылган әдәбият

1.Равил Фәйзуллин “Хәтерләүдән курыкма син! Үткәнеңне онытма син!” шигыре.

2.Мөхәммәтгалиевларның гаилә альбомыннан фотолар.

ХЕЗМӘТ – ТОРМЫШНЫҢ НИГЕЗЕ

Мухаметшин Руслан Рашит улы,
“Г.Х.Хабибрахманов исемендәге Олыяз урта мәктәбе”,
Кукмара районы

Тема: «Хезмәт – тормыш нигезе» (5нче сыйныфта җәмгыять белеменнән дәрес конспекты)

Дәрес тибы: УКИЗ(урок комплексного использования знаний)
УЗЗВУ(урок закрепления знаний и выработки умений)

Эчтәлеге: хезмәтнең эчтәлеге һәм катлаулылыгы. Хезмәтнең нәтиҗәсе. Хезмәт хакы. Хезмәт – кеше тормышын җиңеләйтә.

Аңлатмалар: хезмәт, һөнәр, товарлар, хезмәтләр, хезмәт хакы.

Көтелгән нәтиҗәләр (ФГОС буенча):

- **Предметлы:** укучылар кеше тормышында хезмәтнең мөһим урын алып торуын характерлый алалар.

- **Метапредмет:**

регулятив: укучылар теманың төп проблемасын билгели алалар, шушы проблеманы чишүдә уку эшчәнлегеннән уңышлы файдаланалар.

коммуникатив: укучылар сораулар бирә алалар, дәрестә куелган проблеманы чишү барышында үзләренең шәхси фикерләрен җиткерә, иптәшләре белән диалог алып бара беләләр.

танып-белү:укучылар хезмәтнең кеше тормышы өчен никадәр мөһим булуын аңлатып бирә алалар, дөрес итеп хезмәтне мораль яки материаль бәяләнешен билгелиләр, кеше хезмәтенең нәтиҗәсендәниләр барлыкка килүен ачык итеп әйтеп бирә беләләр.

- **Шәхси:** укучылар төрле хезмәт нәтиҗәсендәсендәге уңышларга үз мөнәсәбәтләрен билгели алалар, киләчәктә һөнәр сайлауда …

Дәрес барышы:

1.Оештыру өлеше.

-Исәнмесез, укучылар! Утырыгыз. Бүгенге җәмгыять белеме дәресен башлыйбыз.

-Әйтегез әле, сез бүген дәрескә нәрсә эшләргә дип килдегез? (укырга, яңа белемнәр тупларга, сорауларга җаваплар табарга һ.б.)

-Рәхмәт, укучылар, җавапларыгыз өчен. Ә дәрес материалын ныклап аңлау өчен сез нәрсә эшләргә тиешсез? (укытучыны игътибар белән тыңларга, дәрестә актив катнашырга һ.б.)

-Әйе, мин дә сезнең кебек үк тырышып эшләрбез дип ышанам. Сезнең төп эшегез нәрсә? (Уку)

-Тактага игътибар итегез әле (бер укучы укый)

Тактада «Эшле кеше – көчле кеше» мәкале язылган.

-Димәк, укучылар, безнең эшебез бар. Моннан нинди нәтиҗә ясый алабыз: без көчле кешеләр.

2. Дәрескә кереш. Дәреснең максат һәм бурычларын билгеләү.

-Укучылар, ә хәзер сезнең белән татар мультфильмыннан кыска гына өзек карап үтәрбез. Игътибар белән карагыз, соңыннан кайсы бөек шагыйребезнең шигыренә нигезләнеп эшләнгән мультфильм икәнлеген әйтербез.

Слайд№ 1. «Эш беткәч уйнарга ярый» мультфильмыннан өзек карау (3 минут).

Мультфильмны карап бетергәннән соң авторын билгеләү (Г.Тукай).

-Укучылар, ни өчен дәресебезне нәкъ менә әлеге мультфильмны караудан башладык дип уйлыйсыз? Өзектә сүз нәрсә турында бара (эш, хезмәт).

Слайд№ 2.

-Нәрсә күрәсез, укып күрсәтегез әле? Аңлашыламы? Сүзләрнең язылышында нинди хата җибәрелгән дип уйлыйсыз? Хәзер адашкан хәрефләрне үз урыннарына куеп карагыз әле. Бик җиңел генә эшләп куела торган ысулы бар (укытучы аңлата). ***Дәрес темасының исеме чыга.***

-Димәк, бүгенге дәресебезнең темасы нинди булачак. (бер укучы әйтә :Хезмәт-тормыш нигезе). Узган дәрестә шушы тема буенча сөйләшә башлаган идек, әйдәгез, шуларны искә төшереп үтик әле. Нәрсәләр турында сөйләштек икән (укучыларның җаваплары)

2 хезмәт төрен ачыкладык:матди эшләр һәм хезмәт күрсәтү.

Шулай ук сез өйдә төркемнәргә бүленеп хезмәт һәм эш сүзләре кергән мәкальләр язып килергә тиеш идегез. (Төркемнәр үз эшләрен яклый)

Төркемнәрдә эш (проект төзү хезмәт темасына)*: таблица бирелә бу таблицада аңлатмалар язылган ,шулай ук таблицага өстәмә материал бирелә һәм материал арасыннан аңлатмага туры килә торганын табып, А3 битенә ябыштырып куясы. Соңыннан һәр төркемнән 1 укучы проектларны яклый.*

3 укучы тактада эшли, калган укучылар дәфтәрләрне алыштырып иптәшләренең өй эшләрен тикшерәләр (+ - куялар).

4. **Яңа тема өстендә эш.**

-Теманы өйрәнүне дәвам итәбез. Китабыгызның 77 нче битенә тиз генә күз төшереп алыгыз әле. Без бүген дәрестә нәрсәләр турында сөйләшергә тиеш булабыз икән?

Димәк, -Хезмәт ничек бәяләнергә тиеш?

- Байлык һәм ярлылык

-Байлык таләп итә

-Рәсем

-Нинди кешене бай кеше диләр? (Байлык туплау өчен бик күп тырышырга кирәк)

-Димәк, материаль яктан гына бай һәм ярлыга аеру дөресме? Бирелгән сорауны ничек исбатлый алыр идегез? (Китапханә – кешене рухи яктан баетучы)

Нәтиҗә ясап,кечкенә генә иҗади эш (укучылар билге куялар: хатасыз-5, бер хата – 4, ике хата – 3)

Слайд№ 3. (Слайдта Әсхат Галимҗанов фотосурәте)

-Укучылар, бу кешене танышсызмы? Мәктәбебез директоры Гомәр Хашимович әлеге шәхес турында бик еш сөйли. (укучыларның җаваплары)

-Әйе, бик дөрес. Әсхат Галимҗанов һәрвакытта «Акча аяк астында, аны бары тик иелеп алырга гына кирәк», - дигән. Димәк, нәтиҗә ясап ни әйтә аласыз?

Укучы: Чынлап та, эшле кеше ул көчле кеше дип уйлыйм, чөнки эш булгач яшар өчен кирәкле әйберләрне сатып алып булла, эшләгән өчен акча түләнә. Безнең әти-әниләр төрле өлкәләрдә эшлиләр. Минем әти дә, әнидә укытучылар. Мин аларның хезмәте турында презентация әзерләп килгән идем. (Назмиева Гөлия презентациясен яклый).

-Ә хәзер, укучылар, шушы ике дәрестә (теманы сорау) алган белемнәрне ныгытып кую максатыннан түбәндәге биремне эшләп алыйк (билге куялар).

Бу темага кагылган төп аңлатмалар.

Өй эше. Әсхат Галимҗановның тормыш юлы турында мәгълүмат туплау; сорауларга җавап әзерләү; хезмәт турындагы мәкальләрнең эчтәлеген аңлату. (укучылар 3 эшнең берсен сайлап алырга тиешләр).

4. Рефлексия.

-Укучылар, дәрес сезгә кайсы яклары белән ошады яки ошамады, үзегез нинди үзгәрешләр кертер идегез?

-Һәрбер төркем иң актив укучының исемен атап, аны сәламли.

-Бүгенге дәрестә алган белемнәрегез алдагы тормышыгызда кирәк булыр дип уйлыйсызмы?

-Дәресне нинди мәкаль әйтеп башладык? (Эшле кеше – көчле кеше)

Шушы сорауларга җавапны үсеш баскычында магнитлар ярдәмендә аңлатыгыз.

Билгеләр кую.

ЭВАКОГОСПИТАЛЬ №2786 В КУКМОРЕ

Набиева Нурия Миннахметовна,
МБОУ «Многопрофильный лицей
им. А.М. Булатова п.г.т. Кукмор»

Предмет: краеведение
Класс: 10
Тип урока: исследование
Вид: урок с элементами самостоятельной работы учащихся
Тема урока. Эвакогоспиталь № 2786 в Кукморе.
Цели

Изучение истории родного края в годы Великой Отечественной войны через самостоятельную, парную, коллективную работу.

Совершенствование умений учащихся сравнивать, обобщать понятия и факты, работать в парах.

Формирование УУД: регулятивные, коммуникативные, познавательные.

Планируемые результаты

Предметные: знать смысл понятий и терминов: госпиталь, эвакогоспиталь, передислокация, Наркомздрав СССР.

Знать основные события: Великая Отечественная война 1941-1945 гг, перестройка на военный лад.

Уметь самостоятельно извлекать информацию; осмысливать теоретический материал;

Личностные: воспитывать уважение к историческому наследию России; развивать сотрудничество при работе в парах; доказывать свою точку зрения; выступать публично; формировать умение применять исторический материал для осмысления современных событий

Метапредметные:

-регулятивные УУД: формировать навыки планирования ответа; развивать навыки критического мышления; умения анализировать и обобщать

-коммуникативные УУД: развивать умение групповой и парной работы; умение формулировать и доказывать свою точку зрения, уважать противоположное мнение

Познавательные УУД: находить необходимую информацию, используя материал учебника; получать как можно больше информации, работая с легендой исторической карты

Основные понятия госпиталь, эвакогоспиталь, передислокация, Наркомздрав СССР.

Межпредметные связи: география, обществознание, право, литература.

Отношения, ценности, внутренние установки: выразить свое отношение к роли истории в жизни человеческого общества.

Ресурсы: основные, **дополнительные**: мультимедийная установка, методическая разработка, презентация мероприятия, учебник, рабочая тетрадь, архивные документы.

Организация пространства самостоятельная, парная, коллективная работа

Форма урока: изучение нового материала

Вид: урок с элементами самостоятельной работы учащихся

Принципы работы: систематичность, наглядность, дифференциация, индивидуализация.

Ход урока.

I. Организационный момент.

Приветствие.

II. Мотивационно – целевой этап

22 июня 1941 года около 4 часов утра, когда мирные советские граждане ещё спокойно спали, фашистская Германия без предъявления каких-либо претензий вероломно напала на Советский Союз. Почти на всем протяжении западной

государственной границы СССР стали рваться тысячи бомб и снарядов, предутренняя тишина огласилась рёвом немецких самолётов и гулом моторов танков. В 12 часов по радио заместителем председателя Совнаркома, наркомом иностранных дел В.М. Молотовым было оглашено правительственное сообщение о внезапном нападении фашистской Германии на СССР. «Это неслыханное нападение на нашу страну является беспримерным в истории народов вероломством. Нападение на нашу страну произведено, не смотря на то, что между СССР и Германией заключён договор о ненападении и Советское правительство со всей добросовестностью выполняло все условия договора». Сообщение заканчивалось словами: «Наше дело правое, враг будет разбит, победа будет за нами!» эти знамениты е слова стали боевым девизом для миллионов граждан многонационального Советского государства.

Тема урока: Эвакогоспиталь № 2786 в Кукморе.

План урока.

1. Эвакогоспитали в Татарской АССР
2. Эвакогоспиталь № 2786
3. Повседневная жизнь эвакогоспиталя № 2786

Великая Отечественная война 1941-1945 гг. навсегда останется в памяти как беспримерный ратный и трудовой подвиг нашего народа. Территория Кукморской области не подвергалась оккупации. Здесь не гремела канонада, не горели города и села. Её земля не была изрыта окопами, обезображена воронками от снарядов, мин и бомб. Но это совершенно не означает, что пламя войны обошло её стороной. Мы помним о погибших. Не зря сегодня и всегда у братской могилы на русском кладбище цветы, приношения людей. А госпиталь – это горькая и тяжелая страница в истории нашей школы.

Так, жизнь небольшого поселка Кукмор и близ лежащих деревень, которые входили накануне и в годы ВОВ в Кукморский район, с началом войны резко изменилась. Всё: и колхозы, и школы, и больницы - стало перестраиваться на военный лад. Люди жили и работали под лозунгом «Все для фронта, все для победы!», фронт и тыл были едины против врага.

III. Работа по теме урока.

1. Эвакогоспитали в Татарской АССР

Под эвакогоспитали в Татарской АССР в июне - июле 1941 года было передано 70 зданий клиник, школ, техникумов, учебные корпуса некоторых вузов, дворцы культуры, санатории и дома отдыха. Уже на десятый день войны в Казань и другие города республики стали поступать раненые. К началу декабря 41-го года было принято более 37 тысяч раненых и больных бойцов. В этот период действовали 50 госпиталей, в том числе 42 - в Казани.

- *У вас на столах лежат четыре документа. Вы должны проанализировать эти документы. При ответе опирайтесь на план анализа исторического документа. (Приложение 1)*

2. **Эвакогоспиталь № 2786**

Население помогало постельными принадлежностями, мебелью, теплой одеждой для раненых. Начальником госпиталя и главным врачом был военный врач 2 ранга Лаптев Николай Ананьевич, комиссаром был Славов (имя и отчество не установлены), позднее комиссаром госпиталя стал Садыков Гали Галиевич. Из письма Гали Галиевича стало известно, что эвакогоспиталь № 2786 имел 4-е отделения: КСШ №1, КСШ №2, сад-ясли (ул. Вахитова) и больница. Контора госпиталя находилась внизу госбанка (там, где сейчас находится районный музей).

- *А теперь работаем с документом № 5. Какие были выделены проблемы были выявлены исполкомом? (Приложение 2)*

3. Повседневная жизнь эвакогоспиталя № 2786

21 августа 1941 года из Казани в Кукмор переезжает 2786 эвакуационный госпиталь. Который буквально с первых дней начинает принимать первых пострадавших. Народ Кукмора очень доброжелательно встречает раненных бойцов. Медицинские работники не жалея сил делают всё, чтобы залечить раны, поставить на ноги людей. Вот что пишут дети.

«1 сентября 1941 года, мы одиннадцатилетние мальчишки и девчонки пришли в школу. Но не на занятия. В школе № 2 расположился военный госпиталь. Принимали с эшелонов раненых солдат. Медсестры были для бойцов, как матери, как сестры, как медики, а мы, дети, стирали бинты, писали письма их родным и близким, читали стихи, пели песни – старались отдать раненным тепло души, облегчить страдания. Для нас в те дни не было больших и малых дел. Каждое дело было главным и важным».

- Предлагаю вам поработать разбившись на группы. Каждая группа получит дополнительный материал – письмо раненного бойца и внимательно его изучит. Ответить на вопросы:

1. *Нарисуйте возникшую в вашем воображении картину происходящих событий.*
2. *Попробуйте описать личность автора письма, определить черты характера, рассказать о его семье.*

Задание для первой группы:

Эти письма Деминкова Ивана Григорьевича, жителя г. Гагарина Смоленской области. Он освобождал от фашистов Тихвин, Волхов, Харьков, Польшу. Форсировал Вислу, Одер, дошел до Берлина. В боях получил 5 ранений. После одного ранения лечился в военном госпитале в Кукморе. Бывший воин навсегда запомнил внимательное отношение кукморян. Вот что он пишет:

«В конце июня 1942 года около 200 тяжелораненых приехали из Казани в Кукмор. Многие были прикованы к койке. Большинство из нас даже при помощи костылей не могли передвигаться. Но и не только нам, тяжелораненым, но и тем, кто мог передвигаться, встречающие пройти и метра не давали без людской помощи. Нас встречал не только персонал госпиталя, но и жители поселка. Лично меня несли на носилках 4 девушки – татарки, а костыли – ребятишки. Это была действительно материнская встреча - любовь к нам, фронтовикам, со стороны всех встречающих».

Задание для второй группы:

Белов Юрий Леонидович, сержант, танкист. *Из писем родителям, август 1941.*

«Здравствуйте, мои родные! Я нахожусь сейчас в госпитале. 29 числа под деревней Роги проклятый немец саданул в ногу. Пуля еще там. Сегодня хотели вынимать. Прошу обо мне не беспокоится. Настроение отличное. Вот обидно, что ранен в такой момент, когда на фронте наступает переломный момент...

...Мои родные, война показала, что мое влечение в морское училище было очень и очень глубокое. Война, несмотря на лишения и жестокости, - моя стихия. Там я чувствую себя, как рыба в воде. Я, не хвастаясь, могу сказать, что из меня выйдет хороший военный специалист, но только не пехотный. Это дело мне не очень нравится, но и в пехоте ничего. И в пехотном бою чувствую себя превосходно, но попросту этот род не нравится. С какой завистью я читаю сводки морского флота…»

Задание для третьей группы:

Без даты:

«Здравствуйте, дорогие мои жена Нинок, доченька Ниночка и милая мамочка! Шлю вам сердечный привет, а также горячо целую любимую мою жену, дочь и мамочку.

Милая Нинок! Живу хорошо. Чувствую себя прекрасно, скоро, может быть, смогу ходить, тогда буду просить выписать снова на фронт и за все отомстить проклятым фашистам.

Как много прошло времени, что мы не виделись, не слышали разговора, не имели возможности крепко, хорошо любить.

Вот сейчас лежу на кровати, часто вспоминаю тебя, мою крошку, миленькую доченьку, как вы приходили ко мне в госпиталь в прошлом году. Ведь тогда было очень весело и лечиться, зная, что рядом находится любимая жена, которая тоже заботиться о моем здоровье.

В настоящее время мне много труднее быть на родине, где нет никого, кто бы навестил в тяжелую минуту.

Милая жена! Скоро наступит тот день, когда встретимся, крепко обнимем и поцелуем друг друга. Будем строить нашу счастливую жизнь. Воспитаем нашу доченьку умной, веселой девочкой и под старость будем ею любоваться.

Прошу тебя, моя любимая, все силы приложи, но сохрани ее. Если приду, то ты будешь отдыхать и ни на какую работу не пойдешь, так как жила до войны.

Крепко целую любимую жену, миленькую доченьку, мамочку, Люсю Гарьку. Привет Фисы и ее детям. До свидания. Твой муж Анатолий»

Задание для четвертой группы:

«Здравствуйте, мамаша, братишка Ваня, сестренки Анфиса и Верочка!

Я жив, здоров, чего и вам желаю. Я был ранен в правую ногу осколком. Награжден медалью "За отвагу". И скоро вновь вступаю в бой. Должен получить орден Красного Знамени. Если умру за Родину, то буду орденоносцем. На днях около меня взорвалась мина, убила моих товарищей, а я остался жив. Живу хорошо, всего у меня достаточно. Мы гоним немцев так, что они бегут и все бросают. Я одного немца захватил в окопе, замотал в одеяло и привез к своим. Пишите чаще.

Ваш сын М. Власов».

Задание для пятой группы:

«Здравствуй, моя дорогая Паля и мои дети Галя и Шура.

Шлю я вам свой сердечный привет и желаю быть здоровым. Паля, я пока жив и здоров, сейчас, пока нахожусь в госпитале, только в другом, нас из того госпиталя эвакуировали. Паля, я тебе посылал письмо 1-го июня, от вас нет никакого ответа. Телеграмму я вашу получил, которую вы посылали в мае месяце. Но письмо я сюда, получил только одно. Паля, спеши послать письмо. Пиши, как вы живете. Я буду ждать. У меня здоровье пока ничего, недавно была операция, рука стала заживать. Заживет рука, снова поедем добивать немцев, которые еще остались живы. Паля, передавай привет моей бабушке Парасковье и моим братьям. От моего братишки, наверно, нет никакого ответа. Пока, до свидания.»

Госпиталь работал до декабря 1942 года. За это время, как это не прискорбно, часть раненных всё же погибла и их похоронили в Кукморе. *(Приложение 3)*

Долгие годы хранили в своей памяти заботу этих тружеников госпиталя и те, кто лечился здесь. Память о Великой Отечественной войне кукморцы хранят свято. Эту благородную миссию, прежде всего, выполняют школьные музеи. В каждом из них есть экспонаты, рассказывающие о земляках – участниках войны и тыла. Продолжается скрупулезная работа по выявлению новых имен пропавших без вести. Помните, знаменитое выражение: «Пока не похоронен последний солдат, война не окончена…»

IV. Итоги урока. Рефлексия.

"Благодарю…".

В конце урока учитель предлагает каждому ученику выбрать только одного из ребят, кому хочется сказать спасибо за сотрудничество и пояснить, в чем именно это сотрудничество проявилось. Учителя из числа выбираемых следует исключить. Благодарственное слово педагога является завершающим. При этом он выбирает тех, кому досталось наименьшее количество комплиментов, стараясь найти убедительные слова признательности и этому участнику событий.

Домашнее задание.

1. Кого из героев Советского Союза уроженцев, Кукморского района вы знаете? Подготовьте сообщение «Герои Советского Союза – мои земляки».

2. Найдите в книге «Память» своих земляков погибших на фронтах второй мировой войны.

НИНДИ МӘЙДАН ЗУРРАК?

Нәбиева Зөлфия Мөхәмәтзөфәр кызы,
Сәрдекбаш урта мәктәбе,
Кукмара районы

3 нче сыйныфта математика дәресе

Дәрес тибы: яңа белемнәр ачу

Максат: фигураның «мәйданы» төшенчәсе белән таныштыру, фигураларның мәйданнарын чагыштыра белү.

Төп компетенцияләр формалаштыру: танып белү, информацион, коммуникатив, үстерешле.

Дәреснең бурычлары:

Белем бирүче: фигураларның мәйданнарын чагыштыру юлларын өйрәнү, фигураларның мәйданнарын чагыштыра белү.

Геометрик фигураларның билгеләре һәм үзлекләре турында белемнәрне актуальләштерү.

Исәпләү күнекмәләрен камилләштерү.

Үстерешле: төп фикерләү операцияләре үсешенә булышлык итү(чагыштыру, йомгаклау, алынган информация нигезендә нәтиҗә ясау).

Проблеманы анализлау һәм чишү юлларын табу осталыкларын үстерү.

Төп УУГ (уку мәсьәләсе куя белү, чагыштыру, йомгаклау, алынган информация нигезендә нәтиҗә ясау) компонентлары формалаштыру.

Тәрбияви: Үзанализ күнекмәләре формалаштыру.

Пөхтәлек, мөстәкыйльлек,үзара ярдәмләшү һәм дуслык хисләре, игътибарлылык , группада, парларда, коллективта эшли белү, иптәшеңнең җавабын игътибар белән тыңлый белү осталыклары тәрбияләү.

УУГ формалаштыру:

Планлаштырылган нәтиҗәләр:

Шәхси: уку эшчәнлегеңне критерийлар нигезендә бәяли белү, математик белемнең тормышта кирәклеген аңлау.

Метапредмет:

Регулятив УУГ: дәресне максатын билгели һәм әйтә белү, үз фикереңне билгели белү,коллектив төзегән план нигезендә эшли һәм гамәлләреңнең дөреслеген бәяли белү, уку мәсьәләсе нигезендә үз эшчәнлегеңне планлаштыра, төзәтмәләр кертә белү.

Коммуникатив УУГ: фикерләреңне телдән математик телдә әйтү, иптәшләреңнең сөйләмен тыңлау һәм аңлау, группада эшли белү, үз фикереңне формалаштыра һәм яклый белү.

Танып-белү УУГ: үзеңнең белем системасында ориентлашу: яңаны белгәннән аеру, тормышта куллану; сорауларга җавап табып, дәреслекне кулланып, үзеңнең тормыш тәҗрибәңә, дәрестә төрле чыганаклардан алынган информациягә таянып яңа белемнәргә ия булу.

Предмет:

“Мәйдан” төшенчәсен аңлау, шул нигездә төрле фигураларның мәйданнарын чагыштыра белү, тормышта кирәклегенә төшенү һәм шуны исбатлау.

Системалы эшчәнлек технологиясе.

Укучылар белән эш формалары: фронталь, парлы, индивидуаль, группада

Җиһазлау: презентация, ноутбук, геометрик материаллар, һәр укучыга 3 төрле смайлик.
Чекин А. Л. Математика. 3 нче сыйныфөчендәреслек.
УМК «Перспектив башлангыч мәктәп»

Дәрес барышы:

I.Уку эшчәнлегенә мотивация.

Укытучы:
-Дәрестә безнең күзләребез күрә,
Колакларыбыз ишетә,
Кулларыбыз яза,
Башыбыз ... .(Укучылыр җавабы: уйлый, эшли һ.б.)

1).Дежур укучы: бүгенге число, атнаның көне, класста ... градус җылы.

Дәфтәргә число, сыйныф эше, матур язу: 7 77 777 7777 …

Саннарны укыту. НАМБЭ АП структурасы нигезендә 7нең х таблицасын кабатлау.

2) Слайд 1.СИ-ФИНК-УАНДЭ фикерләү алымы:
1.Син нәрсә күрәсең?
2.Син бу турыда нәрсә уйлыйсың?
3.Синең нәрсә турында беләсең килә?

Дәрестә игътибарлы булырга кирәк дигән нәтиҗә ясала: иптәшеңә карата: аны игътибар белән тыңлыйсы, аңа булышасы; үзеңә карата: син моны белә идеңме, бу сиңа кирәкме, кайда кирәге чыгачак; укытучыга карата: ул булышып, юнәлеш биреп тора.

II.Белемнәрне актуальләштерү һәм сынау максаты белән уку гамәле.

1).Слайд 2. Мисалларны чишәргә, килеп чыккан сүзне укырга.

1)345х1 3)130:5 5)90423:90423
2)0х987 4) 96 :6 6) 9876: (764-763)

26	9876	345	16	0	1
й	н	м	д	ә	а

-Нинди сүз килеп чыкты? (Мәйдан)
-Сез бу сүз белән танышмы?
-Дәреснең темасы нәрсә дип уйлыйсыз? –Мәйдан.
- Бу сүзнең мәгънәсен ничек белергә була?(Аңлатмалы сүзлектән, интернеттан карап, сорап).

Слайд 3. Мәйдан-ул фигураның яссылыкта алган урыны. Русча-площадь.
1.Шәһәрдә, авылда төзелеш булмаган зур ачык тигез җир,урын. Аннан төрле якка юллар китә.
2. Нинди дә булса бина, торак йорт.
3.Яссылыкның сызык белән әйләндереп алынган өлеше, фигураның мәйданы.

Үзбәяләү.

III.Кыенлык тудыру.

СОРТ КАРДС фикерләү алымы ПЛЕЙСМЭТ КОНСЕНСУС структурасы (уртак фикер уртага языла)

Сезнең каршыгызда фигуралар (төрле зурлыктагы һәм төрле төстәге өчпочмаклар, квадратлар, түгәрәкләр, турыпочмаклыклар).Аларны ничә төрле юл белән 2 группага бүләргә була?

Укучылар ТАЙМ РАУНД РОБИН структурасы буенча җавап бирә:
1. Зур һәм кечкенә
2. Почмаклыклар һәм түгәрәкләр.
3. Төсләре буенча.

-Без зур һәм кечкенә фигуралар белән эшләрбез.
-Фигураларның зур һәм кечкенә икәнен ничек белдегез? (күз белән чамалап)
- 2 квадратны чагыштырыгыз: кайсы зуррак? Күз белән чамалап буламы?(берсе өстенә берсен куеп карыйбыз, тәңгәл килсәләр, тигез булалар, кечкенәсен зурысы өстенә куябыз).

-Мондый очракта квадратның мәйданы өчпочмак мәйданыннан зуррак, өчпочмакның мәйданы квадрат мәйданыннан кечкенәрәк диләр.

- Квадрат белән турыпочмаклыкны чагыштырыгыз? Күз белән чамалап буламы? Берсе өстенә икенчесен куеп карагыз?

-Ничек чагыштырып була дип уйлыйсыз? Бу проблеманы ничек хәл итәрбез?

IV.Кыенлыктан чыгу алгоритмын төзү:

Эзләнүле эшчәнлек: дәреслекнең 52 нче бите № 145 нең сызымы.

-Нишләргә була? –Тигез квадратларга бүләргә була.

-Фигураларыгызны әйләндереп карагыз әле, тигез квадратларга гына бүлеп буламы? Тагы ничек бүләргә була? (бертөрле өчпочмакларга, турыпочмаклыкларга)

ФИНК РАЙТ РАУНД РОБИН (уйла-яз-командада тикшер)

Слайд 4. Фигураларның мәйданнарын чагыштыру өчен:

1.Аларны бертөрле квадратларга (өчпочмакларга) бүләбез.

2.Кайсы фигурада кечкенә квадрат саны күбрәк, аның мәйданы зуррак була.

3.Квадрат саны әзрәк фигураның мәйданы кечкенәрәк була.

Физкультминутка

V.Төзегән алгоритмны тормышка ашыру. №146, 53 бит.

VI. Укучыларның эчтән әйтеп беренчел ныгыту этабы. №143, 52 бит.

Мәйдан турында нәрсә белдегез? (Мәйдан- буялган идән, эш)

VII. Мөстәкыйль эш. №145, 53 бит, №148,54 бит.

Слайд 5. Эталон буенча дөреслеген тикшерү.

Үзбәяләү.

VIII. Белемнәр системасына кертү һәм кабатлау.

Слайд 6.ТОКИН МЭТ структурасы: мәйдан нәрсә ул? Класс мисалында язасы.Нәрсәләрнең мәйданнарын чагыштырырга була: зур, кечкенә, тигез?

Тәрәзә мәйданы- аны чистарталар, рамын буйыйлар.

Стена мәйданы- аны агарталар.

Такта- аны сөртәләр.Идән-юалар, лаклыйлар, такта, линолеум, палас җәяләр һ.б.

Укучылар аерым биткә яза,тактага элеп куя.

Иптәшеңнең эшен бәяләү һәм үзбәяләү.

XI.Рефлексия.

-Дәрестә нәрсәләр белдегез?

Слайд 6 :

-Мин ...белдем.

-Миңа ошады...

-... авыр булды.

...кирәк булачак.

- Өй эше:Дәфтәр 38 бит.

Иҗади эш:өйдә мәйдан чагыштыруга 3 мисал табарга.

“ТУГАН ЯКНЫ ӨЙРӘНҮ ” БУЕНЧА ДӘРЕСТӘН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК ПРОГРАММАСЫ

Нәбиева Рәмзия Мәүлит кызы,
“Ядегәр авылы Г.Г. Гарифуллин исемендәге
урта гомуми белем бирү мәктәбе” нең
биология укытучысы

Аңлатма язуы

Җәмгыятебез тамырдан борылыш чорын кичерә. Мәктәпнең уку-укыту системасына нинди генә үзгәрешләр кертелсә дә, хәзергә рухи-әхлакый тәрбия бирүдә тиешле нәтиҗәгә

ирешелми әле. Яшь буынның бүген алган тәрбиясе халкыбызның алдагы көнен билгели. Яшь буынга әхлак, патриотик һәм рухи тәрбия бирүдә нинди үтемле чаралар кулланырга соң? Милли мәктәпнең укыту-тәрбия эшчәнлегендә музейлардагы хәзинәне: тарихи экспонатларны, халкыбызның рухи һәм матди культурасын, бүгенгесен һәм узганын чагылдыручы материалларны, музей педагогикасын куллану – әлеге мәсьәләне хәл итүдә мөһим чараларның берсе.

Туган ил. Туган авыл. Туган җир. Бу изге сүзләр һәркемгә таныш һәм кадерле.

Ватанпәрвәрлек дигәндә, без балаларны милли үзаңга һәм гражданлык хисенә ия булган шәхесләр, Ватанның лаеклы уллары, кызлары итеп тәрбияләүне күз алдында тотабыз. Ватанпәрвәрлек – үз иленә, туган җиренә, халкына, табигатькә, милли традицияләргә, мәдәниятка мәхәббәт ул.

Әлеге проект бүгенге көндә бик **актуаль**, чөнки үз тарихын белмәгән халыкның киләчәге юк. Моның өчен һәр бала үз гаиләсенең, туган җиренең тарихын белергә, шуның аша халыкка якынаерга тиеш. Шәҗәрәне өйрәнү нәсел-ыру традицияләрен, гореф-гадәтләрен, йолаларын, әдәп-әхлагын, шөгель-кәсепләрен белү һәм дәвам иттерү өчен кирәк. Шулай булганда гына яшь кеше милләт җанлы, үз халкының улы булып җитлегә ала, анда милли аң ышанычлы формалаша.

Проектның төп **максатлары**:

- Укучыларда республика, район, авыл тарихы турында күзаллау булдыру;
- Балаларны милли мәдәният белән таныштыру;
- Рухи-әхлакый сафлыкка ия булган иҗади шәхес тәрбияләү.

Туган җиребезнең тарихын һәм гореф-гадәтләрен өйрәнеп, әхлаклы, милли аңлы шәхес тәрбияләүгә ирешү проектның **гипотезасы** булып тора.

Проектны тормышка ашыру укучыларда (интеллектуаль, иҗади һәм гамәли) **белем** һәм **күнекмәләр** булдырырга мөмкинлек бирә.

Алар:

- Туган якны, кече Ватаныбызны өйрәнүгә кызыксынуны арттыруда;
- Туган якны өйрәнү өчен кирәк булган белемнәрне аерып ала белүдә;
- Кешелекнең тарих белән үзара тәэсир итешүен бәяләүдә;
- Тикшеренү өчен практик һәм теоретик күнекмәләр белән эш итә белүдә күренәләр.

Гипотезаны тикшерү һәм максатка ирешү өчен түбәндәге **бурычларны** чишергә кирәк:

- Танып белү күнекмәләрен, кызыксынуларын үстерү;
- Үз халкына, тарихына, гореф – гадәтләренә, мәдәниятенә карата кызыксыну уяту, үз милләте тарихына, яшәешенә битараф булмаска өйрәтү;
- Үз халкы белән горурлану хисе тәрбияләү;
- Милләтебезнең гасырлар буена тупланган әдәп-әхлак нормаларын булдыру;
- Иҗат итү омтылышы уяту;
- Тарихи шәһәрләргә, табигатькә экскурсияләр үткәрү.

Куелган бурычларны чишү өчен үзара тулыландыругы **методлар** комплексы кулланылды:

- Теоретик (фәлсәфи, фәнни, методик әдәбиятны анализлау;)
- Эмперик (әңгәмәләр, төрле темаларга сораштырулар, алдынгы тәҗрибәләрне гомумиләштерү)

Проектның төре: гамәли-юнәлдерелгән. Проект катнашучыларның социаль кызыксынуларын канәгатьләндерүгә юнәлдерелгән.

Дәвамлылыгы ягыннан озак вакытлы, чөнки үткәрү вакыты 4 елга исәпләнгән.

Проектның **функцияләре**: күп функцияле, гамәли, мәгълүмати,иҗади, тикшеренү.

Проектның катнашучылары 5-11 сыйныф укучылары.

Проект **5 бүлекне** үз эченә ала

Проектның бүлекләре

1. Әй, мәктәбем-белем учагы, син гомернең иң гүзәл чагы!
2. Нәсел тамырым тирән минем, ерак гасырлардан башлана.
3. Колхоз тарихы
4. “Туган җирем, үскән җирем, гади генә бер авыл”, Авылым - минем язмышым
5. Якташларыбыз Бөек Ватан сугышында

“Мәктәбебез тарихы” бүлегендә мәктәпнең бер гасырга якын тарихы, аның директорлары, укыткан укытучылары, чыгарылыш укучылары турында материаллар, альбомнар.Ветеран укытучыларның, элекке укучыларының истәлекләре, уку алдынгыларының, медалистларның фотографияләрен тупладык. Пионер тарихына караган экспонатлар - галстуклар, быргы, барабан, Ленин бабайның бюсты, значоклар, байраклар һәм укучы формаларын урнаштырдык.

“Колхоз тарихы”дип аталган бүлекбезнең горурлыгыбыз булган авылдашыбызга багышланды. Анда аның шәхси документлары, мактау кәгазьләре һәм бик күп фотокарточкалары урнаштырылды. Аларнын истәлекләре орден-медальләре безнең өчен бик кадерле экспонатлар. Колхоз тарихына караган альбомнар, авылыбызның хезмәт алдынгылары турында газета материаллары, күп санда фоторәсемнәр тупланды. Бу бүлектә колхоз елларында кулланган эш кораллары сука, сәнәк, көрәкләр, тәгәрмәч, калыплар, кул тегермәне һәм башкаларны экспонатларны күрергә мөмкин.

“Якташларыбыз Бөек Ватан сугышында” дип аталган бүлектә ветераннарыбыз турында мәгълүматлар,тыл ветераннарына багышланган альбомнар, ”Хәтер китабы”, совет солдаты котелогы, фляжкасы, солдат калагы,солдат хатлары, фотокарточкалар урнаштырылды.Шулай ук орден-медальләр, аларның документлары, грамота, мактау кәгазьләре һәм хәрби документлар тупланды. Бу материаллар укучыларга патриотик тәрбия бирүдә зур таяныч булып тора.

“Авыл тарихы” бүлегендә “Авылым ядкәрләре” дигән стенд урнаштырылды. Стендның эчтәлеге авылларыбыз территориясендә урнашкан истәлекле урынннар турында бара. Аларның фотосурәтләре урнаштырылды. Шулай ук бу бүлектә авыллар тарихы, аларның килеп чыгу тарихы белән бәйле риваятьләр белән танышырга мөмкин.

Проектны тормышка ашыру этаплары:

1. **Информацион – мотивацияле**. (2017-2018)

Максаты: Туган яныбызда булган төрле вакыйгалар, авыллыр тарихы, гореф-гадәтләрне барлау.

Бурычлары:

- бердәнбер чыганак өлкән яшьтәгеләрнең истәлекләре, хәтерендә калганнары, буыннан-буынга сөйләнеп килгән хатирәләр, вакыйгаларны барлау;
- җирлектәге өлкән буын кешеләреннән үткән тарихыбыз турында информация җыю;
- иҗат төркемнәре булдыру һәм бу этапта төп нәтиҗәләр эзләнү эшләренең максаты, бурычлары һәм проблемаларын ачыклаудан торды.

2. **Практик этап** (2018-2019)

Максаты: Туган якның, туган авылның, туган мәктәпнең тарихында булган вакыйгаларны мәктәп музее экспозицияләренә, фәнни эшләрдә чагылдыру,аны буыннан буынга саклап калдыру,балаларда иҗат итү, эзләнү омтылышы булдыру.

Бурычлары:

- максат һәм бурычларны тормышка ашыру өчен төп бүлекләрне үз эченә алган юнәлешләрдә эшләү;
- иҗат төркемнәре белән тикшеренү эшләре эшләү;
- авыл халкы арасына чыгып, авыл, мәктәп тарихы турында, авылның күренекле кешеләренә багышланган материаллар, фоторәсемнәр, экспонатлар туплау

Мөстәкыйль рәвештә эзләнү эшләренең әһәмиятен бәяләп бетерергә мөмкин түгел. Чөнки алар проблеманы үзләре формалаштыралар һәм максат-бурычларны да үзләре куялар, чишү юлларын билгелиләр. Иҗади тикшеренү эшләре эшләгәндә укучылар үзләренең туган як турындагы белемнәрен үстерәләр, үткәнгә, тарихыбызга, гореф-гадәтләргә кызыксынуларын арттыралар.

3. **Гомумиләштерү** этабы (2020-2021)

Максаты: Теоретик яктан өйрәнелгән һәм практик яктан тикшерелгән материаллар белән төрле мероприятияләр аша тәҗрибә уртаклашу.

Бурычлары:

- методик пособияләр булдыру;
- район һәм республика күләмендә үткәрелә торган чараларда катнашу;
- тикшеренү эшләре белән фәнни-гамәли конференцияләрдә катнашу;

4. **Йомгаклау** (2021-2022)

Максат: тупланган мәгълүматны берләштереп, туган якны өйрәнү музеенда эшкәртмәләр ясау, брошюралар чыгару.авылым видеосын эшләү.

Проектның эчтәлеге

Туган якны өйрәнүтарихи һәм географик юнәлешләрне берләштерүдән гыйбарәт.

Әй, мәктәбем-белем учагы, син гомернең иң гүзәл чагы!.Мәктәптәбебез тарыхы. Мәктәпнең киләчәге Бөрбаш мәктәбе укучысы кодаксын төзү. Мәктәптән чыккан һөнәр ияләре, мәктәпне данлаган шәһесләребез, укыткан укытучылар, хезмәткәрләр.

Нәсел тамырым тирән минем, ерак гасырлардан башлана. Нәрсә ул шәҗәрә? Шәҗәрә төзү. Гаилә туграсы төзү. Нәселебезнең тарихи ядкәрләре.

“Туган җирем, үскән җирем, гади генә бер авыл”. Халкыбызның милли бәйрәме Сабантуй, аулак өй, каз өмәсе, “Карга боткасы” бәйрәме, Нәүрүз, Яңа ел бәйрәме. Дини йолалар һәм бәйрәмнәр. Авылыбыз фольклоры: бәетләр.

Авылым - минем язмышым.Авыл һөнәрләре. Һөнәр ияләре белән очрашу. Хезмәт алдынгылары.

Беркем дә онытмады, бернәрсә дә онытылмас. Исәннәрнең кадерен бел. Авылдашларыбыз Бөек Ватан сугышында. Сугыш елларында тыл хезмәткәрләренең тормышы. Һәйкәлләргә чәчәк куйыйк.

Проектның чаралары

Эш формасы	**Чаралар**
Иҗади проект	Ядегәр мәктәбе укучысы кодексын төзү, шәҗәрә төзү,гаилә туграсы төзү,авылыбызның киләчәге нинди. Туган төбәгем- Ядегәр җирлеге. Мәктәп тарихы. Атамалар тарихы. Шәҗәрәләрдә - гаилә тарихы.
Альбом төзү	Мәктәптән чыккан һөнәр ияләре, мәктәпне данлаган шәһесләребез, укыткан укытучылар, хезмәткәрләр. Авылыбыз фольклоры: бәетләр. Авыл һөнәрләре.Сугыш елларында тыл хезмәткәрләренең тормышы. Халкыбызның милли бәйрәме Сабантуй. Аулак өй, каз өмәсе. “Карга боткасы” бәйрәме. Нәүрүз, Яңа ел бәйрәме. Дини йолалар һәм бәйрәмнәр. Авылдашларыбыз Бөек Ватан сугышында
әңгәмә	Нәрсә ул шәҗәрә? Авыл язмышы безнең кулда. Тарихи чыганаклар авылларыбыз турында сөйли. Һөнәр ияләре белән очрашу. Исәннәрнең кадерен бел.

Мәгълүмат туплау	Ядегәр авылы тарихы. Хезмәт алдынгылары.
Күргәзмә	Нәселебезнең тарихи ядкәрләре

Йомгаклау

Гомер уза, еллар үтә. Тарих тәгәрмәче алга тәгәри. Кешелек ашыга-ашыга киләчәккә атлый. Тик бер генә мизгелгә артка карыйк әле, халкыбыз нинди дәвер, чорлар аша үтте икән?Һәр халык үзенең традицияләре, гореф-гадәтләре белән бай. "Үткәнен белмәгән халыкның киләчәге юк",- диләр. Дөрес сүзләр. Шуңа күрә хәзер көнкүрешебезгә төрле йола-бәйрәмнәр кире кайта ("Нәүрүз", "Карга боткасы", "Каз өмәсе" һ.б.) күбрәк үтеп керә халык хәтере булып, музейлар барлыкка килә, яңара.

Туган илгә мәхәббәт, халкыбызның үткәндәге истәлекләрен хөрмәт итү, хәзерге казанышларына ихтирам һәм горурлык хисләре,милли аң тәрбияләүдә,укучыларга патриотик тәрбия бирүдә туган якны өйрәнү зур әһәмияткә ия. Проект шулай ук туган якның, туган авылның, туган мәктәпнең тарихын өйрәнү, аны буыннан буынга саклап калдыруда һәм укыту-тәрбия эшендә зур ярдәм итә.

Кулланылган әдәбият

1. ЗамалиеваЗ.А. сост. **Народные обряды и праздники татар** /НБ РТ;Отв. ред. И.Г.Хадиев.- Казань: Милли китап, 2000.- 42 с.- (В библиотеках республики: Из опыта работы; Вып. 4).-На татар.яз.
2. ЗамалиеваЗ.Асост..; **Обычаи и праздники татар** /НБ РТ: Отв. ред. И.Г.Хадиев.-Казань: Милли китап, 2003.-31 с.- (В библиотеках республики. Из опыта работы; Вып. 2).- На татар.яз.
3. ЗуеваО.И.**Отдел искусств: перемены на фоне традиций**: Сборник /НБ РТ; Отв. ред. Р.У.Багаева.-Казань: Милли китап, 2003.-42 с.
4. Артемьев А. Древний булгарский город Жукотин. – СПб 185.
5. Гарипова Ф. Авыллартарихыннан. – Казан, 1997.
6. Ислаева Ф. Шәҗәрә. – Идел, 2000 №6.
7. Татар энциклопедиксүзлеге. (Баш редакторы М.Х.Хасанов) – Казан АН РТ Татар энциклопедия институты 1999.
8. Чернышев Н.Г. Селения казанского ханства по писцовым книгам – Казан 1971.
9. Шиһабетдин Мәрҗани. Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар - Казан 1989.
10. Әхмәтҗанов М.И. Шәҗәрәне ничек төзергә – Идел 2000 №2.

САНЛЫ ТИГЕЗЛЕК ҺӘМ ТИГЕЗЛӘМӘ
2нче сыйныфта математикада дәресе

Нигаматуллина Раилә Мәхмүт кызы,
Янил уртамәктәбенең Вахит авылы филиалы,
Кукмара районы

Максат: Яңа математик төшенчә- "тигезләмә" төшенчәсе белән таныштыру, билгесез санның кыйммәтен сайлап алу юлы белән табарга өйрәтү.

Бурычлар: Тигезләмәләрне башка төр аңлатмалар арасыннан таба белү; телдән исәпләү, дөрес тигезлекләр төзү, мәсьәләләр чишү күнекмәләрен камилләштерү;

игътибарлылык, хәтер үсешен формалаштыру; тигезләү күнекмәләрен, танып белү, логик фикер йөртү эшчәнлекләрен, активлыкларын үстерү.

Игьтибарлылык, тырышлык, математика фәнен өйрәнүгә кызыксыну тәрбияләү.

Универсаль уку гамәлләре формалаштыру:

Шәхескә кагылышлы УУГ:

Уку эшчәнлегенең уңышлар критериесе нигезендә үзбәяләү сәләте формалаштыру.

Регулятив УУГ:

Укытучы ярдәмендә дәреснең максатын билгели һәм формалаштыра белү; дәрестәге гамәлләр эзлеклелеген әйтү; күмәк төзелгән план буенча эшләү, үз фикереңне дөрес итеп әйтү.

Коммуникатив УУГ:

Үзеңнең фикереңне телдән матур итеп әйтә белү; башкаларны ишетә һәм тыңлый белү;

Танып-белү УУГ:

Танып белү максатын билгеләү; кирәкле информация туплау; үткәндә өйрәнгәнне яңасыннан аера белү; дәреслектән, тормыш тәҗрибәңнән, дәрестә алган информациядән файдаланып сорауларга җавап бирү.

Планлаштырылган нәтиҗә

Предметлы:

“Тигезләмә” төшенчәсе белү.

Билгесез санның кыйммәтен сайлап алу юлы белән таба белү.

Тигезләмәләрне башка төр аңлатмалар арасыннан аера белү;

Шәхескә кагылышлы:

Иптәшеңә ярдәм итүдә танып-белү инициативасы, үз-үзеңне бәяли белү.

Метапредметлы:

Укытучы ярдәмендә дәреснең максатын билгели һәм формалаштыра белү; дәрестәге гамәлләр эзлеклелеген әйтү; күмәк төзелгән план буенча эшләү; үз фикереңне дөрес итеп әйтү;(*Регулятив УУ):*

Үзеңнең фикереңне телдән матур итеп әйтә белү; башкаларны ишетә һәм тыңлый белү; мәктәптә аралашу кагыйдәләре турында сөйләшү һәм аны үтәү. *(Коммуникатив УУГ)*

Үзеңнең белем системасында ориентлаша белү; үткәндә өйрәнгәнне укытучы ярдәмендә яңасыннан аера белү; яңа белемнәр табу; дәреслектән, тормыш тәҗрибәңнән, дәрестә алган информациядән файдаланып сорауларга җавап бирү. *(Танып-белү УУГ)*

Теманың төп эчтәлеге,терминнар, төшенчәләр : тигезләмә, Х, сан

Дәрес тибы Яңа белемнәр үзләштерү.

Кулланмалар : төп - Дәреслек. А.Л.Чекин «Математика», 2сыйныф., 2 яртыеллык..Тема: “Санлы тигезлек һәм тигезләмә”,

өстәмә - проектор, слайдлар, ноутбук, презентация, язулы кәгазьләр

Эш төре: фронталь,индивидуаль, парлардаэш.

I этап. Оештыру өлеше.

Елмайдык, барыбызга да бик рәхәт булып китсен әле.

Елмаям мин кояшка, укытучы апама,

Елмаямын дусларга ,

Елмаям бар дөньяга!

Безнең шушы яхшы кәефләребез көн буена саклансын.

Барыбыз да борылып күзләрегез белән иң ерак ноктаны билгелибез. Билгели алдыгызмы? Ә хәзер тагын да ныграк борылып карыйк. Кемнең карашы тагын да ераграк ноктага юнәлде? Буламы? Менә күрдегезме, кеше үзе тели икән, ул барысына да ирешә ала. Мин дә сезгә бу дәрестә күп нәрсәләргә ирешүегезне, белемегезне тагын да арттыруыгызны телим.

Хәерле көн, балалар! Математика дәресен башлап җибәрәбез .

Бүген дәрестә без яңа белемнәр алырбыз. Бер – беребезгә булышырбыз.

-Ә безнең бүгенге кунагыбыз кем? (Кояш) Ләкин кояшның нурлы карашы өчен нәрсәдер җитми? (нурлары) Кояш үзенең нурлары белән безгә дәрестәниләр эшләргә икәнен юнәлеш биреп торачак, без һәрбер эшне эшләп нурларын үзенә бүләк итеп барачакбыз.

1. Телдән исәпләү, кабатлау.
2. Яңа тема үзләштерү.
3. Дәрестә өйрәнгәннәрне ныгыту.
4. Үзконтроль.
5. Үзбәя. Өй эше.

Әйдәгез, дәрестә утыру кагыйдәләрен искә төшерик.. Игътибарны дәрескә юнәлтик.. Укучылар, бүгенге дәресебез нинди булсын? (кызыклы, мавыктыргыч)

- Моның өчен нәрсә эшләргә кирәк?(тырышырга)

- Әйдәгез эле , укучылар, хәзер бераз экранга игътибарыбызны юнәлтеп алыйк.

?

Сезгә тәкъдим ителәчәк бу рәсем безгә алга таба дәресебездә кирәк булачак әле. Ни өчен кирәклеген алга таба сез әйтерсез. Бик игътибар белән карагыз.

II этап. Белемнәрне актуальләштерү.

1) Санлы аңлатманың компонентларын атагыз:
20+7=27
37-5=32
3*7=21
(сигнал карточкалары ярдәмендә күрсәтәләр)

2) Аңлатмаларның кыйммәтен табыгыз:
22+2=
13+20=
40-7=
63-20=

3) Тапкырлауны кабатлау. Перфокарталар белән эш. Эшләп бетергәч кәгазьләрен алыштырып иптәшләренекен тикшерәләр.(мэнэдж-мэт)

- Без алдагы дәрестә өйрәгәннәрне кабатладык, телдән исәпләдек. **Эшебезне тиешенчә башкара алдыкмы? Кояшка нурын бүләк итәбезме?**

- Укучылар, мин сезгә карточкалар бирәм. Бу карточкадагы язмаларга нинди исем куеп булуын ачыклагыз.

– Тактада сез язулы кәгазьләр күрәсез. Санлы тигезлек, тәрәзәле мисал, тигезсезлек. Үз язмаларыгыз нинди исемгә ия булуына карап, тиешле язу астына куегыз.

17+6=23	89>60-4	47+5>36
+10=17	+4=16	76<26-9
+9=36	25+3=28	49-6=43
X+4=12		

Язмаларны куябыз да утырабыз. Ә менә ул үзенең язмасын кайда куярга белмәде, әйдәгез, ярдәм итик әле.

X+4=12

-Бу язма ничек атала? Әйдәгез, без аны тактага беркетеп куеп торыйк.

– Рәхмәт, урыныңа утыр.

IIIэтап. Яңа материалны аңлату.

1. Уку проблемасын кую.

-Без мондый аңлатмаларны беләбезме? Безнең алдыбызга нинди проблема килеп туа?

-Мин сезгә уен тәкъдим итәм. Бу уенны без төркемнәрә уйнаячакбыз. Сезгә карточкаларда саннар бирелә, ул сан алфавиттагы хәрефнең урынын билгели.

4	2			1	5		6	

Алфавитны искә төшереп тиешле сан астындагы хәрефне язалар.

Менә хәрефләрне тездегез, билгесез аңлатманың исеме килеп чыкты. (ТИГЕЗЛӘМӘ) Тигезләмә сүзе тактага эленә.

-Молодцы, балалар, димәк без бүгенге дәресебезнең темасы ничек булачак?

-Алдыбызга нинди максатлар куярбыз?

2. Яңа белемнәрне ачу

- Ә нәрсә ул тигезләмә, без аңа җавап таба беләбезме?

-Әйдәгез, алайса без бүген сезнең белән **галим-эзләнүчеләр** булыйк, бергәләп тигезләмәнең нәрсә булуын, аны чишү юлларын ачыкларбыз. Сез ризамы?

-Игътибар белән карыйк әле. Тигезләмә без белгән нинди язмага ошаган? (Тәрәзәле мисал)

Тәрәзә урынына латин хәрефе X куелган. Әйдәгез, нәрсәләр беләбез икән бу язылыш турында?

-Бу тигезлек, чөнки = тамгасы бар.

-Бу нинди тигезлек? (сумманы табу)

-Барлык саннар да билгелеме? (1 кушылучы билгесез)

-Ул нәрсә белән билгеләнгән? (латин хәрефе х белән)

- X аңлатмада нәрсә ул? (билгесез сан) Ул башка аңлатмаларда бармы? (юк)

- Шулай булгач нәрсә соң ул тигезләмә, әйтеп карыйк әле.

Тигезләмә –билгесез саны(X) булган тигезлек (=) ул.

Китапның 75нче битен ачабыз да кагыйдәне табабыз ,үзебез ясаган нәтиҗә белән чагыштырабыз. Без тигезләмәнең нәрсә икәнен белә алдыкмы? Әйдәгез хәзер парларда бер-берегезгә тигезләмә турында сөйләгез.

X+4 = 12 –нәрсә булды инде (тигезләмә)

-X нәрсә әле? Билгесез санны нишләтергә кирәк (табарга)

-Тигезлек дөрес булсын өчен нинди сан куярбыз?(8, чөнки 8+4 =12)

-Ә сез 8 санын ничек таптыгыз? (4+8, 12-4)

-X ничәгә тигез булды? (8)

Тигезләмәдә табыла торган сан **тигезләмәнең тамыры** дип атала.

-Менә эле генә сез тигезләмәне чиштегез, сез бик яхшы галим-эзләнүчеләр икән

- **Без яңа дәресне үзләштерә алдыкмы? Кояшка нурын бүләк итәбезме?**

<u>**Физкультминутка:**</u>

- Ә сез кышны яратасызмы?

-Яратабыз.

-Кыш көне нәрсә күп була?
-Кар.
- Ә хәзер кар бөртекләрен учыбызда уйнатыйк.

Кар бөртеге

Кар бөртеге очып керде,
Менә шулай очып йөрде,
Чүгәләде, өскә менде,
Уңга килде, сулга килде.
Кар бөртеге бик аз очты,
Суздык аңа җылы учны,
Салмак кына ул утырды.

IV этап. Өйрәнгәннәрне ныгыту..

1)-Ә хәзер китапның 76 битен ачтык. №2 не эшлибез. Дәфтәрләрне ачтык. Числоны яздык. Матур язу күнегүе – 247 санын язу.

№2 (76 бит) Биремне укыйбыз.

38-X=20

- Тигезләмәнең тамыры ничәгә тигез булды?

2) № 4 (76 бит)

- Әйдәгез бергәләп тигезләмә төзик.

75-X=45

3)Укучылар белән практик эш.

Укучының 3 карандашы бар иде. Укытучы аңа коробка белән карандашлар бирде. Укучының 9 карандашы булды. Нинди сорау куярбыз?

-Әйдәгез, укучылар, шушы мәсьәләне тигезләмә төзеп чишик. Безнең нәрсә билгеле? 3 карандашы бар. Тагын нәрсә билгеле? Барлыгы. 9. Ә нәрсә билгесез? Аны ничек билгеләрбез? X белән. Әйдәгез тигезләмә төзеп карыйк. 3+X=9

4) - Дәрес башында караган рәсемне искә төшерегез әле. Мин сезгә: “Алга таба дәресебездә кирәк булачак әле”, - дигән идем.

-

-Шушы рәсем буенча тигезләмә төзеп карыйк әле. Карбызның массасын табарга кирәк. Бергәләп мәсьәләне тигезләмә төзү юлы белән чишик. Монда нинди тигезлек үтәлергә тиеш? Укучылар ул тигезлекне чыгып язалар.

X+2=5

Безгә тормышта тигезләмәләр чишәргә туры киләчәкме? (кибеттә)

- Без дәрестә өйрәгәннәрне ныгыттык. Эшебезне тиешенчә башкара алдыкмы? Кояшка нурын бүләк итәбезме?

V. Контроль ясау.

-Ә хәзер үтелгәннәрне кабатлап алырбыз. Мин сезгә карточкалар бирәм , шул карточкаларда эшлибез.

1. Бирелгән саннарны, тамгаларны кулланып бер тигезләмә төзергә.

4, 7, X, +,=

2. Язмалар арасыннан тигезләмәнең астына сызарга.

3+ =7 45>34+1 X-6=12 34-23=11

3. 5, 7, <u>9 </u>саннарының кайсысы 17+X=26 тигезләмәсенең тамыры булып тора? Шул санның астына сызарга.

Үзконтроль үткәрү. Слайдтан дөреслеген тикшерү,эшләрнең барысы да дөрес булса – яшел , 1-2 хата булса- сары, 3 хата булса – кызыл түгәрәк ясарга.

- Без эшебезне тиешенчә башкара алдыкмы? Кояшка нурын бүләк итәбезме?

VI. Дәрескә йомгак. Эшчәнлек рефлексиясе

1)Галим-эзләнүчеләр буларак без бүген нәрсәләр өйрәндек?

- тигезләмәнең нәрсә икәнен (табарга тиешле билгесез саны булган тигезлек ул)

- тигезләмәнең ничек чишелешен

-тигезләмә чишү алгоритмын

2) Үзләрен бәялиләр. Үзегезнең дәрестәге эшчәнлегегезне бәяләгез.

Кызыл,яшел, сары түгәрәкләр белән бәяләнгән карточкаларны алдык. Кемнең эшләгән карточкасында яшел белән билгеләнгән яшел түгәрәк, кемнең сары икән сары түгәрәк, кемнең кызыл икән кызыл түгәрәк күтәрәчәкбез.

Укучылар, сез үзегезнең белемегезне бәяләдегез, кемнең яшел түгәрәк – 5ле, кемнең сары түгәрәк -4ле, кемнең кызыл түгәрәк 3ле билгесе куярбыз.

3)Өй эше

-№5 (76 бит) - китаптан

- иҗади-эзләнү эше: тигезләмә чишә белү тагын нинди һөнәр ияләренә кирәк булуын белеп килергә;

- Без кояш нурларындагы барлык эшләрне дә башкарып чыга алдыкмы? Кояш безне каршы алган иде, җылы карашы белән озатып та кала, дәрес тәмам, чыгарга мөмкин.

УМНОЖЕНИЕ ДЕСЯТИЧНЫХ ДРОБЕЙ

Низамова Наиля Ильгизовна,
МБОУ КСШ №4 Кукморский район

Цели урока:

- повторить правило умножения десятичной дроби на натуральное число;
- вывести правило умножения десятичной дроби на десятичную дробь;
- закрепить материал с помощью решения различных упражнений;
- расширять кругозор учащихся;
- развитие познавательной активности, положительной мотивации к предмету;
- воспитание патриотических чувств, любви к Родине.

Тип урока: изучение и первичное закрепление новых знаний.

Форма урока: урок-путешествие

Технология: игровая

Оборудование: презентация, мультимедийный проектор, учебник, карточки для работы в группе, индивидуальные карточки, опорные сигналы, менеджмент, листы А4 на каждого.

Ход урока

1. Мотивация к учебной деятельности.

Здравствуйте, ребята! Я надеюсь, что вы пришли на урок математики в хорошем настроении. Будете помогать мне, а я вам, будем работать одной дружной командой, и у нас всё обязательно получится! Сегодня мы с вами познакомимся с новой темой, но тему урока вы сформулируйте сами. Каждый из вас сможет показать свой уровень знаний, а также повысить его. А поможет вам в этом – путешествие. Какое это путешествие, вы ответите сами, решив правильно следующие примеры.

2. Этап актуализации и пробного действия.

1. Поработаем устно.

Задание. Найдите лишнее число в каждой группе:

1,5 2,354 4 7,61

79 0,5 19

Задание. Найти площадь прямоугольника.

а = 12см, в = 5 см

Задание. Вычислите и найдите соответствующие буквы, составьте слово. Выполним это задание, применяя структуру Релли Робин. У вас есть 30 сек чтобы подумать. Время вышло. Все успели? Работаем с партнером по плечу. По 15 сек дается партнеру А и Партнеру Б. Закончили. Отвечает стол № участник № . Какое у вас получилось слово? Правильно: ПОБЕДА.

1) 1,5 • 5=7,5 (П)

2) 2 • 2,4=4,8 (О)

3) 0,36 • 2 = 0,72 (Б)

4) 7,8 • 1 = 7,8 (Е)

5) 0,3 • 12= 3,6 (Д)

6) 0,15 • 3 = 0,45 (А)

0,72	7,8	3,6	7,5	0,45	4,8
Б	Е	Д	П	А	О

Ребята, с какой крупной датой нашего государства связано слово ПОБЕДА?

В 2018 году 9 мая исполнится 73 года Победы в Великой Отечественной войне нашего народа над фашистскими захватчиками. И мы с вами в честь этого большого события совершим путешествие по городам-героям.

Путешествие будет увлекательным и познавательным. Вас ждут испытания. Чтобы их преодолеть, понадобятся знания и смекалка, дружба и находчивость, быстрота и аккуратность выполнения заданий.

В этом путешествии я буду экскурсоводом, а вы экскурсионной группой.

3. Этап выявления места и причин затруднения.

Брест – отважный город герой.

Первый удар немецкой армии приняли на себя 22 июня 1941 года в 4 часа ночи

жители Брестской крепости. Началась Великая Отечественная война, которая длилась 1418 дней и ночей.

Защитники Брестской крепости сумели продержаться долгие 6 недель. К сожалению, почти все они погибли. Город Брест был освобожден Красной Армией 28 июля 1944 года.

Брестская крепость в форме прямоугольника. Длина равна 2,8 км, ширина 1,5 км

а=1,5 км

b=2,8 км

Найти площадь Брестской крепости. (Площадь Брестской крепости нужно было

знать для того чтобы правильно распределить солдат на всей местности, чтобы потерь было меньше. В мирное время тоже и военные, и работники полиции обязательно сначала находят площадь, только потом распределяют своих работников. Так же работали на Универсиаде в Казани).

Как найдем? S = a•b

S = 1,5км •2,8 км

С какой трудностью вы столкнулись?

- мы не умеем умножать десятичные дроби на десятичные дроби. Значит, чем мы

будем заниматься, и какая у нас будет тема урока?

«Умножение десятичной дроби на десятичную дробь»

Ребята, давайте поставим себе цель, чему мы должны научиться?

4. Этап построения проекта выхода из затруднения.

Давайте решим нашу задачу в целых числах, для этого длину и ширину Брестской крепости нужно перевести в другую единицу измерения, если вы забыли единицы измерения, то можете посмотреть в опорных сигналах.

Опорные сигналы

1км = 1000 м

1 кв км = 1000000 кв метр

5. Реализация построенного плана

Итак S = 1,5км •2,8 км = 1500 м• 2800м=4200000 кв. м= 4,20 кв.км

Ребята, как мы умножили десятичную дробь на десятичную дробь? Давайте, попробуем составить алгоритм.

<u>Чтобы умножить одну десятичную дробь на другую надо:</u>

1. Перемножить их, не обращая внимания на запятые;

2. Отделить запятой в произведении столько цифр <u>справа</u> сколько их стоит после запятой в <u>обоих множителях вместе</u>

6. Первичное закрепление во внешней речи

Город-герой Москва.

Ребята, а сейчас мы с вами полетим в город-герой Москву.

1. Чтобы время в самолете пролетело быстро, мы с вами порешаем задачи.

Задача. Рассчитаем расстояние от Бреста до Москвы, если известно, что скорость самолета 830,5 км/ч, время полета 1,2 км/ч.

830,5 *1,2 = 996.6 (км)

Молодцы. Как вы умножили десятичные дроби? (проговаривание). У нас ещё есть время до Москвы. Давайте, проверим как вы все усвоили новую тему.

7. Самостоятельная работа с самопроверкой по эталону. (Структура Сималтиниус Релли Тэйбл. 2 ученика одновременно выполняют письменную работу на отдельных листочках и по окончанию одновременно передают друг другу. Работа с партнером по плечу)

Поставьте правильно запятую.

1,27 • 3,5 = 4445
12,7 • 0,35 = 4445
12,7 • 3,5 = 4445
0,127 • 3,5 = 4445
0,127 • 0,35 = 4445
1,36 • 3,4 = 4624
13,6 • 3,4 = 4624
1,36 • 0,34 = 4624
0,136 • 0,34 = 4624
1,36 • 3,4 = 4624

8. Включение в систему знаний и повторение.

Вот мы и приехали. Перед нами Москва, где 24 июня в 1945 году был парад Победы.

30 сентября 1941 г. фашистские генералы отдали приказ о наступлении на Москву. План своего наступления фашисты назвали «Тайфун». Тайфун – сильный ветер, ураган, сметающий все на своем пути.

Началось одно из крупных сражений Великой Отечественной войны. Вся страна встала на защиту столицы.

<u>Задача:</u> В октябре и ноябре 1941 г. фашистские войска предприняли два крупных наступления на Москву. В первом бою участвовали 1,2 миллиона советских солдат и офицеров. Силы противника превосходили в 1,5 раза. Сколько немецких солдат и офицеров участвовало в наступлении?

Несмотря на превосходящие силы противника, наши войска отстояли столицу. Разгром немцев под Москвой имел огромное значение. На полях Подмосковья был развеян миф о непобедимости германской армии.

<u>9. Рефлексия</u>

Хорошо, молодцы!

Во время путешествия мы с вами посетили два города - героя:

Город-герой Брест

Город-герой Москву

Подведение итогов.

- Каждый из вас сегодня заработал награды в виде звезды. Давайте подведем итоги.

Сделаем из них салют.

Домашнее задание творческое.

К сожалению, у нас ограничено время. А мне так понравилось работать с вами. Большое спасибо. Наш урок подошёл к концу.

ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВО ВНЕУРОЧНОЕ ВРЕМЯ, КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Николаева Эльвира Николаевна,
учитель начальных классов
МБОУ «СОШ с.Манзарас»
Кукморского муниципального района РТ

Проектная деятельность:

- учит детей ставить и решать проблемы, которые требуют не только применение полученных знаний, но и приобретения новых в рамках самостоятельного и совместного со взрослыми исследования;
- раскрывает личностные качества;
- повышает самооценку, интерес к учебной деятельности;
- помогает школьникам чувствовать себя уверенно в нестандартных ситуациях;
- повышает адаптивные возможности и творчество.

Основные понятия.

Проект- в буквальном переводе с латинского- «брошенный вперёд».

В словарях- план, замысел, текст или чертёж чего- либо, предваряющий его создание.

Проект- прототип, прообраз какого- либо объекта, вида деятельности и т.п., а проектирование превращается в процесс проекта.

Классификация проектов:

- по количеству учащихся: индивидуальные, парные, групповые, коллективные;
- по продолжительности: краткосрочные, средней продолжительности, долгосрочные;
- по результатам: поделки (игрушки, книги, рисунки, открытки, костюмы, макеты, модели и т.д.), мероприятия (спектакли, концерты, викторины, КВН, показы мод и т.д.);
- по месту проведения: урочные, внеурочные.

Во внеурочной деятельности работали над проектом «Убранство избы».

Проект «Убранство избы» сложился из ряда уроков, посвящённых работе над изделиями: русская печь, коврик, стол и скамья. (Приложение №1)

Этапы работы над проектом.

I этап. Подготовительный.

В начале каждого урока учащиеся знакомятся со статьёй учебника, в которой рассказывается о людях, чья профессия связана с данным видом деятельности. Дети знакомят одноклассников с интересными фактами, традициями, поверьями, относящимися к теме урока. При подготовке учащиеся используют энциклопедический словарь, материалы сети Интернет. Предварительная подготовка обучающихся к уроку является ознакомлением с тематикой уроков и ребята, как правило, знают, какое изделие им предстоит выполнить на уроке.

До начала урока ученики рассаживаются в группы, как правило, это группы, сформированные дружескими привязанностями, которые, однако, способствуют взаимопомощи при выполнении изделия. Если изделие представляет собой комплексную работу, дети распределяют между собой обязанности. Итогом становится одно общее изделие.

Подготовительный этап решает задачу речевого развития детей, выработки навыков анализа и планирования работы, поэтому на этом этапе учитель обсуждает с детьми все этапы работы, обратив внимание на те, выполнение которых требует от учеников наибольших усилий. После определения цели составляется чёткий, конкретный план работы.

II этап. Основной (деятельностный).

Данный этап работы - самостоятельная деятельность учащихся. В учебнике планы всех изделий представлены в краткой форме под заголовком «План работы», приведён алгоритм его выполнения в фотографиях или рисунках. Это помогает ученику контролировать последовательность действий и распределять деятельность при групповой работе.

Роль учителя на данном этапе заключалась только в повторении правил и приёмов работе с материалами и инструментами. Для облегчения выполнения заданий в рабочей тетради даны развёртки деталей, шаблоны, необходимые для создания поделок, которые ребёнок должен вырезать и использовать для изготовления поделки. Рабочая тетрадь составлена в соответствии с темами учебника. В ней представлены материалы для практических работ, экспериментов, описания проектов, которые помогут сделать работу на уроке интереснее и продуктивнее, значительно разнообразив её.

В ходе занятий по изготовлению доступных ребёнку изделий развивается его глазомер, мелкие мышцы руки, речь и необходимые практические умения и навыки. Кроме того, ребёнок учится подготавливать рабочее место, настраиваться на продолжительную работу, слушать объяснение, выполнять в соответствии с инструкцией необходимые действия, доводить начатое до конца. Всё это поможет в решении главной задачи начального обучения-научить ребёнка учиться, а это позволит в дальнейшем использовать полученные знания и умения в реальной повседневной жизни.

Однако практическая деятельность является лишь средством развития социально значимых личностных качеств школьников, формирования системы специальных технологических и универсальных учебных действий.

III этап. Презентация.

После реализации плана целесообразно оформить работу и провести её презентацию. Такая работа способствует развитию речевых навыков учащихся, умений самоанализа и самоконтроля. Это может быть выставка поделок, демонстрация работ учителем или учащихся, оформление работы для папки достижений, но с одним обязательным условием-обсуждением и оценкой результатов работы.

В процессе презентации изделия школьник учится строить монологическое высказывание, рассказывая о цели изготовления изделия и вариантах его использования. В ходе оценки проекта учащиеся должны научиться отвечать на вопросы: «Что нового вы узнали? Чему научились? Как вы этого сделали?», т.е. научиться анализировать и оценивать свою работу.

Обучение работе над проектом позволяет развить различные способности ребёнка: личностные, коммуникативные, технологические, социальные, художественные и др. Проектируя, ребёнок учится формулировать цель, соотносить поставленную цель с условиями её достижения, выстраивать программу действий в соответствии с собственными возможностями, добиваться реализации цели, безусловного завершения работы, различать виды ответственности внутри своей учебной деятельности.

IV этап. Заключительный.

После завершения работы следует проанализировать и оценить выполненное изделие. Всё это поможет ребёнку осознать важность своего труда, осмыслить процесс выполнения работы, допущенные ошибки и достижения. Это послужит мотивацией к работе, будет способствовать развитию трудовых навыков учащихся, речи, познавательных способностей и умения учиться. С этой же целью полезно предлагать ребёнку рассказать кому- то (брату, сестре, бабушке и др.), как он работал над изделием, что было особенно трудно, что получилось хорошо, а что не удалось.

Презентация результатов проекта и его оценка являются обязательными компонентами проектной деятельности. При этом надо учитывать, что оценка является относительным понятием в этом возрасте и должна носить позитивный характер, т.е. указания на ошибки могут быть только в форме предложений по их исправлению.

КУРС ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРАЕВЕДЧЕСКОГО КРУЖКА «МОЙ РОДНОЙ КРАЙ»

Нургалиева Чулпан Рафаилевна,
учитель английского языка МБОУ
"Большекукморская средняя школа
с угублённым изучением отдельных предметов"
Кукморского района РТ

Программа разработана в соответствии:

- с Законом РФ «Об образовании в Российской Федерации»;

- Федеральным государственным образовательным стандартом начального общего образования (утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 06.10.2009г. № 373);

- Федеральным государственным образовательным стандартом основного общего образования (утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17.12.2010г. № 1897);

- санитарно-эпидемиологических требований к условиям и организации обучения в ОУ (утверждены постановлением Главного государственного санитарного врача РФ от 29.12.2010г. №189);

- положения о структуре, порядке разработки и утверждения рабочих программ курсов внеурочной деятельности

Актуальность данной программы заключается в том, что в настоящее время наблюдается повышенный интерес к изучению родного края. Изучение краеведения в начальной школе является одним из основных источников обогащения учащихся знаниями о родном крае, воспитание любви к нему, формирование гражданских позиций и навыков. Оно играет существенную роль в нравственном, эстетическом, трудовом, политическом воспитании, является, интегрирующим звеном между учебной и воспитательной деятельностью школы и обеспечивает межпредметные связи.

Актуальность разработанной программы продиктована также отсутствием в теории и практике краеведческого образования в начальной школе единой, рассчитанной на весь период обучения, программы дополнительного образования с краеведческой направленностью для младших школьников.

Программа «Мой родной край» имеет **духовно-нравственную направленность** и представляет собой вариант программы организации внеурочной деятельности школьников.

Программа представляет собой интегрированный курс, имеющий **целью** ввести учащихся в мир истории и культуры наших предков.

Задачи программы:

образовательные: структура программы позволяет формировать у школьников общее представление об истории родного края, о культуре, о ее богатстве и разнообразии;

развивающие: развивать в детях наблюдательность, самостоятельность и инициативу; развивать у детей способности проявлять свои теоретические, практические умения и навыки;

воспитательные: воспитывать чувство гордости и патриотизма у юного гражданина; воспитывать такие личностные качества как доброта, честность, взаимопомощь; воспитывать у детей культуру труда и этику общения; воспитывать бережное отношение к природе, родному краю.

Программа для учащихся 5-6 классов рассчитана на один год в объёме 34 часа (по одному часу в неделю).

Актуальность. Школа – отражение жизни общества. В современных условиях развития нашего общества, когда глубокие перемены, происходившие в жизни России, повлияли на ослабление внимания к патриотическому воспитанию подрастающего поколения, в общественном сознании получили широкое распространение равнодушие, эгоизм, цинизм, немотивированная агрессивность, неуважительное отношение к государству. В результате понижается нравственно-культурный уровень, возникает социальная пассивность, безразличие.

Выход из этого положения возможен в формировании активной жизненной позиции молодого поколения, приобщении его к нравственным, духовным ценностям, возрождении традиций нашей страны. Нет универсального рецепта, как воспитать ребенка, чтобы он стал настоящим гражданином, любящим свою Родину, в которой он родился, где корни его народа, который будет ею гордиться. Таким образом, воспитание патриотизма является одной из основных задач воспитания.

Осуществление патриотического воспитания предполагает использование различных методических средств. Одним из таких средств является деятельность краеведческого кружка «Мой родной край». Сегодня ни один предмет в учебном плане не обходится без включения в него элементов краеведения. И это понятно, так как каждому человеку, каждому народу надо осознать себя и своё место в мире природы, среди других людей, среди других народов, а это невозможно без знания истории, без изучения культуры, обычаев и традиций своей Родины. Каждый человек связан с прошлым, настоящим и будущим своей страны, поэтому необходимо, чтобы дети хорошо знали свои истоки, историю, культуру своего края.

Предлагаемая программа кружка выполняет познавательную, развивающую, практико-ориентирующую и развлекательную функции, отвечая особенностям того возраста, для которого она предназначена (младшим школьникам), призвана помочь увязать краеведческие знания, полученные учащимися на уроках, с умением использовать их в реальной ситуации.

Кружковая работа входит в систему дополнительного образования. Сюда входят занятия с кружковцами, подготовка команды к предметным олимпиадам, интеллектуальным марафонам, предметным турнирам, групповая работа, подготовка к научным чтениям, исследовательская работа

Данная программа предусматривает изучение материала на английском языке через родной (татарский) язык. Изучая английский язык через родной (татарский язык) мы предполагаем заложение прочных основ всех видов речевой деятельности на элементарном коммуникативном уровне. Опора на родной язык предусматривается в организации процесса формирования произносительных, графических, орфографических, лексических и грамматических навыков. Курс внеурочного направления предусматривает осмысление усваиваемого материала: показа общности в английском и татарском языках, использование перенос и интерференции в обучении лексике и грамматике. Использование сравнительного изучения английского через родной (татарский) язык позволит сформировать у учащихся

приемы самостоятельной работы с языком, которые дадут им возможность расширять свой словарь, совершенствовать речевые умения.

Ожидаемые образовательные результаты.

-Оценивать жизненные ситуации (поступки людей) с точки зрения общепринятых норм и ценностей.

- В предложенных ситуациях, опираясь на общие для всех простые правила поведения, делать выбор, какой поступок совершить.

-Определять цель деятельности на занятии с помощью учителя и самостоятельно.

- Высказывать свою версию, пытаться предлагать способ её проверки

- Определять успешность выполнения своего задания в диалоге с учителем.

- Ориентироваться в своей системе знаний: понимать, что нужна дополнительная информация (знания) для решения учебной задачи

- Делать предварительный отбор источников информации для решения учебной задачи.

- Добывать новые знания: находить необходимую информацию

- Добывать новые знания: извлекать информацию, представленную в разных формах (текст, таблица, схема, иллюстрация и др.).

-Перерабатывать полученную информацию: наблюдать и делать самостоятельные выводы.

-Донести свою позицию до других: оформлять свою мысль в устной и письменной речи (на уровне одного предложения или небольшого текста).

-Слушать и понимать речь других.

-Вступать в беседу на занятии и в жизни.

В итоге учащиеся смогут использовать иностранный язык как средство общения, средство приема и передачи информации об окружающей действительности в естественных условиях социальной жизни и смогут адаптироваться к изменяющимся условиям жизни.

Тематическое планирование

Название разделов	Всего часов	Теоретические занятия	Практические занятия
Краеведение	1	1	-
Моя семья	4	3	1
Мой край на карте Родины-Большой Кукмор	8	5	3
Звучит гордо - город Кукмор	5	3	2
Природа моего края	5	4	1
Культура и быт родного края	5	4	1
Музей-хранилище истории	4	2	2
Итоговые занятия	2	1	1
Итого	34	23	11

Содержание курса внеурочной деятельности

1.Введение (1 час)

Тема 1.Краеведение- наука о родном крае.(1ч)

2.Моя семья (4 часа)

*Тема 1.*Я и моё имя.(1 ч)

*Тема 2.*Корни моей семьи. Моя родословная.(1ч)
Тема 3. Наша дружная семья. Традиции моей семьи. (1ч)
*Тема 4.*Творческий конкурс «Старая фотография рассказала…» (1ч)

3.Мой край на карте Родины – Большой Кукмор (8 часа)

*Тема 1.*Вот моя деревня - вот мой дом родной. (1ч)
*Тема 2.*Моя улица. (1ч)
*Тема 3.*О чем говорят топонимические названия в селе.(5ч)
Тема 4. Знаменитости моего села.(1ч)

4.Звучит гордо - город Кукмор (5 часов)

*Тема 1.*Город, в котором я живу.(2ч)
Тема 2. Экскурсия в городской краеведческий музей. Знакомство историей возникновения родного города. (1ч)
*Тема 3.*Люди, прославившие город (1ч)
Тема 4. Конференция «Достопримечательности родного города» (1ч)

5.Природа моего края (5 часов)

Тема 1.Климат. Сезонные изменения погоды. (1ч)
Тема 2.Растительный мир Татарстана. Животный мир Татарстана. Птицы родного края.(1ч)
Тема 4. Охранять природу – значит охранять Родину.(1ч)
Тема 5. Конференция, творческие работы учащихся на тему «Мой край родной – мой Татарстан». (1ч)

6.Культура и быт родного края (5 часов)

*Тема 1.*Народы родного края.
*Тема 2.*Народные обычаи, обряды, традиции. Устное народное творчество (пословицы, поговорки).
*Тема 3.*Народные промыслы Кукморского народа.
*Тема 4.*Творческий конкурс.

7.Музей - хранилище истории. (4 часа)

*Тема 1.*Роль музея в жизни человека. (2ч)
*Тема 2.*Основные социальные функции музеев.
*Тема 3.*Посещение музеев.

Итоговые занятия (2 часа)

Литература

1. Журнал «Мир бизнеса» № 2, 2007год
2. Завьялов М.К.. Татарский костюм. – Казань, изд. «Заман», 1996 г.
3. Нургалиева Ч.Р. научно-исследовательская работа «Пословицы и поговорки в сравнении с татарским языком»
4. Яруллина Л.А. «Открой для себя Татарстан», Казань,2004

Интернет ресурсы:
http://redbook-tatarstan.ru/

ҖЫЛЫ СҮЗ – ҖАН АЗЫГЫ

Нуриева Миләүшә Мөхәррәм кызы,
МБГБУ "Ядегәр урта гомумибелем бирү мәктәбе"
Югары Шәмәрдән авылындагы филиалы ,
Кукмара районы

Фәне: әдәби уку
Сыйныф: 4 нче
Тема: Җылы сүз – җан азыгы
Максат:

- Г. Валиеваның “Карт алаша колагы” хикәясе белән таныштыру;
- укучыларның әсәрнең жанрын, төп идеясен, проблемасын дөрес табуларына ирешү; логик һәм иҗади уйлау-фикерләү сәләтләрен үстерү, уку күнекмәләрен камилләштерү;
- балаларда бердәмлек, дуслык, туганлык хисләре, әдәплелек тәрбияләү.

Дәреслек УМК: Г.М.Сафиуллина, Ф.Ф.Хәсәнова, Ә.Г.Мөхәммәтҗанова. Әдәби уку. Татар телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәбенең 4нче сыйныфы өчен дәреслек. Казан: “Мәгариф-Вакыт”, 2014, 3 нче кисәк 93-97 нче битләр.

Кулланылган әдәбият: 1.Сафиуллина. Г.М., Хәсәнова Ф.Ф., Мөхәммәтҗанова Ә.Г. Әдәби уку. Туган телдә (татар телендә) башлангыч гомуми белем бирү мәктәбенең 4нче сыйныфында эшләүче укытучылар өчен методик әсбап. Казан: “Мәгариф-Вакыт”, 2012.

2. Әдипләребез. Биобиблиографик белешмәлек. Казан, Татарстан китап нәшрияты, 2009

Җиһазлау: компьютер, проектор, экран, үзбәя өчен карта, тест;

Дәрес төре: яңа белем-күнекмәләр үзләштерү.

Тип: катнаш дәрес

Көтелгән нәтиҗәләр

Танып-белү УУГ:(предметные УУД)

- язучы, шагыйрь Гөлназ Валиеваны тану, аның әсәрләрен укуга теләк уяту;
- Г. Валиеваның “Карт алаша колагы” хикәясен уку

Шәхси УУГ:(личностныеУУД)

- татар халкының тарихи үткәне белән кызыксыну булдыру;
- шәфкатьлелек, мәрхәмәтлелек, әхлаклылык сыйфатларын үстерү;
- авыл тарихын өйрәнүгә кызыксыну булдыру.

Предметара УУГ(метапредметные УУД)

<u>Көйләгеч (регулятив) УУГ</u>:

- укучылар белгән, әлегә кадәр белмәгән күнекмәләрне үзара бәйләү;
- максатларның эзлеклелеген билгеләү, план төзү.

<u>Танып белү УУГ:</u>

- табигать бербөтенлеген, бәйләнешләрен белү, танып-белү максатын билгеләү;
- әсәрдәге күтәрелгән проблеманы чишү, сорауларга тулы җавап бирә белү,предметара бәйләнешләрне кулланып, кирәкле информация туплау;
- язучы тормыш юлы турында белемнәрен арттыру, шәхси батырлык үрнәген аңлауга ирешү, эзләнүле һәм иҗади характердагы проблемаларны чишү юлларын мөстәкыйль таба белү.

<u>Коммуникатив УУГ:</u>

- укытучының, сыйныфташларның сорауларына җавап бирү;
- сөйләм этикеты нормаларын үтәү: исәнләшә, саубуллаша, рәхмәт белдерә белү;
- башкаларның сөйләмен тыңлый һәм аңлый белү;
- укыту процессында катнашу, иптәшеңнең үз-үзен тотышы белән идарә итү;
- үз фикерләрен әйтә белү;

Предметара бәйләнеш: әдәби уку, әйләнә-тирә дөнья, рус теле, музыка

Дәрес барышы

I.Ориентлашу- мотивлаштыру

1.Уңай халәт тудыру

Максат: укучыларның дәреснең үзләре өчен кирәк булуын аңлап, эшчәнлек башлаулары

1.- Хәерле көн, укучылар! Укучылар бер –берсен кул бирешеп сәламлиләр

- Хәерле көн, укытучым!
- Хәерле көн, сыйныфташым!
- Хәерле көн, кунаклар!
- Хәерле көн, алсу таңнарга!
- Хәерле көн, зифа талларга!
- Хәерле көн, зәңгәр суларга!

- Хәерле көн, назлы җилемә!
- Хәерле көн, туган җиремә!

Мин сезгә бүгенге дәрестә тел ачкычы, аң-зиһен, акыллы, матур җаваплар бирүегезне, яхшы кәеф телим

2.Белемнәрне актуальләштерү

Максат: алдагы дәрестә алган белемнәрне искә төшерү. Өй эшен тикшерү

2.-Узган дәрестә без А. Алишның "Сертотмас үрдәк" әкият-пьесасы белән таныштык. Хәзер алган белемнәрне искә төшереп китәбез.

-Сертотмас үрдәкнең уңай һәм тискәре якларын язабыз (сингапур алымы буенча) Үзбәя бирү

5 балл – уңай, тискәре яклар барысы да
4 балл – 4 уңай яки тискәре як язылган
3 балл - 3 уңай яки тискәре як язылган
2 балл - 2 уңай яки тискәре як язылган
1 балл – 1 уңай яки тискәре як язылган

-Хәзер, укучылар, әкият –пьеса буенча алган белемнәрне барлап, тест чишәрбез.

1. Әкият-пьесаның авторы кем?
а) Г.Тукай
ә) А.Алиш
б) М.Җәлил

2. "Сертотмас үрдәк"нең төп герое кем?
а) төлке
ә) үрдәк
б) хуҗа белән эт

3.Сертотмас үрдәкне нәрсәгә җибәрәләр?
а) хуҗаны эзләргә
ә) этне эзләргә
б) хуҗа белән этне эзләргә

4.Ни өчен йорт хайваннары хуҗаны эзләргә сертотмасны җибәрәләр?
а) син очасың, син йөзәсең, син йөгерәсең
ә) син очасың, син йөзәсең, син тиз йөрисең
б) син йөзәсең, син йөгерәсең, син тиз йөрисең

5.Сертотмас белән нәрсә була?
а) ул өенә кайта
ә) ул бүредән кача
б) төлке Сертотмасны ботарлап балаларына бирә

Үзбәя
5балл – 5 сорауга дөрес җавап
4балл – 4 сорауга дөрес җавап
3балл – 3 сорауга дөрес җавап
2балл - 2 сорауга дөрес җавап
1 балл – 1 сорауга дөрес җавап

3.Уку мәсьәләсе кую

Максат: укучыларның дәрес темасын үзләре формалаштыра алу

3.Укучы һәм укытучы арасында әңгәмә

1. -укучылар бу әкият-пьесада төп геройлар нәрсәләр? (хайваннар)
- хайваннар ничә төргә бүленә? Нindиләр? (ике төргә, йорт һәм кыргый хайваннар)
- Хайваннар ни өчен кирәк? (сакчы, эшче, ...)

2.- Укучылар, хайваннар турында шагыйрьләребез бик күп шигырьләр, язучыларыбыз хикәя һәм әкиятләр язганнар, композиторларыбыз көйләр язып күп кенә җырлар туган. Шулай ук рәссамнарыбыз рәсемгә дә төшергәннәр.

II. Уку мәсьәләсен адымлап (өлешләп) чишү

1.Уку мәсьәләсен чишү

Максат: уку күнекмәләрен үстерү өстендә эшләүне формалаштыру;

таныш булмаган сүзләрнең мәгънәсен истә калдыру

1.-Мин сезгә бер язма тыңлатам игътибар белән тыңлагыз әле, нәрсә тавышын ишетерсез микән.(атлар).

-Әйе укучылар бу атларның тояк һәм кешнәү тавышлары иде. Атлар турында нәрсә әйтә аласыз?

- Әйе, укучылар, атлар халкыбызның тормыш-көнкүрешендә гаять мөһим урын тоткан. Ат – иң кадерле хайван: ашатучы һәм җылытучы, крестьян хезмәтен бик күпкә җиңеләйтүче. Сабан эшләре беткәч үткәрелә торган бәйрәмнәр – Сабантуй күрке дә ул, Бөек Ватан сугышы елларында батыр сугышчыларның көрәштәше, тыл батырларының эшче көче дә, транспорт чарасы да.

-Мин сезгә атлар турында кызыклы мәгълүматлар җиткерәм.

- Ат якыннан яхшы күрә: хәтта кешенең ым, ишарәсен тоя ала. Әмма ерактан начар күрә.
- Җир шарында бу хайванны иң кыска сүз белән атап йөртүчеләр - төрки халык, татарлар. Без аны «Ат» дибез. Иң озыны Көньяк Америка индеецлары телендә **«Оквилаупаракламарукоаллунакланата».**
- Ат төшне төсле итеп күрә.
- Ат 60 км/сәг тизлек белән чаба һәм 2,5 метр биеклеккә сикерә ала.
- Ат күз, борын, ирен, ияк, колак тирәсендә урнашкан озын төкләре (антенналары) ярдәмендә сизә.
- Атның иң курыккан җан иясе - умарта корты.
- Ат - нечкә күңелле.

(дәреснең проблемасы)

- Укучылар, сезнең атлар турында берәр әсәр укыганыгыз бармы?(Г.Ибраһимов әсәрләрендә дә ат образлары еш очрый)

-Ә бәлки мультфильмнар караганыгыз бардыр?

-Без бүген дәрестә, шундый яхшы җан иясе, кешенең дусты, ярдәмчесе булган хайван – ат турында язылган хикәя белән танышырбыз. Г.Вәлиеваның “Карт алаша колагы” әсәре .

2. Белемнәрне ныгыту.

Максат: ишетеп,күреп тану күнекмәләрен, бәйләнешле сөйләм телен үстерү

2. – укучылар кемнәр Гөлназ Вәлиева турында беләә? Нинди әсәрләрен укыганыгыз бар?

- Бүген безне иптәшләрегез Гөлназ апагыз Вәлиева белән таныштырырлар.

Г. Валиеваның тормышы һәм иҗаты белән танышу.

Гөлназ Мөдәррис кызы Вәлиева 1983 нче елның 25нче августында Казанда язучы Мөдәррис Вәлиев гаиләсендә дөньяга килә. Сабый чагыннан ук гаиләдә милли тәрбия алып. Шулай да, рус мәктәбендә укыганлыктан, тәүге әдәби тәҗрибәләрен ул рус телендә яза.

1998 нче елдан Гөлназ татар яшьләренең «Сәләт» иҗтимагый оешмасы эшләренә якыннан катнаша. «Сәләт» мохите, иҗатка сәләтле татар яшьләре белән аралашу аның иҗат омтылышларына уңай йогынты ясый. Ул татарча язылган шигырьләре, хикәяләре, әкиятләре белән «Сабантуй», «Шәһри Казан», «Ватаным Татарстан» газеталары, «Казан утлары», «Ялкын», «Идел» журналлары битләрендә күренә башлый.

Гөлназ 2000 нче елда Казандагы 70 нче урта мәктәпне тәмамлап, берьюлы ике югары уку йортына укырга керә Шул ук елда аның «Милли китап» нәшриятында шигырьләре һәм хикәяләре тупланган «Тылсым» исемле китабы дөнья күрә. «Тылсым» республика күләмендә үткәрелә торган «Ел китабы» бәйгесендә кызыксындыру дипломына лаек була.

Яшь каләм тибрәтүченең әдәби язмалары 2001нче елда «Мәгариф» нәшрияты бастырып чыгарган «Җәйнең җиде төсе» дигән җыентыгына кертелә.

Аның 2005нче елда Татарстан китап нәшриятында «Күңел күзе» дип аталган икенче китабы басылып чыга. Г.Вәлиева — 2002 нче елдан Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы.

- Менә кем икән ул Г.Вәлиева.

3. Белемнәрне гомумиләштерү.

Максат: алган белем һәм күнекмәләрне ныгыту һәм гомумиләштерү

3. - Ә хәзер Г. Вәлиеваның "Карт алаша колагы" хикәясе белән танышуга күчик

- сүзлек өстендә эш

Җисем – әйбер(предмет)

Алаша – ат (трудяга лошадь)

Ат ялы – атның муенындагы озын, куе йон (лошадиная грива)

Бахбай – ат турында иркәләп әйтү (ласковое название лошади)

Колакка киртләп кую – онытылмаслык итеп истә калдыру (зарубить себе на носу)

Җен ачулары чыгу – бик нык ачу чыгу(взбеситься, прийти в ярость).

Ат җене кагылу – атны карап, тәрбияләп, ат белән йөреп, аның тирәсендә бик күп вакыт уздыра торган ат яратучы кешегә карата әйтелә (у него страсть к лошадям)

Бия – ат (кобыла, кобылица)

- Әйдәгез, хәзер хикәяне чылбыр рәвешендә укып чыгабыз

(укучылар укып чыгалар.)

- Менә хикәяне укып чыктык. Сез хикәя турында ни әйтерсез? Сездә нинди тәэсирлар калдырды ул?

- Хикәядә ничә төрле вакыйга турында сөйләнелә?

- Малайның атка карашында сез начарлык күрәсезме?

- Бу малай турында нәрсә әйтә аласыз?

- Син нинди кушаматлы атлар турында беләсең?

- Бу әсәр нәрсә турында? (ат) Автор ат образы буенча безне нәрсәгә өйрәтә? (усаллыкка яхшылык белән җавап бирергә)

- Димәк, һәрвакытта да яхшылык җиңеп чыга

4.-Укучылар, сезнең алдыгызда конвертлар бар. Ул конвертларда рәсемнәр. Хикәянең эчтәлеге буенча рәсемнәрне эзлекле рәвештә ябыштырабыз.

- Нәтиҗә ясыйбыз, димәк беренче (икенче, өченче) нинди вакыйга сурәтләнә?

Үзбәя

5 балл- барлык этаплары да дөрес

4 балл - 1 хата

3 балл – 2 хата

2 балл – 3 хата

1 балл – 3тән күп хата

III. Рефлексия, бәяләү

1. Йомгаклау рефлексиясе

Максат: дәрестә башкарган эшләргә нәтиҗә ясау

- дәрес сезнең өчен файдалы булдымы?

- нинди өстәмә яңалыклар белдек?

- үзеңә дәрестә катнашуыңа нинди билге куярсың?

- әгәр дәрес ошаган булса ат рәсемен аласыз, аңлашылмаса, минем, иптәшләрегезнең фикерләре белән килешмәсәгез ат рәсемен алмагыз.. Үзбәя

2. Өй эше

Максат: укучыларның шәхси мөмкинлекләрен күздә тотып өй эшен өч дәрәҗәдә бирү

Өй эше:

- дәреслекнең 97 нче битендәге, үзегезгә ошаган 3-4 мәкальне ятларга; мәгънәсен аңлатырга;

- схема буенча эчтәлек сөйләргә;

- атлар турында хикәя язып килергә

3. Дәрескә гомуми бәя кую.

Максат: укучыларның яңа теманы үзләштерү буенча фикерләрен белү
Бәяләү нормасы:
13 - 15 балл булса “5”ле билгесе куела
10 - 12 балл булса “4”ле билгесе куела
7 - 9 балл булса “3”ле билгесе куела

“БАРСЫН ДА БЕЛЕРГӘ ТЕЛИМ” ДӘРЕСТӘН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК ПРОГРАММАСЫ

Рафикова Фирүзә Габделбәр кызы,
Мамадыш муниципаль районы
“Югары Ушмы төп белем мәктәбе”нең
башлангыч класс укытучысы

Дәрестән тыш эшчәнлекнең гомуми интеллектуаль юнәлеше укучының танып белү һәм иҗади активлыгын арттырырга, шәхси сыйфатларын яхшыртырга мөмкинлек бирә. Төрле төрдәге ярышлар, логик фикерләүне үстерүче уеннар, кичәләр балаларның интеллектуаль үсешенә: хәтерен, игътибарлылыгын, уйлау һәм үзләштерү сәләтен үстерүгә этәргеч бирә,физик, акыл үсешенә һәм психикасына уңай йогынты ясый.

Тормыш таләбе бездән иртәге көн кешесенең үзенә юл сала алучы,мөстәкыйль карар кабул итүче һәм аны үти алучы итеп тәрбияләүне сорый. Шуңа күрә дәрестән тыш эшчәнлек вакытындаукучыга кыенлыкны табарга, аның сәбәпләрен ачыкларга, үз алдына максат куярга, үз эшен планлаштырырга, үзконтроль ясарга һәм үзбәя куярга өйрәтергә тиешбез.

Башлангыч сыйныфларда әйләнә-тирәне мөстәкыйль танып белү, аңа карата кызыксыну уяту, танып-белү активлыгын һәм инициативаны үстерүнең төп шарты буларак, үстерелешле укыту мөхите тудыру зарур.Программа яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып җиңелдән катлаулана бару тәртибендә төзелде.

Кече яшьтәге мәктәп балаларына үз-үзен тикшерү өчен шарт тудыру мөһим. Бу аңа үзенең мөмкинлегенә төшенергә, уй-фикерләрен, эш-гамәлләрен читтән күзәтеп бәяләргә, куйган максаты белән эшенең нәтиҗәсен чагыштырып карарга ярдәм итә. Әлеге дәрестән тыш эшчәнлек материаллары тулысынча бу максатларга игътибар итеп төзелде.

Максаты:
- укучыларның интеллектуаль сәләтләрен ачу, үстерү.

Бурычлары:
- дәрестән тыш эшчәнлек ярдәмендә укучыларда белем алуга омтылуны тәрбияләү.
- укучыларның иҗади эзләнүчәнлеген булдыру.
- танып-белү эшчәнлеген, иҗади фикерләү сәләтен камилләштерү;
-үз мөнәсәбәтеңне белдереп сөйләргә, фикерне исбатларга, нәтиҗәләр чыгарырга өйрәтү;
- укучыларда ижат итү омтылышы уяту.

Программа башлангыч сыйныфларның 1-4 класслары өчен атнага 1 сәгать исәбеннән дүрт елга төзелде.

Укучыларның белем, күнекмәләренә төп таләпләр:
Ел ахырында укучылар белергә тиеш:
-төрле мәгълүмат белән эшләргә өйрәнергә;
-тикшеренү эшләре алып барырга;
- туган як, татар халкы мәдәнияты, традицияләре турында күбрәк мәгълүмат тупларга;
- карта белән эшли белергә;
- үсемлек, хайваннарны күзәтергә; кыргый һәм игүле үсемлекләрне, куакларны, агачларны аера белергә;
- табигатьтә мөстәкыйль күзәтүләр үткәрә белергә;

- сүзлекләр белән эшли белергә;
- табышмаклар,ребуслар,башваткычлар чишә белергә;
- үзеңнең сәламәтлегеңне, шәхси куркынычсызлык кагыйдәләрен саклый белергә;

Предметны укыту программасына нигезләнеп үзләштерү нәтиҗәләре

Шәхескә юнәлтелгән УУГ (универсаль уку гамәлләре)
- үз эшчәнлегенең нәтиҗәләрен яхшыртуга ихтыяҗ формалаштыру;
- үз мөмкинлекләреңне бәяләү, тормыш тәҗрибәсен куллану;
- түгәрәктә үзенең белем һәм күнекмәләрен куллану;
- үз фикереңне әйтә белү;
- иҗади эшчәнлеккә омтылыш булдыру;

Таныпбелү универсальукугамәлләре

- Үзенә кирәкле информацияне таба белү; анализлый һәм информацияне бәяли белү;
- логик фикерләү чылбырын төзү;
- тәкъдим ителгән план ярдәмендә предмет, күренешләрне сурәтләү;
- тәҗрибә кулану аша нәтиҗә чыгару;

Регулятив (көйләгеч) универсаль уку гамәлләре

- белгәнне һәм белмәгәнне аера белү;
- үз эшчәнлегеңне контрольгә алу, рәсемнәр ярдәмендә биремне үтәүнең дөреслеген тикшерү;
- эшләнәчәк эшкә мөстәкыйль максат куя белү;
- үз-үзеңне ихтыяр буенча көйләү;
- бәяләү нәтиҗәсен шартлы символик формада чагылдыру;
- -түгәрәктә өйрәнелгән материалның фәнне өйрәнүдәге, тормыштагы әһәмиятен ачыклау;
- -үтәлгән эшнең сыйфатын һәм дәрәҗәсен билгеләү, уңышлылыгына бәя бирү;. Уңышсызлыкларның сәбәбен аңлый һәм ул ситуациядән чыгу юлларын таба белү.

Коммуникатив универсаль уку гамәлләре

- Тыңлаучыларга аңлаешлы сөйләм төзү;
- күзаллау, фаразлау; логик фикерйөртүосталыгы; күршең белән хезмәттәшлек итү; фикерләү сәләтен үстерү, карарлар кабул итү һәм анны тормышка ашыру; үз фикереңне тулы, төгәл һәм ачык, аңлаешлы итеп әйтү, анны яклау;
- җитмәгән мәгълүматны башкалардан сорашып белү; иптәшеңнең үз-үзен тотышы белән идарә итү.

Программаны тормышка ашыру шартлары:

- Каралган барлык теоретик материалны өйрәнү һәм барлык практик шөгыльне үтәү.
- Һәр балага индивидуаль якын килү, һәр балага шәхес итеп карау.
- Барлык дидактик материалдан һәм информацион - коммуникатив технология чараларыннан файдалану.

Эшчәнлекнең форма һәм методлары:

- укучылар белән әңгәмәләр;
- табигатьтә күзәтүләр, экскурсияләр
- викториналар, конкурс, төрле ярышлар
- анкеталар; тестлар;
- иҗади биремнәр үтәү: альбомга материаллар туплау, сочинение, рәсем, әвәләү, төрле темаларга зур булмаган телдән журнал әзерләү, газета чыгару
- рәсемнән күргәзмә оештыру

Эшчәнлекнең нәтиҗәсе:

- Укучыларны дәрестән тыш эшчәнлеккә тартып, аларның активлыгын үстерү.
- Мәктәп, район, республика, Россия күләмендә оештырыла торган интелектуаль уен, конкурсларда актив катнашу.
- Балалар арасында бердәмлек, коллективта үз – үзеңне дөрес тоту сыйфатлары булдыру

	Кереш дәрес	Программа эчтәлеге,максаты,бурычлар белән таныштыру.	Гади интеллектуаль уеннар.		
	Үз-үзеңне беләсеңме?	Кеше гәүдәсенең төзелеше белән таныштыру.	Үз гәүдәңдә соралган әгъзаны күрсәтү		
	Безнең адрес.	Авыл, район, республика, ил төшенчәсен кыскача аңлату.	Үз адресыбызны төзү		
	Геометрик фигуралар	Геометрик фигураларның төсе, формалары, күләмнәрен аеру буенча логик уеннар	Кәгазьдән фигураалар кисү		
	Игътибарлылыкны үстерү уеннары	Шырпылар ярдәмендә уеннарның сере нәрсәдә-әңгәмә	Шырпылар ярдәмендә логик уеннар		
	Күзәтүчәнлекне үстерү уеннары	Таякчыклар ярдәмендә уен төрләрен өйрәтү	Таякчыклар ярдәмендә уеннар		
	Бер сызык белән	Карандашны кәгазьдән алмыйча бирелгән фигураларны ясау серен аңлату	Бер сызык белән фигураларны ясау		
	Канатлы дусларыбыз	Кошлар турында кыскача мәглъүматлар бирү.	Пластилиннан кош әвәләү		
	Сүзләр илендә	Әйләнмә сүзләр төзү серләре	Әйләнмә сүзләр төзү		
0	Адашкан авазлар	Авазларның нинди сүздә алашканлыгыын табу	Пластилиннан хәрефләр әвәләү		
1	Урманга сәяхәт	Агач,куак,үсемлекләрне төп билгеләрен ачыклау	Яфраклары буенча агачларны аеру		
2	Җәнлекләр дөньясы	Кайсы җәнлек кайда яшәвен ачыклау	Пластилиннан җәнлекләр әвәләү		
3	Йорт хайваннары	“Парын тап!”логик фикер йөртү өчен уеннар.	Хайваннар турында табышмаклар чишү		
4	Магик квадратлар	“Серле квадратларның сере нәрсәдә” -әңгәмә	Гади магик квадратларны чишү		
5	Ашык, тик ялгышма!	Телдән исәпләү алымнарын өйрәтү	Телдән исәпләү күнегүләре чишү		
6	Башта кайсы?	Рәсемнәрдәге логик бәйләнешне аңлату	Карточкаларны тәртип белән урнаштыру		
7	Табышмаклар илендә	Табышмак чишү серләрен аңлату	Табышмак чишү		

8	Шашка уены	“Шашка уены кайчан килеп чыккан”- әңгәмә уздыру	Уен тәртипләрен өйрәтү		
9	Табын серләре	Этикет кагыйдәләре белән таныштыру	Сюжетлы уен		
0	10 аерманы тап	Төп аермаларны таба,аера белергә өйрәтү	Рәсемнәр белән уеннар		
1-22	Ребуслар	Ребуслар төзү,чишү юлларын аңлату	Рәсемле ребуслар чишү		
3	Пыялакайчанбарлыккак илгән?	“Кешеләр пыяланы ничек тапканнар?”-әңгәмә	“Тәрәзәдәге бизәкләр” Рәсем ясау		
4	Фикерләү сәләтен үстерүче уеннар “Кайсы артык?” уены	Артык предметны табу серләрен аңлату	Фикерләү сәләтен үстерүче уеннар		
5	Нәрсә кайда яши?	Төрле хайваннарның кайда, ничек яшәүләрен ачыклау буенча әңгәмә	Картага хайван рәсемнәрен урнаштыру		
6	Барсы да спорт турында	Спорт төрләрен ачыклап үтү	“Син кайсы төрне сайлар идең”темага рәсем		
7	Витаминнар илендә	“Витамин нәрсәул?”презентация	Викторина сорауларына җавап бирү		
8	Тап һәм әйт	Балаларны татар халык бизәкләре белән таныштыру, исемнәрен дөрес әйтә белү.	Бизәкләрнең исемнәрен дөрес әйтә белү.		
9	Ни өчен яңгыр ява?	Яңгыр яву сәбәпләрен аңлату	Яңгыр белән бәйле такмаклар өйрәнү		
0	Салават күпере төсләре	“Салават күпере”презентация карау	Салават күперенең рәсемен ясау		
1	Туган авылым	Авыл урамнары,җәмәгать биналары турында әңгәмә	Авыл буйлап экскурсия		
2	“Бер сүз белән әйт”	Укучыларга предмет рәсемнәре күрсәтелә, алар бер сүз белән әйтәләр	Иҗади сәләтне үстерүче уеннар уйнау		
3	“Кем иң тапкыр?”	Интеллектуаль бәйге уздыру	Бәйгедә катнашу		

2 класс

	Тема	Теоретик өлеш	Практик өлеш	И скәртмә	ата
	Кереш дәрес	Программа эчтәлеге,максаты,бурычлар белән таныштыру	Гади интеллектуаль уеннар.		
	Безнең	Республика,ил,материк	Үз адресыбызны		

	адрес	лар,планета турында төшенчә бирү	төзү		
	Үз-үзеңне беләсеңме?	Тою органнары белән таныштыру.Сәламәтлекне саклау кагыйдәләрен искәртү	Көндәлек режимны төзү		
	Әдәбият иленә сәяхәт	Әдәби әсәрләрләрнең авторларын,әсәрнең ни өчен алай аталуын аңлату	Әдәби викторина		
	Әкият шәһәрендә	Әкиятләрнең төрен,килеп чыгышын аңлату	Өзекләр буенча әкиятне тану,аларны чагыштыру,уртаклыкларын табу		
	Сүзләр дөньясында	Сүздәге хәрефләрне үзгәртеп яңа сүзләр ясауның асылын аңлату	“Түгәрәк сүзләр”, “Сүзнең парын тап”уеннары		
	Геометрик фигуралар	Геометрик фигураларның төсе,формалары,күләмнәре аеру буенча логик уеннар	Фигуралардан чеби,өй аппликацияләре ясау		
	Урманга сәяхәт	Агач,куак,үсемлекләрне төп билгеләрен ачыклау	Билгеләре буенча үсемлекләрне тану		
	Табигать күренешләре	Табигать күренешләре белән бәйле игътибарлылыкны үстерүче уеннар.	Танграммалар төзү		
0	Кошлар	Кошлар тормышыннан кызыклы вагыйгалар белән таныштыру	Рәсем буенча кошларны тану		
1	“Яңа сүз”	Бу уенда укытучы үзе төрле сүзне куллана ала. Алынган сүздән башка сүзләр төзергә кирәк.	Алынган сүздән башка сүзләр төзү		
2	“Тылсымлы чылбыр” .	Һәр сүз алдан килгән сүзнең соңгы иҗегеннән башлана.	Логик уеннарда катнашу		
3	“Хаталар Корольлегендә”	Киң таралган орфоргафик ялгышлар өстендә эш	Уен “ Сихерле алмагач”. Ситуацияләрне чишү күнегүләре		
4	“Сүздән сүз килеп чыгу”	Бер хәрефне өстәп яисә алмаштырып яңа сүз ясау алымнарны аңлату	Иҗади сәләтне үстерүче уеннар уйнау		
5	“Булсаң зирәк - әйт тизрәк”	Укытычы сүзләр әйтәргә укучылар аларны башкача әйтергә тиеш	Фикерләү сәләтен үстерүче уеннар		
6-17	Ребуслар	Ребуслар төзү,чишү юлларын аңлату	Рәсемле ребуслар чишү		
	Санлы	Гамәл тәртипләрен	Мисаллар дөрес		

8	бизәкләр	аңлату	булырлык итеп гамәл тамгаларын куярга		
9	Барсы да спорт турында	Спорт төрләрен карап үтү.Командаларда кеше санын ачыклау	Рәсем буенча спорт төрләрен тану		
0	Игътибар лылыкны үстерү уеннары	Шырпылар ярдәмендә уеннарның серен аңлату	Шырпылар ярдәмендә логик уеннар		
1	Бер сызык белән	Карандашны кәгазьдән алмыйча бирелгән фигураларны ясау серен аңлату	Өй,аю рәсемнәрен ясау		
2	Ашык ,тик ялгышма!	Телдән исәпләү күнегүләре чишү	Олимиада эшләре эшләү		
3-24	Табышма клар илендә	Табышмак чишү серләрен аңлату	Табышмак чишү		
5	Танграмм а	Танграмм аны уены белән таныштыру	Танграммалар төзү		
6	Витаминн ар илендә	Витамин төрләре турында әңгәмә	“Витаминнар иленә” сәяхәт		
7	Курчакла р кайчан барлыкка килгән?	Курчакларның барлыкка килү тарихын өйрәнү	“Яраткан уенчыгым”хикәя язарга		
8	Атна көннәре	Атна көннәренең килеп чыгу тарихы белән таныштыру	Көннәр белән бәйле санамышлар өйрәнү		
9-30	Шашка уены	“Шашка уены кайчан килеп чыккан?”- әңгәмә уздыру	Уен тәртипләрен өйрәтү		
1	Баллыдан баллы	Конфетның барлыкка килү тарихы белән таныштыру	“Йолдызлы сәгать” уены		
2	Туган авылым	Авыл чишмәләренең тарихы белән танышу	Яраткан чишмәнең рәсемен ясау		
3	Районыбы зның атаклы шәхесләре	Районыбызның атаклы шәхесләре турында презентация	Блиц турнирсорауларынаҗа вап бирү		
4	“Кем иң тапкыр?”	Интеллектуаль бәйге уздыру	Бәйгедә катнашу		

3 класс

	Тема	Теоретик өлеш	Практик өлеш	Искәртмә	ата
	Кереш дәрес	Программа эчтәлеге,максаты,бурычлар белән таныштыру	Гади интеллектуаль уеннар.		
	Безнең адрес	Дөнья	Карта белән		

		кисәкләре,материклар ы турында презентация	практик эш		
	Үз-үзеңне беләсеңме?	“Төз гәүдә ни өчен кирәк?”- сәламәтлекне саклау кагыйдәләрен искәртү	Өстәл артында утыру кагыйдәләрен өйрәнү		
	Әдәбият иленә сәяхәт	Әдәби әсәрләрләрнең авторларын,әсәр нең ни өчен алай аталуын аңлату	Әдәби викторина		
	Әкият шәһәрендә	Әкиятләрнең төрен,килеп чыгышын аңлату	Өзекләр буенча экиятне тану,аларны чагыштыру,уртаклык ларын табу		
	Мнемотаблицалар	Таблицалар белән эшләү тәртибен аңлату	“Гали белән Кәҗә” шигыре өстендә эш		
	Ребуслар	Ребуслар төзү,чишү юлларын аңлату	Ребуслар чишү		
	Танграмма	Танграмманы уены белән таныштыру	Танграммалар төзү		
	Фразеологизмнар	Фразеологизмна рнар белән таныштыру	Фразеологизмна рнарның мәгънәләрен ачыклау		
0	Метаграммалар	Метаграммалар чишүнең тәртибен аңлату	Метаграммалар, шаян табышмак-сораулар чишү		
1	Ялгышлар иленә сәяхәт	Киң таралган орфоргафик ялгышлар өстендә эш	Сүзлек диктанты язу		
2	Анаграммалар	Анаграммаларн ы чишү тәртибен аңлату	Анаграммалар,ә кият-табышмаклар чишү		
3	Пыялакайчанбарл ыккакилгән?	Кешеләрпыялан ы ничек тапканнар?	“Тәрәзәдәге бизәкләр” рәсем ясау		
4	Витаминнар илендә	“Витаминнар безгә нигә кирәк?”презентация	“Кайсы витаминны кайдан алырга ?” уен		
5	Кыш бабай һәм Яңа ел	Кыш бабай һәм Яңа ел бәйрәменең тарихы, йолалары турында презентация	Кыш бабайга хат язу		
6	Транспорт	Транспортның килеп чыгу тарихы белән таныштыру	“Хыялдагы машинам” рәсем ясау		
	Почта ничек йөри?	Почтаның	Туганга хат язу		

7		тарихы ,эшләү рәвеше белән таныштыру			
8	Барсы да спорт турында	Районыбызның атаклы спортчылары белән таныштыру	“Спортчыдан интервью алабыз”уены		
9	Игътибарлылыкны үстерү уеннары	Шырпылар ярдәмендә уеннарның сере нәрсәдә	Шырпылар ярдәмендә логик уеннар		
0	Табышмаклар илендә	Табышмак чишү серләрен аңлату	Табышмак төзү, чишү		
1	Акча берәмлекләре	Кайсы илдә нинди акча йөргүен ачыклау буенча әңгәмә	Блиц турнир уздыру		
2	Ашык ,тик ялгышма!	Телдән исәпләү күнегүләре чишү	Олимиада эшләре эшләү		
3	Иң беренче музыка кораллары	Музыка коралларының тарихы белән таныштыру	“Уен кораллары”-викторина сорауларына җавап бирү		
4-25	Шашка уены	Шашка уены кайчан килеп чыккан әңгәмә уздыру	Уен тәртипләрен өйрәтү		
6	Дөрес туклану серләре	Дөрес туклану серләре белән уртаклашу	“Син беләсеңме ?” туклану белән бәйле сораулар		
7	Исәпләү күнекмәләрен үстерүгә уеннар	Уйлаган санны белү серләренә өйрәтү	Уйлаган санны белү		
8	Урра!Цирк!	“Цирк кайчан барлыкка килгән?” әңгәмә	“Без циркта”аппликация ясау		
9	Дендрарий	Дендрарий белән таныштыру. “Сочидагы дендрарий” презентация карау	Хыялдагы агач рәсемен ясау		
0	Җир йөзендә ничә океан?	Океаннар белән таныштыру	Карта янында практик уен		
1	Туган авылым	Авыл тарихы белән таныштыру	Элекке авыл урамнарының сызымын сызу		
2	Районыбызның атаклы шәхесләре	Районыбызның атаклы шәхесләре турында презентация	Блиц турнирсорауларынаҗ авап бирү		
3	Стенгазета чыгару	“Стенгазета нәрсә ул?”-әңгәмә	“Безнең түгәрәк” стенгазета чыгару		
	“Кем иң тапкыр?”	Интеллектуаль	Бәйгедә		

4		бәйге уздыру	катнашу		

4 класс

	Тема	Теоретик өлеш	Практик өлеш	Ис кәртмә	ата
	Кереш дәрес	Программа эчтәлеге,максаты,бурычлар белән таныштыру	Гади интеллектуаль уеннар.		
-2	Безнең адрес	Кояш системасы турында презентация	Брейнг-рингта катнашу		
	Үз-үзеңне беләсеңме?	“Йөрәк турында барсын да беләбезме?”–әңгәмә. Сәламәтлекне саклау кагыйдәләрен искәртү	Чыныгу кагыйдәләрен өйрәнү		
	Әкият илендә	Әкиятләрнең төрен,килеп чыгышын аңлату	Өзекләр буенча әкиятне тану,аларны чагыштыру, уртаклыкларын табу		
	Танграмма	Танграмманы уенының тарихы белән таныштыру	Танграмалар төзү		
	Син беләсеңме?	Кайсы илдә нинди акча берәмлеге турында әңгәмә	Акча берәмлеген тану буенча уен		
-9	Ребуслар	Ребуслар төзү,чишү юлларын аңлату	Ребуслар чишү		
0-11	Табышмаклар илендә	Табышмак чишү серләрен аңлату	Табышмак төзү,чишү		
2	Велосипед кайчан барлыкка килгән?	“Велосипедның барлыкка килү тарихы”әңгәмә	Хыялдагы велосипедның рәсемен ясау		
3	Урра!Цирк!	“Циркта нинди серләр яшеренгән?	“Без циркта!” кечкенә проект эше эшләү		
4	Тимурчылар.	“Тимурчылар кемнәр алар?”-әңгәмә	“Тимур һәм аның командасы” хикәясеннән өзекләр уку		
5	Кыш бабай һәм Яңа ел	“Кайсы илдә Яңа ел бәйрәмен ничек уздыралар?”-әңгәмә	Кыш бабайга хат язу		
6	Витаминнар илендә	“Витаминнарны кайдан алырга?”әңгәмә	Витаминлы салат рецепларын өйрәнү		
7	Сәгать суга доң-доң..	Беренче сәгатьнең кайчан барлыкка килүен ачыклау	22нче гасыр сәгатенең рәсемен ясау		
8	Ашык ,тик ялгышма!	Телдән исәпләү күнегүләре чишү	Олимиада эшләре эшләү		
	Фразеологи	Фразеологизмнар	Фразеологизмнар		

9	змнар	белән таныштыру	ның мәгънәләрен ачыклау		
0-21	Һәр дәүләтнең үз башкаласы	Чит илләрнең башкалалары белән таныштыру	Блиц турнир уздыру		
2	Олимпия уеннары	Олимпиадалар турында әңгәмә уздыру	Үзеңә ошаган олимпиада эмблемасын ясау		
3	Игътибарлылыкны үстерү уеннары	Шырпылар ярдәмендә уеннарның серен ачыклау	Шырпылар ярдәмендә логик уеннар		
4	Транспорт	Транспорт төрләре белән таныштыру	“Хыялдагы машинам” рәсем ясау		
5	Акча берәмлекләре	Кайсы илдә нинди акча йөрүен ачыклау буенча әңгәмә	“Кем тизрәк әйтә” уены		
6	Исәпләү күнекмәләрен үстерүгә уеннар	Уйлаган санны белү серләренә өйрәтү	Уйлаган санны белү буенча башваткычлар чишү		
7	Барысы да кино турында...	Киноның тарихы турында әңгәмә	“Мульти-пультииленә” сәяхәт		
8	Флаг	Флагның килеп чыгу тарихын өйрәнү	Мәктәпнең флагын уйлап табу		
9	Фотография кайчан барлыкка килгән?	Фотография барлыкка килү тарихы белән таныштыру	Мәктәп музеенда фотоаппаратлар коллекциясе белән танышу		
0-31	Шашка уены	“Шашка уены кайчан килеп чыккан” әңгәмә уздыру	Уен тәртипләрен өйрәтү		
2	Туган авылым	Авылның элеккеге җитәкчеләре,алдынгы эшчеләре турында әңгәмә	“Син авылны беләсеңме?”викторина сораулары		
3	Районыбызның атаклы шәхесләре	Районыбызның атаклы шәхесләре турында презентация	Блиц турнирсорауларынаҗавап бирү		
4	“Кем иң тапкыр?”	Интеллектуаль бәйге уздыру	Бәйгедә катнашу		

Кулланылган әдәбият

1.1-4 сыйныфлар өчен татар теленнән язма эшләр җыентыгы. Казан. 1997 ел.

2. С.Г.Вагыйзов “Кызыклы грамматика”. Казан 2002 ел.

3. В.А.Игнатьев “Башлангыч мәктәптә арифметикадан класстан тыш эшләр” Казан.1966 ел

4. И.Г.Сәгъдиев “Хикмәтле математика” Казан. 2004 ел.

ШӘҖӘРӘДӘ ГАИЛӘМ ТАРИХЫ

Сабирова Азалия Айдар кызы, 7 сыйныф
Фәнни җитәкче - Закирова Лилия Әхәт кызы, Арча муниципаль районының «Түбән Мәтәскә урта гомуми белем мәктәбе»

Кереш

Безнең татар халкы бик борынгы заманнардан ук нәсел-ыру тарихын язуга зур әһәмиятен биргән. Шәҗәрә аркылы кешеләр ата-бабаларының дәвамчысы булуларына төшенгәннәр. Үз шәҗәрәңне белү, минем уйлавымча, кешедә туган илгә, җиргә, телгә мәхәббәт һәм сак караш тәрбияләргә, туганнарга, кардәш-ыруга, күрше-күләнгә хөрмәт һәм кайгыртучанлык күрсәтеп яшәргә кирәклеген кисәтеп тора.

Шәҗәрәләр безгә халкыбызның үткән юлын, чал тарихын сөйли. Үз шәҗәрәңне белү һәрберебезнең игелекле эше. Укытучыбыз мәктәп күләмендә шәҗәрәләр бәйгесе игълан иткәч, минем гаиләбезнең шәҗәрәсен матур итеп, тулы итеп төзү теләге уянды. Нәселеңне белү бервакытта да үз ***актуальлеген*** югалтмый.

Шәҗәрәләрне элек тә төзегәннәр. Казиле авылында Габитлар нәселе шәҗәрәсен Шәйхелисламов Ризван дигән кеше 1937 елда төзеп калдырган. Латин графикасында, бер китап тышлыгына язылган ул. Минем шәҗәрәмнең ***яңалыгы***булып аның заманча, компьютердан ясалуы һәм рамга урнаштырылып өйнең түренә эленүендә, ягъни, гаилә реликвиясенә әверелүендә.

Эзләнү-тикшеренү эшемнең максаты: Үз гаиләмнең, Сабировлар гаиләсенең шәҗәрәсен өйрәнү.

***Фәнни тикшерү эшенең бурычлары*:**
- этием Айдар ягыннар туганнарны барлау;
-туганнарның кайда яшәве һәм һөнәрләре-кәсепләре турында мәгълүмат туплау;
-нәсел агачы – шәҗәрәне ясау.

Методлар:,
1. Әти-әнидән, әби-бабайлардан сорашу.
2. Өлешчә эзләнүле метод.
3. Интервью алу.

Төп өлеш. Шәҗәрәдә гаиләм тарихы

<u>*Кеше җирдә ни өчен яши?*</u>

Үзенең кыска гына гомере эчендә ул барысына да өлгерергә: барын да танырга, белергә, үзе эшләп карарга, сөенергә, шатланырга, кайгы – хәсрәтне җиңеп чыгарга һәм иң мөһиме – үзе турында киләчәк буынга якты истәлек калдырырга тырыша.”Әгәр үлгәч тә искә алсыннар дисәң, игелекле нәсел һәм эчтәлекле китап язып калдыр” – дигән борынгы акыл ияләре. “Илен белмәгән – игелексез, халкын белмәгән – холыксыз, нәселен белмәгән – нәсәпсез”, - дип халык юкка гына әйтмәгән. Адәм баласы үзенең 7 буынын бабасын белергә тиеш, дигән борынгылар. Шул вакытта гына кеше туган иленең, туган төбәгенең, туган йортының, үз халкының чыгышын белә.

Татарлар ислам динендә, мөселманнар. Дин һәр мөселман кешесенә җиде буын бабалары рухына дога укырга кирәклеген искәртә.

Олы кешеләр яшьләргә изге теләкләр теләгәндә: “Ата-анаңа игелекле бала бул!”- диләр. Ата-аналарын, милләтен, ата-бабаларының изге туфрагын хөрмәт итеп, кадерләп караганнар. Халкына файдалы гамәлләр кылып яшәгәннәрне халык та хөрмәт итә, “юньле, игелекле бала”, дип атый.

Шәҗәрә - нәсел агачы, бабаларыңның әллә ничә буынга кадәр исемнәрен, дөньядан үтү тәртипләрен белү дигән сүз. Татар телендә шәҗәрә сүзенең күп төрле синонимнары сакланган: шәҗәрә - тарих, нәсел шәҗәрәсе, нәсел җәдвәле, саҗәрә, шәҗәрә китабы, цәцрә, нәсел агачы, тарих, оруглык, тайрә һәм башкалар.

Нәсел тамырларын буыннан – буынга биреп, нәсел шәҗәрәсен төзү гадәти күренеш булган. Шәҗәрә аркылы халык ата – бабаларының дәвамчысы булуына төшенгән.

Мин Сабирова Азалия Түбән Мәтәскә авылында яшим, 6 класста укыйм. Үземнең нәсел-ыруым, туганнарым турында мәгълүмат туплап шәҗәрә төзергә булдым. Нәселебезне әтием Айдар ягыннан өйрәнә башладым.

Нәсел башы Сабирҗан бабай һәм аның балалары

Безгә билгеле булган нәсел башы бабабыз Мостафа исемле булган. Якынча ул XIX гасырның икенче чирегендә яшәгән. Аның нәселен дәвам итүче булып Сабирҗан бабай санала. Гаиләбез дә аның исеме белән ясалган фамилияне йөртә. Сабирҗанның дәвамчылары Нурислам, Фәрит һәм минем әтием Айдар. Алар барысы да Казиле авылында туып, шунда үскәннәр, тормыш иткәннәр.

Бабайларым бар да җир кешеләре булганнар: иген иккәннәр, терлек асраганнар. Игенчеләр-терлекчеләр династиясе дип атасаң дөрес булыр. Сабирҗан бабай урта хәлле крестьян булган. Аның биш баласы булганын белдем. Хаҗәр, Фагыйлә, Харис, Мәрьям, Нурислам. Мәрьям әби Иске Төрнәлегә Шакир бабайга кияүгә китә. Гомер буе авылда яшиләр. Ә аларның уллары Вәкил “Известия” колхозының танылган тракторчысы, II һәм III дәрәҗә Хезмәт даны ордены кавалеры. География фәне укытучым Дамирә апа һәм танылып килүче үзешчән шагыйрә Гәләра Шәрәпова Вәкил абый кызлары. Сабирҗан бабайның бер кызы Күпербаш авылына, икенчесе Кәче авылына кияүгә китәләр. Район тулы туганнарыбыз булу белән ничек куанмыйсың?!

Ә нәсел дәвамчысы улы Нурислам яшәгән чор зур үзгәрешләр чорына – колхозлашу чорына туры килә. 1929 нчы елда Казиле авылында колхозлашу башлана. Беренче оештыручысы Галимов Салих була. Колхозга кергән 12 колхозчының 6 сы ат һәм симәнәле, 6 сының аты да симәнәсе дә юк. Колхоз таркала. Озак та үтми, авыл халкы бер-бер атлы колхозга керә. Колхозга “Ударник” исеме бирелә. 1930 нчы елда колхоз төзелеп бетә. Иген чәчелә. Колхоз алты бригаданы эченә ала. 1167 га җире булган 180 хуҗалык. Менә шушы колхозның рәисе булып, Фәсхетдинов Нуретдин, Мөхәммәтҗанов Шакирләрне алыштырып эшли Сабиров Нурислам бабам. Нурислам бабай колхозны авыр сугыш елларында җитәкли. Мәктәп музеенда Казиле башлангыч мәктәбе тарихы бар. Бу истәлекләрдән бер өзекне укыгач, Нурислам бабамның игелекле булуын аңладым. “Колхоз ашату өчен бәрәңге бирә. Баз казып бәрәңгене шунда саклыйлар. Молотилкада ярылган борчак чәчүгә дә, заданиегә дә яраксыз. Колхоз рәисе Сабиров Нурислам абый балаларны тукландыру өчен шул борчакны һәм он бирә. Он туглап, бәрәңге һәм борчактан пешерелгән аш укучыларны ачлыктан саклап калган. Берәү дә дәрес калдырмый”,--дип язылган анда.

Сугыштан соң, колхозларны эреләндерә башлагач, Нурислам бабам Тыңламас, Өтнә, Иске Иябаш, Әзәк авылларыннан берләшкән “Амур” колхозында рәис булып эшли. Каты авырудан соң, 1959 елда үлеп китә. Аның бертуганнары да авылда яшәп хезмәт иткәннәр. Бертуганы Хаҗәр апа 1953-1957 елларда авыл советы рәисе, соңрак сельпо рәисе булып эшләгән.

Нурислам бабайның 10 баласы туган: Гөлсәхрә, Рәсимә, Нурзада, Вәдүт, Үзбәк, Рузия, Нурзия, Гөлзада, Әлфия, Фәрит. Заманалар үзгәргән, бабайның күпчелек балалары шәһәргә киткән.

Төп нигездә Фәрит бабам кала. Тугызынчы булып дөньяга килгән Фәрит бабай яшь вакытында шофер, соңрак ферма мөдире булып эшли. Авылның иң чибәр һәм уңган кызына өйләнә ул.

Әбием Сабирова Зөһрә Зиннур кызы 1950 нче елның 19 январенда Казиле авылында туа. 1957 нче елда укырга керә. 1961-1967 нче елларда Күпербаш сигезьеллык мәктәбендә укый. Мәктәпне бетерүгә авылда сыер сава башлый. Урта мәктәпне кичке мәктәптә укып тәмамлый. Бик яшь булуына кармастан, әбием зур хезмәт уңышларына ирешә. Һәр сыердан 3068 кг сөт савып “1968 нче елда районның иң яхшы сыер савучысы” почетлы исеменә лаек була. 1971 нче елда ике медаль белән бүләкләнә: “За трудовое отличие” һәм В.И.Ленинның 100 еллыгы уңаеннан чыгарылган юбилей медале. Лаеклы ялга чыкканчы фермада эшли ул.

Фәрит бабай белән Зөһрә әби 3 бала тәрбияләп үстерәләр: Зилә, Альберт, Айдар. Зилә апа да, Альберт абый да гаиләләре белән Казиледә яшиләр. Әнием Гөлназга өйләнгәч, әтием Түбән Мәтәскә авылына өй сала. Безнең гаилә шунда яши башлый.

Эти-әнием – горурлыгым минем.

Әтием Айдар мин укыган Түбән Мәтәскә урта мәктәбендә белем алган. Мәктәпне тәмамлагач, Казанда авыл хуҗалыгы институтында белем ала. Яшьрәк вакытта үзен төрле эшләрдә сынап карый. 2003 елда өйләнә. Әнием Гөлназ белән өч балага гомер бирәлә: Азалия, Айгизә, Аяз.

2010 елда алар әнием Гөлназ белән гаилә фермасы эшен башлап җибәрәләр. Беренче елны терлек азыгын үстерәләр. 2011 елдан гаилә фермалары программасында катнашып, грант оталар. Анда алар арчалылар арасында беренчеләрдән булып катнаша. Шуннан соң ферма төзи башлыйлар.

Бүген гаилә фермасының чәчүлек мәйданы 800 гектардан артык. 100 баш сыер асрыйлар. Сауган сөтне халык бик теләп ала. Сөт продукцияләрен Казандагы Агросәнәгать паркында да, узган ел гына ачылган Арчадагы “Лавка фермера” кибетендә дә саталар.

Гаилә фермасында кадрлар белән дә кытлык юк. Кышын дүрт эшче хезмәт куйса, җәй көне аларның саны биш тапкырга арта. Ферма территориясендәге юлларны төзергә дә республика булышты. Ә Арча районы администрациясе исә ферма төзелешендә бик нык ярдәм итте. Әтием Айдар бүгенге көндә Казиле һәм Түбән Мәтәскә авылларын берләштергән “Казанка” агрофирмасын оештырып йөри.

Әнием Гөлназ укытучылар гаиләсеннән. Әбием Якупова Хәнифә Зиннәт кызы Наласа авылында туган. Элегрәк башлангыч классларда, соңрак өлкән классларда тарих укытучысы булып эшли. Бабаем Якупов Ренат Габделбәр улы Балтач районы Арбор авылыннан. Озак еллар математика укытучысы булып эшләгән.

Әнием хатын-кыз фермер буларак «2013 елда иң яхшы гаилә сөт фермасы” номинациясендә республика конкурсы йомгаклары буенча “Ел Хатын-кызы, Ел Ир-аты: Хатын-кыз – бизнес – леди” номинациясендә Хатын-кыз карашы» республика конкурсында җиңүче булып танылды.

Йомгаклау

Эшемне йомгаклап шуны әйтәсем килә: мин бүгенге көндә, аллага шөкер, тулы гаиләдә яшим. Мине авырганда башымнан сыйпарга йомшак куллы әнием, киңәшләр бирергә акыллы әтием бар. Ирешкән уңышларым, шатлыкларымны уртаклашырга, миңа ярдәм итәргә гаиләм бар. Мин шулар белән үземне бәхетле саныйм.

Нәселебезнең шәҗәрәсен төзү дәверендә мин эти-әнием, әби-бабайларым, туганнарым белән аралашып үзем өчен күп ачышлар ясадым. Күпме туганнарым барлыгын белдем, аларның һөнәрләре, ил алдындагы намуслы хезмәтләре турында күпме матур сүз ишеттем. Һәм шундый нәтиҗәгә килдем: бабаларымның, туганнарымның гаиләләре нык, бердәм булган. Алар тормыш авырлыкларына бирешмичә үзләренә дөрес, туры юл тапканнар, белемгә омтылганнар, игелекле эшләр башкарганнар.

Энем Аяз Сабировлар нәселенең алтынчы буыны дәвамчысы. Сабирҗан бабайның этисе Мостафа бабай турында әлегә бернәрсә дә белмәдек, аннан элегрәк буыннар турында да белүче табылмады. Үскәч, бәлки, архивлардан эзләп булыр. Шәҗәрә төзү миңа бик охшады. Шәҗәрәбезне өйбезнең түренә урнаштырдык. Мәктәптә үткән шәҗәрәләр кичәсендә зур класс укучылары этиләре һәм әниләре ягыннан төзелгән зур шәҗәрәләре турында сөйләделәр. Мин дә киләчәктә әнием Гөлназ ягыннан да нәсел агачын төзергә булдым.

Эзләнү эшемне интернеттан тапкан (кызганыч, авторы күрсәтелмәгән) шигырь юллары белән тәмамлыйсым килә:

Җиде буын бабаңны да
Белү бик кирәк диләр.
Аларның яшәү дәверен
Истә тотарга кирәк.
Әби – бабай исән чакта

Белеп калырга тырыш.
Бездән соңгы буынга да
Тапшыру – олы бурыч.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. http://agro.tatarstan.ru/tat/index.htm/news/390111.htm
2. http://intertat.ru/tt/society-tt/item/42934.html
3. Арча районы Түбән Мәтәскә урта мәктәбе музее сайты. http://nmsosh.wixsite.com/meteskimuzei/m-ndesh (соңгы керү 21.03.2018
4. Арча районы Түбән Мәтәскә урта мәктәбе музее материаллары.
5. Казиле авылында яшәүче Сабиров Фәрит бабам һәм Сабирова Зөһрә әбием истәлекләре.

АЛАР – КЫҢГЫРАУЛЫ МӘКТӘП ИЛЕННӘН

Сабирова Айзилә Рәшидовна,11 сыйныф
Фәнни җитәкче - Сабирова Айгөл Фәритовна,
Арча районы МГББУ " Яңа Кенәр урта мәктәбе"

Кереш. Укытучы хезмәте- мактауга лаек хезмәтләрнең берсе

"Үткәнен белмәгән халыкның киләчәге юк", - диләр. Чыннан да ни өчен кирәк икән ул үткәнне белү,тарихны өйрәнү,нәсел-ыру җепләре белән кызыксыну? Күренекле тарихчы Шиһабетдин Мәрҗанинең "Үткәнгә күзе җиткән, киләчәккә үзе җитә",- дигән бик гыйбрәтле сүзләре бар.Димәк,киләчәгеңне төзү өчен үткәнеңне белергә кирәк. Кем булган синең бабаларың? Алар тарихта нинди эз калдырганнар? Аларның хезмәтен дәвам итүчеләр бармы нәселдә? Мин еш кына үземнең әни ни өчен укытучы булган икән дип уйланам. Бәләкәй чакта мин укытучы булуы бик җиңелдер дип уйлый идем. Ләкин үсә төшкәч шуны аңладым: һәркемдә дә укытучы булырга сәләт булмый икән. Бик түземле, башкалар белән аралаша белүче һәм белемле кешеләр генә укытучы була ала. Укытучы хезмәте- миңа бик таныш. Чөнки, әнием, Сабирова Айгөл Фәрит кызы, 18 ел Яңа Кенәр урта мәктәбендә инглиз теле укытучысы булып эшли Ул ачык йөзле, итагатьле, сабыр, һәр балага ярдәм кулы сузарга әзер тора. Мин мәктәп тормышын,дәрескә әзерләнүләрне мәктәптә генә түгел,ә өйдә дә күреп торам. Шуңа күрә укытучы һөнәре бик авыр һәм җаваплы, ләкин иң дәрәҗәле һөнәрләрнең берседер дип саныйм.Чөнки җир йөзендәге барлык һөнәр кешеләренә дә бер олугъ зат – Укытучы белем һәм тәрбия биргән. Мөгаллимнәр ак кәгазь бите кебек сабый күңеленә беренче орлыкны сибәләр. Аларның шытып чыгуы өчен шартлар тудыралар, үскәнен күзәтәләр. Соңыннан мул уңыш җыеп алуына куанучы кешеләр дә бит алар. Укытучы җәмгыятьнең киләчәген әзерли.Укытучы илебезнең киләчәген кайгырта,ил һәм милләт гаме белән яши,шәхси тормышын мәктәп тормышыннан аерылгысыз итеп күрә.Укытучы хезмәте- сайлаган һөнәр генә түгел,бу-укытучы шәхесенең сайлаган язмышы да һәм ул үзенең **актуальлелеген** югалтмый. Җыеп кына әйткәндә, иң зур хөрмәт һәм мактауга лаек кешеләр алар. Менә шуларны уйлап мин үзебезнең нәселдәге укытучылар династиясе турында эзләнү-тикшеренү эшен башлап җибәрдем. Аның **максаты** - төрле чыганаклар аша нәселемдәге укытучыларны барлау; аларның эшчәнлеген өйрәнү , укытучылар династиясенең чылбырын төзү. **Бурычлары** – нәселебез тарихына кагылышлы мәгълүматлар, фоторәсемнәрне туплау, электрон форматка күчерү, саклау һәм киләчәк буыннарга тапшыру, туган як тарихын өйрәнүдә файдалану. Әлеге хезмәтне эшләгәндә миңа дәү этием Фәрит Вафинның туплаган истәлекләре, хәтирәләре, җыйган мәгълүматлары терәк булды.

Төп өлеш. Дәү этиемнең- 40 еллык фидакарь һәм тугры хезмәте

Әниемнең әтисе белән әнисе-икесе дә укытучылар. Алар: Вафин Фәрит Вәдүт улы-минем дәү әти, Вафина Марзия Галимҗановна-минем дәү әни. Димәк,минем әни-Сабирова Айгөл Фәрит кызы чын укытучылар гаиләсендә туып-үскән кеше.Дәү әти белән дәү әни икесе дә 70нче еллар башында Казан дәүләт университетында укып белем алган югары белемле филологлар,татар теле һәм әдәбияты укытучылары.Дәү әни инде эшләми,лаеклы ялда,ә дәү әти пенсиядә булса да әле эшләвен дәвам итеп, Яңа Кенәр интернат-мәктәбендәге балаларга татар теле һәм әдәбиятын укыта.

Гаиләбездәге иң күренекле кеше, оста педагог буларак, аның тормыш юлы һәм эшчәнлегенә аерым тукталасым килә. Минем дәү эти-Вафин Фәрит Вәдүт улы – 1954нче елның 2 августында Арча районының Носы авылында туган.Шушы авылда беренче сыйныфка укырга кергән. Әти-әниләре Носы сигезьеллык мәктәбендә укытучы булып эшләгәннәр. Әтисе-Вафин Вәдүт Җәләй улы- татар теле һәм әдәбияты,ә әнисе- Вафина Мәдинә Габдрафыйкъ кызы башлангыч сыйныф балаларын укытканнар.Носыда сигез ел укыганнан соң Фәрит Вафин укуын Шушмабаш урта мәктәбендә дәвам итеп,урта белем ала һәм 1972 елны Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә.5 ел шунда укый.Укыганда экспедицияләрдә йөреп,халык авыз иҗатын җыю белән шөгыльләнә,үзешчән сәнгатьтә актив катнаша.Ул чорда университетта “Әдәби сүз” дигән газета чыккан.Ул шунда үзенең беренче хикәяләрен бастыра башлый.Ләкин аңарчы да инде,10 сыйныфта укыганда ук, Вафин Фәритнең язмалары районның “Коммунизмга” (хәзерге “Арча хәбәрләре”) газетасында күренә башлый. Аның беренче “Матурлык” дигән хикәясе дә 1972 елны шушы газетада басылып чыга.

Фәрит Вафинның авыл язмышы;тел-милләт турындагы уйланулары;мәктәп һәм укыту-тәрбия мәсьәләләренә кагылышлы язмалары республиканың “Татарстан яшьләре”, “Безнең гәҗит”, “Шәһри Казан” газеталарында басылган.Бүгенге көндә ул “Татарстан яшьләре” белән хезмәттәшлек итә һәм аның ул газетада 200гә якын язмасы басылып чыккан. Кырык елдан артык мәктәптә эшләгән Фәрит Вафинның укыту-тәрбия турындагы фикерләре дә бик кызыклы.”Мәгариф” журналында ул үзенең татар теле һәм әдәбиятын укыту тәҗрибәсе белән уртаклаша.2008 елда “Мәгариф” журналы уздырган бәйгедә Фәрит Вафин “Иң яхшы мәкалә авторы” җиңүчесе була һәм Диплом белән бүләкләнә.Бу журналда аның барлыгы 18 мәкаләсе басылып чыга.

Фәрит Вафин -кыска юмористик хикәяләр остасы да. Бүгенге көндә аның республика газеталарында басылып чыккан кырыкка якын юмористик хикәясе бар Күбесе мәктәптәге җитешсезлекләр һәм тормыштагы тискәре күренешләрдән көлүгә корылган. Ул - нәфис сүз остасы да.Матур итеп шигырьләр укый,кеше сокланып карарлык итеп концертлар да алып бара.Элегрәк елларда авыл сәхнәсендә дәү әни белән бергәләп спектакльләр куеп йөргәннәр.Ә яшь чакларында үзешчән сәнгать белән Мәскәүнең үзенә кадәр барып җиткәннәр алар.Халык Хуҗалыгы Казанышлары Күргәзмәсе сәхнәсендә чыгыш ясап,лауреатлар булганнар. Дәү эти белән дәү әнинең сәхнә сөюләре миңа да йоккан күрәсең.Мин үзем дә сәхнәдә чыгыш ясарга бик яратам,спектакльләрдә уйныйм һәм концертларда җырлыйм.

Вафиннар – укытучылар нәселе

Бу шөгыль безгә дәү әтинең әтисе Вәдүт Җәләй улыннан күчкән булырга тиеш.Ул 1952нче елда Укытучылар институтын тәмамлаганнан соң Арча районының Носы сигезьеллык мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укыта башлый.Шушында ул Шекә кызы,башлангыч сыйныфларда укытучы, Мәдинә белән очраша.1953 елда алар өйләнешәләр һәм 1954 елның 2 августында аларның беренче балалары-минем дәү эти-Фәрит дөньяга

килә.Дәү әтинең сөйләве буенча,ул заманнарда укытучылар мәктәптә укытып кына калмаганнар, ә бик күп җәмәгать эшләре дә алып барганнар.Унйортлыкларда агитатор булып эшләгәннәр,бәйрәм саен авыл клубында лекцияләр укыганнар,концертлар куйганнар.Дәү әтинең әтисе спектакльләр куярга бик һәвәс булган,ел саен Носы һәм тирә-як авылларны спектакльләр куеп сөендергәннәр.Носы сигезьеллык мәктәбен тәмамлаган фән докторлары Җәүдәт Фәйзрахманов һәм Рафис Корбанов бөтен фән дөньясына билгеле шәхесләр.Алар Вәдүт Җәләй улында укыганнар,аның дәресләрендә әдәби әсәрләрнең матурлыгын күргәннәр,шигырь-хикәяләрнең аһәңен ишетергә өйрәнгәннәр.

Бакчачы гөлбакчада үскән гүзәл гөлләре белән мактанса,укытучылар да чәчәкләре җимешләнгән укучылары белән горурлана.Шулай булмый ни,бер бала тәрбияләп үстерү генә дә ни тора,ә дистәләгән-йөзләгән нарасыйны җәмгыятькә кеше итеп әзерләп бирү күпме көч,күпме сабырлык,никадәр нур сорый?! Шул фидакарьлек,күңел юмартлыгы элек-электән аерып торган бит инде чын мөгаллимнәрне!

Вафин Вәдүт Җәләй улының ике абыйсы да –укытучылар булган.Олы абыйсы-Вафин Шамил Җәләй улы-химия-биология укытучысы.Гомере буе Яңа Кырлай авылында яшәп,шунда тормышын балалар укытуга багышлаган кеше.Икенче абыйсы Вафин Ясәви Җәләй улы Яңа Кенәр авылында яшәп,татар теле һәм әдәбиятын укыткан.Тормыш иптәше Сания апа белән ике кыз тәрбияләп үстергәннәр. Олы кызлары Сафиуллина Фәймә күп еллар Яңа Кенәр урта мәктәбендә рус теле һәм әдәбияты укытты.Аның кызы Энҗе ,шулай ук, рус теле һәм әдәбияты укытучысы.

Вафиннарның бу буыны Сталин репрессияләренең бөтен авырлыгын,җәбер-золымын үз җилкәсендә күтәргән гаилә.Аларның әтиләре Җәләй бабай сәүдә эше белән шөгыльләнгәне өчен 1930 елда өеннән 6 баласы белән куып чыгарылып,Себергә сөргенгә сөрелә.Үзе шунда ачлыктан үлеп кала,ә балалар могҗиза белән генә исән калып, 1933 елда туган җиргә кайтып төшәләр. Ачлык та,ялангачлык та,кешеләрнең кимсетүләре дә сындырмаган аларны.Теш-тырнаклары белән тормышка ябышып,белем алганнар,халык арасында абруй казанганнар,меңәрләгән сабыйга белем-тәрбия биреп, бөтен гомерләрен аң-белем таратуга багышлаганнар.Дәү әтинең шундый туганнары булганга ничек горурланмыйсың да,ничек сокланмыйсың,ди.Өстәвенә өчесенең дә балалары әти-әниләренең хезмәт юлын дәвам иткәннәр.Татар теле,рус теле,биология укытучылар булып эшләп,бүгенге көндә пенсиядә оныкларын тәрбияләп,матур гына яшәп яталар.Дәү әти ягыннан ике туган апабыз,химия фәннәре докторы Ләйлә Габдрахманова,бүгенге көндә студентларга белем бирә.Ул- нәселебезнең горурлыгы!

Дәү әтинең әнисе ягыннан булган кыз туганнары шулай ук укытучылар.Иң өлкәне - Мөнәвәрә апа Каратай авылында яшәп,пенсиягә чыкканчы шундагы башлангыч мәктәпнең мөдире һәм укытучы булып эшли.Аның ире Васыйл озак еллар Апаз урта мәктәбе директоры булып эшләгән.Өч улларын мәгълүм шәхесләр итеп үстерә алганнар.Өлкән уллары, танылган травматолог, Рөстәм Зәйнуллин инде вафат.Уртанчысы-Илнур Зәйнуллин РКБ хирургия бүлегеν җитәкли. Кечесе Таһир- авыл җирлеге башлыгы.

Кыз туганнарның кечесе Рания апа бүгенге көндә Арчада яши.Шулай ук гомере буе мәктәптә химия-биология укытып,лаеклы ялга чыккан укытучы.Аның кызы Алия , әнисе юлын дәвам итеп, инглиз теле укытучысы булып эшли.Шулай итеп,дәү әти ягыннан мин 19 укытучы барлыгын ачыкладым.Аларның һәрберсе турында аерым китап язарлык.Чөнки 30-35 еллык хезмәт чорында алар меңәрләгән балага белем-тәрбия биреп,кулларыннан тотып язарга өйрәтеп,һәрберсен олы тормышка аяк бастырганнар.Кемнәр генә юк икән алар укыткан укучылар арасында?!

Укытучылар династиясе дәвам итә

Дәү әнием Марзия Галимҗан кызының нәсел чылбыры да укытучыларга бай. Аның бабасы Шакир улы Хисаметдин атаклы Кышкар мәдрәсәсендә укыган. Бик белемле, укымышлы кеше булган. Революциягә кадәрле елларда Яңа Ашыт авылында мулла вазифаларын да башкарган.Хатыны Гарифәбану белән балаларына ныклы белем бирергә тырышканнар. Олы кызлары, дәү әнинең әнисе, Хисамова Рабига Ишнарат авылындагы

башлангыч мәктәптә укыткан.Әдәбият дөньясында мәгълүм тәнкыйтьче-язучы Фәрваз Миңнуллинның беренче укытучысы булган ул.Рабиганың абыйсы Хисамов Гыйльметдин Хисаметдин улы-тарих укытучысы , Бөек Ватан сугышында батырларча һәлак була. Рәбиганың сеңлесе Зәйтүнә кызы Мөнирә Лотфиевна Арчаның икенче номерлы мәктәбендә физика-математика укытучысы булып эшли. Ә Рәбиганың энесе Зиннурның улы Алмаз Шакиров- география укытучысы, аның тормыш иптәше- Гөлфирә технология фәнен укыта. Икетуган сеңлесе Бибимәсүфаның кызы Зәйнәпбану- татар теле укытучысы.

Дәү әнием Марзия Яңа Кенәр урта мәктәбен тәмамлагач, Ташкичү мәктәбендә география фәнен укыта. Әмма югары белем алуга омтылыш аны 1969нчы елда Казан дәүләт университетына алып килә.Монда ул татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә һәм биш ел дәверендә белем ала. Диплом алганнан соң, үз якларындагы Шушмабаш урта мәктәбенә укытырга кайта . Шушында язмыш аларны дәү әтием белән очраштыра һәм озак та үтми укытучылар династиясен дәвам итүче тагын бер гаилә барлыкка килә. Шулай итеп, әнинең әнисе ягыннан 7 укытучыны ачыкладым мин.

Йомгаклау

Нәтиҗәдә ,безнең нәселдә өч буынга 26 укытучы барлыгын белдем.Үзе бер сыйныф дигән сүз. Һәрберсе уртача 30-35 ел хезмәт куйган булсалар гына да якынча 875 еллык педагогик стаж килеп чыга!

Гаиләбездәге укытучыларны, башка мәгълүматларны өйрәнгәннән соң, түбәндәге нәтиҗәгә килдем:

1. Нәселебездәге укытучыларны барлаганнан соң минем йөрәгемдә алар белән горурлану хисләре барлыкка килде.
2. Хәзерге заманда укытучы һөнәре бик авыр булуга карамастан,укытучылар династиясе дәвам итә.
3. Нәселебез турында үзем белгәннәрне сакларга, үземнән соң киләчәк буыннарга тапшырып калдырырга тиешмен мин.

Укытучы туганнарым... Бүген галим дә, ташчы да, иген игүче дә сезнең олы исемегез алдында баш ия, чөнки теләсә кайсы һөнәргә юл башы сезнең фидакарь хезмәтегез нәтиҗәсендә салынган. Сез дөньядагы барлык уңай сыйфатларны үзегезгә туплагансыз. Киң күңеллелек, тырышлык, кешеләргә чиксез мәхәббәт... Укытучыдагы сабырлык аналар сабырлыгына тиң. Нинди авыр елларда да бөтен көчләрен,сәламәтлекләрен балалар тәрбияләүгә биргәннәр,киләчәк буыннар белемле,гыйлемле булсыннар дип тырышканнар.Үз балаларында,оныкларында укытучы һөнәренә мәхәббәт тудырганнар,нәсел җебен өзмичә дәвам итүчеләрне үстергәннәр. Рәхмәт Сезгә, хөрмәтле, кадерле укытучыларым...туганнарым!..Мин дә сездән үрнәк алып укытучы һөнәрен сайлармын, укытучылар династиясен дәвам итәрмен.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. Арча төбәге тарихы. – Казан . Татарстан китап нәшрияты, 1996.
2. Вафин Фәритнең гаилә архивындагы истәлекләр.
3. Вафина Марзиянең гаилә архивындагы истәлекләр.
4. “ Мин- кыңгыраулы мәктәп иленнән” . Татарстан яшьләре газетасы, 31 июль, 2014.
5. “ Мөгаллим язмалары” сайты . **faritvafin.ucoz.ru.**

ПРОГРАММА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ “РУКОДЕЛИЕ”

Сабирова Залия Рафаиловна
МБОУ КСШ №3 г. Кукмор РТ

В проекте Федерального компонента государственного Образовательного стандарта общего образования одной из целей, связанных с модернизацией содержания общего образования, является гуманистическая направленность образования. Она обуславливает личностно-ориентированную модель взаимодействия, развитие личности ребёнка, его творческого потенциала. Процесс глубоких перемен, происходящих в современном образовании, выдвигает в качестве приоритетной проблему развития творчества, мышления, способствующего формированию разносторонне-развитой личности, отличающейся неповторимостью, оригинальностью.

Что же понимается под творческими способностями?

В педагогической энциклопедии творческие способности определяются как способности к созданию оригинального продукта, изделия, в процессе работы над которыми самостоятельно применены усвоенные знания, умения, навыки, проявляются хотя бы в минимальном отступлении от образца индивидуальность, художество.

Одной из главных задач обучения и воспитания детей на занятиях является обогащение мировосприятия воспитанника, т.е. развитие творческой культуры ребенка (развитие творческого нестандартного подхода к реализации задания, воспитание трудолюбия, интереса к практической деятельности, радости созидания и открытия для себя что-то нового Рукоделие, развивающее художественный вкус и умение, воспитывающее терпение, приучающее к аккуратности, обогащает нашу внутреннюю жизнь и приносит истинное удовольствие от выполненной работы. Изделия ручного труда в нашей стране обретают свою ценность и превосходство над серийными промышленными образцами.

Работа в кружке «Рукоделие» - прекрасное средство развития творчества, умственных способностей, эстетического вкуса, а также конструкторского мышления детей.

Одним из видов рукоделия является вязание. Умение вязать всегда пригодится в жизни. Посещение кружка «Рукоделие» научит вязать самые разнообразные и нужные вещи.

Вязание – один из самых полезных видов рукоделия. Вязание было и остается популярным видом прикладного искусства благодаря неограниченной возможности создавать новые, неповторимые вещи для людей любого возраста и вкуса. В настоящее время рукоделие становится очень популярным видом рукоделия, привлекая людей разного возраста. В данном виде творчества ребенок может раскрыть свои возможности, реализовать свой художественный потенциал.

Актуальность программы- приобщение обучающихся к полезному виду рукоделия. Вязание является не только успокаивающим занятием, но и приносит огромное количество положительных эмоций, что является мощным толчком к воплощению новых идей, подчеркивает творческую индивидуальности, играет немалую экономическую роль в современном мире.

Цель курса: научить детей основным приемам вязания, научить разбирать и понимать литературу и схемы по вязанию для выполнения любого изделия.

В процессе выполнения программы должны быть реализованы задачи:

Обучающие:

- обучить практическим навыкам по выполнению различных видов вязания;
- обучить порядку чтения схем для вязания спицами и крючком;
- обучить основным рабочим приемам вязания крючком;
- обучение умению планирования своей работы;

Развивающие:

- развивать у обучающихся эстетический вкус, память и внимание;
- развивать мелкую моторику и координацию рук;

- развивать художественный вкус и творческую инициативу;

- воспитывать уважение и развивать интерес к народным традициям.

- формировать чувство сотрудничество и взаимопомощи.

- развитие у детей художественного вкуса и творческого потенциала;

- расширять кругозор обучающихся в процессе изучения видов декоративно-прикладного творчества;

Воспитательные:

- воспитание уважения к труду и людям труда;

- воспитание аккуратности;

- воспитание трудолюбия, предприимчивости, коллективизма, человечности и милосердия, культуры поведения и безконфликтного общения.

Ведущая идея данной программы — создание комфортной среды общения, развитие способностей, творческого потенциала каждого ребенка и его самореализации **Принципы,** лежащие в основе программы:

- доступности (простота, соответствие возрастным и индивидуальным особенностям);

- наглядности (иллюстративность, наличие дидактических материалов). “Чем более органов наших чувств принимает участие в восприятии какого-нибудь впечатления или группы впечатлений, тем прочнее ложатся эти впечатления в нашу механическую, нервную память, вернее сохраняются ею и легче, потом вспоминаются” (К.Д. Ушинский);

- демократичности и гуманизма (взаимодействие педагога и ученика в социуме, реализация собственных творческих потребностей);

- научности(обоснованность, наличие методологической базы и теоретической основы);

- «от простого к сложному» (научившись элементарным навыкам работы, ребенок применяет свои знания в выполнении сложных творческих работ).

Тематика занятий строится с учетом интересов учащихся, возможности их самовыражения. В ходе усвоения детьми содержания программы учитывается темп развития специальных умений и навыков, уровень самостоятельности, умение работать в коллективе. Программа позволяет индивидуализировать сложные работы: более сильным детям будет интересна сложная конструкция, менее подготовленным, можно предложить работу проще. При этом обучающий и развивающий смысл работы сохраняется. Это дает возможность предостеречь ребенка от страха перед трудностями, приобщить без боязни творить и создавать.

Формы и методы занятий.

Учитывая интеллектуальные особенности посещающих кружок «Рукоделия» детей, цели и задачи программы, занятия можно проводить, применяя разнообразные методы обучения с использованием наглядных материалов и образцов. С обучающими проводятся беседы о народных традициях и обычаях, где они являются не только слушателям, но и активными участниками.

Методы, в основе которых лежит способ организации занятия:

- словесный (устное изложение, беседа, рассказ, лекция и т.д.);

-наглядный (показ мультимедийных материалов, иллюстраций, наблюдение, показ (выполнение) педагогом, работа по образцу и др.);

-практический (выполнение работ по рисункам, схемам и др.);

Методы, в основе которых лежит уровень деятельности детей:

- объяснительно-иллюстративный – дети воспринимают и усваивают готовую информацию;

- репродуктивный – учащиеся воспроизводят полученные знания и освоенные способы деятельности;

- частично-поисковый – участие детей в коллективном поиске, решение поставленной задачи совместно с педагогом;

- исследовательский – самостоятельная творческая работа учащихся.

Методы, в основе которых лежит форма организации деятельности учащихся на занятиях:

- фронтальный – одновременная работа со всеми учащимися;
- чередование индивидуальных и фронтальных форм работы;
-индивидуальный – индивидуальное выполнение заданий, решение проблем.

Учебно-тематическое планирование

№ п.п	Тема	Количество часов
1	Водное занятие	2
2	Основные приемы вязания	12
3	Вязание сувениров	13
4	Вязание аксессуаров	10
5	Вязание мягкой игрушки крючком	13
6	Ажурное вязание	18
	итого	68

Содержание программы.

Содержание данной программы направлено на выполнение творческих работ, основой которых является индивидуальное и коллективное творчество. В основном вся практическая деятельность основана на изготовлении вязанных изделий. Обучение планируется дифференцированно с обязательным учётом состояния здоровья учащихся. Программой предусмотрено выполнение практических работ, которые способствуют формированию умений осознанно применять полученные знания на практике по вязанию различных изделий. На учебных занятиях в процессе труда обращается внимание на соблюдение правил безопасности труда, санитарии и личной гигиены, на рациональную организацию рабочего места, бережного отношения к инструментам в процессе изготовления изделий.

1. Водное занятие (2ч.)

Ознакомление с планом работы на год. Режим работы кружка. Первичный инструктаж по охране труда. Требования к знаниям: общие правила по охране труда. Материалы и инструменты для вязания. Виды крючков, строение. Способы расположения крючка в руке. Требования к умениям: подбор крючка по номеру для нити.Подготовка используемой пряжи. Цветовые решения в вязании.

2. Основные приемы вязания (12 ч.)

Набор петель. Способы образования начальной петли. Цепочка из воздушных петель. Образование столбика без накида. Столбик с накидом. Сочетание воздушных петел с столбиком без накидом и с накидом. Условные обозначения. Чтение схем. Вязание по кругу.

3. Вязание сувениров (13 ч.)

Разработка вариантов изделий. Выбор лучшего варианта. Исследование. Подготовка пряжи к работе. Расчет петель. Определение плотности вязания. Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Вкусное лето», «Летнее бабочки», «Новогодняя елочка», «Цветочная корзина», «Жители пруда», «Луговые подружки». Вязание закладки для книги. Вязание новогодних сувениров. «Снежинка», «Снеговик», «Шишка».

4. Вязание аксессуаров (10 ч.)

Выбор и разработка собственного аксессуара. Подбор пряжи и инструментов. Вывязывание основных деталей. Вязание брелка. Карандашница из полустолбиков.

Футляр для телефона. Изготовление прихватки. Изготовление накидки для стула.

5. Вязание мягкой игрушки крючком (13ч.)

Выбор вязаной игрушки. Подбор пряжи и инструментов. Вывязывание основных деталей. Вывязывание деталей игрушки. Соединение деталей игрушки. Набивка.

Отделка изделия. Вязание игрушки по выбору. Вывязывание деталей игрушки по выбору. Соединение деталей игрушки. Набивка. Отделка изделия.

6. Ажурное вязание (18 ч.)

Выбор изделия. Чтение схемы. Вывязывание изделия. Отделка изделия. Вязание изделия по выбору. Просмотр литературы по вязанию. Подбор материалов и инструментов. Вывязывание изделия. Сборка и отделка изделия. Заключительное занятие. Подготовка выставки изделий.

Требования к уровню подготовки:

В результате обучения по данной программе учащиеся **должны знать:**

-виды декоративно – прикладного творчества;

- начальные сведения об инструментах, приспособлениях, материалах, используемых при вязании;

- безопасные приемы работы;

-начальные сведения о световом сочетании;

- основные рабочие приемы вязания крючком;

- условные обозначения вязальных петель;

- порядок чтения схем для вязания спицами и крючком.

должны уметь:

- пользоваться схематичным описанием рисунка;

- выполнять простейшие элементы вязания и количество петель для проектируемого изделия;

- подбирать инструменты и материалы для работы;

- изготавливать изделие;

- в процессе работы ориентироваться на качество изделий.

В результате обучения в кружке в течение учебного года дети получают следующие знания и умения:

знать условные обозначения и уметь разбираться в схемах,

выполнять все виды петель в вязании крючком,

выполнять несложные узоры,

изготавливать несложные сувениры, салфетки, игрушки и другие изделия.

Метапредметные результаты:

Личностные универсальные учебные действия:

У обучающегося будет сформировано:

-положительное отношение к труду и профессиональной деятельности человека;

-формирование целостного, социально ориентированного взгляда на мир в его органичном единстве и разнообразии природы, народов, культур и религий, бережное отношение к окружающему миру и результату деятельности человека;

-принятие и освоение социальной роли обучающегося, развитие мотивов учебной деятельности и формирование личностного смысла учения;

-представление об этических нормах сотрудничества со взрослыми и сверстниками в разных социальных ситуациях, умения не создавать конфликтов и находить выходы из спорных ситуаций;

-наличие мотивации к творческому труду, умение организовывать свое рабочее место, соблюдать правила безопасного использования инструментов и материалов для качественного выполнения изделия;

-стремление использовать простейшие навыки самообслуживания (уборка комнаты, уход за мебелью, комнатными растениями).

Регулятивные универсальные учебные действия:

Обучающийся научится:

-понимать смысл инструкции учителя и принимать учебную задачу;

-соотносить предлагаемый в учебнике слайдовый план выполнения изделия с текстовым планом;

-составлять план выполнения работы на основе представленных в учебнике слайдов и проговаривать вслух последовательность выполняемых действий;

-осуществлять действия по образцу и заданному правилу;

-контролировать свою деятельность при выполнении изделия на основе слайдового плана;

-оценивать совместно с учителем результат своих действий на основе заданных в учебнике критериев.

Коммуникативные универсальные учебные действия:

Обучающиеся научатся:

-задавать вопросы и формулировать ответы при выполнении изделия;

-слушать собеседника, уметь договариваться и принимать общее решение;

-выполнять работу в паре. Принимая предложенные правила взаимодействия;

-выслушивать различные точки зрения и высказывать суждения о них.

Познавательные универсальные учебные действия:

Обучающиеся научатся:

-находить и выделять под руководством учителя необходимую информацию из текстов и иллюстраций;

-использовать знаково-символическую и навигационную системы учебника;

-выстраивать ответ в соответствии с заданным вопросом;

-высказывать суждения; обосновывать свой выбор;

-проводить анализ изделий и реальных объектов по заданным критериям, выделять существенные признаки;

-сравнивать, классифицировать под руководством учителя реальные объекты и изделия по заданным критериям.

Предметные результаты

Обучающийся научится:

- получение первоначальных представлений о созидательном и нравственном значении труда в жизни человека и общества; о мире профессий и важности правильного выбора;

- усвоение первоначальных представлений о материальной культуре как продукте предметно – образующей деятельности человека;

-приобретение навыков самообслуживания; овладение технологическими приемами ручной обработки материалов; усвоение правил техники безопасности;

-использование приобретенных знаний и умений для творческого решения несложных художественно – конструкторских, технологических и организационных задач;

-приобретение первоначальных навыков совместной продуктивной деятельности, сотрудничества, взаимопомощи, планирования и организации;

-приобретение первоначальных знаний о правилах создания предметной и информационной среды и умений применять их для выполнения учебно – познавательных и проектных художественно – конструкторских задач.

Календарно- тематическое планирование занятий кружка « Рукоделие».

№	**Тема занятия**	**Количество часов**	**Дата**		**Примечание**
			по плану	**фактически**	
1.	**Водное занятие**	**2**			
1.	Материалы и инструменты для вязания. Подготовка используемой пряжи.	1			
2.	Цветовые решения в вязании. Правила ТБ.	1			
2.	**Основные приемы вязания**	**12**			

3.	Основные приемы вязания крючком: первая петля, цепочка из воздушных петель.	1			
4.	Упражнения из столбиков и воздушных петель. Условные обозначения.	1			
5.	Столбик без накида. Способы ввода крючка в петлю основания.	1			
6.	Вывязывание образца.	1			
7.	Столбики с накидом.	1			
8.	Столбики с накидом.	1			
9.	Сочетание воздушных петель и столбиков с накидом и без накида.	1			
10.	Условные обозначения. Чтение схем.	1			
11.	Вывязывание узкого кружева.	1			
12.	Вывязывание узкого кружева.	1			
13.	Вязание по кругу. Вывязывание круга.	1			
14.	Вывязывание квадрата, шестиугольника и других многоугольников.	1			
3.	**Вязание сувениров**	**13**			
15.	Разработка вариантов изделий. Выбор лучшего варианта.	1			
16.	Исследование. Подготовка пряжи к работе.	1			
17.	Расчет петель. Определение плотности вязания.	1			
18.	Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Вкусное лето»	1			
19.	Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Летнее бабочки»	1			
20.	Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Новогодняя елочка»	1			
21.	Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Цветочная корзина»	1			
22.	Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Жители пруда»	1			
23.	Аппликация из вязанного шнура на магнитах «Луговые подружки»	1			
24.	Вязание закладки для книги.	1			
25.	Вязание новогодних сувениров. «Снежинка»	1			
26.	Вязание новогодних сувениров. «Снеговик»	1			
27.	Вязание новогодних сувениров.	1			

	«Шишка»				
4.	**Вязание аксессуаров.**	**10**			
28.	Выбор и разработка собственного аксессуара.	1			
29.	Подбор пряжи и инструментов. Вывязывание основных деталей.	1			
30.	Вывязывание основных деталей.	1			
31.	Вязание брелка	1			
32.	Карандашница из полустолбиков.	1			
33.	Футляр для телефона.	1			
34.	Изготовление прихватки.	1			
35.	Изготовление прихватки.	1			
36.	Изготовление накидки для стула.	1			
37.	Изготовление накидки для стула.	1			
5.	**Вязание мягкой игрушки крючком.**	**13**			
38.	Выбор вязаной игрушки. Подбор пряжи и инструментов.	1			
39.	Подбор пряжи и инструментов. Вывязывание основных деталей.	1			
40.	Вывязывание основных деталей.	1			
41.	Вывязывание основных деталей.	1			
42.	Вывязывание деталей игрушки.	1			
43.	Вывязывание деталей игрушки.	1			
44.	Соединение деталей игрушки. Набивка.	1			
45.	Отделка изделия.	1			
46.	Вязание игрушки по выбору	1			
47.	Вывязывание деталей игрушки по выбору.	1			
48.	Вывязывание деталей игрушки по выбору.	1			
49.	Соединение деталей игрушки. Набивка.	1			
50.	Отделка изделия.	1			
6.	**Ажурное вязание.**	**18**			
51.	Выбор изделия. Чтение схемы.	1			
52.	Вывязывание изделия.	1			
53.	Вывязывание изделия.	1			
54.	Вывязывание изделия.	1			
55.	Вывязывание изделия.	1			
56.	Вывязывание изделия.	1			
57.	Отделка изделия.	1			
58.	Отделка изделия.	1			

59.	Вязание изделия по выбору.	1			
60.	Просмотр литературы по вязанию. Выбор изделия.	1			
61.	Подбор материалов и инструментов.	1			
62.	Вывязывание изделия.	1			
63.	Вывязывание изделия.	1			
64.	Вывязывание изделия.	1			
65.	Вывязывание изделия.	1			
66.	Сборка и отделка изделия.	1			
67.	Заключительное занятие.	1			
68.	Подготовка выставки изделий.	1			

Перечень учебно-методического обеспечения.

Литература для учителя:

1. Князева О.Л., Маханева М.Д. Приобщение детей к истокам русской народной культуры. - СПб.: Акцидент, 1997. – 158 с., ил.
2. Максимова М.В., Кузьмина М.Н. Незабываемые ремесла. – Минск: Полымя, 1993. -
3. О.А. Малик. Занятия по аппликации: развиваем самостоятельность дошкольников. Москва, ТЦ Сфера, 2010
4. И. Новикова. Вязание крючком и вышивка в детском саду. Конспекты занятий с детьми 5-7 лет. Москва, 2010 г.
5. Л.С.Римашевская «Технология развития навыков сотрудничества у старших дошкольников» Учебно – методическое пособие.- М. , Центр педагогического образования, 2007.
6. Шабанов Н.В. Организация службы охраны труда в системе муниципальных образовательных учреждений. – Волгоград, 2000. – 263 с.
7. Левкина С.А. Физкультминутки. – Волгоград: Учитель, 2005. – 68 с.

Литература для учащихся:

1. Каминская Е.А. Вязаные игрушки. – РИПОЛ Классик, 2011. – 209 с., ил.
2. Парулина О.В. Мир игрушек и поделок. – Смоленск: Русич, 2000. – 336 с.
3. Денисова Н.А. Пушистики и мохнатики. - М, 2006. – 160 с.

3.Электронные ресурсы

1.http://moikompas.ru/compas/crochet
2.http://kru4ok.ru/category/nachinayushhim/
3.http://mirsovetov.ru/a/housing/make-myself/crochet.html

СЫЙФАТ СҮЗТЕЗМӘ

Сабирова Резеда Әгъзамтин кызы,
“Шәмәрдән лицее”, Саба районы

Тема: Сыйфат сүзтезмә(7нче класс өчен татар теле дәресе планы)

Максат:

1) Сүзтезмә турында белгәннәрне гомумиләштерү; сыйфат сүзтезмә турында төшенчә бирү; сүзтезмәләрне аера, аларны төркемнәргә бүлә белү; тикшерү тәртибен үзләштерү; укучыларның схема буенча сүзтезмә төзүләренә ирешү;

2) анализлау, нәтиҗә ясый һәм җавапларны дәлилләп күрсәтә белү күнекмәсен үстерү;

3) туган якка мәхәббәт хисләре тәрбияләү, иҗади фикер йөртү сәләтен үстерү

Дәрес тибы – яңа белемнәр үзләштерү.

Көтелгән нәтиҗәләр:

Предмет нәтиҗәләр: сүзтезмә төшенчәсен белү, җөмләдән, тексттан сүзтезмәләрне таба белү, аларны дөрес тикшерү, төрләрен дөрес билгеләү,үзең сүзтезмәләр төзи алу.

Метапредмет нәтиҗәләр: алда өйрәнгәннәр нигезендә яңа метериалны үзләштерү,сораулар бирү, сорауларга җавап таба белү яки белмәвеңне билгели алу

Шәхескә кагылышлы УУГ: - укучының башкарган эшенә җаваплылык хисен арттыру;

- үзеңне камилләштерү өстендә эшләргә кирәклекне аңлау; - әхлакый фикер йөртү дәрәҗәсе үстерү; аларда бер-берсенең фикерен тыңлый белүне формалаштыру;

Регулятив УУГ:

- максат кую(белгәннәр нигезендә ачыкланган белергә тиешле уку мәсьәләсе кую).
- максатны гамәлгә ашыру чараларын сайлап алу һәм аларны куллану;
- бәяләү.

Танып белү УУГ:

- билге-символларны куллана белү (схема буенча сүзтезмәләр төзү)
- нәтиҗә чыгару;

Коммуникатив УУГ:

- башкаларның сөйләмен ишетү һәм тыңлау;
- үз фикерләреңә ышандыра белү;
- иптәшеңне тыңлап, фикереңне тулы һәм аңлаешлы итеп әйтеп бирә белү.

УМК: Татар теле. 7 нче сыйныф

Җиһазлау: компьютер, интерактив такта, презентация, картина,таратма материал(маркер, каләм, карточкалар), дәреслек , индивидуальбиремлекарточкалар, “кар бөртекләре”, “кар өемнәре”

Дәрес барышы:

I. Мотивлаштыру-ориентлашу.

1. **психологик уңай халәт тудыру;**

Дуслар елмаеп караса,
Дөнья яктырып китә.
Я, кайсыгыз дусларына
Шатлык бүләк итә?
Көннең нинди булуын
Кайсыгыз әйтеп китә?

- Укучылар, бүген көн нинди?

(Бүген 15нче декабрь, атнаның җомга көне. Бүген көн кояшлы, салкын һәм буранлы)

II.Белемнәрне актуальләштерү:

- Әйе, бүген көн гаҗәеп матур. Сезнең яныгызга килгәндә, табигатьнең матурлыгына соклана-соклана килдем. Аяк асты ак хәтфәдәй йомшак. Кар бөртекләре иңнәремә куна. Күңелемә аклык иңә. Түзмим, кар бөртекләрен учларыма җыям. Алар шундый матурлар, шундый төрлеләр. Алар гади генә түгел, ә серлеләр. Аларга нидер язылган. Сезнең максат:

серләрен белеп, кар бөртекләрен 2 күчкә өеп кую. Нинди билгеләренә карап бүләрсез, җавабыгызда аңлатырсыз.

(*Һәр төркемгә бер уч кар бөртекләре бирелә, аларда сүзтезмәләр һәм җөмләләр язылган. Укучылар сүзтезмәләрне һәм җөмләләрне аерып алырга тиешләр: ак кар, ягымлы кояш, зур болыт, көн матур, җил исә, сокланып карый, таудан шуа, суык көн)*

- Кар бөртекләренең серләрен белә алдыгызмы икән? Сүз 1нче төркемгә бирелә.

- *Ак кар, ягымлы кояш, зур болыт, сокланып карый, суык көн ,таудан шуа- сүзтезмәләр, ә җил исә, көн матур – җөмләләр.*

- Рәхмәт, һәр төркем килешәме? Афәрин, дөрес җавапларыгыз өчен минем сезгә бүләгем бар. Анысы да серле

III. УМ кую ситуациясе. (Тартмага салынган кар бөртекләре бирелә).

- Әйдәгез, укучылар әлеге кар бөртекләренең серләрен ачарга ярдәм итегез әле. Ни диеп язылган икән аларда?

(“Акыл штурмы” уены. Һәр төркемгә кар бөртекләренә язылган биремнәр таратыла)

1нче төркем. Хәрефләрдән сүзтезмә төзиләр: ***С,Ы,Й,Ф,А,Т,С,Ү,З,Т,Е,З,М,Ә***

2нче төркем. Иҗекләрдән сүзләр җыялар: ***Сый-фат сүз-тез-мә***

3нче төркем. Кроссворд чишә: 1) предметның билгесен белдереп, нинди кайсы соравына җавап бирүче мөстәкыйль сүз төркеме; 2) үзара ияртүле бәйләнешкә кергән ике яки берничә сүздән торган тезелмә

4нче төркем. Башваткычны чишә

-Укучылар, нинди сүзләр килеп чыкты?

-*Сыйфат сүзтезмә*

-Димәк, бүген без сезнең белән нинди тема өйрәнәчәкбез?

-Әйе. Әйдәгез искә төшерик әле. Нәрсә ул сүзтезмә?

-*Ике яки берничә мөстәкыйль сүзнең бер-берсенә ияреп, берсе икенчесен ачыклап килүе*

-Сүзтезмәдә сүзләр үзара нинди бәйләнештә була?

-*Ияртүле бәйләнеш*

-Сүзтезмә нәрсәләрдән төзелә?

-*Ияртүче һәм ияртүче сүзләрдән*

-Нинди сүз төркеме сыйфат дип атала?

-*Предметның билгесен белдереп, нинди?кайсы? кайдагы? сорауларына җавап бирүче мөстәкыйль сүз төркеме сыйфат дип атала*

IV.УМ адымлап чишү.

- Балалар, сезнең алдыгыздагы кар бөртекләре нинди? (экранга кар бөртекләре чыга, шулар янына сыйфатлар язалар.)

Матур Ак Йомшак Зур Бизәкле Кечкенә Суык Салкын

-Ә хәзер, әйдәгез, шушы сыйфатлар алдына аларны тагын да ачыклый торган сүзләр өстәп карыйк әле : ни дәрәҗәдә матур?

Бик матур	*Энҗедәй ак*
Мамыктай йомшак	*шундый зур*
Чәчәк кебек бизәкле	*Барысыннан кечкенә*
Боз кебек суык	*Тотарга салкын*

- Нинди сүзтезмәләр барлыкка килде? (укып чыгалар)

- Кар бөртекләренең билгеләрен ачыклау өчен без нинди сүз төркемнәре кулландык, әйдәгез сүз төркемнәрен билгеләп чыгыйк әле (*сүз төркемнәрен билгелиләр: бик,энҗедәй, мамыктай -рәвеш, шундый, барысыннан –алмашлык, чәчәк, боз кебек - исем)*

- Ә хәзер шушы сүзтезмәләрне, “өем”нәргә, ягъни төркемнәргә аерып куйыйк әле. Ничә “өем” булыр икән? (*төркемнәргә кар йомарламын хәтерләткән түгәрәк кәгазьләр бирелә, шунда язалар. Төркемнәрдә эшләү)*

- Нәрсәгә карап аердыгыз? Ни өчен?

-*Ияруче сүзнең нинди сүз төркеме булуын ачыклап, 4төркемгә аердык*

-Димәк, нәтиҗә ясыйк. Ияруче сүзнең нинди сүз төркеме белән бирелүенә карап, сүзтезмәләр нинди төрләргә бүленә?

-*Сүзтезмәләр түбәндәге төрләргә бүленә: исемле сыйфат сүзтезмә, рәвешле сыйфат сүзтезмә, алмашлыклы сыйфат сүзтезмә,фигыльле сыйфат сүзтезмә.*

-Без дөрес нәтиҗә ясадыкмы икән, әйдәгез дәреслектәге кагыйдә белән дә танышып китик әле. (*кагыйдәне уку*) Димәк, сыйфат сүзтезмә мәгънәсе ягыннан 4 төргә бүленә. (*Экранга әзер схема чыга)*

Ә хәзер дәреслектәге 71нче күнегүдә бирелгән сүзтезмәләрне мәгънә ягыннан төрләргә аерып язйык.

1нче төркем - исемле сыйфат сүзтезмә

2нче төркем - рәвешле сыйфат сүзтезмә

3нче төркем - алмашлыклы сыйфат сүзтезмә

4нче төркем –фигыльле сыйфат сүзтезмәне язып аласыз

(*эшләп бетергәч дөреслеген тикшерү өчен төркемнәргә сүз бирелә , 1нче номер астындагы укучы җавап бирә).*

Сүз 1нче төркемгә бирелә. Дөресме икән экранга карыйк әле. (һәр төркем әйтеп чыга, дөреслеге тикшерелә, шул рәвешле 4 төркем эше дә тикшерелә).

- Кайсы төр сүзтезмәләр күбрәк очрады?Ни өчен?

- *Исемле сыйфат сүзтезмәләр.*

- Ә кайсы сүзтезмә аз?

- *Фигыльле сыйфат сүзтезмәләр азрак*

- Ә хәзер укучылар әйдәгез үзебездә сүзтезмәләр төзеп карыйк әле. Мин сезгә менә шундый рәсемле схема тәкъдим итәм . Сезнең максат сыйфат сүзтезмә ясап язу.

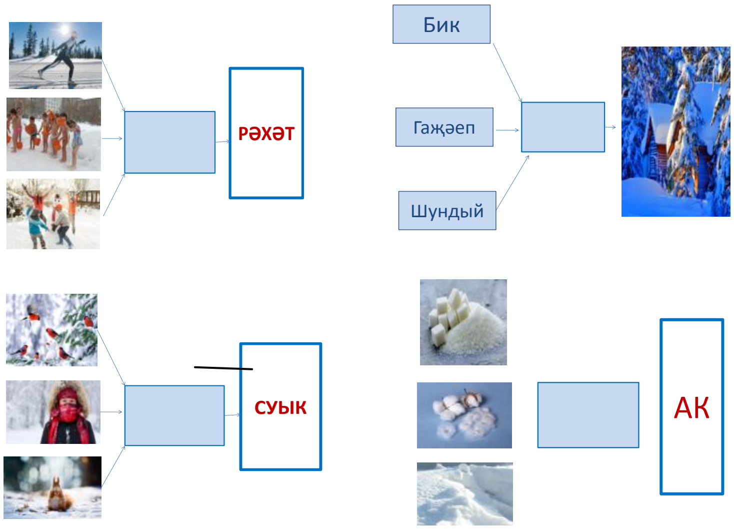

-Нинди нәтиҗә ясыйбыз? Димәк, сүзтезмәләр тезү өчен нинди грамматик чаралар кулландык?

- *Бәйлекләр, килеш кушымчалары, фигыль формалары, янәшәлек.*

- Китабыгызда ничек икән, без чыгарган нәтиҗә дөресме икән? (Китаптагы кагыйдәне укыйлар)

- Ә хәзер әйдәгез ял итеп алыйк.(“Кар бөртеге” җыры астында физминутка ясыйлар)

Кар бөртеге куна кулга *(уң кулны алга сузабыз)*

Азрак ял итә шунда (уң кулга сул кул белән сыйпыйбыз)

Бер карасам гел боз ул *(өшү хәрәкәтләре)*

Бер карасам йолдыз ул,

Искитәрлек матур ул (өскә карап сокланабыз)

Җил иссә буран булып, *(чайкалу хәрәкәтләре)*
Барыбызны коча ул *(кочаклау хәрәкәте).*
Җил тынгач, юрган булып,
Җирне каплап куя ул (әйләнәләр, чүгәлиләр)

-Ә хәзер урыннарыбызга утырабыз да күзләребезне йомабыз. Сез кышкы урамда. Кар шыгыр-шыгыр килә (кар шыгырдавы тавышы) Әкрен генә кар ява. Сезгә рәхәт. Менә кар бөртекләре битләрегезгә куна. Суык. Күзләребезне ачабыз. Менә сез күзләрегезне йомып торган арада никадәр кар яуган. (экранда кышкы урам рәсеме, ә укучылар алдында күп кар бөртекләре)

Ә нәрсә соң ул кар?
Табигатьтә ничек барлыкка килә?
Аның составы турынданиләр беләсез?
Кар ни өчен кирәк?
Ә кар булмаса? (укучылар җавабы тыңланыла)

-Хәзер кар турында тагын да күбрәк мәгълүмат белән танышып китик әле. (экранда текст чыга)

Кар ул- салкын температурада барлыкка килә торган явым- төшем. Салкын һавага килеп кергән болытлар әкренләп суына, һәм **бик вак**, җиңел кристаллар, ягъни **безгә таныш** кар бөртекләре хасил була. Аннан 0,1 мм лы кристаллар җиргә төшә һәм әкренләп үсә баралар. Нәтиҗәдә**, сөңге кебек очлы** кар бөртекләре барлыкка килә.

Кар бөртекләрендә алтмыш – йөз егерме градуслы почмаклар гына булырга мөмкин. Бу кристаллар вертикаль рәвештә күчеп йөриләр, өлешчә эриләр һәм яңадан кристаллашалар. Нәтиҗәдә шундый төрлелек барлыкка килә, ике охшаш кар бөртеген дә очратып булмый.

Табигать кенә шундый могҗизалар **тудырырга сәләтле**!

- Нинди сүзләр аңлашышылмады? Сөңге сүзенең мәгънәсен аңлыйсызмы? (сүзлек өстендә эш 1укучы сүзлектән табып укый)

Сөңге 1. Озын нечкә саплы чәнчү коралы (ауда һәм сугышта кулланылган) 2. Сөңгегә охшаш нәрсә боз сөңгеләре

Хәзер шушы текст өстендә эзләнү эше башкарырбыз. Мин сезгә схемалар таратам. Тексттан схемага туры килгән сыйфат сүзтезмәләрне табып, схеманы тулыландырыга кирәк. Аерым эшлиләр. Берәү тактада эшли. Әзер булгач экранга чыга.

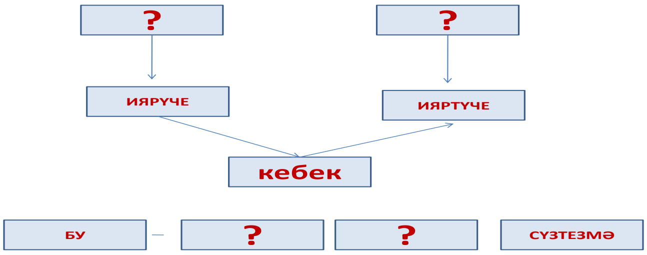

Менә, укучылар без сезнең белән сүзтезмәгә анализ ясарга өйрәндек. Сезнең каршыгызда анализ тәртибе. Алга таба сез бу схеманы файдалана аласыз.

Мин кышкы урманда йөрергә яратам.Кәгазьдәй ак карда Кыш төрле эз бизәкләре сызган. Әнә, куян куак тирәли әйләнеп үткән. Төлке вак-вак атлап, мамык кебек йомшак карда чылбыр сыман эзләр калдырган. Урман тып-тын. Ул нәкъ әкияттәге кебек сихри. Урманны чыгып барганда, шундый күренешкә тап булам. Менә ул күренеш.

(рәсем чыга, рәсем буенча әңгәмә)

- Рәсемдәниләр күрәсез?

- Бу картина турында ни уйлыйсыз?

- Нәрсә турында уйланырга мәҗбүр итте?

- әйе, укучылар, тиздән Яңа ел җитә. Без сөенеп көтеп алсак та, чыршылар бу бәйрәмгә бик сөенәләр димәс идек. Табигатьне сакларга кирәк.Без -табигать хуҗалары, табигатьне саклау -ул туган илне саклау дигән сүз.

Табигать ул-
Сабый бала төсле саф
Кызларыбыз төсле нәфис
Әниләребез төсле сөйкемле
Аксакаллар төсле акыллы дигән Р.Миңнуллин

- Ә хәзер сыйфат сүзтезмәләр кулланып, иҗат итеп алабыз. Шушы рәсем буенча

1нче төркем 4 юллык шигырь

2нче төркем- 5-6 җөмләле хикәя

3нче төркем – нинди дә булса предметка табышмак

4нче төркем – чыршы тартып кайтучы балага хат яза

(эшләп бетергәч парларда бер- берсенә укыйлар һәм һәр төркемнән бер укучы кычкырып укый)

- Укучылар сез иҗади эшләрегездә сыйфат сүзтезмәләр кулландыгыз. Алар ни өчен кирәк дип уйлыйсыз?

- Сөйләмебезне матурлыйлар, баеталар.

- V. Рефлексия, бәяләү.

- Укучылар, дәресебез ахырына якынлашкангамы, әллә бик тырышып эшләгәнгәме кар бөртекләре бер-берсенә ябышып беткәннәр, ягъни чуалган чылбыр барлыкка килгән. Әйдәгез, шушы чуалган чылбырны тәртипкә китерик әле.

(һәрберсе үзе эшли, бер укучы тактада)

"Чуалган чылбыр"

1. Мәгънәсе ягыннан сыйфат сүзтезмәләр 4 төрле була
2. Сыйфат сүзтезмәләр сөйләмебезне матурлыйлар.
3. Ияртүче сүзе сыйфат белән белдерелгән сүзтезмә сыйфат сүзтезмә дип атала.
4. Сыйфат сзтезмәдә иярүче сүз ияртүче сүзгә килеш кушымчалары, фигыль формасы, бәйлек , янәшә килү юлы белән бәйләнә.

(тиз генә алмашабыз бер-беребезнекен тикшерәбез)

Сыйфат сүзтезмәләр сөйләмебезне матурлыйлар.Димәк, матурлык тудырырга ярдәм итәләр.Менә шушы алдыгызда яткан кар бөртекләреннән нинди матурлык тудырырга мөмкин? Көндәлек тормышыбызда без алардан нәрсә ясый алабыз, кайда файдалана алабыз?

- Тиздән яңа ел җитә, бүлмәләрне бизи алабыз.

- Тәрәзәгә ябыштыра алабыз.

- Чыршыны бизәргә мөмкин һ.б.

Әйдәгез, без алардан челтәр үреп карыйк. Мин беренче кар бөртекләрен куйган арада сез алдыгызда яткан кар бөртекләренә бүгенге дәрес турындагы фикерләрегезне сыйфат сүзтезмәләр аша җиткерерсез һәм берәм- берәм чыгып куябыз.

Бу дәрес нәрсә белән кызыклы? *Кемгә файдалы?*

Ни дәрәҗәдә яхшы? *Нишләргә җайлы булды?*

Укучылар сыйфат сүзтезмәләр кулланып,(миңа файдалы, искиткеч яхшы, эшләргә җайлы һ.б сүз) үз фикерләрен әйтеп, кар бөртекләрен куеп баралар һәм челтәр үреләр.

АНГЛИЙСКИЙ ТЕАТР В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Сабирзяновой Ляля Хабировна
учитель английского языка МБОУ «Гимназия №27
с татарским языком обучения» Вахитовского района г.Казани

Актуальность. Школьный театр – это особый мир в пространстве образовательного учреждения. Театральная деятельность в школе – путь ребенка в общечеловеческую культуру, к нравственным ценностям народов мира. Основным предназначением театра в школе является воспитание творчески активной и гармонично развитой личности. Школа сегодня является одним из крупнейших центров нравственно-интеллектуального воспитания, поэтому возникает необходимость в разнообразии способов организации досуга, стремление сделать их общественно значимыми. Всё это натолкнуло нас на мысль о создании школьного театра как средства вовлечения детей в общечеловеческую культуру.

Средствами художественного творчества в любительском театре решаются задачи повышения общей культуры школьников, происходит знакомство их с литературой и драматургией, музыкой и изобразительным искусством, правилами этикета, обрядами и традициями. В современной педагогике театр все чаще привлекается для решения адаптационных и коммуникационных задач. Детский театральный коллектив рассматривается как развивающая среда, как средство образования, воспитания и психологической коррекции личности ребенка. Дети становятся смелыми и уверенными в себе, могут петь и танцевать, становятся подвижными и активными. Этот момент преодоления себя очень важен.

Инновационность проекта прослеживается на уровне целеполагания – формирование у учащихся иноязычной коммуникативной компетенции предполагает, прежде всего, развитие их личности, положительной мотивации к изучению иностранного языка. Технология его реализации предполагает разнообразие видов деятельности всех его участников. Все мероприятия носят длительный характер, практико-ориентированы и связаны с интересами учащихся, для которых организуется проект, их родителей и положительно влияют на других его участников.

Цель проекта: создание дополнительного пространства для общения педагогов с целью успешной организации иностранного театра в школе, обмен опытом в данной области и выпуск методического пособия для организации иностранного театра в школе.

В данной работе планируется обмен опытом в постановке театральных представлений на иностранном языке, методическая работа в области организации школьного театра на иностранном языке с целью создания положительной мотивации к изучению языка, условий для творческого, интеллектуального, духовно-нравственного, культурного развития личности обучающегося средствами театрального искусства.

Сроки реализации проекта. Сентябрь-май 2018-2019 гг.

№	Содержание деятельности	Планируемый результат	Сроки выполнения	Примечания о выполнении
1	Создание сообщества учителей иностранного языка «Английский театр в ОУ» на площадке edutatar.ru.	Привлечение учителей иностранного в сообщество для обсуждения вопросов организации театра на иностранном языке в школе.	сентябрь	
2	Изучение теоретической и	Изучение и публикация материала	Октябрь	

	методической литературы, опыта работы других специалистов по данному вопросу.	на общей площадке.		
3	Обмен опытом на темы: Артикуляционная гимнастика. Устранение дикционных недостатков. Тренинг правильной дикции. Дыхательные упражнения. Постановка речевого голоса.	Создание банка заданий на постановку сценической речи.	Ноябрь	
4	Участие в деятельности сообщества «Английский театр в ОУ» учителей РТ. Обсуждение тем: Работа над диалогом и монологом. Чтение различных отрывков из пьес по ролям.	Обмен опытом, повышение профессиональной компетенции. Использование опыта преподавателей РТ.	Декабрь	
5	Обобщение и распространение положительного педагогического опыта, участие в сетевом взаимодействии.	Накопление упражнений на пластику: яркообразные игры, направленные на оздоровление организма и овладение собственным телом. Упражнения направленные на координацию движений и равновесие. Упражнения, направленные на освоение пространства. Создание образа.	Январь	
6	Публикации сценариев английских постановок в соответствии с возрастными особенностями.	Создание творческой лаборатории.	Февраль	
7	Участие в сетевом взаимодействии.	Изучить приемы наложения сценического грима: - Техника наложения простого грима; - Наложение характерного грима.	Март	
8	В результате организации театральной деятельности накопление и хранение материалов выступлений.	Создание копилки сценариев театрализации сказок, произведений английских писателей.	Апрель	
9	Систематизация полученного опыта. Выпуск методического пособия по организации английского театра в школе.	Выпуск методического пособия по организации английского театра в школе.	Май	

НАШИ ПОДЗЕМНЫЕ БОГАТСТВА
(с использованием технологий РКМ (развития критического мышления) и ИКТ,разработка урокаокружающего мира в 4 классе)

Сабитова Розиля Каримулловна,
МБОУ «Многопрофильный лицей им.А.М.Булатова п.г.т. Кукмор»

Тип урока: Изучение нового материала

Вид учебного занятия: урок-исследование

Тема: Наши подземные богатства (с использованием технологий РКМ (развития критического мышления) и ИКТ)

Цели урока:

- создание условий для ознакомления со свойствами полезных ископаемых, их применением и способом добычи;
- развивать критическое мышление, исследовательскую активность учащихся, используя разные источники информации;
- воспитывать бережное отношение к природе, ее богатствам;

Оборудование: коллекция полезных ископаемых, «Большая детская энциклопедия», карта полезных ископаемых Республики Татарстан, видеосюжет «Полезные ископаемые Республики Татарстан», материал для практической работы (памятки для проведения опытов, стаканчики с водой, бумажные салфетки, ручные лупы, стеклянные палочки, тарелочки), презентация к уроку

Приемы ТРКМ: «Дневник исследователя» (бортовой журнал), «Сводная таблица»

Междисциплинарная связь на уроке с предметами краеведение, история.

Ход урока

I. Организационный момент.

Долгожданный дан звонок,
Он пойдет ребятам впрок.
Будем тайны открывать-
Копилку знаний пополнять!

II. Стадия вызова.

1. Отгадывание загадок.

Он несет в наш дом тепло,
От него в домах светло,
Он черный и блестящий,
Людям помощник настоящий
(каменный уголь) **(слайд 2)**

Она долго варилась
В доменной печи.
Из нее получились
Кастрюли и ключи
(железная руда) **(слайд 3)**

Он на дорожках во дворе
И очень нужен детворе,
На стройке и на пляже,
В стекле расплавлен даже
(песок) **(слайд 4)**

Отгадки-картинки выставляются на экране.

- Какая общая тема объединяет эти предметы?

(полезные ископаемые) **(слайд 5)**

2. Работа в парах. **(слайд 6)**

- Почему мы называем их полезными ископаемыми?
- К живой или неживой природе они относятся?
- Какие полезные ископаемые вы знаете?

-Что нужно знать о полезных ископаемых, чтобы правильно применить их в нашей жизни?

Выслушиваются работы пар.

- Почему на четвертый вопрос у вас получились разные ответы? (неизученная информация)

3. Заполнение «Дневника исследователя» **(слайд 7)**

- Сегодня мы с вами на уроке выступим в роли геологов, попробуем исследовать «тайны» полезных ископаемых и ответить на этот вопрос (Что нужно знать о полезных ископаемых, чтобы правильно применить их в нашей жизни?). Поскольку мы будем геологами-исследователями, нам нужно заполнить «дневник исследователя».

Детям предлагается заполнить левую часть таблицы.

Предполагаемые ответы:

Что я знаю о полезных ископаемых	Новая информация о полезных ископаемых
1.Полезные- потому что приносят пользу человеку, человек превращает их в разнообразные необходимые вещи, ископаемые- потому что их извлекают из недр Земли. 2. Они относятся к неживой природе. 3.Глина, железная руда …	

III. Стадия осмысления

***1. Практическая работа в группах* (слайд 9)**

Каждой группе предлагается собрать информацию об одном полезном ископаемом по плану:

1) Название полезного ископаемого

2) Свойства

3) Применение, основанное на свойствах

4) Где и как добывается в нашем крае

<u>I группа:</u> известняк

<u>II группа:</u> железная руда

<u>III группа:</u> гранит

<u>IV группа</u>: песок и глина

Для сбора информации о полезных ископаемых учащимся предлагается использовать коллекцию полезных ископаемых, информацию учебника и материал «Большой детской энциклопедии», карту полезных ископаемых Республики Татарстан, материал для практической работы (памятки для проведения опытов, стаканчики с водой, бумажные салфетки, ручные лупы, стеклянные палочки, тарелочки).

Учитель по мере необходимости направляет практическую деятельность учащихся.

2.Заслушивание информации групп о полезных ископаемых*. *Работа в «дневниках исследователя». Дети фиксируют новую информацию о полезных ископаемых в своих «дневниках исследователя».Информация может дополняться ответами других учащихся.

Физкультминутка

***3.Прием «Сводная таблица»* (слайд 9)**

На основании проведенных исследований, дети составляют «сводную таблицу», предлагая следующие линии сравнения полезных ископаемых:

Предполагаемая таблица:

Линия сравнения	**известняк**	**железная руда**	**песок**	**глина**	**гранит**
свойства	частицы породы могут быть серого, белого, желтого цвета, твердая горная порода	бурого или красноватого цвета, тяжелая и очень прочная, главное свойство - плавкость	крупицы могут быть желтоватого и полупрозрачного белого цвета, сыпучий, пропускает воду	непрозрачная, вязкая, пластичная, плотная, плохо пропускает воду	в переводе с итальянского «зернистый»,состоит из кварца (полупрозрачные зерна), полевого шпата (цветные зерна),слюды (черные блестящие зерна),

		(в доменных печах выплавляют чугун)			прочная горная порода
применение	используется при строительстве дорог, зданий, делают мел, побелку	делают железные предметы: от кухонных ножей до космических кораблей	используется в строительстве, из белого песка делают стекло	используется в строительстве, изготавливают посуду	используется при строительстве набережных рек, станций метро, мостов, памятников, для облицовки зданий
добыча	добывают в карьере	добывают в шахтах и карьерах	добывают в карьере	добывают в карьере	добывают в карьере

Возвращение к вопросу начала урока: «Что нужно знать о полезных ископаемых, чтобы правильно применить их нашей жизни?»

Вывод: Чтобы правильно применить полезные ископаемые, нужно сначала изучить их свойства (слайд 11)

***Вывод записывается в «дневнике исследователя» в графе «новая информация»*(слайд 12)**

4.Просмотр отрывка видеосюжета *(продолжительность записи 5 мин)* ***«Полезные ископаемые Республики Татарстан» и обсуждение содержания информации в парах*** **(слайды 13-14)**

-Сколько месторождений нефти открыто в Республике Татарстан?(150)

-Назовите крупные месторождения нефти в нашем крае?

(Ромашинское, Бавлинское, Новоелховое)

-Какие еще полезные ископаемые есть в нашей республике? Найдите их на карте полезных ископаемых республики.(нефть, газ, битум, известь…)

- Почему нужно бережно относиться к подземным богатствам родного края?

Выслушиваются ответы пар.

***5.Заочная экскурсия на завод п.г.т. Кукмор «Стройкерамика» (презентация материалов архива краеведческого музея лицея)*(слайды 15-19)**

Обсуждение в группах.

-Как используются песок и глина на заводе нашего поселка?

- Где добывают сырье для завода?

Выслушиваются ответы групп.

6.Это интересно! **(слайд 20)**

В начале XVII века близ деревни Большой Кукмор (ныне деревня Жилой Рудник в 2 км западнее современного посёлка) были найдены залежи медных руд. Разработка медных руд способствовала возникновению посёлка Кукмор, получившего название завод Кукмор или Таишевский завод, основанного на землях татарской деревни Таишево. В XVIII веке в Кукморе возник завод купца Абсалямова, производительность его достигла до 1600 пудов в год. Вольнонаёмные рабочие и приписанные к заводу крестьяне добывали и свозили руду на завод, заготовляли топливо. Оплата рабочих была низкой. Кукморский медеплавильный завод во время восстания Пугачёва снабжал восставших оружием. После этого события завод был закрыт на несколько лет. В начале XIX века снова возобновилась выплавка меди. В 1812 году Кукморский медеплавильный завод снабжал боевыми средствами добровольцев Отечественной войны. Только за 22 года завод выплавил более 50 тысяч пудов меди.

В 1830 году значительную часть рабочих Таишевского завода перевезли на Урал, для работы на Васильево-Шайтанском заводе. Переселенцы образовали деревню Таишевка, позднее Шайтанка, в 35 км от Екатеринбурга.

Затем вследствие истощения руд завод стал приходить в упадок. А в 1851 году он сгорел и больше не возобновлялся.

После закрытия завода село получило название Русский Кукмор. На месте закрытого завода возникло частное предприятие по изготовлению медной посуды.

IV. Стадия рефлексии

***1.Работа в « дневнике исследователя»* (слайд 21)**

-Учащиеся возвращаются к «дневнику исследователя», еще раз сопоставляют две части, дополняют записи (индивидуальная работа).

В парах проводится обсуждение общей информации, полученной о полезных ископаемых по вопросам: (слайд 22)

-Что нового вы узнали о полезных ископаемых? (предлагается использовать "дневники исследователя")

- Что вам особенно понравилось на уроке?
- Какие трудности у вас возникли при изучении новой темы?
- Почему важно знать свойства полезных ископаемых?

- Где добываются многие полезные ископаемые нашего края? Не наносим ли мы вред почве, добывая полезные ископаемые в карьерах? (выход на тему следующего урока «О почве»)

Выслушиваются ответы учащихся.

Самооценка работы групп и самооценка работы учащихся на уроке.

Использованные материалы

1.http://images.yandex.ru/yandsearch

2. http://ru.wikipedia.org

3. http://www.protown.ru

4.Фотографии для презентации краеведческого музея «Многопрофильного лицея им.А.М.Булатова п.г.т.Кукмор»

ОТРАЖЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ

Садриева Ляйля Ринатовна, 7 класс

Научный руководитель - Садриева Наиля Рамилевна, МБОУ «Нижнеошминская СОШ» Мамадышского муниципального района РТ

I.Введение

Историю страны можно изучать не только по произошедшим событиям, но и по воспоминаниям людей. Ведь каждый человек и делает эту историю. Семейные рассказы - настоящий живой мир, позволяющий нам почувствовать, как возвращается утекающее время, узнать, как жили деды и прадеды.

Узнав историю своей семьи, мы будем лучше понимать историю своей страны. Исторические события совершаются людьми, а становление личности каждого человека происходит в семье. А ведь именно семья является частичкой общества, частью целого народа, частью страны.

Исследование «Отражение Великой Отечественной войны в истории моей семьи» - это замечательная возможность узнать и рассказать о значимых страницах истории своей семьи,

о судьбах родственников, совершивших боевые и трудовые подвиги, ставшие частью истории нашей страны. В этом заключается **актуальность** нашей работы.

Цели: 1.Изучить отражение Великой Отечественной войны в истории своей семьи и роль, которую сыграли наши близкие в истории страны

Задачи: 1.Собрать интересные сведения о близких, участвовавших в Великой Отечественной войне (дедушек и бабушек, прадедушек и прабабушек, родственников):

а) взять интервью у близких и родственников, б) записать воспоминания близких и родственников, в) изучить семейные архивы, материалы школьного музея.

2.Систематизировать материал.

3.Составить связный текст о близких, участвовавших в Великой Отечественной войне (дедушек и бабушек, прадедушек и прабабушек, родственников)

4.Сделать выводы о роли близких людей в итории страны

Методы исследования: опрос, интервью, анализ, обобщение и сравнение.

II. Основная часть.

Отражение Великой Отечественной войны в истории моей семьи.

Великая Отечественная война оставила свой след в душах людей. Мы со слезами на глазах смотрим фильмы и читаем книги, открывающие нам события тех далёких лет, с волнением слушаем рассказы очевидцев …

Война – это разруха, нищета, жестокость. Война – это миллионы истерзанных, убитых, замученных людей; это тысячи и тысячи искалеченных судеб. Трудно среди бед, лишений выстоять и не сломаться, сохранить веру в будущее, в победу. Семьдесят два года отделяют нас от славной победы, победы в Великой Отечественной войне. Нелёгкой ценой досталась она. Долгие годы солдаты: отцы, сыновья, мужья - сражались, чтобы спасти свою Родину. Среди них наши прадеды, поэтому каждому из нас дорога память о воинах-освободителях.

Наш прадед Садриев Гали Садриевич родился в 1925 году. Был призван Мамадышским РВК в январе 1943 года. Присягу принял 5 января 1943 года. Служил рядовым стрелком сначала в 87-м запасном стрелковом полку, с 23 февраля 1943 года - в 192-м стрелковом полку. [1] Его отправили не на запад сражаться с немецкими захватчиками, а на восток. Садриев Гали С.охранял границы страны на берегах Амура. [9] С 9 августа 1945 года по 3 сентября 1945 года участвовал в войне с Японией.Сражался за освобождение Маньчжурии. Награжден медалью “За победу над Японией” [1], [3], [4]. Но и после окончании войны продолжал службу. Был демобилизован 15 февраля 1948 года на основании постановления Совета Министров СССР от 13 января 1948 года [1], [3]. По возвращении в родные края явился в Мамадышский райвоенкомат и 31 марта 1948 года был там принят на учет, с которого был снят 26 февраля 1972 года в связи с достижением пенсионного возраста [3].

3 июня 1948 года женился на Ахметшиной Хабибзямал Ахметшовне. [5] С ней они вырастили двух сыновей и трех дочерей [2].

Всю жизнь дедушка трудился в колхозе “Кзыл флаг”, любил свою работу. За долголетний и добросовестный труд от имени Президиума Верховного Совета СССР Указом Президиума Верховного Совета Татарской АССР 15 августа 1988 года награжден медалью “Ветеран труда” [6].

Садриев Гали также награжден многочисленными медалями в связи с 20, 30, 40, 50, 60, 70-летием Победы в великой Отечественной войне 1941-1945 годов», в 1996 году - медалью Жукова [8].

День Победы он всегда встречал с особым волнением, считал его великим праздником и молился, чтобы никогда не было войны. "Пусть на земле всегда царят мир и согласие, и дети никогда не узнают, что такое война", - говорил он [9].

Умер он за два месяца до своего девяностолетия, прожив долгую счастливую жизнь, ведь повелось ему сидеть на свадьбе у своих внуков, няньчить семерых правнуков... [7]

Тот же январь 1943 года… Из деревни Нижняя Ошма в один день на фронт ушло 6 парней. Среди них был и наш прадед Салахов Нурмухамед Салахович, 1926 года рождения [10]. Со своим другом Зариповым Халимом они прошли весь боевой путь. Два бесстрашных артеллериста, они вместе дошли до Варшавы, участвовали в освобождении Польши. Так в Варшаве солдаты и встретили День Победы.[14]. Сохранилась фотография, сделанная в Варшаве в мае 1945 года. [14] Есть и другая фотография, на которой Салахов Нурмухамет с другим солдатом-однополчанином (к сожалению, мы не знаем с кем). Мы бережно храним эту фотографию, сделанную 19 мая 1945 года. На обороте надпись: «На память моим родным и друзьям. Н.Салахов». [11]

После войны дедушка Нурмухамед тоже трудился в колхозе, был бригадиром, отличным работником. Женился на Фазиле, у них родилась дочь – моя бабушка Кадрия. А вот сына увидеть ему не удалось, оставив беременную жену с двухлетней дочерью на руках, он ушел из жизни… не вернулся с поля в февральскую метель 1952 года. В ту ночь они со своим односельчанином потеряли дорогу, дедушка сошел с обоза, чтобы найти тропинку домой…не нашел, а его спутника лошадь привела в деревню. Горечь утраты всю жизнь живет в сердце бабушки, поэтому каждая вещь, касающаяся дедушки дорога нам…[12]

Дорого и фронтовое письмо, полученное от брата дедушки Нурмухамета.

Салахов Зиятдин Салахович родился в 1916 году [15]. В семье был старшим из сыновей. Рассказывают, он был трудолюбивым, старательным [13]. В свое время, как все мужчины, отслужил в армии, и поэтому он оказался в рядах первых защитников Отечества. Сохранилось его письмо, написанное 6 августа 1941 года в вагоне поезда, направлявшегося из Казани на фронт. Через десятилетия слышится я голос солдата: «Из нашей деревни нас девять человек. Держимся вместе. Незвестно куда именно мы едем … ». Пожелтевшие страницы передают надежду, любовь, благодарность: «Вернуться бы живыми …. Очень дороги родные края… Хорошо, что никому плохого мы, братья, никогда не делали. Спасибо, мама, что вырастила нас такими.» Едущий в неизвестность находит силы успокаивать свою мать: «Не беспокойся за нас, мама, будем живы – вернемся». Не суждено было Зиятдину Салахову увидеть родных и близких, не суждено

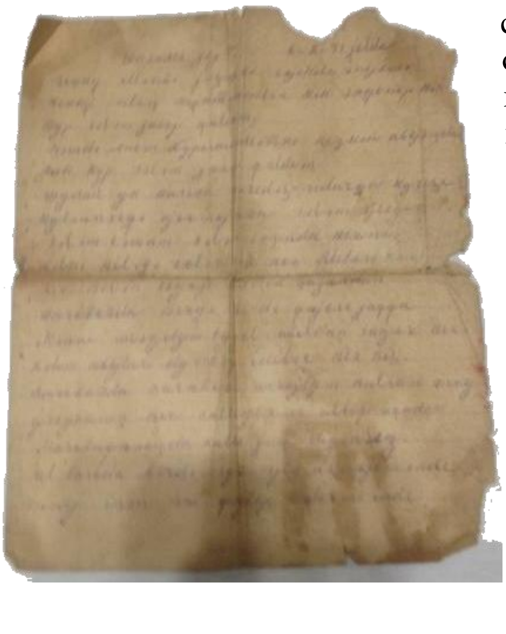

было ему прийти с поля боя и поклониться отчему дому… «Пропал без вести…- это все, что знала о нем семья [13]. Только недавно руководитель школьного музея Халим Хасанович выяснил, что погиб брат моего деда в 1943 году. [14]

III. Заключение.

Таким образом, исследование показало, как тесно связана история нашей семьи с историей страны. Наши прадеды, их братья делали все от них зависящее для приближения Победы в Великой Отечественной войне, для нашего счастливого будущего.

Наш прадед Садриев Гали Садриевич, 1925 года рождения, был призван Мамадышским РВК в январе 1943 года. Рядовой стрелок охранял границы страны на берегах Амура. С 9 августа 1945 года по 3 сентября 1945 года участвовал в войне с Японией. Демобилизован 15 февраля 1948 года. Умер в 2016 году.

Прадед Салахов Нурмухамет Салахович, 1925 года рождения, был призван на фронт в январе 1943 года. Служил артеллеристом. Участвовал в освобождении Польши. День Победы встретил в Варшаве. Умер в 1952 году.

Брат прадеда Салахов Зиятдин Салахович, 1916 года рождения, ушел на фронт в августе 1941 года. Не вернулся с войны. Семья считала его без вести пропавшим. Руководитель школьного музея Халим Хасанович выяснил, что погиб брат моего деда в 1943 году.

Все, кто остался на поле боя, и все, кто, пройдя через ад войны, вернулся домой, считали, что они просто выполнили долг перед Родиной. Выполнили долг… А сколько героизма, терпения, мужества нужно для этого.

Мы будем вечно помнить…

Список спользованной литературы

1. Солдатская книжка Садриева Гали Садриевича. Выдан 8 февраля 1948 года.
2. Учетно-послужная карточка Садриева Гали Садриевича. 1963 г.
3. Военный билет Садриева Гали Садриевича. Выдан 31 октября 1963 года.
4. Удостоверение о награждении медалью «За победу над Японией». 1945 год.
5. Свидетельство о заключении брака. Выдан 10 февраля 1975 года.
6. Удостоверение о награждении медалью «Ветеран Труда». 1988 год.
7. Свидетельство о смерти. Выдан в ноябре 2014 года.
8. Архив семьи Садриева Гали Садриевича.
9. Воспоминания Садриева Гали Садриевича, 1925 года рождения, записанные до его смерти
10. Свидетельство о заключении брака. Выдано 8 сентября 1950 года
11. Архив семьи Салахова Нурмухамета Салаховича
12. Воспоминания Садриевой (в девичестве Салаховой) Кадрии Нурмухаметовны,1950 года рождения
13. Материалы из архива семьи Салахова Мустафы Салаховича, предоставленные его дочерью Гафуровой Ракией Мустафовной
14. Материалы музея МБОУ «Нижнеошминская СОШ» Мамадышского района РТ (руководитель Салахутдинов Халим Хасанович)
15. Книга памяти. Издательство «Книга памяти», 1995 г. Стр.197.

МИНЕМ ГАИЛӘМ – МИНЕМ ГОРУРЛЫГЫМ

Сафаргалиева Тансылу Рафис кызы, 10 класс
Фәнни җитәкче - Мухарлямова Чулпан Хатиповна, Саба муниципаль районы
“И.С.Башкиров исемендәге Завод-Нырты урта гомумбелем бирү мәктәбе»

Укытучы хезмәте...Күпме кичерешләр, шатлык, өмет салынган аңа. Бик тынгысыз, зур җаваплылык сорый торган эш.

Укытучы ул бүгенге буын белән киләчәк арасында күпер салучы, җәмгыятебез алдында аңа зур җаваплылык йөкләнгән.Чөнки кеше аларга үзенең иң кадерлесен-газизенең язмышын ышанып тапшыра. Шуңа күрә алардан һәрвакыт балалар белән бергә булу, кешелек тарихы туплаган белем хәзинәсе аша аларда дөньяга аңлы караш, хезмәткә хөрмәт, югары әхлак сыйфатлары тәрбияләү сорала.

Авылымда туып-үскән, анда яши, эшли торган кемне генә очратма, аларның һәрберсе үзенең туган ягын, аның кешеләрен, әлбәттә, иң беренче чиратта, укытучыларын, мәктәбен зур горурлык хисе белән искә ала. Горурланмаслык та түгел шул. Анда үз эшенә бирелгән, тырыш, уңган мөгаллимнәр эшли. Шундыйларның рәтенә иң беренче чиратта мин үз гаиләмнең укытучыларын кертер идем.

Эшнең максаты- укытучылар тормышын төрле яклап ачарга.

Бурычлар:

1. Укытучы гаиләсе белән әңгәмә оештыру.
2. Әлеге мөгаллимнәр гаиләсе турындагы мәгълүматны анализларга һәм тарихи справка төзергә.

Эшнең структурасы: план, кереш, төп өлеш, йомгак, кулланылган әдәбият, документлар һәм фотосүрәтләрдән тора.

Эшнең актуаллеге: 2010 нчы ел Татарстан республикасында - укытучы елы булып тарихка кереп калды, шуңа күрә бу эшне укытучылар династиясенә багышлау бик дөрес дип саныйм. Мөгәллимнәр династиясе белән аларның гаилә әгъзаләре генә түгел, шулай ук башка кешеләрдә хәбәрдар булырга тиештер дип уйлыйм.

1.“Мөгәллимнәр династиясенә” аңлатма

Гаилә тарихы күп еллар буе киң таралган жанр булып санала. Үз эченә ул кешеләр өчен мөһим булган вакыйгаларны: балалар тууын, гаиләнең барлыкка килүен, профессиональ өлкәдәге казанышларны һәм башка төрлә өстәмә мәгълүматлар кертә. Династия турында тупланган мәгълүматлар аларның гаилә әгъзалары өчен генә түгел, шулай ук киләсе буын өчен дә кызыклы.

Гаилә тарихын өйрәнгәндә төп урынны гаилә әгъзаларының нинди һөнәр белән шөгелләнүе алып тора. Үзенең әти-әнисенең һөнәрен сайлаган киләсе буынга горурланып, ихтирам хисе белән карыйлар. Үзенең тормышын балаларга белем бирүгә багышлаган кеше ихтирам хисе уята, шуның өчен укытучыларның җәмгыяттә уз урыны бар. Мөгәллимнәр династиясе: гаилә традицияләрен, истәлекле әйберләр турындагы хикәятләрне, газета материаллары һәм башкалар үз эченә ала.

Укытучылар династиясе – гаилә әгъзалары турындагы мәгълүматлар, аларның туганлык дәрәҗәсен ачыклау, гаилә эшен дәвам итүчеләрнең эшчәнлегенә бәяләмә бирү, ягъни династия төзелү турындагы мәгълүматларны туплый.

2.Сәфәргалиевлар – мөгәллимнәр династиясе

Безнең нигез Урта Нырты авылында. Әбием Нурания һәм бабам Ханзөфәр Сәфәргалиевлар Нырты төбәгенең фидакарь укытучыларыннан саналдылар. Аларның ике уллары –әтием Рафис һәм Рамил абый, кызлары – Раилә апа да укытучы һөнәрен сайлаганнар. Әнием дә үзләре кебек педагоглар гаиләсеннән. Әниемнең бертуган ике апасы да- укытучылар.

2.1.Сәфәргалиев Ханзөфәр Сәфәргали улы

Бабам Ханзөфәр Сәфәргалиев Арча педагогия училищесын тәмамлап, Югары Утар башлангыч мәктәбенә укытырга кайта. Белем дөньясына тәүге адымнарын атлаучы сабыйларга ныклы тәрбия бирү белән бергә, халыкның тормыш-көнкүрешен җиңеләйтергә тырыша, өлкәннәргә шефлык ярдәме оештыра. Шул елларда ул Казан педагогия институтын тәмамлап, югары белем ала.

Озакламый аны Керәнне сигезъеллык мәктәбенә күчерәләр. Берничә айдан үз хезмәтен төгәллек белән башкаручы бабама мәктәп директоры вазифасын кабул итәргә туры килә. Шушы чорда аның коллектив белән эшләү тәҗрибәсе дә туктаусыз камилләшә.

Ә ике елдан дүрт авылны берләштергән Тукай исемендәге колхоз коммунистлары, олы ышаныч күрсәтеп, аны партоешма секретаре итеп сайлыйлар. Соңрак КПСС райкомы бюросы тәкъдиме белән "Саба" совхозына партоешма секретаре итеп тәкъдим ителә. Хәзер инде төп эше әлеге вазифа булган секретарьга хезмәт бермә-бер арта – һәр тармак өчен директор белән бертигез дәрәҗәдә җавап бирә. Шуның өстенә авыл халкын укыту, яшь буынны тәрбияләү көн үзәгендә тора, мәгариф, мәдәният кебек социаль мәсьәләләрдә ярдәм күрсәтү, аларның эшен яхшыртуда даими эзләнү, үз белемеңне күтәрү сорала.

Партия эшчәнлеге тыелганнан соң, ул үзен кабат тулысынча мөгаллимлек эшенә багышлады - әбием Нурания Хәкимҗан кызы белән Урта Нырты башлангыч мәктәбендә кулга-кул тотынышып балаларга белем бирә башлады.

Тынгы белмәүче, һәрвакыт халык арасында эшләүче Ханзөфәр Сәфәргалиевның хезмәте даими мактап телгә алынды һәм югары бәяләнде.Ул хезмәттәге уңышлары өчен күп тапкырлар район, мәгариф бүлеге тарафыннан мактау кәгазьләре белән бүләкләнде.

Бабам тугыз ел элек, каты авырудан соң, вафат булды. Ул гомеренең соңгы сулышына кадәр үзе яшәгән, эшләгән газиз җире, шул төбәкнең халкы өчен җан атып йөрде, авылларның тарихын өйрәнде, кешеләре турында фактлар туплады. 2003 елда аның "Мичәнбашым – туган авылым" дигән һәм 2007 елда, вафатыннан соң, "Нырты ягы – тарихи төбәк" дигән китаплары басылып чыкты.

2.2. Сәфәргалиева Нурания Хакимҗан кызы

Әбием Нурания Хәкимҗановна Арча педагогия училищесын тәмамлап, озак еллар Өчиле башлангыч, Керәнне сигезъеллык һәм Урта Нырты башлангыч мәктәпләрендә балалар укытты. Ул барыннан да элек, үз алдына куелган максатларны тормышка ашыру өчен төпле белем бирүче, тирән фикерле, актив җәмәгать эшлеклесе. Балаларга тормышта үз юлын табарга булышучы, тормыш тәҗрибәсе белән башкаларга өлге, бала күңеленә иң якын кеше була алган педагог. 30 елдан артык балаларга белем биргән әбием бүген лаеклы ялда.

2.3. Сәфәргалиев Рамил Ханзөфәр улы

Рамил абый –гаиләдә иң өлкән бала. Балалар арасында да иң беренчеләрдән булып ул укытучы һөнәрен сайлый. Рамил Ханзөфәрович башта Арча педагогия училищесын, аннан соң КДПИ ның география бүлеген тәмамлый. Хезмәт юлын ул Завод-Нырты урта мәктәбендә башлый. Берничә ел Урта Нырты башлангыч мәктәбендә дә укыта. Бүгенге көндә 28 ел стажлы педагог , Завод-Нырты урта мәктәбендә география фәненнән белем бирде. Үз хезмәтенең остасы булган Рамил абый башкалар белән тәҗрибә уртаклаша, һөнәри үрнәкләрен тәкъдим итә, киңәшләшә, әнә шулай туктаусыз эзләнүләр аша тәҗрибә туплый, заман белән бергә атлый ул. Хәзерге вакытта ул лаеклы ялда.

2.4. Сафаргалиев Рафис Ханзөфәр улы

Әтием Рафис Ханзөфәр улы Сәфәргалиев абыйсы белән апасы укытучы һөнәрен сайлагач, үз юлын бу тармак белән бәйләмәскә була.Һәм Лаеш авыл хуҗалыгы техникумына кереп үзен җир кешесенә багышлый.Совет Армиясендә хәрби бурычын үтәп кайтканнан соң читтән торып Авыл хуҗалыгы академиясен бетерә."Саба" совхозында баш аграном, аннан

Олы Нырты авыл Советы рәисе булып эшли.Әнием белән гаилә корганнан соң аларның уй-теләкләре, кичерешләре мәктәп тормышы белән бәйләнә.Һәм әтиемдә укытучы булу теләге уяна.Ул үзенең теләген чынга ашырып 2 нче югары белем ала, Казан дәүләт педагогия университетының биология факультетына укырга керә.Завод-Нырты, Урта Нырты мәктәпләрендә мәгаллимлек итте.

Әтием киләчәк буын шәхесен үстерүгә, белемле, намуслы кеше әзерләүгә һәрвакыт зур игътибар бирде, яңалыкка даими омтылып эшләде: педагогикада матур казанышларга ирешкән укытучыларның тәҗрибәсен өйрәнүне, үзенең хезмәт алымнарын туктаусыз камилләштерүне изге бурычы итеп куя иде. Хәзерге вакытта әтием Олы Нырты җирле үзидарә башлыгы. Бу эше дә аның мәктәп, балалар бакчасы белән бәйләнгән.Укыту-тәрбия процессында туган проблемаларны чишү юлларын мәктәп директорлары, бакча мөдирләре белән бергә җыелышып уңай хәл итәләр.

2.5.СәфәргалиеваРаилә Ханзөфәр кызы

Раилә апа Ханзөфәровна да әти-әнисе һөнәрен үзләштерде. Ул туганнарының гына түгел, үзе укыта торган белем йортының да горурлыгы, таянычы, хөрмәткә лаек кешесе. Хезмәт юлын Урта Нырты башлангыч мәктәбеннән башлады. Бүгенге көндә Казан шәһәренең 2 нче гимназиясендә яшь буынга белем бирә - башлангыч сыйныфларны укыта..

Раилә Ханзөфәровна гади укытучы гына түгел. Кирәк икән кырыс, таләпчән дә була белә, кирәк икән йомшак, шаян, җор күңелле кешегә әйләнә. “Ул безнең әниебез, ә әти-әниләребезнең якын дусты”,- диләр укучылары аның турында.

2.6. Сәфәргалиева Фирдания Миннемулла кызы

Әнием Сәфәргалиева (Галялетдинова) Фирдания Миннемулла кызы Завод-Нырты сигезъеллык мәктәбен 1984 елда тәмамлап Арча педагогия училищесына укырга керә. Апалары Фирая һәм Эльмира бу вакытта бу училищены бетереп эшли башлаган булалар инде.Әнием апалары һәм беренче укытучысы Мөнәвәрә Мингаз кызы үрнәгендә укытучы һөнәрен сайлаган. Ул беренче укытучысы турында “Йомшак тавышлы, мөлаем, йөзендә һәрвакыт елмаю булганы өчен без аны бик яраттык”-дип искә төшерә.

Арча педучилищесын 1988 елда тәмамлап хезмәт юлын Завод-Нырты мәктәбендә өлкән пионервожатый булып эшли башлый. Читтән торып КГПИ ның математика һәм информатика факультетын тәмамлый тәмамлый. Әле кайчан гына үзе тәмамлаган мәктәптә укытучы булу бик кыен да, җайлы да була аңа. Бер үк вакытта укытучы да син, укучы да.Үзеңне укыткан укытучылар һәр адымыңны сынап, күзәтеп торалар. Киңәш сорарга туры килсә,алар аңа һәрвакыт ярдәм итәләр. Ул үз эшен бик яратып башкара. Төрле җыеннар,класстан тыш чаралар, истәлекле көннәргә багышлаган кичәләр үткәрә.

Әнием бу гаиләнең төп нигезенә килен булып килүе белән дә бик бәхетле. Әбием Нурания Сәфәргалиева лаеклы ялга чыккач, Урта Нырты башлангыч мәктәбендә чын алмаш булды. Әйткән һәр сүзен тырыш хезмәте белән дәлилли, укучыларга тирән белем һәм тәрбия бирүдә халык педагогикасына мөрәҗәгать итә, укытучы-новаторларның тәҗрибәсен өйрәнә, яңадан-яңа ысуллар эзли, камиллеккә омтыла.

“Өең яхшы булсын дисәң,нигезеннән үк нык сал”, -дигән әйтем бар.Укучыларның белемнәре тирән, ныклы булсын өчен, башлангыч сыйныфларда фәннәрне тирән үзләштерелүе шарт булып тора.Әнием моның өчен бар көчен куя. Безнең, өч кызының беренче укытучысы да – ул минем әнием.Ул сөйкемле, гади, тыйнак. Безне язарга ,укырга өйрәтүче , белем серләренә төшендерүче, акны-карадан , яхшыны-яманнан аерырга өйрәтүче ул.

Һәр баланы үз баласыдай якын күрә.Аларның кайгы-шатлыкларын уртаклаша. Ул 1нче категорияле, ихтирамга лаек укытучы. ”23 ел укыту дәверендә бик күп матур хатирәләргә бай хезмәт юлым бар, укучыларымның тормыштагы уңышына шатланып, күңелле истәлекләргә чумып яшим”, - ди ул горурланып.

2.7. Галялетдинова Фирая Миннемулла кызы

Әниемнең апасы Багаутдинова (Галялетдинова) Фирая Миннемулла кызы Арча педагогия училищесын 1980 елда тәмамлый.Читтән торып КГПИ ның рус теле һәм әдәбияты

факультетында белем ала.Кукмара районы Туембаш, Шепшеңәр, Кәчимир авылларында башлангыч мәктәптә укыта.Үзен абруйлы, алдынгы тәҗрибәне кулланып эш итүче, тирән белемле,киң эрудицияле педагог итеп таныта. Ныклы белем бирү белән беррәттән балаларда югары әхлаклылык сыйфатлары, хезмәтне ярату, табигатьне саклау хисләре тәрбияләргә тырыша.

2.8. Галялетдинова Эльмира Миннемулла кызы

Ахмадуллина (Галялетдинова) Эльмира Миннемулла кызы 1983 елда Арча педагогия училищесын тәмамлап Завод-Нырты мәктәбендә математика фәненнән укыта башлый. Читтән торып КГПИ ның физика-математика факультетында белем ала. Үз фәненең методикасын бик яхшы белгәнлектән ачык,юллары туры була аның. Һәр балага шәхес итеп карый белә, шуңа да укучылары мөстәкыйль фикерләргә, үз сүзләрен әйтергә, шул ук вакытта яшьтәшләре арасында да бер-берсен тыңлый белергә өйрәнәләр.

2.9.Гиниятова Нүрзия Хәкимҗан кызы

Балалар укыту һәм тәрбияләүдә үзеннән зур өлеш керткән һәм 36 ел гомерен балалар күңеленә белем орлыклары чәчүгә багышлаган ветеран укытучы, әбиемнең бертуган апасы Нурзия апа турында язмыйча калу зур хата булыр. Яшь буынга белем бирү эшенә ул бик авыр чорда, 1944 елда, Завод-Нырты җидееллык мәктәбен тәмамлап, Сабада укытучылар үзерләү курсларында укыганнан соң алына. Килдебәк, Оет, Олы Нырты башлангыч мәктәпләрендә балаларны укырга-язарга өйрәтә. “Боз кебек мәктәпкә килеп керә идек, ягырга утын бик аз иде. Парталар юк, акбур юк... Шушындый шартларда балалар ничек тә белемле булырга, без ничек тә белем бирергә тырыша идек...”, - дип бүгенге көн белән чагыштыра ул.

Укыту осталыгын камилләштерүгә, үз белемен күтәрүгә даими игътибар бирә. Башта педагогик училищены, соңыннан читтән торып Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлый. Олы Арташ һәм Завод-Нырты урта мәктәпләрендә татар теле һәм әдәбияты фәненнән укыта. Нурзия апа тел белгече, ягъни филолог буларак бөтен концертларны, төрле чараланы, кичәләрне әзерләү белән дә шогыльләнә..Җырлый да, бии дә, сөйли дә .

Тора-бара Кукмара районының Төркәш авылындагы егеткә кияүгә чыгып шунда күчеп китә. Әмма кайда гына эшләмәсен, ул үз һөнәренең чын остасы итеп танылa. Һәр баланың сәләтен, һәвәс-омтылышын үзенә генә хас сизгерлек белән тоеп, индивидуаль эшли, укучысына шәхес итеп карый белә, мөстәкыйль фикерләргә өйрәтә. Яшь буында туган телгә, халкыбызга тирән мәхәббәт тәрбияләргә тырыша. Лаеклы ялга чыкканчы үз эшен бик яратып башкара. Кызлары Рузалия, Фәнзилә, Рахилә, Диләрә дә мәгариф өлкәсендә кайнап яшиләр, педагогик белемле. Рузалия апа –Кукмара районы хакимият башлыгы урынбасары, Фәнзилә апа- филология фәннәре кандидаты, доцент, Казан дәүләт университетында укыта, Рәхилә Хакимовна- Мамадыш районының Олыяз лицеенда директор урынбасары, Диләрә апа- Кукмара районы мәгариф бүлегендә ИМЦ директоры.

2.10.Сафаргалиева Минзилә Рафис кызы

1995 елның 17 декабрендә Урта Нырты авылында дөньяга аваз сала. 2012 елда Завод-Нырты урта мәктәбен тәмамлап, Казан педогогик көллияткә укырга керә. 2016 елда кәллиятне тәмамлап, дәүләт спорт һәм туризм академиясенә читтән торып белем ала. Хәзерге вакытта Казан шәһәренең 69 нчы мәктәбендә физик тәрбия укытучысы булып эшли.

Йомгак

Бер акыл иясе әйткән: Берничә айдан уңыш алыйм дисәң- иген чәч, ун елдан җимеш ашыйм дисәң- агач утырт, җир йөзендә якты эз калдырыйм дисәң- бала укыт. Безнең нәселнең 15 кешесе шушы соңгысын сайлаган.Теләсә кем укытучы була алмый. Мәктәптә эшләү өчен балаларны үз баладай якын күрергә, алар тормышы белән яши белергә, аларның кайгы-шатлыкларын уртаклаша алырга кирәк. Әти-әнием укытучы булгач, безгә дә тырышырга туры килә. Аларның йөзләрен кызартасыбыз, борчыйсыбыз килми. Һәрвакыт әдәпле, тәрбияле, белемле булырга омтылабыз.

2010 ел- Укытучы елы иде. Әмма укытучыга, аның ихтыяҗларына игътибар бу ел белән генә чикләнмәсен иде. Чөнки укытучы җәмгыятнең киләчәген әзерли, ил һәм милләт гаме белән яши, шәхси тормышын мәктәп тормышыннан аерылгысыз итеп күрә. Ул-иң кирәкле, иң гумалы, иң җаваплы һөнәр иясе. Шуңа күрә ул даими игътибарга, хөрмәткә лаек.

Кулланылган әдәбият

1. Гатауллин Ш. Барысы да мәктәптән башлана// Яңа аваз № 16 апрель, 1992 ел
2. Сәфәргалиев Х. С. Нырты ягы – тарихи төбәк: Тарихи – публицистик очерк. – Казан: “Дом печати” нәшрияты, 2007. – 76 бит + рәсем.
3. Сәфәргалиев Х.С. Мичәнбашым-туган авылым.Тарихи-публицистик очерк.-Казан:”Матбугат йорты” нәшрияте,-2003.-80 бит.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТӨП ГОМУМИ БЕЛЕМ БИРҮ ОЕШМАЛАРЫНДА БЕЛЕМ АЛУЧЫ УКУЧЫЛАР ӨЧЕН “ӘДӘБИ АТНАЛЫК” ТЕМАСЫНА ДӘРЕСТӘН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК ОЕШТЫРУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Сәләхетдинов Инсаф Исрафил улы,
МБГБУ “Шубан төп гомуми белем мәктәбе”,
туган тел һәм әдәбияты укытучысы

Бүгенге көндә белем бирү системасының үзенчәлекле якларыннан берсе- аның укучылар шәхесенә һәм аларның иҗади сәләтләрен үстерүгә юнәлдерелгән булуы. Дәрестә өйрәнелә торган материал дәрес белән генә чикләнми, ул дәрестән тыш эштә дә дәвам ителә. Мәктәптә дәрестән тыш эшләр, гамәлдәге программаларга нигезләнеп, планлы рәвештә алып барыла. Татар әдәбияты үз чиратында – татар халкының чал тарихлы бай рухи хәзинәсе, күңеле матурлыгы, хисләре сафлыгы һәм матур хыялларының үткәне, хәзергесе һәм киләчәгенең сәнгатьчә чагылышы. Шуның өчен дә кайда гына булмасын – гомуми урта белем мәктәпләрендә, шул исәптән рус мәктәпләрендә, гимназияләрдә, махсус урта һәм югары уку йортларында – татар теле һәм әдәбиятын укыту, иң беренче чиратта, телебезнең байлыгына һәм киң мөмкинлекләренә, нәфислегенә, халкыбызның, тел осталарыбызның талантына, сәнгатебезнең камиллегенә соклану хисләре тәрбияләү чарасы булып тора.

Эшемнең темасы – “Татар телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы укучылар өчен “Әдәби атналык” темасына дәрестән тыш эшчәнлек оештыру үзенчәлекләре”.

Теманың актуальлеге. Сер түгел: соңгы елларда укучыларыбыз күп вакытын компьютер янында иҗтимагый челтәрләрдә үткәрә, көннән-көн азрак укый, күпләре телевизор экранын якын күрә. Шуңа күрә укучыларда әдәбиятка мәхәббәт, кызыксыну тәрбияләүгә игътибарны көчәйтү бүгенге көндә зур әһәмияткә ия һәм актуаль мәсьәләләрнең берсе. Ә бу исә татар теле һәм әдәбияты укытучысының төп бурычларыннан санала. Шунысын да искәртергә кирәк: рус һәм инглиз теленең йогынтысы көчәйгән хәзерге чорда әдәбиятка кызыксыну уяту һәм тәрбияләү укытучыдан шактый катлаулы, эзлекле, дәвамлы эш, игътибар һәм көч таләп итә, тирән белем һәм күнекмәләр булуын, иҗади якын килүне сорый. Тикшеренүгә алынган теманың актуальлеге нәкъ менә шушы факторлар белән билгеләнә.

Хезмәтнең максаты – татар телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы укучылар өчен “Әдәби атналык” темасына дәрестән тыш эшчәнлек оештыру үзенчәлекләрен өйрәнү.

Максаттан чыгып, түбәндәге ***бурычлар*** куелды:

♦ Дәрестән тыш эшләрне үткәрү принципларына, максат һәм бурычларына күзәтү ясау;

♦ Дәрестән тыш эшчәнлек оештыру эчтәлеге һәм формаларына карата галимнәрнең фикерләрен ачыклау;

♦ Татар телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы укучылар өчен әдәби атналык эшкәртмәсе һәм төрле методик биремнәр, күнегүләр, уеннар тәкъдим итү.

- Чыгарылыш квалификация эшен язу барышында ***фәнни-методологик нигез*** буларак, Ә.Хуҗиәхмәтов, С.Г.Исмәгыйлева, Ф.С.Вәлиева, Г.Ф.Саттаров, М.В.Фазлуллин, Л.З.Шакирова, Ф.С.Сафиуллина, Ф.Ф.Харисов, Р.А.Юсупов, З.Н. Хәбибуллина, Х.Г. Фәрдиева, В.С.Казыйханов, Р.Ә.Асылгәрәева һәм башка галимнәрнең хезмәтләре кулланылды.

Проектның максатчан төркеме:

1-11нче сыйныф укучылары. Укучыларның яше – 7 – 16 яшь.

Проектны тормышка ашыру вакыты һәм урыны:

Проект бер атнага исәпләнгән. Проект Балтач районы Шубан төп гомуми белем бирү мәктәбендә мәктәбендә тормышка ашырылачак.

Хезмәтнең ***төзелеше*** кереш, ике бүлектән торган төп өлеш, йомгак, кушымта өлешләреннән гыйбарәт. Кереш өлештә теманың актуальлеге ассызыкланды, эшнең максаты һәм бурычлары билгеләнде, фәнни-методологик нигез күрсәтелде. Беренче бүлектә дәрестән тыш эшләрне үткәрү принциплары, чараларның эчтәлеге һәм формалары турында бәян ителде. Икенче бүлектә татар телендә төп гомуми белем бирү оешмаларында белем алучы укучылар өчен “Әдәби атналык” темасына дәрестән тыш эшчәнлек оештыру үзенчәлекләре өйрәнелде.

1. Дәрестән тыш чаралар турында төшенчә

Дәрестән тыш эшчәнлек- мәктәптә белем бирүнең аерылгысыз бер өлеше, ул федераль дәүләт белем стандартын тормышка ашыруда үзенчәлекле роль уйный.

Гомуми белем бирү мәктәбенең чыгарылыш сыйныф укучысы портретын сурәтләп, федераль дәүләт белем стандарты укытучыларга укучылар коллективы белән дәрес һәм дәрестән тыш эшчәнлекне оештыруның төгәл юнәлешләрен күрсәтә.

Федераль дәүләт белем стандарты идеологиясе нигезендә бала шәхесенең үсеше һәр даим укытучылар коллективының игътибар үзәгендә булырга тиеш.

Шуңа күрә дә, федераль дәүләт белем стандартында «дәрестән тыш эшчәнлек» төшенчәсенә, аны оештыру юнәлешләренә махсус урын бирелгән.

Дәрестән тыш эшчәнлек - дәрес кысаларына бикләнмәгән, әмма шул ук вакытта балаларның белемен дә, зиһенен дә үстерә торган, аларның гамәли шөгыльләренә, зәвыкларына, сәләт мөмкинлекләренә уңай тәэсир иткән тәрбияви юнәлешнең бер алымы. Икенче төрле әйткәндә, дәрестән тыш эшчәнлек ул – уку эшчәнлеге кысаларыннан чыккан белем бирү эшчәнлеге, ул класстан тыш та алып барылырга мөмкин, ләкин ул белем бирү кысаларына салынган белемнәрне киңәйтүгә, тирәнәйтүгә, ныгытуга хезмәт итәргә тиеш.

2. Дәрестән тыш эшләрне үткәрү принциплары

Дәрестән тыш эшләр гомумдидактик принципларга нигезләнеп оештырыла: максатчанлык, фәннилек, системалылык, эзлеклелек, укучыларның яшь һәм индивидуаль үзенчәлекләре, балаларның мөстәкыйльлелеге һәм иҗади активлыгы, тормыш белән бәйлелек саклана.

Бу белем бирү компонентының эчтәлеге укучыларның сорауларыннан һәм ихтыяҗларыннан чыгып, белем бирү оешмасы тарафыннан үзгәртелеп торырга мөмкин.

Мәктәптә татар теле һәм әдәбияты укытучысының эше җаваплы һәм шактый ук катлаулы.

Тел һәм әдәбият дәресләрен укытуда киеренке эшчәнлек, тирән белем һәм педагогик осталык таләп ителә. Укытучы алдына бик күп бурычлар куела: туган телгә, әдәбиятка мәхәббәт тәрбияләү, аның аша үсеп килүче яшь буында ватанпәрвәр омтылышлар булдыру, башка халыкларның да әдәбиятын белү һәм олылау, сүз сәнгате ярдәмендә безне чолгап алган табигать һәм иҗтимагый тормышта, кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәтләрдә тулып яткан матурлыкны тою кебек олы хисләр тәрбияләү зарурлыгын да искә алсак, укытучы өстенә нинди җаваплы эшләр төшкәнен сиземләве авыр түгел. Бу очракта дәресләр уздыру белән чикләнү һич мөмкин түгел. Системалы һәм планлы рәвештә класстан тыш эшләр дә

оештырырга туры килә. Уку-укыту процессының бу мөһим ягы укучы шәхесен формалаштыруда бик кирәкле, нәтиҗәле чара булып тора. Дәрестән тыш чаралар үткәрү вакытында укучыларга мөстәкыйль, иҗади актив булырга, үзләрен танытырга мөмкинлек туа.

Дәрестән тыш эшләр дәрес алдына куелган белем һәм тәрбия бирү мәсьәләләрен чишүне күз алдында тоталар, һәм аларның төп максаты- укучыларда әдәбиятны тирәннән өйрәнүгә, халыкның рухи хәзинәсеннән мөмкин кадәр тулырак файдаланырга, аны сакларга һәм баетырга омтылыш тудыру.

Дәрестән тыш эшләр уку эшләре кебек үк, гомумдидактик принципларга нигезләнеп оештырылырга тиеш: максатчанлык, фәннилек, системалылык, эзлеклелек, укучыларның яшь һәм индивидуаль үзенчәлекләрен исәпкә алу, балаларның мөстәкыйльлелеге һәм иҗади активлыгы, тормыш белән бәйлелек. Беренчедән, ул ирекле-ихтыяри булырга, ягъни укучыларның үз ихтыярларына тәңгәл килергә тиеш. Әйтик, һәрбер эшне оештыруда, аны үткәрүдә укучы балалар үзләре теләп катнаша, үзләре башлап йөри, үзләре башкаларны әйди икән - бу инде тәрбия эшләренең дә уңышлы барачагына бер ныклы һәм ышанычлы шарт.

Әлбәттә, сыйныфтан тыш эшләрнең дәресләр белән тыгыз бәйләнештә булуын онытмаска кирәк. Чаралар укучыларның әдәбият турындагы белемнәрен киңәйтәләр, тирәнәйтәләр, ныгыталар. Укытучы алдында укучыны җәлеп итү бурычы тора.

3. Сыйныфтан тыш эшләрнең тематикасы, юнәлешләре, төрләре

Сыйныфтан тыш эшләрнең тематикасы, юнәлешләре, төрләре бик күп. Мәктәпләрдә түгәрәкләр, әдәби берләшмәләр, татар теле атналыклары, татар халкының бай гореф-гадәтләре, йолалары, халык авыз иҗатына, шагыйрь, язучы, галим, якташ язучылар иҗатына, эшчәнлегенә, туган якны өйрәнүгә, һәм башка бик күп темаларга кичәләр, класстан тыш уку дәресләре, конференцияләр, диспутлар, әдәби очрашулар, бәйгеләр, ярышлар кебек төрле эшләрне оештырырга мөмкинлек бар.

Класстан тыш эшләр системасында иң мөһим, әһәмиятле урынны укучыларның мөстәкыйль укуы белән җитәкчелек итү алып тора. Укытучы укучыларның нәрсә һәм ничек укуларын исәпкә ала, китапханәләр белән һәм китап уку белән бәйле булган класстан тыш эшләр үткәрә, укучыларның яшь һәм индивидуаль үзенчәлекләрен, хәзерлек һәм аңлау дәрәҗәләрен исәпкә алып, укучыга китап сайларга булыша, укылганнар йогынтысында үсү-үзгәрүен күзәтеп тора.

Класстан тыш эш төрләрен мәктәп практикасында гаять зур популярлык казанганнары - **иртәләр һәм кичәләр.** Эшнең бу төрендә укучыларны сан ягыннан да күбрәк катнаштыра алу мөмкинлеге бар. Иреклелек һәм активлылыкның чиге юк. Кызыклы ярышлар, конкурслар, бай эчтәлекле чыгышлар белән укучыларны җәлеп итәргә була. Кичәләр һәм иртәләрне әзерләгәндә, җыр-бию, сәнгатьле сөйләү күнегүләре, спектакльләр күрсәтүгә, инсценировкаларга хәзерлек алып барыла. Кичәләрнең укучыларга тәрбияви йогынтысы да, белем бирү һәм укучыларның сәләтен төрле яктан ачу мөмкинлекләре дә зур.

Кичәләр, иртәләрне төрле темаларга үткәрергә мөмкин. Мәсәлән, эш процессында милли үзаң, милли рух тәрбияләү, туган якны, аның кешеләре белән ныклап танышу, әдипләрнең тормыш юлын, иҗатын өйрәнү, туган тел байлыкларын барлау, аңа карата ярату хисләре тәрбияләү кебек максатларны тормышка ашыру мөмкинлеге зур. Бу темаларның һәркайсына карата иртәләр-кичәләр үткәрергә була. Мәсәлән, безнең мәктәптә туган якны өйрәнү максатын тормышка ашырып: “Авылымда тарих эзләре”, “Авылым горурлыгым”, “Авылым матбугат битләрендә”, “Якташ язучыларыбыз”, “Сөйлим дисәм, сүзләрем күп...” кичәләре үткәрелде. Милли гореф-гадәтләр, йолаларны киләчәк буынга җиткерү максатыннан: “Халкымның күңел җәүһәрләре”, “Әбием сандыгы”, “Минем гаиләм - минем горурлыгым”, “Шушы яктан, шушы туфрактан без”, “Аулак өйдә”, “Нәүрүз бәйрәме”, һәм халкыбыз тарихын, үткәнен яктырткан әдәби әсәрләргә нигезләнеп әзерләнгән кичәләр дә үткәрелде. Халкыбызның авыз иҗаты күп төрле. “Табышмак әйтәм- җавап тап”, “Бәетләр һәм мөнәҗәтләр”, “Мәкальләрдә - халкым зирәклеге” исеме астында кичәләр үткәрү укучыларда намуслылык, гаделлек, хезмәт ярату, җаваплылык, тыйнаклык кебек уңай

сыйфатлар формалаштыруда, аң-белем бирүдә, халкыбызның зирәклегенә, тапкырлыгына тагын бер кат ышануга зур этәргеч булачак.

Тел дәресендә өйрәнелгән материалны ныгыту өчен төрле конкурс- бәйгеләр, викториналар үткәрү дә балаларны кызыксындыра, мондый ярышларда алар теләп катнашалар. “Туган телем- матур гөлем”, “Әткәм- әнкәмнең теле- минем туган телем”, “Туган тел җәүһәрләре”, “Антонимнар һәм синонимнар илендә” кичәләрендә сәнгатьле сөйләм, ярыш, конкурс, җыр-моң, уен төрләре кулланылды. Кызыклы биремнәр, табышмаклар, кроссвордлар, ребуслар, тестлар укучыларга компьютерда тәкъдим ителә.

Әдәби- музыкаль кичәләр, үз төбәгебездә яшәп иҗат итүче язучы-шагыйрьләр белән очрашулар, җирле һөнәрчеләр белән танышулар укучыларда туган ягыбызга мәхәббәт тәрбияли. “Шушы яктан, шушы туфрактан без”, “Авылымның урамын кабат-кабат урадым...” исемле кичәләр алда куелган максатларны тормышка ашыру максатыннан үткәрелде.

Дәресләрдән тыш тәрбия эшләре алып бару – балаларга төп белем бирүнең, аларны шәхес буларак үстерүнең аерылгысыз бер өлеше. Чыгарылыш квалификация эшебездә ана теле дәресләрендә дәрестән тыш чараларны куллану үзенчәлекләрен тикшереп, түбәндәге нәтиҗәләргә килдек.

1. Дәрестән тыш эш – дәрес кысаларына бикләнмәгән, әмма шул ук вакытта балаларның белемен да, зиһенен да үстерә торган, аларның, гамали шөгыльләренә, зәвыкларына, сәләт һәм мөмкинлекләренә уңай тәэсир иткән, әлеге файдалы чараларның һәммәсен ял һәм төрле уеннар белән бергә бик тә оста бәйли алган тәрбия эше. Мондый чараларны үткәрүдә укытучылар үзләре дә, ата-аналар да, башка оешма вәкилләре дә катнашырга мөмкин.

2. Ана теленә – туган телгә багышланган дәрестән тыш эшләр – белем һәм тәрбия эшенең аерылгысыз өлеше. Мәктәп һәр укучыны, булсын башлангыч, булсын өлкән сыйныф укучысын, сөйләм культурасына ия булырлык итеп тәрбияләргә, аңа туган тел турында тирән мәгълүмат бирергә бурычлы. Бу бурычны тормышка ашыруда, теоретик һәм методик яктан югары сыйфатлы дәресләр бирү белән беррәттән, дәрестән тыш эшләр дә укытучыга зур ярдәм итәләр. Укучыларны мәктәптә, сыйныфта чыгыш ясарга, моның өчен материалларны мөстәкыйль сайларга һәм әзерләргә өйрәтү, дәрестән тыш вакытта чишү өчен төрле башваткычлар, шарадалар, ребуслар уйлату, аларны төзетү, хәбәрчелек эшенә өйрәтү, телнең тарихы, телдәге аерым сүзләрнең һәм җөмләләрнең, сүзтезмәләрнең килеп чыгышы белән таныштыру – болар барысы да туган телгә мәхәббәт, иҗади актив шәхес тәрбияләүдә әһәмиятле чаралар.

3. Дәрестән тыш эшләрне уздырганда, тиешле методик принциплар күз уңында булырга тиеш. Беренчедән, дәрестән тыш эшләрдә катнашу-катнашмавын сайлауда укучы ирекле. Икенчедән, дәрестән тыш эшләрдә катнаштыру өчен, укучыларны яхшы яки начар укучыларга бүләргә ярамый. Укучыны, ничек укуына карамастан, дәрестән тыш эшләргә җәлеп итү мөһим, чөнки укытучының төп максаты – уку предметына кызыксыну тудыру. Өченчедән, дәрестән тыш эшләрне тел дәресләре белән органик рәвештә бәйләп алып барырга кирәк, бу очракта грамматиканың кагыйдәләр җыелмасы гына булмыйча, тел законнары турындагы кызыклы фән булуын укучыларга тирәнрәк һәм мавыктыргычрак итеп аңлатырга мөмкинлек туа.

4. Дәрестән тыш эшләр белем һәм тәрбия бирү мөмкинлекләре ягыннан тирән уйланылган, формасы ягыннан кызыклы һәм мавыктыргыч булырга тиеш. Дәресләр белән тыгыз бәйләнештә оештырылырга, әмма, алардан аермалы буларак, мөстәкыйльлек, иҗади активлык, материаллар күплеге белән аерылып торырга, бизәкле һәм эмоциональ итеп алып барылырга тиеш.

5. Сайланган эш төрләре, аларның максатлары һәм материаллары укучыларның яшь үзенчәлекләренә яраклы булсын. Дәрестән тыш эшләр мөмкин кадәр күбрәк укучы катнашында хәзерләнергә һәм оештырылырга тиеш.

6. Туган телгә багышлап дәрестән тыш эшләр уздыру җитди һәм катлаулы мәсьәлә булып тора. Дәрестән тыш эшләрне киң планда һәм максатка юнәлдереп алып бару өчен, укытучының үзеннән иҗади фикер йөртү һәм зур тырышлык сорала. Шунысын мөһим: укучы, активлыгын күрсәтеп, үзе өчен тәҗрибә туплап, үзенең талантын ача, аның үз-үзенә ышанычы арта, кеше арасында үз-үзен тотышы да камилләшә.

Гомумән, туган телгә багышлап үткәрелгән дәрестән тыш эшләр укучыларның активлыгын күтәрүгә, белем һәм культура дәрәҗәсен, сөйләм телләрен үстерүгә, дөньяга карашларын киңәйтүгә, аларны җәмәгать эшләренә җәлеп итәргә, матурлыкны аңларга өйрәтергә ярдәм итә. Тел турындагы кичәләр, атналыклар, айлыклар, олимпиадалар мәктәп балаларында бу фәнгә карата кызыксыну уяталар, алар ярдәмендә укучылар туган телнең нечкәлекләренә төшенәләр.

Файдаланылган әдәбият

Норматив документлар:

1. «Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасында башка телләр турында» Татарстан Республикасы Законы (2004 ел, 1 июль). Рәсми сайты:

http://tat.gossov.tatarstan.ru/dokument/pasport_zak/1992/1560_XII

2. «2004-2013 нче елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы Дәүләт программасы» (2004 ел, 11 октябрь). Рәсми сайты:

http://prav.tatarstan.ru/tat/docs/post/post1.htm?page=8&pub_id=314082

3. Татар урта мәктәпләре өчен әдәбият программалары. 5-11 нче сыйныфлар / Ф.Хатипов, А.Әхмәдуллин. − Казан, “Мәгариф”, 2005. 4. Татар телендә гомуми төп һәм урта белем бирү мәктәпләре өчен ана теленнән программа (5-9 нчы сыйныфлар). Төзүче-авторлары: Г.Р. Галиуллина, М.М. Шәкүрова. − Казан, 2013

Методик һәм фәнни хезмәтләр

Татар телендә:

1. Асылгәрәева Р.Ә. Бәйге камиллеккә чакыра.// Мәгариф. −2000. − №8. − 46-48 б.
2. Асылгәрәева Р.Ә. Урта мәктәптә татар телен укыту методикасы: Программа.– Казан: ТДГПУ, 2003. − 67 б.
3. Әминев А.Г., Әдһәмова Г.М. Урта мәктәптә әдәбият укыту методикасы. − Казан, Тат.кит. нәшрияты, 1977.
4. Әсәдуллин А.Ш. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар теле укыту методикасы нигезләре / А.Ш.Әсәдуллин, Р.А. Юсупов. – Казан: Мәгариф, 1998. – 151 б.
5. Биктаһиров К., Галиуллин Т. Әдәбиятны ничек укытырга?. Мәгариф. − 2003. − №2.
6. Вагыйзов С.Г. Кызыклы грамматика: Укытучылар өчен кулланма / С.Г. Вагыйзов. – 3-нче басма, тулыл. – Казан: Мәгариф, 2002. – 207 б.
7. Вагыйзов С.Г., Вәлитова Р.Г. Башлангыч мәктәптә татар теле методикасы / С.Г.Вагыйзов, Р.Г.Вәлитова. – Казан: Мәгариф, 2003. – 415 б.
8. Вафин Ф. Татар теле атналыгы.// Мәгариф, 2005, №10, 89 бит.
9. Вәлиева Ф. Әдәп төбе − матур гадәт. // Мәгариф.−1999.− №10.− 73 б.
10. Вәлиева Ф. Татар теленнән класстан тыш эшләрне оештыру.// Мәгариф. −1999. − №11. − 40-42 б.
11. Вәлиева Ф. Туган тел кичәсе / Ф.Вәлиева. – Совет мәктәбе. – 1974. – № 6.
12. Вәлиева Ф.С. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы / Ф.С.Вәлиева, Г.Ф.Саттаров; ред. Р.Газизов; ф. ред. Г.Ф. Саттаров. – Казан: Раннур, 2000. – 455 б.

СЫЙФАТ

Сәлахова Ләйлә Шамил кызы,
“Тау Иле урта мәктәбе”, Мамадыш районы

Тема: Сыйфат. (6 нчы сыйныф (татар төркеме) өчен татар теленнән дәрес эшкәртмәсе)

Дәрес барышы

1. Оештыру.

Укучыларның дәрескә әзерлеген тикшерү.

Укытучы өчен максат: балаларда яхшы кәеф, эшлисе килү халәте тудыру.

Укучылар өчен максат: дәрескә игътибар булдыру.

Укытучы: -Хәерле көн, укучылар!

-Кәефләрегез ничек? “Көнне яхшы сүз белән башласаң, бөтен көнең яхшы үтәр”,- диләр. Әйдәгез әле, бер-беребезне яңа көн белән котлыйк.

-Хәлләрегез ничек?

-Сез дәрескә әзерме?

Укучылар: -Хәерле көн, сезгә дә!

-Әйбәт.

-Сезне яңа көн белән котлыйбыз!

-Рәхмәт, әйбәт.

-Әйе, әзер.

2.Белемнәрне актуальләштерү

Өй эшен тикшерү.

Укытучы өчен максат: үткән теманы үзләштерү дәрәҗәләрен ачыклау.

Укучылар өчен максат: өй эше дөреслеген тикшерү.

-Сезгә өй эше нәрсә бирелгән иде? Эшли алдыгызмы?

-71 нче күнегү. Исемнәргә морфологик анализ ясарга, Туган ил турында мәкальләр алып килергә иде.

Морфологик анализ: Юл ташларына – исем, уртаклык, берлек санда, юнәлеш килешендә, 3нче зат тартым белән төрләнгән, тезмә исем, җөмләдә хәл. Аккошлар – исем, уртаклык, күплек санда, баш килештә, тартым белән төрләнмәгән, кушма исем, җөмләдә ия. Юлларның – исем, уртаклык, күплек санда, иялек килешендә, тартым белән төрләнмәгән, тамыр исем, җөмләдә тәмамлык.

-Яхшы, булдыргансыз.

- Ә хәзер үткән дәреснең темасын ныгыту максатыннан тест эшлибез.

Тест биремнәре (карточка бирелә).

1. Исем белдерә:

а) предмет яки затларны

б) предметларның исәбен яки билгесен

2. Ялгызлык исемнәр:

а) зур хәрефтән языла

б) кечкенә хәрефтән языла

3. Исемнәр ясалышы ягыннан ... төргә бүленә.

а) дүрт; б) алты

4. Тартым кушымчалары ярдәмендә ... белдерелә.

а) предметның кайсы затка караганлыгы

б) предметны эшләгән кеше

5.Килеш кушымчасы – кушымча.

а)бәйләүче

б) төрләндерүче

Тестны эшләү (бәяләү).

3.Уку мәсьәләсен кую.

1.Текст уку.

Күк йөзен соры болытлар каплаган. Көн дә яңгыр ява. Табигатьнең кәефе начар...

Менә берничә көннән соң бу ямьсез көннәр, матур кояшлы көннәр белән алышынды. Бик озак яуган яңгырлардан соң, коры көннәр башланды. Гүя табигатьнең чытык чырай белән яшисе килмәде, ахрысы. Бөтен җирдәге пычрак баткаклыклар көчле җил һәм көләч кояшның бердәм эшләве нәтиҗәсендә, бөтенләй булмагандай, кибеп бетте. Табигатьнең йөзе ачылганга, кешеләрнең йөзләрендә шатлыклы елмаю балкыды. Ни әйтсәң дә, тормыш ямьле шул.

-Текстта сүз нәрсә турында бара?

- Яңгырлар ява, ә аннан соң матур көннәр башлана.

-Димәк, җирдә һәр нәрсә чиратлаштырыла. Көннәр нинди генә булмасын һәр туган көнгә шатланып яшәргә кирәк!

-Нинди? соравына җавап биргән сүзләрне табабыз.

-Соры, начар, ямьсез, матур, кояшлы, коры, чытык, пычрак, көчле, көләч, шатлыклы, ямьле.

-Алар нәрсәләр?

-Сыйфатлар.

-Безнең дәресебезнең темасы нинди булыр?

- Үзебезгә нинди максатлар куярбыз икән?

-Сыйфат турында күбрәк белү; аны башка сүз төркемнәреннән аера белү; сөйләм төзүдә аларны куллану.

4.Уку мәсьәләсен чишү.

-Димәк, безнең бүгенге дәресебезнең темасы: “Сыйфат” булыр.(1 нче слайд)

-Ул нәрсәне белдерә?

-Предметның билгесен белдерә.

-Әйе, дөрес.

-Сораулары нинди?(2 нче слайд)

-Нинди? Кайсы? Кайдагы? Сорауларына җавап бирә.

-Әйе, слайдны карыйбыз.

-Сыйфат белдергән билгеләрне карыйк. (3 нче слайд)

1) Бирем: Һәр билгегә өчәр мисал әйтергә, дәфтәргә язарга.

1.Төсне белдергән сыйфатлар:

2.Тәмне:

3.Форманы:

4.Күләмне:

5.Физик сыйфатны:

6.Холкы:

7.Вакытка, урынга мөнәсәбәт:

1.Ак, кызыл, сары.

2.Тәмле, ачы, төче.

3.Түгәрәк, шакмак, озынча.

4.Зур, кечкенә, вак.

5.Кайнар, салкын, эссе.

6.Акыллы, усал, юаш.

7.Кичке, иртәнге, урмандагы.

-Яхшы, булдырдыгыз. Ә сыйфат ачыклаган сүз – сыйфатланмыш дип атала. Мисал китерик әле.

-Кызыл (сыйфат) алма (сыйфатланмыш).

-Хәзер ясалышы ягыннан сыйфатларның төрләрен белербез. 4 нче слайдны карыйбыз.

-Ясалышлары ягыннан сыйфатлар нинди була?

-Мисаллар китерәбез.

-Тамыр(ак), ясалма(аксыл), кушма(аккош), парлы(ап-ак), тезмә(ак төстәге).

2)Сыйфат дәрәҗәләре. 5нче слайдны карыйбыз. Ничә дәрәҗәсе бар?

-4 дәрәҗәсе бар.

-Гади (сары), чагыштыру(сарырак), артыклык(сап-сары), кимлек(саргылт).

-Әйе, дөрес. Алар белән җөмләләр төзибез.

-Чебиләр кечкенә чакта сары төстә була. Алсуның чәче Гөлнарныкына караганда сарырак. Күрше кызы сап-сары күлмәк кигән. Китапханәдән саргылт тышлы китап алдым.

- Бик яхшы.

-Сыйфат дәрәҗәләре нәрсә аңлата? -Аларны без ни өчен кулланабыз? --Алар булмаса безгә җөмлә төзергә җиңел булыр идеме?

-Җөмләләрнең мәгънә төсмерен үзгәртү өчен кирәк.

-Әйе, бик дөрес уйлыйсыз.

-Ә җөмләдә нинди җөмлә кисәкләре белән белдерелә икән?

-Аергыч, хәбәр, хәл.

6 нчы слайдны карыйбыз.

-Һәр очракка берәр мисал уйлыйбыз, тактада язабыз.

1. Бүген көн матур.(хәбәр)

2. Минем яңа күлмәгем бар.(аергыч).

3. Апа матур җырлый.(хәл)

3) Дәреслек белән эш.

-Хәзер дәреслекләрне ачабыз. 72 нче күнегүне карыйбыз. Сәнгатьле итеп укыйбыз. Сыйфатларны табып, аларга сораулар куябыз.

-Гүзәл, хуш исле, назлы,язгы, энҗе,иксез-чиксез, калын, матур, бәрәкәтле, уңайлы, уңдырышлы, мул сулы, кара, биек, көмеш сулы, гүзәл (нинди?).

-Яхшы, молодцы.

-75 нче күнегүне язмача эшлибез. Җөмләләргә сыйфатланмыш өстәп язарга.

4)Сыйфатларның исемләшүе. 7нче слайдны карыйбыз.

-Сыйфат кайсы очракта исемләшә?

-Сыйфат ачыклап килгән исем төшеп калса, сыйфатлар исемләшә.

-Мисаллар китерәбез: тактага карыйбыз, мәгънәләрнен аңлатабыз.

-Теле озынның акылы кыска. Теле татлының дусты күп. Эшлекленең эше бетәр, эшлексезнең көне үтәр. Инсафлының теле саф. Көчледән тау курыккан. Һөнәрле үлмәс, һөнәрсез көн күрмәс. - Батыр бернәрсәдән дә курыкмый. Карт капка төбенә чыгып утырды. Олыларны хөрмәт итәргә кирәк.Олыласаң олыны, олыларлар үзеңне.

5.Физкультминут.

-Әйдәгез, хәзер ял итеп алыйк.

Торып басабыз һәм музыкага биибез. (Татарча бию көе куела).

Музыка туктагач, сорауларга җавап бирергә кирәк булыр.

(Музыкага бию һәм сорауларга җавап бирү).

- Рәсемгә карап, нинди? соравына җавап биргән сүзләрне әйтергә.

- Сары, зур, йомшак.

- Чагыштыру дәрәҗәсендәге сыйфатны табыгыз.

- Матуррак.

- Исемнәргә сыйфатлар өстәгез: ... парта, ... ишек, ... кыңгырау, ... күлмәк.

- Уңайлы парта, ачык ишек, зур мәктәп, соңгы кыңгырау, яңа күлмәк.

6.Ныгыту.

- Яхшы, молодцы! Хәзер теманы ныгыту өчен иҗади диктант язабыз.

1)Иҗади диктант язу:Бу кем? Ул нинди?

1. Мәктәп җитәкчесе - ...

2. Поездда, трамвайда, автобуста баручы кеше - ...

3. Тәҗрибәле, сугышларда катнашкан кеше - ...

4. Спорт ярышларында җиңүче кеше - ...

5. Хор белән җитәкчелек итүче кеше - ...

6. Дәресләр арасы - ...

7. Ел вакытлары - ...

8. Халык авыз иҗаты - ...

- Директор –таләпчән, пассажир - намуслы, ветеран –хөрмәткә лаек, призёр- җитез, дирижёр-оста, тәнәфес- озын, кыш- салкын, фольклор- борынгы.

2) Карточкалар белән эш.

Бирем: Сыйфатларга сыйфатланмыш өстәп язарга, алар белән җөмлә төзергә.

Акыллы, җитди, таза, батыр, кирәкле, ачы, караңгы, йомшак, көмеш, ак, кайнар.

- Акыллы галим, җитди кеше, таза имән, батыр сугышчы, кирәкле эш, ачы балан, караңгы төн, йомшак мендәр, көмеш алка, ак кар, кайнар аш.

Безнең бакчада таза имән үсә. Муса Җәлил батыр сугышчы булган. Кирәкле эш эшләсәң, көн үткәне сизелми. Иң ахырда ачы балан өлгерә. Мин үземнең йомшак мендәремне яратам. Әти әнигә көмеш алка бүләк итте. Урамда ак кар ява, ә без өйдә кайнар аш ашыйбыз.

3)Рәсемнәр белән эш.

-Рәсемдә нәрсә сурәтләнгән? -Кышкы көн.

-Кышкы көн нинди? -Көн салкын түгел, матур.

-Балалар нишли? -Балалар уйный, чана шуа, кар атышлы уйныйлар.

-Балаларның кәефләре нинди? -Аларга күңелле.

-Ә бу рәсемдә нәрсә күрәбез? -Кыш. Кар ява. Бөтен җир ак.

-Балалар нәрсә ясыйлар? -Балалар Кар бабай ясыйлар.

-Кар бабай нинди? -Кар бабай зур һәм матур.

-Зур, матур, күңелле сүзләре нинди сүз төркемнәре булды?

-Сыйфатлар.

-Алар җөмләләрне нишләтә?

-Җөмләләрне матурлыйлар.

7. Рефлексия.

-Укучылар, бүген без дәрестә нишләдек?

- Сыйфатның предмет билгесен белдерүен, нинди? кайсы? кайдагы? сорауларына җавап бирүен, сыйфат ачыклаган исемнең сыйфатланмыш икәнлеген, җөмләдә күбесенчә аергыч, хәбәр һәм хәл булып килүен белдек.

-Нинди максат куйдык? Максатка ирештекме? Үзегез өчен яңалык булдымы?

-Нинди авырлыклар булды? Алдагы дәресләрдә дә белемнәрне тиешенчә куллана алырсызмы?

-Әйе, максатыбызга ирештек. Авырлыклар булды, ләкин без аларны чиштек.

8. Билге кую (үзбәя).

- Бүгенге дәрестә үзегезгә нинди билге куяр идегез?

“Мин барысын да аңладым, дустыма ярдәм итә алам” – “5”.

“Мин аңладым, эшли алам” – “4”.

“Мин аңладым, тик сорауларым калды” - “3”. (Укучылар үзләренә билге куялар).

9. Өй эше бирү.

1. 51 нче биттәге сорауларга җаваплар әзерләргә, 76 нчы күнегү сыйфатларны сыйфатланмышлары белән бергә язып алырга.

2. ”Кышкы көн” дигән темага кечкенә хикәя язарга. Хикәядә сыйфатларны мөмкин кадәр күбрәк кулланырга.

-Бүген алган белемнәрегезне киләчәктә куллана белерсез дип ышанам.

-Дәрестә актив катнашуыгыз өчен рәхмәт. Дәрес тәмам. Сау булыгыз.

ЧТО ТАКОЕ СИММЕТРИЯ? ИЗДЕЛИЕ «БАБОЧКА»

Сибгатова Фания Саубановна,
МБОУ «СОШ с.Манзарас», Кукморский район

Тема	Что такое симметрия? Как получить симметричные детали? Работа с бумагой . Изделие «Бабочка» (2класс)
Цель темы	Сформировать представление о новом способе работы с бумагой «симметричное вырезывание», Тренировать мыслительные операции: анализ, сравнение, умение действовать по установленному правилу; развивать внимание, мелкую моторику рук. Воспитывать эстетические чувства, аккуратность, веру в свои силы.
Планируемый результат	Иметь представление о таком виде работы с бумагой как симметричное вырезывание. Уметь выполнять детали из бумаги, используя способ «симметричного вырезания».
Тип урока	Открытие нового знания
Основные понятия	Понятия: - симметричное вырезание - ось симметрии
Межпредметные связи	Технология, математика, окружающий мир, экология
Средства обучения	**Учебники, учебные пособия**. <u>Для учителя:</u> - методические материалы, сопровождающие ФГОС НОО

	(примерная программа по технологии, планируемые результаты, оценка достижений планируемых результатов) - УМК по технологии (программа, учебник, рабочая тетрадь, методические пособия и книги для учителя).
Организация пространства	Работа фронтальная, индивидуальная, в парах

Этапы урока	**Деятельность ученика**	**Деятельность учителя**	**Обучающие и развивающие задания каждого этапа**
1. Мотивация к учебной деятельности	Самоопределяются к учебной деятельности	Настраивает детей на работу, фиксирует на доске карточки двух шагов учебной деятельности.	- Ребята, прежде чем мы начнём с вами нашу работу, посмотрите друг на друга, улыбнитесь. Я рада видеть ваши улыбки. Пусть этот день принесёт вам радость общения. -А начнём мы наш урок с загадки: Спал цветок и вдруг проснулся Больше спать не захотел. Шевельнулся, встрепенулся, Взвился вверх и улетел. (Бабочка.) -Верно. Что вы знаете о бабочках? Поделитесь своими знаниями об этом насекомом друг с другом (по вариантам рассказывают друг другу). Вслух рассказывает один ученик, остальные по желанию дополняют ответ. -Я хочу вам сказать о том, что 2017 год в нашей республике был объявлен годом экологии. Кто знает, что такое экология? А как вы думаете, как взаимосвязаны между собой такие слова как экология и бабочка? (Ответы ребят) -Совершенно верно. - А приходилось ли вам самим делать бабочку? (Да, нет.) - Сегодня на уроке вы этому научитесь. Вспомните, какие шаги учебной деятельности вы должны выполнить? (Сами понять, что мы не знаем, и сами должны открыть новое.) - С чего начнём свою

			работу? (С повторения.)
2 этап. Актуализация знаний и фиксация затруднения в пробном действии	Анализируют информацию. Работая в парах, вспоминают и рассказывают друг другу правила соблюдения техники безопасности на уроках труда. Анализируют и выполняют пробное действие	Организовывает фронтальную работу учащихся, используя дидактическую карту по технологии. Проводит инструктаж по технике безопасности, организуя работу в парах. Даёт задание для выполнения пробного действия Фиксирует возникшую проблему у детей	- Сейчас мы с вами будем создавать бабочку. Посмотрите внимательно на дидактическую карту. Что понадобится нам на уроке? (Белая и цветная бумага, ножницы, карандаш.) -Какие действия придётся совершить с бумагой, чтобы получить бабочку? - Сегодня на уроке мы будем работать с ножницами, клеем. **Работая в парах**, вспомните и расскажите друг другу правила, которые необходимо соблюдать при работе с ножницами, с клеем. **Задание для пробного действия.** - Попробуйте получить сами бабочку без трафарета. ***Учащиеся самостоятельно пытаются получить изделие без трафарета.*** - Итак, покажите своих бабочек. Половинки бабочек одинаковые? (Нет.) - Получилось выполнить задание? (Нет.)
3 этап. Выявление места и причины затруднения.	Восстанавливают выполненные операции и фиксируют в речи место, где возникло затруднение, анализируют и фиксируют в речи причину затруднения.	Организует выявление учащимися места и причины затруднения.	- Какое задание выполняли? (Мы должны были получить бабочку с одинаковыми половинками без трафарета, шаблона.) - Каким способом пытались воспользоваться? (Мы рисовали бабочек, вырезали их.) - Почему возникло затруднение? (У нас нет трафарета.) - Значит, какого способа мы пока не знаем? (Как получить бабочку без трафарета.)
4 этап. Построение проекта выхода из затруднения.	Формулируют цель, тему урока; определяют способ выхода из затруднения.	Руководит работой учащихся по построению проекта выхода из затруднения.	- Какую цель мы поставим перед собой на уроке? (Узнать, как получить одинаковые детали без трафарета.) - Сформулируйте тему нашего урока . - Вспомним, что можно делать с бумагой? (Рвать, мять,

			сгибать, склеить…) - Попробуйте воспользоваться способом «сгибания бумаги». Согните бабочку пополам. Совпали её стороны? (Нет.) - Нам необходимо, чтобы половинки были одинаковые и их стороны при сгибании по середине совпадали.
5 этап. Реализация построенного проекта.	Работают в парах, оказывая в сотрудничестве необходимую взаимопомощь.	Организует работу в парах, проводит инструктаж; обеспечивает контроль за выполнением задания через опрос и показ выполнения практических действий по технологической карте. Знакомит учащихся с понятиями: симметричное вырезание, ось симметрии.	- Давайте проведем небольшой эксперимент. Я предлагаю вам **<u>поработать в парах.</u>** Подумайте как, используя способ «сгибания бумаги», получить бабочку с одинаковыми половинками. Назовите правила работы в паре. ***Учащиеся обсуждают, выполняют задание в паре. Затем одна пара объясняет, как они выполнили задание, а остальные пары уточняют и дополняют*** - А в чём особенность нашей бабочки? (Рисовать надо только половинку и обязательно у сгиба листа.) - Такое вырезывание называется симметричным. Линию при сгибании, по которым части фигур совпадают, называются **осью симметрии**. - Сумели справиться с затруднением? (Да.) - Как выглядит симметрия в природе? (Примером симметрии служит человек, животные). -Каким образом она проявляется в технике? Симметрию можно наблюдать в архитектуре. Строя здания, строители четко придерживаются симметрии. Поэтому здания получаются такие красивые. Давайте посмотрим на проявления симметрии в природе и технике. (Показывает презентацию). - Есть ли среди окружающих вас предметов симметричные?

			- Молодцы! Хорошо поработали, теперь отдохнём
6 этап. Первичное закрепление во внешней речи.	Проговаривают алгоритм получения одинаковых симметричных деталей.	Организует фронтальную работу учащихся по проговариванию алгоритма получения одинаковых симметричных деталей.	- Сейчас вы будете работать самостоятельно, проговорим ещё раз алгоритм выполнения работы. - Какой будет первый шаг? (Взять лист любого цвета, согнуть пополам, обработайте линию сгиба кольцами ножниц.) - Что делаем дальше? (Рисуем только половинку бабочки и обязательно у сгиба листа.) - Какой будет последний шаг? (Вырезаем бабочку.)
7 этап. Самостоятельная работа с самопроверкой по эталону.	Выполняют самостоятельную работу, проверяют её по эталону	Предлагает выполнить самостоятельную работу. Осуществляетконтроль выполнения самостоятельной работы.	- А теперь сделайте бабочку с одинаковыми крылышками самостоятельно. ***Учащиеся работают.***- Что нужно сделать? (Проверить работу.) - Согните бабочку пополам, как показано на образце. Совпали стороны? Наложите крылышки друг на друга, они совпали? Получилось? - Молодцы!
8 этап. Включение в систему знаний.	Изготавливают изделие	Организует работу учащихся по информационной карте.	- Постарайтесь украсить свою бабочку различными узорами. Сами придумайте и создайте их, используя новый способ «симметричного вырезания». Узоры располагайте так, чтобы было одинаковое расстояние между ними. - Вот какие замечательные получились бабочки.
9 этап. Рефлексия учебной деятельности на уроке.	Фиксируют изученное новое знание; трудности, с которыми встретились на уроке; Оценивают собственную учебную деятельность на уроке с помощью	Осуществляет рефлексивный анализ учебной деятельности учащихся.	- Ребята, чтобы сегодня на уроке у вас получились такие замечательные работы, что нам пришлось повторить на уроке? (Способы работы с бумагой.) - Какое затруднение у вас возникло? (Мы должны были получить бабочку без трафарета, шаблона.) - Какой новый способ вы узнали? (Способ «симметричного вырезания».) - Какие у вас были ещё

	приема КЛИШЕ		затруднения в работе? Удалось ли вам их преодолеть? Над чем ещё надо поработать? (Ответы детей.) - Все потрудились отлично. -А теперь приготовим свои ладошки для подведения итогов урока. Прием КЛИШЕ Спасибо вам за урок!

Ф.ӘМИРХАННЫҢ “НӘҖИП” ХИКӘЯСЕНДӘ НӘҖИП ОБРАЗЫ

Фатыйхова Люция Шархинур кызы,
“Ядегәр авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе”,
Кукмара районы

Тема: Ф. Әмирханның “Нәҗип” хикәясендәге Нәҗип образына характеристика бирү **(VI сыйныфта әдәбият дәресе)**

Максат: Нәҗип образына характеристика бирү; образга характеристика бирү күнекмәләрен камилләштерү өчен шартлар тудыру; балаларда һөнәрле булуга омтылыш тәрбияләүне дәвам итү.

Дәреслек: Әдәбият. 5 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы / Ф.Ә.Ганиева, Л.Г.Сабирова.- Казан: Татар.кит.нәшр., 2014

Җиһазлау: компьютер, проектор, слайдлар, “Алты эшләпә” алымы өчен символик эшләпәләр.

Дәрес төре: белем-күнекмәләрне гомумиләштерү

Предметара бәйләнеш: рәсем, тарих, татар теле

Планлаштырылган нәтиҗәләр:

Метапредмет – сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен урнаштыра һәм гомумиләштерүләр ясый белү.

Предмет - хикәядәге төп геройның эш-гамәлләре аша характер сыйфатларын билгели алу, шәхси үзенчәлекләрен аңлау.

Шәхескә караган – әсәр геройларының эш-гамәлләрен анализлау аша әдәплелекнең зур кыйммәт икәнлегенә, һөнәрнең кеше тормышында зур әһәмияткә ия булуына төшенү.

Универсаль уку гамәлләре:

Танып белү УУГ:

- иҗади һәм эзләнү характерындагы проблеманы билгеләү;
- укытучының сорауларына җавап бирә, тиешле мәгълүматны таба белү;
- - уку барышында анализ (таркату) һәм синтез (берләштерү) гамәлләрен башкара белү.
- уку хезмәтендә үзеңә максат куя, бурычларны билгели алу.

Көйләгеч УУГ:

- билгеләнгән критерийга таянып, эш сыйфатына бәя бирә алу.

Коммуникатив УУГ:

- сөйләм этикеты нормаларын үтәү: исәнләшә, рәхмәт белдерә белү;
- укыту процессында катнашу;
- укытучының сорауларына җавап бирү;
- башкаларның сөйләмен тыңлый һәм аңлый белү.
- үз фикерләрен әйтә белү;
- парларда һәм күмәк эшли белү.

- әңгәмәдәшең белән сөйләшүне тәмамлый белү.

Шәхси УУГ:

- иптәшеңнең эшенә, фикеренә карата хөрмәт булдыру

Дәреснең технологик картасы

Дәрес этаплары	Укытучы эшчәнлеге	Укучы эшчәнлеге
I. Ориентлашу - мотивлашты ру 1.Уңайп сихологикхал эттудыру Максат: укучыларны уку хезмәтенә хәзерләү, балаларның игътибар-ларын туплау;	“Елмаю” җырының беренче куплеты яңгырый. (1 нче слайд) - Хәерле көн, укучылар! Кәефләрегез ничек? Әйдәгез әле, елмаеп, бер-беребезне сәламлик. Җырда әйтел-гәнчә, елмайсак, көннәр дә яктырыр, кояш та чыгар, безнең арада дуслык туар, дәресебез дә уңышлы үтәр. Әйдәгез, дәресне башлап җибәрик. Мин игътибарлы булуыгызны һәм дәрестә актив катнашуыгызны телим.	Укучылар, елмаешып, бер-берсен сәламлиләр.
II. Уку мәсьәләсе кую. **Максат :** яңа тема өйрәнүгә әзерләнү, уку мәсьәләсен формалаштыр у;	- Укучылар, мәкальләрнең ахырын әйтеп бетерегез әле. (2нче слайд) 1. 1. Һөнәр – утта янмый, суда батмый торган ..... 2. 2.Һөнәрле үлмәс, ... 3. 3. Егет кешегә .... 4. 4. Оста кулда .... - - Әлеге мәкальләрне нәрсә берләштерә? - - Сез нинди һөнәрләр беләсез? - - Укучылар, һөнәрләр бик күп. Дөньяда барлыгы 40 меңләп һөнәр барлыгы билгеле. - Нинди әсәрдә һөнәрле булу турында сүз бара? - - “Нәҗип” хикәясенең төп герое кем? - - Безнең бүгенге дәреснең темасы ничек булыр икән? - - Укучылар,	- хәзинә - һөнәрсез көн күрмәс. - җитмеш төрле һөнәр дә аз. - һөнәр бар. - алар барысы да һөнәр турындагы мәкальләр. - уен коралларында уйнау, рәсем ясау һ.б. - Ф. Әмирханның “Нәҗип” хикәясендә. - Нәҗип. - “Нәҗип” хикәясендә Нәҗип образы. - “Нәҗип” хикәясендәге Нәҗип образына характеристика бирү, аңа хас сыйфатларны билгеләү.(3нче слайд)

	дәрескә нинди максат куярбыз?	
III. Уку мәсьәләсен адымлап чишү **Максат :** белемнәрне гомумиләштерү	1. Образларга туры килә торган фикер һәм гыйбарәләрне геройларның исемнәре белән уклар ярдәмендә тоташтырыгыз. (4нче слайд)	Укучылар уклар ярдәмендә геройларга туры килә торган фикерләрне тоташтыралар.
	- Укучылар, кайсы образга карата фикерләр күбрәк булды? - Ни өчен дип уйлыйсыз?	- Нәҗип образына - Нәҗип – әсәрнең төп образы, шуңа күрә ул тулырак ачылган
2.“Алты эшләпә” алымын куллану. **Максат :** фикерләү сәләтен үстерү, образны төрле яктан карау, һәр сыйфатка аерым-аерым игътибар итеп, уртак бер фикергә килеп, тулы бер картина тудыру.	Укучылар, 6 төркемгә бүленеп, үзебезгә эшләпәләр сайлап алыйк әле. Һәр төркемнең бурычын искә төшереп үтик әле. (5 нче слайд) - - Әйдәгез, төркемнәрдә эшне башлап җибәрик. Ак эшләпә ияләре, сүзне сезгә бирәбез. Сары эшләпә ияләренең фикерен тыңлыйк. - Кара эшләпәлеләр ничек уйлый? Кызыл эшләпә сайлаучылар, сезнең фикерегез ничек? - - Яшел эшләпәлеләр, чират сезгә. Үз фикерегезне ничек җиткерерсез икән? - - Нәтиҗә ясар өчен, сүзне зәңгәр төстәге эшләпә сайлаучыларга бирәбез.	Укучылар үзләренә эшләпә сайлыйлар. 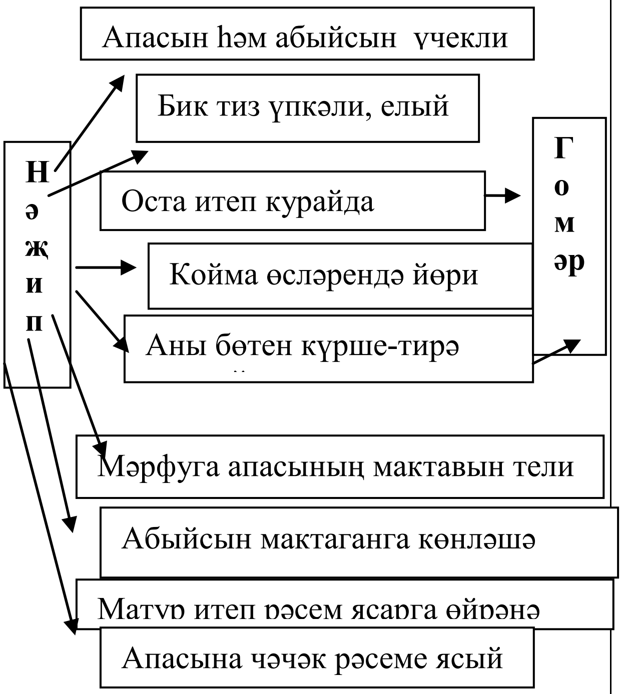 Һәр төркем үзенең ничек фикер йөртергә тиешлеген искә төшерә. - Нәҗип гаиләдә төпчек малай. Ул бик көйсез, елак. Апасы һәм Гомәр исемле абыйсы бар. Гомәр курайда уйный белә. Нәҗип абыйсыннан көнләшә, аны һәм апасын үчекли. Мәрфуга апасына ошарга теләп, төрле башсызлыклар эшли. Соңыннан аның да һөнәре барлыкка килә, ул матур итеп рәсем ясый башлый. - Нәҗип - талантлы малай. Ул бик

		матур итеп рәсем ясарга өйрәнә, үз хисенә хуҗа була беләә. - Нәҗип – елак, көнче малай. Башта үзенең кулыннан бер эш тә килми, сыннарны да матур ясамый. Түбә башларында йөри, ахыры ничек бетәсен уйламый. - Нинди начар малай! Кулыннан бер эш килми! Җитмәсә елак, көнче! Башсыз! - Нәҗипнең дә һөнәре барлыкка килде! Карагыз әле, нинди матур рәсем ясый ул! Апаларына да матур итеп кенә эндәшә! Һөнәре юк, бик тә көйсез, Елак малай ул Нәҗип. Үсә төшкәч үзгәрә ул, Рәсемнәре гаҗәеп. - - Нәҗип башта тискәре тойгылар гына уятса, соңыннан күңелдә соклану да барлыкка килә. Аның да һөнәре барлыкка килә, ул кешеләргә файда эшли башлый.
3. “Кәрзин” алымын куллану. **Максат**: төшенчәләр-не тупларга һәм алар арасында бәйләнеш тудырырга ярдәм итү.	- Укучылар, үскәч, Нәҗип үзенә нинди һөнәр сайлар икән? - Ни өчен шулай уйлыйсыз? - Матур итеп рәсем ясау өчен, нинди сыйфатларга ия булырга кирәк? - Бу сыйфатлар Нәҗиптә бармы? - Рәсем сәнгате кайчан барлыкка килгән икән? - Галимнәрнең тикшерүләре буенча, рәсем сәнгате таш гасырның ахырында барлыкка килгән. Кешеләр иң гади рәсемнәрне тау кыяларына ясый башлаганнар. - Сез нинди татар рәссамнарын беләсез? - Нәҗипнең тагын нинди һөнәргә сәләте бар дип уйлыйсыз? - Нинди танылган скульпторларны беләсез?	- Ул, бәлки, рәссам булыр - Ул матур итеп рәсем ясарга өйрәнә. - Игътибарлы, сабыр, кызыксынучан булырга, төсләрне дөрес итеп сайлый белергә һ.б - Бар. - Бик борынгы заманнарда ук. - Харис Якупов, Илдар Ханов, Илдар Зарипов, Лотфулла Фәттахов һ.б. – Скульптор булырга, чөнки ул балчыктан Мәрфуга апасының сынын ясый. - Бакый Урманче һ.б
Физкультминутка **Максат**: ял итү, алга таба актив эшчәнлеккә	-Хәзер Ял итеп алыйк. (6нчы слайд)	Музыка астында төрле хәрәкәтләр ясыйлар.

ирешү		
3.“Диам анта” алымын куллану **Максат:** фикерләү сәләтен үстерү,	- Укучылар, әйдәгез, Нәҗип образы буенча диаманта языйк.	Әсәр башындагы Нәҗип Әдәпсез, кенче Елый, көнләшә, кылана. Егет кешегә җитмеш төрле һөнәр дә аз. Рәсем ясый, мактанмый, көнләшми Тәрбияле, һөнәрле Әсәр ахырындагы Нәҗип
III. Рефлексия, бәяләү 1. Өй эше **Максат:** укучыларның шәхси мөмкинлекләрен күздә тотып өй эшен ике дәрәҗәдә бирү;	Өй эшен 2 вариантта тәкъдим итү. (7нче слайд) 1) “Минем һөнәрем” дигән темага хикәя язарга; 2)”Һөнәрләр дөньясында” дигән темага чыгыш әзерләргә.	Үзләренә ошаган эшне сайлап алалар.
2. Дәрескә гомуми бәя кую. **Максат:** укучыларның фикерләрен белү.	- - Укучылар, Нәҗип дигән исемнең мәгънәсен беләсезме? Ул нәрсәне аңлата? - -Укучылар, сезнең танышла-рыгыз арасында Нәҗип исемле кешеләр бармы? - - Аларның исеме җисемнәренә туры киләме? - - - “Нәҗип” хикәясендәге Нәҗипкә исеме аңлаткан сыйфатлар хасмы? - -Укучылар, поэтик ономастиканың роле бик зур. Әдәби геройга исемне язучылар аңа хас	Укучылар җавап бирәләр. Аннары экранда күрсәтелә. (8нче слайд) 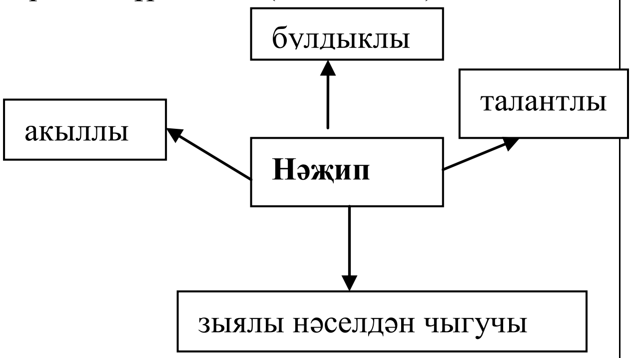 Укучылар булу-булмавын әйтәләр. Укучылар үзләренә таныш булган Нәҗиптә күрсәтелгән сыйфатлар бармы-юкмы икәнен әйтәләр. - Әсәр ахырындагы Нәҗип күрсәтелгән сыйфатларга ия.

	сыйфатларны ачып бирерлек итеп сайлыйлар. - - Укучылар, бүгенге дәрес сезгә ошадымы? - - Без дәрес башында куйган максатыбызга ирештекме?	Укучылар фикерләрен белдерәләр.

КЕШЕ БУЛУ КЫЕН ТҮГЕЛ, КЕШЕЛЕКЛЕ БУЛУ КЫЕН

Фатыйхова Флүзә Әнәс кызы,
ГБМБУ «9нчы урта мәктәп»
Алабуга шәһәре

Дәреснең темасы: “Кеше булу кыен түгел,
Кешелекле булу кыен”

Максат:

1. Ризаэддин Фәхреддиннең тәрбия өлкәсендәге эшчәнлеге белән танышу.
2. Балаларда милли үзаң, халкыбызның бөек улларына ихтирам тәрбияләү.
3. Укучыларда кешелеклелек, шәфкатьлелек, изгелек сыйфатлары тәрбияләү.

Материал:

“Балаларга үгет-нәсыйхәт” китабы (Казан, “Дом печати”, 2001 нче ел),
“Мәгариф” журналлары тупланмасы (1999нчы ел, №3, 4, 6, 9, 10, 11)
В.Казыйханов “Әхлак дәресләре” (Яр Чаллы, 1998 нче ел)

Җиһазлау: компьютер, видеопроектор, музыка тыңлау өчен колонкалар, “Балаларга үгет-нәсыйхәт” китабыннан алынган нәсыйхәтләр язылган карточкалар, видеоязмалар (Азат Фазлыев башкаруында “Картлар йорты” җыры, Ш.Хәсәновның “Әни килде” әсәре буенча куелган спектакльдән өзек, режиссёрлар Е. Абызов, С. Андреасян, А. Бадоев төшергән “Әниләр” фильмыннан өзек), төркемнәрдә эшләр өчен МЭНЭДЖ МЭТ таблицасы, МОДЕЛЬ ФРЕЙЕР ясау өчен А4 кәгазе, төсле маркерлар.

Өстәлләр төркемнәрдә 4әр укучы эшләрлек итеп әзерләп куела.

Укучыларга төрле төстәге кәгазьләргә Р.Фәхреддиннең нәсыйхәтләре язылган карточкалар таратыла.

№1. И, газиз балалар! Ата-аналарыгыз сезне тәрбияләп үстерү өчен авыр һәм мәшәкатьле хезмәт итәләр. Алар һәрвакыт сезнең өчен тырышалар. Аллаһы Тәгаләгә ялварып, сезнең иминлегегез өчен догалар кылалар. Инде сез дә аларның бу яхшылыкларын һәм бу хезмәтләрен камил кылып, үзләренә дә кайтарыгыз. Көчегез килгәнчә, аларга чын күңелдән һәм хөрмәт күрсәтегез.

№2. Ата-аналарыгыз киләчәктә сезне хөрмәтле һәм файдалы булуыгызны өмет итеп, Аллаһы Тәгаләдән ялварып сорыйлар. Инде сез дә мондый изгелекләргә каршы явызлык кылучылар булмагыз. Аларның үгет-нәсыйхәтләрен куркып һәм өркеп түгел, бәлки, яратып кабул итегез. Чөнки алар күп тәҗрибә аркылы бу дөнья хәлен һәм аның серләрен сездән күбрәк беләләр.

№3. Кешенең итагатьле булуы – аның күңеле яхшы һәм саф булуында. Сезгә иң якын кешеләрегез – алар ата-аналарыгыз. Шуның өчен аларга һәрвакыт итагатьле булыгыз, эштә һәм сүздә аларга каршы килмәгез.

№4. Ата-аналарның тәрбияләре һәм мәшәкатьләре күләгәсендә рәхәт күреп үскән кайбер балалар соңыннан аларның фикерләренә каршы киләләр, хәтта сүзләрен дә ишетергә теләмиләр. Сез дә шундый инсафсыз балалар булмагыз.

№5. Ата-аналарыгыз алдында әдәпле булыгыз, аларның сүзләрен яхшы тотыгыз. Алар белән кычкырмый гына, әдәп белән ачык итеп сөйләшегез. Алар аяк өстендә торганда сез утырып тормагыз.

№6. Ата-анасы картайгач, алар турында кайгырту, аларны үз өендә яшәтү балаларның бурычы булып тора. Картлар йортына җибәреп, алардан котылырга тырышу-әдәпсезлек кенә түгел, ә бәлки оятсызлык та.

№7. Ата-ананы мыскыллау иң зур гөнаһлардан санала. Шулай ук балалар башкаларның ата-анасын да мыскыл итмәскә тиеш.

№8. Ата-ана сүзен тыңламау, аларга кул селтәү, шәфкатьсезлек күрсәтү гөнаһ санала. Тормыштагы барлык хаталарны, мөгаен, аңлап та, кичереп тә буладыр, әмма ата-анага карата мондый мөнәсәбәтне — юк.

Дәрес барышы:

1. Дәресне оештыру. Психологик уңай халәт тудыру.(ХАЙ ФАЙВ-тынычлану сигналын куллану)

Исәнләшү. (МЭНЭДЖ МЭТ, укучылар башта иңгә - иң партнерлар белән, соңыннан йөзгә – йөз партнерлар белән исәнләшәләр. Сүзләр экранда чыга.)

- Сәлам, дустым. (Кулларны кысышу)
- Хәлләр ничек? (Җиңелчә генә җилкә кырыена кагу)
- Мин сагындым! (Кулны күкрәккә кую)
- Син килдең? (Кулларны җәю)
- Мин бик шат. (кочаклашу, кул кысышу)

2. Дәрестә утыру кагыйдәләре белән танышу.

- Укучылар, дәрестә утыру, эшләү кагыйдәләре белән танышыйк. Ул кагыйдәләрне мин бөек галимебез Р.Фәхреддиннең “Нәсыйхәт” китабыннан алдым. Сезнең өстәлләрдә конвертлар, анда сүзләр бирелгән, сез шул сүзләрдән кагыйдәләр төзергә тиеш буласыз. (Укучылар төркемнәрдә эшлиләр. Кагыйдәне төзегән төркем чиратлашып кычкырып укый, бу кагыйдәләр экранда чыга)

Кагыйдәләр:

- *Үз урыныңда авышмыйча дөрес итеп утыр.*
- *Дәрескә күңел сал.*
- *Укытучының һәр сүзен мәхәббәт белән үтә.*
- *Сораган сүзне дөрес аңлап, ачык тавыш белән җавап бир.*

3. Дәреснең эпиграфы белән танышу. (Эпиграф экранда, укытучы кычкырып укый)

Кеше булып яшим дисәң,
Син бул кешелекле.
Бәхетле көн итим дисәң,
Бул син игелекле.

(Ф.Яруллин “Яхшы бул”)

- Укучылар, без бүгенге дәрестә нәрсә турында сөйләшәбез? *(Кешелеклелек, шәфкатьлелек, игелеклелек)* Кеше һәрвакытта зур хәрефтән языла торган Кеше булырга тиеш. Р.Фәхреддин “Кешеләргә изгелек, яхшылык кылу, ярдәм итү, явызлыкларга изгелек белән каршы кылу, сүздән бигрәк гамәл белән яхшылык күрсәтү кирәк” – дигән.

4. Уку мәсьәләсен кую. (Экранда видеоязма, Азат Фазлыев башкаруында “Картлар йорты” җыры, укытучы хикәяне укый, укучыларга таратылган)

Бу йорт шәһәрнең кеше сирәк яши торган районында урнашкан. Анда яшәүчеләр илнең төрле почмакларыннан җыелган карт-коры...

Картлар йортын табу әллә ни кыен түгел. Автобустан төшкәч, уң якка тар гына сукмак китә. Бу йортның тәрәзәләре тоник, ниндидер салкынлык бөркелә кебек алардан...

Картларның ихатадагы иң яраткан урыны – асфальт белән шәһәр урамыннан килгән сукмак тоташкан чат. Күз карашларын автобуслар йөргән якка юнәлтеп, озак-озак карап торалар алар. Кемнәрнедер көзелеп-өзелеп көтәләр алар...

Әнә сукмакта уң кулына зур төенчек тоткан әбине җитәкләгән чибәр генә ханым күренде. Әбине ул чын мәгънәсендә сөйрәп алып килә.Карчык: "Балакаем, әкренрәк булмыймы, тыным кыса", - әйтеп карый караулыкка, ләкин тегенең талканы коры:

- Миңа кичке алтыда Алеша янында булырга кирәк. Аның бер дугының день рождениесенә өлгерәсебез бар.

Әби, ары таба сүз куертуның файдасы юклыгын аңлап, ханымнан калмаска тырыша.

Йортның күтәрмәсенә аяк баскач, ханымның йөзе яктырып киткәндәй булды. Ул шатлыгыннан: "Слава богу, наконец, килеп тә җиттек", - дип кычкырып ук җибәрде...

Аларны 50 яшьләр тирәсендәге, юантык гәүдәле ир каршы алды. Ханым кул сумкасыннан газетага чорналган бер төргәк чыгарды һәм директор алдына китереп салды. Директор:

- Ханым, Мәрфуга әби сезнең кемегез була?,- дип сорады.

- Кем булсын, мамам була, - диде бер дә исе китмәгән кыяфәттә.

- Әниегезне озакка китердегезме?, - диде директор ирония катыш, ханымга каш арасыннан гына күз ташлап.

- Эш миннән тормый, она сама захотела.

- Әйе,әйе, - диде әби, кызының җавабын куатләп, - балаларым иркенләп яшәсен дип килдем...

Ханым бүлмәдән чыгып киткәч, директор әби каршына килеп басты да:

- Әни кеше, чын дөресен генә әйтегез әле, сез бирегә үз теләгегез белән килдегезме?- дип сорады.

- Кайдан андый теләк булсын инде, балам. Бабагыз үлгәч, кызым кияве белән безнең йортка күчеп кайтты. Шул көннән миңа тынычлык бетте.

5. Төркемнәрдә тикшерү өчен сораулар.

(ФИНК-РАЙТ-РАУНД-РОБИН структурасы, бирелгән сорауларга һәр укучы үзенең җавабын яза, чиратлап җавапларны әйтәләр, фикерләшәләр, 1 нче номерлы партнер команданың җавабын әйтә)

- Әби кызының нинди кыланышларына түзә алмаган? Боларның барысын бер сүз белән ничек әйтеп була. *(дорфа сүзләренә, кимсетүләренә, рәнҗетүенә. Бу кешелексезлек, шәфкатьсезлек була)*

- Нәрсә ул шәфкать? Шәфкатьле булу нәрсәне аңлата? *(Кызгану, мәрхәмәт. Яхшы, киң күңеллелек, ярдәмчел булу, игелекле булу)*

- Сезнең төркемнең әбинең кызына карата мөнәсәбәте. *(Без әниләрне картайган көннәрендә картлар йортына илтергә тиеш түгел. Аларны соңгы көннәренә кадәр тәрбияләргә тиеш)*

6. Р.Фәхреддин нәсыйхәтләре белән эш.

(СИНГЛ РАУНД РОБИН структурасы. Укучылар үзләре сайлап алган нәсыйхәтне командада бер-берсенә укыйлар, фикерләшәләр, бер укучы җавап бирә)

- Сезнең алда Р.Фәхреддиннең балаларга язган үгет-нәсыйхәтләре бар. Шул нәсыйхәтләр арасыннан хикәягә туры килгәнен табарга. 3 нче номерлы партнер укый.

(*№5. Ата-аналарыгыз алдында әдәпле булыгыз, аларның сүзләрен яхшы тотыгыз. Алар белән кычкырмый гына, әдәп белән ачык итеп сөйләшегез. Алар аяк өстендә торганда сез утырып тормагыз.*

№6. Ата-анасы картайгач, алар турында кайгырту, аларны үз өендә яшәтү балаларның бурычы булып тора. Картлар йортына җибәреп, алардан котылырга тырышу - әдәпсезлек кенә түгел, ә бәлки оятсызлык та.

№7. Ата-ананы мыскыллау иң зур гөнаһлардан санала. Шулай ук балалар башкаларның ата-анасын да мыскыл итмәскә тиеш.

№8. Ата-ана сүзен тыңламау, аларга кул селтәү, шәфкатьсезлек күрсәтү гөнаһ санала. Тормыштагы барлык хаталарны, мөгаен, аңлап та, кичереп тә буладыр, әмма ата-анага карата мондый мөнәсәбәтне — юк.)

- Әниләрне кадерләп, хөрмәтләп, үкенмәслек итеп яшәргә кирәк. Укылган әдәби әсәрдәге гыйбрәтле мисал безне шуңа инандыра. Бу проблема Ш.Хәсәновның “Әни килде” әсәрендә дә күрсәтелә. Хәзер бу әсәр буенча куелган спектакльдән өзек карап китәрбез.

7. Ш.Хәсәновның “Әни килде” әсәре буенча куелган спектакльдән өзек карау, әңгәмә үткәрү.

- Укучылар, “Әни килде” (“Әниемнең ак күлмәге”) драмасы –үз чорында илнең кырыктан артык театры сәхнәсендә уңыш белән барган әсәр һәм ул бүгенге көндә дә актуальлеген югалтмый. Әсәрдә күтәрелгән төп мәсьәлә – ана белән балалар мөнәсәбәте. Ана балаларын үстергән, тәрбияләгән. Ә аларның авыру аналарын карарга вакытлары, теләкләре юк. Алар һәрберсе нинди дә булса сәбәп таба. Ә ана бит картайган, авырган көннәремдә мине балаларым ташламас дип өметләнә. Ул баласының гомере өчен үз сәламәтлеген дә жәлләми. Табиб баланы коткарып булмый дигәч тә, ана өметен өзми, баласының исән каласына өметләнә, ышана.

8. Режиссёрлар Е. Абызов, С. Андреасян, А. Бадоев төшергән “Әниләр” фильмыннан өзек карау.

- Төп герой нинди хата ясады? (укучыларның җавабы)

- Тормышта төрле кешеләр бар, үз аналарын хөрмәт итеп, аларга һәрвакыт ярдәм итүчеләр бар. Әниләребез исән чакта аларга карата шәфкатьле, кешелекле булыйк. Бу видеоязмадагы героебыз кебек соңыннан үкенергә калмасын. Бакыйлыкка киткәч аларның каберләрен онытмыйк. Юкка гына, исәннәрнең кадерен бел, үлгәннәрнең каберен бел димиләр.

9. МОДЕЛЬ ФРЕЙЕР төзү.

- Төркемнәрдә эшлибез. (Бер төркем бер модель эшли) Өстәлдәге ак битләрне алабыз, 2гә, аннан тагы 2гә бөклибез, йомык почмагын бөклибез. Ә хәзер килеп чыккан сызыкларны ручка белән кабатлап чыгабыз. Уртага “Кешелеклелек” дип язабыз. Экранда күрсәтелгән сорауларга, бергә киңәшләшеп җаваплар язасыз. Җаваплар кыска һәм төгәл булырга тиеш. 3 минут вакыт бирелә. Соңыннан 4 нче номерлы партнер команда төзегән модельне яклый.

- Кешелекле булу нәрсәне аңлата?

- Кешелеклелек сүзенә синонимнар языгыз.

- Кешелеклелек сыйфатлары нәрсәләрдә һәм кайларда чагыла?

- Р.Фәхреддиннең үзегезгә тормыш кагыйдәсе булырлык нәсыйхәтен языгыз.

10. Дәресне йомгаклау.

- Бүген дәрестә сүз нәрсә турында барды? (яхшы холык, әдәплелек, ...)

- Әйе, укучылар, һәр кешедә бу сыйфатлар булырга тиеш. Укылган хикәядән, каралган видеоязмалардан чыгып без мондый нәтиҗә ясый алабыз:

- игелекле, кешелекле булырга;
- якын кешеләребезне рәнҗетмәскә;
- эти-әниләребезгә карата игътибарлы, миһербанлы булырга.

Димәк, эти-әниләребез безгә нинди яхшылык эшләсә, без дә аларга картайган көннәрендә шундый кадер-хөрмәт күрсәтергә тиешбез. Коръән аятендә дә болай язылган бит: (Исра – 23,24) “Аллаһ Раббың Үзенә генә гыйбадәт кылырга һәм ата-анага игелек эшләргә боерды. Әгәр аларның берәрсе яки икесе дә синең яныңда ирешсәләр, син аларга “уф” дип тә әйтә күрмә, аларга кычкырма, ә яхшы, мөлаем сүзләр генә сөйлә. Аларга үзеңнең рәхим-шәфкать канатларыңны җәй һәм дога кыл: “Ий, Раббым, алар мине бала вакытымда ничек рәхим-шәфкатьлелек белән тәрбияләп үстергәннәре кебек, Син дә аларга рәхмәт кыл!”

Бүгенге дәресемне Мөхәмәтдин Закировның “Балага” шигыре белән тәмамлыйсым килә.

Кешеләрне ярат, әйбәт гадәтле бул.
Сабыйларны кыерсытма, әдәпле бул!
Ихтирам ит олыларны, кечеләрне.
Яшьтән өйрән яратырга кешеләрне.
Очрашканда исәнләш син - телең калмас,

Сәламеңне алмаса тик надан алмас.
Ата-ана хакын хакла, тел тидермә,
Тыңлаучан бул, каршы әйтеп җан көйдермә.
Олыларның фарыз, балам, күңелен күрмәк,
Ярдәм итеп өйләренә барып йөрмәк.
Тәртибеңдә, укуыңда булса үрнәк,
Үзеңә дә бик тиз килер кадер-хөрмәт.
Дәрес тәмам, барыгызга да исәнлек-саулык, бәхет телим.

ҮЗЕҢНӘН СОҢ ҖИРДӘ МӘҢГЕЛЕК ЭЗ КАЛДЫРЫЙМ ДИСӘҢ – УКЫТУЧЫ БУЛ!

Хөсәенова Зәринә Илнур кызы 8 сыйныф
Фәнни җитәкче - Хайруллина Венера Надил кызы,
Балтач районы МБГБУ Бөрбаш урта гомуми белем мәктәбе

I.Кереш өлеш

“Һөнәрле утта янмый, суда батмый”. Бу мәкаль эчендә никадәрле сер яшеренгән. Ә нәрсә соң ул һөнәр? Һөнәр ул барыбызга да таныш сүз. Бу кем өчендер-яраткан эше, нәрсә дә булса җитештерү, һөнәр ул-белгечлек, профессия. Һөнәрләр... Нindие генә юк бит аның бу дөньяда?! Укытучы, табиб, шофер, пешекче һәм башкалар, минемчә, алар меңләгән. Барысы да мөһим һәм кирәкле. Шофер буласың килә икән-шофер бул, тракторчы буласың килә икән-тракторчы бул. Һөнәрне сайлый гына белергә кирәк. Кечкенә чакта барлык һөнәр иясе дә буласы килә. Үскән саен теләк, караш үзгәрә. Шуңа күрә һөнәрне яратып, күңеленә ятышлысын сайласаң гына, һөнәреңнең остазы була аласың. Гомумән, кайсы гына һөнәрне сайласаң да, иң беренче чиратта кеше булып калырга кирәк, минемчә. Кешелелелек сыйфатларың булмаса, әллә кем булсаң да сине хөрмәт итүче дә, синең белән горурланучы да булмый.

II Төп өлеш

Шушы һөнәрләр арасыннан укытучы һөнәренә тукталасым килә. Дөньяны аңламаган, күнелендә бер гөнаһы да булмаган самими сабый беренче тапкыр мәктәпкә аяк баса. Аның күңеленә беренче орлыкларны укытучы сала. Мәрхәмәт, кешелеклелек, олы җанлылык орлыклары, тупаслыкны, явызлыкны җиңеп чыгарга тиеш. Шуңа күрә укытучы бала күңелендә аеруча зур урын били.Кем генә, нинди генә профессия кешесе булмасын, ул укытучыны хөрмәт белән искә ала.

Чын укытучы булыр өчен, укытучы булып туарга кирәктер. Укучы күңелен аңлау, игелекле, олы җанлы, белемле, максатчан булу, вакытны бушка уздырмау - мөгаллимнең төп сыйфатлары. Укытучы - артист та, рәссам да, психолог та, оештыручы да, галим дә. Иң әһәмиятлесе: ул балаларны чын күңелдән яратырга, барысына да тигез карарга тиеш. Бөек рус язучысы - А.П.Чехов : "Укытучы бөтен яктан Беренче кеше булырга тиеш" - дип язган. Бу сүзләр бүгенге көндә дә үз көчендә.

Укытучы үз эшенә төрле яңалыклар кертергә дә, методиканы төрләндерергә дә, үз фәнен яхшы белергә дә тиеш, ләкин иң әһәмиятлесе: ул зур хәрефләр белән языла торган КЕШЕ исеменә лаек булырга, аны сакларга бурычлы. Авыруларын, борчуларын, дөнья мәшәкатьләрен мәктәп ишеге артында калдырырга тиеш ул. Нинди генэ борчуы булса да, укучылары алдында ул шат, белемле укытучы булып калырга мәҗбүр.

Һәр кеше дә укытучы була аламы икән? Минемчә, укытучы булып туарга кирәк. Укытучы хезмәте авыр да, җаваплы да, кызыклы да. Укытучы һөнәрен сайлау – тынгысызлык, эзләнү юлын сайлау, үз-үзеңә искиткеч таләпчән булу, көндәлек тырыш, эзлекле хезмәт юлын сайлау дигән сүз ул. Укытучы һөнәрен сайлаган кешегә иң башта –

табигать биргән сәләт, тирән белем, сабырлык, күркәм холык, һәрвакыт үз-үзеңне башкаларга үрнәк итеп тота белү сыйфаты хас булырга тиеш. Мин моны ишетеп кенә түгел, күреп тә беләм, чөнки минем әбием дә, әтием дә, әнием дә- укытучылар. Безнең гаилә - укытучылар гаиләсе. Алар - бар белгән белемнәрен балаларга бирүчеләр, укучыларның барлык сорауларына җавап табучылар.

Әбиемнең исеме Фирания. Ул Казан педагогия көллиятен тәмамлый. Әбием балаларга хезмәт дәресе укыта, аларга тәмле итеп пешерергә, тегәргә, бәйләргә өйрәтә. Минем әбиемнең куллары алтын, кайсы гына эшкә тотынса да могҗизалар тудыра. Әбием республикада, районда, мәктәптә үткәрелгән ярышларда, конкурсларда гел алдынгылар рәтендә бара. Укучылары олимпиадаларда да гел призлы урыннар алалар. Без технология дәресләрендә пешерергә, тегәргә өйрәнәбез. Җаныбыз теләгән күлмәкләрне тегеп киябез. Әбием тагын концертлар кую өчен, матур итеп бию киемнәре дә тегә. Аның өстенә матур итеп җырлый, бии , шигырьләр дә иҗат итә. Бар яктан да булган.Ул кешеләргә карата шәфкатьле, мәрхәмәтле, ярдәмчел.Мин әбиемне бик яратам, аңа карап сокланам, аның белән чын күңелемнән горурланам. Мәктәбебезнең горурлыгы ул.

Әнием дә әбиемә охшап килгән. Андый кешене "Кайнана туфрагыннан яралган" диләр. Әнием- Гөлфия. Ул Арча районы Ашытбаш авылында туа.Мәктәптә бары тик яхшы билгеләренә генә укый. Кечкенәдән укытучы булырга хыяллана һәм үз хыяллын тормышка ашыру максаты белән Арча шәһәренә юнәлә. Ул Арча педагогия көллиятенә укырга керә.

Әтием- Илнур исемле. Әтием дә мәктәпне яхшы билгеләренә генә тәмамлый. Алар әнием белән Арча педагогия көллиятендә укыганда танышалар, бер группада укыйлар.Соңыннан матур гаилә коралар. Икесе дә читтән торып Казанда укыйлар, югары белем алалар. Башта башлангыч сыйныфларга белем бирәләр. Әнием аннары татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли.Хәзерге көндә балар бакчасында тәрбияче булып эшли. Әниемне балалар бик яраталар, хөрмәт итәләр.

Әтием укып бетергәч, Пүскән авылында башлангыч сыйныф укучыларына белем бирә. Хәзерге вакытта шәхси эшмәкәр. Пластик тәрәзәләр ясый. Әтием дә алтын куллы минем. Бүгенге көндә матур, үрнәк гаилә булып яшиләр.

Минем дә укытучылар нәселен дәвам итеп, әбием, әтием, әнием кебек укытучы булασым килә. Укытучы һөнәре балаларны яхшылыкка өйрәтә, тәрбияли. Мин дә балаларга белем, тәрбия бирергә, яхшылыкка өйрәтергә телим.Мәктәптә барлык фәннәрне дә "5" билгеләренә генә үзләштерәм, буш вакытларымда бию түгәрәгенә йөрим, биергә бик яратам. Энем кечкенә булса да матур итеп җырлый. Безгә бу сәләт әбиебездән күчкәндер күрәсең. Алга таба үз алдыма ныклы максат куеп, хыяллымны тормышка ашырырмын дип уйлыйм.

III.Йомгаклау

"Үзеңнән соң җирдә мәңгелек эз калдырыйм дисәң – укытучы бул!" Хак сүзләр... Укытучыдан башка президент та, патша да, инженер - төзүче, язучы, сатучы да булмас иде. Балаларның иңнәренә канат куеп, һәрберсенә тормышта урын табарга булышкан кеше – укытучы! - дип үзенең төпле киңәшләрен бирә миңа әбием.

Әлеге язмамны бер гыйбрәтле риваять белән тәмамлыйсыйм килә. Кешеләр авыр йөк ташый. Ул йөк күтәрергә уңайлы һәм уңайсыз булган төрле зурлыктагы капчыкларга тутырылган була. Һәр эшче, үзенә уңайлырак капчык сайлап алып, аны тиешле урынга илтеп куя һәм, тагын шундый ук капчык сайлау өчен, кире шул урынга әйләнеп кайта. Бары тик бер эшче генә һәрвакыт, уфылдый-уфылдый, җилкәсенә иң авыр йөкне сала һәм аны урынына илтеп җиткерә. Ә инде аннан: "Ни өчен син үз теләгең белән иң авыр йөкне аласың?"- дип сорагач, ул: "Аны кемдер күтәрергә тиеш иде. Әйдә, ул кеше мин булыйм," – дип җавап бирә. Әйе,чынлап та,укытучы ул - дөньядагы иң авыр йөкне күтәрүче.

ПРОГРАММА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ "ЗАНИМАТЕЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ"

Шайхиева Гулюса Саматовна,
учитель географии, МБОУ "Арборская ООШ"
Балтасинского муниципального района РТ

Пояснительная записка

Настоящая программа разработана в соответствии с Федеральным законом от 29 декабря 2012 г. N 273-ФЗ "Об образовании в Российской Федерации", ФГОС НОО, приказ № 373 от 6.10.2009 , ФГОС ООО приказ № 1897 от «17» декабря 2010 г., письмом министерства образования от 11.12.2006 г. № 06-1844, примерными программами по учебным предметам. География. 5-9 классы: проект.- 2-е изд. перераб.- М.: Просвещение, 2011. - (Стандарты второго поколения).

Назначение программы: программа построена на формирование школьниками знаний о методах изучения, применяемых в географии и географии своего края, развитие краеведческих понятий, помогающих сформировать целостный взгляд на окружающий мир, в котором природное и социальное рассматривается в неразрывном единстве.

Актуальность и практическая значимость программы:

Современный человек – это, прежде всего, человек компетентный, человек, готовый к переменам, деятельный, активный, интеллектуально развитый, коммуникабельный. Хорошо известно, что знания, добытые собственным трудом, являются самыми прочными. За пределами круга знаний, определенного школьной программой, остается немало увлекательных, ярких страниц географической науки. Знакомство с ними является источником духовного обогащения учащихся, дает наиболее полное представление о мире. А познание требует использование таких методов, как наблюдение, работа на местности, умение использовать различные источники информации. Ребята должны быть вовлечены в исследовательские проекты, творческие занятия, в ходе которых они научатся изобретать, понимать и осваивать новое, быть открытыми и помогать друг другу, формулировать интересы и осознавать возможности, уметь оценивать результаты своих действий, видеть проблему, выдвигать гипотезы, задавать вопросы, классифицировать по различным признакам, обсуждать парадоксальные проблемы, структурировать материал, доказывать верность своих идей.

Отличительные особенности программы: пятиклассники получают возможность развития и формирования творческой личности, через активное вовлечение в учебно-познавательную, исследовательскую, проектную и социальную деятельность. Программа включает создание моделей географических инструментов и природных объектов, организацию систематических наблюдений за погодой, работу с интернет-ресурсами, архивными материалами и картой своего района, проектирование путешествий по своей местности, экскурсии к историческим и природным объектам своей малой Родины, проведение природоохранных мероприятий и просветительских акций. Реализация программы внеурочной деятельности «Занимательная география» позволяет деятельностно познакомить с методами географической науки, изучить географию своей местности, что способствует патриотическому, гражданскому и экологическому воспитанию школьников, привитию навыков природоохранного поведения. В ходе реализации программы ребята научаться изобретать, понимать и осваивать новое, быть открытыми и помогать друг другу, формулировать интересы и осознавать возможности, уметь оценивать результаты своих действий, видеть проблему, выдвигать гипотезы, задавать вопросы, классифицировать по различным признакам, обсуждать парадоксальные проблемы, структурировать материал, доказывать верность своих идей.

Цельпрограммы - формирование творчески развитой и духовно-нравственной личности школьника путем совершенствования его знаний, умений и навыков, развития его общей географической культуры.

Задачи программы:

образовательные:

- повысить интеллектуальный уровень учащихся, культуру речи, общения;
- формировать представления о методах изучения географии;
- формировать географический взгляд на мир;
- познакомить обучающихся с природой родного района и его компонентами, как о предмете исторического и культурного развития общества;

развивающие:

-развивать наблюдательность, самостоятельность и инициативу; -развивать способность проявлять свои теоретические, практические умения и навыки, ИКТ-компетентность;

-формировать умение ориентироваться на местности, использовать источники географической информации, прежде всего географические карты;

- формировать способности к использованию географических знаний и умений в решении местных природоохранных проблем, а также видения своего места в решении вопросов, которые будут стоять перед нами в будущем.

воспитательные:

-воспитывать патриотизм уважительное, бережное отношение к природному наследию своей местности как результату взаимодействия природы и человека;

- формировать основу экологической культуры.

Программа рассчитана на изучение обучающимися 5-х классов в течение 34 часов в год, из расчета 1 час в неделю. 8 часов отведено на теоретическую часть, 26 часов на практическую и экскурсионную часть. Проведение экскурсий, путешествий по своей местности осуществляется интенсивами. На каждом занятии осуществляется практическая направленность.

Основной формой организации внеурочной деятельности является кружок с элементами творческой лаборатории.

Программа предусматривает взаимосвязь с предметными областями, такими как «Литература», «История», «Биология», «Технология».

Формы и методы работы: создание моделей географических инструментов, наблюдение, экскурсии, исследовательские и проектные работы; географическая игра, беседа по изучаемому материалу; работа с различными источниками географической информации; наблюдение; описание; составление моделей географических инструментов и географических объектов; проектирование учащимися маршрутов путешествий по территории своей местности; защита разработанных проектов; работа с ресурсами сети Интернет; проведение экскурсий, походов и групповых занятий.

Технологии применяемые на занятиях во внеурочной деятельности:

-исследовательские технологии;

-проектные технологии;

-информационно-коммуникационные технологии;

-здоровьесберегающие технологии;

- игровые технологии;

Формы организации внеурочной деятельности:

- исследовательские и проектные работы;
- создание моделей географических инструментов и природных объектов;
- экскурсии (к водным объектам своей местности, в районный краеведческий музей, к памятным местам района);
- природоохранные мероприятия, просветительские акции;
- выставки проектов и защита разработанных маршрутов путешествия по своему району.

Программа предусматривает проведение работы детей в группах, индивидуальную работу, работу с привлечением родителей.

Место проведения занятий: кабинет географии, компьютерный класс, районный краеведческий музей, территория района.

Форма выражения итога, результата – выставка и защита проектов достижений детей, выступления, участие в конкурсах, интеллектуальных играх, турнирах. Работы обучающихся могут быть представлены на выставках, конкурсах, учебно-исследовательских конференциях и т.д.

Планируемые результаты освоения обучающимися программы*внеурочной* деятельности

В результате изучения курса обучающийся должен знать/понимать:

- знать способы происхождения географических названий;
- знать, какие неблагоприятные для сельского хозяйства погодные явления чаще всего наблюдаются в своей местности;
- знать, как используются воды в хозяйстве своей местности;
- знать основные типы почв области;
- знать растения, произрастающие на территории района, их значение;
- уметь определять растения;
- знать животных обитающих в районе;
- принять участие в мероприятиях по охране зверей и птиц;
- перечислять растения и животных обитающих в районе;
- знать известных людей района;
- знать, какие достопримечательности признаны в районе памятниками культуры;
- проблем на локальном и региональном уровне;

Уметь:

- уметь конструировать географические модели;
- показывать на карте Татарстана районы , села;
- рассказывать о знаменитых людях и природе района;
- выделять, описывать и объяснять существенные признаки местных достопримечательностей в форме экскурсии;
- находить в разных источниках и анализировать информацию, необходимую для изучения родного края;
- составлять краткую характеристику родного населенного пункта;
- использовать приобретенные знания и умения в практической деятельности и повседневной жизни для: проведения самостоятельного поиска географической информации из разных источников;
- ориентироваться на местности и читать карты различного содержания;

высказывать собственные суждений о наиболее значительных событиях и личностях местной истории, об историко-культурном наследии;

- проводить исследования, ставить цели, работать над совместными и индивидуальными проектами.

Предполагаемые результаты внеурочной деятельности:

***личностные результаты предусматривают*:**

- опыт исследовательской деятельности по изучению различий в освещенности Земли, по изучению свойств водных объектов своей местности, почв, изучению происхождения географических названий своей местности;

- способность к самоорганизации для систематических наблюдений за состоянием погоды, высотой солнца над горизонтом;

- положительную мотивацию к природно-охранной деятельности;

метапредметные результаты:

- опыт исследовательской деятельности;
- опыт наблюдения, анализа и обобщения полученных результатов наблюдения;

- построение графиков, определение средних значений;

- умение планировать свою деятельность, оформлять результаты своей деятельности, представлять её товарищам;

- умение прогнозировать результат своей деятельности;

- умение использовать имеющиеся знания и умения для формирования экологически безопасного природоохранного поведения;

предметные результаты:

- формирование представлений об объектах и методах изучения географии;

- иметь представления о моделировании и моделях приборов и географических объектов;

- формирование умения проектировать маршруты, личностно-значимые для учащихся;

- умение раскрывать основные понятия, представленные в ходе внеурочной деятельности по курсу «Занимательная география»;

- умение работать с различными источниками географической информации, в том числе с Интернет-источниками;

- умение презентовать результаты своей деятельности в направлении мониторинговых исследования в природе, экологической и природоохранной деятельности, картографии и проектирования маршрутов путешествия по картам своей местности.

Это предполагает:

-освоение знаний об основных понятиях, изучаемых в курсе «Занимательная география»; особенностях природы своей местности, о путях её изучения, сохранения или улучшения и рационального использования;

-стремление использовать приобретенные знания и умения в практической деятельности и повседневной жизни, в формировании личностной системы ценностей и ценностной ориентации.

Ожидаемый результат

В результате многообразия используемых форм, методов и средств, в целях успешного решения поставленных задач, создаются благоприятные условия для активизации мыслительной деятельности, оживление работы учащихся в изучении и закреплении новых знаний на практике. Открываются возможности для развития у подростков творческо-исследовательского подхода к делу, поиска данных для решения поставленной задачи, развитию любознательности, расширению общего кругозора учащихся.

Учебно-тематический план.

тема	общее количество часов	В том числе:		характеристика деятельности учащихся
		аудиторные	внеаудиторные	
Введение	1	1	0	теоретическое занятие
Географическое познание нашей планеты	5	5	0	создание моделей географических инструментов
Наблюдения – метод географической науки	5	3	2	создание моделей географических инструментов; экскурсия на метеостанцию; систематические наблюдения
Картографическ	7	3	4	проектные работы;

ий и описательный методы географии				экскурсии к памятным местам района; выставки проектов и защита разработанных маршрутов
Геоинформационные системы в географии	4	4	0	исследовательские и проектные работы; географическая игра «Знатоки картографии»
Изучение своей местности	12	5	7	исследовательские и проектные работы; создание моделей природных объектов; экскурсии (к водным объектам своей местности, в районный краеведческий музей, к памятным местам района); природоохранные мероприятия, просветительские акции; географические игры; выставка и защита проектов
Итого:	34	21	13	

Содержание программы

Введение.

География – одна из наук о природе. Методы изучения природы. Объекты изучения географии.

Основные понятия: география, объекты и методы изучения географии.

Раздел 1.
Географическое познание нашей планеты.

География – одна из самых древних наук о Земле. Построение модели, демонстрирующей разную освещенность Солнцем пунктов, расположенных на одном меридиане. Следствия шарообразности Земли. Как Эратосфен определил размеры Земли? Работа с картой Древнего Египта.

Гномон – древнейший астрономический инструмент. Принцип работы гномона. Построение модели солнечных часов.

Квадрант – древнейший астрономический инструмент. Построение модели квадранта. Организация наблюдения за высотой Солнца над горизонтом.

Теллурий – модель, демонстрирующая положение Солнца, Земли и Луны относительно друг друга. Построение модели теллурия. Вращение Земли вокруг Солнца.

Основные понятия: география, гномон, квадрант, теллурий, шарообразность Земли.

Формы организации внеурочной деятельности:

- создание моделей географических инструментов.

Раздел 2.
Наблюдения– метод географической науки.

Фенологические наблюдения. Погода и метеорологические наблюдения. Метеорологическая станция. Построение простейшего самодельного флюгера.

Как предсказать погоду? Прогноз погоды. Синоптики. Составление прогноза погоды на зиму и ноябрь по народным приметам.

Работа с данными сайтов Гидрометцентр России и Погода РБК.

Наблюдение за погодой.

Основные понятия: фенология, погода, метеорология, метеорологическая станция, метеорологические наблюдения, флюгер, синоптик, прогноз погоды.

Формы организации внеурочной деятельности:

- создание моделей географических инструментов;
- систематические наблюдения.

Раздел 3.
Картографический и описательный методы географии.

Карта – особый язык географии. Масштаб. Направления.

Определение по карте своего населенного пункта места проживания и места расположения школы, часто посещаемых мест (адреса проживания родственников, друзей, место работы родителей, объектов социальной сферы и т.д.). Составление маршрута пути из дома в школу.

Составление по карте своего населенного пункта маршрутов передвижения в течение недели. Описание маршрута с указанием направлений и расстояний.

Определение по карте своего района известных учащимся населенных пунктов и территорий (места проживания родственников, друзей, места отдыха, рыбалки, и т.д.) Определение расстояний и направлений, составление и описание маршрутов поездок семьи по территории района.

Оформление проектов путешествий с использованием личных фотоматериалов.

Планирование путешествий по территории своего района в период каникул. Определение целей путешествия, способов передвижения и выбор объектов для посещения: рекреационный маршрут, экологический маршрут, познавательный (экскурсионный) маршрут и др. Сбор информации об объектах посещения. Реализация запланированных путешествий.

Составление и оформление проектов различных по целям путешествий по территории своего района с использованием личных фото-, видео- и других материалов.

Основные понятия: географическая карта, масштаб, направления, проект путешествия, рекреационный маршрут, экологический маршрут, познавательный (экскурсионный) маршрут.

Формы организации внеурочной деятельности:

- проектные работы;
- экскурсии к памятным местам района;
- выставки проектов и защита разработанных маршрутов путешествия по своему району.

Раздел 4.
Геоинформационные системы в географии.

ГИС – комплекс различных данных. Программа CooglEarth. Возможности изображения географических объектов и поверхности Земли в программе CooglEarth. Территория района в 2018 году. Определение координат, направлений и расстояний в программе CooglEarth. Разработка и подготовка картографических заданий для одноклассников с использованием возможностей программы CooglEarth.

Основные понятия: геоинформатика, геоинформационные системы, географические координаты.

Формы организации внеурочной деятельности:

- исследовательские и проектные работы;

- географическая игра «Знатоки картографии».

Раздел 5.

Изучение своей местности.

Балтасинский район на карте Татарстана. Природа Балтасинского района. Особенности рельефа, климата, вод, растительного и животного мира. Описание мест обитания бобров по своим наблюдениям.

Составление описания погоды за месяц (месяцы) по своим наблюдениям. Определение среднесуточной и среднемесячной температуры. Построение графиков хода температур. Роза ветров. Построение розы ветров по своим наблюдениям.

Изучение и описание свойств воды. Создание модели родника. Экскурсия к родникам. Исследование родников на местности. Визуальная оценка экологического состояния реки Арборки, родников. Определение и сравнение параметров воды в реке и роднике. Природоохранные мероприятия по очистке и благоустройству родников, реки.

Свойства почв своей местности. Определение структуры и механического состава образцов почв. Приспособленность организмов к жизни в почве. Растения – индикаторы для определения содержания воды и гумуса в почве, кислотности почв.

Топонимика. Изучение происхождения географических названий своей местности. Знаменитые земляки. Посещение районного краеведческого музея.

Основные понятия: рельеф, климат, воды, родник, река, описание погоды за месяц, среднесуточная и среднемесячная температура, график температур, роза ветров, свойства воды, памятник природы, экологическое состояние, природоохранные мероприятия, почва, структура почв, механический состав почв, приспособленность организмов, растения – индикаторы, гумус, кислотность почвы, топонимика.

Формы организации внеурочной деятельности:

- исследовательские и проектные работы;

- создание моделей природных объектов;

- экскурсии (к водным объектам своей местности, в краеведческий музей, к памятным местам района);

- природоохранные мероприятия, просветительские акции;

- географические игры;

- выставка и защита проектов.

Методическое и техническое обеспечение

1. Атлас Татарстана.

2. Новикова Т. Проектные технологии на уроках и во внеурочной деятельности// Народное образование, 2000. — № 7.

3. Хуснутдинов А.А. “Схема территориального планирования Балтасинского муниципального района” – Казань, 2012 – 224 с.

4. Компьютр , карта района, фотоаппарат, транспортное средство.

Словарь основных терминов и понятий:

воды	познавательный (экскурсионный) маршрут
география	почва
географическая карта	природоохранные мероприятия
географические координаты	приспособленность организмов
геоинформатика	прогноз погоды
геоинформационные системы	проект путешествия
гномон	растения – индикаторы
график температур	река
гумус	рекреационный маршрут

квадрант	рельеф
кислотность почвы	родник
климат	роза ветров
масштаб	свойства воды
метеорология	синоптик
метеорологические наблюдения	среднесуточная и среднемесячная температура
метеорологическая станция	структура почвы
минералы	теллурий
методы изучения географии	топонимика
механический состав почвы	шарообразность Земли
направления	флюгер
объекты изучения географии	экологический маршрут
погода	экологическое состояние
	фенология

Литература, интернет-ресурсы

1. Александрова В.П., Гусейнов А.Н., Нифантьева Е.А., Болгова И.В., Шапошникова И.А. Изучаем экологию города на примере московского столичного региона (пособие учителю по организации практических занятий)// М.: Издательство Бином. – 2009. 400 с., илл.

2. Архивные сведения о топонимике района (Архив Балтасинского района)

3. Летягин А.А. Дневник географа-следопыта/М.: издательский центр «Вентана-Граф». – 2013.96 с.. илл.: вкл

4. Мухамметшин Г.С. "Урбар" – Казань, 2013. – 720 с.

5. Тайсин А.С. География Республики Татарстан (учебное пособие для учащихся 8-9 классов средней школы) Казань, 2010.-246с.

6. Хуснутдинов А.А. "Схема территориального планирования Балтасинского муниципального района" – Казань, 2012 – 224 с.

5. Сайты Гидрометцентр России и Погода РБК.

ДИНАСТИЯ ЛЕСОВОДОВ КАРИМУЛЛИНЫХ

Шакирова Адиля Марселевна, 5 класс
Научный руководитель - Каримуллина Эндже Наилевна, МБОУ "Шумбутская СОШ", Рыбно-Слободский район

Интересно, можно ли передать профессию по наследству? Такой вопрос возник у меня недавно, когда нам поручили написать дома сочинение про свою семью, про членов моей семьи, про их увлечения и профессию. И я задумалась о профессии моих родителей. Мой папа – учитель, мама работает библиотекарем, хотя и окончила лесной техникум, дедушка и бабушка со стороны матери – лесники, дядя и тетя также лесоводы. Так у меня возник еще один вопрос: а не суждено ли мне идти по их стопам?

Изучая различные исторические факты, я обратила внимание на то, что складываются династии педагогов, врачей, музыкантов и т.д. Издревле на Руси существовала традиция: представители одной семьи занимались одним видом деятельности. Так рождались династии.

Династия - череда людей, происходящих из одного рода, которые продолжают дела своих родителей, идут по их стопам. Подчас они выбирают одну дорогу в жизни, одну специальность, одно и то же учебное заведение, где когда-то учились и работали члены их

семьи. Что это? Ни наследственность ли? Вот именно на этот вопрос предстоит мне ответить в своей работе.

Актуальность данной работы заключается в том, что без крепкой счастливой семьи не будет крепкой страны. Проблема изучения преемственности семейной династии важна и актуальна как никогда в настоящее время. Мне кажется, будущее возможно только там, где помнят своих предков, где уважают старших. Мне всего лишь 12 лет, но мне очень интересно, как у нас возникла династия лесоводов, кто стоит в начале династии. Итак, в данной работе я расскажу о своих родных и близких людях.

Цель исследования: собрать материал для составления данных о династии моей семьи Каримуллиных.

Для достижения своей цели я поставила перед собой следующие **задачи**:

знакомство с историей создания и развития моей семьи;

сформировать представления о семье, профессии родителей.

Объектом исследования является семья Каримуллиных, поскольку многие представители этой семьи имеют отношение к лесоводству.

Предметом исследования является процесс изучения исторических источников, фотографий, статей, газет, видео.

Методы исследования: метод сравнительного анализа, количественный метод, интервью, анкетирование, историко-системный метод.

Гипотеза:

Существует гипотеза, что выбор профессии зависит от чувств, мыслей, заложенных в человека еще в детстве. А при передаче детям своей профессии, своего дела, любви к своей профессии – это самый надёжный способ сохранить преемственность поколений, способ создать династию. Нам кажется, только так рождаются династии врачей, учителей, спортсменов, лесоводов.

Данной работой я хочу показать истинную картину преемственности поколений на примере своих родственников, семьи Каримуллиных и Мукминовых. Я считаю, что эти люди являются настоящими профессионалами своего дела, любящими свою профессию и полностью отдающими себя ей.

План моей работы:

1. Изучить родословную.
2. Опросить бабушку, родителей, близких родственников и записать результаты опроса.
3. Оцифровать фотографии из семейных альбомов.
4. Занести собранную информацию на электронный носитель.

Основная часть.

Родоначальник династии.

Все началось в далеком прошлом. В 1947 году мой прадед Каримуллин Габдулла Каримуллович вернулся с войны и решил, что никогда больше не покинет родную землю, родную деревню. Он устроился лесорубом в местное лесничество, но трудолюбивого, ответственного молодого человека быстро заметили и уговорили выучиться. Так в 1949 году прадедушка, окончив курсы по лесничеству, был принят лесником в Кзыл-Юлдузское лесничество Камского леспромхоза. Всю свою жизнь прадед посвятил лесу, до 1986 года, то есть до самой пенсии, он проработал в лесничестве. Он гордился, что всю жизнь работал на одном месте, зато и лесное хозяйство он знал, как свои пять пальцев. Поэтому к нему обращались за советом, даже после того как он ушел на пенсию.

За всю жизнь мой прадедушка получил много почетных грамот и благодарственных писем, а самая большая награда – это вечнозеленый хвойный лес, который растет вокруг нашей деревни, это благодарность людей, которым помогал мой дед на протяжении своей жизни.

Второе поколение Каримуллиных.

Мой дед, Каримуллин Мансур Габдуллович, родился в 1953 году в посёлке Шестая речка Рыбно-Слободского района в семье лесника. У своего отца (моего прадеда) он научился бережно относиться к природе. С детства дедушка запомнил, что нельзя в лесу оставлять непотушенным костер, что после привала нужно очистить от мусора поляну, и, наверное, поэтому уже тогда он понял, что его будущая профессия будет связана с лесом. Окончив школу, дедушка несколько лет проработал в бригаде своего отца, позже был призван в ряды Советской армии. Вернувшись с армии и познакомившись с моей будущей бабушкой, на тот момент работающей помощником в Приволжском лесхозе, дед окончательно решил выучиться на лесника. И в 1977 году он поступает в Лубянский лесхоз-техникум и удачно его заканчивает. В1980 году назначен лесничим Чулпанихинского лесничества Приволжского лесхоза.

Самое время рассказать про мою бабушку. Моя бабушка, Каримуллина (до замужества Мукминова) Рашида Гимадеевна, родилась в 1954 году, после окончания школы в 1969 поступила на обучение в Лубянский лесхоз-техникум. В 1973 году после удачной практики и окончания техникума была направлена в Лебяжеский лесхоз Курганской области, где работала экономистом лесного хозяйства. Отработав положенные три года, в 1976 она переводом вернулась в родной Татарстан и устроилась на работу в Приволжский лесхоз помощником лесничего.

В 1976 году бабушка выходит замуж за моего будущего деда, и вместе они начинают трудиться во благо Родины, во благо возрождения лесов.

Третье поколение Каримуллиных.

Я думаю русская народная пословица «Яблоко от яблони недалеко падает» как нельзя лучше подходит к нашей семье. Мои бабушка и дедушка вырастили и воспитали троих детей. По словам моей мамы, они с самого детства видели, как бабушка с дедушкой уважительно и заботливо относились к лесу, как ответственно подходили к своей работе. Видя какое удовольствие получают их родители от своей работы, мама и её сестра не могли не выбрать эту профессию. Так, в 1994 году после окончания школы моя тетя, Каримуллина (сейчас Шафикова) Гульназ Мансуровна, поступает на учёбу в Лубянский лесхоз-техникум по специальности «Бухгалтер лесного хозяйства», по окончании которого она устраивается на работу бухгалтером в Шумбутское лесничество. После замужества тётя перевелась в Кутлу-Букашское лесничество, где уже проработала более 15 лет.

Моя мама, Шакирова (до замужества Каримуллина) Гульшат Мансуровна после окончания школы недолго выбирала свою будущую профессию и учебное заведение, она уже с 5 класса знала, что обязательно продолжит дело своих родителей. Окончив школу и сдав экзамены, она поступила в Лубянский лесхоз-техникум. После окончания техникума мама вышла замуж за моего папу и переехала в деревню. Здесь она несколько лет проработала в Шумбутском лесничестве, но по воле судьбы так получилось, что сейчас она работает в сельской библиотеке. Она говорит, что смена места работы никак не повлияла на любовь к лесу. Она уверена, что такая любовь передается от поколения к поколению и тот, кто пришел в эту профессию, никогда не сможет ее забыть

По стопам своих родителей пошел и мой дядя, Каримуллин Ильнар Мансурович. После окончания средней школы, в 2001 году он поступил учиться в Лубянский лесхоз-техникум. Успешно окончив его и получив диплом техника леса, мой дядя был принят на работу в Прикамское лесничество Камского леспромхоза в качестве мастер леса. Мой дядя Ильнар говорит, что если человек выбирает столь нужную профессию, то он должен обладать большим чувством ответственности, а главное - любовью. Любовью к природе. Это очень важно, потому что от этого зависит жизнь не только животных, растений, но и жизнь всего человечества.

Совместный трудовой стаж семьи Каримуллиных в лесоводстве получается более 100 лет. Я очень горжусь, что родилась в этой семье! Я могу твердо сказать, что люди, о которых я рассказала, династия Каримуллиных – прекрасный пример для многих.

Ветвь Мукминовых

Родная сестра моей бабушки, Мукминова (сейчас Кузнецова) Минслу Гимадеевна, в 1975 году окончила Лубянский лесхоз-техникум. Она была направлена на работу в качестве техника-лесовода в Ильинский лесхоз Пермской области. Очно окончила Институт лесного хозяйства города Свердловска, где познакомилась со своим будущим мужем Алексеем Александровичем. После окончания института тётя уезжает с мужем в Нижегородскую область, где до 2015 года проработала главным экологом лесного хозяйства Уреньского района. А дядя наш, Алексей Александрович, стал заслуженным лесоводом. И несмотря на то что он уже на пенсии, все еще он работает лесником, он остается преданным своему делу.

Заключение

Работая над данным проектом, я узнала много интересного о своей семье и ее истории, о профессиях в жизни моей семьи.

Я горжусь, что родилась именно в этой семье, где всегда царит любовь, взаимоуважение, где ценятся семейные традиции, где молодежь почитает мнение старших.

Проанализировав весь собранный материал, я могу сделать вывод, что для каждого человека, о котором я рассказала, лесоводство - это не просто профессия, это еще и жизнь, и судьба, и призвание. И я знаю: примером профессионализма, верности своей профессии для меня будут герои моей исследовательской работы. Кем я стану, когда окончу школу, я ещё не знаю, мне кажется, у меня для этого еще есть время. Но одно я знаю точно, что постараюсь быть достойным представителем моей большой семьи.

Моя семья – это прекрасный пример преемственности поколений.

Закончить свое выступления я хочу стихотворением Ирины Веренчик.

Династия — гордое слово!
Сплелись поколения в нём.
Мы славу труда наших предков
Достойно сквозь годы несём.

Не просто несём — умножаем.
Их труд путеводной звездой
С потомками в ногу шагая,
Стал в жизни желанной судьбой!

Потомственный врач иль учитель.
Как славно и громко звучит!
И в русле семейного счастья
Дух единенья кипит.

Во славу единого дела
Они на Земле родились.
Секреты и опыт, и знания
В наследство передались.

Так пусть же растут, процветают
На благо огромной страны.
Ведь трудовые династии
Бесспорно, нужны и важны

Список использованной литературы

1. В.И. Самаркина. Нет России без леса. Нижний Новгород. Издательство «Штрих», 2000.

2. Детский экологический журнал для чтения в кругу семьи и в школе. «Свирель», 2008год.

ДӘҮ ӘТИЕМ – МИНЕМ ГОРУРЛЫГЫМ

Шакирова Инзилә Алмаз кызы, 3 сыйныф
Фәнни җитәкче - Муллагалиева Зөлфия Гомәр кызы,
Әтнә районы МБГББУ "Олы Мәңгәр төп гомуми белем бирү мәктәбе"

Һәр төбәкнең бик матур кешеләре бар. Төскә – биткә генә түгел, үзләренең күркәм эшләре, тоткан кыйблалары белән киләчәк буыннарга үзләреннән тирән эз калдырган шәхесләр яши. Алар мактанып йөрмиләр, тыныч кына хезмәт итәләр.

Авылыбызда хөрмәт итәрлек, һәрвакыт истә тотарлык, олыларлык кешеләр байтак. Минем дәү әтием – Шакиров Илсур Гариф улы да әнә шундыйларның берсе. Минем дәү әтием турында, аның балачагы, үсмерчагы турында күбрәк беләсем килде. Шулай итеп проек эшенең темасы сайланды.

Максат:

- дәү әтием турында күбрәк белү, аның тормыш юлы белән танышу;
- дәү әтиемнең эшчәнлеген, аның яшәү рәвешен өйрәнеп, үземне аның шәхси үрнәгендә тәрбияләү;
- горурлык хисләрен үстерү, төрле буын кешеләрен якынайту;

Проект эшенең бурычлары:

- темага кагылышлы материал туплау, гаиләбезнең өлкән буыннары турында мәгълүматларны барлау;
- гаилә архивын өйрәнү;
- тупланган материалларны анализлап, нәтиҗәләр ясау.

Проект эшенең объекты – Шакиров Илсур Гариф улы.

Эшне башкару процессында мин кулланган методлар – интервью алу, гаилә архивы материалларын өйрәнү, чыганаклардан информация туплау.

Проект эшенең актуальлеге:

Үткәнен белмәгән кешенең киләчәге юк.

<u>Төп өлеш</u>

Минем дәү әтием Шакиров Илсур Гариф улы Бөек Ватан сугышы башланырга бер ай кала, 1941елның 23 нче маенда, колхозчы гаиләсендә дүртенче бала булып дөньяга килгән. Туып ике ай үтүгә аның әтисен сугышка алганнар. Дүрт бала, авыру әби – бабай әнисе карамагында калганнар.

Сугыш ятиме дәү әтигә, ул вакыттагы барлык балалар кебек ачлы – туклы яшәргә, черек бәрәңге, чыпчык кузгалагы, ашарга яраклы үләннәр белән тукланырга туры килгән. "Безнең балачак булмады, аны сугыш урлады. Без туйганчы уйный,туйганчы ашый-эчә алмадык. Кигән киемебез кырык ямаулы.Кар эреп, көз көне яңасы яуганчы яланаяк йөрелде, табан аслары катып машина протекторына әйләнә. Яз, көз, кыш көннәрендә аякта– чабата, күтәртмәле башмак",- дип искә төшерә дәү әтием.

Азрак үсә төшкәч ул авыр эшкә җигелгән. Терлекләргә печән җыйнау, мичкә ягу өчен сыер тизәген вакланган салам белән бутавы, кирпеч сугу, бәрәңге бакчасында эшләү балалар өстендә булган. Балаларның туйганчы уйнарга, су коенырга, балык тотарга да вакытлары калмаган.

Әнисе тырышлыгы белән дәү әтием үскән, фанера тактага дәреслекләрен салып беренче сыйныфка укырга кергән. Тырышып укыган.

1959 елда мәктәпне "4 - 5" билгеләренә тәмамлап Казан Дәүләт университетына укырга кергән. Аны 1965 елда уңышлы тәмамлап, Кемерово шәһәренә эшкә җибәрелгән. Ярты ел эшләгәч аны Совет Армиясенә хезмәт итәргә җибәргәннәр, офицер булырга укытканнар. Себер якларында дәү әтием Ватан алдында үз бурычын үти.

Армиядән кайткач, дәү әтием үзенең гомерен балалар укытуга багышлаган. Тукай – Кырлай, Пошалым мәктәпләрендә укытучы булып эшләгән. 1966 нчы елда дәү әнием белән

тормыш корып җибәрә. Ләкин язмыш аны тагын 2 елга гаиләсеннән аера. Ул Казахстан далаларында армиядә офицер булып хезмәт итә.

Туган мәктәбенә кайтып, 2008 нче елга кадәр хәрби хәзерлек укытучысы, химия укытучысы, директор урынбасары, мәктәп директоры булып эшләгән. Әти-әниләр сөйләве буенча ул балаларны яраткан, укучылар да аны хөрмәт иткәннәр. Гомернең 40 елын дәү әтием балаларга багышлый. Дәү әтием бик тырыш, туры сүзле, үз сүзендә нык торучы, киң күңелле педагог булган. Дәү әтием биргән химия фәне буенча, белемнәрне тирән үзләштереп, күп укучысы шул ук юлны сайлады. Ул тырыш хезмәте өчен "За успехи в образовании" значогы белән бүләкләнә. Хәзерге мәктәп директоры да Мухаметшина Гөлия Наил кызы, минем дәү әтиемнең укучысы, химия фәнен укыта. "Илсур абый "аяклы энциклопедия" кебек. Ул бүген дә нинди генә сорау белән мөрәҗәгать итсәк тә, ярдәмгә ашыга, белгәннәре белән уртаклаша. Үзенең туган мәктәбен онытмый", - дип әйтә дәү әтием турында аның укучысы.

Минем дәү әтиемнең хоббие бар. Ул рәсем ясарга ярата. Мәктәптә эшләгәндә ул укыту кабинетлары, мәктәп коридорлары, ашханә стеналарын бик матур рәсемнәр ясап бизәгән. Кызганычка каршы, моннан өч ел элек мәктәпкә капиталь ремонт ясаганда, дәү әтием истәлеге булган бу матур рәсемнәр юкка чыктылар. Дәү әтием табигатькә гашыйк кеше. Авылыбызның табигатен ул картиналарда күрсәтә. Бүгенге көндә ул ясаган егермеләп картина безнең йортыбызның стеналарын бизәп торалар.

Ул мәктәп музеен булдыру, аңа экспонатлар туплау, музейны бизәү буенча да күп эш башкарган. Бу музей әле дә дәү әти истәлеге булып тора, укучыларга тәрбия бирү урыны булып хезмәт итә.

Лаеклы ялга чыкканнан соң дәү әти туган авылыбыз тарихы, авылның күренекле шәхесләре, колхоз тормышы белән бәйле материаллар туплау белән мавыгып китте. Бу материалларны ул районыбыз газетасы "Әтнә таңы"нда, республикабыз газетасы "Татарстан яшьләре"ндә бастырып килде, газета укучыларының яраткан журналистына әйләнде. Үзенең күп санлы язмаларын туплап, дәү әтием авылыбыз тарихына багышланган "Авылым Олы Мәңгәр" һәм "Меңнәр иле Олы Мәңгәр" дигән күләмле ике китап бастырып авылдашларының тирән ихтирамын казанды. Ул әле дә авыл, әхлак темаларына мәкаләләр язуын дәвам итә.

Дәү әтиемнең тагын бер хоббие – яшелчә бакчасы. Ул – бакчачы. Җиләк – җимешләр,чәчәкләр үстерергә ярата. Мин дә дәү әтием янында еш булам бакчада. Дәү әтием мине тырышлыкка өйрәтә. "Бакча тырышны ярата. Шунсыз бакчадан уңыш алып булмый",- дип ярата кабатларга дәү әтием. Ошанмассыз, үстерү генә түгел, шул яшелчәләрне кышка әзерләү дә дәү әтиемнең иң яраткан эшләренең берсе. Ул тозлаган кыяр, томат, кәбестә тел йотарлык тәмле була.

Дәү әтием дәү әниебез Илсияр белән бергә 50 ел гомер иткәннәр, 3 бала (2 кыз, 1 малай ,төпчеге минем әтием – Алмаз) тәрбияләп үстергәннәр.

Хәзерге вакытта без дәү әтием һәм дәү әнием белән бергә бер гаилә булып яшибез. Бүген аларның 8 оныгы, 1 оныгының балалары бар. Аларның һәрберсенә аерым мөнәсәбәт. Дәү әтиемнән бервакытта да тупас сүзләр ишетмисең. Минем дәү әтием – үз янына балаларын һәм оныкларын җыеп, гаилә учагын саклаучы.

Дәү әти үзенең оныкларын, ягъни безне бик ярата. Иртән уңышлар теләп безне мәктәпкә озата, елмаеп каршы ала. Мәктәп хәлләре белән кызыксына. Бик теләп безгә дәрес хәзерләргә булыша.

Мин шундый дәү әтием булу белән горурланам, үзем дә аңа охшарга тырышам. Дәү әтиемә озын гомер телим.

Йомгаклау

Сүземне йомгаклап, шуны әйтәсем килә: без үз Туган ягыбызны,аның тарихын ныграк өйрәнсәк, аның киләчәге турында да тирәнрәк уйланырбыз дигән нигез бар. Бүгенге матур тормышта яшәвебез белән без аяклы тарихыбыз булган әби- бабаларыбызга мәңге бурычлы дип саныйм мин. Чөнки туган-тумача,кардәш-ыруга карата кайгыртучан

мөнәсәбәтне,туып-үскән җиребезгә тирән мәхәббәтне безнең өлкән буын бабаларыбыз яшь буынга мирас итеп калдырган һәм аларның бу тәрбиясен буыннан-буынга тапшыру безнең кулларда! Кешеләргә карата мәрхәмәтле булсак,әти-әниләребезне хөрмәт итеп тәрбия кылсак,милләтебез өчен файдалы эшләр башкарсак, бабаларыбызның изге туфрагын кадерләп сакласак - тормышыбыз матур һәм мәгънәле булыр. Дөньяга туган һәр сабый үзенең нәселе,ерак бабалары, гаиләсе белән горурланып яшәрлек булсын иде! Иң мөһиме,минемчә,үз артыңнан матур истәлекләр,тормышыңның якты мизгелләрен бүләк итеп калдыру!

Файдаланылган әдәбият

1.Шакиров И. “Авылым Олы Мәңгәр”, Казан, “Яз” нәшрияты, 2016.

2.Шакиров И. “Меңнәр иле Олы Мәңгәр”, Казан, “Яз” нәшрияты, 2017.

3. Гаилә архивы.

ТОТАШКАН САВЫТЛАР

Шарафиева Резеда Рифхатовна,
“Ядегәр урта гомуми белем бирү мәктәбе”
Кукмара районы

Тема: “Тоташкан савытлар” (7 сыйныфта физика дәресе**)**

УМК: Перышкин А.В. Физика-7 – М.: Дрофа, 2006.

Дәреснең максаты: тоташкан савытлар биллгеләмәсен, бериш һәм бериш булмаган сыеклыклар өчен тигезләнеш шартын өйрәтү.

Дәреснең бурычлары:

Белем алу: тоташкан савытлар өчен сыекллыкларның тигезләнешен аңлатканда физик зурлыкларны дөрес кулланырга, тигезләнеш шартын куллануга мисаллар китерергә өйрәтү.

Үстерешле: классификациләү һәм гомумиләштерү, мөстәкыйль уйлау, нәтиҗәләр чыгару, эксперименталь эш күнекмәләрен үстерү.

Тәрбияви: үзара иптәшләрчә ярдәмләшү хисләре, группада эшләү этикасы тәрбияләү.

Планлаштырылган нәтиҗәләр:

Шәхси: башкаларга, аларның фикеренә аңлы дустанә караш, укуга аңлы мотвация.

Предметара: үзеңә белем алу максатлары куя һәм шул максат нигезендә эшли белү, эффектив белем алу юлларын табу, фәннәрнең үзара бәйләнешен күрү.

Предмет: табигать күренешләренең физик эчтәлеген күрү, аларны күзәтү, эксперементлар эшли белү, аларга нәтиҗә чыгару, тоташкан савытлар, аларның кулланылышы һәм төрләре турында күзаллау.

Төп төшенчәләр: тоташкан савытларда сыеклыклар тигезләнеше законы, шлюз, акведук.

Дәрес тибы: яңа белемнәр өйрәнү.

Ресурслар: дәреслек, презентация, формула язылган битләр, “Тоташкан савытлар” темасы буенча 4 вариант тест, экспериментларның максаты язылган, критерийлар язылган битләр, эксперимент өчен тоташкан савытларга мисаллар, динамик, үзбәя.

Предметара бәйләнеш: тарих, география, биология.

Дәрес планы:

1. Мотивация этабы. Оештыру өлеше.

Максат: Укучыларны эшкә әзерләү: эшкә җәлеп итәрлек шартлаар тудыру; балаларны бергәләп эшләүгә психологик яктан әзерләү.

Коммуникатив УУГ: үз-үзеңне тоту һәм аралашу; кагыйдәләре турында үзара килешү һәм аларны үтәү, үз фикереңне телдән формалаштыру.

Укытучы: - Исәнмесез, укучылар! Утырыгыз. Әйдәгез, таныш булыйк. Бүген дәресне мин, Шарафиева Резеда Рифхатовна, алып барачакмын. Сезнең белән беренче тапкыр гына очрашсак та сезнең белән дуслашырбыз дип ышанам.

2. Проблема кую.

Максат: тирә-юньдәге сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен күрә белергә өйрәтү;

тирә-юньне өйрәнергә мөмкин булуына төшендерү.

Танып-белү: Үз белемең системасында орентлаша белү (яңаны инде таныш булганыннан укытучы ярдәмендә аера алу, информацияне бер формадан икенчесенә күчерү);

Укытучы: - Слайдлардагы рәсемнәргә күз салыгыз. Рәсемнәрне предметларны ике группага аерыгыз. Нәрсәгә нигезләнүегезне аңлатыгыз.

Укучылар: Рәсемдәге предметларны 2 группага бүләләр, сәбәбен аңлаталар.

3. Яңа белемнәр ачу.

Максат: Укучыларның экспериментлар үткәрү; группада эшләү күнекмәләрен үстерү эшен дәвам итү; классификацияләү һәм гомумиләштерү; өйрәнелгән материал буенча нәтиҗәләр чыгару; мөстәкыйль уйлау һәм интеллектны үстерү; дөрес телдән сөйләм күнекмәләрен үстерү; экспериментль эш күнекмәләрен үстерү.

Укучыларга әхлак тәрбиясе: үзара иптәшләрчә ярдәмләшү хисләре; группада эшләү этикасы бирү.

Коммуникатив: Башкаларныың сөйләгәнен тыңлый һәм аңлый белү; үз фикереңне тулы һәм төгәл итеп телдән һәм язмача аңлата белү; үз фикереңне һәм позицияңне исбатлый белү.

Көйләгеч (регулятив): Дәрес вакытында үзеңнең фикереңне, эш тәртибеңне телдән аңлата белү; беренчел уку эшчәнлеге вакытында үзеңә авыр булган очракларны күрә алу; уку максатын формалаштыра белергә, соңгы нәтиҗәне исәпкә алып арадаш максатлар эзлеклелеген табарга.

Коммуникатив: үз фикереңне җитәрлек дәрәҗәдә тулы һәм төгәл итеп аңлата белергә.

Укытучы: Тоташкан савытларга билгеләмә биреп карыйк:

Укучылар: Үзара сыеклык йөри алырлык итеп тоташтырылган савытларны тоташкан савытлар дип атыйлар.

Укытучы. Тоташкан савытлар шуның белән уңайлы. Аның берсенә салынган сыеклык шунда ук икенчесенә дә күчә.

-Сезнең алда тоташкан савыт- үзара резин трубка белән тоташкан ике пыяла көпшә. Аның уртасы кыстыргыч белән ябып куелган, икенче гына сыеклык салынган. Әгәр кыстыргычны алсак нәрсә күзәтелер? ***Укучылар үз фикерләрен әйтә.***

Укытучы.(кытыргычны ача) әгәр трубканың берсен авыштырсам нәрсә булыр?

Укытучы. Әгәр трубкаларның берсенә май салсак нәрсә булыр? Әгәр трубкаларның берсенең башын бөке белән томаласам нәрсә булыр? Әйдәгез, бергәләп тоташкан савытларда сыеклыкның тигезләнеш шартын чыгарыйк.

Укучылар группаларда биремнәрне эшлиләр, нәтиҗә чыгарып битләргә язалар.

Биремнәр :

1 группа. Тоташкан савытларга су салыгыз һәм көпшәләрне төрле якларга авыштырып карагыз. Су тынычлангач, өслеге ничек урнаша?

Укучылар:

- *Әгәр тоташкан савытларны төрле якларга авыштырсак, савыттагы сыеклык тынычлангач, ике көпшәдәге сыеклык өслекләре тигезләнә.*
- *Тоташкан савытларда бериш сыеклыкның ачык өслекләре бер үк биеклектә урнаша.*

2 группа. Төрле формадагы тоташкан савытка су салыгыз. Су тынычлангач, савытлардагы су өслеге ничек урнаша?

- *Теләсә нинди формадагы һәм кисемдәге тоташкан савытлар эчендәге бер үк биеклектә урнаша.*

3 группа. Тоташкан савытларның бер тармагына су, икенчесенә май салыгыз. Сыеклыклар тынычлангач, өслекләре ничек урнаша?

• *Савыттагы сыеклыкларның тыгызлыклары төрле, шунлыктан басымнары да төрле;*

• *Басымнар тигез булганда, тыгызлыгыы зуррак булган сыеклык баганасы тыгызлыгы азрак булган сыеклык баганасыннан кечерәк булыр.*

Укытучы:Исбатлыйк: тоташкан савытлар законы буенча, $p_1=p_2$, ә $p_1=g\rho_1h_1$, $p_2=g\rho_2h_2$, $g\rho_1h_1=g\rho_2h_2$, ягъни $h_1:h_2=\rho_2:\rho_1$. Тыгызлыгы зуррак булган сыеклык баганасы, тыгызлыгы азрак булган сыеклык баганасыннан кечерәк була, ә аларның биеклекләре тыгызлыклар чагыштырмасына кире пропорциональ.

4группа.Әгәр тоташкан савытларның бер башын томалап су салсак, нәрсә күзәтелә?

- *Томаланган ягында су баганасы кечкенәрәк;*

- *Томаланган ягында эчтә калган һава суга күтәрелергә ирек бирми.*

- *Әгәр сыеклык өстендәге басым тигез булса, тоташкан савытларда тикторыш халәтендәге бериш сыеклык өслеге тигезләнеш хәлендә була.*

5 группа.Төрле юанлыктагы савытлардан торган тоташкан савытка су салсак, нәрсә күзәтелә?

Киң өслекле савытларда су өсте тигезләнә. Савыт нечкәрәк булган саен су баганасының күтәрелү биеклеге зуррак.

Укытучы. Соңгы очракта без тоташкан савытлар турында законның үтәлмәгән очракларын күрдек. Димәк, һәр физик законның да кулланылу чиге бар икәненә тагын бер кат ышанырга була. Соңгы очракта күзәтелгән күренешне капилляр күренешләр дип атыйлар. Аны үсемлекләрнең җирдән кирәкле микроэлементлар суыруында, кешенең кан системасында күзәтергә мөмкин. Бу очраклар инде чылану күренеше белән бәйле. Бу күренеш белән ныклабрак өлкән сыйныфларда танышырсыз.

Ә хәзер күзәтүләргә **нәтиҗә** ясыйк:

-Теләсә нинди формадагы һәм кисемдәге тоташкан савытлар эчендәге бериш сыеклыкның ачык өслекләре бертигез биеклектә урнаша.

- Басымнар тигез булганда, тыгызлыгы зуррак булган сыеклык баганасы тыгызлыгы азрак булган сыеклык баганасыннан кечерәк булыр.

4. **Беренчел ныгыту.**

Максат: Укучыларның информация чыганакларын анализлау күнекмәләрен үстерү.

*Танып-белү:*яңа белемнәр алу (дәреслек, үз тормыш тәҗрибәң һәм дәрестә алган информация ярдәмендә сорауларга җавап табу);

Коммуникатив: Үз фикереңне тулы һәм төгәл итеп телдән аңлата белү; башкаларнының сөйләгәнен тыңлый һәм аңлый белү, үз фикереңне тулы һәм төгәл итеп телдән һәм язма рәвештә аңлата белү, башкаларның сөйләмен тыңлый һәм аңлый белү.

Көйләгеч (регулятив):Коллектив рәвештә төзелгән план буенча эшләү, дәрес вакытында үзеңнең эш тәртибеңне телдән аңлата белү;

Укытучы:Рәсемгә карагыз. Бу очракны кайларда кулланып була?

Укытучы: Әйдәгез, фонтаннар турында **видеосюжет** карап китик. Безнең илдә иң өлкән фонтаннар булып Санкт-Петербург шәһәрендәге Петергоф фонтаннары тора. Петр баштарак кечкенә фонтаннар каскады гына төзергә тели. 1720 нче елда Ропшин калкулыгында су чыганаклары табыла. Аннан киңлеге 6, тирәнлеге 2 м, озынлыгы 24 км булган канал төзелә башлый. Бу сууткәргечнең төзүчесе беренче инженер гидравлик В.Туволков була. Бу каналны эшләүдә көн саен 2 шәр меңнән артык кеше катнаша. Баштагы агач трубалар бик тиз череп эштән чыкканлыктан, чуен торбалар кулланыла. Бу каналлар буйлап су Ропшин калкулыгыннан үз агымы белән Петр сараеның Югары бакчаларына килә. Монда фонтаннар биек булмаса да, Түбән парк аннан 16 м га түбәндәрәк булганлыктан, фонтаннар тагын да биеккә күтәрелә. Алар, туры Диңгез каналы аша Фин култыгына агып төшә. Күпләр Петр сараеның фонтаннары насослар ярдәмендә эшли дип уйлыйлар. Чөнки Франциянең атаклы Версаль сарае фонтаннары насосларны эшләтү бик кыйбатка төшкәнлектән, атнага 2 көн 2 шәр сәгать кенә эшлиләр. Ә Петергофта фонтаннарны җәй көне тәүлек әйләнәсе күзәтергә була.

Безнең башкалабыз Казанда да фонтаннар күп. Г. Камал театры каршындагыларын җырлаучы фонтаннар дип йөртәләр. Аларның агымы музыка ритмына көйләнә. “Су анасы”фонтаны Бауман урамына куелган. Исеменнән күренгәнчә, ул Тукайның әкият герое исемен йөртә. Белмәгән кешеләр аны Андерсен әкияте героинясы исеме белән “Русалочка” дип тә йөртәләр. Иң борынгы фонтаннар булып 19 нчы гасырда ук төзелгән фонтаннар санала. Алар Кара күл бакчасында, Президент сарае каршында, опера театры артында урнашканнар. Иң биеге буып 50 м биеклеккә кадәр күтәрелүче Кабан күлендә Камал театры артындагы фонтан санала.

Гейзерллар турында ниләр беләсез? ***Җавап бирәләр.***

Ә гейзерларны исә табигый фонтаннар дип санарга мөмкин. Алар илебезнең Камчатка өлешендә урнашканнар. Гейзерлар аланы Россиянең 7 могҗизасы исемлегенә кергән.

Чишмәләрдә дә тоташкан савытлар законы ничек үтәлә? ***Җавап бирәләр.***

Рәсемнәрне игътибар белән карагыз әле? Сезгә танышлары юкмы? ***Җавап бирәләр.Тарих дәреслекләре буенча беләбез яки юк.***

Суткәргеч системалар да тоташкан савытлар законына буйсына. Ләкин монда су башнясына чистартылган суны насослар ярдәмендә тутырырга туры килә. Ә кулланучыга су үз басымы ярдәмендә бара.

Ә хәзер сууткәргечләрнең килеп чыгу тарихына күз салыйк. Алар тарихка акведуклар булып кереп калган. Борынгы инженерлар катлаулы техник мәсьәләләрне чишсәләр дә, гади генә физик законнарны белмәгәннәр. Алар озын трубалар ярдәмендә китерелгән су чыганаклар белән тигезләнеш хәленә килмәс дип курыкканнар һәм аны үз авырлыгы белән агарлык авышлыкта төзегәннәр. Аведуклар борынгы Рим белән бәйле булып күзалланса да, аларга кадәр йөз еллап алдан ук Якын Көнчыгыш илләрендә уйлап табылганнар. Вавилонлылар һәм гиптлылар катлаулы су тапшыру җайланмалары төзегәннәр. Безнең эрага кадәр 7 нче йөзъеллыкта ук австриялеләр башкалалары Ниневеяга су китерү өчен биеклеге 10 м, озынлыгы 300 м лы акведук төзиләр. Тулы озынлыгы исә 80 км га кадәр сузыла. Шул ук вакытларда майя шәһәрләрендә дә акведуклар төзелә. Борынгы Грециядә дә акведуклар төзелә. Ә Римга су китерү өчен 500 елда гомуми озынлыгы 350 км га җитккән 11 акведук төзелгән.аларның 47 км ы гына җир өстеннән үткән, калганнары исә җир астыннан үткән. Иң озын акведук безнең эраның II йөзъеллыгында Кафаген шәһәренә су китерү өчен төзелә һәм гомумми озынлыгы 141 км га җитә. Рим акведуклары бик катлаулы төзелешле була һәм Рим империясе таркалганнан соң 1000 ел үтсә дә искерми. Аның авышлыгы 1 км га 34 см гына була һәм вертикаль буенча 50 км да 17 м га гына түбәнәя.

Россиядә акведуклар зур шәһәрләрне су белән тәэмин итү өчен барлыкка килә. 1781-1804 нче елларда Мытище сууткәргечен төзү өчен Мәскәүдә беренче акведук төзелә. Мондый акведук Ташкентта да төзелгән.

Укытучы: Ә сез ничек уйлап караганыгыз бармы, кораблар электростанция корылмалары аша үтеп ничек югарына менәләр икән? (Балаларның фикерләре тыңлана) Моның өчен шлюзлардан файдаланалар. (флеш анимация ярдәмендә аңлатыла) Дөньяда гидроэлектростанцияләр күп булганлыктан, шлюзлар да күп төрле.

5. Рефлексия.

Максат: Белем үзләштерү дәрәҗәңне, бәя бирү; хатаңны күрә һәм төзәтә белү күнекмәләрен үстерү.

Көйләгеч (регулятив): эшләгәннән соң үз хаталарыңны табу һәм төзәтү; эш алымнарына адекват ретроспектив бәяләү дәрәҗәсендә нәтиҗә ясау;

*Танып-белү: т*амга-символлы чаралар куллану ;

Шәхси: критерийлар нигезендә уңышлы уку эшчәнлегенә үзбәя кую.

Укытучы: Әйдәгез, үзебезнең нәрсә өйрәнгәнне тикшереп карыйк. Каршыгызда сары кәгазъгә басылган тестлар бар. Өстенә исем-фамилиягезне языгыз. Дөрес җавапларны түгәрәк эченә алыгыз. Сезгә 5 мин вакыт бирелә. ***Укучылар тест чишә.***

-Ә хәзер үз җавапларыгызны тактадагы җаваплар буенча тикшерик һәм критерийлар буенча билгеләр куеп карагыз. ***Үзбәя битенә билге куялар.***

Укытучы: бүгенге дәрестән үзегезгә нинди яңалык алдыгыз? Теманы аңлап җиттем дип саныйсызмы? Дәреснең кайсы өлеше ошамады? ***Фикерләрен әйтәләр.***

6. Өй эше. П.39, укырга,сорауларга җавап әзерләргә (121-124 бит; 2) Петергоф һәм Версаль фонтаннары турында материал табып, аларның аермасын белергә; 3) фонтан моделе ясап алып килергә.

Э(Е) ХӘРЕФЕҺӘМ АВАЗЫ

Шәмсетдинова Лилия Илдус кызы,
7 нче номерлы урта гомуми белем бирү мәктәбе",
Арча районы

Тема: Э(е) хәрефе һәм авазы

Максат: 1) татар сүзләре һәм алынма сүзләрдә э(е) хәрефен дөрес язу, әлеге хәрефләр кергән сүзләрне дөрес әйтә, сөйләмдә дөрес аера белү күнекмәләре формалаштыру;

2) укучыларның чагыштыру, анализ ясый белү, кагыйдәләр формалаштыра һәм дәлилли белү күнекмәләрен үстерү, әдәби телдә дөрес һәм образлы итеп сөйләү телен үстерү, укучыларның сүзлек байлыгын арттыру.

3) татар халык авыз иҗаты аша укучыларга хезмәт тәрбиясе бирү.

Көтелгән нәтиҗә: [ә] авазын танып,сөйләмдә дөрес куллану, татар теленә генә хас үзенчәлеген аеру

Предметара бәйләнеш: татар теле, уку, әйләнә-тирә дөнья

Шәхси нәтиҗә:мөстәкыйльлек һәм җаваплылык, татар теленә карата ихтирамлы караш

Дәрес тибы: яңа материалны өйрәтү

Материал:дәреслек Ф.Ф.Харисов, Ч.М.Харисова, Е.А.Панова , 2 нче сыйныф, «Салават күпере» журналы, «Балалар фольклоры» китабы

Җиһазлау: презентация, карточкалар (тестлар)

Дәрес барышы.

1. Оештыру. Эшчәнлеккә әзерлек

Эмоциональ халәт тудыру.

Укытучы: - Кәефләрегез әйбәтме? Көнне яхшы сүз белән башласаң, бөтен көнең яхшы үтәр, - диләр. Әйдәгез әле, бер-беребезне яңа көн белән котлыйк

2. Белемнәрне актуальләштерү

Белем дәрәҗәсен тикшерү .

Укытучы:

1) "Йолдызлар кабызу " уены. Күк йөзе рәсеме ясалган плакат эленә.

-Тылсымчылар булырга телисезме? Әйдәгез, бергәләп күк йөзен йолдызлар белән бизик.

Укытучы укучыларга кәгазьдән ясалган йолдызлар өләшә. Аларга язылган сүзләрдә о, ы, ө,е хәрефләре төшереп калдырылып, алар урынына күп нокталар куелган. Укучылар йолдызлар артына язылган сүзләргә тиешле хәрефләр өстәп язалар, һәр яңа сүз әйтелгән саен яңа йолдыз "кабына".

Борыч, болыт, йолдыз, сөлге, көзге, төтен, чөгендер, болын, колын, тозлы, йокы, төрле, көзге, соры, бөртек, дөрес

Нәтиҗә: о һәм ө хәрефләре беренче иҗектә генә языла, калган иҗекләрдә ы, е хәрефләре языла.

3. Уку мәсьәләсен кую. Проблемалы ситуацияне китереп чыгару.

1)Мотивлаштыру

- Бүген мәктәпкә нинди уйлар белән килдегез?

- Урамда кешеләр очрадымы? Кая баралар икән алар?

- Бүлмәбез нинди?
- Кемнәр хезмәте, эше нәтиҗәсе икән бу?
-Ә сезнең төп эшегез нинди эш?
-Укып белем алмый торып, төрле һөнәргә өйрәнеп буламы?
- Эш турында, халкыбыз бик төгәл, дөрес сүзләр әйткән. Сезнең ишеткәнегез бармы?
Мәкальләрне уку, мәгънәсен ачыклау.
Эш кешене төзәтә, ялкаулык боза.
Эш беткәч, уйнарга ярый.
Эшләмәгән ашамый.
Эшләгән – ашый,
эшләмәгән – башын кашый.
-Дөрес , укучылар, эш эшләгән кеше беркайчан да начарлык эшләми, чөнки аның вакыты булмый.
Уку мәсьәләсен кую.
-Балалар, без яңа гына әйтеп үткән мәкальләр барысы да нинди авaздан башлана?
-Бүгенге дәресебезнең темасы нинди булыр?
-Дөрес, э(е) хәрефе һәм авазы.
2) Артикуляцион гимнастика.
Эс-эс-эс-эссе
Эш-эш-эш-бәлеш
Эл-эл-эл-элгеч
Эр-эр-эр-кишер
Че-че-че-чебен
Ке-ке-ке-керпе
Ре-ре-ре-эре
4. Яңа материал өстендә эш.
1. Матур язу күнегүе
Ээ Ээ
Эл эш эз ше ле зе
Дәреслек өстендә эш.
1. Уку мәсьәләсен өлешләп чишү.
45нче күнегү – сүзләрне хор белән дөрес итеп уку.
- Бу сүзләрдә нинди сузык аваз ишетелә?
- Димәк, бу сүзләр барысы да нинди сүзләр?
- Дөрес. Сүз башында э авазы нинди хәреф белән белдерелгән?
- Башка иҗекләрдә э авазы нинди хәреф белән белдерелгән?
- Бер үк э авазы язуда ничә хәреф белән белдерелергә мөмкин икән?
Дәреслектән кагыйдәне уку. 36 бит
Ял минуты .Уен “Бас-утыр” – э авазы сүз башында ишетелсә, басарга тиеш.
Эш, кеше, элмәк, иҗек, эзли, ирек, эт, эшли, итек, элә, өйдә, эссе, бәйрәм, элгеч.
5. Яңа белемнәрне куллану эшен оештыру.
Карточкалар: Күнегүләр өстендә эш. Нокталар урынына э,е хәрефләренең тиешлесен куеп, шигырьне күчереп язарга.
- Биремне үтәр өчен нинди белемнәрне истә тотарга кирәк?(укучылар мөстәкыйль эшли, эш төгәлләнгәч тикшерелә)
Нәтиҗә. Э авазын язуда нинди хәрефләр белән белдердегез?
1. Рус һәм татар сүзләрен чагыштырып уку
Эшче этаж
Энем электр
Эт эстафета
Эз эскимо
- Кайсы баганадагы сүзләрдә э авазы киңрәк әйтелә? Ул сүзләр кайсы телдән алынган?

• Татар теленең үз сүзләрендә э авазы ничек әйтелә?
• Нинди нәтиҗә ясыйбыз? Э авазы ике телдә дә бармы?
• Әйе. Рус телендә ул ничек әйтелә?
• Ә татар телендә ул ничек әйтелә икән?

Ял минуты

Бер, ике- без бастык,
Чап-чап итеп кул чаптык.
Аякларны бер урында
Тып – тып –тып итеп бастык.
Утырдык, кабат бастык.
Бер утырдык, бер бастык.
Инде бераз хәл алдык,
Тыныч кына утырдык.

6. Яңа белемнәрне мөстәкыйль куллану һәм тикшерү.

1) тест (“Сузык авазлар” темасына)

1.Татар телендә ничә сузык аваз бар.
а) 9 б) 10

2.Татар телендә ничә калын сузык бар?
а) 5 б) 4

3.Татар алфавитының икенче хәрефе нинди?
а) б б) ә

4.Йолдыз сүзендә ничә сузык аваз бар?
а) 2 б) 3

5.Нечкә әйтелешле сүзне тап.
1. урам;
2. урдәк;
3. урак;
4. куркак.

6.Кайсы сүздә э хәрефе языла?
1. г...мбә;
2. п...си;
3. к...рпе;
4. …ремчек

7.Хаталы сүзне тап.
1. көрәк;
2. көзге;
3. сөлге;
4. өт.

-Дөреслеген слайд буенча тикшерәбез.

Санамыш өйрәнү.

Әке, пәке, кыек сәке,
Эремчек.
Син калып тор,
Энем, чык!

“Тапкырлар” уены.

Мин табышмаклар укыйм, сез җавабын табасыз һәм шул сүздә [э] авазының кайсы урында урнашуын (сүзнең башындамы, уртасындамы, ахырындамы икәнлеген) әйтерсез.

• Йомры йомшак сары йомгак
йөгереп йөри чирәмдә.(чеби)
• Кешенең дусты, йортның сакчысы.(эт)
• Яшел төймә күзләре,
Янып тора үзләре.

Төлке түгел – койрыклы,
Кеше түгел, мыеклы.(песи)
• Үзе бүрек кебек кенә,
Кигән туны энәле,
Бу ни була, кайда яши,
Берәрегез беләме?(керпе)
• Төбе алмалы, башы чалмалы.(бәрәңге)
• Сорыдыр төсе,
Үткендер теше,
Урманда йөри,
Бозаулар эзли.(бүре)
Җир астында җиз казык.(кишер)

7. Рефлексия

1.Кабатлау.

-Укучылар, дәресебезнең темасын искә төшерегез әле. Дәрестә нәрсәләр эшләдек?

-Бүгенге дәрестән үзегез өчен нинди яңалыклар алдыгыз? (Кагыйдәне кабатлау)

2.Үзбәя. (яшел,сары,кызыл карточкалары ярдәмендә эшләгәннәрне бәяләү; ни өчен теге яки бу төсне-билгене сайлауларын әйттерү.)

3.Билгеләр кую.

8. Өйгә эш бирү.

36 б. кагыйдә

1. “Әдәби уку” дәреслегеннән [э]авазы кергән 5 сүз табып алар белән җөмләләр язып килергә;
2. э хәрефе булган сүзләр белән кроссворд төзергә;
3. “Эш беткәч, уйнарга ярый” темасына кечкенә хикәя язарга

ШӘРИП НӘСЕЛЕ

Шәрипов Айбулат Илшат улы, 6 сыйныф
Фәнни җитәкче - Шәрипова Гөлия Мәгъсүм кызы,
Әгерҗе районы Ләбиб Айтуганов исемендәге
Девятерня төп гомумбелем бирү мәктәбе

Кереш

Эзләнү эшемне мин «Шәрип нәселе» темасына багышларга булдым. Конференциягә тәкъдим ителгән темаларның барысы да кызыклы, бүгенге көндә бик кирәкле, ләкин мин, туган авылымдагы иң зур нәселнең дәвамчысы буларак, үз нәсел шәҗәрәм белән горурлануымны яшерә алмадым һәм шуңа күрә әлеге теманы сайладым һәм, нәсел шәҗәрәсен өйрәнеп, туган ягымда аның нинди әһәмияткә ия булуын ачыклау максатын куйдым.

Эзләнү эшемне иң элек мин нәселемне барлаудан башладым. Нәсел шәҗәрәсен төзү минем өчен бик кызыклы булды. Бу эштә миңа әти-әнием, әбием һ.б. өлкән туганнарым, мәктәбемнең тарих укытучысы Илдус Нургаян улы Шайхутдинов ярдәм иттеләр.

Әйе, әйткәнемчә, Шәрип нәселе авылда иң зур нәсел булып санала.

Тарихка күз салсак...

Нәсел шәҗәрәсен төзү туган ягым тарихын өйрәнү белән бергә үрелеп барды.

450 еллык тарихы булган авылыбызга нигез салучы Шымтылар минем ерак бабам Сәфәргали нәселенә нигез булып тора. 15ләп гаилә мари халкы яши торган Кады елгасы Көтмәскә койган төбәккә килеп урнашкан. Бу төбәк киек-җәнлеккә бай урманлы булган.

Сәфәргали бабабызның 6 баласы булган: Әбушәхмә, Габделлатыйп, Шаһиәхмәт, Гыйльметдин, Мөсифулла һәм Төхбәтуллалар. Шәрип нәселе Габделлатыйп бабайга барып тоташа. Габделлатыйп бабайның улы – Мөхәммәтзакир булган. Мөхәммәтзакир уллары - Шәрип, Бәйрәмхуҗа, Хәйдәр, Мөбәрәк, Әхмәтзарип. Аларның күп санлы нәсел дәвамчылары хәзер дә авылыбызда байтак. Ә Шәрип нәселен башлап җибәрүче Шәрипнең 7 баласы була: Нәҗип, Галимҗан, Фатыйма, Фәүзия, Фазылҗан, Әминә һәм Галимәләр. Шулар арасында Нәҗип бабай - минем Илдус бабамның әтисе. Кызганычка каршы, мин Илдус бабамны күрә алмадым. Мин туганчы, ул бу якты дөньядан китеп барган. Бу фәнни-эзләнү эшемне мин туганнарымның якты истәлегенә багышлыйм.

Шәрип нәселе

Бүгенге көндә Шәрипләр нәселе исемлегендә барысы 180 кеше исәпләнә: Нәҗип бабай ягыннан - 70, Галимҗан бабай ягыннан - 3, Фатыйма әби - 12, Фәүзия әби ягыннан - 5, Фазылҗан бабай тармагыннан - 50, Әминә әби ягыннан - 19, Галимә әби ягыннан - 21 кеше. Бу нәсел шәхесләре хәзерге вакытта бөтен Россия буенча таралганнар. Алар арасында төрле профиль студентларын, армия хезмәтендә Ватан сагында торучыларны, ерак юлга йөрүче шоферлар, тимер юл оешмаларында эшләүчеләр, югары квалификацияле укытучы һәм врачлар, телевидениедә алып баручы, бизнесменнар, кортчылар, тәрбияче, менеджерлар, архитекторлар, төзүчеләр, бухгалтер, электрик, сатучы, страхование һәм реклама агентлары һәм башка илебез халык хуҗалыгының башка тармакларында игелекле хезмәт итүчеләрне, хәтта АКШта, Германиядә юрист булып эшләүчеләрне күрергә мөмкин. Аларның күбесе авылда яшәмәсә дә, бүгенге көндә дә авылыбызда 21 Шәрип нәселе хуҗалыгы бар, аларда 55 кеше яши.

Бу эшемдә 55 кешенең дә эшчәнлеген тасвирлауны максат итеп куймадым, ә аеруча нәселебез тормышында үз эшләре белән танылган кешеләр эшчәнлеген яктыртырга булдым.

Нәҗип бабай тармагы

Сан ягыннан күпчелекне тәшкил итә (70 кеше), шулай ук аларның күбесе бүген дә авылда яши (36ы), шуларның 19ы мәктәптә эшли, укый яки тәрбияләнә.

Нәҗип бабай белән Бибиҗиһан әбинең Илгиз, Сәлимә, Илдус, Илфат, Илзур исемле 5 баласы була. Инде аларның бүген һәрберсенең балалары, оныклары күп. Барысы - 70 кеше. Алар да илебезнең төрле почмакларына таралганнар, ләкин күбесе авыл белән элемтәне өзмиләр.

Нәҗип бабай белән Бибиҗиһан әби озын гомер кичерәләр, балалары тәрбиясендә кадер-хөрмәттә яшиләр. Нәҗип бабай – 80 яшьне узып, Бибиҗиһан әби 100 яшен тутырып вафат була. Аларны соңгы юлга тәрбияләп озатып, шул нигезне саклаган уллары Илфат абый күптән түгел үзенең 70 еллык юбилеен уздырды. Илфат абыйның 3 баласы бар. Аның улы Фоат абый булдыклы хатыны Әнисә апа белән үз эшләрен башлап җибәрәләр: җәй көннәрендә иртәдән кичкә кадәр бал кортлары белән кайнашалар. Үзләре кебек игелекле 2 малай үстерәләр: Салават бүгенге көндә армия сафларында хезмәт итә. Нияз, 11нче сыйныфны уңышлы тәмамлап, бүгенге көндә Ижевск авыл хуҗалыгы академиясендә белем ала. Әнисә апа һәм Фоат абыйлар гаиләсе хәләл көч белән өр- яңа өй җиткереп чыктылар.

Илфат абыйның кызы Гөлфия апа, тормыш иптәше Илназ абый белән авылда төпләнеп, 3 бала үстерәләр, алар барысы да - мәктәптә уку алдынгылары. Илзур абыйның да 3 малае булып, бүгенге көндә олы уллары Илһам абый кортчылык белән шөгыльләнә, хатыны Эльфира апа мәктәптә укыта. Алар Элина һәм Энҗе исемле кызлар тәрбиялиләр.

Нәҗип бабайның иң өлкән улы Илдус - минем бабам - Клара әбием белән 3 бала тәрбияләп үстерәләр. Кызлары Роза белән өлкән уллары Ринат гаиләләре бүгенге көндә Ижевск каласында яшиләр һәм эшлиләр. Өченче бала – Илшат.

Илшат онык

Илшат онык минем әтием була. Гаиләдә төпчек малай булса да, ул иркә булып үсми. Кечкенә чагыннан ук Илдус бабамның төп ярдәмчесе була. Ир-егет бурычын үтәп, армия

хезмәтеннән кайткач, туган авылында төпләнеп кала, үзен төрле һөнәрләрдә сыный: Девятерня Мәдәният йорты җитәкчесе, мәктәптә лаборант, К. Маркс исемендәге колхозда тракторчы, урман хуҗалыгында мастер булып эшли.

Кызганычка каршы, авылыбыз бетә баручы авыллар исемлегендә: колхоз юк, яшьләр юк. Яшьләргә эш юк. Шулай диючеләргә әтием: "Эшлим дигән кешегә авыл җирендә эш бетәмени?!" – дип әйтергә ярата . Үзе дә тик тормый, һәрвакыт эштә, хәрәкәттә... Девятерня һәм Нарат авылларында ачылган шәхси кибете өчен авыл халкы рәхмәтле, ел әйләнәсендә кирәкле товар белән тәэмин итә. Пилорам сатып алып, авыл халкын гына түгел, тирә- як авылларны да агач материаллары белән тәэмин итә; утын, салам, печән сорап килүчеләрне дә кире бормый. Берничә ел рәттән басуда иген үстереп, авыл халкына да өлеш чыгара. Ул үзен чынлап та шушы җирнең хуҗасы итеп тоя, басуда күкрәп үскән игеннәрне күреп сөенә, чәчелмичә буш яткан җирләр өчен нык борчыла, болында чабылмыйча калган печән өчен авылдашларын ялкаулыкта битәрләп тә ала. "Җаны теләгән елан ите ашаган", ди халык, ирешелгәннәр белән генә чикләнмичә, Түбән Новгород шәһәреннән страус алып кайта, табигатьнең игелекле җан ияләре - бал кортлары үрчетә, абзар тутырып мал асрый.

Минем эти - әйткәнемчә, гаиләдә төпчек малай була, төп нигез хуҗасы. Ата - баба нигезен саклау ниндидер язылмаган законнар нигезендә бара безнең Шәрип нәселендә. Бүгенге көндә безнең гаиләдә 4 кеше яши: эти-әнием, әбием Клара һәм мин. 79 яшен тутыручы әбием гомер көзендәге бәхетле картлыгы өчен әтием Илшатка рәхмәтле. Үз вакытында оныклар тәрбияләүдә үзеннән зур өлеш керткән игелек иясе, йорт эшләрендә һич иренүне белмәгән тырыш хуҗабикә ул. Мәгънәле тормышы белән күпләргә үрнәк Клара әбием.

Минем 2 апам да авылда гаиләләре белән төпләнеп калдылар, һәр икесенең дә 3 әр балалары бар. Өченче апам Казан шәһәрендә белем ала. Нәсел дәвамчысы булып көттереп кенә, 4нче бала булып, мин, Айбулат, туганмын. "Әтиеңнең уң кулы," – бит син дияргә ярата әнием. Мәктәптә дә сынатмаска тырышам: алдынгы укучыларның берсе булып белем алам.

Кадерле әнием Гөлия дә шушы авылдан. Казан дәүләт университетын тәмамлап, укытучы булып эшкә кайткан яшь белгеч төп йортка килен булып төшә. Девятерня төп гомумбелем бирү мәктәбендә директор урынбасары, татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып хезмәт куя. Аның җитезлеге, эштә уңганлыгы күпләрне сокландыра. Мәктәптән тыш вакытта гаиләдәге бихисап күп эшләрне башкарырга, кибет эшен җайга салырга ничек өлгерә ул?! Авылдагы концерт-кичәләрне бизәүче дә ул: җырчы, биюче, алып баручы да. Әтиемә булышырга да вакыт таба. "Эше барның ашы бар" - дияргә ярата әнием. Чыннан да, тормыш байлыгы, табын муллыгы олы хезмәттән тора. Шуңа да без, мин һәм минем 2 энекәшем, 2 сеңелкәшем (апамнарның малайлары һәм кызлары), гаиләбезнең төп ярдәмчеләре булырга тырышабыз. Хуҗалыкта бүгенге көндә күп санлы эре мөгезле терлек, сарыклар... Һәркайсына тәрбия, карау кирәк. Безнең арада эш тигез бүленгән. Кемдер тегермән тартканда, икенчебез ашлык ташып куя, кемдер кар көри, иртә-кич малларга ашарга бирү, су салу...

Эш беткәч, әниебезнең тәмле сыйларыннан авыз итүне көтеп кенә торабыз. Өстәл тирәли шау-гөр килеп сыйланып утыру - үзе бер бәйрәм. Тормыш ул бәйрәмнәрдән торырга тиеш тә! Әти-әни, әби-бабай янәшәсендә хезмәткә өйрәнеп үсү; мәгънәле яшәп, җәмгыятьнең кирәкле кешесе булу; тормыш кадерен , җиде буын бабаңны белү, аның эшен дәвам итү, нәсел саклау, җир сулышын тою, аны саклау - бурыч. Шул бурычны үти алу – үзе бер бәйрәм.

Мин туган ягымда якты эзен калдыручы гаиләм һәм нәселем белән горурланам.

Укытучым Илдус Нургаян улының мәгънәле фикере

Бүгенге көндә Россия авыллары тирән кризис кичерә. Соңгы елларда авыл хуҗалыгында гаҗәеп үзгәрешләр булса да, бу үзгәрешләр авыл хуҗалыгы үсешенә уңай тәэсир итә алмады, рентабельле хужалыклар бармак белән генә санарлык, алары да күбрәк кара туфраклы уңай агроклимат шартлары булган көньяк районнарда. Дәүләт соңгы елларда

авыл халкының тормыш шартларын яхшырту буенча күп чаралар күрде: газлаштыру, юллар төзелү, элемтә чараларының яхшыруы һәм башка хезмәт күрсәтүләрнең сыйфаты яхшырды, ләкин... авыл картаюын дәвам итә, кризисны үтә алмый, моны статистика ачык раслый, күптән түгел булган авыл җыеннарында да бу турыда әйтелде. Авылны яшәртү, саклау турында бүген федераль биеклектән башлап, авылда көн дә Илшатның "Гөлли" магазины янына җыелып гәп коручы авыл картларына кадәр күп сөйлиләр, ләкин коры сүздән нинди файда! Тиешле чаралар соңарып кабул ителде шул! Авылны, авыл хезмәтен яратучы буын бүген юк дәрәҗәсендә. Минемчә, бүген авылга Илшатлар җитми... Эх авылда бүген Илшат – Гөлия гаиләсе кебек 10 лап гаилә булса иде. Шулай булганда, авылның демографиясе яхшырачак, урам тутырып көтү чыгачак, балалар бакчасы, мәктәпләр гөрләячәк...

Без һәрвакыт яхшыга өметләнәбез.

Соңгы сүз

Шәҗәрәмнән күренгәнчә, нәселемнең һәр кешесенең туган җиремдә үз эше, үзе салган эзе. Шуларны ачыклап, максатыма ирештем дип уйлыйм.

Авылыбыз, туган ягыбыз тарихында тирән эз калдырган һәм калдырачак нәселем белән чын-чынлап горурланам. Мин дә, үз чиратымда, нәсел горурлыгын саклауда сынатмам дип уйлыйм. Үзем белгән тарихны балаларыма җиткерергә, җиде буынны барлап, аларның якты истәлеген саклауда үземнән зур өлеш кертәчәкмен.

КОШЛАР – КАНАТЛЫ ДУСЛАР

Шәрифуллина Айгөл Флүс кызы,
Казан шәһәре Совет районының Советлар Союзы
герое С.Ә.Әхтәмов исемендәге 121 нче Лицее

Максат:

Белем бирү максаты: Безнең якта яшәүче һәм чит җирләрдәге кошлар турында мәгълумат бирү.

Фикер сәләтен үстерү максаты: Кошларны танып белү, аларның яшәү рәвеше белән танышу.

Тәрбияви максат: Тирә-якка игътибарлы булу, ярдәмгә мохтаҗ кече дусларыбызны саклау, аларга яшәү шартлары тудыру өчен көрәш омтылышы тәрбияләү.

Җиһазлау: Проектор, кош рәсемнәре, Кызыл китап, карточкалар, Ала карга макеты, кош тавышы яздырган музыка.

Дәрес этаплары	Этапның эчтәлеге

I Оештыру моменты: Укучыларның дәрескә әзерлеген тикшерү. Укытучы өчен максат: балаларда яхшы кәеф, эшлисе килү халәте тудыру. Моның өчен укучылар белән әңгәмә үткәрү. Укучылар өчен максат: дәрескә игътибар булдыру.	1. − Исәнмесез укучылар! Хәлләрегез ничек? Рәхмәт, яхшы. Утырыгыз. -Хәзер нинди ел фасылы? -Көзен көннәр нинди була? − Кәефләрегез яхшымы?“Көнне яхшы сүз белән башласаң, бөтен көнең яхшы үтәр”, - диләр. Әйдәгез әле Сәлам җырын җырлап кәефләребезне тагын да яхшыртыйк. Сәлам, сәлам хәерле иртә! Сәлам, сәлам хәерле иртә! Хәлләр ничек? Бик шәп рәхмәт. Саубул, дустым хәерле көн! (җыр җырлау) -Хәзер нинди ел фасылы? -Көзен көннәр нинди була?
II Актуальләштерү. Укытучы өчен максат: Үткән теманы аңлау дәрәҗәләрен ачыклау. Укучылар өчен максат: рәсем буенча кыргый һәм йорт хайваннарның атамаларын әйтү. Алымнар: Кыргый һәм йорт хайваннарның атамаларын дөрес әйтү. Хаталарны ачыклау, төзәтү.	**2.**Кереш әңгәмә: -Балалар,без сезнең белән узган дәрестә нинди темага сөйләшкән идеек әле? Әйе, укучылар, кыргый һәм йорт хайваннарның атамалары белән танышкан идек,әйдәгез,искә төшерәбез. - Бу нәрсә*?(рәсемнәр күрсәтелә)*
III Яңа теманы аңлату **Укытучы өчен максат:**. Күчмә һәм кышлаучы кошлар өстендә эшләү. Укучы өчен максат: Күчмә һәм кышлаучы кошларның аермасын ачыклап, сорауларга җавап бирүләренә ирешү.	**3.-** Укучылар, карагыз әле, без слайдта нәрсәләр күрәбез? *(Слайдта урман, агачта кош рәсеме бирелгән. Кошлар сайравы ишетелә.*) • Экранда кыйсы җир сурәтләнгән ? • Урманда нәрсәләр яши? • Нинди тавыш ишетелә? • Димәк, безнең бүгенге дәреснең темасы: “Кошлар – канатлы дуслар”
Яңа тема аңлатуга максат: **Укытучы өчен максат: :** Күчмә һәм кышлаучы кошларның исемнәре белән таныштыру; кошларның кайда яшәвен әйтергә өйрәтү. **Укучылар өчен максат:** Күчмә һәм кышлаучы кошларның исемнәре дөрес әйтү ; аларның кайда яшәвен әйтү.	**4. Яңа теманы аңлату** Без кошларны бик яратабыз. Алар табигатькә, кешеләргә зур файда китерәләр. Кошлар бик күп зарарлы бөҗәкләрне юк итәләр, сайраулары белән тормышыбызга ямь өстиләр. Шуңа күрә без кошларга ярдәм итәргә, аларны сакларга тиеш. Дәресебезне тагын да кызыклы итер өчен сыйныфны 2 командага бүленәбез дә исемнәр куябыз. -Булдымы? Яхшы. Ә хәзер, укучылар үзебезнең илдәге кошлар турында сөйләшеп үтик. Сез өйдә кошлар турында мәкальләр, җырлар,

	табышмаклар ны искә төшереп килергә кушылган иде. Әйдәгез, мин башлыйм, Сез дәвам итәрсез. Әйтеп үткәнемчә, без чит җирләрдәге кошлар турында күбрәк беләбез. Ә бит безнең кошларның да тормышлары бик кызыклы. Укучылар, нинди кошларыбыз кышлый әле безнең? (Ала карга, чыпчык, песнәк, чәүкә, тукран) Әйе, бик дөрес. Кыш айлары алар өчен бик катлаулы икән. Ни өчен дип уйлыйсыз? Әйе, агачтагы орлыклар беткән, җирдәгесен кар каплап киткән була. Күчмә кошларны яз айларында нинди күңелсезлек көтә дип уйлыйсыз? Кинәт суыклар булса, алар ошеп, ачка үләләр икән. Безнең кайсы кошларыбыз җылы яклардан кайта әле? (балалар җавап бирәләр) Кошлар безгә Африкадан, Кытай, Индия, Каспий диңгезенең көньягыннан кайталар. Беренче булып нинди кошлар кайта?Әйе, сыерчыклар, аннан соң тургайлар кайта. Сыерчыклар кайда кайта? Кеше ясаган ояларга, урманга. Тургайлар кырда яши. Тамчылар тама башлагач кара бүрекләр кайта. Алар былтыргы ояларна кайталар. Урман җанланып китә. Тукраннарның да эше күп. Оя коры, үзенә иптәш табу. Алар эчрек агачларда оя коралар. Майда кәккүк, тартар, кычыткан чыпчыгы, яр карлыгачы кайта. Сандугач әйләнә – тирәне үзенең үзенчәлекле тавышы белән ямьләндерә. Бик яхшы, афәрин, укучылар. Ә сез беләсезме, күп кенә кошлар: балан чыпчыгы, кызылтүш,соры каргалар бездә кышлагач тагын да салкын якларга китәләр. Алар безнең якны җылы як дип кабул итеп яшиләр. ,
IV Ныгыту **Укытучы өчен максат:** яңа теманы үзләштерүдә активлыкка һәм мөстәкыйльлеккә юнәлтү. **Укучы өчен максат:** яңа үзләштерелгән сүзләрне мөстәкыйль рәвештә сөйләмдә куллана белү Метод: Сорауларга җавап бирү.	**5.Ныгыту.** Хәзер «Кайсы кош икәнен билгеләү» уенын уйныйбыз. 1нче командага: Кышын көне буе ашарга эзли. Бу кошның 1 пары кыш буена 40 төп җимеш агачын корткычлардан арындыра. Ул җәй көне ике тапкыр 8-10 бала чыгара. (Песнәк) 2нче командага: Кошның корсак асты һәм арты кып-кызыл. Ул озынча кара койрыгын кәүсәләргә тери дә

	томшыгы белән агачтан корт эзли.(Тукран) 1нче командага: Бу кошлар кешеләр янында яши. Алар төрле шартларда җайлашкан. Оялары – тәрәзә башларында, өй кыекларында. Җәенә 3 тапкыр бала чыгара Җиләк –җимеш агачларыннан бөҗәкләр,чүп үлән орлыкларын чүпли. (Чыпчык) 2нче командага: Бөрчек-бөрчек яшькелт, шәмәхә төсләр белән җеимелдәгән кошчыкларның җырын сокланып тыңлыйсың. Алар дус, тату яшиләр. Ул җәенә 10мең бөҗәк юк итә. Салкын көзге яңгыр сибәли башлагач җылы якка китәләр. (Сыерчык) Бик дөрес җавп бирдегез.Афәрин! Белгәнебезчә, күп кенә язучыларның язган шигырьләренә композиторларыбыз көйләр язган. Әйдәгез тыңлап үтик әле.(Еошларга багышланган җыр өзекләре тыңланып үтелә. Балалар кош исемнәрен әйтеп үтә) Кызыл китапка кертелгән кошлар турында әңгәмә алып барыла. Нинди кошлар икәнен әйтелеп үтелә.(Урман тавыгы, бөркет, тукран һ.б. Ә хәзер табышмаклар уены. Һәр командага әзерләнеп килгән табышмаклар әйтелә. Мәсәлән: 1. Кнатларын җәеп ул, Ут кебек оча ул. Үреп ясый оясын, Кәрзиндер дип торасың! (Карлыгач) 2. Бакчаларда, урманнарда, Болыннарда, кырларда Берөзлексез җырлап тора Җырлар җыры булганга (сандугач) 3. Килсә әгәр гомереңнең Озынлыгын беләсең. “Күпме яшисем калган?”- дип Сорау гына бир син. (Күке) 4. Курыкмый да, куркытмый да Гөрләп яшәгән өчен Тынычлык билгесе дип Сайлаган аны кеше. (Күгәрчен) һ.б. Укучылар, без сурәтләре, яшәешләре буенча кошларны аерырга өйрәндек. Ә менә тавышлары буенча таный белербез микән? Әйдәгез тыңлап карыйк. (кошлар тавышы(күке, сандугач, күгәрчен,көртлек һ.б.) белән музыка кушела. Җавап алыр өчен җыр туктатыла.) Афәрин! Беләбез икән. Урманга, болынга баргач кайсы кош сайравын әйтә аласыз инде хәзер. -Алар безгә нәрсәләр бирәләр? -Без аларны нишләргә тиешбез? -Без аларны безнең дусларыбыз дип әйтә

	алабызмы? Укучылар, кошлар да бит безнең ярдәмгә мохтаҗ. Без аларга ничек ярдәм итә алабыз? Командалар да эш. (Һәр команда кабатланмаслык итеп җавап бирергә тырышырга тиеш.) Әйе укучылар бик дөрес. Кошлар безгә бик күп файда китерәләр. Табигатебез чиста булсын өчен без кошларны сакларга тиеш. **6.Рефлексия.** Плакат(Слайд, Рәсем). Плакатта кошлар читлектә ябылган. Бу рәсем турында нәрсә әйтә аласыз? Без бу хәлне җинаять дип әйтә алабызмы? Әйе, балалар, без бу хәлне җинаять дип әйтә алабыз, чөнки кошларны читлектә тату, читлеккә ябу – ул аларның ирекләрен, табигатьтә рәхәтләнеп яшәүләрен чикләү дигән сүз. Тиккә генә дә бит “ Кошлар -канатлы дуслар” дип әйтмәгәннәр. (Балалар мин, сезгә бүген күчмә һәм кышлаучы кошларның өчен оясын алып килдем, тик бу ояга яхшы кәефлесе генә урнаша ала, әйдәгез аларга ярдәм итик.) **7. Бәяләү.** Дәрестә актив катнашкан, тактада эшләгән укучыларга һәм мөстәкыйль эшләр өчен көндәлеккә билгеләр кую.
V. Өй эше бирү. **Укытучы өчен максат:** Күчмә һәм кышлаучы кошларның исемнәренең дөрес әйтелүен ныгыту,**Укучылар өчен максат:** Күчмә һәм кышлаучы кошларның исемнәрен дөрес әйтү.	**7. Өй эше бирү** 1.Күчмә һәм кышлаучы кошларның исемнәрен кабатларга. 2. Күчмә һәм кышлаучы кошларның рәсемен ясап килергә. 3. Күчмә һәм кышлаучы кошлар турында шигырь, хикәя, экият язарга. (Һәр бала үзенә кайсы өй эшенең биреме ошый шуны үтәп килә) **8.Йомгаклау.** - Балалар, кем әйтә ала, без бүген нәрсә белдек? -Бүген алган белемнәрегезне киләчәктә дөрес кулланырсыз дип ышанып калам. Сау булыгыз.

ПРОГРАММА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «ЛЕГКАЯ АТЛЕКТИКА»

Яббарова Айгуль Ильгизаровна,
учитель начальных классов
МБОУ “СОШ с.Ядыгерь”

Цель программы: развитиедвигательной, коммуникативной и познавательной активностио бучающихся, укрепление их физического психоэмоционального здоровья.

Задачи:

- обучение физическим упражнениям по легкой атлетике, а также подвижным играм и техническим действиям спортивных игр (познавательные УУД);

- развитие основных физических качеств: силы, быстроты, выносливости, координации движений, гибкости (коммуникативные УУД);

- формирование общих представлений о физической культуре, ее значении в жизни человека, укреплении здоровья, физическом развитии и физической подготовленности (регулятивные УУД);

- совершенствование жизненно важных навыков и умений в ходьбе, прыжках, лазанье, метании, беге (личностные УУД).

Программа рассчитана на 66 часов в 1 классе и 68 часов во 2, 3, 4 классе из расчета 2 часа в неделю.

Планируемые результаты

1 класс

Личностные УУД:

- определять и высказывать под руководством учителя самые простые и общие для всех людей правила поведения при сотрудничестве (этические нормы);

- в предложенных педагогом ситуациях общения и сотрудничества, опираясь на общие для всех простые правила поведения, делать выбор, при поддержке других участников группы и педагога, как поступить.

Метапредметные результаты

Регулятивные УУД:

- Определять и формулировать цель деятельности на уроке с помощью учителя.

- Проговаривать последовательность действий на уроке.

- Учить высказывать своё предположение (версию) на основе работы с иллюстрацией, учить работать по предложенному учителем плану.

- Средством формирования этих действий служит технология проблемного диалога на этапе изучения нового материала.

-Учиться совместно с учителем и другими учениками давать эмоциональную оценку деятельности класса на уроке.

- Средством формирования этих действий служит технология оценивания образовательных достижений (учебных успехов).

Познавательные УУД:

- Делать предварительный отбор источников информации

- Добывать новые знания: находить ответы на вопросы, используя свой жизненный опыт и информацию, полученную на уроке.

- Перерабатывать полученную информацию: делать выводы в результате совместной работы всего класса.

Коммуникативные УУД:

- Умение донести свою позицию до других: оформлять свою мысль в устной и письменной речи (на уровне одного предложения или небольшого текста).

- Слушать и понимать речь других.

- Средством формирования этих действий служит технология проблемного диалога (побуждающий и подводящий диалог).

- Совместно договариваться о правилах общения и поведения в школе и следовать им.

- Учиться выполнять различные роли в группе (лидера, исполнителя, критика).

- Средством формирования этих действий служит организация работы в парах и малых группах (в приложении представлены варианты проведения уроков).

2 класс:

Личностные УУД:

У ребенка формируются:

-учебно-познавательный интерес к новому учебному материалу и способам решения новой задачи;

- ориентация на понимание причин успеха во внеучебной деятельности, в том числе на самоанализ и самоконтроль результата, на анализ соответствия результатов требованиям конкретной задачи;

- способность к самооценке на основе критериев успешности внеучебной деятельности;

- основы гражданской идентичности личности в форме осознания «Я» как гражданина России, чувства сопричастности и гордости за свою Родину, народ и историю, осознание ответственности человека за общее благополучие, осознание своей этнической принадлежности;

- чувство прекрасного и эстетические чувства на основе знакомства с мировой и отечественной художественной культурой.

Метапредметные

Регулятивные УУД:

- учитывать выделенные учителем ориентиры действия в новом учебном материале в сотрудничестве с учителем;

- планировать свое действие в соответствии с поставленной задачей и условиями ее реализации, в том числе во внутреннем плане осуществлять итоговый и пошаговый контроль по результату; в сотрудничестве с учителем ставить новые учебные задачи;

преобразовывать практическую задачу в познавательную; проявлять познавательную инициативу в учебном сотрудничестве

Познавательные УУД:

умения учиться: навыкам решения творческих задач и навыках поиска, анализа и интерпретации информации. добывать необходимые знания и с их помощью проделывать конкретную работу.

- осуществлять поиск необходимой информации для выполнения учебных заданий с использованием учебной литературы;

- основам смыслового чтения художественных и познавательных текстов, выделять существенную информацию из текстов разных видов;

- осуществлять анализ объектов с выделением существенных и несущественных признаков;

-осуществлять расширенный поиск информации с использованием ресурсов библиотек и Интернета;

Коммуникативные УУД:

Учиться выполнять различные роли в группе (лидера, исполнителя, критика).

умение координировать свои усилия с усилиями учитывать разные мнения и интересы и обосновывать собственную позицию; понимать относительность других;

- формулировать собственное мнение и позицию;

- договариваться и приходить к общему решению в совместной деятельности, в том числе в ситуации столкновения интересов;

- задавать вопросы по существу;

- допускать возможность существования у людей различных точек зрения, в том числе не совпадающих с его собственной, и ориентироваться на позицию партнера в общении и взаимодействии;

- учитывать разные мнения и стремиться к координации различных позиций в сотрудничестве мнений и подходов к решению проблемы;

- аргументировать свою позицию и координировать ее с позициями партнеров в сотрудничестве при выработке общего решения в совместной деятельности;

- продуктивно разрешать конфликты на основе учета интересов и позиций всех его

участников;

- с учетом целей коммуникации достаточно точно, последовательно и полно передавать партнеру необходимую информацию как ориентир для построения действия.

3 класс:

Личностные УУД:

У обучающегося будут сформированы:

-положительное отношение к проектно-исследовательской деятельности;

-интерес к новому содержанию и новым способам познания;

- ориентация на понимание причин успеха в проектно-исследовательской деятельности, в том числе на самоанализ и самоконтроль результата, на анализ соответствия результатов требованиям конкретной задачи, понимание предложений и оценок учителя, взрослых, товарищей, родителей;

-способность к самооценке на основе критериев успешности проектно-исследовательской деятельности.

Обучающийся получит возможность для формирования:

-внутренней позиции обучающегося на уровне понимания необходимости проектно-исследовательской деятельности, выраженного в преобладании познавательных мотивов и предпочтении социального способа оценки деятельности;

- выраженной познавательной мотивации;

-устойчивого интереса к новым способам познания;

-адекватного понимания причин успешности проектно-исследовательской деятельности;

-морального сознания, способности к решению моральных проблем на основе учета позиций партнеров в общении, устойчивого следования в поведении моральным нормам и этическим требованиям.

Регулятивные УУД:

Обучающийся научится:

-принимать и сохранять учебную задачу;

-учитывать выделенные учителем ориентиры действия;

-планировать свои действия;

-осуществлять итоговый и пошаговый контроль;

-адекватно воспринимать оценку своей работы;

-различать способ и результат действия;

-вносить коррективы в действия на основе их оценки и учета сделанных ошибок;

-выполнять учебные действия в материале, речи, в уме.

Обучающийся получит возможность научиться:

-проявлять познавательную инициативу;

-самостоятельно учитывать выделенные учителем ориентиры действия в незнакомом материале;

преобразовывать практическую задачу в познавательную;

-самостоятельно находить варианты решения познавательной задачи.

Познавательные УУД:

Обучающийся научится:

-осуществлять поиск нужной информации для выполнения учебного исследования с использованием учебной и дополнительной литературы в открытом информационном пространстве, в т.ч. контролируемом пространстве Интернет;

-использовать знаки, символы, модели, схемы для решения познавательных задач и представления их результатов;

-высказываться в устной и письменной формах;

-ориентироваться на разные способы решения познавательных исследовательских задач;

-владеть основами смыслового чтения текста;
-анализировать объекты, выделять главное;
-осуществлять синтез (целое из частей);
-проводить сравнение, классификацию по разным критериям;
-устанавливать причинно-следственные связи;
-строить рассуждения об объекте;
-обобщать (выделять класс объектов по какому-либо признаку);
-подводить под понятие;
-устанавливать аналогии;
-оперировать такими понятиями, как проблема, гипотеза, наблюдение, эксперимент, умозаключение, вывод и т.п.;
-видеть проблемы, ставить вопросы, выдвигать гипотезы, планировать и проводить наблюдения и эксперименты, высказывать суждения, делать умозаключения и выводы, аргументировать (защищать) свои идеи и т.п.

Обучающийся получит возможность научиться:
-осуществлять расширенный поиск информации в соответствии с исследовательской и проектной задачами с использованием ресурсов библиотек и сети Интернет;
-использованию исследовательских методов обучения в основном учебном процессе и повседневной практике взаимодействия с миром.

Коммуникативные УУД:
Обучающийся научится:
-допускать существование различных точек зрения;
-учитывать разные мнения, стремиться к координации;
-формулировать собственное мнение и позицию;
-договариваться, приходить к общему решению;
-соблюдать корректность в высказываниях;
-задавать вопросы по существу;
-использовать речь для регуляции своего действия;
-контролировать действия партнера.

4 класс:

Личностные УУД:
- формировании у детей мотивации к обучению, о помощи им в самоорганизации и саморазвитии;
- развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического и творческого мышления.

Метапредметные результаты

Регулятивные УУД:
- определять и формулировать цель деятельности с помощью учителя;
- учиться высказывать своё предположение (версию) на основе работы с материалом;
- учиться работать по предложенному учителем плану

Познавательные УУД:
- находить ответы на вопросы в тексте, иллюстрациях;
- делать выводы в результате совместной работы класса и учителя;

Коммуникативные УУД:
- оформлять свои мысли в устной и письменной форме (на уровне предложения или небольшого текста);
- слушать и понимать речь других;
- учиться работать в паре, группе; выполнять различные роли (лидера, исполнителя).

Тематическое планирование для 1 класса

п.п	Тема урока	К ол-во	Дата про Проведения урока		П римеча ние
			К аленда р н ый с рок	Ф актичес кий ср ок	
	Вводное занятие	1			
	История развития легкоатлетического спорта	1			
	История развития легкой атлетики. Легкая атлетика в России.	1			
	Легкая атлетика как одна из форм активного отдыха, основы организации и проведения занятий по укреплению здоровья.	1			
	Здоровый образ жизни человека, роль и значение занятий физической культурой в его формировании.	1			
	Здоровый образ жизни человека, роль и значение занятий физической культурой в его формировании.	1			
	Активный отдых и формы его организации средствами физической культуры.	1			
	Места закаливания, их оборудование и подготовка	1			
	Техника безопасности во время занятий легкой атлетикой	1			
	Витаминная тарелка на каждый день. Конкурс рисунков «Витамины наши друзья и помощники»	1			
0	Витаминная тарелка на каждый день. Конкурс рисунков «Витамины наши друзья и помощники»	1			
1	Культура питания Приглашаем к чаю	1			
2	Ю.Тувим «Овощи»(приготовление овощного салата)	1			
3	Как и чем мы питаемся	1			
4	Как и чем мы питаемся	1			
5	Соблюдаем мы режим , быть здоровыми хотим	1			

6	Полезные и вредные продукты.	1			
7	Кукольный театр Стихотворение «Ручеёк»	1			
8	Экскурсия «Сезонные изменения и как их принимает человек»	1			
9	Как обезопасить свою жизнь	1			
0	Поездка в бассейн «Мы болезнь победим быть здоровыми хотим»	1			
1	В здоровом теле здоровый дух	1			
2	Виды спортивного бега (спринт, бег на выносливость). Основные кинематические и динамические параметры.	1			
3	Отталкивание, полет. Амортизация, момент вертикали. Понятие о темпе и ритме. Изменение основных параметров в зависимости от длины дистанции.	1			
4	Особенности техники бега по повороту, старт, стартовый разгон, их разновидности. Стартовые колодки и их расстановка. Кривая изменения скорости в спринтерском беге, средних и длинных дистанциях.	1			
5	Мой внешний вид –залог здоровья	1			
6	Зрение – это сила	1			
7	Осанка – это красиво	1			
8	Осанка – это красиво	1			
9	Весёлые переменки	1			
0	Здоровье и домашние задания	1			
1	Мы весёлые ребята, быть здоровыми хотим , все болезни победим	1			
32	Мы весёлые ребята, быть здоровыми хотим , все болезни победим	1			
3	“Хочу остаться здоровым”.	1			
4	Вкусные и полезные вкусности	1			
5	День здоровья «Как хорошо здоровым быть»	1			
6	«Как сохранять и укреплять свое здоровье» Поездка в бассейн	1			
	Моё настроение Передай улыбку по	1			

7	кругу. Выставка рисунков «Моё настроение»				
8	Вредные и полезные привычки	1			
9	“Я б в спасатели пошел”	1			
40	Основные способы передвижения человека.	1			
1	Ходьба с изменением направления	1			
2	Бег в медленном темпе	1			
3	ОРУ	1			
4	Бег в быстром темпе. Ускорение.	1			
5	Бег с изменением направления в медленном темпе	1			
6	Бег с высоким подниманием бедра	1			
7	Прыжки на одной и двух ногах	1			
8	Прыжки в длину с места	1			
9	Прыжки в высоту с места	1			
0	Прыжки в высоту с разбега	1			
1	Прыжки через скакалку	1			
2	Метание мяча на дальность	1			
3	Метание малого мяча в вертикальную цель	1			
4	Кроссовая подготовка	1			
5	Бег 30 метров	1			
6	«Челночный бег» 3х10 метров	1			
7	Подъём туловища за 30 сек.	1			
8	Прыжок в длину с места	1			
9	Кросс 500 метров	1			
0	Развитие скоростно-силовых качеств	1			
1	Развитие скоростно-силовых качеств	1			
	Развитие быстроты	1			

2					
3	Развитие быстроты	1			
4	Развитие выносливости	1			
5	Подвижные игры	1			
6	Подвижные игры	1			

Тематическое планирование для 2 класса

п.п	Тема (содержание)	ол-во	Дата Проведения урока		Примечание
			Календарный срок	Фактический срок	
.	Основные способы передвижения человека Инструктаж по ТБ. Развитие ловкости и координации.				
.	История физической культуры. Развитие ловкости и координации.				
.	Виды физических упражнений. Развитие ловкости и координации.			\	
.	Бег на короткие дистанции. Высокий старт. Развитие быстроты.				
.	Бег 30м, 60м. Развитие быстроты.				
.	Беговые эстафеты. О.РУ. Развитие быстроты.				
.	Понятие «низкий старт» Чередование ходьбы и бега до 6 минут. Эстафеты.				
.	Бег 200м. О.Р.У. Развитие быстроты.				
.	Беговые эстафеты. Игра «Третий лишний». Упражнения бегуна. Развитие быстроты.				
0.	Бег 1000м без учета времени.				
1.	Прыжок в длину с места. Развитие скоростно-силовых качеств.				
2.	Эстафеты с прыжковыми упражнениями. О.Р.У.. Развитие скоростно-силовых качеств.				
3.	Метание малого мяча на дальность. Развитие скоростно-силовых качеств..				
4.	Режим дня. Правильное питание. . Развитие скоростно-силовых качеств.				

5.	Закаливание. Как ты это делаешь?				
6.	ЧСС. Способы измерения. . Развитие скоростно-силовых качеств.				
7.	Правила организации и проведения игр. Передвижения, остановки в баскетболе.				
8.	Передвижения, остановки в баскетболе. Игра «Два мороза».				
9.	Стойка в баскетболе. Ведение мяча на месте. Развитие ловкости и координации.				
0.	Ведение мяча с изменением направления. Игра «Пустое место».				
1.	Ловля и передача мяча в парах. Развитие ловкости и координации.				
2.	Ловля и передача мяча в парах. Игра «Охотники и утки». Развитие ловкости и координации.				
3.	Ловля и передача мяча в парах . Игра «Гонка мячей по кругу».				
4.	Бросок мяча в кольцо после остановки на 2 счета. Развитие ловкости и координации.				
5.	Бросок мяча в кольцо после остановки на 2 счета. Развитие ловкости и координации.				
6.	Бросок мяча в кольцо после остановки. Развитие ловкости и координации.				
7.	Эстафеты с элементами баскетбола Ведение мяча с изменением направления. Развитие ловкости и координации.				
8.	Бросок мяча в кольцо после остановки прыжком. Развитие ловкости и координации.				
9.	Ловля и передача мяча в тройках. Развитие скоростно-силовых качеств.				
0.	Эстафеты с элементами баскетбола. Развитие ловкости и координации.				
1.	Ведение мяча по кругу. Игра «Гонка мячей по кругу». Развитие скоростно-силовых качеств.				
2.	Ловля и передача мяча в тройках. Ведение мяча с изменением направления				
3.	Эстафеты с элементами баскетбола. Развитие скоростно-силовых качеств.				
4.	Бросок мяча в кольце после остановки. Развитие скоростно-силовых качеств.				
5.	Ведение мяча с изменением направления. Развитие скоростно-силовых качеств.				
6.	Игра «Охотники и утки». Игра «Пустое место». Развитие скоростно-силовых качеств.				
7.	Правила поведения на уроках гимнастики Игра «Посадка картофеля».				
8.	Строевые упражнения. О.Р.У. Игра «Чей голос?». Развитие скоростно-силовых качеств.				
	Строевые упражнения. Подтягивание.				

9.	Развитие силовых качеств.				
0.	О.Р.У. Поднимание туловища за 1мин. Развитие скоростно-силовых качеств.				
1.	Строевые упражнения. Прыжки со скакалкой. Развитие скоростно-силовых качеств.				
2.	Стойка на лопатках. О.Р.У. Прыжки со скакалкой за 1мин. Развитие гибкости.				
3.	Мост из положения лежа на спине. О.Р.У. Развитие гибкости.				
4.	Упражнения в висе лежа и стоя.				
5.	Перелезание через препятствие. Игра «Белка и собака». Развитие гибкости.				
6.	Перелезание через препятствие. Игра «Совушка». Развитие гибкости.				
7.	Правила безопасности при занятиях на лыжах.				
8.	Передвижение на лыжах ступающим шагом без палок. Развитие выносливости.				
9.	Передвижение на лыжах ступающим шагом без палок. Развитие выносливости.				
0.	Передвижение скользящим шагом без палок. Развитие выносливости.				
1.	Передвижение скользящим шагом без палок				
2.	Передвижение скользящим шагом без палок. Попеременный двухшажный ход. Развитие выносливости.				
3.	Передвижение скользящим шагом без палок. Попеременный двухшажный ход.				
4.	Передвижение скользящим шагом без палок. Попеременный двухшажный ход.				
5.	Попеременный двухшажный ход. Развитие выносливости.				
6.	Спуски в средней стойке. О.Р.У.				
7.	Спуски в высокой, средней стойке. О.Р.У. Игра «Догони».				
8.	Поворот «переступанием». Развитие ловкости и координации. Игры на лыжах.				
9.	Поворот «переступанием». Развитие ловкости и координации. Игры на лыжах.				
0.	Подъем ступающим шагом. Развитие ловкости и координации. Игры на лыжах.				
1.	Подъем «елочкой», «лесенкой». Развитие ловкости и координации. Игры на лыжах.				
2.	Торможение «плугом».				
3.	Передвижение на лыжах попеременным двухшажным ходом до 1.5км.				
	Передвижение на лыжах попеременным				

4.	двухшажным ходом до 1,5км .				
5.	Игры на лыжах. Передвижение на лыжах попеременным двухшажным ходом до 1,5 км .				
6.	Передвижение на лыжах попеременным двухшажным ходом до 1,5км.				
7.	Передвижение на лыжах попеременным двухшажным ходом до 1,5км.				
8.	Итоговый урок				

Тематическое планирование для 3 класса

п.п	Тема (содержание)	ол-во	Дата Проведения урока		Примечание
			Календарный срок	Фактический срок	
.	История народной подвижной игры. Игра «Клубочек»				
.	Понятие правил игры, выработка правил.				
.	Считалки. Русская народная игра: «Защита крепости»			\	
.	Русская народная игра: «Белки, орехи, шишки»				
.	Русская народная игра: «Птицы и клетка»				
.	Групповая игра: «Ловля парами»				
.	Групповая игра: «Мяч по кругу»				
.	Групповая игра «Светофор»				
.	Командная игра: «Вороны и воробьи»				
0.	Русская народная игра «Водяной»				
1.	Групповая игра «Поймай хвост дракона»				
2.	Групповая игра «Айсберги»				
3.	Считалки. Русская народная игра: «Защита крепости»				
4.	Русская народная игра: «Белки, орехи, шишки»				
5.	Русская народная игра: «Птицы и клетка»				

6.	Групповая игра: «Ловля парами»				
7.	Групповая игра: «Мяч по кругу»				
8.	Групповая игра «Светофор»				
9.	Командная игра: «Вороны и воробьи»				
0.	Русская народная игра «Водяной»				
1.	Групповая игра: «Двенадцать палочек»				
2.	Групповая игра: «Салочки по кругу»				
3.	Эстафеты с мячами. Правила игры. «Бег по кочкам».				
4.	Большая игра с малым мячом. «Не упусти мяч»				
5.	Большая игра с малым мячом. «Чемпионы малого мяча».				
6.	Эстафеты с бегом и прыжками.				
7.	Эстафеты с бегом и прыжками.				
8.	Эстафеты с преодолением препятствий.				
9.	Эстафеты с преодолением препятствий.				
0.	Эстафеты с преодолением препятствий.				
1.	Веселые старты.				
2.	Игры русского народа. «Горелки»				
3.	Игры русского народа. «Кот и мышь»				
4.	Игры разных народов. «Сторож»				
5.	Игры разных народов. «Разорви цепь»				
6.	Зимой на воздухе. Скатывание шаров. «Гонки снежных комов».				
7.	Строительные игры из снега. «Клуб ледяных инженеров».				
8.	Строительные игры из снега. «Клуб ледяных инженеров».				
9.	Эстафета на санках.				
0.	Эстафета на санках.				
	Эстафета на санках.				

1					
2.	Лыжные гонки.				
3.	Лыжные гонки.				
4.	Лыжные гонки.				
5.	Игра «Взятие снежного городка».				
6.	Игры на снегу.				
7.	Игры со скакалками. «Удочка»				
8.	Игры с элементами бега. «Нитка и иголка»				
9.	Комплекс упражнений для профилактики простудных заболеваний.				
0.	Игры на равновесие. «Сохрани равновесие»				
1.	Сам себе доктор. Су-Джок терапия.				
2.	Работа над проектом по теме «Мой путь к здоровью»				
3.	Работа над проектом по теме «Мой путь к здоровью»				
4.	Работа над проектом по теме «Мой путь к здоровью»				
5.	Обобщение по разделу. Игра «По тропе здоровья»				
6.	Спортивные игры: «Брось — поймай»				
7.	Спортивные игры: «Выстрел в небо»				
8.	Спортивные игры: «Охотники и утки»				
9.	Спортивные игры: «Быстро по местам»				
0.	Спортивные игры: «Не урони мяч»				
1.	Спортивные игры: «Круговая эстафета»				
2.	Спортивные игры: «Кто первый».				
3.	Спортивные игры: «Картошка»				
4.	Спортивные игры: «Штандер-стоп»				
5.	Обобщение по разделу. «Любимые спортивные игры»				
6.	Праздник здоровья и подвижной народной игры.				

7.	Праздник здоровья и подвижной народной игры.				
8.	Итоговое занятие				

Тематическое планирование для 4 класса

п.п	Тема (содержание)	ол-во	Дата Проведения урока		Примечание
			Календарный срок	Фактический срок	
.	Техника безопасности во время занятий лёгкой атлетикой. Комплекс общеразвивающих упражнений				
.	Ходьба по разметкам с преодолением препятствий				
.	Общеразвивающие упражнения			\	
.	Основные упражнения для развития физических качеств				
.	Основы техники безопасности на занятиях в спортивном зале и на открытых площадках. Передвижение со сменой ходьбы и бега через каждые 10-20 ев течение до 5 минут.				
.	Круговые движения туловища. Махи руками вперёд, назад и в стороны				
.	Наклоны и повороты головы и туловища				
.	Правила поведения на занятиях лёгкой атлетикой				
.	Правила поведения и требования к экипировке на занятиях лёгкой атлетики.				
0.	Инструктаж поТБ. Бег по прямой со скоростью, близкой к максимальной на дистанциях 10 - 30м.				
1.	Техника безопасности во время бега. Выпады вперёд, в стороны и покачивания в них.				
2.	Основные положения правил соревнований по бегу, прыжкам и метаниям				
3.	Техника бега в медленном и быстром темпе				
4.	Прыжки с ноги на ногу				
5.	Метание малого мяча в горизонтальную цель				

	(2*2 м) с расстояния 4 -5 м.				
6.	Способы двигательной деятельности (Умения, навыки, двигательные способности). Общеразвивающие упражнения.				
7.	Бег на короткие дистанции				
8.	Понятия: «короткая дистанция», «длинная дистанция», «кросс». Команды «На старт!», «Марш!».				
9.	Инструктаж по ТБ, Бег в медленном темпе				
0.	Прямолинейный бег				
1.	Челночный бег				
2.	Бег с ускорением (20 м)				
3.	Бег с ускорением (30 м)				
4.	Бег с изменением направления движения				
5.	Техника бега в медленном и быстром темпе				
6.	Чередование бега и ходьбы				
7.	Равномерный бег				
8.	Прыжок в длину с разбега способом «согнув ноги»				
9.	Инструктаж по ТБ. Техника прыжка в длину с места				
0.	Техника отталкивания с небольшого разбега в прыжках в длину				
1.	Прыжки с ноги на ногу				
2.	Прыжок в длину с разбега с 3-5 шагов				
3.	Прыжок в длину с разбега.				
4.	Прыжок в длину с разбега				
5.	Прыжки через короткую скакалку, отталкиваясь двумя ногами				
6.	Эстафеты со скакалкой				
7.	Прыжки через короткую скакалку, отталкиваясь одной ногой				
8.	Прыжок в длину с разбега				
9.	Метание малого мяча				

0.	Инструктаж по технике безопасности при метании малого мяча				
1	Обучение правильному держанию и выбрасыванию малого мяча				
2.	Метание малого мяча с места способом «из-за спины через плечо»				
3.	Метание малого мяча в горизонтальную цель				
4.	Метание малого мяча в вертикальную цель				
5.	Метание малого (теннисного) мяча на дальность				
6.	Эстафеты. Игра «Меткая цель».				
7.	Метание малого мяча в горизонтальную и вертикальную цель. Эстафета.				
8.	Длительный бег в равномерном темпе				
9.	Инструктаж по ТБ на занятиях бегом. Бег умеренной интенсивности без остановки в течение 3-4 минут				
0.	Передвижение со сменой ходьбы и бега через каждые 10 -20 с в течение до 5 минут				
1.	Бег по кругу				
2.	Правила передвижения по твёрдому, жёсткому и травяному видам грунта				
3.	Ходьба и бег по слабопересечённой местности с преодолением препятствий				
4.	Ходьба в чередовании с бегом по слабопересечённой местности (кросс)				
5.	Равномерный бег (3 мин). Чередование бега и ходьбы.				
6.	Равномерный бег (4 мин). Преодоление малых препятствий.				
7.	Тестирование физической подготовленности учащихся Бег 30 м с высокого старта				
8.	Инструктаж по ТБ. Бег с ускорением				
9.	Бег 30 м с высокого старта				
0.	Бег с ускорением на короткую дистанцию				
1.	Прыжок в длину с места				
2.	Техника прыжка в длину с места				
	Прыжок в длину с места				

3.					
4.	Прыжки с поворотом на 90 градусов влево л вправо				
5.	Челночный бег 3/10 м.				
6.	Бег с изменением направления, ритма и темпа				
7.	Челночный бег. Эстафета				
8.	Итоговое занятие				

Учебно-методическое и материально-техническое обеспечение
Перечень литературы

1. Багаутдинова Ф.Г. Туристско-краеведческая деятельность учащихся начальных классов (в помощь учителю, руководителю кружка). — М. 1992.

2. Голованов В.П. Методика и технология работы педагога дополнительного образования : учеб. пособие. — М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС,2004.

3. Григорьев Д.В., Степанов П.В. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор : пособие для учителя. — М. : Просвещение, 2010.

4. Комплект учебников «Физическая культура» для учащихся начальных классов общеобразовательных учреждений / А.П. Матвеев. — М.:Просвещение, 2011.

5. Комплект учебников «Физическая культура» для учащихся 1–2и А.И. Белоусов под ред. М.Я. Виленского. — М. : Русское слово, 2010.7. Михайлова Е.В. Формирование нравственных ценностей у младшихшкольников во внеурочной деятельности. — М. : Экон-Информ, 2009.

6. Примерные программы внеурочной деятельности. Начальное и основное образование / В.А. Горский, А.А. Тимофеев, Д.В. Смирнов; под ред. В.А. Горского. — М. : Просвещение, 2010.

Информационно-компьютерные ресурсы

1. Большая детская энциклопедия (6-12 лет). [Электронный ресурс] http://all-ebooks.com/2009/05/01/bolshaja-detskaja-jenciklopedija-6-12.html (09.03.11)
2. Почему и потому. Детская энциклопедия. [Электронный ресурс] http://www.kodges.ru/dosug/page/147/(09.03.11)
3. Внеурочная деятельность в начальной школе в аспекте содержания ФГОС начального общего образования. Может ли учебник стать помощником? [Электронный ресурс] http://www.fsu-expert.ru/node/2696 (09.03.11)
4. «Внеурочная деятельность школьников» авторов Д.В.Григорьева, П.В. Степанова [Электронный ресурс] http://standart.edu.ru/ (09.03.11)

ӘМИРХАН ЕНИКИНЕҢ “МАТУРЛЫК” ХИКӘЯСЕНДӘ “АНА МАТУРЛЫГЫ”

Якупова Раушания Галимулла кызы,
МГБББУ” Балык Бистәсе 2 нче урта мәктәбе” нең
Балык Бистәсе районы

Дәреснең максатлары:

1) Ә. Еникинең иҗатын өйрәнүне дәвам итү, укучыларны “Матурлык” хикәясенең эчтәлеген төшендерү.

2) Әсәргә анализ ясау алымнарын кулланып, хикәянең тәрбияви әһәмиятен билгеләү, анда күтәрелгән мәсьәләләрнең хәзерге вакытта да мөһим икәнлеген күрсәтү.

3) Укучыларда ата- аналарга карата миһербанлылык тәрбияләү.

4) Укучыларга сәнгатьле уку күнекмәләре бирү һәм аларда матурлык хисләре тәрбияләү.

Дәреснең бурычлары:

1. Белем бирү максаты: хикәянең төп фикерен укучы аңына җиткерү өчен шартлар тудыру.

2. Фикерләү сәләтен үстерү максаты: анализлау, чагыштыру, гомумиләштереп, нәтиҗә ясау күнекмәләрен үстерүне дәвам итү.

3. Тәрбия бирү максаты: бәхетле булу кешенең үзеннән тора икәнлегенә ышандыру.

Планлаштырылган нәтиҗәләр:

1. Предмет нәтиҗәләре: хикәянең темасын аңлау һәм формалаштыру, идеясен күрсәтү.

2. Шәхескә кагылышлы нәтиҗәләр: герой кылган гамәлләр аша яхшыны начардан аерырга өйрәнү.

3. Метапредмет нәтиҗәләр:

- регулятив: әсәрнең төп проблемасын табу, герой эшчәнлеген бәяләгәндә, үзеңнең һәм башкаларның фикерен дөрес бәяләү, төп нәтиҗәне чыгару эшчәнлегендә катнашу өчен тырышу;

- **танып-белү:** булган белемнәргә таянып, “матурлык” төшенчәсенә кагылышлы мәгълүматны табу һәм анализлау аша аны бәяләү, гомуми нәтиҗә чыгару;

- коммуникатив: матурлык турында төп фикергә килгәнче, төрле җавапларны тыңлау; төркемнәрдә эшләгәндә, төрле мисаллар белән үз фикереңне дәлилләү, әсәрнең төп фикерен табу һәм формалаштыру.

Җиһазлау. Ә.Еники портреты, әсәрләреннән китап күргәзмәсе, «Салкын чишмә» көе язмасы.

Мотивлаштыру – ориентлаштыру:

Дәресне оештыру:

I. Оештыру

Укытучы: Исәнмесез, кадерле укучылар. Хәерле көн! Эшлекле кәефләр теләп,бүгенге дәресне башлыйбыз. Дәрес башлаганчы сез бүген үзегезнең җавапларыгызн үзегез билгеләп барырга тиеш буласыз.Җавапларыгыз дөрес була икән, алдыгыздагы махсус куелган кәгазьләргә тамга салып куегыз. Дәрес ахырында шул тамгаларны карап, сыйныфташларыгыз белән киңәшеп мин сезгә билгеләр куярмын.

2. Актуальләштерү

II. Укытучы сүзе.

Укучылар, экраннарга карый әле.Сезнең алдыгызда күренекле татар шагыйре Ринат Харисның “Кеше кайчан матур була?” шигыреннән өзекләр язылган. Шигырьгә күз йөгертеп алыгыз әле. Әйдәгез хәзер бер укучы укысын, кем тели? (Бер укучы укый).

Кеше кайчан матур була?
Кеше матур шул чакта —
башкаларны чакырганда

үзе яккан учакка;

Кеше кайчан матур була?
Кеше матур шул мәлдә —
иң авыр минутында да
тормышка гашыйк хәлдә;

Р инат Харис.

Укытучы: Бу шигырьдә сүз нәрсә турында бара?

Көтелгән җавап: Бу шигырдә сүз “матурлык” турында бара,

Укытучы: Балалар, бу шигыр юлларының безнең дәресебезгә кагылышы бармы?

Көтелгән җавап: Әйе,чөнки алдагы дәрестә без дә“Матурлык “ әсәрен укыдык.

Укытучы: Укучылар, без әсәрләр өйрәнгәндә аның эчтәлеге белән танышканчы нәрсәләр турында өйрәнәбез? Әйдәгез хәзер шул белемнәрне искә төшереп, мин тараткан кәгазьләргә берәр сорау языгыз, аннары башка төркемнәргә бирәсез. Төркемнәрдә җавапны бергәләп эзлиләр

1.Әсәрнең авторы кем?(Әмирхан Еники)

2.Ничәнче елда язылган?(Хикәя 1964 нче елда язылган).

3.Кайсы еллар турында сөйләнелә?(Революциягә кадәрге еллар).

4.Әсәрнең жанры.(хикәя)

5. Кем сөйли, ул кем булган?

6.Ни өчен хикәя дип атала. (Бу әдәби әсәр хикәя жанрына карый, чөнки сөйләп бирүгә, хикәяләүгә нигезләнгән, катлаулы булмаган вакыйгаларны сурәтләгән кечкенә күләмле жанр төре.)

Әлеге эшне бәяләргә онытмагыз. Сораулар өчен аерым, җавап язган өчен, басып телдән әйткән өчен.

Укытучы Хәзер сөйләшүне әсәрнең үзенә юнәлтик

Укытучы: Укучылар, әсәрдә иске сүзләр күп очрый. Ул сүзләрнең аңлатмалары дәреслектә бирелгән,сез аларга игътибар иттегез микон? Әйдәгез үз-үзегезне тикшереп алагыз. Сезнең алдыгызда иске сүзләр язылган карточкалар һәм шунда ук аңлатмалары. Парларны табарга дәреслектән карап ткшерергә.

Туң күчән - бер дә пошынмас, бернәрсә дә кирәкмәс кеше.

Истикамәтле вә иҗтиһатлы -“ тырыш” дигән мәгънәдә.

Иганәче - спонсор

Бакырлар - “вак акча” мәгънәсендә

Низам-кагыйдә

Чәчәк авыруы-оспа

Укытучы: Әсәр ничек атала дидек. Сез матурлыкны ничек аңлыйсыз? Өйгә бирелгән эш шушы төшенчә белән бәйле иде.

Көтелгән җавап: Хикәядән матурлык сурәтләнгән урыннарны табып, дәфтәрләргә язып килергә иде.

(Укучылар дәфтәрләрендәге язмаларын укыйлар).

Әйе матурлык төрлечә була ,матурлык — бик тирән мәгънәле төшенчә ул. Сез дә аны һәрберегез үзенчә аңлыйсыз.

Матурлык- җыйма исем.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә бу сүзнең мәгънәләре шундый:

1) барлык матур, күңелгә рәхәтлек бирә торган күренеш, эш, тормыш, сәнгать әсәрләре;

2) матур сокланырлык табигать;

3) ягымлы, сөйкемле, үзенә җәлеп итә торган тышкы кыяфәт;

4) кеше эшчәнлегендә уңай хуплана торган сыйфат.

Матурлыкның чын мәгънәсенә төшенә алабыз. Матурлыкны берегез **табигатьтә** күрә, икенчегез аны **кеше күңеле**нең матурлыгы дип саный, өчен-чегез матурлык ул — кешенең тышкы кыяфәте , ди. айберләрегез матурлыкны шушы **тыныч тормыштаәти-эниләрегезнең** саулыгы ди. Әйе матурлык һәркайсыбызны да чолгап алган.

Саулык та матурлык дигәннән әйдәгез без дә саулыгыбыз турында кайгыртып алыйк.

Физкультминут

Гөлчәчәкләр күренде(балалар басалар).
Һәм кояшка үрелде(кулларын югары күтәрәләр).
Аларга җылы кирәк,
Кояш астында рәхәт(сузылалар)
Җил исте(чайкалалар,)
Чәчәкләрне селкетте.
Уңга бөгелделәр (бөгеләләр),
Җиргә иелделәр (чүгәлиләр),
Сулга бөгелделәр (бөгеләләр),
Җиргә иелделәр (чүгәлиләр).
Чәчәкләр зур булып үссен (сузылалар),
Безгә шатлык китерсен (утыралар).

3. Уку мәсьәләсен кую

Укучылар, матурлыкны кем тудыра?

II.уку мәсьәләсен өлешләп чишү.

1. Төркемнәрдә эшләү.

Без әсәрнең эчтәлеге белән таныштык, вакыйгалар уртасында кем соң безнең?

Көтелгән җавап: Әсәрнең төп герое- Бәдретдин.

Укытучы: Кем ул Бәдретдин?

Көтелгән җавап: Бәдретдин-шәкерт, авыл малае.

Укытучы: Укучылар, Бәдретдин белән якыннанрак танышыр өчен әйдәгез аның турында класстер төзегез (укучыларга алдан әзерләнгән кәгазләр таратыла) Төркемнәрдә эшлибез. Өч төркем.

2 минут эчендә бергәләп, аңа хас сыйфатларны,яки ул эшләгән эшләрне язып чыгасыз. Төркемнән бер укучы укый.

2. Әсәрнең эчтәлеген искә төшерү.

Хәзер үзегез язган сүзләрне исбатлап, безгә әсәрдән өзекләр сөйләгез, сезгә искә төшерү өчен бер минут вакыт бирелә. (Укучылар сөйлиләр).

Димәк матурлыкны кем тудыра?Кеше үзе, бу очракта Бәдретдин.

3. Ярдәмче геройлар. **Дәфтәрләргә язу.**

Әсәрдә Бәдретдиннән тыш тагын кемнәр бар икәне билгеле булды.

Көтелгән җавап: энисе, этисе, бабасы.

Укытучы: Ул геройлар арасында безне иң тетрәндергәне кем?

Көтелгән җавап: Әнисе, аның тышкы кыяфәте (бите).

Укытучы: Укучылар, ананың тышкы кыяфәте ничек сурәтләнә һәм нинди тәэсир калдыра?

(Әнисе матур түгел, чәчәк зәхмәте бөтен битен бозган.)

Өйләрендә Бәдретдиннең тагын нинди таланты бар икәне ачыла?

Искә төшерик,кулына скрипка алгач, улы әнисеннән: «Ни уйныйм?" — дип сорый. Бала өнисенең яраткан көен уйный. Әйдәгез “Салкын чишмә” җырын тыңлап алыйк. Бер укучыдәреслектән әнине сурәтләгән урынны укый.

Әйе, әниснең битен авыру бозган, ләкин аның матурлыгы нәрсәдә?

Көтелгән җавап: Ананың матурлыгы баласының тәртипле, тәрбияле, укымышлы булуында.

Укытучы: Анада баласына карата нинди хисләр бар?

Ярату,горурлану,соклану.

Димәк нинди фикергә киләбез
Ана-бөек исем,
Нәрсә җитә ана булуга!
Хатыннарның бөтен матурлыгы,
Бөтен күрке –ана булуда!
Дәресебезнең темасы ничек була**?**
“Матурлык” хикәясендә “ ана матурлыгы”.
III. Рефлексия.
1. Рефлексив кабатлау.
Бәдретдиннәрнең әйләре иске, ләкин ______________________
Бәдретдин ярлы, ләкин бөтен ______________________________
Әнисенең бите ямьсез, ләкин күңеле ________________________
Әсәр ____***турында.***
Әсәр ____***өйрәтә.***
Укучыларга бүгенге дәрестә нинди яңа белемнәр алулары турында сораулар бирелә.
- Дәрескә куелган уку мәсьәләсе чишелдеме?
- Нәрсәләр белдегез?

Әйе, тирәбездә төрле язмышлы кешеләр бар. Без аларга карата мәрхәмәтле булырга тиешбез. Ә эти-әниләребез каршында мәңге бурычлы икәнебезне онытырга безнең хакыбыз юк.

2. Бәяләү. Укучыларга, дәрестә катнашканнарын бәяләп, билгеләр куела.
3**. Өй эше:**
1.” Бәдретдиннең әнисе матур.” дигән темага проект эше эшләргә
2.Бәдретдин образына характеристика язарга.
3.Үзегезгә ошаган бер өзекне тасвирлап рәсем ясарга .

1-4 СЫЙНЫФ УКУЧЫЛАРЫ ӨЧЕН ТАТАР ТЕЛЕННӘН ДӘРЕСТӘН ТЫШ ЭШЧӘНЛЕК БУЕНЧА ЭШ ПРОГРАММАСЫ

Ярмиева Мәдина Габделбәр кызы,
Кукмара муниципаль районының «Г.Г.Гарифуллин исемендәге Сәрдекбаш урта мәктәбе»нең башлангыч сыйныфлар укытучысы

Татар теленнән дәрестән соң эшчәнлек буенча эш программасы 1-4 сыйныф укучылары өчен 1 елга (34 сәгатькә) исәпләнгән һәм укучыларның танып-белү, кызыксыну эшчәнлеген арттырырга, иҗади эшчәнлекләрен үстерүгә, хәтер, игътибарны, фикер йөртүне активлаштырырга юнәлдерелгән.

Татар теле буенча оештырыла торган түгәрәкләр– бөтен укыту-тәрбия процессының аерылгысыз өлеше. Мондый эшчәнлек укучыларга сөйләм культурасын, иҗади мөмкинлекләрен үстерергә, татар теле предметына кызыксыну уятырга ярдәм итә.

Түгәрәк дәресләрендә фонетика, лексика, стилистика һәм сөйләм культурасына күп урын бирелә.Ул укучыларда ана телен камил белү теләге уянырлак итеп алып барыла. Моның өчен, тел курсының һәр бүлеген өйрәнгәндә, татар телен өйрәнүнең практик әһәмиятен ассызыкларга, укучыларга туган телнең байлыгын, матурлыгын, сүзләрнең төрле яңгырашын, бер үк сүзнең яңа бизәк алганын күрсәтү өстендә эш алып барыла.

Түгәрәкнең максаты һәм бурычлары:
- татар теле буенча белемнәрне кинәйтү, аның бүлекләрен тирәнтен өйрәнү
- сүзлек запасын баету, авазларны аңлаешлы итеп әйтергә өйрәтү;
- әдәби телдә сәнгатьле сөйләү осталыгын, риторик күнекмәләрен камилләштерү.
- балаларда үз фикерләрен дәлилли белү күнекмәләре булдыру

- халкыбызның милли традицияләре турындагы күзаллауны ныгыту;
- үз милләтеңә, телеңә мәхәббәт тәрбияләү

Түгәрәкнең юнәлеше

- Балаларның эстетик зәвыгын, иҗади фантазияләрен үстерү;
- Балаларда традицияләребезгә нигезләнгән үзара аралашу культурасы булдыру.

Көтелгән нәтиҗәләр һәм аларны тикшерү төрләре

- Балалар уку елы ахырына матур итеп шигырь, әкият, мәзәк сөйләргә, җырларга өйрәнергә , мөнәҗәтләр, татар халкының берничә милли уенын белергә тиешләр;
- Берничә балалар язучысы яки шагыйренең исемен, алар язган әсәрләрне һәм әсәрләрнең эчтәлеген белергә тиешләр;
- «Алтын көз» бәйрәме көнендә чыгыш ясау;
- Яңа ел бәйрәмендә түгәрәктә өйрәнгән концерт номерлары белән катнашу;
- “Әлифба бәйрәме”, 8 март һәм 23 февраль , “Туган тел”, “Нәүрүз” бәйрәмнәрендә чыгышлар ясау.

Программаның актуальлеге:

Мәктәпнең яңарыш чоры кичерүе, яңа федераль белем бирү стандартларына күчү сәбәпле, татар телен тирәнтен өйрәнү ихтыяҗы туа, аралашу культурасы булдыру кирәклеге ачыклана.

Укучыларның белем һәм күнекмәләренә таләпләр:

- яшьтәшләре һәм өлкәннәр белән аралашканда сөйләм культурасы нормаларына үтәргә;

- татар теленең грамматикасын белергә;

-үз фикерен дәлилли, башкаларга төгәл итеп җиткерә белергә;

- халкыбызның милли хәзинәләреннән булган халык авыз иҗаты әсәрләрен, балалар язучыларын белергә тиеш.

Программаның эчтәлеге

1.Кереш сүз. Сәнгать халык байлыгы, ул аның тормышы кызыксынуларына бәйле. Сәнгать, әдәбият телдән башка үсә алмый, чөнки тел – аралашу чарасы, көрәш коралы.Сөйләм (нәфис сүз) – эшлекле аралашу әдәбенең бер өлеше.

2.Фонетика. Сузык авазлар телнең яралгысы һәм каны. Сузыклар сүзгә моң кертә. Сүздә сузыклар күп булу аны матурайта, яңгырашлы итә. Сузык аваз тавыш ярылары ярдәмендә барлыкка килеп, иреннәр, тел, ияк хәрәкәтләре белән формалаша.Төрле сузык иреннең төрле торышын таләп итә. Артикуляция гимнастикасы ирен, тел, аскы ияк мускулларын ныгытырга һәм аларның хәрәкәтләнүчәнлеген үстерү өчен кирәк. Бу гимнастика һәр көнне эшләнә. Телгә күнегү эшләтү тел мускулларының иркен хәрәкәтләнүенә ирешү өчен кирәк. Кайвакытта тел очы йөрмәгән кешеләргә күнегү эшләтеп, аның йөрүенә ирешеп була.

Дикция ул сүзләрне, иҗекләрне, авазларны ачык, аңлаешлы әйтү дигән сүз. Һәр авазның ничек ясалышын, ничек барлыкка килүен белү өчен, укучы үз сөйләү аппаратының төзелешен, аның һәр аерым өлешенең нинди хезмәт үтәгәнен яхшы белергә, аның сәләтен үстерү өстендә аңлы рәвештә эшләргә тиеш

3. Татар теленең лексикологиясе. Сүзнең лексик мәгънәсе турында өйрәнүне дәвам итү. Сүз һәм аның лексик мәгънәсе ,бер мәгънәле һәм күп мәгънәле сүзләр; синоним, антоним,омонимнарны кабатлау. Күчерелмә мәгънәдә куллаыла торган тотрыклы сүзтезмәләр-фразеологик әйтелмәләрне тирәнтен өйрәнү. Синоним, антоним,омонимнар,фразеологик әйтелмәләр сүзлекләре белән эшләү.

4. Морфология. Бер тамырдан берничә яңа сүз ясалу, кушымчалар,аларның яңа сүз ясаудагы ролен аңлату. Тамырдаш сүзләр төзү

Сүзләрнең ясалышы буенча төрләрен(ясалма,кушма,парлы сүзләр) аеру.

5. Сүз төркемнәре. ***Исем.*** Исем турында белгәннәргә таянып,исемнәрнең предмтлык төшенчәсен белдерүе, аның җөмләдә ия булып килүе; уртаклык һәм ялгызлык исемнәр

белән ныгытыла;исемнәрне тематик төркемләү. Исемнәрнең күплек һәм берлек санда килүе.Исемнәрнең килеш белән төрләнеше .

Фигыль. Фигыль сүз төркеменең мәгънәсе һәм сораулары;барлык һәм юклык төрләре;зат-сан белән төрләнеше; хикәя фигыль заманнары(үткән,хәзерге,киләчәк); фигыльләрнең күп мәгънәлелеген өйрәнү.

Сыйфат.Сыйфатларның семантик төркемнәре төрле предметларга хас билгеләрне ачыклау.Сыйфат дәрәҗәләрен дөрес билгеләү

6. Синтаксис. ***Җөмлә*** Сорау, өндәү, тойгылы җөмләләрне текстта аера белергә һәм сөйләмнең гаять әһәмиятле состав өлеше булган интонация өстендә эш Җыйнак һәм җәенке җөмләләр. Җыйнак җөмләне,тиешле сүзләр өстәп,җәенкеләндерә белү,җәенке җөмлә эченнән баш кисәкләрне генә аерып чыгару.

Сүзтезмә.Сүз,сүзтезмә һәм җөмләләрне аера белү,мәгънәләре,сораулар ярдәмендә җөмләдә сүзләр бәйләнешен ачыклау,сүзтезмәдәге ияртүче һәм иярүче сүзләрне билгеләү

7. Риторика Нәфис сүз, аның әдәбиятта һәм сәнгатьтә тоткан урынына төшенчә бирү. Җөмләдә сүз басымы дөрес куелмаса, тыныш билгеләрендә генә интонацияне үзгәртеп булмый. Сүздә бер иҗекнең яки җөмләдә бер сүзнең башкаларга караганда көчлерәк, аерылыбрак, сузыбрак әйтелүен өйрәтү Җанлы сөйләмнең мөһим чараларын үзләштерү күнегүләре: темп, тавыш көче,тон,сөйләм мелодикасы(тавышны күтәрү ,түбәнәйтү).

8. Әдәпле сүзләр Әдәплелек бик күп тәшенчәләргә ия. Әдәпле кеше дибез икән, ул безнең күз алдына барыннан да бигрәк, тәрбияле, инсафлы булып килеп баса. Ул — кешелекле дә, белемле дә, укымышлы да һәм алай гына дамы әле!.Гадел, саф күңелле, намуслы, эчкерсез, сабыр булу—әдәпле кешене бизи торган сыйфатлар. Әдәпле кеше, гомумән, һәрьяклап җыйнак, пөхтә була. “Холкы күркәм, күңеле яхшы кеше белән җиңел яшәп була”,—ди халкыбыз. Балаларда шушы сыйфатлар булдыру максатында темага кагылышлы әсәрләр уку. Алардагы вакыйгаланы, геройларның үз-үзләрен тотуларын анализлау. Кунакта, җәмәгать урыннарында үзеңне дөрес тоту кагыйдәләрен өйрәнү

9. Татар халык иҗаты. Мәкальләр – ул борынгылар сүзе, аталар сүзе, картлар сүзе, тәҗрибә һәм хикмәт җимеше, хәтердә сакланырга тиешле хәзинә, халыкның күмәк фикере, тормыш кагыйдәсе, сүзгә дәлил, тормышта киңәш. “Мәкаль” сүзе гарәп теленнән алынган, “урынлы сүз яки тиешле урында әйтелгән сүз” дигән мәгънәне аңлатуын төшендерү. Төрле халык мәкальләре. Мәкальләрне сөйләмдә, мәсәлләрдә урынлы куллану.

Мәсәлдәге хикәяләү өлешенең әкиятләрдән килеп чыгуына басым ясау. Мәсәл җанрының килеп чыгышы, үсеше. Татар мәсәлчеләре К. Насыйри, Г. Тукай, М. Гафури, Г. Шамуков, Ә. Исхак һәм башка язучылар әсәрләрен өйрәнү.

Тизәйткечләрне икенче төрле тел бутагычлары дип йөртәләр, үзләренең эчтәлекләре белән тирән мәгънәле булмый. Ләкин алардагы авазларның катлаулы чиратлашуы телнең һәм иреннәрнең яхшы күнегүенә уңай йогынты ясаганга аны һәрвакыт биреп барабыз.Татар халык әкиятләрен сәхнәләштерү. Милли мәдәниятебезне саклап калу һәм үстерү өчен балаларга татар сәнгатен өйрәтү. Бу – халкыбызның гасырлар буена тупланып килгән мирасын, күңел бизәкләренең матурлыгын балаларга җиткерүне, сабыйларда милли мәдәнияткә мәхәббәт тәрбияләүне күздә тота

10. Татар халкының милли бәйрәмнәре. Бу бүлек эзләнү, информация туплау, тарихи чыганаклардан кирәкле мәглүматны аера белү, әби-бабайлардан, авылыбызның өлкән кешеләреннән сораштыру кебек эшләрне үз эченә ала.

11. Татар балалар язучылары Муса Җәлил, Габдулла Тукай, Бари Рәхмәт, Гарафи Хәсәнов, Абдулла Алиш, Роберт Миңнуллин, Әминә Бикчәнтәева әсәрләрен өйрәнү.

Кеше һәм табигать бергәлеге. Дөньяны шагыйрь күзлегеннән чыгып күзаллау. Әйләнә-тирә дөнья матурлыгын шагыйрь өчен илһам чишмәсе булуын инандыру. Шигырьдә чагыштыру, сынландыру, эпитет. Чагыштыру, контраст, җанландыру кебек гади әдәби алымнарны таба белү. Язучы, шагыйрьләребез үрнәгендә хикәя шигырьләр иҗат итү

12. Туганлык мөнәсәбәтләре . Туганлык атамалары системасы халык тарихының бик борынгы чорында ук формалаша һәм, шуңа күрә дә, тарих өчен, тел тарихы өчен аеруча

әһәмиятле лексик төркемне тәшкил итә. Туганлык - шәхси затларның кан, никах яки уллыкка, кызлыкка алу белән бәйләнүе.

Туганлык мөнәсәбәтләре гаилә яки никах белән бәйләнгән төсмерле сүз булса да, зуррак мәгънәләргә дә карый. Татар халкы балаларны никях җепләре белән бәйләгәнче нәсел-нәсәбен күзәткән, ялгыш адым ясавын кисәткән. Бүгенге көндә хәттә үз әби-бабаларын да белмәүче буын килде. Моны нәселнең шәҗәрәсен өйрәнеп, аның әһәмиятен күрсәтеп төзәтеп булыр.

Календарь-тематик план

	Тема	**Сәгать саны**	**Үткәрү вакыты**	**Үткәрү турында билге**
	Кереш дәрес. Татар телем- туган телем	1		
	Фонетика. Авазлар һәм хәрефләр. Сузык,тартык авазлар.	1		
	Сүзләрне иҗеккә бүлү,юлдан-юлга күчерү.	1		
	Татар теленең үзенчәлекле авазлары.	1		
	Татар теленең лексикологиясе. Сүзләрнең мәгънәләре. Синоним сүзләр.	1		
	Омоним сүзләр	1		
	Антоним сүзләр	1		
	Алынма сүзләр. Рус сузык авазлары белән татар сузыкларының аермасы. Аларның артикуляциясе өстендә эш	1		
	Архаизмнар. Сүзлекләр. Сүзлекләр белән эшләү күнекмәләре	1		
0	**Морфология.** Сүз төзелеше.Тамыр, кушымча төрләре. Кушма, парлы сүзләр	1		
1	Кушма, парлы сүзләр	1		
2	**Сүз төркемнәре.**Исем.Биремнәр үтәү.	1		
3	Сыйфат Предметның билгесен белдерүче сүзләр. Биремнәр үтәү.	1		
4	Фигыль. Предметның эшен, хәрәкәтен белдерүче сүзләр. Биремнәр үтәү.	1		
5	Алмашлыклар. Сан. Биремнәр үтәү.	1		
6	**Синтаксис.** Сүзтезмә һәм җөмлә. Җөмлә төрләре. Җөмлә кисәкләре.Текст. Тест төрләре. Биремнәр үтәү.	1		
7	**Риторика.** Сүз басымы. Җөмлә басымы. Интонация. Дикция. Мимика. Жестикуляция. Практик күнегүләр	1		
8	**Татар халык иҗаты.** Аның бүлекләре. Татар халык авыз иҗаты Мәкальләр. Табышмаклар. Тизәйткечләр. Мәсәлләр	1		
9	Татар халык җырлары, мөнәҗәтләр	1		
	Әкиятләр. Әкият сәхнәләштерү. Курчак	1		

0	театры.			
1	“Әлифба бәйрәме”	1		
2	**Әдәпле сүзләр** “Тылсымлы сүзләр” илендә.	1		
3	Әдәп төбе матур гадәт. Кунак ашы кара-каршы. Уразай авылында яшәп иҗат итүче шагыйрә Наилә Сагдиеваны кунакка чакыру.	1		
4	**Татар халкының милли бәйрәмнәре.**	1		
5	Әбием сандыгыннан. Җырлы –биюле уеннар	1		
6	Әбием сандыгыннан. Җырлы –биюле уеннар	1		
7	**Татар балалар язучылары** Габдулла Тукай Муса Җәлил. Абдулла Алиш	1		
8	Шәүкәт Галиев. Р.Миңнуллин. Бари Рәхмәт. Әминә Бикчәнтәева. Викторина. Без шигырь язабыз	1		
9	“Тукай бәйрәме”	1		
0	**Туганлык мөнәсәбәтләре.** Гаилә. Минем нәселем шәҗәрәсе.	1		
1	“Туган ягым-яшел бишек”	1		
2	Туган ягыбыз буйлап сәяхәт	1		
3	Концерт дәрес.	1		
4	Йомгаклау.Татар теле буенча олимпиада	1		

ӘДӘБИЯТ ИСЕМЛЕГЕ

1.С.Г.Вагыйзов, Р.Г.Вәлитова. «Кызыклы грамматика».Казан «Мәгариф» 2009

2.Ф.М. Мусин; Т.К. Мусина. «Татар теле». Казан «Мәгариф» 2001.

3.З.А. Казыйханова; Д.Ш. Гыйльманов. «Татар телен өйрәнүчеләр өчен кагыйдәләр һәм күнегүләр җыентыгы» Яр Чаллы, 2003.

4.Хөсни Ф. Ни әйтергә? Ничек әйтергә? – Казан: Таткитнәшр., 1974.

5.Абдуллина Р.С. Стилистика һәм сөйләм культурасы мәсьәләләре. Яр Чаллы, 1997.

6.Йосыпов Р. Сөйләшү әдәбе. Казан утлары, 1988, №2.

7.Саттаров Г.Ф. Татар телендә шәхескә олылап эндәшү. Казан. Татарстан китап нәшрияте, 1995.

8.Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. Казан. "Мәгариф" нәшр., 2005.

9.Сәлимов Х.Х. Татар теленең орфоэпик сүзлеге. Чаллы, "Камаз" нәшрияте, 1995.

10.Хангилдин В.Н. Татар теле культурасының кайбер мәсьәләләре. Казан. "Мәгариф" нәшрияты, 1976.

11.Н.С. Гыймадиева «Дәрестә һәм дәрестән соң» Казан, 2004.

РАЗВИВАЮЩАЯ КНИЖКА

Ахметханова Алина, ученица 3 класса,
Научный руководитель: Зарипова Розалия Фаиловна
МБОУ “Евлаштауская СОШ Сабинского района РТ”

Четыре года назад у меня родился двоюродный братишка Амир. Мне очень захотелось сделать емуподарок. В магазинах много развивающих игрушек, но не всегда у них бывает хорошее качество, да и цена слишком велика.

У меня возникла идея сделать что-то необыкновенное в подарок. Он должен быть интересным и безопасным и помог бы нашей малышке в её дальнейшем развитии. Я решила, что это будет книжка, причем необычная - сшитая из кусочков ткани, которых у меня в большом количестве, так как моя мама увлекается шитьём.

Актуальность моей работы заключается в том, что эта книга поможет малышам развивать способности в игровой форме.

Я поставила перед собой цель - изготовить развивающую книгу, в которой будут объединены игра и обучение.

Для достижения своей цели я определила для себя следующие задачи:

-изучить литературу;

-ознакомиться с требованиями, предъявляемыми к таким книгам для детей от 1 года;

-изготовить и оформить книгу.

Ожидаемый результат - создание развивающей книги для малышей.

Практическая значимость этой книги заключатся в том, что играя с ней, дети смогут развивать мелкую моторику, а значит - речь, координацию движений, подготовят руку к письму. Этап работы над проектом

Изучение материала по проблеме

Развивающие книжки – это комплексные игрушки из разнообразных по цветовой гамме материалов, с этой книжкой в игровой форме можно:

• развивать мелкую моторику
• сенсорное восприятие
• воздействовать на тактильные ощущения
• развивать логику
• изучить цвета и формы
• освоить счет
• познакомиться и освоить различные варианты застежек
• играть в ролевые игры

Книги изготавливаются с учетом возраста ребенка. Почему развивающая игрушка в виде мягкой книги? Потому что перелистывание страничек - это такое удовольствие, ведь так интересно "А что там дальше?" Это прививает любовь к книгам и чтению. Обычная бумажная книга не выдержит активную игру любознательного малыша, ее можно будет потом собирать по кусочкам. А еще книги из бумаги уж точно не разовьют тактильные ощущения.

А почему они столько стоят? Каждая книга индивидуальна, так как сделана вручную и с любовью. Это кропотливый труд.

Все книжки, выполнены из: фетра и натуральных тканей хлопок. Книги имеют приятные и радующие глаз расцветки. В них присутствуют пуговки и бусины, сделанные из дерева и пластмассы. Все хорошо закреплено и безопасно для ребенка. Собраны и разные на ощупь другие материалы. Фигурки могут крепиться к страничке при помощи липучки или кнопки.

Оказывается, на кончиках детских пальчиков расположены нервные окончания, которые способствуют передаче огромного количества сигналов в мозговой центр, а это влияет на развитие ребенка.

В интернете я встретила большое количество различных видов развивающих самодельных книг: из картона и бумаги; фотокнижки, из рисунков малыша, звучащие книжки (с колокольчиками и пищалками), книжки из ткани, цветного фетра и мн.др.

Планирование хода работы

Чтобы сшить такую книжку, мне необходимо было освоить технику шитья на швейной машинке (в этом мне помогла учительница), повторить правила безопасного обращения с ножницами и иглой. (Приложение 1)

Материалы и инструменты

Для работы мне потребовались следующие материалы и инструменты:

-кусочки ткани;

- синтепон для набивки мягких деталей;

- ленты, шнурки, бисер, бусинки, пуговки, липучки и пр. отделка;

- нитки швейные

-швейная машина, швейные иглы.

-клей для склеивания деталей оформления, листы для рисования, линейка, карандаши -ветные и простой, ластик, точилка для карандашей;

-ножницы для ткани и бумаги, пяльцы, дыроколы для ткани, наперсток, булавки, портновские карандаши и мыло, вспарыватель для петель, щипцы для люверсов.

Описание хода изготовления книги

Сначала надо подготовить основу страницы. Это ткань, укрепленная дублерином. Вырезаем куски из ткани квадратной форме со стороной 25 см, соединяем ткань и дублерин и проглаживаем утюгом.Подготовим шаблоны деталей страницы.Нанесём разметку шаблона на материал и вырезаем заготовки. Выполняя данные шаги для каждого вида страниц по эскизам.

У меня получилась книжка из 12 листов, каждый лист имеет свою тематику и назначение.

Разработана технологической картой.

Как я уже говорила эти книги очень дорогие. В интернете я нашла сайты где можно заказать эти книжки и на какую сумму. Рассчитаем во сколько обошлась мне данная работа без учета моего труда.

Эргономичность и экологичность.

Свою работу я выполняла в сводное от учёбы время: днем и в выходные дни. В книге много мелких деталей, на их изготовление требуется много времени, время на сборку сюжета страницы и сборка готовых страничек.

Моя развивающая текстильная книжка выполнена из фетра и ниток, которые не наносят вред окружающей среде и здоровью человека.

Заключение

Я довольна своим изделием, потому что я добилась своей цели: я смогла выполнить текстильную книжку своими руками качественно и аккуратно. В процессе работы возникали некоторые трудности при выполнении страницы, но эти трудности я преодолела.

В процессе работы я получила моральное удовлетворение, ведь вещи созданные своими руками приносят людям радость. Думаю, что братишка тоже высоко оценит мой труд

Список литературы

1. Ивановская Т.В., Игрушки и аксессуары из фетра, Москва, 2012.
2. Информация с интернет страниц и видео с мастер-классом по сборке книжки

ЧУДЕСА ИЗ ПЛАСТИЛИНА

Баймиев Карим, ученик 4 класса,
*Научный руководитель: Сахабиева Эльмира*Магсумовна
"Х.В Вагапова с Березняк Кукморского муниципального района РТ"

Лепка из пластилина – это прекрасное занятие для того, чтобы отдохнуть от учебы или спортивных тренировок. К примеру, в дождливую пасмурную погоду я мечтаю, чтобы скорее выглянуло солнце, а зимой – чтобы быстрее зазеленела трава и появились цветы; так и с помощью разноцветного пластилина могу оживить свои мечты. Мне очень нравиться работать с пластилином, лепить различные фигурки, игрушки. Посещая уроки изобразительного искусства в нашей школе я узнал, что пластилин может служить незаменимым художественным средством для работы в живописном жанре. Пластилином можно рисовать картины. Это один из самых молодых видов живописи, который стали использовать совсем недавно. Мне нравиться познавать, что-то новое, особенно в искусстве. Для большинства жителей нашей планеты поделки из пластилина связаны с детством. Этот универсальный материал традиционно используется для развития мелкой моторики рук малышей, при обучении ребят постарше художественным навыкам, а также для изготовления оригинальных и незатейливых вещей.

Что же такое пластилин? А Вы никогда не задумывались, из чего состоит эта тающая в руках волшебная масса, как был изобретён, какие секреты он таит? А я вот задумался. Поэтому и решил, что предметом моего исследования будет обычный пластилин.

Цель исследования - расширить понятие о приемах работы с пластилином, узнать историю пластилина, что входит в его состав, каких видов он бывает.

Задачи исследования:

1. выяснить, где и когда появился первый пластилин;
2. выяснить, сколько видов пластилина существует;
3. определить какими свойствами обладает пластилин;
4. узнать интересные факты о пластилине;
5. пополнить свою «копилку» новыми поделками.

Объект исследования: обычный пластилин

Предмет исследования: свойства пластилина

Методы и приемы работы: поисковый, аналитический, описательный, практический.

Этапы исследования:

Исследования проводились с декабря 2017 г. по февраль 2018г.

1. Выбор проблемы, постановка целей и задач.
2. Изучение литературы по данной проблеме.
3. Изучение истории пластилина, его свойств и состава.
4. Анализ полученных результатов и их оформление.
5. Написание научной статьи.
6. Подготовка презентации.

Из Большого Энциклопедического словаря я узнал, что слово пластилин берёт своё начало от итальянского слова plastilina и от греческого plastos, что означает лепной, пластичный.

«Пластилин - это пластичный материал для лепки, состоящий из глины и воска с добавлением жиров, вазелина и других веществ, препятствующих высыханию». Наши современные виды пластилина по своему качеству могут различаться очень широко. Есть более плотные по своей твердости, а есть наоборот, мягкие, нежные и легко плавящиеся. Так же, как и мягкость, разнообразен и цветовой спектр пластилина, предлагаемых в магазинных наборах.

История создания пластилина. Пластилин – материал для лепки, изготовленный из очищенного и размельченного порошка глины с добавлением воска, сала и других веществ,

препятствующих высыханию. Окрашивается в различные цвета. Служит для выполнения эскизов, небольших моделей, произведений малых форм.

Изучая разную литературу, я узнал, что вопрос о том, кого считать изобретателем пластилина, является спорным. Немецкий фармацевт Франц Колб, запатентовал изобретенную им модельную массу под названием “Plastilin” в 1880 году, тогда как другой претендент на авторство, англичанин Вильям Харбутт, запатентовал в 1899 году изобретённую им двумя годами ранее незасыхающую глину “Plasticine”. Промышленное производство пластилина началось в 1900 году в Германии. К тому моменту в него уже стали добавлять красители, что позволило сделать его разноцветным. Вильям Харбутт был очень доволен своим изобретением и даже издал брошюру «101 способ применения пластилина Харбутта».

Отличие пластилина от других материалов заключается в том, что он имеет различные оттенки, остается мягким и не твердеет на воздухе, практически не липнет к рукам. В зависимости от температуры имеет разную степень мягкости. Пластилин практически безвреден и не имеет срока годности.

В основном пластилин используется для детского творчества в качестве материала, развивающего творческие навыки и координацию пальцев. Из пластилина можно лепить объемные модели, делать объемные картины, рисовать.

Хорошим считается пластилин, который легко режется пластмассовым ножичком, быстро согревается в руках и становится мягким, держит форму, хорошо липнет к самому себе, но не к рукам, не трескается, не крошится, не пачкает руки и легко смывается теплой водой.

Современный пластилин значительно отличается как по количеству видов, так и по своим свойствам.

Виды пластилина

В мире существует несколько видов пластилина. Вот основные из них:

- Обычный детский пластилин, знакомый нам с детского садика и школы – это пластилин, в состав которого входит воск.

- Профессиональный скульптурный пластилин – используется профессиональными скульпторами и учащимися художественных школ. Основа его восковая, и обычно он бывает серого, оливкового или телесного цвета. У такого пластилина особая твердость и эластичность. Это отличный материал для скульптора.

- Арт-пластилин, или пластилин Ключниковых. Бывает двух видов: арт-пластилин «мягкий» – подходит для изготовления плоских изделий – картин, аппликаций и др.; арт-пластилин «твердый», или каркасный – подходит для изготовления объемных изделий, кукол, игрушек и для лепки, изготовления декораций, масок, кукол, пластилиновой живописи и т.п. После 10-30 минутного нагревания пластилин превращается в декоративную цветную резину. При высокой температуре или на солнце он начинает просто течь, как краска, но и это его свойство можно использовать во благо: например, писать с его помощью картины или делать витражи. Слишком размягчённый пластилин можно немного отвердить, положив его на некоторое время в холодильник или опустив в холодную воду; затем из него снова можно лепить.

- Шариковый пластилин – состоит из маленьких, мягких поролоновых шариков, соединенных тончайшими клеевыми нитями (крупнозернистый шариковый пластилин – на глицериновой основе, безопасен для малышей). Лепить из такого пластилина – одно удовольствие: шарики массажируют детские пальчики, цвета хорошо смешиваются друг с другом, образуя разноцветную шариковую массу, а готовые поделки высыхают на воздухе в течение 24 часов. Шариковый пластилин используют для развития моторики у самых маленьких, очень удобен и лёгок для декорирования поверхностей, рекомендуется использовать для заполнения витражей.

- Застывающий пластилин. Имеет весьма яркие цвета и отличается легкостью. В течение суток фигурка из такого пластилина застывает и может служить настоящей

игрушкой или статуэткой, украшающей детскую комнату. Застывающий пластилин – это прекрасный материал для изготовления елочных игрушек или кукол, но нужно учитывать то, что если детали подсохли, они могут плохо приклеиваться друг к другу.

- Плавающий пластилин обладает великолепной пластичностью, мягкостью, насыщенными и яркими цветами, позволяет создавать неординарные поделки. Пластилин изготовлен по специальной технологии –обладая повышенной легкостью, он в два раза легче, чем обычный пластилин. Фигурки держатся на поверхности воды. Легко размягчается, не прилипает к рукам.

- Флуоресцентный пластилин имеет яркие и насыщенные цвета. Обладает отличными пластичными свойствами, хорошо разминается. Готовые поделки отличаются яркостью, красочностью.

- Перламутровый пластилин сохраняет все свойства классического пластилина. Начинающие скульпторы по достоинству оценят пластилин, который не липнет к рукам и одежде. Яркие цвета с перламутровым оттенком доставят много минут радости, так как пластилин действительно светится перламутровым блеском.

- Пластилин на растительной основе подходит для самых маленьких детей. Даже если ребёнок во время лепки потянет кусочек в рот, ничего плохого не случится. Да и желание повторить эксперимент у него вряд ли возникнет. Ведь этот материал хоть и съедобный, но очень невкусный. Изготовлен он, как правило, из муки или крахмала. Еще одно достоинство такого пластилина– он намного мягче обычного, поэтому ребенку будет очень удобно работать неокрепшими пальчиками.

Основные приемы работы с пластилином.

Лепка - самый осязаемый вид художественного творчества. Основным инструментом в лепке являются руки, так уровень умения зависит от владения собственными руками, а не кисточкой, карандашом или ножницами. Из одного комка пластилина можно создавать бесконечное множество образов. Вот некоторые приемы работы с пластилином:

· Скатывание - формирование шариков из небольших кусочков пластилина путем их катания круговыми движениями между большим и указательным (или средним) пальцами руки, либо между ладонью и доской для лепки.

· Надавливание - нажатие на скатанный шарик указательным пальцем с целью получения пластилиновой лепешки в определенном месте на плоской основе поделки.

· Придавливание - нажатие на скатанный шарик между указательным и большим пальцами.

· Разрезание - при обычном надавливании стеком мягкий пластилин теряет круглую форму, поэтому следует перекатывать цилиндр во время резания, как при раскатывании. Обычно оба конца раскатанного пластилина бывают неровные. Поэтому сначала отрезаем неровный конец, а потом – нужную длину.

· Раскатывание и вытягивание, работа пальцев - раскатать конус на ладони, придать изделию определенный вид можно с помощью пальцев.

· Раскатывание цилиндра - прямыми пальцами руки, слегка нажимая на середину шара, перекатывайте его по доске вперед-назад прямыми движениями. Шар станет превращаться в цилиндр. Рабочая доска будет формировать ровную и гладкую боковую поверхность. Во время раскатывания пластилина на доске длина цилиндра делается все больше, а толщина уменьшается.

· Размазывание - надавливание на скатанный шарик указательным пальцем и оттягивание его в нужном направлении с той же силой давления с целью получения пластилиновой линии на плоской основе поделки. Занятия лепкой:

- развивают воображение, пространственное мышление, общую ручную умелость, мелкую моторику;
- синхронизируют работу обеих рук;
- формируют умение планировать работу по реализации замысла, предвидеть результат и достигать его;

- Развивается воображение, раскрывается творческий потенциал;
- Воспитывается усидчивость, терпение, стремление доводить работу до конца;

При лепке из пластилина – разминаются пальцы и ладони рук – а это развитие мозга и даже профилактика болезней! На руках находятся биологически-активные точки, которые соответствуют каждому органу нашего организма, их массаж и разогревание дает мощный оздоровительный эффект на весь организм в целом.

А еще я узнал, что лепка наряду с другими видами изобразительного искусства развивает ребёнка эстетически. Он учится видеть, чувствовать, оценивать и созидать по законам красоты. Этот вид изобразительной деятельности позволяет развивать в детях умственную активность, творчество, художественный вкус и многие другие качества, без которых невозможно формирование первоначальных основ социально активной личности. На занятиях лепкой вышеперечисленные качества развиваются особенно, поэтому в психологической практике часто применяют такой вид работы как лепка.

3. Пластилинография как новый вид декоративно-прикладного искусства.

На уроках изобразительного искусства я узнал, что можно создавать пластилиновые картины этот новый вид декоративно-прикладного искусства называется пластилинография.

Понятие «пластилинография» имеет два смысловых корня: «графия» - создавать, изображать, а первая половина слова «пластилин» подразумевает материал, при помощи которого осуществляется осуществление замысла. Представляет собой создания лепных картин с изображением более или менее выпуклых, полуобъемных объектов на горизонтальной поверхности.

Основной материал — пластилин. Возможно использование комбинированных техник. Например, декорирование поверхности бисером, семенами растений, природным материалом. В некоторых случаях в технике пластилинографии производится модификация изделия, что приводит к созданию оригинальных произведений. Например, на плоской поверхности графически изображается пейзаж , а детали переднего плана изображаются пластилинографией.

Для создания пластилиновой картины потребуется сюжет (собственный или из книги (журнала), основа, набор стеков и немного первоначальных знаний о технике выполнения пластилиновой картины.

В качестве основы для пластилиновой картины подойдет плотный картон, или фанера. Картина, выполненная из пластилина, может быть как плоской, так и выпуклой в зависимости от составляющих ее деталей. Картина может быть квадратной, круглой, овальной и др. Пластилин на основу наносят с помощью стека или пальцами. Размазывать пластилин по картону лучше всего руками, так как материал под давлением ложится ровным слоем на поверхность, таким образом достигается эффект мазка. Работу над картиной начинают с верхнего края основы, чтобы исключить касание рук покрытых пластилином участков поверхности. Округлые и овальные элементы выполняют из скатанных пластилиновых шариков, которые при закреплении на основе расплющиваются. Тонкие полоски на картине выполняют при помощи скатанных на плоскости валиков. Валики не должны быть слишком длинными, иначе их трудно будет переносить на основу. Длинные линии и элементы составляют из нескольких коротких валиков.

Для выполнения таких деталей картины, как лепестки, стебли цветов, завитки, пряди волос, нужны будут ровные валики, которые можно получить, выдавливая разогретый пластилин через чеснокодавилку. Если протереть пластилин через мелкое металлическое ситечко, то можно получить рыхлые и пушистые элементы картины, такие как кораллы, трава, мех животных и иное.

Смешивание пластилина практически не отличается от смешивания масляных красок. В обоих случаях нежелательно использовать более трех цветов, так как в противном случае образуется комок неопределенного цвета. Если смешать пластилин с небольшим количеством черного, добиваются более темного тона того же цвета, и наоборот, смешивая цветной пластилин с белым, получают пастельные тона. Сразу нежелательно смешивать 3

цвета, лучше всего сначала смешать 2 цвета до получения однородного, потом к полученному прибавить третий цвет.

Изготовление картины из пластилина.

Изучив теоретическую часть своей работы, а именно: историю создания пластилина, его состав, виды пластилина, приемы работы с пластилином я приступил к практической части. Рисование пластилином - один из самых молодых видов живописи. Техника пластилиновой живописи уникальна. Я с удовольствием придумывал новые цвета и оттенки, используя пластили-новую палитру.

Сама техника нанесения пластилина может быть разной

В заключение хотелось бы отметить, что ребёнку нужно с самого маленького возраста давать играть с пластилином, ведь даже взрослые занимаются лепкой.

Пластилин – не только средство для развлечения и материал для развития творческих способностей, но и вещество, обладающее некоторыми терапевтическими свойствами. Пластилин используется детьми в качестве материала для поделок. Игры с пластилином способствуют развитию координации пальцев. Для детского творчества желательно применение безопасного пластилина, изготовленного на растительной основе.

Пластилин имеет массу достоинств и приносит большую пользу, так утверждают педагоги и психологи. Дав волю своей фантазии, из него можно вылепить что угодно. Поэтому детей необходимо знакомить с этим интересным материалом, начиная с 1-го года.

Помимо обучающего процесса, игры с пластилином развивают познавательные способности – внимание, память, экспрессию; творческое и пластическое мышление; стимулируют творческую активность; помогают осваивать манипулятивные навыки, отрабатывать новые навыки и совершенствовать уже имеющиеся. И это не всё.

Использование новых приемов при работе с пластилином можно рекомендовать использовать учащимся на уроках технологии, во внеурочной деятельности и самостоятельно в домашних условиях.

Считаю, что лепка из пластилина очень увлекательное занятие. Оно успокаивает и увлекает тебя, тебе всё интересней и интересней лепить ту или иную фигурку, рисовать картины. Так же это занятие требует пластики и ловкости рук, это развивает моторику рук.

Список использованной литературы

1. Словарь Ожегова
2. Дубовицкая Е.Г. «Жизнь удалась», издательство Феникс, 2011г.
3. Шкицкая И.О. «Аппликации из пластилина», издательство Феникс, 2012 г.
4. Рони Орен « Секреты пластилина», 2010г.
5. ЛебедеваН.Н. «Лепим из пластилина"
6. Интернет-ресурсы

ПАРК ОТДЫХА «ЯДКАРЬ»

Башарова Фируза Маратовна, ученица 10 класса
Научный руководитель: Нуриев Рамис Расимович,
МБОУ «СОШ с. Ядыгерь» Кукморского района РТ

Одной из важнейших проблем является улучшение окружающей человека среды и организация здоровых и благоприятных условий жизни. В решении этой проблемы видное место принадлежит озелененным территориям в виде скверов, парков культуры и отдыха.

Парк культуры и отдыха – озелененная территория многофункционального направления рекреационной деятельности с развитой системой благоустройства, предназначенная для массового отдыха жителей сельского поселения.

Парки культуры и отдыха необходимы для организации отдыха населения и проведения разнообразной культурно-просветительной работы среди взрослых и детей.

Велико значение зеленых насаждений в парках, так как они существенно улучшают санитарно-гигиеническую, рекреационную, декоративно-художественную обстановку.

В задачи парка культуры и отдыха входят:

- организация разнообразных культурных мероприятий, развлечений, зрелищ, отвечающих запросам различных групп посетителей парка;
- пропаганда научно-просветительных знаний, достижений науки, техники, искусства и литературы, содействие развитию физкультуры и спорта;
- организация разнообразного отдыха посетителей – активных и пассивных форм.

Население деревень и сёл Ядыгерского сельского поселения составляет 1049 человек. Из них 70 молодых семей, в которых есть 110 детей дошкольного и 85 детей школьного возраста. Среди жителей деревень и сёл много пожилых и пенсионеров. В свободное время мамы с колясками и маленькими детьми выходят на прогулку. Нередко, в теплый погожий день можно встретить гуляющих пенсионеров.

Отсутствуют места культурного отдыха для молодежи (кроме зданий школы, школьного двора и сельского дома культуры), а по опросам жителей села (82%) многим хотелось бы отдохнуть в ухоженном, специально оборудованном для этого месте.

В центре села Ядыгерь перед зданием школы находится практически пустующая площадь. Мы, учителя и учащиеся школы села Ядыгерь, обратили внимание на эту проблему. Пообщались с жителями села, администрацией Ядыгерского сельского поселения и приняли решение создать для села место культурного отдыха, где можно было бы не только отдохнуть, но и проводить культурно-массовые мероприятия. Иначе говоря, разбить на этой площади парк отдыха.

Название проекта: Парк отдыха «Ядкарь».

Направления номинации, в которой представлен проект: «Моё счастливое будущее».

Срок реализации проекта – 1 января 2016г. - 1 сентября 2019 года.

Данный проект разрабатывается на территории с. Ядыгерь Кукморского района Республики Татарстан, объектом является парк культуры. Парк будет разработан в целях лучшего использования природных условий для организации отдыха населения и проведения разнообразной культурно-просветительной и физкультурно-оздоровительной работы среди взрослых и детей.

Актуальность разрабатываемого проекта обусловлена тем, что благоустройство и озеленение является важнейшей сферой деятельности. Именно в этой сфере создаются такие условия для населения, которые обеспечивают высокий уровень жизни.

Целью данной работы является разработка визуального представления парка отдыха в пришкольной территории, для дальнейшего привлечения спонсоров.

Задачи проектирования:

- изучить теоретические и методические основы организации территории парков;
- оценить современное состояние территории;
- разработать проект организации территории (зонирование);
- составление плана-чертежа на основе полученных данных;
- визуализация парка с использованием 3Dграфики;
- рассчитать примерные расходы на строительство объекта для представления партнерам.

Этапы работы.

Первый этап: подготовительный.

Сельский парк культуры будет расположен в селе Ядыгерь, Кукморского района Республики Татарстан. Площадь парка 5962 кв.м., по периметру огорожена. Рядом с ним

находится МБОУ «СОШ им. Г.Г.Гарифуллина с. Ядыгерь». Напротив него стоит сельский дом культуры, вокруг - частные дома.

Здесь мы уточнили следующие показатели объекта: определили местоположение участка; выяснили размеры, границу и площадь, рельеф будущего объекта. Рельеф рассматриваемой территории преимущественно ровный, без бугров и холмов: уклон составил всего 4°. Территория практически не нуждалась в очистке от камней и мусора. Было решено, что главный вход будет располагаться параллельно проезжей части по центральной улице села.

На изучаемой территории также находится монументальный памятник, перенос которого не является возможным, поэтому в дальнейшем будет рассматриваться возможность его реставрирования.

По полученным данным был построен примерный чертеж, изучена возможность построения парка отдыха.

Второй этап: зонирование.

В парке запланировали две зоны: зона физкультурно-оздоровительных мероприятий и зона тихого отдыха.

- Зона тихого отдыха предусмотрена для прогулок различных групп населения. Эта зона предназначена для пассивного отдыха населения, а также активного отдыха (для велопрогулок, для занятий скандинавской ходьбой и др.) Зона тихого отдыха занимает 1950 кв.м – здесь планируется разместить скамейки, урны и несколько светильников. Сюда же отнесена зона активного отдыха для детей (1050 кв.м), где планируется размещение детской площадки (карусели, качели, турники).

- Зона физкультурно-оздоровительных мероприятий представляет собой хоккейную (летом-волейбольную) площадку и площадку для минифутбола. Зона физкультурно-оздоровительных мероприятий занимает 3000 кв.м. В этой зоне планируется размещение хоккейного (летом - волейбольного) и футбольного полей. По краям поля будут размещены лавочки для зрителей и просто отдыхающих.

Вся территория будет огорожена забором, а при главном входе арка с вывеской названия парка.

Границей между зонами является дорожно-тропиночная сеть и деревья. Бетонную плитку из камня довольно часто используют для покрытия садово-парковых дорожек. Одним из ее главных достоинств является разнообразие форм, расцветок и толщины.

Третий этап: моделирование.

Был изучен список программ для построения 3Dвизуализации объекта, выбор был остановлен на следующих программах:

- Google SketchUp – бесплатная лицензия
- Autodesk AutoCAD - учебная лицензия для образовательных школ
- RealTime Landscaping Architect

В программе Google SketchUp я построила модели хоккейной коробки, скамейки, элементы детской площадки, фонтана, а программе Autodesk AutoCAD – модель прилегающего здания, чертежи поля для мини футбола.

В программе RealTimeLandscapingArchitect создала ландшафт с учетом изученного рельефа и импортировала созданные модели из выше перечисленных программ, разместила их согласно чертежу. Учитывая размеченную границу, место нахождения памятника составила дорожно-тропиночную сеть. Я пополнила проект деревьями, которые уже находились на территории проектируемого участка, мелкими кустарниками и цветочными клумбами для красочности. Также нами были добавлены готовые модели людей для реалистичности конечного результата.

С помощью строенных возможностей программы RealTime Landscaping Architect я создала видео для представления проекта.

***Четвертый этап: примерные расчеты стоимости объекта*.**

С учетом рыночных стоимостей материалов рассчитала примерную стоимость постройки объекта «Парка отдыха «Ядкарь»

Проектно-сметная стоимость

№	Наименование	Кол-во	Ед. изм	Цена за ед., руб	Стоимость, руб
1	Тротуарная плитка	220	кв. м	2100	462000
2	Бордюр	95	м.	130	12350
3	Асфальтобетон	20	т	2800	56000
4	Устройство цветника	3	кв.м.	1000	3000
5	Горки	1	шт.	25000	25000
6	Карусели	1	шт.	20000	20000
7	Качели	1	шт.	38000	38000
8	Турники	1	шт.	12000	12000
9	Светильник-торшер	20	шт.	2400	48000
10	Кабель	300	М.	60	18000
11	Биотуалет	2	шт.	21000	42000
12	Скамейки	8	шт.	2400	19200
13	Урны	8	шт.	2300	18400
15	Забор	155	м.	1300	201500
16	Арка	1	шт.	12000	12000
17	Хоккейная площадка	1	комп.	257000	257000
18	Волейбольная сетка	1	шт.	15000	15000
19	Футбольная площадка	1	комп.	800 000	800 000

Итого	2059450

Пятый этап: начало работ по привлечению спонсоров.

После одобрения проекта директором школы, началась совместная работа по поиску спонсоров и привлечению денежных средств. С целью привлечения внимания общественности и администрации района проект был представлен на фестивале «Фестиваль Молодых идей» при присутствии главы администрации района.

Мы совместно с администрацией школы отправили видео индивидуальным предпринимателям нашего района, а также «спонсору» (захотел остаться не названным), который неоднократно помог реализовать проекты на территории Ядыгерьского сельского поселения.

Заключение. При выполнении проекта, объектом которого является парк отдыха «Ядкарь», площадью около 6000 кв.м, была достигнута основная цель проектирования: создана 3D визуализация парка.

В данном проекте были выполнены следующие поставленные задачи:

1. Были изучены теоретические и методические основы организации территории парка;
2. Изучено современное состояние территории;
3. Проведено зонирование территории – были выделены следующие зоны объекта проектирования: зона тихого отдыха 1950 кв.м, зона активного отдыха для детей 1050 кв.м, зона физкультурно-оздоровительных мероприятий 3000 кв.м.
4. Построена 3D модель парка отдыха и получено визуальное представление.
5. Рассчитаны примерные расходы на строительство объекта для представления партнерам.

На сегодняшний день привлечены администрация Кукморского района, администрация школы, председатель сельского совета, индивидуальные предприниматели сельского поселения, учредители агрофирмы ООО «ВОСТОК», учащиеся и преподавательский состав школы.

Привлеченные денежные средства:

- Баскетбольно-волейбольная площадка (1 730 тыс.руб. из республиканского бюджета)
- Хоккейная коробка (250 тыс.руб из них 150 тыс.руб. из счета налогообложения граждан, 100 тыс.руб спонсорская помощь предпринимателей, работающих на территории сельского поселения);
- Зона культурного отдыха (стоимость брусчатки, работ, бетона, арматуры и прочих материалов - 1 030 тыс.руб. , спонсорская помощь);
- детская игровая площадка, тренажеры, качели, турники, карусель, стоянка для велосипедов, забор (общая сумма 1 000 тыс. руб.);
- Скамейки (20 тыс.руб – спонсорская помощь предпринимателей , работающих на территории сельского поселения).

По инициативе главы администрации района на прилегающей территории будет построен новый детский сад, в связи с чем хоккейная коробка была перенесена на территорию машинно-тракторного парка агрофирмы ООО «ВОСТОК».

В дальнейшем планируется привлечение спонсоров для построения стоянки, фонтана, установки освещения.

Считаю, что проект реализован примерно на 70%, что укладывается в запланированный срок реализации. Я рада, что идея парка отдыха «Ядкарь» не осталась неуслышанной и на сегоднешный день преобрела грандиозный характер.

Список Интернет ресурсов

- http://flokus.ru/programma-realtime-landscaping-architect
- https://www.sketchup.com/products/sketchup-free
- http://prosketchup.narod.ru/
- https://dachadecor.ru/programmi-dlya-sozdaniya-landshafta/realtime-landscaping-architect

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ГОНЧАРНЫЙ КРУГ

Башаров Ислам Фатхрахманович, ученик 6 класса,
Научный руководитель: Хайруллин Рустем Анасович,
МБОУ “СОШ с. Ядыгерь”” Кукморского района РТ

Был я копан,
Был я топан,
Был я на кружале,
Был я на пожаре,
Сто голов кормил,
Сделался стар –
Пеленаться стал.

Эту загадку в старые годы мог отгадать каждый. Герой загадки - обычный печной горшок. На его примере можно проследить весь путь, который проходит глина, прежде чем стать керамическим изделием. Побывав в школьном музее, я заинтересовался гончарным производством. Ещё в раннем детстве я был заворожён магией превращения комка обычной глины в изящный кувшин, крынку или горшок. Гончар в моём представлении был волшебником. Позже, познакомившись с народными промыслами Татарстана, я обнаружил следующее: моя республика, столь богатая мастерами может со временем потерять самобытность своей культуры, национальные черты, если мы, молодое поколение, не будем продолжать дело наших отцов и дедов – сохранить и преумножать культурное достояние Татарстана. В этом я вижу свою задачу как гражданина своей любимой республики. Возродить в школе гончарное дело.

Гончарный круг для начинающего мастера это дорогое удовольствие. Самый простой круг зарубежной фирмы стоит около 500 долларов. Таких средств у меня нет. И я решил своими руками изготовить профессиональный электрический гончарный круг.

История гончарного ремесла

Пожалуй, гончарное ремесло зародилось если не вместе с освоением людьми огня, то сразу после. Недаром во многих мифах и легендах народов мира образ Творца неразрывно связан с актом творения из глины. Так, в христианстве из глины был сотворен первый человек – Адам. В индуизме одной из ипостасей Брахмы является гончар. Бог плодородия древних египтян Хнум тоже создал человека с помощью гончарного круга. Мифы африканского племени догонов представляли верховное божество Амма гончаром, который создал все сущее из глины. Немало народов имели свои касты гончаров, которые помимо ремесленных функций могли исполнять обязанности жрецов и служителей культа. Так, например, каста ханибэ в Древней Японии, члены которой изготавливали священные глиняные скульптуры – ханива. Всегда работа гончара представлялась как нечто божественное, за исключением того, что мастер, в отличие от бога, не мог дать душу своим творениям.

В различных странах гончарный круг использовался в разное время:

- Месопотамия, Древний Египет, Индия — 4-2-е тыс. до н. э.;
- Иран, Средняя Азия, Греция, Китай — 2-е тыс. до н. э.;
-Западная Европа — Гальштатская и Латенские культуры I тыс. до н. э.
- Восточная Европа — Пшеворская (II век до н. э.) и Черняховская культура (III век). Однако с приходом славян Пражской культурыгончарный круг забывается и появляется вновь лишь в VIII веке (Лука-Райковецкая культура)
- Скандинавия — XII век;
- В Америке гончарный круг не был известен до появления европейцев

В Россию же изобретение пришло только средневековье.

Гончарные изделия при раскопках встречается в татарском слое XV— XVI вв., а также в булгарских слоях XIII—XIV вв.

С тех пор вот уже несколько тысячелетий конструкция и форма круга не изменяется. Вдумайтесь в эти цифры. Несколько тысячелетий… Увидите гончарный круг, знайте - перед вами настоящая машина времени. Ведь каждый гончар нашего времени сев за круг, испытает те же ощущения, которые чувствовали мастера по керамике времен Эллады. Поскольку основные компоненты процесса изготовления глиняной посуды как и в те далекие века остались неизменными: нужна глина, гончарный круг и специальные навыки мастера.

С появлением механизма у мастеров появилась возможность делать более тонкие и изящные вещи из глины за короткое время. И одновременно с этим, гончарный круг передал дело работы с глиной из женских хрупких рук в сильные мужские. Потому что для вращения диска нужна недюжинная сила.

Выбор варианта исполнения

Я рассмотрел множество вариантов гончарных кругов промышленного изготовления и самодельные:

После чего я пришел к выводу – все они одинаковые по конструкции**.** Это электродвигатель, ременная передача и вращающийся металлический диск плюс регулятор оборотов электромотора. По своей конструкции это напоминает современную стиральную машину. Но стиральная машина не предназначена для гончарных работ. Можно при создании профессионального гончарного круга использовать узлы и детали от стиральной машины. Нам пригодиться задняя часть бака, электродвигатель, шкив и ремень. Остальное я собираюсь сделать сам.

Основные требования к современным электрическим гончарным кругам

- электробезопасность — применение электроприводов, работающих от постоянного напряжения 220-240 вольт. Желательна гальваническая развязка двигателя с корпусом круга.

- надёжность и ремонтопригодность — т.е минимум конструктивных деталей, максимальная их жёсткость и надёжность, легкость и доступность при ремонте.

- компактность и легкость, сочетаемые с высокой устойчивостью круга.

- эргономичность — обеспечение высокого уровня комфорта при длительной работе за кругом, возможность работать как сидя, так и стоя, отсутствие разбрызгивания глиняной жижки по сторонам (наличие чаши).

- бесшумность — самый сложный параметр, т.к применение электропривода изначально приводит к повышенному шуму. Самый низкий уровень шума у моделей с прямым приводом, но они дороги и поэтому пока не получили широкого распространения.

Бесшумность обеспечивается за счет применения прямого привода и без коллекторных электродвигателей. Но такой вариант для меня слишком дорогой.

Коллекторный двигатель - это самый простой вариант. Такие двигатели используются практически во всех бытовых приборах, где нужна регулировка скорости - в дрели, болгарке, швейной машинке, миксере, а также в большинстве стиральных машин.

Главным отличием коллекторного двигателя от других является наличие щеток.

К достоинствам таких двигателей можно отнести небольшие размеры, большой пусковой момент, возможность плавной регулировки скорости изменением питающего напряжения.

Изготовление гончарного круга

Основным элементом, на котором все держится - является рама. При определении размеров рамы, исходил из размеров задней части бака стиральной машины, от мест его крепления. На задней части бака имеется узел с двумя подшипниками, где крутиться барабан. Этот узел нам и нужен. Конструкцию рамы я решил изготовить из металлической трубы квадратного сечения 25х25 мм, так как металл является долговечным, чем ДСП и фанера. Для этого мне понадобиться из инструментов болгарка и сварочный аппарат. Отрезаем необходимые отрезки трубы и свариваем между, собой используя струбцину. При сварке проверяем угольником правильность углов. Обрабатываем шлифовальной машиной сварочные швы. Для крепления электродвигателя свариваем на раму отрезок трубы прямоугольного сечения 25х40 мм. по чертежу. На эту трубу свариваем ушки с отверстиями для крепления самого электромотора. Свариваем для натяжения ремня ушко из угольника с отверстием на 12 мм. Теперь можно покрасить раму.

Необходимо ровно отрезать борта от задней части бака, увеличить крепежные отверстия, просверлив сверлом Ø 6 мм. Установить на раму и просверлить пять крепежных отверстий диаметром 6 мм на раме. Отрезаем излишки бака, которые выходят за раму. Теперь можно прикрепить болтами 6 мм бак к раме.

Вал барабана стиральной машины мы можем использовать только для определения размеров, при изготовлении вала гончарного круга, чертежи которого приведены. Вытачиваем на токарном станке вал. Шкив для вала используем от стиральной машины. Вытачиваем рабочее колесо диаметром 250 мм из металлического листа толщиной 10 мм. Рабочее колесо необходимо сделать съемным, для этого вытачиваем с внутренним диаметром 34 мм и с наружным диаметром 50 мм отрезок трубы длиной 65 мм. Нарезаем резьбу Ø 8 мм с боку для фиксации рабочего колеса на валу. Свариваем отрезок трубы на центр рабочего колеса. На этом металлическая часть изготовления гончарного круга окончена.

Обшивку корпуса выполнил из фанеры толщиной 8 мм. Закрутил к раме само резами. Покрыл грунт-эмалью.

Изготовление регулятора оборотов электродвигателя

Без регулятора оборотов невозможно выставить необходимые обороты для работы с глиной. Регулятор должен быть с плавным пуском электродвигателя и регулировкой оборотов от 0 до 300 об\мин. Под нагрузкой электродвигатель должен держать обороты. Быть достаточно надежным и безопасным. Разбирая схемы регуляторов оборотов для коллекторных электродвигателей, я натолкнулся на схему, где используется микросхема

TDA 1085. Данная схема используется многими гончарами при изготовлении самодельного гончарного круга.

Принципиальная схема регулятора оборотов с поддержанием мощности:

Из-за отсутствия деталей, пришлось все детали заказывать через интернет-магазин радиодеталей. Список необходимых деталей приведен в приложении. До прихода радиодеталей я занялся изготовлением печатной платы регулятора. Печатную плату делаем из стеклотекстолита одностороннего размерами 107x108 мм.

Зеркальный рисунок печатной платы:

Дорожки печатной платы сделаны обратной стороной для исполнения ее утюжной технологией. Рисунок печатной платы печатаем на глянцевой специальной бумаге на лазерном принтере. После этого распечатку ставим на стеклотекстолит и утюжим утюгом. Рисунки должны аккуратно перенестись на стеклотекстолит. Далее необходимо выполнить травление, для удаления ненужных дорожек на стеклотекстолите. Для этого я использовал лимонную кислоту и перекись водорода. Лимонная кислота продается в любом продуктовом магазине. Перекись водорода в таблетках можно приобрести за копейки в любой аптеке. Пакет лимонной кислоты 100 грамм надо растворить в воде и положить туда 5-6 таблеток перекиси водорода. Раствор для травления готов. Готовый раствор переливаем в ванночку и опускаем туда наш стеклотекстолит. Примерно через 30 минут раствор съедает ненужные участки фольги, а что под краской останется. После травления, печатную плату промываем под струей воды. Теперь можно просверлить монтажные отверстия Ø0.8-1 мм, для пайки проводов отверстия делаем Ø1.5 мм. Очищаем печатную плату от краски и производим лужение. Далее устанавливаем все детали согласно схеме. Семистор для охлаждения устанавливаем на радиаторе. Микросхему TDA 1085 устанавливаем на панельке, чтобы при необходимости можно было без пайки быстро заменить.

Припаиваем все провода.

Реверс для электродвигателя выполняем по схеме:

Для изменения полюсов при соединении электродвигателя используем тумблер.

Электодвигатель подсоединяем по схеме:

Вместо перемычки подключаем провода идущие от тумблера для реверса. В моей схеме используется тахогенератор. К нему идут два провода. Тахогенератор имеет обратную связь с регулятором оборотов.

При проверке работы данной схемы, у меня заработало все с первого раза. Теперь я установил данную собранную схему на раму гончарного круга. Провода скрепил между собой стяжкой.

Изготовление чаши

Для изготовления чаши я приобрел в магазине тазик за 100 рублей и переделал его под себя. Для этого в центре днища сделал отверстие Ø 55 мм. Взял отрезок канализационной трубы Ø60 мм длиной 60 мм и приклеил этот отрезок в центр днища, чтоб отверстие оставалось внутри трубы. Отрезок трубы необходим чтоб вода и масса глины не попадали при работе внутрь гончарного круга. Для крепления самой чаши использовал двухсторонний скотч.

Себестоимость гончарного круга

№	Наименование	количество	цена за штуку	Итого (руб)
1	Труба квадратного сечения 25x25 мм	8 м	74	592
2	Фанера 8 мм	1 шт	450	450
3	Труба прямоугольного сечения 25x40 мм	0.2 м	86	17.2
4	Элементы стиральной машины автомат (шкив, ремень, электродвигатель, барабан, бак)	1шт	2000	2000
5	Саморезы	40 шт	1	40
6	Электроды 3 мм	0.5 кг	95	47.5

7	Сверло Ø 6 мм	1 шт	32	32
8	Сверло Ø 8 мм	1 шт	36	36
9	Сверло Ø 10 мм	1 шт	40	40
10	Сверло Ø 12 мм	1 шт	52	52
11	Грунт-эмаль	1 шт	230	230
12	Радиодетали	1 шт	2000	2000
13	Стеклотекстолит	1 шт	180	180
14	Сверло Ø 0.8 мм	1 шт	25	25
15	Сверло Ø 1.2 мм	1 шт	28	28
16	Перекись водорода	1 пачка	12	12
17	Лимонная кислота	2 пачки	21	42
18	Работа токаря (вал, рабочее колесо)	1 шт	850	850
19	Припой	1 шт	46	46
20	Провода	5 м	23	115
21	Наконечники проводов	20 шт	1,5	30
22	Термоусадочная трубка	1 шт	46	46
23	Болт и гайка на 6 мм	5 шт	11	55
24	Болт и гайка на 8 мм	2 шт	13	26
25	Болт и гайка на 10 мм	1 шт	18	18
26	Тазик для чаши	1 шт	100	100
27	Клей Монолит	1 шт	15	15
28	электроэнергия	7.2 квт	4.60	33.12
Итого по всем пунктам				7157,82

По расчетам гончарный круг обошелся мне 7157,82 рублей. По сравнению с аналогичными по характеристике гончарными кругами я сэкономил в разы. промышленный гончарный круг стоит приблизительно 30000 рублей, то есть я сэкономил приблизительно 22842,18 рублей.

Оценка гончарного круга. Гончарный круг получился внешне довольно приличным. Регулятор оборотов поддерживает установленную мощность. Обороты регулируются в необходимых пределах для работы с глиной.

Достоинства:

1. Низкая себестоимость конструкции, по сравнению с промышленными
2. Простота конструкции
3. Детали для ремонта можно приобрести в ремонтной мастерской бытовой техники
4. Возможность повторить для получения прибыли
5. Возможность попробовать себя в качестве гончара

Недостатки:

1. Шумность работы
2. Рама обшита невлагостойким материалом.

При анализе проектной работы особенных недостатков не обнаружил.

Работа над данным проектом позволило мне изучить некотором уровне радиотехнику. Я попробовал себя в качестве электросварщика, токаря, что расширило мои возможности в сфере творческой деятельности. В целом, я доволен своей работой.

ТЫЛСЫМЛЫ КАРТИНА

Бәшәров Миндияр, 3 сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Бәшәрова Язилә Зиннур кызы
ТР Кукмара районы "Ядегәр урта гомуми белем бирү мәктәбе"

Мин бүгенге эшемне "Тылсымлы картина" дип атадым. Картинаны кинусайга алымы кулланып ясадым. Кинусайга – безгә Япония иленнән килгән, үзенчәлекле сәнгать төре. Кинусайга техникасында кешеләр материя кисәкләреннән, энә кулланмыйча, бик матур картиналар ясыйлар. Бу техника бик авыр булмаса да, аны ясау өчен түземлек кирәк. Тәвәккәллегемне туплап, апама бүләк итү өчен, әлеге картинаны ясарга булдым.

Актуальлек. Кибетләрдә йөргән чагында мине матур-матур картиналар таң калдыра. Ә үзең бу матурлыкны ничек тудырып була? – дигән сорау туды миндә. Минем үз кулларым белән картиналар иҗат итәсем килде. Күп кенә материаллар белән танышканнан соң миңа шушы кинусайга алымы ошады. Мин бу алымны кулланып төрле картиналар ясарга булдым. Аның тарихы, килеп чыгышы, ясау этаплары, кирәкле материаллар турында белешмә тупладым.

I ӘЗЕРЛЕК ЭТАБЫ

ПРОБЛЕМАЛЫ СИТУАЦИЯ. Минем алдыма иҗади проектны сайлау проблемасы килеп басты. Бөтен вариантларны да караганнан соң, кинусайга алымын кулланып пар ябалак ясарга булдым. Карап торышка бу бик җиңел эш кебек тоела, ләкин бик күп вакытны сарыф итә. Шулай ук зәвык таләп итә. Мин барлык фантазиямне һәм иҗатымны күрсәтергә, бөтен кешене гаҗәпләндерергә булдым. Апама менә дигән бүләк булачак.

Иҗади проектымның максаты: кинусайга техникасын өйрәнү һәм бу техниканы кулланып, картина ясау.

Бурычларым:

- кинусайга техникасын кулланып картина ясауны һәм осталыкны ныгыту;
- эстетик зәвык һәм иҗадилыкны үстерү;
- эш сөючәнлек, пөхтәлек тәрбияләү

ТАРИХИ БЕЛЕШМӘ. Берничә гасыр элек Япониядә материя кисәкләре ярдәмендә картиналар ясау техникасы үсеш ала. Кинусайга техникасын Маэно Такаши уйлап таба. Башта бу сәнгать бик актуаль була, соңыннан аның турында оныталар. 80 нче елларда ул кабат яңара һәм безнең илгә дә үтеп керә. Японнар бу техника белән эшләү өчен ефәк тукыма кулланганнар. Хәзерге көндә картиналарны ефәктән генә түгел, башка тукымалардан да ясыйлар.

Традицион Кинусайганы ничек ясаганнар соң? Иң беренче эш итеп рәссам булачак картинаның эскизын кәгазьгә ясаган. Аннан соң әзер булган эскиз тактага төшерелгән. Тактада 2 мм тирәнлектәге батынкылыклар кискәннәр. Ефәк тукымаларны кисәкләргә бүлгәннәр һәм аларны киселгән канаучыкларга куйганнар. Кинусайга ярдәмендә пейзажлар сурәтләнгән. Кешене сурәтләү хәтта профессионалларга да авыр бирелгән.

Кинусайга техникасы бөтен бүген бөтен дөньяга таралган. Хәзер такта кисәкләре урынына пенопласт кулланалар. Ефәк тукыманы гади материя алмаштыра.

Кинусайга техникасын картиналар ясау өчен генә түгел, ә хәзер аны шкатулкалар бизәү өчен дә кулланалар.

ИҢ ЯХШЫ ИДЕЯНЫ САЙЛАУ. Мин хыялланырга бик яратам. Шулай ук кошлар дөньясы да миңа таныш. Шуңа күрә мин пар ябалакларны сайлап алдым. Аны үземчә үзгәртеп, баетып эшләргә булдым. Ясау буенча минем яшь үзенчәлегемә дә туры килә.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

Картинаны ясау технологик карта ярдәмендә ясала. Эш тәртибе түбәндәгечә башкарыла (кушымта 2): Пар ябалакларның шаблонын ясау, шаблон ярдәмендә эскизны нигез пенопластка төшерү, канцеляр пычагы белән пенапластка төшергән эзләр буенча кисеп канаучыклар ясау, тукымаларны эскиздагыдан зуррак итеп кисү, пилка ярдәмендә

тукымаларны канаучыкларга кертәбез. Канат өлешеннән башлыйбыз. Башка өлешләр дә шул тәртиптә эшләнә. Ахырдан рамка эшләнә. Аннан соң күзләре һәм фонда йолдызлар ябыштырыла.

ЙОМГАКЛАУ ЭТАБЫ

ЭКОНОМИК ИСӘПЛӘҮ. Картинаны ясау өчен чыгым бик күп булмады. Клей, кацеляр пычагы, сатып алдым. Калган әйберләр үземдә бар иде.

Үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә, мин түбәндәгечә экономик исәпләү ясадым.

Картинаны ясау, үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә, 100 сумга төшә.

ЭКОЛОГИК НИГЕЗЛӘҮ. Кинусайга ысулы белән ясалган картиналар экологик яктан чиста. Бүгенге көндә үз кулың белән ясалган әйберләр зур бәягә ия.

Экологик яктан бу картиналарның сәламәтлек өчен бернинди дә зыяны юк, киресенчә, ул кәефне күтәрә, бүлмәгә матурлык өсти.

Кинусайга ысулы белән эшләгәндә санитар – гигиеник таләпләрне төгәл үтәргә кирәк. Куркынычсызлык кагыйдәләрен дә тиешенчә белү һәм үтәү мәҗбүри. Шулай ук, эшкә керешкәнче, эш урынын әзерләргә кирәк.

ЭШКӘ ҮЗАНАЛИЗ. Ясалган картинам иҗади, вакытны һәм акча ягын күп сарыф итмичә матур килеп чыкты. Бүлмәнең һәр стенасында мондый картинаны күрү барлык кешеләрне дә сөендерер.

Мин бу проектның темасын алып дөрес эшләдем дигән нәтиҗә ясадым. Әгәр дә без үз алдыбызга максат итеп матур һәм оригиналь әйберләр ясауны куябыз икән, шул вакытта гына үз кулларыбыз белән әйбер ясый алачакбыз. Әгәр миннән “Мондый матур, кызыклы картинаны кайдан сатып алып була” дип сорасалар, мин горурланып әйтә алам: Мондый картинаны сатып алып булмый! Аны бары тик теләк һәм тырышлык булганда гына эшләп була. Киләчәктә бу эшемне дәвам итәчәкмен, яңадан-яңа картиналар тудырырмын. Иптәшләремне, туганнарымны яңа картиналар белән сөендерермен.

РЕКЛАМА. Әгәр сезнең йортыгызны шушындый үзенчәлекле, кызыклы, бернинди кибетләрдә дә сатылмый торган картиналар белән бизисегез килә икән, рәхим итегез! Бары тик ООО “М.Б.М” фирмасы картиналарга заказлар кабул итә. Телефон: 35-5-67. Адрес: Кукмара муниципаль районы, Ядегәр авылы, Мәктәп урамы, 3нче йорт.

ЙОМГАКЛАУ. Бу эшемне башкарганда мин иҗади проект эшчәнлеге турындагы белемнәремне тагын да баеттым. Күләмле эшне башкарып чыгуда үземне, үземнең көчемне сынадым. Кадерле апама менә дигән бүләк әзерләдем.

КУЛЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

1. Выгонов В.В. «Технология лоскутного шитья». Издательство «Экзамен» 2014г.

2. Дамские рукоделия. Пэчворк - искусство вдохновения - http://www.ma-dam.ru/index.php?menu_id=373&menu_parent_id=329\

3. Лоскутное шитье. От истоков до современности // - http://www.museum.ru/N20175

ОСТА КУЛДА ҺӨНӘР БАР

Бәшәрова Ясминә, 1 нче сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Гилмуллина Рамилә Нургаян кызы
Т РКукмара муниципаль районы«Ядегәр авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе»

Миңа күп вакыт эссе җәй, ромашкалар белән матур клумбалар, пионнар, лилия, роза һәм башка күп кенә чәчәкләр искә төшә. Чәчәкләрне бик яратам! Алар кешеләргә бик күп сөенеч, яхшы кәеф бүләк итәләр, фантазияне кузгаталар, өйне ямьләндереп һәм бизәп җибәрәләр. Безнең шундый матурлыкны кулда тотар өчен күп кенә акчаларны сарыф итәбез. Кешеләр кулында күпләгән сортлы чәчәкләр була, алар төсләре , формалары белән дә аерылып торалар. Ләкин онытырга ярамый, чөнки өзгән чәчәк озак тормый, үзенең матурлыгын тиз арада югалта.

Үземнең иҗади эшемне дә “Оста кулда һөнәр бар” дип атадым. Чөнки иҗади эшем күп кешенең кулыннан килгән фоамираннан чәчәк ясау белән башкарылса да, минем яшькә бу эш гади түгел иде. Тәвәккәллегемне туплап, фоамираннан көнбагыш чәчәге ясарга булдым.

Теманың актуальлеге. Интернетта утырган вакытта, мине матур чәчәкләр таң калдырды. Тикмәгә генә аларны матурлыкның эталоны дип әйтмәгәннәр. Шул матурлыкка сокланган вакытта фоамираннан чәчәк ясау идеясы килде дә инде. Матур да, экономияле, һәрвакытта актуаль дә. Мин үземнең бүлмәмне фоамираннан эшләнгән чәчәкләр белән бизәргә булдым.Чөнки үз кулың белән эшләнгән әйберләр йортка җылылык һәм зәвыкъ алып килә. Шуннан соң эзләнә башладым, аның тарихы, килеп чыгышы, ясау этапларын, нәрсәләр кирәк.

ТӨП ӨЛЕШ. ТЕОРЕТИК ЭТАБЫ. Минем алдыма иҗади проектны сайлау проблемасы килеп басты. Бөтен вариантларны да караганнан соң, фоамираннан чәчәк ясарга булдым. Карап торышка бу бик җиңел эш кебек тоела, ләкин бик күп вакытны сарыф итә. Шулай ук зәвык таләп итә. Мин барлык фантазиямне һәм иҗатымны күрсәтергә, бөтен кешене гаҗәпләндерергә булдым.

Иҗади проектның максаты итеп фоамираннан чәчәк ясау өлкәсендә үземнең мөмкинлекләрне камилләштерүне алдым.

Бурычлары:

- фоамираннан чәчәк ясауны һәм осталыкны ныгыту;
- эстетик зәвык һәм иҗадилыкны үстерү;
- эш сөючәнлек, пөхтәлек тәрбияләү.

БАШЛАНГЫЧ ИДЕЯЛАР. Бу эшемне ясый башлаганчы, интернеттан чәчәкнең берничә төрлесен эзләп таптым һәм үземә ошаганын сайлап алдым.

ИҢ ЯХШЫ ИДЕЯНЫ САЙЛАУ. Мин хыялланырга бик яратам. Табигатьтә йөрү, төрле яңа әйберләр белән танышу минем күңелемә бик якын. Бигрәк тә чәчәкләрне яратам. Шуның өчен көнбагыш чәчәген ошаттым.

ТАРИХИ БЕЛЕШМӘ. оамиран- сыгылмалы (пластичная) замш яки Foamlran – йомшак зур табак битләрдәге кул эшләрендә киң кулланыла торган материал. Аны төрле исемнәрдә күрергә һәм ишетергә мөмкин: "Фом Эва", "Фоамиран", "Фоам", "Foam", хәтта "Ревелюр".

Шома һәм юка фоамиранның дәүләте булып Иран тора, шуннан аны Россиягә алып кайталар. Хәзерге вакытта сыгылмалы замшны төрле илләрдә ясыйлар, иң киң кулланылышта иран һәм кытай фоамираны. Структурасы буенча, фом губкага ошаган. Эластиклыгы һәм ныклыгы буенча, аның составында этилен һәм винилацетат бар. Фоамиранга кирәкле форманы бирү өчен мастерга фомны аз гына тарту яки кул белән бөтерү кирәк.

Сатуда фом рулоннарда кулланыла. Аны кул эшләре кибетләреннән, салоннардан, шулай ук интернет челтәрләреннән дә сатып алырга була.

ДИЗАЙН-СПЕЦИФИКАЦИЯ

Көнбагыш чәчәген ясый башлаганчы әллә никадәр сорау туа:

1. Ничек итеп ясарга
   а) фоамиран әзерләү; б) шаблонны әзерләү; в) ясау технологиясе;
2. Эш кораллары, җайланмалар.
3. Кайда урнаштырырга, күләме, формасы.

Фоамиран чәчәген ясау технологик карта ярдәмендә башкарыла. Эш тәртибе түбәндәгечә бара (кушымта 2): чәчәк шаблоннарын ясау, шаблон ярдәмендә чәчәк таҗларын һәм яфракларны фоамиранга төшерү, таҗларны кисү, таҗларны үтүк ярдәмендә эшкәртү, киңлеге 3 см, 2 см булган полоскалар кисү һәм бахрама ясау, бахраманы түгәрәкләп клей ярдәмендә ябыштыру, бахрама өстенә таҗларны клей белән беркетү, яфракларны беркетү, әзер детальләрне чыбыкка тоташтыру, тейп лента белән бизәү, рамканы материал белән тышлау, чәчәкләрне рамкага урнаштыру, декоратив ваза һәм бөҗәкләр белән бизәү.

Картинаны ясар өчен чыгым бик күп булмады. Клей, бөҗәкләр, рамка сатып алдым. Фоамиран, тукыма үземдә бар иде.

Үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә, мин түбәндәгечә экономик исәпләү ясадым.

Бу чәчәкне ясау барлыгы, үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә, 250 сумга төшә.

Э К О Л О Г И К Н И Г Е З Л Ә Ү. Фоамираннан әйберләр ясау хәзерге заман кулланылышында, чөнки экологик яктан чиста һәм үз кулың белән ясалган әйберләр хәзерге көндә зур бәягә ия.

Экологик яктан фоамираннан ябыштырып ясалган әйберләрнең сәламәтлек өчен бернинди дә зыяны юк, киресенчә, ул кәефне күтәрә, күңелне тынычландыра, бүлмәгә матурлык өсти.

Фоамиран белән эшләгән вакытта санитар – гигиеник таләпләрне төгәл үтәргә кирәк. Куркынычсызлык кагыйдәләрен дә тиешенчә белү һәм үтәү мәҗбүри. Шулай ук, эшкә керешкәнче, эш урынын әзерләргә кирәк.

Э Ш К Ә Ү З А Н А Л И З. Ясалган чәчәк композициясе иҗади, вакытны һәм акча ягын күп сарыф итмичә матур килеп чыкты. Бүлмәнең һәр почмагында мондый композицияне күрү барлык кешеләрне дә сөендерер.

Мин бу проектның темасын алып дөрес эшләдем дигән нәтиҗә ясадым. Әгәр дә без үз алдыбызга максат итеп матур һәм оригиналь әйберләр ясауны куябыз икән, шул вакытта гына үз кулларыбыз белән әйбер ясый алачакбыз. Әгәр миннән "Мондый матурлыкны кайдан сатып алып була" дип сорасалар, мин горурланып әйтә алам: Мондый әйберне сатып алып булмый! Аны бары тик теләк һәм тырышлык булганда гына эшләп була. Киләчәктә бу эшемне дәвам итәчәкмен, яңадан-яңа идеялар тудырырмын. Иптәшләремне, дусларымны яңа чәчәкләр белән сөендерермен.

КУЛЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

1. Алена Семенова "Цветы из фоамирана"
2. Ольга Воробьева «Цветы и композиции из фоамирана»
3. http://heaclub.ru/cvety-iz-foamirana-master-klass-kak-sdelat-cvety
4. http://zhenomaniya.ru/articles/show/mk-tsveti-iz-foamirana

ПУТЕШЕСТВИЕ ПО РУССКИМ НАРОДНЫМ СКАЗКАМ

Газизуллин Нияз, ученик 3а класса
Научный руководитель: Саматова Зульфия Наиловна,
МБОУ «Гимназия №1 имени Ч.Т.Айт- матова п.г.т.
Кукморского муниципального районаРТ»

Лэпбук – сравнительно новое средство обучения. Впервые создавать лэпбуки начали американцы. Лэпбук - это книжка-раскладушка с кармашками, дверками, окошками, вкладками и подвижными деталями, в которую помещены материалы на одну тему.

Конечно, американцы не изобрели велосипед – похожие развивающие книжки или книжки-игрушки были всегда, но все-таки благодаря им лэпбукинг выделился в отдельный жанр. И, как и другие полезные новшества с запада, этот жанр удачно подхвачен и развивается в России.

Лэпбук «Путешествие по русским народным сказкам» представляет собой раскладную книжку формата А 4. На страницах книжки имеются различные кармашки, в которых собрана информация по теме. Он включает в себя различные творческие задания, привлекает своей необычной формой, радужным цветом, разнообразием игр и заданий. С помощью этого лэпбука материал усваивается без всяких усилий.

Цель:

Лэпбук создан с целью расширения знаний о народных сказках, для развития всех компонентов устной речи, практического овладения нормами речи на примерах русских народных сказок.

Задачи:

1.С помощью сказок развивать мышление, речь, воображение, память, наблюдательность, воображение, мелкую моторику, смекалку.

2.Проявить интерес к художественной литературе.

3.Обогащать словарный запас.

4.Развивать желание выполнять совместные игровые задания одноклассниками, братьями и сёстрами, интересно и с пользой проводить время.

5.Научиться различать народные сказки от литературных.

Актуальность:

Почему мы выбрали тему «Путешествие по русским народным сказкам»?

1.Сказки- прекрасное творение искусства. Наша память неразлучна с ними. Русская сказка создала замысловатый мир. Все в нем необыкновенно: топор сам рубит лес, печка разговаривает, яблоня укрывает своими ветвями детей, бегущих от посланных Ягой гусей-лебедей…

2.Народные сказки привлекают детей и взрослых своими необычными историям, чудесами и превращениями.

3.Благодаря им мы понимаем, что жизненный путь труден. Что каждое испытание помогает стать сильнее. Сказка намекает, что сделать правильный выбор помогает любящее сердце.

4.Она учит человека жить, вселяя в него веру в добро и справедливость, вызывая у нас сочувствие к обиженным героям. В результате сопереживания появляются не только новые знания, но и самое главное - эмоциональное отношение к окружающему: к людям, явлениям.

5. Из сказок мы узнаём много нового: представления о времени и пространстве, о связи человека с природой, предметным миром.

6.Долгие века народные сказки играли в жизни человека такую же роль, как в наше время книги, журналы, газеты, телевидение, радио, интернет и другие распространенные источники информации. Сказки – это настоящая бытовая энциклопедия прошлого, настоящего, и даже, возможно, будущего.

7.Народные сказки-это основа литературных сказок. Всем же известно: у великих поэтов А.С. Пушкина и Г.Тукая персонажи и сюжеты сказок были взяты из устного народного творчества.

8.Народную сказку справедливо можно считать одним из важных воспитательных средств. Сказки помогают развивать воображение, творческое мышление, речь подводить нас к логическим суждениям. Они служат могучим действенным средством умственного, нравственного и эстетического воспитания.

9.Сказка учит нас познавать себя самого и мир вокруг нас.

Практическая значимость:

Лэпбук «Путешествие по русским народным сказкам» предназначено для детей старшего дошкольного возраста и учащимся начальных классов. Он хороший помощник учителям русского языка и литературы, начальных классов, воспитателям детских садов и группы продленного дня. Данную книжку можно использовать на уроках литературного чтения, при проведении классных часов, викторин. Можно использовать как настольная игра с членами семьи, одноклассниками, друзьями. Можно при помощи этого лэпбука занимать гостей. Лэпбук отличный подарок на дни рождения или к другим знаменитым датам, ведь он сделан с любовью и старанием.

План работы:

1.Выбор темы.

2.Поиск и сбор информации.

3.Задумка конструкции лэпбука.

4.Приготовление материалов.

5.Создание лэпбука.

6.Красочное оформление.

7.Раскладка материалов по кармашкам.

8.Заявка на конкурс лэпбуков по теме «Устное народное творчество, традиции и обычаи»

9.Презентация своего лэпбука «Путешествие по русским народным сказкам»

10.Приятное и полезное времяпровождение с лэпбуком.

Содержание:

1.Википедия. Русские народные сказки.

2.Список русских народных сказок.

3. Тексты русских народных сказок (нераспространенные).

4.Сюжетные картинки по сказкам.

5.Русские народные сказки в электронном носителе.

6.Дидактические игры.

7.Подвижные игры.

8.Кроссворды.

9.Ребусы.

10.Сказочные физкультминутки.

11.Шарады.

12.Викторины.

13. Книжки-гармошки «Загадки».

14.Раскраски по сюжетам сказок.

15.Пазлы, разрезные картинки.

16.Маски для инсценировок.

17.Тесты.

18.Театр на палочках.

19. Репродукция картин известных художников по русским народным сказкам.

20.Презентации к русским народным сказкам на электронном носителе.

21. Кармашек « Я-художник».

22.Кармашек «Творческая мастерская» (наши сочинения, выступления, стихи, отзывы о народных сказках…).

23.Конкурсы.

24.Карточки с заданиями.

25.Инсценировки.

26.Головоломки.

Перспективный план:

Поиск и сбор информации, создание лэпбука мне очень понравились. Надеюсь, что он понравится моим друзьям, я хочу им сделать сюрприз. В дальнейшем хочу более подробно изучить русские народные сказки, мифические образы и дополнять новыми материалами кармашки своего лэпбука.

Заключение:

Своё выступление хочу закончить словами великого русского педагога В.А.Сухомлинского: « Дети должны жить в мире красоты, игры, сказки, музыки, рисунка, фантазии и творчества». В этом мне и моим друзьям поможет мой лэпбук «Путешествие по русским народным сказкам». И надеюсь таких лэпбуков у меня будет много.

Пожелание:

Мой добрый друг!
Бери с собой в дорогу
Своих любимых сказочных друзей.
В заветный час они тебе помогут
Найти мечту и сделать жизнь светлей.

Список литературы

1. Русские народные сказки. М.: Омега, 1997.
2. Русские народные сказки. М.: Педагогика, 1994.
3. Русские сказки. М.: Авлад, 1992.
4. Сказки из лукошка. М.: Кавалер, 1994.
5. Сказки о Бабе Яге. М.: Станок ПРЕСС, 2002.
6. Сказки о богатырях. М.: Станок ПРЕСС, 2003.
7. Сказки о животных. М.: Станок ПРЕСС, 2002.
8. Шаров А. Волшебники приходят к людям. М.: Детская литература, 1985.
9. Энциклопедический словарь юного литературоведа. М., 1987.
10. Энциклопедия для детей. М.: Аванта+, 1998. Т.9: Русская литература.
11. Сайты учителей начальных классов, русского языка и литературы.
12. Литвинова М.Ф. Русские народные подвижные игры. М: Детская литература, 1995

ЯКУБ БАБАЙ ЧИШМӘСЕ

Бикбаева Алинә, 3 сыйныф укучысы.
Фәнни җитәкче: Арсланова Гөлсем Фаил кызы,
ТР,Саба районы“Байкиев К.С. исемендәге Икшермә кадет мәктәп – интернаты”дәүләт бюджет гомуми белем учреждениесе

Җир йөзендә мәңгелек кыйммәтләр бар. Шундый кыйммәтләрнең берсе, һичшиксез, чишмәләребездер. Кеше гомер буе аларның тылсым көченә табынган, алардан көч алган. Су – музыка бит ул. Нинди генә тавышларны яшереп сакламый су үзендә. Чулпы чылтыравы да, кыңгырау чыңы да бар ул тавышлар арасында. Урманда, басуларда, болыннарда йөреп

сусагач, чылтырап аккан чишмә буенча килеп чыксаң, суның чисталыгына карап, аның җирдән бәреп чыгуын күреп, сүзсез калып торасың. Ә аның суын татып карагач, нинди салкын, нинди тәмле икәнен тоясың.

Һәркем үзе яшәгән урынның тарихы белән кызыксынадыр. Берсеннән- берсе серле, кызыклы исемнәр каян килеп чыккан соң, кемнәр кушкан аларны? Шушы сорауларга җавап эзләп, мин дә үзебезнең чишмәләрне барларга һәм Татар Икшермәсендә урнашкан "Якуб бабай" чишмәсен өйрәнергә булдым. Иң беренче эш итеп мин авылыбызның өлкән яшьтәге ак әбисе –Камилә әбидән чишмәнең килеп чыгу тарихын сораштым, аннан соң укытучыбыз белән берлектә проект эше башкардым. Бу эшләрнең нәтиҗәләрен сезгә җиткерергә булдым. Безнең бурыч: үз авылыңның чишмәләренең тарихын белү; "Якуб бабай" чишмәсенең килеп чыгышын белү; алга таба авыл тарихын саклап калуда нинди эшләр башкара алачагыбызны планлаштыру.

Максат:

Чишмәләр турындагы белемнәрне киңәйтү.

Чишмәләр тарихы,аларның урнашу урыны белән таныштыру

Матурлыкны күрә белергә,аның белән сокланырга күнектерү.

Чишмә исемнәрен истә калдырырга ярдәм итү.

Чишмәләрне саклап калырга дигән төшенчә кертү.

ЧИШМӘЛӘР ТУРЫНДА ГОМУМИ МӘГЪЛҮМАТ.

Ата-бабаларыбыз суның кадерен белгәннәр,зурларын һәм кечерәкләрен дә аерым атама белән йөрткәннәр.Җөмһүриятебездә Идел,Чулман,Нократ кебек мәһабәт елгалардан башлап һәр вак чишмәнең исеме бар.Ә нәрсә соң ул чишмә?

Җир астыннан агып, бәреп чыга торган су чишмә дип атала . Чишмәләр-кечкенә генә булсалар да, табигатькә җан кертүчеләр, елга, күл, инеш, диңгез һәм океаннарга тормыш өрүче. Халык әйтсә, чынлап та, хак әйтә. Чишмәләргә карата кулланылган "Башы – тауда, аягы – диңгездә" дигән табышмак аларның җитез, йөгерек, эшчән, халыкка намус белән хезмәт итүчән табигатьләрен бик дөрес сурәтли.Идел, Чулман (Кама) кебек мәһабәт елгалар да кайчандыр кечкенә генә , бала да атлап чыга алырлык бәләкәй чишмәләрдән башланып киткәннәр. Исәбе-хисабы булмаган чишмә, инеш, елга-су кушылдыклары белән туклана-туклана, алар тора-бара зур елгаларга әверелгәннәр.

Еллар үткән саен, кешеләрнең тормышы яхшыра барган. Хәзер байлык, мал – мөлкәт туплау йогышлы чиргә әверелә бара. Чишмәләр онытыла. Алар янындагы агачлар киселә, сындырыла, тирәсен мал – туар таптый. Ә шулай да чишмәләр исән кала. Чал тарих исән! Бүген дә алар безне саф сулары белән куандыра. Ел саен чишмә буенда татар халкының милли бәйрәме Сабантуй уздырыла.

Чишмәләр. Гореф – гадәтләр. Алар бер – берсен тулыландырып, матурлап торалар. Яшь киленгә су юлы күрсәтү – татар халкының бик борынгыдан килгән йолаларыннан берсе. Килен башка авылдан төшсә дә, үз авылыннан булса да, беренче мәртәбә суга үзе генә бармый. Йола буенча аны, кыз җиңгәсе яки күрше кызлары, яисә кияүнең сеңлесе озата бара. Чишмәне һәм су юлын күрсәтүчеләргә бирү өчен, яшь килен бүләкне алдан ук әзерләп куя. Су юлын күрсәтүчеләр килен бүләген – чиккән яулыкны, тастымал, алъяпкычны бик теләп алалар. Алар, су алып кайтканда, яшь киленне сыныйлар. Су чиләктән түгелмичә кайтырга тиеш. Су түгелмәсә - килен сабыр холыклы, түземле булыр; түгелсә - чайкалса, бераз кызу холыклырак булмагае, дип юрыйлар. Яшь килен алып кайткан суны "ширбәт" дип туй өстәленә дә куялар. "Су нинди саф, яңа өйләнешүчеләр тормышы шул су кебек матур, чиста, озын гомерле булсын", дигән теләкләр теләп эчәләр кунаклар яшь килен алып кайткан суны.

Чишмәләрнең әһәмияте бик зур. Халык чишмәләрне бик зурлый. Бу тикмәгә генә түгел. Без көн саен чәй кайната, аш пешерә, юына һәм коена торган шушы гап – гади суның искиткеч гаҗәеп яклары, тылсымлы сыйфатлары бар. Күз алдына китерүе дә кыен булган дәрәҗәдә озын гомерле ул су! Без иртә торуга битне юа яисә ансат кына эчеп җибәрә торган шушы төссез сыекчада 60 тан артык химик элемент бар диләр. Сусыз яшәү мөмкин түгел. Кеше ашамыйча атналар буе тора ала. Әмма сусыз берничә көнгә дә түзә алмый. Әгәр кеше

тәнендәге суның уннан бер өлеше генә кимесә дә, аның хәле начарлана, диләр галимнәр. Менә бит суда нинди тылсымлы көч бар. Чишмәләргә кешеләр борынгы заманнардан ук табынып яшәгәннәр.Чишмә суларын эчеп дәвалананнар. Чишмәләр сафлыкка,чисталыкка өндәгән.Чишмәләр янында кешеләр сафланып , чистарып киткәндәй була. Судагы могҗиза берни белән дә чагыштырыла алмый. Күз тигән һәм гомумән авырган кешеләрне таң суы алып коендыра торган гадәт тә суның илаһи көче турында сөйли. Таң суы белән коендыру йоласы төрле урыннарда төрлечә. Ләкин барлык җирләрдә дә ул кояш чыкканчы алына. Кирәкле догаларны укыгач, шунда ук яисә бер-ике төн кундыргач, авыруны шул су белән коендыралар. Авыру шушы гамәлдән соң, һичшиксез, сихәт ала.

Безнең якларда эчә торган су запасы күп. Шул сәбәпле, әле хәзергә су кытлыгы көтелми. Кайбер илләрдә суны, самолет белән ташып, җан башына карап бүләләр. Дөньяның кайбер шәһәрләрендә гап – гади суны стаканлап саталар.Бу хәлләр безне дә сагайтырга, табигатьнең бу кадерле бүләгенә игътибарлы булырга кирәклекне искәртергә тиеш. Чөнки чишмәләре кибеп сусыз калган авыллар бездә дә юк түгел.Чишмәләр ни сәбәпле корый? Чишмә чыга торган урман яки агачлык киселеп бетә дә чишмә тирәсе, киемен салдырып алган кеше шикелле, ялангачланып кала. Бу урынны терлек – туар таптый, ул чүпләнә, пычрана. Шуннан соң чишмәнең корымый хәле калмый. Чишмә артыннан аның суы белән туклана торган инеш тә кибә. Ул арада, дым булмагач, чишмә һәм инеш буенда үскән куаклар, үләннәр, болыннар да корый. Бу тирәгә кош – корт та оя ясамый. Шулай итеп элек кошлар сайрап торган гаҗәеп матур бер табигать почмагы тиз арада җансыз, күңелсез, ташландык бер чокыр – чакырга әверелә. Мондый күңелсез хәлләрне булдырмаска мөмкин бит.

Авылыбызның яме, җирнең җаны булган чишмәләребез барыбызга да газиз, кадерле. Авылыбыз бик матур урында урнашкан.Мондый матур урынны борынгы бабаларыбыз озак эзләгәннәр. Алар теләсә кайсы урында төпләнмәгәннәр. Авыл булып утыру өчен якында гына урманы, болыны, инеше, салкын чишмә чыга торган җайлы калкулыклары булган урын кирәк булган.

Авылның иң газиз бер өлеше итеп, яратып халык чишмәләргә ягымлы исемнәр дә кушкан: Изгеләр чишмәсе, Якуб бабай чишмәсе, Ерак чишмә, Күз чишмәсе, Якты чишмә..

Һәр чишмәнең үз тарихы, үз моңы, үз агымы, үз юлы бар. Бер ише шарлап ага, тавышы еракларга ишетелә,икенчеләре исә әкрен генә үзенә юл ала. Өченчеләре, җир куеныннан кайнап, ургылып чыга. Җир куеныннан көмеш балдаклар чыгарып ургылучы чишмәләр кемгә генә кадерле түгел икән? Безнең балачагыбыз, гүя, шуннан башлана, яшел чирәмле чишмә юлы безгә олы тормышка юл күрсәтә. Чишмәләр кайнап чыгуын без һәрвакыт үзебезнең йөрәк тибешендә тоябыз.

Чишмәләр, газиз чишмәләр! Минем туган авылымда чишмәләр бик күп. Чишмә буенда кичке уеннар оештырыла, кичәләр үтә. Шат, моңлы җырлардан, дәртле бию көйләреннән чишмә тирәсе яңгырап тора. Бу чишмә яшьләрне таныштыра, кавыштыра. Элекке заманнарда бу урында елга буйлап әрәмәлекләр сузылган булган. Анда шомырт, карлыган, гөлҗимеш, балан агачлары үскән. Боларның барысыда кеше өчен, кешеләрнең бәхете өчен табигать тарафыннан бүләк итеп бирелгән.

Ә менә аерым тукталышны “Якуб бабай” чишмәсенә ясыйсым килә. Татар Икшермәсе авылына Арташ ягыннан кергәндә, авыл башындагы юл янәшәсендә бер кабер кала.Озак еллар кечкенә калкулык булып торган әлеге каберне 1983нче елларда шул авылда яшәүче Мәхмүт абый чардуган белән әйләндереп ала һәм чистартып, буяп тора. Бу изге эшкә Икшермәдә яшәүче башка кешеләр дә кушыла. Хикмәт шунда - каберлекнең тарихы бик гыйбрәтле һәм тирән мәгънәгә ия.

-Өлкәннәр әйтүе буенча, Татар Икшермәсе авылында Якуб исемле кеше яшәгән, - дип сөйли, Камилә әбинең килене Светлана ханым, - Һәм ул 25 еллык патша хезмәтенә алына. Хезмәтен үтәп кайтканда Якубның авылда бер туганы да калмый. Ул патша хезмәтеннән батырлыклары өчен медаль белән кайта, аны горурланып тагып йөри. Ә медальгә тәре сурәте

төшерелгән була. Авыл халкы Якубның тәреле медаль тагып йөрүен кабул итеп бетерә алмый, диненә хыянәт итүдә гаепли.

Икшермә авылыннан ерак түгел, елганы чыгып, кырны узгач, Әбде авылы урнашкан. Авылында элек-электән урыслар яшәгән. Авылдашларының кырын карашына түзә алмаган Якуб шунда барып урнаша. Авылына килеп- китеп йөри, әнинең әтисе Зариф бабайларда кунып чыккан вакытлары да булган. Шулай бер килүендә, язгы ташу чорында, Икшермәдә вафат була. Ләкин авыл муллалары аның җәсәден татар зиратына җирләргә рөхсәт бирми. Ике якны тоташтыручы күпер өзелгәнлектән, Әбде ягына да алып чыга алмыйлар. Әбде авылы руханилары, ташу беткәч, үзебезгә алып кайтырбыз, тау өстенә куеп торыгыз, дип киңәш итәләр. Шулай итеп, Якуб бабайның җәсәде Татар Икшермәсе авылы тау башында җирләнеп кала. Язгы ташу төгәлләнгәч, каберлек турысында, тау астында чишмә бәреп чыга. Әбде побы халыкка, менә күрдегезме, юкка рәнҗеткәнсез, бу кешегез изге күнелле кеше булган,-ди. Шуннан әлеге кизләү халык телендә Изге Якуб бабай чишмәсе дип йөртелә башлый. Тәреле медаль Дәүләт исемле солдатка да бирелгән була. Якуб бабайдан аермалы буларак, ул медален тагып йөрми, йорт нигезенә күмеп куя. Шуңадырмы, әлеге нигездә яшәүчеләр гомер иткәндә тынычлык тапмый. Утыз еллар элек шушы нигезгә яңа йорт салган кеше тәрене табып нигездән алып куя, шуннан соң нигезгә тынычлык иңә. Медальгә Кавказдагы батырлыклары өчен диелгән була.

Каберлек турысындагы тау астыннан бәреп чыккан чишмә, изге күңелнең күмелеп калмавын хәтерләтә. Кизләүнең сихәте турында да мәгълүматлар бик күп. Күзенә ак төшкән, чүп кергәннәр дә, буыннары сызлаучылар, борын-тамак авыртучылар да шушы кизләү суын эчеп, юынып шифа алганнар.

Халык сөйләве буенча тагын бер дәлил бар, Олы Арташ һәм Чәбия Чүрчи авыллары арасында элек үпкә, сөяк авырулары диспансеры эшләгән. Анда төрле шәһәрләрдән килгән тәҗрибәле табиблар дәвалаган. Авырулар Россиянең ерак шәһәрләреннән, әйтик Ленинградтан ук килгәннәр. Безгә күрәзәчеләр диспансерга бару юлында, кабер турысыннан агып чыга торган чишмә бар, шул чишмәнең суын эчеп дәваланырга куштылар, дип килә торган булганнар. Димәк, шул елларда ук чишмәнең дәвалау үзлеге булуы беленгән.

Ә бит чишмәнең моңарчы, башка кизләүләр кебек "өе"дә юк иде. Узган җәйдә шушы авылда туып үсеп хәзер Сабада яшәүче Хәсәншин Рушан белән тормыш иптәше Светлана кизләүне "өй"ле, юллы иткән.

- Әни шунда таң суы алырга йөргәч, суы сихәтле чишмә бар икәнен белә идем. Чишмәне төзекләндерү уе әнинең гел күңелендә йөргән. Әниебез намаз укый, ул әйтә икән, димәк, бу кирәкле эш. Авыл җирлеге башлыгы белән киңәшкәннән соң, чишмәне карарга булдык. Чишмә матурлау җаваплылык та өсти. Төзекләндерү вакытында ул юлын үзгәртеп, югалырга да мөмкин бит. Эш башлаганда курыктык, бик сак эшләргә тырыштык, булышучы егетләргә дә бик зур рәхмәт, - ди Светлана ханым.

Якуб бабай чишмәсе яныннан тагын бер чишмә ага. Анысын Якты чишмә дип йөртәләр. Якуб бабай чишмәсе төптән, тирәннән үк бәреп чыга, ә Якты чишмә тау итәгеннән агып тора. Шуңа исеме яктылык белән бәйләнгән икән. Үпкәләп калмасын дип Хәсәншиннар бу чишмәне дә матурлаганнар. Тирә-юне төсле рәшәткә белән әйләндереп алынган. Чишмә суы хәзер бизәкле самовар аша челтерәп агып утыра. Ике чишмә агымы буйлап чия, миләш, кура агачлары, декоратив куаклар, чәчәкләр утыртканнар. Чишмәнең составын тикшертеп, янына бу турыда мәгълүмат та элеп куелган. Суның сыйфаты тиешле таләпләргә туры килә.

Ике чишмә дә юлчыларны алтынсу төс йөгертелгән ае белән каршы ала. Шифалы суын эчергәч тагын килегез дигәндәй челтерәп озатып кала. Әйе, юлаучылар арган җаннарына чишмә суыннан көч алып ял итеп китәләр. Сызылып аткан җәйге авыл таңын сәламләп каршылаган зәңгәр чишмәләр җыры кемгә генә якын түгел, кемнең генә күңел кылларына тәэсир итми кала икән?

Яшел яфраклар шаулап, болыннар, чирәмлекләр хуш ис бөркеп, чишмәләр чылтырап аккан ямьле урында яшәү нинди зур бәхет, нинди шатлык! Шуның өстенә, сәламәтлеккә дә нинди файдалы. Чишмә һәм коелар тирәсен һәрвакыт чистартып, тәртипкә китереп торыйк!

Җиләк – җимеш агачлары, куак, чәчәкләр утыртыйк! Туып үскән җиребезнең табигатен тагын да баетыйк, тагын да матурлатыйк.Туган табигатебезне, чишмәләребезне саклау-барыбызның да изге бурычы. Чишмәләр югалмасын, күмелмәсеннәр! Чишмәләрне саклап, яңаларны тапсак, авылларыбыз дә яшәрер, матурланыр, табигатьне, чишмәләре-безне саклауда үзебездән зур өлеш кертә алабыз. Карлар эреп, ямьле май урталарында табигать кочагына экскурсияләргә чыккан вакытта чишмәләрне чистарту, тирә-ягын тәртипкә китерү буенча эшне дәвам итәрбез. Киләчәктә без чишмәләребезне карап, чистартып торырга сүз бирәбез. Авылыбызда чишмәләр җыры тыңмасын! Һәр зур елга кечкенә чишмәләрдән башлана.Шуны онытмыйк!Туган якның җырчы чишмәләре бертуктаусыз челтерәп аксыннар!

Проект эшен башкарганнан соң без түбәндәге нәтиҗәгә килдек:

Безгә чишмәләр кирәк. Безнең әби-бабаларыбыз да кадерләгән, хөрмәт иткән аларны.Ләкин табигать байлыгы чиксез түгел.Аны соңгы чигенә кадәр сыкканчы,табигатькә һич кичекмәстән ярдәм итү юлларын уйларга кирәк.Киләчәк буыннар безне начарлык белән искә алмасын иде. Киләчәктә дә чишмәләргә юл өзелмәсен иде! Алар озын гомерле булсын, һәм кешеләрнең дә гомерләрен озынайтсыннар иде! Сакчыл караш белән алдагы көндә дә чишмәләрне саклыйк! Табигать белән кечкенәдән үк дуслашкан кеше - яхшы тәрбияле, мәрхәмәтле, бәхетле кеше ул! Туган төбәгенең матурлыгын күрә белүче, суның тәмен тоючы бала эти - әнисен , кардәш - ыруларын , тирә – юньдәге кешеләрне ихтирам итә. Туган йортын, туган авылын, туган ягын чын куңелдән яраткан кеше генә Ватанын ярата һәм кирәк вакытта , аны саклау өчен, үз – үзен аямыйча , көрәшкә күтәрелә . Аны исә чишмәләрдән , елга - күлләрдән башка күз алдына китереп тә булмый. Туган ил , туган нигез, ата-ана , туган авыл туган төбәктән , туган туфрак- суларыннан башлана. Онытмыйсы иде бу хакыйкатьне!

Менә шушындый бай тарихка ия “Якуб бабай” чишмәсе. Йомгаклап шуны әйтәсе килә: әлеге эшне башкару вакыт аралыгында мин чишмәнең барлыкка килү тарихын гына түгел, арабызда изге күңелле кешеләр барлыгында белдем. Алар ярдәме белән чишмә торгызылып, тарихы күтәрелде, без әби-бабайлардан калган изге сулы чишмә барлыгын белеп үсәбез. Бәлки без чишмәне бар дип тә белмәс идек.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. Гарипова Ф. Авылларны сөям җаным-тәнем белән. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1994

2. Саттаров Г.Ф. Атамалар дөньясына сәяхәт. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1992.

3. Әнәс Исхаков “чишмәләр иле син, Туган як!”. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2001.

4.Саба таңнары газетасындагы басма: http://saby-rt.ru/news/kich%D3%99-b%D2%AFgen-irt%D3%99g%D3%99/izge-yakub-babay-chishmse

ТУГАН АВЫЛЫМДАГЫ МИЛЛИ БӘЙРӘМ – СӨРӘН САЛУ

Вәлиуллин Раяз, 3 нче сыйныф укучысы

Фәнни җитәкче: Аглиуллина Гөлнур Архаметдин кызы,ТР Кукмара районы Мәчкәрә авылы Н.А.Самигуллин исемендәге урта гомуми белем бирү мәктәбе

Җырларда макталып җырланган минем туган авылым - Күкшел Кукмара районының зур авылларыннан санала. Ул район үзәгеннән 25 км ераклыкта урнашкан. Авыл үзенең киң асфальт урамнары, төзек, матур йортлары, игелекле, тырыш, һөнәрле халкы белән аерылып тора.

Авыл халкы бик тырыш. Инде колхозлар таркалып, кешеләр эшсез калсалар да, һәрберсенең үз тормышын алып барырлык һөнәре бар. Ә минем сезне аларның милли

традицияләре белән таныштырасым килә. Авыл халкы тырыш булгач, гел эшләп кенә тора дигән сүз түгел, күңелле итеп ял да итә белә.Мин менә шушы традицияләр белән кызыксына башладым. Шунлыктан китапханәгә керсәм дә, мәктәбебез музеена керсәм дә, газета-журналлар актарсам да, милли йолалар турында материал күрсәм, аларны җыя башладым. Шушы мәгълүматлар белән сезне дә таныштырам. Авыл халкының иң яраткан милли бәйрәмнәренең берсе , минемчә, Сабантуй. Сабантуй дисәм дә дөрес булмас, ул - Сөрән салу. Менә шуның турында сезгә сөйлисем килә дә инде минем.

Мин "Сөрән салу" темасы буенча тикшеренү эше башкардым.

Теманың өйрәнелү дәрәҗәсе

Бүгенге көндә һәр кеше үз авылының милли традицияләрен киләчәк буынга калдырырга тырыша. Өлкән буын өчен бу бер дә шаккатырлык нәрсә дә түгел. Ә менә яшь буын әлеге үзенчәлекләрне тирәннән белеп бетерми, минемчә. Моның сәбәбе, авылның милли традицияләре турында материалларның тиешле дәрәҗәдә булмавы. Мондый материалның чикләнгән күләмдә генә булуы белән аңлатып буладыр. Шуңа күрә дә мин бу теманы сайлап алып өйрәнү начар булмас дип уйлыйм. Чөнки минем авылымның үзенә генә хас милли бәйрәмнәре күп. Авылдашларым матур яшәргә һәм гореф-гадәтләребезне югалтмый саклап калырга, киләчәк буынга тирән эз салып калдырырга тырыша. Кыскасы, мин эзләнгәндә моңа ышандым.

Эшемнең максаты:

- *Борынгы гореф-гадәтләрне өйрәнеп, киләчәк буынга җиткерү.*

Бурычлар:

- *Төрле чыганаклардан гореф-гадәтләргә, милли йолаларга кагылышлы теоретик материалларны өйрәнү;*
- *Тема буенча материал җыю һәм анализлау;*
- *Авылыбызның өлкән буыннары белән очрашып, мәгълүматларны арттыру;*
- *Мәктәп укучыларының, авыл халкының бу бәйрәм, аның традицияләре турында хәбәрдәр булу дәрәҗәсен ачыклау;*
- *Үткәргән тикшеренүләр нигезендә проектның нәтиҗәсен ясау.*

Методлары:

- *Тикшеренү проблемасы буенча әдәбиятка һәм төрле чыганакларга теоретик анализ;*
- *Фактлар һәм практик материаллар җыю;*
- *Нәтиҗә ясау, чагыштыру һәм гомумиләштерү (булган һәм алган нәтиҗәләр буенча);*
- *Сораштыру, анкета үткәрү, интервью алу;*
- *Статистика һәм мәгълүматларны эшкәртү (диаграмма,таблица, математик мәгълүматлар).*

Тикшерү объекты: татар халкының милли бәйрәме "Сөрән салу" (яки яулык җыю)

Тикшерү предметы: Мәктәп укучыларының бу бәйрәм, аның традицияләре турында хәбәрдар булу дәрәҗәсе;

Гипотеза: Әгәр дә бу бәйрәм турында мәгълүмат күп булса, бәйрәмне күзаллау да тулырак була һәм аны үткәрү дә кызыклырак булачак. Ничек булса да кызлрга чигәргә өйрәнергә. Кызлар өчен бәйрәмгә хәзерлек шуннан башлана ич.

Мин бу бәйрәм традицияләрен саклау юнәлешендә нәрсәләр эшли алам.

Төп сораулар:

- *Нәрсә ул Сөрән салу?*
- *Бу бәйрәмне ничек үткәрәләр?*

Проект соравы:

- *Бу бәйрәмнең традицияләрен саклау юнәлешендә мин нәрсәләр эшли алам?*

Проектның продукты:информацион буклет, чиккән кулъяулык, чиккән сөлге.

I бүлек. Өлкәннәр бу бәйрәмне ничек үткәргән?

Тикшеренү эшенең этаплары.

Беренче этапта мәктәп укучылары өчен анкета эшкәртелде (кушымта1)

1.1.Анкета үткәрүнең максаты: укучыларның Сөрән салу бәйрәме, аның ничек үткәрелүе турында белүләрен тикшерү.

Тикшеренү өлешендә игътибарымны бигрәк тә бәйрәм турында заманча аңлауларына һәм фикерләүләренә басым ясадым. Минем яшьтәшләремнең бәйрәм, аның йолаларының саклануы, кыйммәте турында белүләрен тикшерәсем килде. Аның өчен мәктәп укучылары арасында анкета үткәрдем.

1.2.Аннан соң анкетага анализ ясадым. Аның нәтиҗәсен һәр сыйныфны чагыштырып түбәндәге диаграммада эшкәрттем.

Анкета сораулары.

1	Нәрсә ул Сөрән салу?
2	Аны кайчан бәйрәм итәләр?
3	Ул бәйрәмнең йолалары турынданиләр беләсең?
4	Син бу бәйрәмне көтәсеңме? Яратасыңмы?
5	Бу бәйрәмгә синең гаиләң ничек хәзерләнә?

Тикшерү нигезендә түбәндәге нәтиҗәгә килдем: укучылар бу бәйрәм турында яхшы беләләр. Ләкин әле мәгънәсен, асылын, кирәклеген аңлап бетермиләр. Менә шул нәтиҗә миндә Сөрән турында тикшеренү эшен башкарырга, аның турында күбрәк белергә, өйрәнергә һәм белгәннәремне иптәшләрем белән бүлешү теләге тудырды.

Өлкәннәр сөйләве буенча бәйрәм-йоланың тарихы.

Сөрәнгә чыгу

Сабантуй бәйрәме, элек-электән, бик борынгы заманнардан ук үткәрелә торган бәйрәмнәрдән санала. Язын сабан эшләре беткәч, халык азрак үзенә бәйрәм ясаган, күңел ачкан. Сабантуй бәйрәменә бүләк җыю бик күңелле булган. Әбием сөйләгәннәрдән чыгып шуны белдем: өй саен кереп, бүләк җыюны сөрәнгә чыгу дип атаганнар. Ә сөрәнче – сабан туена бүләк җыючы булган. Безнең якларда яшь киленнәр сөрәнгә бик матур чигелгән сөлге, ә яшь кызлар күз явын алырдай итеп чигелгән кульъяулык биргәннәр. Яшь киленнәрдән алган сөлге иң кыйммәтлесе булып саналган. Килен аны шушы йоланы истә тотып,үзенең бирнәсендәге иң матур бизәкле сөлгедән әзерләгән. Һәр хуҗа хатын сабантуйга бүләк чыгара торган булган. Әгәр дә бүләк җыючылар йортка кермәсә, хуҗалар үпкәли торган булганнар. Бүләк бирмәүчеләрне авыл халкы саранлыкта гаепләгән. “ Бүләгем – көрәшчегә”, “ чабышта җиңүчегә”, “ иң арттан килүчегә” дип атап бүләк бирүчеләр дә булган. Бүләкне алгач, юмарт хуҗаларны мактап: “ Сабирә апа сабантуйга чиккән сөлге бирде. Ура, ура,ура!”- дип кычкырып рәхмәт әйтә торган булганнар. Бүләкләрне яшьләр җыеп йөргән. Аларның берсе колга күтәргән, бүләкләрне шуңа элгәннәр, ә иң матур сөлге колга очында җилфердәгән. Гармун, җыр тавышы яңгырап торган. Ахырда бүләкләрен мөхтәрәм авыл картларына тапшырганнар. Ул бүләкләрне сабантуйда ярышта җиңүчеләргә биргәннәр.

Авылымда Сөрән салу хәзер ничек үтә?

Мәгълүмат этабы:

Икенче этапта без тема буенча информация җыйдык: интервьюлар алдык, өлкәнрәк яшьтәге кешеләр белән әңгәмәләр үткәрдек. Шулар нәтиҗәсендә мин бәйрәм, аның йолалары турында бик күп нәрсәгә төшендем.

Ә хәзер мин сезне хәзерге көндә авылымда үтә торган Сөрән салу (яки яулык җыю) йоласы турында җыйган материалым белән таныштырам. Бу материалда күренгәнчә, авылымда әле элеккеге йола онытылып бетмәгән дип әйтәсем килә. Мин үзем бәйрәм башлана торган урамда яшим. Шуңа күрә ел саен бу тамашаны карарга эти-әниемә ияреп чыгам. Миңа быел аеруча игътибарлы булырга туры килде. Кемнәр белән генә аралашмадым.

Караңгы җәйге төн. Сәгать төнге бер. Сәгать төнге бер булуга карамастан, авылның ник бер кешесе йокласын. Капкалар ачык, һәр кешенең ишегалдында өстәл тулы сыйнигъмәт

Барысы да сөрән салучыларны көтә. Җомгага каршы төндә бала-чагалар да, карткорылар да йокламый. Алай гына да түгел, авылдан шәһәргә күчеп киткәннәр дә олаулары белән төялеп кайткан.Менә монда да бер гаилә кунаклары.

Кукмара районы Күкшел авылында сабантуйга әнә шулай әзерләнәләр. Әлеге традиция Татарстанның бер генә авылында да сакланмаган. Сөрән салу инде ничә гасыр яшәп килүен күкшеллеләр үзләре дә белми. Әллә бу күрше мари авылыннан килгән горефгадәт, әллә ял итү галәмәтеме микән, билгесез.

Иң беренче аңлатмалы сүзлектән "сөрән " сүзенең мәгънәсен ачыклыйсым килде.

Сөрән – ярышларга өндәп, чакырып, аваз салып йөрү йоласы.

Сөрән салу – нәрсәгә дә булса өндәп, чакырып, кычкыру, аваз салу

Сөрәнче– сөрән салып, өндәп йөрүче.

Юк икән шул. Сөрәнчеләрнең тарихы бик еракка барып тоташа икән. Үзләренең җырлары, такмазалары, бүләк җыю алымнары бар. 78 яшьлек күрше бабае Гыйләҗетдинов Галыйп абзый сөрән салуны балачактан ук хәтерли. "Ата-бабалар бу йоланы безгә сеңдереп калдырган, бүген дә шулай дәвам итә. Нинди генә авыр заманнарда да аны тыя алмадылар, без дә үз вакытыбызда сөрән җыюда катнаштык", – ди ул.

Тимиров Нәкыйп абый: "Бу йола бик күптәннән, без кечкенә чаклардан ук үткәрелә инде. Аның әле ашарына да булмас иде. Өстәлдән барыбер йомырка, ипи төшмәде. Күп кеше кычыткан ашы пешерер иде. Тозлаган яшелчәне дә бары бәйрәмдә генә ашадык. Анысын күрше мари авылыннан алып кайтыр идек. Барыбер бик күңелле булды, бәйрәмне бетермәдек ", - дип, сөрән турында фикере белән уртаклашты.

Тыеп кара син аларны, әзмәвер егетләрне, диюем. Әнә авыл башында сәгать теле нәкъ төнге берне сукканда җыелдылар. Башына түбәтәй, өстенә ап-ак күлмәк, кара чалбар, аягына киез итек кигән, биленә чигелгән сөлге таккан егермеләп егет шаулатып бер биеп алды да авылның беренче өенә юл тотты.

Атлар иярләдеңме,
Тайлар йөгәнләдеңме,
Сабантуе җитә диеп,
Бүләк әзерләдеңме?

Ни өчен аякта итек дисезме? Анысы сөрән салучының традицион аяк киеме икән. Орып яңгыр яуса да, өстән кояш кыздырып торса да Кукмара итекләрен салмый алар. Чөнки бүләк җыюны төнге бердән башлаган егетләрнең эшләре фәкать җомга көн кичкә авышканда гына тәмамлана.Ә авылны иңләп-буйлап йөргәндә итектән дә уңайлы аяк киеме юк икән.

– Мин бу бәйрәмгә махсус кайтам, – ди сөрәнчеләр арасында иң оста егетләрнең берсе Рафис Баһаветдинов. – Казан төзелеш көллиятендә имтиханнарны тәмамлауга "очтым" гына. Чөнки сөрәнчеләрнең гомере өч елдан артык түгел. 10-11 сыйныф укучылары һәм беренче курстагы студентлар – төп көчне тәшкил итә. Иң кызыгы шунда: бирегә авыл халкы көтүе белән сыйланып йөри. Әмма сөрәнчеләрнең урыны түрдән булырга тиеш, кагыйдәне һич кенә дә бозарга ярамый

Егетләр бу такмазаларны тигез һәм көр тавыш белән җырлый. Әлеге репертуарны камил белү өчен бер ай алдан авыл башындагы "Алмагач" аланында репетицияләр уза. Шул ук вакытта урамны иңне-иңгә куеп, тигез атлардай, ишегалдына чабышып керергә кирәк. Өй хуҗасында озак тоткарланырга ярамый. Чөнки сөрән сәгатенә сыеша.

Өй артындагы умартаң
Ел да саенаерсын.
Безне шулай хөрмәтләсәң,
Ел да саен баерсың...

Йола бәйрәме булу өчен, үз кагыйдәләре булу кирәк икән. Алар берничә.Хәзер сүз шулар турында булыр. Иң беренчесе: өйдән өйгә кереп, сөрәнчеләрне сыйлау, икенчесе сөрәнчеләрнең йорт хуҗаларына рәхмәт әйтүләре. Алар җыр белән җиткерелә.

Уйсу җирдә су җыела,
Анда казлар коена.
Без дә, дуслар, рәхмәтәйтик,
Мансурабыйсыена.

Егетләрнең миссияләре бик авыр. Алар җыр җырлап, бүләк җыеп кына калмый, ә авылдагы яшь киленнәрне дә, кунак кызларны да барлап йөри. Өченче кагыйдә: яшь кызларның сөрәнчеләргә чиккән яулык бирүе. Мамадыштан кайткан Ләйлә белән Ландыш та сөрәнчеләргә кульяулык биреп котылды. Мондый бәйрәмгә беренче генә эләгүләре икән.

Әйе шул, шулай шул,
Кунак кыздан кульяулык, –

дип тәкрарлап, сөрәнче егетләр бүләк алганчы колга белән өй стенасын тукмаклап торалар. Алай гына да түгел, һәр йортта 15 яшьлек кызның чигелгән кульяулыгы булырга тиеш. Чиккәндә кызлар үзләренең булдыклы, уңган булуларын, кул эшенә оста булуларын күрсәтәләр. Ул аны теләсә кемгә бирми. Күңеленә ошаган сөрәнчеләр арасындагы бер егеткә атап бирергә мәҗбүр.(яки үзенең яратып йөргән егетенә) Заманнар үзгәрә. Ә хәзер чигә белмәүчеләргә артык хафага төшәсе юк. Авылда әлеге кул эшенең хирыслары бихисап. Акчаңны түлисең дә, җаның теләгәнен сатып аласың.

Сөрәнчеләр “арбасы”на утырган, моннан 20 ел элек килен булып төшкән әниемнең әлеге гореф-гадәтне күз карасы кебек саклавы сокландырды мине. “Яшь кәләш үз куллары белән сөлге чигәргә тиеш. Әлеге бүләк сабантуй батырына, кадерле кунакларга гына бирелә”, – ди ул. Бу инде дүртенче кагыйдә. Ягъни яшь киленнән чиккән сөлге алу. Яшь килен бу авылга килен булып килгәндә бу авыл гадәтләрен белергә тиеш. Бу киленне дә хөрмәтләү. Аның сөлгесе көрәш батырына булачак. Колганың иң очына бәйләп куела.

Бу авыл кызына өйләнгән яшь кияүгә дә “почёт”. Сөрәнче егетләр аны күккә чөя. Бу бишенче кагыйдә. Мондый бәхет икенче тапкыр өйләнгән алтмыш яшьлек бабайларга да елмаерга мөмкин. Яшь гаилә булып оешкан кияүгә хөрмәт күрсәтү. Яшьләр ике сабантуй арасында өйләнешкән булырга тиеш. Чөю гадәте бик борынгыдан килгән . Сабантуй батырын да чөйгәннәр. Хөрмәтләү дигәнне аңлата.

Сәгать кичке 3 ләр тирәсендә сөрән йоласы төгәлләнә. Рекрутлар авыл читендә түгәрәккә басалар. Бу изге түгәрәккә басу ритуалы. Ягъни егетләр бер-берсен бик хөрмәтлиләр, бер-берсен нинди очракта да якларга әзер дигән сүз.

Түгәрәктә бииләр. Кызлар да килеп кушыла. Аннан егетләребез өйләренә таралыша. Ә ныграклары, алҗымаганнары – күрше авыл сабан туен карарга бара. Кичен караңгы төшә башлауга, авылның яше-карты Бөр буена кичке уенга җыела. Җыр, бию, тальян моңы соңга кадәр тынмый.

Икенче көнне нәкъ шул ук составта, шул ук киемдә бу бәйрәмнең кульминациясенә - сабантуйга киләләр. Анда да җыр-бию дәвам итә. Күкшелдә Сабантуйлары менә шулай уза. Хәзерге вакытта да ул буыннан-буынга күчеп, гореф-гадәтләр югалмыйча дәвам итә.

Миңа авылдагы халыкның сабантуйга, гореф-гадәтләргә, йолаларга булган җылы мөнәсәбәте ошый. Күкшел авылында милли бәйрәмгә бер генә кеше дә битараф түгел. “Ягулык станциясе директоры да, фермерлар да, ит сатучылар да читтә калмый, акчалата да, бүләкләтә дә ярдәм итеп торалар”, – ди Рәзилә Гарипова-авыл советы сәркатибы. Башка авылларны да шулай кузгатырга иде бит. Кунакчыллыгын, традицияләрен оныта башлаган татарның күңеленә сөрән салырга кирәк бүген. Уятырга кирәк аларны!

Бу йола бәйрәмен саклауда мәктәпнең роле.

Шулардан чыгып, мин тикшерү проектымның төп соравына җавап бирә алам дип уйлыйм. Бу бәйрәм һәм аның йолалары турында мин бик күп белдем. Бу бәйрәмнең

традицияләрен саклау юнәлешендә мин нәрсәләр эшли алам? Ә түбәндәге язмам сорауга җавап булып тора.

Йолаларны өйрәнү, аларны саклау, камилләштерү мәктәп кысаларында да бик яхшы оештырыла. Чөнки без үзебезнең мәктәбебездә дә бәйрәмнәрне милли гореф-гадәтләргә таянып үткәрергә яратабыз. Ел саен традиция буенча 25 май – соңгы звонок көнне балалар өчен Сабантуй үткәрәбез. Ә бәйрәмгә бүләкләрне авыл халкы ярдәме белән булдырабыз. Ягъни без, мәктәп балалары, сөрән салырга чыга. Бу бәйрәм традициягә кереп китте дисәк тә була.

Авыл халкына бу бәйрәм буласын алдан хәбәр итәбез. Без төнлә түгел, мәктәптән кайткач, кичен көтүләр кайтып, өлкәннәр сыерларын саугач, малларны җыеп бетергәч, авыл башына бәйрәмгә җыелабыз. Авылыбыз зур, шуңа күрә берничә урам берләшеп, 3-4 төркем ясыйбыз.

Һәр төркемдә колга тотучы “егетләр”, шулай ук йомырка җыяр өчен чиләкләр тоткан кызларны билгелибез. “Егетләр” нәкъ өлкән абыйлары кебек киенә. Үз гармунчыларыбыз да була. Барысы да тезелешеп, кулларны билләргә куеп сөрән җырларын җырлыйлар. Кызлар исә матур киемнәрен киеп, алар артыннан шулай ук җырлап йөриләр.

Һәр өйдә балаларны сөенеп каршы алалар. Хуҗа кеше мәктәп өчен бүләк бирә, күчтәнәчләрен барлык балаларга да өләшә. Өстәлдәге тәм-томнан авыз итәбез. Бүләкне кайбер хуҗалар атап та бирәләр. Ягъни: “Минем бүләк баш батырга, яки гер күтәрү ярышында җиңүчегә бирерсез, һ.б.диләр.Һәр урам башында биюләр оештырыла. Яшь чакларын искә төшереп, әби-бабайларның күзләренә яшьләр дә килә, рәхмәтләрен әйтеп, олылап, хөрмәтләп кергәннәре өчен озатып калалар. Хуҗалардан бүләк-күчтәнәчләр алгач балалар рәхмәт йөзенән тагын җырлыйлар. Мәсәлән, Равил бабайның мәктәп сабан туена биргән бүләге өчен “Ур-ра, ур-ра, ур-ра!” дип колганы күтәрә-күтәрә, аның биргән бүләген мактыйлар, рәхмәт әйтәләр һәм:

“Биек икән тавыгыз,
Каршы ява карыгыз,
Без килдек тә кунак булдык,
Мәктәп сабантуена барыгыз”, -дип саубуллашып икенче йортка таба юнәләләр.

Өлкән сыйныф укучылары бүләкләрне җыеп барырга ярдәм итә. Бәйрәм караңгы төшкәнче бара. Шулай итеп сөрән үтә.Авыл халкы уздыра торган сабантуйдан бер дә ким булмый.

Җәй җиткәч мәктәп ял лагере оештыра. Монда да ял лагерен сабантуй белән тәмамлыйбыз. Алдагы көнне сөрән салуны оештырабыз.

Кызларыбыз үз “өйләрендә” сөрәнчеләрне көтеп тора, чиккән яулыкларын әзерлиләр. Ә яулыкларны технология дәресендә чигеп алдан әзерләп куябыз. Бу көнне мәктәптә һәр эшче сөрәнчеләрне каршы ала, бүләкләр биреп озатып кала.

Мәктәп директоры да, поварлар да, китапханәче апа да, техник персоналлар да, бакчада эшләүче балалар да бүләкләр белән сөрәнчеләрне көтәләр.

Иң мөһиме гореф-гадәтләр, милли йолалар аша ул үзенә тәрбия ала, үткәннәр белән кызыксына, борынгы бабаларыбыз яшәгән чорның тирән мәгънәсен аңлый.

Бу бәйрәм йоласын саклау өчен мин нәрсә эшли алам?

Практик эш.

Бу этапта без бәйрәм йоласы турында язылган буклет ясадык. Анда бу йола турында төгәл мәгълүмат алып була.

Бәйрәм өчен иң яхшы бүләк – кулъяулык. Мин үземә максат куйдым: ничек тә технология дәресендә кызларга чигәргә өйрәнергә. Сыйныф сәгатенә авылыбыздагы иң оста чигүче Альфинас апаны кунакка чакырдык. Ул безнең мәктәптә пенсиягә кадәр эшләгән иде. Шуңа бик сөенеп килде. Безгә чигүнең серләрен аңлатты. Мастер класс күрсәтте.

Сыйныфта технология дәресендә кулъяулык, сөлге чигү алымнары белән танышуны дәвам иттек. Кулъяулык, сөлгеләр чиктек.

Бу бәйрәм йоласын саклау өчен мин нәрсә эшли алам?

Безнең гипотеза расланды. Мин бәйрәм йоласы турында бик күп материал туплыдым. Кызлар кул эшенә өйрәнделәр. Димәк, мин сөрән салу бәйрәменә ныклап хәзерләнә алам.

"Үткәнне өйрәнми, бүгенгене белеп булмый", дигәннәр бит.Чыннан да, авылыбызның үткәне, традициягә кергән милли бәйрәмнәре бик кызыклы. Өйрәнгән саен күбрәк беләсе килә. Һәм минем кызыксынуым, элек авылыбызның нинди гореф-гадәтләр белән яшәвен, йолаларны ничек үтәүләрен белешүгә килеп тоташты. Мин үземнең әбием белән бабаема шул сорау белән мөрәҗәгать иттем дә.Милли йолаларның бүгенге көндә дә сакланып калуы белән горурланып та куйдым. Мин үзем дә шундый авылда, хезмәт сөючән халкым арасында яшәвем белән бәхетле.Һәм борынгы бабаларыбыздан мирас булып калган байлык – ул гореф-гадәтләребезне, милли йолаларыбызны бүгенге көнгә кадәр саклап калу – авылым кешеләренең милли тәрбиялелеген күрсәтә дип уйлыйм. Йолалар – халыкны бердәм милләт итеп берләштерә торган чараларның берсе. Борынгыдан килгән йолаларыбыз инде онытыла, юкка чыга баралар дип әйтсәләр дә, әле халкыбызның хәтерендә, өлкән буын кешеләренең телендә бик күп истәлекләр, тел һәм рухи байлыгыбыз саклана. Чыннан да милли бәйрәмнәр, гореф-гадәтләр берни белән дә алыштыргысыз тәрбия чарасы булып тора. Әйе, мин моны үз авылымның халкы, аның яшәеше, мәдәниятен күзаллап әйтәм. Чөнки авылым халкы тырышып эшли дә, күңелле итеп милли бәйрәмнәребезне дә үткәрә белә. Авылыбыз халкы гореф-гадәтләрне саклап калырга, йолаларыбызга тугры булырга тырышып яши.

Нәтиҗә:

● Тикшерү нигезендә түбәндәге нәтиҗәгә килдем: укучылар бу бәйрәм турында яхшы беләләр. Ләкин әле мәгънәсен, асылын, кирәклеген аңлап бетермиләр.

● Мин хәзер бәйрәм йолалары турында күп мәгълүмат тупладым. Аларны иптәшләрем белән уртаклашырмын. Мәктәптә үткәрелә торган сөрән бәйрәмнәрен (соңгы звонок бәйрәмендә, мәктәп ял лагерендә) чынлыкка туры китереп үткәрү өчен тырышырбыз.

● Сыйныфта матур итеп чигү алымнарын да өйрәнә алдык.

Бу бәйрәм йолалары турында тагын тикшеренүэшен дәвам итәсем килә. Анысында бәйрәмдә (Сабантуйда) уйнаган борынгы уеннар турында күбрәк беләсем килә.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1.Ф. Гарипова.Авыллар һәм калалар тарихыннан.Казан. Матбугат йорты нәшрияты, 2001 ел.

2.Ватаным Татарстан газетасы№ 122 | 12.06.2010 Алсу ХӘСӘНОВА "Итекле сөрәнчеләр"

3."Мәгариф" журналы, №4, 2007

4.Музей истәлекләре, авылыбызның өлкән кешеләреннән, һәм бүгенге буын авыл халкыбыз, күренекле шәхесләрдән тупланган мәгълүматлар

5."Нур" газетасы, № 105, 1991 ел; №9, 1990

6.Район газетасы "Хезмәт даны" 04.02, 18.02, 04.03 саннары,2006

7.Ф.Ә. Ганиев.Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан. Матбугат йорт нәшрияты, 2005 ел.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ

Гайфуллин Әмир, 3 нче сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Нуриева Миләүшә Мөхәррәм кызы
РТ Кукмара муниципаль районы "Ядегәр урта гомуми белем бирү мәктәбе
Югары Шәмәрдән авылы филиалы"

Мин соңгы араларда телевизор караган вакытта, татар теле турында бик күп бәхәсләр барганын ишетәм. Әбиемнең, апаемның сөйләүләре буенча татарлар үзләренең телләре һәм

җәмгыятьтәге урыннары өчен гасырлар буе көрәш алып барганнар. Шуңа да карамастан үзләренең халык буларак мөстәкыйльлеген, бердәмлекләрен, телләрен һәм үзенчәлекләрен саклап буыннан буынга җиткереп безнең көннәргә кадәр саклап килгәннәр. Мин бүгенге көндә үземне бик бәхетле дип саныйм, чөнки мин туган телемдә белем алам, туган телемдә сөйләшәм. Үземнең татар булуым белән горурланам, чөнки безнең Тукайларыбыз, Җәлилләребез бар. Алар безгә "Туган тел", "Кызыл ромашка" кебек матур әсәрләр калдырганнар. Ә халкыбыз безгә тагында тирәнрәк һәм кыйммәтлерәк байлык калдырган, ул байлык буген халык авыз иҗаты дип йөртелә. Бу эзләнүләр вакытында мин Нәкый Исәнбәт дигән язучыга тап булдым һәм аның халык авыз иҗатын иң күп туплаучылардан булуын белдем. Ул гомер буе авыллардан йөри-йөри мәкальләр, табышмаклар, сынамышлар һәм башка төрле халык авыз иҗатын җыйган, туплаган һәм китап итеп бастырып киләчәк буыннарга тапшырган. Андый шәхесләр бүгенге көндә бик аз. Шуңа күрә бу теманы мин бик <u>актуаль</u> дип саныйм. Халык авыз иҗаты элек телдән телгә күчеп өйреп сакланып калса, бүгенге көндәге технологияләр ярдәмендә безнең аны сакларга һәм үзебездән соңгы буыннарга тапшырырга бик күп мөмкинлекләребез бар. Шундый алымнарның берсе итеп мин лэпбук ясауны <u>максат</u> итеп куйдым. Минем карашка ул җайлы һәм матур мәгълумат бирү чарасы булып тора. Шушы максаттан чыгып түбәндәге <u>бурычларны </u>куйдым:

1. Лэпбукның килеп чыгышы белән танышу;
2. Татар халык иҗат төрләре белән танышу;
3. Татар халык авыз иҗаты темасына лэпбук ясау өчен эш кораллары һәм эш материаллары белән танышу;
4. Уйланылган эшемне тормышка ашыру

Төп өлеш

Нәрсә ул лэпбук? Лэпбук ул - кулдан ясалган кесәле, ачыла торган матур китап. Аны беренче мәртәбә Америкада кулланганнар. Инглиз теленнән тәрҗемәсе(lap- колени, book- книга, «наколенная книга») җыелма күрсәтмә һәм таратма материаллар тупланган китап. Лэпбук ясаганда билгеле бер тема нигезендә эшләргә кирәк. Лэпбук –рәсемле китап кына түгел, проект өстендә эшләү өчен ярдәмлек ул. Ул өйрәткән теманы яхшырак аңлау һәм истә калдыру өчен кирәк. Үткәнне кабатлау өчен бик яхшы алым. Өйрәнелгән материалны системага салып ныгытып куярга булыша.

Халык авыз иҗатының бетмәс-төкәнмәс хәзинә булуы берәүгә дә яңалык түгел. Бу җәүһәрләр - әхлак чишмәсе дә, белем чыганагы да. Үзенең авыз иҗаты әсәрләре аша халык элек-электән үк кешеләрдә туган җиргә, Ватанга мәхәббәт, ата-анага, өлкәннәргә хөрмәт, хезмәт сөю, һөнәргә, белемгә омтылу, батырлык, гаделлек, сабырлык, тыйнаклык, юмартлык, пөхтәлек кебек күркем сыйфатлар тәрбияләп килгән. Бөек шагыйребез.Тукай : "...халык зур ул, көчле ул, дәртле ул, моңлы ул, әдип ул, шагыйрь ул", - дигән. Бу чынлап та шулай. Чөнки халкыбыз иҗаты – бик кыйммәтле хәзинә.

Минем лэпбук 7 темага багышланган: алар мәкальләр, тизәйткечләр, бишек җырлары,сынамышлар, табышмаклар, санамышлар һәм әкиятләр. Мәкальләр татар халкының зирәклеген һәм тапкырлыгын ассызыклый. Табышмаклар әйтешү акыл эшчәнлеген яхшыртса, тизәйткечләр әйтешү сөйләм телен яхшырта. Төрле уеннар вакытында санамышлар әйтешү гадәте безгә әти-әниләребездән калган булса, сынамышлар инде безнең ерак әби-бабайларыбыздан калган. Элек бит явым-төшемне алдан әйтүче компютерлар булмаган, безнең әби-бабайларыбыз бары тик үзләре сынаган сынамышларга гына таяна алган. Бала вакытыннан бишек җырлары һәм әкиятләр тыңлап үскән балаларның күңеле йомшак, уйлары дөрес була ди минем әни. Шулай итеп халык авыз иҗатының һәр бүлеге үзенчәлекле, кабатланмас үзенә күрә бер аерым дөнья. Лепбугымның урта өлеше ковробук техникасында эшләнгән. Аның ярдәмендә без әкиятләрне "терелтә" алабыз, ягъни әкият геройларын куеп әкиятне күрсәтеп сөйли алабыз.

Практик эш

Эшләү дәверендә күзәтүчәнлекне арттырырга, чагыштырырга, анализ ясарга, гомумиләштерергә һәм нәтиҗә ясарга тиеш

Сезнең алдыгызда үзебез ясыйсы лэпбукның макетын тәкъдим итәм

Лэпбук ясау өчен кирәк материаллар :

-җирлек өчен киез материал

-фетр

-фоамиран

-ефәк тасма

Эш кораллары:

1) кайчы 2) клей титан 3) термопистолет (пистолет- клей) 4) энә белән җеп

Әни белән эш материалларын әзерләдек. Әни мине шушы эш материаллары белән эшләгәндә куркынычсызлык кагыйдәләре белән таныштырды:

- кайчыны дөрес итеп бирергә;

- клей белән сак эшләргә;

- материалларны, кәгазьләрне кискәндә төгәллек, сабырлык, чисталык булырга тиеш;

- эш беткәч эш урынын җыештыру.

Эш өчен кирәкле материалларны җыйгач, эш урынын әзерләгәч әни белән эшкә керештек. Җирлек өчен киезләрне тиешле күләмтә сызып кисеп алдык һәм киезләрнең кырыйларын ефәк тасма белән тегеп чыктык

Табышмак, бишек җырлары, санамышлар, сынамышлар, тизәйткечләр, мәкальләр һәм әкиятләр өчен кесәчекләр кистек. Бу кесәчекләргә, татар халык бизәкләрен һәм хәрефләрне фетрадан кисеп, ябыштырдык.

Һәрбер кисәкчекне, ефәк тасма ярдәмендә, беркеттек. Шулай итеп безнең лэпбугыбыз әзер булды. Хәзер кесәчекләрне тутырасы калды. Һәр тема буенча мәгълүматлар җыеп, чыгарып, ламинатлап бәләкәй китапчыклар ясадык һәм кесәләргә тыгып куйдык.

Нәтиҗәдә, татар милләтенең халык авыз иҗаты да, башка халыкларның иҗаты кебек үк, әдәби һәм тарихи мирасыбызның гүзәл бер өлешен тәшкил итә. Халкыбызның авыз иҗаты әсәрләре-яшь буынга белем һәм тәрбия бирүдә кыйммәтле чыганак булып тора. Халыкның бай рухлы, кешеләрне гүзәл киләчәккә рухландыручы әкиятләре, киң колачлы җырлары, тирән фәлсәфи әйтемнәре, тапкыр һәм үткер мәкальләре, табышмаклары, яшьләргә сабак бирердәй итеп иҗат ителгән риваять, дастан, легендалары һәм башка төр иҗат җимешләре киләчәк заман буынны тәрбияләүдә зур чыганак булып тора. Бу кыйммәтле мирасның тарихи һәм тәрбияви әһәмияте елдан-ел үсә бара. Гомумән алганда, халык авыз иҗаты без-укучы балаларга бик якын. Чөнки ул безне телебезне яратырга,аның матурлыгын, байлыгын күрсәтергә ярдәм итә, тәрбия бирә.

Мин югарырак сыйныфларда рус халык иҗатының һәм татар халык иҗатының үзенчәлекләрен чагыштырырга телим. Чөнки безнең гореф-гадәтләр биш гасырдан артык берсе-берсенә чуалып, ошап килгәннәр

Кулланылган әдәбият

1. Ф.Ш.Гарифуллина; И.Х.Мияссарова. Дәреслек “Әдәби уку”
2. Ф.Ш.Гарифуллина; И.Х.Мияссарова.”Әдәби уку” методик кулланма.
3. Нәкый Исәнбәт.”Балалар фольклоры”
4. “Иң матур сүз” төзүче К.В.Закирова.”Мәгариф”нәшрияты

МИЛЛИ БИЗӘКӘРНЕ КУЛЛАНЫП ЗАМАНЧА СӘНГАТЬ ӘСӘРЕ ТУДЫРУ

Галимова Ания, 9 нчы сыйныф укучысы класса,
Фәнни җитәкче:Сабирҗанова Энҗе Фаизовна,
МБОУ «Мамаширская средняя школа» Кукморского района РТ

Бүгенге заманда иҗат белән шөгыльләнү кызыклы һәм модалы. Кая карама кемдер тегә, чигә, ябыштыра һәм нәрсәдер ясый. Сизмәстән синең дә аларга карап нинди булсада

матур һәм файдалы әйбер эшлисең килә Матур, зәвыкъ белән эшләгән әйберләр һәммәбезгә дә ошый. Кеше күңеленә үтеп кереп, соклану , гаҗәпләнү тойгысы уятырга сәләтле әйберләр чиксез күп.

Эзләнү – тикшеренү эшенең актуальлеге: Мин уземдә кул эшләре белән шөгелләнергә яратам.Соңгы вакытта папье-маше техникасы һәм шпагат баулары кулланып линолеум торбаларыннан вазалар ясадым. Шулай тагын нинди ваза ясыйм икән дип эзләнеп утырганда күлмәк формасындагы ваза күземә чалынды. Куз алдыма үзенең матур затлы бизәкләре белән татар милли күлмәге килеп басты. Күп гасырлык тарихны сыйдырган милли киемнәр - татар халкының үткәнен бүгенгесе белән тоташтыручы байлык. Алар әби-бабаларыбызның йөзен чагылдыручы асылташлар булып балкый. Миллилек югала бара, милли бизәкләр дә музейларда гына күренә, мин шуларны кайтарырга телим. Нишләп соң әле милли бизәкләребезне кулланып тагын шундый вазаны ясамаска ди .Мин уз алдыма максат куйдым.

Максат: халкыбызның милли бизәкләрен кире кайтару максатыннан, чүпкә ташланган әйбердән, заманча сәнгать әсәре тудыру.

Бурычлар:

- Тирә- юньне саклап кирәксез әйбердән матур ,зәвыклы вазалар ясау.
- татар халкының -милли киемнәре һәм бизәкләре турында мәгълумат туплау,
- Эстетик зәвыгымны, иҗади күзаллауларымны үстерү, декоратив-гамәли сәнгатебез турындагы белемнәремне тирәнәйтү;
- Кул эшләре аша үземдә сабырлык ,төгәллек һәм пөхтәлек күнекмәләрен үстерү.
- Милли бизәкләребезне кулланып, вазалар ясау һәм тәкъдим итү.

Объект: Татар хатын- кызының милли киеме. Һәм мине башка халыкта күрелмәгән бу затлы милли күлмәк милләтебезнең гүзәл кызларын ни дәрәҗәдә бизи, кайчан киелә башлаган, ничек уйлап табылган, бизәкләре нәрсәне аңлатуы кызыксындырды

Предмет: Татар милли күлмәге формасында,милли бизәкләр кулланып ваза ясау

Татар халкының милли киемнәре

Татар халкы, башка халыклар кебек үк, элек-электән үзенә генә хас булган милли киемнәре белән аерылып торган.Киемнәрдә халыкның рухи дөньясы, милли үзенчәлекләре чагылган.Бигрәк тә безнең сылу кызларыбыз, яшь киленнәребез үзләренең кием-салымнарына игътибарлы булганнар. Кызлар каз өмәләренә, аулак өйләргә, кунакка бару өчен махсус күлмәкләр тектергәннәр, ә яшь киленнәр исә, чишмәгә суга барганда да, үзләренең гүзәллекләрен күрсәтү өчен, иң матур киемнәрен кигәннәр.

Бүгенге көндә безгә мәгълүм традицион-гадәти өс киемнәре — эчке һәм тышкы киемнәр, баш һәм аяк киемнәре, хатын-кызларның бизәнү әйберләре. Гадәти өс киеме шактый тотрыклы булып, аның яңаруы-үсеше халыкның үз гореф-гадәтләренә һәм көнкүрешенә яраклашу төсендә барган. Шуңа күрә кием, гадәттә, кешенең тышкы кыяфәтенә милли төс биргән. Киеменә карап, аның кайсы халык яки нинди этник группа вәкиле икәнен белергә мөмкин булган. Көндәлек һәм бәйрәм киеме, бай һәм ярлы кешенең киеме дә бары тик тукымалары, бизәнү әйберләренең сыйфаты белән генә аерылган. Бу бигрәк тә хатын-кызлар киемендә (күлмәкләренең бизәлүендә, баш киеме формаларында) сизелә.

Борынгы өс киеменең уртак билгесе булып аның стиле санала: озын һәм киң, тоташ буйлы, җиң төпләренә кештәкләр куеп утырткан озын җиңле күлмәк; киң чабулы, озын тышкы кием һ.б. Хатыннар өс киемен билгә кадәр төшеп торган укалы изү яки тәңкәле түшлекләр, киң беләзекләр, олы алкалар, катлаулы баш бәйләгечләре бизәгән. Гомумән, бу борынгы кием комплексына катлы-катлы өс һәм баш киеме хас була. Татар костюмнары нигезендә борынгы төрки киемнәренең формасы ята.

Милли кием төрләре.

Күлмәк белән ыштан. Кием комплексының нигезен күлмәк белән ыштан (ирләрдә соңрак—чалбар да) тәшкил итә. Борынгы стильдәге ирләр күлмәген мамык, җитен, киндер җебеннән тукылган материядән теккәннәр (ефәк күлмәк-ыштан кияргә ирләргә шәригать кушмаган).

Гадәттә ирләр күлмәге озын, тоташ буйлы, киң чабулы итеп, җиң төпләренә кештәкләр куеп тегелгән. Изүе күкрәк уртасына туры килеп, муен уемына утыртма яисә кайтарма яка куелган, изү кырыйларына эчке яктан әдеп тотылган һәм муен янына туры килә торган җирләренә изү бавы сыярлык элмәкләр беркетелгән яки тишек ясалган. Кияү күлмәгенең яка һәм изү кырыйлары (кайвакытларда җиң һәм итәк очлары да) ука җеп белән чигелгән яисә ука тасма бастырылган. Күлмәк иркен һәм озын булып, ыштан (чалбар) өстенә төшеп торган.

Күлмәкләр. Элекке заманда татар хатын-кызының милли киеме бер төсле иркен күлмәктән торган. Еш кына ул киң бөрмәләр яки бала итәкләр белән бизәлгән. Гадәттә, бер халыкның да милли күлмәкләре аерым гына киелмәгән. Татар киеменә күлмәк өстеннән авыр ефәк бәрхет тукымадан тегелгән һәм төрле декоратив тасма белән бизәлгән камзул хас.

Изү яки хәситә кебек салына торган бизәнү элементлары костюмга бәйрәм төсмере өсти һәм аның затлылыгын тәэмин итә. “ изү”- күлмәкнең түшен каплап торган , бер төсле тукымадан тегелгән бизәк. Аның түгәрәкләнгән ягына төрле тәңкәләр , брошкалар беркетелгән декоратив тасма тегелгән.

Күлмәк итәге. Хатын-кызлар күлмәгенең итәген төрлечә бизәү дә борынгыдан ук килә. Мәсәлән, Казан татарларының өске итәк куеп тегелгән күлмәкләре XVI йөзгә караган мәгълүматларда ук очрый. Күлмәкнең үзен өй тукымасыннан теккән очракларда аның өске итәген кызыл, ал, яшел, зәңгәр төстәге фабрика тукымасыннан эшләгәннәр.

Күлмәк итәгенә төрле төстәге тасмалар, ука-чуклар тоту шулай ук хатын-кыз күлмәген бизәүнең борынгы алымы. XIX йөз ахырларында фабрика тукымасы, бигрәк тә ситсы нык таралган заманнарда хәйран купшы бала итәкләр кую модага керә. Кызлар һәм яшьрәк хатыннар күлмәгенең кысасы билдән генә булып, иңгә сыланыбрак тора, ә итәге, киресенчә, киңрәк итеп тегелә. Аның аскы өлешенә тотылган бала итәкләре күлмәкне тагын да киңрәк һәм җиңелрәк ите

Алъяпкыч._Күлмәк-ыштанга якын нәрсә — алъяпкыч. Аны ирләр дә, хатыннар да үз иткән.Казан татарларында, бигрәк тә яшь кияүләр һәм яшь киленнәр өчен ул эш киеме генә түгел, ә көндәлек кием булып та саналган. Мәсәлән, яшь кияү беренче елында көтү каршысына чыкканда кыз бирнәсенә килгән кияү күлмәк-ыштанын киеп, чигешле ак киндер алъяпкыч бәйли торган була. Яшь киленнәрдә һәм җиткән кызларда алъяпкыч өс киеменең, күлмәк шикелле үк, иң матур һәм күзгә бәрелеп тора торган өлешен тәшкил иткән. Әүвәлрәк аны эре шакмаклы, сөрмәләп, алмалап яки чуптарлап сугылган өй тукымасыннан күкрәкчәле итеп теккәннәр. Алъяпкычның төсе аның белән бергә киелә торган күлмәкнең төсе һәм формасына яраклашкан була. Күлмәк һәм аның декоратив алымнары тагын да ныграк беленеп торсын өчен, алъяпкыч башка төстәге тукымадан эшләнгән. Бу очракта төсләрнең контраст хасил итүе, бер-беренә каршы куелуы киемнең гармониясен бозмый, киресенчә, бизәп кенә тора, күркәмлек кенә өсти.

Борынгырак заманнарда фәкать күкрәкчәле алъяпкычлар гына булса, XX йөз башларында билгә генә бәйләп куела торган, күкрәкчәсез алъяпкычлар да күренә башлый. Бу вакытларда татар хатын-кызлары арасында төрле төстәге фабрика тукымасыннан (ситсы, сатин) эшләнгән яңа формадагы: төрешле, аркалы, култыклы, канатлы һ.б. төрле алъяпкычлар тарала. Ак коленкордан яки кара сатиннан тегелгән алъяпкычларның итәк очын һәм күкрәк өлешен чигеп эшләргә ратканнар. Печән һәм урак вакытларында буй җиткән кызлар һәм яшь киленнәр күлмәк өстеннән чиккән алъяпкыч бәйләп, җиңсә кигәннәр.

Милли бизәк. Бизәк элементларының күбесе табигатьтән алынган. Безнең бабаларыбыз шартлы билгеләрдән, символлардан гади бизәкләр белән ясаганнар. Горизонталь, туры сызыклар белән җир өслеген , дулкын белән суны билгеләгәннәр. Түгәрәк , квадрат , ромб фигуралар белән кояш , ай сурәтләнгән. Күптөрле бизәкләр белән чигелгән әйберләр саклау бөтиләре булып саналган.Нәкышләрдә чагылган роза чәчәге матурлык һәм мәхәббәт билгесе булган. Гөлҗимеш , миләш – бәхет китерүче үсемлекләр. Бүгенге көндә дә аларның чәчәк-яфракларын , ботакларын талисман итеп кулланалар. Күптаҗлы булгангадыр инде , кашкарыйлар озын гомер символы итеп санала.

Язның беренче чәчәкләреннән саналган һәм бизәкләрдә еш кулланыла торган лалә чәчәге үзгәреш-яңарышны аңлата. Урталай бүленгән гранат җимешен сурәтләү уңдырышлылыкны , байлыкны белдерә. Идел буе болгарларыннан ук килә торган , башка халыкларда да популяр булган чәчәк бәйләме темасы яшәү чыгынагы . символы булып тора. Кошлар яисә кош каурые мотивлары, кызыл төс белән беррәттән , бар төрки халыкларда да кояш , яктылык символы булып кабул ителгән . Ак төс сафлык , пакьлек билгесе дип санала.

Ваза ясау. Төрле чыганаклардан мәглуматлар туплаганнан соң мин ваза ясарга керештем.

1.65 сантиметр биеклектә линолеум торбасы алабыз

2.Аның аскы өлешенә форма бирү өчен күлмәк итәге рәвешендә өстәмә катыргы өстибез

3. Шулай ук өске өлешенә дә җилкә рәвешендә катыргы ябыштырабыз, торбанын төбеннән җеп чорный башлыйбыз

4. Өске өлешкә өстәу өчен катыргыдан форма кисәбез

5. Өске өлешкә дә артына һәм алдына җеп ябыштырабыз.

6. Вазаның муенын ясыйбыз.Моның өчен джутовый филигран техникасын кулланабыз.Шаблон ясыйбыз,аны файл эченә тыгабыз һәм шаблон өстенә титан клейе сылыйбыз һәм шунда джут җепләрен ябыштырабыз. Аннан соң файлдан кубарып алып форма бирәбез.

7. Аны вазага ябыштырабыз

8.Алъяпкычны һәм милли бизәкләр шулай ук джутовый филигрань техникасын кулланып ясыйбыз,аннан соң вазага ябыштырабыз

9. Вазанын артын бизәү өчен пута ясыйбыз һәм форма бирәбез.

Вазаны бизәү өчен үзебезнең милли чәчәгебезне –Ләлә чәчәген ясадым. Бу чәчәкне шулай ук джутовый филигрань техникасы кулланып ясыйбыз. Шулай итеп ваза әзер.

Йомгаклау

Йомгаклап шуны әйтәсе килә: эзләнү эше барышында алга куйган бурычлар башкарылды дип уйлыйм:

1. Тирә-юньне саклап, кирәксез әйбердән зәвыклы ваза ясалды һәм тәкъдим ителде.
2. Татар халкының милли киемнәре һәм бизәкләре турында төрле чыганаклардан мәгълумат тупланды.
3. Кул эшләре аша үземдә сабырлык ,төгәллек һәм пөхтәлек күнекмәләре барлыгына тагын бер кат инандым.
4. Милли бизәкләребезне алга таба да кул эшләремдә кулланырга дигән максат куйдым.
5. Халкыбызның милли бизәкләрен онытмыйк. Киләчәк буынга тапшыруда үзебездән өлеш кертик дигән теләктә калыйк.

Файдаланган әдәбият

1. Ф.Г. Габдуллина. "Вышиваем сами. Бисер", Казань, "Тарих" 2003
2. Нурзия Сергеева. "Татарская вышивка", Казан, "Магариф", 2005 ел
3. Нурзия «Тылсымлы энә» (Рафика ханым киңәшләре), Казан, Татарстан китап нәшрияте,2001.
4. Рамзия Мухамедова .“Татарская народная одежда”, Казань, Татарское книжное издательство 1997.

ФОЛЬГА: ТЕХНОЛОГИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ

Гаптелхакова Алина Фаязовна, ученица 8 класса,
Научный руководитель: Сахабиева Эльмира Магсумовна,
МБОУ “ООШ им Х.В Вагапова с. Березняк” Кукморского района РТ

Декоративно-прикладное искусство – это особый мир художественного творчества, бесконечно разнообразная область художественных предметов, создаваемых на протяжении многовековой истории развития человеческой цивилизации. Это сфера, вне которой невозможно представить себе жизнь человека. Произведениями декоративно-прикладного искусства могут быть: различная утварь, мебель, ткани, одежда и всякого рода украшения. Наряду с делением произведений по их практическому назначению в научной литературе со 2-й половины 19 века утвердилась классификация отраслей по материалу (металл, керамика, дерево) или по технике выполнения (резьба, роспись, вышивка).

Декоративно-прикладное искусство делится на различные виды. Например: бумажная пластика, ниточный дизайн (изонить), батик, художественная резьба, керамика, вышивка, вязание, макраме, работа со стеклом, поделки из фольги и т. е.

Народное искусство соединяет прошлое с настоящим, сберегая национальные художественные традиции, этот живой родник современной художественной культуры.

Уроки творчества, развивают мелкую моторику рук, воображение, внимание, художественный вкус. Выполняя творческую работу поэтапно, до конца, у ребенка появляется возможность не только увидеть плод своего изобретения, спланировать свои действия по изготовлению объекта, представить себе законченное строение, объемные работы прививают терпение, аккуратность, повышают самооценку.

Познавая красоту народного творчества, ребенок испытывает положительные эмоции, на основе которых возникают более глубокие чувства: радости, восхищения, восторга. Образуются образные представления, мышления, воображения. Все это вызывает удетей стремление передать воспринятую красоту, запечатлеть те предметы народно-прикладного искусства, которые им понравились, у них пробуждается и развивается созидательная активность, формируются эстетические чувства и художественный вкус, эстетическая оценка к предметам русского декоративно-прикладного искусства. У детей формируются разнообразные способности – как художественные, так и интеллектуальные.

Выполнение плетение из фольги замечательных цветов, позволяют сделать оригинальные подарки и удивительные украшения интерьера своими руками.

Цель исследования

обучающая: учить анализировать образец, выполнять работу поэтапно, прививать навыки технологического мышления, содействовать формированию представлений учащихся о правилах организации труда, о технологии как о преобразующей деятельности, заинтересовать учащихся творческим процессом; познакомить с технологией выполнения горшка для цветов в виде велосипеда и букета цветов из фольги и изготовить их.

воспитательная: стремиться воспитывать организованность в работе и ответственность за свои действия в процессе изготовления изделия; воспитывать умение доделать изделие до конца.

развивающие: развивать творческое и конструктивное мышление, внимательность и усидчивость. Развивать интерес к творчеству, как возможность создавать красоту вокруг себя своими руками.

Задачи исследования

1. Знакомство с фольгой, как материалом для поделок, приемами работы с ней, выполнение индивидуальных поделок по образцу.

2. Развитие мелкой моторики рук.

3. Создание радостной, предпраздничной атмосферы на занятии, связанном с изготовлением сувениров.

Объект изучения

Сувенир из фольги.

Предмет исследования

Изделие: горшок (корзина) с цветами.

Фольга как материал для поделок

Впервые алюминиевую фольгу произвели во Франции в 1903 году. Спустя десятилетие этому примеру последовали и многие другие страны.

Алюминиевая фольга обладает хорошей гибкостью и пластичностью, она, вероятно, единственный материал, которому можно без особого труда придать требуемую конфигурацию. Поэтому кондитеры пакуют в фольгу шоколадного Деда Мороза или зайца, с точностью повторяя форму изделия. Фольга, применяемая при создании поделок, позволяет легко придать изделию любую форму - от изысканного цветка до элегантной растительной композиции или замысловатого сувенира. Эти свойства превращают фольгу в весьма интересный декоративно-прикладной материал, делают работу с ней легкой и приятной, расширяют дизайнерские горизонты. Именно гибкость, пластичность и мягкость позволяют легко мастерить из нее поразительно красивые и необычные поделки - это многократно увеличивает простор для совместного семейного творчества. Способность к окрашиванию, тиснению, нанесению текстов приумножает декоративные свойства фольги. Металлический блеск исходного материала придает поделкам элегантность и сходство с ювелирными украшениями из серебра. Небольшой букетик цветов, свитых из фольги и помещенных в декоративную вазу, способен украсить любой интерьер.Разнообразными композициями из фольги можно украсить светильники, подсвечники, цветочные горшки и другие предметы интерьера.

Податливость и пластичность фольги, как и ее благородный металлический блеск, всегда привлакали любителей народного творчества. Немаловажное значение имеет и доступная цена материала. Благодаря всем этим достоинствам, столь идеальный поделочный материал нашел применение во многих техниках, став исходным сырьем для большого числа разнообразных оригинальных работ.

Легкая и сверкающая, фольга, пожалуй, как ни какой другой материал, подходит для создания новогодних сувениров и украшений: шариками, цепями, снежинками из фольги легко украсить ёлку, придать интерьеру праздничный вид.

В отличие от пластических материалов **фольга** сама настолько прочно держит форму нужных деталей и соединений, что для работы с ней не требуется дополнительных систем каркасов и других приспособлений для сохранения формы готового изделия.

Материалы и инструменты

Ах, у нас одни заботы!
Что нам нужно для работы?
Чтоб работа закипела,
Надо быстро взять и смело
Нитки, ножницы, иглу.
И – пожалуйте к столу!

Для изготовления поделок из фольги нам понадобятся:

- ручка или карандаш - расчертить лист фольги на одинаковые полоски;
- ножницы – для подравнивания краёв изделия, вырезания деталей ;
- иголка с ниткой – для соединения деталей некоторых поделок;
- линейка – для отрывания ровных кусочков фольги нужного размера.

Техника выполнения

Фольга - удивительный материал. Её можно складывать, как бумагу, или скатывать в шарики и колбаски, как пластилин. Фольга держится без клея, а поделки из неё сверкают подобно ёлочным игрушкам. Из фольги с детьми можно сделать много интересных поделок.

Из-под снега расцветает,
Раньше всех весну встречает. (**подснежник)**
Лик пахучий, а хвост колючий. **(Роза.)**
Стоит в саду кудряшка - белая рубашка.
Сердечко золотое, что это такое? (**Ромашка)**
Горел в траве росистой фонарик золотой.

Потом померк, потух и превратился в пух. **(Одуванчик.)**

Цветок ярко-синий, пушистый.

На поле пшеничном родится,

А сам же в еду не годится. **(василёк)**

Эх, звоночки, синий цвет,

С язычком, а звону нет. **(колокольчик)**

Как одним словом можно назвать все отгадки? Да, не секрет, что цветы нравятся всем. Совсем недавно,8 марта ,был праздник – Международный женский день. Замечательным подарком к празднику будет цветок, сделанный своими руками, тем более среди зимы найти живой цветок не всегда возможно. **А что же интересного можно рассказать о цветах?**

В Древней Греции и Риме люди заметили, что некоторые цветы открываются и закрываются в определенное время суток, и стали высаживать их на клумбы для определения времени.

В 4–5 часов утра распускаются цветы розы.

С 7 до 8 утра просыпаются кувшинки белые.

шиповник раскрывает свои цветы в 4-5 часов утра, а закрывает – в 19-20 часов,

Одуванчик раскрывается в 5-6 часов и желтеет до 15 часов.

«Анютины глазки» с 8 до 16 часов глядят на тебя своими «глазами».

Ноготки, или календула, – с 9 до 18 часов.

Цветки Белой лилии всплывают и раскрываются в 7 утра и закрываются в 17 – 18 часов.

Последовательность выполнения цветка (лилии)

Отрезаем фольгу длиной 21 см. Надо расчертить лист фольги с помощью карандаша и линейки на одинаковые полоски. Чтобы фольга не порвалась, нажимать надо не слишком сильно. Отрезаем полоску фольги шириной в 6 полосок. Всю оставшуюся фольгу разрезаем на узкие полоски в соответствии со сделанной разметкой. Всего потребуется: 30шт.-на лепестки, 16шт-на листья, тычинки и обертку.

Кручение проволочек

- одну узкую полоску отложим в сторону- она понадобится для обмотки чашечки цветка, из остальных скручиваем серебряные проволочки.

- хватательными движениями мнем полоску поперёк по всей длине, пока полоска не превратится в неровную «колбаску» толщиной 4-5 мм. Если полоска фольги при сминании случайно порвалась, то скатайте проволочки из её обрывков или используйте их там , где не требуется целая проволочка.

- зажимаем «колбаску» между большим и указательным пальцами и катаем туда-сюда, не спеша перемещаясь от начала к концу, как будто прядем нить. В результате у нас получается гибкая блестящая проволочка толщиной около 2 мм и длиной около 17 см. Не надо слишком сжимать при скатывании , иначе проволочка может стать ломкой, и из неё неудобно будет плести.

- всё то же самое делаем с широкой полоской фольги. Мнем её поперек разметки, скатываем в плотную проволочку толщиной 3-3,5мм.

Плетение цветка

Лепесток :

- для плетения лепестка нам потребуется 6 тонких проволочек. Проволочку -основу сгибаем дугой. Отступаем от середины дуги 1 см и ложим под неё вторую проволочку. Подложенную проволочку сгибаем пополам через основу и закрепляем на ней двойным витком оказавшегося сверху конца. Для этого пропускаем его под основой и сгибаем вокруг неё на себя, расположив один конец проволоки параллельно второму. Тем же способом прикручиваем к дуге ещё 4 проволочки, располагая каждую следующую вплотную к предыдущей, уже закреплённой.

- ложим все свободные концы проволоки внутри лепестка параллельно друг другу и скручиваем их вместе. Для этого сжимаем проволочки между большим и указательным пальцами левой руки, оставив свободными кончики приблизительно 3см, а правой скручиваем их между собой в тугой жгут, для большей выразительности слегка выгибаем лепесток дугой, сделав его немного выпуклым. Точно так же делаем ещё 4 лепестка.

Тычинки :

Берём изготовленную из широкой полоски фольги толстую проволочку-стебель, отступаем от её конца около 3 см и сгибаем крючком. Две тонкие проволочки сгибаем пополам и вставляем в изгиб. Конец крючка закрепляем на стебле несколькими плотными витками, тем самым зафиксировав тонкие проволочки на его конце. Красиво загибаем кончики тонких проволочек.

Это будущий стебелёк нашей лилии, и он не должен сильно гнуться под тя-жестью цветка.

Сборка цветка:

Симметрично располагаем лепестки вокруг цветка и снизу туго мотаем к стеблю отдельной проволочкой, используя всю её длину. Расправляем лепестки и обмотаем снизу ещё одной проволочкой, окончательно фиксируя их положение. Берём отложенную нескрученную полоску фольги и плотно оборачиваем ею низ цветка.

Листья : 1.посчитаем, сколько проволочек у нас осталось. Берём половину из них , располагаем в один ряд и туго скручиваем их кончики между собой. Для большей прочности соединения несколько раз сильно нажимаем на место скрутки пальцами. Отступаем от противоположного конца 4 см и делаем ещё одну скрутку, зафиксировав вместе все проволочки. Точно так же делаем второй лист.

2.с помощью оставленных ниже места скрутки кончиков проволоки прикручиваем листья к стеблю - один повыше, другой пониже. Изгибаем листья дугой, придав им более естественную форму.

У нас получился шикарный букет. Я думаю , что для букета что-то еще не хватает. Конечно же, корзина для цветка. У меня вариант корзины не простой, а в виде велосипеда. Очень интересным изделием как для подарка или обычного сувенира подойдет декоративный велосипед, сделанный своими руками из фольги. Он имеет безупречный и очень интересный вид, украшенный красивыми цветами в корзине. Данная корзина очень уместна на таком декоративном велосипеде и имеет эстетический вид.

Сначала мы крутим жгутики. Для создания корзинки жгутики нужны потолще, чтобы корзинка была не «вялая». Лучше положить длинную линейку и потихонечку оторвать их, т.к ножницами, во-первых ,не очень удобно отрезать, а во-вторых, они очень быстро тупятся. Теперь нужно скрутить жгутики. Берем эти полоски , немного сминаем руками, теперь на ткани (я делала это на полу) скручиваем их. Фольга это материал очень тонкий и с ним нужно обращаться очень аккуратно!

Использование обычной фольги на кружках изобразительного искусства

Картины и поделки, выполненные из фольги, я называю живыми. Их отличительная особенность в том, что они не написаны кистью художника, а сделаны (именно сделаны) из декоративной фольги. При внимательном рассматривании таких картин в разное время дня при различном освещении и с разного расстояния они зрительно воспринимаются по-разному из-за изменяющихся условий отражения света. И всякий раз по-новому привлекают к себе внимание. Хочется подойти к картинам и поделкам поближе, дотронуться до них рукой, сохранить это ощущение в памяти.

Заключение

Формирование навыков и умений на уроках изобразительного искусства происходит в едином процессе ознакомления детей с творчеством, культурой и эстетическими ценностями своего народа и народов мира.

Задачи при выполнении работ по прикладному творчеству: формирование у детей практических трудовых навыков, творческой активности в воспитании художественного

вкуса, в развитии мышц, кистей рук; обучение детей мастерству, пробуждение интереса к творчеству, желания творить самостоятельно.

Фольга – удивительный материал. Она привлекает простотой исполнения и оригинальностью. Сувениры из фольги не требуют дорогостоящих материалов - только обычная пищевая фольга. Наша планета все больше и больше загрязняется бытовыми отходами, которым можно найти домашнее применение в виде поделок или украшений. Фольга от шоколада, пищевая фольга являются прекрасным материалом для поделок своими руками- это оригинальное украшение дома. Фольга сама по себе выглядит интересно, а её металлический блеск завораживает и пленит. Каждый свою первую работу может выполнить аккуратно, красиво и правильно с первого раза.

Занятие «Поделки из фольги» способствует умственному и эстетическому развитию, расширяет кругозор, формирует творческое отношение к окружающей жизни и нравственные представления, учит наблюдать. Техника работы с фольгой, конечно, требует усидчивости, точности, ловкости рук, но все это приобретается в процессе занятий. Сначала рассматривается образец, анализируется его конструктивная структура, приемы выполнения. Затем задание усложняется, и моделируется предмет, выбирается основа.

С помощью этой технологии создаются великолепные открытки, сувениры, декоративные панно, картины, игрушки, различные украшения. Рассмотрев поставленные мною цели и задачи, я пришел к выводу, что в школе можно и нужно научить детей разного возраста работать с фольгой , создавать различные композиции.

Использованная литература

1. Агапова И. А., Давыдова М. А. Поделки из фольги: Методическое пособие для ДОУ и начальной школы. – М.: ТЦ сфера, 2003.

2. Проснякова Т. Н. Технология. Творческая мастерская: учебник - Самара: Издательство «Учебная литература»: «Издательский дом Фёдоров». 2009.

3. blogs.masterclassy.ru›svoystva-folgi.html
http://orangefrog.ru/podelki-iz-folgi/

БИЗНЕС ПЛАН ПО РАЗВИТИЮ СЕЛЬСКОГО ТУРИЗМА В СЕЛЕ САБАБАШ САБИНСКОГО РАЙОНА РТ

Гараева Алина, ученица 7 класса
Научный руководитель: Мухарлямов Рустем Габдуллович,
МБОУ «Сабабашская ООШ Сабинского МР РТ»

Как-то в районной газете прочитала объявление о том, что открыт конкурс бизнес планов на получение субсидии 300 000 рублей. Деньги выделяются индивидуальным предпринимателям на развитие малого бизнеса. Это объявление меня заинтересовало, ведь скоро мне будет 18 лет, получу профессию и встанет вопрос: где и как буду работать? Мне хочется добиться в жизни успеха, быть самостоятельной. Я люблю свою Родину, свое село и хочу чтобы она процветала. Вместе с руководителем рассмотрели множество вариантов и решили остановиться на сельском туризме. Потому что эта отрасль показалась нам перспективной, интересной.

Цель проекта -составить бизнес план развития сельского туризма в селе Сабабаш. Создание сельского гостевого дома для организации досуга и отдыха жителей, гостей района, туристов на коммерческой основе.

Задачи, которые мы поставили перед собой: рассмотреть возможности развития сельского туризма в селе Сабабаш. Выяснить, действительно ли сельский туризм может приносить хороший доход. Ведь во многих странах именно благодаря развитию этой отрасли сохранились деревни.

Проектом предусматривается всесезонный прием туристов, создание и развитие комплекса туристских услуг, удовлетворяющий желания туристов в конкретный временной период.

Потенциальными потребителями являются: семьи с детьми; пожилые люди; пожилые люди с внуками; люди, которым противопоказана смена климатических поясов.

При реализации бизнес плана мы рассчитываем, что потратив 400000 руб. проект окупит себя за 2 года. При этом будем получать хорошую прибыль в виде среднемесячной зарплаты суммой от 8000 до 23 000 рублей. Расчеты показывают, что развитие сельского туризма выгодно.

Агротуризм - это вид деятельности, организуемый в сельской местности, при котором формируются и предоставляются для приезжих гостей комплексные услуги по проживанию, отдыху, питанию, экскурсионному обслуживанию, организации досуга и спортивных мероприятий, занятиям активными видами туризма, организации рыбалки, охоты, приобретению знаний и навыков. Агротуризм ориентирован на использование сельскохозяйственных, природных, культурно-исторических и иных ресурсов сельской местности и ее специфики для создания комплексного туристского продукта.

Одно из перспективных направлений роста экономики Республики Татарстан-развитие сельского туризма. Разнообразие природных условий, множество лесов, рек, полей привлекают любителей охоты, рыбалки, пешего туризма, верховых прогулок. Исторически значимые места, самобытная культура и быт местного населения позволяют сочетать активный отдых с культурно-познавательным туризмом. В Республике Татарстан имеются огромные ресурсы для агротуризма, но они не достаточно развиты.

Агротуризм дает возможность научиться многим видам деревенской деятельности: езда на лошади, сбор урожая фруктов и овощей, сенокос, доение коровы или козы, приготовление блюд, приобщение к национальным промыслам и ремеслам (вышивка, плетение, лепка и гончарное ремесло). Турист узнает много из обычаев и нравов того или иного региона, знакомится с уникальным фольклором и культурой (музыкальные представления, обычаи).

Суть агротуризма в том, что жители городов выезжают в деревню, живут в частном доме, пьют парное молоко, едят свежее мясо, овощи с приусадебного участка, плюс они сами копошатся в огороде, дышат чистым воздухом, в общем, получают те радости жизни, которых лишены в мегаполисе. Это отлично подойдет для людей, ищущих новые ощущения и никогда не живших в деревне.

На нашей территории в основном типичные лесные ландшафты Сабинской возвышенности с высоким биоразнообразием. В основном у нас сосновые, широколиственно-сосновые, дубовые леса. Воздух чистый, воды не загрязнены, экологическая ситуация по району благоприятная. Потому что рядом нет никаких химзаводов и больших предприятий, загрязняющих окружающую среду.

Чем же еще интересен Сабабаш?

- ✓ расстояние до ближайшей ж/д станции Шемордан - 20 км, районного центра Богатые Сабы - 12 км, до Казани - 120 км ;
- ✓ наше село находится на самом красивом месте Сабинской возвышенности, со всех сторон нас окружают густые леса, которые богаты ягодами, грибами, лекарственными травами;
- ✓ люди трудолюбивые, доброжелательные и гостеприимные;
- ✓ население держит скот, домашнюю птицу, кроликов;
- ✓ выращивает картофель, овощи, плоды, ягоды, виноград;
- ✓ на селе более 10 хозяйств, которые разводят пчел;
- ✓ до ледового дворца 5 км;
- ✓ до дендросада 5 км;
- ✓ до бассейна 5 км;
- ✓ до картодрома 5 км;

- ✓ в школе есть богатый краеведческий и этнографический музей;
- ✓ на территории Сабабашского лесничества находятся 5 родников;
- ✓ на территории села протекает около 15 родников;
- ✓ по реке бобры строят свои плотины;
- ✓ с северной стороны находится горная гряда, зимой там хорошо кататься на лыжах, санках, салазках;
- ✓ рядом с деревней есть красивый пруд с беседкой, где проводятся свадьбы, юбилеи;
- ✓ рыбалка развита
- ✓ рядом с деревней есть конно – спортивный комплекс
- ✓ у нас каждый год проводятся праздник «Сабантуй» К тому же проводится с таким размахом, что у нас выступают все знаменитые артисты, на скачки приезжают из ближайших районов; приезжает много гостей, чтобы только посмотреть на сельский Сабантуй;
- ✓ есть сотовая связь, интернет, IPTV, отделение почтовой связи, Сбербанка, больница с дневным стационаром, магазины;

Нашим проектом планируется осуществлять развитие сельского туризма на базе сельского гостевого дома площадью 60 кв.м., в которой создаются все условия для приема и проживания гостей.

Для обеспечения разнообразного досуга отдыхающих на должном уровне предусматривается создание комплекса услуг, включающего: купание в пруду (около села небольшой, но чистый пруд); баня; катание верхом на лошади; отдых в беседке на природе; прогулки в лесу; сбор целебных трав, ягод, грибов; участие в сельскохозяйственных работах; проведение тематических экскурсий, мастер-классов (приготовление национальных блюд); зимой катание на лыжах, санках и коньках; знакомство с местными обычаями.

Стоимость проживания (с питанием) с одного человека составляет 800 рублей в сутки. В стоимость входит полный пакет предоставляемых услуг. Цена на услуги при размещении в сельском гостевом доме включает в себя: стоимость сырья (продуктов для приготовления пищи и пр.), текущие расходы по коммунальным услугам, расходы на реализацию и продвижение услуг, прибыль, налоги. Возможен бюджетный вариант, за проживание платят 300 руб, а туристы сами готовят себе пищу, при необходимости продукты могут купить.

Для реализации проекта (продукта) и его востребованности необходима качественная реклама. Осуществляться она будет с помощью размещения в сети интернет на различных порталах (информационно-туристическом портале Республики Татарстан, районных и городских сайтах, на село ru. и др.) информации о сельском гостевом доме и перечень предоставляемых им услуг. Так же будет разрабатываться печатная продукция для представления туристических возможностей Сабинского района на различных туристических выставках.

По Татарстану есть много интересных предложений. В основном представлен город Казань. А вот по сельскому туризму что-то конкретно порекомендовать затрудняются. Говорят, что мало таких хозяйств, что спрос на такие туры есть, но он пока не стабильный. Желательно чтобы агротуры были недорогие, включали в себя питание, ночлег, удобства и интересные экскурсии. Турфирмы готовы к сотрудничеству, предлагают рекламу и продвижение.

Мы уверены, что в нашем краю нужно развивать сельский туризм, потому что для этого есть хорошие природные условия, развита инфраструктура, нет конкуренции. Индивидуальная предпринимательская деятельность в сфере туризма, будет конкурентоспособна на рынке предоставления услуг, так как в Республике Татрстан мало сельских гостевых домов, а привычка туристов проводить отдых на море сменяется в настоящее время предпочтением посещать нетронутые и самобытные в культурном или природном плане уголки природы. С одной стороны это связано с возросшей техногенной нагрузкой на нервную систему человека, с другой, от путешествий на природе туристы получают больше эмоциональных и познавательных впечатлений, чем от традиционного набора туристско-рекреационных услуг, предлагаемых в развитых центрах туризма. К тому

же сейчас многие страны из-за санкций закрыты для наших туристов. В последнее время доходы населения падают, поэтому приходится выбирать недорогие формы отдыха.

Производственный план:

Инфраструктура сельского туристического объекта.

Дом расположен на земельном участке площадью 520 кв.м. Общая площадь дома составляет 60 кв.м., для организации деятельности, на базе сельского гостевого дома будет обустроено помещение площадью 40 кв.м. Дом планируем оборудовать электроснабжением, водопроводом, канализацией. В доме одновременно можно принять от 3-х до 5 человек.

На территории планируем отремонтировать баню, построить беседку, детскую игровую площадку, площадку для пляжного волейбола. Посадить сад с цветами, декоративными и плодовыми деревьями.

1. Организация приема гостей будет осуществляться хозяином гостевого дома. Для размещения туристу необходимо заполнить карту гостя и ознакомиться с прилегающей к дому территорией.

2. Питание (по желанию туриста) организуется хозяином сельского гостевого дома и будет входить в стоимость проживания (примерный расчет стоимости 3-х разового питания на одного человека см. в **таблице 1**). В основном вся необходимая продукция будет выращиваться хозяином сельского гостевого дома самостоятельно, а недостающая будет приобретаться у местных жителей без посредников.

3. По желанию туриста хозяином гостевого дома будут организованы экскурсии по достопримечательностям района и походы.

Организационный план.

1. Владельцем собственности является глава крестьянско - фермерского хозяйства

2. Бухгалтерским учетом и организационными вопросами глава КФХ будет заниматься самостоятельно.

Финансовый план.

1. Для осуществления этого вида предпринимательской деятельности потребуются единовременные затраты на обустройство территории, ремонт дома и бани:

- субсидия от государства в размере 300 000 рублей;

- личные сбережения в размере 100 000 рублей

Ниже показаны затраты, необходимые для реализации данного проекта.

Для осуществления проекта потребуется 400 000 рублей.

2. Расчет стоимости оказываемых услуг.

Предполагается, что услугами кратковременного пребывания в сельском гостевом доме будут одновременно пользоваться 3 человека.

3. В сельском гостевом доме проживают временно (туристы) три человека, для детей до 6 лет бесплатно.

Расчет времени предоставления услуг:

Календарных дней в году – 365

Количество недель в году – 52

Среднее количество гостей – 3

Процентная загруженность по временному периоду (три месяца):

Лето 80% – 72 дня.

Осень 30% – 27 дней.

Зима 40% – 36 дней.

Весна 30% – 27 дней.

Итого в год загруженность составляет **162 дня.**

Среднее количество посещаемых дней в месяц - 14

1 вариант возьмем в сутки 800 рублей с человека (питание + проживание), с 3 человек 2400 рублей (доход). Смотри приложение .

Загруженность в год 162 дня, в год с трех человек –388800 руб (доход).

2 вариант простой, предоставляем дом за сутки 300 руб, без питания. Загруженность в год 162 дня, в год с трех человек – 145800 руб.

4. **Затраты в год на три человека.**

Расчет расходов на электроэнергию

За 6 месяцев (октябрь-март) электрокотел в 1 мес. потребляет 2640кв. в мес. *2 руб =5280 руб. Электроплитка, освещение, холодильник, телевизор в месяц потребляют 500кв *2 руб=1000 руб. Итого за зиму потребляется электричества (5280+1000)*6= 37680 руб.

За 6 месяцев (апрель-сентябрь) электроплитка, освещение, холодильник, телевизор в месяц потребляют 500кв *2 руб=1000 руб. 1000*6=6000 руб.

Подсчитаем средний показатель за год. (37680+6000) /2 =21840 руб.

1 вариант. Страховой взнос в ПФР –22 261 руб. Реклама – 6 000 руб. Затраты на электроэнергию – 21840 руб. Питание (162*400) =64800 руб. Итого – 102900 руб.

2 вариант. Страховой взнос в ПФР –22 261 руб. Реклама – 6 000 руб. Затраты на электроэнергию – 21840 руб. Итого- 50 101 руб.

5. Ожидаемые финансовые показатели.

1 вариант. Прибыли в год («доходы»-«все затраты») – 285900 руб. Окупаемость – 2 года. Если разделить полученный доход на 12 месяцев, получим в среднем 23825 рублей в месяц. Такая зарплата в сельской местности очень даже хорошая.

2 вариант. Прибыли в год («доходы»-«все затраты»)- 95699 руб. Окупаемость – 3 года. Если разделить полученный доход на 12 месяцев, получим в среднем 7900 рублей в месяц. Такая зарплата на селе при минимуме работы тоже хорошая. К тому же можно дополнительно продавать туристам экологически чистые продукты со своего подворья.

6. Срок окупаемости проекта.

Предполагаемый проект по созданию на территории Сабинского района в селе Сабабаш сельского гостевого дома для приема туристов, на коммерческой основе рентабелен и окупится за 2-3 года.

Анализ рисков.

Рассмотрим некоторые возможности риска. 1) Риск отсутствия клиентов. Его вероятность есть, однако чтобы ее избежать, следует провести маркетинговые исследования рынка, установить связь с общественностью, провести рекламную акцию; 2) Риск неплатежеспособности покупателей. Вероятность этого риска оценить очень сложно, необходимо расширить круг возможных потребителей; 3) Появление конкурента, надо будет придумать новые и интересные услуги; 4) Потеря имущества (пожар, кража, стихийные бедствия и т.д.)- необходимо застраховать имущество; 5) Рост налогов, долги; рэкет.

Заключение.

Составив бизнес план увидели, что действительно, сельский туризм может принести хороший доход. Это дело действительно имеет хорошую перспективу. Конечно, как и в любом деле в сфере сельского туризма есть свои плюсы и минусы. Это непростая работа, которая требует много сил и времени. Необходимо хорошо вложиться, а уж потом получаешь прибыль. Но для нас и нашего села на данный момент это единственная возможность оживить жизнь деревни, заинтересовать людей.

Развитие сельского туризма позволит:

- ❖ обеспечить развитие наших деревень;
- ❖ создать новые рабочие места;
- ❖ привлечь население, особенно молодежь, в сферу сельской туристической деятельности;
- ❖ сохранить природную красоту наших территорий;
- ❖ общаться детям с природой, беречь его;
- ❖ повысить уровень жизни сельского населения;
- ❖ возродить у нас выпуск товаров народных промыслов;
- ❖ увеличить количество туристов, посещающих Сабинский район;
- ❖ увеличить реализацию продукции личного подсобного и фермерского хозяйства;

- ❖ сохранить местные достопримечательности, обычаи, фольклор;
- ❖ улучшить благоустройство домов, улиц;
- ❖ поможет развитию инженерной и социальной инфраструктуры;

На наш взгляд развитие агротуризма очень перспективно и выгодно. Мы очень надеемся, что нашу инициативу поддержат односельчане. В деревне много заброшенных или пустующих домов. А ведь их можно отремонтировать, очистить территорию и использовать как гостевые дома. Можно придумать много различных вариантов экскурсий. У нас есть все условия, только работай и придумывай что-то интересное.

Литература

1.Как составить бизнес-план. Практическое руководство с примерами готовых бизнес-планов для разных отраслей. ЛосевВ.В. Москва, 2008.

2. Как составить бизнес-план. Первый шаг к своему бизнесу. Шевчук Д. А. Москва. Изд-во «Экспо», 2010

Интернет-ресурсы

1. Бизнес на селе (http://fabrika-biznesa.ru/)

2. Экологический портал Республики Татарстан (**http://www.ecorb.ru/**)

3. Официальный сайт муниципального района Сабинского район РТ

МЫЛЬНЫЕ ПУЗЫРИ

Гарипова Ралина, ученица 3 класса.
Научный руководитель: Касимова Гульнара Насировна,
МБОУ “Сабабашская ООШ” Сабинского района РТ

Мне подарили флакон с мыльными пузырями, я с удовольствием выдувала их, делала это на бегу, на разной высоте, дула в разных направлениях и с разной силой, это были непередаваемые моменты счастья. Но жидкость для мыльных пузырей быстро заканчивалась, а сами мыльные пузыри - быстро лопались. Мне стало интересно, можно ли приготовить жидкость для мыльных пузырей самим? Каких размеров можно надуть мыльные пузыри? Что можно делать с мыльными пузырями?

Объект исследования: состав мыльных пузырей, способы изготовления мыльных пузырей в домашних условиях; опыты с мыльными пузырями

Предмет исследования: свойства мыльных пузырей. Гипотеза работы: мыльные пузыри можно изготовить в домашних условиях. И если изменяется состав, то меняется и качество мыльных пузырей, их прочность и размеры. Зная свойства мыльных пузырей можно показывать различные фокусы.

Цель: изучить состав и исследовать свойств мыльных пузырей .

При выполнении данной работы решаются следующие задачи:

- Собрать информацию о приготовлении, свойствах и форме мыльных пузырей.

- Проанализировать теоретические и практические результаты получения мыльных пузырей.

- Исследовать свойства мыльных пузырей, полученных из разных растворов, а также с использованием разных моющих средств. Провести опыты с мыльными пузырями.

- Сделать выводы.

Практическая направленность. Данная работа может быть использована при проведении праздников, на уроках окружающего мира, для расширения умственного кругозора детей и взрослых, которые желают узнать секреты мыльных пузырей.

Методы изучения:- работа с информационными источниками, интернет - ресурсами; эксперимент, наблюдение; анализ и обобщение информации.

В настоящее время мыльные пузыри, а точнее жидкость для мыльных пузырей считается самой популярной и продаваемой игрушкой для детей. Но кто же первый изобрел мыльные пузыри?

Для того, чтобы узнать, что же такое мыльные пузыри и кто их придумал, я стала искать информацию в интернете и узнала, что мыльные пузыри изобрели в далеком прошлом времени, тысячи лет назад. Во время раскопок в древнеримском городе Помпеи были найдены настенные рисунки с детьми, которые надувают пузыри. А в Китае сохранились старинные изображения на бумаге, где люди через палочки надувают шарики.

Идея надувания пузырей из мыльного раствора напрямую связана с изобретением мыла. Кто именно придумал надувать пузыри из пенной жидкости, оставшейся после стирки. Есть такая легенда: в одном королевстве, когда изобрели мыло, король приказал всем помыться. И лишь один старый сапожник Пумпатус спрятался в своей сапожной будке, потому что не любил мыть шею. Стражники доставили его в городскую тюрьму. В камере была ванна с мыльной п ой. Пумпатус в последний раз хотел выкурить свою трубку и вдруг увидел, что из трубки вылетел прозрачный шар небывалой красоты. Так люди, благодаря случайности, узнали о существовании мыльных пузырей».

2.Состав мыльного пузыря

Изучая интернет-страницы, я нашла разные составы мыльных пузырей

	10 гр фери 5 мл глицерина 30 мл воды
	Шампунь – 1 часть; Вода – 4 части; Глицерин – 3 часть; Сахар – 1/10 — 1/8 части
	50 мл геля прозрачного для душа 60 мл воды 0,5 чайной ложки сахара
	Магазинные пузыри
	Для детского праздника 25мл глицерина, 50 мл средства для мытья посуды, 2 ч. ложки сахара, 150 мл воды. Из этих ингредиентов можно «выдуть» гигантские мыльные пузыри. Раствор можно приготовить в тазике, а «выдувать» их с помощью гимнастического обруча или специально скрученной из проволоки рамки. Дуть и не придется, надо размахивать рамкой или медленно вытягивать из тазика той же рамкой или обручем большой прочный пузырь.

На заметку! – Если вы вдруг захотите, чтобы мыльные пузыри были с ароматом клубники, хвои или шоколада, возьмите соответствующую пену для ванн (смешивать в пропорции 3:1 – 3 части пены и 1 часть воды).

– Разноцветные пузыри можно получить, растворив в мыльном растворе пищевой краситель. Чтобы над вами одновременно кружились пузыри разных цветов, разделите пену по разным флакончикам и в каждый добавьте свою краску.

II.Практическая часть

2.1 . Анкетирование. В начале своего исследования я провела опрос среди своих одноклассников, в котором приняли участие 21 человек. По результатам анкетирования построила диаграмму.

Как видно из результатов опроса мыльные пузыри - любимая забава для моих одноклассников, которая поднимает им настроение. Маленькую баночку с мыльными пузырями, легко можно купить в магазине, что некоторые и делают. Однако она быстро заканчивается, а еще зачастую в них бывает не слишком хороший состав, и ожидаемый фейерверк мыльных пузырей, ограничивается лишь десятком маленьких пузырьков.

Некоторые ребята самостоятельно разводят состав.

Из результатов опроса видно, что не все дети умеют проводить фокусы и опыты с мыльными пузырями. Но почти все (21 человек) хотят научиться, это делать.

2.2 Опыты. Эксперименты.

Опыт «Состав и качество мыльных пузырей»

Цель: Прежде всего я изучила состав мыльных пузырей и влияние компонентов на размер, время жизни мыльного пузыря

Описание опыта: Для исследования я выбрала составы с разными компонентами

Состав 1,2,4

Результаты эксперимента я занесла в таблицу

2.3. Опыты «Чудеса мыльного пузыря»

Опыт №1 «Форма пузыря»

Возможно ли выдуть пузырь другой формы, отличной от шара. Использую форму в виде треугольника и овала. Несмотря на многие попытки, у меня выходили пузыри только круглой формы. Мыльный пузырь всегда приобретает форму шара из любой другой формы.
Опыт №2 «Большое мыльное чудо». Я брала форму для выдувания пузырей маленького размера и выдувались маленькие пузыри. Из формы с большим отверстием получались огромные мыльные пузыри.

Опыт №3 «Прыгающие мыльные пузыри»

Я заметила, что попадая на ладонь, мыльные пузыри мгновенно лопаются и об этом я сказала своему преподавателю. Учительница предложила одеть шерстяные рукавицы. Мыльный пузырь мягко опускался ко мне на рукавицы и даже подпрыгивал. Дело в том, что шерстяные нитки, из которых связаны варежки, имеют ворсинки. Они очень тонкие и мягкие, и не причиняют мыльным пузырям вреда.

Опыт №4 «Парение в воздухе»

С мамой мы наблюдали, как мыльный пузырь парит на поверхности газа. На дно сосуда мы насыпали соду, на которую налили немного уксуса, мы слышали шипение. Мыльный пузырь «парил над газом», не падая на дно сосуда, и не лопался. Созданные в сосуде условия не позволяли шару лопаться.

Опыт №5 «Морозное чудо на пузыре»

Я решила проверить, как мороз и ветер повлияет на мыльный пузырь, и взяла флакон мыльных пузырей на прогулку. При ветре пузыри не надувались. В безветренную погоду, на морозе я надула пузыри и заметила, как на его поверхности появляются и быстро разрастаются красивые узоры. Пузырь превратился в хрупкий шар из тонкой пленки. Как только он полностью замерз, сразу лопнул, а его оболочка стала похожа на целлофановую пленку.

Опыт №6«Увлекательная матрёшка»

Я выдула большой мыльный пузырь на поверхности стола, смоченного мыльным раствором. Осторожно через поверхность пузыря протолкнула трубочку, смоченную в мыльном растворе. Большой пузырь не лопнул! Медленно начала дуть в трубочку. Получила второй пузырь, заключенный в первом. Осторожно убрала трубочку. Снова смочила трубочку и поместили её в центр второго пузыря. Выдула третий пузырь, поменьше и получилась «матрёшка».

Опыт №7 «Игрушка в мире мыльных пузырей»

В тарелку налила немного мыльного раствора, в центр поместила смоченную в мыльном растворе игрушку. Затем я выдувала трубочкой большие пузыри и игрушки

оказались внутри мыльных пузырей. Я увидела, что если игрушки смочить мыльным раствором, то их можно поместить в мыльный пузырь.

Опыт №8 Рисование мыльными пузырями

Мыльными пузырями можно не только развлекаться, но и рисовать. Это один из нетрадиционных и очень завораживающих методов изображения. Для того что бы нарисовать рисунок мыльными пузырями сначала надо добавить в мыльный раствор гуашь. Я взяла стаканчики с цветным раствором и трубочку, начала дуть через неё в мыльную воду, у меня образовалось много пузырей. Взяла белый лист бумаги и прислонил её сверху к пузырям. Ещё трубочкой можно «собрать» пузыри и «перенесите» их на лист бумаги. В результате у меня получились случайные разноцветные узоры. После высыхания я увидела в узорах солнышко, бабочек, цветы, небо и др. Потом дорисовала свой рисунок цветными красками. Из бумаги с рисунком из мыльных пузырей можно сделать детские поздравительные открытки родителям или друзьям, можно использовать как фон для детского приглашения на день рождение или найти другое применение.

Опыт №9 . Мыльные цветы.

Этот опыт показывает, каким эластичным может быть мыльный пузырь и какие восхитительные предметы можно создать из нескольких пузырей.

Опыт №10. Мыльные животные.

Данный опыт показывает, что разными по размеру трубочками можно выдуть пузыри, соединяя их в любую фигуру.

Опыт №11. Рекордный пузырь.

Я старалась получить самый крупный пузырь. Оказалось, что трубка для пузырей годится не всякая. Чем больше отверстие трубки, тем пузыри получаются крупнее. Я использовала воронку.

Заключение. Я узнала историю происхождения мыльных пузырей. Проделав опыты, познакомилась со свойствами мыльных пузырей.

Выводы:

Получение мыльного раствора для пускания мыльных пузырей в домашних условиях – вполне осуществимое и интереснейшее занятие.

Выдувая мыльные пузыри, поднимается настроение, забываются все проблемы и, действительно, хорошо разрабатываются лёгкие. Всё это благотворно влияет на здоровье.

Моё предположения о том что, зная свойства мыльных пузырей можно показывать различные фокусы на детских праздниках подтвердились.

Также подтвердилось и то, что размеры и устойчивость мыльных пузырей зависит от состава жидкости приспособлений для выдувания.

Список использованной литературы:

Википедия
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%8B%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D1%83%D0%B7%D1%8B%D1%80%D1%8C

1. *Как сделать раствор для мыльных пузырей: 7 рецептов на все случаи жизни* *http://www.blogimam.com/2013/07/mylnye-puzyri-v-domashnix-usloviyax-dlya-detskogo-prazdnika-ili-prosto-tak/*
2. *http://klubkom.net/posts/76806*

ДОЛИНА СМЕШАРИКОВ

Дильмухаметова Зиля, ученица 3а класса.
Научный руководитель:Фатхутдинова Рафида Магсумовна,
МБОУ «Кутлу-Букашская СОШ» Рыбно-Слободского района РТ

В этом учебном году на Новый год мы всем классом решили одеться любимыми героями мультфильмов. Оказалось, что любимыми героями мультфильмов в нашем классе являются «Смешарики». Мы исполнили групповой танец «Смешарики». Всем очень понравилось. Продолжая эту тему, я решила узнать побольше об этих сказочных героях. Я задумалась, почему их очень любят дети, полезен ли их просмотр детям. А потом решила нарисовать смешариков и сделать «Долину Смешариков» из пластилина.

Цель: Узнать, кто такие смешарики и выявить, какое влияние оказывают они на сознание детей.

Задачи:

1) Ближе познакомиться с любимыми героями мультсериала.

2) Научиться искать информацию по заданной теме в разных источниках: книги, журналы, интернет

3) Провести анкетирование обучающихся с целью выявления любимых смешариков

4) Проанализировать результаты исследований и сделать выводы;

5) Нарисовать и слепить смешариков из пластилина.

Нет на свете ребенка, который бы не любил мультфильмы. В наше время дети смотрят жестокие, страшные мультфильмы, где герои убивают друг друга. Эти мультфильмы не учат детей доброте, ласке, никаким нравственным поступкам, в них нет ничего развивающего для детей. Поэтому мы решили рассказать о разноцветных круглых героях – Смешариках. В забавных, поучительных историях рассказывается о самых обычных вещах. И то, как решаются проблемы обитателями волшебной страны, может помочь каждому ребенку научиться искать выход из затруднительных положений, ценить дружбу, внимательно слушать советы взрослых.

Объект исследования: Мультфильмы «Смешарики»

12. Гипотеза: Мы думаем, что в мультфильме «Смешарики» много добра, много положительных героев. Мультфильмы, в которых много насилия, развивают у ребенка тревожность, страхи, агрессивность, неуверенность в общении. Если дети будут чаще смотреть мультсериал «Смешарики», то на свете будет больше доброты.

13. Продукт проекта: брошюра, презентация.

Аннотация: Я выбрала эту тему, потому что очень люблю мультсериал «Смешарики». Хочу показать, что эти мультгерои своими поступками воспитывают нас, учат честности, справедливости, общению, а иногда даже учат поиску конструктивных решений в нестандартных ситуациях.

2. Теоретическая часть.

2.1 Кто же такие смешарики?

Этим вопросом задаются многие. Это герои популярного мультсериала! Они на протяжении нескольких лет живут в сердцах взрослых и детей.

Смешарики – это забавные шарообразные персонажи из одноименного российского мультсериала, в котором уже сотни серий. Название Смешарики появилось соединением вместе двух слов: смешные шарики.

Круглые создания живут в Стране Смешариков и занимаются простейшими делами, а иногда попадают и в затруднительные ситуации. Каждый шарообразный персонаж отличается от других не только внешним видом, но и историей своей жизни. Они и характерами отличаются, чем очень напоминают реальных людей из нашей действительности.

Смешарики — мультсериал, транслирующийся на телевидении с 2003 по настоящее время. Ключевой темой стали приключения необычных существ — смешариков в их сказочной стране.

2.2 Кто создал «Смешариков»?

Производством сериала занимается студия компьютерной анимации «Петербург», созданная в марте 2003 года. Весь процесс производства ведется в цифровом формате с

использованием современных компьютерных технологий (Flash, Toon Boom Studio и Maya). Творческий коллектив студии насчитывает более 80 специалистов, работающих на мощных графических станциях для 2D и 3D анимации.

Группой аниматоров руководит Салават Шайхинуров.

Судьбы и истории смешариков сочиняет сценарист Алексей Лебедев.

Музыку к сериалу создают Марина Ланда и Сергей Васильев — руководители музыкального театра детей «Радуга».

Ведущий режиссёр проекта — Денис Чернов.

Первая серия — Скамейка, была снята в сентябре 2003года.

Последняя серия - Сыр-бор Новый год! снята в декабре 2015года.

Основной сериал насчитывает 252 серии на 2017 год.

В 2011 году вышел первый полнометражный фильм со смешариками — Смешарики «Начало». Над его созданием команда работала с 2007 года. В настоящее время завершено создание второго полнометражного мультика — «Смешарики: Легенда о Золотом Драконе » и будет выход третьего — «Смешарики: Дежавю ».

Владельцы смешариков планируют открыть собственный парк аттракционов, российский аналог «Диснейленда».

2.2 Герои-Смешарики

Внешний вид героев – шарик – ассоциируется с такими понятиями, как легкость, веселье, доброта. Может поэтому в мультфильме отсутствует проявление негативных эмоций.

Героев всего девять. Они разных возрастов и у каждого свой характер.

Основные персонажи

- Крош — весёлый неунывающий кролик. Любит активно проводить время и совершать полезные дела. Активно играет в спорт и игры. Никак не может усидеть на месте и постоянно прыгает и что-то делает.
- Ёжик — спокойный рассудительный ёж. Собирает множество коллекций и очень бережно за ними ухаживает. Не очень спортивный, хотя иногда мастерски проявляет себя.
- Нюша — типичная хрюшка, мечтающая найти принца и считающая себя красавицей. Любит прихорашиваться, внимательно следит за модой. Пытается найти в себе скрытые таланты.
- Бараш — сентиментальный меланхоличный баран-романтик. Сочиняет стихи. Всё время ждёт музу или вдохновения. Ведёт в основном ночной образ жизни.
- Лосяш — лось-учёный, получивший Нобелевскую премию. Изобретателен. Имеет знания во многих науках (астрономия, химия, информатика, психология и т. д.).
- Пин — механик-самоучка, пингвин с немецким акцентом. Всё время что-то изобретает и мастерит, не задумываясь о последствиях. Имеет сына-робота Биби.
- Совунья — сова-спортсменка, ведущая размеренный образ жизни. Считает спорт и здоровье самым главным. По совместительству врач и профессиональный повар.
- Копатыч — медведь-огородник, обеспечивающий растительную пищу смешарикам. Любит играть в шахматы и пить чай.
- Кар-Карыч — ворон-путешественник в прошлом. Ныне любит сидеть в кресле-качалке, играть в лото и вспоминать свои невероятные путешествия. В своих рассказах может приукрасить действительность, иногда хитрит.

Второстепенные персонажи

- Биби — робот, изобретённый Пином и названный его сыном. Очень умён и изобретателен. В настоящее время живёт на Луне, где ведёт исследовательские работы.
- Панди --- племянница Копатыча,девочка-пацанка.Приехала погостить на лето. Её полное имя — Степанида, но так её называют только старшие смешарики. Все остальные зовут её Панди или Стеша.
- Мышарик — мышь-"модельер", работает режиссёром.
- Тигриция — актриса, выдававшая себя за фею.

• Муля и Муня — быки, владевшие усадьбой в стране смешариков 200 лет назад.

• Хрум — дракон, которого Крош поймал на шоколадку во время рыбалки, впоследствии подружившись с ним

• Железная няня — робот, запрограммированный, как няня.

• Лягушка — лягушка, часто появляющаяся на заднем фоне.

• Гусеница — гусеница-обжора, обитающая на огороде Копатыча.

К самому старшему поколению относятся Совунья, Копатыч и Кар Карыч

К взрослому поколению относятся Лосяш и Пин.

К подрастающему поколению относятся Нюша, Крош, Бараш и Ежик.

Каждый из них имеет свои привычки и особенности, увлечения и взгляды на мир. Герои этого сериала только положительные, отрицательных здесь просто нет.

Смешарики добрые и отзывчивые, ходят в гости друг к другу, помогают, если случается беда. Ну и конечно же у них возникают разные спорные жизненные ситуации. Они их стараются разрешить общением.

И так как смешарики имеют круглую форму, то и жизнь у них без «острых углов».

Смешарики такие разные. Самым первым появился Крош. Это круглый кролик с неиссякаемой энергией. Слова у него никогда не заканчиваются, и говорит он их быстро. Дружбу водит с Ежиком. Ежик другой. Он максимально воспитанный, несколько стеснительный и скромный. Но такой характер и манеры не мешают Ежику попадать в приключения вместе с Крошем.

В этой компании есть девочка – Нюша. Говоря, она иногда похрюкивает, следит за своей безупречной внешностью и прослыла модницей!

3. Практическая часть

3.1 Анкетирование учащихся

Я решила исследовать, как относятся к мультсериалу «Смешарики» обучающиеся начальных классов нашей школы. В этом помогли мне мои одноклассники. Мы в течение недели проводили опрос среди учащихся 1 - 4 классов. Были предложены следующие вопросы:

1. Какой у тебя любимый мультфильм?________________

2. Любишь ли ты смотреть мультфильмы «Смешарики»?___да____ нет_____

3. Какие у тебя любимые герои в этом мультсериале?________________________

4. Как часто ты смотришь этот мультфильм?

А) каждый день. Б) иногда. В) по выходным. Г) редко.

5. Как ты считаешь, помогает ли этот тебе мультсериал в воспитании положительных качеств? Да нет

6. На кого из смешариков хотел бы быть похожим? ______________

Результаты исследования

Опрошено 65 учащихся 1- 4 классов.

Анализ анкет показал, что все учащиеся любят смотреть мультфильмы. Мы посчитали любимые мультфильмы учащихся. Их оказалось – 19 разных названий. Среди наиболее полюбившихся мы выбрали 3 мультфильма.

На 1-месте - «Смешарики»

На 2-месте – «Фиксики»

На 3-месте – «Трансформеры»

Среди учащихся –половина смотрит мультфильмы каждый день, остальные – по выходным дням.

Любимые герои из мультсериала «Смешарики»:

На 1-месте – Крош

На 2-месте – Ёжик

На 3-месте – Нюша

Это мы покажем в круговой диаграмме:

Все дети считают, что герои мультфильма оказывают на них позитивное действие.

На вопрос «На кого хочешь быть похожим?» многие предпочли быть похожими на Кроша, Нюшу, Совунью и Ёжика.

Выводы:

Мы выяснили: Детям нравятся герои с активной жизненной позицией. Они хотят быть похожими на весёлых, неунывающих, рассудительных, талантливых, добрых героев. Значит, если дети побольше будут смотреть этот мультсериал, эти качества перейдут к ним. Можем сделать вывод, что этот мультсериал способствует гармоничному развитию детей.

3.2 Выставка рисунков – смешариков. В рамках моего проекта в нашем классе мы организовали выставку наших рисунков. Мы нарисовали своих любимых героев мультсериала.

3.3 Выставка поделок из пластилина. Я с огромным желанием слепила моих любимых смешариков.

3.4 В классе среди своих одноклассников провела игру - соревнование

3. Выводы. Практическое применение.

Мы ближе познакомились со всеми героями мультсериала "Смешарики", узнали когда они родились, их характер, отличительные черты, особые навыки; нарисовали и слепили из пластилина любимых персонажей.

Практически все серии построены на какой-то проблеме, которая может повстречаться детворе в настоящей жизни. А за видимой наивностью и простотой сюжета скрываются совершенно серьёзные, а иногда и возвышенные темы, потому мультик зачастую смотрят и взрослые. Многие сериальные цитаты уже давно стали классикой.

Из историй мультсериала мы многое узнали. Например, что нужно ценить дружбу, как Крош и Ёжик, быть мудрым, как Кар Карыч, иметь твёрдый характер, как у Копатыча, никогда не сдаваться, шагая к исполнению своей мечты, как Нюша, быть таким же решительным, как пингвин Пин, вести здоровый образ, как Совунья. Глядя на смешариков мы учимся искать конструктивные мирные решения сложных ситуаций.

В ходе исследования наша гипотеза подтвердилась, мы доказали, что мультсериал «Смешарики» оказывает положительное влияние на детей. Поэтому мы рекомендуем смотреть этот мультсериал. Но помнить советы взрослых, что рекомендуемое время просмотра мультиков от 40 – 60 минут в день, а долгое, неконтролируемое нахождение около телевизора оказывается, может привести к неприятным последствиям, таким как нарушение осанки, задержка речевого развития, нарушение зрения, нарушение пищеварения.
А ещё лучше смотреть мультики в хорошей компании – с мамой, папой. Семья помогает нам сохранить спокойствие в неожиданном повороте сюжета.

Список использованной литературы и интернет-ресурсов

1. http://luntiki.ru/blog/chtenie/679.html
2. http://domivse.ru/index.php/family/rastim/129-stikhi-o-smesharikakh.html
3. http://www.liveinternet.ru/users/5103084/post261115042/
4. http://youngcreat.ru/04_izdannoe/018/018_025.htm
5. http://www.igrovaya.ru/detail.php?ID=11622
6. http://img-fotki.yandex.ru/get/6107/152583420.12/0_6590f_dc023c9c_XL

БИЗНЕС-ПЛАН (ПРОЕКТ ДЛЯ МАЛОГО БИЗНЕСА) «ЯГОДНАЯ ДОЛИНА»

Жомбина Диана Алексеевна, ученица 11 класса
Научный руководитель: Михайлова Наталья Валерьевна,
МБОУ «СОШ им. П. Е Воробьёва с. Нижняя Русь» Кукморского района РТ

Бизнес по производству сельхозпродукции обрел второе дыхание в связи с введением экономических санкций против нашей страны. Отечественные фрукты и овощи стали все

чаще появляться на прилавках крупных торговых сетей, а прибыль частных подсобных хозяйств ощутимо увеличилась. Конечно же, в сегменте выращивания картофеля и других популярных культур конкуренция выходит за все разумные пределы. А вот производство спелой и сочной клубники пока что мало освоено предпринимателями. Представляем вашему вниманию бизнес-план по выращиванию клубники, который лучше всего реализовать в сельской местности, где свежий воздух, чистая вода, натуральное минеральное удобрение.

Целью настоящего проекта является производство садовой клубники на территории Кукморского муниципального района. Предпринимательская деятельность направлена на удовлетворение потребительского спроса населения Кукморского района, а также близлежащих районов и городов ягодами клубники. Этот вид товара в Кукморском районе отсутствует. Это значит, что ниша рынка свободна, конкурентов нет. В России "клубничный бизнес" только начинается. Спрос на клубнику, а соответственно и цены в России растут на 30-50% в год. Сейчас клубника выращивается у нас только в открытом грунте. Таким образом, свежая клубника есть в продаже только в мае - июне. Все остальное время приходится довольствоваться либо мороженой клубникой, либо можно полакомиться свежей клубникой в ресторане, либо купить в супермаркете дорогую импортную клубнику. В супермаркетах импортная клубника продается в не сезон по баснословным ценам порядка 270 р. за 1 кг. Учитывая, что за исключением 2-х месяцев в году (май-июнь) "клубничный рынок" абсолютно пуст и нет никакой конкуренции, предприниматель может самостоятельно устанавливать цену на товар. Наверное, не стоит говорить о том, каким спросом будет пользоваться свежая клубника осенью, зимой или ранней весной! Выращенную продукцию можно продать в сезон и на месте, так как помимо своих сельчан (а это порядком 200 человек), летом очень много приезжих (примерно 300 человек). Нужно иметь в виду, что многие приезжие заготавливают продукты на зиму, то есть будут являться потенциальными покупателями. Причём на первых порах чиновниками и налоговыми органами этот бизнес не регулируется.

Организационный план

Свою деятельность я разделяю на 3 этапа:

1. Приобретение сортовой клубники;
2. Приобретение и устройство теплицы для выращивания клубники;
3. Реализация полученной продукции: свежих ягод, ягод мороженых, джемов, рассады.

Описание планируемой продукции

Плоды клубники диетический продукт питания, утоляет жажду, возбуждает аппетит и улучшает пищеварение, обладает противовоспалительным, ранозаживляющим, потогонным, мочегонным, кровоостанавливающим и вяжущим действием. Регулирует обмен веществ, оказывает противосклеротическое действие, улучшает состав крови. Кроме того, биологически активные вещества клубники замедляют ритм и усиливают амплитуду сердечных сокращений, расширяют кровеносные сосуды, повышают тонус и усиливают сокращение матки. Свежие ягоды употребляются при гипертонических болезнях, атеросклерозе, язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки, при запорах, у кого нарушение солевого обмена. Поэтому - это не только деликатесный, но и полезный продукт для нас и нашей семьи (что немаловажно для состояния здоровья).

Просматривая литературу и пользуясь услугами интернета, я пришла к выводу, что наиболее приемлемым вариантом выращивания клубники для меня, будет выращивание клубники в теплице с марта по июнь (при желании и времени можно круглый год). Выращивание клубники в закрытом грунте значительно выгоднее, чем выращивание на открытом воздухе, потому что земли нужно меньше, а зависимость от погодных условий практически равна нулю. Солнечный свет и тепло можно заменить искусственной подсветкой и подогревом. Рентабельность этого бизнеса превышает 100%, а сроки окупаемости редко превышают один сезон. Выращивание клубники на открытом грунте более рискованно, так как можно потерять до 30% урожая из-за плохой погоды.

В 1-й год осуществления деятельности планирую построить и запустить теплицу на 24 кв. м., закупить наиболее приемлемые сорта клубники к нашему региону и реализовать на местном рынке до 2000 кг клубники. Лучшие сорта клубники для выращивания в теплице:

«Голландская» технология выращивания клубники

Сегодня существует целый ряд опробованных технологий, которые позволяют получить стабильный урожай клубники целый год. Одна из них – «голландская», разработанная в Нидерландах и успешно развивающаяся в наших широтах. Основной принцип работы технологии заключается в высаживании кустов в емкости с грунтом, для чего могут использоваться: ящики, специальные мешки, горшки для цветов, поддоны.

Голландская технология выращивания клубники в закрытом грунте позволяет получить максимальный урожай с минимальной площади теплицы. Для ведения клубничного дела круглый год понадобится отапливаемое помещение. Высокая влажность внутри неприемлема: в постоянной сырости ягоды развиваются плохо, зато болезнетворные микроорганизмы чувствуют себя отлично. Процесс выращивания происходит в мешках. Испарение влаги, из которых замедлено. Поэтому важно, чтобы помещение хорошо проветривалось.

Подготовка субстрата. Корневая система будет находиться в закрытом пространстве. Недопустимо, чтобы внутри завелись вредители или появились сорняки. Поэтому любую землю перед использованием нужно пропарить.

Варианты субстрата для наполнения мешков:

торф + перлит;

дерновая земля + перегной (не более 3%) + мелкие опилки + мелкий песок;

плодородная почва с огорода + песок/перлит.

В землю для посадки ягоды добавляют органическое удобрение. Лучше коровяк. Но не более 3% от всего объема.

Температурный и световой режим:

1. Желательно, чтобы летом на клубнику попадал солнечный свет. Причём на каждый кустик.
2. Осенью, зимой и весной используется искусственное освещение. Подойдут обычные лампы дневного света. Достаточно ягоды освещать 8 часов в день.
3. Клубнике нужна комнатная температура в любой сезон. Это 20-22 градуса. В помещении устанавливаются любые отопительные приборы

Технология выращивания клубники в мешках круглый год:

1. На дно мешков насыпается слой керамзита или гравия для дренажа. Далее – питательный субстрат
2. Кустики высаживаются в прорези так, чтобы точка роста была вровень с землей
3. Мешки ставят на пол. На 1 кв. м – 3 пакета. Если позволяет высота помещения, можно соорудить полки и разместить мешки в 2-3 яруса
4. Клубнику поливают каждый день. Либо с помощью шланга, подводя его поочередно во все разрезы. Либо посредством системы капельного полива. Водопроводную трубу удобнее пустить над мешками. К пакетам подводятся по 3 трубки – верх, низ, середина. Еще один способ – подвешивание двухлитровых бутылок с капельницами. В пробках делаются отверстия, из которых к кустикам выходят трубки. На один мешок двух литров воды в день достаточно
5. После сбора первого урожая клубничные кусты подкармливают калийными удобрениями. Хорошо использовать куриный помет.

Обновлять клубнику в пакетах придется каждые 2 года

Система орошения в теплице

Голландские методы выращивания предусматривает использование только капельного полива. Как показывает опыт, именно такой вид орошения не способствует попаданию капель влаги на листья и цветы, что не способствует росту и развитию болезней.

Кроме полива, с помощью такого оборудования можно производить подкормку растений. Такую систему можно приобрести в готовом виде либо сделать самостоятельно.

Капельный полив может быть поверхностный или внутрипочвенный - это зависит от емкостей и условий выращивания. Для первого варианта понадобится емкость большого размера, которая будет служить в качестве водонапорной башни. Далее к ней подсоединяется трубка с заглушкой на конце. По всей длине проделываются отверстия, куда вставляются оросители. Полученная система подводится к корням растений и таким образом по мере пересыхания грунта осуществляется полив.

Внутрипочвенное орошение должно быть установлено еще перед тем, как засыпать в емкости питательный субстрат. Для этого через заранее предусмотренные отверстия на слой субстрата (10-12 см) в емкости либо внутрь полиэтиленового мешка укладывается шланг. По всей его длине каждые 2-3 см делаются отверстия, через которые и происходит полив и питание растения. Внутрипочвенной системой орошения можно достичь не только эффективного увлажнения почвы, но и питания корней, а также дополнительной аэрации почвы. Кроме того, осуществляя полив теплой водой, можно дополнительно повысить температуру почвы, что позволит немного сократить расходы на электроэнергию.

Теплица

Необходимо позаботиться о помещении, где планируется выращивание ягод, и его оборудовании. Теплицы бывают трех видов: каркасные (используются для выращивания рассады), стеклянные и поликарбонатные.

Оптимальным вариантом промышленного выращивания клубники являются поликарбонатные теплицы.

Рентабельность клубничного бизнеса

Рассчитаем прибыльность выращивания клубники в закрытом грунте круглый год на примере теплицы с полезной площадью 30 кв.м. В среднем возведение теплицы обойдется в 3000 руб./1 кв.м., в нашем случае это 90 000 руб. На 1 кв. м разместится до 10 саженцев клубники. Средняя стоимость саженца – 40 руб./шт, т.е. 12 000 руб., чтобы засадить занимаемую площадь. Организация отопления и капельного полива обойдется в 15 000 руб. Удобрения, защита, инструмент, тара – до 5000 руб. Оплату труда для теплицы такого размера не учитываем, предполагая собственный труд. Еще 8000 руб. - на транспортные и коммунальные услуги. Для старта клубничного бизнеса в теплице с полезной площадью 30 кв.м. понадобится 130 000 руб. при условии, что земля уже имеется.

Подсчитаем предполагаемый доход. С 1 кв.м. клубники в теплице можно получать до 30 кг ягод в год, т.е. 900 кг со всей теплицы площадью 30 кв.м. С учетом средней рыночной цены на клубнику 120 руб./кг, получаем доход **108 000 руб**.

При расчетах учитываем тот факт, что клубничный бизнес начинается не с первого года, а с нулевого. Нулевой год необходим для укоренения саженцев, и формирования хороших кустов для полноценного урожая. Только на второй год существования такой бизнес начинает приносить доход, окупаемость происходит обычно в этот же период. А вот настоящая прибыль возможна на второй-третий год плодоношения. Соответственно, рентабельность бизнеса растет каждый год и ее принято считать 100%-ной.

Поэтому всегда можно быть уверенным в реализации товара.

Да, для начала мне надо будет купить саженцы клубники. Хотя, на этом можно сэкономить, вырастив саженцы из семян клубники нужного сорта, придерживаясь технологии. Мне понадобится еще перлит и торф. Торф у нас в районе имеется, так что на него мне не придётся вкладывать деньги. Перлит можно купить в любом садоводческом магазине так же, как и торф. Эти материалы, а также удобрения и минеральные вещества доступны всем и не требуют больших затрат! Применение субстрата для выращивания ягод значительно снижает риск поражения растений вредителями и болезнями.

Налогообложение

Для реализации бизнес-плана я планирую в будущем зарегистрировать свою будущую деятельность в качестве индивидуального предпринимателя ИП.

Стоимость регистрации на получение свидетельства о государственной регистрации в качестве крестьянского (фермерского) хозяйства – 400 рублей.

Привлечения наемных работников планируется.

В качестве системы налогообложения выбираю единый сельскохозяйственный налог, т.к. я буду заниматься производством и продажей сельскохозяйственной продукции. Эта система наиболее подходит для меня:

-выручка от реализации моей продукции составляет 100%;

-ставка налога является минимальной по сравнению с другими налогообложениями (6% с разницы между доходами и документально подтверждёнными расходами);

-если возникнет убыток, т.е. расходы превысят выручку (первый год), его можно перенести на следующий год и уменьшить за счёт выручки следующего года.

Все поступающие доходы и понесённые расходы я буду записывать в книгу доходов и расходов, а подтверждающие документы хранить.

План маркетинга. Сбыт продукции

Способы реализации клубники зависят от сезона года. Летом быстрее реализовать урожай на розничном рынке и оптовым поставщикам. Зимой можно обратиться в супермаркеты и рестораны, так как они имеют холодильное оборудования для хранения. Супермаркеты и рестораны предъявляют повышенные требования к качеству продуктов. Максимальная сохранность внешнего вида достигается при транспортировке в корзинах или пластиковых ящиках. Круглогодичный прием продукции ведут перерабатывающие предприятия (закупают более 30% всего урожая), ориентированные на изготовление джемов и йогуртов. Создание сбытовой сети является одним из ключевых факторов успеха бизнеса.

Считаю, что до того как созрели плоды клубники необходимо заключить договора или соглашения о будущих поставках.

Ценовая политика реализация продукции.

Качественный продукт, на наш взгляд, рекламировать нет необходимости.

Дело в том, что потребитель в первую очередь смотрит на качество и товарный вид продукта, а имя производителя в данном случае его не интересует, ведь создание и продвижение торговой марки - это дополнительные, причем существенные, затраты, которые в данном случае радикально не влияют на денежный поток в будущем, а следовательно, не являются целесообразными. Тем не менее, маркетинговые технологии эффективны и в этом бизнесе. Вот, например, разговаривая с подругой, можно ей незаметно намекнуть на то, что Вы вчера сделали очень вкусный коктейль из клубники и предложить ей попробовать тоже такое сделать, но ненавязчиво. Для подруги пускай сначала будет бесплатно, ну а потом можно через подругу подключить других знакомых, но для них это уже будет платно, но цена не высокая. Да и рецепты блюд из ягод надо поискать и посоветовать своим покупателям. Из ягод можно делать всякие вкусные лакомства, так что ягоды можно предлагать к праздникам. Реализация продукции происходит в течение мая-июля. Саженцы клубники в апрель-мае.

На первом этапе организации своего дела я планирую реализовать свою продукцию самостоятельно, следую схеме ПРОИЗВОДИТЕЛЬ - ПОКУПАТЕЛЬ. В наличии имеется автомобиль. Как говорилось выше, сбыт продукции планируется производить в районе, а это маленькие расстояния.

Реклама продукции.

Для реализации своей продукции я использую следующее:

Реклама в районной газете «Трудовая слава»

Наружная реклама на автомобиле

Реклама в местах продаж

Участие в районных ярмарках

Реклама в интернете

Создание и показ рекламного ролика на уровне района

Основные сложности при выращивании клубники

Как и в любом деле имеются свои сложности при выращивании клубники. Это

1. Отопление в холодную погоду. Если не продумать систему отопления в теплице, вырастить и получить урожай невозможно.

2. Постоянный уход за растениями. Такой режим жизни, предполагающий выполнение комплекса работ, приемлем далеко не для каждого человека. Если Вы, несмотря на это, не отказываетесь от идеи клубничного бизнеса, рассмотрите вариант найма рабочих.

3. Стартовый капитал. Для организации бизнеса потребуются немалые финансовые вложения, однако, все траты окупятся в первый же сезон.

Заключение

Выращивание клубники – это трудоёмкий и в тоже время приятный процесс, который может стать отличной бизнес идеей, на которой можно зарабатывать деньги.

Плоды клубники являются очень вкусными и полезными, что и объясняет её популярность среди потребителей. Однако, обладая рядом положительных характеристик, клубника имеет и свои недостатки – она является сезонным растением, точнее, сезонно плодоносит (в мае-июне). Но это не говорит о её не востребованности в остальное время года, чем и может воспользоваться любой предприимчивый человек – создав теплицу и вырастив в ней ремонтантные коммерческие сорта клубники, он сможет круглогодично получать немалую прибыль от данного вида деятельности. Также, что немаловажно, он будет и сам круглогодично обеспечен «кладезем витаминов».

Еще одним аргументом целесообразности «клубничного бизнеса» является всевозрастающая востребованность клубники: согласно статистике, в России ежегодно потребление клубники возрастает на 30-50%. Это говорит о необычайной перспективности клубничного хозяйства. Таким образом, следует, что выращивание клубники – бизнес вполне доступный, достаточно легко реализуемый и, что важно, перспективный.

ТАШЛАНДЫК МАТЕРИАЛЛАРНЫ ТӨРЛЕ КУЛ ЭШЛӘНМӘЛӘРЕ ЯСАУ ӨЧЕН КУЛЛАНУ

Ибатуллина Эвелина, 2 нче сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Габбасова Гүзәлия Гыез кызы
Әгерҗе муниципаль районы муниципаль бюджет гомумбелем бирү учреждениесе
Ләбиб Айтуганов исемендәге Девятерня төп гомумбелем бирү мәктәбе”

Теманың актуальлеге: әйләнә- тирәбезгә күз салсак, төрле чүпләрнең- полиэтилен пакетларның, чипсы, кириешкидан, төрле соклардан бушаган савытларның, консерв банкаларының, майонездан бушаган чиләкләрнең, пластик кашык, чәнечкеләрнең, тәлинкә, стаканнарның, конфет-печеньедан бушаган тартмаларның аунап, чәчелеп ятуы бер дә күңелле күренеш түгел. Табигатьне чүпкә баткан килеш күрү авыр, ул бит елый, сыкрана, ә без кешеләр аны ишетә һәм тыңлый белмибез. Экологик проблемалар турында, әйләнә - тирәбезнең көнкүреш калдыклары, завод-фабрикалардан чыккан калдыклар белән пычрануы турында күп сөйлиләр. Без дә әйләнә-тирә дөнья дәресендә көнкүреш калдыкларының табигатькә нинди зыян китерүләре турында өйрәндек. Алар арсыннан пыяла һәм пластик шешәләрнең, пакетларның меңәр ел дәвамында җирдә ятсалар да череп таркалмаулары, яндырган очракта да һавага зарарлы матдәләр бүлеп чыгарулары турында мәгълүмат алдык. Әле кечкенә булсам да, мине экологик проблемалар бик борчый. Мин үсеп җиткәнче һәм аннан соң табигать белән ни булыр? Суларга саф һава, чиста күк йөзе, эчәргә чиста су калырмы? Кичекмәстән кешеләрнең чүплекләргә карата карашларын үзгәртергә кирәк, минемчә. Ә мин, башка кирәге чыкмаган, бер тапкыр кулланылышта булган савытлардан уенчыклар ясап карарга булдым, ә аннан соң сыйныфташларымның да мондый “чүпләрне” куллануга карата фикерләрен беләсем килде.

Югарыда санаганнардан чыгып эшемнең проблемасын билгеләдем:

-бер тапкыр кулланышта булган материалларны куллану мөмкинлеген өйрәнү һәм аны сыйныфташларыма да өйрәтү.

Шулай итеп, эшемнең максаты барлыкка килде: ташландык материаллардан төрле кул эшләнмәләре эшләү һәм сыйныфташларымның да ташландык материалларны куллануга карата фикерләрен өйрәнү.

Югарыда китерелгән максаттан чыгып, бурычлар билгеләдем:

1. Ташландык материалларны куллану мөмкинлеген өйрәнү.
2. Ташландык материаллардан төрле кул эшләнмәләре эшләү.
3. Башлангыч сыйныф укучылары арасында ташландык материалларны икенче тапкыр куллану мөмкинлеге турында сораштыру үткәрү.

Мин иң элек ташландык материаллардан нәрсәләр ясап булуы турында “Көмеш кыңгырау” газеталарыннан һәм “Тылсымлы куллар”, “Мастерилка” журналларыннан, китаплардан укыдым, интернет чыганакларда эзләндем.Үземнең нинди уенчыклар ясаячагымны планлаштырдым һәм материаллар тупладым. Бер тапкыр кулланышта булган савытлардан төрле сувенирлар, йортны, бакчаны, ишегалдын бизәү өчен төрле эшләнмәләр, кошлар өчен җимлекләр ясап була икән. Моның өчен фәкать тырышлык һәм фантазия генә кирәк! Үз кулларың белән ясаган әйберләр матур да, күп чыгым да сорамыйлар. Дусларга, туганнарга бүләк итәргә менә дигән бүләк тә булып торалар (Кушымта 2).

Мин үземнең фантазиям һәм барлык мөмкинлекләремне кулланып, майонездан бушаган чиләктән куян ясарга булдым. Ул бик җиңел ясала. Куян ясау өчен кирәкле булган материаллар (фото 1): ак төстәге майонездан бушаган чиләк, колаклар өчен ак төстәге картон кәгазь, чәчләре өчен мамык диск, күзләр өчен зәңгәр һәм кара төстәге төсле кәгазьләр, иреннәр һәм борын өчен кызыл төстәге төсле кәгазь, койрык өчен ак төстәге мамык, куянның мыекларын сызу өчен кара төстәге маркер, аслык өчен ак төстәге синтепон мамык, кайчы, канцелярия пычагы, ябыштыру өчен клей.

Иң башта куянның баш өлешен әзерлибез (фото 2): колакларын ак төстәге картоннан кисәбез. Зәңгәр төстәге һәм кара төстәге төсле кәгазьләрдән күз формасы ясап кисәбез, зәңгәр өлеше зуррак, ә карасы кечкенәрәк булырга тиеш. Зәңгәр кәгазь өстенә карасын куеп ябыштырабыз. Иреннәрен һәм борынын кызыл төстәге кәгазьдән, чәчләрен мамык дисктан кисәбез. Ә хәзер инде әзер булган өлешләрне чиләкнең капкачына ябыштырабыз. Мыекларын кара маркер белән сызып куябыз (фото 3). Колакларын урнаштыру өчен чиләкнең өске кырыеннан 2 см озынлыкта тишем кисәбез һәм колакны шул кисемгә тыгабыз, койрыгын ябыштырабыз (фото 4). Әзер куянны мамык аслыкка куябыз (фото 5). Куяныбыз әзер, нинди матур куян килеп чыкты! (фото 6)

Мин башлангыч сыйныф укучылары арасында сораштыру үткәрдем. Анда 13 укучы катнашты. Аларның барысына да өчәр сорау белән мөрәҗәгать иттем (кушымта 2).

Мин үземнең тикшерү эше барышында шуны ачыкладым: барлык укучылар да ташландык материалларның нәрсә икәнен, аларны төрле эшләнмәләр ясаганда кулланып булу хакында һәм шулай итеп табигатьне саклап калу мөмкинлеге турында беләләр.

Мин иптәшләремә төрле эшләнмәләр ясаган вакытта әле тагын бик күп төрле материалларны кулланып булу мөмкинлеге турында сөйләдем. Сәдәфләрдән, капрон колготкилардан, носкилардан, бияләйләрдән, җепләрдән, төрле конфет кәгазьләреннән, чәйдән, конфет-печеньедан бушаган тартмалардан, шешәләрдән, шнурлардан бик күп эшләнмәләр, бәйрәм өчен костюмнар ясап булу турында аңлаттым.

Мин майонез чиләген кулланып ясаган куянымның иптәшләремә бик ошаганын ачыкладым. Сыйныфташларым үзләре дә технология дәресендә ташландык материаллардан төрле уенчыклар ясадылар. Шулай итеп, минем гипотезам расланды.

Йомгаклау

Нәтиҗә: һәр кеше табигатьнең чисталыгын саклауга үзеннән зур өлеш кертә ала. Без кулланган ашамлык тартмалары, бер тапкыр кулланышта булган пластик савытлар чүплекләрдә, тирә-юнебездә аунап ятмасыннар иде. Алардан без бик күп төрле әйберләр

ясый алабыз. Шуның белән өйләребезне, бакчаларыбызны, ишегалларыбызны ямьләндерәбез, акчаны да янга калдырабыз, табигатьне пычранудан да саклый алабыз.

Мондый әйберләрне кулланып уенчыклар ясаган вакытта фантазия һәм күзаллау да үсә, шулай ук әйләнә-тирәгә карата сакчыл мөнәсәбәттә булырга да өйрәнәбез, вакытыбызны да файдалы үткәрәбез.

Проект өстендә эшләгәндә бик күп нәрсәләргә өйрәндем: максат куярга, план буенча эшләргә һәм тишерүләр үткәрергә. Алга таба мин үз алдыма бер тапкыр кулланышта булган материаллардан дусларыма бүләк итү өчен сувенирлар ясауны максат итеп куям.

Кулланылган әдәбият

1. Давыдова Г.Н., Детский дизайн. Поделки из бросового материала. 2006. 80 с.
2. Коноплёва Н.П. Вторая жизнь вещей / Н.П. Коноплёва.- М., 1993.
3. “Көмеш кыңгырау” газеталары, 2017 ел
4. “Мастерилка” журналы, 2015 ел
5. “Тылсымлы куллар” журналы, 2017 ел
6. Смакова Р.А. Весёлые поделки/ Р.А. Смакова.– М., 2004.
7. http://www.podelki-rukami-svoimi.ru/top-15-idei-podelki-iz-brosovogo-materiala/

КАЛЬЦИЙНЫҢ ОРГАНИЗМГА ӘҺӘМИЯТЕ

Кашапова Ралинә, 3 нче сыйныфукучысы.
Фәнни җитәкче: Зарипова Розалия Фаил кызы,
ТР,Саба районы Явлаштау урта мәктәбе

Максат:организмга кальцийның әһәмиятен ачыклау

Тикшерү объекты: кальций

Бурычлар:

1. организмга кальцийның әһәмиятен ачыклау;
2. организмга кальций җитмәгән очракта ни булачагын күзәтү;
3. кальцийга бай ризыкларны барлау.

Без балалар шаян-шук, уйнарга яратабыз. Шатланабыз, ә кайчагында елашып та алабыз. Менә бер көнне уйнаган вакытта бер бәхетсезлек очрагы булды бит әле. Минем кулым сынды. Әти-әнием тиз арада больницага алып бардылар. Тәҗрибәле врачлар миңа ярдәм күрсәтте. Сөякләргә кальций кирәк, ул булмаган очракта сөяк тиз сына дип аңлаттылар.Күбрәк кальцийлы ризыклар ашарга куштылар. Ә аның организмга нинди әһәмияте бар соң? Мин шуны тикшерергә булдым.

Кальций (Calcium), Ca, Мнделеев таблицасындагы химик элемент. Кальций кеше оргнизмына бик кирәк. Сөякләрдә кальций 90% ка кадәр исәпләнә, әмма ул сөяк өчен генә түгел, ә бәлки бөтен организм өчен дә эшли. Ул сөякләрне формалаштыру һәм ныгыту турында кайгырта. Үсү һәм тешләрне саклау өчен кирәк. Бөтен организмның күзәнәкләрен тергезергә булыша. Нерв системасын «тукландыра», нервыларга тузарга ирек бирми.

Кальций нинди продуктларда бар?

Тавык йомыркасы, шулай ук солы, карабодай боткасы, борчак, фасоль, чикләвек, көнбагыш, әфлисун, йөзем дә кальцийга бай.

Җәй көне шпинат, яшел суган, петрушка, салат үләне, кыяр, чөгендер, кишер, ак баш кәбестә һәм чәчәк кәбестә күп ашарга тырышыгыз. Кальций шулай ук виноград һәм абрикоста да күп.

Чәчәк кәбестәнең яфрагын ташларга ашыкмагыз: анда кальций кәбестәнең «чәчәк» өлешендәгегә караганда күбрәк. Яфракларны чистартыгыз, юыгыз да, гади кәбестәне кулланган төсле файдаланыгыз.

Кальций сөттә һәм сөт продуктларында бик күп. 100 г голланд сырында ул 1040 мг, плавленый сырда — 740, эремчектә — 150, сөт һәм йогыртта 120 мг тирәсе исәпләнә.

Практик өлеш

Организмга кальций җитмәгәнлектән нинди үзгәрешләр була икән? Моның өчен тикшерү эше үткәреп карарга булдым.

Беренче тәҗрибә:

Ике тавык йомыркасы алдым. Чөнки аның кабыгы составында кальций бар.

1 йомырканы гади сулы банкага, ә икенчесен уксуслы банкага салабыз. Ни өчен уксусга? Чөнки кальций әче тирәлектә бик яхшы таркала.

Берничә сәгатьтән соң сулы башкадагы йомыркада үзгәреш күренмәде, ә уксусга салынганында күбекләр барлыкка килде. Мин аларны 7 көн күзәттем һәм уксусга салынган йомырканың кабыгы резин рәвешенә килде.

Димәк, тешнең эмалендә йомырка кабыгы кебек үк кальций булмаса, юкара.

Икенче тәҗрибә:

Сөяк 90 % кальцийдан тора. Ә кальций булмаса ул нинди булыр иде икән? Минем моны бик беләсем килде. Бу тәҗрибәм өчен мин тавык сөяге алдым.

Шулай ук аны уксус салынган банкага салдым. Банканы капкач белән каплап 7 көнгә куйдым. Бу вакыт эчендә сөяктәге кальцийны уксус тарката. 7 көн үткәч, сөякне алып карадым. Сөяк йомшарган, бөгелә.

Димәк, сөяктә кальций булмаса, ул йомшак, тиз сынучан була икән.

Йомгаклау

Бу тәҗрибәләрне үткәргәч, мин шундый нәтиҗәгә килдем. Тешләр сау-сәламәт, сөякләребез нык булсын өчен кальцийга бай ризыклар кулланырга һәм составында кальций булган теш пасталары белән чистартырга кирәк. Киләчәктә мин бу кагыйдәләрне үтәргә тырышачакмын. Һәм иптәшләремә дә киңәш итәм.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. http://polzaili.ru/rol-kalciya-v-organizme-cheloveka-istochniki-normy-osobennosti/
2. http://www.zdortegi.ru/kalciy-v-organizme/
3. https://pdoctor.ru/health/kalcij-v-organizme-cheloveka.html

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ

Латыпов Динар, 2 нче сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Сафаргалиева Фирдания Миннемулла кызы
ТР Саба муниципаль районы муниципаль бюджет гомуми белем бирү учреждениесе
"И.С.Башкиров исемендәге Завод-Ныртлы урта мәктәбе"

Мин әдәби уку дәресендә “Халык әйтсә-хак әйтә” дигән бүлек белән танышканчы, аның ни өчен шулай аталганын белергә теләдем. Төрле чыганаклардан эзләгәннән соң, халык иҗатының күпкырлы һәм бай милли иҗат икәнен аңладым. Кайбер әкиятләрнең, табышмак, җыр, такмак, санамыш, мәзәк, бишек җырларының авторы бер генә кеше түгел, ә бик күп кешеләр була. Бу әсәрләр бик борынгы чорлардан ук телдән телгә күчеп килгән, шуңа күрә аларны халык авыз иҗаты дип йөртәләр. Миңа бу тема бик мавыктыргыч булып тоелды. Иптәшләрем белән табышмаклар әйтешү, төрле әкиятләр тыңлау, татар халык уеннары уйнау, санамышлар, тел шомарткычлар өйрәнү өчен бер җыелма туплау теләге туды миндә. Һәм мин иптәшләрем белән файдаланыр өчен уңайлы булган татар халык иҗаты материаллары тупланган лэпбук ясап карарга булдым.

Эшемне үтәгәндә үз алдыма түбәндәге максат һәм бурычлар куйдым.

Максат: Халык авыз иҗаты турында тулырак өйрәнеп, аларны туплап лэпбук ясау.

Бурычлар:

Халык иҗат әсәрләрен кызыксынып уку

Укыганнарны истә калдыру, иптәшләрем белән уртаклашу

Проектның этаплары:

1.Әзерлек этабы: лэпбукның темасын сайлау, проблема кую, проект буенча материал җыю

2.Төп этап: татар халык иҗаты әсәрләре белән танышу, аларны туплау

3.Йомгаклау этабы: татар халык иҗат әсәрләре тупланган кисәле, ачыла торган матур тематик китап- лэпбук ясау

Көтелгән нәтиҗәләр:

1. Халык иҗатын кызыксынып укый башлау, аның төрләрен дәресләрдә, дәрестән тыш эшчәнлектә куллану

2. Сөйләм байлыгын арттыру, сөйләм телен үстерү

3. Лэпбук ясау сәләтен үстерү.

Эшемне башкарганда, "Балалар фольклоры" , "Энҗе чәчтем-энҗе җыям"җыентык-китапларыннан, мәктәп әдәби уку дәреслекләреннән, интернет челтәре чыганакларыннан файдаландым.

Төп өлеш

Лэпбук ул – үз кулларың белән эшләнгән зур булмаган папка. Аңа бирелгән тема буенча кирәкле материаллар тупланган. Яки кулдан ясалган кисәле, ачыла торган матур китап. Аны беренче мәртәбә Америкада кулланганнар. Инглиз теленнән тәрҗемәсе(lap-колени,book-книга, «наколенная книга») җыелма күрсәтмә һәм таратма материаллар тупланган китап.

Лэпбук нәрсә өчен кирәк?

- Теманы яхшырак аңлау һәм истә калдыру өчен,
- үткәнне кабатлау өчен бик яхшы алым,
- мәгълүмәтне җыяргаһәм тупларга өйрәтә,
- сөйләмне, фикерләү сәләтен устерергә булыша,
- эшләгәндә күзәтүчәнлекне арттыра, чагыштырырга, анализ ясарга, гомумиләштерергә һәм нәтиҗә ясарга өйрәтә

Лэпбук нәрсәдән тора? Кисәләр, китапчыклар һәм мәгълүмәтләр җыелмасыннан.

Лэпбук ясау өчен кирәк материаллар: җирлек өчен картон,ак һәм төсле кәгазьләр, кайчы, клей, карандаш, төсле карандашлар,фломастер,скотч, шаблоннар,степлер һәм , әлбәттә, фантазия.

Эшнең тәртибе.

Иң беренче эш итеп мин макет ясадым.

Минем лэпбук 8 элементтан тора. Элементларның шаблоннарын сайлап һәр төргә кисәләр эзерләдем.Мәгълүмәтләр җыеп , аларны шушы кисәләргә урнаштырдым.

Тырышлыгымны һәм фантазиямны эшкә җигеп лэпбукны ясый башладым.

Җирлек өчен картон әзерләдем, аны тышладым, халкыбызның милли бизәкләре белән бизәдем. Урта битнең өстенә фигуралы чәчәк-конверт эченә темамны , халык иҗаты әсәрләрен язып чыктым. Алга таба халык иҗатының төрләренә тукталдым.

"Мәкальләр"– халыкның тормыш тәҗрибәсен туплаган кыска, тирән мәгънәле төгәл җөмләләр ул. Мәкальнең төп мәгънәсе "сөйләп,әйтеп бирү"дигәнне аңлата.Төп максаты – фикер әйтү.Туган ил, хезмәт, ата-ана, тәрбия һәм башкалар турында мәкальләрне без бик яратып укыйбыз.

"Табышмак" – зиһен ачкычы, күмәк эчендә bерең әйткәннең мәгънәсен икенче кешедән чишелешен таптыру өчен башкарыла торган фольклор. Борын-борыннан табышмакның җавабын тиз табучы кешене тапкыр кеше дип йөрткәннәр. Табышмак әйтешеп уйнау безгә бик охшый. Мин мәкаль белән табышмакларны миләш-китапчыкларга тупладым.

«Сынамышлар» - сынамышның төп максаты– киләчәкне хәбәр итү. Сынамыш ул халыкның күпьеллык күзәтүләре нәтиҗәсендә туган әйтелмә. Ел фасыллары, хайваннарның, кошларның, бөҗәкләрнең үз-үзләрен тотышлары, үләннәр, куаклар, агачларның төрле билгеләре, табигать күренешләре белән бәйле сынамышлар бар.

Каен суы күп акса, җәй яңгырлы була.

Томан төшсә, артыннан явым була.

Кыш көнендә урман җилсез шауласа, буран була.

Ябалак кар яуса, аннан соң һава җылы, юеш булыр.

Сынамышлар, бүген безнең өчен, халыкның рухи дөньясын, аның табигатькә карашын яхшырак аңларга ярдәм итүләре белән кыйммәтле.

«Тизәйткечләр» - авазларны дөрес әйтергә өйрәнүдә -иң нәтиҗәле алым. Бу уенны тәнәфесләрдә дә, дәресләрдә дә мавыктыргыч итеп оештырабыз. Мин сынамыш белән тизәйткечләрне гармошка элементы белән күрсәттем.

«Әкиятләр» - халкыбызның авыз иҗатында иң бай һәм мавыктыргыч төрләренең берсе булып тора.

Татар халык әкияләрен өч төркемгә бүләләр: хайваннар турында әкиятләр, тылсымлы әкиятләр һәм тормыш-көнкүреш әкиятләре.

Хайваннар турындагы әкиятләрнең төп геройлары – кыргый җанварлар, йорт терлекләре, кошлар . Хайваннар турындагы әкиятләрдә төрле хайваннарга төрлечә бәя бирелә: ат – һәрвакыттагыча, эшчән һәм кешенең якын дусты; кәҗә – тапкыр, бүре – усал һәм аңгыра, арслан – көчле, төлке – хәйләкәр, аю – авыр табигатьле. Хайваннар турындагы әкиятләрдә иң еш очрый торганы - төлке. Аннан кала аю һәм бүре. Төлке барлык әкиятләрдә дә диярлек хәйләкәр, алдакчы, ялагай итеп сурәтләнә. Аю, бүре – тупас, ахмак буларак тасвирлана.

Тылсымлы әкиятләрнең үзәгендә уңай образ – батыр, акыллы, кулыннан һәртөрле эш килә торган егет образы тора. Халыкның көче һәм аның тапкырлыгы менә шул егет образында бирелә. Ул патша, дию пәриләре, аждаһалар яки башка шуның кебек кара көчләргә каршы көрәштә һәрвакыт җиңеп чыга. Аңа акыл иясе картлар, курку белмәс дуслары, тапкыр һәм сөйкемле сылу кызлар, төрле серле әйберләр, кешегә ияләшкән кыргый хайваннар булышалар.

Тормыш-көнкүреш әкиятләрендә ялкаулык, саранлык, куркаклык һәрвакыт кешеләрдәге иң начар сыйфатлар буларак күрсәтелә.

Бу кесәгә халык әкиятләре, алардан өзекләр җыйдым, рәсемнәр ясадым. Аларны кайсы әкияттән икәнен танырга һәм сөйләп бирергә кирәк.

“Уеннар” . Укудан, өй эшләреннән әз генә бушасак, урамга чыгып төрле уеннар уйнарга бик яратабыз без. Уеннар - халык иҗат җимеше ул. Аларны халык уйлап чыгарган. Безнең борыңгы бабаларыбыз да балачакта матур-матур уеннар уйнап үскәннәр. Алар да, әкиятләр, җырлар кебек үк, буыннардан - буынга күчә –күчә шомарганнар, аларга яңа кызыклы вакыйгалар, сүзләр, хәрәкәтләр өстәлгән. Шулай итеп уен мавыктыргыч, кызыклы булып киткән.

«Бишек җырлары» - бишектәге баланы тирбәтеп йоклатканда, юатканда җырлана торган җырлар. Мин аларны балалар журналларыннан табып китапчык итеп ясадым һәм бишеккә салдым.

«Санамышлар» - уенны башлап җибәргәндә балалар арасында әйтелә торган үзенә бер төр тезем сүзләр. Кайбер санамышлар эчтәлекле була. Еш кына гадәти булмаган, уйлап чыгарылган сүзләр дә очрый. Алары да гармошка итеп ясалып, аерым конвертка тутырылды.

Йомгаклау. Шушы кечкенә генә лэпбукка балалар өчен кызыклы материалар тупларга тырыштым. Әлеге папканың уңайлы ягы шунда – аны яңа кызыклы материаллар белән тулыландырырга була. Папканы тулыландыру өстендә эш алып барам. Иптәшләремә дә кызык булып китте. Алар миңа теләп булышалар. Без үзебенең милләтебезне онытмыйча, милли гореф-гадәтләрне дәвам итәргә, фольклор әсәрләрен сөйләмебездә кулланырга тиешбез.

Халык иҗатын өйрәнү – безнең зиһенебезне баета, дөньяга карашыбызны киңәйтә, тел байлыгыбызны, белемебезне үстерә, тарихыбызны аңларга ярдәм итә.

Кулланылган әдәбият

1. Минһаҗева Л.И. Балалар фольклоры. Казан: «Хәтер» нәшрияте,2009 ел
2. Ягъфәров Р.Ф. Татар халык уеннары.Казан:"Мәгариф" нәшрияты, 2002 ел
3. Закирова К.В., Низамов Р.А.Көч һәм рух тамырлары. Казан:"Мәгариф" нәшрияты, 1998 ел
4. Ф.Ш.Гарифуллина, И.Х.Мияссарова.Әдәби уку дәреслекләре. Казан:"Мәгариф-Вакыт" нәшрияты, 2013 ел

МИЛЛИ КУРЧАК ТЕГҮ

Мингазова Илүзә, 4нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Мулюкова Иркә Рәшит кызы
Т РКукмара муниципаль районы "Пычак урта мәктәбе" Арпаяз авылы филиалы муниципаль бюджет гомуми белем учреждениесе

Проектның бурычлары:

1.Үстерүче бурычлар:

- кирәкле материалны сайлап ала белү күнекмәсен үстерү;
- коммуникатив күнекмәләрне үстерү;
- укучыларның сөйләм телен үстерү;
- шигъри әсәрләрне сәнгатьле уку күнекмәсен үстерү;

-компьютер техникасы куллану күнекмәсен үстерү.

2. Өйрәтүче бурычлар:

- укучыларның курчак һәм милли киемнәр турында белемнәрен киңәйтү;
- "курчак" сүзе нәрсә аңлатканлыгын, аның файдасы нидәлеген ачыклау;

3. Тәрбияви бурычлар:

- борынгы милли киемнәргә сак караш, гуманлы мөнәсәбәт тәрбияләү.

4. Практик бурычлар:

- электрон презентацияләр ясау, милли киемнәр һәм курчаклар турында шигырьләр, табышмаклар җыентыгы булдыру, укучылар ясаган рәсемнәрдән, укучылар ясаган эшләрдән күргәзмә оештыру;
- ата – аналарны чакырып проектның презентациясен уздыру.

Эзләнү методлары:

1. Әдәбиятне өйрәнү һәм анализлау.
2. Интернеттан, мәктәп һәм авыл китапханәләреннән информация эзләү.
3. Күзәтү, чагыштыру.
4. Эзләнүле әңгәмә.
5. Курчак театрларына экскурсия.

Проектның нәтиҗәсе (продукты): электрон презентацияләр, милли киемнәр турында шигырьләр, табышмаклар җыентыгы, укучылар ясаган рәсемнәрдән, укучылар ясаган эшләрдән күргәзмә.

Проектны чынга ашыру этаплары:

Проблема сайлау. Дөньяда бик күп төрле проблемалар булырга мөмкин. Һәм аларны чишү юллары да була. Иң беренче чиратта әйбәтләп уйлап эш итәргә кирәк.

Менә минем дә алдымда проблема тора. Мин үземә үз кулларым белән технология дәресеннән курчакларым төрләре янына милли татар кызы тегәргә җыенам. Ул курчак матур һәм сыйфатлы булып чыгар дип уйлыйм.

Фикерләрне ачыклау. Менә инде ниһаять, мин үз проблемамны чиштем. Мин курчакларым төрләре янына милли татар кызы тегәргә булдым.

Бу курчакны теккәндә кирәк булачак эш коралларын һәм материалларны өйдән алып килергә туры килер.

Мин үз эшемнең матур булып чыгуын телим һәм моның өчен тырышачакмын.

Милли киемнәр хәзерге тормыш-көнкүрештә кулланылмый, аларны без сәхнәләрдә генә күрә алабыз.

Элекке заманнан ук халык һәрчак матурлыкка, сәнгатькә омтылып яшәгән. Оста куллы хатын-кызларыбыз мавыктыргыч кул эше белән шөгыльләнгәннәр. Үзләренә һәм туганнарына милли киемнәр теккәннәр. Бөтен тырышлыкларын куеп зәвык белән затлы калфак-түбәтәйләр, матур эскәтер-сөлгеләр, күкрәкчә-алъяпкычлар чиккәннәр.

Элекке заманда, фабрикалар барлыкка килгәнче, кешеләр тукымаларны да үзләре тукыганнар. Һәрбер авыл гаиләсендә диярлек туку станогы булган. Бу эш бик күп көч һәм вакыт таләп иткән.

Башта җитен яисә киндер үстергәннәр. Урып-җыйганнан соң, орлыкларын сугып алганнар. Каты сабаклардан йомшак йон ясар өчен, җитенне озак кына суда яисә кар астында тотканнар. Шуннан соң яхшылап киптереп таяклар белән сукканнар. Татар фольклорында “Киндер суктым” дигән җыр да бар.

Йомшаган киндерне язып тараганнар һәм элгәннәр. Туку станогында тукыма, сөлге, паласлар тукыганнар. Бизәкләп туку өчен киндерне төрле төскә буяганнар. Татар милли киемнәрендә ак, кызыл, яшел, зәңгәр төсләр өстенлек итә.

Татар халкының милли киемнәрен хәзер без күбрәк Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбле концертларында, театр сәхнәләрендә һәм музейларында гына күрәбез.

1934 елда нигез салынган Татар дәүләт «Әкият» курчак театры - Татарстанның иң өлкән театрларыннан берсе.Русиянең иң зур тарихлы тулы хокуклы курчак театрларыннан санала. Бүгенге көндә театр – Татарстанның курчак театры сәнгатенең Русиядә һәм чит илләрдә танылган үзенчәлекле үзәге булып тора.

1934 елда элекке чиркәү бинасында «Беренче дәүләт интернациональ курчак театры» исеме белән ачыла. Спектакльләр ике телдә: татарчаһәм русча уйнала. Беренче тамашалар: «Петрушка – октябрят», «Кызыл Петрушка», «Песи һәм Лешка».

Театрны оештыручылар : режиссер Сергей Мерзляков,артистлар Мәрьям Хисамова, Мария Язвина, Фуат Таһиров, Вәли Гафаров, Борис Рычков, Сара Вәлиуллина, Зинаида Устинова, Рокыя Хәбибуллина. “Үткәнен белмәгәннең киләчәге юк”, ди халык мәкале.Ә халык әйтсә , хак әйтә. Шуны истә тотып, курчакларыбызда халкыбызның үзенчәлекле милли киемнәре белән тегүне оештырганнар .

Элекке заманда татар хатын-кызының милли киеме бер төсле иркен күлмәктән торган. Еш кына ул киң бөрмәләр яки бала итәкләр белән бизәлгән. Гадәттә, бер халыкның да милли күлмәкләре аерым гына киелмәгән. Татар киеменә күлмәк өстеннән авыр ефәк бәрхет тукымадан тегелгән һәм төрле декоратив тасма белән бизәлгән камзул хас.

Калфак - татар хатын-кызларының алиһәсе дәрәҗәсенә күтәрүче гамәли сәнгатебезнең үзенчәлекле сәнгать әсәре. Татар хатын-кызларының гадәти баш киеме бигрәк тә күп төрле һәм үзенчәлекле. Кызлар баш киеме хатыннарныкыннан аерылган. Бала чакта кызларга ситсыдан тәкыя ясаганнар. Аның маңгай өлешенә вак тәңкәләр, төймәләр һәм корт башлары тегелгән була. Тау ягы керәшен татарлары (Мәлки төркеме) такыя тоташ тәңкәләр, мәрҗәннәр белән бизәлгән баш киемен тәшкил итә. Аны буйга җиткән кызлар кигән. Калган төркемнәрдә кызлар калфак киеп, маңгайларына ука-чачак бәйләгәннәр.

Калфакның төрләре хәйран күп. XIX йөзнең урталарына кадәр зур, чуклары аркага (яки иңгә) төшеп торган капчык калфаклар була. Аларны төрле төстәге җептән яки тукымадан ясаганнар. Ак җептән бәйләнгән озын калфаклар барлык төркем кызларына да хас була. Ләкин керәшен татарларында бу төр кызлар калфагы бигрәк тә тотрыклы булган. Мондый озын калфакны башка кигәндә аның кырыен бер-ике кат бөкләгәннәр һәм өстән

маңгайга ука-чачак бәйләгәннәр. Ә менә кара бәрхеттән яки сатиннан чигеп эшләгән озын калфаклар Мишә буе көрәшен татарларында XX йөз башларында да сакланган.

XVIII-XIX гасырлар белән чагыштырганда, калфакларның формасы, бизәлеше һәрвакыт үзгәрә тора. Элек йомшак трикотаж яки бәйләнгән чигүле ак калфаклары популяр булган. Аларны зур, башка киелә торган итеп теккәннәр яки бәйләгәннәр. XVIII гасыр калфаклары бизәлешендә синель ябыштыру һәм "тырнак алмалау" ысулы белән өчпочмакка бөкләнгән кечкенә тукыма кисәкләре кулланып күптөсмерле чәчәк элементлары ясалган.

Шуннан соңгы чорларда чуклары аркага кадәр төшеп торган "капчык" калфаклар булган. Алар ,бәрхеттән тегелеп, алтын ука белән чигелгәннәр.

XIX гасыр урталарында кечерәк "капчыклы" хәтфә калфаклар барлыкка килгән. Еш кына андый калфакларны яулык яки ефәк шәл астыннан киеп йөри торган булганнар.

Әкренләп каты кырпулы зур калфак кечерәя, декоратив каптырмага әверелә. XIX гасырдан алып бүгенге көнгә кадәр калфакларның бизәлешенә.ука белән беррәттән,ак,сирәк кенә төсле энҗе,сәйлән бөртекләре кулланып чигү керә бара

Бүлмәнең аерым бер төр эш башкарырлык итеп җиһазландырылган өлешен *эш урыны* дип йөртәләр.

Кул эшләре өчен эш кораллары һәм җайланмалары тиешенчә итеп куелган өстәл кирәк.

Эш урынында бары тик хәзер эшләнәсе эш өчен кирәкле кораллар, җайланмалар һәм эшкәртеләсе детальләр генә булырга тиеш. Барлык эш өстәлдә башкарыла, эшкәртү детальләрен күз алдында тоту уңай.

Эш төгәлләнгәчниләр үтәргә:

➤Энә кадагычтагы энәләрне кабат санарга, эшли ➤башлаганчы булган санын барларга;

➤Эш урынын җыештырырга.

Төп сызымны модельләү юлы белән курчакның төрле силуэтларын табарга мөмкин. Курчакның киеме ни дәрәҗәдә сыланып торуы үлчәмнәргә өстәмәләрдән бәйле.

Курчак гәүдәсе өлешләренең төп контурларын-баш, гәүдә, кул һәм аяк өлешен тегү сызымның нигезен тәшкил итә. Сызым өлге буенча төзелә. Өлге гәүдә профиленең иң нык үзгәргән урыннарында урнашкан вертикаль һәм горизанталь сызыклар җыелмасыннан тора. Әйбернең киңлеге һәм озынлыгы буенча гомуми үлчәмен челтәр билгеле.

Кешенең гәүдәсе симметрияле булганлыктан, сызым әйбер киңлегенең ярты өлешенә генә төзелә.

Проект эшенең барышын язмача сурәтләү.

Өлгеләрне интернет челтәреннән эзләп алдым, аны принтер аша чыгартып кистем. Материалга куеп төшердем(һәрбер өлгене икешәр экземпляр)

Тукыма эченә калган материалны тутырдым һәм һәрбер өлешне аерым тектем. Ахырдан барысын тоташтырдым.

Үз-үзеңә бәя бирү. Шулай итеп, мин үз максатыма ирештем дип уйлыйм. Без халкыбызның гамәли бизәлеш сәнгате, төрле чигү ысуллары белән тагын да якынрак таныштык. Алар ярдәмендә без, чигү серләрен өйрәнеп, төрле әйберләр бизәргә керешербез, дип ышанасым килә. Элекке заманнардагы кебек, кызларыбыз хәзердән үк үзләренә бирнә әзерли башларлар, әби-бабаларына бүләкләр чигәрләр дип уйлыйм.

Татар милли киемнәре, кызганычка каршы, халык мәдәниятенең үзенчәлекле төре буларак, безнең бүгенге тормышыбызда бары тик сәхнәдә һәм музейларда гына сакланып килә. Форсаттан файдаланып, без үзебезнең мәктәп бинасында урнашкан туган як музеена кереп чыктык һәм "Мәктәптән тыш эшләр үзәге"ндә булдык, анда үзләре теккән берничә төр милли татар бию киеме мисалларын күрдек.

Безнең ут күршеләребез булган удмурт халкын, менә ичмасам, үрнәк итеп куярга була. Үзен удмурт дип санаган кешенең һәрберсендә дә өендә милли киеме бар. Иң мөһиме: ул киемнәр сандык саклап кына ятмый, ә төрле удмурт милли бәйрәмнәрен үткәргәндә, туйларда, дини йолалар вакытында һәрдаим киелеп тора. Шулай да, соңгы вакытта, без

татарларда да әзрәк сөенечле күзәтүләр ясарга була: шәрык һәм төрек культурасының илебезгә көчле йогынты ясавы нәтиҗәсе буларакмы, башка сәбәпләр аркасындамы, татар халкының милли бизәнгеч әйберләре гадәти тормышыбызга кире кайта. Әйе, татар хатын-кызлары матур-матур бизәкле, төсле ташлы, милли орнаментлы алкалар, беләзекләр, муенсалар тага башладылар. Казаныбызда милли киемнәр тегү, чигү буенча шәхси эшмәкәрләр кибетләр ача башлады. Модельерлар да татар милли кием элементларын, нәкышларын үзләренең эксклюзив киемнәренә кертә башладылар: подиумнарда мондый үрнәкләрне дә күрергә бик мөмкин. Милли татар киемнәре, бизәкләре чит ил кунаклары тарафыннан да теләп кабул ителә.

Кулланылган әдәбият.

1.Бикбулатова М.З. Чигәргә өйрән.-Казан:Тат.кит.нәшр.,1970.-67б.

2.Сергеева Н.Г. Тылсымлы энә.-Казан:Тат.кит.нәшр.,2001.-24б.

3.Сергеева Н.Г.Әбиемнең сандыгы.-Казан:Тат.кит.нәшр.,1995.-32.

4. Интернет-чыганаклар.

ГАИЛӘМДӘ ЧӘК-ЧӘК ПЕШЕРҮ - БУЫННАРДАН КИЛГӘН МИРАС

Миннәхмәтова Резеда, 2нче сыйныф укучысы

Фәнни җитәкче: Минәхмәтова Әнисә Хәким кызы,

ТР, Мамадыш районы«Түбән Ушмы урта гомуми белем мәктәбе»

Без әйләнә-тирәне өйрәнү дәресләрендә милли ризыклар турында сөйләштек. Милли ризыклар – алар бик борынгы заманнардан алып бүгенге көнгә кадәр килеп җиткән, татар халкына гына хас ризыклар. Аларны безнең әниләребез, әбиләребез бүген дә пешерә. Төрле гаиләләрдә бер үк төрле ризыклар төрле-төрле рецептлар, төрле тәртип-кагыйдәләре буенча әзерләнә. Алар - гаилә традицияләренең бер өлешен тәшкил итәләр һәм буыннардан буеннарга күчеп киләләр.Минем дә, гаиләмдәге ризыклар пешерү традицияләре турында күбрәк белү теләгем уянды. Гореф-гадәтләрне белү, йолаларны саклау гаиләләрне берләштерә, ныгыта. Мине чәк-чәк бик кызыксындырды. Чөнки минем әбием янына “Сәкинә апа, чәк-чәк пешереп бир әле, “ – дип бик еш киләләр! Ни өчен әбием башкаларга да пешерә, чәк-чәкне, башкалар пешерә белмиләрме? Ни өчен укытучы апабыз аны иң затлы милли ризык дип атады икән? Без әлеге сорауга җавап табарга теләдек.

Максат: чәк-чәк пешерү серләренең гаиләбезгә буыннардан килгән мирас булын ачыклау.

Бурычлар:

- милли ризыклар турында өйрәнергә;
- чәк-чәкнең килеш чыгу тарихын белергә;
- чәк-чәкнең бүгенге көндә тоткан урынын күзәтергә;
- гаилә тарихын барларга;
- әбиемнең чәк-чәк пешерү серләренә төшенергә;
- әбием белән бергә чәк-чәк пешереп карарга.

1. Татар милли ризыклары төрләре

Татар халкы бик борынгыдан ук аш-су әзерләргә оста булган, тәмле ашлар пешергән. Милли ашларның үзенчәлеге халыкның тормыш рәвешенә бәйле булган. Татар халкы үз милли ашлары белән бик бай һәм бөтен дөньяга үз ризыклары белән мәшһүр. Татар аш-су осталары бик күп төрле ашамлыклар уйлап тапканнар. Халкыбыз бик борынгы заманнардан ук иген иккән, шуңа күрә күбрәк арыш, бодай, борчак, арпа, солы оныннан төрле ризыклар

пешерү гадәти күренеш саналган. Бәйрәм табынына чәк- чәк, пәһләвә, кош теле, гөбәдия, талкыш кәләвә куйганнар. Аларны безнең әниләребез, әбиләребез бүген дә пешерә.

2. Нәрсә соң ул чәк-чәк?

Интернеттан алган мәгълүматкә караганда, чәк-чәк - ул камырдан һәм балдан ясалган татлы ризык. Ул татарларның һәм башкортларның милли ризыгы санала. Чәк-чәкнең бик күп төрләре билгеле. Татарстанның Казан тирәсендәге районнарында яшәүче татарлар, гадәттә, чәк-чәк пешерсә, республиканың көньяк-көнчыгыш өлешендә урнашкан Әлмәт, Азнакай, Ютазы, Лениногорск, Бөгелмә, Баулы кебек ерак төбәкләрендә бавырсак пешерәләр. Әлеге сый Башкортстанда да бик популяр. Бавырсак, чәк-чәк дип тә, төш дип тә атап йөртәләр әле аны. Казан чәк-чәгеннән аермалы буларак, бавырсак эре итеп пешерелә.

Чәк-чәкне икенче төрле «Татарстанның баллы вәкиле» дип атарга мөмкин. Бал белән беркетелгән түгәрәкләр, эре һәм токмач юкалыгында, киселгән сызыклар торт, конус, пироженое формасына җыела һәм озак саклана. Чәк-чәк республиканың каршы алучы ризыгы булуы юкка гына түгел. Аны пешерү серләре һәм ысуллары буыннан-буынга килә.

3. Чәк-чәкнең килеп чыгуы турында чын әкият.

Чәк-чәк каян килеп чыккан? Ничек ул татар халкының милли ризыгы булып киткән? Борын-борын заманда, Бөек Болгар дәүләтендә бөек ханы яшәгән. Хан улының туена чит илләрдән кунаклар чакырга уйлаган. Туй табынына куяр өчен дөньяда булмаган ризык пешертергә теләгән. Ул бөтен Болгар иленә хәбәр салган:

- Кем дә кем, бердәнбер улымның туй табынына шундый ризык уйлап тапса, ул ризык бик ансат әзерләнсә, ул ризык бик озак бозылмыйча сакланса, тәме айлар үткәч тә бозмаса, мәргәннәр аны атларыннан төшмичә дә ашый алса, илебез данын еракларга таратса һәм һәр тантананы бизәсә, шуңа бик күп байлык һәм мәртәбә бирәчәкмен, - дигән - ризык туклыклы да булсын, ерак илләргә күчтәнәч итеп җибәрерга ярасын, дип өстәгән. Барлык ханлык халкы озак баш ваткан. Нинди генә татлы ризыклар ясап карамаганнар алар. Ләкин берсе дә ханның теләкләрен канәгатьләндермәгән.

Көннәрдән бер көнне бер көтүче, хатыны пешергән чәк-чәкне алып килгән. Йомырка, он һәм балдан ясалган әлеге ризык хан күнеленә хуш килгән. Шул көннән бирле, чәк-чәк һәр бәйрәмдә табын түрендә иң затлы ризык булып калган. Бүгенге көндә дә чәк-чәк иң тәмле сый-нигъмәт булып табыннарыбызны бизи.

4. Чәк-чәк безнең көннәрдә

Бүген чәк-чәк татар халкының иң затлы, иң күркәм ризыгы булып тантаналы чараларны ачу символы булып тора. Бәйрәмнәрне чәк-чәктән башка күз алдына китереп тә булмый. Ул һәр туй мәҗлесендә булмый калмый. Чәкчәкне кияү йортына кәләш һәм аның әти-әниләре алып килә. Юка гына җиләк-җимеш кагына төргән чәкчәк туйда хөрмәтле сыйлардан санала.

2008 елда III Бөтендөнья татар яшьләре форумында “Чәк-чәк” бәйрәмен үткәрү карары кабул ителгән. Мондый бәйрәм ел саен, илебезнең төрле почмакларында үткәрелә. Татарстаннан тыш, әлеге бәйрәм Оренбург, Ижау, Ташкент, Төмән шәһәрләрендә уздырыла. Бәйрәмдә милли ризыгыбызны пешерүчеләр белән танышу, чәк-чәк пешерү серләрен үзләштерү, чәк-чәк пешерүчеләр арасында бәйгеләр уздыру карала. Болар сәхнәдән җыр-бию белән уралып алып барыла.

Казан шәһәрендә Чәк-чәк музее эшләп килә. Музейда чәк-чәк тарихын, аны пешерү серләре белергә мөмкин. Шулай ук, анда эшләп килүче сәүдә почмагында чәк-чәкнең төрле төрләрен сатып алып, сыйланырга була.

5. Гаиләм тарихы һәм чәк-чәк

Безнең гаиләбез бик зур. Гаиләбездә өч буын вәкиле яшибез: әбием, этием-әнием, ике абыем һәм мин. Гаиләбездә төрле тәмле ризыклар тешерәбез. Ризыкларны әнием яки әбием пешерә, ә мин аларга булышам. Мин инде милли ризыкларның нәрсәләр булуын яхшы беләм. Әнием итле-бәрәңгеле яки дөге һәм җимешле бәлешне тел йотарлык итеп пешерсә, әбием данлыклы чәк-чәк пешерү остасы. Без чәк-чәкнең бик тәмле ризык икәнен беләбез һәм аны әбием һәр туган көнгә, ураза, корбан яңа ел, сабан туе бәйрәмнәренә һәрчак пешерә.

Гаиләмдә ханнар заманыннан калган рецептлар саклануын белгәч, мине чиксез горурлык хисе биләп алды. Минем башыма мең дә бер сорау килде. Мин аларны гаиләдәгеләргә яудырдым:

- *Минем әбием дөньядагы иң оста чәк-чәк пешерүчеме?*
- *Ул аны кайдан өйрәнгән?*
- *Ни өчен чәк-чәкне бар кеше дә пешерә белми?*
- *Бу һөнәргә мин өйрәнә аламмы?*

Әнием миңа гаиләбез тарихын сөйләде. Габделрәхим бабам Әсхабҗамал әбиемне (Кушымта, 1 нче рәсем) Арташ авылыннан алып кайткан. Әсхабҗамал әби аш-суга, аеруча чәк-чәк пешерергә бик оста булган. Аларның өч уллары, өч кызлары булган. Кызганыч, каты авырулардан, ачлыктан аларның биш балалары үлгән. Бары Миннәхмәт исемле төпчек уллары гына исән калган. Ерак бабам Миннәхмәт (Кушымта, 2 нче рәсем) ерак әбием Зарифа (Кушымта, 3 нче рәсем) белән 1937нче елда гаилә корганнар. Әсхабҗамал әби Зарифа әбигә үзенең мирасын – чәк-чәк пешерү серен калдырып бакыйлыкка киткән. Аларның ике уллар дөньяга килгән: Динмөхәммәт белән Гыйлемхан (Кушымта, 4 нче рәсем). (Гыйлемхан – минем бабам – әтиемнең әтисе була). Улларына гына тигез ата-ана канаты астында үсәргә насыйп булмаган. Миннәхмәт бабам Бөек Ватан сугышында үлеп калган. Зарифа әбием, ятим калган ике улын, үзе генә тәрбияләп үстергән. Ерак әбием бик уңган-булган кеше булган. Мирас итеп алган чәк-чәк пешерү осталыгы аңа, тирә-юньдә дан тотырга ярдәм иткән. Аны атка утыртып, хәттә башка авылларга да, чәк-чәк пешерергә алып китә торган булганнар. Әбиемнең кызлары булмаган. Бер-бер арты уллары өйләнгән. Төп йортка килен итеп Гыйлемхан бабам Сәкинә әбиемне (Кушымта, 5 нче рәсем) алып кайткан. Зифа буйлы, чибәр, сабыр холыклы кыз, эшкә дә батыр булган. Гел кайнанасы тирәсендә бөтерелгән. Чәк-чәк пешерү серенә дә төшенеп аны үзе дә пешерә башлаган. Сәкинә әбиемнең дә кызлары булмаган, алар Гыйлемхан бабам белән баһадирдай ике ул үстергәннәр. Өлкән уллары - Марат абый. Кече уллары Илсур - минем әтием (Кушымта, 6 нчы рәсем) . Сәкинә әбием дә җитез, чая киленнәргә кайнана булган. Әлбәттә, чәк-чәк пешерү серләрен аларга ачкан. Бүген Сәкинә әбиенең ике килене дә (зур килен – Әлфия апа, кече килен – минем әнием (Кушымта, 7 нче рәсем) чәк-чәк пешерә беләләр. Шулай да әле, Сәкинә әбиемә тиңләшә алмыйлар!

Әбием пешергән чәк-чәкне татып караучылар исләре китеп аның пешерү тәртибен язып алалар. Өйләрендә пешереп караганнан соң: “Сәкинә апа, син аның бөтен серен ачып бетермисеңдер, мин пешергән чәк-чәк син пешергән кебек килеп чыкмый,” – диләр.

Бу сорауга әнием җавап бирә: “Әбиең аны “бисмиллаһ”ын әйтеп, бик теләп, бар күңел җылысын салып пешерә. Шуңа, ул пешергән чәк-чәкләр бик тәмле килеп чыга.”

Әбием: “Чәк-чәк пешерергә китап укып өйрәнеп булмый. Ничек пешергәннәрен үз күзең белән карап торырга кирәк. Аннан үзең пешереп карарга. Беренче такырдан гына чыкмый әле ул! Чәк-чәк пешерү серләренә эшли-эшли төшенәсең. Иң мөһиме, “миннән булмый,”- дип кул селтәмәскә, бик тырыш булырга кирәк,” – ди.

Авылыбызда зур спорткоплекс эшли. Анда республика, рәсәйкүләм спорт ярышлары үткәрелә. Илебезнең төрле почмакларыннан килгән кунакларны каршы алырга, әлбәттә инде, әбием чәк-чәк пешереп бирә. Әбием кулыннан төшкән бу горурлыгыбызны кемнәр генә авыз итмәгән: Кырым, Дагестан, Чечнядан килгән кунаклар. Севастопль, Украина, Себер, Үзбәкстан, Таҗикстан, Мәскәү якларына күчтәнәч булып киткәннәрен кемнәр генә татып калмаган, мактаган да әле үзен. Әбием пешергән чәк-чәкләрне телевизордан карап, газета битләреннән күреп горурланып утырам. Алтын куллы, милли җанлы, үрнәк минем әбием!

6. *Әбиемнең чәк-чәк пешерү серләре*

Әбием чәк-чәк пешерә башласа, мин тизрәк аның янына йөгерәм. Минем тизрәк чәк-чәк пешерү серләренә өйрәнәсем килә.

Йомыркаларны яхшылап болгатасы; аңа чеметеп тоз, сода остәп, бик йомышак камыр басасы. Аны ярты сәгатькә, тастымал каплап тынычлыкта калдырасы. Аннан камырны

кечкенә кисәкләргә бүлеп, 2 см калынлыкта җәясе. Җәйгән камырдан 3см киңлекәге тасмалар теләсе. Тасмалардан 2см киңлектә чәк-чәк кисәсе.

Зур табакка сыек май салып кайнатырга куясы, аңа бераз туң май да өстисе. Кайнап чыкканын көтмичә чәк-чәк камырын салып, әкерен генә болгатып пешерәсе. Чәк-чәкне кызган майга салырга ярамый! Пешеп чыккан камырны тишекле чүмеч белән җыеп аласы. Майны уттан алып, бераз суытып аласы. (Салкын суга утыртып, кар өстенә куеп та суытырга мөмкин. Бераз кызулыгы беткәнче генә, гел суынып беткәнче түгел.)

Тагын камыр салып пешерәсе, тагын суытып аласы. Кискән камырлар пешерелеп беткәнче шулай кабалана.

Камыр әзер булгач бал эретелә. Дүрт өлеш балга бер өлеш шикәр комы салып кайнатабыз. Балны савыт белән салкын суга тамызып карыйбыз; балдан куык ясалса, димәк ул – әзер. Кайнар балны чәк-чәк өстенә сибәбез һәм барысы да тигез баллансын өчен тиз-тиз болгатабыз. Яссы тәлинкәгә чәк-чәк ясап өябез.

Йомгаклау

Эшебезгә нәтиҗә ясар вакыт җитте. Эш барышында без:

- татар милли ризыклары турында өйрәндек;
- чәк-чәкнең килеш чыгу тарихы турында кызылы легендага тап булдык;
- бүгенге көндә чәк-чәкнең милләтебезнең йөзек кашы булуын дәлилләдек;
- гаиләбез тарихын өйрәндек һәм борынгы болгар бабаларыбыздан калган кыйммәтле хәзинә – чәк-чәк пешерү осталыгы, ядкарь булып гаиләбездә сакланганлыгын белдек;
- әбиемнең чәк-чәк пешерү серләрен ачтык. Әбием чәк-чәге, аны “бисмиллаһ”ын әйтеп, бик теләп, бар күңел җылысын салып пешергәнгә, рецептында буыннар җылысы салынганга бик тәмле, татлы, авызда эрүчән була икән.

Шулай итеп, мин хәзер әбимнең чәк-чәк пешерегә кайдан өйрәнгәнен белдем (Кушымта, 9 нче рәсем). Ул - ерак әбиемнәрдән килгән мирас. Әсхабҗамал әбиемнең кызлары булмаса да аның чәк-чәк пешерү осталыгын киленнәре Зарифа әбием, Сәкинә әбием һәм әнием дәвам иткән. Бишенче буында гына кыз бала - мин дөньяга килгәнмен. Димәк, без аны иң кадерле мирас итеп, күз карасы кебек саклап, үзебездән соң килгән буыннарга да чәчми-түкми җиткерергә тиешбез.

Кулланылган әдәбият:

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан. “Матбугат йорты” нәшрияты, 2005.
2. Татар халык ашлары. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1987.
3. http://beznen.ru/basma/2013-18/donyasina-uch-itep-yashedem/

http://shahrikazan.com/tt/2015-02-03-12-35-12/item/15189-ch%D3%99k-ch%D3%99k-t%D2%AFgel-%E2%80%93-bavyirsak.html

Чыганаклар:

1. *Миннәхмәтова Сәкинә әбием истәлекләре (1948нче елда туган)*
2. *Габдрәхимов Динмөхәммәт бабай истәлекләре (1938 нче елда туган)*
3. *Габдрәхимова Нурсаимә әби истәлекләре (1940 нче елда туган)*
4. *Әнием (Миннәхмәтова Әнисә) сойләгәннәрдән (1975 нче елда туган)*
5. *Китапханәче (Габдуллина Гөлсинә Димөхәммәт кызы) сөйләгәннәрдән*
6. *Гаилә фотоархивы*

ЭТНИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В СОВРЕМЕННОМ КОСТЮМЕ

Мусина Илюза, ученица 10 «а» класса
Научный руководитель: Ярмухаметова Альбина Габдулбаровна
МБОУ “СОШ п.г.т.Кукмор №3” Кукморского района РТ

Наш мир идёт далеко вперёд. Меняются люди, меняются технологии, меняются взгляды на жизнь, меняются вкусы и вместе с ними и наша одежда. Если оглянуться, можно увидеть тысячи разных нарядов: ярких, красочных, модных, стильных. Современная одежда

сегодня – это не просто только платья, юбки или пиджаки с куртками, которые нужны, чтобы закрыться от холода и посторонних глаз. Одежда – это прежде всего стиль и отражение внутреннего мира, помимо тепла и уюта; одежда- это символ нашего положения в обществе; одежда- открытое послание окружающему человечеству. А красивая, молодежная одежда – это еще и постоянный источник эстетического удовольствия и наслаждения, отличного настроения и способ повысить себе самооценку. Но среди огромного количества разных видов одежды, к сожалению, вряд ли можно увидеть людей в их национальной одежде.

По национальности - я татарка и мне всегда интересовало история своего края, своего народа: их жизнь, обычаи, традиции. Но к тому же я увлекаюсь шитьем. И я решила соединить все свои умения, навыки и интересы для создания коллекции в которую бы входила частичка из национальной одежды татар. И этой частичкой стали этнические мотивы . Сегодня этнические мотивы всё больше привлекают внимание дизайнеров своей красочностью и яркой индивидуальностью. Многие ведущие модельеры с удовольствием используют элементы национального и народного творчества при создании своих линий одежды. Поклонников моды от такого креатива в полном восторге. Для одних это предмет гордости за богатое наследие своей нации, для других - интерес к познанию новых культур и традиций.

Так зародилась идея создания коллекции «Этнические мотивы в современном костюме».

Краткая формулировка задачи

- Сшить коллекцию одежды, учитывая мои возможности и потребности.
- Научиться применять свои навыки, умения и знания в ходе всей работы.
- Воспитать эстетический вкус, терпение.
- Оформить и защитить свой проект.

История национального татарского костюма

Национальный татарский костюм прошел длинный путь исторического развития. Костюм – наиболее яркий «индикатор» национальной принадлежности, воплощение понятия об идеальном образе представителя своей нации. Сливаясь с физическим обликом, он рассказывает об индивидуальных особенностях человека, его возрасте, социальном положении, характере, эстетических вкусах. В разные периоды истории в костюме сплетались моральные нормы и историческая память народа с естественным стремлением человека к новизне и совершенству.

Татарский костюм представляет собой уникальную систему народного художественного творчества, включавшую в себя изготовление тканей, сложных и богато орнаментированных головных уборов, производство различных видов обуви, высокохудожественных ювелирных украшений. Все элементы системы выступали согласованно, сочетаясь друг с другом по форме, цвету, материалу изготовления, образуя единый стилевой ансамбль. Наиболее ярко национальные особенности в одежде прослеживаются в женском костюме, в силу эмоциональности женщин и их внутренней потребности к красоте. При всей цветовой экзотичности он не выпадает из общей мировой тенденции моды: стремление к приталенному силуэту, отказ от больших плоскостей белого цвета, широкое применение продольного волана, использование в отделке объемных цветов, позументов, драгоценностей. Для одежды татар характерен традиционный трапециевидный силуэт с «восточной» насыщенностью цветов, обилие вышивок, применение большого количества украшений. Издавна татары ценили мех диких зверей – черно-бурой лисицы, куницы, соболя, бобра.

Золотое шитье в народном костюме

Вышивка - один из древнейших и популярных видов женского изобразительного искусства. По мнению профессора Н.Воробьева, развитие этого вида искусства было связано с затворничеством женщин, которые редко выходили из дому и свой досуг использовали для рукоделия. В отличие от русских, украинцев, мари и других народов татары не только применяли вышивку в одежде, но и украшали предметы бытового назначения: полотенца, салфетки, скатерти, покрывала и оконные занавески, *намазлыки* (коврики для молитв).

Традиционный классический комплекс народного татарского костюма формировался с 18 века, однако характерный свой облик получил веком позже, вбирая в себя множество видов декоративного народного творчества: ткачество, вышивку, золотое шитье, художественную обработку кожи. Золотое шитье украшало камзолы, тюбетейки, калфаки, праздничную обувь. В народном

декоративно-прикладном искусстве татар - именно в вышивке - ярко проявился расцвет цветочно-растительного орнамента. Золотошвейный промысел объединил сотни мастериц. Татарские вышивальщицы работали по заказам как на внутренний, так и на внешний рынок. Их изделия продавались в торговых рядах знаменитого "Сенного базара" в Казани, на ярмарках Москвы и Нижнего Новгорода, Ирбитской и Сеитовой слобод. Изделия казанских мастериц вывозились за пределы Поволжья.. В качестве основы для золотного шитья применялись бархат, велюр, парча,сукно, хлопчатобумажные ткани хлопчатобумажные ткани,изредка применялась и привозная тонкой выделки кожа.

Дизайн-спецификация

Экокожа – это нанесенный на хлопковое полотно (тканевое, трикотажное или нетканое) слой полиуретана. При нанесении его на основу не нужно применять никаких добавок – пластификаторов. Синтез полиуретана протекает значительно сложней, чем у поливинилхлорида. Именно поэтому такой искусственный материал не выделяет никаких полимеров, что дало материалу его «экологическое» название.

Благодаря тканой основе и пористому полиуретану экокожа отлично пропускает воздух — лучше, чем натуральный аналог. Если слой полимерного покрытия увеличивают, ткань получается более прочной, но и более жесткой. Характерный рисунок поверхности, текстуру, во всем подобную натуральной, экокожа получает после обработки давлением.

Отличить искусственный материал от натурального очень просто: на изнанке экокожи отчетливо видна ткань.

Преимущества этого уникального искусственного материала заключаются в следующем:

- Рисунок идентичен натуральной коже;
- Процесс её производства менее затратный, гуманный и экологически намного менее опасен, чем изготовление кожи из животного;
- Может выпускаться различных размеров – цельным куском, что является просто невозможным при использовании натурального материала (например, для производства мебели). Возможность шить изделия без швов делает всё более эстетичным и практичным; много вариантов цвета;
- невысокая гигроскопичность, что улучшает эксплуатационные характеристики готовых изделий из кожи;
- морозостойкость и устойчивость к солнечным лучам – не «дубеет» и не выгорает; эластичность и податливость, легко режется, шьётся;
- долговечность и практичность; устойчивость к истиранию;Подходит для использования аллергикам, у которых есть реакция на мех и кожу животных.
- Именно удивительная схожесть экокожи с оригиналом и её следующие преимущественные свойства делают её отличной альтернативой натуральной коже.

Экологическое: экологически чистое по следующим причинам:

1. Материалы выполены из экологических чистых материалов.

2. Материалы приобретаются строго по расходу используемого, нет отходов от производства, а значит не загрязняется окружающая среда.

Эстетическое: эстетичность требует высокого качества исполнения работ, с соблюдением сочетания материалов. Я постаралась выполнить свой комплект красиво и в хорошем качестве.

Маркетинговое*:* наша продукция отличается не только качеством, но и низкой себестоимостью, если бы я захотела продать свою работу, то предложила бы следующие цены:

Модель 1-2500 руб.

Модель 2-2500 руб.

Модель 3-3500 руб.

Самоанализ

Шить одежду для самой-это большая ответственность, ведь его нельзя выполнить торопясь, неаккуратно. Мне потребовалось много усилий и времени, чтобы создать коллекцию « Этнические

мотивы в современном костюме». На мой взгляд, она получилась очень красивой, изысканной, индивидуальной и неповторимой.

Игла и нитки были моими помощниками. Первые шаги по изготовлению коллекции я делала при помощи ручных стежков, а после проверки выполнялись швы на швейной машине. Мне пришлось вспомнить виды швов, способы их обработки. Если у меня плохо получалось, приходилось переделывать, чтобы получился хороший результат. В ходе шитья я воспитала терпение, умение стоять на своем. Я научилась шить новые виды одежды, такие как брюки, блузка и жакет,которые отказались непростыми, но к счастью моя учительница помогла и подсказывала некоторые моменты. Я думаю, что в целом проект получился хороший. Я довольна своим результатом и смотрю на него с удовольствием и восхищением. Надеюсь, председателям жюри она тоже понравиться. Также при работе я использовала дополнительную литературу,за счет чего узнала много нового и интересного.

Стоит отметить и то, что во время изготовления коллекции, я не раз обращалась к национальному костюму татарского народа. Это помогло мне лучше понять особенности татарского национального костюма, их обычаи и традиции. Я пришла к выводу, что в национальном костюме татар воплотилось все мастерство народного творчества и бесконечное стремление этого народа к совершенству. Татарский национальный костюм рассказывает об индивидуальных чертах человека, его характере и эстетических вкусах.

Сейчас, к сожалению, мы не можем увидеть на улице людей, одетых в свои национальные костюмы и в своей работе мне бы хотелось описать особенности костюма, по возможности восстановить некоторые элементы одежды, и сшить коллекцию на этой основе, чтобы в будущем люди не забывали о традициях своих предков. Думаю, что своей цели я добилась.

Литература:

1.Абдулатипов Р.Г Мой татарский наряд/Серия «Народы моей России». Библиотека Ассамблеи народов России. Научно-популярное, справочное издание._М.: Классик Стиль, 2005.-С.122-123.

2.Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. – С.11.

3. Е.В. Обслуживающий труд М., 1981

4. Девушки в красном. Вяткина Н С. Наш дом Татарстан.№3 (035), 2015.-С. 84-86.

5.Егорова Р.И Учись шить М., 1989

6.Сафина Ф.Ш. Ткачество татар Поволжья и Урала: Историко-этнографический атлас татарского народа. -Казань, 1996.-С.71-108.

7.Сергеева Н.Г Татарская вышивка.-Казань:Магариф,2005.-С.19-21,С.43-44.с42-43.

8.Татары. Д.М.Исхаков, Р.К.Уразманова, Ю.Г.Мухаметшин, С.В.Суслова, 4.Н.А.Халиков (Казань) // Народы России.

9. Труханова А.Т. Основы технологии швейного производства М., 1998

10.Фефелова Л.Н. Если вы любите шить М., 1993

11.Шитьё и рукоделие Энциклопедия М., 1994

12.Энциклопедия. Гл.редактор В.А.Тишков - М.: Большая Российская энциклопедия. 1994. с.321-3252.5.«Татарская народная одежда». Татарское книжное издательство. Казань, 1997 ел.

13.Этнография татарского народа.-Казань: "Магариф", 2004.-С. 214-227.

Интернет ресурсы:

http://tt.wikipedia.org/wiki/
https://ru.wikipedia.org/wiki/Татары
https://ru.wikipedia.org/wiki/Татарский_костюм
https://ru.wikipedia.org/wiki/Ичиги

ИНКРУСТАЦИЯ НА ПЕНОПЛАСТЕ

Мухаметова Наргиза Ильнуровна, ученица 8 класса
Научный руководитель: Давлетова Эльмира Рафаиловна,
МБОУ "Шемордански лицей Сабинского района РТ

Восток таит в себе загадку и тайну. Думая о нем, сразу всплывают восточные красавицы в удивительных нарядах, танцующие завораживающие восточные танцы, чудесные восточные дворцы и храмы, цветущая сакура, причудливые статуэтки неизвестных нам божеств и разноцветные ковры. Культура восточных стран складывалась тысячелетиями, она богата, разнообразна, утонченна и привлекательна. Искусство Востока играет особую роль, оно не похоже на искусство других стран мира.

Мир рукоделия знает много видов декоративно-прикладного искусства, чьей родиной является Япония: оригами, анэсами, амигуруми, канзаси, темари, мидзухики… И это лишь небольшая часть рукодельных техник, которые существуют в Японии, причем многие из них популярны только в пределах своей страны, а в остальном мире о них, к сожалению, мало что знают. Как, например, о технике «Кинусайга» – аппликативной технике создания объемных картин из лоскутков ткани, технике, появившейся в Японии несколько столетий назад. Изначально она была очень распространенной, но со временем несколько утратила свою актуальность и была подзабыта на некоторое время. В прошлом веке, в восьмидесятых годах, «Кинусайга» стала опять интересной для многих рукодельниц, а, следовательно, и приобрела неимоверную популярность.

Цель исследовательской работы – формирование представления о технике «Кинусайга», как одного из вида декоративно-прикладного творчества.

Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

- познакомиться с историей развития японской техники декоративно-прикладного искусства;
- сформировать представление о технике «Кинусайга» и изучить особенности техники выполнения изделий;
- выбрать и подготовить необходимые материалы и инструменты для работы;
- создать творческие работы в технике «Кинусайга».

Объект исследования: картины и другие предметы интерьера в технике «Кинусайга»

Предмет исследования: японская техника декоративно-прикладного искусства «Кинусайга»

Методы исследования:

- Комбинированный (самостоятельное изучение и анализ литературы);
- Практический (выполнение изделий в технике «Кинусайга»);

Практическая значимость исследования: данная исследовательская работа позволит по-новому взглянуть на декоративно-прикладное искусство и понять его ценность и важность. Материалы исследовательской работы будут интересны и использованы на уроках технологии, на внеклассных занятиях и кружках по рукоделию.

1.Обоснование возникшей проблемы и потребностей

Не так давно в нашей семье произошло счастливое событие – сестра вышла замуж и вместе с мужем переехала в новую квартиру. На новом месте не хватало уюта и домашнего тепла. И я решила исправить это, изготовив на новоселье что-нибудь необычное, которое смогло бы украсить неприветливую квартиру.

Ни для кого не секрет, что сейчас, в век прогресса и автоматизации, всё более и более востребованы изделия, сделанные вручную, например, сувениры, резные панно, багеты и рамки, шкатулки и многое другое. Такие предметы являются прекрасными мелочами, дополняя интерьер дома. В свою очередь, это искусство тоже не стоит на месте, а приобретает довольно разнообразные и интересные формы. Нельзя обойти стороной стремление к индивидуальности, которая есть ни что иное как создание авторских,

притягивающих взор или служащих акцентом в обстановке предметов. И потому столь популярны сегодня самодельные подарки. А степень внимания к человеку определяется не стоимостью подарка, гораздо ценнее, если он сделан своими руками. И вещь, к созданию которой подошли с душой и пусть даже некоторой толикой художественного вкуса, будет иметь индивидуальные черты.

Я хочу, чтобы мои изделия не только украшали комнаты моей сестры, но также внесли в их атмосферу необычные теплые оттенки, радовали и удивляли взоры гостей.

2. Схема обдумывания. Выявление основных параметров и ограничений

Наряду с выбором изделия большое значение имеет правильный выбор материалов. Материалы, из которых выполнены изделия, должны быть экологически безопасными и иметь следующие характеристики:

- малый вес (пенопласт и упаковочный картон);
- отсутствие требований специального ухода;
- средняя механическая прочность и износостойкость;
- не подвержены биологическому разрушению;
- не вызывают аллергию.

При этом ткань должна быть:

- удобна при крое;
- обладать большой гаммой цветов;
- обладать высокой технологичностью: приклеиваться, легко резаться, при вырезании не образовывать бахрому.

Согласованность, стройность в сочетании цветов является очень важным элементом зрительного восприятия.

Изделие должно хорошо смотреться в интерьере и в то же время цветовые акценты должны оживлять комнату. Оно должно быть красивым, аккуратным. Возникающие дефекты должны быть устранены в процессе работы.

Я постараюсь выполнить все свои требования.

«Кинусайга» является истинно японской декоративно-прикладной техникой. Из лоскутков ткани японские мастера создают картины, которые на первый взгляд кажутся нарисованными. Однако, эти картины далеки и от батика, и от вышивки.

Техника «Кинусайга» - один из древнейших видов рукоделия, в основе которого лежит идея изготовления поделок из вторсырья. Таким вторсырьем стали старые кимоно, которые всегда шили из натурального шёлка, сотканного вручную и украшенного искусной вышивкой. Поэтому выбрасывать их было не принято, и бережливые хозяйки нашли способ продлить жизнь кимоно. Как и английский пэчворк, кинусайга – результат умения экономить.

Эскиз будущей картины сначала переносят на деревянные дощечки. Затем в дереве по контуру прорезаются углубления, в них заправляются края шёлковых лоскутков. Точный подбор оттенков делает картины очень естественными, а чёткий контур заправленных лоскутков – похожими на фотографии. Как правило, сюжетами техники становятся изображения цветов и пейзажи, чаще всего городские. Гораздо реже изображают людей, обычно спиной, т.к. черты лица изображать не принято. Картины в технике «Кинусайга» даже в самой Японии не слишком распространены – это эксклюзивный вид искусства и очень дорогой. Одна картина может создаваться несколько месяцев! Работа над картиной требует терпения, кропотливости, мастерства, ловких рук, умения точно подобрать цвет ткани.

Самой известной мастерицей и законодательницей современного стиля «Кинусайга» считается художница Маэно Такаси. В своих работах она использует разную по фактуре ткань: вискоза, хлопковая юката, шёлк - все идет в дело. К тому же, при необходимости ткань или натягивается, или заправляется со складкой. Такие картины выглядят объемно. Иногда она слегка тонирует ткань, а где-то использует естественное выцветание. Небольшие

узенькие улочки с обшарпанными стенами, с кустиками бонсай у порога сменяются великолепными храмами, а дерево цветущей сакуры — величественными природными пейзажами Фудзиямы. Картины Маэно Такаси многократно были представлены на выставках, а сама художница написала книгу по такой сложной и красивой технике.

Основу техники «Кинусайга» составляют знакомые европейцам пэчворк, аппликация, мозаика, резьба по дереву. Сегодня «Кинусайга» весьма распространена во многих европейских странах и представляется как техника лоскутной пластики. Современные европейские мастерицы в качестве основы используют более удобный в обработке материал – пенопласт, и считают нелишним добавить в такие изделия декор лентами, тесемками, кружевом. Поэтому традиционное японское название техники – «Кинусайга» - звучит все реже. Сегодня название техники звучит как инкрустация по пенопласту или пэчворк без иглы.

3. Теоретические сведения

Лоскутное шитьё, лоскутная техника, лоскутная мозаика (также пэчворк, от англ. patchwork — «одеяло, покрывало, изделие из разноцветных лоскутов») — вид рукоделия, в котором по принципу мозаики сшивается цельное изделие из кусочков ткани (лоскутков). В процессе работы создаётся полотно с новым цветовым решением, узором, иногда фактурой.

В настоящее время различают пять основных видов лоскутной мозаики, завоевавших доверие и симпатию мастериц по всему миру.

Классический или традиционный пэчворк – произошел от британцев и англоязычных европейцев, проживающих на территории Северной Америки. Главная цель данного направления заключается в создании, как правило, функциональной текстильной вещи из лоскутов, соединяемых в узоры геометрического характера.

Квилтинг – предоставляет возможность получения более качественного в плане внешнего вида и добротности объемного изделия, так как предполагает использование всевозможных стежков, строчек, аппликаций и прочих декоративных приемов. В переводе с английского «quilting» означает «пристёгивание», «стеганое полотно».

Вязаный пэчворк – оригинальная лоскутная техника, основанная на сборке разнообразных текстильных фрагментов воедино нетрадиционным способом: в качестве инструмента для соединения используют вязальный крючок и нити контрастных по отношению к тону ткани цветов. Изделия выходят довольно эффектными и вызывают всеобщее восхищение.

Неординарным натурам однозначно придётся по душе крэйзи-пэчворк. Определение «сумасшедший» в названии указывает на смысловой перегруз в изделиях, выполненных в данной технике. Крэйзи-пэчворк – это произвольная форма лоскутов и калейдоскоп декоративных элементов (от вышивки до бусин), призванных не только украсить поделку, но и завуалировать швы.

И последним видом лоскутной мозаики является японский пэчворк. Несмотря на свое название, данный вариант является синтезом техник рукоделия Запада и Востока. Первому принадлежит стежка, второму – преимущественная роль в изделии шёлка, а также математическая четкость форм и размеров используемых фрагментов.

В произведениях японского искусства издавна подчеркивалась непосредственная практическая ценность самой вещи. Простота и строгость – это главные отличительные черты прикладного искусства Японии. Японские мастера предпочитают ясные спокойные формы без всякой вычурности и надуманности.

Техника кинусайга - разновидность японского искусства, способ создания шёлковых лоскутных картин, не требующий применения иголки. Это нечто среднее между батиком и лоскутным шитьем. Она передает всю природу Японии, исконный уклад ее жизни, труд и праздники японского народа в самых характерных, живых подробностях.

Использовать данную технику можно практически во всем. Это разнообразные настенные панно и картины, несложные предметы интерьера и мебели. Также сейчас ее

используют при создании всевозможных шкатулок, игрушек, обложек для книг, блокнотов, открыток и многого другого.

Процесс выполнения этой техники не сложен. Художник делает эскиз на бумаге. Затем этот рисунок переводится на деревянную досточку. Контур рисунка прорезается желобками, или канавочками, А затем из старого шелкового кимоно нарезаются маленькие, подходящие по цвету и тону лоскутки, и края этих лоскутков заполняют канавки. Когда смотришь на такую картину, возникает ощущение, что смотришь на фотографию, или даже просто наблюдаешь пейзаж за окном, настолько они реалистичны.

Чтобы выбрать наиболее интересную идею, я отобрала основные критерии, которым должно, по моему мнению, соответствовать выполненное мною изделие. Проанализировав все идеи, я смогу выбрать наиболее подходящее изделие для проектной работы.

Вывод: по результатам анализа я выбрала варианты 3 и 6, т.к. мне хотелось выполнить такие изделия, чтобы они сочетали в себе оригинальность, красоту и простоту в изготовлении.

4. Инструменты, приспособления и материалы

В современных условиях для изготовления изделий в технике «Кинусайга» пригодятся следующие инструменты и приспособления:

- Ножницы
- Канцелярский нож
- Инструмент для заправки ткани в пенопласт (пилка для ногтей или триммер из маникюрного набора)
- Канцелярские принадлежности (карандаш, ластик, линейка)
- Термопистолет
- Утюг

Материалы, необходимые для работы:

- Коробочка для основы шкатулки
- Кусок пенопласта (толщиной не менее 1 см)
- Ткань (лоскутки) подходящих цветов. При выборе ткани важно помнить: она не должна растягиваться, должна быть довольно тонкой, края не должны осыпаться.
- Рисунок. Выбирая рисунок, желательно избегать сложных, слишком причудливых форм. Японские мастера чаще создают пейзажные композиции или «рисуют» лоскутками городские кварталы, дома и дворы. Реже можно увидеть на картинах цветы. Еще реже людей, особенно лица.
- Копировальная бумага для перенесения рисунка на пенопласт
- Ленточки для декора
- Шнурок для подвешивания картины
- Картон для основы картины
- Синтепон
- Клей-карандаш
- Клей «Титан» для обтягивания коробочки тканью

5. Техника безопасности

Чтобы не пораниться при работе, я соблюдала следующие правила ТБ.

При работе с ножницами:

1. Ножницы класть сомкнутыми лезвиями от работающего.
2. Передавать ножницы нужно кольцами вперёд.
3. Хранить ножницы в определённом месте - в подставке или рабочей коробке.
4. Ножницы должны быть хорошо отрегулированы и заточены.
5. Не оставлять ножницы на краю стола.

При работе с канцелярским ножом:

1. Хранить нож в определенном месте
2. При работе выдвигать небольшую часть лезвия.

3. Работать канцелярским ножом на рабочей доске

4.Не работать ножом с тупым лезвием.

5. В случае, когда нож находится в нерабочем состоянии, лезвие должно быть спрятано внутрь.

Правила техники безопасности при работе с термопистолетом:

1.Горячий термопистолет нужно ставить на подставку.

2.Не прикасаться к кончику пистолета и трогать горячий клей.

3.Перед началом работы проверить, чтобы длина шнура была достаточно, чтобы работать без натяжения.

4. Накрыть стол подложкой, чтобы на стол не попали капли клея.

5.Не направлять работающий пистолет вертикально вверх – это может привести к повреждению инструмента вытекающим клеем.

Правила техники безопасности при работе с утюгом:

1. Проверить исправность вилки и изоляции электрического шнура утюга.
2. Включать электрический утюг в сеть и выключать сухими руками.
3. При работе следить за тем, чтобы горячая подошва утю-га не касалась электрического шнура.
4. Во избежание ожогов рук не касаться горячих металлических частей утюга.
5. Не оставлять включенный в сеть электрический утюг без присмотра.
6. Следить за нормальной работой утюга, отключать элект-рический утюг от сети только за вилку, а не дергать за шнур.

6. Контроль качества

Готовое изделие отвечает следующим требованиям:

- Правильный выбор и обработка материалов;
- Все элементы выполнены ровно и аккуратно, в соответствии с технологией и эскизом;
- Работа оформлена в законченное изделие.
- В целом изделие производит благоприятное впечатление;
- Изделие отвечает требованиям экологической безопасности.
- Внешний вид соответствует выбранной модели, эстетическим и гигиеническим требованиям.
- Цвет композиции соответствует интерьеру комнаты и гармонично в нее вписывается.

7. Экологическое обоснование

Охрана окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов принадлежит к числу наиболее сложных и актуальных задач современности.

Развитие современного производства наносит большой урон природе. Поэтому необходимо выбирать такое производство изделий, которые меньше наносят вред природе. Чем шире получат распространение безотходные и малоотходные технологии, тем меньше будет выбросов веществ, загрязняющих атмосферу, водоёмы…

Инкрустация по пенопласту – это экологически чистое производство.

- Нет вреда окружающей среде.
- Нет выбросов в окружающую среду.
- Нет вреда здоровью.
- Безотходное производство.

8. Экономический расчет

Все остальные материалы и инструменты имелись дома.

В материальные затраты входит также расход электроэнергии (Т). Он включает в себя затраты на освещение. На изготовление этих изделий у меня ушел месяц работы. В день я работала по 2 часа, из них 1 час в темное время суток. В комнате, где я работаю, горит лампочка мощностью 150 Вт.

150 Вт х30 дней =4500 Вт = 4,5 кВт – столько электроэнергии ушло на освещение за месяц.1 кВт электроэнергии стоит 2,40 рублей, поэтому затраты на освещение составили:

Цэо =4,5 кВт х 2,4 руб. = 10,8 руб.

Также необходимо учитывать применение утюга. Общее время работы с утюгом равно 0,6 часа.

Цэу=2,4 руб. ×1кВт ×0,6 час. = 1,44 руб.

Итак, себестоимость изделий без учета труда составляет:

С = 144,5 + 10,8 + 1,44 =156,74 рублей.

9. Словарь терминов

1. «Кинусайга» – аппликативная техника создания объемных картин из лоскутков ткани.

2. Инкрустация – украшения (узоры, рисунки), врезанные в изделия из иного материала (обычно на одном уровне с поверхностью изделия).

3. Синтепон - нетканый материал, служащих для утепления.

4. Пенопласт – класс материалов, представляющий собой вспененные (ячеистые) пластические массы.

5. Триммер - это маникюрный инструмент, который также используют для обрезания кутикул.

6. Термопистолет или клеевой пистолет – это специальный инструмент, предназначенный для склеивания самых различных деталей и материалов путем дозированной подачи разогретого клея.

Заключение

Рукодельных техник – бесчисленное множество, некоторые из них требуют изрядной сноровки, некоторые весьма просты в исполнении и позволяют создавать настоящие шедевры.

Являясь частью японской культуры, техника «Кинусайга» таит в себе потаенный смысл и загадочность. Ведь Восток по своей природе многолик и недосягаем для понимания западных цивилизаций. Искусство Востока остается неразгаданной загадкой, интерес к которой со временем только усиливается. Изучая восточную культуру, удивляешься ее глубине и многогранности, оставляющей большой простор для мысли и воображения.

Выполнив данный проект, я убедилась, что нет ничего невозможного. Работая в данной технике впервые, я смогла создать украшение для дома и узнала много нового и интересного. Я довольна результатом выполненной работы и считаю, что поставленная цель достигнута.

Любой творческий проект дает возможность для раскрытия способностей. Мой проект таким и оказался. Я смогла создать изделия своими руками, проявить фантазию, найти новые идей на будущее, получить навыки, которые смогут стать основой для получения дохода. Во время работы я провела исследовательскую работу по изучению истории лоскутного шитья, а именно техники инкрустации по пенопласту и технологии изготовления изделий в этой технике.

Использовав подручные материалы, иногда абсолютно бесплатно, можно сотворить маленькое чудо, которое порадует не только вас самих, но и окружающих, став отличным подарком ко дню рождения или другому торжеству. Главное, приложить немного усилия и терпения и получится отличный результат, как у меня!

Список использованной литературы и источников:

1. Николсон С. Большая книга поделок / С. Николсон,

Д. Робинс ; [пер. с англ. Е. Богдановой]. - Санкт-Петербург : ПИТЕР, 2012. - 240 с.

2. Чен Н. В. Замечательные поделки своими руками / Н. В. Чен. - Харьков: Клуб семейного досуга, 2008. – 236 с.

3. Симоненко В.Д. Технология: учебник для учащихся 8 класса общеобразовательной школы / В.Д. Симоненко, Н.А. Бронников, П.С. Самородский, Н.В. Синица; под.ред. В.Д.Симоненко – М.:Вентана-Граф, 2001-240 с.
4. Хворостухина С. Золотая книга домашнего рукоделия. Оригинальные вещи своими руками М.: Вече, 2005. - 512 с.
5. Горяева Н.А. Декоративно-прикладное искусство в жизни человека: учеб.для 5 класса общеобразовательного учреждения/ Н.А. Горяева, О.В. Островская; под ред. Б.М. Неменского. – М.: Просвещение, 2006.
6. Вали Б.Д., Рикольфи Р. Лоскутное шитье. – Пер. с итал.,– М. : ООО Мир книги, 2002. – 80 с. : ил.
7. Зайцева А.А. Лоскутное шитьё без нитки и иголки / Анна Зайцева. – М.: Эксмо, 2010. – 64 с. : ил. – (Азбука рукоделия)
8. Рукоделие Энциклопедия Д.В. Нестерова. ООО «Издательство АСТ»,2007г.
9. Искусство. Японское рукоделие кинусайга // Цезарь Артс. URL: http://caesararts.com/blogs/LadyBloom310/5921 (дата обращения: 10.01.2018)
10. Кинусайга // Музыка души. URL: http://nasati.ru/kinusajga.html (дата обращения: 10.01.2018)
11. Пэчворк: история происхождения, виды, инструменты для лоскутного шитья // List7i.ru. URL: http://www.list7i.ru/?mod=boards&id=312 (дата обращения: 11.01.2018)

КУХОННЫЙ КОМПЛЕКТ «КРЭЙЗИ-КВИЛТ»

Мухарлямова Айзиля, ученица 7 класса
Научный руководитель: Батыршина Ляйля Нургалиевна,
МБОУ «Шеморданский лицей Сабинского района РТ»

Неизвестно когда появился этот элемент одежды, история происхождения фартука затеряна в веках, трудно изложить ее кратко. Уже в Древнем Египте они были атрибутом профессии, правда речь идет не о поварах. В те давние времена он был атрибутом государственного служащего. Позднее эту деталь одежды начали использовать ремесленники, работающие с металлом.

Древнегреческий бог кузнец Гефест всегда изображается в фартуке, многие представители профессий связанных с огнем носили его, но не для того, чтобы защититься от загрязнений. Плотные кожаные передники защищали кожу ног от попадания горячих брызг расплавленного металла, а легкую одежду от искр. Позднее их переняли представители других профессий.

Оказалось, что фартук очень удобен при выполнении домашней работы. Так что уже в Древние времена передник был очень распространенным атрибутом одежды.

В средневековье фартуки уже носили повсеместно, они были иногда особо модными аксессуарами, становились элементами национальной одежды. Кроме того их использовали во время работ по хозяйству, на кухне и в мастерских. Всегда проще снять передник, чем полностью менять рабочую одежду.

В давние времена обычно люди самостоятельно изготовляли одежду для себя и своей семьи. В наши времена проще, существуют предприятия, на которых можно заказать пошив фартука. Такие фирмы сделают качественные передники, в одном или нескольких экземплярах. При этом фартуки будут хорошо выглядеть, служить долго, и полностью выполнять свои защитные функции.

Появление колпака

Если история происхождения фартука затерялась в глубинах тысячелетий, то по поводу поварского колпака все более-менее ясно. Этот атрибут появился во времена Средневековья. Есть два мифа об его происхождении.

Согласно первой версии повара часто становились жертвами клеветы, их обвиняли в инакомыслии. Чтобы избежать наказания, которое во времена Средневековья было очень жестоким: забивание палками, колесование, сожжение, представители этой профессии прятались в храмах. Чтобы не выделяться среди монахов, они носили похожую одежду, в том числе и высокие колпаки. .Но есть более правдоподобная легенда. Английский король Георг Второй, живший в 17 веке, однажды обнаружил в своем супе муху. Этот так разозлило монарха, что он ввел при дворе должность инспектора по гигиене, а всех поваров обязалносить специальные колпаки. Интересный факт о профессии повара. С тех времен этот атрибут униформы практически не изменился.

1.Поисково-исследовательский этап

1.1.Обоснование возникшей проблемы и потребностей, , потребности и исследование

Я очень люблю шить. Долга не думая, я решила шить себе кухонный комплект, что необходимо было на кухне, ведь я люблю и готовить, помогать маме на кухне. Да, сошью фартук, колпак и прихватку для себя, и чтобы я смогла готовить на кухне, помогать маме. На уроках технологии мы всё это делали, но нужно, чтобы мой сюрприз был необычным. Придумала: украшу я свой кухонный комплект разноцветными лоскутками, изделие должно получиться ярким колоритным. Знаю, что мне предстоит трудная, но увлекательная работа. Назову комплект, раз уж он будет сделан из кусков различной формы, ***КРЭЙЗИ***! По моему мнению, необычное название, не так ли?

1.2.Цели и задачи проекта

Цель проекта: изготовить красивое,недорогое и оригинальное изделие,несложное, но интересное это будеткухонный комплект для кулинарных работ.

Задача проекта:

1)изучить историю;

3)шить кухонный комплект фартук, колпак и прихватки

4)воспитывать в себе целеустремлённость, усердие и терпение

5)привлечь внимание сверстниц к шитью.

Ход проекта:

1.Изучение литературы и Интернет - источников по теме.

2.Систематизация материала, отбор нужной информации.

3.Подбор необходимых материалов и инструментов для исполнения.

4.Изготовление кухонного комплекта

5.Демонстрация готовых изделий

1.3. Изучение истории и (эволюции) фартука, колпака и прихватки

Как правило, женщины редко приобретали прихватки. На этот подручный материал никогда не тратились! Прихватки всегда шились из остатков тканей, пряжи, старой одежды. Но сколько трогательности и души в этих изделиях! Наивны, просты, замысловаты...

И вот здесь начинается самое интересное в истории....та самая эволюция! Ведь отдавая так много времени кухне, женщины всегда старались украшать повседневные предметы домашнего обихода, подчиняя общему стилю, отдавая дань моде или собственному вкусу и мастерству.Рассвет пэчворка в 19 веке превратил эту безделицу в более удобную и декоративную вещь, одновременно. Экономные переселенцы в Америке, увлекаясь новым видом рукоделия, воплотили в прихватках всё многообразие блоков и стёжки.

Эволюция прихватки так удачно пересеклась со взлетом интереса к пэчворку и квилтингу...и прихватки стали шиться в огромных количествах. Большой удачей

считается у коллекционеров находка нескольких прихваток одного автора или одной семьи. Всего лишь прихватка? Артефакты!

Именно тогда какие-то формы стали наиболее распространенные. Хорошо прослеживаются повторяющиеся образы, которые шьются до сих пор.Прихватки получили тот самый узнаваемый облик!

И фактически превращаются в неизменный декоративный атрибут уютной кухни, занимая видное место на специальных держателях с крючочками (которые, к слову, так же коллекционируют).

Фартук (или передник) широко распространенная и почти не меняющаяся часть одежды с древних времен до наших дней. История его начинается с Древнего Египта. Уже в ранний период существования этой страны мужчины, состоящие на государственной службе, и пользовались примитивной драпировкой. Она прикреплялась спереди к поясу, который представлял собой узкую полоску кожи или связанные (сплетенные) тростниковые стебли.

С течением времени передник становится повсеместно распространенным видом одежды. Это был кусок ткани, средняя часть которой, собранная в складки, прикладывалась к корпусу спереди, остальная обертывалась вокруг тела и крепилась свободным концом, заправляемым за среднюю часть. Держался передник с помощью пояса. Средняя часть его имела трапециевидную, треугольную или веерообразную форму.

Эта часть одежды играла очень важную роль в церемониальном облачении правителей, о чем свидетельствуют многочисленные памятники.

Передник являлся также частью одежды других древневосточных народов. Так, например, он был широко распространен в Западной Азии.

С Востока передник «перекочевал» в Европу. На Крите и в Микенах в эпоху бронзы (XIX-XVIII вв. до н.э.) мужчины носили широкий кожаный пояс, которым вокруг бедер крепился передник. Он надевался таким образом, что спереди ниспадал углом, а его вертикальная кромка шла наискось от бедра к колену другой ноги. Ткань передника была украшена вытканным цветным узором.

А так же известно, что в Древней Греции мужчины сначала тоже носили передник, повязанный вокруг бедер, а поверх его надевали хлену (большой шерстяной платок). Позже передник стали повязывать поверх хитона.

Передник был характерной принадлежностью мужской одежды и у этрусков. По виду он напоминал критский, однако его надевали поверх блузы с рукавами. А у римлян передник известен только как часть одежды у жрецов, солдат некоторых вспомогательных видов войск и гладиаторов.

Начиная с эпохи средневековья передник, практически становится практически постоянной принадлежностью рабочей одежды. Повседневное платье во время работы следовало чем-то прикрывать. Передник носили кузнецы, сапожники, повара… Цеховые мастера считали передник неотъемлемой частью своей профессиональной одежды.

Женский передник со временем стал принадлежностью туалета замужней женщины. В XVI в. два передника составляли юбку. Он так же украшал жен именитых горожан. В Германии жены бюргеров носили фартуки (белые или цветные), иногда даже двойные (спереди и сзади).

Передник периодически входит в моду среди высших слоев населения. Француженки во времена правления Людовика XIV(1660-1710) дома и на прогулке повязывали маленький передник с богатой отделкой по краю. Иногда, правда, желая отдать дань моде, женщины совершенно не задумывались над тем, насколько комично это выглядит. По примеру городской знати стали расшивать и всячески украшать свои передники крестьянские девушки. Хитрая на выдумку европейская мода изобрела несколько видов передников для разных случаев жизни. Так, например, уважающая себя европейская женщина, когда выходила к столу, обязана была прикрывать платье большой салфеткой. Так появился специальный передник – таблье (от французского слова «стол»). Другой тип передника с похожим названием – таблион, но совершенно иной по назначению. Это передник для особо

торжественных случаев, пришиваемый к плащу спереди и сзади. Он был заимствован из церемониальной византийской одежды и для императора делался из шелковой парчи с узором, а для придворных – из гладкой, одноцветной материи, но затем освоился с новой для себя ролью модного аксессуара.

Если история происхождения фартука затерялась в глубинах тысячелетий, то по поводу поварского колпака все более-менее ясно. Этот атрибут появился во времена Средневековья. Есть два мифа об его происхождении. Согласно первой версии повара часто становились жертвами клеветы, их обвиняли в инакомыслии. Чтобы избежать наказания, которое во времена Средневековья было очень жестоким: забивание палками, колесование, сожжение, представители этой профессии прятались в храмах. Чтобы не выделяться среди монахов, они носили похожую одежду, в том числе и высокие колпаки. .Но есть более правдоподобная легенда. Английский король Георг Второй, живший в 17 веке, однажды обнаружил в своем супе муху. Этот так разозлило монарха, что он ввел при дворе должность инспектора по гигиене, а всех поваров обязал носить специальные колпаки. Интересный факт о профессии повара. С тех времен этот атрибут униформы практически не изменился.

1.4 Преимущества современного кухонного комплекта

1. Аккуратность
2. Яркость
3. Безопасность

1.5. Основные требования к изделию

Мое изделие должно быть красивым, аккуратным и отвечать требованиям современной моды.

1. Конструкция изделия должна соответствовать заранее продуманному эскизу.
2. Возникшие дефекты должны быть устранены в процессе работы.
3. Затраты на приобретение материалов должны быть минимальными

1.6.Эскизы

Модель№1 Фартук с нагрудником из хлопчатобумажной ткани двух цветов. Накладные карманы, пояс, бретели и оборка по низу фартука выполнены из синей однотонной ткани. Нагрудник и нижняя часть фартука выполнены из розовой ткани в небольшой горошек. Фартук предназначен для домашней работы

Модель№2 Фартук на поясе из хлопчатобумажной ткани двух цветов.

Фартук зеленого цвета. Линия низа фартука и накладного кармана, расположенного посередине нижней части фартука, закругленные. Карман отделан синей тесьмой. Пояс выполнен из синей однотонной ткани. Фартук предназначен для уборки квартиры.

Модель №3. Фартук зеленого цвета. Пояс, бретели, выполнены из зеленой ткани. Карман розового цвета. . Фартук предназначен для встречи гостейЯ выбрала модель№3.

Конструирование

1. Снятие мерок:

Ст = 28 см.

Сб = 35 см.

Дн =16 см.

Днч = 42 см.

2. Построение чертежа:

II. Технологический этап

2.1. Обоснование выбора инструментов, материалов

Таблица 1. Материалы и инструменты для «кухонного комплекта»

2.2.Технологическая карта изготовления изделия

Таблица 2. Последовательность изготовления работы «кухонного комплекта»

Технология изготовления:

Фартук

1). Раскрой деталей.

2). Обработка отдельных деталей.

- обработка нижнего среза оборки швом вподгибку с закрытым срезом,

-присбаривание оборки,

-обработка бретелей и концов пояса обтачным швом,

-обработка накладных карманов швом вподгибку с открытым срезом.

3). Соединение деталей.

-соединение оборки с нижней частью фартука стачным швом взаутюжку,

-обработка боковых срезов нижней части фартука швом вродгибку с закрытым срезом.

-соединение карманов с нижней частью фартука накладным швом,

- соединение бретелей с нагрудником,

-соединение нагрудника с нижней часть фартука и с поясом.

4). Окончательная обработка.

Колпак поварской

Первым делом нужно измерить голову с помощью гибкого сантиметра.

Обмеряется окружность головы от середины лба, огибая затылочную зону. Лента должна быть без натяжения. Эта мерка будет соответствовать размеру головы повара. Ровная часть колпака называется тулья. Ее размер берется по желанию, но минимум 7 см. Некоторые повара любят высокие цилиндры на голове. Во вторую очередь чертится на листе ватмана выкройка поварского колпака. Дальше по шаблонам переносят размеры на материал, лежащий на ровном столе, и вырезают ножницами детали будущего изделия. Следующим этапом будет наметывание сначала тульи, потом донышка и сшивание деталей вместе на швейной машинке. Последней частью работы будет процесс глажки готового головного убора.

Прихватки

1. Из картона сделать шаблоны.
2. Вырезать из ткани по шаблону квадратики.
3. Сложить детали лицевыми сторонами внутрь, совместив срезы, сметать.
4. Стачать детали, удалить нитки временного назначения.
5. Разутюжить припуски шва у заготовок.
6. Сложить получившиеся полоски лицевыми сторонами внутрь, сметать.
7. Стачать детали, удалить нитки сметывания.
8. Разутюжить припуски.
9. Отутюжить собранные детали.
10. На изнаночную сторону одной детали наложить прокладку и вторую деталь, совместив срезы, сметать.
11. Обработать края прихватки окантовочными полосками.
12. Пришить на уголок прихватки петельку.
13. Отутюжить готовое изделие

III. Заключительный этап

3.1.Экономический расчет проекта

Самостоятельно изготовленное изделие оказывается дешевле, чем

Всего мне потребовалось:

Ткань салатового и розового цвета, они уже были, поэтому покупать их ненужно было.

Нитки швейные двух цветов: одна катушка стоит 30рХ2=60р.

Электроэнергия: 60 Вт х 10ч х 2.49руб = 149руб 90коп.

Ветошь из домашних запасов

Итог: 149руб.90коп..+60руб.=209руб.90коп.чистая цена одного кухонного комплекта

Сравнив изготовленные изделия с образцами из магазина, можно сделать вывод, что моё изделие дешевле по стоимости. И такого фартука как у меня больше нет ни у кого.

3.2.Экологическое обоснование

Положительные стороны:

-материалы доступны;

-безопасные в применении;

-изготовление и эксплуатация изделия не повлекут за собой изменений

-в окружающей среде,нет нарушений в жизнедеятельности человека; -- является экологически безопасным продуктом

-дизайн изделия соответствует назначению.

Ткань хлопчатобумажная не оказывают отрицательного влияния на здоровье человека

3.3.Эстетическое обоснование

Кухонный комплект получился красивым и удобным. Выполнен из хлопчатобумажной ткани. Будет украшать интерьер нашей кухни. Комплект производит положительный эмоциональный эффект, выполнен с учетом направления моды и дизайна, надежен и удобен в эксплуатации.

3.4. Реклама

- - материалы доступны;
- - технология изготовления посильна;
- - ткань х/б безопасен в применении;
- - ткань х/б удобный в обращении;
- - соответствует назначению;
- - кухонный комплект оригинальный, а главное нужный;

Заключение

Кухонный комплект получился красивыми и удобными. Кроме того, они получились очень экономичными. Изготовить такие изделия было нелегко, но я справилась, а значит приобрела навыки шитья и буду дальше их совершенствовать. Моя работа очень понравилась друзьям и родственникам, многие увидели подобное изделие впервые и выразили желание получить такой подарок. Поставленная цель изготовить красивое, недорогое и оригинальное изделие, интересное в исполнении мне удалась осуществить и именно это я считаю огромным своим достижением и гордостью.Сделанные работы подтолкнули к поиску новых идей. Я настолько увлеклась, что ещѐ придумала идеи по шитью кухонных комплектов, и буду продолжать исследовать свою работу и в дальнейшем.

Подведение итогов:

1) Цели и задачи проекта Кухонный комплект реализованы полностью.

2) В ходе работы над проектом я узнала много нового.

3) Сделанные работы подтолкнули к поиску новых идей. Я настолько увлеклась, что ещѐ придумала ряд композиций по техникикрейзии продолжу дальше работать над этой темой, дальше исследовать лоскутное шитье.

Список использованной литературы:

1.Анна Зайцева Новые идеи для творчества.- ЭКСМО. Москва,2011г

2. Джулия Бантинг. Дизайн на кухне. Арт-родник, 2010г

3. http://stranamasterov.ru/ интернет ресурсы

4. Учебники по технологии 6-7 класс. В.Д. Симоненко.

5.http://www.myshared.ru интернет ресурсы

6..http://tehnologia.59442s003.edusite.ru/p61aa1.html

7.Литература 1.- Журнал Валя – Валентина; ЗАО «Гентер – Ова – Пресс», № 5, 2008.

8. Журнал DianaКреатив; ЗАО «ИД – КОН - Лига Пресс», № 12, 2012.

ЖУРНАЛЬНЫЙ СТОЛИК

Нургалиев Рамзиль Ранифович, ученик 11 класса
Научный руководитель: Калимуллин Раниль Нурисламович
МБОУ «Нуринерская СОШ» Балтасинского района

Актуальностью изготовления журнальных столиков был тот факт, что подобные изделия, очень востребованы в обществе, и являются как средством украшения интерьера, так и непосредственно вещью для его прямого назначения. Несомненно, они имеются, практически, во многих домах! Журнальные столики создают незабываемый уют в любом доме. Сегодня журнальный стол в гостиной - центральный элемент интерьера, определяющий уют помещения, от которого во многом зависит степень удобства и комфорта в часы отдыха. Желательно, чтобы стол журнальный был всегда под рукой - не вставая с дивана или кресла, мы могли бы дотянуться до любимых газет, журналов, книг, пульта от телевизора, а также расставленных на столе фруктов.

В преддверии новогодних праздников всегда встаёт вопрос о подарках близким людям. Мне хотелось удивить родных, сделать для них неожиданный подарок, который был бы полезен всей семье – журнальный столик для гостиной.

Я поставил перед собой задачу разработать и изготовить журнальный столик для газет и журналов. Она должна быть безопасна в пользовании, долговечна, сделана из доступных материалов. Также следует учитывать и принимать во внимание технологичность, экономичность и экологичность изделия.

В процессе изготовления этого изделия используются приобретенные знания, умения и навыки в области математики, физики и конечно же технологии. Изготовление шкатулки способствует закреплению ранее изученного материала таких тем, как «Разметка», «Пиление», «Точение», и «Отделка». Занятие по изготовлению изделий из дерева я нахожу очень интересным и увлекательным, которым я занимаюсь несколько лет. Увлечение это принесло мне большую пользу, так как я своими руками изготовил для себя и моей семьи, несколько полезных вещей.

Главным объектом исследования является - журнальный столик.

Цель проекта:

Изготовление журнального столика для гостиной.

Задачи:

1. Ознакомление с историей появления журнального столика;
2. Ознакомление с ассортиментом данного вида мебели;
3. Разработка эскиза и чертежа изделия;
4. Изучение свойств древесины, выбор инструментов для работы с этим материалом;
5. Приобретение навыков работы с древесиной.

Тема проекта найдена, объект работы выбран, далее все зависит от нашего усердия, терпения и умения.

Для этого необходимо принимать во внимание следующие факторы:

1.2 Историческая справка

Стол –глава интерьера, доказано исторически

Говорить о стульях и обойти своим внимание стол – невозможно. Он издавна считался самым значимым элементом обстановки. Его изобретателями были жители Древнего Египта, которым приписывается создание двух видов стола: обеденный стол и рабочий стол. Рабочий стол был мобилен – легко складывался и переносился с места на место. Небольшой деревянный стол для приема пищи имел круглую столешницу, которая располагалась на округлой же массивной ножке (прототип гефидона).Грекам принадлежит изобретение высоких столов подставок на трех ногах, которые служили для размещения сосудов с напитками. Трапезы же проходили за приземистыми столиками, которые по завершению приема пищи выносились из помещения. Для изготовления столов греки использовали мрамор, бронзу и дерево. Во времена Средневековья в обиход вошли модели

столов из дерева. Грубо сработанные массивные столы были насмешкой над утонченными античными силуэтами. Эпоха Возрождения стала новой точкой отсчета в истории древянного стола – они приобрели утраченное было изящество. Они вновь украшались резьбой, инкрустацией, варьировались формы столешницы (от традиционного круга до овала). Возродился интерес к рабочим столам (первоначально это были конторки, за которыми работали стоя, но постепенно их вытеснили более удобные модели, рабочая деятельность за которыми осуществлялась сидя).В восемнадцатом веке на мебельную сцену вышли элегантные туалетные столики, а также сервировочные столы, необходимые в столь важном для соблюдения этикета процессе – сервировке стола. Примерно в это же время в салонах вошли в моду жардиньерки – изящные столики с круглой столешницей, на которых размещали цветы. На Руси в общее употребление стол вошел в десятом веке. Именно тогда в жилищах простых крестьян стали врываться в земляной пол сделанные из глины столы. Дерево пришло на смену глине значительно позже.

1.3 Требования к творческим проектам

Из опыта работы с творческими проектами нам известно, что большинство из них носит материальный характер, поэтому, чтобы лучше ориентироваться в том, какие они должны быть, мы разработали требования к таким проектам. Проекты должны удовлетворять требованиям: прогрессивности, конструктивности, технологичности, надёжности, эргономичности, эстетичности.

Познакомимся с сущностью этих понятий:

Прогрессивность (функциональность) – стремление к достижению прогрессивных параметров, технического совершенства конструкции и её наибольшего соответствия заданными требованиям.

Конструктивность – достижение предельно возможной простоты и целесообразности конструкции, её максимальной компактности (малогабаритности) и минимальной массы, устранение промежуточных звеньев; рациональное расчленение конструкции на узлы и её транспортабельности.

Технологичность- обеспечение простоты и удобства изготовления, сборки и регулирования деталей, узлов и конструкций в целом, технологической преемственности изделия в производстве.

Надёжность – повышение эксплуатационных качеств изделия и чёткости его работы при нормальных режимах, гарантийной долговечности, простоты и безопасности монтажа и обслуживания.

Эргономичность – обеспечение удобства обслуживания и ремонта.

Эстетичности – достижение цельности, соразмерности и выразительности формы изделия, наилучшего её соответствия функции и назначению изделия (не в ущерб технологичности и экономичности).

Экономичность – обеспечение высокой экономической эффективности конструкции в производстве и эксплуатации.

1.4 Дизайн спецификация моего проекта.

Спецификация – это конкретный перечень того, каким критериям должна соответствовать разрабатываемое изделие для того, чтобы быть качественным. Если будет проведена хорошее исследование, то спецификация будет очевидна, и она может

1.5 Разработка идеи выполнения проекта

Теперь, когда я знаю какими качествами должно обладать мое изделие остается выбрать форму. Из справочников, книг и из интернета по декоративно- прикладному искусству собрал очень много материалов об этом. Мне необходимо определиться с выбором такого журнального столика, которая была бы оригинальной и красивой, невероятно привлекало к себе внимание.

Мне понравился журнальный столик показанная на рисунке №3 – ее форма , дизайн соответствует моим требованиям.

Анализируя весь собранный материал, кое где изменив детали, кое что добавив от себя я решил сделать журнальный столик похожий на изделие созданный из спилов дерева.

1.6.Краткое определение дизайнерской задачи.

При решении дизайнерских задач необходимо учитывать не только декоративно-художественную ценность изделия. Этот журнальный столик должен подходит в любой интерьер квартиры. Должен быть удобным в применении.

Стол журнальный, деревянный, выполненный в стиле природного стола. Предназначен для использования в интерьере гостиной. Конструкция столика состоит из четырех наименований деталей. Столешница круглой формы, край обработан фрезером, гармонирующим с общей конструкцией изделия. Столешница установлена на ножки, которые соединены между собой с помощью стойки. Ножки прикреплены на основание. Поверхность столешницы может быть использована для вазы, газет и журналов.

Изделие изготовлено из лиственницы и фанеры.

1.7. Требования, предъявляемые к изделию

Проектируя объект, следует учитывать его надежность, долговечность, универсальность, легкость и простоту сборки, предельную массу и габариты, требования дизайна (органичность и целость внешней формы, пропорциональность, гармоничность линий, объемных и цветовых элементов).

Экономическая оценка будущего изделия. Сделав экономический расчет на материалы, пришел к выводу, что стоимость изделия должен быть в пределах

800-900 рублей.

Экологическая оценка будущего изделия. При изготовлении журнального столика я использовал древесину. Дерево как художественный материал является природным, экологическим чистым сырьем, не оказывающим никакого вредного действия здоровью окружающих.

1.8. Выбор материала для изготовления изделия

Из возможных материалов (металл, древесина, пластмасса) наиболее приемлемой являются древесина, фанера, так как их стоимость относительно не велика, они легко обрабатываются, хорошо поддается художественной отделки.

Это может быть и сосна, ель, липа. Но, лучше выбрать древесину с красивой текстурой. К таким породам относятся лиственница, сосна. Журнальный столик из хвойных пород и хорошо высушенных досок будет долговечен и крепким..

1.9. Технический рисунок журнального столика

Зная конструкцию и определив материалы изделия, представим данные журнального столика в спецификации

1.10. Необходимые оборудования для изготовления изделия

Верстак, столярные инструменты, электролобзик, фрезерный станок, электродрель, шлифовальный станок, чертежные инструменты, набор сверл.

II.ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

2.1 Технология изготовления изделия.

Для изготовления изделия выполняются сборочные чертежи со спецификацией и чертежи его деталей, а также составляются технологические карты на каждую деталь.

При изготовлении отдельных деталей и при сборке изделия основные работы выполняются вручную (разметка, выпиливание, строгание) и ещё выполняются следующие работы: шлифование поверхности мелкозернистой шкуркой, выпиливание электролобзиком, фрезерование, сверление.

Для выполнения проекта, изготовления всех деталей изделия в школьной мастерской имеются все необходимые станки, инструменты и приспособления.

Если вы заинтересовались изготовлением данного изделия, то вам нужно не только правильно организовать рабочее место, но и подготовить необходимый инструмент для качественной и продуктивной работы.

Начнём с того, что для выполнения таких операций, как разметка и пиление, в данной работе, обязательно, будет необходим столярный верстак с зажимом, линейка, карандаш, шило, а также ножовка с мелким зубом для поперечного или смешанного пиления.

При выпиливании основания, ножек к журнальному столику понадобится электролобзик и струбцина для крепления заготовки к крышке верстака, а для отделки столешницы нужно приготовить фрезерную машину с набором фрез.

Столешница изготовляется путём склеивания спилов к фанере. В последствии, когда промежутки между спилами зальем эпоксидным клеем, понадобится ленточная шлифмашина для выравнивания поверхности столешницы.

Для сборки изделия используются саморезы по дереву и клей титан, а для отделки – лак глянцевый, кисть средняя для окраски столика. Лак наносится в два слоя.

Все работы должны проводиться в хорошо проветриваемом помещении с вытяжкой воздуха и качественным освещением.

Наибольшие трудности вызывает работа, связанная отделкой поверхности изделия и сборкой. Существует очень много способов отделки и сборки, а выбрать нужно наиболее оптимальный. Поэтому более конкретно проанализируем эти виды деятельности.

2.2 Варианты сборки и соединения деталей изделия.

Наиболее приемлимым для этого изделия является соединение на шурупах, на клею.

Варианты отделки изделия

Отделка - завершающая операция, в результате которой изделию придаётся окончательный вид. Существует много способов отделки, мы же рассмотрим наиболее традиционные, исполняемые вручную.

1. прозрачная, сохраняющая текстуру древесины;
2. непрозрачная, скрывающая текстуру и цвет древесины;
3. имитационная, которая воспроизводит текстуру и цвет древесины;
4. художественная.

К отделке предъявляется ряд требований. Вот основные из них:

1. под слоем лака рисунок древесины не должен теряться;
2. при окрашивании (морении) рисунок древесины не должен уничтожаться- это условие ограничивает глубину тона;
3. отделанная поверхность должна быть однородной, не допускаются потеки и пятна - условие определяет толщину лака;
4. отделка должна быть устойчивой к воздействию света, воды, жиров и не стираться со временем.

2.3 Правила техники безопасности при ручной обработки древесины

До начала работы

1. Наденьте спецодежду (фартук с нарукавниками или халат) и головной убор (берет или косынку). Тщательно подберите волосы и заправьте концы косынке.

2. Проверьте наличие инвентаря (сиденье, щетка-сметка, совок), исправность верстака (зажимные коробки, упор для пиления, зажимные клинья, приспособления для чертежа).

3. Разложите на верстаке инструменты индивидуального пользования в порядке, установленном учителем. Удалите с верстака все лишнее.

Во время работы

1.Надежно закрепите обрабатываемый материал (древесину) в зажимах верстака.

2. Пользуйтесь только исправным, хорошо налаженным и наточенным инструментом. Используйте инструмент только по назначению.

3. Работайте строгальными инструментами, имеющими исправные рожок (шерхебель, рубанок, фуганок) или вывеску (зензубель, калевка, галтель) и округлую и гладкую заднюю часть колодки. Расщепленные части стругов немедленно заменяйте. Ручки инструментов должны быть удобными для работы.

4. Технологические операции (пиление, долбление, сверление, соединение деталей) выполняйте на верстаке в установленных местах, используя приспособления, упоры,

подкладные доски.

5. Не допускайте захламленности верстака отходами, стружками. Своевременно возвращайте учителю инструменты общего пользования.

6. Не отвлекайтесь во время работы, следите за правильными приемами работы.

7. Применяйте при запиливании направитель для опоры полотна инструмента.

8. Очищайте струги (рубанок, шерхебель, фуганок) от стружек деревянными клиньями.

9. В случае порчи инструмента во время работы немедленно замените его.

После окончания работы

1. Проверьте состояние инструментов и в случае неисправности доложите учителю.

2. Приведите в исправное состояние инструменты (снимите заусенцы на молотке, зубиле, кернере, очистите напильники от стружки).

3. Тщательно уберите рабочее место (стружку и опилки не сдувайте и не смахивайте руками). Отходы сложите в специальный ящик.

4. Положите инструменты в порядке, установленном учителем.

5. Приведите себя в порядок.

6. Из мастерской выходите только с разрешения учителя.

Правила техники безопасности при обработке древесины электроинструментом.

При работе ручными электроинструментами необходимо убедиться что они заземлены. Начинать и производить работу можно только убедившись в полной исправности электроинструмента и в надежном закреплении режущего инструмента. При включенном электродвигателе запрещается устранять неисправности. При всяком ремонте необходимо отсоединить питающий шнур от сети. Включать электродвигатель следует только перед самым началом рабочей операции. При всяком перерыве в работе двигатель должен быть выключен. Необходимо следить за исправностью изоляции питающего шнура, не допускать его перекручивания. Питающий шнур не рекомендуется прокладывать через подъездные пути и в местах складирования материалов. Если же избежать этого невозможно, шнур необходимо подвешивать или прикрывать досками, чтобы надежно защитить от повреждений. Не разрешается оставлять без надзора электроинструмент, присоединенный к электросети; смену каких-либо частей инструмента нельзя производить при включенном в сеть электродвигателе.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

3.1 Время изготовления

Для изготовления журнального столика потребуется 17-20 часов времени.

3.2 Экономические расчеты

Чтобы подсчитать затраты на изготовление столика нужно знать стоимость материалов, из которых изготавливаются изделия, затраты на электроэнергию, на амортизацию (износ) оборудования и отчисления на зарплату.

Все детали изделия изготовлены из древесины. Сначала находим объем всего использованного материала. Для этого находим объем каждой детали по формуле: V = axbxs, где V – объем, s – толщина, a – длина, b – ширина. Затем сложив объемы всех деталей вместе находим объем всего использованного материала.

Для изготовления столика я использовал всего V_1= 0,0085 $м^3$ доски . Цена 1 $м^3$доски обрезной 4500 рублей , отсюда цена всей использованной доски S = 0.007 Х 4500 = 31.50 рублей. S_2=0.058 $м^2$ фанера. Цена с толщиной 10мм - 65.35 рублей.. Цена пиломатериалов составляет 96.85 рублей.

Энергозатраты(мощности электроинструментов умножаем на использованное время) составили 0.4 кВт*час х 2.15 руб.=0.86 руб.

Для сборки изделия использовал 18 саморезов. Цена 1самореза 0.40 рублей. Цена использованных саморезов С = 18 * 0.4 = 7.2 руб.

Для заливки пустот между спилами использовали эпоксидный клей

Цена одного тюбика(280 гр.)-135 рублей. Расход-5 тюбиков:675 рублей.

Для отделки изделия я использовал 250г лака. Цена 1кг лака 220 рублей, отсюда С= 0,25 * 220 = 55 руб.

Общие затраты на изготовление изделия:

С = 96.85 + 0.86+7.2 + 675 + 55= 834.91 руб.

Для изготовления журнального столика потребуется 834.91 рублей.

3.3 ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРОЕКТА

Изготовление журнального столика, учитывая только цену использованного материала и энергозатрат обошлось в 834.91 рублей.

С экономической точки зрения это для меня очень выгодно, так как в магазине похожий журнальный столик стоят примерно 2000-2200 руб. Учитывая все это, мою работу можно оценить в 1161 рублей. Если сравнить это цену с себестоимостью изделия то я получаю хорошую выгоду, а эта ощутимая выгода для семейного бюджета.

3.4 Экологическая оценка проекта

При изготовлении журнального столика я использовал древесину. Дерево как художественный материал является природным, экологическим чистым сырьем, не оказывающим никакого вредного действия здоровью окружающих.

Мой проект не вносит никаких существенных изменений в окружающую среду.

3.5 ОЦЕНКА ИЗДЕЛИЯ

Я остался довольным своей работой. Но в изготовлении изделий есть как положительные, так и отрицательные стороны.

Положительные стороны проекта:

- цель достигнута;
- материалы доступны;
- технология изготовления посильна;
- дизайн изделия соответствует назначению;
- изделие имеет низкую себестоимость.

Отрицательные стороны: -1) производство получилась не безотходным; 2) дороговизна эпоксидного клея.

Использованная литература:

1. « Школа и производство» №4, 2014 год, Издательство « Школа – Пресс» 2014.
2. Технология 7 кл., издательство «Вентана- Граф» 2014
3. « САМ» журнал для домашних мастеров. Ю.С. Столяров, Москва 2015
4. «Столярные и токарные работы», издательство «РИПОЛ классик», Москва 2008
5. «Народные промыслы» А.Клиентов, Москва 2014
6. Электронная библиотека по технологии

ЮЛ ЙӨРҮ ӘЛИФБАСЫ

Нургаянова Зәлинә,2нче сыйныф укучысы,

Фәнни җитәкче: Нургаянова Гөлназ Зиннур кызы

Т РКукмара муниципаль районы “Пычак урта мәктәбенең

Арпаяз авылы филиалы муниципаль бюджет гомуми белем учреждениесе”

Һәр баланың тормыш юлы балалар бакчасыннан , мәктәптән башлана. Монда алган тәрбия кешене гомере буе озатып бара.

Сау-сәламәт кеше гел юлда, хәрәкәттә. Тормыш шуңа көйләнгән. Әмма көйләнгән тормыш уяулык тәлап итә.

Соңгы елларда транспортның күбәеп китүе юл һәлакәтләрен арттырды. Имгәнүчеләр һәм игътибарсызлык корбаннары арасында балаларның күп булуы бигрәк тә аяныч.

Һәлакәтләрнең сәбәпләре дә күп төрле: балаларның игътибарсызлыгы, юл кагыйдәләрен үтәргә теләмәүләре, юлда дөрес йөрмәве, иң гади юл билгеләрен дә белмәүләре.

Бөтен кешенең дә сау-сәламәт булып яшисе килә. Һәркем яшәү өчен көрәшә. Шуңа күрә дә бала чактан ук юл кагыйдәләрен өйрәнүне , юл кагыйдәләренә буйсынуны, аларны үтәүне кертергә кирәк.

Мәктәпкәчә белем бирү учреждениясендә моның буенча эш алып бару, төрле чаралар үткәрү, балаларга юл кагыйдәләрен һәм билгеләрен өйрәтү, төгәл үтәргә күндерү, игътибарлы булырга, иптәшләреңә ярдәм күрсәтә белергә өйрәтү максатыннан эшләнә.

Гади чаралар, дәресләр итеп кенә үткәрмичә, төрле кызыклы методлар куллану балаларның игътибарын тагын да җәлеп итә.

Яраткан әкият геройлары, яраткан язучыларыбыз һәм шагыйрьләребезнең кызыклы геройлары белән булган төрле хәлләр, ялгышларны аңлау, төзәтү балаларның хәтерендә кала һәм юлда дөрес йөрергә, игътибарлы булырга ярдәм итә, өйрәтә.

Проектның актуальлеге. Даими үсә һәм катлаулана барган транспорт мөхите шартларында балаларның тормышын һәм сәламәтлеген саклау, балаларны юл хәрәкәтендә хәвефсез катнашырга әзерләү.

Проектның максаты. Балаларның уй-фикер, хәтер күзаллауларын үстерү; таныпбелүгә кызыксынулар тәрбияләү; иҗади сәләтләрен арттыру, юл йөрү кагыйдәләрен төрле ситуациядә куллана белүләрен үстерү.

Проектның бурычлары.

Өйрәтү.Транспорт йөртүче һәм җәяүле функцияләрен башкару турындагы белемнәр һәм күнекмәләрне системалаштыру; балаларны юл киселешләре, юл тамгалары белән таныштыру.

Үстерү. Игътибар, күзәтүчәнлек, хәрәкәт координациясен формалаштыру, проблемаларны мөстәкыйль рәвештә хәл итү һәм транспорт йөртүче, җәяүле буларак үз гамәлләре белән идарә итү күнекмәләрен формалаштыру.

Тәрбияләү. Урамда, транспортта дисциплиналылык һәм үзеңне тоту культурасын тәрбияләү, укучыларда үз тормышларына карата сакчыл караш булдыру.

Проблема сайлау.

Дөньяда бик күп төрле проблемалар булырга мөмкин. Һәм аларны чишү юллары да була. Иң беренче чиратта әйбәтләп уйлап эш итәргә кирәк.

Менә минем дә алдымда проблема тора. Мин үземә, классташларым белән бергәләп уйнарга, үз кулларым белән ясалган өстәл уены ясарга җыенам. Ул уен матур, сыйфатлы һәм файдалы булып булып чыгар дип уйлыйм.

Фикерләрне ачыклау.

Балаларның гомерен һәм сәламәтлеген саклау - безнең милләтебезнең киләчәген саклау дигән сүз ул. Бу проблема бүгенге көндә бик киеренке хәлдә. Балалар белән булган юл – транспорт һаләкәтләре, авыл җирлегендәге юл билгеләренең булмавы, укучыларның юл билгеләрен практикада куллана белмәүләреннән килеп чыга.

Мин үз эшемнең матур һәм файдалы булып чыгуын, классташларыма юл йөрү тамгаларын өйрәнергә булышуын телим һәм мин тырышачакмын

Проектның төп өлеше

Юл билгеләре тарихы

Беренче машиналар барлыкка килгәнче үк ,1529 елда франция патшасы Франциск I юл хәрәкәтен тәртипкә салу указын гамәлгә кертә. Ул җәяүле һәм атта йөрүчеләргә кагылган. Дөресрәге, урамнарда узуны һәм борылуны рөхсәт итми иде.18 гасыр урталарында беренче пар ярдәмендә йөрүче машиналар күренсә, 19 гасырда инде газ һәм электр ярдәмендә йөрүче машиналар барлыкка килә . Бу машиналар белән бергә беренче юл билгеләре дә барлыкка килә. Мәскәүдә исә беренче юл билгеләре 1933 елда күренә башлый. 1949 елда, Икенче Бөтендөнья сугышы тәмамланганнан соң, Бөтендөнья илләре өчен Бердәм Юл йөрү кагыйдәләре системасы кабул ителә. Сезнең белүегезчә, хәзерге вакытта расланган һәм кабул

ителгән 250 юл йөрү билгесе бар. Билгеләр буталып бетмәсен өчен аларны 7 төркемгә бүлгәннәр.

Проект өчен материал туплау .

Уенның атрибутларын ясау өчен эш кораллары һәм җайланмалары тиешенчә итеп куелган өстәл кирәк.

Эш урынында бары тик хәзер эшләнәсе эш өчен кирәкле кораллар, җайланмалар һәм эшкәртеләсе детальләр генә булырга тиеш. Барлык эш өстәлдә башкарыла, эшкәртү детальләрен күз алдында тоту уИнтернет челтәреннән, мәктәп китапханәсеннән юл тамгалары, аларның төрләре турында укып өстәмә мәгълүмат туплады. Сыйныф сәгатьләрендә юл йөрү кагыйдәләре кичәләре үткәрдек, һәм түбәндәгеәрне белдек.

Бу юл билгеләре бездә генә түгел, чит илләрдә дә кулланыла һәм алар бөтен җирдә бертөрле. Урамнар буйлап трамвайлар йөри, автомобильләр, автобуслар, троллейбуслар чаба башлагач, урамнарны сөйләшергә өйрәтергә кирәк була. Бу юллар телендә дөньядагы барлык илләрнең дә урамнары машина йөртүчеләр һәм җәяүлеләр белән сөйләшә. Кеше укырга өйрәнгәндә, аңа хәрефләр күрсәтәләр. Хәрефләрдән сүзләр, сүзләрдән җөмләләр төзелә. Юллар теленең дә хәрефләре бар. Ул юл билгеләре. Ләкин алардан сүзләр төзеп торасы юк. Бер билге-юл сигналын аңлата. Бу сигналлар зәңгәр һәм кызыл каймалы түгәрәкләр, өчпочмаклар, турыпочмаклар... Алар тикмәгә генә шундый формада, төстә түгел. Һәрберсенең үз мәгънәсе бар. Кайберләре “Сак бул” дип кисәтә, кайберләре “Керү яки хәрәкәт тыела”, “Үтү юлы ябык” дип күрсәтә. Ә кайберләре күрсәтелгән юнәлештә барырга рөхсәт итәләр һәм боралар, ә бер төркем билге кешеләргә хезмәт күрсәтү өчен куелган.

Уен атрибутларын ясау.

Юл йөрү билгеләренең тарихы, килеп чыгышы һәм алар турында мәгълүмат туплаганнан соң, без уен атрибутлары ясарга керештек. Беренче эш итеп юл билеләреннән карточкалар ясап, аларны кистек, скотч белән ябыштырдык. Артларына кечкенә генә липучкалар ябыштырып чыктык. Карточкаларны салыр өчен коробка ясап, тышладык. Уенның төп өлеше өчен ковролиннан нигез ясадык, аның өстенә тамгаларны беркетер өчен икеяклы липучка беркеттек.

Ниһаять, эш тәмамланды. “Юл йөрү Әлифбасы” кысаларында ясалган уен әзер. Уенны берничә төрле вариантта (кушымта №2) уйнарга мөмкин. Уенны уйнау үзем һәм иптәшләр өчен кызыклы, файдалы булсын өчен юл билгеләре турында бер- беребезгә табышмаклар, кыска шигырьләр әзерләдек.

Проектның нәтиҗәлелеген бәяләү.

Укучыларның үзләштерү дәрәҗәсен билгеләү өчен сораулар җыелмасы формасында белем һәм күнекмәләрне билгеләү критерийлары ясалды:

1. Күзаллау формалашу дәрәҗәсе
- транспорт чаралары турында
- урам чатлары төрләре
- җәяүлеләрнең юл арткылы дөрес чыгуы

2. Юл билгеләре турындагы белемнәр
- кисәтү билгеләре
- өстенлеккә ишарә итүче билгеләр
- тыючы билгеләр
- боеручыбилгеләр
- мәгълүмат бирүчебилгеләр
- сервис билгеләр

3. Балаларның үз-үзләрен тоту культуралылыгы
- урамда - транспортта.

Йомгаклау

Менә инде минем уеным әзер. Мин бу уенны зур көч белән ясадым. Уен сыйфатлы, матур килеп чыкты. Миңа бик тә ошады. Без аның белән тәнәфесләрдә иптәшләрем белән уйнаячакбыз. Юл йөрү кагыйдәләре турындагы белемнәребезне камилләштерәчәкбез.

Ясаган уеныбыз иптәшләремә бик ошады. Минем нәни кулларым нинди матур, файдалы уен ясады!

Уңай яклары:

- Эшләү бер дә авыр булмады.
- Әйләнә-тирә дәресендә, буш вакытта уйнар өчен менә дигән материал.
- Юл тамгалары турындагы белемемне тагын да арттырдым, тирәнәйттем.

Тискәре ягы:

- Вакытлар үтү белән кәгазь төсен югалтачак, таушалачак

Кулланылган әдәбият:

1. Балаларны юл йөрү куркынычсызлыгы кагыйдәләренә өйрәтү. Ф.Ф.Харисов, Ю.Н. Гобанов. КАЗАН - 2005

2. Волков С. Книга о правилах дорожного движения для младших школьников.

3. Лиходед В.И. Уроки светофора. Стихи для детей. – М.: Просвещение.

4. Основы безопасности жизнедеятельности. 2 класс. Материалы к уроку: Пособие для учителя.- Харьков: Веста: Издательство «Ранок», 2001

5. «Пешеходу-малышу»[Изоматериал]: комплект из 8 открыток, 2006

Р.Ш. Әхмәдиева, С.А. Бикчәнтәева, М.Х. Вәлиева, Е.Е. Воронина, А.Н. Сахапов, Т.Т. Федорова «Кече яшьтшге мәктәп укучыларын юлларда хәвефсез тоту кагыйдәләренә өйрәтү». КАЗАН 2010

6. Тошева Л.И. Основы безопасности дорожного движения: 1-4 классы.-М.: ВАКО 2011. -240 с. (Мастерская учителя)

Интернет ресурслар:

Дорожная грамота детям http://zanimatika.narod.ru/OBJ1.htm

Загадки по ПДД http://www.stella.or.kz/razvivayshiezanyatia.html

Викторина по ПДД http://www.stella.or.kz/razvivayshiezanyatia.html

Развивающие занятия http://www.stella.or.kz/razvivayshiezanyatia.html

ӘБИЕМ САНДЫГЫ

Нуреева Инзилә, 2 нче сыйныф укучысы

Фәнни җитәкче: Мөбәрәкова Гөлнара Рамазан кызы

РТ Кукмара районы “Ядегәр урта гомуми белем бирү мәктәбе”

Татар халкы бик күп тормыш сынаулары үтеп, бүгенге көнгә дә килеп җиткән. Кайчандыр югалуга дучар ителгән милләт туган телен саклап кала алган. Гасырлардан-гасырга, буыннан-буынга, әби-бабайдан әти-әнигә, әти-әнидән балага үзләренең борынгы бәйрәмнәрен, гореф-гадәтләрен, йолаларын югалтмыйча тапшырып килгән, һәм алар, күпмедер дәрәҗәдә үзгәреп, югалып бетә язып, безнең көннәргә дә килеп җиткән.

Татар халкының борынгыдан килгән ел фасылларына бәйле Сабантуйлары, Нәүрүз бәйрәмнәре; ислам диненә бәйле Рамазан һәм Корбан бәйрәмнәре; йолаларга бәйле каз өмәсе, исем кую, туй мәҗлесләрен уздыру, кеше күмү, сөннәткә утырту; аулак өйләр, утырмалар бүгенге көндә дә сакланган.

Мин дә милли бәйрәмнәр белән кызыксынам. Шуңа күрә милли бәйрәмнәр, татар халкының гореф-гадәтләренә багышланган материалларны туплап, лэпбук ясап, шунда җыеп барырга булдым. Иҗади эшемне “Әбием сандыгы” дип атадым. Бу сандыгымда дуслар, әти-әниләр, әби-бабайлар һәм укытучылар өчен кирәкле материаллар тупланачак һәм милли бәйрәмнәр, гореф-гадәтләр турында алга таба да тулыланып барачак.

Актуальлеге: бу эшемнең темасы бик актуаль, чөнки һәр кеше үзенең халкының милли бәйрәмнәрен, культурасын, традицияләрен белергә тиеш.

ӘЗЕРЛЕК ЭТАБЫ

Минем алдыма иҗади проектны сайлау проблемасы килеп басты. Бөтен вариантларны да караганнан соң, материалларны туплау өчен лэпбук ясарга булдым. Карап торышка бу бик җиңел эш кебек тоела, ләкин бик күп вакытны сарыф итә. Шулай ук зәвык таләп итә. Мин барлык фантазиямне һәм иҗатымны күрсәтергә, бөтен кешене гаҗәпләндерергә булдым.

Иҗади проектның максаты итеп борынгыдан килгән милли бәйрәмнәр турында мәгълүмат җыю һәм ул җыелган материалны лэпбук ясап тутыру дип алдым.

Максаттан чыгып, үз алдыма түбәндәге бурычларны сайладым:

- халык традицияләрен күзаллау;
- милли бәйрәмнәрдән Сабантуй, Карга боткасы, Каз өмәсе, Нәүрүз белән танышу;
- эстетик зәвык һәм иҗадилыкны үстерү;
- эш сөючәнлек, пөхтәлек тәрбияләү

Тарихи белешмә

Лэпбук — төрле темаларга багышланган һәм төрле формаларда эшләнгән, информацияне үз эченә рәсемнәр, плакатлар, диаграммалар, графиклар формасында туплаган кисәле һәм тәрәзәле китапчыклар коллекциясе яки портфолио. Лэпбукны кеше үз куллары белән кисеп, ябыштырып, тегеп, бер бербөтен формага китерә. Бу инде фантазиядән тора. Аны төрле төсләр һәм формалар белән ясарга була. Нигез булып катыргы яисә каты кәгазь тора. Ул укучының белемен, иҗади сәләтен үстерү өчен, кругозорын баету өчен җыелма образ булып тора.

Лэпбуклар безнең тормышка әле кптәп түгел генә килеп керделәр. Ә иң мөһиме, ул укучылар өчен бик бай материал булыр тора.

Башлангыч идеяләр. Мин эшкә керешкәнче, интернеттан төрле лепбук формалары карап чыктым. Алар барысы да миңа бик ошады.

Иң яхшы идеяне сайлау. Милли орнаментлар, бизәкләр белән танышу минем күңелемә бик якын. Бигрәк тә милли киемнәр һәм бәйрәмнәрне яратам. Лэпбук ясау минем яшь үзенчәлегемә туры килә. Шуңа күрә яраткан темамны иҗади итеп эшләргә була. Мин моңа әзер. Темам “Әбием сандыгы” булгач, лэпбукны да сандык кебек эшләргә кирәк дигән нәтиҗәгә килдем.

Дизайн спецификация

Лэпбукны ясый башлаганчы күп сорау туа:

5. Ничек итеп ясарга

а) нигез итеп нинди материал алырга;

б) лэпбукны ясау;

в) тышлау технологиясе;

6. Эш кораллары, җайланмалар.

7. Ничек урнаштырырга, күләме, формасы.

ТЕХНОЛОГИК ЭТАП

Технологик карта. Лэпбук ясау технологик карта ярдәмендә ясала. Эш тәртибе түбәндәгечә башкарыла (кушымта 2):

- печенье коробкасын яшел тукыма белән тышлау өчен тукыманы үлчәү, кисү, ябыштыру;
- челтәр лента ябыштыру;
- әзер орнаментлар ябыштыру;
- фоамираннан кисәчекләр, шаблон ярдәмендә түбәтәй, читекләр ясау;
- энием ярдәмендә милли киемнәр тегү;
- интернет чыганаклардан милли бәйрәмнәр, гореф-гадәтләр турында материаллар, фотолар туплау;
- аларны кисәчекләргә урнаштыру;
- әзер материалны лэпбукка тутыру;
- иҗади эшемә карап шатлану.

ЙОМГАКЛАУ ЭТАБЫ.

Лэпбукны ясар өчен чыгым бик күп булмады. Клей, челтәр лента, әзер орнамент, фоамиран, әзер кисәкчекләр сатып алдым. Төрле төстәге тукыма, катыргы коробка үземдә бар иде.

Бу лэпбукны ясау барлыгы, үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә, 335 сумга төшә.

Бу лэпбукны эшләгәндә бернинди дә экологик яктан зыянлы булган материал кулланылмады. Тукыма, кәгазь, катыргы белән без көн саен эшлибез. Фоамираннан әйберләр ясау хәзерге заман кулланылышында.

Экологик яктан фоамираннан ябыштырып ясалган әйберләрнең сәламәтлек өчен бернинди дә зыяны юк, киресенчә, ул кәефне күтәрә, күңелне тынычландыра.

Төрле материаллар белән эшләгән вакытта санитар – гигиеник таләпләрне төгәл үтәргә кирәк. Куркынычсызлык кагыйдәләрен дә тиешенчә белү һәм үтәү мәҗбүри. Шулай ук, эшкә керешкәнче, эш урынын әзерләргә кирәк.

Эшкә үзанализ

Ясалган лэпбук иҗади, вакытны һәм акча ягын күп сарыф итмичә бик матур һәм эчтәлекле килеп чыкты. Бүлмәдә мондый бай эчтәлекле, күп итеп материал туплаган, ә иң мөһиме, дәресләрдә һәм дәрестән тыш чараларда рәхәтләнеп кулланырга була торган лэпбук барлык кешеләрне дә сөендерер.

Мин бу проектның темасын алып дөрес эшләдем дигән нәтиҗә ясадым. Әгәр дә без үз алдыбызга максат итеп матур, эчтәлекле һәм оригиналь әйберләр ясауны куябыз икән, без һичшиксез моңа ирешәяәкбез. Бары тик теләк, тырышлык, фантазия, кызыксыну кирәк. Бу иҗади эшне бер җирдән дә сатып алып булмый. Мин горурланып әйтә алам: "Мин булдырдым!". Үземнең шушы эшләгән эшемнән мин тәм табам. Сокланып карап туя алмыйм. Алга таба да милли бәйрәмнәр, йолалар, халык авыз иҗаты турында материаллар туплаячакмын.

ЙомгаклауБу эшемне башкарганда мин милли бәйрәмнәр, йолалар, халык авыз иҗаты, иҗади проект эшчәнлеге турындагы белемнәремне тагын да баеттым. Күләмле эшне башкарып чыгуда үземне, үземнең көчемне сынадым.

Кулланылган әдәбият:

1.Бикбулатова М.З. Чигәргә өйрән.-Казан:Тат.кит.нәшр.,1970.-67б.

2. Исламов Ф.Ф. Мәктәптә халык авыз иҗаты әсәрләрен өйрәтү. Казан -1988

3. Сергеева Н.Г. Тылсымлы энә.-Казан:Тат.кит.нәшр.,2001.-24б.

4. Сергеева Н.Г.Әбиемнең сандыгы.-Казан:Тат.кит.нәшр.,1995.-32.

5. "Сөембикә", "Мәгариф" журналлары

6. Интернет-чыганаклар.

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ЙОЛА-БӘЙРӘМЕ-КАРГА БОТКАСЫ

Рамазанова Чулпан, 4 нче сыйныф укучысы

Фәнни җитәкче: Рамазанова Фәйрүзә Гарифҗан кызы

МБГБУ "Куныр урта гомуми белем бирү мәктәбе"

"Хәтердән башка йолалар, тәрбиядән башка рухи хәзинә, рухи хәзинәдән башка шәхес, ә шәхестән башка халык – тарихсыз," - дип әйтелә халык мәкалендә.

Һәр милләт үз җирлегендә барлыкка килгән һәм буыннан-буынга күчә торган гореф-гадәтләрен, кешеләрнең яшәү рәвешләрен, йола-бәйрәмнәрен сакларга омтылган. Тормыш–көнкүрештә билгеле бер йолалар үтәү, гореф-гадәтләрне тоту һәм бәйрәмнәр үткәрү барлык милләтләргә дә хас. Ул әлеге милләт мәдәниятенең мөһим бер өлеше булып исәпләнә. Гореф-гадәтләр борын-борыннан халык тарафыннан үтәлеп килә торган бәйрәмнәрне, йолаларны үз эченә ала.

Халык бәйрәмнәре, йолалары – кешене тормыш тәртипләренә һәм таләпләренә күнектерергә ярдәм итә. Эш шунда ки, ул бәйрәмнәрне халыкның олысы-кечесе бергәләп уздыра. Яшь буын бәйрәмдә катнашу тәртибен кечкенәдән үк өйрәнеп үсә. Һәр кеше, табигый рәвештә, үз-үзен тоту гадәтләрен үзләштерә, милли тәрбия ала. Бу гадәтләр югалмасын өчен без аларны онытмаска, хөрмәт итәргә, белергә тиеш. Аларны белсәк, безнең телебез дә югалмас, сакланыр.Шуңа күрә хәзерге заманда бу бик актуаль проблемаларның берсе дип уйлыйм.

Проект эшенең максаты: балаларны татар халкының йола-бәйрәме – “Карга боткасы” белән тирәнтен таныштыру, аларның халык тормышындагы үзенчәлекле урын алып торуын ачыклау.

Бурычлар. 1.Халкыбызның милли традицияләрен торгызу, саклау максатыннан ел фасыллары белән бәйләнешле йола-бәйрәме – “Карга боткасы” белән балаларны таныштыру.

2. Татар халкының милли бәйрәмнәре, йола-уеннары, гореф-гадәтләре аша балаларның аралашу, коммуникатив осталыгын, сөйләм телен үстерү.

3. Укучыларда уен-бәйрәмнәргә карата кызыксыну уяту.

Проектның төре: танып-белү, иҗади.

Эзләнү эшенең предметы: татар халкының йола-бәйрәме - “Карга боткасы”.

Эзләнү эшенең объекты: татар халык авыз иҗаты, гореф-гадәтләр, йолалар.

Баланың яше: 4 нче сыйныф, 10 яшь.

Проектны башкаруда фәнни җитәкченең роле: балаларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алу, танып-белү процессында укучыларның кызыксыну хисләрен үстерү максатыннан кирәкле шартлар тудыру, эзләнү эшчәнлегенә этәргеч бирү ситуациясе булдыру.

Укучының роле: проектның актив катнашучысы булу, барлыкка килгән проблемаларны чишү, кыенлыкларны җиңеп чыгу юлларын табу.

Проектны тормышка ашыру принциплары:

- системалылык;
- фәнни чыганак белән эшләү, эзләнү, материал туплау;
- яшь үзенчәлекләрен исәпкә алу;
- баланың шәхесен хөрмәтләү;
- бала белән сыйныфта, гаиләдә, әйләнә-тирәдәге өлкәннәр белән үзара аралашу һәм хезмәттәшлек итү эшчәнлеге оештыру.

Проектның тематикасы: әхлак тәрбиясе һәм эстетик белем. Проблема: татар халкының йола бәйрәме - “Карга боткасы” ничек үткәрелгән. Проектның актуальлеге: татар халкының гореф-гадәтләрен, милли бәйрәмнәрен белү кирәк дип уйлыйм. Мин алар белән кызыксынам. Шуңа күрә дә шушы теманы сайладым. Үземнең эшемдә мин йола бәйрәме – “Карга боткасы” на, аны үткәрү тәртибенә тукталып китәргә уйладым. Сыйныфташларымны кызыксындыру өчен, бәйрәм турындагы мәгълүматны лэпбукка тупладым һәм анда җыйган материаллар белән таныштырдым.

Гипотеза. Мин проект эшемнең темасын бүгенге көндә кирәкле дип саныйм. Чөнки әби-бабайлар исән вакытта гына татар халкының йола бәйрәмнәренең безнең җирлектә ничек үткәрелүе турында материал туплап була.

Лэпбуктагы тупланган белемнәремне мин сыйныфтан тыш эшләрдә, әти-әниләр алдында чыгыш ясаганда һәм “Карга боткасы” бәйрәме үткәргән вакытта да куллана алам.

Шулай ук сыйныфташларымны җәйге ял лагеренда үткәргән чараларда, татар халкының авыз иҗатының төре - балалар фольклоры үрнәкләре белән якыннан таныштырганда, миңа лэпбукны методик ярдәмлек итеп куллану мөмкинлеге туа.

Төп өлеш. Буыннардан буыннарга күчерик без, халкыбызның затлы мирасын.

Мин еш кына ап–ак чәчле, ак яулыклы 70 яшьлек әбием белән сөйләшеп утырырга яратам. Алар яшь чакта уздырылган бәйрәмнәр, гореф-гадәтләр, йолалар турында сөйләгәндә әбиемнең ягымлы йөзе тагын да җанлана, күзләре яна башлый, тавышы көрәя. Әйе, күңелле,

бик күңелле итеп яшәгән бит безнең әби – бабайларыбыз. Тырыш хезмәттән соң рәхәтләнеп, чын күңелдән ял итә белгән. Тәртип бозулар да булмаган. Халыкның күңеле саф, чиста булган. Кунак булып килгәннәргә кадер-хөрмәт күрсәткәннәр. Ипи-тоз, якты йөз белән каршы алсалар, шундый ук ягымлылык белән озата да белгәннәр алар.

Уен-көлке, җыр-бию белән шаулап-гөрләп торган Сабантуй, Сөмбелә, Нәүрүз, Карга боткасы, Каз өмәләре үзеңне башкалар алдында сынатмау, кешеләрдә тискәре хисләр тудырмау, матурлыкта, җитезлектә, дуслыкта сынатмау өчен көрәш мәйданына әверелгән. Әбием әрнеп: “Милли бәйрәмнәр онытыла бару сәбәпле, кешеләр бер-берсе белән аралашмыйлар, очрашмыйлар, туган-тумачаларын белмиләр. Ә бит мөкатдәс бәйрәмнәребез авыр фаҗигале елларны җиңелрәк кичерергә ярдәм итте, күңелләребезне җылытты, өметләребезне өзмәскә булышты”, - дип әйтеп куя. Әйе, бәйрәм көннәрендә бергәләшеп, туйганчы җырлашып утыруларның рәхәтлеге әби-бабайлар хәтерендә генә саклана. Безнең бәхеткә авылларыбызда матур итеп сөйләп бирә белгән өлкәннәребез сирәк булса да бар. Алар исән чагында, белгәннәрен язып алып каласы, саклыйсы иде. Минем уйлавымча, хәзерге вакытта күптәннән килгән бәйрәм, йолаларын саклау һәм кабат торгызу эшендә эзлеклелек җитми һәм бу борынгы йолаларыбызны начар белүебездән дә килә. Шушы уйлар миңа, өлкән буын хәтерендә сакланып калган, кайбер йола-бәйрәмнәрне язып алырга этәргеч ясады. Мин үз эшемдә безнең төбәктә “Карга боткасы” бәйрәменең ничек уздырылуын күрсәтергә теләдем. Моның өчен миңа шактый эзләнергә, әби-бабайларны күреп, алар хәтерендә сакланып калган хатирәләрне язып алырга кирәк булды. Әгәр дә минем кечкенә генә эшем төбәгебездәге йола-бәйрәмнәрне торгызу һәм яңарту эшенә өлеш кертсә, мин бик бәхетле булыр идем.

“Карга боткасы” бәйрәменең тарихи тамырлары.

Малмыж өязенең көньягында, Минзәлә өязенең кайбер авылларында бу бәйрәмне Дәрә боткасы дип, Мамадыш өязенең төньяк өлешендәге авылларда Зәрә боткасы дип аталган. Бу терминның мәгънәсе безгә ачык түгел.

Татарлар яшәгән көнчыгыш төбәкләрдә – Алабуга, Минзәлә, һ.б. өязләрдә аны Карга боткасы дип йөрткәннәр. Безнең авылда да бу бәйрәмгә Карга боткасы дип исем биргәннәр.

Борынгы мәҗүси инанулар буенча кешеләр язны җылы яклардан кара каргалар алып килә дип уйлаганнар. Шуңа да карлар эреп, сулар ага башлагач, каргалар килү хөрмәтенә “Карга боткасы” бәйрәме ясаганнар. Бәйрәм көнне авыл балалары, куллары белән канат каккан, кош очкан сыман хәрәкәтләр ясап, урам буйлап йөгереп, халыкны бәйрәмгә чакырганнар.

Татар халык календарендагы иң популяр, иң күңелле язгы бәйрәмнәрнең берсе – “Карга боткасы”:

Карга әйтә: карр, карр,
Туем җитте, бар, бар!
Ярма, күкәй алып бар,
Сөт-маеңны салып бар,
Ипи-чәең салып бар,
Карр, карр, карр!

Кайбер төбәкләрдә Карга боткасына азык-төлекне ат белән җыеп йөргәннәр. Җайдак егетләр, һәр капка төбендә туктап:

Казылык! Ярма! Сөт! Күкәй!
Ит тә бир әле, түтәй! –

дип кычкыра торган булганнар. Шулай авылны урап үткәннән соң, карга булып каркылдап, тавык булып кыткылдап, киенеп-ясанып, табигатьнең иң күркәм җиренә, калку чишмә буена юнәлгәннәр. Зур-зур казаннарда аш, ботка пешергәннәр, йомыркалар буяганнар. Аш-суга оста карчыклар карга боткасын өлгерткәнче, төрле уеннар оештырылган. Ботка пешеп өлгергәч, иң башта ботканы барчасы бергә учлап җиргә сипкәннәр, чишмә суына корбан иткәннәр (җир тук булсын, су иясе тотмасын, яңгыр бирсен).

Бәйрәм бергәләшеп ботка ашау белән тәмамланган. Чөнки аңардан авылның барлык кешеләре дә авыз итәргә тиеш булган. Халыкта Карга боткасы ашагач, кеше ел буена сау-сәламәт була, авырмый дигән ышану яшәгән.

Лэпбук "Татар халкының йола-бәйрәме - Карга боткасы".

Бу проектның төп өлеше - "Татар халкының йола-бәйрәме – Карга боткасы" дигән темага лэпбук ясау.

Лэпбук ул - интерактив тематик папка. Яки кулдан ясалган кесәле, ачыла торган матур китап. Аны беренче тапкыр Америкада кулланганнар. Инглиз теленнән тәрҗемәсе (lap-колени,book-книга, «наколенная книга») җыелма-күрсәтмә һәм таратма материаллар тупланган китап. Лэпбук ясаганда билгеле бер тема нигезендә эшләргә кирәк.

Лэпбук нәрсә өчен кирәк?

- Ул бирелгән теманы яхшырак аңлау һәм истә калдыру өчен кирәк.
- Өйрәнелгән материалны системага салырга, ныгытырга ярдәм итә.
- Лэпбукны ясаганда мәгълүматны тупларга һәм җыярга өйрәнәсең.
- Лэпбуктагы материалларны уку сөйләм телен, фикерләү сәләтен үстерә.
- Эшләү дәверендә күзәтүчәнлек арта, чагыштырырга, анализ ясарга өйрәнелә.

Лэпбук нәрсәдән тора? Җыелма-папка, төрле зурлыктагы кесәләр, китапчыклар һәм мәгълүматлар җыелмасыннан.

Лэпбук ясау өчен кирәкле эш кораллары һәм материаллар:

- җирлек өчен каты яхшы картон;
- кайчы, клей, карандаш;
- акварель буяулар, фломастер;
- төсле һәм самоклейка кәгазьләр, рәсемнәр;
- фантазия.

Иң беренче проек эшенә тотынганчы мин теманы сайлап алдым. Сайланган темага перспектив план төзедем. Интернеттан лэпбук турында мәгълүмат һәм аның төрләре белән танышып, материал тупладым.

"Карга боткасы" бәйрәме үткәрү йолалары турында материал туплаганда миңа мәктәп һәм авыл китапханәчеләре, "Авыл музее" җитәкчесе һәм әби-бабайларым бик ярдәм итте.

Лэпбукны татар өе формасында ясадым. Урта битенә "Карга боткасы" бәйрәме үткәрү йоласы турында туплаган материалларны беркеттем. Аның алдыннан бәйрәмне ничек үткәргәннәре турында кыскача яздым. "Карга малаена ярдәм ит" дигән дидактик уеннар да урнаштырдым.

Лэпбук ике яктан гармун төсле җыела. Ике ягында бизәкле матур тәрәзә. Тәрәзәнең сул ягында "Әби нинди бәйрәмгә әзерләнгән" уены. Укучы уң яктагы тәрәзәгә куелган рәсемгә карап, татар халык ашын дөрес табарга тиеш. Мәсәлән, Карга боткасы (ел фасылы – яз) – чүлмәк белән ботка, Сабантуй (ел фасылы – җәй) – бәлеш, Сөмбелә (ел фасылы – көз) – кәрҗин белән яшелчә һәм җиләк-җимеш, Нардуган (ел фасылы – кыш) – ит бәлеше.

Беренче биткә "Канатларга күтәреп, сезгә яз алып кайттык" дигән исем куйдым.

Аны кара каргаларга багышладым. Кесәләрдә "Кошларны дөрес билгелә", оригами "Кара каргалар", "Кошлар" исемле кроссворд куйдым.

Икенче битне "Май кирәк, ярма кирәк, Карга туена бар да кирәк" дип исемләдем.

Кесәләргә түбәндәге уеннар урнаштырдым:

- "Дәү әнигә ярдәм итик" уены;
- Кроссворд "Татар халык ашлары";
- "Тәрәзәгә кара" уены.

Өченче бит – "Энҗе чәчтем – энҗе җыям". Бу бүлектә Карга боткасына сый җыйганда әйтелә торган котлаулар һәм чакырулар тупланды. Балалар яратып әйтә торган әйтенүләр, эндәшләр, мавыктыргычлар, көйләм такмаклары һәм такмазалар эзләдем.

Аларны туплаганда безнең җирлектә киң кулланганнарын эзләп, төрле чыганаклардан файдаландым.

Бишенче бит – “Уйнадык, шаярдык, көлдек, корып куйдык зур табын”. Балалар болынга җыелгач, картлар тиз генә учак ягып, зур казан асканнар. Кыз балалар су ташыганнар, малайлар учак тирәсендә бөтерелгәннәр. Балалар ботканың пешеп чыкканын казан янында кулга кашык белән тәлинкә тотып көтеп утырганнан соң, ялыгыбрак китсәләр, уйнап алганнар. Ял вакытында тел көрмәкләндергечләр, тел төзәткеч тизәйткечләр, үртәвечләр, алдавыч әкиятләр, мәкаль һәм әйтемнәр, саналмышлар әйтешкәннәр.

Алтынчы бит - “Әй уйныйбыз, уйныйбыз, уйнап һич тә туймыйбыз”. Ботка ашалганнан соң балалар һәм яшүсмерләр төрле уеннар уйнаганнар. Кечкенәрәк балалар бармак уеннары, калганнар аз хәрәкәтле һәм хәрәкәтле уеннар уйнаганнар. Мин бу бүлеккә хәзерге вакытка кадәр сакланып, безнең авылда яратып уйнала торган татар халкының уеннарын җыйдым. Без аларның күбесен озайтылган көн төркемендә өйрәнеп тә киткән идек.

Җиденче бит – “Күч безнең күңелгә, җыр яме, җир яме!” Соңгы биттә татар халкының җырлы-биюле уеннары һәм җырлары тупланды. Бәйрәмнән соң яшьләр “Наза”, “Чума үрдәк, чума каз” һ.б. уеннарны яратып уйнаганнар. Иң яратып җырлана торган җырлар: “Бөрлегәнем бер генәм”, “Күбәләгем”, “Әпипә” булган.

Бу биткә мин тагын “Карга боткасы” пазлы урнаштырдым.

Йомгаклау.

Проект ахырына көтелгән нәтиҗә.

Тарихи төбәкнең йола-бәйрәмнәрен өйрәнү - энә белән кое казуга тиң. Авылда үткәрелә торган бәйрәмнәрнең язма чыганаклары юк диярлек, чөнки аларны язып баручы булмаган. Бердәнбер чыганак - өлкән яшьтәгеләрнең истәлекләре, буыннан–буынга сөйләнеп килгән хатирәләре. Барлык материалларны туплап, мин туган авылымда үткәрелә торган “Карга боткасы” бәйрәмен үткәрү йоласын өйрәнүгә ирештем дип уйлыйм. Лэпбукта җыелган материаллар:

- әхлаклылык, әдәплелек сыйфатлары тәрбияли;
- балаларны татар телендә дөрес һәм матур итеп аралашырга өйрәтә;
- татар халкының электән килгән бәйрәме – “Карга боткасы” турында күзаллау булдыра;
- татар халык авыз иҗаты белән кызыксыну, аңа карата хөрмәт тәрбияли.

Кулланылган әдәбият:

1. К.В.Закирова “Уйный-уйный үсәбез”, Казан, “Мәгариф” нәшрияты, 2005
2. Л.И.Минһаҗева “Балалар фольклоры”, Казан, “Хәтер” нәшрияты, 2009
3. Ф.Г.Юсупов “Балалар бакчасы, Казан, “Раннур” нәшрияты, 2003
4. Р.Ф.Ягъфәров “Татар халык уеннары”, Казан, “Мәгариф” нәшрияты, 2002
5. Р.Ф.Ягъфәров “Балалар фольклоры ”, Казан, “Мәгариф” нәшрияты, 2000

ЧУАР ТАВЫК КӘРЗИНЕ

Рахимова Әминә, 1 нче сыйныф укучысы,
Фәнни җитәкче: Галиева Зөлфия Васыйл кызы
ТР Кукмара районы “Ядегәр урта гомуми белем бирү мәктәбе”

Минем яраткан шөгылем ул - кулдан төрле эшләнмәләр ясау һәм алар белән үземә якын булган кешеләрне сөендерү. Үз кулларың белән ясалган истәлекле бүләк кешеләргә бик күп сөенеч, яхшы кәеф бүләк итә, фантазияне кузгата. Мин бик иҗади бала һәм мин бу сәнгать белән шөгыльләнергә яратам. Үземнең кулдан эшләнгән “Чуар тавык” кәрзинен сезгә дә күрсәтәсем килә. Безнең иҗади эшебез “Чуар тавык кәрзине” дип аталды.

Теманың актуальлеге. Интернетта утырган вакытта папье – маше технологиясе күзгә чалынды. Бу технология белән кәрзин ясап карарга булдык. Матур да, экономияле, һәрвакытта актуаль дә. Папье – маше технологиясе баланың бармак хәрәкәтләре үсешенә дә ярдәм итә. Әлеге кәрзин балалар өчен куркыныч тудырмый, чөнки ул ватылмаячак, һәм ул экологик чиста материаллардан ясалган. Шуның өстенә әле ул үз кулың белән ясалган. Син аны үзеңә кадерле булган кешеңә бүләк итә аласың. Әгәр дә әлеге эшне сыйфатлы итеп эшләргә өйрәнсәң, ул бик кыйммәтле эш булырга мөмкин, чөнки папье-маше технологиясе белән нәрсә телисең шуны ясарга була. Бу гап-гади шкатулка, маска, чыршы уенчыклары, курчаклар һәм йорт җиһазлары да булырга мөмкин.

Иң әһәмиятлесе – фантазия күрсәтү. Кулдан ясалган эшләнмәләр фабрикада җитештерелгәнгә караганда күпкә кыйммәтлерәк, чөнки алар күбрәк вакыт, сәләт күрсәтүне, тырышлык таләп итәләр. Ә бу эшләнмәләрне башкару өчен бары тик иске газета, клей һәм буяулар гына кирәк.

Без шуннан соң эзләнә башладык, аның тарихы, килеп чыгышы, ясау этаплары, нәрсәләр кирәклеген өйрәндек.

ӘЗЕРЛЕК ЭТАБЫ

Проблемалы ситуация

Безнең алдыбызга иҗади проектны сайлау проблемасы килеп басты. Бөтен вариантларны да караганнан соң, папье – маше технологиясе белән кәрзин ясарга булдык. Карап торышка бу бик җиңел эш кебек тоела, ләкин бик күп вакытны сарыф итә. Шулай ук зәвык таләп итә. Без барлык фантазиябезне һәм иҗатыбызны күрсәтергә, бөтен кешене гаҗәпләндерергә булдык. Якыныңа да менә дигән кирәкле бүләк булачак.

Иҗади проектның максаты: папье – маше технологиясе белән кәрзин ясау өлкәсендә үземнең мөмкинлекләрне камилләштерү

Бурычлары:

- папье – маше тарихын өйрәнергә;
- әлеге подделканы ясау технологиясе белән танышырга;
- папье – маше технологиясе белән бүләккә кәрзин ясарга.

Гипотеза: якын дустыңа чыгымсыз гына истәлекле бүләк ясар өчен.

ТАРИХИ БЕЛЕШМӘ

Папье-машеның туган ягы Кытай. Кытайда шулай ук беренче булып кәгазь барлыкка килгән. Папье-машедан ясалган беренче предметлар Кытайда казу вакытында табылган. Бу бик борынгы Кытай шлемнары һәм хәрби киемнәр булган. Аларга катылык өстәү өчен өстән кат-кат лак белән буяганнннар. Бу предметлар Хань нәселенә кагылган (202 б.э.к. — 220 б. э.).

Ул заманнарда папье-машедан ясалган хәрби киемнәр иң нык, саклагыч корал булып торганнар. Ул аларны ук үтеп керүдән саклаган һәм кылыч белән сугышканда, лаклы киемгә тиеп кылыч шуып китә торган булган. Бу хәрби киемнәр ныклыгы белән беррәттән әле бик җиңел дә һәм сугышчыга сугышта хәрәкәтләнергә дә уңайлы булган.

Папье-маше белән кызыксыну Кытайдан Япониягә һәм Персиягә таралган. Алар бу ысул белән бәйрәмнәргә төрле маскалар ясаганнар. Тора-бара бу техника бөтен илгә таралган.

Европа илләре бу технологиягә зур популярлык күрсәтә башлый. XVII нче гасыр урталарында Францияпапье-маше технологиясе белән эшләү өчен үз җитештерү фабрикасын ача. Алар беренче курчаклар җитештерәләр һәм зур популярлык казаналар. Папье-маше атамасы да француз теленнән алынган. Ул “чәйнәлгән кәгазь” дигәнне аңлата.

Папье-маше зур популярлыкны 1800 нче елда казанган. Россиягә бу технологияне Пётр I алып кайткан һәм бу илдәге кәсеп төрләренең артуына китергән. Ул шулай ук сәнгатьнең төрле предметларын коллекцияләүне модага керткән. Ләкин папье-маше технологиясе белән эшләнмәләр җитештерүне сәнгать дәрәҗәсенә җиткерү бары тик XIX гасырда тормышка ашырыла. Папье-маше технологиясе белән бик күп төрле эшләнмәләр башкарылган: урындыклар, шкатулкалар, уенчыклар, маскалар, подностлар, күзге өчен рамкалар, шулай ук төрле өй җиһазлары.

ПАПЬЕ-МАШЕ ТЕХНОЛОГИЯСЕ

Папье-маше технологиясе белән эшләүнең 3 төрле ысулы бар.

Беренче технология— алдан әзерләнгән өлгегә вак-вак юеш кисәкләрдән торган кәгазьне кат-кат итеп ябыштыралар. Классик техникада берничә катламнан 100 катлам кәгазьгә кадәр крахмалдан ясалган клейстер белән ябыштыралар.

Икенче технология буенча эшләнмә кәгазьдән ясалган куе масса белән эшләнелә. Вак-вак итеп киселгән кәгазьгә кайнар су агызыла һәм бер тәүлек җылы урында саклана. Шуннан соң аны кайнаталар, сыгалар, көпшәкләндерәләр һәм киптерәләр.Барлыкка килгән катнашмага акбур кушып яхшылап болгаталар. Болгаткан вакытта катнашмага клей куша баралар. Катнашма сметана яки сыек камыр рәвешенә килгәнче болгатуны дәвам итәләр. Клей урынына крахмалдан ясалган клейстер кулланыла. Камырны алдан эзерләнгән формага салалар яки аның өстенә катлам итеп сылыйлар һәм ахыргача кипкәнче тоталар. Өченче технология буенча эшләнмә фанер шикелле нык картон белән басым астында сылана. Килеп чыккан эшләнмә грунтлана һәм буяла.

БАШЛАНГЫЧ ИДЕЯЛӘР

Бу эшне ясый башлаганчы, интернеттан папье-маше технологиясе белән ясалган берничә кәрзин эзләп таптык һәм үзебезгә ошаганын сайлап алдык.

ИҢ ЯХШЫ ИДЕЯНЫ САЙЛАУ

Мин әкиятләр укырга бик яратам. Кечкенәдән хайваннарны, кош-кортларны яраткангамы, әкиятләрнең дә шул темага булганын яратам. Бигрәк тә “Чуар тавык” әкиятен яратып укыйм. Шуның өчен дә без укытучым белән кәрзин итеп “Чуар тавык” ясарга килештек.

ДИЗАЙН СПЕЦИФИКАЦИЯ

“Чуар тавык кәрзин”ен ясый башлаганчы эш тәртибен булдырдык:

- папье – маше технологиясен өйрәнергә;
- кирәкле булган материалларны әзерләргә;
- кирәкле булган эш коралларын әзерләргә;
- кайда урнаштырырга, күләме, формасы;
- инструкция буенча кәрзинне ясый башларга.

ПРАКТИК ЭТАП

“Чуар тавык” кәрзине технологик карта (кушымта2) ярдәмендә ясала. Эш тәртибе түбәндәгечә башкарыла: шар кабарту, ак кәгазьне вак-вак кисәкләргә кисү, кәгазьне клей ярдәмендә шарның яртысына бер кат сылау, киптерү, кипкәннән соң, газета битләрен вак-вак кисәкләргә кисү, 100 грамм суык суга крахмалны аз-азлап салып болгату, ут өстенә куеп кайнатып чыгару-клейстер ясау, шарның яртысын клейстер ярдәмендә 10 кат газета ябыштыру, кипкән кәгазь эченнән шарны алу, ясалган форманың кырыйларын тигезләп кисү, газета ярдәмендә тавыкның муенына форма ясау, скотч ярдәмендә гәүдәгә ябыштыру, газетны өчпочмак формасында бөкләп койрык ясау, гәүдәгә скотч ярдәмендә ябыштыру, гәүдәнең формасы зурайсын өчен берничә кат газет сылау, клейстер ярдәмендә тавыкка бер кат газет кисәкләре сылау, киптерү, кипкәч А4 кисәкләрен 5-6 кат сылау, ак катыргыдан ике канат ясау, эссе клей белән сылау, салфетканы турыпочмаклык формасында (8 см 3 см) кисеп алу һәм гармон формасында бөкләп кикриген ясау, муеннарын матурлау, йомырка савытын (кәгазь) суда чылатып җепшек масса барлыкка китерү, тавыкка күләм өстәү өчен җепшек массаны тавыкка сылау, пластмасс пычак ярдәмендә баскалап каурый формасы ясау, тәүлек буе киптерү, акриловый буяулар белән буяп матурлау.

Бу копилканы ясау барлыгы, үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә 169 сумга төшә.

Ясалган “Чуар тавык” кәрзине вакытны һәм акча ягын күп сарыф итмичә матур килеп чыкты. Хәзер бу бүләк белән якын булган кешеләрне сөендереп була.

Без бу проектның темасын алып дөрес эшләдек дигән нәтиҗә ясадык. Үз алдыңа максат куеп,телэгэнеңә ирешер өчен күп көч сарыф итсәң, синең барысы да килеп чыгачак. Син үзеңнең эшләгән эшеңә карап үзең үк сөенеч табачаксың. Бу проектны эшләгәндә тагын

да күбрәк белем тупланыла. Күләмле эшне башкарып чыгуда үзеңне, үзеңнең көчемне сыныйсың.

Бу тема буенча эшләү миңа бик ошады. Мин бик күп кызыклы яңалыклар белдем. Куйган максатыма ирештем - нинди матур “ Чуар тавык” килеп чыкты.

Папье-маше технологиясе бер дә авыр түгел. Ләкин ул бик күп түземлелек һәм пөхтәлек таләп итә. Кәрзинне эшләү өчен берничә көн китте. Чөнки эшләнмәне яхшылап киптерергә кирәк. Ләкин сарыф иткән вакытым бер дә юкка түгел. Чөнки мин нәтиҗәдә үз кулларым белән нинди матур кәрзин ясадым. Озакламый туганымның туган көне. Минем истәлекле бүләгем әзер!

КУЛЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

1.Иванова Е.П. Поделки из папье-маше. М.: ООО «Книжный клуб семейного досуга». 2011. 64 с.

2.Издательство: "Дрофа Плюс", 2007 г. Папье-маше

3.“Ручная работа” Курица с золотыми яйцами. Анонс youtude.com

САМОДЕЛЬНЫЙ ИНКУБАТОР ИЗ ДОСТУПНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Салахов Ильдан Ильнурович, ученик 6 класса
Научный руководитель: Салахова Альбина Марсилевна, МБОУ "СОШ №8" Елабужского района Республики Татарстан

Я очень люблю гостить в деревне. Моя бабушка каждый год, весной покупает маленьких цыплят. И вот после одной из таких поездок я подумал, что если этих цыплят вывести самому без курицы. Этот вопрос меня волновал очень сильно, было интересно, как это сделать… Я уже слышал, что цыплят, гусят и утят можно выводить в инкубаторе. Инкубатор можно купить, но просмотрев, разные сайты продажи инкубаторов я понял, что они мне не по карману. И тогда я решил сделать инкубатор своими руками. Мои родители мое предложение поддержали.

Актуальность:

1. В условиях вероятного расширения финансовых кризисов в нашей стране, очень важно рост собственного производства, с минимальной затратой семейного бюджета.
2. Актуальность создания инкубатора состоит в том, что птицы в домашних условиях долго и не всегда могут сесть на гнездо для выведения птенцов.
3. При изготовлении инкубатора мы установили, что наше изобретение является экономически эффективным:

а) по себестоимости инкубатора (см. п.2.3.);

б) для работы мы используем временной датчик, на котором устанавливается время его работы. При такой работе мы значительно экономим электроэнергию.

Цель работы: Создать самодельный инкубатор и осуществить инкубацию куриных яиц в домашних условиях.

Задачи:

1. Подобрать и изучить литературу по заданной теме.
2. Выявить наиболее благоприятные условия для инкубации яиц.
3. Самостоятельно создать инкубатор в соответствии с существующими требованиями.
4. Создать систему электрообогрева, систему охлаждения, систему увлажнения, систему вентиляции.
5. Подобрать соответствующий материал для создания домашнего инкубатора.
6. Изучить работу инкубатора.

7. Выполнить меры предосторожности и безопасности при эксперименте.
8. Следить за температурным режимом, влажностью и положением яиц.
9. Воспитать в себе чувство ответственности.

Объект исследования.

Механизм создания инкубатора из современных подручных материалов в домашних условиях для дальнейшего использования в процессе вывода цыплят.

Предмет исследования.

Вывод цыплят в домашних условиях.

Метод исследования

Анализ литературных источников, наблюдение, сравнение, обобщение, эксперимент.

Новизна проекта состоит в том, что мы попытались использовать современные материалы для изготовления домашнего инкубатора, рассчитали его себестоимость и доказали, что наш инкубатор в 3 раза дешевле промышленного.

Гипотеза: если создать инкубатор и необходимые условия в инкубаторе, то возможен вывод цыплят без курицы – наседки.

1. Основная часть

1.1. Историческая справка об инкубаторах. «Цыплят по осени считают»

Примитивные инкубаторы использовались ещё в давние времена, примерно за полторы тысячи лет до нашей эры. Первое появление инкубаторов зафиксировано в Древнем Египте. Первые инкубаторы представляли собой примитивные устройства - специальные помещения, утеплённые бочки, печи. В то время разведение птицы в инкубаторе было доверено только жрецам, которые имели при храмах достаточно обширные инкубаторы. В некоторых инкубаторах одновременно могло содержаться до нескольких десятков тысяч яиц. Присматривать за инкубаторами приходилось круглосуточно. Следили за внутренней температурой жрецы довольно оригинальным образом. Для этого использовались специальные горшки из глины с жидкостью, которая затвердевала только при определённой температуре. В случае изменения состояния жидкости, температуру поднимали, либо опускали. Для поднятия температуры сжигалась солома, нагревающая довольно толстые стенки. Проходя через стенку, тепло мягко распространялось внутри инкубатора.

Несколько позже, инкубатор был придуман в древнем Китае. Технологии существенно отличались от египетских, и заключались в том, что инкубаторы были расположены в земле. Для этого вырывалась траншея, а на её дно укладывалась мякина. После загрузки яиц, они накрывались внешним слоем мякины, и нагрев происходил с помощью солнечных лучей. Такая система имела серию недостатков, начиная с того, что приходилось подстраиваться к определённым сезонам, и, заканчивая невозможностью определения точной температуры внутри инкубатора. К тому же, инкубатор не имел необходимой вентиляции.

В Европе первый инкубатор изобрел итальянский физик Порт в XVIII веке, когда влияние церкви было чрезвычайно сильно и власти расправлялись со всеми, кто пытался раскрыть тайны природы. Считалось, что такие люди знаются с «нечистой силой» — с дьяволом. Инкубатор Порта был сожжен, но сам изобретатель сумел избежать казни.

В России до революции изготовлением инкубаторов и их применением занимались лишь немногие птицеводы-любители. Обычно инкубаторы выписывались из-за границы. Используемые в то время инкубаторы подразделялись на две группы: с ламповым нагревом и гидроинкубаторы. Инкубаторы первой группы нагревались керосиновыми лампами, где теплоносителем была вода, которая отдавала тепло яйцам. К таким инкубаторам принадлежали аппараты Грюнхальдта, Мартена, Хирсо на и др. В гидроинкубаторах вода не подогревалась в аппарате, а два раза в сутки заменялась кипятком. К таким инкубаторам относились аппараты Арну, Воателье, Венгера и др. Инкубаторы Хирсона, например, изготовлялись различной вместимости — от 12 до 200 яиц. Этот инкубатор в то время был наилучший и пользовался большой популярностью.

Современные промышленные инкубаторы начали развиваться в начале двадцатого века, благодаря чему было положено развитие птицеводства.

1.2. Что такое инкубатор

Инкубатор (от лат. *incubare*, здесь — высиживаю птенцов) — аппарат для искусственного вывода молодняка сельскохозяйственной птицы из яиц.

Технологический процесс работы такого аппарата основан на равномерном нагреве помещенного продукта. Равномерность нагрева, а также влажность воздуха являются главной составляющей дозревания яиц и их вылупливания. Именно это и определяет основные типы оборудования, которые имеются на современном рынке сельскохозяйственной продукции. Инкубация может совершаться при помощи ручных, механических и автоматических аппаратов.

Ручной инкубатор требует регулярного вмешательства человека в технологический процесс. Помещенные в лоток аппарата яйца необходимо переворачивать каждые 4 часа своими руками. Использовать для больших ферм такое оборудование невыгодно и энергозатратно. Механический аппарат работает по тому же принципу, но переворотом продукта занимается отдельный механизм, которым управляет заводчик. То есть, несколько раз в день, человеку следует тратить всего несколько секунд на то, чтобы перевернуть яйца, нажав на специальную кнопку или рычаг. Но самым эффективным и популярным является оборудование с автопереворотом куриных яиц.

Автомат исключает участие фермера. Каждое помещенное яйцо подвергается равномерному нагреву, а переворотом его занимается специальная система, даже последний цыпленок при вылуплении будет обогрет. К тому же, некоторые производители такого оборудования выпускают свою продукцию не только для куриных, но и для утиных и перепелиных яиц. Такие аппараты появились недавно и сразу же заслужили положительные отзывы от пользователей. Каждый желающий может выбрать удобную для себя модель, ведь они могут иметь разную вместимость. Обеспечить домашний птичник может устройство с лотком под 50-100 яиц, а промышленные владения обслужит аппарат на 500 и более яиц.

2. Практическая часть

2.1. Техника исполнения домашнего инкубатора:

Необходимые материалы и инструменты:

— пенопластовые листы
— 4 патрона с лампочкой
— 4 кусочка профиля для гипсокартона
— датчик тепла и влажности
— ножовка по металлу
— шурупы
— нож
— обычная рамка со стеклом из-под фотографии
— скотч
—ёмкость для воды
— электрический провод

Соединительные элементы:

- *Клей универсальный* монтажный *ТИТАН*
- Гайка М8
- Болты с полукруглой головкой М8

2.2.Этапы изготовления:

1 этап. Изучили литературу, просмотрели видео по изготовлению инкубатора и определили условия, необходимые для выведения цыплят в домашних условиях.

2 этап. Начертили схему инкубатора (См. Приложение).

3 этап. Подготовили корпус, с плотно закрывающейся крышкой, лотки для яиц. Корпус собрали из пенопластовых листов. В системе обогрева использовали готовый терморегулятор. На профиля прикрутил патроны с лампочками, соединил их с

терморегулятором. Установили термометр, чтобы контролировать температуру в инкубаторе. На крышке инкубатора сделали смотровое окошко. В крышке и на дне инкубатора сделали отверстия (приблизительно 1 см.) – что послужит системой вентиляции и системой охлаждения. Для системы увлажнения используем ёмкость с водой и положим в него кусочек марли. Так же на 19-21 дни будим опрыскивать яйца, для того чтобы увеличить влажность до 70%.

2.3. Себестоимость инкубатора:

Пенопласт (2 листа) – 188*2=376 руб.

Профиль для гипсокартона – (остаток от ремонта)

Патроны (4 штуки) – 50*4=200 руб.

Лампочки (4 штуки по 25 вт.) – 10*4=40 руб.

Терморегулятор – 400 руб.

Электрический провод - (остаток от ремонта)

Итого: 376+200+40+400=1016 руб.

3. Эксперимент

3.1. Отбор яиц

Для вывода цыплят в инкубаторе были выбраны яйца, которые хранились при комнатной температуре и яйца из холодильника со сроком хранения не более 5-7 дней.

Яйца были помечены: из холодильника буквой «Х», а другие – «О».

Так же при отборе обратили внимание:

- на форму – слегка суженная с одной стороны, овальная форма, без наростов, углублений;
- без повреждений, без трещин и вмятин, грязные пятна допустимы лишь в небольших количествах;
- оптимальная масса яйца (50-60г.)
- скорлупа должна быть пористой;
- яйца запрещается мыть и протирать.

3.2. Подготовка инкубатора к работе.

Сначала бал включен термостат в инкубаторе на температуру 37,8 градусов. Налили в нижний лоток воды, когда прибор показал нижнюю температуру, были заложены инкубационные яйца.

3.3. Наблюдение.

На протяжении 21 дня проводились целенаправленные наблюдения за процессом вывода цыплят.

За время инкубационного периода температура и влажность меняется по схеме.

Продолжаем вести эксперимент. Следим за температурой, переворачиваем яйца. Подливали воду и проветривали.

На 20 день увидели, что один птенец начал проклевывать скорлупу, чтобы выбраться наружу (См. Приложения)

Через несколько часов проклюнутых яиц стало 4.

На следующий день вылупились пять цыплят, а через день 2 цыпленка. В результате на свет появились 7 цыплят из 10 яиц, которые хранились при комнатной температуре. В двух яйцах птенцы погибли. А у оставшихся яиц из холодильника не было «проклевок». Когда мы их вскрыли, то увидели в них желтки. Эти яйца были не пригодны для инкубации.

Вывод: Для хорошей инкубации важно правильно хранить яйца - при температуре не ниже 10-12^0 С, побывавшие в холодильнике, лучше не использовать для инкубации.

Заключение

Изготовление прибора своими руками – это не только процесс творчества, который побуждает проявить свою смекалку, изобретательность. Кроме того, в процессе изготовления, а тем более при демонстрации его перед классом или группой заинтересованных ребят изготовитель получает массу положительных эмоций. Применение

самодельных устройств развивает чувство ответственности и гордости за выполненную работу, доказывая её значимость.

Практическая значимость проекта состоит в том, что

1. Полученный инкубатор можно использовать для выведения цыплят у бабушки в деревне.
2. Приобретенную информацию об инкубации можно использовать на уроках окружающего мира в младших классах, факультативных занятиях и элективных курсах по биологии в среднем звене.
3. Познакомить с инкубатором своих одноклассников и передать им приобретенные при изготовлении опыт, заинтересовать их своим изобретением.

В будущем мы планируем продолжить свою исследовательскую деятельность в двух направлениях:

Во – первых, необходимо усовершенствовать инкубатор, сделать механический переворот яиц.

Во – вторых, постараемся попробовать вывести яйца перепелов.

Список использованной литературы:

1. Бондарев Э.И. Птицеводство для начинающих. Куры, индейки, перепела, - М.: «Аст», 2016
2. Бессарабов, Б.Ф. Инкубация яиц с основами эмбриологии сельскохозяйственной птицы – Москва: КолосС, 2006. – 240 с
3. Бондарев, Э.И. Приусадебное хозяйство. Разведение домашней птицы – Москва: ЭКСМО – ПРЕСС, 2001. – 256 с.
4. Рохманов, А.И. Инкубация яиц сельскохозяйственных птиц в личном хозяйстве. Руководство для птицеводов.– Москва: Аквариум Принт, 2016. – 80 с.

Интернет – источники:

1. https://mirfermera.ru/109-kak-sdelat-inkubator-dlya-yaic-v-domashnix-usloviyax.html
2. https://good-tips.pro/index.php/diy/styrofoam-incubator-homemade
3. https://ru.wikipedia.org/wiki - Википедия - свободная энциклопедия
4. http://www.jbion.ru/page-35.html . Статья «История возникновения инкубатора»
5. http://www.glav-dacha.ru/kak-vyvesti-cyplyat-v-inkubatore-doma/
6. http://incubatordoma.ru
7. https://fermoved.ru/kuryi/inkubatory-dlya-yaic.html

ПРЕКРАСНЫЕ ОРХИДЕИ

Саттарова Диля Рустамовна, ученица 7 класса

Научный руководитель: Назмиева Флуза Зиннуровна,

МБОУ «Байлангарская средняя школа» Кукморского района РТ

В наше время стало модно украшать интерьер жилища, одежду, причёски изделиями ручной работы, дарить подарки, сделанные своими руками. Для этого не обязательно проводить долгие часы в хождении по магазинам и рынкам, в надежде отыскать что-то подходящее. Гораздо приятнее провести эти часы дома в спокойной и уютной атмосфере за изготовлением замечательных декоративных вещиц. Ведь предметы, сделанные своими руками, всегда восхитительны! Так как каждый «мастер» вкладывает в сделанную им вещь свою фантазию, творчество и, конечно же, частичку своей души. Причём в век нано технологий появляется всё больше материалов для этой сферы деятельности, что позволяет расширить круг познаний и творческих идей.

Самые красивые цветы создает сама природа, но они недолговечны. А так хочется любоваться ими подольше. И я решила сделать орхидеи маме на день праздник. Руководитель кружка показала нам новую технологию изготовления цветов из фоамирана. Пластичная замша (фоамиран) очень мягкая, податливая и легко приобретает нужную форму.

Актуальность состоит в том, что подарок, сделанный своими руками неповторим, то есть эксклюзивен, такого больше ни у кого нет.

Цели и задачи проекта

Цель моей работы – сделать подарок маме из нового материала необычной технологией выполнения.

Для решения цели были поставлены следующие задачи:

1. Изучить историю,литературу по выбранной технике возникновения и свойства фоамирана;

2. Изучить новую технологию работы с данным материалом, составить банк идей и выбрать лучшую идею.

3. Развивать творческие способности и эстетический вкус, разработать идеи подарка;

4. Осуществить разработанную идею на практике, воспитывать усидчивость, аккуратность и трудолюбие в изготовлении изделия, оценить качество работы и подготовиться к защите проекта.

Выявление основных параметров и ограничений

Изделие должно отвечать следующим требованиям:

1.Изделие должно быть красивым.

2.Изделие должно быть аккуратно выполнено.

3. Изделие должно соответствовать выбранной стилистики.

4.Изделие должно быть экологически безопасным.

5.Изделие должно соответствовать выбранным размерам.

Орхидеи – прекрасные цветы, которыми не устаёшь любоваться. Они стали любимицами многих.

Первые орхидеи, по мнению ученых, были зафиксированы на земле – 130 миллионов лет назад. Хотя реальное распространение получили приблизительно около 3 – 4 тысячи лет, в Китае и Японии. Орхидея в то время считалась лекарственным растением, о чём в своих трудах упоминал Конфуций.

В Европе орхидеи появились сравнительно недавно около 200 лет назад. За это время численность орхидей достигла 30 тысяч видов.

История появления орхидей полна мифов и легенд. Как гласит одна старая легенда, орхидея появилась из осколков разбившейся радуги. Другая легенда гласит, что богиня Венера обронила туфельку. Туфелька этой богини любви превратилась в великолепный цветок. Этот цветок - орхидея. С древних времен орхидее приписывали не только лекарственные, но порой и волшебные свойства, готовили зелья из семян и лепестков орхидеи. Орхидея этосимвол любви и возрождения.

Орхидея покорила многих своей красотой, экзотичностью и нежным ароматом. О ней ходят различные легенды, поверья и существует множество примет.

Конфуций называл орхидею королевой благоуханных растений, а так же сравнивал пребывание в комнате с орхидеями, как общение с очень хорошим человеком. Астрологи символизируют орхидею с созвездием Скорпиона – ярким знаком, полным мистики и любви.

Орхидея является самым древним и самым крупным семейством цветковых растений, которое насчитывает около 40 000 видов, к тому же продолжают находить все новые виды. Орхидеи относят к травянистым многолетним растениям, различные ее виды растут почти во всех климатических зонах, но, все-таки, большинство видов произрастают в странах с тропическим и умеренным климатом. Некоторые орхидеи растут на деревьях, но используя их только в качестве опоры и не являются растениями-паразитами, другие обитают на отвесных скалах, пуская корни в трещинах между камней, а есть орхидеи живущие даже под

землей и опыляясь подземными животными. Самый распространенный вид орхидей – фаленопсис. Популярность этот вид приобрел потому, что его проще всего выращивать.

Да, самые красивые цветы создает сама природа, но они недолговечны. А так хочется любоваться ими подольше. И я решила сделать орхидеи из фоамирана. Фоамиран или как его просто называют мастера, фом (вспененная резина, пластичная замша) - уникальный по своим свойствам материал, предназначенный для изготовления искусственных цветов. По своей структуре, фом напоминает губчатый лист, а производят его в Иране. Так же этот материал сейчас производят в Турции и Китае. Но самый качественный фом – иранский, он очень тонкий и цветы из него получаются как настоящие, реалистичные.

Эластичность и прочность фома обусловлены тем, что в его состав входят этилен и винилацетат. Чтобы придать лепестку схожесть с натуральным, мастера чуть растягивают фом (до 10%), при необходимости даже создавая волнистость края. Очень приятный в работе, не токсичен, этот материал просто идеально подходит и для детского творчества.

Для производства пенной массы, из которой потом и получаются губчатые листы фоамирана, применяется специальное автоматическое оборудование. В продажу фом поступает в рулонах, подобных рулонам креповой бумаги. Ассортимент приводит в восторг разнообразием всевозможных цветов и оттенков. Глядя на это великолепие, поражаешься богатству цветовой гаммы, позволяющей создавать просто фантастические изделия. Нужно отметить, что даже с течением времени цвет материала остается таким же насыщенным, каким был изначально. Что касается создания искусственных цветов, то фоамиран открывает мастерам массу возможностей. Если сравнивать пенные листы с обычной бумагой, последняя, явно уступает в своих качествах. Начнем с того, что фом намного прочнее и, вместе с тем, приятный и мягкий на ощупь, отлично держит форму и совершенно не боится воды. Даже если цветы из фома запачкались, их можно постирать, не боясь, что они будут испорчены. Розы, астры, лилии и даже орхидеи – в умелых руках обычные рулончики фома превращаются в изысканные цветы. Во время создания цветов из фома потребуются лишь клей и проволока. Фом прекрасно сочетается с различными материалами, что позволяет создавать просто волшебные композиции. Техника работы с фомом проста и не требует особых познаний. Главное, что должно быть у мастера – это фантазия и нужный материал, а навыки можно получить в ходе работы.

Таким образом, можно выделить основные свойства фоамирана: мягкий на ощупь, хорошо режется и рубится, не боится воды и перепадов температур, при воздействии тепла хорошо принимает любую форму, на фоамиране можно рисовать, его можно тонировать и красить, не токсичен. Это идеальный материал для ручного творчества, особенно для детей. Раньше, в детстве, мы уже встречались с фомом – он служит основой для детских мягких пазлов, из него делаются туристические, и спортивные коврики, используется для летней детской обуви.

Первоначальные идеи

В процессе сбора информации было рассмотрено множество вариантов.

Сувениры из фетра

Это идея для меня была уже знакомая. А мне хотелось попробовать что- то новое и оригинальное.

Заколки

Идея интересная, но очень трудоемкая и требует очень много времени.

Орхидеи

Идея новая, оригинальная, мне она очень понравилась. Это мне ближе, потому что моя мама любить цветы.

Выбор лучшей идеи

Проанализировав все возможные варианты, а также возможности изготовления, решено изготовить орхидеи. Цветы могут иметь разную форму и размеры. Есть более сложные варианты, но мне нужно выбрать для изготовления такие цветы, которое было бы

удобным в изготовлении, т.к. я впервые принялась за такую работу, и его можно было бы изготовить в домашних условиях.

Таким образом, проведя анализ вариантов, я выбрала орхидеи, Для того чтобы мое изделие выглядело более оригинально и могло украсить интерьер нашего дома я решила сделать орхидеи в горшке и в вазе. Ведь в любое время года можно любоваться цветами. И каждый цветок красив по-своему. Поскольку мы впервые работаем с фоамираном, преподаватель мне посоветовала внимательно рассмотреть лепестки и выбрать несложную форму для шаблонов. Но мне захотелось сделать что-то по сложнее, и необычное. Мне очень хотелось, чтобы цветы в горшке и букет был объемным, ярким, как настоящий. Для этого я изучала мастер-классы на сайтах интернета, рассматривала картинки и фотографии с изображением различных способов изготовления орхидеи.

Чтобы хорошо смотрелся, мы подобрали подходящее оформление. Теперь осталось постараться осуществить свою мечту.

Модель изделия

Наверное, нет такого человека, которому не нравятся орхидеи. Эти красочные цветы необычной формы принято считать символом тропиков. Лепестки орхидеи различаются в зависимости от вида растения. Для построения выкройки понадобится: сердцевинка цветка; «губки»; лепестки (пять штук); тычинки и столбики (для некоторых подвидов). Наиболее распространенной разновидностью является фаленопсис, размер цветка у этого растения составляет от 5 до 15 см. Можно сделать трафарет всего одного лепестка и серединку (губки), чтобы собрать фаленопсис из пластичной замши. Шаблон для орхидеи может легко изготовить даже новичок, нужно лишь прислушаться к советам профессиональных мастериц. Для изготовления выкройки орхидеи вида каттлея придется дополнительно создавать два различных вида лепестков, а в случае с цимбидиумом потребуется шаблон для серединки цветка. Шаблоны (трафареты) готовят из толстого картона или очень плотной бумаги. Сначала выбирают вид цветка, затем изготавливают шаблоны и переносят их на листы пластичной замши. Основные этапы изготовления цимбидиума из фоамирана. Прежде чем собирать цветок цимбидиума, нужно подготовить столбик, язычок и пять лепестков. Можно применить собственную фантазию, использовать идеи других мастериц или воспользоваться следующими рекомендациями: Нарисовать вертикальную линию длиной 6 см, затем на высоте 3 см нужно провести поперечную линию перпендикулярно вертикальной и отметить на ней в обе стороны по 1,5 см. Полученные точки соединить плавной линией – получится листик. Для шаблона столбика нужно нарисовать прямоугольник, ширина которого будет равняться 1 см, а высота – 6,5 см. Углы плавно закругляют и с одной стороны делают надрез глубиной 3 см. Для создания язычка необходимо нарисовать сердце и круг. Ширина сердца – 4,5 см, высота – 3 см. Радиус круга составляет не более 1,5 см, при этом круг размещают над сердцем, чтобы фигуры между собой соприкасались. Обвести контур полученной фигуры – все, язычок готов. Готовые трафареты накладывают на пластины фоамирана, обводят по контуру специальной палочкой (спицей) и затем вырезают детали для будущего цветка. Цвет цимбидиума может быть любым, здесь все зависит только от фантазии мастера. Чаще всего самым ярким элементом орхидеи является «губа», остальные лепестки можно тонировать с помощью пастила, карандашей или акриловых красок.

Экономическая и экологическая оценка будущего изделия

Экономическое обоснование

Изготовление цветов несложно и увлекательно. Этот вид рукоделия не требует специально оборудованного рабочего места и больших затрат. Но в тоже время требует много терпения. Технология изготовления цветов не оказывает отрицательного воздействия на окружающую среду и здоровье человека. Для изготовления орхидеи, использовала материалы изготовленные из экологически чистого сырья.

Проведя экономический подсчёт расходов на изготовление орхидеи, я убедилась, что делать своими руками выгодное занятие, приносящее доход в семейный бюджет. И пришла

к мысли, что подобные изделия можно изготавливать и на продажу, то есть заняться частной предпринимательской деятельностью.

Мои цветы пользуются большой популярностью среди моих родственников, подруг. От них стали поступать заказы на изготовление орхидей для украшений интерьер дома, для подарков. Спросом пользуются орхидеи на горшке. И я подумываю, о том, чтобы продавать их на ярмарках, выставках, а также выложить в интернет.

Спрос рождает предложение. На будущее я планирую сделать другие виды орхидеи.

Во время работы не остается никаких вредных отходов, нарушающих экосистем Земли. Изготовление цветов - это экологически чистое производство, так как оно почти безотходное, не выделяет вредных веществ, не загрязняется атмосфера, нет опасности для здоровья человека.

Дизайн – спецификации

Материалы и инструменты для работы с фоамираном

1. Фоамиран розового, желтого, белого оттенка для лепестков;
2. Цветные пастельные мелки для тонировки лепестков;
3. Фомиран зелёного цвета для листьев;
4. Проволока тонкая для веточек;
5. Клеевой пистолет, клей гель.
6. Ножницы и кусачки.
7. Картон для шаблонов.
8. Утюг.
9. Тейп-лента (флористическая лента).
10. Губка для тонировки заготовок.
11. Акриловый клей.
12. Цветочный горшок.
13. Пенопласт.

Самый первый инструмент, который Вам понадобится – это ножницы, так как все детали вырезаются из фоамирана обычными ножницами. Следующий инструмент, который знаком уже всем рукодельницам – клеевой пистолет. Также для склеивания деталей можно использовать любой клей сильной фиксации, подходящий для резины или клеевой пистолет. Инструмент, который есть у каждой хозяйки на кухне и который незаменим в работе с фоамираном – это обычные зубочистки. В обработке ревелюра используются несколько техник. Самая популярная техника — эта обработка с помощью утюга, инструмента, который есть также у каждого в доме. Для изготовления стебельков и веточек цветов Вам понадобится флористическая проволока. У разных цветов стебельки разной толщины, поэтому лучше иметь в арсенале проволоку также разной толщины

Для крепления веточек и обмотки стебельков еще понадобится тейп-лента. Для большей реалистичности и придания характерной фактуры листкам и с учетом того, что большая часть цветов в природе не однотонные, а содержат несколько оттенков, лепестки из фоамирана необходимо немного тонировать. Поэтому Вам еще понадобятся краски или пастельные мелки. Как видите, список дополнительных материалов и инструментов не так уж велик.

Технологическая последовательность изготовления орхидеи

Ход работы

Пластичная замша очень легко режется ножницами, а также из него можно делать заготовки с помощью компостеров для скрапбукинга. Фактуру заготовке можно придать при помощи молдов, которые используются в фарфоровой флористике, а также с помощью гофра бумаги и утюга. Фоамиран легко окрашивается с помощью акриловых красок и пастельных мелков. Заготовки склеивать между собой лучше всего с помощью клеевого пистолета, т. е. горячим клеем. Рекомендуется, конечно, использовать специализированный клей для фоамирана. На сегодняшний день фоамиран очень популярный материал для творчества, что полностью исключает вопрос, где купить фоамиран. Ответ прост: в любом магазине для

творчества. Также в интернете множество специализированных интернет-магазинов, которые с легкостью доставят нужное количество материала

Вырезаем шаблоны для орхидеи. Подбераем цвет фоамирана, который больше нравится, а для тонировки серединки берем более тёмный оттенок художественной пастели. Для одного цветка подготавливаем по одной заготовке каждого шаблона. Все шаблоны обводим при помощи шила или зубочистки. Лепесток под номером 2 обводим один раз, а затем напротив его зеркальное отражение. То есть, должна получиться двойная деталь, которая соединена посередине. Сделаем бутон из теста.

Придадим форму каждой заготовке. Разогреваем утюг и выкладываем лепесток № 1 на секунд пять. При этом постоянно придавливайте серединку и фоамиран начнёт выгибаться. Сбросьте лепесток на стол. Таким же образом подготавливаем фом для язычков

В остальных заготовках обрабатываем каждый лепесток отдельно. Прикладываем к утюгу на 2 секунды, растягиваем пальцами обеих рук серединку. Стебли цветков орхидеи окручиваем зелёной тейп-лентой. Затем собираем веточку начиная с самого маленького бутона, к которому крепим уже более толстую проволоку. Постепенно спускаемся вниз по ветке, распределяя цветы равномерно.

Искусственная орхидея, так же как и живой цветок, прекрасно вписывается в любой интерьер, она естественно смотрится в цветочном горшке, являясь достойным украшением любого подоконника. Единственный минус такого изделия – воздействие солнечных лучей, под их влиянием лепестки могут потерять свой цвет.

Экономическое обоснование

Итого, на орхидеи мне потребовалось 425 рубля. Это намного дешевле, чем купить готовое изделия в магазине. А главное, что они в единственном экземпляре. Отсюда следует, что некоторые вещи лучше и экономичнее делать своими руками.

Маркетинговое исследование

После экономических подсчётов я убедилась, что делать орхидеи своими руками намного выгоднее, чем покупать. И пришла к мысли, что подобные изделия можно изготавливать и на продажу, то есть заняться частной предпринимательской деятельностью. Поэтому для начала предложу информационную рекламу на мое изделие, т.к. сегодня реклама стала одним из методов активизации спроса товаров и их продажи.

Реклама

Орхидея – бабочка …
Орхидея – птица …
Как она загадочна, как она нежна!..
Затерялись в памяти имена и лица,
Лишь она останется в памяти одна.

Лепестками нежными …
Трепетно и властно…
Зачарует будто бы, приворожит взгляд.
Заколдует бережно, завлечёт опасно,
Одурманит голову сладкий аромат.

Кажется мгновение …
Ветра дуновение…
У несёт видение лёгкий мотылёк …
Орхидея – бабочка … Орхидея – фея…
Нереально – сказочный, неземной цветок. *Ирина Майская*

Быть ближе к живой природе, к неповторимой красоте вам помогут мои орхидеи, обращайтесь по адресу: РТ, Кукморский район, д. Байлянгар, ул. Гагарина, Саттарова Диля

Экологическое обоснование

Охрана окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов принадлежит к числу наиболее сложных и актуальных задач современности.

Всё большее значение приобретает гармоничное взаимодействие человека и окружающей среды. Развитие современного производства наносит большой урон природе. Поэтому необходимо выбирать такие производства изделий, которые меньше наносят вред природе. Чем шире получат распространение безотходные и малоотходные технологии, тем меньше будет выбросов веществ, загрязняющих атмосферу, водоёмы…

Изготовление цветов - это экологически чистое производство, так как оно почти безотходное, не выделяет вредных веществ, не загрязняется атмосфера, нет опасности для здоровья человека.

Самоанализ работы

Фоамиран уже сейчас можно признать одним из популярных хобби нынешнего десятилетия. Диапазон вещей, которых можно создать с помощью этого материала, уже поражает воображение. Занимаясь этим проектом, я узнала о материале много нового и получила нужные, полезные и интересные сведения, и желание творить что-то из фоамирана только возросло. Я поближе узнала о свойствах фоамирана, узнала его, пусть и маленькую, но историю. С помощью опытов и экспериментов доказала его большую часть свойств и выявила даже кое-что новое. На основе этого, я пришла к выводу, что фоамиран один из самых оптимальных материалов, который можно использовать для создания творческих работ

Орхидею заслуженно можно считать одним из наиболее изысканных и утонченных декоративных растений. Цветок заслужил любовь многочисленных поклонников благодаря необычному строению и разнообразию оттенков. Если в доме нет еще живых красавиц-орхидей, можно без особого труда изготовить ее из искусственных материалов. Орхидеи из фоамирана не нуждаются в ежедневном уходе, но доставляют своему владельцу море удовольствия.

Выполнив данный проект, я убедилась, что нет ничего невозможного. Работая в данной технике впервые, я смогла создать подарок и украшение для дома. Я не только освоила и закрепила приемы изготовления цветов, но и узнала много нового и интересного.

Любой творческий проект дает возможность для раскрытия способностей. Мой проект таким и оказался. Я смогла создать своими руками, проявить фантазию, найти новые идей на будущее, получить навыки, которые смогут стать основой для получения дохода.

Я довольна результатами своего труда. Считаю, что поставленная цель достигнута.

Мною были придуманы эскизы моделей, подобрана фоамиран и средства для оформления и придания им праздничности и необычности.

В ходе выполнения этой работы были систематизированы и актуализованы все знания, умения и навыки, полученные на лекциях и мастер-классах.

В работе мне удалось показать модели которые, прежде всего, призваны украшать интерьер нашего дома, хорошего настроения и конечно соответствовать характеру праздничной обстановки.

Созданные модели являются гармоничным продолжением нашего внутреннего мира, они прекрасны и безупречны, прекрасно подходят для праздников.

Выполнение данной работы способствует воспитанию и формированию творческого отношения к работе, добросовестности, развития пространственных представлений, хорошего вкуса, аккуратности в работе и трудолюбия.

Знания и умения, полученные в процессе работы, обязательно пригодятся в моей профессиональной деятельности.

АШ-БУҖИЕМ – ТУГАН НИГЕЗЕМ

Тимеров Рамазан, 2 нче сыйныф укучысы.
Фәнни җитәкче:Галимҗанова Фирая Фәләхетдин кызы,
ТР Кукмара районы "К.Ф. Шакиров исемендәге Зур Сәрдек гимназиясе"
Аш-Буҗи авылындагы филиалы

Туган ил. Туган авыл. Туган җир. Бу изге сүзләр һәркемгә таныш һәм кадерле. Үткәнен белмәгән халыкның киләчәге юк, диләр. Безнең бай тарихыбыз, мәдәниятебез, батыр, эшчән халкыбыз бар. Авыллар тарихы – халкыбыз тарихының аерылгысыз бер өлеше, мөһим өлеше ул. Аларны өйрәнү, үзең яшәгән төбәк белән горурлану хисләре тәрбияләү – һәрберебезнең бурычы.

Проектның актуальлеге:

Әлеге проект бүгенге көндә бик актуаль,чөнки үз тарихын белмәгән халыкның киләчәге юк. Моның өчен һәр кеше үз гаиләсенең, туган җиренең тарихын белергә, шуның аша халыкка якынаерга тиеш. Туган авыл тарихын өйрәнү нәсел-ыру традицияләрен, гореф-гадәтләрен, йолаларын, әдәп-әхлагын, шөгыль-кәсепләрен белү һәм дәвам иттерү өчен кирәк.

Проектның төп максаты: төрле чыганаклар аша авыл тарихы, аның урнашу урыны белән танышу, материаллар җыю, өйрәнү һәм нәтиҗә чыгару.

Бурычлары:

- *Туган авылымның килеп чыгышын өйрәнү;*
- *Авылның (әйләнә-тирәнең) географик урынын, аның атамаларын тикшерү;*
- *Халкының төп шөгыльләре турында исән авылдашлардан белешү һәм эзләнүне дәвам итү.*
- *Авыл тарихында булган вакыйгаларны барлап, киләчәк буынга тапшыру.*
- *Авыл һәм аның үткәне белән горурлану,ватанпәрвәрлек хисе тәрбияләү.*

Гипотеза: Туган җиребезнең тарихын һәм гореф-гадәтләрен өйрәнеп, киләчәк буыннарга тапшыру.

Проектның төре: иҗади.

Дәвамлылыгы ягыннан озак вакытлы, чөнки үткәрү вакыты 2 елга исәплән.

Проектның функцияләре: күп функцияле, иҗади, мәгълүмати, тикшеренү.

Проектны тормышка ашыру этаплары

1. *Информацион – мотивацияле этап. (2016-2017)*

Максаты: Туган ягыбызда булган төрле вакыйгалар, авыллар тарихы, гореф-гадәтләрне барлау.

Бурычлары:

- *берданбер чыганак өлкән яшьтәгеләрнең истәлекләре, хәтерендә калганнары, буыннан-буынга сөйләнеп килгән хатирәләр, вакыйгаларны барлау;*
- *авылыбыздагы өлкән буын кешеләреннән үткән тарихыбыз турында информация җыю;*
- *авылыбыз тарихын архив материаллары буенча эзләү.*

2. *Практик этап (2016-2017)*

Максаты: Туган якның, туган авылыбыз Аш-Буҗи тарихында булган вакыйгаларны мәктәп музее экспозицияләрендә чагылдыру,аны буыннан буынга саклап калдыру.

Бурычлары:

- *максат һәм бурычларны тормышка ашыру өчен төп бүлекләрне үз* эченә алган юнәлешләрдә эшләү;
- *иҗат төркемнәре белән тикшеренү эшләре эшләү;*
- *авыл халкы арасына чыгып, авыл тарихы турында, авылның күренекле кешеләренә багышланган материаллар, фоторәсемнәр, экспонатлар туплау*

3. *Йомгаклау этабы (2017-2018)*

Максаты: Теоретик яктан өйрәнелгән һәм практик яктан тикшерелгән материаллар белән төрле мероприятиеләр аша тәҗрибә уртаклашу.

Бурычлары:

- ❖ *район һәм республика күләмендә үткәрелә торган чараларда катнашу;*
- ❖ *авылыбыз тарихы турында китап бастыру өчен материаллар белән ярдәм итү.*
- ❖ *тупланган мәгълүматны берләштереп, туган якны өйрәнү музеенда эшкәртмәләр ясау, альбом төзү.*

Проект 5 бүлекне үз эченә ала.

Проектның бүлекләре:

1. Авылым тарихы: Аш-Бужи
2. Шәҗәрәләр- халкым тарихының бер тамчысы
3. Туган авылым - карталарда
4. Авылым һөнәрләре
5. Авылым табигатен саклыйк!

Проектның эчтәлеге:

1.“Авылым тарихы: Аш-Бужи”дип аталган бүлек Аш-Бужи авылы тарихын өйрәнүне үз эченә алды. Авылылыбыз тарихы турында бик күп мәгълүмат тупланды, презентацияләр төзелде. Биредә иң төп чыганак булып өлкән яшьтәгеләрнең истәлекләре, хәтерендә калганнары, буыннан-буынга сөйләнеп килгән хатирәләр торды. Авылыбыз тарихын барлауда шулай ук эшмәкәр авылдашыбыз Фәнис абый Хәмәтдинов та үзеннән зур өлеш кертте. Аның башлангычы белән Кукмарада яшәп, авыл тарихларын өйрәнүче Фәрит абый Вәлиев, архив материаллары аша һәм авыл халкы ярдәмендә тарихны барлап чыкты. 2018 елда авылыбыз тарихына багышланган китап басылып чыкты.

2. Икенче бүлек “Шәҗәрәләр- халкым тарихының бер тамчысы” дип аталды. Бу бүлектә үз нәсел шәҗәрәңне өйрәнү темасы яктыртылды. Минемчә авыл тарихын, әби бабайларыбызның тормышын өйрәнү өчен иң гади нәрсәдән – үз нәсел шәҗәрәңне өйрәнүдән башларга кирәктер. Шәҗәрә – нәсел - ыруның кемнән башланып,ничек тармакланып китүен күрсәткән схема, нәсел агачы. Борынгы заманда шәҗәрә тармакланып үскән агач формасында төзелгән. Бу бик дөрес, чөнки агач җир эченә киткән тамырлары аша кемлегеңне белү өчен, иң беренче чиратта, туган җир, туган авыл тарихына мөрәҗәгать итәргә кирәк. Әлеге бүлекне ачу өчен сыйныфыбызда “Шәҗәрә – нәсел агачы” дигән темага сыйныф сәгате уздырдык. Аш-Бужи авылы мәчетендә, һәр атнаның чәршәмбе һәм шимбә көннәрендә шәҗәрә төзү буенча җыелып сөйләшүләр узды. Үз нәселенең килеп чыгышы белән кызыксынган һәркем әлеге эштә активлык күрсәтте. Барлык гаилә дә диярлек нәсел шәҗәрәсен ясатты, шулай итеп тарихта эз калдырырга үзләреннән зур өлеш керттеләр.

3. Өченче бүлек “Туган авылым – карталарда” дип атала.

Һәр авылның исеме аның тарихы белән бәйле. Безнең төбәктә исә авыллар бер генә исемдә түгел, ә икешәр исемдә дә йөриләр. Тик икенче исем күп вакытта инде кулланыштан төшеп калып, халык телендә онытылган да булуы мөмкин. Авылның бүгенге көндә булган Аш Бужи исеме исә Ашалча Бужи исеменнән кыскартып язылган. Дөреслектә ул Әшәлче Бужи булса да, якын-тирәдәге халыклар - рус, мари һәм удмурт телләренә якын итеп, ул Ашалча Бужи дип йөртелгән. Әшәлче ул - безнең якларда инеш буендагы үзәннәрдә һәм су торган болыннарда үсүче үсемлек. Аның икенче төрле исемнәре рус телендә “зубровник” һәм “пырей водяной”, ә фәнни исеме – “бекмания обыкновенная” дип атала.

Әшәлче исеменең әйтелеше татар һәм удмурт телләрендә дә бер үк төрле яңгырый һәм языла да.Татарча – Әшәлче, удмуртча – Ашалча. Һәм дә инде, әлеге әшәлчә үләненең күп булуы хәзерге Аш Бужи авылы яныннан агучы инешкә дә исем бирә – ул Әшәлче инеше дип йөртелә.

Бүгенге көндә исә авыл халкы телендә инешнең исеме кулланыштан төшеп калган диярлек, тик Аш Бужи һәм Адай авыллары арасындагы күпер урыны гына халык телендә “Әшәлче күпере” дип йөртелә.

Авылның икенче компоненты – ул Буҗи сүзе. Әлеге сүз удмурт теленнән алынган, һәм Бодья сүзенең бер диалекты булып, Буджа дип әйтелә, татарча яңгырашы исә – Буҗа, яки Буҗи. Тулырак итеп әйткәндә – Буджа дип көнъяктарак, яки хәзерге Татарстан территориясендә, безнең якта урнашкан урдмуртлар, ә Бодья дип – төньяктарак, яки хәзерге Удмуртия территориясედә урнашкан, руслар белән күбрәк аралашкан удмуртлар әйтә, чөнки көньяк һәм төньякудмуртларның сөйләме бер-берсеннән шактый гына аерыла. Авыл әгәр дә Удмуртия территориясендә урнашкан булса, аны бүген "Ашалча Бодья" дип атарлар иде.

Элеккеге рәсми документларда авыл рус телендә Буза, яки Бузя дип язылса, татар телендә исә шул ук Буҗи булып, бүгенге көнгә кадәр килеп җиткән.

Архивтан алынган материаллардан күренгәнчә, авылыбызның исеме карталарда да төрлечә яңгыраш таба: Вятка губерниясенең 1910 елгы Юл картасында Ашалча, Малмыж өязенең 1884 елда төзелгән Туфрак картасында Ашалча Бузи, 1875 елгы Стрельбицкий төзегән картада Ашама Бузи, 1799 елгы Алабуга өязе картасында Ашалчи Бузы һ.б.

4. Дүртенче бүлек - "Авылым һөнәрләре". Татар халкы элек-электән һөнәрле халык булган. Безнең авылда да хезмәт сөючән, тырыш кешеләр яшәгән һәм яши. Авылыбызда атказанган укытучылар да, мәдәният хезмәткәрләре дә, табиблар да, агрономнар да, җырчылар да, төзүчеләр дә һәм авыл хуҗалыгы үсешенә зур хезмәт куйган һөнәр ияләребез дә бар. Нинди генә кәсеп белән шөгыльләнмәгәннәр авылдашларым: терлекчелек, игенчелек, итек басу, шәл бәйләү, суган үстерү һ.б. Бүгенге көндә дә халкым үзенең булган кәсепләрен югалтмыйча, мул тормышта яши.

5. Бишенче бүлек "Авылым табигатен саклыйк!" дип атала.

Берәүләр шәһәрдә яшәсә, без исә, гаҗәеп гүзәл авыл табигатенең моңлы һәм сихри бишегендә туып үскән табигать балалары, җир балалары. «Шәһәрне макта,авылда тор" – дигәннәр борынгылар һәм ялгышмаганнар.

Табигатьне саклау, аның байлыкларын дөрес файдалану, хезмәт тәрбиясе бирү максатын күздә тотып әңгәмәләр үткәрелде, куаклар утырту, тирә-якны, мәктәп территориясен, бакчаларны чистарту өмәләрендә катнашу кебек эшләр башкарылды.

Шулай ук табигатьне саклау, туган ягыбызның байлыклары белән танышу, туган як тарихы белән горурлану хисе тәрбияләү максатыннан уку елы ахырында Саба районының Лесхоз урманчылык музеена, Зур Сәрдек гимназиясенең туган якны өйрәнү музеена оештырылган экскурсия дә безнең күңелебездә якты хатирә булып калды. Табигатьнең чисталыгын саклау буенча авылыбызда булган кое һәм чишмәләрне чистарттык, сыйныф бүлмәләрен җыештырдык, кар көрәдек. Әлеге чараларда барыбыз да бик актив булдык.

Әйдәгез, һәрберебез булдыра алганча, табигатьне саклыйк һәм безнең барыбызның да тырышуыбыз нәтиҗәсендә табигатькә карата начарлык кимер. Әйе, без табигать балалары, ә табигать- безнең хуҗабыз! Моны беркайчанда истән чыгармыйк һәм табигатьнең кагыйдәләренә, кануннарына каршы килмичә аңа булышыйк.

Табигатьне саклау - һәркемнең бурычы. Без, үзебездән соң килгән буынга, суларыбызны чиста, һаваларыбызны пычратмыйча калдырсак, изге бурычларыбызны үтәгән булырбыз. Яшел дусларыбызны саклыйк. Шул чакта гына без алардан файдалана алырбыз. Тирә-юнебез чиста, ямьле булсын, һәрчак балкып торсын.

Эшчәнлек нәтиҗәләре:

1. *Авылыбызның тарихи урыннарын, чишмә - суларын, елга – күлләрен, табигатен күзәтеп , өйрәнеп торабыз.*
2. *Музейларга барып милләтебезнең тарихын өйрәнәбез.*
3. *Беркем дә онытмады, бернәрсә дә онытылмас! – тыл һәм сугыш ветераннары белән очрашулар үткәрелә.*
4. *Авылыбызда яшәгән күпчелек гаиләләрдә нәсел шәҗәрәсе булдырылды.*
5. *Аш-Буҗи авылы тарихы китап булып басылып чыкты (2018 елның февраль аенда)*

Проектны йомгаклау

Тарихи төбәкне өйрәнү һәм аның тарихын язу-энә белән кое казуга тиң. Авылның үткәне турында язма чыганакларның кайберләре архивларда сакланган. Ләкин күбесе юкка чыккан яки язылып барылмаган. Тагын бер чыганак - өлкән яшьтәгеләрнең истәлекләре, буыннан – буынга сөйләнеп килгән хатирә, вакыйга, риваятьләр. Матди чыганаклар юкка чыгып беткән диярлек. Барлык туплаган материалларны туплап, без кыскача туган як тарихын өйрәнүгә ирешәчәкбез. Бәлки бу тарих тулысынча да булмас, әмма кайбер архивларда сакланган материаллар, өлкәннәр сөйләме, энциклопедия материаллары безгә үзебезне борчыган сорауларга җавап табарга ярдәм итәчәк. Тарихи төбәкне өйрәнгәнгәндә авыл атамаларына да игътибар итмичә мөмкин түгел. Аш-Буҗи авылына караган атамалар арасында бик күптәннән исемләнеп, үзгәрешләр кичермичә, буыннан-буынга күчеп, ерак гасырлар аша безнең көннәргә килеп җиткәннәре дә, әле генә атала башлаганнары да бар. Күбесе – борынгы атамалар. Алар безгә борынгы бабаларыбызның тормыш – көнкүреше, һөнәрләре гореф – гадәтләре, тарихы, теле, төбәкнең табигате, географик үзенчәлекләре, авыл халкының этник составы, кәсебе, булып узган вакыйгалар һәм башкалар турында мөһим мәгълүматлар бирә.

Киләчәктә без бу проект эшен дәвам итәргә, мәктәп, колхоз тарихлары, авылыбызның елга-күлләре, чишмәләре турында да мәгълүматлар тупларга уйлыйбыз.

Сүземне йомгаклап, шуны әйтәсем килә: Минем өчен үземнең районымнан да, туган авылымнан да кадерлерәк, якынрак җир юк икәнен проект эшемне башкаргач тагын да күбрәк аңладым.

Киләчәктә исемеңә тап төшермичә, матур итеп, тагын да яңа үрләр яулап яшә әле, авылым!

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. Адиль А., Гаязов И. "Кукмара. Авыл – ил терәге".
2. *Архив материаллары*
3. *Гарипова Ф. "Авыллар һәм калалар тарихы".*
4. Зур Сәрдек гимназиясенең "Төбәкне өйрәнү музее" материаллары.
5. Ризванов Г. "Игенченең яшьлеге". Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1978
6. Ризванов Р.Г. "Кукморский район".
7. Сабитов А.Ф. "Знатные люди Кукмора. Кукмара шәхесләре". Казань, 2012.
8. *Саттаров Г.Ф. Мәктәптә туган як ономастикасы. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1984*
9. Сафина С.А. "Кукморский край". Казань, 2008.

Сибат Р. "Көзге Сабантуй". Казан: Сүз, 20

ПРОЕКТ «SMART GREENHOUSE»

Фасахиев Булат Радикович, ученик 7 класса
Научный руководитель: Ахметзянов Марат Альфредович,
МБОУ "Арская СОШ №6", Арского района РТ

Не секрет, каждый человек целое лето копается в огороде, выращивает фрукты и овощи. У каждого садовода свои секреты получения богатого урожая. А самое главное – они тратят на это очень много времени, что забывают об отдыхе…

Наша команда решила облегчит работу садоводам и начала работу над созданием теплицы, которая будет выполнять часть работы самостоятельно:

- поливать;
- следить за освещением;
- контролировать воздух;
- поддерживать круглосуточно нужную температуру;

- и т.д.

Мозгом теплицы мы выбрали контроллер Arduino UNO, а также установим датчики:

- влажности почвы;
- газа;
- пламени;
- температуры почвы;
- температуры и влажности;
- освещенности;
- потока воды;
- уровня воды.

Теплицу оснастим нижеследующими устройствами:

- нагреватель;
- вентилятор;
- водяная помпа;
- сервопривод.

Нужно будет запрограммировать контроллер Arduino UNO, то есть написать программы (скретч) для датчиков и устройств.

А также нужно правильно выбрать материалы, из которых будет собираться сама теплица.

Если все мы соберём, то получим «умную теплицу» и облегчим работу садоводам.

И так:

Цель проекта – создать умную теплицу «Smartgreenhouse».

Задачи:

1) собрать каркас теплицы и обшить теплоизоляционным материалом;
2) начертить электросхему для теплицы «Smartgreenhouse»;
3) приобрести все нужные электронные начинки, датчики и устройства;
4) подключить всю электронику;
5) запрограммировать контроллер Arduino UNO.

Основная часть

Как написано на страницах Википедии: ***теплица*** *— это отапливаемый парник, представляющий собой защитное сооружение для выращивания ранней рассады (капусты, томатов, огурцов, цветов сеянцев, укоренения черенков или доращивания горшечных растений), для последующего высаживания в открытый грунт.* Но, как показывает практика, садоводы круглый год выращивают огурцы, томаты, лук и цветы в своих теплицах. И вот наша команда решила облегчит им работу и построить «Smartgreenhouse», что в переводе означает «умная теплица».

Шаг № 1. Собрать теплицу.

Мы на компьютере начертили схему теплицы используя программу «КОМПАС-3D»». Вырезали детали каркаса из фанеры и собрали теплицу.

Шаг № 2. Электросхема для «Smartgreenhouse».

Следующая задача – какими датчиками и электроустройствами напичкать нашу «Умную теплицу». Мы на компьютере начертили схему и приступили искать в интернете, где дешевле можно достать электроначинку для теплицы.

Шаг № 3. Приобретение электронной начинки для «Smartgreenhouse»

Мы пришли к выводу, что нужно установить следующие датчики:

- влажности почвы;
- газа;
- пламени;
- температуры почвы;
- температуры и влажности;
- освещенности;
- потока воды;

- уровня воды.

А так же нижеследующие устройства:

- нагреватель;
- вентилятор;
- водяная помпа;
- сервопривод.

Все это хозяйство мы нашли в магазине «Радиоточка» г.Казани.

Шаг № 4. Подключение электроначинки

1. Датчик влажности почвы.

Датчик влажности будет контролировать почву и, при необходимости, даст сигнал контроллеру Arduino UNO о необходимости включить водяную помпу. Водяная помпа начинает качать воду из резервуара. И здесь начинают работать ещё два датчика: датчик потока воды и датчик уровня воды.

2. Датчик уровня воды.

Датчик уровня воды контролирует, чтобы вода в резервуаре не закончился и не сгорела водяная помпа от холостой работы.

3. Датчик потока воды.

Датчик потока воды контролирует объем подаваемой жидкости.

4. Датчик газа.

Этот датчик будет контролировать состав воздуха и, при снижении кислорода в воздухе, открывает боковые крышки и включает вентилятор для циркуляции воздуха.

5. Датчик пламени.

Датчик пламени контролирует освещенность пространства и дает информацию контроллеру Arduino UNO о необходимости включить LED-подсветку.

6. Датчик температуры и влажности.

Этот датчик контролирует воздух внутри теплицы и, при необходимости, дает информацию контроллеру Arduino UNO о необходимости включить иди обогрев, или искусственную вентиляцию (открыть боковые крышки и включить вентиляторы).

7. Датчик температуры почвы.

Датчик температуры почвы контролирует, чтобы заморозки не уничтожили рассаду, и дает информацию контроллеру Arduino UNO о необходимости включить обогрева почвы. Этот же датчик контролирует и перегрев почвы, то есть информирует о необходимости включить искусственную вентиляцию (открыть боковые крышки и включить вентиляторы).

Эти датчики только дают информацию контроллеру Arduino UNO, а все работы выполняют нижеследующие электронные устройства:

1. Контроллер Arduino UNO – мозг для «Smartgreenhouse».

Мы его запрограммируем и будет он командовать со всеми этими датчиками и устройствами.

2. Нагреватель.

Он располагается под слоем почвы и будет подогревать при необходимости. А чтобы тепло не ушёл вниз, мы постели под ним теплоизоляцию.

3. Водяная помпа.

Он будет качать воду из резервуара и подавать на форсунки.

4. Сервопривод.

Это устройство будет открывать боковые крышки для поступления воздуха из вне.

5. Вентилятор.

Вентилятор (или кулер) включается для создания искусственной циркуляции воздуха.

При установке и подключении датчиков была необходимость в приобретении защитных устройств от влаги и пыли. Эти детали мы сами напечатали на 3D-принтере.

Шаг № 5. Запрограммировать контроллер Arduino UNO

Все датчики и устройства мы установили. Осталось запрограммировать контроллер Arduino UNO, то есть написать скретч.

Мы его написали (Приложение 1).

Всё! Теплица готова к использованию!

Заключение

Когда мы работали над проектом, в город Арск приехал Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан - министр сельского хозяйства и продовольствия Республики Татарстан Ахметов Марат Готович. На выставке мы решили презентовать свой проект «Умная теплица». Он заинтересовался этим проектом. Его сопровождающие задавали такие вопросы:

- «А какая себестоимость?»

- «На какую теплицу вы рассчитываете? Сможете ли вы обслужить теплицы с площадью в несколько гектаров?»

Вот мы решили подсчитать себестоимость данного проекта:

- комплект «Матрёшка Z» с контроллером Arduino UNO – 5 100 рублей;

- комплект датчиков – 2 900 рублей;

- все детали каркаса теплицы (мы сделали из отходных материалов) – 0 рублей.

Итого этот проект нам обошлась в 8 000 рублей.

Мы планируем и дальше работать над этим проектом и оснастить данную теплицу автономным питанием, установив солнечные батареи.

Список использованной литературы:

1) Brian W. Evans, «Arduino блокнот программиста», 2007г.

2) «Руководство по освоению Arduino»

3) «Быстрый старт. Первые шаги по освоению ARDUINO»

4) Терро Карвинен, Киммо Карвинен, Вилле Валтокари, «Делаем сенсоры. Проекты сенсорных устройств на базе Arduino и RaspberryPi»

5) Виктор Петин, «Проекты с использованием контроллера Arduino»

АВЫЛЫМНЫҢ БЕР ШӘХЕСЕ - АРТЕЛЛИРИСТ НӘЗИРҖАН

Фатыхов Наил,3 сыйныф укучысы.
Фәнни җитәкче: Ибрагимова Софья Николай кызы,
РТ,Мамадыш районы МБГБУ “Тәкәнеш УГБМ”

Янып калсын гомрең маяк булып,
Үзеңнән соң калган буынга.
М.Җәлил

Әйе, бик хак, матур сүзләр. Минем дә игелекле эш башкарасым килде һәм, иң кулае дип, фәнни-эзләнү эше язуны сайладым.

Кеше бүгенге көн белән генә яши алмый. Ул бүгенгене яхшырак аңлар, киләчәкне ачыграк күзаллар өчен әледән-әле үткәнгә борылып карый. Теге яки бу сорауга төгәл һәм дөрес җаваплар эзли.Халык хәтерендә җуелмас эзләр калдырган вакыйгалар була. Аларның әһәмияте вакытлар узу белән дә кимеми. Кайберләре исә, торган саен игътибарны ныграк җәлеп итә..

Әйе, бу әйберләр күпме кешеләрнең матур хәтирәләрен, борчуларын, шатлыкларын саклый. Бөртекләп җыйган тарих безнең җирле-төбәк музеенда тупланган.

Монда Борынгы көнкүреш әйберләре, кул эшләре, мәчет, чиркәү тарихлары экспозицияләре урын алып тора. Сугыш елларына багышланган экспозиция дә бик бай, чөнки безнең авылыбыздан бик күп кеше сугышка киткән һәм аларның истәлекләре дә бихисап.

Сыйныфыбыз белән авылыбыз музена барырга туры килде. Менә, без малайларның, кызыксынып карый торган җирендә.Сугыш еллары экспозициясендә,чөнки монда пулемет бар, альбомнар карап торганда күзем бер язмага төште "Җәлил дусты Нәзирҗан" дигән иде аңа. Бик гаҗәпләндем. "Ничек, минем авылдашым герой-шагыйрь Муса Җәлилнең дусты була алыр микән?"

Габитов Нәзир Миннекай улы. "Җәлил дусты Нәзирҗан"

Шушы сорауга җавап эзләп укытучыма мөрәҗәгать иттем. Баксаң, Нәзирҗан ага, балалар бакчасында эшләгән Альбина апаның әтисе икән.

Сүзем Габитов Назирҗан Миннекай улы турында. Габитов Нәзир ага 1914 елның 15 декаберендә Түбән Тәкәнеш авылында туа. 1920 елда нәни Нәзир беренче сыйныфка укырга керә, биредә ул пионер сафларына кабул итлә. Башка пионерлар кебек үк Нәзир абый да авылда наданлыкны бетерү өлкәсендә зур эш алып бара. Мәктәпне тәмамлагач һөнәри училищесы курсанты комсомол путевкасы белән Донбаска шахтага эшкә китә. Утызынчы елларда халыкара хәл кискенләшкәч, комсомол путевкасы беән, Ерак Көнчыгыш чик буен ныгытырга баручылар сафына баса. 1938 нче елда Хәсән күле районыныда Япония империалистларының короллы көчләренә каршы сугышта катнашырга туры килә. Һәрвакыт алгы сафта булырга күнеккән Нәзир ага Габитов биредә дә батырлык күрсәтеп, Кызыл Байрак ордены белән бүләкләнә. Бу чакта мондый зур бүләккә лаек булучылар бик аз була, алар гаять абруйлы иде. Нәзир аганы хәтта пар ат җигеп авылны әйләндәргәннәр, мактаулы җыелышларда зур кунак булган.

"Артиллерист Нәзирҗан" – дустыма шигырь.

1939 елда, Казанда, саклык кассалары мөдирләре әзерли торган курсларда укыганда, "Кызыл Татарстан" газетасы журналисты Абдулла Вәлиев Нәзирҗан агайны Муса Җәлил белән таныштыра. Бу вакытта Нәзирҗан Габитовның Хәсән күлендәге батырлыгы турында "Кызыл Ттарстан" газетасында язма бастырыла. Муса Җәлил бу язма белән бик кызыксына хәтта:

- Сезнең турыда очерк язарга уйлыйм, - ди ул.
- Кайсы газета-журналда булыр икән? – дип сорап куя Нәзир ага.

Икенче тапкыр авылдашым шагыйрь белән Ватан сугышы чорында Курс өлкәсенең Марьино поселогында хәрби сәяси хезмәткәрләр әзерләү курсларында очраша. Нәзирҗан аганы сугыш башлану белән хәрәкәттәге частка җибәрәләр, ул яраланып Рязань госпиталендә дәваланып чыкканнан соң, әлеге курсларга җибәрәләр.

1941 елның июль урталары булгандыр. Курсларга яңа укучылар китерәләр. Бер көн иртән Нәзирҗан ага сафка тезелгән хәрбиләргә күз ташласа, берничә кеше аралаш Муса Җәлилне таный. Сафларны таратуга,элеккеге танышы шагырь янына ашыга. Дусларча күрешәләр.үзара хәл-әхвал сорашалар. Нәзирҗан Татарстан, Казан хәлләрен сораша. Муса Җәлил исә тыйнак кына елмаеп, үзенең шагыйрь булуы хакында шаулап йөрмәскә куша. Нәзирҗан абый Муса Җәлил белән бер взводка, бер отделениегә туры килә. Казармада ятаклары да рәттән була. Еш кына сугыш, еракта калган туганнары, балалары турында серләшәләр.

Сәяси курслар Минзәләгә күчкәч тә Нәзирҗан абыйның койкасы Муса Җәлилнеке белән рәттән була. Муса Җәлил еш кына язган шигырьләрен укып күрсәтә.

Җәлил Хәсән күле буендагы сугышларда батырлык күрсәткән Н.Габитовны халык каһарманына тиңли, аның куен дәфтәренә "Артиллерист Нәзирҗан" дигән шигырен язып куя. "Кадерле истәлек итеп аны гел үзем белән йөрттем. Әмма дошман улына эләкмәсен дип бервакыт дәфтәремне юк итәргә туры килде" - дип сөйләгән авылдашым әрнеп.

Хәрби укулар тәмамлангач, Нәзирҗан абыйны Мәскәүгә хәрби частькә билгеләү өчен җибәрәләр. Берничә көн алдан киткән Муса Җәлил дә Мәскәүдә икән. Янәднән очрашалар алар. Шунда Муса Җәлил дустының хәрби гимнастеркасын киеп фотога төшә. Муса Җәлилнең кайсы частькә билгеләнүе ачык булмый, шуңа күрә хәрби кием дә бирелмәгән була. Нәзирҗан аганың әйтүе буенча: "Муса Җәлилнең, һерберебезгә дә билгеле фоторәсемдәге гимнастеркасы минеке" - ди.

Әсирлектә.

Әмма ачы язмыш сагалый Н. Габитовны. 1943 елның җәе. Орел өлкәсе Медведка авылы янында капитан Габитов артиллеристларына дошман һөҗүмен тоткарлау һәм чигенүче совет гаскәрләренең имнлеген тәэмин итү бурычы куела. Артиллерия утын татыган дошман ярсый, ничек тә ут ноктасын юк итәргә омтыла.

Яңа урынга күчәргә әзерләнгәндә дөньяның асты өскә килә. Нәзирҗан ага аңына килгәндә тирә-ягында дошман гаскәрләрен күрә. Барлык документларын, орденны һәм башка истәлекле әйберләрен күмеп куярга уйлый. Ялгышмаган ул, берничә тәүлектән хәлсезләнгән, яраланган гаскәрне әсирлеккә алалар.

Әсирлектән котылгач, кабат сугышкан якларына документлар эзләп юл тота солдат, алар әйбәт сакланган булып чыга.

Соңыннан мәгълүм булганча, Габитов Нәзир Миннекай улына бу тирәдәге батырлыгы өчен Оборона министрлыгының Үзәк архивында Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнүе турында Указ табыла һәм, ниһаять, 1957 нче елда аны иясенә тапшыралар.

Герой.

Сугыштан соң һәм тормышының күп өлешен ул саклык кассалары мөдире булып эшли. Күп тапкырлар мактау грамоталары белән бүләкләнә. Сугышта күрсәткән батырлыклары өчен Кызыл Байрак, Кызыл Йолдыз, II дәрәҗә Ватан сугышы орденнарына, “Германияне җиңгән өчен”, күп кенә юбилей медальләренә лаек була. Нәзирҗан ага еш кына яшьләр, укучылар белән очрашып тора.

“Мин Муса Җәлил турында еш уйлана идем, - ди Н.Габитов.

- Әсирлектән котылып кайтып байтак еллар узгач кына, чын хәлләр трында белдем. Коммунист Муса Җәлил турында “хыянәтче”дип әйтүчеләргә мин бервакыттада ышанмадым. Аның хакында чынбарлык ачыклангач, үз күңелемдәге ышану һәм уйларның раслануына шатландым”. Шәмси Хамматның 1982 нче елда бастырылган “Муса Җәлил-партия солдаты” исемле китабында Нәзирҗан ага Габитов турында бик күп истәлекләр бар.

Хәмит Мөхәммәтҗанның “Хәтердә ул еллар” 2002 нче елны чыккан китабында Нәзирҗан ага турындагы мәкаләсендә Муса Җәлил белән очрашулары турында тәвсирләп укырга була. Шулай ук район газетабыз “Нократ” битләрендә, “Ватаным Татарстан”газеталарында да Нәзирҗан ага турында бик күп язмалар очрады. Героебыз турында “туган як крайны өйрәнү” музее җитәкчесе Ганиев Әмир Гани улы(Хәзер инде вафат) туплаган мәглүматлар урын ала. Хазерге вакытта музеебызда Нәзирҗан агага багышланган экспозиция бар. Әлбәттә инде безгә бик күп ярдәм күрсәтте Альбина апа, Нәзир аганың кызы.

Йомгаклау.

Эзләнүләр нәтиҗәләрен исәпләсәк куелган максатыма ирештем – дип уйлыйм. Нәзирҗан ага Габитовның тормыш юлларын күзаллап үттем, ул чордагы вакыйгалар белән якыннанырак таныштым. Чыннан да Нәзир ага безнең Мамадыш төбәгенә, Түбән Тәкәнеш авылына, Муса Җәлилнең истәлекләрен алып кайткан кеше булып чыкты. Эзләнүләр барышында шул кадәр бирелеп эшләнелде, кечкенә генә булса да, ул вакыйганы тирәнтен тикшерәсе килде. Каһарман-шагыйрь һәм Каһарман-солдат бергә очрашып дуслашып, уртак фикерләре,дуслары булуын ачыклау мине шатландырды. Үзебезнең төбәгебездә легендар кешеләр булуы белән мин чын күңелемнән горурланам. Минем эшем туган як тарихын өйрәнгән класс сәгатьләрендә дә урын алыр дип ышанам. Бөек җиңүебезнең 73 еллык юбиленда да чыгыш ясармын дип торам.

Әдәбият һәм чыганаклар:

1. “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”, III том - Казан, 1981.
2. “Мамадышым”, 2002.
3. Түбән Тәкәнеш төбәкне өйрәнү музее фонды материаллары.
4. Гөлназ Бикбова, төбәкне өйрәнү музееның фәнни хезмәткәре төзегән альбом.
5. Тарих укытучысы Әмир Ганиев туплаган материаллар.(инде вафат)

6. “Нократ”, “Ватаным Татарстан” газеталары басмалары.
7. Х.Мөхәммәтҗан “Хәтердә ул еллар”, 2002.
8. Ш. Хамматның “Муса Җәлил – партия солдаты”,1982.
9. Акберова (Габитова) Албина Нәзир кызының истәлекләре.

ШАХМАТ ЯСАУ

Фәйзуллина Алсу, 2 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Нуриева Фәния Габделбәр кызы
ТР Кукмара районы “Ядегәр авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе”

Ша́хмат — 64 шакмаклы тактада фигуралар белән ике көндәш арасында уйнала торган логик уен.

Шахмат атамасы фарсы теленнән алынган: «шахмат» – *«шаһ үлде»* дигәнне аңлата. Шахмат уены гадәттә ике көндәш арасында уйнала. Уенны шулай ук кара-каршы ике төркем дә уйнарга мөмкин. Аларны консультантлар дип атыйлар. Уен билгеләнгән кагыйдәләр буенча уйнала. Ярышлар вакытында алар Халыкара шахмат федерациясе кагыйдәләре белән тулыландырылына.

Шахмат уенының мең ярым еллык тарихы бар. Шахмат уены чатуранга уеныннан барлыкка килгән дип санала. Бу уен Һиндстанда VI гасырга кадәр барлыкка килгән. Һиндстаннан уен гарәпләр арасында, соңрак Аурупа һәм Африка халыклары арасында таралган.

Мин ни өчен бу теманы сайладым?

Шахматуены балаларның акыл көчен генә арттырып калмый, иҗади яктан да үстерә. Күп кенә балалар бик тынгысыз була, шахмат уены уйнап алар үзләрен тыныч тотарга, авыр мәсьәләләрне уйлап хәл итәргә өйрәнәләр. Көндәшеңнең адымнарын күзәтеп бару, ясаячак адымын алдан күрә белергә өйрәнү дә сиземләү көчен арттыра, игътибарлы булырга өйрәтә. Әлеге уенның файдасы бик зур. Шахмат уены – тормышның үзе шикелле. Фигураларны сакларга, якларга кирәк. Үсәргә, алга барырга кирәк.

Безнең мәктәптә дә шахмат түгәрәге эшләп килә. Анда без шахмат уйнап кына калмыйбыз. Төрле материалдан үзебезгә уйнарга шахматлар да ясыйбыз. Агачтан, ленолиумнан, картоннан, тимердән ясаган шахматларыбыз бар. Ә бүген сезнең игътибарга тәкъдим ителәсе шахмат фетрдан тегелгән.

Мәктәпләрдә шахмат дәресләрен киләсе уку елыннан башлангыч сыйныфларда дәрес буларак кертелә башлый. Шуның өчен безнең бу тема бик актуаль . Укытучыга тактада тема аңлату өчен бик җайлы әсбапларның берсе. Шахмат тактасында гына тема аңлатуы авыр. Тактага чыгып фигураларны үзең күчереп җавап биргәч, ул безнең дә хәтердә ныграк истә кала.

Укытучым белән уйлаштык та бөтен кешегә дә күренә торган нык материалдан эшләнелгән шахмат ясарга уйладык.

Безнең проект эшебезнең максаты : фетрдан шахмат ясау. Максаттан чыгып түбәндәге бурычларны куйдык:

- шахматның килеп чыгышы белән танышу;
- шахмат ясау өчен материаллар әзерләү, куркынычсызлык кагыйдәләре белән танышу;
- технологик карта төзү;
- шахматны ясау.
- Проектка таләпләр

1. Гади булырга тиеш.
2. Эшләргә җайлы материалдан ясалырга тиеш.

3. Эшләнгән эшебез матур һәм чиста булырга тиеш .
4. Чыгымнар аз булырга тиеш.

Шул таләпләрдән чыгып без фетрны сайладык. Ул нык материал һәм бөтен кибеттән дә табып була. Эшли башлаганчы кирәкле эшкоралларын әзерләп куйдык. Безгә карандаш, бетергеч , линейка, кайчы , энә, җеп, ябыштыргыч, капрон һәм тегү машинасы кирәк икәнлеген ачыкладык..

Технологик этап

Шахмат ясый башлаганчы башта эскизын ясадык. Технологик картасын төзедек.

Технологик карта

	Эш барышы	Эш кораллары
1.	Фетрдан яклары 10 см булган квадратлар кисәбез.Төсләрен чиратлаштырып тегәбез.	Карандаш, линейка, кайчы, энә, җеп
2.	Кырыена 5 см киңлектә соры төстән тасмалар кисеп тегәбез.	Карандаш, линейка, кайчы, энә, җеп
3.	Фигураларны кәгазьгә ясап шаблоннарын кисеп алабыз. Аларны ике кат куеп тегәбез	Карандаш, бетергеч, линейка, кайчы, энә, җеп.
4.	Тактага һәм фигураларга ябыштыргычлар тегәбез	Кайчы, энә, җеп, ябыштыргыч.
5.	Кәгазьгә саннар язып, аны фетрга күчерәбез. Аларны кисеп алабыз. Шуннан соң, тактага тегәбез.	Карандаш, бетергеч, линейка, кайчы, энә, җеп.
6.	Хәрефләрне дә кәгазьгә ясыйбыз. Фетрдан хәрефләрне кисәбез, тактага тегәбез.	Карандаш, бетергеч, линейка, кайчы, энә, җеп.
7.	Такта артына капрон тегәбез. Артык калган җирләрен кисеп алабыз.	Капрон, кайчы, энә, җеп.

Йомгаклау

Безнең үз кулларыбыз белән эшләгән шахмат тактасы ясалды. Аны Моның өчен кул астында булган эш кораллары һәм төрле төстәге фетр кирәк булды. Шахмат тактада тема аңлатыр өчен бик уңайлы булып чыкты. Тиз тузмый торган материалдан эшләнелде. Бу шахмат белән безнең кебек кечкенә бик күп балалар шахмат серләренә төшенер.

Экономик исәпләү

Бу проектны эшләгәннән соң исәпләү үткәреп алдык. Без ничә сум акча тоттык микән? Барысы өчен – 650 сум акча тотылган икән.

Экологик бәя

Бу проектны эшләр өчен алынган фетр экологик яктан чиста. Ул сарык йоныннан ясалган. Пычрангач юсаң да бер нишләми торган чыдам материал. Кайчы белән кискәндә сыпылмый. Өслегенең ике ягы да бертөсле булган бик яхшы материал.

Кулланылган әдәбият:

1. И.Г.Сухин «Шахматы для самых маленьких»
2. Ференц Халанс, Золтан Геци «Приключения в шахматном королевстве»
3. Шахматы. Уроки лучшей игры: самый полный самоучитель. Играй лучше, чем папа.
4. Интернет чыганаклар

КЕРАМИКА: ШЛИКЕРНОЕ ЛИТЬЕ

Хазиева Альфина Амировна, ученица 10 класса,
Научный руководитель: Хазиева Зульфия Файзелхаковна,
МБОУ “СОШ с.Ядыгерь” Кукморского района РТ

В современном мире появилось много новых материалов, которые человек использует в хозяйственной деятельности, и люди забывают о материале, который использовался нашими предками, благодаря которому мы знаем об их жизни. Этот материал имеет огромное значение и сейчас. Им является глина.

Глина – мелкозернистая осадочная горная порода, пылевидная в сухом состоянии, пластичная при увлажнении. Глина состоит из одного или нескольких минералов группы каолинита, монтмориллонита или других слоистых алюмосиликатов, но может содержать и песчаные и карбонатные частицы.Неизвестно, кто первый заметил, что если сильно разведенную водой глиной в виде сметанообразной массы(шликера) вылить в сосуд с пористыми впитывающими воду стенками, то на стенках сосуда образуется корочка из глины. И так появился такой вид деятельности, как шликерное литье.

Шликерное литье – это техника изготовления гончарных изделий путем литья в форму, без использования гончарного круга или ручной формовки. Применяется как при массовом производстве изделий из глины, фарфора и других смесей, так и при изготовлении мелкосерийных и авторских предметов. Форма, или оправка, изготовляется из гипса. После того, как в оправку заливают шликер, она впитывает в себя воду. Глина оседает и застывает на внутренней поверхности формы, повторяя ее рельеф в малейших деталях.

Свойства глины: пластичность, огневая и воздушная усадка, огнеупорность, спекаемость, цвет керамического черепка, вязкость, усушка, пористость, набухание, дисперсность. Глина является самым устойчивым гидроизолятором – водонепропускаемость является одним из её качеств, за счёт этого глиняная почва – самый устойчивый тип почвы, развитый на пустырях и пустошах. Развитие какой-либо корневой растительной системы в глиняных залежах невозможно. Водонепропускаемость глины полезна для сохранения качества подземных вод – значительная часть качественных артезианских источников залегает между глинистыми слоями.

Актуальность моей работы заключается в том, чтобы заново возродить такой вид деятельности, как шликерное литьё. И показать, что глина является одним из самых доступных материалов. Не требует особых затрат, сил и времени.

Цель моего проекта - изучение, что такое глина, какими свойствами обладает, как надо подготовить глину для работы, какие приемы и инструменты применяют в лепке из глины, создать собственный образец. Для достижения цели мною были поставлены следующие **задачи**:

- ознакомиться со свойствами глины, областью применения глины;
- рассмотреть историю глиняной посуды;
- изучить правила работы с глиной;
- изготовить собственный образец из глины для художественной лепки.

Для решения этих задач я изучу различную литературу о глине, приемах лепки, проведу ряд опытов, чтобы ознакомиться со свойствами материала, создам собственную копилку.

Гипотеза: изготовление делает работу с керамикой искусством. Именно в модели воплощается художественный замысел автора.

Объект проекта: изделия из глины.

Методы: анализ, синтез, сравнение, обобщение.

Материал для приготовления изделия: глина, вода, мыльная вода, песок, гипс, эмалевые и акриловые краски.

Основная часть.

2.1. История появления глиняной посуды.

Глиняная посуда появилась очень давно. Она испокон веков используется многими народами. Горшки из глины изготавливали еще в Древней Греции, Египте, Китае, Ассирии и других странах Древнего мира. Глина используется человеком с незапамятных времен, доказательством чему служит множество археологических раскопок. Сначала это была необожженная глина, из которой древние люди делали статуэтки и первые предметы посуды. Причем изначально при изготовлении посуды глину применяли не как основной материал, а в качестве связующего компонента. Основным же материалом выступал птичий помет, смешанный с осколками скорлупы, кусочками раковин и пухом – все это без труда можно было найти в птичьих гнездах.

Спустя несколько тысячелетий люди научились при помощи глины скреплять такие непластичные материалы, как осколки камней и песок, и только после этого начали использовать глину в качестве основного материала для изготовления посуды. Еще позднее древние мастера придумали способ отделять глину от вредных примесей, то есть отмучивать ее. Любопытно, с тех пор метод очистки глины практически не изменился, и современные гончары успешно используют технологии, появившиеся много тысяч лет назад.

Посуда из глины без глазури и примесей востребована и сегодня. И в этом нет ничего удивительного, ведь эти живые, дышащие кувшины, горшки и чайники, изготовленные современными мастерами по старинным технологиям, до сих пор не имеют достойной альтернативы. Блюда, приготовленные в глиняной посуде, получаются особо нежными, сочными и ароматными.

Самым главным достоинством глиняной посуды является безопасность и натуральность ее состава: глина не содержит токсичные вещества и не вступает в химические реакции с пищей.

2.2. Какая бывает керамика?

Насколько разнообразна керамика, трудно себе даже представить.Попробуем перечислить только самые главные виды керамики. По назначению обычно керамику подразделяют на строительную, бытовую и техническую.

- **Строительная керамика**: кирпич, черепица, трубы, облицовочные плитки разных видов для наружной и внутренней отделки стен зданий, плитки и плиты для полов, санитарно-технические изделия(раковины, ванны, унитазы).
- **Бытовая керамика:** посуда, художественные изделия.
- **Техническая керамика:** самые разнообразные изделия для машиностроения, ракетостроения, радиоэлектроники, электротехники.

Однако при всем многообразии различают плотную и пористую керамику. В нашей проектной работе мы будем работать с пористой керамикой. Видами пористой керамики являются: майолика и терракота. Вот о них-то и буду я рассказывать вам.

2.3. Лепка, отминка, литье…

Горшок формируют из глины разными способами. Древние горшечники брали мешок с мокрым песком, придавали мешку форму будущего горшка, а потом облепляли его со всех сторон влажной пластичной глиной, выравнивали поверхность и иногда наносили на мягкую глину деревянной палочкой узор в виде полос и спиралей. Когда глина высыхала, высыхал и песок в мешке. Тогда песок высыпали, легко вынимали освободившийся мешок, а глиняный горшок обжигали на костре. Свойства глины: пластичность, огневая и воздушная усадка, огнеупорность, спекаемость, цвет керамического черепка, вязкость, усушка, пористость, набухание, дисперсность. Глина является самым устойчивым гидроизолятором – водонепропускаемость является одним из её качеств за счёт этого глиняная почва – самый устойчивый тип почвы, развитый на пустырях и пустошах. Развитие какой-либо корневой растительной системы в глиняных залежах невозможно. Водонепропускаемость глины полезна для сохранения качества подземных вод – значительная часть качественных артезианских источников залегает между глинистыми слоями.

Потом придумали гончарный круг. Изготовленные на нем керамические изделия имеют обязательную форму тел вращения, по крайней мере, изначально. Лепили из глины и изображения животных, людей. Эти статуэтки не были столь симметричным, как гончарные изделия. Но крупные лепные изделия не получались. Дело в том, что их не умели делать полыми, и потому они неизбежно оказывались «толстостенными», в результате обычно растрескивались или сильно деформировались при сушке и обжиге. Неизвестно, кто первый заметил, что если сильно разведенную водой глиной в виде сметанообразной массы(шликера) вылить в сосуд с пористыми впитывающими воду стенками, то на стенках сосуда образуется корочка из глины. Чем дольше шликер находится в таком сосуде, тем более толстая образуется корка. Если затем лишний шликер вылить, а образовавшейся корке дать подсохнуть, то ее можно из сосуда извлечь. И получится отливка, внешняя поверхность которой будет копией внутренней поверхности сосуда это наблюдение и легло в основу так называемого сливного способа формирования керамических изделий сложной формы, например, статуэток, ваз. Многие уникальные произведения искусства получены именно сливным способом. Ниже мы подробно познакомимся именно с таким способом изготовления терракота, то есть изделий из цветной обожженной глины с крупнопористым черепком. Наша работа состоит из нескольких этапов:

Этап 1. Обработка сырья и приготовление массы.

Для изготовления керамических изделий применяется сырье минерального происхождения – глина. Естественным источником минерального сырья является земная кора. Обработка сырья и приготовление керамической массы сводятся к очистке сырья от посторонних частиц.

Глина глине рознь. Глины бывают разные. Геологи и технологи различают множество разновидностей глин. Для нас же важна информация о глинах, с которыми нам предстоит работать.

- **Просто глины** – осадочные горные породы, состоящие преимущественно из глинистых минералов и некоторого количества примесей, обладающие способностью размокать и набухать в воде с образованием при этом пластичной массы. Эти породы обычно имеют красновато-бурую или желто-бурую окраску.
- **Каолины** – осадочные горные породы из глинистых минералов, состоящих главным образом из каолинита или его разновидностей. (Каолинит – минерал подкласса слоистых силикатов).
- **Бентониты** – осадочные породы, но состоят они из минералов группы монтмориллонита. Эти минералы имеют слоистую кристаллическую структуру как у графита или талька, то есть состоят из тончайших чешуек, способных при механическом воздействии на них скользить друг по другу. Поэтому эти минералы наощупь кажутся жирными. К тому же между чешуйками имеются полости, в которые легко проникают молекулы воды. Благодаря этому бентонитовые глины сильно набухают в воде и образуют пластичное тесто.

При всем разнообразии глинистых минералов у них есть общая особенность: они образовались при химическом разрушении других минералов. Кроме глинистых минералов все глины содержат то или иное количество примесей, которые сильно влияют на свойства глин, а потому состав количество примесей необходимо учитывать при работе с глиной. Познакомимся с основными примесями, содержащимися в глинах.

- **Кварц** – один из самых распространенных на Земле минералов, состоящий из одной лишь двуокиси кремния – кремнезема.
- **Полевой шпат** – довольно обычный минерал, в котором наряду с кремнеземом обязательно присутствует глинозем – окись алюминия, а также окись одного из металлов типа натрия, калия, кальция (чаще всего именно этих трех)
- **Слюда** – знакомый всем минерал, характерный тем, что очень легко расщепляется на тончайшие прозрачные пластинки. Слюда содержит кремнезем, глинозем и часто соединения железа, натрия, магния.

Чаще всего эти минералы-примеси и составляют присутствующий в глине песок. Реже в глине встречаются зерна известняка, гипса, других пород и минералов. Разные минералы по-разному влияют на свойства глины. Так, кварц снижает ее пластичность, но повышает прочность черепка после обжига. Полевые шпаты снижают температуру спекания. А вот зерна известняка могут быть и полезными, и вредными, что зависит от их размера. Но если эти зерна крупные, то они для керамики вредны.

Этап 2. Модель, кап, форма для керамики.

Теперь пришло время рассказать о формах для литья сливным способом. Для изготовления таких форм понадобится в первую очередь гипс. Это вяжущее вещество, довольно распространенное в строительстве.

Гипс, предназначенный для изготовления форм, должен иметь соответствующую тонкость помола и подходящие сроки схватывания, но бывает, что гипс схватывается слишком быстро. Так, не успеешь еще ничего сформовать, а он уже, - камень. Слишком медленное схватывание тоже плохо, поскольку отливка из такого гипса слишком медленно твердеет.

Отметим, что при твердении гипс немного расширяется. При этом он, будучи еще достаточным пластичным, плотно прижимается к стенкам формы, воспроизводя мельчайшие детали ее внутренней поверхности.Гипсовое тесто для отливки приготавливают так. На 60 частей гипса (по массе) берут 40 частей воды. В посуду наливают сначала воду (!), потом засыпают (постепенно и равномерно) гипс и оставляют его в воде в покое примерно 30 секунд. Затем гипс в воде начинают энергично и тщательно перемешивать.

Работу над формой начинают с изготовления модели изделия, которое вы хотите получить. Если вам захочется повторить какую-нибудь статуэтку, можно в качестве модели использовать сам оригинал. Правда, тогда копия после обжига окажется несколько меньше оригинала.

Этап 3. Формование изделия.

Формование бытовых изделий производится в основном из пластичной массы и литьем из шликера. Изделия простых очертаний формируются из пластичной массы влажностью 20-25% на станках в гипсовых или других вращающихся формах посредством шаблона или ролика. Изделия сложной конфигурации изготавливают отливкой жидкого шликера в гипсовые формы. Возможные дефекты формовки – разнотолщинность стенки, следы изношенных форм, попадание кусочков гипса в массу. Формуют керамические изделия в основном пластическим методом и методом литья, а также полусухим прессованием. Методом литья в гипсовые формы изготавливают изделия сложной формы и емкостные, например, чайники или копилки, как я. Для формования методом литья изготавливают сметанообразную массу и заливают в разъемную гипсовую форму и оставляют в ней на определенное время. Например, для изготовления копилки мы держали 8-9 минут. После выдержки шликер сливают, а гипсовую форму с изделием подвергают медленной сушке.

Этап 4. Сушка изделия.

Сушка имеет целью повысить прочность полуфабриката и подготовить его к обжигу. При слишком быстрой или неравномерной сушке возможны деформация или образование трещин. При шликерном литье изделие достают полусырое. Убедившись, что отливка достаточно хорошо подсохла и отвердела, а ее стенки отделились от формы, нужно аккуратно снять. Пока изделие еще не совсем высохло, нужно срезать ножом швы, образовавшиеся на стыках формы, заделать мягкой глиной всевозможные вмятины, углубления и царапины, после чего поверхность загладить губкой. Если отливка пересохла, то неровности устраняют наждачной бумагой. После этого полуфабрикат ставят на полку и сушат 5-6 дней.

Этап 5. Обжиг керамического изделия.

После всей проделанной работы, что выше сказано, мы отправляем изделие на обжиг. Обжиг выполняется при температуре 1000 градусов в течение 6-7 часов. Охлажденные изделия красим эмалью и акриловым красками.

Заключение.

После проделанной работы, я пришла к следующим выводам:

1. Мною было изучена история появления глины, её свойства и вид деятельности - шликерное литье.

2. Были изучены правила работы с глиной.

3. Изготовлено собственное изделие из глины.

4. Самым главным достоинством глиняной посуды является безопасность и натуральность ее состава

Я полностью удовлетворена своей работой. Во-первых, изготовленная продукция полностью оправдала мои ожидания, во-вторых, она экологически чистая и не требует больших затрат. В-третьих, с эстетической точки зрения, сделанные мною сувениры пользуется спросом и радуют своей красотой.

Список литературы:

1. А.Г.Добровольский. Шликерное литье. Изд. Второе, переработанное, а дополненное Москва «Металлургия» 1977
2. http://patlah.ru/etm/etm-01/teh%20glina/hliker%20litie/hliker%20litie.htm

В ЧЕМ ПОЛЬЗА КОЗЬЕГО МОЛОКА?

Хайруллин Муслим, ученик 4 «А» класса.
Научный руководитель:Курбанова Лейсан Фаргатовна,
МБОУ «Шемορданский лицей» Сабинского района РТ

Загадка:
Даёт молоко нам, хотя не корова,
Шерстью своей поделиться готова,
Она непоседа и егоза,
Как называем её мы? (коза)

Пара рожек, четыре копытца, озорная мордочка... Обычно, так мы и представляем козу. А знаете ли вы, что козы могут быть очень разными. В мире существует множество пород коз. Есть пуховые козы. От них мы получаем пух, из которого делают тёплые и красивые вещи. Есть козы молочных пород. Они бывают рогатыми и комолыми (безрогими). Но наличие или отсутствие рогов не влияет на продуктивность козы. Конечно, коза не корова, и молока она даёт меньше.

И вот мы решили проверить, что, действительно, это так? Была выбрана тема исследования, поставлена цель, определены задачи и выдвинута гипотеза, отобраны методы исследования.

Тема исследования: Чем полезно козье молоко?

Цель исследования: выяснить особенности козьего молока и его влияние на организм людей.

Задачи исследования:

1. Изучить литературу и другие источники информации по проблеме исследования..
2. Выяснить ценность козьего молока теоретически и экспериментальным путём.
3. Выяснить, где используется козье молоко.

Предметом исследования является козье молоко

Объектом исследования являлись домашние животные подворья, дающие молоко.

Гипотеза исследования: козье молоко оказывает положительное влияние на развитие организма и его здоровье, а также полезнее коровьего молока.

Интерес к продуктам из козьего молока растёт год от года.

Мама говорила, что когда она была маленькой, почти никто из наших знакомых не разводил коз. А сейчас уже только на нашей улице 4 семьи держат коз, а в соседнем колхозе есть целое фермерское хозяйство по их разведению. На продажу там готовят не только молоко, но и мягкие сыры из козьего молока, что очень актуально сейчас, когда действуют санкции.

1. Польза и состав козьего молока

Польза и состав козьего молока. В козьем молоке содержится больше количество необходимых для здоровья элементов : калий, кальций, фосфор, натрий, магний, железо, медь, марганец, больше и антиоксиданов. А вот витаминов немного меньше, чем в коровьем, но все равно немалое количество: В1, В2, В12, С, А1 . Калорийность козьего молока составляет 68 калорий на 100 граммов продукта. Жировые шарики в молоке коз мельче коровьих в 10 раз – что влияет на хорошую усвояемость и быструю перевариваемость козьего молока. Оно усваивается почти на все 100%, несмотря на жирность чуть более 4%. Жиры козьего молока в организме не скапливаются.

Известно, что козье молоко, в отличии от коровьего, практически никогда не вызывает аллергию, логично предположить что в коровьем молоке содержится что-то, вызывающее аллергию, чего нет в козьем молоке. И это так.

Козье молоко не содержит альфа-1S-казеин. Казеин – это медленноусвояемый и медленно выводящийся из организма белок , насыщенный аминокислотами. Вот почему козье молоко рекомендуется всем у кого на коровье аллергия. Лактозы в козьем молоке содержится на 13% меньше, чем в коровьем, поэтому его могут пить люди, у которых непереносимость лактозы. А вот бета-казеина содержится много, как и в грудном женском молоке. Поэтому даже младенцам рекомендуется козье молоко. Козье молоко дольше не скисает, даже при комнатной температуре, мы оставляли молоко на целые сутки на столе в комнате, и оно не скисло. Это большое его преимущество.

Кроме того коза не болеет туберкулезом, бруцеллезом, другими болезнями, которыми болеют коровы, что значительно повышает качество козьего молока, по сравнению с коровьим.

2. Дегустация козьего молока.

В ходе исследования была проведена дегустация козьего и коровьего молока на предмет предпочтения, с опорой на вкусовые качества молока. В дегустации принимали участие 23 человек - учащиеся 4 класса «А» МБОУ «Шеморданский лицей

3. Результаты дегустации:

Почти все впервые попробовали козье молоко. Из представленной выше диаграммы видно, что большей части участников дегустации (71% опрошенных) больше понравилось козье молоко, хотя многим оно показалось непривычным на вкус.

Многие отметили, что козье молоко гуще , слаще и более желтого цвета, что объясняется более высокой жирностью козьего молока, по сравнению с коровьим.

Для определения жирности молока существует лактометр – прибор для определения состава молока, но жирность молока можно определить и в домашних условиях.

4.Как определить жирность молока в домашних условиях

Для того чтобы определить жирность молока, я использовала: стакан с гладкой наружной поверхностью (желательно цилиндр); школьную линейку; черный маркер; козье молоко (100 мл) и столько же коровьего.

Берём стакан, линейку и маркер. Желательно перед этим протереть наружную поверхность стакана ваткой, смоченной в водке или спиртовой жидкости, это нужно для того, чтобы отметки от маркера лучше держались. Когда стакан будет готов, ставим его перед собой и рядом прикладываем линейку. Отмеряем 10 см от основания стакана и делаем

пометку. Известно, что жирность козьего молока от 4 до 9%, поэтому от сделанной отметки в 10 см делаем дополнительные отметки, по миллиметру, опускаясь вниз до показателя в 9 см. Когда стакан с разметкой будет готов, наливаем в него 100 мл молока. Ёмкость стакана обычно равна 200 миллилитров, значит граница влитой жидкости будет ровно по верхнюю отметку в 10 см. После этого оставляем стакан в комнате на 12 часов. Этого времени вполне хватит, чтобы сливки поднялись наверх. После двенадцати часов смотрим на сливочную пенку, которая поднялась, и определяем результат по линейной сетке. Каждый миллиметр, начиная с верхней границы, обозначает 1% жирности. Вот таким легким способом мы можем оценить питательность козьего и коровьего молока.

5.Использование козьего молока. Делимся рецептами

Моя мама умеет много чего готовить из козьего молока. Вот пара рецептов.

Йогурт

В блендер кладем творожную массу, добавляем немного свежего молока и варенье по вкусу. Все взбиваем до однородной массы.

Творог

Ставим молоко в теплое место. Ждём, когда скиснет. О готовности судим по внешнему виду. Молоко расслаивается на три части: сверху сливки, потом творожная масса, снизу сыворотка. Кладем марлю в дуршлаг, вываливаем готовую массу. Сыворотка вытечет, а творожная масса останется.

А еще на молоке мы готовим кашу, блины, а сливки добавляем в щи или суп.

Но козье молоко используется и в народной медицине: как глазные капли, при простудных заболеваниях и во многом другом.

6. От чего зависят удои молока у коз

На количество и качество молока влияет очень много факторов. Во-первых, порода коз. Нельзя требовать от простой козы надои чистопородных. Во-вторых, возраст козы. Наиболее продуктивны они в возрасте от 2 до 7 лет. В-третьих, корма. Без надлежащего кормления даже высокоудойная коза не даст ни капли.

Осенью, когда сочных кормов мало, трава и листья сухие, надои сбавляются, но жирность молока увеличивается. Оно становится более густым.

Обычно, в конце зимы – начале весны появляются на свет козлята. Чтобы козлята родились здоровыми, а коза не была изможденной, коз прекращают доить за 2,5 месяца до родов.

Большое влияние на вкус молока оказывает гигиена: чистый сарай – чистая коза – приятное молоко.

Чтобы отбить специфический запах козьего молока есть некоторые секреты: как только у козы отрастает копытный рог, его необходимо подрезать. Перед дойкой и после дойки надо обязательно мыть вымя козы. А ещё надо мыть и саму козу, если она стала грязной (обливать её водой и немного потереть щёткой).

Много еще разных тонкостей и нюансов в содержании коз. Но наш девиз такой: «Счастливая коза – вкусное молоко!»

Итак, чем полезно козье молоко? Прежде всего – своей легко усвояемостью. Когда организму нужны силы, но много пищи принимать нельзя, козье молоко даст и калории, и питательные вещества в оптимальной пропорции.

Второй фактор полезности – легкоусвояемый кальций. Довести его до костей при рахите и других заболеваниях опорной системы иными способами трудно.

Третье лечебное показание козьего молока – заболевания желудочно-кишечного тракта, особенно вызванные дисбактериозом. При этом пищеварительный тракт поставляет организму необходимую для борьбы с болезнью энергию, сам не перегружаясь.

Таким образом, проведя наблюдения и исследование молока, изучив литературу, мы сделали вывод: польза козьего молока известна уже долгие века и является несомненной. Питательное козье молоко полезные качества, которого используются даже в медицине, способно быстро поставить больного на ноги, ослабленному человеку дать силы, а также

вылечить многие заболевания человека. Козье молоко является поистине ценным эликсиром здоровья и питательным продуктом для всех.

Наша гипотеза подтвердилась. Козье молоко оказывает положительное влияние на развитие организма и его здоровье, а также полезнее коровьего молока.

Список использованной литературы:

1.Белоус Д.П. Приусадебное хозяйство .Москва:Россельхозиздат,1983
2.Дмитриев Ю.Д. Человек и животные .Москва:Детская литература,1975
3.Латюшин В.В.Биология.Животные.Москва:Дрофа,2009
4.Интернет-ресурсы

АНА САГЫШЫ

Нәфисә Хайруллина,3Б сыйныфы укучысы.
Фәнни җитәкче: Хәйруллина Марсилә Миннеәхмәт кызы, ТР,
Теләче районы Иске Җөри урта гомумбелем бирү мәктәбе-
"Олы Тиләҗе башлангыч гомумбелем мәктәбе»

Әфганстан сугышы! Шушы бер кирәкмәгән сугыш аркасында күпме гөнаһсыз, әле яшәргә дә өлгермәгән егетләребез иңнәренә автоматларын асып, тау-таш арасына әфган халкының тынычлыгын яклап үз гомерләрен бирделәр. Күпме гаилә ут эчендә яшәде.Күпме ананың газиз баласы өчен кайнар күз яшьләре чишмә булып акты. Шушы сугыш аркасында Татарстан күпме асыл егетләрен югалтты.

Типсә тимер өзәрдәй күпме таза, чибәр егетләребез аннан кургаш табутларда кайтып күмелде, күпмесе мәңгелек гарип булып калды. Исән-сау калып, туган илгә әйләнеп кайтканнан соң да егетләребезнең күбесе сугыш яраларыннан, тән җәрәхәтләреннән һәлак булдылар.

Максат: әфган сугышында катнашкан авылдашыбыз турында истәлекләр туплау, аны тәрбия сәгатьләрендә куллану.

Бурычлары:әфган сугышы турында китаплар уку, Әфганстанда хәрби хезмәттә булган егетләргә карата хөрмәт хисләре тәрбияләү, авылдашыбыз Илшат абыйга багышлап презентация эшләү

Проектның проблемасы:Хәзерге буын Әфган сугышы, анда катнашучылар турында бөтенләй белми диярлек.

Гипотеза: Әгәр мәктәптә әфган сугышы һәм анда катнашучылар турында максатчан эш алып барсак, балалар алар турында күбрәк белерләр иде һәм авылдашыбыз Илшат абый белән горурланырлар иде.

Әфганстан. Бу ил турында 80 нче елда күпчелек кеше дәреслекләрдән генә укып белә. Гомуми мәйданы 647 км булган илдә, 1982нче елда автомобиль юллары 18 мең чакрым, тимер юл бөтенләй юк. 26 млн чамасы халыкның зур күчелеге ярымкүчмә тормыш алып бара, төп тармагы – терлекчелек. Әфганстанның башкаласы – Кабул, дине – ислам. Нигездә феодализм чорында яшәгән дәүләткә капиталистик мөнәсәбәт кереп кенә бара.

Менә шул илгә совет гаскәрләре кертелү турындагы хәбәрне үзәк телевидение буенча Л.Брежнев үзе 1979нчы елның 27 декбрендә хәбәр итә. Солдат сугышны сайламый. Ул сугышны игълан да итми. Ул бары тик, биргән антына һәм хәрби бурычына тугрылыклы булып, халык һәм Ватан исеменнән бирелгән боерыкны гына үти. Сугыш ... Ун ел буе дәвам иткән сугыш. Күпме кешеләрнең гомерен өзгән каһәр суккан сугыш.

Безнең Республика территориясеннән чакырылган 9 меңнән артык солдат һәм офицер әфган җирендәге сугыш хәрәкәтләрендә катнашты. Күп кенә каһарман һәм батыр егетләр

бүләкләргә лаек булды. 250 сугышчы – төрле орденнар, 1415 кеше медальләр белән бүләкләнде.

Татарстан Республикасы әфган сугышында 257 егетен югалтты. Ул егетләр илебезгә “кара кызалаклар” дип телгә кергән йөк самолетларында кургаш табут эчендә кайтты. Ни кызганыч, безнең якларга да кургаш табутлар кайтты. Ямбулат авылыннан Миннегали Ногманов белән Олы Тиләҗедән Илшат Хәйруллинны мәңгелеккә югалтык.

Илшат абый 1962 елнын 20 августында Теләче районы Олы Тиләҗе авылында беренче бала булып дөньяга килә. Кечкенәдән ук яхшы күңелле булып үсә ул. Һәрвакыт нәрсәдән булса да берәр кызык таба торган була Илшат абый. Мәктәптә дә бары тик “4”,”5” ле билгеләренә генә укый.Үзен һәр яктан таныта. Шуна күрәдер дә аны һәрберсе таный, белә.

Илшат абый җәйге каникул вакытында машинада йөкче булып йөри. 9 классны тәмамлагач та шунда эшли. Мәктәптән 3нче класслы трактор правасы алып чыга.Укуны тәмамлагач, әтисенен тракторына утыра.Ул техниканы бик ярата. Җәй буе бер үзе тракторда идарә итә. “Яшь сукачылар»ярышында катнашып 1 нче урынны ала. Яшь булуына да карамастан, монда да сынатмый. Язгы кыр эшләре вакытында механизаторлар житмәү сәбәпле, колхоз идарәсе укудан сорап ала . Әтисенә алмашчы булып эшли. Алар бу вакытта да сынатмыйлар. Беренче урынны алалар. Солдат хезмәтенә алынганчы тракторда эшли Илшат абый.

Ә аннан 1980 елнын 13 ноябрендә Совет Армиясе сафларына хезмәт итәргә китә. Ул Әфганстанда хезмәт итә. 1981 елнын 23 ноябрендә батырларча һәлак була. Кызыл Йолдыз ордены белән (үлгәннән соң) бүләкләнә.Ул туып-үскән йортка истәлекле такта куелды.Ул уйнап үскән урамга Илшат Хайруллин исеме бирелде.

Солдат тормышы авыр булуга карамастан, Илшат абый укытучыларына, дусларына, яраткан кызына уен-көлке һәм шул ук вакытта хәтсез сагыну хисләре белән сугарылган хатлар язып торган.

Ераклардан,ил чигеннән
Хатлар язам мин.
Исемеңне йолдызлардан
Эзләп табам мин.
Кара бөдрә чәчләреңне
Бик,бик сыйпыйсым килә.
Суларга сусаган кебек
Бик тә күрәсем килә,- дип язган ул соңгы хатында.Анда авылны, аның басу-кырларын,әтисенең тракторын сагынуы турында да тетерәндергеч юллар бар.

15 февраль-10 елга сузылган Әфган сугышы тәмамланган көн. Күз яшьләр аша булса да, тән һәм җан яралары хакына булса да, 20 яшьлек ветераннарның чигәләрендәге чал чәчләре бәрабәренә, “ кара тюльпан” дип исемләнгән самолетларга салынган 15 мең табут хисабына булса да, бу бәйрәм көне- сугыш беткән көн. Уллары цинк табутларга “төренеп” кайтса да, әти-әниләре күңелләре белән гомер буена газизләрен олы юлга карап, күзләрен алмыйча көтә. Юлда чит-ят кеше күрсә дә, аларга газизләреннән хәбәр киләдер кебек тоела. Әфган сугышында һәлак булганнарны якыннары, туганнары, дуслары олылап һәрдаим искә ала. Аналарның кулларында бары тик улларының балачак, яшьлек фотолары белән беррәттән энкәйләргә мәхәббәт белән сугарылган солдат хатлары. Рәхилә әби дә һаман улы Илшатны көтә.Ул Илшат абыйның хатларын кат- кат укый.

Зар елады ана,өзелеп-өзелеп.
Югалтты ул бердәнбер баласын.
Язмыш тартып алды,жәлләмәде,
Кызганмады улын, анасын…

Йомгаклау

Еллар үтү белән күп вакыйгалар хәтердән җуела. Әмма без тарихтагы кайгылы көннәрне онытырга тиеш түгелбез. Гомеренең иң матур вакытында һәлак булган егетләребезнең исемен, алар турындагы мәгълүматны җентекләп укысак, туган илгә

беркайчан да әйләнеп кайтмаячак якташларыбызга карата сагыш һәм әрнү хисе түгел, бәлки аларның “намус” һәм “хәрби бурыч” төшенчәләрен үзләренең тормышыннан да өстенрәк куйганнары өчен горурлану хисе кичерәбез.

Шуңа сөеник, исән кайткан солдатлар арабызда яши. Әфган егетләре... Аларны тикмәгә генә шулай атамыйлар. Чөнки алар туган илгә кайткач та әфган егетләре булып калдылар. Алар ут-суны кичеп, язмышларына төшкән авырлыкларны, сынауларны бергә җиңеп чыгып, биредә дә бер-берсе белән элемтәне өзмәделәр.

Районыбызда әфганчылар оешмасы эшли. Әлеге оешмада бүгенгесе көндә 42 әфган ветераны исәптә тора. Алар ел саен алар 15 февраль көнне батыр якташларыбызны, сугышчан дусларының каберләренә зыярат кылалар.

Безнең мәктәптә дә Әфганчылар көнен билгеләп үтү традициягә керде.Ул көнне мәктәбебез янындагы Илшат абыйның истәлекле тактасына чәчәкләр куябыз, җәй көне аның тирә-ягына чәчәкләр утыртабыз. Ел саен Иске Җөри мәктәбендә аның истәлегенә чаңгы ярышы үткәрелә. 2019 елдан 15 февралендә соңгы совет сугышчысы Әфганстан чиген атлап чыкканга 30 ел була. Еллар узып, бу сугышка карата мөнәсәбәт үзгәрсә дә, без яшьләй гомере киселгән якташларыбызны хәтердә сакларга тиешбез. Әфганстан сугыш кырында һәлак булган, гомерләре өзелгән батырларның истәлеген кадерләп саклыйк. Аларның исеме, онытылмас эшләре, якты маяк булып, буыннардан буыннарга күчсен! Киләчәктә мондый сугышларны күрергә язмасын.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. *Теләче йолдызлыгы/төзүче автор И.Х.Хәлиуллин.-Казан:Татарстан китап нәшрияты,2006.*
2. *“Теләче” газетасы.16 февраль 2018ел.№12*

КАДЕРЛЕ ӘНИЕМӘ БҮЛӘК

Ралинә Хайруллина, 3 сыйныф укучысы.
Фәнни җитәкче: Шайхеразиева Физәлия Вакыйф кызы,
МБГУ “Татарстан республикасы Саба муниципаль районы
Олы Кибәче урта гомумбелем бирү мәктәбе”

Үткәрелгән класс сәгатебезнең берсендә без язның беренче бәйрәме – 8 нче Март - әниләр көненә нинди бүләк ясау турында сөйләштек. Кемдер бүләккә рәсем ясарга, аппликация эшләргә, пластилиннан фигуралар әвәләргә, ә укытучыбыз гөл үстереп бүләк итәргә тәкъдим ясады. Бу фикер миңа бик ошады, чөнки иң якын кешеңә сөенеч китерү үзе зур бүләк һәм мин эшкә тотындым.

Максат: 8 нче март әниләр көненә үз кулларың белән үстергән гөл бүләк итү.

Бурычлар:

- Гөлгә үсү һәм чәчәк ату өчен шартлар булдыру.
- Үсемлеккә үсү һәм чәчәк ату өчен нинди этәргеч кирәклеген ачыклау.
- Өйне яшелләндерүдә катнашу.

Гипотеза: Әгәр орлыкны иртәрәк чәчеп, аны билгеле бер вакыт аралыгында тәрбияләп торсаң, әниләр бәйрәменә матур, ачык, һәм иң мөһиме - тере чәчәкләр, бүлмә гөлләре бүләк итәргә мөмкин.

Гөлләр - тормыш бизәге

Гөлләр - шатлык һәм матурлык чыганагы. Алар безнең тормышыбызны бизи, аерым бер ямь бирә, рухыбызны күтәрә, кешеләр арасында дуслык билгесе булып та хезмәт итә. Безнең әниләр, әбиләр борынгы заманнардан гөл үстерү серләренә өйрәнгәннәр. Әгәр без дә

кече яшьтән бу күркәм эшкә өйрәнәбез икән, безнең өйдә һәрчак гүзәллеккә урын булыр. Мәктәбебездә гөл үстерүгә зур игътибар бирелә. Тәрәз төпләрендә нинди генә гөлләр үсми!

Безнең өебез дә чәчәкләр өен хәтерләтә, тәрәзә төбебезне тутырып гөлләр үсә. Алар арасында төрле төрдәге гөлләр бар: яран, бегония, катарантус, орхидея, миләүшә, антариум, примула.

Мин дә кечкенәдән шушы гөләрне тәрбиялим. Су сибәм, төпләрен йомшартам, яфракларын сөртәм.

Проблеманы чишү.

1. Әниләр арасында сорашулар үткәргәннән соң күпчелек әниләрнең чәчәкләр, гөлләр яратуы ачыкланды.

2. Безнең шартларда бүлмәдә нинди гөл үстерергә мөмкин булуы турында мин төрле газета-журнал материаллары белән таныштым, класс җитәкчебез Физәлия Вакыйфовнадан киңәшләр сорадым. Табылган мәгълүматларга таянып, мәктәбебездә үскән гөлләрне күзәткәннән соң бүлмәдә әниемә бүләккә катарантус гөле үстереп бирергә уйладым.

Катарантус – тропик һәм субтропик урманнарда киң таралган үсемлек. Аның туган ягы булып Һиндстан иле санала. Катарантусның чәчәкләре төрле: ак, ал, кызыл, шәмәхә төстә, 5 таждан тора, ә яфраклары куе, ялтырый. Безнең якларда аны өй шартларында да үстерергә мөмкин.

Эш барышы. 1декабрь көнне мин махсус савытларга чермәле туфрак салдым һәм шуңа вак кара орлыкларны чәчтем, туфракка су сибеп, өстен капладым. Беренче үсентеләр 10 -15 көннән тишелеп чыкты. 23 декабрь көнне үсентеләрне гөл савытларына күчердем. Аларны карап, су сибеп, төпләрен йомшартып тордым. Беренче чәчәкләр 10 гыйнварда барлыкка килде. Гөлдәге чәчәкләр көннән-көн артып, матурланды, куерды.

Эш барышында катарантус гөленең аеруча җылылык һәм дым яратуы ачыкланды. Бу гөлнең дымы кими башласа, аның яфраклары бөтәрләнә, чәчәкләре вагая башлый. Катарантусның дәвалау үзлекләре бар.Ул медицина өлкәсендә кешене төрле яман шеш авыруларыннан дәвалау өчен кулланыла. Борынгы заманнардан ук аны кешенең тән температурасын төшерү өчен кулланганнар, чәчәкләрен киптереп кайнатып эчкәннәр.

Нәтиҗә. “Кадерле әниемә бүләк "дип исемләнгән проект эшем миндә зур кызыксыну уятты, гөлләргә булган карашым тагын да артты. Проект эшемне башкарганда мин куелган бурычларны үтәдем, максатыма ирештем. Үз кулларым белән үстерелгән матур ачык тере чәчәкләр 8 Март- әниләр бәйрәме өчен иң кадерле бүләк булды.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Интернет
2. З. Ф.Зыятдинов “Яшелчә бакчасы” , Казан, “ЯЗ” нәшрияты, 2011 ел.
3. Журнал «Приусадебное хозяйство», 2018 ел.

«ДЕТСКИЕ РЮКЗАКИ -ИГРУШКИ»

Хайруллина Руфина Рустамовна, ученица 8 класса
Научный руководитель: Шамсутдинова Алсу Ренатовна,
МБОУ «Нуринерская СОШ» Балтасинского района РТ

Рюкза́к (от нем. *Rücksack* — заплечная сумка) — специализированная сумка для длительной переноски на спине различных грузов. Снабжён двумя (реже — одной) косыми (идут от области шеи в бока) лямками, надеваемыми на плечи, а также, в большинстве случаев, ручкой с верхней стороны, стабилизирующими и разгрузочными ремнями, и

дополнительными элементами для навесного закрепления предметов экипировки и амуниции, в зависимости от области его применения.

Рюкзаками пользуются многие — они удобны, практичны, в них больше места, чем в стандартной сумке или пакете. Рюкзак — не только верный спутник и в лесу, и в горах, и в пещерах — это символ приключений, путешествий и свободы.

Рюкзак также подойдет для городской жизни: тренировки, прогулки на свежем воздухе, экскурсии, или просто, как сумка под спортивный, свободный стиль одежды.

Сейчас иметь рюкзак не только очень практично, а и весьма красиво. В нём можно переносить негабаритный груз, например ноутбук, или же использовать просто как аксессуар для дополнения стиля.

На данный момент в магазинах можно встретить невероятное множество вариаций детских рюкзаков различных стилей, пошивов, размеров.

Ребятишки любят хранить в рюкзачках свои любимые игрушки, книжки, поэтому я решила сшить детские рюкзаки. Чтобы ребенок хоть как-то мог отличать свой рюкзак от чужого я решила сшить их в виде игрушек зверюшек, чтобы перепутать его с точно таким же другим было маловероятно

Итак, **проблемой** моей работы является создание детского рюкзака в виде игрушки

Ожидаемый результат:практичные, красивые рюкзаки сделанные своими руками которые подойдут для: тренировки, прогулки на свежем воздухе, экскурсии, которые ребенок не сможет перепутать с точно таким же другим и , потому что она в виде игрушек- зверюшек.

Цель работы: Проследить историю развития и популярности рюкзака, через создание рюкзаков игрушек для детей.

Задачи

- исследовать информацию по истории возникновения рюкзака;
- оценить свои возможности в исследовательской деятельности;
- осуществить подбор материалов, опираясь на знания их свойств;
- разработать схемы, чертежи и выкройки;
- изготовить детский рюкзак в виде игрушки , используя умения и навыки по шитью

Основные методы работы – исследовательский и сравнительный.

Предметом и объектом работы является детские рюкзачки-игрушки

Актуальность работы в том, что рюкзак подойдет для: тренировки, прогулки на свежем воздухе, экскурсии, или просто, как сумка под спортивный, свободный стиль одежды. Сейчас иметь рюкзак не только очень практично, а и весьма красиво. А **практичность в том,** что ребенок сможет отличать свой рюкзак от чужого. Перепутать его с точно таким же другим будет маловероятно, потому что она в виде игрушек- зверюшек

II. ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

2.1. Краткая история возникновения рюкзака

Где и как начинается история рюкзака точно неизвестно, видимо он появился как более удобный вариант «котомки» - заплечной сумки. А история эта очень даже интересна

В 1991 году в Тирольских Альпах на леднике Симилаун было обнаружено вмерзшее в лед тело древнего человека, жившего, как выяснилось, около 5300 лет назад, а вместе с ним рюкзак каркасной конструкции — самый древний из дошедших до наших дней. Он представлял собой мешок из кожи, укрепленный на U-образной раме из прута орешника и двух досок лиственницы.

Что же дальше? А дальше были всё те же заплечные мешки и плетёнки, котомки, котули, кошёлки, узелки, шалгачи, берестяные короба, крошни и прочие приспособления. В общем, кто во что горазд . Безусловно, за столь длительное время рюкзак претерпел значительные конструктивные изменения, но назначение его осталось прежним — помочь человеку перенести груз и при этом освободить руки.

В конце XVIII - начале XIX века рюкзак становится очень распространенным среди

военных. Тогда как руки должны быть либо свободны, либо заняты оружием, многие вещи необходимо нести с собой. И удобнее делать это за спиной, а не в карманах. Кстати, само слово «рюкзак» - немецкого происхождения: «Rucksack» в переводе означает мешок, который носится на спине.

После военных удобство рюкзака оценили спортсмены и туристы. Первым было удобно, что руки все время свободные, а вторым - гораздо легче нести большой вес на двух плечах, чем в одной руке. И это несмотря на то, что в послевоенные годы рюкзаки делались из тяжелого брезента и сами по себе весили немало. Однако времена меняются, материалы тоже. Поэтому когда началась всеобщая мода на спортивный образ жизни, спортивную одежду и аксессуары, рюкзаки повально вошли в моду. Особо часто на улицах можно встретить рюкзаки таких фирм как Adidas, Nike, Puma, Reebok, Dakine, Burton, Salewa, Tatonka, Deuter, сделанные из легкой и прочной ткани.

Современные рюкзаки делаются не только из разных материалов, но и различных форм. Если не брать в расчет детские и декоративные рюкзачки, то остальные измеряются в литрах. Если бы все рюкзаки имели форму параллелепипеда, то все было бы просто: умножил высоту на длину и ширину и все. Но формы различны, поэтому для измерения используется литровый стакан с песком - сколько таких стаканов поместится, таким и считается объем рюкзака. Однако у разных фирм рюкзак объемом 40 литров может быть разным.

Рюкзаками пользуются многие — они удобны, практичны, в них больше места, чем в стандартной сумке или пакете. Рюкзак — не только верный спутник и в лесу, и в горах, и в пещерах, и в городе — это символ приключений, путешествий и свободы. Он стал настолько привычным, что кажется, существовал всегда.

2.2. Виды рюкзаков

Экспедиционные рюкзаки

Предназначены для длительных походов. Они вмещают все, что нужно людям, отрезанным на дни и недели от цивилизации – одежду, кемпинговый спальный мешок, палатку, туристический шатер и коврик, банки с консервами и пакеты с крупами, покрывало. Такие емкости не бывают малого объема – минимум 80-90 литров.

Экспедиционные варианты шьются из прочных тканей и отличаются качеством. Они снабжаются системой дополнительных ремешков и лямок, застегивающихся на груди и бедрах и способствующих равномерному распределению нагрузки по спине и плечам. Модели оснащаются креплениями для переноски предметов экипировки (палатка, удочки и т.д.) и наружными карманами. Удобно, если в нижней части конструкции предусмотрен дополнительный вход на молнии. Деталь дает возможность достать предмет со дна большого рюкзака, не переворачивая все содержимое.

Тактические

Предназначение – эксплуатация в военных целях. В мирное же время они с успехом используются в не слишком долговременных походах (на 1-2 дня). Сумки подходят рыбакам, охотникам, любящим отдохнуть на природе людям. Их объем – 25-40 литров. Этого хватает для размещения необходимого: запасов еды и питья, смены одежды. Для патронов, рыбацких снастей, туристических ковриков, стандартного или двухместного спального мешка, палатки или шатра предусматриваются наружные крепления. Изделия чаще выполняются в практичных цветах – черный, хаки, камуфляж.

Туристические

Сфера применения – туристические вылазки. Модели отличает высокая функциональность – оснащенность петлями, карабинами, лентами и застежками для крепления походной амуниции. Сумки дополняются поясами и ремнями для равномерного распределения нагрузки. Другая особенность – удобные наружные и внутренние карманы и отделения. Чаще это каркасные рюкзаки объемом от 50-60 литров. Подвид туристических – трекинговые рюкзаки. Это модели для походов продолжительностью максимум 2-3 дня. Емкость – до 50 литров. Здесь нет наружных накладных карманов, креплений для переноски

дополнительных вещей. Цель рюкзаков – облегчение веса походного снаряжения. Превышать лимит нагрузки при этом нельзя. Туристические рюкзаки чаще выполняются в ярких цветах, заметных на фоне природы – в лесу, в поле, в горах. Так легче отыскать отбившегося от группы путешественника.

Спортивные

Небольшие модели для переноски спортивной одежды, обуви и снаряжения. Оснащаются стяжками, дополнительными лямками и ремнями, карманами (в том числе, отделением для питьевой системы). Объем спортивных вариантов – до 40 литров. К спортивным относятся горнолыжные и штурмовые рюкзаки, назначение которых – переноска экстремального снаряжения. Сумки отличаются обтекаемой формой, обеспечивающей плотное прилегание задней стенки изделия к спине человека. Модели снабжены подвесами и креплениями для элементов снаряжения, которые должны быть под рукой в любую минуту.

Велорюкзаки

Объем составляет 15-20 литров. Они предназначаются для переноски запчастей к велосипеду, набора инструментов, легкого перекуса, смены одежды. Чаще всего такие рюкзаки оснащаются отделом для системы питья. В конструкции есть и карманы для мелочей, до которых легко дотянуться, не снимая сумку с плеч. Отличительная черта велорюкзаков – каркасная сетка на спинке, отводящая изделие от спины человека. Это дает доступ воздуха во время движения.

Городские

Заменитель женских сумок, мужских барсеток и планшетов, оставляющий свободными руки. Легкие модели малой емкости подходят для вечерних прогулок и походов в офис или университет. Они бывают матерчатыми и кожаными, полуспортивными и элегантными, строгими и яркими. Выбор зависит от ситуации и вкуса владельца. Подобные варианты часто оснащаются отделениями для ноутбука, планшета, электронной книги и сотового телефона.

Рюкзаки для ношения детей

Удобное приспособление, позволяющее родителям носить ребенка на животе или спине. Изделия оснащаются карманами для хранения вещей, нужных малышу в пути – бутылочка, салфетки, подгузник, сменная одежда.Некоторые модели снабжаются съемными козырьками, способными защитить от солнца или дождя. Конструкция рюкзаков для ношения детей обеспечивает анатомически правильное положение тела ребенка.В плане транспортировки малыша удобная альтернатива детской коляске или детскому трехколесному велосипеду с рюкзаком.

2.3.Классификация рюкзаков по полу и возрасту

Мужские

Модели строгого дизайна, отличающиеся большим объемом и габаритами.

Женские

Особенности изделий:

- малый вес и меньшая, чем у мужских рюкзаков, емкость;
- женственный дизайн (допустимы пастель, нежные цветочные принты, аппликации, вышивка);
- укороченная узкая спинка;
- мягкие плечевые лямки, слегка изогнутые для лучшего огибания груди;
- дополнительный набедренный ремень (в экспедиционных моделях), способствующий правильному распределению нагрузки;
- грудная стяжка над грудью (а не по ее линии, как в мужских вариантах).

Универсальные рюкзаки

Модели с усредненными параметрами, сшитые без учета анатомических особенностей мужчин и женщин. Изделия одинаково хорошо подходят представителям обоих полов. Чаще в таких вариантах предусматривается возможность регулировки по фигуре и росту.

Детские рюкзаки

Легкие сумки малого объема, отличающиеся интересным ярким дизайном. Существуют модели для малышей (до 3 лет), варианты для дошкольников, школьные и подростковые ранцы.

2.4. Характеристики рюкзаков

Материал верха и подкладка

Ткань, из которой шьется рюкзак, выбирается в соответствии с назначением аксессуара. Если это модель для прогулок по городу и походов в офис, подойдет прочный легкий материал – нейлон, брезент. А изделия для дли -тельных вылазок на природу и экспедиций чаще выполняются из износо -стойких и морозоустой -чивых тканей, не пропускающих влагу и пыль.

Популярные ткани для пошива рюкзаков:

<u>Авизент</u>

Это капрон с плотным плетением нитей.

Достоинства:

- прочность,
- легкость,
- морозоустойчивость,
- дешевизна.

Недостатки:

- влагопроницаемость,
- быстрое увеличение случайных дыр
- не слишком привлекательный внешний вид.

<u>Кордура</u>

Нейлон со специфической структурой нити, пропитанный водоотталкивающим составом и имеющий полиуретановое покрытие.

Достоинства:

- прочность,
- износостойкость,
- привлекательный внешний вид,
- влагонепроницаемость.

Недостатки:

- дороговизна,
- низкая морозоустойчивость,
- довольно большой вес.

<u>Оксфорд</u>

Нейлон с полиуретановым покрытием. Бюджетная альтернатива кордуре, отличается тонкостью и гладкостью.

<u>Полиэстер</u>

Лавсановая ткань с покрытием из ПВХ. Слабость материала объясняется структурой нити – она создается из отдельных кусочков. Другие недостатки ткани – неустойчивость к истиранию, застывание на морозе, непригодность к ремонту.

Достоинства – красивая внешность и дешевизна. Популярен при изготовлении городских и детских рюкзаков.

<u>Натуральная кожа и экокожа</u>

Из этих материалов шьются стильные и элегантные городские рюкзаки для женщин. Натуральная кожа плохо переносит солнце, мороз, влагу и требует специального ухода, а ее искусственный аналог при схожей внешности лишен этих недостатков.

Материал дна

В некоторых моделях дно выполняется из материала изделия. Иногда оно дополнительно укрепляется вставками из плотного картона. Другие популярные материалы нижней части заплечных сумок:

<u>Теза</u> – кордовый капрон, с обеих сторон покрытый ПВХ (ткань отличается толщиной и плотностью);

<u>Толстая кордура</u>;

<u>Extra High Tech</u> – материал с высокими показателями прочности и износостойкости;

<u>Duratex</u> – полиамидная ткань, обладающая прочностью и устойчивостью к истиранию.

Объем рюкзака

Измеряется в литрах. Иногда в эту цифру включается емкость накладных карманов и отделений, в других случаях говорится лишь о вместимости корпуса (мешка). Бывает, что указывается емкость основной части и дополнительный объем (70+15). Для школьников создаются модели на 20-30 литров, городские и спортивные рюкзаки обычно имеют объем 15-35 литров, а вместимость экспедиционных изделий достигает 120 литров.

Вес рюкзака

Здесь действует правило: чем легче (при соответствующих габаритах), тем лучше.

Вес рюкзака зависит от:

- типа ткани;
- величины конструкции;
- материала дна;
- наличия/отсутствия каркаса (и материала этого элемента);
- материала и количества фурнитуры.

Экспедиционные рюкзаки по определению не бывают легкими. В подобных моделях вес компенсируется продуманностью системы распределения нагрузки.

Цвет

Цвет имеет не только декоративное значение:

- Туристические рюкзаки отличаются яркими красками – это делает заметными членов группы, что иногда помогает в поисках отбившегося от команды путешественника.
- Изделия для охоты и рыбалки чаще выполняются в черных, коричневых, темно-зеленых и других немарких тонах – они должны сохранять достойный внешний вид в непростых условиях походной жизни.
- Пестрота и сочность оттенков рюкзачков для малышей имеют психологическое значение: такие вещи радуют детей и развивают их цветовосприятие.

Тип спинки

- **Анатомическая** – слегка изогнутая по типу человеческого позвоночника задняя спинка изделия. Оснащается мягкими упругими подкладками и отверстиями для доступа воздуха.
- **Станковая** – металлическая (пластиковая) рама на спинке изделия. На элемент крепится подвеска. Деталь чаще используется в оснащении профессионального снаряжения, рассчитанного на большую нагрузку. Недостатки – вес и жесткость

2.5.Конструкции рюкзаков

Конструкция рюкзака состоит из двух частей: корпуса и подвесной системы.

Корпус – мешок для переноски груза. Популярны узкие и длинные корпусы, способствующие равномерному распределению нагрузки.

Подвесная система – элементы, при помощи которых изделие крепится к телу. Правильные плечевые ремни – залог комфортной эксплуатации изделия. Качественные лямки отличаются:

- комфортной шириной (узкие врезаются в тело, а широкие спадают с плеч);
- мягким упругим подкладом;
- точной регулировкой по длине;
- эргономичной формой (прямые не слишком удобны, предпочтительнее S-образные и серповидные).

Обычно в конструкции рюкзаков предусматриваются 2 плечевых ремня, но есть и однолямочные модели (ремень идет по телу наискосок через одно плечо).

2.6.Другие конструктивные элементы

Периферийная рама

Деталь из пластика или металла присутствует в туристических рюкзаках объемом более 70 литров. Она помогает изделию выдерживать большие нагрузки. Рама бывает внешней и внутренней.

Достоинства первого варианта:

- возможность крепления на раму части амуниции;
- образование вентиляционного зазора между рамой и спиной.

Недостатки:

- большой размер;
- нарушение баланса вследствие смещения центра тяжести из-за неравномерного распределения массы груза.

Популярнее модели с внутренней рамой – они вместительны, удобны и вес их содержимого распределяется должным образом. Есть варианты без рамы – они легки и нетравмоопасны (исключаются удары позвоночника о жесткую раму при случайном падении), но рассчитаны на меньшую нагрузку.

Вентиляция спины

Для отвода влаги и постоянной циркуляции воздуха рюкзаки оснащаются системой вентиляции разной сложности.

Варианты:

- пористый материал спинки;
- мягкие валики на задней стенке изделия, обеспечивающие некоторое расстояние от нее до спины человека и впитывающие влагу;
- сетка, натянутая на подушки, расположенные на спинке заплечной сумки.

Грудная стяжка рюкзака

Ремешок с застежкой, проходящий по линии груди или над ней. Функции детали:

- препятствование соскальзыванию с плеч лямок;
- равномерное распределение веса груза.

Боковые стяжки

С помощью этих деталей регулируется объем изделия. Свободная часть рюкзака легко убирается, модель становится компактнее.

Поясной ремень

Застегивающийся на поясе или бедрах ремешок, переносящий часть нагрузки с позвоночника и плеч на эти части тела.

Боковое и нижнее открывание

Функции облегчают доступ к содержимому рюкзака: со дна или боков можно легко достать нужную вещь, не дотрагиваясь при этом до расположенной в других частях сумки поклажи.

Модульные крепления, расширяющие функционал снаряжения путем фиксации на рюкзаке дополнительных сумок и карманов.

Возможность складывания

Это относится к мягким моделям из прочного легкого материала. Габаритные экспедиционные варианты, благодаря боковым и вертикальным стяжкам, тоже без труда складываются в монолитные конструкции, компактные размеры которых удобны для переноски и хранения.

Подвесная система некоторых моделей крепится на латах (металлических либо пластиковых). Они при необходимости вынимаются, после чего изделие можно сворачивать для размещения на полке в шкафу или стирки в машинке

2.7.Дополнительное оснащение

Рюкзак с клапаном

Тканевая крышка. Элемент плотно закрывает рюкзак и служит дополнительной защитой от попадания внутрь влаги и пыли. Если деталь снабжается длинными стропами, под нее можно подложить дополнительное снаряжение, увеличив функционал изделия.Чаще клапаны оснащаются карманами – в них кладутся вещи, которые всегда должны быть под рукой. Съемные элементы с ручкой служат самостоятельными сумками.

Крепление для лыж

Система ремней и застежек, позволяющая надежно закрепить лыжи на рюкзаке. Возможно 2 варианта:

- размещение снаряжения вдоль центра фронтальной части заплечной сумки,
- крепление лыж по одной по бокам изделия.

Петли для снаряжения

Металлические (пластиковые) кольца или тканевые петли. На них цепляются ледоколы, палатки, кемпинговые шатры, кружки, свистки, бинокли и другие части амуниции.

Складной стул

Некоторые модели оснащаются рамами, конструкция которых трансформируется в складной стул. Чаще такое сиденье отстегивается и используется самостоятельно, отдельно от рюкзака. Подобные изделия не отличаются большой емкостью и весьма популярны среди любителей охоты и рыбалки.

Дождевик на рюкзак

Мешок из непромокаемой ткани для натягивания на корпус рюкзака. Назначение – защита от дождя и мокрого снега. Чаще элемент укладывается в потайной кармашек в верхней части сумки.

2.7.6. Карманы

Карманы способны значительно увеличить функционал и объем изделия.

Часто эксплуатируемые отделения:

- ***Рюкзак с отделом для ноутбука*** – дополнительно укрепленное место, предназначенное для переноски ноутбука и зарядки к нему. Карман предусматривается и в городских, и в экспедиционных и спортивных моделях.
- ***Верхний карман*** – плоский карман на верхнем клапане рюкзака, удобный тем, что вещь из него легко достать, не прекращая движения.
- ***Фронтальный карман*** – карман на передней части изделия: эластичный сетчатый либо глухой на молнии. Иногда его роль играет прорезиненная шнуровка.
- ***Боковые карманы*** – функциональные отделения, расположенные по обеим сторонам большинства моделей. Чаще они остаются открытыми, реже оснащаются застежками-молниями либо крышками-клапанами на защелкивающемся замке.

Карманы нужны для размещения вещей первой необходимости, которые всегда должны оставаться легкодоступными – бутылки с водой, бинокль.

- ***Нижний карман*** – накладное отделение на нижней передней части изделия. Чаще это глухой карман на молнии.
- ***Карман на поясном ремне*** – удобное небольшое отделение на молнии для хранения вещей, которые могут понадобиться в пути в любой момент – цифровой фотоаппарат, навигатор, зажигалка, деньги.
- ***Карман на лямке*** – такое же небольшое отделение, в котором хранятся мелкие предметы: портативный цифровой плеер, бумажные платочки, деньги.

2.8. Преимущества и недостатки рюкзака

Плюсы

- **Свободные руки** – рюкзак закрепляется за спиной, руки же при этом остаются незанятыми.
- **Широкая сфера применения**: легкие компактные городские модели, снаряжение для долгих экспедиций или покорения горных вершин, яркие детские заплечные сумки, функциональные велорюкзаки.
- **Равномерное распределение нагрузки** на опорно-двигательный аппарат: сумка или чемодан нагружают только одну сторону, а рюкзаки способствуют равномерному распределению веса клади по спине и плечам.
- **Функциональность**: рюкзаки отличаются емкостью – компактная по размерам сумка способна вместить множество вещей. Объем и удобство изделия увеличивают карманы, петли для снаряжения, крепления для лыж и сноубордов и другие конструктивные элементы.

- **Облегчение ноши**: благодаря продуманной конструкции современных моделей вес клади ощущается легче. Эта черта делает рюкзаки более удобными для путешествий, чем чемоданы на колесиках: колесики позволяют не чувствовать вес вещей, но при этом доставляют неудобство, когда багаж нужно поднять по лестнице, перевезти через бордюр **Возможность увеличения объема**: большинство рюкзаков имеет мягкий тканевый корпус, который может слегка растягиваться при наполнении рюкзака большим количеством вещей. Дополнительный объем придают и вместительные наружные карманы. Часть клади крепится на изделие с помощью предусмотренных застежек и ремней.

Минусы

* Невозможность расположить вещи в строгом порядке: в рюкзаке сложно организовать несколько отделений. Максимум – это внутренние карманы и перегородка, делящая корпус на две части

- Чтобы достать нужную вещь, приходится ворошить содержимое сумки, тогда как в чемодане достаточно приподнять несколько слоев одежды.
- Заплечные сумки не могут использовать люди, имеющие проблемы с позвоночником.
- Отсутствие колесиков, носить рюкзаки удобно только на спине.
- Заплечные сумки нередко застревают в багажных лентах, рассчитанных на жесткие чемоданы без выпирающих лямок.
- Даже вентиляция не спасает спину от запотевания.
- Зимой в куртке с рюкзаком не слишком удобно передвигаться, а летом с ним жарко.
- Заплечные сумки не попадают в поле зрения хозяина, что дает возможность мошенникам вытащить кошелек или телефон.
- Мягкий корпус рюкзака плохо защищает вещи от сминания и механических повреждений.
- Сложности с координацией: случайно потеряв равновесие, человек не успеет скинуть рюкзак, и груз потянет его за собой назад.
- Сумка за плечами плохо ощущается хозяином: человек может стукнуться ею о столб или стену, повредив находящиеся внутри вещи, зацепиться за кусты.
- Станковые рюкзаки с жесткой рамой могут травмировать спину при случайном падении.
- Узкие лямки некоторых сумок врезаются в плечи.
- Отсутствие продуманной вентиляции способствует потливости спины.
- В габаритных моделях без нижнего входа сложно найти нужную вещь.

2.9. Дизайн – анализ

Внимательно изучив данные модели, проанализировав их и сославшись на поставленные мною задачи и цели, я решила изготовить детские рюкзачки-игрушки

1. рюкзаки предназначаются для детей в возрасте 5-8 лет.
2. Техника исполнения доступная - вязание крючком.
3. Детский рюкзак должен быть универсальным, практичным и удобным, в них будет больше места, чем в стандартной сумке или пакете.
4. Ткань для рюкзака -подходящий образу игрушки, разнообразная по фактуре.(велюр, дермантин)
5. форма, высота изделия может быть любой.
6. Стоимость одного рюкзака должна быть не дорогая, в пределах 250 руб.

2.10. Подбор материалов и инструментов

2.10.1. Материалы

Велюр

Велюр является великолепным представителем ворсовых тканей, чрезвычайно популярных и любимых домохозяйками и спортсменами, театральными костюмерами и производителями мебели. Его название можно перевести, как «мохнатый» с латыни.

Велюровые ткани производятся из натуральных – хлопковых, шёлковых или шерстяных волокон. Современные технологии позволяют создавать замечательные по внешнему виду и характеристикам велюры с добавлением полиэстера или лайкры.

Велюр астра

Велюр для обивки мягкой мебели сложных форм — это различные ворсовые ткани или трикотажные полотна, сочетающие натуральные хлопчатобумажные и шерстяные, а также химические волокна. Бывают гладкокрашенные и набивные.

Дермантин

Дермати́н (от греч.-*кожаный*), **гранитоль**, **нитроискожа** — сорт искусственной кожи, хлопчатобумажная ткань с нитроцеллюлозным покрытием, нанесённым на одну или обе стороны ткани. Широко применялся в СССР с 1930-х годов как кожзаменитель, дешёвый отделочный материал. Дерматин применялся для обивки мебели, рабочих поверхностей **столов**, плоскостей дверей, переплетения книг , галантерейных изделий, обтяжки автомобильных салонов и прочего

Дерматин обладал сравнительно невысокими эстетическими и техническими качествами, в частности — низкой стойкостью к истиранию, и в 1950-х — 60-х годах был вытеснен более совершенными сортами искусственной кожи, например — на основе поливинилхлорида (винилискожа) или полиамида .

Замок "Молния"

Застёжка-мо́лния — вид застёжек, предназначенных для быстрого соединения деталей одежды. Состоит из двух текстильных лент, на которых закреплены идущие в шахматном порядке пластмассовые или металлические звенья (в виде раздельных зубцов или колец сплошной спирали, образующих звенья). Соединение или разъединение половинок выполняется при помощи замка, скользящего по лентам, при этом каждое звено фиксируется между парой звеньев с противоположной стороны.

Синтепон

Это объемный, упругий, легкий и мягкий нетканый материал, изготавливаемый из 100% синтетических (полиэфирных) волокон, иногда с добавлением натуральных волокон: шерсти и хлопка. Преимущества синтепона заключаются в лёгкости, хороших теплозащитных свойствах и малом весе, а также в относительной безвредности для человека.Синтепон широко используется в легкой промышленности нетканых материалов: находит свое применение в производстве мягкой мебели , утепленной верхней одежды. Синтепон можно использовать для набивки мягких игрушек.

Ременная тесьма

Тесьма́ — узкая тканая или плетёная полоска или шнур, находящая самое разнообразное применение в домашнем обиходе, шитье платья и так далее.

Тесьма назначается для связывания и стягивания частей одежды и тому подобного, вследствие чего прочность является для неё одним из необходимых качеств. Поэтому на изготовление тесьмы идут нити из более прочных материалов: льна, хлопка, реже шерсти и шелка, соединяемые простейшими переплетениями: полотняным, саржевым, реже атласным.

Встречается также плетёная тесьма.

2.13. Организация рабочего места и правила техники безопасности

При работе с иголками, булавками, ножницами:

1. Шейте с напёрстком.
2. Храните иголки и булавки в определённом месте, не оставляйте их на рабочем месте, не берите иголки и булавки в рот.
3. Не используйте для шитья ржавую иголку.
4. Выкройки и ткани прикрепляйте острыми концами булавок в направлении от себя.
5. Сломанную иглу не бросать, а передать учителю.
6. Храните ножницы в определённом месте.
7. Кладите их сомкнутыми остриями от себя.

8. Передавая ножницы, держите их сомкнутые лезвия.
9. Ножницы должны быть хорошо отточены и отрегулированы.

При работе на швейной машине:

1. Проверяйте наличие и исправность заземления электрической швейной машины.
2. Волосы убирайте под косынку, концы не должны свисать.
3. Не наклоняйтесь близко к движущим частям машины.
4. Не держите пальцы рук около лапки во избежание прокола иглой.
5. Перед стачиванием убедитесь в отсутствии булавок или иголок на линии шва изделия.
6. На платформе машины не должны лежать посторонние вещи.
7. Следить за положением рук.
8. Не снимать и не надевать ремень на включенной машине.
9. Заправляя нитку в машинную иглу, не держать ноги на педали.

2. 14. Описание технологии изготовления рюкзака

Последовательность изготовления рюкзака- «Пчелка»:

1. Сделать выкройку
2. Выкроить детали: 2д. –туловище, 2д. голова.
3. Вырезать детали аппликации
4. Пришить детали мордочки
5. Соединить детали головы, наполнить внутрь синтепоном.
6. К передней детали туловища прикрепить крылышки.
7. К задней полотнище прикрепить ремешки.
8. К боковой полоске пришить молнию и соединить с передней деталью.
9. Затем соединить вторую деталь туловища
10. Отдельно сшить подкладку и соединить с основной деталью

Последовательность изготовления рюкзака- «Сова»:

1. Сделать выкройку
2. Выкроить детали: 2д. –туловища, 4 детали крылышек и 4д. лапки.
3. Вырезать детали аппликации и пришить к голове
4. Сшить крылья и лапки, прикрепить к передней детали.
5. К задней полотнище прикрепить ремешки.
6. К боковой полоске пришить молнию и соединить с передней деталью.
7. Затем соединить вторую деталь туловища
8. Отдельно сшить подкладку и соединить с основной деталью

. Последовательность изготовления рюкзака- «миньон »::

1. Сделать выкройку
2. Выкроить детали: 2д. –туловища, по 4д. ног и рук
3. Вырезать детали аппликации и приклеить
4. Соединить детали рук, ног, наполнить внутрь синтепоном.
5. К передней детали туловища прикрепить ноги, руки
6. К задней полотнище прикрепить ремешки.
7. К боковой полоске пришить молнию и соединить с передней деталью.
8. Затем соединить вторую деталь туловища
9. Отдельно сшить подкладку и соединить с основной деталью

Последовательность изготовления рюкзака- «тигренок »

1. Выкраивается 2д. туловища, 2 д.головы, 1д. мордочки, 4д. ушки
2. Вырезать детали аппликации и пришить
3. К боковой полоске пришить молнию и соединить с передней деталью.
4. Соединить детали туловища с полоской.
5. Отдельно сшить подкладку и соединить с основной деталью

III. ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫЙ ЭТАП

3.1. Экономический расчет

Стоимость изделия рассчитывается из стоимости затрат на материалы, стоимости затрат энергетических (использование электрических машин, освещение), стоимости трудовых затрат (затраты человека на изготовление изделия): **Сз= См+Сэ+Ст**, где: Сз – стоимость затрат на изготовление изделия, См – стоимость материальных затрат, Ст - стоимость трудовых затрат, Сэ – стоимость энергетических затрат. Трудовые затраты Ст=0, так как изделие сделала я сама.

Материальные затраты составляют:

Определим полную себестоимость: **Сз= См+Сэ = 232,75 + 18,24 = 250,99руб.**

Вывод**:** Себестоимость моего изделия без учета вложенного труда, стоимости оборудования и других косвенных расходов при покупке сырья равна **250,99 руб**. Учитывая то, что самое дешевый рюкзак в интернет магазине стоит 740 руб. Мы сделали экономию на 549,01 руб.

3.2. Эргономико - экологическое обоснование

Моя работа не требовала использования большого количества ресурсов, сложных инструментов, энергоёмкого оборудования. При создании комплекта я пользовалась только электрической швейной машиной, ножницами, иглой ; использовала ткани: велюр, ковролин и дермантин. Ткань очень прочная, легко стирается, красива.

Сейчас большое внимание уделяется экологическим вопросам. Я считаю, что никакого ущерба окружающей среде не было нанесено:

1. При изготовлении изделий я использовала экологически чистые материалы
2. После моей работы не осталось никаких отходов. Я очень экономно подошла к этому вопросу. Тем самым, я не загрязняю окружающую среду.

3.3. Самооценка работы

Итак, мной проделана большая работа. Исследовательскую работу «Рюкзачки-игрушки» я оцениваю как работу повышенной сложности, так как до этого я имела только первоначальные навыки шитья. Это моя первая крупная работа. Для работы мне пригодились знания и умения, полученные на уроках технологии. Я считаю, что достигла той цели, которую ставила перед собой в начале работы. В процессе работы я познакомилась с историей возникновения рюкзака, совершенствовала свои навыки и умения по шитью. В целом, выполненной работой я осталась довольна. Рюкзаки получились такие, какие я хотела видеть, они получились не только красивыми, красочными, но и практичными.

Выводы: Можно сделать вывод, что изделие соответствуют поставленным целям;

1) Эстетически оформлена, соответствуют возрасту ребят.
2) Материалы оптимально подобраны –экологичны и гигиеничны.
3) Изделие выполнено качественно
4) Рюкзаки получились красивыми и оригинальными
5) Цена одного рюкзака вполне доступная, всего **250,99** руб.

3.4 Рекламный проспект

Наше предприятие академии предлагает вам рюкзачки-игрушки. Вам предполагается - 30% скидки.

Наш адрес:
РТ, Балтасинский район,
с. Нуринер,
ул. Школьная, д.90
Телефон: 3-85-31

Информационные ресурсы:

Нессонова О.А. Технология. 5-9 классы. Организация проектной деятельности. – Волгоград: “Учитель”, 2009. – 207 с.

1. В.Д. Симоненко. Технология. Учебник для 9 класса общеобразовательных учреждений. – Казань: «Книжное издательство Татарстана
2. http://kru4ok.ru

ГАЗОНОКОСИЛКА

Халиуллин Булат Файзрахманович, ученик 8 класса
Научный руководитель: Нигматуллина Альфия Миннихарисовна
МБОУ «Мамаширская средняя школа» Кукморского района РТ

Аккуратно подстриженный газон не только красив сам по себе, но и определенным образом свидетельствует о статусе хозяина дома. В наше время не составляет особого труда подыскать себе подходящую по производительности и дизайну газонокосилку. Но есть и другой вариант. Если в хозяйстве завалялся средней мощности электродвигатель, то, потратив несколько вечеров, его легко можно превратить в простую и удобную самодельную газонокосилку, сэкономив при этом не такую уж малую сумму денег, которую пришлось бы выложить за фирменную газонокосилку, - да еще и получив удовольствие от творчества.

Что можно сделать из шуруповерта своими руками

Сломался шуруповерт? Не спешите его выбрасывать. Если руки у вас золотые и вы профессиональный инженер-конструктор или вы просто любитель смастерить что-нибудь эксклюзивное, если у вас сын - юный техник или по выходным вы собираетесь с друзьями и делитесь свежими конструкторскими идеями, то неисправный шуруповерт - для вас просто находка.Попробуйте использовать основные части инструмента, чтобы сделать самоделки из шуруповерта. Что может пригодиться? Прежде всего, это, конечно, мотор. Хотя, использовать можно практически все, начиная от корпуса и заканчивая аккумулятором, в зависимости от того, какие части исправны. Для того чтобы придумать, что же конкретно сделать из шуруповерта – лучше всего включить свою фантазию. Но если в конструировании вы еще новичок, мы можем предложить вам несколько готовых вариантов, чтобы **самоделки из шуруповерта** были полезными и, самое главное, рабочими.

Итак, вот краткий перечень того, что может получиться из старого шуруповерта в руках креативного мастера:

- шуруповерт-газонокосилка. Понадобится шуруповерт, 2 крепких лезвия для ножа или полотно от ножовки по металлу, а также болт и гайки. Ножи крест-накрест крепятся к сверлу, включаем шуруповерт, получаем движущиеся ножи.
- шуруповерт-блендер или миксер. И даже ледобур. Принцип тот же, разница только в рабочей насадке.
- электровертел для жарки мяса или вентилятор для раздува углей в мангале.
- много вариантов более сложных, но и более интересных. Это всевозможные электромобили. Здесь большой простор для фантазии конструктора. Корпус шуруповерта можно использовать в конструкции каркаса, моторчик по прямому функциональному назначению. Некоторые умельцы делают даже машинки на пульте управления. Шуруповерты в несвойственных им целях используют даже инженеры-дизайнеры. Например, в Европе уже появился такой концептуальный транспорт, где двигателями являются шуруповерты фирмы Бош.
- ветрогенератор. Понадобится двигатель и зажимной патрон. Лопасти можно сделать из труб ПВХ. Конечно, нужны будут еще некоторые детали, трубки, гайки, подшипники, но основными деталями стали именно те, которые можно получить из шуруповерта с севшим аккумулятором.
- есть и еще более нестандартные варианты, например, использовать моторчик для конструкции устройства, качающего детскую коляску. В этом случае понадобится платформа с ограничителями, на которую установите коляску, двигатель, пара рычагов и шестеренок.

Это далеко не исчерпывающий список самоделок из шуруповерта. Для мастера, имеющего представление о принципах работы электроинструмента, создать один из перечисленных предметов не составит особого труда. А если при этом еще и проявить фантазию, то самоделки из шуруповерта могут стать настоящими произведениями искусства

конструкторской мысли. В любом случае, независимо от результата, вы проведете время весело и с удовольствием. Шуруповерт широко используется в различных сферах деятельности для работы с крепежами разного вида: саморезами, винтами, болтами с гайками, мебельными конфирматами, шурупами и прочими. Также с помощью этого электроинструмента свертят отверстия в разных материалах, например, в различных металлах, в пиломатериалах, в бетоне. При этом функциональные возможности эксплуатируемой модели определяются величиной ее мощности и крутящего момента, наличием ударной функции.

Из шуруповерта можно сделать в домашних условиях разнообразную технику и инструмент для бытового использования. Кроме самого электроинструмента для переделки во многих случаях потребуются дополнительные детали и материалы. Но самодельные устройства обойдутся все же дешевле заводских аналогов, позволив автоматизировать и сделать более эффективным ручной труд.

Идеи самодельной техники из шуруповерта

Весь ассортимент шуруповертов разделяется на *сетевые и аккумуляторные модели.* Обе разновидности изделий работают за счет электрической энергии, которая приводит во вращение электродвигатель. Только сам электромотор у сетевых устройств рассчитан на переменное напряжение величиной 220 V, а у аккумуляторной техники на постоянное разной величины, например, 12 V, 14,4 V. Эти конструктивные особенности вместе с техническими характеристиками во многом определяют, какие самоделки из шуруповерта получится собрать.

Электричество – это один из основных видов энергии, используемых человечеством. За счет электроэнергии функционирует бытовая техника, промышленное оборудование, станки, электроинструменты. Работа выполняется при этом электромоторами разной конструкции и мощности, которые питаются переменным или постоянным видами тока. По этой причине на базе шуруповерта или из отдельных его деталей можно собрать следующие технические устройства:

- садовый измельчитель травы и веток;
- триммер (электрокосу);
- походный ручной генератор;
- гравер (мини-дрель, дремель, бормашинку);
- ветрогенератор;
- газонокосилку;
- болгарку;
- мини-станки: сверлильный, шлифовальный, рейсмусовый, токарный, распиловочный, заточный;
- инструмент для вязки арматуры;
- привод открывания ворот;
- средства передвижения для детей: квадрацикл, велосипед, самокат;
- небольшой ледобур, ямобур, строительный либо кухонный миксер.

Мощную модель ударного типа также можно преобразовать в трамбовку для бетона с помощью специальной насадки. Реализация каждого варианта занимает разное время и требует дополнительных (незначительных) затрат, либо обходится вообще без них.

Газонокосилка сделанная своими руками

Общее устройство газонокосилки

В простейшем своем виде, газонокосилка состоит из следующих узлов и деталей:

- аккумлятора 18 V
- электродвигателя;
- каркаса, на котором закрепляются все узлы косилки;
- ножей;
- защитного кожуха;

- ручки для управления;
- деталей системы управления: включателя.

Расскажу, как можно сделать газонокосилку своими руками. Тот, кто обладает слесарными навыками, в домашних условиях может сам изготовить механизированную газонокосилку из подручных средств. **Из аккумуляторных моделей шуруповерта не составит особого труда сделать самодельную газонокосилку.** Для переделки подойдет электроинструмент *с рабочим напряжением от 18V и выше*.

Сегодня попытаюсь вам подробно описать, как сделать газонокосилку из старого шуруповерта. Мало затратную и довольно слабоватую как рас для того чтобы косить мягкую траву. Из-за простоты самоделки повторить её может каждый.

Для неё нам понадобится:

1) Аккумлятор из шуруповерта
2) Отрезок пластиковой трубы диаметром 50 мм.
3) Уголок на 45 градусов. Диаметром 50 мм.
4) Заглушка для трубы диаметром 500 мм.
5) Электродвигатель (12VDCmotor> 6000 rpm.)
6) Выключатель.
7) Провод.
8) Лезвия для канцелярского ножа.
9) Пластиковое ведро.
10) Паяльные принадлежности, крепления (винтики, гайки) и тд.

Самодельная газонокосилка из дрели

Изготовить газонокосилку своими руками можно и используя обычную электродрель с числом оборотов до 3000 об/мин. Придумать крепление дрели к каркасу не так уж сложно. Однако нужно понимать, что по надежности и продолжительности беспрерывной работы дрель не сравнится с асинхронным двигателем, поэтому если предстоит косить относительно большую площадь, предпочтение нужно отдать последнему.

Дрель больше подходит для того, чтобы сделать самодельный триммер.

В случае с дрелью, очень просто сделать крепление ножа. Нож с отверстием в центре зажимается гайкой на болте, а болт зажимается в патроне дрели.

Затраты на материал

№	Материал	Цена
1	Аккумлятор из шуруповерта	Ц (1) =0 руб (потому что он из сломанного шуруповерта)
2	Пластиковая труба (Д=50 мм)	Ц(2) = 2*20 руб = 40 руб
3	Угольник(Д=50 мм)	Ц(3) = 2*12 руб = 24 руб
4	Заглушка(Д=50 мм)	Ц(4) = 2*3 руб = 6 руб
5	Электрический мотор	Ц(5) = 150 руб
6	Выключатель	Ц(6) = 30 руб
7	Лезвия канцелярского ножа	Ц(7) = 2*5 руб = 10 руб
8	Пластиковое ведро	Ц(8) = 90 руб

9	Провод	Ц(9) = 3 руб
10	Винты,гайки	Ц(10) = 2,5 руб

Затраты на электроэнергию.

$Ц_{(11)}$=W*t*ц=0,025кВ$_{Т(мощность\ эл.паяльника)}$*2 $_{час(время т)}$*2,49 $_{руб(тариф)}$=0,12руб

Затраты на оплату труда.

$Ц_{12(р)}$=$t_{(рабочее\ время)}$*$k_{(стоимость\ 1\ час)}$=3*50=100руб

Общая стоимость изделия.

Р-прибыль.

$Ц_{г}$= ($Ц_{1}$+ $Ц_{2}$+ $Ц_{3}$+ $Ц_{4}$+ $Ц_{5}$+ $Ц_{6}$+ $Ц_{7}$+$Ц_{8}$ +$Ц_{9}$ +$Ц_{10}$ +$Ц_{11}$ +$Ц_{12}$)*Р=

=(0+40+24+6+150+30+10 +90+3+2,5+0,12+ +100)*1,28=405,62руб.

Итого: стоимость изделия - 405,62 руб

Заключение

Для владельцев дачи частных домов такая вещь как самодельная газонокосилка просто необходима в хозяйстве. Модели, предлагаемые в магазинах удобны и функциональны, но стоимость их очень высока, а к тому же современные импортные механизмы не совсем приспособлены к условиям «сложных» газонов с камнями и крупными сорняками.

При желании процесс кошения травы можно механизировать, сделав для этого самодельную газонокосилку своими руками, используя для привода ножа механизированной косилки электрические или бензиновые двигатели малой мощности . Особенно удобны самодельные газонокосилки для тех, кто имеет сад. Ведь зачастую почва в саду не перекапывается, а скошенная и измельченная газонокосилкой трава хорошо перепревает и пополняет запасы питательных веществ, забираемых деревьями из почвы.

Список литературы:

1. http://www.idea-master.ru/samodelnaya-gazonokosilka-kak-sdelat-gazonokosilku.html
2. http://nashakrepost.ru/vse-dlya-dachi/sad-i-ogorod/gazonokosilka-svoimi-rukami.html
3. http://rw6hry.qrz.ru/hh/kosilka.htm
4. Делай сам: Журнал. - Рига: DIENASZURNALI.
5. Евдокимов В.Д., Полевой С.Н. Знакомьтесь - инструменты. М.: Машиностроение, 1981.
6. Любимая дача: Журнал. - М.: ЗАО Эдипресс-Конлига..
7. Моделист-конструктор: Журнал. - М.: ЗАО Редакция журнала Моделист-конструктор.
8. Сам себе мастер: Журнал. - М.: ООО Гефест-Пресс.

АЛМАЗ БЕЛӘН ЧИГҮ

Чулкова Алёна Олег кызы,7 нче сыйныф укучысы

Фәнни җитәкче: Азина Галина Павел кызы,

ТР Кукмара районы “Село Чура авылы урта гомуми белем бирү мәктәбе”

Мин Чулкова Алёна Кукмара муниципаль районы Село – Чура авылы урта гомуми белем бирү мәктәбенең 7 сыйныфында укыйм. Иҗади эшемне “Алмазлы чигү” дип атадым. Кече яшьтән үк кул эшләрен эшләргә яратам. Бигрәк тә гадәти булмаган әйберләрдән

могҗизалы эшләнмәләр уйлап чыгарасым килә. Башлангыч сыйныфларда апликация алымы белән җепләрдән, төсле кәгазьләрдән төрле паннолар эшли идем. 5-6 сыйныфларда кинусайга белән мавыктым. Җәйге ял вакытында кунакка баргач стразиклар белән чигелгән паннолар күрдем. Алар миңа бик охшадылар. Мин үземне сынап карарга булдым. Башта кечкенә үрнәк сатып алдым. Бу эш миңа бик охшады. Иҗади эшемне дә шул алым белән башкардым. Мәктәп туры олимпиадасында югары бәя алып, район туры олимпиадасына чакыру алдым. Ә хәзер бу эшне ничек башкаруым турында сөйләп сөйләп китәргә телим.

Эзләнү һәм анализ

Проектның актуальлеге: заман модасы кулдан эшләгән эшләнмәләрне дөньякүләм биеклеккә күтәрде, ә бит үз кулың белән бу чигү алымы белән эшләнгән дизайнер әйберләрен һәркем дә эшли алуында;

Максаты: үз кулым белән стразиклар ярдәмендә чигеп панно эшләү, эш осталыгына өйрәнү.

Бурычлар: мозаика сәнгате турындагы әдәбият белән танышу, алмазлы понно эшләү алымнарын өйрәнү, эш брышында үземдә сабырлык, төгәллек сыйфатлары тәрбияләү, осталыкка һәм матурлыкка өйрәнү, иптәшләремне дә иҗади эшчәнлеккә этәрү.

Башлангыч идеяләр

Мозаиканың алмазлы чигү төрен сайладым. Берничә үрнәк арасыннан үземә охшаганын сайлап алдым.

Иң яхшы идеяне сайлау

Бу үрнәк миңа бик охшады. Ул матур күренә. Игътибарны җәлеп итә. Мин уйлыйм, бу идеяны сайлау бик урынлы. Кулдан эшләнгән әйберләр хәзерге вакытта бик заманча.

Тарихи аңлатма

Мин словарьдан бу сүзнең аңлатмасын эзләп таптым, ә интернеттан бу сәнгать төренең килеп чыгу тарихы турына мәгълүмәт алдым.

Мозаика – (француз сүзеннән) сурәт яки бизәк, төсле ташлардан, керамик плитәләрдән, пыяладан һ.б лар; декоратив-гамәли сәнгатьнең бер төре, биналарны бизәүдә зур өстенлеккә ия.

Интерьерны бизәү алымы буларак ул безнең эрага кадәр III гасырда ук билгеле: төрле төсле ташлардан ясалган паннолар Барынгы Египт байларының дворларын, йортларын бизәгән. Балчык измәсеннән төрле төсле түгәрәкләрдән ясалган мозаика да сакланган.

Гасырның төрле вакытында, төрле илләрдә мозаика шул мөхиткә генә хас бизәк, рәсемнәрдән торган.

Византиядә мозаика белән эшләү өчен смальталарны (үтә күренми торган төсле пыяла) кулланганнар.

Грециядә мозаика белән ак, кара, төсле галькаларны идәннәргә тезү өчен кулланганнар.

Урта Азиядә борынгы мәчетләрне, дворларны, мавзолейларны төрле төстәге кирпечләрдән мозаика бизәкләре белән бизәгәннәр.

Лаоста гадәти булмаган мозаиканы ясау өчен төсле көзгеләрне кулланганнар, алар кояш нурында ялтырап кабатланмас матурлык барлыкка китергәннәр.

Гомумән, мозаика белән архитура биналарының эчке һәм тышкы стеналарын, идәннәрен, түшәмнәрен, кече архитиктура һәйкәлләре-фонтаннар, декоратив стеналар, панноларны ясау өчен кулланганнар.

Дизайн спецификациясе

Панноны эшли башлаганчы кайбер сорауларны ачыкларга кирәк:

1.Мозаиканың нинди төрен сайларга ?

2. Эшне нидән башларга?

3. Эш кораллары, җайланмалар.

4. Әзер панноны урнаштыру

Экономик исәпләү

Бу паннон带ны эшләү өчен мин набор сатып алдым. Рамга куйдырдым.

Үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә, мин түбәндәгечә экономик исәпләү ясадым. Үземнең хезмәтемне исәпләмәгәндә бу панно 2450 сумга төште.

Э к о л о г и к н и г е з л ә ү

Экологик яктан алмазлы чигү эшендә стразиклар белән эшләүнең сәламәтлек өчен бернинди зыяны юк, киресенчә, ул күңелгә рәхәтлек биреп тора, тынычландыра. Әйләнә-тирә мөхиткә үзгәреш кертми, атмосфераны пычратмый. Эшләгәндә санитар-гигиеник таләпләрне үтәргә кирәк.

Э ш к ә ү з а н а л и з

Бу эштә зур һәм җаваплы эш булып рәсем сәнгате тора. Эш барышында мин алдан уйлаган план белән эшләдем. Проектны элек гамәлдә булган үрнәкләрдән өстенлеге шунда: ул чиста, уртача бизәкле. Миңа кул эше бик ошый.

Мин үземнең алга куелган бурычымны үтәдем дип уйлыйм. Өйнең интерьерын бизәүдә кулдан эшләнелгән әйберләр зур урынны алып тора һәм югары бәяләнә.

Э ш т ә к у р к ы н ы ч с ы з л ы к

Эшне башкару технологиясен өйрәнгәннән соң мин эш урынын дөрес сайларга кирәклеген аңладым. Бу кагыйдәләрне төгәл үтәү сәламәтлеккә зыян китермәс.

1. Эш урыны яхшы яктыртылган булырга, яктылык эш өслегенә сул яктан төшәргә тиеш. Күз белән эш өслеге арасы 25-30 см. булырга тиеш.
2. Һәр 20-30 минут саен күзләргә 10 минутлык ял бирергә кирәк.
3. Сәламәтлекне саклау максатыннан эш вакытында аркага, кулларга, күзләргә разминка ясарга кирәк.
4. Стразикларны төсләрне аеру өчен аерым савытларда сакларга.
5.

Кулланылган әдәбият:

1. Большой энциклопедический словарь, 2012 год
2. http://ujutportal.com/otdelochnie-materjaly/111-mozaika
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/

ПЕСИ, ПЕСИ, ПЕСКӘЕМ

Шарипов Ренат, 4 нче сыйныф укучысы.
Фәнни җитәкче: Шарипова Ләйсән Гайфетдин кызы, ТР,
Балык Бистәсе районы "Шомырбаш төп гомуми белем мәктәбе"

Песи- йомшак йонлы, зур койрыклы, озын мыеклы йорт хайваны. Алар серле, иркә, матур һәм кызык җан ияләре. Нәкъ менә шуңа күрә дә мин аларны бик яратам. Үземнең дә Йомшаккай исемле бик әйбәт песием бар. Мин аны һәркөн ашатам, аңа сөт эчертәм һәм аның белән уйныйм.

Мин песиләр турында китаплар укырга, мультфильмнар карарга бик яратам. Шуңа күрә песиләр турында күбрәк белергә, өйрәнергә теләгәнлектән, мин үземнең проект эшемнең темасын: "Песи, песи, пескәем"- дип сайлап алдым.

Проектның актуальлеге.

Хәзерге заманда балалар да, өлкәннәр дә күп вакытларын телевизор каршында, компьютер алдында утырып уздыралар. Ә йорт хайваннарына игътибар итәргә вакытлары аз кала. Шуңа күрә бүгенге көндә кешеләрне хайваннар белән аралашырга, аларны кайгыртырга һәм яратырга өйрәтү, кеше тормышында песиләрнең тоткан урынын ачыклау бик мөһим дип уйлыйм.

Проектның максаты.

Песиләр турында күбрәк мәгълүмат алу һәм кеше тормышында аларның тоткан урынын ачыклау.

Бурычлары:

- Песиләр турында мәгълүмат туплау;
- Токымнары белән танышу;
- Песиләр белән бәйле халык авыз иҗаты белән танышу;
- Тупланган материалны бер ситемага салу һәм гомумиләштерү;

Методлар:

- Мәгълүмат туплау;
- Интернет челтәреннән эзләү;
- Күзәтү;
- Әңгәмә;

Объекты: песиләр

1. *Песиләрнең килеп чыгу тарихы .*

Белгечләр фикеренчә, кыргый песиләр якынча 10-12 мең ел элек, кешеләр уртак тормыш алып бара башлау вакытыннан бирле билгеле. Беренче булып аларны Мисырда яшәүчеләр йортка иялэштергән дип тә уйлыйлар. Песиләр өй тирәсендәге тычканнарны юк итәргә булышкан. Шуңа алар тиз арада Азия, Урта Көнчыгыш илләрендә дә тора башлаган.

Россиядә песиләр 11 нче гасырларда барлыкка килгән. Аларны бирегә диңгезчеләр алып кайткан. Һәм бездә яшәүчеләр бу йомшак җанварны бик үз иткән.

2. *Песиләрнең токымнары.*

Дөньяда песиләрнең 200 ләп токымы билгеле. Алар арасында: персид, себер, сиам, британ, свинкс, бенгаль, кимрик, сингапур, чаузи, корат мәчесе дигәннәре һәм башкалар бар. Алар үз эчендә тагын төрләргә бүленә.

Персид мәчеләре, мәсәлән, зур, нык, матур һәм озын йонлы, бик тыныч, ягымлы. Персид мәчеләре бик сирәк тавыш бирә, күп вакыт үзенә игътибар иттерү өчен хуҗасының күзләренә карап тора.

Сиам токымлы песиләр кызыклы тышкы кыяфәте белән аерылып тора: кечкенә баш, бик зур колаклар, зәңгәр күзләр, кыска йонлы кечкенә гәүдә. Сиам мәчеләре ак төсле булып туалар, бер айдан соң борын, колак, аяк һәм койрыклары башка төс ала. Алар нык холыклы булсалар да, үзләренә һәрвакыт игътибар таләп итәләр.

Свинкс мәчеләренең бөтенләй йоны юк, алар озын муенлы, нык гәүдәле, чыбыркы сыман нечкә, озын койрыклы. Шуңа свинкс токымлы песиләре сынны хәтерләтә. Алар шулай ук хәрәкәтчән, җылылык яраталар, хуҗаларнына бик бәйле булалар.

3. *Песиләр белән бәйле халык авыз иҗаты.*

Песиләрнең нинди генә төре булмасын, халык аларны үз иткән, яраткан. Алар белән бәйле күп кенә мәкальләр, табышмаклар, тизәйткечләр, табышмаклар, сынамышлар, юрамышлар, әкиятләр һәм легендалар иҗат иткән.

Мәкальләр:

- *Мәчегә- уен, тычканга- кыен.*
- *Араларыннан кара мәче үткән.*
- *Мәчене түбәдән ыргытсаң да, дүрт аягы өстенә төшәр.*
- *Песинең тычкан сөзәсе юк: мөгез аңа нәрсәгә?*
- *Сыйпаганны песи дә ярата.*
- *Песигә- көлке, тычканга үлем.*

Табышмаклар:

- *Нинди аучы, коралсыз,*
  Җәнлек аулый төн буе?
  Аннан, мыегын селкетеп,
  Йоклап ята көн буе? (Мәче)
- *Мыегы бар, сакалы юк,*
  Туны бар, чапаны юк;

Файдасы өйдә булгач,
Яланга сәфәре юк. *(Мәче)*

- *Күзләре ялт-йолт итә,*
  Мыегы җиргә җитә.
  Койрыгы шундый йомшак,
  Колаклары өчпочмак. *(Мәче)*

Тизәйткеч:

- *Мич башында биш мәче,*
Биш мәченең биш башы.
Биш мәченең биш башына
Ишелмәсен мич ташы.

Сынамышлар:

- *Песи кыш көне идәнне тырнаса- буран булыр, җәй көне- яңгырга.*
- *Песи юынса, кунак килер.*

Юрамышлар:

- *Мәче кайсы якка карап юына, шул яктан кунак килә.*
- *Кара мәче юлыңны узса, юлың уңмый.*
- *Яңа өйгә- мәче...*

Элек- электән халыкта яңа йортка иң беренче итеп песи керткәннәр. Күпләр кулларына мәче алалар да, үрелеп ишек аша кертеп җибәрәләр, яисә бөтенләй ук кертеп куялар.Бу дөрес түгел. Чөнки өйгә мәче кертүнең мәгънәсе дә шунда: яңа өйгә мәче керерме? Моны белү өчен мәчене ишекнең тышкы ягына, тупса(бусага) төбенә куялар. Мәче кереп китсә- өйдә шатлык, иминлек булачак, кермичә борылып китсә- өйдә нидер бар, анда ниндидер явыз рухлар кереп өлгергәннәр инде. Мәче керергә теләмәгән өйне “сафландырырга” кирәк, явыз көчне, рухны артыш агачы ярдәмендә куып чыгарырга кирәк. Мәсәлән, өй почмакларыны артыш куаклары элеп калдырырга мөмкин. Кайчакта артыш агачын яндырып, ыслап та алалар. Моннан соң мәчене тагын кертеп карыйлар. Шунысы да мөһим: мәче хуҗаларның үзләренеке булырга тиеш.

Татар халык әкиятләре арасында песиләр турындагы әкиятләр күп түгел дияргә була, шулай да бар. Миңа иң ошаганы-“Мәче белән Аю” әкияте.

Бер Аю имән башына бал куйган икән. Аны Мәче сизгән дә имән башына менгән. Мәче бал ашап торган чакта, Аю килгән дә:

— Монда нишлисең? — дигән.

Мәче әйткән:

— Менә аюларны, бүреләрне себер җибәрергә язу язамын, мин Мәскәүдән писерь.

Аю, бу сүзләрне ишеткәч, артына әйләнеп имән башыннан төшкән дә качкан. Мәче дә, Аюдан куркып, икенче якка йөгергән.

Легенда:

Ни өчен Эт белән Песи бер-берсенә дошман булганнар?

Элекке заманда бер Этне хуҗасы бик начар карый башлаган. Эт, бичара, бик ябыгып, арыкланып, эченнән кылыч күренерлек булып калган, ди. Менә бервакыт аны шул авылның Старостасы күргән дә бик кызганган, аны үз янына чакырып алып әйткән, ди:

— Син, төннәр йокламыйча, хуҗаның йортын саклыйсың, көндез аның терлекләрен көтәсең, быелгы ачлыкта, улап-улап, яңгыр китердең. Бар, әйт хуҗаңа, сине, карамыйча, болай ач йөртмәсен; инде ул ашлыгым уңмаган дисә, менә мин синең кулыңа шушы кәгазьне бирәм, яңа ашлык өлгергәч тә, сине ул яхшылап ашатып симертсен, анда да начар ашатса, аңа шушы фәрманны күрсәтерсең! — дип, Староста аңа печать суккан кәгазь тоттырып җибәргән, ди. Эт шул кәгазьне алып киткән, авызында тотып та караган, кулында тотып та караган, кая куярга да белмәгән.

— Авызымда йөртсәм чылана, өрсәм, авызымнан төшә, кулымда йөртсәм ертыла, тукта, мин моны Мәчегә биреп саклатыйм, — дигән дә аны чакырып чыгарган. Чыгарган да кәгазен күрсәтеп әйткән, ди:

— Мәче дус, менә бу миңа югарыдан төшкән зур кәгазь, минем аны саклар урыным юк, син өйдә торасың, шуңа күрә мин аны сиңа әманәт итеп куеп торам, көз хуҗабыз әвен суккач, мин аны үзем синнән сорап алырмын, син яхшы сакла, — дигән.

Мәче кәгазьне «ярый» дип алган да өйгә шома гына кереп киткән. Ләкин Мәчедә Эт кайгысы бармыни? Шул төнне салкын булгач, ул җылыныирга дип, мичкә кереп яткан икән, Этнең боерыгын шунда онытып та калдырган. Иртән торуга мич яксалар, Этнең кәгазе дә шунда янып көл булган, ди.

Менә җәй үткән. Яңгырлар явып, игеннәр уңып киткән.

Өйдә икмәк тә, аш-су да пешеп тора, ди. Адәмнәр дә тук, Мәче дә тук. Тик хуҗасы бу карт Этне һаман да карамый, ул һаман да ач кала икән. Ник дисәң, аның хуҗасыннан икмәк дәгъва итәргә кулында кәгазе юк. Хыянәтче Мәчедән сора-сорама, хәзер юньләп җавап та бирми, тыр-мыр итә дә, үтә дә китә.

Шуннан бирле хәзер Эт, Мәчене күрсә, бердән аңа ташланып:

— Ыр-р, ыр-р! Безне ач калдыручылар! — ди икән. Мәче:

— Пырых, пырых!.. Без бит тук!.. — дип, йоннарын торгызып, өйгә таба чаба, ди.

Һәм шуннан бирле араларында дуслык та беткән, әле дә булса гомер буе ырлы-мырлы, этле-мәчеле булып яшәргә калганнар, ди.

4.Мәчеләр турындакызыклы мәгълүматлар

- *Иң эре йорт мәчесе - рэгдолл токымлы, аның авырлыгы - 22-25 кг.*
- *Мәчеләрнең иң яхшы сиземләү органы - күзләре.*
- *Мәчеләр шикәр тәмен тоемламый.*
- *Уникенче каттан сикерүче мәченең исән калу мөмкинлеге җиденче каттан сикерүчесенә караганда зуррак.*
- *Канаданың Галифакс шәһәрендә еш кына алты тәпиле мәчеләр туа.*
- *Кара мәчеләр - тыныч, аклары тынгысыз характерлы була.*
- *Песиләр төсләрне таный һәм 60 метр ераклыкта да күрә ала.*
- *Мәче колагында 32 мускул бар.*
- *Песиләр исләрне этләргә ткараганда яхшырак аера.*
- *Песиләр солы, петрушка, шалфей үләннәрен ашый ала, ә әфлисун һәм лимон исен бөтенләй яратмый.*
- *Песиләр тәүлегенә 18 сәгать йоклый.*
- *Алманиядә беренче песиләр музее бар.*
- *1 март- Бөтендөнья Песиләр көне.*

Россиядә песиләр 11 нче гасырларда барлыкка килгән. Һәм шул вакыттан бирле халык песиләрне үз иткән. Алар белән бәйле күп санлы сынамышлар, әйтемнәр, тизәйткечләр, табышмаклар, юрамышлар уйлап тапкан, әкиятләр, легендалар иҗат иткән. Яшәү дәверендә алар турында кызыклы мәгълүматлар да барлыкка килгән. Димәк, кеше тормышында песиләр мөһим урын биләгән.

Бүгенге көндә күп кенә кешеләр өйләрендә песи тота. Алар тычкан тотып кына калмыйлар, кешеләрнең чын дустына әйләнәләр: сырпаланып, күңелне тынычландыралар, балалар белән уйнарга яраталар. Ләкин өйдә песи булган очракта, аларның дөрес туклануын, чиста булуын да карап торырга кирәк.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Балачак аланы: балалар бакчасы тәрбиячеләре һәм эти- әниләр өчен хрестоматия.-Казан: РИЦ, 2011.Б.- 149.
2. “Салават күпере” журналы.-№3, 2016 нчы ел.
3. Табышмаклар, мәкальләр һәм әйтемнәр, сынамышлар.-Казан: Гыйлем,2014-Б.19,69.
4. Татар халык әкиятләре: Әкиятләр. Казан: Татар. кит. Нәшр, 1989.- Б.60.

Интернет ресурслар:
1. http://sabyem.ru
2. https://yandex.ru/фото

СЕКЦИЯ «ЮНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ»

БҮГЕНГЕ КӨН БАЛАЛАР ИҖАТЫНДА ЭКОЛОГИЯ ТЕМАСЫ

Әгълиева Элина, 4 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Гатауллина Лилия Фоат кызы
ТР, Кукмара районы, МБГББУ «Кукмара 3-нче номерлы урта мәктәбе»

Әй, кеше, уян!
Күр! Ишет!
Табигать-ананың моң-зарын.
Урманын, чишмәсен зарарлый
Кешеләр юк итә һәммәсен.
Рафыйкова Гүзәл

Экологик проблема – кешелек дөньясы язмышын билгели торган җитди мәсьәлә. Кешеләр, табигатьне буйсындырып, экологик системаларның тотрыклыгын шактый дәрәҗәдә какшатты. Француз океанологы Жак Ив Кусто моны: «Элек табигать кешене өркетеп торды, хәзер исә кеше табигатьнең үзен куркыта» - дип бәяләде. Аерым илләрдә һәм төбәкләрдә хәл кризис дәрәҗәсенә җитте. Экологик проблема безнең Татарстаныбызны да читләтеп үтми. Ник дигәндә, республикабызда фән һәм техника минут саен үсеп тора, төрле химия, металлургия заводлары көннән-көн арта, кара алтын – нефть чыгару да туктап тормый. Елга-күлләребез пычранды, болын, тугайларыбыз табигыйлыгын югалтты һ.б.

Теманың актуальлеге шунда – берәү дә табигатьтән башка: һава, су, урман-күлләр һ.б. башка яши алмый. Алар безгә һәр мизгел кирәк. Әмма, без табигый байлыклардан фадаланырга гына түгел, аңа ярдәм итәргә дә тиешбез. Соңгы елларда моңа дәүләтебез дә игътибар итә башлады.

Әлеге фәнни эшебездә без экологик мәсьәләләрне хәл итү өчен балалар иҗатыннан җавап эзләргә булдык. Эшебез “Бүгенге көн балалар иҗатында экология темасы” дип атала.

Максатыбыз – балалар иҗатында экология темасының бирелешен тикшерү һәм экологик проблемаларны чишү юлларын эзләү.

Максаттан чыгып без үз алдыбызга түбәндәге ***бурычлар***ны куйдык:

1) балалар шигъриятеннән табигатьне саклауга, экологиягә багышланган шигырьләрне туплау;

2) аларда күтәрелгән төп мәсьәләләрне ачыклау;

3) “Экологиябезне саклап калыр өчен ниләр эшләргә кирәк?” дигән анкета уздыру һ.б.

Фәнни-тикшеренү эшенең төп ***объекты*** – балалар шигърияте; ***предметы*** – экологиягә багышланган шигырьләр (126 шигырь).

Әлеге эшне башкарганда түбәндәге ***метод-алымнар*** кулланылды: күзәтү, гомумиләштерү, тикшеренү, эзләнү, анализлау, нәтиҗә ясау.

Фәнни эшне башкарганда Укучылар энциклопедиясе, Рафис Корбан төзегән “Алмаш” китабы, “Вокруг света” журналлары, җирле фактик материаллар һ.б. файдаланылды.

Бүгенге көн балалар иҗатында экология темасы

Экология – грек сүзе, «Ойкос» - йорт, ә «логос» - фән дигәнне аңлата, ягъни яшәгән урының, йортың турында фән.

Җир йөзендәге һәр җан иясенең сәламәтлеге, табигатьнең матурлыгы турыдан-туры экологиягә бәйле. Кешеләр гомер-гомердән яшел бишегебез – Җир анабыз үзенең табигый тотрыклыгын мәңге саклар дип уйлаганнар һәм табигатькә үзгәрешләр кертергә *тырышканнар, шуның* белән табигатькә зыян салуларын башларына да китермәгәннәр. Үзен “табигать патшасы” дип исәпләгән адәм баласының эшчәнлеге һәрчак уңай нәтиҗә бирми, киресенчә, фаҗигале үзгәрешләр дә алып килгәли.

Җирнең матурлыгын, һаваның сафлыгын саклау мәсьәләләре яшьләрне дә битараф калдырмый. Аларны кулларына каләм алырга, кешелекне, берничә дустын булса да, үз артыннан ияртеп, Җир анабызның хозурлыкларын саклап калырга өнди. Мондый нәтиҗәгә без яшь каләм тибрәтүчеләрнең иҗатын тикшергәннән соң килдек. Бүгенге көн матбугат битләрендә, мәктәбебез

укучылары иҗатында, Р.Корбан төзегән “Алмаш” китабында урын алган шигырьләрне барладык. Аларның хуҗаларына 8–13 яшь. Аларның әсәрләрен тикшергәннән соң (126 шигырь) түбәндәге нәтиҗәгә юлыктык – әлеге әсәрләрнең 48 % экологиягә: чишмә-сулыкларыбызга, урман-болыннарыбызга, кошларга, хайваннарга һәм аларны саклап калу мәсьәләләренә багышланган (кушымта № 1).

Яшь иҗатчыларның табигатькә, туган ягына багышланган шигырьләре:

Болгар дигән шул авылның
Чылтырап аккан чиста инеше.
Тау битендә кызарып пешкән
Чияләре, җиләк-җимеше.
Г.Б. Кәлимуллин

Як-ягыңа карасаң,
Исләрең китә инде.
Болыннары, урманнары
Бигрәк ямьле, сөйкемле.
А .Гайнанова

Яратам мин туган авылымның
Күккә ашкан мәгърур тауларын.
Көзләр җиткәч, алтын төскә кергән
Болыннарын, иген кырларын.
Р.М. Сәхабетдинова

Балалар табигатьнең һәртөрле матурлыгын күреп шатлана, аның белән горурлана, үзләренең рухи халәтләре дә табигатькә бәйле:

Кояш елмаеп көлде –
Тәрәзәдән өйгә керде.
Агачлар яшелләнде –
Бөтен дөнья ямьләнде.
А. Җамалетдинова

Сыерчыкларны күрдеңме,
Яз килә, димәк, тиздән.
Язгы шатлык, кошлар кое
Мәңге китмәс күңелдән.
Р.Р. Атнагулова

Шунсын да әйтеп китәргә кирәк, балалар бигрәк тә Җир ананың чишмә-суларына, елга-күлләренә мәдхия укый. Экологиягә багышланган шигырьләр арасында алар 47 % тәшкил итә:

Бар безнең авылда
Саф сулы чишмәләр.
Кешеләр суга дип
Гел шунда төшәләр.
З.Г. Шәрифуллин.

Тау астыннан салкын чишмә чыга
Челтерәп ага кумеш сулары
Тирә-ягы куе әрәмәлек
Борма-борма чишмә юллары.
Ф.И. Хисамов

Ел фасылларына һәм төрле киек кош, җәнлекләргә, йорт хайваннарына багышланган шигырьләр дә бихисап:

Тәңкә-тәңкә кар ява! –
Мин йөгерәм урамга.
Г. Фәттахова

Дүрт аяклы дустым бар,
Исеме аның – Акъяр.
Р.М. Галиева

Маэмаемның дүрт көчеге туды,
Шундый матур, шундый нәниләр.
Күзләрен дә әле ачалмыйлар,
Мыш-мыш килеп ята бәбиләр.
“Маэмаем” Г.Маннапова

Әтәч киртәгә баскан да
Бар көченә кычкыра.
“Әйдәгез, монда җим күп”, - дип,
Тавыкларын чакыра.
“Шатлык”, Т.Латыпов

Балалар табигатьнең матурлыгына дан гына җырлап калмыйлар, ә без – Кешеләрне аны сакларга да чакыралар:

Чишмәләр дә хаклы
Яшәргә омтыла.
Саклыйк без аларны
Киләчәк хакына.
З.Г. Шәрифуллин

Әйдәгез, дуслар,
Киттек урманга,
Сыерчыкларга
Оя куярга.
Ә.Р. Сафина

6 нчы сыйныф укучысы Зилә Гобәйдуллина үзенең “Саклап калыйк” шигырендә без – кешеләр табигать байлыкларыннан – хуш исле һавасыннан, җиләкле-чәчәкле болыннарыннан һ.б. кулланабыз, ди. Әлеге гүзәллекне киләчәк буынга да тапшырыйк: урман, болын, чишмәләребезне саклыйк, дип чаң кага:

Җир җиләкле болыннарда йөрим,
Хуш исле һавасын сулыймын.

Мондый гүзәллекне, хозурлыкны
Башка бер җирдә дә тоймымын.
Саклап калсак иде бу байлыкны,
Урман, болын, чишмә суларын.
Табигатьнең әрнеп сыкравына
Колак салсын, Җирем, улларың.

"Саклап калыйк", З.Гобәйдуллина

Күргәнебезчә, Кеше һәм Табигать арасындагы мөнәсәбәт балалар иҗатында аерым урын тотып тора. Табигать сурәте балалар поэзиясендә гаҗәеп күп төрле функцияләрдә кулланыла, яшъ каләм тибрәтүчеләр иҗатына гуманистик рух, җылы лиризм бөрки. Табигать күренешләре аша дөньяга карашларын, тормыш фәлсәфәсен чагылдыра.

Йомгаклау

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин: бүгенге көн балалары экология темасының актуальлеген бик яхшы аңлыйлар. Яшәү йортыбыз булган Җир һәм анда яшәүчеләрнең тормышлары өчен борчылалар. Балалар табигатьнең кешегә яшәү өчен матди мөмкинлекләр дә, иҗат өчен илһам да бирүен дөрес аңлый. Алар җирдәге матурлыкның, табигать –ананың сагында торучы зат - Кеше булырга тиешлекне раслый:

Әйләнә-тирәне саклыйк, Без – табигать баласы! -дип,- әйтәсем килә минем.

Яшүсмер балалар экологиябезне саклау сүздә генә түгел, гамәлдә дә тормышка ашырылуын тели. Моны берничә сыйныфта үткәрелгән сораштыру дәлилли.Укучылар арасында без "Экологиябезне саклап калыр өчен ниләр эшләргә кирәк?" дигән анкета уздырдык. Сораштыру түбәндәге нәтиҗәләрне бирде:

1. Мәктәп программасына Экология фәнен кертергә һәм әлеге фәнне һәр елны укытырга;
2. Даими экологик отрядлар булдырырга;
3. Табигатебезгә зыян салучыларның һәммәсен дә җавапка тартырга;
4. Экологик җинаятьләр өчен штраф күләмен арттырырга;
5. Һәр ел "Чишмә", "Яшел урман", "Экологик сукмак" операцияләре оештырырга;
6. Шулай ук һәр ел агачлар утыртуны булдырырга;
7. Яз, кыш айларында кошларга, хайваннарга ярдәм итүне оештырырга (җимлекләр, оялар ясау, кышкылыкка печән, салам чүмәләләре ясап калдыру һ.б.) һ.б.

Дөрес, бу юнәлештә районыбызның төрле урыннарында, бигрәк тә авыл җирлекләрендә байтак эш башкарыла: районыбызның "Кызыл китабы"н булдыру, ул китапка кертелгән кош-кортларны, үсемлекләрне саклау; елга-чишмәләргә рейдлар ясау, аларны чистарту, яңарту, агачлар утырту, экологик сукмаклар оештыру һ.б. шундыйлардан. Бу мәктәпләрнең алдынгы тәҗрибәсен өйрәнеп, мондый эшләрне республикабызның һәр төбәгендә башкарсак иде.

Безнең бурыч – табигатьне өйрәнү, саклау, үсемлек һәм хайваннар популяциясен арттыруга ирешү.

Кулланылган әдәбият исемлеге:

1. Алмаш: Балалар иҗаты / Төзүче, кереш сүз авт. Р.Корбан. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2006. – 159 б.

2. Большая школьная энциклопедия. Гуманитарные науки/ сост. П.Кошель. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 446 с.

3. Әдәбиятта экология темасы / Хәлфиева И.А. // Мәгариф № 10 – 2009. - 34-38 бит.

4. Туган як табигате / Билалова Л.А. // Заман сулышы № 34 – 2009. - 3 бит.

5. Энциклопедия школьника / И.А. Михайлова. – М.: Эксмо. 2008. – 512с.:ил.

7. Җирле фактик материаллар.

СОКТА СОК НИХӘТЛЕ?

Бикмөхәммәтова Ләйсән, 3 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Газизова Гөлназ Рафаил кызы
ТР, Кукмара районы, МБГББУ«Ядегәр авылы урта гомуми белем мәктәбе»

Теманың актуальлелеге. Сок – тәмле һәм кыйммәтле туклану продукты. Сокларда витаминнар, минераль матдәләр һәм углеводлар бар. Соклар организмны ныгыталар һәм тукландыралар, ә бу үз чиратында организмның эшкә сәләтлелеген арттыра. Сокларны регуляр рәвештә куллану организмның матдәләр алмашын яхшырта, инфекцияләргә, стрессларга каршы торучанлыгын арттыра. Ә авырта башласак бер стакан сок безнең оранизмга дару кебек тәэсир итәргә мөмкин. Эш шунда ки, сокларда “уңайлы” молекулалар бар, алар күзәнәк мембранасы аша җиңел үтеп керәләр. Нәкъ менә шуның өчен авырган вакытта һәм авырмаганда да без сокларга мохтаҗ. Иртәнне соктан башлау да бик рәхәт! Бу бик тәмле һәм файдалы. Кибет киштәләре дә сокларның төрлелегеннән сыгылып тора: апельсин, чия, алма, гранат, персик, виноград һәм башка бик күп төрле соклар.

Җитештерүчеләр сокларның бер җимеш яки яшелчәдән торганын, катнаш, витаминлаштырылган һәм гомумән,ниндине телисең шундыйны тәкъдим итәләр. Мондый күптөрлелек балаларның да игътибарын җәлеп итә. Ләкин барлык соклар да файдалымы икән? Сокларның составында нәрсә бар һәм файдалымы бу состав?

Максат: Соклар составында ясалма буягычлар, ароматизатор һәм балландыргычлар барлыгын яки юклыгын тикшерү.

Бурычлар:

1) башлангыч сыйныф балалары арасында сораштыру үткәрү;
2) өй шартларында сокларны ясалма буягычлар, ароматизатор һәм балландыргычларга тикшерергә өйрәтү;
3) эчемлекләрне дөрес сайларга өйрәтү.

1.1 Гипотеза

Кайсы сокларда ясалма буягычлар, ароматизатор һәм балландыргычлар булмавын ачыклап, бу сокларны регуляр куллануга тәкъдим итү.

1.2 Эзләнү предметы – сокларда ясалма буягычлар, ароматизатор һәм балландыргычлар булуы

1.3 Эзләнү-тикшерү объекты – «Добрый» апельсин согы, “Villa Dini” грейпфрут согы, “Global Villadge” апельсин нектары, “Фруктовый сад” апельсин согы, “Вико” кара карлыган согы, “Гранатовый 555” гранат согы, “Global Villadge” чия согы, үзебез сыккан гранат һәм апельсин согы

Түбәндәге эзләнү методлары кулланылды:

- Эксперимент
- Сораштыру

Сокның барлыкка килү тарихы

Төрле җимешләрдән ясалган соклар турында беренче язма мәгълүмат борынгы грек язмаларында барлыкка килә. Греклар һәм римлыларның җимеш агачларының җимешләрен көндәлек ашау өчен генә түгел, ә кайбер авыруларга дәва итеп сок рәвешендә әзерләп куюлары да билгеле. Аларда бигрәк тә минераль тозларга (тимер, калий, бакыр), пектинга (0,9%ка кадәр), клетчаткага (4-6%), витамин С га (25мг%), В, В2, РР, фолий кислотасына бай кура җиләге согы популяр булган.

Соклар шулай ук Борынгы Кытай һәм Борынгы Русьта да билгеле әйбер булган. Безнең борынгы бабайларыбыз бигрәк тә облепиханы яратканнар. Себер якларында ул үзенең сыйфатлары аркасында “себер ананасы” дигән исем алган. Облепиха согы витамин җитмәүдән алыштыргысыз чара булып саналган.

Озаграк саклансын өчен яңа сыккан сокны югары темпертура астында эшкәрткәннәр һәм аңарга бал кушканнар.

Совет заманында да төрле җимеш соклары бик популяр булган. Советлар Союзында елына 550 млн.литрлап сок чыгарылган. Күбрәк алма һәм томат нектарлары һәм соклары булган.

1992 елда Россия базарына чит илләрдән картон упаковкаларга тутырылган соклар керә башлый һәм кешеләрнең өстәлләрендә төрледән-төрле диңгез арты җимешләреннән ясалган соклар күренә башлый.

1998 елгы кризистан соң күп кенә чит ил фирмалары Россия базарыннан чыгып киттеләр һәм моның белән үзебезнең җитештерүчеләргә урын бушаттылар.

Бүгенге көндә кибет киштәләрендә чит һәм үзебезнең ил җитештерүчеләре тәкъдим итүче төрледән-төрле соклар бик күп, димәк сайлау мөмкинлеге дә иркен.

Сокларның классификациясе һәм ассортименты

Кулланучылар күзлегеннән караганда гадәттә сокларны 3 төргә бүләләр:

1. Яңа гына сыгылган сок – кулланучының янында ук механик рәвештә яки кул көче белән сыгылган сок.
2. Турыдан-туры сыгылган сок – бик яхшы өлгергән җимеш һәм яшелчәләрдән сыгылган, пастеризацияләнгән һәм асептик пакет яки савытларга салынган сок.
3. Тулыландырылган сок – концентрацияле сок белән эчәргә яраклы судан ясалган һәм сатуга асептик пакетларда чыгарылган сок.

Шулай ук соклар түбәндәгечә дә бүленәләр:

Группа	Сокның төре
Җиләк-җимеш соклары	Абрикос, апельсин, виноград, гранат, слива, алма
Җиләк соклары	Крыжовник, кара карлыган
Яшелчә соклары	Кәбестә, кишер, чөгендер, томат, кабак
Агач соклары	Каен, өрәңге

Соклар турында кирәкле һәм кызыклы мәгълүмат

- Сокларны ашказанында югары әчелек, гастрит, колит һәм язва булган кешеләргә кулланырга ярамый. Чөнки сокларда күп булган кислота ашказанының әчелеген тагы да арттыра.
- Яшелчәләрдән ясалган соклар аппетитны баса, димәк мондый эчемлек диета тоткан вакытта файдалы.
- Томат согы рак күзәнәкләренең үсүен туктатырга сәләтле.
- Югары кан басымы белән интегүчеләргә кызыл чөгендер согы эчәргә кирәк. Ул шулай ук организмы шлак һәм токсиннардан да чистарта.
- Апельсин согы иң диетик эчемлек булып санала, ләкин әле ул иң әчесе дә.
- Ананас согы ябыгу өчен иң яхшы эчемлекләрнең берсе булып санала.
- Күп кенә сокларны аерым эчкәнгә караганда бергә кушып куллансак күбрәк файдалырак.
- Тагын бер кызыклы факт. Даруларны сок белән эчеп җибәрергә ярамый. Хәтта грейпфрут согы белән эчү бик куркыныч та – даруның тәэсир итү көче бу сок катнашында бик нык арта.
- Тагын шунысы кызык - “тетрапак” савытларында сатыла торган сокларда чынлыкта сок бик аз була. Ә менә “мультивитаминлы нектар” яратучылар үзләренең саламчык аша җиләк-җимеш һәм яшелчәләрне сыкканнан соң калган өлешен су белән кушып ясалган эчемлек икәнен башларына да китермиләр.

Тикшеренүләр

Без төрле фирмаларның берничә төрле сокларын сатып алдык: «Добрый» апельсин согы, “Villa Dini” грейпфрут согы, “Global Villadge” апельсин нектары, “Фруктовый сад” апельсин согы, “Вико” кара карлыган согы, “Гранатовый 555” гранат согы, “Global Villadge” чия согы һәм үзебез гранат һәм апельсин согын сыктык.

«Среда обитания» программасының официаль сайтында без сокларны тикшерүнең төрле ысулларын таптык.

Сораштыру үткәрү

Сокларны тикшерергә кирешкәнче без башлангыч сыйныф укучылары арарсында сораштыру үткәрдек. Сораштыруда 30 бала катнашты. Барлык балаларның 21енең (70%) иң яраткан эчемлеге сок булып чыкты. Ачыкланганча иң күп өстенлек бирелүче соклар: алма, апельсин һәм персик согы булып чыкты. Укучыларыбыз фикеренчә, иң тәмле соклар "Добрый" маркасы астында чыгарыла икән: 25 бала (83.3%). "Кайсысы тәмлерәк - үзегез өй шартларында сыккан сокмы яки кибеттән сатып алынган әзер сокмы?" дигән сорауга балаларнның 12се (40%) өй шартларында сыгылган, 14е (46,6%) кибеттән сатып алынган сокларга өстенлек биргән. Ә 4 бала сорауга җавап бирмәгән. Ахыргы сорауга бирелгән җавапларга карасак, сокны көн саен кулланучылар 7 (23,3%), көнаралаш кулланучылар 5 (16,6%), атнага бер кулланучылар 16 (53,3%) укучы булып чыкты.

Беренче тест – ясалма буягычларга тикшерү

а) Кызыл соклар

Кызыл сокларны (карлыган, чия, җир җиләге һәм виноградны) тикшерү өчен ярты стакан суга 2 чеметем аш содасы өстәргә, болгатырга һәм шушы эремәгә сок өстәргә кирәк. Әгәр дә эчемлекнең төсе үзгәрмәсә, сокта ясалма буягычлар бар. Әгәр сок кызыл-көрән төскә керсә, димәк аны чынлап та җиләк-җимештән сыкканнар.

Кызыл сокларны тикшерү нәтиҗәсе: тикшерелүче 4 сокның берсе – "Гранатовый 555" гранат согында ясалма буягыч барлыгын ачыкландык. Калган соклар сода эремәсе кушкач төсен үзгәртте, димәк аларда ясалма буягычлар юк.

б) Кызгылт-сары соклар

Кызгылт-сары сокларны (апельсин, персик, абрикос) икенче төрле тикшерәләр. Сокка сода эремәсе кушалар һәм кайнатып чыгаралар. Әгәр сок шундый ук ачык кызгылт-сары төстә калса, анда ясалма буягычлар бар. Чын табигый сок кайнатканнан соң үтәкүренмәле булып калырга тиеш.

Кызылгылт-сары сокларны тикшерү нәтиҗәсе: тикшерелүче 5 сокның икесендә буягыч матдәләр кушылганлыгын ачыкладык ("Global Villadge" апельсин нектары, "Фруктовый сад" апельсин согы).

Икенче тест – ароматизаторларга тикшерү

Күпчелек ясалма ароматизаторларны май нигезендә ясыйлар, шуңа күрә аларны тоеп та белергә мөмкин. Бер тамчы сокны бармаклар арасында ышкып карарга кирәк. Әгәр дә кул майлы шикелле калса, димәк сокка синтетик ароматизатор кушылган.

Тикшерү нәтиҗәсе: барлык сокларның 4сендә ясалма ароматизатор бар: "Фруктовый сад" апельсин согы, "Вико" кара карлыган согы, "Гранатовый 555" гранат согы, "Global Villadge" чия согы.

Өченче тест – ясалма балландыргычларга тикшерү

Өй шартларында шулай ук сокка ясалма балландыргыч кушылганлыгын белергә мөмкин. Әгәр эчемлектә табигый шикәр бар икән, аны эчкәннән соң авызда баллылык хисе 5 минут эчендә югала. Ә менә ясалма балландыргыч кушылган булса, бу тоем авызда озак саклана.

Тикшерү нәтиҗәсе: тикшерелүче сокларда баллылык тоемы төрлесендә торлечә саклана, нәтиҗәләрне таблицада күрсәттек.

Сокларны тикшерүнең җыелма таблицасы

Соклар	Ясалма буягычлар	Ароматиза-торлар	Ясалма баллан-дыргычлар
"Добрый" апельсин согы	-	-	3 мин
"Villa Dini" грейпфрут согы	-	-	1, 5 мин
"Global Villadge" апельсин нектары	+	_	1 мин
"Фруктовый сад" апельсин согы	+	+	2 мин
"Вико" кара карлыган согы	-	+	4 мин
"Гранатовый 555" согы	+	+	2 мин
"Global Villadge" чия согы	-	+	2 мин
Яңа гына сыгылгын гранат согы	-	-	-

Яңа гына сыгылгын апельсин согы	-	-	-

Тикшерү нәтиҗәләре

Тәкъдим ителгән барлык соклар арасыннан беренче урынны үзебез сыккан апельсин һәм гранат сокларына бирергә булдык, аларның составында бернинди ясалма матдәләр дә юк, файдалы элементлар максималь күләмдә. Икенче урынны “Добрый” апельсин согы һәм “Villa Dini” грейпфрут согы яулады.

Калган соклар үзләренең исемнәрен акламыйлар, чөнки аларга ясалма элементлар кушылган, ә бу организм өчен зыянлы. Закон буенча мондый эчемлекләрне сок дип сатарга ярамый, этикеткада “нектар” яки “эчемлек” дип язарга кирәк.

Әгәр дә сезнең чын табигый сок сатып аласыгыз килә икән, “турыдан-туры сыгылган сок” дип язылган савыттагысын сайлагыз, яки, иң яхшысы, үзегез тиз генә өй шартларында сок сыгып алыгыз.

Йомгаклау

Безгә калса, бу тема бик актуаль, чөнки һәрбер сок кулланучы аның сыйфатын белергә тиеш. Сыйфатсыз соклар аллергия реакциясе, ашкайнату системасының бозылуы һәм башка организмга кирәкмәгән тәэсирләр барлыкка китерергә мөмкин.

Фәнни эш төгәлләнгәч түбәндәге нәтиҗәләрне ясадык: әйе, чынлап та, соклар – табигать бүләк иткән, бәяләп бетермәслек хәзинә ул. Иң яхшысы – үзең өй шартларында яңа гына сыккан сок, чөнки әлеге эчемлектә витаминнар, минераллар һәм химик элементлар бик күп була, ә ясалма матдәләр бөтенләй юк. Әгәр дә андый мөмкинлегегез булмыйча, чын табигый сок сатып аласыгыз килә икән, “турыдан туры сыгылган сок” дип язылган савыттагысын сайлагыз.

Сок әле ул организмга файда гына түгел, ә ләззәт алу чыганагы да! Ләкин ләззәт алам дип үзеңнең сәламәтлегеңне куркыныч астына кую дөрес түгел. Шуңа күрә нинди сок эчкәнегезне белеп эчегез, үзегезгә-үзегез игътибарлы булыгыз, үзегезне саклагыз!

Кулланылган әдәбият:

1. Амосов И.М., Бендет Я.А. «Здоровье человека», М., 1984г.
2. Петленко В.П. «Валеология человека», Минск, 1996г.
3. Хитров Н.К. «Ваш дом - для вас», М., 1995г.
4. Железняков Ю.В., Назаренко В.М. «Учебно-исследовательские экологические проекты в обучении химии», «Химия в школе», 1999г
5. Кочнев Г.И. «Организация проектно-созидатёльной формы обучения», «Химия в школе», 2000г.

КӘРӘЗЛЕ ТЕЛЕФОННЫҢ ФАЙДАСЫ ҺӘМ ЗАРАРЫ

Вәлиева Гөлзия Азат кызы, 3 нче сыйныф укучысы
Җитәкче: Яббарова Айгөл Илгизәр кызы
ТР, Кукмара районы, МБГББУ«Ядегәр авылы урта гомуми белем мәктәбе»

21 нче гасыр – яңа технологияләр гасыры. Кесә телефоны мәсьәләсе бүгенге көндә бик актуаль. Бу проблема бигрәк тә укытучыларны, әти - әниләрне борчый. Чөнки күп кенә балалар телефонны иптәше, киңәшчесе, ярдәмчесе дип саный. Алар хәтта урамда кышын чаңгы, чана шууны, җәен балык тотуны шушы иптәшенә алыштыра. Кайберәүләр хәтта күзгә-күз карап сөйләшүгә караганда телефон аша гына аралашуны кулай күрә. Шуңа күрә без кәрәзле телефоннар турында өйрәнеп, аның бала организмына тәэсирен ачыкларга уйладык.

Эзләнү эшенең **максаты**: кәрәзле телефоннарның хәзерге тормышта ролен һәм аның сәламәтлек өчен зыянлы икәнлеген аңлату.

Бу максатны тормышка ашыру өчен түбәндәге **бурычлар** куелды:

- кәрәзле телефоннарның килеп чыгу, аларның камилләшә бару тарихы, төрләре белән танышу;
- кәрәзле телефоннарның файдасын, аларның зарарын ачыклау;
- 2-9 нчы сыйныф укучылары белән анкета үткәрү
- саклану чарасы буларак, кәрәзле телефон белән ничек файдаланырга, аның зарарыннан ничек сакланырга

Бу эшне башкарганда мондый **фаразны (гипотеза)** аерып алдык: Кәрәзле телефоннар файдалымы әллә зыянлымы? Бу фаразны ачыклау өчен иң элек:

-матбугат материаллары ярдәмендә кәрәзле телефоннарның килеп чыгу, аларның камилләшә бару тарихы белән таныштык;

- аларның нинди төрләре белән таныштык,

-безнең мәктәп укучылары белән анкета уздырдык, аның нәтиҗәсен чыгардык,

- борчак бөртекләре белән тәҗрибә ясадык

Практик әһәмияте: Бу эшебезнең нәтиҗәсен ачыклагач, кәрәзле телефоннарның зарарыннан саклану чараларын өйрәнеп, буклет эшләп укучыларга тараттык. Бу саклану чаралары барыбызның да сәламәтлеге өчен файдалы булыр дип уйлыйбыз. Эшем буенча презентация ясадык.

Тикшеренү-эзләнү объекты: кәрәзле телефон

I.Төп өлеш

1.1. Кәрәзле телфонның килеп чыгу тарихы

Хәзерге заманда телефоннан башка тормышны күз алдына китерүе дә кыен. Без тиз генә бер-беребезнең хәлен белешәбез, өйгә табиб чакыртабыз, телефон ярдәмендә факстан һәм компьютер модемыннан файдаланабыз. Ләкин меңнәрчә еллар кешеләр бер-берсе белән күзгә-күз очрашып кына аралаша алган. Мәсәлән,борынгы кешеләр, үзләрендәге вакыйгалар турында икенче кабиләгә хәбәр итәр өчен, йомычкага шартлы билгеләр язып, аны суга агызганнар. күршеләре, йомычканы алып, хәбәрне “укыган”.

Австралия аборогеннары исә төтен ярдәмендә “сөйләшкәннәр”. Моның өчен төтенне каплап торганнар. Озынрак төтен – бер шартлы билгене, кыскарагы икенчесен белдергән.

Африкада исә барабан кагып хәбәрләшкәннәр.Тау халыклары, аралашу ихтыяҗы туса, бау әйләндергәннәр. Бау очына сыбызгы беркетелгән. Шул сыбызгы җилдә төрле авазлар чыгарган. Шулай итеп, алар үзләренә генә аңлаешлы телдә бик уңайлы хәбәрләшкән.

Ә менә беренче телефонны Америка профессоры, чукрак-телсезләр мәктәбе укытучысы Александр Грехем белл уйлап таба. Беренче телефоннар без хәзер көндәлек кулланган телефоннарга бөтенләй охшамаганнар. Телефонга сөйләүче кеше ишетә, ә тыңлаучы кеше сөйли алмаган.

Беренче телефон станциясе 1882 елда мәскәүдә ачылган. Бу вакытта ул 61 клиентка хезмәт күрсәткән. ә 10 елдан соң аларның саны 1400 гә җиткән.

Хәзерге заманда нинди төр телефоннар булуын ачыклап китик: гади радиотелефон, кәрәзле телефон, рация.

1.2. Кәрәзле телефонның зарары һәм файдасы

Соңгы елларда кесә телефоннары тормышыбызга шулкадәр нык үтеп керде ки, ул хәзер әби кулында да, бәби кулында да. Нинди маркадагы һәм нинди бәядәгеләре генә сатылмый кесә телефоннарының. Ә менә зыяны турында уйлап караганыбыз бармы соң?

Кәрәзле телефоннар эш өчен генә файдаланылса, уңайлы әйбер. Ә менә яшүсмерләр кирәксә дә, кирәкмәсә дә тәүлек буенча телефонны куймый. Транспортта, урамда хәтта концерт-спектакльләрдә, мәктәптә дә колагына кесә телефонын куеп сүз куертучыларның күбесе – яшьләр. Укытучылар мәктәп һәм ВУЗларда мобиль куллануны тыю ягында. Калифорния колледжларында бу тыюлар күптән гамәлдә инде.

Белгечләр тикшеренүләре раслаганча, кесә телефоныннан еш файдаланучылар бик күп авыруларга дучар булалар икән. Мәсәлән:

баш авыртуы; баш мие яман шеше; психик авырулар; иммунитет түбәнәю; күз авырулары; нерв авырулары; йөрәк-кан тамырлары авырулары һ.б.

Беренче карашка кәрәзле телефон куллану рәхәт, матур күренеш. Әмма заман яңалыгының балалар өчен генә түгел, өлкәннәр өчен дә зыянлы булуын да онытмыйк әле. Баланың организмы формалашып кына килә, ул үсә. Аның баш сөяге өлкән кешенекенә караганда күпкә нечкәрәк, шуңа күрә баш мие электромагнит нурланышны ун тапкырга артыграк сеңдерә.

Зарары белән беррәттән кәрәзле телефоннарның файдалы яклары да бар. Мәсьәлә: әти-әниләргә шалтыратып була, уйнарга була, интернет, СМС язышып була, GPRS безнең кайда булуыбызны белергә ярдәм итә, музыка тыңлап була, калькулятор, будильник.

1.3. Кәрәзле телефоннар кирәкме?

Кесә телефоннарының будильнигы, кинокамерасы, фотоаппараты, SMS, MMS тапшыргычлары, диктофоны, плейеры, калькуляторы бар, вакытны, датаны күрсәтә. Кесә телефонында төрле уеннар уйнап була. Алардан тыш, миникомпьютеры булган смартфоннарда кино карарга, текст белән эшләргә, Интернетка чыгарга мөмкин.

Хәзер инде телефонсыз тормышны күз алдына да китерә алмыйбыз. Ансыз без – «ике кулсыз». Психологлар әйтүенчә, заман кешесе кәрәзле телефон белән дә, ансыз да үзен уңайсыз хис итә. Элемтәсез калсаң, нәкъ шул вакытта бик тә кирәкле кеше шалтыратыр яки әһәмиятле вакыйгадан читтә калырсың кебек.

Моңа кадәр ничек яшәгәнбез икән телефонсыз диючеләр дә аз түгел. Автобуста барабыз, ә үзебез кемнеңдер хәлен сорыйбыз, кемнедер орышабыз, ә кемгәдер аш пешерергә кушабыз… Менә шулай, телефон дигәнең уйларны да, сүзләрне дә секунд эчендә тоташтыра да куя. И – и рәхәт тә соң!

Тик менә укытучының хәлен генә сораучы да, белүче дә юк! Ничек түзә, ничек дәрес алып бара ул бүген! Беркемне кызыксындырмый. Берүзе көрәшә әнә шул кәрәзле телефон белән. Дәрес башлануга әле тегендә, әле монда шалтырый. Укучының игътибары нәрсәгә генә җитсен: дәрес тыңларгамы, җавап бирергәме? Әти – әни телефонның бигрәк акыллысын алып бирә тагын. Уйнап - уены бетми, кирәк икән - фотога төшерә. Дөрестән дә XXI гасыр "могҗизасы" бит бу! Мондый "могҗизалы уенчык"ка үрелмичә бала ничек түзсен?! Аның бөтен уй – фикерен биләп алган ул. Телефон булмаса, нишләр идең дигән сорауга бер укучы: "Аннан башка тормышымны күз алдына да китерә алмыйм", - диде.

Заман алга барган саен тормышыбызга әледән – әле уңайлыклар тудырып, әллә ниләр барлыкка килеп тора. Әмма ләкин әлегә бу дөньяда абсолют файда бирә торган бернәрсә дә юк. Бер рәхәтнең бер михнәте дип, халык тикмәгә генә әйтми. Шуңа күрә һәр нәрсәнең үз вакыты булырга тиешлеген онытмаска, бакча баласына да телефон тоттырмаска иде.

1.4. Кәрәзле телефонның бала организмына тәэсире

Кәрәзле телефоннан озак сөйләшү бигрәк тә балалар өчен куркыныч диләр галимнәр. Чөнки кәрәзле телефон чыгарган нурланыш тәэсирендә балаларның иммун системасы җитәрлек үсеш ала алмый. Бигрәк тә баланың баш миенә зур зыян килә. Радиодулкыннар баш мие һәм аның кабыгындагы күзәнәкләрне җимерә, кан әйләнешен авырайта, кан басымын күтәрә һәм кызыл кан тәнчекләре санын киметә. Россиянең баш санитария табибы Геннадий Онищенко: «Кәрәзле телефоннарны балаларга бөтенләй тоттырырга ярамый», - ди. Башка табиблар да балаларның 16 яшькә кадәр телефон кулланмавы яклы.

Телефонга бәйлелек балаларның йокы режимнары бозылуга һәм, моның нәтиҗәсе буларак, иммунитетлары какшауга китерә икән.

2.5. Кызыклы мәгълүмат

Лос – Анджелеста яшәүче 29 яшьлек Харриет Хантер исемле кызга телефон җене кагылган. Аның өендә төрледән-төрле 50 телефон, машинасында – 5, ванна бүлмәсендә - 10, карават янында – 3, гаражында –16, бакчасында – 10 телефон тора икән. Шунысын да әйтергә кирәк, бу аппаратлар барысы да эшли һәм һәрберсе аерым-аерым номерлы. "Миңа аларның шалтыравы ошый, ә инде йөзләгән телефон берьюлы шалтыраса, моннан да зур бәхетнең булуы мөмкин түгел", ди Харриет.

1.5. Тикшеренүләр

Безнең авылда кәрәзле телефонның төрле элемтәләре бар: билайн, МТС, мегафон, летай һ.б. Шулай да авылда өлкән кешеләрдә генә кәрәзле телефон юк. Күп гаиләдә һәр гаилә әгъзасының

кәрәзле телефоны бар. 2018 нче елның январь - февраль айларында мәктәпнең 2 – 9 сыйныф укучыларыннан анкета сорауларына җавап алдык. Анкетада барлыгы 58 укучы катнашты.

Анкетада сорауларына җавап алып түбәндәгеләрне ачыкладык: безнең мәктәп укучыларының 43 ендә телефон бар, ә 15 ендә телефон юк. Булганнары арасында иң популяр булган кәрәзле телефон Samsung (11 кешедә), Lenovo (8 кешедә), fly (4 кешедә) һ.б. Укучылар кәрәзле телефоннан иң күбе тәүлеккә1-3 сәг, иң азы 1-3 минут файдаланалар, алар аны күбрәк өйдә калдыралар, кәрәзле телефонны күбрәк интернетта утыру (90%), уен уйнау (40%), сөйләшү (30%) өчен файдаланалар, кәрәзле телефонның кеше организмына тәэсире турында 70% укучы белә, ә 30%ы белми икән әле, ә инде кәрәзле телефонны тыюга 50% риза булса, 50 % каршы.

Шунысын да әйтеп үтәсе килә, безнең укучылар мәктәпкә кәрәзле телефон йөртмиләр, димәк ул дәрескә комачаулык итми.

Кәрәзле телефоннарның зыянын ачыклау өчен без тәҗрибә дә ясадык. Ике бертөрле бер кулланылыштагы савыт алып, аларның икесенә дә бер үк микъдарда борчак бөртекләре салдык һәм бер үк күләмдә, өй температурасындагы су салдык. Стаканның берсен кәрәзле телефон янәшәсенә, икенчесен телефоннан ерак булган урынга һәм икесенә дә яктылык белән җылылык бертөрле килә торган итеп куйдык. Борчак бөртекләренең шытым бирүен көн саен күзәтеп торып мондый нәтиҗәгә килдек: гадәти урында торган борчак яхшы шытым бирде, ә кәрәзле телефон янәшәсендә торган савыт шытымнар аз һәм зәгыйф булды. (Кушымтада фотолары бирелә). Шушы өйрәнүләрдән соң без кәрәзле телефоннар биргән зарардан ничек сакланып булуы турында уйландык, эзләндек һәм моннан саклану чаралары да булуына төшендек. Хәзерге вакытта кәрәзле телефоннар өчен махсус сумка-савытлар сатыла. Аны үзеңә дә тегәргә яки бәйләргә мөмкин.

III. Нәтиҗә

Безнең фараз расланды. Хәзерге фән – техниканың бер казанышы булган кәрәзле телефоннарны кулланмыйча яшәү бүгенге көндә мөмкин түгел. Бу әти-әниләргә баласын контрольдә тотарга, кайда нишләвен белеп торырга, кирәк моментта киңәш бирергә ярдәм итсә, өлкәннәргә күп кенә проблемаларны чишү, кайбер мәсьәләләрне ачыклау өчен вакытны экономияләргә булыша. Телефон ярдәмендә интернеттан да файдаланырга мөмкин. Ләкин без телефон алдында корбан булып калырга, аның кулында курчак булырга тиеш түгел...

Кесә телефонының организмга зарарын чикләр өчен Республика медицина профилактика үзәге мондый берничә файдалы киңәш бирә: Кесә телефонын муенда асып йөрмәгез! Әгәр дә экранда “антенналар” аз икән, аны элемтәне яхшы тота торган урынга куярга кирәк. Чөнки элемтәсе начар булган телефонның зарары тагын да күбрәк, җитмәсә батарейкасы да тиз “утыра”. Мөмкин булса, күбрәк өй телефоныннан сөйләшегез.

Ә без кәрәзле телефоннарның зыяныннан саклану чараларын өйрәнгәннән соң, түбәндәгеләрне тәкъдим итәбез:

- Теләсә нинди телефон сатып алганчы, билгеле фирма ясаган телефон алыгыз.
- Сөйләшкәндә телефонны колагыгызгы нык якын китермәгез.
- Телефонны бик кирәк очракларда гына кулланыгыз, бер сөйләшкәндә 3 – 4 минуттан ары сөйләшмәгез. - Кесә телефонын муенда асып йөрмәгез, кесәгезгә дә салмагыз. Аны махсус телефон сумкасына салган хәлдә кул сумкагызда йөртү яхшырак булыр;
- Балаларга һәм үсмерләргә телефон куллану вакытын чикләргә кирәк.

Телефон әхлагы дигәнен дә онытырга ярамый: радиоэлемтә башка кешеләрнең тормышына куркыныч тудырырлык булган очракта телефоныгызны кабызмагыз, спектакль, концерт, кино залларында, музейларда, җыелыш, дәрес барган вакытларда телефоныгызны сүндерегез яки тавышсыз режимга куегыз, транспорт белән идарә иткәндә телефон кулланудан тыелыгыз.

Кулланылган әдәбият:

1. Интернет – портал материаллары «REFERAT.RU» (Бу темага кагылышлы рефератлар, уку һәм мәгълумат материаллары).
2. «Мәгърифәт газетасы» материаллары.
3. «Сабантуй газетасы» материаллары.
4. «Татарстан яшьләре» газетасы материаллары.

5. Физика. Татар гомуми белем бирү мәктәбенең 11 нче сыйныфы өчен дәреслек. Г.Я. Мякишев, Б.Б.Буховцев, В.М.Чаругин. Казан.”Мәгариф” нәшрияты. Москва “Просвещение” 2009.

ИГРЫ РАЗУМА

Галиахметов Наиль,ученик 3 класса
Научный руководитель: Галиахметова Алсу Салимовна
МБОУ “Шеморданский лицей” Сабинского района РТ

1.1. Головоломка — непростая задача, для решения которой, как правило, требуется сообразительность, а не специальные знания высокого уровня.

Тем не менее, некоторые головоломки стимулируют теоретические и практические разработки учёных.

Я решил сделать этот проект именно на тему интеллектуальных игр, так как в последнее время я стал замечать, что почти все ученики нашей школы во время перемен полностью погружены в свои гаджеты.

1.2. Цель: этим проектом я хочу «оторвать» детей от телефонов, планшетов и хочу, чтобы они занялись чем-то полезным, то есть головоломками и прочими полезными вещами.

Задачи:

1.Изучить головоломки

2.Заинтересовать учащихся головоломкам

3.Научить себя и остальных решать головоломки

Предмет исследования: головоломки

1.3. Гипотеза: Головоломка – это не просто интересная и увлекательная игра, а еще и возможность саморазвития и самовоспитания.

Классификация головоломок

Головоломки с предметами

Головоломки с предметами – это логические задачи с обычными бытовыми предметами.

Спички

Есть огромное количество разных задач связанных со спичками. Одна из них спички вокруг монеты:

Требуется снять все спички, кроме той, которая обращена головкой к монете, соблюдая следующее условие: сначала снять одну спичку, а затем, двигаясь вправо по кругу, снимать каждую тринадцатую спичку.

Какую спичку надо снять первой?

Три кучки спичек

На столе лежат три кучки из 11, 7 и 6 спичек. Перекладывая спички из любой кучки в любую другую, нужно сделать так, чтобы в каждой было по 8 спичек. При этом к любой

кучке разрешается добавлять ровно столько спичек, сколько в ней уже есть. Задача решается в три хода.

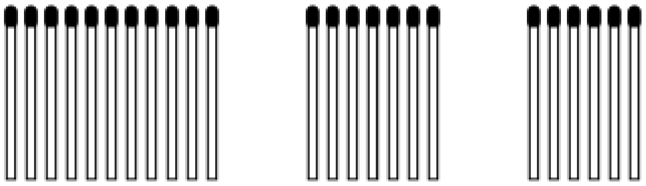

Шесть шашек

Требуется за 9 ходов расставить чёрные шашки слева от белых. При этом за один ход можно передвинуть любую шашку вправо или влево на соседнюю свободную клетку, или перепрыгнуть ею на свободную же клетку через одну или две занятые.

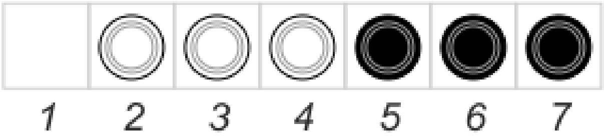

Перемещение шашек

На столе в ряд попеременно выложены 6 чёрных и белых шашек:

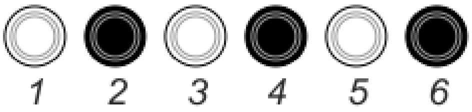

Требуется переместить шашки так, чтобы слева оказались все чёрные, а справа — все белые. При этом перемещать на свободное место можно только сразу две рядом лежащие шашки, не меняя их порядка.

Для решения задачи достаточно сделать три перемещения.

Сохранить четность

16 монет расположены по 4 в ряд: 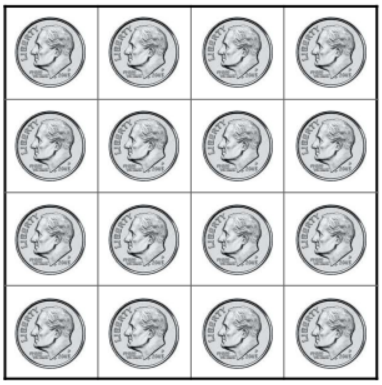

Нужно убрать 6 монет так, чтобы в каждом горизонтальном и каждом вертикальном ряду осталось по чётному числу монет.

Головоломка с 10 монетами

Расположите в ряд 10 монет. Любую из монет можно перенести над двумя ближайшими к ней и положить сверху на следующую за этими ближайшими. Требуется, следуя этому правилу, переложить монеты так, чтобы они образовали 5 пар, расположенных на равных расстояниях друг

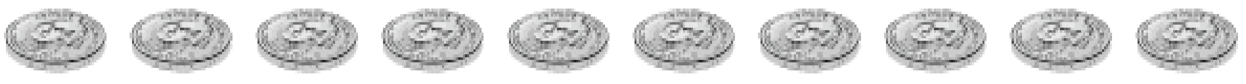

Квадрат из 16 монет

16 одинаковых монет расположены в шахматном порядке то верх гербом, то вверх решёткой в виде квадрата:

Как, дотронувшись не более чем до двух монет, перестроить квадрат так, чтобы в каждой горизонтали все четыре монеты были обращены вверх либо только гербами, либо только решёткой?

7 перевернутых стаканов

На столе стоят вверх дном 7 стаканов. Разрешается за один раз перевернуть любые 4 стакана. Можно ли через несколько шагов поставить все стаканы в нормальное положение?

6 стаканов

На столе стоят 6 стаканов. Первые три пустые, а последние три наполнены водой. Как сделать так, чтобы пустые стаканы и полные чередовались между собой, если касаться можно лишь одного стакана?

Механические головоломки

Механическая головоломка — это головоломка, представленная в виде набора механически сцеплённых частей. Самая старая механическая головоломка пришла из Греции.

Кубик Рубика

Ку́бик Ру́бика (первоначально был известен как «магический кубик», венг. *bűvös kocka*) — механическая головоломка, изобретённая в 1974 году (и запатентованная в 1975 году) венгерским скульптором и преподавателем архитектуры Эрнё Рубиком.

Считается, что кубик Рубика — лидер среди игрушек по общему количеству продаж: по всему миру было продано порядка 350 млн кубиков Рубика, как оригинальных, так и различных аналогов. Интересный факт: если их поставить в ряд, то они протянутся почти от полюса до полюса Земли.

Змейка Рубика

Зме́йка Ру́бика (англ. *Rubik's Snake*) — головоломка, придуманная Эрнё Рубиком, представляющая собой 24 шарнирно соединённых между собой призмы в прямоугольном сечении. Задача состоит в сборке различного рода геометрических фигур, животных и прочих ассоциативных вещей.

Змейка Рубика в развёрнутом виде:

Пирамидка Мефферта

Пирамидка Мефферта (англ.*Pyraminx*), «Молдавская пирамидка» или «Японский тетраэдр» — головоломка в форме правильного тетраэдра, подобная кубику Рубика. Каждая грань тетраэдра поделена на 9 правильных треугольников. Задача состоит в том, чтобы перевести пирамидку в конфигурацию с одноцветными гранями. Иногда за схожесть с кубическим аналогом называют также «Тетраэдр Рубика», хотя Эрнё Рубик не имеет никакого отношения к созданию этой головоломки.

Собранная пирамидка:

Мегаминкс

Мегаминкс — головоломка в форме двянадцатигранника, похожая на кубик Рубика. Головоломка состоит из 62 видимых снаружи движущихся элементов, 50 из которых меняют

своё местоположение друг относительно друга и 12-ти остальных — центров граней, тогда как в кубике таких перемещаемых частей всего 20 при 6 центрах граней.

Существуют два основных исполнения мегаминкса: шестицветный и двенадцатицветный. В шестицветном исполнении противоположные грани мегаминкса окрашены в один и тот же цвет.

Девятицветный мегаминкс в собранном виде:

Двенадцатицветный мегаминкс, собранный в виде звезды:

В результате этой работы я много узнал о видах логических игр, научился собирать некоторые из них. У меня есть кубики Рубика, у моих друзей есть мегаминксы и пирамидки. Также я выяснил, что нужно срочно популизировать головоломки, так как они развивают память, воображение, конструктивное мышление, умственные способности. Но главное то, что я привлек внимание моих друзей, учителей и других к головоломкам, что очень хорошо.

4. Список использованной литературы и электронных ресурсов

1. «Задачи на смекалку» Шарыгин И.Ф., Шевкин А.В., Москва «Просвещение» 2003
2. http://kak-sobrat-kubik-rubika.praya.ru/
3. https://speedcubing.com.ua/
4. http://evrikak.ru/info/kak-sobrat-kybik-rybik-3h3/
5. http://dedfoma.ru/kubikrubika/kak-sobrat-kubik-rubika-3x3x3.htm

МОЙ ПРАДЕД ЗАЩИЩАЛ РОДИНУ

Гарифуллина Чулпан, ученица 4 класса
Научный руководитель: Гарифуллина Диля Гамилевна
МБОУ «Верхнесиметская СОШ» Сабинского района РТ

"Не зная прошлого невозможно понять подлинный смысл настоящего и цену будущего."
Максим Горький

Праздник Великой Победы – особенный день, когда решилась история целой страны и история каждого человека. Мы чтим память тех, кто смело ступил на поле боя, кто не опустил лица перед взором смерти, кто прошел, километры боли, чтобы обнять родные плечи. Спасибо героям войны за честь и храбрость!

Наверное, нет ни одной семьи в России, которой не коснулась бы Великая Отечественная война. Кто-то из родных и близких воевал на фронте, другие ковали победу над фашизмом в тылу.

И хотя времени с той поры прошло немало, но живы дети и внуки участников тех страшных военных событий. В их памяти до сих пор скупые рассказы отцов и дедов о том тяжёлом времени для страны и народа.

Данная тема является актуальной по нескольким причинам.

Во-первых, каждый год 9 мая наша страна празднует День Победы, это тот самый день, когда советский народ ценой огромных потерь одержал великую победу над фашистами в годы Великой Отечественной войны.

Во-вторых, к сожалению, всё меньше остаётся в живых ветеранов, поэтому наша задача – собирать, изучать и хранить материал о людях, защищавших нашу Родину.

В-третьих, я считаю, что каждый человек должен знать свою родословную: судьбу своих дедов и прадедов, а затем свои знания передавать будущим поколениям. Для меня очень важно, чтобы осталась память о прадедушке, не только в виде нескольких фотографий и наград, а как целый рассказ, построенный на основе документов и воспоминаний.

Цель моего исследования: изучение биографии моего прадедушки – ветерана Великой Отечественной Войны Закирова Мирзаяна Закировича.

Задачи:

- изучить семейный архив (фотографии, военный билет, другие документы) времён Великой отечественной войны;
- разыскать информацию об участии моего прадеда в боевых действиях;
- узнать дальнейшую судьбу моего прадеда и его семьи в послевоенные годы.

Гипотеза:

Если бы воины не защищали Россию, то, возможно, нас бы не существовало.

Довоенные годы жизни Закирова М. З.

Прошло уже 72 года , как закончилась самая страшная трагедия в истории нашей Родины – Великая Отечественная война , но память о ней жива. В каждой семье есть герой , который заслужил вечную память . Такой герой был и в моей семье – мой прадедушка.

Мой прадедушка, Закиров Мирзаян Закирович, родился в 1912 году в городе Мамадыш. Их в семье было четверо родственников. Старший мой прадедушка Мирзаян, братья Раис, Лабиб, сестра Гайша. Но вся его жизнь прошла в городе Елабуге. 11 ноября 1934 года был призван в армию Елабужским военкоматом в 213 ый стрелковый полк. А в 1936 году был уволен в запас

Боевой путь моего прадеда. В декабре 1939 года по 16 августа в 1940 года был призван Елабужским военкоматом на финскую войну в 75 автобатальон, был шофером.

В июне 1941 года мой прадедушка и брат Раис были призваны в Великую Отечественную войну. Брат получил контузию и не вылечился, умер. Мой паледушка всю войну служил на северо-западном фронте в составе первой Гвардейской минометной бригады шофёром. По рассказам дедушки он возил боеприпасы на аэродром для летчиков и бойцов.

Ордена и медали прадедушки

В 1943 году за боевые заслуги был награжден орденом «Красной звезды».

В 1944 году был тяжело ранен в правую ногу, лежал в госпитале. По состоянию здоровья в августе 1944 года был уволен в запас.

Послевоенная трудовая деятельность

После войны мой прадедушка, больной и израненный продолжал полнокровно жить и трудиться. Он работал шофером до пенсии. Мой прадедушка прожил долгую и счастливую жизнь, воспитал четверых детей, дождался внуков. Вдвоём с прабабушкой умели друг друга поддержать, помочь, подбодрить, пошутить. Я считаю, нам многому нужно поучиться у поколения наших «дедов и прадедов»: стойкости, мужеству, воле к Победе, научиться жить так, чтобы не было стыдно перед самим собой. Я не видела своего прадеда, он умер раньше, чем родилась я, но память о нём живёт в сердцах его детей, внуков и правнуков. Мы не имеем права его забыть. Потому что его жизнь – это пример честного служения своему отечеству, народу, нам!

Умер 1984 году 6 апреля в городе Елабуге.

Эти данные о дедушке получила бабушка Рузиля Мирзаяновна в Елабужском военкомате. В настоящее время бабушка находится на заслуженном отдыхе. До пенсии она работала учительницей русского языка и литературы 35 лет в Тимершикской средней школе. В этом году ей исполняется 73 года. Нынче летом бабушка обещала отвезти нас показать дом и места по которым ходил её отец.

Опрос одноклассников

Я провела опрос в классе среди одноклассников.

Участие в опросе приняли 8 человек

Результаты исследования анкет учащихся

По результатам опроса выяснилось, что все одноклассники знают, когда началась и закончилась Великая отечественная война.

5 ребят указали, что в их семье были родственники, которые участвовали в ВОВ или были тружениками тыла. У 2 ребят не было и один не знает. 3 опрошенных подтвердили, что

в их семьях имеются военные реликвии. Также хочется сказать, что мало кто из них осведомлен о военных реликвиях в их семьях.

Результаты опроса показали, что выбранная мною тема актуальна. Дети нового поколения мало интересуются своими корнями, большинство из них не знают об участниках Великой отечественной войны.

На примере своего прадедушки я показала, что необходимо знать историю своей семьи, так как наши предки были прямыми участниками истории своей страны.

Выводы

Занимаясь исследовательской работой, достигая поставленной цели, я увидела, что события Великой Отечественной войны не обошли стороной мою семью. Прадедушка, участник Великой Отечественной войны прошел её достойно. К сожалению, я не смогла восстановить более подробные боевые события моего прадеда. Я сделала вывод о том, что мой прадед является непосредственным участником исторических событий нашей Родины, и история моей семьи перекликается с историей страны.

Сейчас моего прадедушки уже нет, но память о нём навсегда останется в нашей семейной истории и послужит нам примером силы, отваги, мужества , любви к Родине. Я горжусь своим прадедом и благодарна ему!

Список использованной литературы:

- книга «Золотые имена» 2004г.
- данные из военкомата г. Елабуги
- интернет страницы
- сайт ОБД «Мемориал»
- семейный архив (фотографии, документы)
- сайт память народ

БҮЛМӘ ГӨЛЛӘРЕ – ЯШЕЛ ДУСЛАРЫБЫЗ

Закирова Дәлия Ирек кызы, 2 нче сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Бариева Рәмзия Госман кызы
ТР, Теләче районы, МБГББУ - Иске Җөри урта гомум белем бирү мәктәбе филиалы - “Орымширмә башлангыч гомумбелем бирү мәктәбе»

Кереш. Бүлмә гөлләренең кеше тормышындагы әһәмияте

Кешеләр бик борынгы заманнарда ук үзләренең өйләрен матурлау өчен тере үсемлекләр кулланганнар. Башта алар дәвага кулланырга мөмкин булган гөлләрне үстергәннәр. Киселгән, яраланган урыннарны гөл яфраклары белән бәйләп төзәткәннәр. Соңрак өйләрне бизәп торучы матур чәчәкле һәм декоратив яфраклы гөлләрне үстерә башлаганнар.

Кеше һәрдаим табигать белән бәйләнештә яши. Димәк, без үсемлекләр тормышы белән бәйле, дигән сүз. Ә бүлмә гөлләре табигать белән бәйләнешкә керү чарасы. Хәзер инде гөлләр үсмәгән өйне сирәк очратасың. Матур чәчәкле, яфраклы гөлләр кешенең кәефен күтәрә, күңелен тынычландыра. Кышкы салкын көннәрдә гөлләр аеруча күңелгә якын, чөнки бу вакытны табигатьтә бөтен җир ак кар белән капланган була. Алар безне кышын да яшел булулары, ә кайчакта ачык төстәге чәчәкләре белән сокландыра. Гөлләр өйләрне матурлап кына калмыйлар, алар безнең бүлмәләребездәге тузанны йотып саф һавага баеталар, һаваны дымландыралар, зарарлы микроорганизмнарны юк итәләр.

Мин сыйныфтагы гөлләр белән танышу, аларның килеп чыгышын белү һәм аларны үстерү өчен кирәкле шартларны өйрәнү масатыннан тикшеренү алып бардым.

Тикшеренү объектлары: сыйныфтагы гөлләр.

Түбәндәге **максатлар** куелды:

1. Сыйныф бүлмәсендәге гөлләргә үсү өчен кирәкле шартларны ачыклау.

Тикшеренү эшенең **бурычлары:**

1. Бүлмә гөлләрен тану һәм исемнәрен белү.
2. Бүлмә гөлләренең файдалы һәм зарарлы якларын билгеләү.
3. Бүлмә гөлләрен тәрбияләргә өйрәнү.

5. **Гипотеза:** бүлмә гөлләре җылы як үсемлекләре һәм аларга үсү өчен шул яклардагы шартлар кирәк, дип уйлыйм.

1 бүлек. Бүлмә гөлләрен өйрәнү

1.1. Сыйныф бүлмәсендәге гөлләрнең исемнәре һәм килеп чыгышлары

Сыйныф бүлмәсендә күп төрле гөлләр үсә: үрмәле, биек булып үсүче һәм кечкенә гөлләр. Гөлләрнең күптөрлелеге бүлмәнең температурасына бәйле. Һәр бүлмәдә температура бертөрле түгел. Гөлләр арасында үрмәләп үсүче, күләгәне яратучы, кояш нурларын яратучылары бар. Шуңа күрә аларны дөрес итеп урнаштыра белергә кирәк. Шулай ук чәчәк атучы һәм яфрактан гына торучы гөлләр дә бар. Алар үзләренең яшел төсләре белән куандыра. Мин аларның исемнәрен һәм Ватаннарын ачыклау максатыннан күп кенә китаплар карадым һәм интернеттан эзләндем, гөлләрне күзәттем. Шуннан соң мин алар турында күп кенә мәгълүмат тупладым.

Мәктәптә булган гөлләрнең Ватаны - Африка, Америка илләре. Чәчәк атучы гөлләр – амариллис, бальзамин, спатифиллум (татарчасы акканат), эухарис (Амазонская лилия), пеларгония (татарчасы яран гөл). Яфраклы гөлләрдән – монстера, колеус, алоэ үсә. Үрмәле гөл – традесканция.

Алоэ ның үзенчәлеге – дәвалау үзлегенә ия булуы. Киселгән, үлекләгән урынга алоэның яфрагын куеп бәйләсәң, ул төзәлә. Шулай ук аны ютәлдән дә кулланалар. Шуңа күрә аны һәрбер өйдә үстерәләр.

Монстера киселгән сыман зур яфраклы , чәчәксез гөл. Ул зур булып үсә. Тагын бер үзенчәлеге ачыкланды: аңа кагылсаң, тирене ялкынсындырырга мөмкин.

1.2. Сорашу үткәрү

Мин мәктәптә гөлләр турында сорашу үткәрдем. Аның нәтиҗәләре түбәндәгечә булды.

1. Гөлләр кирәкме?

2. Нинди гөлләр яратасыз?

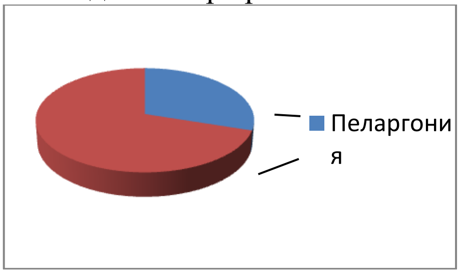

3. Сез гөлләрне тәрбияләргә яратасызмы?

1.3. Файдалы һәм зарарлы гөлләр.

Гөлләр турында укыганнан соң, мин кеше тормышына куркыныч янаучы гөлләр турында да белдем. Аларны ике төркемгә бүлдем.

Файдалы	*Зарарлы*
Фикус	монстера
Алоэ	диффенбахия
Спатифиллум	

2 бүлек. Бүлмә гөлләренә үсү өчен шартлар

2.**1. Туфрак**

Бүлмәдә төрле зурлыктагы гөлләр бар. Традесканция, цикламен, пеларгония, алоэ, колеуска уртача зурлыктагы чүлмәкләр кирәк. Ә эунарис, монстера, спаифиллум, амариллис зур булып үсүсче гөлләр, шулай булгач, алар зур

чүлмәкләрдә генә үсә алалар. Гөлләр матур булып үссен өчен, чүлмәккә йомшак, иләнгән туфрак салына.

2.2. Су сибү

Бүлмәдә артык эссе булса, гөлләрнең туфраклары тиз кибә. Ул вакытта суны күбрәк сибәсе була. Кыш көннәрендә гөлләргә артык су кирәкми. Ләкин

бальзамин суны ярата, аңа көнаралаш су сибү таләп ителә. Шулай ук чәчәк атучы гөлләр дә суны күп эчә.

2.3. Яктылык

Утырткан гөлне кояш төшә торган якты урынга - тәрәзә төбенә куйдык. Гөлләр һәрвакыт кояшка үреләләр. Гел бер якка гына авышып үсмәсен өчен, аны көн саен борып тордым.

Эунарис, алоэ, калеус, амариллис күләгәле урыннарда да үсә ала.

2.4. Җылылык

Гөлләргә үсү өчен бүлмә температурасы 15-20 градус җылы булырга тиеш. Термометрдан мин җылылыкны һәр көн күзәтеп тордым. Бальзаминга эссе кояш нурлары кирәкми, ул кояшта шиңә. Пеларгония, декабрист салкынча һаваны да кичерә ала.

2.5. Чисталык

Колеус, спатифиллум, эунарис гөлләренең яфракларын йомшак дымлы чүпрәк белән сөртеп, тузаннардан арындырдым. Яфраклары чиста булган гөл яхшы сулый һәм тагын да матур булып күренә.

Нәтиҗә

Үткәргән тәҗрибәләр шуны күрсәтә: сыйныф бүлмәләрендә үсүче гөлләр барысы да җылы як үсемлекләре һәм җылы як үсемлекләренә кирәк булган шартлар аларга да кирәк. Декоратив яфраклы гөлләр озак яши, ә чәчәк атучы гөлләр озак яши алмый. Алар үсеп чәчәк атканнан соң, картаялар. Алар урынына яңадан яшь үсенте утыртырга кирәк.

Бүлмә гөлләрен дөрес сайлап алып үстергәндә генә алар кешенең яшел дуслары була ала. Аллергия чыгаручы, чәнчи, тәннәрне зарарлый торган гөлләрне утыртмаска киңәш ителә.

Яхшы туфрак, су, яктылык, җылылык, чисталык булган очракта гына гөлләр үсә ала һәм безне үзләренең матурлыклары белән шатландыра. Чәчәк атучы гөлләр тәрәзә төпләрендә матур күренә. Декоратив яфраклы гөлләр идәнгә, өй почмакларына, өстәл өсләренә куелып, бүлмәләрне тагын да ямьле итә. Гөлләрне иренмичә, күңел биреп тәрбияләгәндә генә матурлыклары белән безнең кәефне күтәрәләр, күңел тынычлыгы бирәләр.

Кулланылган әдәбият:

1. В.В.Воронцов, Комнатные растения. Москва, ЗАО «Фитон»1999.

2.Д.Г.Хессайон, Всё о комнатных растениях. Москва, «Кладезь-Букс» 2005.

3. И.И.Рахимов , К.К.Ибрагимова "Растительный и животный мир Татарстана", "Магариф", 2006.

ВАХИТ БАЗАРЫ ТАРИХЫ

Кузнецова Кристина Владимировна, 4 сыйныф укучысы
Фәнни җитәкче: Шарифуллина Сәлимә Мәхмүт кызы
ТР, Мамадыш районы, МБГБУ “Җөри УГБМ”

Мәгълүматларга күз салсак, соңгы елларда Россиядә авыллар бер-бер артлы юкка чыгып бара. 1989 – 2010 елларда авыллар саны 9,2 меңгә кимегән. Кайбер мәгълүмат чыганакларында көн саен ике авыл юкка чыгуы турында да әйтелә. Шул ук вакытта кешесез авыллар саны да артканнан-арта бара. 1989 елда бу сан 9,4 мең булса, 2010 елда 19,4 меңгә җиткән. 2002 елда алынган мәгълүматлардан республикабызда 3779,3 мең кеше яшәгәне, шуның 988,6 меңе авылларда гомер иткәне билгеле. “Татарстанстат”тан алынган саннарга күз салсак, 2010 елда булган халык санын исәпкә алу барышында республикада 3786,5 мең кеше яшәве ачыкланган. Шуның 932,8 меңе авыл җирләренә туры килә. Татарстанда 2002 – 2010 елларда 8 авыл юкка чыккан. Ә 1920 еллар ахырыннан 2010 елга кадәр меңгә якын авыл, утар юкка чыккан. Татарстанда бүген дә 200ләп авылга юкка чыгу куркынычы яный, аларда 10-20 кеше яши. 2002 елда Татарстандагы 36 авылда кеше яшәмәсә, 2010 елда бу сан 49га җиткән. Соңгы 10 елда Татарстанда авыл халкы 44 меңгә кимегән. Юкка чыккан пунктларның иң күбесен, 20 меңгә якынын авыллар һәм шәһәр тибындагы бистәләр тәшкил итә. Татарстан фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты галиме Рафаил Шәйдуллин 90 елдан артыграк вакыт эчендә юкка чыккан авыллар саналганнан күбрәк, чөнки беткән авыллар турында бөтен мәгълүмат та сакланмаган ди. Шуңа күрә бүгенге көндә иң актуаль мәсьәләләрнең берсе – авылларны саклап калу мәсьәләсе. Бүген дә мәгарифтә оптимальләштерү сәясәте – балалар аз дип мәктәпләрне ябып кую да аның бетүенә юл ача.

Менә шуларның барысын да искә алып без җитәкчеләрем белән заманында бар яктан да данлыклы, бүгенге көндә бетүгә таба баручы авылларның берсе булган Вахит авылының тирә –якта дан токкан базары турында өйрәнергә булдык. Үткәнен белмәгән халыкның киләчәге юк, шуңа күрә мин авыл тарихын, анда яшәгән кешеләрнең тормыш- көнкүрешләре, нәрсә белән шөгыльләнгәннәрен өйрәнергә булдым. Фәнни – тикшеренү эшенең максаты итеп авыл тарихында халкының горурлыгы булып саналган “Вахит базары”ның эшчәнлеген өйрәнүне куйдым. Максаттан чыгып түбәндәге бурычлар куйдым:

- Базарның килеп чыгу тарихын өйрәнү;
- Вахит авылының горурлыгы булып саналган базарның тарихын өйрәнү;
- Җыелган материалларны анализлау һәм нәтиҗә ясау;
- Фәнни – тикшеренү эшен язу.

Эш барышында мин түбәндәге эзләнү- тикшеренү алымнарын кулландым:

- Тема буенча басылган китаплар һәм башка чыганакларны өйрәнү;
- Мамадыш районы Шәдче авыл җирлегенә кергән авыл кешеләре белән әңгәмәләр уздыру;
- Шәдче, Зур Шыя һәм Җөри урта гомуми белем бирү мәктәпләре, Көек-Ерыкса һәм Шәдче авыл авыл җирлеге архивы һәм интернет чыганаклар белән танышу.

Шулай ук, Р.Газизов редакциясендә “ Мамадышым – язмышым”, Ф.Гарипованың “Авылымны сөям җаным-тәнем белән”, Р.С.Хакимовның “Атлас истории Татарстана и татарского народа” исемле китаплар һәм Мамадыш районы “Нократ” газетасында төрле елларда басылган язмалар файдаланылды.

Фәнни – тикшеренү эшенең объекты төбәгебез авылларының тарихы булса, предметы – Мамадыш районы Вахит авылы.

Базарның борынгы тарихы

Ярминкә сүзе борынгы немец сүзеннән барлыкка килеп елга бер була торган сату- алуны аңлата. Урта гасырларда бу сүз байларның үз товарларын елга бер тапкыр даими рәвештә үткәрелә торган сату-алу урынын аңлаткан.

Нәрсә соң ул базар? Борынгы заманнарга әйләнеп кайтсак базар- ул сатучы һәм алучыларның гадәттә периодик рәвештә бергә җыелып сәүдә итүе, шул сәүдә урынына җыелган халык. Икенче мәгънәсе сату-алу мөмкин булган географик өлкә яки хуҗалык тармагы.

Базарның борынгы килеп чыгышына күз салсак без XIV гасырның ахыры, XVI гасырның башына барып тоташырбыз.

Халыкара товар алмашуда әһәмиятле арадашчы буын буларак, Идел Болгары сәүдәне үз кулында тоткан. Аңа аннан файда күп кергән. Шуның өстенә болгар әмире, халыкара килешенгән кагыйдә нигезендә, һәр чит илнең су һәм коры җир кәрванынннан үз дәүләте файдасына товарларының уннан бер өлешен алып калган. Шул ук вакытта, болгар маллары үзләре дә Евразия сәүдә әйләнешендә яхшы бәя тотканнар, аннан да дәүләткә зур файда килгән, илнең экономикасы үскән. Бу сәүдәдә көмеш тәңкәләр әһәмиятле урын тоткан. Башта, алда инде әйтелгәнчә, гарәп дирһәмнәренә охшатып ясалган тәңкәләр, ә соңрак Болгарның үзендә сугылган акчалар әйләнештә йөргән. Бу акчалар Болгар җирләрендә генә түгел, аннан еракта да - Урта Азиядә, Русьта, Балтыйк буе һәм Скандинавия илләрендә табылды.

Акчалы сәүдәдән тыш, Идел Болгары ерак төньяктагы фин-угор халыклары белән турыдан-туры товар алмашып сәүдә иткән. Тагын шуны гына өстисе кала, мондый төр сәүдә шактый озак яшәгән һәм, X - XI йөзләрдәге рәвешеннән әлләни үзгәрмәгән килеш, берничә йөз ел дәвам иткән. Атаклы гарәп сәяхәтчеләре әл-Гарнатый белән Ибне Баттута болгарларда үзләре булып һәм аларның төньяк кабиләләре белән мөнәсәбәтләре турында күп тапкырлар ишетеп, XII һәм XIV йөзләрдә дә шул ук алмашлы сәүдә алымының яшәве турында язып калдырганнар. Әл-Гарнатыйның болгарлар үз товарларына, мәсәлән, диңгез балыклары тоту өчен эшләгән гарпуннар һәм кайбер башка тимер әйберләренә алмашка төньяк кешеләреннән «кеш тиресе алып кайтып гаять күп табыш җыялар» дигән сүзләре бу сәүдәнең файдалы булуын раслый. Болгарлар, төрле сәбәпләр табып, Көнчыгыш сәүдәгәрләрен төньякка үткәрмичә, йөз еллар буена шул табышлы сәүдәне үз кулларында юкка гына тотмаганнар, билгеле.

Каспий диңгезеннән ерак түгел, Җаек елгасының түбән агымында Сарайчык дигән атаклы каланың булганлыгы билгеле. Бүтән калалар шикелле, Сарайчык та зур сәүдә үзәге булган, анда да акча сугылган. Шәһәрнең калдыклары Җаек элеккеге юлына төшкәннән соң су астында калса да, Хәрәземнән Сарайга килүче һәм аннан Кырымга баручы кәрваннарны уздырган бу сәүдә юлы өстендә 15 кәрвансарай билгеле - аларны археологлар казып чыгарды: һәркайсының үз коесы да, ихатасы да, бина эчендә сәүдәгәрләр ял итү өчен бүлмәләре дә була.

Тарихка күз салсак әнә нинди ерак чорлардан килә икән сату- алу белән шөгыльләнү. Вахит авылы халкы да сату-алу белән элек-электән шөгыльләнгән. Тикшерү эше барышында авылның иң өлкән кешеләре белән әңгәмә кору да бу соравыбызны җавапсыз калдырды.

Вахит базары турында истәлекләр

Авыл халкы шушы җирдә игенчелек һәм терлекчелек белән шөгыльләнеп, ялгыз хуҗалыклар булып яшәгәннәр. Авылның сабан, арыш һәм парга калдырыла торган басулары булып өч басуда да авылга якын булган урта рәт җирләре хуҗалыкларга даими беркетелгән булган һәм ул җирләргә ашлама- тирес чыгарганнар. Калган урыннардагы җирләр туфрак составларына карап аерым участокларга бүленгән. Хуҗалыклар арасында бу җирләрдән файдалануда ризасызлык чыкмасын өчен ул участокларны җирәбә сикертеп бүлә торган булганнар.

Бу төрле участоклар барлык басуларда да булган. Мәсәлән: зират ягы басуда Аю аланы, Файхрус төплеге, Мулла чирәме, Печәнлеккә башлаш, урта басуда Озын уймак, Торна тавы, Исхак үлгән Янган җир, Чирмеш буе, Акман юлы, Казенный, Яңа янган чыршылык ягы басуда Ташлы елга, Пошай үзәне, Аркылы юл буе, Чишмә өсте һәм Баткаклык.

Авылда хуҗалыкларның күпчелеге экономик яктан ярлы хәлдә яшәгән.Укый-яза белүче кешеләр саны да аз була. Хатын-кызларның гражданлык хокуклары булмау сәбәпле аларга имана җирләре бирелмәгән. Күп кыз балалары булган гаиләләргә тормыш алып баруы бик авыр булган. Күпчелек хуҗалыкларның үз иманаларын сөрер өчен атлары булмау сәбәпле, җирләрен атлы хуҗалыклар, алынасы уңышның яртысы хисабына, эшләп бирә торган булган.

Игенчелек эшләре бик гади кораллар: агач сукалар һәм тырмалар ярдәмендә башкарылган. Чәчүлек җирләре эшкәрткәндә агрономия кагыйдәләре кулланылмаган диярлек, җиргә ашламалар бик

аз күләмдә генә кертелгән. Нәтиҗәдә җыеп алынган уңыш хуҗалыкларның киләчәк уңышка кадәр ашарларына җитмәгән.

Җәйге кыр- басу эшләре беткәч, кышкы чорда орчык кыру, каба-тарак тешәү, балтачылык, кисмәк ясау, чабата үрү һәм хуҗалык әйберләрен ремонтлау кебек кустарьлык эшләре белән шөгыльләнүчеләр булган. Базарчылык белән шөгыльләнә башлауга бәлки шушы һөнәрчелек сәбәп булгандыр да.

Авылда акрынлап социаль катлаулар барлыкка килә башлый. Күп хуҗалыклар бөлгенлеккә төшә һәм хәллерәк авылдашларына төрле эшләргә ялланып көн күрә. Авылның нигезен 1-2 аты, 2-3 сыеры булган урта хәлләләр тәшкил итә. Хуҗалыкларның берникадәрен хезмәтсез табышлар китерүче, башка кешеләр көченнән файдаланучы, мул тормышлылар тәшкил иткән.

Вахит авылы халкы элек-электән үзенең тырышлыгы, кәсепчелеге, һөнәрчеләре белән дан тоткан. Шунлыктан күрәмсең авылда тирә- якта дан тоткан базар эшләгән. Бу базар турында Мусина Вәсимә апа (85 яшь) сөйләгән истәлекләрдән:

“Мин үземне белә башлаганда авылда базар бар иде. Базарга Шыя тирәли урнашкан күрше-тирә авыллардан гына түгел , ә бәлки ерак дип саналган Өшен, Сасмак, Келәүеш, Акман, Чупай, Дүсмәт кебек авыллардан да киләләр иде. Базарга кунакка барган кебек киенәләр иде.Һәр авыл үзенең бер һөнәрчелеге белән дан тота һәм базарга шуны сатарга алып килә.Чупайлар кызыл балчыктан чүлмәк, күмер чүлмәге, кечкенә кувшин чүлмәкләр ясыйлар иде. Аларның чүлмәген, Чупай чүлмәге дип данлыклап саталар . Ул кызыл балчыктан , бизәкләп эшләнгән була. Өшеннәр үзләре сатып алырга киләләр иде. Җөри авыллары чана, көянтә, арба ясап алып килер иде. Алар бик җайлы, матур булырлар иде. Шәдче авылыннан юкәдән кап сугып алып киләләр иде. (Хәзерге вакытта капчык). Шыя, Каргалы, Кумырык кәрҗин, чуман (олы кәрзин кар түгә торган) алып киләләр иде. Шыя каен себеркесен (мунчанылкын) ишек алды, капка төбе себерә торган. Юкәче, Шәдчеләр юкәдән чыпта алып килерләр иде. Өскеләр шулай ук чыпта. Кумырыклар урманнан чыршы сагызы әзерләп саталар иде. Үзебезнең, Вахит авылының осталары чабата, тарак, орчык, кисмәк, куна, чәч тарагы (каен агачыннан). Мирза абый оста иде боларга. Мөхлис абый комган, мич капкачы, күмер плисәсе, күмер чүлмәге, самавыр торбасы ясап, самавырлар төзәтеп, вак-төяк тимер кораллары алып чыга иде. Мал-туар бик ишле була иде. Кемнең нинди сатасы малы бар шуны алып чыга иде.

Керәшеннәр килеп Качману, Пасха бәйрәмнәрен (Олы көн), Питрау бәйрәмнәрен шушында бәйрәм оештырып, ял итеп, күңел ачып китә торган булганнар. Гармуннар белән яшьләр, алар артыннан кызлар, яшь хатыннар, анннан өлкәннәр урам буйлап китә торганнар иде. Яшьләр булгач төрле вакыт була- кызлар өчен бер-берсе белән бәйләнешеп тә алалар. Вакыт-вакыт үзәк урамдагы өй каршында бер рәшәткә калмас иде дип искә ала көлеп Вәсимә әби. Сыер, сарык, кәҗә, каз, тавык кебек маллар булыр иде. Базар ул вакытта Вахиттә дүшәмбе, Келәүештә чәршәмбе, Лубяннықы якшәмбе булды. Пешереп күмәчләр-бәрәңге күмәче, вак бөккәннәр, вак бәлешләр алып чыгалар. Он, ярма булыр иде. Көнбагыш, чикләвек сатарлар иде стаканлап. Кишер, чөгендер, суган орлыгы сатарлар иде. Тозлаган кыяр, помидор, гөмбә кебек әйберләрне Шыя марилары алып килер иде. Свежий кыяр алып килерләр иде. Шушы базарда яшьләр узара таныша торган булганннар. Кыз урлаулар да булган. Аны сизеп алсалар артыннан куа чыга торган булганнар. Куып җитсәләр аны кире дә алып калганнар. Авыллардан сату белән кибетләр килер иде. Базар бик шәп, кирәкле чара иде. Күрше авыллар маримы, керәшенме- узара бик дус булырлар иде. Туганнар кебек бер- берсе белән кунакка йөрешерләр иде. Базарга килгәч туктап чәй эчеп, хәл алып чыгарлар иде. Нәгыймулла бабай скрипка ясар иде. Базар көнне капка төбенә чыгып уйнап утыра торган иде. Гармунчылар-Садыйков Кави, Нәгыймуллин Шәрифулла. Итекчеләр-итек басучылар Хатиф Хафизов. Юкәчеләр итек басып сатканнар, көзге сарык йонынннан. Козгынчы, Җөри, Шәдче авылларында йон тетү цехы эшләгән.

Базарный- базар хакы җыючы Хөснитдинова Хәбибҗамал булган. Аны базарник дип атаганнар. Җыелган акчаны авыл советына тапшырырга тиеш булган.

Төрле һөнәр ияләре ул вакытта да бик күп булган.Такта яручы- Мәүләви Ганиев, Хәсән Ахметшин. Йорт җиткергән кешеләргә идән- түшәмлек ярып бирә торган булганнар. Харис абый агач карават, урындык, өстәлләр ясый торган була. Шуның өстенә әле оста гармунчы да була. Иң оста балта осталарының берсе Нурлый абый. Ул тәрәзә йөзлекләре ясарга бик оста була. Хатыны Рәхилә апаны тәрәзәдән урлап алып кайтуы белән халык телендә истә кала. Мич чыгаручыларны морҗачы

дип атаганнар. Моржачы Кашаф Насыйбуллин, Саляхов Нургали, Хаев Галиахмәт. Су тегермәне Вахитнеке - Гариф исемле кеше эшләде. Он тартып, ярма ярганнар. Ерак авыллардан да килә торган булганнар. Су ындыры суның бу ягында, Тегермән теге якта була. Инешне буып- бөяп арык аша агызып тегермән тарттырганнар. Носилкалар, атлар балчык ташып бөягәннәр. Сугыш вакытында тегермәндә, ындырда эшләп азмы- күпме тамак туйдырганнар. Урак вакыты җитсә ындырда эшлисе була дип сөенгәннәр, аны көтеп алганнар. Чөнки ындырда эшләгәндә яр буена качып арыш, борчак , бодай куырып ашаганнар."

Шушы вакыйгалардан соң күпме сулар аккан, күпме еллар үткән. Шуңа карамастан атаклы Вахит базары турында легенда кебек сөйләшүләр һаман дәвам итә.

Бүгенге көндә ярминкәләр тормышыбызда зур урын алып тора. Район күләмендә дисеңме, республикада ярминкәләр даими булып тора. Менә шулар турында муниципаль район башлыгы урынбасары Ришат Сәмигуллин болай дип яза (№20,23.03.2016 ел. "Нократ" газетасы): " Быел авыл хуҗалыгы ярминкәләре сезонын яптык, ә фермерлар үз продукцияләрен ике атнага бер тапкыр шимбә көннәрендә үзәк мәйданда тәкъдим итүне дәвам итәрләр әле. Авыл җирлекләренең барысы да чараларда актив катнаштылар, оешкан төстә уздырдылар. Күргәнегезчә, бүгенгесе дә бик күңелле бара. Халык тыгыз аралаша, товарлар сатып ала, күңел дә ача. Алдагысында Майчабу бәйрәме дә булган иде. Элекке Вахит базары күренешен дә күрдек..."

Ә "Нократ" газетасының № 87, 20 ноябрь 2013ел санында "Гөрләде Вахит базары" мәкаләсендә менә нәрсәләр язылган.

"Шәдче төбәге авыл җирлекләре мамадышлыларны үткәнгә кайтарып килделәр. Базарда ниләр генә юк: көнкүреш кирәк- яраклары, кош- кортлар, мал – туар, төрле җанварлар тиреләре, комганнар, каен, имән, ылыслы агач себеркеләре... Тартмачыклар токкан рус, мари киемендәге чибәр ханымнар, татар, керәшен, удмурт милли ризыклары тезелеп киткән өстәлләр.Сәүдә рәтләре яныннан тиз генә котылам димә: сатучылар бер алдыңа, бер артыңа төшеп, товарларын үтереп мактыйлар. Ничек инде суыра торган әтәч конфетны алмыйсың. Ул мактаудан соң тагын да балланып киткән. Төбәктәге белем һәм тәрбия бирү учреждениеләре дә үзләренең сәүдә рәтләрен сатып алучыларны җәлеп итәрлек итеп бизәгән. Башка сәүдә нокталарында да халык аз түгел иде. Әмма, ярминкәдә булганнарның берсе дә "Вахит базарына" кермичә китмәгәндер."

Менә шундый язмалар даими рәвештә матбугатта чыгып тора. Бу язмалардан күренгәнчә Вахит базары еллар үткән саен үзенең данын оныттырмыйча алдагы буыннарга җиткерә алсак иде.

Анализ.

Фәнни – тикшеренү эше берничә этаптан торды. Башлангыч этап икенчел мәгълүматны өйрәнүдән торды. Икенчел мәгълүмат булып Шәдче, Зур Шыя һәм Җөри урта гомуми белем бирү мәктәбләре, Көек-Ерыкса һәм Шәдче авыл җирлеге архивы һәм интернет материаллары хезмәт итте.

Беренчел мәгълүматны туплау фәнни- тикшеренү эшенең икенче этабы булды. Беренчел мәгълүмат Вахит, Ямаш, Зур Шыя, Шәдче һәм Юкәче авыллары кешеләре белән әңгәмәләр үткәрү юлы белән җыелды. Әңгәмәнең нигезен Вахит, Зур Шыя, Ямаш авыллары тарихына багышланган сораулар тәшкил итте. Нәтиҗәдә 15 респондентан мәгълүмат алынды. Өченче этапта җыелган мәгълүматка анализ һәм түбәндәге нәтиҗә ясалды:

Вахит авылының базар тарихын өйрәнеп, киләчәктә ялгышларны кабатламаска, күңелсез вакыйгалардан гыйбрәт алырга, уңышка илткәннәреннән үрнәк алырга мөмкин икәнлегенә инандым.

Базар мөнәсәбәтләре нигезендә кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре ята икән. Юкка гына базарны яшәешне күрсәтә торган барометр димиләр. Базар мөнәсәбәтләре белән яшәгән бу заманда дәүләтебез һәркемгә үз эшен ачу мөмкинлеге бирә. Бүгенге икътисад шартларында мәктәпләрдә конкурентлыкка сәләтле шәхес тәрбияләү бурычы алга куела.

Нәтиҗә ясап шуны әйтә алам, Мамадыш районы Вахит авылы кешеләренең тамырлары Идел Болгары дәүләте һәм Казан ханлыгы чорларына барып тоташа. Бу авылның биш гасырга якын тарихы бар. Бу вакыт эчендә илдә һәм дөньяда барган бер генә вакыйга да бу авыл вәкилләреннән башка узмаган. Шулай булгач бу авыл Россия дәүләтен төзүгә үзеннән зур өлеш керткән.

Йомгаклау.

Фәнни-тикшеренү эше барышында без үз алдыбызга куелган бурычларга һәм максатка ирештек. Ата-бабаларыбызның нәсел җепләрен, чыгышларын, тамырларын, аларның шөгыльләрен,

тормыш- көнкүрешләрен барладык. Без яңарыш чорында яшибез. Яңалык яшәешебезнең һәр тармагына зур тизлекләр белән үтеп керә. Кырыс базар мөнәсәбәтләре эшмәкәрләрдән көндәшлеккә сәләтле булу өчен кулланучы ихтыяҗларын сизгер тоемлау, аңа бик җитез яраклаша белүне таләп итә. Бу шартларда заманча технологияләрне гамәлгә кертү, җитештерүне яңарту юлы белән генә уңышка ирешеп була.

Киләчәккә өмет багълап, яшь буынны тәрбияләгәндә, үткән, әби-бабалалырыбыз яшәгән дәверләргә караш тоту бик мөһим. Кешене хәтер яшәтә. Халыкның тарихи хәтере кыска булса, гомере дә озын булмый аның.

Фәнни-тикшеренү эше материалларын сыйныф сәгатьләрендә, крайны өйрәнү түгәрәкләрендә, тарих атналыкларында һәм башка төрле чараларда кулланырга була.

Файдаланылган әдәбият һәм башка чыганаклар:

1. Р.Газизов. “ Мамадышым – язмышым”. ГУП УР “Ижевская респуб-ликанская типография», 2005
2. Ф.Гарипова. “Авылымны сөям җаным-тәнем белән”. Казан 1994 ел.
3. Вагыйз Фәсхиев язмалары.
4. Көек-Ерыкса һәм Шәдче авыл авыл җирлеге архивы.
5. Мамадыш районы Зур Шыя, Вахит, Ямаш авылы кешеләренең истәлекләре.
6. “Нократ” газетасында төрле елларда басылган язмалар.
7. Хакимов Р.С. “Атлас истории Татарстана и татарского народа”. Казань-Москва «Дрофа» 1999.
8. Шәдче, Зур Шыя һәм Җөри урта гомуми белем бирү мәктәпләре музее материаллары.
9. http://lenta.ru/news/2010/06/09/disappear/

ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С НАЗВАНИЯМИ ЗАРУБЕЖНЫХ ТОВАРОВ

Марданова Азалия, ученица 4 класса
Научный руководитель: Усманова Назиля Ниязовна
МБОУ “Изминская СОШ” Сабинского района РТ

Мы живем в огромном удивительном мире с его разнообразием природы, стран, культур, традиций, обычаев. Язык — неотъемлемая часть культуры и мы можем и стремимся прикоснуться к иностранной культуре посредством иностранного языка. Язык — главная, основная составляющая общения. Язык — это «живой организм», который развивается, изменяется. Уже давно многие английские, слова прочно вошли в русский язык. А сегодня, благодаря международному общению, газетам, журналам, интернету и рекламе,современные слова приходят в наш родной язык и становятся привычными. Такие слова называются иноязычными заимствованиями. Многие лингвисты уделяют этому вопросу большое внимание, так как некоторые заимствованные слова приобрели социальную значимость.

В данной работе я рассмотрела заимствованные слова, которые очень часто встречаются нам в рекламе по телевизору, в магазине, когда мы покупаем товары зарубежного происхождения. Но, я выяснила, что не многие осознают, что благодаря названиям этих товаров можно узнать много английских слов и с легкостью пополнить свой словарный запас.

Целью моей работы является изучение и классификация названий англоязычных товаров для обогащения словарного запаса.

Актуальность темы исследования состоит в необходимости изучения английского языка всеми доступными средствами более легким способом.

Цель работы: изучить названия англоязычных товаров для обогащения словарного запаса.

Объект исследования: названия товаров зарубежного происхождения.

Предмет исследования: перевод англоязычных названий.

Задачи: - ознакомиться с названиями зарубежных товаров;

- выяснить, какие названия зарубежных товаров пришли к нам из английского языка;

-провести опрос среди обучающихся и педагогов школы;

-изучить их перевод или происхождение.

-составить классификацию, распределив названия по группам.

Гипотеза: с помощью названий зарубежных товаров можно пополнить словарный запас по английскому языку.

Методы исследования:

- поиск и систематизация информации из разных источников;
- опрос;
- исследование происхождения некоторых слов – названий товаров.

Откуда в русском языке появляются иноязычные слова?

Причины появления иноязычных слов:

- в общественной жизни появляются новые предметы, новые понятия (маркетинг, менеджер);
- появление новых слов, обозначающих явления, которые и ранее присутствовали в жизни общества, но не имели соответствующего обозначения. Обычно их существование замалчивалось. Это слова типа мафия, рэкет;
- появление нового слова обозначающего то, что прежде называлось при помощи словосочетания (рейтинг - положение фирмы, политического деятеля, передачи в списке себе подобных; имидж - образ "себя", который создает тележурналист, политический деятель, фотомодель и др.);
- изменение социальной роли предмета (офис - контора, служебное помещение, сбербанк - прежде сберкасса);
- влияние иностранной культуры, мода на иностранные слова: шоу-бизнес.

Большинство новых слов появилось с развитием науки, техники, культуры, экономики, производственных отношений. Многие из этих слов прочно входят в жизнь, утрачивают свою новизну и переходят в активный словарный запас. Например, в 50-70-е годы появляется много терминов, связанных с развитием космонавтики: *космонавт, космодром, космовидение, телеметрия, космический корабль* и др. Народная речь быстро освоила их, поскольку слова эти используются постоянно.

Новые слова появляются по-разному: одни создаются по образцу слов, уже имеющихся в языке (*автолавка, кинопанорама* и др.), другие заимствуются полностью. В-третьих, происходят преобразования значения, так что новое слово является результатом переносного употребления старого, что увеличивает его многозначность, обогащая язык. Некоторые слова от обозначения предметов, понятий, явлений перешли к их оценке.

Огромное количество заимствованных слов появилось в связи с развитием научно-технического прогресса, с завоеваниями, в связи с торговлей с другими странами.

Какие названия товаров произошли из английского языка.

Приходя в магазин и покупая различные товары, слушая рекламу по телевизору, мы даже не задумываемся, откуда пришли эти товары и названия. Меня заинтересовал этот вопрос. Так как я изучаю в школе английский язык, то решила пополнить свой словарный запас, выяснив, какие названия товаров имеют англоязычное происхождение.

Также мне было интересно, знают ли названия и перевод этих товаров другие ученики, поэтому я решила провести опрос среди обучающихся и учителей.

На вопрос: «Часто ли вы покупаете в магазине товары с названием, имеющим иностранное происхождение?» 100% опрошенных ответили утвердительно.

Все респонденты смогли привести примеры таких товаров.

20% знают перевод некоторых слов, 80% - не знают, 90% хотели бы узнать перевод.

По результатам опроса большинство учеников и педагогов школы хотели бы узнать перевод слов – названий зарубежных товаров.

Чтобы узнать, какие слова пришли из английского языка, я обратилась за помощью к учителю английского языка Усмановой Назиле Ниязовне. С ее помощью я составила не только список слов –

названий товаров англоязычного происхождения и перевела их, а также составила их классификацию, разделив на группы.

Классификация слов – названий зарубежных товаров.

Чтобы узнать перевод слов – названий зарубежных товаров англоязычного происхождения, мы обратились к словарям. Результаты нашей работы внесли в таблицу.

Некоторые продукты получили свои названия с помощью ассоциаций, которые они вызывают:

Например, skittles – это кегли, chocopie – шоколадный пирог, торт, notebook– записная книжка, Greenfield-зеленое поле (чая), nestle-гнездо, вить гнездо. (мы считаем, что это ассоциируется с нежностью, теплотой и заботой), chocoboy-шоколадный мальчик, dove- голубь (нежность и мягкость),burn- ожог, огонь, пламя, smartphone- умный телефон, tide-прилив, волна

Следующая группа слов – это названия, произошедшие от продукта, содержащегося в товаре: nuts – орехи, popcorn – воздушная кукуруза, milky way –млечный путь, Herbal essences-травяной отвар, twix-пара печенья,

Результат: vanish – исчезновение (пятен), safeguard-безопасность (от бактерий), head and shoulders- голова и плечи (без перхоти), finish-конец (быстро справляется с мытьем посуды…)

Яркие названия для привлечения внимания покупателей: milky way –млечный путь, Alpen Gold-Альпийское золото, Bounty- щедрый подарок, red bull-красный бык, Sprite-фея, эльф, eclipse-затмение, Mountain dew- горная роса,orbit-орбита, axe- топор

Некоторые названия товаров не поддаются переводу, поэтому мы изучили их происхождение. Для этого обратились к ресурсам интернета.

Моя исследовательская работа показала, что благодаря изучению названий англоязычных товаров, вошедших в наш язык, можно узнать много английских слов и легко обогатить свой словарный запас.

В данной работе перед мною была поставлена цель – изучить названия англоязычных товаров для обогащения словарного запаса. В процессе работы я достигла поставленной цели. Изучив названия зарубежных товаров, их перевод или происхождение, выяснив, какие названия зарубежных товаров пришли к нам из английского языка, проведя опрос среди обучающихся и педагогов школы, я решила поставленные задачи.

Вскоре, на прилавках магазинов, в рекламе появятся новые товары с новыми названиями, поэтому я собираюсь продолжить эту работу, которая может принести пользу всем, кто хочет изучать английский язык и с легкостью пополнить свой словарный запас.

Список литературы:

1. Амосова, Н.Н.; Апресян, Ю.Д.; Гальперин, И.Р. и др.: Большой англо-русский словарь. В 2 томах 1987-1988 г.; М.: Русский язык
2. www.multitran.ru (электронный словарь)

ТАТАР ХАЛЫК СЫНАМЫШЛАРЫНДА АГАЧ АТАМАЛАРЫНЫҢ КУЛЛАНЫШЫ

Насыйбуллина Рәйхан, Казан шәһәре Совет районы 180 нче күп профильле полилингваль гимназиянең 4 нче Б сыйныфы укучысы
Фәнни җитәкче: Р.Ә.Абдуллина,
югары кв.категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы.

Теләсә кайсы халык билгеле бер тирәлектә яши һәм шулай ук аны географик яктан шушы тирәлеккә яраклашкан үсемлек, хайваннар дөньясы чолгап ала. Мәсәлән, без яши торган Татарстанда катнаш һәм куе яфраклы урманнар күп. Шуңа күрә бу урманнарда үсә торган каен, нарат, имән, тал, усак кебек агачлар татар халкының сөйләмендә канатлы әйтелмәләр, тотрыклы сүзтезмәләр, мәкаль-әйтемнәр, сынамышлар составында кулланылалар.

Эзләнү эшенең максаты: агач атамалары кергән сынамышларны барлау.

Максатка ирешү өчен түбәндәге **бурычлар** куелды: 1) татар халык сынамышлары белән танышу, материал туплау. 2) сынамышлар арасында агач атамалары булганнарны аерып алу. 3) халык сынамышлары белән һава торышын чагыштыру. Нәтиҗә ясау.

Эзләнү эшенең проблемасы: экология хәлләренең кискен торуы нәтиҗәсендә сынамышларның һава торышын алдан хәбәр итүе һәрчак дөреслеккә туры килмәве.

Гипотеза: сынамышларны белсәк, алдагы көннәрдә нинди һава торышы булуын белергә мөмкин. **Тикшеренү эшенең объекты** – агач атамалары кергән сынамышлар.

Тикшерү предметы – татар фольклоры.

Кулланылган методлар: әдәби материал белән эшләү, күзәтү, чагыштыру методы.

Безнең татар халык авыз иҗаты жанрларга бик бай. Шулар арасында күләме ягыннан иң кечкенә жанрларның берсе – сынамышлар. Сынамышлар 1987 нче елда чыккан “Татар халык иҗаты” ның “Мәкальләр һәм әйтемнәр” томлыгына кертелгән, ә аерым китап булып басылып чыккан махсус җыентыклар юк. Рус халык сынамышларына караганда, татар халык сынамышлары сан ягыннан бик аз, шуның өстенә әле алар фәнни яктан өйрәнелмәгәннәр.

Сынамышлар киләчәктә һава торышының, җиләк-җимеш уңышының ничек булачагын алдан хәбәр итәләр. Мондый прогноз ясау өчен табигатьтәге һәрнәрсә игътибарга алына.

Агач атамалары кергән сынамышлар белән танышып чykkаннан соң, шартлы рәвештә аларны ике төркемгә бүләргә мөмкин: 1) ел фасылына бәйле сынамышлар 2) һәр көнгә караган сынамышлар.

Агач атамалары кергән сынамышларны барлаганнан соң түбәндәге нәтиҗәләргә киленде: Сынамышларда еш һәм сирәк кулланыла торган агач атамалары билгеле булды. Бу татар халкының нинди үсемлек тирәлегендә яшәве белән аңлатыла.

Иң күп телгә алынган агач – каен. Каен атамасы кергән 11 сынамыш булса, миләш - 6, балан, имән, чыршы атамаларын 4 әр тапкыр очраттык. Иң азы сәрби, гөлҗимеш куагы, чия телгә алына. Татар халык сынамышларында кайбер агачлар бер дә очрамый: өрәнге, тупыл, бузина, сирень, җимеш агачларыннан алмагач, карлыган, нарат агачы да сирәк “күзәтелә”. Татар фразеологиясендә тал - яратып кулланыла торган агач, ә сынамышларда ул бөтенләй урын тапмый. Эвкалипт, шелковица – тут агачы, ефәк агачы, хөрмә һ.б. агачлар татар халкы өчен үзгә агачлар, чөнки алар бары тик җылы климатта гына үсәләр. Шуңа күрә бу агачлар кергән сынамышлар безнең җирлектә киң кулланыш тапмаган.

Бабаларыбыз агачларны ел дәвамында күзәткәннәр, әмма сынамышлар күбрәк җәй һәм көз фасылына бәйле рәвештә барлыкка килгәннәр. Сынамышларның икенче төре, ягъни ел фасылына бәйле рәвештә барлыкка килгәннәре чагыштырмача күп.

Табигатьтәге үзгәрешләргә экологик факторлар да бик нык тәэсир итә, шуңа күрә сынамышларга тулысынча ышану да мөмкин хәл түгел. Бүгенге көндә сынамышлар бик аз иҗат ителә. Татар авылларында яшәүче аксакаллар ел әйләнәсендә табигатьне күзәтеп, үзгәрешләрне терки баралар. Алар хакында без “Татарстан-Яңа гасыр” телеканалында күрсәтелүче “Җир сулышы”, “Туган як” тапшыруларын карап белдек.

Чыннан да, безгә, тирә-юньнең бөтен матурлыгын күреп, күзәтеп, аны саклап яшәгәндә генә, Табигать-Ана үзенең бөек серләрен ачачак.

Файдаланган әдәбият:

1. Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан, Тат.кит.нәшр., 1987, 490-512 б.
2. Татар әдәбияты: Теория.Тарих/ Д.Ф.Заһидуллина, Ә.М.Закирҗанов, Т.Ш.Гыйләҗев, Н.М.Йосыпова. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2006.
3. Әдәбият белеме. Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007.